ન્યાયાલોક

: પ્રકાશક :
દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ
ધોળકા

મહોપાધ્યાય
શ્રી યશોવિજયજી ગણિવર

૪૦૨૬

ન્યાયવિશારદ-ન્યાયાચાર્ય-મહામહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજય ગણિવર વિરચિત
ભાનુમતી (સંસ્કૃત ટીકા)-પ્રીતિદાયિની (ગુર્જર) વ્યાખ્યા યુકત

ન્યાયાલોક

દિવ્યાશિષ

વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયવિશારદ સંઘહિતચિંતક ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ સ્વર્ગસ્થ
શ્રીમદ્ વિજય ભુવન ભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રેરક-પ્રોત્સાહક

સિદ્ધાંતદિવાકર ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય
જયઘોષ સૂરીશ્વરજી મહારાજ

ભાનુમતી (સંસ્કૃત) ટીકાકાર - પ્રીતિદાયિની (ગુર્જર) વ્યાખ્યાકાર - સંપાદક

પદ્મમણિતીર્થોદ્ધારક મુનિરાજ શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી મહારાજના શિષ્ય
મુનિ યશોવિજય

:- પ્રકાશક :-
દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ
૩૬, કલિકુંડ સોસાયટી,
ધોળકા. જિ. અમદાવાદ.
પીન - ૩૮૭૮૧૦ ફોન - ૨૨૨૬૬.

- પ્રાપ્તિસ્થાન :-
૧, પ્રકાશક
૨, ભરતકુમાર ચતુરદાસ શાહ
કાલુશીપોલ, કાળુપુર,
અમદાવાદ-૧.

હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા..
વંદન હો તુજ પાયા..

શ્રી ધનંજયભાઈ જૈન રચિત ગુરુગુણ ગીત.

(રાગ : હે ત્રિશલાના જાયા.)

પ્રેમસૂરિના જાયા, ભુવનભાનુ સૂરિરાયા..

વર્ધમાન - તપ તપીને જેણે, નિર્મળ કીધી કાયા..
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા ! વંદન હો તુજ પાયા.. ૧.
સૂરિ પ્રેમનું ગૌરવવંતુ શિષ્યપણું જે પામ્યા..
એ ગુરુચરણકમળસેવનમાં, મસ્તાના બની જામ્યા.
પ્રેમસૂરીશ્વર ગુરુવર કેરી કૃપા અનેરી પાયા..
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા! વંદન હો તુજ પાયા.. ૨.
જ્ઞાન ધ્યાન ને ત્યાગ - વિરાગે, આપ સૂરિવર ! મોટા;
એક જ નાદ ગજાવ્યો તેં તો વિષય - કષાય છે ખોટા...
અજ્ઞાને અથડતા અમને શિવપુરપંથ બતાયા..
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા ! વંદન હો તુજ પાયા..૩.
શાસ્ત્રબોધને પરિવહંતી અમીરસ ઝરતી વાણી;
એ વાણી સુણાવી તાર્યા કેઈ ભવિજન પ્રાણી..
અંગે અંગે આવી વસજો, તુજ સમ તપની માયા.
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા ! વંદન હો તુજ પાયા..૪.
તપ સંયમ ને જ્ઞાનયોગનો સંગમ તુજમાં લાધ્યો..
ક્રિયા મહીં અપ્રમાદ ગ્રહીને, શિવપુર મારગ સાધ્યો,
ઘોર તપસ્યા તેં આરાધી તોડી કાયા- માયા..
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા! વંદન હો તુજ પાયા..૫.
શત - દ્વય ઉપર પચાસ જેના,શિષ્ય પ્રશિષ્યો સોહે,
ત્યાગ - તપે નિરત મુનિગણને નિરખી જન - મન મોહે..
સંઘ સકળમાં આપ પ્રભાવે જિન - ઉત્સવ મંડાયા..
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા! વંદન હો તુજ પાયા..૬.
દિવસભરે સૂરિ! આપ કરંતા ભવિજન બહુ ઉપકારા...
અંધારી - રાતે તુજ કલમે, અવિરત ચિંતન ધારા..
'દિવ્યદર્શને' સમ્યગ્દર્શન અમૃતના ઘુંટ પાયા..
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા! વંદન હો તુજ પાયા..૭.
તુમ દરિશણથી ઝાંખી થાવે, પૂર્વ ઋષિઓ કેવા?
અણગાર મહા એ વક્રાણુની યાદ આપે સૂરિદેવા.
કલિકાલે પણ જે સૂરિરાયા કલ્પતરુની છાયા
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા! વંદન હો તુજ પાયા..૮.
કોટિ કોટિ વંદન મારા, પ્રેમ થકી દિલ ધરજો;
ભવસાગરમાં ડૂબતી નૈયા હે સૂરિવર ! ઉદ્ધરજો.
ભક્તજનોને ભવ ભવ મળજો મનહરણી તુજ માયા..
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા ! વંદન હો તુજ પાયા..૯.
બે હજાર ને ઓગણપચાસે, ચૈત્ર વદિ તેરસમાં
રાજનગરમાં સ્વર્ગે સીધાવ્યા, પરમ સમાધિ રસમાં
અશ્રુ છલકતી આંખે આજે, ચરણે શીશ ઝુકાયા..
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા! વંદન હો તુજ પાયા..૧૦
પ્રેમ ધરીને પ્રણમે આજે, સંઘ સકળ તુજ પાયે.
ગુણ તમારા ગ્રહવા કાજે, 'પ્રેમકેતુ' ગુણ ગાયે..
યુગ યુગ સુધી અમ અંતરમાં, જીવો હે ગુરુરાયા !
હે ભુવનભાનુ સૂરિરાયા! વંદન હો તુજ પાયા..૧૧.

સ્વ. તારક પ્રગુરુદેવ શ્રીમદ્‌વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજને
સાદર - સવિનય - સબહુમાન
શ્રદ્ધાંજલિ

ભવદીયં ભવદ્‌ભ્યઃ સમર્પયામિ

આપનો શિશુ યશોવિજય

પ્રથમ આવૃત્તિ - ૬૦૦ નકલ • સર્વાધિકાર શ્રમણપ્રધાન શ્રીશ્વેતાંબરમૂર્તિપૂજક જૈન સંઘને સ્વાધીન મૂલ્ય • રૂા. ૧૭૦ - ૦૦

ટાઈપ સેટીંગ : **પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ**, ચોથો માળ, સ્વાગત કોમ્પલેક્ષ, મહેતા ચવાણા માર્ટની બાજુમાં, પુષ્પકુંજ, માર્ગીનગર, અમદાવાદ-૮. ફોન નં. (ઓ.) ૩૨૫૯૮૬. (ઘ.) ૩૬૬૩૨૯.

નોંધ :- દાર્શનિક અધ્યયનપ્રિય જૈન સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતને આ ગ્રન્થ ભેટ મળી શકશે.

જિનશાસનની શાન મહાન વિભૂતિ

·જૈનજ્યોતિર્ધર

: જન્મ :
ચૈત્ર વદ - ૬
વિ.સં. ૧૯૬૭
તા. ૧૯-૪-૧૯૧૧
અમદાવાદ.

: દીક્ષા :
પોષ સુદ -૧૨
વિ.સં. ૧૯૯૧
તા. ૧૬-૧-૧૯૩૫
થાણાસ્મા

: ગણીપદ :
ફાગણ સુદ-૧૧
વિ.સં. ૨૦૧૨
પુના

: પંન્યાસપદ :
વૈશાખ સુદ - ૬
વિ.સં. ૨૦૧૫
સુરેન્દ્રનગર

: આચાર્યપદ :
માગસર સુદ -૨
વિ.સં. ૨૦૨૯
તા. ૭-૧૨-૧૯૭૨
અમદાવાદ.

: ૧૦૦ ઓળી પૂર્ણાહુતિ :
આસો સુદ - ૧૫
વિ.સં. ૨૦૨૬
કલકત્તા

: ૧૦૮ ઓળી સમાપન :
વિ.સં. ૨૦૩૫
લાલબાગ-મુંબઈ

: દીક્ષાપર્યાય :
૫૮ વર્ષ

: ઉંમર :
૮૩ વર્ષ

: સ્વર્ગવાસ :
ચૈત્રવદ - ૧૩
વિ.સં. ૨૦૪૯
તા. ૧૯-૪-૧૯૯૩
અમદાવાદ.

પ.પૂ. વર્ધમાનતપોનિધિ સકલસંઘહિતચિંતક ન્યાયવિશારદ ગચ્છાધિપતિ
સ્વ. તારક પ્રગુરુદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવન ભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજાને
સાદર - સવિનય - સબહુમાન
શ્રદ્ધાંજલિ
भवदीयं भवदभ्यः समर्पयामि

આપનો શિશુ
યશો વિજય.

પ્રકાશકીય વક્તવ્ય

પરમપૂજ્ય ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ સંઘહિતચિંતક ગચ્છાધિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્‌વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની પાવન પ્રેરણાથી પ્રારંભાયેલ તથા તેઓશ્રીના જ દિવ્ય આશિષથી હાલ પાગ શાસ્ત્રીય પ્રકાશનો કરી રહેલ અમારી સંસ્થા દ્વારા આજે પરમ ઉપકારી પૂજ્યપાદ આરાધ્ય ગુરુદેવશ્રીના ભાનુવિજયજી એવા મુનિપાગાના નામથી ગર્ભિત એવી ભાનુમતી (સંસ્કૃત ટીકા) તથા પ્રીતિદાયિની (ગુજરાતી વ્યાખ્યા) થી સુશોભિત પ્રસ્તુત ન્યાયાલોક પુસ્તક પુષ્પનું વિજ્ઞ વાંચકવર્ગ સમક્ષ પ્રકાશન થતાં અમે અપૂર્વ આનંદની અનુભૂતિ કરી રહ્યા છીએ. તેમ જ આંશિક ઋણમુક્તિનો અનુભવ કરી રહ્યા છીએ.

મહામહોપાધ્યાય ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજય મહારાજાએ રચેલ મૂળ ગ્રંથ (ન્યાયાલોક) અનેક ઉપયોગી વાદસ્થલોથી અલંકૃત હોવા છતાં ચિરકાળથી અધ્યયન - અધ્યાપનના ક્ષેત્રથી લગભગ વિખુટો પડી ગયો હોવાનું એક કારણ છે નવ્યન્યાયની ગૂઢ - પારિભાષિક પદાવલીનો શ્રીમદ્‌જીએ કરેલો પ્રત્યેક પંક્તિમાં ભરપૂર ઉપયોગ. આથી જ અમૂલ્યનિધાનતુલ્ય પ્રસ્તુત પ્રકરણના અવલોકનાદિમાં ન્યાયાદિ દર્શનના પ્રારંભિક અભ્યાસુ કંઈક ખચકાટનો અનુભવ કરતા હતાં. પાઠકવર્ગના આ ખચકાટને દૂર કરવા તેમ જ પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નને વ્યાપક રીતે અધ્યયન - અધ્યાપનના ક્ષેત્રમાં લાવવા માટે પ્રસ્તુત મૂળ ગ્રંથની એવી વ્યાખ્યાની ખૂબ આવશ્યકતા હતી કે જેમાં મૂલકારશ્રીના આશયને બાધ ન આવે તથા વાચકવર્ગની બુદ્ધિમાં સરળતાથી જચી જાય તે રીતે નવ્યન્યાયના પારિભાષિક પદોની દૃષ્ટાંત સાથે છણાવટ કરવામાં આવી હોય અને એ વ્યાખ્યાના માધ્યમથી પરિકર્મિત થયેલ બુદ્ધિ દ્વારા શ્રીમદ્‌જીના અન્ય ગ્રંથોને વાચક વર્ગ સ્વયં વાંચી શકવા સમર્થ બને. આ આવશ્યકતાની પરિપૂર્તિ માટે વિદ્વાન મુનિશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે ભાનુમતી નામની સંસ્કૃત ટીકા તેમ જ પ્રીતિદાયિની નામની ગુજરાતી વિશદ વ્યાખ્યા બનાવવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કરેલ છે. તેમના પ્રયત્નની આવશ્યકતા, આવકાર્યતા, અનુમોદનીયતાનો ખ્યાલ અભ્યાસુ વાચકવૃંદને બન્ને વ્યાખ્યાઓના અવલોકનથી અનિવાર્ય રીતે મળી જશે. આવા ઉપયોગી મહત્ત્વપૂર્ણ કઠિન દાર્શનિક ગ્રંથની સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત કરવા બદલ તેમ જ તેના પ્રકાશનનો અમૂલ્ય લાભ અમારી સંસ્થાને આપવા બદલ મુનિશ્રીનો અમે અભાર માનીએ છ એ. તેમ જ આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ આ રીતે કઠિન ગ્રંથોની વ્યાખ્યા - વિવેચન કરવા દ્વારા મહોપાધ્યાયજી મહારાજના સાહિત્યને સમૃદ્ધ અને સ્પષ્ટ કરી પ્રાથમિક દાર્શનિક અભ્યાસુ વાચકવર્ગના પઠનયોગ્ય બનાવે તથા તે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના પ્રકાશનનો લાભ અમારી સંસ્થાને આપવા ઉદારતા દાખવે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત ષોડશકગ્રંથની મહોપાધ્યાય યશોવિજયગણિવરશ્રીરચિત યોગદીપિકા ટીકા ઉપર મુનિશ્રી યશોવિજયજી રચિત કલ્યાણકંદલી (સંસ્કૃત) ટીકા અને રતિદાયિની (ગુજરાતી) વ્યાખ્યા સહિત ષોડશક ગ્રંથનું પ્રકાશન ટુંક સમયમાં કરવા અમારી ધારણા છે.

પ્રસ્તુત મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ તેમ જ તેની બન્ને વ્યાખ્યાઓના મુદ્રણ આદિ કાર્યમાં કોઈ ક્ષતિ ન રહી જાય તે માટે વ્યાખ્યાકાર મુનિશ્રીએ પ્રુફરિડિંગ વગેરેમાં પૂરતો પ્રયાસ કરેલ છે. છતાં મુદ્રણાદિમાં છદ્મસ્થતામૂલક કોઈ ત્રુટિ દૃષ્ટિગોચર થાય તો તેનું પરિમાર્જન કરવા અપેક્ષિતવર્ગને અમારી પ્રેમપૂર્ણ પ્રાર્થના છે. ગ્રંથના કમ્પોઝ, મુદ્રણ આદિ કાર્યને સર્વાંગ સુંદર બનાવવા પાર્શ્વ કોમ્યુટર્સવાળા અજયભાઈ, વિમલભાઈ તથા સંજયભાઈએ નિષ્ઠાથી પરિશ્રમ કરેલ છે. તે બદલ તેઓ પાગ અવશ્ય ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પ્રાન્તે, અધિકારી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુ વાચકવૃંદ આ ગ્રંથરત્નનું સમ્યક્ અધ્યયન કરીને કદાગ્રહવિષમુક્ત બની મુક્તિપંથે પ્રગતિપૂર્વક પ્રયાણ કરે એજ એક મંગલકામના.

લિ. **દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી**
કુમારપાળ વિ.શાહ
ભરતભાઈ સિ.શાહ
મયંકભાઈ વગેરે.

સ્વ. ગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત વિજય **મેરુપ્રભસૂરીશ્વરજી** મ.સા.ના મંગળ આશીર્વાદથી તેમજ પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત વિજય **દેવસૂરીશ્વરજી** મ.સા. તેમજ પૂ. આચાર્ય ભગવંત વિજય **હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી** મ.સા.ના સદુપદેશથી

-: સંપૂર્ણ સૌજન્ય :-

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર પેઢી

શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર, દોલતનગર, બોરિવલી (ઈસ્ટ) મુંબઈ - ૪૦૦૦૬૬.

ટીકાકારના હૃદયોદ્‌ગાર

'વર્ષોથી લાખો લોકોને બાઈબલનો ઉપદેશ આપનાર પાદરીના હૈયામાં બાઈબલના વચનો વાસ્તવમાં વસ્યા છે કે નહીં ?' તેની પરીક્ષા કરવા યુવકે સામેથી આવી રહેલ પાદરીના ગાલે સટાક કરતો એક તમાચો માર્યો; જેનો પ્રતિકાર કરવાના બદલે પાદરીએ પોતાનો બીજો ગાલ નાસ્તિક યુવાન સામે ધરી દીધો. પેલા યુવાને ફરી બમણા બળથી એક થપ્પડ પાદરીના બીજા ગાલ પર મારી, જેના વળતા જવાબમાં પાદરીએ જડબાતોડ મુક્કો એવા જોરથી પેલા નટખટી યુવાનના મોઢા પર લગાવ્યો કે તે જમાનાવાદી યુવાનની બત્રીશી પડી ગઈ. યુવાને પાદરીને પ્રશ્ન કર્યો —> 'કોઈ તમારા એક ગાલ પર તમાચો મારે તો તમે તમારો બીજો ગાલ તેને ધરજો' આવા ઈશુખ્રીસ્તના ઉપદેશને તમે શું ભૂલી ગયા ? શું તમે બાઈબલને બેવફા બન્યા ?

પ્રત્યુત્તરરૂપે પાદરી પ્રકાશ્યા —> પાગ, કોઈ બીજા ગાલ ઉપર તમાચો મારે તો શું કરવું ? એનો કોઈ ખુલાસો બાઈબલમાં નથી કરેલ. માટે હું બાઈબલને સંપૂર્ણતયા વફાદાર જ રહ્યો છું !!! પેલો યુવાન આભો બની ગયો. અવાચક થઈ ગયો.

ઉપરોક્ત રમુજી પ્રસંગમાંથી એટલો બોધપાઠ તો અવશ્ય લેવા જેવો છે કે શાસ્ત્રના માત્ર શબ્દાર્થને હઠાગ્રહથી વળગી રહેનાર ક્યારેક પાદરીની જેમ શાસ્ત્રની એકાંતે આશાતના કરવાનું ઘોર પાપ કરી બેસે છે. ભવભીરુ મુમુક્ષુ આવી ગોઝારી અને ગંભીર ભૂલ કરી ન બેસે તે માટે સૂરિપુરંદર **શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજાએ ઉપદેશપદ** શાસ્ત્રમાં પદાર્થ-વાક્યાર્થ-મહાવાક્યાર્થ-ઐદંપર્યાર્થના ક્રમે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવાની બહુ જ સુંદર અને સચોટ પદ્ધતિ બતાવેલી છે. બુદ્ધિના આઠ ગુણોમાં પાગ ઉહાપોહનો નિર્દેશ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય** વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. શ્રદ્ધાને કેન્દ્રસ્થાનમાં રાખીને શાસ્ત્રીય પદાર્થવિષયક જિજ્ઞાસા અને પૂર્વોત્તરગ્રંથાનુસંધાનપૂર્વક અનેક શાસ્ત્રોને ધ્યાનમાં રાખીને તેના અકાટ્ય - ત્રિકાલઅબાધિત સમાધાનની ગુરુગમથી પ્રાપ્તિ-આ પ્રક્રિયાને ચાલના-પ્રત્યવસ્થાન એવી પારિભાષિક પદાવલી દ્વારા **અનુયોગદ્વારસૂત્રની** ટીકામાં વર્ણવેલી છે. ગાયને ગોવાળ વ્યવસ્થિત રીતે દોહે તો જ ગાય પૂરતું દૂધ આપે તેમ શાસ્ત્ર ભાગતાં શિષ્ય જેટલા વ્યસ્થિત રીતે વધુ પ્રશ્નો કરે તેટલું ગુરુ પાસેથી વધુ જ્ઞાન મેળવી શકે. એટલું જ નહિ, ક્યારેક તો શાસ્ત્ર ભાગતાં ભાગતાં ગુરુને જીતી લેવાની ઈચ્છાથી પાગ શિષ્ય વક્ર પ્રશ્નોની એવી ઝડી ગુરુ ઉપર વરસાવે કે શાસ્ત્ર ભાગતાં-ભાગાવતાં ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે હરિફાઈનું વાતાવરાગ સર્જાય - એવું પાગ સંભવી શકે - એમ [1]**અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્યવિવરાગમાં** મહોપાધ્યાયજીએ સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલ છે. તે પાગ મનનીય છે. તેથી ભાગાવનારે પૂછાતા પ્રશ્નોથી અકળાઈ જવાની જરૂર નથી, તેમજ ભાગનારે પ્રશ્ન પૂછવામાં સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી. આ પદ્ધતિથી પઠન-પાઠન વર્તમાનમાં તો અતિઆવશ્યક જણાય છે. સૂરિવર **શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરજીએ** તો [2]**સંમતિતર્ક** ગ્રંથમાં ત્યાં સુધી વાત કહેલ છે કે સ્વ-પરદર્શનના શાસ્ત્રોનો યથાર્થ બોધ થયા વિના સમ્યગ્‌દર્શન પાગ સંભવી શકતું નથી, સમ્યક્ ચારિત્રની તો ક્યાં વાત કરવી ?[3] વ્યવહારથી ચારિત્ર પાળવા છતાં નિશ્ચયથી ચારિત્રના શુદ્ધ ફળને તેઓ અનુભવી શકતા નથી. શાસ્ત્રોના તાત્ત્વિક રહસ્યાર્થને યથાર્થ રીતે પરિણમાવ્યા વગર મળેલ ઉપલક શાસ્ત્રબોધ, પદવી, શિષ્યપરિવાર, પ્રસિદ્ધિ વગેરે સ્વપરના તારક નહિ પાગ મારક બની જાય છે અને પોતે જિનશાસનનો વૈરી બની જાય છે.- એવો ઉલ્લેખ[4] **ઉપદેશમાલા, સંમતિતર્ક,** ૧૨૧ ગાથાનું સ્તવન વગેરે અનેક સ્થાને મળે છે. મહર્ષિ **પતંજલિ** ઉત્તમ તત્ત્વને પામવા આગમ, અનુમાન અને યોગાભ્યાસ દ્વારા પ્રજ્ઞાને પરિશુદ્ધ કરવાની વાત જણાવે છે[5]. કેવલ શ્રદ્ધા અંધ છે તો કેવલ તર્ક પાંગળો (પંગુ) છે. તે બન્નેનું યથોચિત મિલન થાય તો જ તાત્ત્વિક ધર્મનગરપ્રાપ્તિ શક્ય બને. આ રીતે અનેક શાસ્ત્રસંદર્ભ દ્વારા એટલું તો નિશ્ચિત થાય છે કે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓના આશયને સમજવા, શાસ્ત્રના તાત્પર્યાર્થ-રહસ્યાર્થ-ગૂઢાર્થ-ઐદંપર્યાર્થને સમ્યક્ રીતે ઓળખવા, નૈશ્ચયિક સમ્યગ્‌દર્શનની પ્રાપ્તિ-શુદ્ધિ-વૃદ્ધિઅર્થે, શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રકારોની આશાતનાથી બચવા શાસ્ત્રીય તત્ત્વવિષયક મર્મવેધી જિજ્ઞાસા-પ્રશ્ન વગેરે મનમાં ઉદ્‌ભવવા એ અનિવાર્ય રીતે ઈચ્છનીય છે. તો જ તારક તીર્થંકર-ગાગધર ભગવંતોને સંમત રહસ્યાર્થની ઉપલબ્ધિ શક્ય છે. માટે —> શાસ્ત્રીય વાતોમાં **'નનુ નચ'** ના કરાય, પ્રશ્ન-દલિલ ન થઈ શકે, 'બાબાવાક્યં પ્રમાગં' <— આવી ભ્રમાગાઓથી વેગળા રહેવાની જરૂર છે. સત્યનિષ્ઠતા અને સત્યાગ્રહ બન્ને વચ્ચે રાજા ભોજ અને ગાંગુતૈલી જેટલું અંતર છે. શાસ્ત્રના શબ્દાર્થ માત્રને વળગી રહેવું તે જડતા છે, જેને સુધારેલી

---

૧. चालनारूपव्याख्यानभेदे तत्र शिष्याणां विजिगीषुतापा अपि सम्भवात् । यथा यथा वामं वामेन वर्तें तथा तथा सूत्रमर्थं तदुभयं वा लभे इत्यादेः केशि-प्रदेशिसम्बन्धे प्रसिद्धत्वात् । अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरण - पृ. १२७. श्लो. ७।

૨. नियमेण सद्दहंतो छक्काए भावओ न सद्दहइ । हंदी अपज्जवेसु वि सद्दहणा होइ अविभत्ता ॥ सं.त.३/३८ ।

૩. चरण-करणप्पहाणा ससमयपरसमयमुक्कवावारा । चरण-करणस्स सारं णिच्छयसुद्धं न याणंति ॥ सं. त. ३/६७ ।

૪. जह जह बहुस्सुओ संमओ य, सिस्सगणसंपरिवुडो य । अविणिच्छिओ य समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥ उप.माला-३२३/सं.त.३/६६

૫. आगमेनानुमानेन योगाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते तत्त्वमुत्तमम् ॥

ભાષામાં સત્યાગ્રહ કહેવાય. જ્યારે યુક્તિ અને શાસ્ત્રના સાપેક્ષ સમ્યક્ સમન્વય દ્વારા નિશ્ચિત થયેલ ગૂઢાર્થને પામવો -પકડવો તે સત્યનિષ્ઠતા છે. [1]શાસ્ત્ર અને યુક્તિના અપેક્ષિત યથાર્થ જોડાણ દ્વારા જ સંપૂર્ણ અર્થબોધ થઈ શકે છે. શાસ્ત્રના માત્ર શબ્દાર્થનું જ્ઞાન ક્યારેય તાત્ત્વિક ઐદંપર્યાર્થને જગાડવી ન શકે. માટે તો શ્રીહરિભદ્રસૂરિમહારાજે **योगबिंदु** ગ્રન્થમાં —> **हस्तस्पर्शसमं शास्त्रं** <— (૩૧૬) એવું જગાડવેલ છે. ટૂંકમાં, શંકા-કુશંકારૂપી ઝેરથી બુદ્ધિને દૂષિત થતી અટકાવવા માટે તેને શાસ્ત્રીય શ્રદ્ધાનું કવચ પહેરાવવાની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ આવશ્યકતા બુદ્ધિને પ્રશ્ન-દલિલ-જિજ્ઞાસા-ઉહાપોહથી પરિકર્મિત કરવાની છે. પ્રથમના અભાવમાં જેમ મોક્ષમાર્ગભ્રષ્ટતા દૂષણ છે. તેમ દ્વિતીયના અભાવમાં મોક્ષમાર્ગપ્રગતિશૂન્યતા, (વાસ્તવમાં) મોક્ષમાર્ગપ્રાપ્તિરહિતતા દૂષણ છે. શ્રદ્ધાની જેમ જિજ્ઞાસા-ઉહાપોહ-યુક્તિ-તર્કનું પણ સ્વસ્થાનમાં મહત્ત્વ હોવાના લીધે જ ચરણકરણાનુયોગ વગેરેથી દ્રવ્યાનુયોગને સ્વતંત્ર પાડેલ છે. અને દૃષ્ટિવાદમાં પણ દ્રવ્યાનુયોગપ્રધાન હોવાના લીધે ૧૪ પૂર્વોનો અલગ વિભાગ શ્રી ગણધર ભગવંતોએ રાખેલ છે. યુક્તિ-તર્ક-ઉહાપોહથી બુદ્ધિને પરિકર્મિત કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે ? તેનો વિજ્ઞ વાચકવર્ગને સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આવી ગયો હશે. તે માટે ન્યાયશાસ્ત્રનો-ન્યાયદર્શનનો અભ્યાસ પણ તેટલો જ જરૂરી છે. વર્તમાનકાલમાં જિનશાસન પર થઈ રહેલ કાઉન્ટનથિયરી, ગુરુત્વાકર્ષણવિષયક ન્યુટનથિયરી, સાપેક્ષવાદ(કે જેને સ્યાદ્વાદની સાથે કોઈ નિસ્બત નથી)વિષયક આઈનસ્ટાઈનથિયરી, ચંદ્રલોકગમન વગેરે આધુનિક વિજ્ઞાનવાદના બાહ્ય આક્રમણોના સચોટ નિરસન માટે; તેમજ વિપશ્યના, નિશ્ચયાભાસવાદ, આગુવ્રત, પ્રેક્ષાધ્યાન વગેરે આંતરિક હુમલાઓથી જિનશાસનની લાજ રાખવા માટે તથા હિરિયન્ના, પરમેનાઈડિઝ, રેલ્મહોલ્ટસ, હેરેક્લાઈટ્સ, કાન્ટ, ડેમોક્રિટ્સ, લોસેન, વેબર, સ્પિનોઝા, શોપનહાર, હિગેલ, આભારોઈસ, ઓગસ્ટિન વગેરે પશ્ચિમી પરદેશી વિદ્વાનો દ્વારા થઈ રહેલ સ્યાદ્વાદના ખંડનનું ખંડન કરવા માટે પણ ન્યાયનું અધ્યયન-અધ્યાપન અતિ આવશ્યક છે. કમ સે કમ પેલા પાદરીની જેમ શાસ્ત્ર જોડે અન્યાય થઈ ન જાય તે માટે પણ ન્યાયનું પરિશીલન મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આનો ગંભીરવિચાર થવો જરૂરી છે. [2]પ્રત્યેક સમકિતદૃષ્ટિ પાસે પ્રજ્ઞાપનીયતા અને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાનો ક્ષયોપશમ હોય જ છે; જે ન્યાયના, તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસ દ્વારા બળવાન બને છે. માટે કોઈ પણ સમકિતિ 'અમારો ન્યાયના અભ્યાસ માટેનો ક્ષયોપશમ નથી' આવો બચાવ ન કરી શકે. અન્યથા યોગ્યતારૂપે રહેલ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાનો (દૃષ્ટિવાદ = સ્યાદ્વાદ) નાશ થતાં સમ્યગ્દર્શન જ ચાલ્યું જાય. હા, યોગ્ય રીતે ભણાવનાર વ્યક્તિ તે માટે જરૂર અપેક્ષિત બને. બાકી સપ્તભંગી, સકલાદેશ, વિકલાદેશ, નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણ, દ્રવ્યાનુયોગ વગેરેની તાત્ત્વિક સમજણ વિના કે તેના રહસ્યાર્થને સમજવાની તાલાવેલી વિના સમ્યગ્દર્શનનો યોગ-ક્ષેમ કેવી રીતે સંભવે ? તાત્ત્વિક ધર્મ સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય છે અને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા-તેજસ્વિતા લાવવા ન્યાયનો અભ્યાસ અતિઆવશ્યક છે.

श्रीमद्जीनुं संस्कृत साहित्य

'મહોપાધ્યાયજી' એવા હુલામણા નામથી ન્યાયવિશારદ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવર્ય જૈનેતર વિદ્વાનોમાં તથા આબાલ-વૃદ્ધ જૈનોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમનું જીવનકવન અન્યત્ર અનેક સ્થાને ઉપલબ્ધ હોવાથી તે વિશે અહીં પ્રતિપાદન કરવું અનિવાર્ય જણાતું નથી. પ્રાચીન જૈનાચાર્યપ્રદર્શિત ભેદાભેદ વગેરેનું ખંડન કરીને તથા પૂર્વકાલીન સ્યાદ્વાદીના દાર્શનિક સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ ન્યાયસિદ્ધાંતોનું સ્થાપન કરીને તત્ત્વચિંતામણિકાર ગંગેશ ઉપાધ્યાયે પ્રાચીન જૈનન્યાયને જર્જરિત કરેલ હોવાથી મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં પ્રાચીન જૈનન્યાયના સિદ્ધાંતોનું તાત્પર્ય બતાવી, તેમાં પરિષ્કાર કરી અનેક નવીન યુક્તિ - પ્રયુક્તિ દ્વારા તેને પુનર્જીવન આપવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું. શ્રીમદ્જીએ સંસ્કૃત - પ્રાકૃત - અપભ્રંશ (દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ, ટબાર્થ વગેરે) -ગુજરાતી સાહિત્ય દ્વારા આપણી ઉપર મહત્ત્વપૂર્ણ અમૂલ્ય ઉપકાર કરેલ છે. તેઓશ્રીએ સેંકડોની સંખ્યામાં સંસ્કૃતગ્રંથરચના કરેલ હોવા છતાં આપણા દુર્ભાગ્યને લીધે તેઓશ્રીએ બનાવેલ પ્રમારહસ્ય ત્રિસૂત્र्यालोक, वादरहस्य, मंगलवाद વગેરે ગ્રંથોના તો વર્તમાનમાં દર્શન પણ થતા નથી. તિઙન્વયોક્તિ, જ્ઞાનાર્ણવ, પ્રતિમાસ્થાપનન્યાય, વૈરાગ્યકલ્પલતા, બૃહત્સ્યાદ્વાદ-રહસ્ય વગેરે શ્રીમદ્જીના ગ્રંથો મળે છે, તો પણ અપૂર્ણ - ત્રુટક મળે છે. છતાં પણ વર્તમાનમાં સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ મહત્ત્વપૂર્ણ એવું મહામહોપાધ્યાયજીનું સંસ્કૃત સાહિત્ય સમર્પિના તારાઓની જેમ મુખ્યતયા ૭ વિભાગમાં વહેંચી શકાય તેમ છે —> (૧) પૂર્વાચાર્યોના મૂળગ્રંથ ઉપર ટીકાત્મક સાહિત્ય, જેમ કે સ્યાદ્વાદકલ્પલતા, (લઘુ) સ્યાદ્વાદરહસ્ય, ષોડશક ટીકા વગેરે. (૨) જૈનેતર દર્શનકારોના ગ્રંથો ઉપર સમીક્ષાત્મક વિવેચન, જેમ કે પાતંજલયોગદર્શનભાષ્યટિપ્પણી વગેરે. (૩) સ્વરચિત મૂલગ્રંથ ઉપર ટીકાત્મક રચના, જેમ કે નયામૃતતરંગિણી, ઉપદેશરહસ્યટીકા, ભાષારહસ્યવિવરણ, અધ્યાત્મમતપરીક્ષાવૃત્તિ, પ્રતિમાશતકવૃત્તિ આદિ. (૪) અન્યકૃત ટીકા ઉપર ઉપટીકાસ્વરૂપ ગ્રંથનિર્માણ, જેમ કે અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્યવિવરણ વગેરે. (૫) કેવલ પદ્યાત્મક સંસ્કૃત

---

१. आगमश्चोपपत्तिश्च सम्पूर्णमर्थदर्शनम् । अतीन्द्रियाणामर्थानां सद्भावप्रतिपत्तये ॥

२. यश्च सम्यग्दृष्टिः क्षायोपशमिकज्ञानयुक्तो यथाशक्ति रागादिनिग्रहपरः तस्य दृष्टिवादोपदेशिकी संज्ञा दंडकवृत्ति - श्लो. ४४

વાઙ્મય, જેમ કે અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ વગેરે. (૬) સ્વદર્શનના અન્ય ગ્રંથકારથી ગ્રંથિત ગ્રંથો ઉપર સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણાત્મક સાહિત્ય જેમ કે ધર્મસંગ્રહટિપ્પણ વગેરે (૭) ગદ્યાત્મક સ્વતંત્ર પ્રકરણ સર્જન, જેમ કે આત્મખ્યાતિ, વાદમાલા, પ્રમેયમાલા વગેરે. પ્રસ્તુત સમવિધવિભાગમાંથી સાતમાં વિભાગમાં ન્યાયાલોક ગ્રંથનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે.

ટીકા ઉદ્ભવબીજ

વિ.સં. ૨૦૪૨ ની સાલમાં દાદર-આરાધનાભવનમાં ચાતુર્માસ દરમ્યાન મારે પૂજ્યપાદ વિદ્યાગુરુદેવશ્રી જયસુંદરવિજયજી મહારાજ (હાલમાં પંન્યાસપ્રવર) પાસે તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથનો તેમજ પંડિતવર્ય હરિનારાયણમિશ્રજી પાસે વાક્યપદીય ગ્રંથનો અભ્યાસ ચાલતો હતો, તે ગાળા દરમ્યાન સંપૂર્ણાનંદ-સંસ્કૃત-વિશ્વવિદ્યાલય-વારાણસીના ન્યાય-વૈશેષિકવિભાગના અધ્યક્ષ બદરીનાથ શુક્લ પૂજ્યપાદ સ્વ.દાદાગુરુદેવશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના દર્શન-વંદનાર્થે ઈલાબ્રીજ-બોમ્બે એક સમાહના ગાળા માટે આવેલા. તેથી પૂજ્યપાદ દાદાગુરુદેવશ્રીએ પંડિતપ્રવર પાસેથી દાર્શનિક પદાર્થોને સ્પષ્ટ કરવાની ચાવી મેળવવા મને દાદરથી ઈલા-બ્રીજ બોલાવીને નયોપદેશ ગ્રંથનો અભ્યાસ પંડિતવર્ય પાસે શરૂ કરાવ્યો. તેમ જ સંઘ-સમુદાય વગેરેની અનેક જવાબદારી વચ્ચેથી પોતાનો અમૂલ્ય સમય કાઢીને દાદાગુરુદેવશ્રીએ પણ મને બાકીના સમયમાં ન્યાયાલોક ગ્રંથ ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. ન્યાયવિશારદશ્રીએ બનાવેલ પ્રસ્તુત ગ્રંથની અત્યંત ક્લિષ્ટ પંક્તિઓ ન્યાયવિશારદ ગુરુદેવશ્રી એટલી સરળતાથી સાહજીક રીતે સ્પષ્ટ કરતાં કે આ ન્યાયનો ગ્રંથ ઈતિહાસ જેવો રસપ્રદ લાગવા માંડ્યો. મારું એટલું એક સૌભાગ્ય અને સદ્ભાગ્ય સમજું છું કે આરાધ્યપાદ દાદાગુરુદેવશ્રી પાસે અભ્યાસ કરવાની સૌપ્રથમ (અને સર્વ અંતિમ) તક એક સમાહ જેટલા સમય માટે સંયમજીવનમાં તે ગાળા દરમ્યાન હું મેળવી શક્યો. પર્યુપાસનીય પ્રગુરુવર્યશ્રીની પ્રવાહબદ્ધ પ્રતિપાદનશૈલી પામરને પણ પરમતા પમાડનાર હોય તેવી અનુભૂતિ થવા લાગી અને તે વખતે દિલમાં ઉઠે ઉઠે એવી એક ઊર્મી ઉદ્ભવી કે પૂજ્યપાદ દાદાગુરુદેવશ્રી જે શૈલીથી ન્યાયાલોક ગ્રંથની પ્રત્યેક પંક્તિઓને સ્પષ્ટ કરે છે તેવી શૈલીમાં કોઈ ટીકા કે વિવેચના પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપર રચાય તો અભ્યાસુને કેટલી સહાયતા અને સંતોષ મળે ! આ ભાવનાના બીજારોપણને ભવિષ્યમાં અંકુરિત-પુષ્પિત-ફલિત કરવાનું મારું તો કોઈ ગજું ન હતું. પરંતુ ગતવર્ષ દરમ્યાન પરમારાધ્યપાદ દાદાગુરુદેવશ્રીના સ્વર્ગવાસ થયા બાદ, તેઓશ્રીના મારા પર થયેલા ઉપકારોનું યત્કિંચિત્ ઋણ વાળવા તેઓશ્રીના નામથી સંલગ્ન એવી ટીકા ન્યાયાલોક પર લખવાની ભાવના તેઓશ્રીની જ દિવ્યકૃપાથી દૃઢ બની, જેના ફલસ્વરૂપે ન્યાયાલોક ગ્રંથ ઉપર ભાનુમતી (સંસ્કૃતટીકા) નું સર્જન થઈ ગયું. તેઓશ્રીના જ દિવ્ય આશિષથી નિર્મિત થયેલ આ કૃતિ તેઓશ્રીને સમર્પિત કરતાં આજે હું અપૂર્વ આનંદનો અને આંશિક ઋણમુક્તિનો અનુભવ કરી રહ્યો છું.

ન્યાયાલોકગ્રંથની વ્યાપકતા

અન્ય શાસ્ત્રકાર પરમર્ષિઓ સ્વરચિત નવ્ય શાસ્ત્રમાં મુખ્યતયા સાક્ષીપાઠરૂપે પૂર્વાચાર્યોના ગ્રંથોનો અને વચનોનો અવસરે અવસરે ઉલ્લેખ કરતાં હોય છે. મહોપાધ્યાયજી મહારાજે શાસ્ત્રરચના કરતાં પ્રાચીન પ્રણાલિકાને ટકાવી રાખી તેમજ તેમાં પોતાની એક આગવી અનોખી શૈલીનો ઉમરો એ કર્યો કે તેઓશ્રીએ સ્વરચિત ગ્રંથોની પણ પંક્તિઓનો સંવાદરૂપે ઉલ્લેખ કે વિવક્ષિત વિષયને વિસ્તારથી સમજવા માટે સ્વકૃત અન્ય ગ્રંથનો નામનિર્દેશ અવસરે અવસરે બેધડક રીતે છૂટથી કરેલ છે. સેંકડો શાસ્ત્રોના સર્જક બહુશ્રુત મહનીય મહોપાધ્યાયજીની આ અનોખી નૂતન શૈલીનું પરિશીલન કરવામાં આવે તો 'તેઓશ્રીએ કયા ક્રમથી કયા કયા શાસ્ત્રોની રચના કરી હશે'? તેનો અંદાજ વર્તમાનકાલીન વિદ્વાનોને મળી શકે છે. મહામહોપાધ્યાયજી મહારાજે સ્વવિરચિત જે જે ગ્રંથોનો અન્ય ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં સૌથી વધારે..વ્યાપક નામનિર્દેશ સ્યાદ્વાદરહસ્ય ગ્રંથ પછી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો જ છે,- આવું મારું મંતવ્ય છે. આ મંતવ્યની પ્રામાણિકતા સૂચવતા ઉપાધ્યાયજી મહારાજના જ અતિદેશ વચનોને નિહાળીએ. જુઓ

૧, *अधिकं न्यायालोकादवसेयम् ।*	*(स्याद्वादकल्पलता - स्तबक-૧ - कारिका, ૧૦ मुक्तिसुखवादः)*
૨, *अधिकं स्याद्वादरहस्य - न्यायालोकयोरवसेयम् ।*	*(स्याद्वादकल्पलता स्तबक-૧ कारिका-૪૨ - अनुमितेर्मानसत्वखण्डनम्)*
૩, *अधिकं न्यायालोके ।*	*(स्याद्वादकल्पलता स्तबक-૧ कारिका - ૮૮ - प्रत्यक्षस्वरूपमीमांसा)*
૪, *इति स्पष्टं न्यायालोके ।*	*(स्याद्वादकल्पलता - स्तबक-૧ कारिका-૧૦૬-कायव्यूहनिरासः)*
૫, *अधिकं न्यायालोकादौ ।*	*(स्याद्वादकल्पलता - स्तबक -૩ कारिका ૩૪ आत्मविभुत्वापाकरणम्)*

૬, ઃદ્રષ્ટવ્યં જ્ઞાનાર્ણવ - સ્યાદ્વાદરહસ્ય ન્યાયાલોકાદૌ । (સ્યાદ્વાદકલ્પલતા સ્તબક -૪ કારિકા ૬૬ ચાક્ષુષકારણતાવિમર્શઃ)
૭, ઃદ્રષ્ટવ્યં ન્યાયાલોકે । (વ્યાર્ણવશબ્દવ્યાર્ણવશિકા - ૩૭/૭ - મૃત્તિકાસૂક્ષ્મસંબંધઃ)
૮, ઃદ્રષ્ટવ્યમસ્મત્કૃત-ન્યાયાલોકાદૌ । (ઃદ્રષ્ટઃસહસ્રીતાત્પર્યવિવરણ - પૃ.૧૧૨ કેવલજ્ઞાનાદેઃ કાલાઽનાશ્યતાવિચારઃ)
૯, ઃદ્રષ્ટવ્યં ન્યાયાલોકે । (નયરહસ્ય પૃષ્ઠ ૮૨)

આ ઉપરાંત અવ્યક્ત રીતે પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથનો નિર્દેશ શ્રીમદ્જીએ **'इति अन्यत्र विस्तर..'** આવું કહેવા દ્વારા અનેક ગ્રંથમાં કરેલ છે. જેમ કે સ્યાદ્વાદકલ્પલતા - સ્તબક - ૩ (શ્લો. ૯, પૃષ્ઠ ૬૩, અસંબદ્ધમાં અયસ્કાન્તદ્રષ્ટાન્તથી કાર્યજનકતા નિરૂપણ સ્યાદ્વાદકલ્પલતા સ્તબક - ૪ (શ્લોક - ૩૮ ભાવાત્મક અભાવવાદ પૃષ્ઠ - ૮૩) વગેરે. આના દ્વારા પ્રસ્તુત ગ્રંથની વ્યાપકતાનો ખ્યાલ આવી શકે છે.છતાં પણ સાંપ્રતકાલે આ ગ્રંથરત્ન અધ્યયન - અધ્યાયન ક્ષેત્રમાં લુપ્તપ્રાયઃ હોવાનું એક કારણ મહોપાધ્યાયજી મહારાજની ધારદાર કલમથી થયેલો નવ્યન્યાયના ક્લિષ્ટ પારિભાષિક પદોનો પ્રચુર પ્રમાણમાં પ્રયોગ છે. આથી પ્રસ્તુત ગ્રંથના અધ્યયનમાં અભ્યાસુને સહાયતા મળે તે માટે ભાનુમતી (સંસ્કૃત) ટીકા ઉપરાંત ગુજરાતી વિવેચનની આવશ્યકતા હતી. તેથી સંસારીપણે નાનીબહેન મુમુક્ષુ પ્રીતિકુમારીના નામથી ગર્ભિત 'પ્રીતિદાયિની' ગુજરાતી વ્યાખ્યાનો પણ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

न्यायालोक व्युत्पत्ति

'नीयते = याथात्म्येन परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वं अनेन इति न्यायः ।' આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ ન્યાયશબ્દ યુક્તિ, તર્ક ઈત્યાદિ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગૌતમીયદર્શનાનુસાર પંચાવયવી અનુમાનપ્રયોગને 'ન્યાય' કહે છે. પદાર્થસિદ્ધિ માટે ઠેર ઠેર પંચાવયવી અનુમાનપ્રયોગનો પ્રધાનતયા આશ્રય કરવાના લીધે ગૌતમીયસંપ્રદાય 'ન્યાયદર્શન' શબ્દથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આન્વીક્ષિકીવિદ્યા અર્થમાં પણ 'ન્યાય' શબ્દ પ્રચલિત છે. ન્યાયશબ્દનો અર્થ ઉદાહરણ અથવા કોઈ ઘટના પણ થાય છે. દા.ત. દશાર્ણભદ્રન્યાય (ષોડ. ૮/૩). આ અર્થમાં ન્યાયશબ્દનો પ્રયોગ 'ન્યાયોક્તિકોશ' 'લૌકિકન્યાયાંજલિ' વગેરે ગ્રંથના નામમાં પણ થયેલ છે. સામાન્ય લોકમાં 'ન્યાય' = પક્ષપાતરહિતતા અથવા તટસ્થતા કે પ્રામાણિકતા ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે. ન્યાયાધીશે આપેલ નિષ્પક્ષ ફેંસલાને પણ ન્યાય કહે છે. તેમ જ વ્યાકરણશાસ્ત્રસંબંધી કેટલીક સ્વીકૃત મર્યાદાઓ કે જેનો સૂત્રોમાં ઉલ્લેખ ન થયો હોય પણ આડકતરી રીતે બતાવેલ હોય- દા.ત. અપવાદસૂત્ર ઉત્સર્ગબાધક છે- વગેરે, તેને પણ ન્યાય કહે છે. ન્યાયશબ્દનો એક અર્થ નીતિ પણ થાય છે (જુઓ ષોડશક ૧૫/૧૬ ટીકા). બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે પોતાની જાતિ માટે વિહિત વ્યાપાર પણ ન્યાય કહેવાય છે (જુઓ ષોડશક ૧૩/૧૫). વિશુદ્ધ વ્યવહારને પણ ન્યાય કહે છે. **ધર્મબિંદુવૃત્તિમાં 'न्यायेन = शुद्धमानतुलोचितकलाव्यवहारादिरूपेण'** (૧/૩) આવી વ્યાખ્યા કરી છે. ન્યાયશબ્દનો એક અર્થ પ્રકાર, પદ્ધતિ પણ થાય છે. (જુઓ ન્યાયાલોક પૃ.૧૯૨). નિયમ અર્થમાં પણ ન્યાયશબ્દ વપરાય છે (ષોડશક ૬/૧૫). દાર્શનિક જગતમાં ન્યાયશબ્દ તે તે દર્શનમાં /સંપ્રદાયમાં પણ રૂઢ છે. મુખ્યયા ગૌતમીયન્યાય, બૌદ્ધન્યાય, જૈનન્યાય આ રીતે ક્રમશઃ અક્ષપાદ સંપ્રદાય (નૈયાયિકદર્શન), બૌદ્ધમત અને જૈનદર્શન માટે વ્યવહાર થાય છે. યોગાનુયોગ પ્રસ્તુત ત્રણેય દર્શનમાં ગૌતમ નામના અલગ અલગ મહનીય મહર્ષિ થઈ ગયા છે, જે ત્રણેય દર્શનમાં ક્રમશઃ ગૌતમ મહર્ષિ, ગૌતમબુદ્ધ, ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમસ્વામી આ રીતે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત ત્રણેય વિભૂતિ અલગ અલગ છે. ગૌતમીયન્યાય (નૈયાયિક દર્શન) માં પ્રાચીન કાલમાં થનાર વાત્સ્યાયન, ઉદયનાચાર્ય વગેરે પ્રાચીન નૈયાયિક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તથા તેઓના ઉત્તરકાલવર્તી ગંગેશ ઉપાધ્યાય, વર્ધમાન ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ વગેરે નવ્ય નૈયાયિક રૂપે જાણીતા છે. બૌદ્ધદર્શનમાં દિઙ્નાગ, અર્ચટ, જ્ઞાનશ્રીમિત્ર, ધર્મકીર્તિ વગેરે પ્રાચીન બૌદ્ધન્યાયના વિદ્વાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મોક્ષાકરગુપ્ત વગેરે નવ્ય બૌદ્ધન્યાયના પુરોગામી કહી શકાય. જૈનન્યાય (દર્શન)માં શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી, શ્રીમલ્લવાદીસૂરિજી, શ્રીશાંતિસૂરિજી, શ્રીવાદિદેવસૂરીજી આદિ જૈનાચાર્યો પ્રાચીન જૈન ન્યાયના પ્રસ્થાપક - પ્રવાહક કહેવાય છે. તથા મહોપાધ્યાય યશોવિજય ગણિવર્ય નવ્ય જૈનન્યાયના પુરસ્કર્તા તરીકે જાણીતા અને માનીતા છે. **न्याये न्यायस्य वा प्रकाशकत्वात् आलोक इवेति** આ વ્યુત્પત્તિથી ન્યાયસંબંધી પ્રકાશ (જ્ઞાન) પાથરવાના લીધે પ્રસ્તુત પ્રકરણનું ન્યાયાલોક યથાર્થ = ગુણનિષ્પન્ન નામ છે.

न्यायालोक विषयविमर्श

ન્યાયાલોક શબ્દના અર્થ મુજબ ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાયજીએ ન્યાયાલોકમાં મુખ્યતયા **ગૌતમીય ન્યાયદર્શન તથા બૌદ્ધ**

ન્યાયસંપ્રદાયના સર્વથાએકાંતગર્ભિત સિદ્ધાન્તોની વિસ્તૃત સમાલોચના- સમીક્ષા દ્વારા જૈનન્યાય પર પ્રકાશ (=આલોક) પાથર્યો છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણને શ્રીમદ્‌જીએ ત્રણ પ્રકાશ (વિભાગ) માં પ્રસ્તુત કરેલ છે. શ્રીમદ્‌જીએ પ્રથમ પ્રકાશમાં મોક્ષમાં જ્ઞાન-સુખના પ્રતિપાદનથી ગર્ભિત મુક્તિવાદનું આલેખન કર્યું છે. વર્તમાનમાં દ્વાત્રિંશદ્‌દ્વાત્રિંશિકા (૩૧મી બત્રીશી), સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (પ્રથમ સ્તબક) વગેરેમાં પ્રસ્તુત મુક્તિવાદ ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાર બાદ (પૃષ્ઠ ૪૯ થી પૃષ્ઠ ૮૪ સુધી) આત્માને વિભુ = સર્વવ્યાપી માનનાર નૈયાયિકના મતનું (આત્મવિભુત્ત્વવાદનું) વિસ્તારથી ખંડન કરવામાં આવેલ છે. જેમાં પ્રાસંગિક રીતે શબ્દમાં દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ (પૃષ્ઠ ૫૧ થી પૃષ્ઠ ૬૪), સાવયવ આત્માનો કથંચિત્ નાશ (પૃ.૭૧) વગેરે દર્શાવેલ છે. પ્રથમ પ્રકાશમાં તૃતીય વાદસ્થલ છે આત્મસિદ્ધિ. તેમાં પ્રાચીન નાસ્તિક મતનું ખંડન કરી શરીર, ઈન્દ્રિય, મન વગેરેથી ભિન્ન એવા આત્માની સિદ્ધિ કરવામાં આવેલ છે. (પૃષ્ઠ ૮૫ થી પૃષ્ઠ ૧૨૫). તેમ જ લાઘવથી શરીરને જ્ઞાનસમવાયીકારણ માનનાર તથા અનુમિતિને માનસપ્રત્યક્ષાત્મક માનનાર નવીનનાસ્તિક (=ઉચ્છૃંખલ નૈયાયિક) મતનું પણ સચોટ નિરસન (પૃષ્ઠ ૧૨૬ થી પૃષ્ઠ ૧૪૬) કરવામાં આવેલ છે. આ વિષય આત્મખ્યાતિ, સ્યાદ્વાદરહસ્ય (મધ્યમ - તૃતીય ખંડ) તેમ જ સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (પ્રથમ સ્તબક)વગેરે ગ્રંથોમાં વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ છે. પ્રથમ પ્રકાશમાં ચતુર્થ વાદસ્થલ છે જ્ઞાન-પરપ્રકાશખંડનવાદ. નૈયાયિકમતે જ્ઞાન પરત: (=સ્વોત્તરકાલીન અનુવ્યવસાયથી) પ્રકાશ્ય છે. પૃષ્ઠ ૧૪૭ થી પૃષ્ઠ ૧૬૧ સુધી નૈયાયિક સંમત (પૂર્વપક્ષ)વિવેચન કરી પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી પૃષ્ઠ ૧૮૭ સુધી વિસ્તારથી જ્ઞાન સ્વત: પ્રકાશ્ય છે- તે વાતની સિદ્ધિ કરવામાં આવેલ છે.આ રીતે પ્રથમ પ્રકાશમાં ચાર વાદસ્થલોનું શ્રીમદ્‌જીએ હૃદયંગમ રીતે વર્ણન કરેલ છે.

દ્વિતીય પ્રકાશમાં પણ કુલ ચાર વાદસ્થલ છે, જે સ્યાદ્વાદકલ્પલતા વગેરેમાં પણ આલેખિત છે. અહીં પ્રથમ વાદસ્થલ છે જ્ઞાનાદ્વૈતખંડન. બૌદ્ધસંપ્રદાયમાં માધ્યમિક, સૌત્રાન્તિક, વૈભાષિક, યોગાચાર- આ રીતે કુલ ચાર મત છે. તેમાંથી યોગાચાર બૌદ્ધ વિદ્વાન જ્ઞાનથી ભિન્ન બાહ્ય ઘટ, પટ વગેરે પદાર્થના અસ્તિત્વને માન્ય કરતાં નથી (પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી પૃષ્ઠ ૨૦૩). શ્રીમદ્‌જીએ તાર્કિક રીતે જ્ઞાનાતિરિક્ત બાહ્ય અર્થની સિદ્ધિ કરી વિજ્ઞ નવાદી યોગાચારમતનું ખંડન કરેલ છે. (પૃષ્ઠ ૨૦૩ થી પૃષ્ઠ ૨૧૨ સુધી). આ વિષય સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (ચતુર્થ સ્તબક), ન્યાયખંડખાદ્ય વગેરે ગ્રંથમાં સાંપ્રતકાલે પ્રાપ્ય છે. દ્વિતીયવાદ સ્થલ છે સમવાયનિરસનવાદ. નૈયાયિકમતે ગુણ-ગુણી, અવયવ-અવયવી વગેરે વચ્ચે સંબંધીક્યાતિરિક્ત સમવાય સંબંધ માનવામાં આવેલ છે. તત્ત્વચિંતામણિ તેમ જ તેની આલોકટીકાને શ્રીમદ્‌જીએ નજરે સામે રાખીને સમવાયનું ખંડન કરેલ છે (પૃષ્ઠ ૨૧૩ થી પૃષ્ઠ ૨૬૯ સુધી). તૃતીય વાદસ્થલ છે ચક્ષુઅપ્રાપ્યકારિતાવાદ. નૈયાયિક વગેરેના મતે વિષયદેશ પર્યન્ત જઈને આંખ વિષયનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ ચક્ષુ ઈન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે. સ્યાદ્વાદરત્નાકર, રત્નાકરાવતારિકા વગેરે ગ્રંથોના આધારે તેમ જ નવીન યુક્તિઓ બતાવીને શ્રીમદ્‌જીએ ચક્ષુ ઈન્દ્રિયને અપ્રાપ્યકારી = વિષયદેશ સુધી ગયા વિના જ યોગ્યદેશમાં રહેલ વસ્તુના પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરનાર બતાવી છે. (પૃષ્ઠ ૨૩૭ થી પૃષ્ઠ ૨૫૬ સુધી) હકીકતમાં પ્રસ્તુત ચક્ષુઅપ્રાપ્યકારિત્વવાદ મુખ્યવાદસ્થલ નથી, પરંતુ સ્યાદ્વાદરહસ્ય વગેરે ગ્રંથની જેમ અહીં પણ સમવાયનિરસનવાદમાં પ્રાસંગિક રીતે જ તે શ્રીમદ્‌જીને અભિમત છે. તેથી જ ચક્ષુઅપ્રાપ્યકારિત્વસિદ્ધિ પછી પુન: સમવાયસાધક નવીન યુક્તિઓનું ખંડન શ્રીમદ્‌જીએ કરેલ છે (પૃષ્ઠ ૨૫૭ થી પૃષ્ઠ ૨૬૯ સુધી) તથા અવયવ-અવયવી વગેરે વચ્ચે ભેદાભેદનું સ્થાપન કરેલ છે, (પૃષ્ઠ ૨૭૦ થી પૃષ્ઠ ૨૭૬) અંતિમવાદ સ્થલ છે અભાવવાદ. (પૃષ્ઠ ૨૭૭ થી પૃષ્ઠ ૩૧૨ સુધી) નૈયાયિકમતે અભાવ અધિકરણથી અતિરિક્ત = ભિન્ન છે. લાઘવસહકારથી અભાવને અધિકરણસ્વરૂપ સિદ્ધ કરી સ્યાદ્વાદરત્નાકરદર્શિત રીત મુજબ વ્યવહારનય અને ઋજુસૂત્રનયથી ધ્વંસ અને પ્રાગભાવનું નિરૂપણ કરીને પ્રમાણ દ્વારા તેને દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મક બતાવેલ છે.તેમ જ પ્રભાકર મિશ્ર મતાનુસાર શુદ્ધાધિકરણબુદ્ધિસ્વરૂપ અભાવને બતાવી તેનું ખંડન કરેલ છે. (પૃષ્ઠ ૩૧૩ થી પૃષ્ઠ ૩૧૮ સુધી) પ્રસ્તુત વાદસ્થલનો ઉપસંહાર કરતાં જ્ઞાનાદ્વૈતનયાનુસાર પ્રભાકરમિશ્રમતને સંમતિ પણ આપેલી છે. (પૃષ્ઠ ૩૧૯)

શ્રીમદ્‌જીએ તૃતીય પ્રકાશમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વગેરે ૬ દ્રવ્ય તેમજ પર્યાયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરેલ છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રથમ પ્રકાશ કરતાં દ્વિતીય પ્રકાશનું પ્રમાણ અલ્પ છે. તેમ જ દ્વિતીય પ્રકાશ કરતાં તૃતીય પ્રકાશનું પરિમાણ અલ્પ છે. અલ્પતમ કદવાળા તૃતીય પ્રકાશમાં પણ શ્રીમદ્‌જીએ અતિરિક્તકાલવાદી અને પર્યાયાત્મક કાલવાદીના મતનું નિરૂપણ કરેલ છે.(પૃ.૩૨૭) તથા લોકાકાશના પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશમાં એક - એક કાલાણુનો સ્વીકાર કરનાર દિગંબરમતનું નિરૂપણ અને નિરાકરણ કરવાનું શ્રીમદ્‌જી ચૂકી નથી ગયા (પૃ.૩૨૯) પર્યાયના પ્રતિપાદનનો અતિદેશ શ્રીમદ્‌જીએ સ્યાદ્વાદરહસ્ય ગ્રંથના નિર્દેશ દ્વારા કરી તૃતીય પ્રકાશની અને તેની સાથે પ્રસ્તુત પ્રકરણની સમાપ્તિ કરેલ છે (પૃ.૩૩૨). 'ગાગરમાં સાગર' ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરનાર પ્રસ્તુત પ્રકરણના પ્રત્યેક પ્રમેયોનો વિસ્તૃત પરિચય મેળવવા માટે વિજ્ઞ વાચકવર્ગ વિષયમાર્ગદર્શિકાનું અવલોકન કરી શકે છે. અહીં તો અતિસંક્ષેપમાં વિષયનિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે.

प्रतिपरिचयादि

પં. મોતીવિજયજી મહારાજ જ્ઞાનભંડારમાં રહેલી પ્રસ્તુત મૂળ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતની એક કોપી પરમપૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર **પ્રદ્યુમ્નવિજયજી** ગણિવર્યશ્રી દ્વારા મને પ્રાપ્ત થયેલી, જેની અહીં હ.પ્ર. એવી સંજ્ઞા રાખવામાં આવેલી છે. તેમાં કુલ ૨૬॥ પૃષ્ઠ છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર પ્રાયઃ કુલ ૩૨ પંક્તિ છે. ૨૭ મા પૃષ્ઠના આગળના ભાગમાં ૧૩ મી પંક્તિમાં મૂલ ગ્રંથ સમાપ્ત થાય છે. લખાણ કદ ૧૦॥'' x ૨૨॥'' છે. અક્ષરો સુવાચ્ય છે. પરંતુ અનેક સ્થળે અશુદ્ધિઓ ઘણી રહેલી છે. તેમ જ પાઠાંતરો પણ ઘણા છે. આ ઉપરાંત ટીકાના સર્જન-સંપાદન કાળ દરમ્યાન મૂળ ગ્રંથની એક મુદ્રિત પ્રત પણ મારી પાસે હતી જેના કુલ ૧૮ પૃષ્ઠ હતા અને પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર પ્રાયઃ આગળ પાછળ થઈને કુલ ૩૬ પંક્તિઓ છે, જેની અહીં મુ. સંજ્ઞા રાખવામાં આવેલ છે. તેમ જ **'न्यायालोकः तपोगच्छाचार्य-श्रीमद्विजय-नेमिसूरिविरचितविवृतिसमेतः'** આવા શિર્ષકવાળી શ્રીજૈનગ્રંથપ્રકાશક સભા રાજનગરથી પ્રકાશિત સટીક મુદ્રિતપ્રત પણ લેખનકાળ દરમ્યાન મારી પાસે વિદ્યમાન હતી. તેમાં તત્ત્વપ્રભા ટીકા મુદ્રિત છે. તે પ્રતની અહીં ને . સંજ્ઞા રાખેલ છે. બન્ને મુદ્રિત પ્રતો પ્રાયઃ શુદ્ધ હોવા છતાં કેટલાક સ્થાને અશુદ્ધ છે. કેટલાક સ્થાને તો હસ્તલિખિત પ્રત અને બન્ને મુદ્રિત પ્રતો પણ અર્થનો અનર્થ કરે તેવી અશુદ્ધ છે. તેવા સ્થાને ઉપાધ્યાયજી મહારાજના અન્ય ગ્રંથની અને અન્ય દર્શનકારોના તદ્વિષયક ગ્રંથની સહાય લઈને મેં અપેક્ષિત શુદ્ધ પાઠનો ઉલ્લેખ આ પુસ્તકમાં કરેલ છે. બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે શ્રીમદ્જીએ પ્રસ્તુત ન્યાયાલોક ગ્રંથમાં અલગ અલગ વાદ સ્થલોના વિસ્તારથી નિરૂપણ માટે ૬ સ્થાનમાં (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) સ્યાદ્વાદરહસ્ય ગ્રંથને જોવાની ભલામણ કરી છે. તત્ત્વપ્રભા ટીકાની રચના પૂર્વે સ્યાદ્વાદરહસ્ય ગ્રન્થ અનુપલબ્ધ હોવાથી તત્ત્વપ્રભા ટીકામાં અનેક સ્થાને પરિષ્કાર-પરિમાર્જન-સંસ્કરણ-સંવર્ધન આદિની આવશ્યકતા હતી. તેમ જ ઘણા સ્થલે મૂળ ગ્રંથનું વિવેચન તત્ત્વપ્રભા ટીકામાં ન કરેલ હોવાથી તેની પૂર્તિ માટે, અધૂરી વ્યાખ્યાની સ્પષ્ટતા માટે તેમ જ મૂલગ્રંથના અશુદ્ધ પાઠોના આધારે થયેલ વિપરીત વ્યાખ્યાના સંમાર્જન માટે ન્યાયાલોક ગ્રંથ ઉપર અન્ય સંસ્કૃત ટીકાની આવશ્યકતા મને જણાઈ અને તેની પરિપૂર્તિ માટેનો આ એક નમ્ર પ્રયાસ છે.

વ્યાખ્યાદ્વયસર્જનકાલ દરમ્યાન મૂળ ગ્રંથની અમુક અતિક્લિષ્ટ પંક્તિઓ મગજમાં સ્પષ્ટ ન થાય કે ઉપલક દૃષ્ટિથી મૂલ ગ્રંથમાં પૂર્વાપર અનુસંધાનનો અભાવ જણાય કે સૂક્ષ્મતાથી વિચારતાં પૂર્વાપર વિરોધ જેવું લાગે અથવા તો સ્થૂલબુદ્ધિથી વિચારતાં પ્રસ્તુત મૂલગ્રંથની પંક્તિનો શ્રીમદ્જીના અન્યગ્રંથો સાથે વિરોધ લાગે ત્યારે લેખન કાર્ય સ્થગિત કરીને હું **'श्रीनयविजयविबुधपद-सेवकाय नमः'** આ પદનો જાપ કરવા બેસી જતો અને માળા પૂરી થતાં કે બીજે દિવસે સવારે એ મૂંઝવણને ન્યાયવિશારદજી બહુ જ પ્રેમાળતાથી દૂર કરી મારા ઉલ્લાસને વધારતાં હોય-એવી પ્રતીતિ વ્યાખ્યાદ્વયસર્જનકાલ દરમ્યાન ઘણીવાર થયેલ છે. જાણે કે મારા માધ્યમથી ખુદ શ્રીમદ્જી જ આ કાર્ય કરી રહ્યા હોય અને હું તારની જેમ વિજળીને પસાર થવાનું માધ્યમ બન્યો હોઉં- આવી સાનુબંધ પ્રતીતિ સર્જનકાલ દરમ્યાન થતી રહી છે. ત્રીજા પ્રકાશના અંતે ન્યાયાલોક ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં શ્રીમદ્જીએ જણાવેલ ૫ નંબરના શ્લોકને (જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩૩) છેલ્લા ૭ વર્ષથી હું એક વિશિષ્ટ આદરથી ગદ્ગદ્ભાવે યાદ કરતો આવ્યો છે. અને આ લેખનકાળ દરમ્યાન તો તે હવે કાયમ માટે હૃદયાંકિત જ બની ગયેલ છે.તે શ્લોક દ્વારા શ્રીમદ્જી દ્વારા સ્વમુખે મળેલ અભિવાદન અને આશિષને હું મારી અંગત મિલકત સમજું છું. અસ્તુ !

જેમ જેમ પ્રસ્તુત ગ્રંથનો અભ્યાસ વિદ્વાન વર્ગમાં વધતો જશે તેમ તેમ જૈનદર્શન પ્રત્યે વાચકવર્ગની શ્રદ્ધા-આદર બહુમાનમાં કલ્પનાતીત હરણફાળ વેગે વધારો થશે- એવી શ્રદ્ધા છે.વ્યાખ્યાદ્વયની રચના દ્વારા વિજ્ઞ વાચકવર્ગને પ્રસ્તુત ગ્રંથના ભાવાર્થને સમજવામાં હું નિમિત્ત બન્યો હોઉં તો તેમાં પ્રભાવ શ્રીમદ્જીનો અને ઉપકારી ગુરુવર્ગ વગેરેનો જ છે.

હજારથી વધુ ગ્રંથોના અધ્યયન પછી બહુ જ વિચારપૂર્વક તેમજ પૂર્વોત્તર ગ્રન્થઅનુસન્ધાનસહિત સંસ્કૃત-ગુજરાતી વ્યાખ્યાની મેં રચના કરેલ છે. તેમ જ પુફરિડિંગ, ગ્રંથસેટીંગ વગેરે જવાબદારીને અદા કરતી વખતે પણ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ તેમ જ પદાર્થનિરૂપણની દ્રષ્ટિએ બન્ને વ્યાખ્યાનું સંશોધન સાવધાનીથી કરેલ છે. તેથી બન્ને વ્યાખ્યા સહસા અવિશ્વાસનું સ્થાન નહિ બની શકે. છતાં પણ તેમાં અનાભોગાદિ કારણે અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો વિદ્વાનોને મારી પ્રાર્થના છે કે મારી ઉપર અનુગ્રહ કરી તેઓ બન્ને વ્યાખ્યાગ્રંથનું સંપૂર્ણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી અથવા તો પરિશિષ્ટ ૨ અને ૩ માં બતાવેલ નોંધ મુજબ તે તે સ્થાનનું નિરીક્ષણ કરી ત્રુટીઓ મને જણાવે, જેથી દ્વિતીય આવૃત્તિ વખતે તે અશુદ્ધિઓનું પુનરાવર્તન ન થાય.

उपकारसंस्मरण.

ભાનુમતી - પ્રીતિદાયિની વ્યાખ્યાદ્વયનિર્માણ અને તેનાથી યુક્ત પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંપાદનમાં આ મહાપુરુષોનો અમૂલ્ય ઉપકાર અવશ્ય સ્મરણીય છે.

—> ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ સંઘહિતચિંતક ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ સ્વ. દાદાગુરુદેવ શ્રીમદ્‌વિજય **ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી** મહારાજા, જેમની દિવ્યકૃપા મને સમ્યગ્‌જ્ઞાન આદિ સદ્‌યોગોની આરાધનામાં સતત ઉલ્લસિત કરી રહી છે.

—> પરમપૂજ્ય સિદ્ધાંતદિવાકર ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્‌વિજય **જયઘોષસૂરીશ્વરજી** મહારાજા, જેમની નિઃસ્વાર્થ સહાય તેમ જ યોગ્ય માર્ગદર્શન દ્વારા મારા સંયમજીવનની પુષ્ટિ-શુદ્ધિ - વૃદ્ધિ થઈ રહી છે.

—> શાસનપ્રભાવક વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્‌વિજય **હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજા, જેમણે પોતાના પ્રાણની પરવા કર્યા વિના મને સંયમરત્નનું દાન કર્યું.

—> સૌમ્યસ્વભાવી પરમપૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી **પ્રદ્યુમ્નવિજયજી** ગણિવર્ય, જેઓની સહાયથી મને ન્યાયાલોક મૂળગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતની એક નકલ પ્રાપ્ત થઈ.

—> સર્વતોમુખીપ્રતિભાસંપન્ન વિદ્યાગુરુદેવ પ.પૂ. પંન્યાસપ્રવર **શ્રી જયસુંદર વિજયજી** ગણિવર્ય, જેઓએ નિઃસ્વાર્થભાવે વ્યુત્પત્તિવાદ, સામાન્યનિરુક્તિ, અધિકરણપ્રકરણ, તત્ત્વચિંતામણિ વગેરે ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર-ઉચ્ચતમ ન્યાયગ્રંથો ભણાવીને તથા અભ્યાસમાર્ગદર્શન વગેરે દ્વારા મારા ઉપર અનન્ય અવિસ્મરણીય ઉપકારો કરેલા છે.

—> પરમોપકારી સદાપ્રસન્ન ભવોદધિતારક ગુરુવર્યશ્રી **વિશ્વકલ્યાણવિજયજી મહારાજ**, જેમની અવિરત પાવન નિશ્રામાં આખ્યાદ્વયસર્જન તેમ જ પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સંપાદન થયેલ છે.

—> ઉપરોક્ત સદ્‌ગુરુવર્યો અને અધિકૃત વડીલ સંયમીઓ વગેરેની જબ્બરદસ્ત કૃપા દ્વારા આખ્યાદ્વયસહિત પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંપાદનથી જે પુણ્ય નિર્માણ થયેલ હોય તેના દ્વારા તેમ જ પ્રસ્તુત ગ્રંથના પઠન - પાઠન દ્વારા વિશ્વકલ્યાણ અને વિશ્વમંગલની આપક શુભકામના સાથે વિરમું છું.

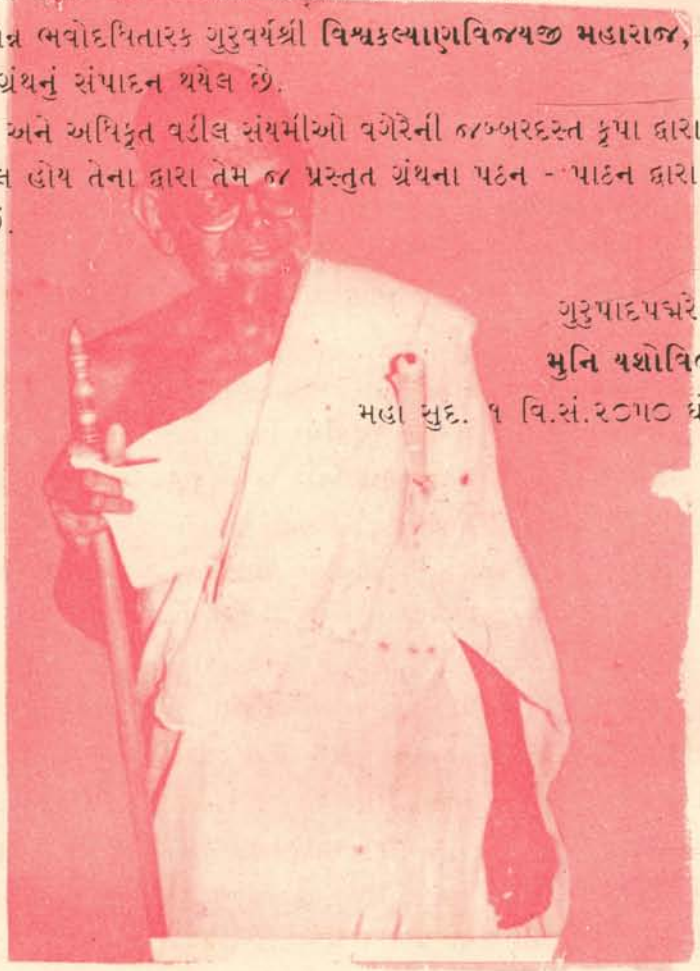

ગુરુપાદપદ્મરેણુ

મુનિ યશોવિજય

મહા સુદ. ૧ વિ.સં.૨૦૫૦ ઘોડેગાંવ (મહારાષ્ટ્ર).

विषयमार्गदर्शिका

विषय	पृष्ठ
[1]नैयायिक संमत मोक्षनी समीक्षा	२
[2]**मुक्तिवादारम्भः**	३
जयदेवमिश्रमतनिरासः	३
सर्वज्ञोक्तमुक्तिसिद्धि-वर्धमान उपाध्याय	४
वर्धमानमत अप्रयोजकतादोषग्रस्त	५
संसारित्वेन मोक्षकारणता- नैयायिक	६
मुक्तिवादद्वात्रिंशिकासंवादः	६
आत्मख्याति-तत्त्वचिन्तामणि-न्यायलीलावती-संवादावेदनम्	७
भव्यत्व मोक्षकारणताअवच्छेदक-स्याद्वादी	७
मंद कोटिना शमादि विशिष्ट शमादिना प्रापक	८
भव्यत्वनिश्चयेऽध्यात्ममतपरीक्षादिसंवादाविष्कारः	८
महानिशीथवचनेऽन्योन्याश्रयनिराकरणम्	९
नैयायिकमते मोक्ष पुरुषार्थना उच्छेदनी आपत्ति	१०
तथाभव्यत्वपरिपाकमीमांसा	१०
अर्थसमाजसिद्धत्वविचारः	११
चरमदुःखध्वंस स्वरूप मोक्ष मानवामां समस्या	११
मुक्ति विशिष्टदुःखसाधनध्वंसस्वरूप नथी.	१२
तत्त्वचिन्तामणिकारमतखण्डनम्	१२
तत्त्वचिन्तामणिसंवादः	१३
प्रागभावमां पण जन्यता मान्य	१३
मोक्ष आत्यन्तिक दुःखप्रागभावस्वरूप छे-प्रभाकर	१३
प्रभाकरमान्य मुक्तिनुं निराकरण	१४
न्यायसूत्रसंवादः	१४
तत्त्वचिन्तामणिसंवादः	१४
दुःखध्वंस अथवा दुःखअत्यन्ताभावरूप मोक्ष अमान्य	१५
दुःखध्वंससन्तोम पण मुक्ति नथी	१५
परमात्मामां आत्माना लयस्वरूप मुक्ति-त्रिदंडिमत	१६
वेदान्ततत्त्वविवेकटीकाविवरणसंवादः	१६
उदयनमतनिरसनम्	१७
निरुपप्लव चित्तसंतति = मुक्ति - विज्ञानवादी	१७

विषय	पृष्ठ
बौद्धसंमत मुक्ति असंगत	१८
सुगतमतनिरासे स्याद्वादकल्पलता-सम्मतितर्कसंवादः	१८
ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिका-पारमात्मिकोपनिषद्-वचननिराकरणम्	१९
मुक्ति स्वातन्त्र्य स्वरूप	१९
प्रकृति अने तेना विकारोनो लय ए ज	
मुक्ति - सांख्य	१९
अग्रिमचित्तानुत्पादसहित पूर्वचित्तनाश = मुक्ति-बौद्ध	२०
न्यायकुसुमाञ्जलि-नवमुक्तिवादसंवादः	२०
[1]**न्यायसूत्र-[2]भाष्य-[3]वार्तिक-[4]तात्पर्यटीकासंवादः**	२१
आत्मज्ञानस्वरूप मुक्ति-चार्वाक	२१
नित्यनिरतिशय सुखनी अभिव्यक्ति = मुक्ति-मीमांसक	२२
नित्य सुख प्रमाणथी असिद्ध-नैयायिक	२२
वाक्यैकवाक्यताविमर्शे जैमिनिसूत्रसंवादः	२३
सुखत्वने उपलक्षण बनावी अभेदान्वय-मीमांसक	२३
वाक्यैकवाक्यता समर्थन	२४
सुख-ब्रह्माऽभेदमीमांसा	२४
शाश्वतसुखसमीक्षा	२५
नित्यसुखाभिव्यक्तिने मुक्ति मानवामां विपदा	२५
सुखत्वानवगाही सुखानुभव-मीमांसक	२५
तुल्यत्वविमर्शे मुक्तावलीमञ्जूषाकारमताऽऽवेदनम्	२६
तौतातिततन्त्रतर्जने स्याद्वादकल्पलता-न्यायवार्तिक-मुक्तिवादद्वात्रिंशिकासंवादावेदनम्	२७
मीमांसक मतमां गौरव-नैयायिक	२७
केवल आत्मस्वरूप मुक्ति-वेदान्ती	२८
वेदान्तिमतखण्डने द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका-प्राचीन-मुक्तिवादसंवादः	२८
शैलेशीकरणस्य ज्ञानयोगपराकाष्ठात्वे शास्त्रवार्ता-समुच्चयसंवादः	२९
सर्वकर्मक्षय = मुक्ति- स्याद्वादी	२९
कायव्यूहकल्पना अप्रामाणिक	२९

१. गुजरातीं अक्षरमां मूणग्रंथनो प्रीतिदायिनी (गुजरातीं व्याख्या) मां विषयनिर्देश जाणवो.

२. संस्कृत अक्षरमां भानुमती (संस्कृत टीका) ना विशेष विषयोनो उल्लेख समजवो.

विषय	पृष्ठ
गङ्गेश-कालीपदशर्म-गदाधर-भासर्वज्ञमतचर्वणम्	३०
निशीथपीठिकाचूर्णिसंवादेन तत्त्वार्थाधिगम-सूत्रपरिष्कारः	३१
मुक्ति परमानंदस्वरूप - જૈન	३१
प्रशमसुखेच्छा वैराग्यनाशक नथी - જૈન	३१
गदाधरोदयन-गङ्गेशमतव्यपोहः	३१
मुक्तेः पञ्चविधत्वप्रकाशनम्	३२
विषयसुखेच्छाविच्छेद = वैराग्य	३३
मणिकारस्योन्मत्तताऽऽवेदनम्	३४
'दुःखं मा भूत्' इतीच्छाविचारः	३५
दुःखाभाव क्षणभर वेद्य छे- चिंतामणिकार-	३५
स्याद्वादकल्पलताविरोधपरिहारः	३६
किरणावलीरहस्यसंवादेन मणिकृन्मतनिरासः	३७
वाक्यभेद आपत्तिनो परिहार	३७
मुक्तिमां एक सुख-दुःखोभयाभावनी सिद्धि	३७
शरीर विना पण मोक्षमां सुख-स्याद्वादी	३८
न्यायलीलावतीकार-न्यायभाष्यकारमतनिराकरणम्	३८
जन्यस्याऽपि मुक्तिसुखस्याऽनाश्यत्वसमर्थनम्	३९
जन्यत्वस्वरूपविमर्शे सामान्यलक्षणाजागदीशी-काशिकानन्दीसंवादः	४०
दिनकरीयवृत्तिनिराकरणे मुक्तावलीप्रभासंवादद्योतनम्	४१
अपेक्षाबुद्धिनाशे पक्षताजागदीशीगङ्गासंवादविद्योतनम्	४२
न्यायवार्तिकव्यपोहः	४३
अपेक्षाबुद्धिनाशे मुक्तावलीमञ्जूषाकृन्मताऽऽविष्कारः	४४
मोक्ष अखंडज्ञान संतानस्वरूप छे- ऋजुसूत्रनय	४५
योग्यविभुविशेषगुणनाश्यत्वविचारे सामान्यलक्षणागा-दाधरीसंवादसमर्थनम्	४५
सम्मतितर्कटीकासंवादावेदनम्	४६
मुक्तावलीकृन्मतनिरासः	४७
कर्मक्षयाविर्भूत सुखसंवेदन = मोक्ष- संग्रहनय	४७
शरावादेः सावृतप्रदीपपरिणतिकारणता	४८
ऊर्ध्वगतौ व्याख्याप्रज्ञप्तिप्रभृतिसंवादद्योतनम्	४९
आत्मा विभुद्रव्य छे- नैयायिक	४९
आत्मा शरीरपरिमाण छे- स्याद्वादी	५०
वाचस्पतिमिश्रमतनिरासः	५०
शब्द गुण नथी-स्याद्वादी	५१

विषय	पृष्ठ
शब्द गतिमान छे-स्याद्वादी	५२
शब्दान्तरआरंभवादथी श्रवणप्राप्ति-नैयायिक	५३
बदरीनाथशुक्ल-नृसिंहमतविद्योतनम्	५३
बाणादि द्रव्यमां क्षणिकत्वापत्ति- स्याद्वादी	५४
तारमन्दशब्दैक्यस्थापनम्	५४
आकाश श्रोत्र नथी-स्याद्वादी	५५
शब्दने आकाशगुण मानवामां गौरव-स्याद्वादी-५५	
द्रव्यप्रत्यक्ष प्रत्ये योग्यताविशेष कारण-स्याद्वादी	५६
मुक्तावलीमञ्जूषाकारमतनिरासः	५६
तामसेन्द्रियतर्जनम्	५७
ईंद्रियान्तराग्राह्यग्राहकत्व ईन्द्रियान्तरत्वसाधक-स्याद्वादी	५७
श्रोत्रेन्द्रिय द्रव्यग्राहक छे જ - स्याद्वादी	५७
शब्दद्रव्यत्वबाधक हेतुपंचक-प्राचीन नैयायिक	५८
शब्दद्रव्यत्वबाधक पांच हेतुनुं निराकरण	५९
शब्दस्य द्रव्यत्वसाधनेऽभिनवयुक्तिनिकुरम्बप्रदर्शनम्	५९
शब्द पवनगुण छे- उच्छृंखल नैयायिक	६०
शब्द पवनगुण नथी- स्याद्वादी	६१
महत्त्व-अल्पत्वाश्रय होवाथी शब्द द्रव्य छे-स्याद्वादी	६२
स्वतन्त्रमतानुगामि-रामरुद्रभट्टमतनिरासकनृसिंह-मतनिरसनम्	६२
शब्देऽल्पत्वाद्युपचारसमीक्षा	६३
એકत्वादि संख्याना योगथी शब्दमां द्रव्यत्वसिद्धि	६४
ज्ञानाश्रय विभु नथी	६४
स्वाश्रयसंयोगसंबंधथी अदृष्ट क्रियाजनक नथी	६५
अव्याप्यवृत्तित्वस्य नानास्वरूपाऽऽवेदनम्	६५
सम्मतितर्कटीका-स्याद्वादरत्नाकरसंवादोपदर्शनम्	६६
अयस्कान्तदृष्टान्तमीमांसा	६७
श्येनयज्ञस्थलीय हिंसा आत्मविभुत्वनी असाधक	६८
नित्यमहत्त्व आत्मवैभवसाधक-नैयायिक	६९
महत्त्वत्रैविध्यविमर्शः	६९
मनोवैभवाऽऽपादनम्	७०
नित्यमहत्त्व आत्मवैभवसाधक नथी-स्याद्वादी	७०
अपकर्ष बहुत्वकार्यताअनवच्छेदक	७०
नित्यमहत्परिमाण आत्मामां असंभवित - स्याद्वादी	७१
न्यायभूषणकारमतनिराकरणम्	७१

विषय	पृष्ठ
ब्रह्महत्यामीमांसा	७२
विशिष्टनाशस्याऽविशिष्टावस्थानाऽविरोधित्वसमर्थनम्	७३
परिमाण બદલવા છતાં આત્મા નિત્ય- સ્યાદ્વાદી	७३
द्रव्य-पर्याय उत्पत्तिविचार	७३
सावयवत्व उत्पत्तिसाधक छे के नहीं ?	७४
घटादिनी कपालादिथी उत्पत्ति अस्वीकार्य	७५
કથંચિત્ આત્મનાશ માન્ય	७५
आत्मख्यातिसंवादोपदर्शनम्	७५
सम्मतितर्कादिसंवादेन आत्मध्वंससमालोचनम्	७६
એકાન્તે असत्नी उत्पत्ति अशक्य	७६
नैयायिकसंमत द्रव्यनाशप्रक्रिया विचारणा	७७
क्रियादिविरहेऽपि नाशसम्भवसमर्थनम्	७७
आत्मखण्डनस्याऽनेकान्तवादेऽङ्गीकारः	७८
आत्मामां मूर्तत्वप्रसंग मीमांसा	७८
आत्मखंडन मान्य-स्याद्वादी	७९
ज्ञानादि व्याप्यवृत्ति - स्याद्वादी	७९
न्यायभूषणकारमतनिरासः	७९
मुक्तावलीदिनकरीयवृत्तिकृन्मतसमीक्षणम्	८०
बौद्धमतेऽनुस्युतप्रत्ययानुपपत्तिः	८१
જ્ઞાનાદિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ નથી	८१
ધર્મકીર્તિવચન અનુપપત્તિ	८२
આત્માને શરીરવ્યાપી માનવામાં લાઘવ	८२
आत्मगतक्रिया अविभुत्वसाधक-प्राचीन जैनाचार्य	८३
आत्मतत्त्वविवेककृन्मतनिराकरणम्	८३
'यो यत्रैवोपलभ्यमानगुणः...' इतिनियमे परिष्कारोपदर्शनम्	८४
આત્મા શરીરવ્યાપી જ છે	८४
સ્વતંત્ર આત્મા નથી- નાસ્તિક	८५
आत्मा देहभिन्न द्रव्य छे - स्याद्वादी	८६
अनुमान स्वतंत्र प्रमाण छे - स्याद्वादी	८६
सामान्यलक्षण-स्वलक्षणस्वरूपप्रकाशनम्	८७
બૌદ્ધદર્શનानुसार पदार्थनुं स्वरूप	८७
संवादअभिमान કલ્પના અયોગ્ય	८७
सम्भावनापरीक्षणम्	८८
દૃષ્ટસાધર્મ્યથી अनुमानाप्रामाण्यसाधन दुष्कर-जैन	८८

विषय	पृष्ठ
तत्त्वचिन्तामणिसंवादावेदनम्	८९
न्यायकुसुमाञ्जलिसंवादाऽऽवेदनम्	९०
वादिदेवसूरिवचनपरिष्कारः	९१
तत्त्वचिन्तामणिरहस्यसंवादः	९२
अनुमिति संभावनास्वरूप नथी- स्याद्वादी	९२
प्रत्यक्षप्रामाण्य नास्तिकमतमां असंगत	९२
आत्मख्यातिविचारः	९२
नव्यनास्तिकमतमीमांसा	९३
लोकसिद्ध अनुमान प्रामाण्यवादी नव्यनास्तिक	९४
शब्दस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याऽऽवेदनम्	९४
भूतचैतन्यवादिमतमीमांसा	९५
નાસ્તિકને પ્રશ્ન કરવાનો અધિકાર નથી.	९५
શરીર ચૈતન્યआश्रय નથી	९५
शास्त्रवार्तासमुच्चय-सांख्यसूत्र-विष्णुपुराण-योगशास्त्रवृत्तिसंवादः	९३
शक्तिरूपे प्रत्येक भूतमां चेतना अस्तित्व विचार	९६
अनभिव्यक्तिनी व्याख्या नास्तिकमते असंगत	९७
કાયાકાર પરિણામનો અભાવ આવરણ નથી.	९७
કાલભેદથી ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ નાસ્તિક	९८
આત્મા લોકસિદ્ધ	९९
असदुत्पत्तिविचारविमर्शः	९९
ચેતના ભૂતકાર્ય નથી	९९
ભૂતમાં सत्पदार्थजनन स्वभावकल्पना જ संगत-स्याद्वादी	१००
स्याद्वादकल्पलतासंवादः	१००
पूर्वोत्तरभावेनाऽवस्थिताः परमाणव एव स्थूलत्वम्	१०१
खाद्यकादिदृष्टान्तभावना	१०२
स्वस्वरूपमात्र भूतभेदक न होई शके- स्याद्वादी	१०२
કાર્યભેદથી સ્વભાવભેદની આશંકા	१०२
पित्रादीनां न विलक्षणचैतन्योत्पादने सामर्थ्यम्	१०३
સ્વભાવભેદ પ્રયોજક કાર્યભેદ અસિદ્ધ	१०३
संस्थानादिभेदथी पण भिन्नस्वभावता असंभव	१०३
अतद्व्यावृत्तिद्वारा घटादिमां चैतन्यापत्तिवारण अशक्य	१०३
ચૈતન્ય દેહધર્મ નથી- અનેકાંતવાદી	१०४
अचैतन्यप्रयोजक प्रागभाव કે આત્માનો અભાવ ?	१०५
દેહ ચેતન નથી - જૈન	१०६

विषय	पृष्ठ
नास्तिकमते वासनासङ्क्रमाऽसम्भवः	१०६
प्रदीपदृष्टान्तविचारः	१०७
वृश्चिकोदाहरणविमर्शः	१०८
विलक्षण भावोमां कार्यकारणभावनी विचारणा	१०८
शरीरने चैतन्याश्रय मानवामां दोषप्रदर्शन	१०९
चैतन्यनाशकविचारः	१०९
एकत्वावमर्शस्वरूपपर्यालोचनम्	११०
निमित्तनाशस्योपादेयनाशकताविचारः	१११
उपयोग चैतन्यजनक छे- स्याद्वादी	१११
अहंप्रत्यय आत्मसाधक- जैन	११२
नानाशास्त्रानुसारेणोयोगस्य ज्ञानादिनिमित्तत्वोपपादनम्	११२
सम्मतितर्कटीकाकारवचन विमर्श	११३
'घटमहं जानामी' तिप्रतीति मीमांसा	११३
'अहं कृशः' प्रतीति अप्रामाणिक	११८
अहन्त्वस्य सुखादिसामानाधिकरण्यम्	११९
'मारुं शरीर' वाक्यथी शरीर अने आत्मामां भेदनी सिद्धि	११६
'ममायमात्मा' इतिप्रयोगस्य यादृच्छिकता	११६
कार्मणशरीर अने आत्मानी अनुमानथी सिद्धि	११७
शरीर ज्ञानसमवायिकारण- नव्यनास्तिक	११७
शरीरस्यानतिरिक्तत्वसाधनम्	११९
नव्यनास्तिकमते मननो स्वीकार	१२०
अनुमिति मानसप्रत्यक्ष छे - नव्यनास्तिक	१२०
रसादीनामचाक्षुषत्वाद्युपपादनम्	१२०
शरीरआत्मावादीमते प्रत्यासत्तिलाघव	१२१
उत्कट रूप अने महत्त्व स्वतंत्र रीते प्रत्यक्ष कारण- नव्यनास्तिक	१२२
आधुनिकव्याख्यानिरासः	१२२
संयोगसन्निकर्षाऽकल्पनलाघवम्	१२३
नव्यनास्तिकमतपरिहार	१२३
देहात्मवादमां प्रतिषेध व्यवहार असंगत	१२४
स्वतंत्र संयोगप्रत्यासत्ति आवश्यक	१२४
लौकिकसन्निकर्षकारणतावादसंवादः	१२५
अनुमान स्वतंत्र प्रमाण छे - स्याद्वादी	१२६
नव्यनास्तिकना कार्यकारणभावमां व्यभिचार	१२७

विषय	पृष्ठ
अप्रामाण्यज्ञानजिने आहार्यभेदनो कार्यता अवच्छेदक धर्ममां प्रवेश असंभव-अनेकांतवादी	१२७
सम्भावनाया निरसनम्	१२७
अनुमितित्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वसमर्थनम्	१२९
कार्यताअवच्छेदकमां अप्रामाण्यज्ञानाभावना प्रवेशनी शंका-निराकरण	१२८
स्वोत्तरत्वपदार्थमीमांसा	१३०
संस्कारेऽतिव्याप्तिव्यपोहप्रयासः	१३१
स्वव्यंसाधारणपदनी लक्षण	१३२
व्याप्यधर्मेण व्यापकधर्मान्यथासिद्धिद्योतनम्	१३३
अप्रामाण्यज्ञानाभाव स्वतंत्र कारण नथी- अनेकांतवादी	१३४
अनुव्यवसायसिद्ध अनुमितित्व असंगत	१३५
मधुरानाथमतसमीक्षा	१३५
सम्बन्धगौरवस्य सदोषत्वस्थापनम्	१३६
એतदुत्तरानुमितित्व ज्ञ એतत्परामर्शकार्यता अवच्छेदक - अनेकांतवादी	१३६
अनुमिति मानसप्रत्यक्ष छे - नव्यनास्तिक	१३६
लौकिकविषयतादिविध्यविमर्शः	१३७
अनुमितिने मानसप्रत्यक्ष मानवामां लाघव नव्यनास्तिक	१३८
भिन्नविषयकानुमितेः क्षणविलम्बोक्तिः	१३८
ઈચ્છાઉત्तरકालीनભિન્ન માનસમાં વૈજાત્યકલ્પના - નવ્યનાસ્તિક	१३९
अनुमित्यादिकालीनानुमित्यादिविचारः	१८०
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकार्यताविचारः	१८२
स्मृतित्वव्याप्य जातिविशेषनी कल्पना-नव्यनास्तिक	१४१
अनुमितिनो मानस प्रत्यक्षमां अंतर्भाव अशक्य- नैयायिक	१४२
अनलादेः भोगविषयत्वोपादनम्	१४२
मानसानुमितौ उच्छृङ्खलोपस्थित्यापत्तिः	१४२
पुनर्मानसानुमितिशङ्का	१४४
मानसत्व मानसेतरसामग्रीनुं प्रतिबध्यताअवच्छेदक	१४४
उत्तेजकत्वपदार्थप्रकाशनम्	१४५
अनुमितेर्मानसत्वखण्डने स्याद्वादरहस्यसंवादः	१४६
ज्ञाननी स्वप्रकाशतानुं खंडन- दीर्घपूर्वपक्ष	१४७

विषय	पृष्ठ
त्रिपुटीप्रत्यक्षथी स्वप्रकाशत्वसिद्धि अशक्य- नैयायिक	१४८
ईदंत्वविशिष्ट वैशिष्ट्यनुं भान स्वप्रकाशपक्षे असंभवित - नैयायिक	१४९
व्यवसायस्यार्थमात्रविषयत्वं गङ्गेशमते	१४९
तुल्यवित्तिवेद्यत्वसमालोचनम्	१५०
ज्ञानभान विना पण आत्मानुं भान शक्य - परतः प्रकाशवादी	१५०
ईन्द्रियसन्निकर्ष विना ज्ञानप्रत्यक्ष कई रीते ? परतः प्रकाशवादी	१५०
जयदेवमिश्रमते प्रत्यक्षजनकविषयताद्योतनम्	१५१
लौकिकप्रत्यक्षविषयतायाः प्रत्यक्षजनकतास्थापनम्	१५२
पूर्वोक्त नियममां दोष - पक्षधरमिश्र	१५२
ज्ञान मनोग्राह्य छे - परतः प्रकाशवादी	१५३
पक्षधरमिश्रवचनसमीक्षणम्	१५३
लौकिकप्रत्यक्षविषयता ईन्द्रिययोग्यताअवच्छेदक - परप्रकाशवादी	१५४
विशेषणोपलक्षणमीमांसा	१५५
शिवादित्यमिश्रमतनिरासः	१५६
जयदेवमिश्रोक्तिमीमांसा	१५७
अनुगतरूपे ईन्द्रिययोग्यता असंभव-त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी	१५७
ज्ञान-ईच्छादिवृत्ति जातिविशेष असिद्ध- त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी	१५८
मिश्रमतनिरास	१५८
क्षणिकत्वपदार्थमीमांसा	१५८
ससम्बन्धिपदार्थप्रतिपादनम्	१५९
निर्विकल्पक ज्ञानने मानसयोग्य मानवामां लाघव- त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी	१६०
अनवस्थादि उभयपक्षे तुल्य-नैयायिक	१६१
अखण्डभेदहेतुताऽनङ्गीकारः	१६१
स्व-परप्रकाशे प्रतिबन्दिद्योतनम्	१६२
प्रत्यक्षत्वमां जातिस्वरूपताभंग-नैयायिक	१६३
अभिनवसाङ्कर्यद्योतनम्	१६३
भ्रममां दोषनिरपेक्षता अमान्य-नैयायिक	१६३
ज्ञानसामग्रीअन्यताअवच्छेदक मात्र ज्ञानत्व परप्रकाशवादी	१६४
धर्मांशे स्वभावादेव भ्रमप्रामाण्यम्	१६४
वित्तेरवश्यवेद्यत्वविचारः	१६५

विषय	पृष्ठ
ज्ञानमां ज्ञानवेद्य-नियमनो भंग - नैयायिक	१६५
ज्ञान स्वप्रकाश छे - उत्तरपक्ष	१६६
स्वप्रकाशपक्षमां अन्योन्याश्रय दोष असंभव	१६७
आलोकटीकाकारजयदेवमिश्रमतनिरासः	१६७
मीमांसकसम्मतस्वप्रकाशत्वद्योतनम्	१६८
स्वप्रकाशपक्षमां अनन्ताकारता आपत्तिनो परिहार	१६८
परप्रकाशमतमां ज्ञाननुं प्रत्यक्ष असंभवित	१६८
ज्ञानमां वर्तमानकालीनत्वज्ञाननी असंगति	१६९
वर्तमानत्वविचारः	१७०
तत्त्वचिन्तामणिकारमतनिराकरणम्	१७१
'मयि घटज्ञानं' अनुभवमां व्यवसायप्रत्यक्षनी अनुपपत्ति-दर्शन	१७१
व्यवसायान्तरनी उत्पत्तिनी कल्पना मिथ्या	१७२
स्याद्वादकल्पलतासंवादद्योतनम्	१७२
विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिमीमांसा	१७३
'विशेष्य विशेषणं...' ईत्यादि रीते ज्ञानप्रत्यक्षनुं वारण	१७३
नरसिंहकार ज्ञान-तत्त्वचिंतामणिकार	१७४
प्रकाशटीकाकार-रुचिदत्तमिश्राभिप्रायाविष्करणम्	१७४
नरसिंहाकारज्ञानमीमांसायां बदरीनाथशुक्लमत - विद्योतनम्	१७५
तत्त्वचिंतामणिकारमतनिरास	१७५
नैयायिकमतमां स्याद्वादप्रवेश	१७६
तृतीयपक्षाणभावी ज्ञानने द्वितीयपक्षाणभाविज्ञानग्राहक मानवामां आपत्ति अने परिहार	१७७
कर्तृत्व-कर्मत्व-क्रियात्वनुं भान ज्ञानमां शक्य छे स्याद्वादी	१७७
जयदेवमिश्र-बदरीनाथशुक्लमताविष्करणम्	१७७
चिन्तामणिकारमतापाकरणम्	१७८
स्वप्रकाशपक्षमां ज्ञानमां प्रवर्तकता अबाधित	१७८
'अत्र प्रमेयं' ज्ञानमां प्रवर्तकता आपत्तिनो परिहार	१७८
प्रवृत्ति प्रत्ये मुख्यविशेष्यतासंबंधथी ज्ञानहेतुतानुं निराकरण	१७९
'तत् रजतं इदं द्रव्यं' इति ज्ञाने प्रवर्तकत्वापादनम्	१७९
प्रवृत्तिहेतुताविचारविमर्शः	१८०

विषय	पृष्ठ
ज्ञाने आकारद्वयाभ्युपगमः	१८१
જ્ઞાનસ્વપ્રકાશવાદમાં ગૌરવ આપત્તિનો પરિહાર	१८१
જ્ઞાનને મનોગ્રાહ્ય માનવામાં ગૌરવ	१८२
અન્યથાખ્યાતિ સ્યાદ્વાદીને માન્ય	१८२
स्याद्वादरत्नाकरादिसंवादविद्योतनम्	१८२
रुचिदत्तमिश्रमतनिराकरणम्	१८३
જ્ઞાન આત્મવેદ્ય છે	१८३
પ્રત્યક્ષવિષયતામાં ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષનિયામકતાનું ખંડન	१८४
સાક્ષાત્કારવિષયતાનિયામક જ્ઞાનાવરણઅપગમ	१८४
चिन्तामणिकार-प्रकाशकृन्मतव्यपोहः	१८४
स्वप्रकाशके भगवत्साक्षात्कारे लौकिकविषयताङ्गीकारः	१८५
माने स्वपरप्रकाशकशक्तिद्वयाभ्युपगमः	१८६
अभेदे विशेष्यविशेषणभावस्येव स्वप्रकाशकत्वस्य सङ्गतिः	१८७
ચાક્ષુષાદિવિષયતા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી અનિયમ્ય	१८७
અનન્યપદાર્થમાં વિષય-વિષયીભાવનું સમર્થન	१८८
સ્વવિષયત્વ સ્વવ્યવહારશક્તત્વરૂપ નથી	१८८
प्रभाकरमिश्रमतनिरसनम्	१८८
शक्तिस्वीकारमीमांसा	१८९
ઈચ્છાદિમાં પણ સ્વવિષયકત્વ મુખ્ય છે - સ્યાદ્વાદી	१८९
મીમાંસકસંમત શક્તિ અન્યોન્યાશ્રયગ્રસ્ત	१८९
પ્રત્યક્ષઅજનક પણ પ્રત્યક્ષવિષય બની શકે	१९०
गङ्गेश-जयदेवमिश्र-रुचिदत्तमिश्रमताऽऽवेदनम्	१९०
શક્તિવિશેષ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતાઅવચ્છેદક-અનેકાંતવાદી	१९०
जयदेवमिश्र-गङ्गेशमतापाकरणम्	१९१
વાસુદેવસાર્વભૌમમત નિરાકરણ	१९१
સ્વસંવેદનપક્ષમાં અનવસ્થાપરિહાર	१९२
प्रकाशकृन्मतनिराकरणम्	१९२
आलोककृन्मतनिरासः	१९३
આદ્યશુદ્ધજ્ઞાનવિષયક માનસ સાક્ષાત્કારની અનુપપત્તિનો પરિહાર	१९३
પ્રત્યક્ષત્વનું જાતિસ્વરૂપ ન હોવું ઈષ્ટ-જૈન	१९४
અહંવિષયકત્વાંશમાં અપ્રત્યક્ષત્વાપત્તિનો પરિહાર	१९४
अनुमितेः स्वांशे साक्षात्कारत्वम्	१९४
વ્યાપ્તિજ્ઞાનકાર્યતામાં તત્પક્ષકત્વાદિનિવેશ આવશ્યક-જૈન	१९५
સ્પષ્ટતાનામક વિષયતા એ જ પ્રત્યક્ષત્વ	१९६

विषय	पृष्ठ
प्रमाणसुन्दरग्रन्थसंवादः	१९६
प्रत्यक्षभिज्ञायाः परोक्षत्वोपगमबीजाविष्करणम्	१९७
અસ્પષ્ટતાનિયામક વિચારણા	१९७
द्वितीयः प्रकाशः	
જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધ-પૂર્વપક્ષ	१९८
ज्ञानात् प्राक् अर्थस्याऽसत्त्वम्	१९९
पूर्वापरकालीननीलादेर्भिन्नत्वस्थापनम्	२००
સન્તાનભેદસ્વીકારપક્ષે અનવસ્થા-જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી	२००
અર્થ અને જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ અસ્વીકાર્ય - યોગાચાર	२०१
જ્ઞાનઅભેદ જ્ઞાનવિષયતાનો નિયામક-વિજ્ઞાનવાદી	२०२
નીલાદિ ઈન્દ્રિયજન્ય-જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી	२०२
જ્ઞાન કરતાં અર્થ ભિન્ન છે - ઉત્તરપક્ષ	२०३
सहोपलभ्भस्य ज्ञानाद्वैतबाधकत्वोक्तिः	२०३
વિજ્ઞાનવાદમાં નિર્વિભાગ જ્ઞાનની આપત્તિ	२०४
ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તિનું વિવેચન	२०४
યોગ્યઅનુપલબ્ધિ જ અભાવસાધક-અનેકાંતવાદી	२०५
उपलम्भात् प्रागर्थस्य सत्त्वम्	२०५
योग्यत्वनिर्वचनेऽभिनवप्रकारप्रदर्शनम्	२०६
ચિત્રજ્ઞાન વિજ્ઞાનવાદમાં અસંભવ-સ્યાદ્વાદી	२०६
प्रतिभाससाङ्कर्यापादनम्	२०७
વિજ્ઞાનવાદમાં પ્રવૃત્તિ અસંગત-જૈન	२०८
वासनाया अघटमानत्वम्	२०८
माध्यमिकमतनिरासः	२०९
વિજ્ઞાનવાદીમતમાં શૂન્યવાદ આપત્તિ	२०९
જ્ઞાનાદ્વૈતમતે મુક્તિ અને સંસારમાં અભેદાપત્તિ	२१०
ગૌતમબુદ્ધમાં અસર્વજ્ઞતાની આપત્તિ	२११
योगशास्त्रवचनविचारविमर्श	२११
प्रमाणवार्तिकसमालोचना	२१२
સ્વપ્રકાશવાદમાં કટોકટીના આક્ષેપ-પરિહાર	२१२
સમવાયવાદ પ્રારંભ	२१३
સમવાયસાધક અનુમાનમાં વ્યભિચાર	२१४
किरणावलीकाराऽऽलोककृन्मतद्योतनम्	२१४
पक्षबाहुल्यलाघवस्याऽनुपादेयतावीजावेदनम्	२१५
લાઘવથી સમવાયસિદ્ધિ અસંગત	२१५

विषय	पृष्ठ
પ્રમાણસમાહાર કરતાં પ્રમેયસમાહાર દુર્બલ	૨૧૬
સંબંધગત એકત્વ-અનેકત્વમાં લાઘવ અવતાર- નૈયાયિક	૨૧૭
जयदेवमिश्र-कृष्णवल्लभ-बदरीनाथशुक्लोक्ति निराकरणम्	૨૧૭
लाघव-गौरवमीमांसा	૨૧૮
લાઘવકલ્પનામાં બે દ્રવ્યો વચ્ચે સમવાયસ્વીકાર આપત્તિ-જૈન	૨૧૮
जयदेवमिश्रोक्तिनिरासः	૨૧૯
अवच्छेदकताया अतिरिक्ताऽनतिरिक्तवृत्तित्वर- हस्यस्फोरणम्	૨૨૦
વિષયભેદની સિદ્ધિમાં લાઘવ અપ્રયોજક - અનેકાંતવાદી	૨૨૦
વિશિષ્ટબુદ્ધિમાં સંબંધઅવિષયકત્વની આપત્તિ	૨૨૦
સંબંધજન્યત્વનો સાધ્યતામાં પ્રવેશ-નૈયાયિક	૨૨૧
बदरीनाथशुक्लमतप्रकाशनम्	૨૨૧
सम्बन्धत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे मिश्रसम्मतिः	૨૨૨
સાધ્યમાં સંબંધજન્યત્વ પરિષ્કાર અસંગત-સ્યાદ્વાદી	૨૨૨
તદ્વ્યક્તિત્વરૂપે સમવાયકારણતાનું સમર્થન-નૈયાયિક	૨૨૩
नृसिंहशशिन्नि-पट्टाभिराममतावेदनम्	૨૨૩
स्वस्य स्वप्रकारत्वस्थापनम्	૨૨૪
ગુણત્વાદિરૂપે ગુણાદિમાં કારણતા ઉચિત - સ્યાદ્વાદી	૨૨૪
ક્રિયામાં ગુણવૈશિષ્ટ્યબુદ્ધિની આપત્તિ-નૈયાયિક	૨૨૪
स्वस्य स्वप्रकारत्वस्थापनम्	૨૨૪
समवायसिद्धौ वैलक्षण्याऽसिद्धिः	૨૨૫
બુદ્ધિવૈલક્ષણ્ય જાતિરૂપે કે વિષયિતારૂપે અમાન્ય-જૈન	૨૨૫
स्याद्वादकल्पलतासंवादः	૨૨૬
अखण्डसम्बन्धत्वद्योतनम्	૨૨૭
પ્રાચીન નૈયાયિકનો સમવાયસાધક અન્ય પ્રયાસ	૨૨૭
પ્રાચીન નૈયાયિકસંમત સમવાયસાધક અનુમાન અર્થાન્તરદોષગ્રસ્ત	૨૨૮
जयदेवमिश्रमतनिराकरणम्	૨૨૮
મિશ્રમતાનુસાર સમવાયસિદ્ધિ	૨૨૮
સમવાય સ્વરૂપસંબંધનો ઉપજીવ્ય નથી - સ્યાદ્વાદી	૨૨૮
સમવાય માનવામાં લાઘવ અસંભવ-સ્યાદ્વાદી	૨૨૯
વિનિગમનાવિરહથી સમવાયસિદ્ધિ અશક્ય	૨૩૦
मुक्तावलीकिरणावलीकारमतसमीक्षणम्	૨૩૦

विषय	पृष्ठ
રૂપી-અરૂપી વ્યવસ્થા સમવાયપક્ષમાં અસંગત	૨૩૧
ચિંતામણિકારીય રૂપી-અરૂપી વ્યવસ્થા અસંગત	૨૩૧
સંબંધ હોવા છતાં અધિકરણતા અનિયત-નૈયાયિક	૨૩૨
वृत्तिनियामकत्वविचारः	૨૩૨
तद्वृत्तितानियामकत्वत = तद्विशिष्टबुद्धिजनकत्व - स्याद्वादी	૨૩૨
चिन्तामणिकारमतमीमांसा ૨૩૩	
સમવાયપક્ષમાં અન્યોન્યાશ્રય	૨૩૩
સાવચ્છિન્ન રૂપસંબંધતાકલ્પના ગૌરવગ્રસ્ત - જૈન	૨૩૪
मुक्तावलीदिनकरीयवृत्तिसमालोचना	૨૩૪
અનેક સમવાયવાદીનો પૂર્વપક્ષ	૨૩૫
અનેક સમવાયપક્ષમાં અતિગૌરવ-ઉત્તરપક્ષ	૨૩૫
ઈન્દ્રિયપ્રત્યાસત્તિરૂપે સમવાયસિદ્ધિ-વૈશેષિક	૨૩૬
ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી હોવાથી વૈશેષિક અનુમાન વ્યભિચારી	૨૩૬
चक्षुरप्राप्यकारित्ववादप्रारम्भः	૨૩૭
ચક્ષુમાં અપ્રાપ્યકારિત્વસાધક અનુમાનમાં અપ્રયોજકતા દોષ અસંભવ - જૈન	૨૩૮
विशेषावश्यकभाष्यवृत्तिसंवादः	૨૩૯
चक्षुषस्तैजसत्वमीमांसा	૨૪૦
આંખ તેજસ નથી - જૈન	૨૪૦
चक्षुस्तैजसत्वानुमानेऽनैकान्तिकता	૨૪૧
अञ्जनकालीनचाक्षुषविचारः	૨૪૨
ચક્ષુમાં તૈજસત્વસાધક બધા અનુમાનો વ્યભિચારાદિદોષગ્રસ્ત	૨૪૧
अञ्जनादेः सूचकत्वापाकरणम्	૨૪૩
અંજનાદિ સ્વતંત્ર પ્રમાણ બનવાની આપત્તિ	૨૪૨
भासर्वज्ञमतनिरासः	૨૪૪
ચક્ષુ યોગ્યપદાર્થ ગ્રાહક છે - સ્યાદ્વાદી	૨૪૪
प्रत्यासत्तिविचारः	૨૪૫
અપ્રાવચ્છિન્ન ચક્ષુસંયોગ ચાક્ષુષજનક - નૈયાયિક	૨૪૫
યોગ્યતાસ્વીકાર સદોષ-નૈયાયિક	૨૪૫
अयस्कान्तस्य लोहकर्षकत्वमीमांसा	૨૪૬
શક્તિસંબંધ અતિશયજનક - જૈન	૨૪૬
जैननये प्रत्यासत्तिलाघवम्	૨૪૭
ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી માનવામાં લાઘવ-સ્યાદ્વાદી	૨૪૭
દ્વિવિધ યોગ્યતાનું વિવેચન	૨૪૮
स्फटिकादेर्नयनरश्म्यप्रतिबन्धकत्वनिराकरणम्	૨૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ
ચક્ષુઅપ્રાપ્યકારિત્વપક્ષમાં લાઘવ	૨૬૦
ઉદયનાચાર્યમતમીમાંસા	૨૬૦
'तद्धेतोरस्तु....' न्यायविचारः	૨૬૧
ઈંદ્રિયસંબંધ પ્રત્યક્ષજનક નથી - સ્યાદ્વાદી	૨૬૧
ચક્ષુસંયોગત્વરૂપે દ્રવ્યચાક્ષુષકારણતા વ્યભિચારગ્રસ્ત	૨૬૧
स्वतन्त्रमतद्योतनम्	૨૬૨
અગ્રાવચ્છેદેન ચક્ષુસંયોગની કારણતા વ્યભિચારગ્રસ્ત - જૈન	૨૬૩
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगकारणतानिराकरणम्	૨૬૩
सामीप्यविशेषेण चक्षुःसंयोगस्याऽन्यथासिद्धिः	૨૬૪
ચક્ષુસંયોગ અન્યથા સિદ્ધ - સ્યાદ્વાદી	૨૬૪
સમકાલીન શાખા-ચન્દ્રજ્ઞાનની નૈયાયિકમતમાં અનુપપત્તિ	૨૬૪
સમૂહાલંબન સ્મૃતિની કલ્પના ગૌરવગ્રસ્ત - જૈન	૨૬૫
मुक्तावलीदिनकरीयवृत्तिन्यायतात्पर्यदीका-न्यायभूषणकारमतसमीक्षा	૨૬૫
वृहच्चक्षुरिन्द्रियोत्पादे शालिकनाथमतमीमांसा	૨૬૬
શાલિકનાથ સંમત નવીનચક્ષુ આરંભકલ્પના પાર આસારે-જૈન	૨૬૬
वैशिष्ट्येन समवायस्यान्यथासिद्धिः	૨૬૭
અભાવાદિસાધારણ વૈશિષ્ટ્યસંબંધ માન્ય-જૈન	૨૬૭
વૈશિષ્ટ્યસંબંધથી પદાભાવપ્રત્યક્ષની આપત્તિ-નૈયાયિક	૨૬૭
आलोककारमतसमीक्षणम्	૨૬૮
કપિસંયોગ દ્રષ્ટાંતર્થે આપત્તિનો પરિહાર-સ્યાદ્વાદી	૨૬૮
चिन्तामणिकारमतव्यपोहः	૨૬૯
स्याद्वादकल्पलतादिसंवादः	૨૬૦
ઇતરભાવની ઉત્પત્તિ માટે સમવાય અનાવશ્યક - જૈન	૨૬૦
નાશવ્યવસ્થા માટે સમવાય આવશ્યક - નૈયાયિક	૨૬૦
कारणतावच्छेदकसम्बन्धघटकविधया समवाय-सिद्धिविचारः	૨૬૧
द्वित्रिक्षणस्थायिघटादिसमवेतनाशविचारः	૨૬૨
કારણતાવચ્છેદક સંબંધઘટક સ્વરૂપે સત્ત્વનિવેશ અનુચિત - નૈયાયિક	૨૬૨
જાતિનાશાપત્તિનું વારણ સમવાય વિના અશક્ય-નૈયાયિક	૨૬૨
वृहत्स्याद्वादरहस्यसंवादाऽऽवेदनम्	૨૬૩
સત્ત્વનિવેશ લાઘવથી ઉચિત-સ્યાદ્વાદી	૨૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
દ્રવ્ય-જાતિભિન્નવિષયક ચાક્ષુષની પ્રતિબંધકતાથી સમવાયસિદ્ધિ-નૈયાયિક	૨૬૪
પ્રતિબંધકતામાં સમવેતત્વ અનાવશ્યક - જૈન	૨૬૫
सत्पदार्थमीमांसा	૨૬૬
વૈશિષ્ટ્યસંબંધ અનાવશ્યક-સ્યાદ્વાદી	૨૬૬
વસ્તુમાં એક-અનેક સ્વભાવ સ્વીકાર આવશ્યક-જૈન	૨૬૬
એકાંતવાદમાં પિતા-પુત્રાદિવ્યવહારના અસંભવ - જૈન	૨૬૭
वासनाविषयकविचारविमर्शः	૨૬૭
એકાંત ભેદ અથવા એકાંત અભેદ દોષગ્રસ્ત - જૈન	૨૬૮
भेदाभेदाऽसम्भवापाकरणम्	૨૬૯
અવયવ-અવયવી વગેરેમાં ભેદાભેદસિદ્ધિ - જૈન	૨૭૦
ઉભયત્વ એકવિશિષ્ટઅપરત્વસ્વરૂપ નથી - જૈન	૨૭૦
આલોક ટીકાકાર-જયદેવમિશ્રમતનિરાસ	૨૭૧
અવચ્છેદકભેદથી ભેદ-ભેદાભાવ એકત્રમાન્ય - જૈન	૨૭૧
ભેદમાં અધ્યાપ્યવૃત્તિત્વસાધક અનુમાનમાં ઉપાધિ શંકા - સમાધાન	૨૭૨
એકત્ર ભેદ-ભેદાભાવ સમાવેશ માટે અવચ્છેદકભેદ જ આવશ્યક - જૈન	૨૭૩
વેદાન્તિમતે ભેદાભેદયોરેકત્ર સમાવેશ.	૨૭૪
ભેદાભાવાતિરિક્ત તાદાત્મ્યસ્વરૂપ અભેદ-અન્યમત	૨૭૫
ચિંતામણિકાર મત નિરાસ	૨૭૬
ભેદના બે પ્રકાર પૃથક્ત્વ અને અન્યત્વ-દિગંબર	૨૭૬
ભેદ વૈધર્મ્યસ્વરૂપ, અભેદ સાધર્મ્યસ્વરૂપ-શ્વેતાંબર જૈન	૨૭૭
અભાવસ્વરૂપે વિપ્રતિપત્તિપ્રદર્શન	૨૭૭
અભાવ અતિરિક્ત પદાર્થ છે - નૈયાયિક	૨૭૮
जयदेवमिश्रमतद्योतनम्	૨૭૮
अभावस्याऽप्रतियोगिकत्वमीमांसा	૨૭૯
અનતિરિક્ત અભાવવાદીમતે અન્યોન્યાશ્રય પૂર્વપક્ષ ચાલુ	૨૭૯
व्यवहारकारणताविचारः	૨૮૦
અભાવવ્યવહારમાં પ્રાગ્ પ્રતિયોગિજ્ઞાન અપેક્ષિત નથી - પૂર્વપક્ષ ચાલુ	૨૮૦
અતિરિક્ત દીર્ઘત્વાદિ અપ્રામાણિક-સ્વતંત્રમત	૨૮૧
आलोकसंवादः	૨૮૨
विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षकारणताविचारः	૨૮૩
અધિકરણરૂપ અભાવને સ્વીકારવામાં ગૌરવ-પૂર્વપક્ષ ચાલુ	૨૮૩

विषय	पृष्ठ
सत्ताभाव एवाऽभावत्वम्	२८४
अनुगतव्यवहार अभेदपक्षमां असंभव - पूर्वपक्ष चालु	२८४
प्रतीतिघटित अभावत्वनिरूपाण असंगत - पूर्वपक्ष चालु	२८५
चिन्तामणिकारमतप्रकाशनम्	२८५
जयदेवमिश्रमतसमालोचना	२८६
स्वरूपसम्बन्धत्वनिरुक्तिः	२८७
नैयायिकमते अभावभ्रम असंभव-आशंका	२८८
प्रत्यक्षयोग्य अभावनो स्वरूपसंबंध-नैयायिक	२८९
योग्यतावच्छेदकत्रैविध्यद्योतनम्	२८९
योग्यता अवच्छेदक कअवच्छिन्न स्वरूपद्वय संबंध-पूर्वपक्ष चालु	२९०
अनवस्थाद्वयद्योतनम्	२९०
मत्वर्थ संबंध विशे शंका/निराकराण-पूर्वपक्ष चालु	२९१
धर्मिसम्बन्धभाननिरूपणम्	२९१
तत्त्वचिन्तामणिचूडामणिसंवादः	२९२
अधिकराणस्वरूपअभाववादी जैननो उत्तरपक्ष	२९३
द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपताविमर्शः	२९४
अभाव अने अधिकराणनो अभेद मानवामां बाधकनुं निराकराण	२९४
घटाभावाभावत्वस्वरूपविमर्शः	२९५
घटाभावाभावत्वने घटत्वादिस्वरूप मानवामां अनुपपत्ति-जैन	२९५
अभावाभावने अतिरिक्त मानवामां गौरव	२९६
घटवदन्याधिकराण=घटाभाव-जैन	२९७
चिन्तामणिकारमतमीमांसा	२९६
कपाले घटवद्भेदाभेदसमावेशः	२९७
एकत्र भेदाभेद समावेश सुकर - जैन	२९८
अधिकराणस्वरूप अभावपक्षमां अभाव - संदेहोच्छेदापत्ति - निराकराण	२९८
अभावस्य तद्वद्भिन्नत्वेन संशयकोटिता	२९८
वैधर्म्य એ જ ભેદ - स्याद्वादी	२९९
तमालादिवैधर्म्यरूपं तालत्वादिकमेव तमालादिभेदः	२९९
सन्देहप्रतिबन्धकताविमर्शः	३००
अभावव्यवहारमां જ પ્રતિયોગિજ્ઞાન કારાણ-स्याद्वादी	३००
तद्रूपेण परिणतस्य तन्मयत्वम्	३०१

विषय	पृष्ठ
કાદાચિત્ક સ્વભાવ પાણ માન્ય - જૈન	३०१
द्रव्यत्वेन आधारता-पर्यायत्वेन आधेयता - जैन	३०३
प्रागभाव अने प्रध्वंसनुं निरूपाण - व्यवहारनय	३०३
जैननये नाशस्वरूपनिरूपणम्	३०३
आत्माश्रय दोषनो परिहार - जैन	३०४
पूर्वोत्तरक्षाणात्मक प्रागभाव/ध्वंस-ऋजुसूत्रनय	३०५
ऋजुसूत्रनयेन ध्वंसप्रज्ञापने स्याद्वादरत्नाकरसंवादः	३०५
स्वतंत्रनाश प्रतीति-शंका-समाधान	३०६
विभक्त કપાલખંડ જ ઘટનાશ-જ્ઞાનશ્રીમિત્રસંવાદ	३०७
उत्तराध्ययनबृहद्वृत्तिकाराऽष्टसहस्रीविवरणकारा-ऽऽप्तमीमांसाकारप्रभृतिसंवादः	३०७
કાલવિશેષ દ્રવ્ય-પર્યાયુભયસ્વરૂપે માન્ય - જૈન	३०८
तत्त्वचिन्तामणिसमीक्षा	३०८
સમયવિશેષ જ અભાવ - મતવિશેષ	३०९
चिन्तामणिकारमतनिरासः	३१०
'भूतले घटो नास्ति' प्रतीति मीमांसा	३१०
तादात्म्यपदस्यैकत्वार्थत्वविमर्शः	३११
मुक्तावलीप्रभाकृन्मतनिरासः	३१२
नाशने **'नास्ति'** प्रतीतिनो विषय न मानवामां बाधा-जैन	३१२
शून्य अधिकराणबुद्धि એ જ અભાવ-પ્રભાકર	३१३
घटनी विद्यमानतामां घटाभावनी आपत्ति नथी - प्रभाकर मिश्र	३१३
घटवत्ताज्ञान थवा छतां अभावव्यवहार आपत्तिनी शंका	३१४
अपेक्षितशुद्धपाठप्रकाशनम्	३१४
घट-घटाभावना व्यवहारमां विरोधभंगनी आपत्ति	३१४
घटध्वंसे घटध्वंसानभ्युपगमविचारः	३१५
प्रतियोगिमद्ज्ञानथी भिन्न अधिकराणज्ञानस्वरूप अभाव-प्रभाकर	३१५
अधिकरणसामान्य ज्ञानस्य गगनाभावरूपता	३१६
आरोप्यसंबंधमां उभयाभावघटितअभावव्याख्या	३१७
प्रभाकरमतमां दूषाणपरंपरा	३१७
अननुगमनिराकरणप्रयासः	३१७
घटध्वंसस्य बुद्धिरूपत्वे घटोन्मज्जनापादनम्	३१८
ज्ञानाद्वैतनये प्रभाकरमतसंमति प्रदान	३१९

विषय	पृष्ठ
तृतीयः प्रकाशः	
षड्द्रव्यविभागव्यवस्थोपपादनम्	३२०
देशविशेषस्य गतिकारणतानिराकरणम्	३२१
ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો સ્વીકાર પ્રમાણિક-જૈન	३२१
धर्मास्तिकायनिरूपणप परमेनाइडिझ-झेनोप्रभृतिमतनिराकरणम्	३२२
हेरेक्लाइट्रसमतनिरासः	३२३
આકાશદ્રવ્ય નિરૂપણ	३२३
अनौपाधिकसहचारस्य तर्करूपता	३२५
कारिकावली-दिनकरीयवृत्तिनिरासः	३२६
कान्ट-हेगलमतापाकरणम्	३२७
કાલદ્રવ્ય નિરૂપણ	३२७
પર્યાયસ્વરૂપ કાલનું નિરૂપણ	३२८
अतिरिक्तकालद्रव्ये बर्गसनसम्मतिः	३२८
सर्वार्थसिद्धिकार-बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहकारमतेन कालाणुविचारः	३२९
કાલાણુસ્વરૂપ દ્રવ્યસમવ-દિગંબરમત	३२९
દિગંબરમતનિરાકરણ	३३०
बअहद्द्रव्यसङ्ग्रहवृत्तिकारमतनिरासः	३३०
જીવ-પુદ્ગલ-પર્યાયનું નિરૂપણ	३३१
कालाणुप्रतिपादकयोगशशास्त्रवचनतात्पर्यद्योतनम्	३३१
मतभेदेन पुद्गललक्षणप्रदर्शनम्	३३१
पर्यायलक्षणमीमांसा	३३२
नानाशास्त्रानुसारेणाऽनेकविधपर्यायप्रतिपादनम्	३३३
ગ્રંથકારીય પ્રશસ્તિ	३३३
भानुमतीटीकाकृत्प्रशस्तिः	३३४
પરિશિષ્ટ-૧	३३५
પરિશિષ્ટ-૨	३३६
પરિશિષ્ટ-૩	३३९
પરિશિષ્ટ-૪	३४०

नमोऽर्हते ।

श्रीमद्विजय-प्रेम-भुवनभानु-जयघोषसूरिवरेभ्यो नमो नमः।

न्यायाचार्य-न्यायविशारद-महोपाध्याय-श्रीयशोविजयगणिवरविरचितः

मुनियशोविजयकृत-भानुमती-प्रीतिदायिनी-व्याख्याभ्यामलङ्कृतः

न्यायालोकः

(प्रथमः प्रकाशः)

प्रणम्य परमात्मानं जगदानन्ददायिनम् । न्यायालोकं वितनुते धीमान् न्यायविशारदः ॥१॥

भानुमती

दशमे वत्सरे वर्तमाने भानुमती मया । श्रीचिन्तामणिपार्श्वं प्रणम्य प्रतन्यतेऽधुना ॥१॥

सहस्राधिकशास्त्राण्यधीत्य विरचितामिमाम् । भावयन् न्यायविद्यायाः पारदृश्वा द्रुतं भवेत् ॥२॥

प्रणम्य परमात्मानम्इत्यनेन स्वाभीष्टदेवतानमस्कारात्मकं भावमङ्गलं कृतवान् प्रकरणकारः । तच्च पुण्याभिधानशुभाष्टबन्ध-दुरितनिवृत्त्योरसाधनम् । ***जगदानन्ददायिनम्***इत्यनेन तस्य नमस्कार्यत्वानुबन्धन-पूजातिशयाऽविनाभावितज्ञानातिशयव्याप्तापायापगमातिशयव्याप्तवचनातिशयः प्रदर्शितः । भवति हि परमात्मा ऽदेततीर्थंकरनामोदयः मुक्तितदुपायानुगामिदेशनादानावसरे वचनातिशयेन तथाविधासन्नमुक्तीनां प्राणिनामतिशयेनानन्ददायी । स चापायापगमातिशयमन्तरेण न भवति । सोऽपि च तात्त्विको ज्ञानातिशयेन भवति । यत्र च तादृशो ज्ञानातिशयः तत्र पूजातिशयोऽवश्यम्भावी । स एव च स्वापकर्षबोधानुकूलकरजलि-शिरोनमनादिलक्षणनमस्कारविषयतायां हेतुः । यदि च जगत्पदं तत्र तदानीमासन्नमुक्तिकजीवपरतया नाभिप्रेतं किन्तु जीवपरतया सम्मतं तथापि न दोषः । भवति हि परमात्माऽपर्याप्तावस्थायामपि च्यवनकल्याणकादिमहिम्ना नारकादीनामप्यानन्ददायकः । अत एव परमात्मनः परमोपास्यता प्राणिमात्रपूज्यता चानाविला । जगदानन्ददायिने परमात्मने कृतस्य नमस्कारस्य विघ्नव्यूहनिरासकत्वमपूर्वपुण्यप्रापकत्वं च सङ्गच्छत एव ।

प्रीतिदायिनी (गुर्जर व्याख्या)

महोपाध्याय न्यायाचार्य यशोविजयजी गणिवर्य 'प्रणम्य परमात्मानं' इत्यादि कहीने 'न्यायालोक' नामना ग्रन्थरत्ननुं मंगलाचरण करे छे. आद्य श्लोकनो सामान्य अर्थ आ रीते छे - जगतने आनंद आपनार परमात्माने नमस्कार करीने बुद्धिमान् न्यायविशारद न्यायालोक नामना ग्रंथनी रचना करे छे.

❀ मंगलश्लोक विशेषार्थ ❀

शिष्ट पुरुष कोई पण कार्यनी शरूआतमां ते कार्यनी निर्विघ्न समाप्ति माटे मंगलाचरण करे छे. ग्रंथकार महोपाध्यायजी महाराज पण आ शिष्टाचारना पालन माटे पोताना ईष्टदेव परमात्माने नमस्कार करे छे, जे मंगलस्वरूप छे. आ मंगलाचरण ग्रन्थकारनी आस्तिकतानुं प्रतिक पण छे. कैवल्यलक्ष्मीनी प्राप्ति पछी वचनातिशयसंपन्न परमात्मा मोक्षपुरुषार्थ-धर्मपुरुषार्थप्रधान देशना द्वारा निकटमुक्तिगामी भव्यात्माओने तो परमानंद आपे ज छे. परंतु पोतानी अपर्याप्त अवस्थामां पण तीर्थंकर परमात्मा नरकादिना जीवोने आनंद आपे छे - उपकार करे छे. आवुं अद्वितीय अचिंत्य सामर्थ्य मात्र परमात्मामां ज होय छे. आथी सर्व जीवोने आनंददायी एवा परमात्माने ग्रंथप्रारंभमां करायेल नमस्कार योग्य ज छे अने सर्वविघ्ननाशक पण - आम फलित थाय छे.

मंगल श्लोकना उत्तरार्धमां न्यायालोक नामना ग्रन्थने करवानी प्रतिज्ञानो उल्लेख करवामां आवेल छे अने अभिधेयनो निर्देश पण करवामां आवेल छे. अभिधेयने विषयस्वरूप अनुबंध पण कहे छे. अनुबंधनो अर्थ छे -स्वविषयकज्ञानद्वारा शास्त्रे प्रवर्तकः। अर्थात् जे पोतानुं ज्ञान करावया द्वारा शास्त्रमां प्रवर्तन करावे ते अनुबंध कहेवाय छे. शास्त्रना विषयनुं ज्ञान थवाथी ते विषयना अर्थी समर्थ श्रोता अने पाठक विवक्षित शास्त्रमां प्रवृत्ति करे छे. आथी अभिधेय अनुबंधस्वरूप कहेवाय छे. विषय, संबंध, अधिकारी अने

इह खलु सकलदुःखजिहासया परमानन्दसम्पत्तये च मुक्त्युपायेषु प्रवर्तमाना दृश्यन्ते मुनयः । तत्र केयं मुक्तिः ? समानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसहवृत्तिदुःखध्वंस इति नैयायिकादयः ।

भानुमती

*'**न्यायालोकमि**'त्यनेनाभिधेयप्रदर्शनं कृतम् । अभिधेयाख्यानुबन्धग्रहणेन अनुबन्धसजातीयत्वात् सम्बन्धाधिकारिप्रयोजनग्रहणं 'तद्ग्रहणे तत्सजातीयोऽपि गृह्यते' इतिन्यायात् कर्तव्यम् । अनुबन्धश्च स्वविषयकज्ञानद्वारा शास्त्रे प्रवर्तकः । आत्मन एतत्प्रकरणकर्तृत्वाधिकारित्वादिप्रदर्शनार्थं न्यायविशारदत्वबिरुदमाविष्कृतम् । काश्यामाह्वानपुरःस्सरमनेकप्राज्ञपण्डितान् पराजितवान् महावादी यदा प्रकृतग्रन्थकृता जितस्तदा काशीविबुधैः न्यायविशारदत्वबिरुदं प्रदायि प्रस्तुतग्रन्थकृते इति सुप्रसिद्धमेव । तदुक्तं ग्रन्थकृतैव **न्यायखण्डखाद्ये प्रतिमाशतके** च 'पूर्वं न्यायविशारदत्वबिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधैः ।।' (न्या.खं.खा.प्र.) इति ।*

*उपोद्घातसङ्गतिमाविष्करोति- **इहे**ति । परमानन्दविकलस्य दुःखहानस्यानुपादेयत्वात्, दुःखानुविद्धानन्दस्य चोद्वेजकत्वात् '**परमानन्दसम्पत्तये च**' इति निर्देशस्यावश्यकता । **तत्र** = मुक्त्युपायघटकीभूता **का** = किंस्वरूपा किंलक्षणा किंहेतुका **च इयं मुक्तिः** = मुक्तिपदाभिधेया व्यक्तिः ? इति जिज्ञासा । **समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः इति नैयायिकादयः ।** अत्र असहवृत्तित्वं = असमानकालीनत्वम् । संसारिणामिदानीन्तनदुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय 'समाने'ति तद्विशेषणम्, इदानीन्तनस्य तत्समानकालीनत्वात् ।*

પ્રયોજન - આ ચાર અનુબંધના ભેદ છે. અહીં વિષયસ્વરૂપ અનુબંધનું શબ્દતઃ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે અને શેષ ત્રણ અનુબંધ સામર્થ્યગમ્ય છે. પોતાના વાચ્યાર્થ સાથે આ ગ્રન્થનો અભિધેય-અભિધાયકભાવ સંબંધ છે, જેને વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ પણ કહે છે. અભિધેયાર્થના જિજ્ઞાસુ અને સમર્થ વિદ્વાન્ શ્રોતા અથવા પાઠક અહીં અધિકારી છે - આ અર્થતઃ જણાય છે. ગ્રંથકારનું સાક્ષાત્ પ્રયોજન છે જિજ્ઞાસુ અધિકૃત શ્રોતાવર્ગ-પાઠકવૃંદ ઉપર ઉપકાર કરવો તથા શ્રોતા અથવા વાચક મહાશયનું સાક્ષાત્ પ્રયોજન છે ન્યાયાલોક ગ્રંથના અભિધેયાર્થના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ. ગ્રંથકાર અને શ્રોતા યા વાચક બન્નેનું પરંપર પ્રયોજન છે મોક્ષપ્રાપ્તિ. આ વાત પણ સામર્થ્યગમ્ય છે. જો કે શ્રીમદ્જીએ શબ્દતઃ સાક્ષાત્ ફક્ત અભિધેયાત્મક એક અનુબંધનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે છતાં પણ 'तद्ग्रहणे तत्सजातीयोऽपि गृह्यते' ન્યાયથી અનુબંધસજાતીય સંબંધ, અધિકારી અને પ્રયોજનનું પણ અર્થતઃ પ્રતિપાદન થઈ ગયું - આવું સમજાય છે. આ રીતે અનુબંધ ચતુષ્ટયનું જ્ઞાન થવાથી અધિકૃત વ્યક્તિની પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ સુકર બને છે.

મંગલ શ્લોકના ચતુર્થ પાદમાં 'धीमान् न्यायविशारदः' આ રીતે ગ્રંથકારે પોતાનો વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. સેંકડો ગ્રંથના રચયિતા શ્રીમદ્ મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજના બુદ્ધિવૈભવની તો શું વાત કરવી ? કાશીમાં ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવનાર ભટ્ટારકજી પાસે જ્યારે ગ્રંથકાર શ્રીમદજી અધ્યયનમાં મગ્ન હતા, તે સમયે કાશીમાં એક મહાવાદી સંન્યાસીએ વાદ માટે કાશીના વિદ્વાનોને આહ્વાન આપ્યું. વાદમાં ધુરંધર પંડિતો પણ જ્યારે હારી ગયા ત્યારે ભટ્ટારકજીની નજર પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જી ઉપર સ્થિર થઈ. શ્રીમદ્ જશવિજયજી મહારાજે જંગી માનવમેદની વચ્ચે પંડિતોની વાદસભામાં ગુરુકૃપાના અચિંત્ય પ્રભાવથી સ્યાદ્વાદયુક્તિ દ્વારા એ મહાવાદી સંન્યાસીને હરાવ્યો. અનેકાંતદર્શનની જયપતાકાને કાશીના વિશાલ ગગનાંગણમાં લહેરાવનાર શ્રીમદ્ જશવિજયજી મહારાજને અત્યંત સન્માનપૂર્વક કાશીના વિદ્વાનોએ 'ન્યાયવિશારદ' બિરુદથી વિભૂષિત કર્યા. આ અતિમહત્ત્વપૂર્ણ સત્ય ઘટનાનું દિગ્દર્શન પોતાના વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ દ્વારા શ્રીમદ્જીએ અહીં કરેલ છે. પ્રતિમાશતક ગ્રન્થના અને ન્યાયખંડખાદ્ય ગ્રન્થના છેડે આ સાત્ત્વિક સત્ય ઘટનાને શ્રીમદ્જીએ આ રીતે આલેખેલ છે કે 'पूर्वं न्यायविशारदत्वबिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधैः.' ધન્ય છે મહામહોપાધ્યાયજીની પ્રકૃષ્ટ પ્રતિભા અને ગરવી ગુરુભક્તિને.

इह० । વાસ્તવમાં આ જગતમાં સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિની ઇચ્છાથી અને પરમાનન્દસ્વરૂપ આત્મવૈભવ ની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી મુક્તિના ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા પરમર્ષિઓ દેખાય છે. કેવલ દુઃખની નિવૃત્તિ કે ફક્ત સુખની પ્રાપ્તિ પ્રાજ્ઞ પુરુષોને કામ્ય હોતી નથી, કારણ કે એ બેમાંથી એકની પ્રાપ્તિ ન થાય તો અન્યની પ્રાપ્તિ અત્યન્ત ફળવાન્ બનતી નથી. કોઈ બુદ્ધિમાન મૂર્ચ્છા, બેહોશી વગેરેની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરતો નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવલ દુઃખાભાવ કામ્ય નથી. તેમજ સ્વાદિષ્ટ મધુર ગુલાબજાંબુ ખાતી વખતે તેમાંથી કોઈ કાંકરી નીકળે તો ગુલાબજાંબુના રસાસ્વાદની મજા મરી જાય છે. તેથી તેવું સુખ પણ કામ્ય નથી હોતું કે જે દુઃખથી મિશ્રિત હોય - આ પણ સિદ્ધ થાય છે. આથી પરમર્ષિઓની પ્રવૃત્તિની ઉદ્દેશ્ય કોટિમાં સકલદુઃખનિવૃત્તિ અને પરમાનંદપ્રાપ્તિ બન્નેનો સમાવેશ અનિવાર્ય છે. 'દ્વિવિધ ઉદ્દેશ્યવાળી પરમર્ષિઓની મુક્તિઉપાયવિષયક પ્રવૃત્તિના ઘટકસ્વરૂપે અભિમત મુક્તિપદાર્થ શું છે? આ પ્રશ્ન પર અહીં મીમાંસા થઈ રહી છે.

❀ नैयायिकसंमत मोक्षनी समीक्षा ❀

समा० નૈયાયિક વગેરે વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે જે દુઃખધ્વંસ પોતાના સમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવનો અસહવર્તી = અસમાનકાલિક હોય તે દુઃખધ્વંસ જ મોક્ષપદાર્થ છે. મોક્ષપદાર્થની આવી પરિભાષા અનુસાર જે દુઃખવિનાશ અંતિમ હશે તે જ મોક્ષ બની શકશે, કારણ કે તે ચરમદુઃખધ્વંસના અધિકરણીભૂત આત્મામાં ત્યાર પછી અન્ય દુઃખધ્વંસ ઉત્પન્ન નહીં થાય. સ્પષ્ટ જ છે કે અંત્ય દુઃખનિવૃત્તિ જ એવી હશે જે સ્વસમાનાધિકરણ પૂર્વવર્તી દુઃખપ્રાગભાવની સમાનાધિકરણ નહિ હોય. જે દુઃખધ્વંસ ચરમ નહિ હોય,

प्रमाणञ्चात्र दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात्, प्रदीपसन्ततिवदिति प्राञ्चः । तदसत् सन्ततिः खल्वेकजातीयमनेकं वस्तु । तत्रैकजातीयत्वं यदि सत्त्वादिना तदा मनसा व्यभिचारात् ।

भानुमती

तावन्मात्रे च कृते इदानीन्तनमुक्तनारकादिदुःखध्वंसस्यापि चरमदुःखप्रागभावसमानकालत्वात् । अतो दुःखध्वंससमानाधिकरणत्वेन दुःखप्रागभावो विशेषितः । न चैवमप्युपान्त्यदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तेः, स च दुःखध्वंसो भोगेन स च विशिष्टज्ञानवद्विशेषणज्ञानसापेक्ष इतीष्टज्ञानकाल एव दुःखनाशात् भोगेन दुःखनाशेऽपि दुःखान्तरस्य विषयज्ञानादिविलम्बेनोपान्त्यदुःखध्वंसानन्तरमेव चरमदुःखनिवृतेः । वस्तुतस्तु दुःखप्रागभावाऽसहवृतित्वं दुःखविशेषणं न ध्वंसविशेषणम् । अतो नाऽतिव्याप्तिशङ्का अन्त्यप्रागभावसमानकालत्वादुपान्त्य-(दुःखध्वंस)स्येति अस्तौ दुःखध्वंसो न प्रकृतस्तस्यातीतादावभावेन विकल्पाऽसम्भवादिति (त.चिं.अनु.खं. मुक्तिवादालोकटीका पृ.१६८) **जयदेवमिश्रः** ।

तदसत्, *गौरवात्, प्रागभावानभ्युपगमेऽप्रसिद्धिप्रसङ्गाच्चेति (कि.र.पृ.२६)* **किरणावलीरहस्ये मथुरानाथः** *प्रोक्तवान् ।*

प्रमाणतो ह्यर्थप्रतिपत्तिरिति न्यायेन प्रकृतमुक्तिस्वरूपनिरूपणे प्रमाणमपेक्षणीयम् । तच्च कतमदित्याकांक्षायामाहुः- ***प्रमाणं च अत्र*** *= दुःखध्वंसस्य स्वसमानाधिकरण-दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वादिरूपात्यन्तिकत्वे इति । यद्यपि आत्मा वारे मैत्रेयि श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यश्च' इत्युपक्रम्य 'दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती'ति श्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । तथापि स्फुटत्वात् तत्त्वमीमांसायां वादपर्वादि तस्याऽत्युपयोगित्वाच्च तदुपेक्ष्यानुमानमावेदयन्ति* ***दुःखसन्ततिरिति*** *पक्षनिर्देशः । **अत्यन्तमुच्छिद्यत** इति साध्योल्लेखः । आत्यन्तिक-निवृतिप्रतियोगित्वं साध्यम् । आत्यन्तिकत्वञ्च निवृतौ विशेषणम् ।*

ननु *किं नाम ध्वंसस्यात्यन्तिकत्वम् । यत्किञ्चित्कार्यप्रागभावाधिकरणक्षणवृतित्वं कार्यमात्रप्रागभावाधि-करणक्षणाऽवृतित्वं वा ? नाद्यः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः, इदानीन्तनदुःखध्वंसासु व्यभिचारात् ।* ***न च*** *सर्वमुक्तिकालीनदुःखत्वावच्छेन्नप्रतियोगिताकसामान्यध्वंसव्यक्तिमादाय भावकार्यमात्रसाध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति* ***वाच्यम्,*** *तथापि दृष्टान्तस्य तादृशसाध्यवत्त्वेनाऽनिश्चितत्वापतेरिति* ***चेत् ? न,*** *स्वसमानाधिकरणदुःखप्राग-भावाधिकरणक्षणवृत्ति यद् यतदन्यप्रतियोगिकत्वं स्वसमानाधिकरणदुःखाधिकरणदुःखाधिकरणक्षणवृत्तिभिन्नत्वं वा तदित्येके । वस्तुत आत्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरण-स्वप्रतियोगिसजातीयप्रतियोगिकप्रागभावाऽस-मानकालीनत्वरूपं बोध्यम् । या या सन्ततिः सा साऽत्यन्तनिवृतिप्रतियोगिनी यथा प्रदीपसन्ततिः । तथा चेयं दुःखसन्ततिः तस्मात्साऽप्यात्यन्तिकनिवृतिप्रतियोगिनीति मुक्तौ अनुमानप्रमाणमावेदयन्ति* ***प्राञ्चो*** *नैयायिकाः ।*

तदसत् *यतः सन्ततित्वं न वस्तुत्वलक्षणं सम्भवति, गगनादौ व्यभिचारात् । न चाऽनेकवस्तुत्वलक्षणं सन्ततित्वमिति वाच्यम्, घट-पटादिविजातीयपदार्थेषु तदोषतादवस्थ्यात् । अतः* ***सन्ततिः खल्वेकजातीयमनेकं वस्तु*** *इति त्वया वक्तव्यम् । किन्तु तदापे नानवद्यम् यतः* ***तत्र*** *=सन्ततौ = सन्ततिघटकीभूतं* ***एकजातीयत्वं*** *= ऐकजात्यं = समानजातिमत्वं* ***यदि सत्त्वादिना*** *= सत्त्व-द्रव्यत्वादिना तवाभिमतं* ***तदा मनसा व्यभिचारात्***

તેની ઉત્પત્તિ બાદ તેના અધિકરણ આત્મામાં અન્ય દુઃખધ્વંસ ઉત્પન્ન થશે. આથી અચરમ દુઃખધ્વંસ સ્વસમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવનું સહવર્તી= સમકાલીન જ હશે, કારણ કે અચરમ દુઃખનિવૃત્તિની ઉત્પત્તિ બાદ દુઃખધ્વંસની ઉત્પત્તિ માટે દુઃખની ઉત્પત્તિ આવશ્યક છે. દુઃખની ઉત્પત્તિ વિના તો દુઃખધ્વંસની ઉત્પત્તિ પણ અશક્ય જ છે. અન્ય દુઃખની ઉત્પત્તિ ત્યારે જ સંભવી શકે, જે દુઃખધ્વંસના સમયે તેના અધિકરણ બનેલા આત્મામાં દુઃખપ્રાગભાવ રહેલો હોય. દુઃખપ્રાગભાવ એ દુઃખનો જનક છે. આ તો પ્રસિદ્ધ પ્રાથમિક નૈયાયિકસિદ્ધાન્ત છે. પ્રદર્શિત મુક્તિપદાર્થની સિદ્ધિ અનુમાન પ્રમાણથી થઈ શકે છે. આ રહ્યું તે અનુમાન પ્રમાણ-દુઃખસંતતિ અત્યંત ઉચ્છેદ પામે છે, કારણ કે તે સંતતિ છે. જે જે સંતતિ હોય છે તે તે અવશ્ય અત્યંત ઉચ્છેદ = વિનાશ પામે છે, જેમ કે પ્રદીપસંતતિ. દુઃખસંતતિ પણ સંતતિ હોવાના કારણે અવશ્ય ક્યારેક તો અત્યંત નષ્ટ= નાશપ્રતિયોગી બનશે.-એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રાચીન નૈયાયિકોનો મત છે.

તદસત્૦ । પરંતુ શ્રીમદ્ મહોપાધ્યાયજી મહારાજ પ્રાચીન નૈયાયિકોની હવા કાઢતાં કહે છે કે —>અત્યંતદુઃખધ્વંસસાધક અનુમાન પ્રમાણમાં હેતુરૂપે જે સન્તતિત્વનું પ્રતિપાદન કરાયેલ છે તેનો આશ્રય સંતતિપદાર્થ એકજાતીય અનેક વસ્તુસ્વરૂપ છે. કેવલ અનેક વસ્તુને સંતતિ કહેવામાં આવે તો ઘટ, પટ, મઠ, જલ, અગ્નિ વગેરે અનેક વિજાતીય વસ્તુઓમાં સંતતિત્વ માનવાની આપત્તિ આવે. તેના નિવારણ માટે સંતતિપદાર્થના શરીરમાં એકજાતીયત્વ= સજાતીયત્વનો નિવેશ આવશ્યક છે. પરંતુ અહીં એક સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય છે કે 'એકજાતીયત્વ= એકજાતિમત્ત્વ કઈ જાતિની અપેક્ષાએ માન્ય કરવું ?' સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિ જાતિની અપેક્ષાએ એકજાતીયત્વની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો સંતતિત્વપદનો અર્થ એવો ફલિત થશે કે સત્ત્વ આદિ જાતિ આશ્રયીભૂત અનેકવસ્તુત્વ.

यदि च गुणत्व-दुःखत्वादिना, तदा दृष्टान्ते साधनवैकल्यप्रसङ्गात् ।

आत्मकालान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वं दुःखप्रागभावानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्

भानुमती

सत्ताद्रव्यत्वादीतिविशिष्टेऽनेकत्वशालिनि मनसि सत्त्व-द्रव्यत्वादिजातीतिविशिष्टानेकवस्तुत्वलक्षणसन्ततित्वहेतोस्सत्त्वेऽपि अत्यन्त-निवृत्तिप्रतियोगित्वलक्षणस्य साध्यस्य विरहात्, तस्य नित्यत्वात् । मनःपदञ्च नित्यसत्तामात्रपरं बोध्यम् ।

यदि च गुणत्व-दुःखत्वादिना *सन्ततिघटकैकजात्यं सम्मतं* ***तदा*** *गुणत्व-दुःखत्वादिशून्ये मनसि व्यभिचारासम्भवेऽपि द्रव्यत्वशालिनि प्रदीपसन्ततिलक्षणे* ***दृष्टान्ते*** *गुणत्वदुःखत्वादीतिहेतुना* ***साधनवैकल्यप्रसङ्गात्।*** *न हि दृष्टान्ते पक्षवृत्तिहेतुसमानहेतुशून्यतादशायां पक्षेऽभिमतसाध्यसिद्धिः सम्भवति, व्याप्तिज्ञानस्यैवासम्भवात्। प्रकृते गुणत्वेन साजात्यविवक्षणे नित्यरूपादौ व्यभिचारापातात् दुःखत्वादिग्रहणेऽपि निरवद्यता न सम्भवतीति गुणत्व-दुःखत्वादिजातिमदनेकवस्तुत्वलक्षणं सन्ततित्वमपि न सङ्गतिमङ्गतीति तात्पर्यम् ।*

गङ्गेशतनयवर्धमान*सम्मतमपवर्गसाधकमनुमानमपाकर्तुमावेदयति* ***आत्मे****ति । पक्षनिर्देशोऽयम् । अवृत्तिदुःखत्वमित्यत्रकारसिद्धेप्रसङ्गः; दुःखत्वस्य दुःखवृत्तित्वादीति । ध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वमित्यस्य पक्षत्वेऽपि ध्वंसप्रतियोगिनि दुःखे तस्य वृत्तित्वेनाऽऽश्रयासिद्धिस्तदवस्थैव । कालान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वस्य तत्वेऽपि कालान्याऽऽत्मवृत्तिदुःखध्वंसप्रतियोगिनि दुःखे तस्य वृत्तित्वेन तदोषतादवस्थ्यम् । आत्मान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वस्य तत्वे आत्मान्यकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि दुःखे तस्य वृत्तित्वेन सैवाश्रयासिद्धिरीति आत्मकालान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वस्य पक्षत्वविवक्षया निर्देशः । आत्मकालपदेन तदुपाध्योरपि ग्रहणेन न तस्यास्तादवस्थ्यम् । प्रथमं वृत्तित्वमत्र दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन कालिकविशेषणतासंसर्गेण वा ग्राह्यं द्वितीयञ्च समवायेन। आत्मकालान्याऽऽत्मवृत्तिशब्दध्वंसप्रतियोगिशब्दार्थोरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-शब्दत्वावच्छेदेन वृत्तित्वशून्यमेव दुःखत्वम् । शब्दादेर्वृत्तित्वेनाऽर्थान्तरवारणार्थमेतत् पक्षविशेषणम्, बाधाऽस्फूर्तिदशायां तत्सिद्धिप्रसङ्गात्, नियतबाधस्फोरणेनैतत्साफल्यात् ।*

*साध्यमाविष्करोति - **दुःखे**त्यादि । दुःखस्य यः प्रागभावः तदनधिकरणीभूतो महाप्रलयः; तत्र वृत्तिः दुःखध्वंसस्तत्प्रतियोगिदुःखनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमत्र साध्यम् । वृत्तित्वस्य साध्यत्वे सिद्धसाधनम्,*

અર્થાત્ સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિ જાતિનો આશ્રય હોને છતે અનેક વસ્તુત્વ હોવું તે જ સંતતિત્વની હયાતિ. આવા સંતતિત્વને હેતુસ્વરૂપે માન્ય કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત અનુમાનમાં દર્શિત હેતુ મન આદિ નિત્ય દ્રવ્યમાં વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત થશે. આનું કારણ એ છે કે મન વગેરે દ્રવ્ય સત્તાજાતિવિશિષ્ટ પણ છે, અનેક પણ છે અને વસ્તુસ્વરૂપ પણ છે. આથી સત્તાવિશિષ્ટ અનેક વસ્તુત્વસ્વરૂપ સન્તતિત્વ હેતુ મન આદિમાં રહે છે. પરંતુ મન વગેરે અત્યંત ઉચ્છેદ પામતા નથી. ઉપરોક્ત હેતુ હોવા છતાં અત્યંત ધ્વંસથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતાસ્વરૂપ સાધ્ય નહીં હોવાથી વ્યભિચાર દોષ સ્પષ્ટ જ છે.

યદિ ચ० । દર્શિત વ્યભિચાર દોષના નિવારણ માટે પ્રાચીન નૈયાયિક જો એમ કહે કે —> સન્તતિના ઘટકસ્વરૂપે જે સાજાત્ય લેવાનું છે તે સત્તા વગેરે વ્યાપક જાતિની અપેક્ષાએ નહીં પણ ગુણત્વ, દુઃખત્વ વગેરે વ્યાપ્ય જાતિની અપેક્ષાએ વિવક્ષિત છે. મન વગેરે નિત્ય દ્રવ્યમાં સત્તા વગેરે પર જાતિ ભલે રહેતી હોય પરંતુ ગુણત્વ, દુઃખત્વ વગેરે અપર જાતિ તો રહેતી નથી. તેથી ગુણત્વ, દુઃખત્વ આદિ જાતિવિશિષ્ટ અનેક વસ્તુત્વસ્વરૂપ સન્તતિત્વ મન વગેરેમાં નહીં રહે. માટે વ્યભિચારની સંભાવના જ મરી પરવારશે. હેતુ જ જ્યાં રહેતો ન હોય ત્યાં વ્યભિચાર દોષની બાંગ પોકારવી બોગસ છે. <— તો આ વાત બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે આ રીતે કરવા જતાં તો વ્યભિચાર-સ્વરૂપ બકરું કાઢતાં સાધનવૈકલ્યસ્વરૂપ ઊંટ પેસી જવા જેવી હાલત સર્જાશે. મતલબ એ છે કે દુઃખસંતતિમાં પ્રદીપસંતતિની જેમ અત્યંત નાશવંતાની સિદ્ધિ કરવા માટે જે સન્તતિત્વ હેતુનું ગ્રહણ કરેલ છે. તેને ગુણત્વ-દુઃખત્વઆદિજાતિવિશિષ્ટ અનેકવસ્તુત્વસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો વિવક્ષિત સન્તતિત્વ હેતુ પક્ષમાં= દુઃખસંતતિમાં તો રહી જશે, પરંતુ પ્રદીપસન્તતિસ્વરૂપ ઉદાહરણમાં નહિ રહે; કારણ કે પ્રદીપ દ્રવ્ય હોવાના લીધે પ્રદીપસન્તતિમાં દ્રવ્યત્વ જાતિ રહી શકશે, ગુણત્વ, દુઃખત્વ વગેરે જાતિ નહીં. જે હેતુના બળથી ઉદાહરણ દ્વારા પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવી છે તે હેતુ પક્ષની જેમ ઉદાહરણમાં રહેતો હોય તો તે હેતુમાં ઉદાહરણના માધ્યમથી વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થયે છતે પક્ષમાં અભિમત સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે. પક્ષ અને ઉદાહરણમાં સમાન હેતુ ન રહે તો તેવા હેતુના આધારે પક્ષમાં અભીષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ ના શકે. માટે જ ઉદાહરણમાં સાધનવૈકલ્ય = પક્ષવૃત્તિહેતુસમાનહેતુશૂન્યતા દોષાત્મક મનાય છે.

सर्वज्ञवमुक्तिसिद्धि-वर्धमान उपाध्याय

આત્મ० । તત્ત્વચિંતામણિકાર ગંગેશ ઉપાધ્યાયના સુપુત્ર વર્ધમાન ઉપાધ્યાય મુક્તિની સિદ્ધિ કરવા માટે જે અનુમાન રજુ કરે છે તેનો આકાર આવો છે —> આત્મા અને કાલથી અન્યમાં રહેનાર ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં નહીં રહેનાર એવું દુઃખત્વ (=પક્ષ) દુઃખના પ્રાગભાવના અનધિકરણમાં રહેનાર ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં રહે છે, કારણ કે તે (=નિરૂક્ત દુઃખત્વસ્વરૂપ પક્ષ) કાર્યમાત્રમાં

प्रदीपत्ववदिति सर्वमुक्तिसिद्धौ चैत्रदुःखादिकं पक्षीकृत्य तत्तन्मुक्तिसाधनमिति वर्धमानप्रभृतयः। तदसत्, अप्रयोजकत्वात्,

भानुमती

दुःखत्वस्य घटादौ कालिकेन वृत्तित्वात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य साध्यतायामपि तदनिवार्यमेव, दुःखत्वस्य दुःखे समवायेन विद्यमानत्वात् । प्रतियोगिनिरूपित-समवायावच्छिन्नवृत्तित्वस्य साध्यत्वेऽपि तस्याऽपरिहार्यत्वमेव; दुःखात्यन्ताभावप्रतियोगिसमवेतत्वाद् दुःखत्वस्य । ध्वंसप्रतियोगिसमवेतत्वस्य तत्त्वेऽपि दुःखध्वंसाङ्गीकारादेव पुनरावर्तते । प्रागभावानधिकरणवृत्तित्वस्य ध्वंसविशेषणत्वे दृष्टान्तासिद्धिः प्रदीपावयवानां प्रदीपप्रागभावाधिकरणत्वादिति तदपोहाय दुःखोपादानम्, प्रदीपावयवास्तु दुःखप्रागभावानधिकरणीभूता इति दृष्टान्तसङ्गतिः । दुःखानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वस्य साध्यत्वे खण्डप्रलयेनार्थान्तरं स्यादिति दुःखप्रागभावनिवेशः ।

कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वादिति हेतुः । वृत्तित्वमात्मत्वे व्यभिचारि । कार्यवृत्तित्वञ्चाऽनन्तत्वे व्यभिचारि, ध्वंसाऽप्रतियोगित्वस्वरूपस्य तस्याऽकार्ये आत्मादौ कार्ये ध्वंसे च सत्त्वात् । कार्यमात्रवृत्तित्वस्यापि ध्वंसत्वे व्यभिचारिता । भाववृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वस्य हेतुत्वेऽपि न तदुद्धारः; प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगि-तद्ध्वंसस्वरूपत्वेन ध्वंसत्वस्यापि भाववृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वात् । अतः समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वलाभाय हेतौ धर्मपदग्रहणम्। ततः सत्कार्यमात्रवृत्तित्वस्यात्र हेतुत्वं लभ्यते । सदिति कार्यविशेषणम् । मात्रपदं द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय । एतत्सर्वं महाप्रलयमङ्गीकृत्य बोध्यम् । **प्रदीपत्ववदिति** दृष्टान्तः । इत्थं **सर्वमुक्तिसिद्धौ** सत्यां **चैत्रदुःखादिकं** = चैत्रदुःखत्वादिकं **पक्षीकृत्य तत्तन्मुक्तिसाधनमिति** । चैत्रदुःखत्वं दुःखप्रागभावानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् प्रदीपत्ववदिति प्रयोगः इति **वर्धमानप्रभृतयः** ।

तन्निराकुरुते - **तदसत् । अप्रयोजकत्वादिति** विपक्षबाधकतर्काविरहात् । न ह्यस्तु चैत्रीयदुःखत्वे कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वं मास्तु दुःखप्रागभावानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वमित्युक्ते किञ्चिदुत्पत्तुं पार्यते वर्धमानप्रभृतिभिः, महाप्रलये मानाभावात् । वृत्तिविशेषस्याऽभावीयविशेषणतया दुःखप्रागभावानधिकरणवृत्तित्वस्योक्तौ साध्यकोटौनिवेशोपगमे बाधः, दुःखध्वंसस्य दुःखसमवायिन्येव तया वृत्तित्वस्य वर्धमानादिभिरुपगमात् । अन्यथा संबन्धमात्रेण तादृष्टौ आकाशादावपि दुःखध्वंसस्य व्यभिचारितादिसम्बन्धेन वृत्तित्वात् प्रकृताप्रसिद्धेः । कालिक-

---

રહેનાર ધર્મ છે. જે જે ધર્મ કાર્યમાત્રમાં = ફક્ત કાર્યમાં રહે તે તે ધર્મ દુઃખપ્રાગભાવના અનધિકરણમાં રહેનાર ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં રહે છે, જેમ કે પ્રદીપત્વ. પ્રદીપત્વ ધર્મ ફક્ત કાર્યમાં જ રહે છે, કારણ કે દરેક દીવા અનિત્ય જ હોય છે. તેથી જ તે પ્રદીપત્વ ધર્મ દુઃખપ્રાગભાવના અનધિકરણ એવા પ્રદીપ અવયવોમાં રહેનાર ધ્વંસના (=પ્રદીપધ્વંસના) પ્રતિયોગી પ્રદીપમાં રહે છે. કોઈ પણ દુઃખ નિત્ય હોતું નથી. સર્વ દુઃખ વિનશ્વર છે. તેથી દુઃખત્વ ધર્મ ફક્ત કાર્યમાં રહે છે. તેથી જ તે દુઃખત્વ ધર્મ એવો હોવો જોઈએ કે જે દુઃખપ્રાગભાવના અનધિકરણમાં (આત્મામાં) રહેનાર ધ્વંસના (=દુઃખધ્વંસના) પ્રતિયોગીમાં રહે. પરંતુ કોઈ પણ આત્મા જ્યારે સંસારમાં હશે કે દુઃખોથી પીડિત હશે ત્યારે તે દુઃખત્વ ધર્મ એવો નહીં બની શકે કે જેના આશ્રયના (દુઃખના) ધ્વંસનો (=દુઃખધ્વંસનો) આધાર એ દુઃખપ્રાગભાવનું અનધિકરણ હોય, કારણ કે દરેક આત્મામાં કોઈને કોઈ દુઃખધ્વંસ અવશ્ય રહેવાને લીધે એક પણ આત્મા સંસારી હોય તો દુઃખત્વાશ્રયના =દુઃખના ધ્વંસનો આધાર સંસારી આત્મા બની જશે કે જે દુઃખપ્રાગભાવનો પણ આધાર જ હશે. પરંતુ ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિના આધારે એમ સિદ્ધ થાય છે કે દુઃખત્વ એ કેવલ કાર્યમાં રહેનાર ધર્મ હોવાને લીધે અવશ્ય એવો હોવો જોઈએ કે જેના આશ્રયના ધ્વંસનો (=દુઃખધ્વંસનો) આધાર એવો આત્મા દુઃખપ્રાગભાવનું અનધિકરણ જ હોય. આવું ત્યારે જ સંભવી શકે જ્યારે સર્વ આત્માઓનો મોક્ષ થઈ ગયો હોય. બાકી તો દુઃખત્વાશ્રય પ્રતિયોગિક ધ્વંસાશ્રય એ દુઃખપ્રાગભાવનો આશ્રય જ બની જાય. આથી ઉપરોક્ત અનુમાનના બળથી સર્વ જીવાત્માઓની મુક્તિ સિદ્ધ થઈ જશે. આ રીતે સર્વજીવમુક્તિ સિદ્ધ થવાને લીધે ચૈત્રીયદુઃખત્વ, મૈત્રીયદુઃખત્વ વગેરેને પક્ષ બનાવવાથી ચૈત્ર, મૈત્ર વગેરે જીવાત્માઓની મુક્તિ પણ સિદ્ધ થઈ જશે. અહીં અનુમાનપ્રયોગ આ રીતે કરી શકાય કે- 'ચૈત્રીયદુઃખત્વ એ દુઃખપ્રાગભાવના અનધિકરણમાં રહેનાર ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં રહે છે, કારણ કે તે ફક્ત કાર્યમાં રહેનાર ધર્મ છે. ચૈત્રીયદુઃખ ક્ષણિક હોવાથી ચૈત્રીયદુઃખત્વમાં કાર્યમાત્રવૃત્તિધર્મત્વસ્વરૂપ હેતુ તો નિર્વિવાદસિદ્ધ છે. એથી ચૈત્રીયદુઃખત્વ એ એવું સિદ્ધ થશે કે જે દુઃખપ્રાગભાવના અનધિકરણમાં રહેનાર ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં રહેશે. ચૈત્રીયદુઃખત્વ તો એવો ધર્મ છે કે જે ચૈત્રીયદુઃખમાં જ રહે. તથા ચૈત્રીયદુઃખધ્વંસ તો ચૈત્રમાં જ રહી શકે છે. આથી જો ચૈત્રાત્માને દુઃખપ્રાગભાવનો અનાધાર માનવામાં આવે તો જ ચૈત્રીયદુઃખત્વ એ દુઃખપ્રાગભાવઅનધિકરણમાં રહેનાર ધ્વંસના (=ચૈત્રીયદુઃખધ્વંસના) પ્રતિયોગીમાં રહે છે- એવું સિદ્ધ થઈ શકે. આના ફલિતાર્થસ્વરૂપે ચૈત્રીયદુઃખત્વના આશ્રયના=ચૈત્રીયદુઃખના આધારમાં = ચૈત્રઆત્મામાં દુઃખપ્રાગભાવની અનધિકરણતા સિદ્ધ થશે. અર્થાત્ ચૈત્ર આત્મા એવો સિદ્ધ થશે કે જેને ફરી ક્યારેય દુઃખ ભોગવવું નહિ પડે. એટલે કે ચૈત્ર આત્માની મુક્તિ થઈ એમ સિદ્ધ થશે, કારણ કે જે સંસારમાં રહે તેને ક્યારેક તો દુઃખ આવવાનું જ છે. આ રીતે મૈત્ર આત્મા વગેરેની પણ મુક્તિ સિદ્ધ થઈ જશે. (ઉપરોક્ત સર્વમુક્તિસાધક અનુમાનમાં પક્ષ, સાધ્ય વગેરેના જે વિશેષણો વર્ધમાન ઉપાધ્યાયે ગ્રહણ કરેલા છે, તેનું પ્રયોજન અર્થવિશ્લેષણ વગેરે મેં ઉપર कल्याणकन्दली માં બતાવેલ છે. જિજ્ઞાસુ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરી શકે છે.) <—

❀ वर्धमानमत अप्रयोजकतादोषग्रस्त ❀

तदसत्० । મહોપાધ્યાયજી જણાવે છે કે ઉપરોક્ત વર્ધમાનમત સંગત નથી. આનું કારણ એ છે કે 'કાર્યમાત્રવૃત્તિધર્મત્વ ભલે દુઃખત્વમાં કે ચૈત્રીયદુઃખત્વમાં રહેલો હોય છતાં દુઃખપ્રાગભાવના અનધિકરણમાં રહેનાર ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં વૃત્તિ ના હોય તો શું

अन्यथाऽनभिमतसाध्यसिद्धेरतिप्रसङ्गात् ।

यत्तु योग्यत्वशङ्कया प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च शमदमभोगानभिष्वङ्गादिना मुमुक्षुचिह्नेन श्रुत्युदितेन तच्छङ्कानिवृत्तिः;

भानुमती

*दैशिकविशेषगतान्यतरसम्बन्धेन वृत्तित्वोक्तावऽपि कालोपाधिवृत्तित्वेन तदनपायात् । कालिकेन दुःखप्रागभावानाधारत्वनिवेशे च दृष्टान्ताऽसङ्गतेः । मुख्यकालवृत्तित्वविशिष्टकालिकसम्बन्धेन तन्निवेशेऽप्यात्मनः तथात्वात् । उक्तान्यतरसम्बन्धेन तन्निवेशेऽपि तथासम्बन्धगर्भव्याप्त्यग्रहादिति । **अन्यथा** = विपक्षे हेतुसत्त्वेऽपि साध्यासत्त्वे बाधकस्याऽनुकूलतर्कस्य विरहे साध्यसिद्धिस्वीकारे, **अनभिमतसाध्यसिद्धेः अतिप्रसङ्गात्** = अनिष्टसिद्धिप्रसङ्गात्, कालान्यत्वगर्भसाध्यं प्रत्यपि उक्तहेतोरविशेषात् । आत्मकालान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वं कालान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् प्रदीपत्ववदित्यनुमानस्यापि सुवचत्वेन सर्वमुक्तिसिद्धिरसङ्गतैवेति व्यक्तमेव **मुक्तिवादद्वात्रिंशिकायाम् ।***

केचित्तु - *अनभिमतेति - आत्मकालान्यवृत्तिप्रागभावप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वं दुःखध्वंसानाधिकरणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् प्रदीपत्ववदिति अनुमानेन यत्पूर्वं न कस्यचिद् दुःखस्योत्पत्तिस्तादृशस्य दुःखस्थाने सुखादिकं प्रक्षिप्योक्तानुमानेनैव यत्पूर्वं न कस्यचित् सुखादेरुत्पत्तिः तादृशस्य च कालविशेषस्य सिद्धौ संसारे सादित्वस्य परीक्षकवृन्दानभिमतस्यैवं तत्समानशीलानामन्येषामपि सिद्ध्यापत्तेरिति* **व्याख्यानयन्ति** । **तन्न** *चारु, सुखत्वस्याऽपि दुःखत्वस्थानेऽनभिषेचनीयत्वस्य माणिक्यकर्तामिष्टत्वात् । तदुक्तं* **तत्त्वचिन्तामणौ**- *'एवं सुखत्वादावपि साध्यं, तेन सकलोच्छेदे मोक्षः (त.चिं.मु.वा.पृ ११७८) इति ।*

***यत्तु** इति तन्नेत्यानेनान्वेति । **सर्वमुक्त्यभावे** = दुःखप्रागभावानाधारवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वलक्षणं साध्यं विना सर्वजीवमुक्त्यसिद्धौ सत्यां य एव कदापि न मोक्ष्यते तद्वदहं यदि स्यां, तदा मम विफलं परिव्राजकत्वमि'त्याकारया योगप्रतितिथिक्या **अयोग्यत्वशङ्कया** = स्वनिष्ठमुक्तिस्वरूपयोग्यत्वाभावविषयकशङ्कया **प्रवृत्त्यनुपपत्तिः** = प्रव्रज्याप्रवर्तनाद्यसङ्गतिरितीदमेव विपक्षबाधकमिति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वहेतोः न कालान्यत्वगर्भं साध्यं किन्तु दुःखप्रागभावानाधारवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वमेव । **न च** संप्राप्तेन **शम-दम-भोगानभिष्वङ्गादिना मुमुक्षुचिह्नेन श्रुत्युदितेन तच्छङ्कानिवृत्तिः** = स्वायोग्यत्वशङ्काविलयः; शमादीनां मुक्तिस्वरूपयोग्यत्वव्याप्यत्वादिति **वाच्यम्,**

વાંધો ?' આવી જ્યારે વ્યભિચારવિષયક શંકા કરવામાં આવે ત્યારે કોઈ વિપક્ષબાધક તર્ક વર્ધમાન ઉપાધ્યાય દ્વારા બતાવી શકાતો નથી. જ્યાં સુધી વ્યભિચારશંકાનિવર્તક કોઈ તર્ક ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી વિવક્ષિત હેતુ દ્વારા અભીષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ અસંભવ છે. વ્યભિચારશંકાનિવર્તકતર્કરાહિત્ય અર્થાત્ અપ્રયોજકત્વ હોવા છતાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવામાં આવે તો કાલાન્યવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વને પણ સાધ્ય બનાવી શકાશે. આ રીતે કરવામાં તો વિવક્ષિત સાધ્યથી ભિન્ન વસ્તુ સિદ્ધ થવાને લીધે અતિપ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ સર્વમુક્તિ સિદ્ધ થઈ નહીં શકે. સર્વમુક્તિ જ્યાં સુધી અન્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ ન શકે અથવા સર્વમુક્તિના અસ્વીકારપક્ષમાં કોઈ દોષ બતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વર્ધમાન ઉપાધ્યાયનું અનુમાન નિષ્પ્રાણ બની રહેશે.

॥ संसारित्वेन मोक्षकारणता- नैयायिक ॥

પૂર્વપક્ષઃ- યત્તુ० । સર્વ જીવોની મુક્તિ થવાની ન હોય અને અમુક જીવો કાયમ સંસારમાં જ રહેવાના હોય - એવું માનવામાં આવે તો એનો અર્થ એ થયો કે અમુક જીવો મોક્ષ માટે યોગ્ય છે અને તે સિવાયના સર્વ જીવો મોક્ષ માટે અયોગ્ય છે. પરંતુ આવું માનવામાં આપત્તિ એ આવે છે કે જે જીવને 'હું મોક્ષઅયોગ્ય તો નહિ હોઉં ને?' આવી શંકા પડશે તે પ્રાજ્ઞ જીવ ક્યારેય પણ મોક્ષના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ નહીં કરે. 'તપ-ત્યાગ-ઇન્દ્રિયદમન કર્યા પછી પણ જો મોક્ષ થવાનો ન હોય તો તેવી ઉગ્ર સાધનાનો મતલબ શું?' આવો વિચાર મુમુક્ષુને સંન્યાસપ્રાપ્તિમાં અવરોધ ઉભો કરશે.

શંકાઃ- न च श० । જે મુમુક્ષુને 'હું મોક્ષ માટે અયોગ્ય તો નહીં હોઉં ને?' આવો સંશય હશે તે સંશય ભલે મોક્ષસાધનામાં અવરોધ ઉભો કરે. પણ તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય પણ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ છે. શમ, દમ, ભોગમાં અનાસક્તિ વગેરે મુમુક્ષુના તાત્ત્વિક ચિહ્નો શ્રુતિમાં બતાવેલ છે. આવા ચિહ્નો જે વ્યક્તિમાં દેખાય તે મોક્ષ માટે યોગ્ય કહેવાય. શમ, દમ, વગેરે લિંગ દ્વારા સ્વવિષયક અયોગ્યત્વશંકા દૂર કરી શકાય છે. માટે સર્વ જીવોની મુક્તિ માન્ય ન કરવામાં આવે તો પણ મુક્તિસાધનાની અનુપપત્તિને અવકાશ જ ક્યાં છે ?

સમાધાનઃ- संसा० । અમુક જીવોને મોક્ષ માટે યોગ્ય માનવા અને એ સિવાયના બધા જીવોને મોક્ષ માટે અયોગ્ય માનવા- આવો પક્ષપાત શા માટે? આવી સંકુચિત વૃત્તિ છોડીને સર્વ સંસારી જીવોને મોક્ષ માટે સ્વરૂપયોગ્ય માનવા યુક્ત છે. સંસારીપણું એ જ મોક્ષ માટેની સ્વરૂપયોગ્યતા= કારણતા. બીજી વાત એ છે કે શમ, દમ વગેરે લિંગ હોવાના કારણે મુમુક્ષુમાં મોક્ષની સ્વરૂપયોગ્યતા માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ થાય કે શમાદિની સ્વરૂપયોગ્યતા ક્યાં હોય? આના જવાબમાં એમ જ કહેવું પડશે કે સંસારી જીવમાં જ શમ-દમ-વગેરેની સ્વરૂપયોગ્યતા= કારણતા હોય. અર્થાત્ શમાદિ લિંગ મોક્ષકારણતાઅવચ્છેદક બનશે અને સંસારીપણું એ શમાદિકારણતાઅવચ્છેદક બનશે. આ રીતે દ્વિવિધ કાર્યકારણભાવ સ્વીકાર કરવાને બદલે 'तद्धेतोरस्तु किं तेन ?' એ ન્યાયથી

संसारित्वेनैव मोक्षं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् शमादावपि संसारित्वेनैव हेतुत्वाच्चेति, तन्न, संसारित्वस्य नित्यज्ञानादिमद्भिन्नात्मत्वरूपस्य नानात्वाद्गुरुत्वाच्च। लाघवात् भव्यत्वस्यैव मुक्तिशमादि-स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्व-

भानुमती

संसारित्वेनैव मोक्षं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् = हेतुत्वात्, न तु तद्व्यक्तिशेषेण शमादिमत्त्वेन, सामान्ये बाधके सत्येव योग्यतायाः विशेषनिष्ठत्वात् । किञ्च , शमादिवत्त्वमपि हि तत्कर्तृकम् । अत **शमादौ** = शमादिकं प्रति **अपि संसारित्वेनैव हेतुत्वात्** = स्वरूपयोग्यत्वात्, सामान्ये बाधकाभावात् । पुनश्चैवम्, मोक्षं प्रति शमादिमत्त्वेन कारणता शमादिकं प्रति तु **संसारित्वेनेति** कार्यतावच्छेदकभेदकल्पनाऽपेक्षया 'तद्धेतोरस्तु किं तेन?' इति न्यायेन मोक्षं प्रत्येव संसारित्वेन स्वरूपयोग्यताकल्पनायां लाघवादिति नैयायिकाः कृतम् । प्रकृते शमादयस्तु शम-दमोपरति-तितिक्षा-समाधान-श्रद्धारूपाः । शमस्तावच्छ्रवणादिव्यतिरेकव्याप्तिविषयेभ्यो मनसो निग्रहः (१) । दमो बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरेकव्याप्तिविषयेभ्यो निवर्तनम् (२) निवर्तितानामेतेषां तद्व्यतिरेकव्याप्तिविषयेभ्य उपरमणं = उपरतिः अथवा विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः (३) । तितिक्षा = शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता (४) निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः = समाधानम् (५) । गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः = श्रद्धा (६) इति **वेदान्तसारकृत् । वेदान्तपरिभाषाकारस्तु** ---> अन्तरिन्द्रियनिग्रहः शमः (१०) । बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः (२) । विक्षेपाभावः = उपरतिः (३) । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा (४) । चित्तैकाग्र्यं = समाधानम् (५) । गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा (६) (पृ.३९८) <--- इत्याह ।

यद्यपि सर्वमुक्तूपगमे प्रतिकल्पमेकैकरूपापि मुक्तावनन्तकल्पातीतमेऽनन्तजीवानां मुक्तावेतदानीं संसारोच्छेदप्रसङ्ग इति व्यक्तं (पृ.२२) **आत्मख्यातौ** तथापि स्पष्टत्वात्तदपेक्षया प्रकरणकारः प्रकारान्तरेणैतद्दूषयति **तन्न** पूतम्, मुक्तिस्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वेन परामिमतस्य **संसारित्वस्य नित्यज्ञानादिमद्भिन्नात्मत्वरूपस्य नानात्वात्** । आत्मत्वस्य तत्त्वोपगमे ईश्वरेऽतिप्रसङ्गः । अतः तादृशकारणाय नित्यज्ञानादिमद्भेदाश्रयत्वलक्षणमेव संसारित्वमुपगन्तुमर्हति । नित्यज्ञानादिमद्भेदस्यैव तत्त्वोपगमे घटादावतिप्रसङ्गः । अत आत्मत्वनिवेशः । नित्यज्ञानवदन्यात्मत्वस्वरूपमेव तादृश्यपि न सम्यक्, नित्यचैत्रादिमदन्यात्मत्वस्यापि संसारित्वे वैकुण्ठगमनादिरहितत्वे संसारित्वं हि नित्यज्ञानवदन्यात्मत्वरूपं नित्यचैत्रमतदन्यात्मत्वलक्षणं नित्यकृतिमदितरात्मत्वस्वरूपं शरीरवदात्मत्वं अतस्तादृशमात्मत्वमेवमनेकरूपतामापद्येति । तादृशसखण्डोपाधिस्वरूपस्य संसारित्वस्य लाक्षणपदार्थघटितत्वेन **गुरुत्वाच्च** । अत एव मुक्तेः शमादीनां वा स्वरूपयोग्यतावच्छेदकता संसारित्वे कल्पयितुं शक्येति । किन्तु **लाघवात्** = कारणतावच्छेदकशरीरलाघवात् आत्मत्वव्याप्यजातिविशेषरूपस्य **भव्यत्वस्यैव मुक्तिशमादिस्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् । एतेन** ....इति शमादिमत्त्वेन कारणता शमादिकं प्रति तु संसारित्वेनेति कारणतावच्छेदकल्पनागौरवमपि **प्रत्युक्तम्,** शमाद्यनुगतकार्यजनकतावच्छेदकतया सिद्धरूप भव्यत्वस्यैव मुक्तिजनकतावच्छेदकत्वाङ्गीकारात्, तादृशैकशमादीनां भव्यजीवे एव स्वीकारात् । **न च** भव्यत्वजातावेव किं मानमिति **वाच्यम्,** अनुगतकार्यस्यैव तदाक्षेपकत्वेनोक्तत्वात् । अनुगतशमादिकारणता किंचिद्धर्मावच्छेदेन कारणतात्वादिरत्यनुभवसिद्धाऽपह्नोतुमशक्यत्वात्, द्रव्यत्वादावपि अनुगतकार्यस्यैव मानत्वात् । **न चैवं** जातेरभव्यस्यापि कदाचित् मुक्तिप्रसङ्ग इति **वाच्यम्,** विशेषसामग्रीविरहेण तदनापत्तेः, नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधायकत्वाभावादस्य निर्युक्तिकत्वात्। तदुक्तं **न्यायलीलावत्यां वल्लभाचार्येणापि** 'न च क्रमेण सर्वमुक्तेः, केषाञ्चिदात्मनां संसार्येकस्वभावत्वात्' (न्या.ली.पृ.८१) इति ।

સંસારીપણાને જ મોક્ષહેતુત્વનું નિયામક માનવું ઉચિત છે.

❀ ભવ્યત્વ મોક્ષકારણતાઅવચ્છેદક-સ્યાદ્વાદી ❀

ઉત્તરપક્ષઃ- તન્ન० । મોક્ષકારણતાવચ્છેદકસ્વરૂપે અથવા શમાદિના કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મરૂપે સંસારિત્વનો સ્વીકાર કરવો યુક્ત નથી, કારણ કે સંસારિત્વ એ નિત્યજ્ઞાનાદિમદ્ભિન્ન આત્મત્વસ્વરૂપ હોવાના લીધે અનેકવિધ છે. નિત્યજ્ઞાનાદિનો આશ્રય ઈશ્વર હોવાથી સંસારીમાંથી તેની બાદબાકી કરવા માટે આત્મત્વને સંસારિત્વ કહેવાને બદલે નિત્યજ્ઞાનાદિવિશિષ્ટથી ભિન્ન આત્મત્વ એ સંસારિત્વ છે. ઈશ્વરની બાદબાકી કરવા માટે સંસારિત્વને જેમ નિત્યજ્ઞાનવિશિષ્ટભિન્નઆત્મત્વસ્વરૂપ માની શકાય છે તેમ નિત્યઈચ્છાવિશિષ્ટભિન્નઆત્મત્વ, નિત્યપ્રયત્નાશ્રયઅન્યઆત્મત્વ, શરીરવિશિષ્ટ આત્મત્વ આદિ અનેકસ્વરૂપ માની શકાય છે. અર્થાત્ સંસારિત્વનું કોઈ એક નિશ્ચિત સ્વરૂપ નથી. બીજું, ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા સંસારિત્વનો મોક્ષાદિકારણતાઅવચ્છેદક ધર્મસ્વરૂપે સ્વીકાર કરવામાં કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મનું શરીર ખૂબ મોટું થઈ જશે, કારણ કે દર્શિત સંસારિત્વ એ સખંડ ઉપાધિસ્વરૂપ હોવાથી અનેક પદાર્થથી ઘટિત છે. માટે સંસારિત્વને મુક્તિના કે શમાદિના કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મસ્વરૂપે માની શકાય તેમ નથી.

શંકા :- તો પછી મુક્તિ અને શમાદિનું કારણતાઅવચ્છેદક કોણ બનશે?

कल्पनात्। एतेन **शमादेः श्रुतौ सहकारित्वेन बोधनात् न स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वम्। शमादिसंपन्नत्वेन च न मोक्षाधिकारिता, श्रुतिसङ्कोचापत्तेः, शमादिसम्पत्तेरधिकारनिश्चयस्ततश्च तदर्थप्रवृत्तौ शमादिसम्पत्तिरित्यन्योन्याश्रयाच्चेत्युक्तावपि न क्षतिः, भव्यत्वस्य शमादिसहकारित्वसम्भवात्, तस्यैवाधिकारित्वविशेषणाच्च। तन्निश्चयश्च तच्छङ्कयैव; तस्यास्तद्व्याप्यत्वादित्यध्यात्ममतपरीक्षायां प्रपञ्चितम्।**

भानुमती

एतेनेति *न क्षतिरित्यतोऽाऽप्येऽन्वयः।* ***शमादेः श्रुतौ सहकारित्वेन*** *= मोक्षसहकारित्वरूपेण* ***बोधनात् न स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वम्*** *= मोक्षस्वरूपयोग्यतानियामकत्वमौचित्यमश्नुते। यदि हि तत्र शमादयः योग्यतया बोधिताः स्युः तर्हि काममस्तु शमादीनां तत्त्वम्। न चैवमुपदर्शितं श्रुतौ। अत एव* ***शमादिसम्पन्नत्वेन च न मोक्षाधिकारिता, श्रुतिसङ्कोचापत्तेः*** *= श्रुतौ सङ्कोचापत्तेः, श्रुतौ सङ्कोचे मानाभावात्। किञ्च शमादिसम्पन्नत्वेन मोक्षाधिकारित्वोपगमे तु* ***शमादिसम्पत्तेः*** *सकाशात्* ***अधिकारिनिश्चयः*** *= स्वस्मिन् मोक्षाधिकारित्वावेनिश्चयः। न चैवमभ्युपगन्तुमर्हति, यस्मात् शमादिसम्पन्नत्वेनापवर्गाधिकारित्वपक्षे* ***ततश्च*** *= स्वाधिकरणकमुक्त्यधिकारित्वनिश्चयात् एव* ***तदर्थप्रवृत्तौ*** *= मोक्षार्थिनः बहाचर्यादिप्रवृत्तौ सत्यां* ***शमादिसम्पत्तिः।*** *इत्थं मोक्षाधिकारित्वनिश्चायकः शमादिप्राप्तेर्मोक्षाधिकारित्वनिश्चयकालीनयोगप्रवृत्त्युत्तरकालीनत्वेन* ***अन्योन्याश्रयाच्चेति*** *न शमादेः मोक्षस्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वमिति नैयायिकस्य* ***उक्तौ*** *सत्यां* ***अपि*** *स्याद्वादिनां* ***न क्षतिः*** *= सिद्धान्तव्याहतिः। न हि वयं स्याद्वादिनः शमादेः मुक्तिस्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वमुररीकुर्मः किन्तु भव्यत्वस्यैवेत्यस्तु शमादेर्मुक्तिसहकारिता। किन्तु शमादिसहकारित्वमपि संसारित्वेन न सम्भवति, सदाशिवाऽनुग्रहादिना सर्वेषामेव युगपत्प्राप्त्यापत्तेः।* ***न चैवं*** *कस्यापि शमादिसहकारित्वं न स्यादिति* ***वक्तव्यम्; भव्यत्वस्य शमादिसहकारित्वसम्भवात्, तस्य*** *= भव्यत्वस्य* ***एव अधिकारिविशेषणत्वाच्च*** *= मोक्षाधिकारिविशेषणत्वेनोपादानाच्च। न च भव्यत्वनिश्चयोऽपि कथङ्कारं स्यादिति* ***वाच्यम्;*** *यतः* ***तन्निश्चयश्च तच्छङ्कया*** *= स्वाधिकरणकभव्यत्वगोचरशङ्कया एव भवितुमर्हति,* ***तस्याः*** *= स्वभव्यत्वशङ्कायाः* ***तद्व्याप्यत्वात्*** *= भव्यत्वाभावेतरवृत्तित्वेन शास्त्रे बोधनादिति* ***अध्यात्ममतपरीक्षायां*** *न्यायविशारदेन प्रपञ्चितम्। तदुक्तं तत्र 'वस्तुतस्तु भव्याभव्यत्वशङ्कैव स्वसंवेदिता भव्याभव्यत्वशङ्काप्रतिबन्धिका, तस्या एव भव्यत्वव्याप्यत्वात्। तदुक्तमाचारटीकायां - 'अभव्यस्य भव्याभव्यत्वशङ्काया अभावात्' (आ.टी.) इति।* ***अथ*** *न व्याप्यं शङ्काप्रतिबन्धकं किन्तु तद्दर्शनं, तथा च न शङ्का प्रतिबन्धिका किन्तु तज्ज्ञानमिति* ***चेत्*** *? **न** स्वसंवेदितायास्तस्याः एव तज्ज्ञानरूपत्वात्।*

अथ *स्वरूपसद्व्याप्यज्ञानं न प्रतिबन्धकं किन्तु व्याप्यत्वेन तज्ज्ञानम्।* ***न च*** *पुरुषत्वव्याप्यस्वरूपसत्पुरुषत्वज्ञानेऽपि पुरुषत्वाभावशङ्कानिवृत्तेरनुभवबलेन स्वरूपसद्व्याप्यज्ञानस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वमिति* ***वाच्यम्*** *अव्याप्येऽपि व्याप्यत्वेन भ्रम्यतः तद्व्याप्यत्वप्रकारकधर्मज्ञानात् तद्विपरीतशङ्कानिवृतेः व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य शङ्कानिवर्तकत्वात्। न चोपदर्शिता शङ्का स्वस्मिन्भव्यत्वव्याप्यत्वप्रकारिकेति तेषां तन्निवर्तिकेति* ***चेत् ? तथापि*** *'भव्यत्वव्याप्यतादृशशङ्कावानहमि'ति ज्ञानान्तरेणैव तादृशशङ्कानिवृत्तौ प्रवृ-*

समाधान :- लाघ० । शम-दम वगेरे अनुगत कार्य होवाथी तेना कारणतावच्छेदक धर्मस्वरूपे एक जातिविशेष सिद्ध थाय छे के जे आत्मत्वनी व्याप्य छे. एनुं नाम छे भव्यत्व. जे भव्यत्व जाति शमादिनी कारणतावच्छेदक छे तेने ज मोक्षनी जनकतावच्छेदक मानवमां लाघव होवाथी अमे मोक्ष-शमादिनी स्वरूपयोग्यताना नियामकरूपे भव्यत्वनी ज कल्पना करीओ छीओ.

शंका :- एतेन० । श्रुति अर्थात् वेद उपनिषदमां तो शम, दम वगेरेने मुक्तिना सहकारी तरीके ओणखावेला छे, नहि के स्वरूपयोग्यताना नियामक स्वरूपे. बीजी वात ओ छे के शम-दम आदि गुणोथी संपन्न होवाना लीधे मोक्षाधिकारिता मानवामां तो वेदशास्त्रोने संकुचित बनाववानी आपत्ति आवशे. तथा शमादि गुण प्राप्ति द्वारा मोक्षअधिकारनो निश्चय थशे एम मानवामां आवे तो प्रवृत्तिमां अन्योन्याश्रय दोष आवशे. आनुं कारण ओ छे के शम-दमादि गुण प्राप्त थये छते मोक्षनी अधिकारितानो निश्चय थाय अने मोक्षअधिकारिताना निश्चयथी तेनी प्राप्ति माटे प्रयत्न करे तो शमादि गुण प्राप्त थाय. अर्थात् शमादिप्राप्ति माटे मोक्षाधिकारितानो निश्चय अपेक्षित छे अने मोक्षाधिकारिताना निश्चय माटे शमादि गुणोनी प्राप्ति आवश्यक बने छे. आथी अन्योन्याश्रय दोषथी उपरोक्त समाधान दूषित थशे.

❀ भंदकोटिना शमादि योग्यप्रवृत्ति द्वारा विशिष्ट शमादिना प्रापक-स्याद्वादी ❀

समाधानः- भव्य० । भाई साहेब ! अन्योन्याश्रयदोषारोपण तमे अमारा उपर न करो, कारण के अमे एम नथी कहेतां के 'शमादि मोक्षस्वरूपयोग्यतानियामक छे.' अमे तो एम कहीओ छीओ के 'भव्यत्व ओ शमादि गुणोनुं सहकारी संभवी शके छे. आवुं भव्यत्व ज मोक्षाधिकारीनुं विशेषण छे.' छतां पण योगसाधनानी प्रवृत्ति अटकी नहि पडे. आनुं कारण ओ छे के भव्यत्वना निश्चय माटे अमे शमादिप्राप्तिने अपेक्षित नथी मानता. पोतानामां भव्यत्वनी शंका ज पोताने भव्यत्वनो निश्चय करावी आपशे, कारण के

शमादिमत्त्वेनाऽधिकारित्वेऽप्यनतिशयितशमादिना प्रवृत्त्युत्तरमतिशयितशमादिसम्पत्तेर्नान्योन्याश्रयः ।

प्रवृत्तेः प्राक् कथमणीयस्यपि शमादिसम्पत्तिरिति चेत् ? कर्मविगमात् । सोऽपि कथमिति चेत् ? तथा-

भानुमती

तिरस्कार्यतैवेति सर्वमवदातम् ।

***एतेन** सिद्धौ वा संसार्येकस्वभावा एव केचिदात्मान इति स्थिते 'अहमेव यदि तथा स्यां तदा मम विपरीतप्रयोजनं परिव्राजकत्वं' इति शङ्कया न कश्चित् तदर्थं ब्रह्मचर्यादिदुःखमनुभवेत्' इति **उदयनमतं परास्तम्** (अ.परी.श्लो.१७२ वृत्ति) इति । **न च** दीर्घतरसंसारस्थितिकत्वरूपाऽयोग्यत्वशङ्कयाऽपि योगप्रवृत्तिप्रतिरोध इति **वाच्यम्;** विषयसुखवैराग्य-यथाशक्तिप्रवृत्तिभ्यामेव तदभावव्याप्याऽऽसन्नसंसारोच्छेदकत्वनिश्चयात्, तयोरासन्नसंसारोच्छेदकत्वव्याप्यत्वेन बोधनात् । तदुक्तं **महानिशीथे** - 'आसन्नकालभवसिद्धियस्स जीवस्स लक्खणं इणमो । विसएसुहेसु न रज्जइ, सव्वत्थामेण उज्जमइ ॥' (म.नि.) । **न च** तथाप्रवृत्तौ तच्छङ्कानिवृत्तेः, तस्यां च सम्पन्नायां प्रतिबन्धकाभावसामान्यात् तथा प्रवृत्तेरित्यन्योन्याश्रय इति **शङ्कनीयम्,** पूर्वप्रवृत्तेः कोट्यरुपरणादौसेद्धसंश-याभावादेवोपपत्तेः, प्रवृत्तेरिव प्रवर्तमानजातीयत्वस्याप्यासन्नसंसारोच्छेदकत्वव्याप्यत्वात् वेति **दिक्** ।*

***यत्तु** शमादिसम्पतेरधिकारनिश्चयस्ततश्च तदर्थप्रवृत्तौ शमादिसम्पतिरित्यन्योऽन्याश्रय इत्युक्तं, **तन्न** चारु, **शमादिमत्त्वेन अधिकारित्वेऽपि** योगप्रवृत्तेः प्रागपि पूर्वसेवासम्पादितेन **अनतिशयितशमादिना** = प्राथमिकमन्दश-मादिना **प्रवृत्त्युत्तरं** = योगप्रवृत्त्युत्तरकाले **अतिशयितशमादिसम्पत्तेः** = तीव्रशमादिप्राप्तिसम्भवात् **नान्योन्याश्रयः** सावकाशः । **एतेन** योगप्रवृत्तेः प्राक् शमादिप्राप्तौ योगप्रवृत्तेर्वैफल्यमापद्येतेति **निरस्तम्,** प्राथमिकयोग्यतायाः समुचितप्रवृत्तिद्वारा विशिष्टयोग्यतावाहकत्वस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् ।*

वस्तुतस्तु शमादिनेतुरपुनर्बन्धकत्वरूपयोग्यतानिश्चयाऽत्र दोषः कश्चिदपि । अपुनर्बन्धकतानियतभवत्व-तथानज्ञानस्य योगप्रवृत्त्यप्रतिपन्थित्वात्, तद्भवस्थितिहेतूद्दीरितानां सत्प्रवृत्तिनाश्यत्वेन प्रत्युत तज्ज्ञानार्थप्रवृत्तौ नाश्यनिश्चयीभूयानुगुणत्वात् । तत्कालीना अणीयसी शमादिसम्पतिरपि [1]देव-गुरुपूजा-सदाचार-तपःप्रभृतिपूर्वसे-वाद्वारा गरीयस्याः शमादिसम्पतेः सम्पादिकैव । ततश्च 'स्थानोर्णाद्यालम्बनाऽऽलम्बनद्वारा क्षायोपशमादिसम्पति-रनाभोगेनैव ।

*ननु सर्वमिदं तिष्ठत्वगैव, किन्तु **प्रवृत्तेः** = योगप्रवृत्तेः **प्राक् कथं अणीयस्यपि शमादिसम्पत्तिः** सम्भवति? विना कारणं कार्याऽयोगादिति **चेत्** ? न, **कर्मविगमात्** = सहजमलह्रासात् एव तत्सम्भवात् । तदुक्तं **योगबिन्दौ** - 'एतच्चापगमोऽप्यस्याः प्रत्यावर्तं सुनीतितः । स्थित एव तदल्पत्वे भावशुद्धेरपि ध्रुवा ॥ (यो.बि.१९०) इति । अस्याः = कर्मबन्धयोग्यतायाः सहजमलापरपर्यायाभिधानायाः, शिष्टं स्पष्टम् ।*

*ननु **सोऽपि** सहजमलह्रासः **कथं** = केन प्रकारेण भवितुमर्हतीति **चेत्** ? उच्यते, **तथाभव्यत्वपरिपाकात्** ।*

*ननु भव्यत्व-तथाभव्यत्वयोः को भेदः इति **चेत्** ? अतोहेतो भव, मुक्तत्वप्रयोजिका सामान्यतोऽभव्यव्यावृत्ता जातिर्भव्यत्वमिति गीयते, प्रत्यात्मं तथातथापरिणामित्वेन संभूयातिशेषा च तथाभव्यत्वमिति (स्या.क.ल. ९/५६) व्यक्तं ललितमस्तवके **स्याद्वादकल्पलतायाम्** । तदुक्तं **पञ्चसूत्रवृत्तौ श्रीहरिभद्रसूरिभिः** 'भव्यत्वं नाम सिद्धिगमन-*

ભવ્યત્વશંકા જ ભવ્યત્વની વ્યાપ્ય છે. 'હું ભવ્ય છું કે નહિ ?' આવો સંશય જેને થાય તે નિયમા ભવ્ય હોય છે. ભવ્યત્વવિષયક શંકા દ્વારા પોતાનામાં ભવ્યત્વનો નિશ્ચય થવાથી મુમુક્ષુ શમાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરશે અને મોક્ષના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાના ફળસ્વરૂપે તે મોક્ષને પણ જરૂર પ્રાપ્ત કરશે. આ વાતનું નિરૂપણ પ્રસ્તુત ગ્રંથના રચયિતા મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે 'અધ્યાત્મમતપરીક્ષા' ગ્રંથમાં કરેલું છે. જો કે શમ-દમ વગેરે ગુણો હોવાના કારણે જ અપુનર્બંધકત્વરૂપ યોગ્યતાનો નિશ્ચય થવાથી શમાદિગુણોથી જ મોક્ષાધિકારિતા નિયંત્રિત માનવામાં આવે છે. છતાં પણ શમાદિ ગુણ હોય તો મોક્ષાધિકારિતા અને મોક્ષાધિકારિતાના નિશ્ચયથી યોગસાધનામાં પ્રવૃત્તિ કરવા દ્વારા શમાદિની પ્રાપ્તિ-આવા અન્યોન્યાશ્રય દોષને અહીં કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. કારણ કે સામાન્ય કક્ષાના શમાદિ ગુણ દ્વારા યોગસાધનામાં પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી વિશિષ્ટ કક્ષાના શમ-દમ આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અપેક્ષિત પ્રાથમિક યોગ્યતા દ્વારા પ્રવૃત્તિ કર્યા બાદ વિશિષ્ટ પ્રકારની યોગ્યતાની કાલાન્તરમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. આવું તો પ્રાયઃ લૌકિક લોકોત્તર દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. અહીં આ શંકા કે —> 'યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા પૂર્વે નાનકડા પણ શમાદિ ગુણની પ્રાપ્તિ થશે કઈ રીતે? વિના કારણે કાર્ય ઉત્પન્ન કેમ થાય ?' —> વ્યાજબી નથી. કારણ કે સહજમલનો હ્રાસ થવાને લીધે પ્રાથમિક કક્ષાના મંદકોટિના શમાદિ ગુણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. 'પરંતુ સામગ્રી વિના તો તથાભવ્યત્વનો પરિપાક પણ કઈ રીતે થશે?' આ સવાલ અસ્થાને છે, કારણ કે જીવનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ હોવાના લીધે જ તથાવિધ ભવ્યત્વનો પરિપાક થાય છે. દેશ-કાળ વગેરેને સાપેક્ષ ભવ્યત્વ

---

१. पूर्वसेवा तु तन्त्रज्ञैर्गुरुदेवादिपूजनम् । सदाचारस्तपो मुक्त्यद्वेषश्चेह प्रकीर्तिताः ॥२०९॥ योगबिन्दु. २. ठाणुन्नत्थालंबनरहिओ तंतम्मि पंचहा एसो । योगविंशिका-२

भव्यत्वपरिपाकात् । सामग्रीं विना कथं तत्परिपाक इति चेत्? स्वभावादिति दिग् । किञ्चातीतदुःखवद् वर्तमानदुःखस्यापि स्वत एव नाशादपुरुषार्थत्वम् । न च हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवदिति वाच्यम् तथा सति दुःखानुत्पादस्य

ज्ञातमती

योग्यत्वमात्रादपरिणामिको भावः । तथाभव्यत्वमीति विशेषस्त्वेतत्, कालादिभेदेनात्मनां बीजादिसिद्धभावात् । आदिशब्दात् काल-नियति-कर्म-पुरुषकारपरिग्रहः, साध्यव्यावृत्तिकल्पत्वात् (पं.सू.१.पृ.१७) ।

सामग्रीं विना कथं तत्परिपाकः = तथाभव्यत्वपरिपाकः **इति चेत्** ? उच्यते, **स्वभावात्** । यद्यपि **पञ्चसूत्र-योगशतकादौ** चतुःशरणगमन-दुष्कृतगर्हा- सुकृतानुमोदनानां तथाभव्यत्वपरिपाकसाधनत्वमीरितं तथापि तादृशचतुःशरणादीनां क्वचित्कः तत्स्वभावसापेक्षत्वेनाऽपि तथाभव्यत्वपरिपाकरूप स्वभावसंपादकत्वमुक्तमेवेति न विरोधः तत्स्वभावस्यापि तत्कारणत्वात् । सोऽपि स्वभावः जीव-देश-काल-पुरुषार्थादिसापेक्षः । तदुक्तं **योगबिन्दुवृत्तौ**- 'स्वभावे सर्वभावानां कार्येषु स्वत एव प्रवर्तमाने उपयोगतः कालादेर्बीजानां सहकारित्वेन व्यापारात् मृद इव घटपरिणतौ चक्रचीवरादीनामिति (यो.वि.श्लो.८१ वृ.) ।

किञ्च जीवस्य स्वभावं योग्यतां ताऽनपेक्ष्य सर्वमुक्तिरुररीकारे कथं परिव्राजकत्वादौ परस्य प्रवृत्तिरुपपद्येत" स्वप्रयत्न विनैव महाप्रलये विलोचनप्रयत्नात् सर्वेषामेव तदुपपत्तिसम्भवात् । शीघ्रमुक्त्यर्थं तत्प्रवृत्तौ ताऽनपेक्षायामपि परेण तत्स्वरूपयोग्यतातच्छेदकं किञ्चित् वक्तव्यम् । तदेव चास्माकमपूर्वबन्धकत्वम् । **न चात्मत्वेनैव** मुक्तौ स्वरूपयोग्यत्वम्, ईश्वरे विशेषसामग्रीविरहेणैवाऽनापत्तिप्रसङ्गः शीघ्रं मुक्तिहेतूपनिपातेन शीघ्रमुक्तिरिति शीघ्रमुक्तित्वरूपार्थसमानसिद्धत्वेन ना तत्स्वरूपयोग्यतातच्छेदकं किञ्चित्कल्पनीयमिति न दोष इति **वाच्यम्**; उपाधेः स्वभावाऽतिरेकेऽर्थसिद्धरूपाऽप्युपपादेनातिरेकस्यानुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गात्, 'कस्यचित् कदाचिदेव पारिव्रज्यादौ प्रवृत्तेः इति नियमस्य हेत्वतिरेकं विनाऽनिर्वाहात् । 'अहष्टातिरेक एव तद्धेतुः' इत्युपगमेऽपि नामान्तरेणाऽपूर्वबन्धकत्वाऽङ्गीकारादिति दिक् । एतं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** ।

किञ्च एवं सति मोक्षस्य समानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसहवृत्तेर्दुःखध्वंसस्वरूपत्वे तस्य पुरुषार्थताऽपे व्याहता, अतीतदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात्, अनागतदुःखस्य ध्वंसायेतुमशक्यत्वात् । **अतीतदुःखवत् वर्तमानदुःखस्यापि** पुरुषप्रयत्नं विनैव **स्वत एव नाशात् अपुरुषार्थत्वम्** ।

अस्तु वा वर्तमानदुःखस्य स्वोत्तरोत्पन्नातिशेषगुणनाश्यत्वं तथापि तत्र न तत्त्वज्ञानादेः कश्चित् व्यापार इत्यपुरुषार्थत्वापत्तेर्दुर्वारैव । तथा च न कश्चित्पुरुषः तदर्थं व्यापरेदेवेति स्यादतोदेन आशयः ।

ननु पुरुषप्रयत्नाधीनप्रायश्चित्तजन्ये दुरितध्वंसे यथा पुरुषप्रयत्नापेक्षा तथा पुरुषप्रयत्नाधीन-दुःखहेतूच्छेदसंपाद्ये दुःखोच्छेदे पुरुषप्रयत्नाऽपेक्षाऽनापत्तिरेवेति न पुरुषव्यापारानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽपाकर्तुमुपन्यस्यति - **न च हेतूच्छेद** इति । तत्रैवासे हेतुमाह **तथा सति** = दुःखहेतूच्छेदगोचरपुरुषप्रयत्नाभ्युपगमे सति **दुःखानुत्पादस्य** = दुःखप्रागभावस्य **प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्** । हेतूच्छेदस्य सुख-दुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् अनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वात्तु दुःखप्रागभावस्य पुरुषार्थत्वापत्त्या प्रभाकरमतप्रवेशप्रसङ्ग इत्यजां

એટલે જ તથાભવ્યત્વ. તે તે દેશ-કાળ (ચરમાવર્ત) વગેરેનો સંપર્ક થયે છતે તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થાય છે. તે તે દેશ-કાળ વગેરેની પ્રાપ્તિ જેવા પ્રકારના જીવસ્વભાવની અપેક્ષા રાખે છે. આ વિષયમાં વિશેષનિરૂપણ યોગબિન્દુ વગેરે ગ્રંથોમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ વગેરેએ કરેલ છે. અહીં જે કહેવાયું છે તે તો માત્ર દિશાસૂચન છે.

❋❋ નૈયાયિક મતે મોક્ષપુરુષાર્થના ઉચ્છેદની આપત્તિ ❋❋

किञ्च० । વળી, બીજી વાત એ છે કે મોક્ષને સમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગભાવાઽસહવૃત્તિ દુઃખધ્વંસ સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો મોક્ષપુરુષાર્થના ઉચ્છેદનું કલંક નૈયાયિકના કપાળે ચોંટશે. એનું કારણ એ છે કે જે રીતે અતીતકાલીન દુઃખ પુરુષપ્રયત્ન વિના જ નષ્ટ થયેલ છે તે જ રીતે વર્તમાનકાલીન દુઃખ પણ પુરુષપ્રયત્ન વિના જ સ્વયં નાશ પામી જશે. આ રીતે પુરુષપ્રયત્નથી સાધ્ય ન હોવાથી દુઃખધ્વંસ સામાન્ય પુરુષાર્થ પણ નથી થઈ શકતો. તો પછી તેને મોક્ષસ્વરૂપ ચરમ પુરુષાર્થ માનવાની કલ્પના તો કઈ રીતે કરી શકાય? જો નૈયાયિક એમ કહે કે —>દુઃખના ઉચ્છેદમાં પુરુષવ્યાપારની સાક્ષાત્ અપેક્ષા હોવાથી દુઃખઉચ્છેદમાં પણ દુઃખહેતુઉચ્છેદક દ્વારા પુરુષપ્રયત્નની અપેક્ષા સરાસર એ રીતે હોઈ શકે છે, જે રીતે પુરુષપ્રયત્નસાપેક્ષ પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્તાધીન પાપનાશમાં પુરુષપ્રયત્નની અપેક્ષા હોય છે આથી દુઃખધ્વંસમાં પુરુષાર્થત્વની અનુપપત્તિ નથી. <— તો આ વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે દુઃખધ્વંસ જો દુઃખસાધનધ્વંસદ્વારા પુરુષપ્રયત્નસાપેક્ષ હશે તો દુઃખધ્વંસ એ પુરુષનું પ્રયોજન બની નહિ શકે. તેવું માનવામાં આવે તો દુઃખની અનુત્પત્તિ અથવા દુઃખસાધનનો ધ્વંસ એ જ પુરુષનું પ્રયોજન બની જશે, કારણ કે પુરુષપ્રયત્નથી સાક્ષાત્ જે વસ્તુ સમ્પાદિત થાય તે જ પુરુષનું પ્રયોજન બની શકે છે.

दुःखसाधनध्वंसस्यैव वा प्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । न च चरमदुःखध्वंसेऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानस्य प्रतियोगिवद् हेतुत्वम्, प्रतियोगिनमुत्पाद्य तेन तदुत्पादनात्, पुरुषार्थसाधनतया दुःख-तत्साधनयोरपि प्रवृत्तिदर्शनादिति वाच्यम् **चरमत्वस्याऽर्थसमाजसिद्धत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।**

भानुमती

*निष्काशयतः उभयेनकापातः । तदुत्पादरूप प्रागभावत्वेनाऽसाध्यत्वात् फलान्तरस्याभावाच्चाऽनात्यन्तिकतया तत्रतत्कलाशय। । **दुःखसाधनध्वंसस्यैव प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्** = पुरुषार्थत्वापत्तेः । उभयथाऽपि दुःख-ध्वंसस्याऽपुरुषार्थत्वम्, पुरुषप्रयत्नेन साक्षात् सम्पाद्यस्यैव स्वातःपुरुषार्थत्वात् । न च दुःखप्रागभाव-दुःखसाधनाद्यभयोरपि स्वतः पुरुषार्थत्वमीति वक्ष्यते (पृष्ठ ९३/१२) ।*

*नन्व् स्वात्यन्तध्वंसरूपाऽपवर्गस्य चरमदुःखध्वंसरूप मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनतत्त्व-ज्ञानसाध्यत्व । तथाहि तत्त्वज्ञानात् सतासत्ख्यातिज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽतएवानुत्पत्तौ जन्माऽभावे चरमदुःखध्वंसो भविष्यतीत्याशयेन नैयायिकः शङ्कते **न चैतं** । वाच्यमित्यर्थकोनाऽस्यान्वयः । **चरमदुःखध्वंसे अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानस्य** अपि **प्रतियोगिवत् हेतुत्वं** सिद्धम् । **एतेन** चरमदुःखे उत्पन्ने तज्ज्ञानाः तदुच्छेदेन भविष्यति तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादापे न **स्यादित्यपास्तम्,** तुल्यवत्तदुभयोरपि चरमदुःखध्वंसकारण-त्वात्, तत्त्वज्ञानेन विना चरमदुःखानुत्पत्तेः । अत एव शुकदेवस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति तस्य तद्ध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । **न च** शुकदेवे तादृशं दुःखमुत्पन्नमस्तीति तस्य तद्ध्वंसो नास्मदादीनामिति **शङ्क्यम्,** अनादौ संसारेऽस्मदादीनामप्यार्वाचीनं तत्कृतो नोत्पन्नम्? इत्यस्याऽसमाधेयत्वात् । **न च** कारणाभावस्यैव तदुपपादकत्वमिति **वक्तव्यम्** अतत्तद्व्यतिरेकाधीनेतः तत्त्वज्ञानादन्यस्याऽनन्वेष्यमाणस्याऽभावात् । मुक्तौ स ध्वंसोऽस्त्येव तस्मिन् सति न मुक्तेरस्त्येवेति चरमदुःखं मुक्त्युत्पादकोत्पाद्यम् । **न चैवं** ध्वंसार्थं तत्त्वज्ञानेन चरमदुःखमुत्पाद्यं, तदनुत्पाद्य तद्ध्वंसानुत्पादादित्युद्धिरणीयम्, **प्रतियोगिनं** चरमदुःखं **उत्पाद्य तेन** = तत्त्वज्ञानेन **तदुत्पादनात्** = चरमदुःख-ध्वंसोत्पादनात् । **न चैवं** सुगतसिंहोत्थापनासदृशं तदापतेदिति वाच्यम्, लोके हि **पुरुषार्थसाधनतया** = पुरुषप्रयोजनहेतुत्वेन दुःख-तत्साधनयोरपि **प्रवृत्तिदर्शनात्** अनागतदुःखभनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनात् अनागत-दुःखध्वंसार्थमपि प्रवृत्तिरुपपद्यते इति गङ्गेशोपाध्यायाशयः[1] ।*

प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनो हेतुतायां ध्वंसानन्तरं ध्वंसोत्पादवारणाया-ऽवश्यस्वीकार्यत्वेऽपि चरमदुःखं प्रति तत्त्वज्ञानस्य कारणताऽनुपगमे न विनिगमनाविरहबाधकमस्ति तद्बलेन तद्धीकर्तव्यं स्यादिति दोषो मीमांसकाय्यते यद्यप्यस्ति तथापि स्फुटत्वात्तूपेक्ष्य न्यायसिद्धः प्रकाशान्तरेण तन्मतमपाकरोति **चरमत्वस्य** = कार्यतावच्छेदकतया अभिमतस्य चरमदुःखत्वरूपस्य **अर्थसमाजसिद्धत्वेन** = कल्प्यमानसामग्रीभेद-सामग्रीप्रयोज्यत्वेनेष्यमाणा हेतुतत्त्वेन **कार्यतानवच्छेदकत्वात्** इति । अतच्छेदकतासम्बन्धेन जन्यत्वं प्रति स्वरूपेण वा जन्यतावच्छेदकं प्रति अर्थसमाजसिद्धत्वं प्रतिबन्धकाभावः तादृशप्रतिबन्धकशालिनि चरमदुःखत्वे नावच्छे-दकतासम्बन्धेन जन्यता स्वरूपसम्बन्धेन वा जन्यतावच्छेदकता । अत एव नीलघटत्वं न कस्यापि कार्यतावच्छेदकम् । दुःखत्वावच्छिन्नं प्रति अधर्मत्वेन कारणतायाः कल्पनेन सकलाधर्माऽभावेनाभिमतदुःखानुत्पादात्तद् दुःखं चरमामिति गीयते । चरमदुःखध्वंसदशायां तदर्थिते आत्मनि दुःखजनकाऽधर्मरूपकारणाविरहेण दुःखानुत्पत्त्या*

નૈયાયિક :- न च च० । ભાગ્યશાળી! ચરમ દુઃખનો નાશ એ જ મોક્ષ છે અને તે ધ્વંસ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો ઉત્પન્ન થતો નથી. આ રીતે અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાન એ ચરમદુઃખધ્વંસનું કારણ છે. જેમ ચરમ દુઃખ હોય તો ચરમ દુઃખનો નાશ થાય છે અને ચરમ દુઃખ ન હોય તો તેનો નાશ નથી થતો. આ પ્રકારના અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા ચરમદુઃખધ્વંસ અને ચરમ દુઃખસ્વરૂપ પ્રતિયોગી વચ્ચે કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય છે તેમ ઉપરોક્ત અન્વય-વ્યતિરેકથી ચરમદુઃખનાશ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે જન્યજનકભાવ નક્કી થશે. આ કાર્યકારણભાવ પ્રામાણિક હોવાથી એવુ માનવું સર્વથા યુક્તિસંગત છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ચરમ દુઃખને ઉત્પન્ન કરીને તેના નાશનું ઉત્પાદક થાય છે, કારણ કે ચરમ દુઃખ અને તેનું જનક તત્ત્વજ્ઞાન ચરમદુઃખધ્વંસસ્વરૂપ મોક્ષપુરુષાર્થનું સાધન છે. આથી તેની સિદ્ધિ= ઉત્પત્તિ કરવા માટે પુરુષની પ્રવૃત્તિ ન્યાયસંગત છે, કારણ કે જે દુઃખ અને દુઃખસાધન પુરુષાર્થનું સાધક હોય છે, તેમાં પુરુષની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. ધનના અર્થી પુરુષની દુઃખબહુલ ધંધા-નોકરી વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ સર્વવિદિત જ છે ને !

❀ चरमदुःखध्वंसस्वरूप मोक्ष मानवामां समस्या ❀

સ્યાદ્વાદી :- चरम० । પુણ્યશાળી! તમારી આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે દુઃખગત ચરમત્વ એ અર્થસમાજ આધીન

---

१. दृश्यतां तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे मुक्तिवादप्रकरणे १८८ तमं पृष्ठं

किञ्चैवमन्त्यदुःखे उपान्त्यदुःखमेव हेतुः कुतो न स्यात् ?

विशिष्टदुःखसाधनध्वंस एव मुक्तिरित्यपि न; प्रायश्चित्तादावपि 'दुःखं मा भूत्' इत्युद्दिश्यैव प्रवृत्तेः दुःखानुत्पादस्यैव

भानुमती

*अर्थवशादेव तस्य स्वसमानाधिकरणदुःखाऽसमानकालीनत्वनिर्वाहात् । अर्थसमाजसिद्धस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पुरुषान्तरीयदुःखाऽसमानकालीनदुःखध्वंसत्वादेरपि किञ्चित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वापातात् । **एतेन** समानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसहवृत्तेर्दुःखध्वंसत्वेन तस्य (चरमदुःखध्वंसस्य) उद्देश्यत्वात् दुःखाऽसम्भिन्नसुखवत्, तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेवेति (त.चिं.मु.वा.पृ.१९९) **तत्त्वचिन्तामणिकारवचनमपहस्तितम्**, तथोद्देश्यत्वेऽपि तस्य अयत्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवत् पुरुषप्रयत्नाऽसाध्यत्वात् स्वसामग्र्या उत्पन्नस्य सतो दुःखत्वावच्छेन्नस्य भोगैकनाश्यत्वनियमात् ।*

***किञ्च, एवं** = अर्थसमाजसिद्धस्यापि चरमदुःखत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमे, **अन्त्यदुःखे** = चरमदुःखत्वावच्छिन्नं प्रति **उपान्त्यदुःखमेव हेतुः कुतो न स्यात्** ? अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेव । अतः तत्त्वज्ञानेन तस्योत्पादयितुमशक्यत्वमेव, तस्य बहिरङ्गत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । **एतेन** अन्वयव्यतिरेकाभ्यामविधायिनः तत्त्वज्ञानादन्यस्यान्तिमप्रमाणस्याभावादिति (त.चिं.मु.वा.पृ.१९८) **तत्त्वचिन्तामणिकृदुक्तमपास्तम्**, न हि स्थाणोरयमपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । **अत एव नवमुक्तिवादकृतो गदाधरस्य** 'अर्थसमाजस्थले हि साधकाभाव एव कार्यतावच्छेदकत्वबाधकः, उपदर्शितमुक्तित्वावच्छेन्नं प्रति तत्त्वज्ञानहेतुतायाश्च श्रुति-स्मृत्यादिसाक्षिकतया न बाधः । मा भूद् वा तत्त्वज्ञानस्य तादृशमुक्तित्वावच्छेन्नं प्रति हेतुता तथापि तदवच्छेन्ने तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारमेव, तत्त्वज्ञानं विना पापप्रवाहावच्छेदाऽसम्भवेन दुःखानुवृत्तेरावश्यकतया दुःखध्वंसे दुःखाऽसमानकालीनत्वाऽनिर्वाहादिति (नवमुक्तिवाद - पृ ८०) उक्तेरपि नो **न क्षतिकारिणी** ।*

*ननु दुःखध्वंसस्य तत्त्वज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि न तस्य मोक्षरूपतोपपत्तिः, 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय' ( ) 'आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्तते' ( ) इत्यादिश्रुतिबलेन तत्त्वज्ञानजन्यस्यैव मोक्षरूपत्वात् । तत्त्वज्ञानेन दुरितनाशे समृत्यादिते एव तादृशदुःखध्वंसस्य संभवनात् तत्त्वज्ञानजन्यतादृशदुरितनाशमपहाय तादृशदुःखध्वंसस्य व्यवहितस्य मोक्षरूपता वा कथमङ्गीक्रियतामिति **विशिष्टदुःखसाधनध्वंसः** = दुःखप्रागभावाऽसहवृत्तित्वविशिष्टदुःखसाधनध्वंस **एव मुक्तिः**, लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ पापनाशस्याऽनन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वादिति भोगजन्ये प्रायश्चित्तजन्ये च दुःखसाधनीभूतदुरितध्वंसेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय दुःखप्रागभावाऽसहवृत्तित्वविशेषणं **इत्यपि न** सम्यक् ।*

*दुःखप्रागभावासमानाधिकरणदुःखसाधनध्वंसापेक्षया दुःखप्रागभावस्यैव मुक्तित्वे लाघवमित्याशयेन तल्लक्षणाकरणे हेतुमाह **प्रायश्चित्तादावपीति** । पापं नाश्यतां येन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति **'दुःखं मे मा भूदि'ति उद्दिश्यैव प्रवृत्तेः दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वात्**, न दुःखसाधनध्वंसस्य । पुरुषेण स्ववृत्तितयाऽर्थ्यमानत्वेन*

છે. જે દુઃખની ઉત્પત્તિ પછી અન્ય દુઃખનું સાધન પાપ વગેરે નહીં હોય તે દુઃખ જ અન્યદુઃખજનક સાધનની ગેરહાજરીને લીધે ચરમ દુઃખ બની જશે. મતલબ કે દુઃખસંપાદક સામગ્રી અલગ છે અને દુઃખગત ચરમત્વની સામગ્રી અલગ છે. અનેક સામગ્રીથી પ્રયુક્ત હોવાને લીધે ચરમદુઃખત્વ તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્યતાવચ્છેદક કે નાશ્યતાવચ્છેદક નહીં બને. તેથી ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચરમદુઃખધ્વંસની કારણતાનું સમર્થન થઈ નહિ શકે. એ ઉપરાંત બીજી વાત એ છે કે અંત્ય દુઃખ પ્રત્યે ઉપાન્ત્ય દુઃખ જ શા માટે કારણ ના બને? ઉપાન્ત્ય દુઃખ દ્વારા ચરમદુઃખની ઉત્પત્તિ સંભવિત હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનથી ચરમ દુઃખની ઉત્પત્તિનું સમર્થન કરવું ઉચિત નથી.

❀ મુક્તિ વિશિષ્ટદુઃખસાધનધ્વંસસ્વરૂપ નથી ❀

વિશિ૦ । અમુક વિદ્વાનોની માન્યતા એવી છે કે —> 'વિશિષ્ટદુઃખસાધનધ્વંસ એ જ મુક્તિ છે. દુઃખનું સાધન પાપ છે. જે કે તેનો ધ્વંસ તો દુઃખ ભોગવવા વગેરે દ્વારા પણ સંસારમાં થાય છે જ. માટે સામાન્ય દુઃખસાધનધ્વંસ એ મુક્તિ નથી, પરંતુ દુઃખપ્રાગભાવાઽસહવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દુઃખસાધનધ્વંસ એ મોક્ષ છે. સંસારમાં રહેલા જીવો જ્યારે દુઃખ ભોગવીને પાપ ખપાવે છે ત્યારે પણ (ભવિષ્યમાં અનેક દુઃખ આવવાના હોવાથી) તે વખતનો દુઃખસાધનધ્વંસ એ દુઃખના પ્રાગભાવનો સમાનાધિકરણ હશે. અર્થાત્ સંસારી અવસ્થામાં થનાર દુઃખસાધનવિનાશ દુઃખપ્રાગભાવાઽસહવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ = દુઃખપ્રાગભાવસામાનાધિકરણ્યશૂન્યતાવિશિષ્ટ નહિ બની શકે. માટે તેવા દુઃખસાધનધ્વંસને મોક્ષ નહિ કહી શકાય. જે દુઃખસાધનધ્વંસ થયા પછી તે જીવને ભાવીમાં કોઈ પણ દુઃખ આવવાનું નહિ હોય તે દુઃખસાધનધ્વંસ દુઃખપ્રાગભાવાઽસહવૃત્તિતાવિશિષ્ટ બનશે, કારણ કે તે જીવમાં ત્યારે દુઃખનો પ્રાગભાવ રહેતો નથી. આથી તેવા દુઃખપ્રાગભાવાઽસમાનાધિકરણ દુઃખસાધનધ્વંસને મોક્ષ માનવો સંગત છે.' <—

ન, પ્રા૦ । પરંતુ મહોપાધ્યાયજી મહારાજ જણાવે છે કે દુઃખપ્રાગભાવાઽસહવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દુઃખસાધનધ્વંસને મોક્ષ માનવા

प्रयोजनत्वात् । न च तस्याऽसाध्यत्वम्; योगक्षेमसाधारणजन्यतायाः प्रागभावेऽपि सत्त्वात् ।

आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मोक्षः तस्य प्रतियोगिजनकाऽधर्मनाशमुखेन कृतिसाध्यत्वादित्यतिमन्दम्,

भातृमती

दुःखानुत्पादस्यैव पुरुषार्थत्वमापद्यते ।

न च तस्य = दुःखानुत्पादस्य प्रागभावस्वरूपत्वेनाऽनादितया **असाध्यत्वं** = स्वकृतिविषयत्वायोग्यत्वमिति न दुःखानुत्पादस्य प्रयोजनत्वमिति **वाच्यम्, योगक्षेमसाधारणजन्यतायाः प्रागभावेऽपि सत्त्वादिति** । अयमाशयः योगानुगतजन्यत्वं न साध्यताया व्यापकम्, प्रायश्चित्तादिविषयकप्रवृत्त्युद्देश्ये दुःखकारणीभूतदुरितादिविघटनद्वारा साध्ये दुःखानुत्पादे व्यभिचारात् । प्राप्तशरीरधनादिरक्षणस्यापि पुरुषप्रयत्नविषयत्वेन साध्यत्वात् योगक्षेमसाधारणजन्यतायाः एव साध्यताव्यापकत्वमुपगन्तव्यम् । क्षेमरूपश्च साध्यत्वं लब्धपरिरक्षणम्, सिद्धस्योत्तरकालसत्त्वनिर्वाहकत्वमिति यावत् । प्रागभावस्यापि उत्तरोत्तरकालसम्बन्धः प्रतियोग्युत्पादावरोधिनिर्वाह्यः । दुःखोत्पादावरोधे च दुःखबीजीभूताऽधर्मप्रवाहनाशहेतुरात्मतत्त्वज्ञानादिकं कार्य्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वादिति तत्साध्यत्वं दुःखप्रागभावेऽक्षतमेव । **एतेन** प्रागभावस्यैकान्ताऽसाध्यत्वनियमोऽपि **प्रत्युक्तः** दुःखसाधनविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात्, दुःखसाधनसमवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्यन्वय-व्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ सत्यामग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तया विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम्, न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः, गौरवात् । **न च** कृतिं विना न यत्स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं प्रागभावस्वरूपं तु न तथेति **वाच्यम्,** कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाऽग्रिमक्षण इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत् क्षेमस्याऽनागतानिष्टानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति व्यक्तं **तत्त्वचिन्तामणौ मुक्तिवादे** (त.चिं.मु.वा.पृ. १६९) ।

प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मोक्षः । न च तस्याऽनादित्वेन सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वमिति **वाच्यम्,** कदाचित् कृत्यनपेक्षित्वेऽपि **तस्य** = आत्यन्तिकदुःखप्रागभावस्य **प्रतियोगिजनकाऽधर्मनाशमुखेन** = दुःखोत्पादकदुरितप्रवाहोच्छेदद्वारा **कृतिसाध्यत्वात्,** कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्मनाशे सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्व-

---

કરતાં દુઃખપ્રાગભાવને જ મોક્ષ માનવામાં લાઘવ છે. તથા પ્રાયશ્ચિત વગેરેમાં જે મુમુક્ષુઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમાં પણ એ જ ઉદ્દેશ હોય છે કે 'મને દુઃખ ન મળો.' અર્થાત્ દુઃખની અનુત્પત્તિને ઉદ્દેશીને પ્રાયશ્ચિત વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થતી હોવાને લીધે દુઃખની અનુત્પત્તિ અર્થાત્ દુઃખોત્પત્તિઅભાવ= દુઃખના પ્રાગભાવને જ પ્રયોજન =પુરુષાર્થ માની શકાય. જેને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ થતી હોય તેને જ પ્રયોજન =પુરુષાર્થ માની શકાય. અર્થાત્ પુરુષ વડે પોતાનામાં રહેવા સ્વરૂપે જે ઈચ્છાય તે જ પુરુષાર્થ કહેવાય. આથી દુઃખપ્રાગભાવને જ પરમપુરુષાર્થ= ચરમપુરુષાર્થ= મોક્ષપુરુષાર્થ માનવો પડશે.

શંકા :- न च त० । દુઃખના પ્રાગભાવને પુરુષાર્થ માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે દુઃખપ્રાગભાવ તો અનાદિકાલીન હોવાને લીધે સ્વતઃ સિદ્ધ છે, સાધ્ય નથી. જે સાધ્ય હોય તે પુરુષાર્થ= પ્રયોજન બની શકે. આકાશ યા વન્ધ્યાપુત્ર કોઈનું પ્રયોજન નથી બનતા. આથી દુઃખપ્રાગભાવને પુરુષાર્થ કેમ માની શકાય? જે સર્વદા સન્નિહિત જ હોય તેની પ્રાપ્તિનો અભિલાષ કઈ રીતે થઈ શકે?

❀ प्रागभावमां पण जन्यता मान्य ❀

સમાધાન :- योग० । ભાગ્યશાળી ! તમારી આ શંકા વ્યાજબી નથી. એનું કારણ એ છે કે જેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમાં જેમ જન્યતા રહે છે તેમ પ્રાપ્તના રક્ષણમાં પણ જન્યતા=સાધ્યતા= પુરુષપ્રયત્નવિષયતા રહે છે. અર્થાત્ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ જેમ પુરુષ પ્રયત્નથી સાધ્ય છે તેમ પ્રાપ્તિનું રક્ષણ પણ પુરુષપ્રયત્નથી સાધ્ય છે. યોગ અને ક્ષેમ બન્નેમાં જન્યતા = સાધ્યતા સમાન છે. દુઃખપ્રાગભાવ અનાદિ હોવાના લીધે ભલે તેની પ્રાપ્તિ પુરુષપ્રયત્નથી સાધ્ય ના બને, પરંતુ પ્રાપ્ત એવા પ્રાગભાવનું રક્ષણ કરવા સ્વરૂપ ક્ષેમ તો જરૂર પુરુષપ્રયત્નથી સાધ્ય બનશે. પુરુષ એવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરે જેથી અનાદિ એવા દુઃખપ્રાગભાવનો નાશ ના થાય. આથી દુઃખનો પ્રાગભાવ જરૂર પ્રયોજન = પુરુષાર્થ બની શકે છે. માટે દુઃખપ્રાગભાવને છોડી દુઃખપ્રાગભાવઅસમાનાધિકરણ દુઃખસાધનધ્વંસને મોક્ષ માનવો એ બરાબર નથી.

❀ मोक्ष आत्यन्तिक दुःखप्रागभावस्वरूप छे- प्रभाकर ❀

આત્ય० । પ્રભાકરમિશ્ર નામના મીમાંસકનું એમ કહેવું છે કે —> 'મોક્ષ એ બીજું કાંઈ નથી પરંતુ આત્યંતિક દુઃખપ્રાગભાવ એ જ મોક્ષ છે. પ્રાગભાવ અનાદિ હોવાથી સાક્ષાત્ પુરુષપ્રયત્નવિષય બની શકતો નથી, પરંતુ તેના પ્રતિયોગીના જનક અધર્મના નાશ દ્વારા એ પણ સાધ્યકોટિમાં આવી શકે છે. આશય એ છે કે દુઃખપ્રાગભાવ અનાદિસિદ્ધ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ = પ્રાપ્તિ એ સાધ્ય નથી.

प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमेन मुक्तस्य पुनरावृत्तिप्रसङ्गात् । सहकारिविरहेण दुःखानुत्पादे तस्योत्तरावधिविधुरत्वेनात्यन्ताभावत्वप्रसङ्गात् ।

भानुमती

*रूपमस्ति, तथा विनाऽधर्मेण दुःखजननात् न प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटत्वात् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापेक्षया प्रागभावस्य कृतिसाध्यत्वमनुपदमेव । क्षेमसाधारणसाधनताज्ञानस्यैव च प्रवर्तकत्वम्, 'दुःखं मे मा भूत्' इत्युद्देश्यैव प्रायश्चित्तादौ वैदिके लौकिके चाहिकण्टकापनयनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । **न चैवं** युगपदधर्मध्वंस एव मुक्तेः, प्रागभावस्याऽनादितया विवक्षितविवेकेन तस्यैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति **वाच्यम्,** अधर्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या । सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यात् ? **अत एव** 'दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' (न्या.सू.१-२) इति **न्यायसूत्रमपि** सङ्गच्छते, अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पादहेतुत्वेनाऽसङ्गतमेव तत्स्यादिति तदर्कणे (द्रष्टव्यतां तत्त्वचिन्तामणौ मुक्तिवादे १।१४ तमे पृष्ठे) ।*

*तत् **अतिमन्दम्** । तथाहि अस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि **प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमेन मुक्तस्य** अपि दुःखोत्पादप्रसङ्गेन संसारे **पुनरावृत्तिप्रसङ्गात्** । विनाश्यभावस्यैव प्रागभावत्वेनाऽनाश्यत्वस्य प्रागभावत्वविरहव्याप्यत्वात् । **सहकारिविरहेण** = अधर्म-शरीरप्रभृतीनां दुःखसहकारिणामभावेन, मुक्तौ **दुःखानुत्पादे** उपपाद्यमाने तु **तस्य** = आत्यन्तिकदुःखप्रागभावस्य **उत्तरावधिविधुरत्वेन** = उत्तरकालमर्यादाशून्यत्वेन अनादिनिधनतया **अत्यन्ताभावत्वप्रसङ्गात्** । तथा च प्रागभावत्वव्याकोपो दुर्वारः । **न च** प्रतियोगिजनकनाश्यजातीयत्वेन तत्र प्रागभावव्यपदेशः, वस्तुतो नित्य एव स इति **वाच्यम्,** नित्यत्वेनाऽत्यन्ताभावरूपतया प्रागभावाव्यत्वेन नाश्यजातीयत्वाऽभावात्, प्रतियोगिजनकनाशमुखेन साध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समानाधिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि, तस्याऽभावात् भावे ताऽमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधिकरणमतीतं वर्तमानश्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् । नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तेर्दुःखस्याऽन्यत्राऽत्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात्, तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखभावं प्रतियोगि, स्वपरोत्पत्तेः दुःखभावस्याऽप्रामाणिकत्वात्, तस्यात्यन्ताऽसतो नित्यानिवृत्तत्वेन तन्निवृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अहिकण्टकादेर्नाश-प्रायश्चित्तादेः साध्यदुःखप्रागभावयोः कञ्चिन्नश्यक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणश्च प्रतियोगीति ध्येयमेव **तत्त्वचिन्तामणौ** (द्रष्टव्यतां त.चिं.मु.वा.१।१५तमे पृष्ठे)*

*तदुक्तं **गदाधरेणाऽपि नवमुक्तिवादे** - 'तिर्तिशेषणदुःखप्रागभावस्य संसारदशासाधारण्यतया स्वसमानाधिकरणदुःखाऽसमानकालीनध्वंसांशेविशेष्य एतासौ मोक्षरूपो वाच्यः । तादृशश्चाऽप्रसिद्धः, मुक्तस्य दुःखानुत्पत्त्या मुक्तिदशायां तत्प्रागभावाऽसत्त्वात्, अनागतस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वात् (पृ.४६) ।*

પરંતુ જો દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તો એ દુઃખપ્રાગભાવ નષ્ટ થઈ જાય. તેથી જો એ દુઃખપ્રાગભાવને ટકાવી રાખવો હોય તો દુઃખની ઉત્પત્તિને અટકાવવી જોઈએ. પાપ દુઃખજનક છે. તેથી જો દુઃખની ઉત્પત્તિનું નિવારણ કરવું હોય તો પાપનો નાશ કરવો જોઈએ. પાપ નાશ પામે તો દુઃખ ન જન્મે. દુઃખ પેદા ન થાય તો દુઃખપ્રાગભાવ ટકી રહે. આમ પુરુષપ્રયત્નવિષયીભૂત દુઃખજનક પાપનો નાશ થવા દ્વારા દુઃખપ્રાગભાવ પણ પ્રયત્નથી સાધ્ય બની શકે છે. આથી મોક્ષ આત્યંતિક દુઃખપ્રાગભાવસ્વરૂપ છે -આમ માનવું ઉચિત છે.'<--

પ્રભાકરમાન્ય મુક્તિનું નિરાકરણ

પ્રાગ૦ । પરંતુ મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્જી જણાવે છે કે જો મુક્તિને દુઃખના પ્રાગભાવસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો મુક્ત થયેલ જીવને ફરીથી ક્યારેક સંસારી બનવું પડશે, કારણ કે 'પ્રાગભાવ સ્વપ્રતિયોગીનો અવશ્ય જનક હોય છે' આવો નિયમ હોવાના લીધે તે દુઃખપ્રાગભાવ ક્યારેક ને ક્યારેક દુઃખ ઉત્પન્ન કરશે જ. પોતાનામાં દુઃખ જન્મવું એટલે જ પોતે સંસારી થવું. પ્રાગભાવ એ વિનાશી અભાવ છે અને પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીની ઉત્પત્તિ જ પ્રાગભાવનો નાશ કરે છે- આ વાતની તો ન્યાયના પ્રાથમિક અભ્યાસુને પણ ખબર હોવાથી અહીં તેના વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. જો પ્રભાકર તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે --> 'મુક્તિમાં દુઃખનો પ્રાગભાવ તો છે જ પરંતુ એટલા માત્રથી દુઃખ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે. દુઃખની ઉત્પત્તિ માટે દુઃખના પ્રાગભાવની જેમ પાપ, શરીર વગેરે પણ અપેક્ષિત છે. પાપ, શરીર વગેરે દુઃખસહકારી કારણોની ગેરહાજરી હોવાને લીધે મોક્ષમાં ક્યારેય પણ દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ થાય. માટે દુઃખના પ્રાગભાવનો ક્યારેય પણ નાશ નહીં થાય. સંસારી જીવોમાં રહેલ દુઃખપ્રાગભાવ અને મુક્તિ જીવમાં રહેલ દુઃખપ્રાગભાવમાં આ જ વિશેષતા છે' <-- તો આ પણ અસંગત છે, કારણ કે જો એ દુઃખપ્રાગભાવનો સહકારીવિરહના કારણે ક્યારેય પણ મુક્તિમાં નાશ થવાનો ન હોય તો તેને દુઃખનો પ્રાગભાવ નહિ કહેવાય, પરંતુ દુઃખનો અત્યંતાભાવ કહેવો પડશે. જે સંસર્ગાભાવની આગળ કે પાછળ કોઈ પણ પ્રકારની કાલમર્યાદા ન હોય તે સંસર્ગાભાવ એ અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. મુક્ત જીવના દુઃખપ્રાગભાવનો આદિકાળ નથી અને સહકારિવિરહને લીધે અંતકાળ પણ નથી. તેથી તેને દુઃખના અત્યંતાભાવસ્વરૂપ માનવો પડશે. આથી આત્યંતિક દુઃખપ્રાગભાવને મોક્ષ ન કહી શકાય.

अपरे तु 'दुःखेनाऽत्यन्तविमुक्तश्चरती' ( ) ति श्रुतिस्वरसादुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः । दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः । स च साध्य एवेत्याहुः । तत्र । दुःखसाधनध्वंसस्य दुःखात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानाभावात् ।

दुःखध्वंसस्तोम एव मुक्तिरित्यपि वार्तम्, स्तोमस्य कथमप्यसाध्यत्वात् ।

भानुमती

अपरे तु 'दुःखेनाऽत्यन्तविमुक्तश्चरति' इतिश्रुतिस्वरसात् = दर्शितश्रुतौ मुक्तेरत्यन्ताभावत्वेन श्रवणात् **दुःखात्यन्ताभाव एव मोक्षः** = मोक्षप्रतिपादकश्रुतेरयम् । यद्यपि परदुःखात्यन्ताभावः स्वतः सिद्ध एव, स्वदुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी, घटादावतिप्रसक्तो साध्यश्च । तथापि **दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखस्याऽत्यन्ताभावसम्बन्धः । स च** = दुःखसाधनध्वंसः हि **साध्य एव**, यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न स्वतः पुरुषार्थोऽत्यन्ताभावश्च न स्वरूपतः साध्यस्तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च । अहिकण्टकादिनाशस्यापि तत्तद्व्यक्तिकसाध्यदुःखात्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धत्वेनैव साध्यता **इत्याहुः** ।

तत् न समीचीनम्, दुःखानुत्पादमुद्दिश्य प्रवृत्तेः दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः प्रयोजनत्वे मानाभावात् । **न च** परतः प्रयोजनत्वमस्तीति **वाच्यम्**, तथापि अत्यन्ताभावस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव वृत्तित्वेन **दुःखसाधनध्वंसस्य दुःखात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानाभावात् । न च** 'दुःखसाधनध्वंसादौ अस्य दुःखस्याऽत्यन्ताभाव'इति बुद्धिव्यपदेशौ स्त इति **वाच्यम्**, तस्य समानाधिकरणदुःखाऽसमानकालदुःखाभावाऽविषयत्वेनाऽप्युपपत्तौ अतिरिक्तसम्बन्धाऽविषयत्वात् । किञ्च नाऽनागतस्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः, मुक्तस्याऽनागतस्ववृत्तिदुःखस्याऽनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वाऽमुक्तत्वापातात्, अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । नाऽप्युत्पन्नस्य स्ववृत्तिदुःखस्य, तद्वृत्तेः तत्राऽत्यन्ताभावाविरोधात् तदभावस्य स्वतः सिद्धत्वात्, अतीतदुःखाभावस्याऽनुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीयदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतः सिद्धत्वादित्यधिकं **तत्त्वचिन्तामणौ** ।

किञ्च दुःखसाधनध्वंसमुखेन दुःखात्यन्ताभावस्य परमप्रयोजनत्वे तु सुषुप्त्यादिदशायां मुक्तत्वव्यवहारापत्तिरपि दुर्वारा । **न च** दुःखप्रागभावाऽभावातिरिक्तदुःखात्यन्ताभावस्य दुःखसाधनध्वंससम्बन्धेन परमपुरुषार्थत्वान्नातिप्रसङ्ग इति **वाच्यम्**, तथा सति 'दुःखसाधनध्वंससम्बन्धेन' इत्यस्य व्यर्थत्वात्, प्रतिज्ञाहान्यापत्तेश्चेति **दिक्** ।

ननु **दुःखध्वंसस्तोम एव मुक्तिः । न च** कतिपयदुःखध्वंससमूहवत्यात्मन्यतिप्रसङ्ग इति **वाच्यम्**, तत्तदात्मन्यावद्दुःखध्वंससंबलनदशायामेव तथात्वेनेष्टत्वात्, प्रतिपुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिकस्थानीयत्वात् तेजोऽभावे संवलितेऽन्धतमसपदप्रयोगवत् **इत्यपि वार्तम्**, तत्तदात्मन्यावद्दुःखध्वंसप्रतियोगिकोत्तौ तत्त्वज्ञानाद्युत्पत्तिपूर्वकालीनादिदुःखसमावेशेन तादृशस्य **स्तोमस्य कथमपि** तत्त्वज्ञानादिना **असाध्यत्वात्** = पुरुषप्रयत्नाऽगोचरत्वात् । किञ्च स्तोमस्याऽनतिरिक्तत्वेऽतिप्रसङ्गात्, अतिरिक्तत्वे जन्यस्य ध्वंसाऽनुत्तेः, अजन्यस्य पुरुषार्थत्वक्षतेः अन्धतमसादौ तथासम्वलने एव प्रयोगादित्यधिकं **तत्त्वचिन्तामणौ** (त.चिं.मु.वा.पृ.१९९) ।

❀ દુઃખધ્વંસ અથવા દુઃખઅત્યન્તાભાવરૂપ મોક્ષ અમાન્ય ❀

અપરે० । અન્ય વિદ્વાનોનું એવું મન્તવ્ય છે કે —> 'મોક્ષઉત્તરકાળમાં જીવ દુઃખથી અત્યન્ત વિમુક્ત રીતે વર્તે છે' આ વાતનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિના અનુસારે દુઃખોનો અત્યન્તાભાવ જ મોક્ષ છે તથા દુઃખસાધનોનો ધ્વંસ જ સ્વમાં વિદ્યમાન દુઃખના અત્યન્તાભાવનો 'સ્વ' ની સાથે સંબંધ છે. અર્થાત્ દુઃખસાધનધ્વંસદ્વારા સ્વવૃત્તિદુઃખનો અત્યંતાભાવ સ્વમાં રહે છે અને તે જ મોક્ષ છે. દુઃખસાધનોનો નાશ તો પુરુષપ્રયત્નથી સાધ્ય છે. આથી દુઃખાત્યન્તાભાવ નિત્ય હોવાને લીધે સ્વરૂપથી અસાધ્ય હોવા છતાં દુઃખસાધનધ્વંસસ્વરૂપ સંબંધ દ્વારા સાધ્ય હોવાથી તેમાં પુરુષાર્થત્વની અનુપપત્તિ નહિ આવે.' <—

તત્ ન० । પરંતુ આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે 'દુઃખસાધનોનો ધ્વંસ દુઃખાત્યન્તાભાવનો સંબંધ છે' આ વાતમાં જ કોઈ પ્રમાણ નથી. અત્યન્તાભાવનો સર્વત્ર સ્વરૂપ સંબંધ જ યુક્તિસિદ્ધ છે. માટે દુઃખસાધનધ્વંસમાં દુઃખાત્યન્તાભાવના સંબંધપણાની અપ્રામાણિક કલ્પનામૂલક દર્શિત મુક્તિસ્વરૂપ પણ અપ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે.

❀ દુઃખધ્વંસસ્તોમ પણ મુક્તિ નથી ❀

દુઃખ० । કેટલાક વિચારકોનું એવું માનવું છે કે —> 'દુઃખધ્વંસસમૂહ જ મોક્ષ છે. દુઃખધ્વંસસમૂહનો અર્થ છે એક જીવમાં જેટલા દુઃખધ્વંસ સંભવી શકે તેટલા બધા જ દુઃખધ્વંસ. આથી કેટલાક દુઃખધ્વંસના સમૂહને લઈને સંસારી જીવમાં મોક્ષની આપત્તિ નહિ આવે. <— પરંતુ આ મત પણ બરાબર નથી, કારણ કે સમગ્ર દુઃખધ્વંસમાં તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખધ્વંસનો પણ

त्रिदण्डिनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलयो मोक्ष इत्याहुः । तत्र लयो यदि एकादशेन्द्रिय-सूक्ष्ममात्रा-ऽवस्थितपञ्चभूतात्मकलिङ्गशरीरापगमस्तदा नामकर्मक्षय एव स इति कर्मक्षयरूपमोक्षवादिकक्षाप्रवेशः । यदि चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीवनाशस्तदा तेन रूपेणाऽकाम्यत्वादपुरुषार्थत्वम् ।

भावानुवाद

त्रिदण्डिन इति । त्रिदण्डिनोऽत्र **भास्कराचार्य**मतावलम्बिनो वेदान्तिका ग्राह्याः । **भट्टभास्करो** हि भेदाभेदसिद्धान्तवादी, यदुक्तं **भट्टोजिदीक्षितेन वेदान्ततत्त्वविवेकटीकाविवरणे** 'भट्टभास्करस्तु भेदाभेदवेदांसिद्धान्तवादी'ति। अपरे **टङ्क-द्रमिण-गुहदेव-भारुचि-यामुनाचार्यादयोऽपि** त्रिदण्डिवेदान्तिनः श्रूयन्ते । **दक्षेण** तु 'वैष्णवेन त्रिदण्डेन न त्रिदण्डीति कथ्यते । अहंतात्मदण्डयुक्तो यः स त्रिदण्डीति कथ्यते ।। वाग्दण्डेदण्डयुक्तस्तु प्रत्यगात्मन्यवस्थितः परब्रह्मणि लीनो यः स त्रिदण्डी व्यवस्थितः ।।' इत्युक्तेर्भेदः त्रिदण्डिस्वरूपवर्णनमकारि । **आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलयो मोक्ष इति** । लवणमयं व्यञ्जनमोतेवत् प्राचुर्यार्थकमयट् आनन्दप्रचुरपरमात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिः । वस्तुतस्तु लयो विनाशः । तथा च परमात्मनिष्ठ-जीवात्मध्वंसो मोक्षः । **न चात्मनो** नित्यत्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धतया कथं तद्ध्वंसाश इति **वाच्यम्,** ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं नित्यत्वं न तस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धं किन्तु प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपस्य तत्त्वज्ञानाजन्यध्वंसाप्रतियोगित्वे सत्यनुत्पन्नज्ञानत्वरूपस्य वा नित्यत्वस्य तत्र सिद्धत्वात् । **न च** तथापि तव मते परमात्म-जीवात्मनोरभेदतया परमात्मनो नित्यत्वेन तदभेदस्य नाशोऽसम्भव इति **वाच्यम्,** एकदण्डिमतेनोपाधेर्मिथ्यात्वेन ब्रह्मणि जीवाभेदस्य सर्वदैव सत्त्वेऽपि त्रिदण्डिमते तूपाधेः सत्यत्वेन मुक्तिदशायामेव ब्रह्मणि जीवस्याऽभेदः भेदश्च तस्मिन् तस्य संसारदशायामिति भेदाभेदावव्याप्यवृत्ती **इत्याहुः** ।

ननु लयो नाम किमुच्यते ? **तत्र** = तद्घटकीभूतः **लयो यदि** नाशः तदा 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतौ नित्यपदस्य लक्षणैकत्वापातेः, मुख्यार्थत्वेनौतोपपतौ श्रुतौ लक्षणाभ्युपगमस्यान्याय्यत्वादीति (पृ.२३) **किरणावलीरहस्ये मथुरानाथः** प्रोक्तत्वात् । यदि च लय **एकादशेन्द्रिय-सूक्ष्ममात्रावस्थितपञ्चभूतात्मकलिङ्गशरीरापगमः** = यत्र स्पर्शन-रसन-घ्राण-नेत्र-श्रोत्र-लक्षणज्ञानेन्द्रियपञ्चक-वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थलक्षणक-र्मेन्द्रियपञ्चक-मनोलक्षणोभयेन्द्रियाणि पृथ्व्यादिजीवाव्याकाशलक्षणानि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुख-दुःखावच्छेदकानि तेषां निवृत्तिरिष्यते त्रिदण्डिभिः **तदा नामकर्मक्षय एव सः** = लिङ्गशरीरापगमः **इति** त्रिदण्डिनां **कर्मक्षयरूपमोक्षवादिकक्षाप्रवेशः** सूदर्लिवारः ।

यदि च परमात्मजीवात्मनोरभेदेऽपि उपाधिविशेषविशिष्टस्याऽऽत्मनो जीवतया तस्यैवौपाधिकः परमात्मभेद इति भेदकोपाधिविरहे= **उपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीवनाशः** एव जीवस्य परमात्मनि लयः, यथा घटकाशस्य घटविगमे एव महाकाशे लयः । लिङ्गशरीरावच्छेन्नस्यैवात्मनो जीवभाव इति लिङ्गशरीरनाशे लिङ्गावच्छेन्नात्मनाशस्यैव लयत्वम् । लिङ्गावच्छेन्नस्यैवात्मनो दुःखादिमत्तया विशेषणीभूतलिङ्गशरीरस्य नाशे दुःखं नोत्पत्तुमर्हति । एवञ्च

સમાવેશ થઈ જવાથી દુઃખનાશસમૂહ તત્ત્વજ્ઞાનથી સાધ્ય નહિ બને. આથી તત્ત્વજ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેનો મુમુક્ષુનો પ્રયત્ન નિરર્થક થવાની આપત્તિ આવશે.

❀ પરમાત્મામાં આત્માના લયસ્વરૂપ મુક્તિ-ત્રિદંડિમત ❀

ત્રિદ૦ । ત્રિદંડી વેદાન્તીનું એવું કથન છે કે --> 'આનંદમય પરમાત્મામાં જીવાત્માનો લય એ જ મોક્ષ છે. તેમનો આશય એવો છે કે પરમાત્મા આનંદમય છે. આનંદનો સાગર છે. જીવ એનો અંશ હોવા છતાં અનાદિકાળથી વિવિધ દુઃખોથી પીડિત છે. આથી તે દુઃખોથી રક્ષણ મેળવવા માટે આનંદમાં નિમગ્ન થવા આતુર છે. પરંતુ જીવાત્મા શરીરની અંદર બંધાયેલ છે. આથી જેવી રીતે બાટલીની અંદર પાણી ભરીને તે બાટલીને પેક કરી જલમય સરોવરમાં નાંખવામાં આવે તો પણ સરોવરના મુક્ત જલસમુદાયમાં તે પાણી લીન નથી થઈ શકતું, તેવી જ રીતે આનંદમય પરમાત્માના અંશસ્વરૂપ જીવ પણ આનંદમય હોવા છતાં શરીરમાં બંધાયેલ હોવાને લીધે આનંદમય પરમાત્મામાં લીન નથી થઈ શકતો. જેમ સરોવરમાં જલપૂર્ણ બાટલી ફૂટી જાય તો બાટલીનું અંદરનું પાણી સરોવરના મુક્ત પાણીમાં લીન થઈ જાય છે તેમ શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય દ્વારા જીવ શરીરસ્વરૂપ બંધન તોડી નાખે છે ત્યારે શરીરની અંદર રહેલ જીવાત્મા પરમાત્માના આનંદસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે. આ રીતે આનંદમય પરમાત્મામાં જીવાત્માનો લય એ જ જીવાત્માની મુક્તિ છે.' <--

તત્ર૦ । પ્રકરણકાર શ્રીમદ્જી એમ જણાવે છે કે-અહીં લયનો અર્થ શું છે? એ વિચારણીય છે. જો હાથ-પગ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિય, નાક-કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ઉભયઇન્દ્રિય એક મન તથા પાંચ તન્માત્રાના સ્વરૂપમાં રહેલ પૃથ્વી-જલ આદિ પાંચ ભૂત આ ૧૬ ના ગાઢ સ્વરૂપ લિંગ શરીરની નિવૃત્તિને જ જો જીવાત્માનો લય કહેવામાં આવે અને આવા લયને જો મોક્ષસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો નામાન્તરથી નામકર્મનો ક્ષય જ મોક્ષસ્વરૂપ કહેવો પડશે. અને તો પછી જૈનસમ્મત કર્મક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષ કરતાં આનો ભેદ

बौद्धास्त्वनुपप्लवा चित्तसन्ततिरपवर्गः । न च शरीरादिनिमित्तं विना नैमित्तिकसन्तानानुत्पाद इति वाच्यम्, पूर्वपूर्वविज्ञानक्षणानामेवोत्तरोत्तरविज्ञानक्षणहेतुत्वात् सुषुप्तावप्यभिभूतज्ञानाभ्युपगमात्, अविशिष्टाद् विशिष्टोत्पत्तेश्च

भानुमती

तदावेगमस्य दुःखनिवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थत्वमक्षतमेवेत्युच्यते त्रिदण्डिभिः **तदा तेन रूपेण** = जीवनाशत्वेन रूपेण **अकाम्यत्वात्** = अन्यकामनाधीनकामनाविषयत्वशून्यत्वात् **अपुरुषार्थत्वम्** । आत्मज्ञानस्यानुद्देश्यत्वात् सुख-दुःखावच्छेदकसूक्ष्मसमाधावच्छेन्नामैवेतावतार्थेतावतार्तेन्द्रियसमुद्भूतप्रचयाधिष्ठानात्मकलिङ्गशरीरनाशाधीनजीवनाशस्य न परमप्रयोजनत्वं सङ्गतिमङ्गति । **न च** ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्याऽऽत्मनो नाशः तदा न भवति किन्तु लिङ्गशरीरस्यैव नाश इति **वाच्यम्** स्फोटैकसाक्षिहेतज्जपाकुसुमापगमे तत्प्रयुक्तौपाधिकरक्तिकाऽऽपगमवत् लिङ्ग-शरीरविनाशे सत्यात्मनि तत्प्रयुक्तजीवत्वादिनामरूपापगमोपपत्तिमशक्यत्वात्, विशेषगुणात्यन्ताभावप्रयुक्तस्य विशिष्ट-त्यन्ताभावस्यैव विशेषगुणध्वंसप्रयुक्तस्य विशिष्टध्वंसस्यापि प्रामाणिकत्वमुपपादितमस्माभिः **जयलतायामित्यधिकं** ततोऽवसेयम् ।

बौद्धास्तु अनुपप्लवा = प्रवृत्तिविज्ञानोपप्लवरहिता संहतसकलज्ञेयाकारा **चित्तसन्ततिः** = बालवृद्धविज्ञान-सन्ततिः शुद्धज्ञानक्षणपरम्परा **मुक्तिः** यथोक्तं 'चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् । तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते' ।। इति । **चिन्तामणिकृतस्तु** 'उपप्लवः = दुःखमि'त्याहुः । **न च शरीरादिनिमित्तं विना** दण्डादिरहे घटानुत्पादवत् मुक्तौ **नैमित्तिकसन्तानानुत्पादः** = निमित्तकारणीभूतशरीरजन्य- चित्तसन्तत्यनुत्पत्तिप्रसङ्ग **इति वाच्यम्, पूर्वपूर्वविज्ञानक्षणानामेव** = स्वस्वाऽव्यवहितपूर्ववर्तिविज्ञानक्षणानामेव **उत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात्** = स्वस्वाव्यवहितोत्तरवर्तिविज्ञानक्षणजनकत्वेनाभ्युपगमात् चित्तसन्ततेः साद्यताऽनापत्तेरेव । **एतेन** निमित्तस्य शरीरादेरभावे नैमित्तिकस्य चित्तस्योत्पादापेक्षमशक्यत्वादिति (पृ.९९) **किरणावलीकृत उदयनस्य** वचनं **निरस्तम्** मृत्तिकाकालीनाचित्तं प्रति शरीरादेर्नैमित्तत्वात् । **न च** जाग्रद्दशायां तथात्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादेन तदनन्तरं जाग्रद्दशायां विज्ञानक्षणानुत्पत्तिप्रसङ्ग **इति वाच्यम्, सुषुप्तौ अपि अभिभूतज्ञानाभ्युपगमात्** = घटाद्याकार-शून्यस्याऽहमास्पदस्य ज्ञानसन्तानस्य बौद्धमते स्वीकारात् । **न चैवं** सुषुप्त्यनन्तरं जाग्रद्दशायामपि संहतज्ञेयाकार-ज्ञानसन्तत्युत्पादप्रसङ्गः, उपादेयस्योपादानसदृशत्वनियमादिति **वाच्यम्, अविशिष्टात्** = संहतज्ञेयाकारात् ज्ञानक्षणात्

બતાવવો મુશ્કેલ હોવાથી ત્રિદંડી વેદાન્તીનો જૈનદર્શનમાં પ્રવેશ થઈ જશે. જો ત્રિદંડી તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે --> 'શરીરોપાધિક આત્મા એ જ જીવ છે. આથી શરીરસ્વરૂપ ઉપાધિનો નાશ થવાથી ઔપાધિક જીવનો નાશ થવો એ જ જીવાત્માનો લય છે. <-- તો આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે જીવનાશરૂપે જીવલય કામનાનો વિષય ન હોવાથી તાદૃશ જીવલયસ્વરૂપ મોક્ષ પુરુષાર્થ બની નહિ શકે. મોક્ષને તેવા સ્વરૂપે જ માની શકાય કે જે અન્યકામનાને અપરાધીન એવી કામનાનો વિષય બને. તો જ તે સ્વતઃ પુરૂષાર્થ બની શકે.

❀ निरुपप्लव चित्तसंतति = मुक्ति-विज्ञानवादी बौद्ध ❀

बौ० । બૌદ્ધદર્શનના વિજ્ઞાનવાદી સમ્પ્રદાયનો એવો મત છે કે --> 'उपप्लवथी=विषयथी शून्य चित्तसंतति = ज्ञानसंतति એ જ મોક્ષ છે. આ મતનો મર્મ એવો છે કે જ્ઞાન જ વસ્તુ છે, તેનાથી ભિન્ન જે દેખાય છે તે બધું અનાદિ વાસનાથી કલ્પિત છે. આથી જ્ઞેયનો પ્રતિભાસ મિથ્યા છે. બૌદ્ધદર્શનમાં જ્ઞાન બીજી ક્ષણે નિરન્વય નાશ પામે છે. બૌદ્ધદર્શનમાં બતાવેલ પદ્ધતિ અનુસારે સાધના કરવાથી વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ બોધ થાય છે. તેનાથી જ્ઞેય અર્થની કલ્પક વાસનાનો નાશ થાય છે. આથી જ્ઞેયસંબંધથી જ્ઞાન શૂન્ય બની જાય છે. જે જ્ઞાનધારા ઘટ-પટ આદિ જ્ઞેયાકારની સાથે પ્રવાહિત હતી તે જ્ઞેયસંપર્કથી શૂન્ય થઈને વિશુદ્ધ જ્ઞાનધારાસ્વરૂપે પ્રવાહિત થાય છે. આવી વિશુદ્ધ જ્ઞાનધારાને જ અનુપપ્લવ ચિત્તસંતતિ કહેવાય છે. વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના મતે આ જ મોક્ષ છે. અહીં શંકા થાય કે --> 'જો જ્ઞાન ક્ષણિક હોય તો પછી મુક્તિમાં જે જ્ઞાનક્ષણની પરંપરા ચાલે છે તે શરીર વગેરે નિમિત્ત કારણ વિના ઉત્પન્ન કઈ રીતે થશે ? <-- તો આનું સમાધાન એ છે કે પૂર્વ પૂર્વની જ્ઞાનક્ષણો જ ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણોનું કારણ છે. જ્ઞાનક્ષણોમાં જ પૂર્વોત્તરભાવે કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકાર્ય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે --> 'સુષુપ્તિસમયે તો સર્વ જ્ઞાનનો અભાવ છે. તેથી નિદ્રા પછી જાગૃતિના પ્રથમ સમયે જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થશે ? સુષુપ્તિના ચરમ સમયે જો કોઈ જ્ઞાનક્ષણ હોય તો જાગૃતિના પ્રથમ સમયે જ્ઞાનક્ષણની ઉત્પત્તિ થઈ શકે <-- તો તે વ્યાજબી નથી, કારણ કે નિદ્રા સમયે પણ બૌદ્ધદર્શન અનુસારે જ્ઞાનક્ષણ પ્રવાહિત જ છે. વિશેષતા એટલી છે કે જાગૃતિસમયે જે જ્ઞાનક્ષણ પરંપરા ચાલે છે તેમાં ઘટ-પટ આદિ જ્ઞેયાકારનો ઉલ્લેખ થવાથી જાગૃતિ અવસ્થાનું જ્ઞાન અનભિભૂત કહેવાય છે. જ્યારે નિદ્રા અવસ્થામાં ઘટ-પટ આદિ જ્ઞેયાકારનો ભાસ થતો ન હોવાથી તે જ્ઞાનક્ષણપરંપરા અભિભૂત કહેવાય છે. સુષુપ્તિ પછીની અવસ્થામાં ઘટાદિ જ્ઞેયાકારથી વિશિષ્ટ એવી જ્ઞાનક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. 'આવું કેમ થઈ શકે?' તેવી શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે તથાવિધ અનાદિ શક્તિ = વાસનાને, તે સમયે ઉદ્બોધ થવાથી અવિશિષ્ટ જ્ઞાનથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનક્ષણની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે છે.

तथाशक्तियोगितया सम्भवात् । न च शरीराद्यनाहितातिशयस्य ज्ञानक्षणस्य कथमुत्तरज्ञानजनकत्वमिति वाच्यम्, मुक्तिप्राक्क्षणविशिष्टभावनयैवातिशयाधानादित्याहुः ।

तदसत्, अन्वयिद्रव्याभावे बद्ध-मुक्तव्यवस्थानुपपत्तेः, सन्तानस्याऽवास्तवत्वात्, अतिशयाधायकत्वेनाभिमतादेव सहकारिचक्रात् कार्योत्पत्तावेकान्त-क्षणभिदेलिमचित्तसन्ततौ मानाभावाच्चेति दिग् ।

भानुमती

विशिष्टोत्पत्तेः = ज्ञेयाकारालिङ्गितज्ञानक्षणोत्पत्तिसम्भवात् । **न चाकस्मिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्, तथाशक्तियोगितया** = तथाविधवासनोद्बोधेन सुषुप्तिचरमज्ञानक्षणानन्तरं जाग्रद्दशायां सोपप्लवज्ञानक्षणोत्पादस्य **सम्भवात्** । न चाऽचरमसुषुप्तिविज्ञानक्षणदशायां कथं न तत्सम्भव इति वाच्यम् सोपप्लवविज्ञानक्षणकुर्वद्रूपस्याऽचरमनिद्राज्ञानक्षणे विरहेण तदा तदभावोपपत्तेः । **न च शरीराद्यनाहितातिशयस्य ज्ञानक्षणस्य** मुक्तौ **कथमुत्तरज्ञानजनकत्वं** = अग्रिमनिरुपप्लवज्ञानसन्तानोत्पादकत्वमिति **वाच्यम् मुक्तिप्राक्क्षणे** = मोक्षोत्पादाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्सन्ताने 'सर्वं शून्यं' इत्यादि**विशिष्टभावनयैव** विसभागसन्ततिपरिक्षये **अतिशयाधानात्** = निरुपप्लवचित्तसन्ततिकुर्वद्रूपोपधानात् मुक्तौ निरुपप्लवचित्तसन्ततिः निरुपप्लवैवेत्याहुः ।

तदसत् । अन्वयिद्रव्याभावे = त्रिकालानुगतात्मलक्षणाधारं विना **बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्तेः** 'य एव बद्धः स एव मुच्यते'इतिनियमभङ्गप्रसंगात् । किञ्च पूर्वपूर्वविज्ञानक्षणानामेवोत्तरोत्तरविज्ञानक्षणहेतुत्वे चैत्रीयपूर्वविज्ञानक्षणस्यापि मैत्रीयोत्तरविज्ञानक्षणजनकत्वप्रसङ्गात् । **न चैकसन्ततिपतितक्षणानामेव पूर्वोत्तरभावेन हेतु-हेतुमद्भावेन** तत्साध्यत्वान्नातिप्रसङ्ग इति **वाच्यम्, सन्तानस्याऽवास्तवत्वात्** = उपचरितत्वात् । न चोपचरितेन फलप्राप्तिः सम्भवति, अन्यथा गोत्वेनोपचरितः षण्ढोऽपि पयसा पात्रीं प्रपूरयेत् । यद्वा **अवास्तवत्वात्** = असत्त्वादित्यर्थः ।

बौद्धमते 'यत् सत्तत्क्षणिकं' इति व्याप्तेः स्वीकारात् अक्षणिकस्य सतः सन्तानस्याऽसत्त्वं तन्मतानुसारेणैव न्यायप्राप्तम् । **एतेनै**कज्ञानसंताने बद्धमुक्तव्यवस्थोपपत्तिरिति **निरस्तम्** । सर्वथाऽभावीभूतस्य पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणजननसामर्थ्याऽयोगात्, कृतनाशाऽकृताभ्यागमापातात् । किञ्च सन्तानाभ्युपगमेऽपि यदाकदाचिदेव विवक्षितज्ञानक्षणोत्पादः, न तु सर्वदेति नियमार्थमतिशयाधायकं किञ्चित्त्वया स्वीकार्यमेव । तदेव चाऽस्माकं सहकारिचक्रम्। अतोऽवश्यक्लृप्तात् बौद्धस्य **अतिशयाधायकत्वेनाभिमतात् सहकारिचक्रात् कार्योत्पत्तौ** सत्यां **एकान्तक्षणभिदेलिमचित्तसन्ततौ** = निरन्वयक्षणिकविज्ञानसन्ततौ **मानाभावाच्च** । मानाधीना हि मेयसिद्धिरिति नियमात्।

अस्तु वा यथाकथञ्चित् स्वाभिमतसन्ततिललनाकल्पना तथापि सन्ततिपतितक्षणानां पूर्वोत्तरभावेन हेतुहेतुमद्भावे संसाराऽनुच्छेदप्रसङ्गात्, सर्वज्ञज्ञानचरमक्षणस्यापि मुक्तज्ञानप्रथमक्षणहेतुत्वेन तत्सन्ततिपतितत्वात् । **न च** हेतुफलभावमात्रादेकसन्ततित्वव्यवस्था अपि तूपादानहेतुफलभावात्, न च सर्वज्ञज्ञानस्य चरमक्षण उपादानम्, आलम्बनप्रत्ययो हि सः समनन्तरप्रत्ययश्चोपादानमिति **वाच्यम्,** तुल्यजातीयस्योपादानत्वे मुक्तचित्त-सर्वज्ञज्ञानयोस्तुल्यजातीयत्वाऽनपायात् सर्वज्ञज्ञानचरमक्षणस्याऽद्यमुक्तचित्तानुपादानत्वे तस्यानुपादानस्यैवोत्पत्तेर्जागरायप्रत्ययेऽप्युपादानानुमानोच्छेदादिति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्त.९ गा.४) ।

वस्तुतस्तु प्रतिक्षणमन्यान्यपर्यायभाजो ये ज्ञेयार्थाः तदपेक्षायामाश्रये च त्रिकालानुगतात्मद्रव्ये सति निरुपप्लवचित्तसन्ततौ स्वीक्रियमाणायामस्माकं पर्यायनयादेशनैव विजयते, प्रतिक्षिप्तद्रव्यस्य बौद्धसिद्धान्तस्य

न च इ॰० । —> 'મુક્તિ અવસ્થામાં તો શરીર આદિ ન હોવાથી શરીર દ્વારા કોઈ અતિશયનું આધાન જ્ઞાનક્ષણમાં નહિ થાય. તો પછી તે જ્ઞાનક્ષણ ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કઈ રીતે કરશે?' આ સમસ્યાનું સમાધાન એ છે કે નિરુપપ્લવ ચિત્તસન્તતિસ્વરૂપ મુક્તિની અવ્યવહિત પૂર્વ ક્ષણમાં 'सर्वं शून्यं सर्वं शून्यं' આવી વિશિષ્ટ ભાવનાથી જ્ઞાન ક્ષણમાં એક પ્રકારનો અતિશય = શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે મુક્તિ અવસ્થામાં શરીરની ગેરહાજરીમાં પણ વિશુદ્ધ જ્ઞાનક્ષણની પરંપરાને જાળવી રાખશે. આથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનક્ષણની સંતતિસ્વરૂપ મોક્ષ માનવો ઉચિત છે.' <—

❀ બૌદ્ધસંમત મુક્તિ અસંગત ❀

तदसत् । ગ્રન્થકાર શ્રીમદ્જી ઉપરોક્ત બૌદ્ધમતને અનુચિત કહે છે. આનું કારણ એ છે કે વિજ્ઞાનવાદી યોગાચાર બૌદ્ધના મતાનુસારે ક્ષણિક જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ત્રિકાલ અનુગત આત્મ દ્રવ્ય ન હોવાથી બદ્ધ-મુક્ત વ્યવસ્થા ભાંગી પડશે. જે બંધાય છે તે જ મુક્ત થાય છે-આ પ્રસિદ્ધ નિયમ છે. પરંતુ બૌદ્ધમતે તો જે બંધાય છે તે વાસ્તવમાં બીજા સમયે વિદ્યમાન જ નથી. તેથી જે બંધાય છે તેને મુક્ત થવાનો સવાલ જ રહેતો નથી. અને જે મુક્ત થાય છે તે પૂર્વ સમયે ઉત્પન્ન જ થયો નહતો. તેથી તે બંધન વિના મુક્ત થયો - એમ માનવું પડશે. આ તો ભીમ ખાય અને શકુનિ સંડાસ જાય-એના જેવું થયું. અહીં બૌદ્ધ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે —> 'જ્ઞાન ભલે ક્ષણિક હોય પરંતુ જ્ઞાનક્ષણની પરંપરાત્મક જ્ઞાનસંતતિનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેથી બદ્ધ-મુક્તવ્યવસ્થાનો લોપ થવાની આપત્તિ નહિ આવે. ચૈત્રીય જ્ઞાનક્ષણ પરંપરા પૂર્વે બદ્ધ હતી અને સાધના દ્વારા જ્ઞેયાકારકલ્પક વાસનાનો ઉચ્છેદ થવાથી તે

'स्वातन्त्र्यं मुक्तिः' इत्यन्ये । तेषां स्वातन्त्र्यं यदि कर्मनिवृत्तिस्तदा सिद्धान्त एव । ऐश्वर्यं चेत् ? अभिमानाधीनतया संसारविलसितमेव तत् ।

प्रकृतितद्विकारोपधानविलये पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानमिति साङ्ख्यः ।

भानुमती

परमार्थतः पर्यायार्थिकनयान्तःपातित्वात् । तदुक्तं **सम्मतितर्के** *महावादिश्री***सिद्धसेना***चार्येण - 'सुद्धोऽणतणयस्स परिसुद्धो पज्जवविअप्पो' (सं.त.कां.३ गा.४८) ।*

'सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखं । ( ) इति न्यायेनाऽनादिकालेनाऽन्याधीनतया पीडितस्यात्मनः पारतन्त्र्यं बन्धः शास्त्रोक्तरीत्या **स्वातन्त्र्यं च मुक्तिः इत्यन्ये । तेषां स्वातन्त्र्यं** *= स्वातन्त्र्यपदार्थः* **यदि कर्मनिवृत्तिः तदा सिद्धान्तः** *= जैनेन्द्रसिद्धान्तः* **एव,** *जैनमते कृत्स्नकर्मविलयस्यैव मुक्तित्वाभ्युपेति वक्ष्यते (पृष्ठ २९) । यदि चाणिमा-महिमा-लघिमाद्यष्टविधलब्ध्यादिस्वरूपं* **ऐश्वर्यं** *स्वातन्त्र्यपदेनाभिमतं* **चेत्** *? तदा निरुपाधिकाणिमादिलक्षणैश्वर्याशून्ये आत्मनि आभिमानिकैश्वर्याभ्युपगमे तादृशैश्वर्यस्य* **अभिमानाधीनतया संसारविलसितमेव तत्** *= ऐश्वर्यम् । तादृशैश्वर्यस्य सांसारिकत्वेन मुक्तित्वाऽयोगादिति । तदुक्तं* **किरणावल्यामुदयनेनापि** *'ऐश्वर्यं चेत् कार्यतया तदपि साधनपरतन्त्रं क्षयि चेति दुःस्वाकरत्वाद्धेयमेवेति (पृ.२६)।* **मथुरानाथे***नापि 'ऐश्वर्यस्य मुक्तित्वे मुक्तेः स्वतः पुरुषार्थत्वानुपपत्तेः (कि.र.पृ.२१७) इति प्रोक्तम् ।* **एतेन** *'एतदेव स्वातन्त्र्यं यदतिदुर्घटकारित्वम् । (ई.प्र.)* **ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिका***वचनमपाकृतम्* *तथा सति सर्वथा कृतकृत्यतावैरहेण संसारिताया वज्रलेपायितत्वात्।* **एतेन** *कर्तृत्वं नाम यत्तस्य स्वातन्त्र्यं परेबृंहितम् । इति* **पारमात्मिकोपनिषद्व***चनमपि* **निराकृतम्,** *कर्मातिक्रमेण तदसम्भवाच्चेति दिक् ।*

प्रकृति-तद्विकारोपधानविलये *इति । सत्त्व-रजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिः न तु सत्त्वादिधर्मवती 'सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात्' (क.सू.६/३९) इत्यादि***कपिलसूत्रादि***भिस्तन्निषेधात् । मूलप्रकृतेरग्रपरिणामविशेषो बुद्धिः महदाख्यः । ततोऽहङ्कारो जायते । ततश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चक-कर्मेन्द्रियपञ्चक-मनः-तन्मात्रपञ्चकलक्षणः षोडशकः गणः प्रजायते । पञ्चतन्मात्राच्च पञ्च महाभूतानि प्रादुर्भवन्ति । एते सर्वे प्रकृतिविकारा उच्यन्ते ।*

જ ચૈત્રીય જ્ઞાનસંતાન મુક્ત= વિશુદ્ધ બનશે. અનુગત અતિરિક્ત આત્મદ્રવ્યનો સ્વીકાર કર્યા વિના પણ 'જે બંધાય છે તે મુક્ત થાય છે' આવો નિયમ સંગત થઈ શકે છે. <— તો આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે બૌદ્ધમતાનુસારે જે સત્ હોય છે તે નિયમા ક્ષણિક હોય છે. જે ક્ષણિક નથી હોતું તે સત્ નથી હોતું. જ્ઞાનસંતાન તો અનેક ક્ષણો સુધી ચાલતી જ્ઞાનધારારૂપ હોવાને લીધે ક્ષણિક ન હોવાથી સત્ નથી. કાલ્પનિક જ્ઞાનસંતતિ દ્વારા બદ્ધમુક્તવ્યવસ્થાનો નિર્વાહ થવો અશક્ય છે. બીજી વાત એ છે કે અતિશયઆધાયકરૂપે જે સહકારી કારણોનો સમૂહ બૌદ્ધ વિદ્વાનોને માન્ય છે તેના દ્વારા જ જો કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય તો પછી ક્ષણિક એવી જ્ઞાનસંતતિનો સ્વીકાર કરવાની પણ કોઈ જરૂર રહેતી નથી.

❀ મુક્તિ સ્વાતન્ત્ર્યસ્વરૂપ ❀

સ્વા० । કેટલાક દાર્શનિકોનો મત એવો છે કે —> 'સ્વાતન્ત્ર્ય જ મુક્તિ છે. સંસાર અવસ્થામાં મનુષ્ય પરતંત્ર હોય છે. 'सर्वं परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखं' આ ન્યાયને અનુસારે સંસારી જીવમાત્ર અનાદિકાલીન પરતન્ત્રતાથી દુઃખી છે, પીડિત છે. આથી શાસ્ત્રોક્ત સાધના દ્વારા પારતન્ત્ર્યને દૂર કરીને સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવું એ જ મુક્તિ છે' <— પરંતુ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે જો સ્વાતન્ત્ર્યનો અર્થ કર્મનિવૃત્તિ માનવામાં આવે તો આ મતનો જૈનસિદ્ધાન્તમાં જ સમાવેશ થઈ જશે, કારણ કે જૈનદર્શનના સિદ્ધાન્તાનુસાર સમગ્ર કર્મોનો ક્ષય એ જ મોક્ષ છે.

ઐ० । ઉપરોક્ત દોષના ભયથી જો એમ કહેવામાં આવે કે —> 'સ્વાતન્ત્ર્ય એ સર્વકર્મનિવૃત્તિસ્વરૂપ નથી પણ ઐશ્વર્યસ્વરૂપ છે. આથી અણિમા, મહિમા, લઘિમા વગેરે અષ્ટવિધ લબ્ધિ વગેરે સ્વરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે' <— તો આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે જીવમાં વાસ્તવિક ઐશ્વર્ય ન હોવાથી આભિમાનિક ઐશ્વર્ય જ માનવું પડશે. અને મુક્ત જીવને ઈશ્વરાભિમાન થશે તો તે મુક્ત કઈ રીતે કહેવાશે? કારણ કે અભિમાન એક પ્રકારનો સંસારનો જ વિલાસ છે, સાંસારિકતાનું જ એક સ્વરૂપ છે.

❀ પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોનો વિલય એ જ મુક્તિ- સાંખ્ય ❀

પ્રકૃ० । સાંખ્યદર્શનનો મત એવો છે કે —> 'પ્રકૃતિ અને તેના વિકારસ્વરૂપ ઉપાધિનો વિલય થયે છતે પુરુષનું પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન એ જ મોક્ષ છે. આશય એ છે કે સાંખ્યદર્શન અનુસારે પ્રકૃતિ અને પુરુષ આ બે જ કારણનિરપેક્ષ અનાદિ તત્ત્વ છે. આ બન્નેનો સંયોગ અર્થાત્ પરસ્પર ભેદનો અવિવેક= અજ્ઞાન અનાદિકાલીન છે. આ અવિવેક જ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણ ગુણોથી અભિન્નસ્વરૂપ પ્રકૃતિના ૨૩ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. જે આ પ્રમાણે છે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, તથા શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ નામના પાંચ તન્માત્ર = સૂક્ષ્મભૂત, શ્રોત્ર, આંખ, જીભ, ચામડી, નાક નામની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, વાણી, હાથ, પગ, મલેન્દ્રિય, મૂત્રેન્દ્રિય નામક પાંચ કર્મેન્દ્રિય, ઉભયેન્દ્રિય મન તથા આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી, પૃથ્વી આ પાંચ મહાભૂત, પ્રકૃતિના આ ૨૩ વિકાર, પ્રકૃતિ અને પુરુષ - આમ કુલ ૨૫ તત્ત્વ સાંખ્યસમ્મત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં અવિવેક થવાને લીધે પ્રકૃતિના પ્રથમ વિકાર

तत्र स्वरूपावस्थानस्याऽऽत्मरूपस्याऽसाध्यत्वात्, प्रकृत्यादिप्रक्रियायां प्रमाणाभावाच्च ।

अग्रिमचित्तानुत्पादे पूर्वचित्तनिवृत्तिरित्यन्ये । तदपि तुच्छम् । अग्रिमचित्तानुत्पादस्य प्रागभावरूपस्याऽसाध्यत्वात्, चित्तनिवृत्तेरनुद्देश्यत्वाच्च ।

भानुमती

महत्तत्त्वेऽदृष्टं कृत्यादिकञ्च । पुरुषस्तु कूटस्थचैतन्यस्वरूपः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः । जन्यधर्मानाश्रयत्वं हि कौटस्थ्यमुच्यते । बुद्धिधर्माः कृत्यादयाः बुद्धिपरिणामविशेषेणाऽहङ्कारेण पुंसि आरोप्यन्ते, तदुक्तं **गीतायां** *'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ।' (भ.गी.३/२७) इति । अविवेककृतोमितको बुद्ध्युपराग एव पुरुषाणां बन्धः । विवेकख्यातौ सत्यां बुद्धेर्लयेन तदनुरागेण* **पुरुषस्य स्वरूपेणाऽवस्थानं** *मुक्तिः इति* **साङ्ख्यः** *प्रोक्तवान् ।*

तच्च निर्मूलसाङ्ख्यविज्रृम्भितम्, यतः **तत्र** *= साङ्ख्यमते* **स्वरूपावस्थानस्य आत्मरूपस्य असाध्यत्वात्।** *पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वेन तदाभिन्नस्य स्वरूपावस्थानस्य कृत्यविषयत्वादुपचरितसाध्यत्वस्य चाप्रयोजकत्वान्न परमपुरुषार्थत्वमित्यर्थः । **प्रकृत्यादिप्रक्रियायां प्रमाणाभावाच्च । एतेन** प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ।। (सां. का.२२) इति* **सांख्यकारिका**कृत **ईश्वरकृष्णस्य** *वचनम***पाकृतम्,** *अप्रामाणिकस्योपगन्तुमशक्यत्वात् । तथाहि बुद्धेरनादित्वे विनाशानुपपत्तेः, अजन्यभावस्य ध्वंसप्रतियोगित्वाविरहात् । तथा च बुद्ध्युपहितस्यात्मनः सर्वदा अवस्थानादनिर्मोक्षः स्यात् । सादित्वे च बुद्धिधर्माऽदृष्टप्रवाहस्यापि सादितया प्रथममदृष्टवैचित्र्यादिकं न स्यात्, गत्यन्तरं तु नास्त्येव । तदुक्तं* **न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनेन** *'अन्यथाऽनपवर्गः स्यात्संसारोऽथवा ध्रुवः' (न्या.कु.१-१४) इति । 'असंसारः= संसाराऽवैचित्र्यमिति (नवमुक्तिवाद पृ.९६)* **नवमुक्तिवादे गदाधरः** *। अत्र तत्त्वान्तरमपि निपुणमतिभिः स्वयमूह्यानि ।*

***अग्रिमचित्तानुत्पादे** = अग्रेतनात्मविज्ञानक्षणानुत्पादे सति* **पूर्वचित्तनिवृत्तिः** *= पूर्वतनज्ञानक्षणानिवृत्तिः मुक्तिः । संसारावस्थायामतिव्याप्तिवारणाय अग्रिमेत्यादिविशेषणम्, संसारदशायां पूर्वतनज्ञानानिवृत्तौ सत्यामप्यग्रिमचेतक्षणोत्पादेन तदपाकरणात्* **इत्यन्ये** *बौद्धाः वदन्ति ।*

***तदपि तुच्छम् । अग्रिमचित्तानुत्पादस्य** मुक्तिविशेषणस्य* **प्रागभावरूपस्य** *= अग्रिमविज्ञानक्षणप्रागभावस्वरूपस्य अनादित्वेन* **असाध्यत्वात्** *= पुरुषप्रयत्नाऽगोचरत्वात् । **न च** तत्र लब्धपरिपाल्यतारूपायाः क्षेमसाधारणायाः साध्यतायाः अग्रिमविज्ञानोत्पादकावैधत्वादारा सम्भवान्न दोष इति* **वाच्यम्, चित्तनिवृत्तेः** *पुरुषप्रवृत्तेः* **अनुद्देश्यत्वात्** *स्वतः पुरुषार्थत्वानुपपत्तेः* **च** *। न हि स्वानतिरिक्तचेतक्षणानिवृत्त्युद्देशेन प्रेक्षावान् कश्चित् प्रवर्तते,*

મહત્તત્ત્વ અને પુરુષમાં અવિવેક થાય છે. સત્ત્વ, અન્તઃકરણ વગેરે શબ્દોથી પણ મહત્તત્ત્વ ઓળખાય છે અને તે જ કર્તૃત્વ અને કર્તૃત્વનિમિત્તક સર્વ ધર્મોનો આશ્રય બને છે. પુરુષમાં અવિવેક હોવાને લીધે પુરુષમાં મહત્તત્ત્વના બધા ધર્મોનું ભાન= પ્રતિભાસ થાય છે. પુરુષમાં મહત્તત્ત્વના ધર્મોનો આ અવિવેકમૂલક પ્રતિભાસ એ જ પુરુષનું બંધન છે. આ બંધનના કારણે સંસારદશામાં પુરુષ પોતાના સ્વરૂપે અવસ્થિત રહેવાને બદલે મહત્ તત્ત્વના ઔપાધિકસ્વરૂપે અવસ્થિત રહે છે. પરંતુ જ્યારે પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકનું = ભેદનું જ્ઞાન થશે ત્યારે તે અવિવેકની નિવૃત્તિ થશે. આથી અવિવેકમૂલક પ્રકૃતિના વિકારસ્વરૂપ ઉપાધિનો પણ લય થવાથી પુરુષ ઔપાધિકરૂપથી અલગ પડી પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં અવસ્થિત રહે છે. પુરુષનું આ સ્વરૂપઅવસ્થાન એ જ પુરુષનો મોક્ષ છે.' <—

પરંતુ ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જી તેની સમાલોચના કરતાં કહે છે કે —> પુરુષનું સ્વરૂપાવસ્થાન આત્મસ્વરૂપ છે. અને સાંખ્યસંમત પુરુષ = આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે. માટે સ્વરૂપઅવસ્થાન પણ નિત્ય થવાને લીધે અસાધ્ય= પ્રયત્નાઽવિષય બનશે. જે અસાધ્ય હોય તે પુરુષાર્થ બની શકે નહીં. તેથી સ્વરૂપઅવસ્થાનાત્મક મુક્તિ પરમપુરુષાર્થ નહીં બની શકે. બીજી વાત એ છે કે પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ વગેરેના સંબંધમાં હમણાં જે પ્રક્રિયા બતાવવામાં આવી, તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. આથી અપ્રામાણિક પ્રક્રિયાના આધારે બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા યુક્તિસંગત નહીં થઈ શકે.

❀ અગ્રિમચિત્તાનુત્પાદસહિત પૂર્વચિત્તનાશ મુક્તિ - બૌદ્ધ ❀

અગ્રિ० । કેટલાક બૌદ્ધ વિદ્વાનોનું કહેવું એમ છે કે —> અગ્રિમ ચિત્તના અનુત્પાદથી વિશિષ્ટ પૂર્વ ચિત્તની નિવૃત્તિ એ જ મુક્તિ છે. કહેવાનો મતલબ એ છે કે 'ચિત્ત સ્વયં અસ્તિત્વરૂપે બંધન છે અને નાસ્તિત્વરૂપે મોક્ષ છે.' પરંતુ અહીં એ ધ્યાન રાખવું કે સામાન્યથી ચિત્તનિવૃત્તિમાત્રને મોક્ષ માની ન શકાય, કારણ કે જ્ઞાનસ્વરૂપ ચિત્ત ક્ષણિક હોવાને લીધે પ્રત્યેક સમયે સંસારદશામાં પણ પૂર્વ ચિત્તની નિવૃત્તિ થતી રહે છે. આથી સંસારદશામાં થનારી ચિત્તનિવૃત્તિમાત્રને મોક્ષ ન કહેતાં અગ્રિમ ચિત્તના અનુત્પાદથી વિશિષ્ટ પૂર્વચિત્તનિવૃત્તિ મોક્ષસ્વરૂપ છે - આમ કહેવું જોઈએ. આવું માનવાથી સંસારઅવસ્થામાં મોક્ષની આપત્તિ નહિ આવે, કારણ કે સંસારી અવસ્થામાં ચિત્તનિવૃત્તિ હોવા છતાં અગ્રિમ ચિત્તની ઉત્પત્તિ ચાલુ હોવાના કારણે અગ્રિમચિત્તઅનુત્પાદવિશિષ્ટ એવી ચિત્તનિવૃત્તિ ગેરહાજર હોય છે.' <—

તદ० । પરંતુ મહોપાધ્યાયજી આ મતની સમીક્ષા કરતાં કહે છે કે —> આ મત તુચ્છ છે. એનું કારણ એ છે કે અગ્રિમ ચિત્તના અનુત્પાદનો અર્થ છે અગ્રિમ ચિત્તનો પ્રાગભાવ. પ્રાગભાવ અનાદિ હોવાને લીધે અસાધ્ય= પુરુષપ્રયત્નનો અવિષય છે. આથી

आत्महानं मुक्तिरिति चार्वाकः, तन्न,: वीतरागजन्माऽदर्शनन्यायेन नित्यतया सिद्धस्यात्मनः सर्वथा हातुमशक्यत्वात्, आत्महानस्यानुद्देश्यत्वाच्च ।

भानुमती

अन्यथा तत्त्वहानिप्रसङ्गात् ।

आत्महानं = शरीरातिरिक्तस्यात्मनः देहध्वंसेनैव साकं ध्वंस एव **मुक्तिरिति चार्वाकः** ।

तन्न समीचीनम् । तस्यात्मनः शरीरातिरिक्तत्वेनाग्रे (पृ.९६) वक्ष्यमाणस्य हातुमशक्यत्वात् । तथाहि असतो नित्यानिवृत्तत्वात् । सतश्च तस्य ***वीतरागजन्माऽदर्शनन्यायेन नित्यतया सिद्धस्य आत्मनः सर्वथा हातुमशक्यत्वात्*** । यो हि प्रजायते स सराग एव न तु वीतरागः । रागश्च रागान्तरपूर्वक एव । तत इह जन्मन आद्यस्य रागस्य स्तन्यपानाभिलाषस्वरूपस्य रागान्तरपूर्वकत्वसिद्धौ अन्यस्य रागस्याऽसम्भवात् पूर्वजन्मसम्बन्धिरागपूर्वकत्वमनुमीयते । इत्थञ्च पूर्वजन्मसिद्धौ सत्यां पूर्वभवीयाद्यरागस्याप्येवमेव रागान्तरपूर्वकत्वसिद्धौ तत्पूर्वभवीयान्तिमरागसिद्धिः एवं ततोऽन्यप्रथमाभिलाषं पक्षीकृत्य तत्तत्पूर्विलभवसिद्ध्या आत्मनो नित्यत्वसिद्धिः। नित्यस्य सत आत्मन नाशाऽयोगात् । ततश्चशरीरविशेषत्वेनात्मनो नाशेऽपि सर्वथा तन्नाशाऽयोगात् । तदुक्तं 'वीतरागजन्माऽदर्शनात्' (न्या.सू.३/१/२४) इति ***न्यायसूत्रस्य भाष्ये वात्स्यायनेन*** 'सरागो जायते' इत्यर्थादापद्यते। अयं जायमानो रागानुबद्धो जायते, रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनतं योनिः । पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयान् अनुस्मरन् तेषु तेषु रज्यते । तथा चायं त्यक्तोज्झितमनोः प्रतिसन्धेः । एवं पूर्वशरीरस्य पूर्वतरेण । पूर्वतरस्य पूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः अनादिश्च रागानुबन्धः इति सिद्धं नित्यत्वमिति । तदुक्तं ***न्यायवार्तिकेऽपि*** 'नित्य आत्मा वीतरागजन्मादर्शनात्। न हि कश्चिज्जातमात्रो वीतरागो जायते, वीतरागाणां जन्मादर्शनात्, सराग जायत इति गम्यते । जन्म व्याख्यातम्। ततः किं ? रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः । न च विषयावगमासमर्थेषु इन्द्रियेषु रागः सम्भवति । न च स्मृतिमन्तरेण विषयानुचिन्तनं युक्तम् । 'पूर्वानुभूतविषयप्रार्थनासङ्कल्पः अहरहर्दोहे चेत्? अथ मन्यसे न पूर्वशरीरयोगो रागादुग्यते अपि त्वहरहरुद्गग इति, न, अभिप्रायापरिज्ञानात्, नैवमभिप्रायः कारणानियमेन रागोऽपि तु पूर्वसम्बन्धप्रतिपादनं सूत्रार्थः न चाहरहरुद्गग इति ब्रुवता तत्प्रतिषेधव्यत इति किंचैदुक्तं तन्मयत्वादुद्गग इति विषयाभ्यासः खल्वयं भावनाहेतुस्तन्मयत्वमुच्यते जातिविशेषाच्च राग इति । कर्म खल्वेतं जातिविशेषस्य निर्वर्तकं तादर्थ्यात्तच्छब्दं लभते दीक्षणादिवत् (न्या. वा.पृ. ३।१२) । ***वाचस्पतिमिश्रेण न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां*** 'पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनमिति । एकविषयः स्मृतिप्रवाहः विजातीयप्रत्ययासम्भिन्नश्चिन्तनम् । तच्चानुभवश्च पश्चाद्भवतीति अनुचिन्तनम् । न च तत्स्मृतिमन्तरेण भवति । न हि तत्र प्रवाहः प्रवाहिणं विनास्ति तदेवानुचिंतनं पूर्वानुभूतविषयप्रार्थनार्थः सङ्कल्पः प्रार्थनासंकल्पः स च पूर्वानुभूतविषय इत्यर्थः (न्या.ता.पृ.१११) इति व्याख्यातम्। प्रकरणकारो दोषान्तरमाह ***आत्महानस्य अनुद्देश्यत्वाच्च*** । न हि स्वानिष्टमुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते । ***एतेन*** शरीराद्यनवच्छिन्नात्मापि दुःखहेतुत्वान्नाशनीयः शरीरादिवादीति मतं ***प्रत्याख्यातम्***, आत्मनोऽनभ्युपगमे तन्नाशायोगात्, ध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्त्वव्याप्यत्वात्,

---

અગ્રિમચિત્તના પ્રાગભાવથી ઘટિત ઉપરોક્ત મોક્ષ પણ અસાધ્ય બની જશે. જો કોઈક પ્રકારના ચિત્તના ઉત્પાદકના અભાવ દ્વારા ચિત્તની અનુત્પત્તિ બતાવીને અગ્રિમચિત્તપ્રાગભાવમાં ક્ષેમસાધારણ સાધ્યતા અર્થાત્ પરિપાલ્યતાસ્વરૂપ સાધ્યતાની ઉપપત્તિ કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત દોષનું વારણ થવા છતાં પણ તેને પુરુષાર્થ નહીં માની શકાય, કારણ કે તે ચિત્તનિવૃત્તિ પુરુષપ્રવૃત્તિનું ઉદ્દેશ્ય નથી. જે પુરુષપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય હોય તેમાં જ સ્વતઃ પુરુષાર્થતા આવી શકે.

આત્મહાનસ્વરૂપ મુક્તિ - ચાર્વાક

આત્મ० । નાસ્તિક શિરોમણિઓની માન્યતા એવી છે કે --> 'શરીર એ જ આત્મા છે. શરીરથી અતિરિક્ત આત્માને સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. શરીરસ્વરૂપ આત્માનું અસ્તિત્વ એ જ સંસાર દશા છે. આથી શરીરસ્વરૂપ આત્માનો નાશ એ જ મુક્તિ છે.' <-- પરંતુ નાસ્તિક ચાર્વાકનો આ મત અત્યંત અસંગત છે, કારણ કે જે જે જન્મે છે તે તે સરાગ જ હોય છે. વીતરાગનો જન્મ થતો ક્યાંય દેખાતો નથી. રાગ એ અન્યરાગપૂર્વક હોય છે. જેમ કે ઘરનો રાગ એ ભોગસુખના રાગપૂર્વક હોય છે. રાગ એ પૂર્વવર્તી રાગનો વ્યાપ્ય હોવાથી સરાગીના આ જન્મનો પ્રથમ રાગ પણ તેની પૂર્વે અન્ય રાગની સિદ્ધિ કરે છે. પરંતુ આ જન્મમાં તો તે રાગ પ્રથમ હોવાથી તે પૂર્વનો રાગ આ જન્મસંબંધી તો સંભવી શકતો ન હોવાથી ગતજન્મના અંતિમ રાગને પોતાના પૂર્વવર્તીરૂપે સિદ્ધ કરશે. તેનો આશ્રય પૂર્વભવનો આત્મા બનશે, જેનું શરીર નષ્ટ થયેલ છે. આથી પૂર્વજન્મની સિદ્ધિ થશે. તથા આ જ રીતે ગતજન્મનો પ્રથમ રાગ પોતાના પૂર્વવર્તી રાગની સિદ્ધિ કરશે કે જે તેના પૂર્વજન્મનો અંતિમ રાગ હશે. આ રીતે ઉપદર્શિત વીતરાગજન્મઅદર્શન ન્યાયથી શરીરથી ભિન્ન અને નિત્ય એવો આત્મા સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે આત્મા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેનો નાશ કોઈ પણ રીતે ઘટી નહીં શકે. તેથી આત્માના નાશસ્વરૂપ મોક્ષને માનવો અસંગત છે. બીજી વાત એ છે કે આત્મહીન અર્થાત્ પોતાનો નાશ કોઈનો ઉદ્દેશ્ય પણ નથી હોતો. પોતાનો નાશ કરવાના ઉદ્દેશથી કોઈ વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિ કરે છે ? સર્વ જીવો જીવવાને ઇચ્છે છે. આ રીતે

नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति तौतातिताः । **तन्नेति नैयायिकादयः नित्यसुखे प्रमाणाभावात्** । न च **'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'** (बृ.आ.३/९/२८) **इतिश्रुतिरेव तत्र प्रमाणम् न च नित्यसुखे सिद्धे ब्रह्माभेदबोधनं**

भानुमती

*तत्सत्त्वे तस्य नित्यत्वान्निवर्तनाऽसम्भवात् । **एतेन** दुःखहेतुत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानरूपस्य हानमेव मुक्तिरिति नव्यनास्तिकमत**मपहस्तितम्,** सुख-दुःखाभावेतरत्वेन तस्याऽपुरुषार्थत्वात्, ज्ञानरूपात्महानस्यायत्नासिद्धेः, अतिरिक्तहानरूपाऽशक्यत्वादिति ।*

नित्येति *। अत्र नित्यत्वं सुखे विशेषणं न त्वभिव्यक्तौ, तथा सति तस्याः तत्त्वज्ञानजन्यताव्याकोपेन तदर्थं योगाभ्यासादिषु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गाच्च । सुखविशेषणत्वे तु तादृशसुखविषयक-साक्षात्कारस्य कादाचित्कतया न निरुक्तदोषावतारः । जीवमात्रे नित्यसुखसत्वेऽपि तत्साक्षात्कारस्तु तत्त्वज्ञानादेवेति न संसारितादृशायां तत्साक्षात्कृतेरिति भावः । निरतिशयत्वञ्च तत्त्वज्ञानग्राह्यतावच्छेदकतया सिद्धोऽखण्डधर्मीविशेषस्तादृशजातिर्विशेषो वा । **न च** तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकतया सुखसाक्षात्कारनिष्ठ एव मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः स्वीक्रियतां लाघवादिति **वाच्यम्,** सुखनिष्ठातिशयं विना तद्विषयकसाक्षात्कारे उत्कटेच्छाविषयत्वानुपपत्तेः । तच्च वैषयिकसुखापेक्षयोत्कृष्टत्वरूपमवगन्तव्यम् । तादृशसुखस्याभिव्यक्तिरेव* **मुक्तिरिति तौतातिताः** = *तौतातितमताः वदन्ति ।*

तन्नेति नैयायिकादयः *प्रतिविदधति । तथाहि - सा हि न नित्या, मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् । नोत्पाद्या, तद्धेतुशरीराद्यभावात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् । न च संसारिदशायां शरीरादेः तद्धेतुत्वं सामान्ये बाधकाभावात् । अत एव स्वर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं न तावदात्ममनोयोगः; तस्याऽदृष्टादीतरापेक्षस्याऽजनकत्वात् । विषयमात्राऽपेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गानिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता, तस्या अप्यत एव नाशात् । **न च** तत्त्वज्ञानात् सवासनामिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयात् दुःखसाधनशरीरादेर्नाशस्यैव तद्धेतुत्वात्तस्याऽजनन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति* **वाच्यम्,** *शरीरं विना तदनुपपत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च । **न च** मोक्षार्थिप्रवृत्तिरेव तत्र मानमिति* **वाच्यम्, नित्यसुखे प्रमाणाभावात् । न चैति** । *अस्य द्वितीयवाक्यपदेन सहान्वयो बोध्यः ।* **'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'** *(३/९/२८) इति* **श्रुतिरेव** = **बृहदारण्यकोपनिषद्वचनमेव तत्र** = *नित्यसुखे* **प्रमाणम् । न चेयं** *श्रुतिः परमात्मपरेति,* **वक्तव्यम्,** *परमात्मनो बन्धवत् मोक्षाभावात्। **न च** धर्मादृते कथं तत्र सुखमिति* **शङ्कनीयम्** *वाजपेयादेर्जन्यत्रिजातीयाऽपूर्वाणां विजातीयस्वर्गहेतुत्वकल्पनात् सामान्यतो धर्मत्वेन सुखत्वेन च कार्यकारणभावात्, 'यद्धर्मावच्छिन्नयोः कार्यकारणभावः स तत्सामान्ययोरपी'तिन्यायस्याऽप्रयोजकत्वात् । 'ईश्वरो न सुखवान् सुखसामग्रीविरहादे'ति प्राचीननैयायिकानुमानस्य 'ईश्वरः सुखवान् सुखवत्त्वेन वेदबोधितत्वादिति श्रुतिसाचिव्यप्रबलानुमानेन बाधितत्वात्। धर्मधर्मिभावाद्यकल्पनेन लाघवात् नित्यसुखाऽभिन्नेश्वरसिद्धिः, गुणस्य साश्रयकत्वव्याप्तौ मानाभावादिति तौतातितानुकृतम् ।*

न च नित्यसुखे सिद्धे *सति* **ब्रह्माऽभेदबोधनं** = *नित्येश्वराभेदभानं,* **तद्बोधने** = *नित्यब्रह्माऽभेदबोधनो*

આત્મવિનાશ પુરુષપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય જ નથી બનતો તો પછી તેને પરમપુરુષાર્થ કહેવું એ તો અતિસાહસ છે. તે વિવેકસ્વરૂપ ચક્ષુના અભાવને સૂચવે છે.

❀ નિત્ય નિરતિશય સુખની અભિવ્યક્તિ = મુક્તિ-મીમાંસક ❀

નિત્ય० । મીમાંસાદર્શનનો મત એવો છે કે 'વિષયેન્દ્રિય સમ્પર્કથી ઉત્પન્ન થવાવાળા સુખથી ભિન્ન સુખ પણ હોય છે કે જે નિત્ય અને નિરતિશય હોય છે. નિરતિશયનો અર્થ એવો છે કે અતિશયથી શૂન્ય, જેનાથી અધિક બીજું ન હોય, જે સર્વશ્રેષ્ઠ હોય. આવા સુખની અભિવ્યક્તિ-આવા અનાદિ-અનંત-મહત્તમ સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ એ જ મોક્ષ છે.

❀ નિત્યસુખ પ્રમાણથી અસિદ્ધ- નૈયાયિક ❀

तन्ने० । પરંતુ આના વિરોધમાં નૈયાયિક વગેરે વિદ્વાનોનું મંતવ્ય એવું છે કે નિત્ય સુખની સિદ્ધિમાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી તેનાથી ઘટિત મુક્તિ પણ અપ્રામાણિક છે. અપ્રામાણિક પદાર્થથી ઘટિત વસ્તુ પ્રામાણિક કઈ રીતે હોઈ શકે?

મીમાંસક :- न च नि० । 'नित्यं विज्ञानं आनन्दं ब्रह्म' આ શ્રુતિ = વેદવચનથી જ નિત્ય સુખની સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે એનાથી નિત્ય એવા આનંદ = નિત્ય સુખ સાથે બ્રહ્મઅભેદનું સાક્ષાત્ પ્રતિપાદન થયેલ છે.

નૈયાયિક:- न च नित्यसु० । જો નિત્ય સુખ સિદ્ધ થશે તો તેની સાથે બ્રહ્મ = વિશુદ્ધ આત્માના અભેદનું ભાન થશે, કારણ કે પ્રમાણથી અસિદ્ધની સાથે કોઈ વાસ્તવિક વસ્તુનો અભેદ અન્વય થઈ શકતો નથી. પરંતુ નિત્ય સુખની સિદ્ધિ તો નિત્ય બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે અભિન્નત્વરૂપે તે ભાસે તો જ થઈ શકે. મતલબ એવો છે કે નિત્ય સુખ જેવી કોઈ ચીજ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તો નિત્ય એવા

तद्बोधने च नित्यसुखसिद्धिरिति परस्पराश्रय इति वाच्यम् स्वर्गत्वमुपलक्षणीकृत्य स्वर्गविशेषे यागकारणताबोधवत् सुखत्वमुपलक्षणीकृत्य सुखविशेषे ब्रह्माभेदोपपत्तेः, यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तत्र ब्रह्माभेदोऽपि विधिनैव बोध्यते,

भानुमती

च नित्यसुखसिद्धिः इति *प्रकृते ज्ञातौ* ***परस्पराश्रयः*** *स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्राहकत्वात्* ***इति*** *नैयायिकेन* ***वाच्यम्,*** ***स्वर्गत्वं*** *= स्वर्गत्वबोधकपदं* ***उपलक्षणीकृत्य*** *= स्वार्थबोधकत्वे सति स्वेतरार्थबोधकत्वरूपं कृत्वा* ***स्वर्गविशेषे*** *= स्वर्गत्वव्याप्यतैजात्यावच्छेन्नं प्रति* ***यागकारणताबोधवत्*** *। अयं भावः 'स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुत्या यागस्य स्वर्गहेतुताबोधनात् स्वर्गत्वेन रूपेण स्वर्गसामान्यं प्रति यागहेतुतौकल्पने दानादिजन्यस्वर्गे व्यभिचारापातात् स्वर्गत्वं विहाय दानादिजन्यतावच्छेदकव्यावृत्तं स्वर्गत्वव्याप्यं यदतैजात्यं तदवच्छेन्नं प्रति यथा यागकारणता गृह्यते तथैव 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनात् ब्रह्मणो नित्यत्वेनाऽयोग्यतयाऽनित्यं सुखं विहाय* ***सुखत्वं*** *= सुखत्वबोधकपदं* ***उपलक्षणीकृत्य सुखविशेषे*** *= जन्यसुखव्यावृत्त सुखत्वव्याप्यं यदतैजात्यं तदवच्छेन्ने* ***ब्रह्माभेदोपपत्तेः*** *।*

केचित्तु *- 'स्वर्गम्प्रति दर्शस्य यथा कारणता तथा यागान्तरस्यापि । न च सर्वस्यापि वैकल्पिकत्वेन कारणता ववक्रणक - व्रीहिकरणकयागयोरिव, किन्तु स्वर्गत्वावान्तरतत्तज्जातिविशेषावच्छेन्नस्वर्गविशेषम्प्रत्येव कारणत्वं दर्शादीनां तत्तज्जातिरूपेण च स्वर्गविशेषस्य नोपस्थितिर्येन च स्वर्गत्वसामान्येनोपस्थितिर्न तेन रूपेण दर्शादीनेष्टकारणतातिरूपकल्पनमिति यथा स्वर्गत्वस्योपलक्षणत्वमेव तदुपलक्षितस्वर्गविशेषोनिरूपितैव यागकारणता श्रुत्या प्रतीयते । स्वर्गत्वस्योपलक्षणत्वादेव न कार्यतावच्छेदकत्वेन भानं तथाविधस्य चावान्तरजाति-विशेषस्यानुपस्थितत्वेनैव न तत्त्वेन भानं किन्तु कार्यमात्रस्य स्वर्गविशेषस्य तथा प्रकृतेऽपि सुखत्वेनोपल-क्षितसुखविशेष एव ब्रह्माभेदबोधनमिति* ***व्याख्यानयन्ति । तच्चिन्त्यम् ।***

नन्वेवं सति शाब्दबोधे विलम्बः स्यात् । न च स इष्टः इत्याशङ्कायां तौतातिता वदन्ति- ***यद्वा*** *दर्शितश्रुत्यादौ* ***नित्यं सुखं बोधयित्वा तत्र*** *= उपस्थिते नित्यसुखे* ***ब्रह्माऽभेदोऽपि विधिनैव*** *= प्रोक्तश्रुत्यैव* ***बोध्यते । अत एव*** *शब्दशक्त्याऽनुपस्थापितस्य तदतिशेषस्य भानं कथं ? श्रुतौ लक्षणाया अनङ्गीकारादित्युक्तावपि* ***न क्षतिः,*** *सुखे नित्यत्वस्य शक्त्यैव भानात् ।* ***एतेन*** *उपजननापायवतोः ज्ञानसुखयोः 'अहं जानामि', 'अहं सुखी'ति भिन्नत्वेनानुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाध इति* ***प्रत्युक्तम्,*** *अन्यत्र प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वेऽप्यत्रातीन्द्रियस्थले श्रुतेरेव बलवत्त्वात् ।* ***न चैवं*** *प्रथमं सुखमुद्दिश्य नित्यत्वं बोधयित्वा ब्रह्म उद्दिश्य सुखाभेदस्य बोधने मुख्यप्रकार-तावच्छेदकरूपेतमुख्यविशेषणतावदणवत्त्वेन* ***वाक्यभेदः*** *प्रसज्येतेत्यारेकणीयम्,* ***सुखमुद्दिश्यैव*** *नित्यत्वस्य ब्रह्माभेद-स्य च विधातुमिष्टत्वेन* ***वाक्यैकवाक्यत्वात्*** *। एकवाक्यत्वञ्च साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतीपपादितपरत्वम् । साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थमुख्यविशेष्यकप्रतीपपादितप्रयोजकत्वमिति तदर्थः । प्रमाणञ्चात्र* ***जैमिनिसूत्रमपि*** *- 'अर्थैक्यादेकं वाक्यं*

બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે તેનો અભેદાન્વયબોધ થઈ શકે અને નિત્ય બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે સુખનો અભેદાન્વયબોધ થાય તો જ નિત્ય એવા બ્રહ્મતત્ત્વથી અભિન્ન હોવાને લીધે નિત્યસુખની = સુખમાં નિત્યત્વની સિદ્ધિ થઈ શકે. એક બીજાની પ્રસિદ્ધિ = જ્ઞાન માટે પરસ્પરના જ્ઞાનની અપેક્ષા હોવાથી અહીં પરસ્પરાશ્રય દોષ આવશે. આવી સ્થિતિમાં બેમાંથી એકની પણ સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે. જ્યાં સુધી સુખમાં નિત્યત્વની સિદ્ધિ નહિ થાય ત્યાં સુધી બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે તેનો અભેદાન્વયબોધ નહિ થઈ શકે અને જ્યાં સુધી નિત્યબ્રહ્મતત્ત્વનો સુખ સાથે અભેદાન્વયબોધ નહિ થાય ત્યાં સુધી સુખમાં નિત્યત્વની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે. આથી પરસ્પરાશ્રયતા સ્પષ્ટ જ છે. પરસ્પરાશ્રયને માથે કાંઈ શીંગડા નથી ઉગતા કે જેથી તે રીતે તેની સિદ્ધિ થઈ શકે.

સુખત્વને ઉપલક્ષણ બનાવી નિત્ય સુખમાં આત્માનો અભેદાન્વય - મીમાંસક

મીમાંસકઃ- સ્વ० । અરે ! આ પરસ્પરાશ્રયને રવાના કરવો એ તો ચપટીનો ખેલ છે. એ પૂર્વે અમે અહીં કેવો અન્વયબોધ માનીએ છીએ? ને સમજવા એક દૃષ્ટાંતને જરા શાંતિથી સમજી લઈએ. જેમ કે **'स्वर्गकामो यजेत'** આ વાક્ય દ્વારા યજ્ઞમાં સ્વર્ગની કારણતાનું ભાન થતાં સ્વર્ગત્વઅવચ્છેદેન = સ્વર્ગસામાન્ય = સકલ સ્વર્ગ પ્રત્યે યજ્ઞને કારણ માનતાં દાન-તપ વગેરે દ્વારા મળનારા સ્વર્ગમાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવવાથી સ્વર્ગત્વને છોડીને વિજાતીય સ્વર્ગત્વને, કે જે સ્વર્ગત્વજાતિનું વ્યાપ્ય છે અને દાનાદિજન્ય સ્વર્ગમાં રહેતું નથી, કાર્યતાવચ્છેદક બનાવી તાદૃશ વિજાતીયસ્વર્ગત્વઅવચ્છિન્ન = સ્વર્ગવિશેષ પ્રત્યે યજ્ઞમાં કારણતાનું ભાન થાય છે. અહીં સ્વર્ગત્વવાચકપદ એ ઉપલક્ષણ = પરિચાયક હોવાથી સ્વર્ગત્વને છોડીને સ્વર્ગત્વવ્યાપ્ય જાતિવિશેષને યજ્ઞકાર્યતાઅવચ્છેદક માની શકાય છે. તે જ રીતે **'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'** આ વેદવચન દ્વારા સુખની જોડે બ્રહ્મતત્ત્વના અભેદાન્વયબોધનું ભાન થતાં બ્રહ્મતત્ત્વ નિત્ય હોવાથી બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે અભેદાન્વય બોધ કરવા માટે અનિત્ય સુખ અયોગ્ય બની જાય છે. તેથી સુખત્વવાચક પદને ઉપલક્ષણ = પરિચાયક બનાવી અનિત્ય સાંસારિક સુખને છોડીને અનિત્યસુખવ્યાવૃત્ત સુખત્વવ્યાપ્ય જાતિવિશેષથી વિશિષ્ટ સુખવિશેષમાં બ્રહ્મતત્ત્વનો અભેદાન્વયબોધ ઘટી શકશે. આ રીતે બ્રહ્મતત્ત્વનો સુખ સાથે અભેદાન્વયબોધ માનવામાં સુખમાં નિત્યત્વસિદ્ધિની આવશ્યકતા જ નથી રહેતી. તો પછી પરસ્પરાશ્રય દોષનો પગપેસારો કેવી રીતે થશે ?

न च वाक्यभेदो वाक्यैकवाक्यत्वात्, न चानन्दमित्यत्र नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः, छान्दसत्वात्, न चानन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति भेदपरषष्ठ्यनुपपत्तिः; 'राहोः शिर' इतिवदभेदेऽपि षष्ठीदर्शनादिति वाच्यम्

भानुमती

साकाङ्क्षत्वेद् विभागे स्यात्' ( ) इति । तादात्म्यसम्बन्धेन नित्यत्वविशेष्टसुखविशेष्यकबोधस्य ब्रह्मविशेष्टसुख-विशेष्यकबोधस्य च मिथः साकाङ्क्षत्वेनैकार्थमुख्यविशेष्यकप्रतिपत्तिरूपत्वाद्वाक्यैकवाक्यतानिर्वाह इति तौतातिता-भिप्रायः ।

***न चो**क्तश्रुत्या नित्यसुख-ब्रह्मणोरभेदोपगमे **'आनन्दं' इत्यत्र नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः**, मत्वर्थीयाऽच्प्रत्य-यान्ततयाऽऽनन्दपदेनाऽऽनन्दवत्त्वस्य बोधनीयत्वात् इति **वक्तव्यम्, छान्दसत्वात्** = 'व्यत्ययो बहुलं' (३/१/८५) इति **पाणिन्यनुशासन**परिप्राप्तवैदिकच्छन्दोनियमादित्यर्थः । अन्यथा 'आनन्दो ब्रह्मे'ति व्यत्ययात्-इत्यादिश्रुत्यन्यथानुपपत्तेः । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि नृणिलिङ्गास्तु तद्वति' (अ.को.१-१-१७) इति **अम-रकोश**वचनानुशासनं तु वैदिकान्यप्रयोग एवेति द्रष्टव्यम् ।*

***न च** आनन्द-ब्रह्मणोरैक्ये **'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितं' ( ) इति भेदपरषष्ठ्यनुपपत्तिः**, ततश्च 'घटस्य रूपं' इत्यत्र यथा घटरूपयोर्भेदः सिध्यति तथाऽऽनन्दब्रह्मणोरपीति नैयायिकेन **वक्तव्यम्, 'राहोः शिरः'**, 'तैलस्य धारा', 'ममात्मा' **इतिवदभेदेऽपि षष्ठीदर्शनात्** । न च राहुशिरसोरभेदः षष्ठ्या बाधितो भवति। अत्रापि आनन्दमिति छान्दसं नपुंसकलिङ्गम् । **ब्रह्मणः** = आत्मनः **रूपं** = स्वरूपं **तच्च मोक्षे** = मोक्षसमये **प्रतिष्ठितं** = साक्षात्कृतं अभिव्यक्तिमापादितमिति यावत् । अतो नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिरेव मुक्तिरिति श्रुतिसिद्धमिति तौतातितभट्टाशयः ।*

मीमांसकः- यद्वा० । અથવા એમ પણ કહી શકાય કે ઉપરોક્ત શ્રુતિવાક્ય નિત્ય સુખનો બોધ કરાવી તે જ શ્રુતિવચન નિત્ય સુખમાં બ્રહ્મઅભેદનું પણ ભાન કરાવશે. ઉપદર્શિત શ્રુતિવચન જ બન્ને કાર્ય કરાવશે. તેથી કોઈ પ્રકારના કાલક્ષેપનો પણ અવકાશ નહીં રહે.

નૈયાયિક :- न च वा० । જો સુખમાં નિત્યત્વનું પ્રથમ ભાન કરાવી બ્રહ્મતત્ત્વમાં સુખનો અભેદાન્વય બોધ કરવામાં આવે તો નિત્યત્વ અને સુખાભેદ સ્વરૂપ બે પ્રકાર = વિશેષણ અને સુખ અને બ્રહ્મ સ્વરૂપ બે વિશેષ્ય જ્ઞાત થવાને લીધે વાક્યભેદ = વાક્યદ્વય દોષ આવશે. બે મુખ્ય પ્રકારતાથી નિરૂપિત બે મુખ્ય વિશેષ્યતાનું ભાન થવું એ જ વાક્યભેદનું લક્ષણ છે. આથી 'नित्यं विज्ञानं...' શ્રુતિમાં વાક્યભેદ દોષ દુર્વાર બનશે. આ તો બકરું કાઢતાં ઊંટ પેઠું !

❁ वाक्यैकवाक्यता समर्थन ❁

મીમાંસક :- वाक्यै० । ના, વાક્યભેદની અહીં કોઈ શક્યતા નથી. કારણ કે અમે સુખમાં જ નિત્યત્વનું અને બ્રહ્મઅભેદનું ભાન માનીએ છીએ. એક જ મુખ્ય વિશેષ્યમાં સાકાંક્ષ અનેક વિશેષણનું ભાન માનવામાં વાક્યૈકવાક્યતા જળવાઈ રહેવાથી વાક્યભેદદોષ નથી રહેતો. સાકાંક્ષ એકાર્થમુખ્યવિશેષ્યક બોધનું નિર્વાહક હોવું તે જ વાક્યૈકવાક્યતા. પરસ્પર સાકાંક્ષ એવા અનેક વિશેષણોનું એક મુખ્ય વિશેષ્યમાં ભાન જે વાક્ય દ્વારા થાય તે વાક્યમાં વાક્યૈકવાક્યતા રહે છે; જે અહીં અબાધિત હોવાને લીધે વાક્યભેદ વિલીન થઈ જાય છે. વાક્ય ભેદાતું નથી, તૂટી નથી જતું. વાક્યની અખંડિતતા અબાધિત રહે છે.

નૈયાયિક :- न चा० । જો બ્રહ્મ અને આનંદનો અભેદ હોય અર્થાત્ બ્રહ્મ આનંદસ્વરૂપ હોય તો 'आनन्दो ब्रह्म' આ રીતે આનન્દપદ પ્રથમ વિભક્તિવાળું હોવું જોઈએ, કારણ કે આનંદશબ્દ જ્યારે ગુણવાચક હોય ત્યારે પુંલિંગમાં જ આવે. પરંતુ તે અહીં નપુંસકલિંગમાં છે. તેથી ફલિત થાય છે કે આનન્દપદ અહીં ગુણવાચક નથી પરંતુ ગુણિવાચક છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ આનંદસ્વરૂપ નથી પરંતુ આનંદવાન્ છે. તેથી બ્રહ્મ અને આનંદ વચ્ચે ભેદ સિદ્ધ થવાને લીધે બન્ને વચ્ચે અભેદાન્વય નહીં થઈ શકે. અભેદાન્વય કરવો હોય તો 'आनन्दो ब्रह्म' આ રીતે આનન્દપદનો પુંલિંગમાં પ્રયોગ જોઈએ.

મીમાંસક :- छा० । ભાગ્યશાળી! લૌકિક શાસ્ત્રોના નિયમો વૈદિક શાસ્ત્રોમાં લાગુ પડતા નથી. આ માટે પાણિનિએ પણ 'व्यत्ययो बहुलम्' આવું સ્વતન્ત્ર સૂત્ર બનાવેલ છે. તેથી આનંદશબ્દ નપુંસકલિંગવાળો હોવા છતાં તેને ગુણવાચક માની શકાય છે. આથી બ્રહ્મ અને આનંદ વચ્ચે અભેદાન્વય બોધ સુરક્ષિત રહેશે.

નૈયાયિક :- જો બ્રહ્મ અને આનંદ વચ્ચે અભેદ હોય તો 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितं' અર્થાત્ 'આનંદ એ બ્રહ્મતત્ત્વનો ધર્મ છે કે જે મોક્ષમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.' અહીં ભેદપરક ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયેલ છે તે નહિ ઘટે. જે બે પદ વચ્ચે ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ હોય છે તે બે પદના અર્થમાં જરૂર ભેદ હોય છે. જેમ 'चैत्रनुं धन' અહીં ચૈત્ર અને ધન વચ્ચે ભેદ રહેલો છે. તે જ રીતે 'આનંદ બ્રહ્મનો ધર્મ છે.' અહીં પણ બ્રહ્મ અને આનંદ વચ્ચે ભેદ સિદ્ધ થાય છે. તે બે વચ્ચે અભેદ માનવામાં આવે તો ભેદબોધક ષષ્ઠી વિભક્તિ અનુપપન્ન બની જાય.

મીમાંસક :- राहो० । જો બે પદ વચ્ચે ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયેલો હોય તે બે પદના અર્થ વચ્ચે ભેદ જ હોય આવી

आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात्, सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् ।

न चाऽऽत्माभिन्नतया सुखमनुभूयत एव, सुखत्वं तु तत्र नानुभूयते देहात्माभेदभ्रमवासनादोषात्, आत्यन्तिकदुःखोच्छेदरूपव्यञ्जकाभावाद्वा । यत्तु सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभवसामग्रीत्वमिति नोक्तोपपत्तिरिति,

भानुमती

यत्तु *'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः आनन्दादेर्विशेषस्याऽऽत्मनो नित्यतां बोधयति, विशेषत्वनत्वयोरपरतायाः औत्सर्गिकतया असति बाधके त्यागाऽयोगादिति विशेषणस्यानन्दस्य नित्यत्वे सैव प्रमाणमिति ।* ***तच्चिन्त्यम्*** *। तथा सति ततो नित्यज्ञानस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । न च तौतातितानां तदनुमतम्, वेदान्तिनामेव यथाश्रुतताद्दशश्रुतिबलात् ज्ञानसुखात्मकस्य परमात्मनः सिद्धेरित्यत्र विस्तरः ।*

नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिलक्षणाया मुक्तेः निरासाय नैयायिको हेतुमाह ***आत्मनः*** *संसारदशायां* ***अनुभूयमानत्वेन*** *तदाभिन्नस्य* ***नित्यसुखस्यापि अनुभवप्रसङ्गात्*** *= संसारदशायामपि आभिव्यक्तिकप्रसङ्गात्,* ***सुखमात्रस्य*** *= सुखत्वावच्छिन्नस्य* ***स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात्,*** *तदननुभवे वाऽऽत्मनोऽपि अननुभवो न स्यादिति* ***तत्त्वचिन्तामणिकारः*** *(त.चि.मु.वा.पृ.१८१) ।* ***एतेन*** *नित्यमतिशयितसुखमेवापवर्गो नाम्नवादिति* ***स्वतन्त्रमतमपि प्रत्याख्यातम्*** *।*

वस्तुतः ब्रह्माऽभिन्नैकान्तनित्यसुखज्ञानस्याऽऽभिव्यक्तिरूपस्य नित्यत्वमेव, 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या ज्ञानसुखयोरभेदबोधनात् । ततश्चैकान्ततः सुखस्य नित्यत्वे संसारदशायामपि तदाभिव्यक्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारित्वमेवेति व्यक्तं ***स्याद्वादकल्पलतायाम्*** *। तदुक्तं* ***वात्स्यायनेनापि न्यायभाष्ये*** *- 'यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च, संवेदनस्य तूपरमो नास्ति, कारणस्य नित्यत्वात् तथा संसारस्थायीति । एवं च सति धर्माधर्मफलेन सुख-दुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति (न्या.सू.१/१/२ भा.पृ.३७) ।*

*नैयायिकाः तौतातितशङ्कामावेदयन्ति - **न चेति** । अस्य मूलग्रन्थे वाच्यमित्यनेन अन्वयः । **आत्माऽभिन्नतया सुखं** = नित्यसुखं **अनुभूयते** = आभिव्यक्तीक्रियत **एव, सुखत्वं तु तत्र** = आत्माभिन्ननित्यसुखे **नानुभूयते** । तौतातिता अत्र हेतुमाहुः **देहात्माभेदभ्रमवासनादोषात्** । आनित्यज्ञानरूपतदाभिव्यक्तेः देहात्माभेदभ्रमजनकसंस्कारदोषाभासाध्यत्वोपगमेन आद्यबौद्धैकादेर्दुःखपङ्कैकानिमग्नसंसारदशायां न तत्र सुखत्वानुभव इति तौतातिताशयः ।*

नन्वेवमपि तादृशसंस्कारशून्यानां उत्पन्नतत्त्वज्ञानानां योगिनां देहदशायां तदाभिव्यक्तेः दुर्वारित्याशङ्कायामन्यहेतुमाहुः ***आत्यन्तिकदुःखोच्छेदरूपव्यञ्जकाभावाद् वेति*** *। आत्माभिन्ननित्यसुखे सुखत्वप्रकारकाभिव्यक्तेः स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसमानकालीनदुःखध्वंसव्यङ्ग्यत्वान्न देहदशायां योगिनामपि तत्र सुखत्वानुभव इति तौतातितात्पर्याभिप्रायः ।*

तत्त्वचिन्तामणिकृत्मङ्गेश्वरमतमपाकर्तुमुपक्षिपति - यत्त्विति *। तन्नेत्यनेनास्यान्वयः ।* ***सुखानुभवसामग्र्याः*** *= सुखविशेष्यकलौकिकमानससाक्षात्कारसामग्र्याः* ***एव सुखत्वानुभवसामग्रीत्वमिति*** *। यद्यपि लौकिकविषयता-*

કોઈ રાજાજ્ઞા નથી. જે બે પદાર્થ વચ્ચે અભેદ હોય તેના વાચક પદો વચ્ચે પણ ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ દેખાય છે. જેમ કે 'राहोः शिरः' અર્થાત્ 'રાહુનું માથું'. રાહુ એ હકીકતમાં માથાથી કોઈ અલગ ચીજ નથી. રાહુ મસ્તકસ્વરૂપ જ છે. મસ્તકથી અભિન્ન હોવા છતાં જેમ 'રાહુનું માથું' એવો ષષ્ઠીવિભક્તિથી ઘટિત પ્રયોગ થાય છે તેમ આનંદ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અભેદ હોવા છતાં પણ એવો છઠ્ઠી વિભક્તિવાળો વાક્યપ્રયોગ થઈ શકે છે. છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ માત્ર સંબંધ છે, નહિં કે ભેદ સંબંધ કે અભેદ સંબંધ. આથી બ્રહ્મ અને નિત્ય આનંદ વચ્ચે અભેદ અબાધિત છે. નિત્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એવો આનંદ મોક્ષમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. માટે મુક્તિ એ નિત્ય નિરતિશય આનંદની અભિવ્યક્તિસ્વરૂપ છે - એવું માનવું બરોબર છે.

❀ नित्यसुखाभिव्यक्तिने मुक्ति मानवामां विपदा ❀

નૈયાયિકઃ- સુખને એકાંતે નિત્ય માનવામાં આવે અને આત્માથી એકાંતે અભિન્ન માનવામાં આવે તો સંસારઅવસ્થામાં આત્માનો અનુભવ થાય છે તે કારણસર નિત્ય સુખનો પણ અનુભવ પણ થવો જોઈએ. આત્મા અને નિત્ય સુખ મિથઃ અભિન્ન હોવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં નિત્ય સુખનો સાક્ષાત્કાર થવો ન્યાયપ્રાપ્ત છે. 'સર્વ સુખ પોતાના સાક્ષાત્કારના જનક હોય છે' આવો નિયમ હોવાથી નિત્ય સુખની અભિવ્યક્તિ = અનુભૂતિ સર્વદા થવી જોઈએ.

❀ सुखत्वानवगाही सुखानुभव - मीमांसक ❀

મીમાંસક :- આત્મા નિત્ય સુખથી અભિન્ન હોવાને લીધે આત્માનુભવ સમયે આત્માથી અભિન્ન એવા સુખનો પણ અનુભવ થાય છે જ. પરંતુ આત્માથી અભિન્ન નિત્ય સુખમાં સુખત્વનું ભાન નથી થતું. આનું કારણ એ છે કે સંસારી જીવોમાં શરીર અને આત્મામાં અભેદનો ભ્રમ દુઃખાનુભવ કરાવે છે. એથી 'હું દુઃખી છું' એવું ભાન સંસારી જીવોને થાય છે. અભેદભ્રમના સંસ્કાર જ્યાં સુધી નાબુદ ન થાય ત્યાં સુધી આત્માનો અનુભવ થવા છતાં પણ તેમાં સુખત્વનું ભાન થતું નથી. પ્રતિબન્ધક હોય ત્યાં સુધી :

तत् न, सुखविशेष्यक-दुःखाभावत्वादिप्रकारकभ्रमदशायां सुखत्वाननुभवादिति वाच्यम्, आत्मसुखयोरभेदे सुखत्वस्यात्मत्वतुल्यव्यक्तिकत्वेनात्मत्वान्यजातित्वासिद्धेः । किञ्च दुःखमप्येवं सुखं स्यात्, 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' इति श्रुत्या आनन्दमयब्रह्माऽभेदबोधनात्, सुखत्वेनाननुभवस्य चोक्तरीत्योपपत्तेः

भानुमती

सम्बन्धेन सुखानुभवं प्रति मनसः स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेन हेतुत्वं सुखत्वानुभवं प्रति तु तस्य स्वसंयुक्त-समवेतसमवेतत्वसंसर्गेण कारणता तथापि सुख-सुखत्वयोः समानाधिकरण्येनाऽपि तदुभयसामान्याधिकरण्यमुक्तं **मणिकृतेति** न विरोधः । **इति** हेतोः **न उक्तोपपत्तिः** = सुखत्वावच्छिन्नसुखानुभवसङ्गतेरिति ।

तौतातितेता तदर्कते- **तत् न** समीचीनम्, **सुखविशेष्यक-दुःखाभावत्वादिप्रकारकभ्रमदशायां** = दुःखाभाव-त्वादिना सुखानुभवे **सुखत्वाननुभवात्** = सुखत्वप्रकारितावैरहात् । **एतेन** सुखविशेष्यितायाः सुखत्वप्रकारिता-व्याप्यत्वानियमोऽप्रामाणिक **इत्यावेदितम्** ।

नैयायिकः तात्रैरासे हेतुमाह- **आत्मसुखयोः** = आत्म-सुखपदप्रतिपाद्ययोः **अभेदे** स्वीक्रियमाणे सति **सुखत्वस्य आत्मत्वतुल्यव्यक्तिकत्वेन** = आत्मत्वाश्रयेतराश्रयकत्वशून्यत्वे सति आत्मत्वाश्रयाश्रयकत्वेन आत्मत्वाव्याप्यजातित्वाऽसिद्धेः तुल्यव्यक्तिकत्वस्य जातिबाधकत्वात्, घटत्व-कलशत्वस्थले तथा दृष्टत्वात् । तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिकत्वं, तच्च स्वाभेदजात्याश्रयव्यक्तिकोनिष्ठसंख्याऽन्यूनाधिरिक्तसंख्याकव्यक्तिकत्वं, स्वसमानाधिक-रण्यान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-स्वाभेदजातेसमानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं स्वव्याप्यत्व-स्वव्यापकत्वस्वाभेदतैतादितरसम्बन्धेन जातितोविशेषत्वरूपं वेति **मुक्तावलीमञ्जूषाकारः । किञ्च दुःखमपि एवं** निरुक्तरीत्या **सुखं स्यात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' ( ) इति श्रुत्या आनन्दमयब्रह्माभेदबोधनात्** सर्वस्य नित्यानन्दाभेदब्रह्माऽभेदत्वे सर्वान्तर्गतस्य दुःखस्याऽपि ब्रह्मरूपता स्यात् । दुःखस्य ब्रह्माभेदत्वे सिद्धे सुखाभेदत्वासिद्धेः 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यानन्दस्वरूपत्वासिद्धेः तदाभेदस्य तदाभेदाभेदत्वानियमात् । **न चैवं** दुःखस्यानुभूयमानत्वेन तदाभेदस्य सुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गे दुःखभागस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वानियमादिति **वाच्यम्,** दुःखाभेदतया सुखमपि संसारदशायामनुभूयत एव, सुखत्वं तु तत्र नानुभूयते । **न च** सुखत्वेन तदनुभवः स्यादिति **वक्तव्यम्, सुखत्वेन** सुखाऽभेदेन दुःखस्य **अननुभवस्य च** = हि **उक्तरीत्योपपत्तेः** = 'देहात्माभेदभ्रमवासनादोषात् न तत्र दुःखत्वमनुभूयत' इत्यस्योपपादकस्य जागरूकत्वात्सर्वं चतुरस्रं स्यादिति नैयायिकाभिप्रायः ।

કેવી રીતે થઈ શકે ? અથવા એમ પણ કહી શકાય કે નિત્ય સુખ તો સર્વદા સન્નિહિત જ છે. પરંતુ તેના વ્યંજકની ગેરહાજરી હોવાના લીધે સુખત્વનો અનુભવ થતો નથી. તેનું વ્યંજક છે આત્યંતિક દુઃખવિનાશ. સંસારદશામાં દુઃખમાં સબડતા જીવમાં આત્યંતિક દુઃખધ્વંસ ક્યાંથી સંભવે ? એક દુઃખ જાય ત્યારે બીજા અનેક દુઃખોની પરંપરા તૈયાર જ હોય છે. જ્યારે ભવિષ્યમાં એક પણ દુઃખ આવવાનું નહીં હોય એવી અવસ્થામાં એ જીવમાં રહેલ દુઃખધ્વંસ નિત્ય સુખને વ્યક્ત કરશે. ત્યારે તેમાં સુખત્વનો અનુભવ કરવા જીવ સમર્થ બને છે.

વસ્તુ० । અહીં એવી શંકા થાય કે --> સુખના અનુભવની સામગ્રી એ જ સુખત્વના અનુભવની સામગ્રી છે. એથી સંસારી અવસ્થામાં આત્માનો અનુભવ થતાં અનુભૂયમાન નિત્ય સુખમાં સુખત્વનું ભાન પણ અવશ્ય થઈ જ જશે. માટે 'આત્માથી અભિન્ન નિત્ય સુખ અનુભવાતું હોવા છતાં તેમાં સુખત્વનું ભાન દોષના કારણે અથવા વ્યંજકઅભાવના લીધે સંસારદશામાં નથી થતું' આ વાત અનુપપન્ન બની જશે. <-- તો આ બરાબર નથી, કારણ કે સુખમાં જ જ્યારે દુઃખાભાવત્વનો ભ્રમ થાય ત્યારે અર્થાત્ સુખ જ્યારે દુઃખાભાવસ્વરૂપે ભાસે ત્યારે સુખમાં સુખત્વનું ભાન નથી થતું. માટે 'સુખ અને સુખત્વ-બન્નેના સાક્ષાત્કારની સામગ્રી એક જ છે.' આ નૈયાયિક માન્યતા બરાબર નથી. માટે નિત્ય નિરતિશય સુખની અભિવ્યક્તિને મુક્તિ માનવી યુક્ત છે.

નૈયાયિક :- આત્મસુ० । મીમાંસક મહાશય ! તમારી આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે આત્મા અને સુખને અભિન્ન માનવામાં આવે તો આત્મત્વ જાતિ અને સુખત્વ જાતિ પણ પરસ્પર અભિન્ન થઈ જવાને લીધે આત્મત્વથી ભિન્ન સુખત્વજાતિ જ અસિદ્ધ બની જશે. વ્યક્તિઅભેદ એ જાતિબાધક છે. જે બે ધર્મોના આશ્રયમાં અભેદ જ હોય તે બન્ને જાતિ બની ન શકે. પરંતુ બેમાંથી એક જ જાતિ બની શકે. જેમ ઘટત્વના આશ્રયથી અભિન્નમાં રહેવાને લીધે કલશત્વ જાતિ નથી તેમ આત્મત્વના આશ્રયથી અભિન્ન આશ્રયમાં રહેવાને લીધે સુખત્વ સ્વતંત્ર જાતિ સિદ્ધ નહીં થઈ શકે. બીજી વાત એ છે કે આ રીતે માનવામાં તો દુઃખ પણ સુખ બની જશે; કારણ કે 'સર્વં ખલુ ઇદં બ્રહ્મ' આ શ્રુતિ દ્વારા સર્વ અંતર્ગત દુઃખ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે કે જે બ્રહ્મ સુખાત્મક છે. અહીં એવી શંકા થાય કે --> 'દુઃખ એ સુખસ્વરૂપ હોય તો દુઃખનો દુઃખત્વસ્વરૂપે જ અનુભવ કેમ થાય છે ? સુખત્વરૂપે અનુભવ કેમ થતો નથી ? <-- તો એનું સમાધાન એવું આપી શકાય છે કે દુઃખ એ સુખથી અભિન્ન હોવાથી દુઃખના અનુભવ વખતે દુઃખાભિન્ન સુખ પણ અનુભવાય જ છે. સુખત્વનો તેમાં અનુભવ ન થવાનું કારણ એ છે કે દેહાત્માના અભેદ ભ્રમના સંસ્કારસ્વરૂપ દોષ ઉપસ્થિત છે. તેથી

'सिद्धार्थत्वेन नेयं श्रुतिः स्वार्थे प्रमाणमि'ति चेत् ? प्रकृतेऽपि तुल्यम् । किञ्च सुखत्वानुभवसामान्ये न मिथ्याज्ञानवासना दोषः, अनित्यसुखेऽपि सुखत्वाननुभवप्रसङ्गात् किन्तु नित्यसुखत्वानुभवे आत्मनि सुखत्वानुभवे चेति गौरवम् । तस्मात् 'आनन्दं ब्रह्म' इति मत्वर्थीयाऽच्प्रत्ययान्तेनानन्दवत्त्वं बोध्यते, न तु तदभेद इति ।

भानुमती

ननु ***सिद्धार्थत्वेन*** *= विध्यर्थीनिराकाङ्क्षार्थप्रतिपादकत्वेन* ***न इयं*** *= 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति* ***श्रुतिः स्वार्थे*** *= सर्वाभेदब्रह्मतत्त्वे* ***प्रमाणम्,*** *विध्यर्थे एव श्रुतेः प्रमाणत्वात् इति न दुःखस्य सुखत्वप्रसङ्ग इति चेत् ?*

'यत्त्वोभयोः समो दोषः परिहारस्तयोः समः' इति न्यायेनैवाऽत्र नैयायिक आह- ***प्रकृतेऽपि तुल्यम्*** *। तथापि शक्यते ह्येवं वक्तुं सिद्धार्थत्वेन 'नित्यं विज्ञानं आनन्दं ब्रह्म' इति श्रुतिः न नित्यानन्दाभेदब्रह्मपदार्थे प्रमाणम्। अतो न तस्या नित्यसुखे प्रामाण्यम् । अत एव ब्रह्मणः सुखात्मकताऽपि न प्रामाणिकी ।*

किञ्च *नित्यानन्दाभेदब्रह्मस्वीकारे* ***सुखत्वानुभवसामान्ये*** *= सुखत्वसाक्षात्कारमात्रं प्रति* ***न मिथ्याज्ञानवासना दोषः*** *= प्रतिबन्धिका* ***अनित्यसुखेऽपि*** *= सांसारिकसुखेऽपि* ***सुखत्वाननुभवप्रसङ्गात्,*** *प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्याऽयोगात् ।* ***किन्तु*** *मिथ्याज्ञानवासनायाः* ***नित्यसुखत्वानुभवे*** *= नित्यसुखमात्रवृत्तिवैजात्यसाक्षात्कारं प्रति* ***आत्मनि सुखत्वानुभवे*** *= आत्मविशेष्यक-सुखत्वप्रकारकसाक्षात्कारं प्रति* ***च*** *प्रतिबन्धकत्वं तौतातितैः वक्तव्यम् इति प्रतिबध्यतावच्छेदकदौर्लभ्यापातेन तौतातितमते गौरवं दुर्वारमेव ।* ***तस्मात् 'आनन्दं ब्रह्म' इति मत्वर्थीयाऽच्प्रत्ययान्तत्वेन आनन्दवत्त्वं*** *ब्रह्मणि* ***बोध्यते न तु तदभेद इति ।***

किञ्च तौतातितमतेऽनित्यज्ञानरूपाया नित्यानेरतिशयसुखाभिव्यक्तेः दोषाभावसाध्यत्वे तस्या नाशानियमेन मुक्तस्य पुनरावृत्तिप्रसङ्गः । तदाभिव्यक्तिप्रवाहस्य च शरीरादिहेत्वपेक्षां विनाऽनुपपत्तेः उपपत्तौ वा एकस्या एव तदाभिव्यक्तेः दोषाभावजन्यायाः सुखस्य च तादृशस्य तावद्दुरमवस्थानौचित्यादिति व्यक्तं ***स्याद्वादकल्पलतायाम् । न्यायवार्तिककारो***ऽपि *'शरीरादयो नित्यसुखस्योपलब्धेः प्रतिबन्धका भवन्तीति न (तत्कर्महीति), शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात्, नित्यशरीरादिप्रसङ्गात्च्च । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं कल्प्यत एवं शरीरादयोऽपि नित्याः कल्पयितव्याः (न्या.सू. १/१/२२ वा.) इति प्राह ।*

वस्तुतस्तु नित्यसुखाभिव्यक्तिरूपाया मुक्तेः घटकीभूतं नित्यत्वं अनन्तत्वं चेतदा स्याद्वादिनां सम्मतमेव, सिद्धसुखस्य साद्यपर्यवसितत्वाभिधानात्, तस्य च मुक्तावाभिव्यक्तेः । यदि च मुक्तिसुखे नित्यत्वं अनादित्वलक्षणमभ्युपगम्यते तथापि अस्माकमेष नयोऽस्तु, संसारदशायां कर्मच्छन्नस्यापि सुखस्य द्रव्यार्थतया शाश्वतात्मस्वाभाव्यात्तादित्याशयेन ***मुक्तिवादद्वात्रिंशिकायाम् ।***

દુઃખને સુખસ્વરૂપ માનવું પડશે.

મીમાંસક :- સિદ્ધા૦ । 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' આ શ્રુતિ સિદ્ધાર્થપરક છે. અર્થાત્ વિધ્યર્થથી નિરાકાંક્ષ એવા અર્થની પ્રતિપાદક છે. માટે સર્વની સાથે બ્રહ્મના અભેદ સ્વરૂપ પોતાના અર્થના પ્રતિપાદન કરવામાં તે શ્રુતિ પ્રમાણ નથી. માટે સર્વાન્તર્ગત દુઃખને સુખસ્વરૂપ થવાની આપત્તિને અવકાશ નહીં રહે.

નૈયાયિક :- પ્રકૃ૦ । તો પછી 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' આ શ્રુતિને પણ સિદ્ધાર્થપરક માની શકાય છે, કારણ કે તે પણ વિધ્યર્થથી નિરાકાંક્ષ એવા અર્થની પ્રતિપાદક છે. શ્રુતિ તો વિધિઅર્થમાં પ્રમાણ હોવાથી નિત્ય સુખમય બ્રહ્મ અર્થના પ્રતિપાદન કરવામાં ઉપરોક્ત શ્રુતિને પ્રમાણ નહીં કહેવાય. આથી નિત્ય સુખની સિદ્ધિ દુર્લભ બની જશે. તો પછી નિત્ય નિરતિશય સુખની અભિવ્યક્તિને મુક્તિ કઈ રીતે કહી શકાશે?

❀ मीमांसकमतमां गौरव - नैयायिक ❀

કિઞ્ચ૦ । બીજી વાત એ છે કે જો નિત્ય સુખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે અને બ્રહ્મતત્ત્વને સુખસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે મિથ્યા જ્ઞાનની વાસના કોની પ્રતિબંધક બનશે ? કોઈ પણ સુખત્વપ્રકારક અનુભવ = સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે તો તેને પ્રતિબંધક માની નહીં શકાય, કારણ કે તેમ માનવામાં આવે તો સંસારદશામાં અનિત્ય સુખમાં પણ સુખત્વનો સાક્ષાત્કાર નહીં થઈ શકે. મિથ્યા જ્ઞાનના સંસ્કાર સ્વરૂપ ઉપસ્થિત પ્રતિબંધકના પ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપ સુખત્વસાક્ષાત્કારત્વથી આક્રાન્ત હોવાના લીધે મિથ્યાજ્ઞાનીઓને અનિત્ય સુખમાં સુખત્વનો સાક્ષાત્કાર નહીં થઈ શકે. તેથી સુખત્વપ્રકારકસાક્ષાત્કારને છોડીને નિત્યસુખત્વસાક્ષાત્કાર પ્રત્યે અને આત્મામાં સુખત્વપ્રકારક અનુભવ પ્રત્યે મિથ્યાજ્ઞાનસંસ્કારને પ્રતિબંધક માનવા પડશે. તો જ 'સંસારદશામાં નિત્યસુખત્વનું ભાન નથી થતું'- તેની સંગતિ થઈ શકશે અને આત્મામાં સુખને બદલે સુખત્વનું ભાન નથી થતું તેની પણ ઉપપત્તિ થઈ શકશે. પરંતુ આ રીતે દ્વિવિધ પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબન્ધકભાવને સ્વીકારવાનું ગૌરવ મીમાંસકમતમાં દુર્વાર બનશે. માટે બ્રહ્મને આનન્દસ્વરૂપ માનવાના બદલે આનંદવાન્ = આનંદાશ્રય માનવામાં લાઘવ છે. આથી જ 'आनन्दं ब्रह्म' અહિં મત્વર્થીય અચ્ પ્રત્યય આનંદપદને લગાડવામાં આવેલ છે. માટે બ્રહ્મતત્ત્વ આનંદવાન્ છે, નહીં કે આનંદસ્વરૂપ = આનંદાઽભિન્ન - આમ સિદ્ધ થાય છે. આથી નિત્ય નિરતિશય સુખની અભિવ્યક્તિને મુક્તિ નહીં માની શકાય-આ પ્રમાણે મીમાંસક પ્રત્યે નૈયાયિકનું કહેવું છે.

एतेन अविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवलात्माऽपवर्गोऽस्तीति वेदान्तिमतं निरस्तम्, ज्ञानसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात्, तादृशात्मनः कृत्यसाध्यत्वाच्च । न चाविद्यानिवृत्तिरेव पुरुषार्थः, अविद्याया असत्त्वेन नित्यनिवृत्तत्वात्, अनिर्वचनीयतायाश्चाऽनिर्वचनीयत्वादिति ।

आलुमती

एतेनेति आत्मनः सुखादिभिन्नत्वेन । अस्य चार्थो निरस्तमित्यनेनान्वयः । यादृशोपाध्यवच्छेन्नस्य ब्रह्मणोऽविशुद्धरूपता तादृशोपाधेरेवाविद्येति तन्निवृत्तेः स्वतः प्रयोजनत्वाविरहेऽपि दुःखनिवृत्तिनिदानतया गौणप्रयोजनत्वं दुरपवादमेवेति **वेदान्तिमतम्** ।

आत्मनः सुखादिज्ञानाश्रयत्वेन विज्ञानसुखात्मकस्याऽऽत्मनोऽपवर्गत्वं **निरस्तम्** । किञ्च तदभेदोपगमे ज्ञानादेः क्षणिकत्वेन तदभिन्नस्य ब्रह्मणोऽपि क्षणिकत्वापातेः दुर्वारः । **न च** ब्रह्मणो नित्यत्वेन विज्ञानादेरपि तदभिन्नतया नित्यत्वमिति **साम्प्रतम्, ज्ञानसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात्,** संसारावस्थायामविद्यायाः सत्त्वेऽपि ब्रह्मणः पूर्वापरावस्थायामविशेषात् । **तादृशात्मनः** = विज्ञानसुखाद्यात्मकस्यात्मनः नित्यत्वेन **कृत्यसाध्यत्वाच्च** मोक्षस्याऽपुरुषार्थत्वापातेः । कण्टकतत्क्षामीकरन्यायेन भ्रमादेवात्र प्रवृत्तेरिति तु भ्रान्तत्वमेवेदं वक्तुं शोभत इति व्यक्तं **द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकायाम् । न च अविद्यानिवृत्तिरेव पुरुषार्थः,** तस्या दुःखनिवृत्तिनिदानत्वेन परम्परया प्रयोजनत्वादिति **वाच्यम्, अविद्यायाः** = अविद्यापदप्रतिपाद्यायाः **असत्त्वेन** खरशृङ्गवत् **नित्यनिवृत्तत्वात्।**

ननु अविद्यायाः न सर्वथाऽसत्त्वम्, तस्याः विक्षेपावरणशक्तिकल्पस्वभावत्वायोगात् । विक्षेपशक्तिसहकारेण सा लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तजगत्कारणमायेका, आवरणशक्तिसहकारेण च साऽनन्तःकरणप्रच्छादनद्वारा स्वरूपप्रमाविरोधिनीति। तच्च शक्तिद्वयं अविद्यायाः स्वाभाविकं नीयत इति न तस्याः नित्यनिवृत्तत्वम् । नापि सा सर्वथा सती, ब्रह्मण इव तस्या अपि नाशायोगात्, 'नाभावो विद्यते सतः' इति वचनात् । नापि तस्याः सदसत्त्वं, विरोधात् । अतः तस्या अनिर्वचनीयत्वमेवेति **चेत् ? न,** अविद्यानिष्ठायाः **अनिर्वचनीयतायाः अनिर्वचनीयत्वात्** । अनात्मत्वेऽपि तस्या अनिर्वचनीयाविद्यास्वीकारो न प्रामाणिकः । किञ्चाविद्या नाम आत्मनि शरीराभेदाग्रहेऽज्ञानं पदार्थान्तरं वा? उभयथापि सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्, उत्पन्नतत्त्वज्ञानिनः शुकादेः शरीरदुःखभोगदशायामपि अविद्यानाशसत्त्वात् मुक्तत्वप्रसङ्गाच्चेति व्यक्तं **प्राचीनमुक्तिवादे** ।

❀ કેવલ આત્મસ્વરૂપ મુક્તિ - વેદાન્તી ❀

વેદાન્તી : એતેન० । અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થયા બાદ જ્ઞાન-સુખસ્વરૂપ કેવળ આત્મા જ અપવર્ગ = મોક્ષ છે. આશય એ છે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સુખસ્વરૂપ છે. તેમ જ એકાન્ત નિત્ય છે. એકમાત્ર આત્મતત્ત્વની જ પારમાર્થિક સત્તા છે. આત્મા અનાદિકાળથી અવિદ્યાથી ઉપહિત છે. અવિદ્યાનો અર્થ છે માયા - અજ્ઞાન કે જે સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ આ ત્રણે ગુણોથી અભિન્ન છે. તે ત્રિકાલઅબાધ્યરૂપમાં સત્ નથી તથા શશશૃંગ વગેરેની જેમ કાલમાત્રથી અસંબદ્ધસ્વરૂપ સર્વથા અસત્ પણ નથી. આત્માની જેમ સત્ રૂપે કે શશશૃંગ વગેરેની જેમ અસત્ રૂપે નિર્વાચ્ય ન હોવાથી અનિર્વચનીય છે. તે અવિદ્યાના કારણે જ આત્માના નિત્યજ્ઞાન-સુખાત્મક વાસ્તવિક સ્વરૂપનો બોધ ન થતાં તેના અવાસ્તવિક નામાદિસ્વરૂપે જગતનો બોધ થાય છે. આ રીતે અવિદ્યાસ્વરૂપ ઉપાધિ એ જ આત્માનું બંધન છે, આ બંધનના કારણે જ આત્મા બધા કુકર્મોનું ભાજન બને છે. જ્યારે પુણ્યપુંજના પરિપાકથી સદ્ગુરુનો સત્સંગ થયા બાદ તેમની કૃપાપૂર્વક વેદાન્તઉપદેશથી આત્માને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો બોધ થશે ત્યારે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી જ્ઞાન-સુખમય કેવળ આત્મા જ અવસ્થિત રહેશે. આત્માની આ સ્થિતિ જ તેની મોક્ષકાલિક સ્થિતિ બનશે.

નૈયાયિક :- નિરસ્તં જ્ઞા० । આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે જ્ઞાનસુખાત્મક બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા જ જો મોક્ષ હોય તો મુક્ત અને સંસારીમાં કોઈ ભેદ નહીં રહે. આનું કારણ એ છે કે ઉપર્યુક્ત મુક્તિ નિત્ય હોવાને લીધે સંસારદશામાં પણ રહેશે. તેથી સંસારી જીવને મુક્તથી ભિન્ન કહેવું અસંભવ બની જશે. આથી મોક્ષપુરુષાર્થનો પણ ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જ્ઞાન-સુખાત્મક બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા નિત્ય હોવાના લીધે કૃતિ = પુરુષપ્રયત્નથી સાધ્ય નથી. જે નિત્ય છે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પ્રયત્નની આવશ્યકતા ન હોવાથી મોક્ષ અપુરુષાર્થ બની જશે. પુરુષની અભિલાષાનો વિષય મોક્ષ નહીં બની શકે. અહીં જો વેદાન્તી તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે —> 'ફલતઃ ઉપરોક્ત આત્મા એ જ મોક્ષ નથી પરંતુ અવિદ્યાનિવૃત્તિસ્વરૂપ ઉપરોક્ત આત્મા મોક્ષ છે. આત્માને અનાદિ કાળથી જે અવિદ્યા વળગેલી છે તેની નિવૃત્તિ આત્માસ્વરૂપ જ છે અને તે પુરુષાર્થ બની શકે છે. તેથી આત્મત્વેન આત્મા ભલે કૃતિસાધ્ય ન હોય પરંતુ આત્માસ્વરૂપ અવિદ્યાનિવૃત્તિને પુરુષાર્થ માનવામાં કોઈ બાધ નથી. તે પુરુષપ્રયત્નથી સાધ્ય જ છે. તેમ જ સંસારદશામાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિ ન હોવાથી સંસારીને મુક્ત કહેવાની આપત્તિ પણ નહીં આવે' <— તો આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે અવિદ્યા

अत्रोच्यते - **कृत्स्नकर्मक्षय एव मुक्तिः तस्यैवानेकान्तभावनाजनिततत्त्वज्ञानोपबृंहितशैलेशीकरणरूपप्रयत्नसाध्यत्वात्।** न च **भोगादेव कर्मक्षयः तत्त्वज्ञानादपि कायव्यूहद्वारा तत्तच्छरीरोपभोग्य- कर्मोपभोगेनैवादृष्टक्षयाभ्युपगमादिति** वाच्यम्,

भानुमती

तत्त्वतस्तु अविद्या न पदार्थान्तरं, मानाभावात्, किन्तु अहष्टापराभिधानं कर्म एव विद्यावैरोध्यतया अविद्येत्युच्यते । कर्मव्यक्तीनां सादित्वेऽपि तत्प्रवाहस्यानादितया अविद्याया अनादित्वाप्रवाहः तथा च सकलाविद्यानिवृत्तेरेवापवर्गत्वमित्याशयेन स्याद्वादिभिः **अत्र उच्यते कृत्स्नकर्मक्षय एव मुक्तिरिति** *। न च तस्याऽपुरुषार्थत्वापत्तेः,* **तस्य** *= सकलकर्मनाशस्य* **एव अनेकान्तभावनाजनिततत्त्वज्ञानोपबृंहितशैलेषी-करणरूपप्रयत्नसाध्यत्वात्** *। विभज्यवाद-स्याद्वाद-हष्टिरेवाद्यापराभिधानानेकान्तवादगोचरभावनया जनितेन तत्त्वज्ञानेनोपोद्बलितो यः शैलेशीकरणस्वरूपः प्रयत्नविशेषः ततः साध्यत्वादित्यर्थः । **न च** शैलेशीकरणस्य प्रयत्नरूपताऽसिद्धेति* **वाच्यम्** *तस्य निवृत्तिरूपत्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । इदमुक्तभावधेयम् मृत्तिकाजीवकाया: शैलेश्या: ज्ञानावस्थात्मकत्वमेवेति तत्त्वज्ञानादेवापवर्गाधिगम इति फलितम् । तदुक्तं* **शास्त्रवार्तासमुच्चये श्रीहरिभद्रसूरिवरैः** *'ततः स सर्वविद् भूत्वा भवोपग्राहिकर्मणः । ज्ञानयोगात् क्षयं कृत्वा मोक्षं प्राप्नोति शाश्वतम् ।। (९/२७) ज्ञानयोगस्य योगीन्द्रैः पराकाष्ठा प्रकीर्तिता । शैलेशीसंज्ञितं स्थैर्यं ततो मृत्तिरसंशयम् । । (९/२३)*

नैयायिकशङ्कामाह **न चेति** *वाच्यमित्यनेनान्वेति । शैलेशीकरणरूपप्रयत्नाच्च कृत्स्नकर्मक्षयः किन्तु लाघवात् भोगादेव कर्मक्षयः 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्' (ब्र.उत्त. ४/८१/१९) इति* **ब्रह्मवैवर्तपुराण-**वचनात्। **न च** *'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन' ( ) इति* **भगवद्गीता**वचनात् *तत्त्वज्ञानसाध्यता कर्मक्षयेऽनावश्यकेति* **शङ्कनीयम्, तत्त्वज्ञानादपि कायव्यूहद्वारा** *= स्वकर्मभोगार्थं योगिद्वारा युगपत्कल्पितेन कायसमूहेन* **तत्तच्छरीरोपभोग्यकर्मोपभोगेन** *= शूकर-सिंह-देव-नारकादिशरीरोपभोग्यकर्मफलानुभवेन* **एव अदृष्टक्षयाभ्युपगमात्** *= सकलपुण्यपापावेदनाशस्वीकारादिति । यथाऽग्नेरिन्धनाशे भस्मनि: च परस्परहेतुता तथा ज्ञानस्यापि कर्मावेदनाशे इति सूचनायैव ज्ञानस्याग्नित्वेनोल्लेख इति* **वाच्यम्** *। तात्पर्यमाह -*

પરમાર્થથી અસત્ હોવાથી શશવિષાણની જેમ નિત્ય નિવૃત્ત છે. તેથી ન તો અવિદ્યાનિવૃત્તિ પુરૂષપ્રયત્નથી સાધ્ય બનશે કે ન તો મુક્તિસ્વરૂપ બનશે. જે વાસ્તવિક હોય તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો હોય. અવિદ્યા તો કલ્પિત છે. તેથી તેની નિવૃત્તિ પ્રયત્નસાધ્ય કેવી રીતે બને ? 'અવિદ્યા સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી પરંતુ અનિર્વચનીય છે' આ વેદાન્તીની માન્યતા પણ નિર્મૂલ છે, કારણ કે અનિર્વચનીયતાની વ્યાખ્યા થવી જ મુશ્કેલ છે. અવિદ્યાગત અનિર્વચનીયતા પણ અનિર્વચનીય હોવાથી કેવા સ્વરૂપે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવી ? એ અદ્યાવધિ અનિર્ણિત જ છે અને રહેશે. આથી વેદાન્તીસંમત મુક્તિ પણ અસંગત છે - એમ ફલિત થાય છે.

❀ सर्वकर्मक्षय = मुक्ति - स्याद्वादी ❀

સ્યાદ્વાદી :- अत्रो० । વાસ્તવમાં તો સકલ કર્મનો ક્ષય એ જ મુક્તિ છે. એ જ પરમ પ્રયોજન છે. અનેકાંત ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિપક્વ બનેલ શૈલેશીકરણસ્વરૂપ આત્મપ્રયત્નથી સર્વકર્મક્ષય સાધ્ય હોવાના લીધે તે પરમ પુરૂષાર્થ બની શકે છે. ચાર ઘાતિ કર્મનો ક્ષય થવાથી ૧૩મા ગુણસ્થાનકે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા બાદ જીવનના અંતે શૈલેષીકરણ દ્વારા બાકીના ચાર અઘાતિ કર્મોનો નાશ થાય છે. શૈલેશીકરણ એ તત્ત્વજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠાસ્વરૂપ છે. તેથી કહી શકાય કે અંતે તત્ત્વજ્ઞાનથી સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે.

નૈયાયિક :- न च भो० । વાસ્તવમાં ભોગવવાથી જ કર્મનો ક્ષય થાય છે. કર્મોને ભોગવ્યા વિના આત્માને કર્મોથી છૂટકારો મળી શકતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ જે કર્મક્ષયની વાત શાસ્ત્રમાં આવે છે તેનો અર્થ પણ એવો જ છે કે યોગી તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી એક સાથે ડુક્કર, ખચ્ચર, મચ્છર વગેરે અનેક શરીરની રચના કરે છે જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કાયવ્યૂહ કહે છે. આ કાયવ્યૂહદ્વારા ડુક્કર, ખચ્ચર વગેરેના શરીરથી ભોગવી શકાય તેવા કર્મોને જીવ ભોગવે છે. આ રીતે તે તે શરીરયોગ્ય કર્મોને ભોગવીને જ જીવના કર્મોનો નાશ થાય છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી પણ કાયવ્યૂહ દ્વારા બાકીના કર્મોને ભોગવવાથી જ કર્મનો ક્ષય થાય છે - એવું અમે માનીએ છીએ. માટે જ્ઞાનયોગથી કર્મક્ષય અમને મંજૂર નથી.

❀ कायव्यूहकल्पना अप्रामाणिक ❀

સ્યાદ્વાદી : दृष्ट० । એક સાથે એક જીવને એક ઔદારિક શરીર હોય તેમ દેખાય છે. તેથી યોગી પુરુષ અનેક ભવોમાં ભોગવી શકાય તેવા કર્મોને માત્ર એક જ ભવમાં ભોગવવા એક સાથે અનેક શરીરની રચના કરે છે એવી કલ્પના કરવી તે દૃષ્ટથી વિપરીત કલ્પના છે. પ્રત્યક્ષાનુસારે - પ્રમાણાનુસારે કલ્પના કરવી ઉચિત કહેવાય. તથા જીવ પોતાનો માનવદેહ જ્યાં સુધી ન છોડે ત્યાં સુધી ડુક્કર, ખચ્ચર વગેરેના શરીરની ઉત્પત્તિ થઈ ન શકે, કારણ કે પૂર્વતન માનવદેહ એ નૂતન ભૂંડશરીર વગેરેનો પ્રતિબંધક છે. માટે યોગી તત્ત્વજ્ઞાન

दृष्टविपरीतकल्पनप्रसङ्गात्, मनुजादिशरीरसत्त्वे शूकरादिशरीरानुत्पत्तेः भोगतत्त्वज्ञानादीनामेकशक्तिमत्त्वेन कर्मनाशकत्वौचित्यात् । उपभोगादेव कर्मक्षयेऽपरकर्मनिमित्तव्यापारात् प्रचुरतरकर्माजनेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च । तत्त्वज्ञानस्य त्वागामिकर्मानुत्पाद इव सञ्चितकर्मनाशेऽपि सामर्थ्यम्, यथा भाविशीतस्पर्शानुत्पादसमर्थस्योष्णस्पर्शस्य

भात्मती

दृष्टविपरीतकल्पनप्रसङ्गादिति । *एकदैकस्यात्मनः एकस्यैवौदारिक-शरीरस्य इष्टत्वात् तद्विपरीतस्यैकस्यैवात्मन एकदाऽनेकौदारिकशरीरस्वीकारस्य कल्पनस्य प्रापतेरित्यर्थः । भोगेनैव कर्मणां नाशे नानाभवभोग्यकर्मणामेकभवे भोक्तुमशक्यत्वमेव । **मनुजादिशरीरसत्त्वे शूकरादिशरीरानुत्पत्तेः** । **एतेन** 'यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनककर्मस्वभावात् तपःस्वभावाद् वेति' (त.चिं.ईश्वरानुमाने पृ.१९३) इति **मणिकार**वचनं **निराकृतम्**, प्रौदारिकदेहं प्रति एकजीवकर्तृकौदारिकशरीरान्तरस्य प्रतिबन्धकत्वात् । देवादीनां तु वैक्रियशरीरादेर्कर्मोदयमाहात्म्यादेकदा नानाशरीरश्रवणोपपत्तेः ।*

एतेन *सर्वं कर्म भोगजन्यनाशप्रतियोगि कर्मत्वात् भुक्त-भुज्यमानकर्मवदिति* **कालीपदशर्म**वचनं **निराकृतम्**, *प्रायश्चित्तादेनाश्ये कर्मणि बाधात् ।*

तदुक्तं **भोग-तत्त्वज्ञानादीनां** = *भोगतत्त्वज्ञान-प्रायश्चित्त-कर्मनाशास्पर्श-कीर्तनप्रभृतीनां* **एकशक्तिमत्त्वेन नाशकत्वौचित्यात्** = *कर्मनाशजनकत्वस्य न्याय्यत्वात् तृणारणिप्रभृतीनामेकशक्तिकत्वेनानलजनकतावत्* । **एतेन** *भोगोपाहितादृष्टनाशत्वस्य भोगजन्यतावच्छेदकतया व्यभिचारानवकाशादिति (न.मु.वा.पृ.६३)* **नवमुक्तिवादकृतो गदाधरस्य** *वचनमपाकृतम्*, *नानाकार्यकारणभावकल्पनागौरवात् ।*

यत्तु मणिकृता *'कर्मणो भोगनाश्यत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वम्, भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वादिति' (त.चिं.ईश्वरा. पृ.१९९) गदितं* **तन्न** *चारु, न हि भोगः तत्त्वज्ञानव्यापार इति श्रुतौ श्रुतम्, तेन विनापि तदुत्पत्तेः । तदुक्तं* **किरणावलीरहस्ये मथुरानाथेनापि** *तत्त्वज्ञानस्य भोगाजनकतया भोगस्य तदुद्धारत्वासम्भवात् (पृ. ४५) इति* **उपभोगादेव कर्मक्षये** *स्वीक्रियमाणे तु* **अपरकर्मनिमित्तव्यापारात्** = *कर्मान्तरजनकव्यापारात्* **प्रचुरतरकर्मार्जने** = *अपूर्वपुष्कलकर्मोपार्जने* **अनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च** । **न च** *तत्त्वज्ञानस्यागामिकर्मानुत्पादे सामर्थ्यात् नायं दोषः । अत एव तत्त्वज्ञानात् कायव्यूहकल्पना शास्त्रकृतामिति* **वक्तव्यम्, यतः तत्त्वज्ञानस्य तु आगामिकर्मानुत्पादे इव सञ्चितकर्मनाशेऽपि सामर्थ्यम् । यथेति** *स्पष्टम् ।*

तदुक्तं **सम्मतितर्कटीकायां** *यदेवाऽऽगामिकर्मप्रतिबन्धे समर्थं सम्यग्ज्ञानादि तदेव सञ्चितक्षयेऽपि पारिकल्पयितुं युक्तमिति (सं.त.कां.१.पृ.६३०) । अत एव-यथा 'शीते पाथसि पीते तृषा शाम्यतीत्यत्र जलपानस्यापि तृषोपशमहेतुत्वं स्वारसतः प्रतीयते, 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रित्यत्रापि तत्त्वज्ञानस्याऽऽदृष्टादिनाशकत्वं प्रतीयते'-(आ.त.वि.टी.पृ.) इति* **बौद्धाधिकारदीधितौ रघुनाथशिरोमणिभिः** *प्रतिपादितम् । **एतेन** आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर । प्राप्य योगबलं कुर्यात् तैश्च कृत्स्नां महीं चरेत् ।। भुञ्जीत विषयान् कैश्चित् कैश्चिद्घोरं तपश्चरेत् । संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिव' ।। इति* **न्यायसारादिसिद्धान्तैः निरस्ताः**, *दृष्टत्यागादृष्टान्तरभ्युपगमापातात्च । **अनेन** 'तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि कायव्यूहसम्भवादिति' (त.चिं. ईश्वरानुमाने पृ.१९३)*

વગેરેના મહિમાથી કાયવ્યૂહ = વિજાતીય દેહસમૂહની રચના કરે છે-તે વાત વ્યાજબી નથી. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ક્યારેક પ્રાયશ્ચિત વગેરે દ્વારા પણ તે કર્મોનો નિકાલ કરે છે. માટે ભોગ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેમાં એક શક્તિવિશેષની કલ્પના કરવી જરૂરી છે. તેથી એક શક્તિમત્ત્વેન = શક્તિવિશેષવિશિષ્ટ હોવા રૂપે ભોગ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને કર્મનાશક માનવા ઉચિત છે. જો ભોગથી જ કર્મનો નાશ માનવામાં આવે તો તે તે કર્મોને ભોગવતાં પૂર્વસંચિત કર્મસ્વરૂપ નિમિત્તના વ્યાપારથી નવા નવા પ્રચુર કર્મોની ઉત્પત્તિ થયે રાખશે. આ રીતે તો જીવનો ક્યારેય મોક્ષ નહિ થાય. અનાદિકાળથી દરેક જીવો કર્મોને પ્રત્યેક સમયે ભોગવે છે જ, છતાં બધા જીવોનો કર્મોથી છૂટકારો નથી થયે-એ હકીકત છે. માટે માત્ર ભોગવવાથી જ કર્મનો નિકાલ થાય છે એમ માનવું યોગ્ય નથી.

નૈયાયિક : સામાન્ય જીવો કર્મોને ભોગવતાં ભલે નવાં કર્મ બાંધે. પરંતુ યોગી પુરુષ કાયવ્યૂહથી કર્મોને ભોગવશે તો પણ નવા કર્મોને ભેગાં નહિ કરે, કારણ કે તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવું સામર્થ્ય છે કે જૂના કર્મ ભોગવવા છતાં નવા કર્મ ઉત્પન્ન થવા ન દે. આ જ યોગીના તત્ત્વજ્ઞાનનો મહિમા છે.

સ્યાદ્વાદી : તત્ત્વ૦ । તત્ત્વજ્ઞાનમાં જેમ આગામી કર્મની ઉત્પત્તિને અટકાવવામાં સામર્થ્ય છે, તેમ પૂર્વે ભેગાં કરેલા કર્મોનો નાશ કરવાની પણ તાકાત છે. જે રીતે ઉષ્ણ સ્પર્શમાં નવા શીત સ્પર્શની ઉત્પત્તિને અટકાવવાનું સામર્થ્ય છે તેની સાથે સાથે જૂના શીત સ્પર્શનો નાશ કરવાનું પણ સામર્થ્ય છે. તે જ રીતે ઉપરોક્ત વાત સંગત થઈ શકે છે. માટે માત્ર ભોગવવાથી જ કર્મનાશ થાય છે - એવું માનવું અસંગત છે તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ કર્મનો ક્ષય થઈ શકે છે. માટે મોક્ષ નહીં થવાની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો. આથી મોક્ષને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિનો ઉચ્છેદ પણ નહીં થાય. મોક્ષ અવસ્થામાં પરમાનંદના અર્થીપણાથી જ જીવની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

पूर्वशीतस्पर्शनाशेऽपीति नाऽनिर्मोक्षः । तस्याश्च दशायां परमानन्दार्थितयैव प्रवृत्तिः । यद्वा कर्मक्षयद्वारा ज्ञानक्रियासाध्यः परमानन्द एव मुक्तिः । न हि सुखेच्छां विना प्रवृत्तिः सम्भवति प्रेक्षावताम्, चिकित्सादावपि दुःखध्वंसनियतसुखार्थितयैव प्रवृत्तेः । न चैवं सुखस्थलेऽपि दुःखाभावार्थितयैव प्रवृत्तिरित्यविनिगमः; तत्र दुःखध्वंसस्यानावश्यकत्वात्, तदत्यन्ताभावादेरसाध्यत्वात् । किञ्च दुःखाभावदशायां 'सुखं नास्ती'ति ज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम्, सुखहानेरनिष्टत्वेन

भानुमती

*तत्त्वचिन्तामणि*कृदुक्तं **निरस्तम्,** व्यर्थकल्पनागौरवात् ।

किञ्च दुःखाभावोऽपि न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेः तुल्यायव्ययत्वात् । न च बहुतरदुःखालुप्तेच्छतया सुखरूपापि प्रेक्षावद्हेयत्वमिति वाच्यम्, आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात्, सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वादित्याशयेनाह **तस्याश्च दशायां** = मोक्षावस्थायां **परमानन्दार्थितयैव** प्रेक्षावतां मुमुक्षूणां **प्रवृत्तिः** । अनेन तस्य पुरुषार्थत्वमपि प्रदर्शितम् । सकलकर्मक्षय-परमानन्दयोः समव्याप्तत्वाच्च कृत्स्नकर्मक्षयस्यानुपादेयत्वापत्तेः ।

वस्तुतस्तु कृत्स्नकर्मक्षयस्य मुक्तिहेतुत्वात् कारणे कार्योपचारात् **तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे** 'कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः' (त.सू.१०/३) इत्युक्तम् । तदुक्तं **निशीथपीठिकाचूर्णौ** अपि 'कृत्स्नकर्मक्षयहेतुकः मोक्षः' ( ) इति । **श्रीहरिभद्रसूरिभिरपि अष्टकप्रकरणे** - कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षो जन्ममृत्युजरादेर्जगतः । सर्वबाधाविनिर्मुक्त एकान्त सुखसङ्गतः ।। (३२/१) इत्युक्तम् । **धम्मपदे**ऽपि-निब्बानं परमं सुखं (ध.प.१५/८) इति प्रोक्तम् । प्रकरणकारोऽपि प्रकृते मुक्तिस्तु संवेदानकदमयी एवेत्याशयेनाह **यद्वा कर्मक्षयद्वारा ज्ञानक्रियासाध्यः परमानन्दः एव मुक्तिः** । प्रभाकर-नैयायिकमुक्तरपेक्षया भट्टमीमांसक-वेदान्तिमुक्तौ सुखलाभस्यार्थिकत्वम् । बौद्ध-चार्वाकमुक्तौ त्वात्मनोऽत्यन्तोच्छेदस्यार्थिकत्वम् । ते चापि भाक्ता इति स्याद्वादिसंमतमुक्तिस्वरूपपर्यालोचनेन स्वयमेव भावनीयम् । प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तेरेव सिद्धौ सुखे प्रमाणम् । **न हि सुखेच्छां विना प्रवृत्तिः सम्भवति प्रेक्षावताम् । न च** क्षुदादिदुःखानिवृत्त्यर्थमन्नपानादिप्रवृत्तिवदुपपत्तेरिति **वक्तव्यम्,** तत्रापि सुखार्थमेव प्रवृत्तेः, अन्यथाऽस्वादुपरित्याग-स्वादुपादानानुपपत्तेः, अन्यथा तिक्षेषाभावेन कारणातिक्षेषस्याप्रयोजकत्वात् । न हि वमनाशार्थी कांस्यपात्रात् सुवर्णपात्रमवलम्बेन वमनाशं प्रति विलम्बते । **न च** चिकित्सास्थलीयप्रवृत्तिवदुपपत्तेरिति **शङ्कनीयम् चिकित्सादावपि दुःखध्वंसनियतसुखार्थितयैव** = दुःखजनकत्वात्तदिच्छासाधनाभावे-भावेसुखार्थितयैव **प्रवृत्तेः**। **न च एवं** = चिकित्सादौ सुखार्थितया प्रवृत्त्युपपादने, **सुखस्थलेऽपि दुःखाभावार्थितयैव प्रवृत्तिः** = स्यात् **इति** = हेतोः **अविनिगम** इति **वाच्यम्; तत्र** = सुखस्थले **दुःखध्वंसस्यानावश्यकत्वात्** = अकल्पनात्वात् न दुःखध्वंसार्थितया प्रवृत्तेः सम्भवति । नापि दुःखप्रागभावार्थितया दुःखात्यन्ताभावार्थितया वा प्रवृत्तेः सम्भवति, **तदत्यन्ताभावादेः** = दुःखप्रतियोगिकप्रागभावात्यन्ताभावयोः अनादित्वेन **असाध्यत्वात्** ।

किञ्च मुक्तेः दुःखाभावात्मकत्वोपगमे **दुःखाभावदशायां 'सुखं नास्ती'ति ज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम्, सुखहानेः अनिष्टत्वेन** अनिष्टसाधनतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूप प्रवृत्तिप्रतिबन्धकस्य सद्भावात् । **न च** सुखहानौ वस्तुतोऽनिष्टसाधनत्वेऽपीष्टसाधनताज्ञाया मुमुक्षूणां पारिव्राज्यादौ प्रवृत्तेरुपपत्तेरिति **वाच्यम्,** सानुबन्धतीव्रतीक्ष्णसुखस्य

❀ मुक्ति परमानन्दस्वरूप - जैन ❀

यद्वा० । अथवा એમ પણ કહી શકાય કે મોક્ષ પરમાનન્દસ્વરૂપ જ છે. મોક્ષનું કારણ તો જ્ઞાન અને ક્રિયા છે. સમ્યક્ જ્ઞાન અને ક્રિયા કર્મક્ષય દ્વારા પરમાનન્દસ્વરૂપ મુક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. કર્મક્ષય એ દ્વાર છે અને સમ્યક્ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ દ્વારી = વ્યાપારી છે. જો મોક્ષને પરમાનન્દસ્વરૂપ ન માનવામાં આવે પરંતુ દુઃખધ્વંસસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો વિવેકી મુમુક્ષુની સંન્યાસ વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ જ નહીં થઈ શકે, કારણ કે સુખની ઈચ્છા વિના બુદ્ધિશાળી જીવોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી જ.

चिकि० । અહીં એવી શંકા થાય કે --> "જે રીતે રોગમૂલક દુઃખની નિવૃત્તિ માટે ચિકિત્સા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે જ રીતે સાંસારિક દુઃખોની નિવૃત્તિ માટે મોક્ષમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. આથી મોક્ષમાં સુખ ન માનવામાં આવે તો પણ મોક્ષલક્ષી પ્રવૃત્તિનો વિવેકી મુમુક્ષુ ત્યાગ નહીં કરે" <-- તો આ બરાબર નથી. કારણ કે ચિકિત્સા વગેરેમાં પણ જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે રોગજન્ય દુઃખની નિવૃત્તિ થયે છતે અવશ્યંભાવી ભાવી સુખ મળવાની આશાથી જ થાય છે. તેથી મોક્ષમાં સુખ માનવામાં ન આવે તો મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ જડબેસલાક બની જશે.

न चै० । --> "જો ચિકિત્સાસ્થલે દુઃખનિવૃત્તિના બદલે સુખની પ્રાપ્તિની આશાથી પ્રવૃત્તિ થાય છે-એવું માનવામાં આવે તો સુખપ્રાપ્તિસ્થળમાં પણ કહી શકાય કે ત્યાં દુઃખાભાવની ઈચ્છાથી જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, નહીં કે સુખપ્રાપ્તિની કામનાથી. આ બે વાતમાંથી કઈ વાતનો સ્વીકાર કરવો અને કઈ વાતનો ઈન્કાર કરવો ? તે વિષયમાં કોઈ નિર્ણાયક તર્ક નહીં મળે કે જેના બળથી વિવાદનો નિવેડો લાવી શકાય" <-- આવી શંકા કરવી અયોગ્ય છે, કારણ કે સુખસ્થલમાં તમે દુઃખાભાવની ઈચ્છાથી પ્રવૃત્તિની આપત્તિ આપો છો. અહીં અમારે એ પૂછવું છે કે સુખસ્થલે પ્રવૃત્તિસંપાદક ઈચ્છાનો વિષય દુઃખાભાવ કયા સ્વરૂપે માન્ય છે ? (૧) દુઃખધ્વંસસ્વરૂપે (૨) દુઃખઅત્યન્તાભાવરૂપે કે (૩) દુઃખપ્રાગભાવસ્વરૂપે ? તેને દુઃખધ્વંસરૂપે તો માની ન જ શકાય, કારણ કે સુખસ્થલમાં દુઃખ

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रतिसन्धातुमशक्यत्वात् । न च रागान्धतया पारदार्ये दुःखानुबन्धाप्रतिसन्धानवद्वीतरागतया सुखहानेरनिष्टत्वाप्रतिसन्धानात् न प्रवृत्तिप्रतिबन्ध इति वाच्यम् वैषयिकसुखेऽनिष्टत्वप्रतिसन्धानेऽपि मुमुक्षूणां प्रशमप्रभवसुखेऽनिष्टत्वाप्रतिसन्धानात् । न च तदिच्छया वैराग्यव्याहतिः, दुःखद्वेषेऽपि प्रशान्तत्वव्याहतिप्रसङ्गात् ।

भानुमती

बलवदनिष्टत्वेन तद्धानौ **बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रतिसन्धातुमशक्यत्वात् ।**

न च *विवेकिनां सुखमात्रलिप्सूनां* **रागान्धतया** *बहुतरदुःखानुविद्धं सुखमुद्दिश्य 'शिरो मादेयं यादे जाते, जातु' इति कृत्वा* **पारदार्ये दुःखानुबन्धाप्रतिसन्धानवत्** = *दुःखपरम्पराऽनुबोधवत् मुमुक्षूणां* **वीतरागतया** = *विरक्ततया* **सुखहानेः अनिष्टत्वाप्रतिसन्धानात्** = *अनौपयिकत्वानवधारणात्* **न प्रवृत्तिप्रतिबन्धः** = *संन्यासादौ विरक्तानामपि प्रशमप्रभवसुखरूपाभीष्टत्वात्, अनुभवसिद्धं खल्वेतत् । **एतेन** वैषयिकसुखवत् प्रशमसुखे विरक्तानामनिष्टत्वावगमोक्तिरपि* **निराकृता** *वेदितव्या,* **वैषयिकसुखे** *बहुतरदुःखानुविद्धे* **अनिष्टत्वप्रतिसन्धानेऽपि मुमुक्षूणां प्रशमप्रभवसुखे अनिष्टत्वाप्रतिसन्धानात् । एतेन** *विवेकिनामतु बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखे नोत्कटराग इति तदभावेऽपि नोत्कटद्वेष इति बलवद्द्वेषाविषयसाधनत्वस्यैव प्रवृत्तिविरोधितया मोक्षोपाये न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति (न.मु.वा.पृ.२६)* **नवमुक्तिवादकृतो गदाधरस्योक्तिरपि प्रतिक्षिप्ता,** *वैषयिकसुखस्य बहुतरदुःखानुविद्धत्वेऽपि प्रशमप्रभवसुखस्याऽतथात्वेन मृतौ तदभावे उत्कटद्वेषसम्भवेन मोक्षोपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तं* **न्यायभूषणे** *'दुःखाविनाभावित्वं तु वैषयिकस्यैव सुखस्ये'ति (पृ.५९१) ।* **एतेन** *बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्द्वेषत्वात्तन्मध्यविषसंपृक्तान्नभोजनतुल्यसुखवादोऽपि (पृ.२१७)* **किरणावलीकृत उदयनस्य** *वचनमपास्तम् । **न च** मृतेः परमानन्दरूपत्वे* **तदिच्छया** = *प्रशमप्रभवसुखाभिलाषेण प्रवृत्तौ मुमुक्षूणां* **वैराग्यव्याहतिः** *इति* **वाच्यम्,** *असंगानुषक्तेऽपि सुखेच्छाया विरहात् तदबाधात् । न चैवं* **दुःखद्वेषेऽपि** *मुमुक्षूणां* **प्रशान्तत्वव्याहतिप्रसङ्गात्** *समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसस्य मृतिकत्वपक्षेऽपि तुल्यमेतत् । न चैवं 'मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः । ( ) इति वचनव्याघातापात इति शङ्कनीयम् क्षायिकज्ञानादिदशायां मुमुक्षूणामुत्तरक्षणवर्तिनीप्रवृत्तौ प्रशमसुखेच्छाया विरहेऽपि क्षायोपशमिकज्ञानादिदशायां प्राथमिकप्रवृत्तौ प्रशमसुखकामनाया अवश्यम्भावात् । अतः मुमुक्षूणां प्राथमिकप्रवृत्त्यनुरोधेन मृतिकदशायां परमानन्दानुभवोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः । तदुक्तमेतत्प्रकरणकृद्भिरेव* **मुक्तिवादद्वात्रिंशिकायां** *'परवैराग्ये (सति) प्रवृत्तिकरणयोः तयोः (= सुखेच्छा-दुःखद्वेषयोः) निवृत्तेः अपरवैराग्ये च गुणवैतृष्ण्यस्यैवाभावाद् गुणहानेरनिष्टत्वाप्रतिसन्धानानुपपत्तेर्गुणहानेरनिष्टत्वे प्रतिसंहिते प्रवृत्त्यनुपपत्तौ तत्संस्कारतोऽप्यसङ्गप्रवृत्तेर्दुर्वचत्वादिति । (द्वा.द्वा.३१/२८)*

मौनेकान्तमतमपाकर्तुमाह- **एतेनेति** *प्रशमप्रभवसुखकामनाया वैराग्यव्याघातानावहत्वेनेति । अस्य निरस्तामित्यनेनान्वयः । साम्प्रतन्तु* **तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे मुक्तिवादे** *'यतु योगार्हदसाध्यानेरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणत्वादात्यन्तिकदुःखाभावरूपां मृतिमासादयतीति मतं, तद्म, परममृतेरपुरुषा-*

અનુપસ્થિત હોવાથી દુઃખધ્વંસ ત્યાં અનાવશ્યક છે. તેથી દુઃખધ્વંસની ઈચ્છાથી ત્યાં પ્રવૃત્તિ માનવી સંગત નથી. પેટ ભરીને પેંડા ખાધા પછી નૂમ થઈને દુઃખના ધ્વંસની ઈચ્છાથી ઘઉંને કોણ ગ્રહણ કરે ? ભાવી દુઃખનો તો ધ્વંસ થઈ શકતો નથી. દુઃખના અત્યંતાભાવની કે પ્રાગભાવની ઈચ્છાથી પણ સુખસ્થળે પ્રવૃત્તિ થવી અશક્ય છે, કારણ કે અત્યંતાભાવ અને પ્રાગભાવ અનાદિકાલીન હોવાથી અસાધ્ય છે, અસાધ્યને ઉદ્દેશીને વિવેકીની પ્રવૃત્તિ ન થાય.

કિઞ્ચ० । વળી, બીજી વાત એ છે કે મનુષ્યને સુખની હાનિ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ઈષ્ટ નથી. આથી એને જ્યારે એવું ભાન થશે કે 'મોક્ષ દુઃખાભાવસ્વરૂપ હોવાને લીધે મોક્ષદશામાં સુખ નથી' તો પછી તેની મોક્ષસાધનામાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ? કારણકે સુખહાનિ અનિષ્ટ હોવાના લીધે કોઈ પણ ભોગે સહ્ય નથી અને સુખહાનિસ્વરૂપ મોક્ષમાં બલવાન્ અનિષ્ટની અનનુબંધિતા= અપ્રાપકતાનું ભાન પણ અશક્ય છે. જો સુખહાનિમાં ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન થાય કે બલવદનિષ્ટાનનુબંધિતાનું ભાન થાય તો જ વિવેકીની પ્રવૃત્તિ તેમાં થઈ શકે છે. પરંતુ તે અસંભવિત જ છે. આથી મોક્ષને દુઃખનાશ-સુખાભાવ-ગુણાભાવસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો મુમુક્ષુની દીક્ષા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે.

પ્રશમસુખેચ્છા વૈરાગ્યનાશક નથી -જૈન

ન च रा० । —> "જે રીતે રાગાન્ધ હોવાના કારણે અવિવેકી માણસને પરસ્ત્રીગમનમાં દુઃખાનુબંધીપણાનું ભાન ન થવાને લીધે તેની તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ વીતરાગી= વૈરાગી હોવાના લીધે મુમુક્ષુને સુખહાનિમાં અનિષ્ટત્વનું ભાન ન થવાથી દીક્ષા વગેરેમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ થવામાં કોઈ અડચણ નહીં આવે. માટે મોક્ષમાં સુખ ન માનવામાં આવે તો પણ વાંધો નથી."<— આ નૈયાયિક માન્યતા તથ્યહીન હોવાનું કારણ એ છે કે મુમુક્ષુને વૈષયિક સુખમાં અનિષ્ટપણાનું ભાન થવા છતાં પ્રશમથી ઉત્પન્ન થનાર સુખમાં અનિષ્ટત્વનું ભાન થતું નથી. આથી વૈષયિકસુખની હાનિમાં મુમુક્ષુને ભલે અનિષ્ટતાનું ભાન થાય નહીં, પરંતુ પ્રશમરસજન્ય સુખની હાનિમાં તો વૈરાગીને પણ અનિષ્ટતાનું ભાન થશે જ. તેથી તેની પ્રવૃત્તિ દીક્ષામાં થઈ નહીં શકે. જો મોક્ષમાં પ્રશમજન્ય સુખ માનવામાં

एतेन योगर्द्धिसाध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तः कारणवशात् परममुक्तिमासादयतीति न युक्तम्, विरक्तानां मोक्षेऽधिकारादिति निरस्तम्, विषयसुखेच्छाविच्छेदस्यैव वैराग्यपदार्थत्वात् । परमप्रयोजनतया परं परममुक्तिमुद्दिश्यैव प्रवृत्तिरिति तु युक्तः पन्थाः ।

भानुमती

र्थत्वापतेः, विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात्, सुखोद्देशेनाऽप्रवृत्तेश्च' (त.चिं.:अनु.खं.पृ.१८३) इत्येतन्मात्रो वर्तत इति ध्येयम् ।

तन्निरासकरणं स्पष्टयति ***विषयसुखेच्छाविच्छेदस्यैव वैराग्यपदार्थत्वात्*** *। एवकारेण इच्छाविच्छेदरूप वैराग्यपदार्थविधया व्यवच्छेदः कृतः ।*

यत्तु ***मणिकृता*** *'परममुक्तेरपुरुषार्थत्वापतेः' इत्युक्तं तत्र स्वसम्मतिमाविष्करोति -* ***परमप्रयोजनतया परं परममुक्तिमुद्दिश्यैव प्रवृत्तिः न तु जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य इति तु युक्तः पन्थाः*** *। अयमाशयः मुक्तिः पञ्चविधा गीयते परैः । तदुक्तं-सालोक्यमथ सारूप्यं सार्ष्टेः सामीप्यमेव च । सायुज्यमपि मुक्तयो मुक्तिं पञ्चविधां विदुः । तत्र भगवता सहैकस्मिन् लोके वैकुण्ठाख्येऽवस्थानं सालोक्यम् । सारूप्यञ्च भगवता सह समानरूपता, चतुर्भुज-श्रीवत्स-वनमाला-लक्ष्मी-सरस्वतीयुक्तशरीरावाप्तिरूपत्वमिति यावत् । सालोक्येऽपि चतुर्भुजावाप्तिरूपत्वमस्त्येव, वैकुण्ठवासिनां सर्वेषामेव चतुर्भुजत्वात् परन्तु श्रीवत्सादिरूपाशेषविशेषणावैशिष्ट्यं तत्र नास्ति तदपेक्षया तस्यापैधिक्यम् । सार्ष्टेः भगवदैश्वर्यसमानैश्वर्यं कर्तृमकर्तृमन्यथा कर्तुं समर्थत्वात् । सामीप्यञ्च तथाविधैश्वर्यविशेषणादियुक्तत्वे सति भगवतोऽतिसमीपे नियतमवस्थानम् । सायुज्यञ्च निर्वाणं परममुक्तिरिति गीयते । तत्त्च न्यायवैशेषिकमतेऽत्यन्तदुःखनिवृत्तेः । सालोक्यादिदशायां दुःखनिवृत्तिसत्त्वेऽपि नासावात्यन्तिकी तस्याः क्षयित्वात्। अतः सालोक्यादेर्न स्वतः पुरुषार्थत्वम्, तदुत्तरं शरीरपरिग्रहेण बन्धसम्भवाच्च तेषां तुच्छतया निर्वाणमेव परमप्रयोजनत्वेनोद्देश्यमिति* ***किरणावलीरहस्ये*** *(कि.र.पृ.१५) व्यक्तमेव । एतेन जीवन्मुक्तिसहितायाः परममुक्तेः पुरुषार्थत्वात्' (न्या.ली.पृ.८१) इति* ***न्यायलीलावती****कारवचनं* ***परास्तम्,*** *पुरुषार्थतावच्छेदकशरीरे गौरवाच्च ।*

वस्तुतस्तु अत्यन्तदुःखनिवृत्तिरूपस्यापवर्गस्य सुखाधिकरणकालाऽवृत्तित्वस्वरूपसुखावैशिष्ट्येन द्वेष्यतया न पुरुषार्थत्वसम्भवः । ***न च*** *सुखाभावावैशिष्ट्यत्वेऽपि दुःखाभावत्वेन अत्यन्तिकत्वेनाऽविशेषेतेन तदविशेषितेन च तत्रेच्छोत्पत्तौ बाधकाभावेन प्रयोजनत्वोपपत्तेरिति* ***शङ्कनीयम्,*** *सुखाभावावैशिष्ट्यत्वेन तत्र द्वेषसम्भवादिच्छासम्भवाऽयोगात् ।* ***न च*** *तस्य स्वतः प्रयोजनत्वेन द्वेषाविषयत्वायोग्यत्वमिति* ***वक्तव्यम्,*** *सुखावैशिष्ट्यस्य साधनत्वेन मोक्षोपाये योगाभ्यासादौ द्वेषसम्भवात् विशेषदर्शिनां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।*

આવે તો જ તે સુખની કામનાથી મુમુક્ષુની તપશ્ચર્યા, ત્યાગ, અહિંસામાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે. પ્રશમસુખની અભિલાષાથી મુમુક્ષુના વૈરાગ્યમાં ખામી આવવાનો સવાલ નથી રહેતો, કારણ કે જો પ્રશમજન્ય સુખની કામનાથી વૈરાગ્યમાં ન્યૂનતા માનવામાં આવે તો દુઃખદ્વેષ થયે છતે મુમુક્ષુના પ્રશાન્તપણામાં વ્યાઘાત માનવાની આપત્તિ આવે. આવું તો વિશિષ્ટ દુઃખધ્વંસને મોક્ષ માનનાર નૈયાયિકને પણ માન્ય નથી. માટે જેમ મોક્ષને દુઃખધ્વંસસ્વરૂપ માનીને દુઃખદ્વેષથી મોક્ષલક્ષી પ્રવૃત્તિ કરનાર મુમુક્ષુની પ્રશાન્તવાહિતામાં નૈયાયિકમતાનુસાર કોઈ ક્ષતિ પહોંચતી નથી તેમ મોક્ષને પરમાનન્દસ્વરૂપ માનીને પરમાનંદ=પ્રશમસુખની કામનાથી મોક્ષલક્ષી પ્રવૃત્તિ કરનાર મુમુક્ષુના વૈરાગ્યમાં જૈનમતાનુસાર કોઈ બાધા આવતી નથી. યુક્તિ તો બન્ને પક્ષે સમાન છે.

એતેન । કોઈક વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે --> યોગઋદ્ધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર ઉત્કૃષ્ટ આનંદમય જીવનમુક્તિને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્ત થયેલ માણસ કારણવશથી=પરમમુક્તિસામગ્રી પ્રાપ્ત થવાથી આત્યંતિક દુઃખાભાવાત્મક પરમમુક્તિને પામે છે. પરંતુ તેની પ્રવૃત્તિનું ઉદ્દેશ્ય તો અનુપમ આનંદમય અપરમુક્તિ જ હોય છે. <-- પરંતુ આ વાત અસંગત હોવાનું કારણ તત્ત્વચિંતામણિકાર એવું બતાવે છે કે --> વિરક્ત પુરુષોનો જ મોક્ષમાં અધિકાર છે. ઉત્કૃષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિની કામનાથી જો યોગપ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો વૈરાગ્ય જ ખંડિત થઈ જાય છે. આથી તે મોક્ષનો જ અનધિકારી બની જાય છે. તેથી આનંદમય મોક્ષને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ કરવાની વાત બરાબર નથી. <--

❀ विषयसुखेच्छाविच्छेद = वैराग्य ❀

विष० । પરંતુ આના પ્રતિવાદમાં ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જીનું કથન એ છે કે વૈરાગ્ય શબ્દનો અર્થ સુખમાત્રની ઇચ્છાનો વિચ્છેદ નથી પરંતુ વિષયસુખની કામનાનો વિલય છે. મોક્ષમાં પ્રશમજન્ય સુખની કામનાથી પ્રવૃત્તિ થવામાં વૈરાગ્ય ભાંગી નથી પડતો. માટે વિરક્તને મોક્ષાધિકારી માનવા છતાં પ્રશમસુખની કામનાથી યોગાભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ માનવી સંગત છે. હા, હજુ એમ કહી શકાય કે અપરમુક્તિ - સ્વર્ગાદિની મુખ્ય કામનાથી પ્રવૃત્તિ કરવામાં નિર્વાણ અપુરુષાર્થ બનવાની આપત્તિ આવવાથી મુખ્યપ્રયોજનરૂપે તો માત્ર પરમમુક્તિ= નિર્વાણને ઉદ્દેશીને જ મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે-એવું માનવું એ યુક્તિસંગત માર્ગ છે. પરંતુ પ્રશમ સુખની કામનાથી મોક્ષલક્ષી યોગાભ્યાસાદિ પ્રવૃત્તિ તો અબાધિત જ રહે છે.

किञ्च दुःखे द्वेषमात्रादेव यदि तन्नाशानुकूलः प्रयत्नस्तदा मूर्च्छादावपि प्रवृत्तिः स्यात् । न च जायत एव बहुतरदुःखजर्जरकलेवराणां मरणादौ प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्या अविवेकिप्रवृत्तित्वात् । 'पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोग' इति चेत् ? सत्यम्, नैयायिकपशूनामेव न तदुपयोगो न तु प्रेक्षावतां, यथावत् प्रयोजनं प्रमायैव तत्प्रवृत्तेः । अतः सुष्ठूक्तम्- दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते । न हि मूर्छायवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥ इति॥

भानुमती

किञ्च, दुःखे द्वेषमात्रादेव यदि तन्नाशानुकूलः = दुःखनाशजनकः ***प्रयत्नः तदा मूर्च्छादावपि प्रवृत्तिः स्यात्,*** मूर्च्छादौ दुःखातिशयात् । न च कोऽपि तिरेकी तत्र प्रवर्तते । अतः सुखार्थितयैव मृत्यौ प्रवृत्तेरङ्गीकर्तव्या। ***न च जायत एव बहुतरदुःखजर्जरकलेवराणां*** दुःखाभावमुद्दिश्य ***मरणादौ प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्याः*** = तादृशमरणादिप्रवृत्तेः ***अविवेकिप्रवृत्तित्वात्*** न प्रकृतोपयोगित्वम् । विवेकिप्रवृत्तेरेवात्र विचार्यमाणत्वात् ।

अथ ***पुरुषार्थत्वे*** = पुरुषार्थत्वाङ्गीकारे ***विवेकानुपयोग इति चेत्? सत्यम्, नैयायिकपशूनामेव न तदुपयोगः*** = विवेकोपयोगः ***न तु प्रेक्षावताम्*** । कुतः ? उच्यते, ***यथावत्*** = यथार्थं ***प्रयोजनं प्रमायैव*** = प्रमाविषयीकृत्यैव ***तत्प्रवृत्तेः*** = प्रज्ञावतां प्रवृत्तेः सम्भवात् । तदुक्तं 'वरं वृन्दावने रम्ये शृगालत्वं वृणोम्यहम् । न तु त्रिदिवेषत्वं मोक्षं गौतमो गन्तुमिच्छति ।। न चैतदुन्मत्तप्रलापः, धीमतां गुणग्राहानेरर्तोषत्वात् तदनुविद्धदुःखनाशोपायेऽनिषण्णबुद्धित्वज्ञानेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरयोगात्, समानाधिकरणत्वे मृत्यौ परिश्रमः तथा स्यादिति भावः । तस्मात्तः पूर्वं --> ये च ***विवेकिनो***ऽस्मिन् संसारकान्तारे विकीर्यन्ते दुःखदुर्दिनानि विकसन्ती सुखस्वद्योतिकेति कृपितकार्पण्यकणामण्डलच्छलाप्रतिमामिदमिति मन्यमानाः सुखमापे हातुमिच्छन्ते तेऽज्ञाधिकारिणः' <--- (त. चिं.अ.मु.ता.पृ. ७७६) इत्युक्त्वाऽधिकारिणो विवेकिकोटेरुपादानेऽपि पश्चात् 'पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगादि'ति (त.चिं.अ.मु.ता.पृ. ७७६) ब्रुवन् ***मणिकारः*** उन्मत्तत्वप्रतिभाति । ***अतः*** = प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ व्याप्याधिकाऽऽप्रापेक्षा-लक्षणातिरेकस्योपयोगित्वात् ***सुष्ठूक्तं - दुःखाभावोऽपि न अवेद्यः*** = स्वसमानाधिकरण - समानकालीनसाक्षात्कारार्डतिरेकः ***पुरुषार्थतयेष्यते। न हि मूर्छायवस्थार्थं सुधीः प्रवृत्तो दृश्यते,*** अन्यथा तदर्थमापे प्रवृत्तेः स्यात् । प्रयोगस्त्वेवं दुःखाभावो न पुरुषार्थः, अवेद्यत्वात् मूर्छाकालीनदुःखाभाववदिति ।

यतु शिवरामेण नवमुक्तिवादटीकायां 'स्वर्गादिवत् दुःखाभावस्य वेद्यत्वं दुरपह्नवम् । न हि लौकिक-प्रत्यक्षविषय एव पुमर्थः, पुण्य-पापध्वंसादेः तत्वानापत्तेः दुःखार्तानां सुषुप्तौ प्रवृत्त्यनापत्तेश्चेति (न.मु.ता.शि. दी.पृ.३३) गदितं, ***तदसत्,*** पुण्य-पापध्वंसादौ तदतिरेकाभावेऽपि सुखनाभार्थितयैव प्रवृत्तेः । दुःखार्तानामापे सुषुप्तौ दुःखा-भावातिरेकसुखे प्रवृत्तेः, अन्यथा तृण-प्रस्तरादिकलितभूम्यादिपरिहार-कोमलतलोकाद्युपादानानुपपत्तेः । तदुक्तं ***पञ्चदश्यां विद्यारण्यस्वामिनाऽपि*** - महतस्रमाऽसेन मृदुशय्यादिसाधनम् । कुतः सम्पादिते सुप्तौ सुखं चेतसि नो भवेत् ।। दुःखनाशार्थमेवैतादृशे चेद्योगिणस्तथा । भवत्वरोगिणस्त्वेतत् सुखायैवेति निश्चिनु ।। (पं.द.११/३९-४०) इति । पृथक्चैतत् अन्यथा जाग्रदवस्थायां 'सुखमहमस्वाप्सम्' इत्यादिपरामर्शानुपपत्तेरिति ***दिक्*** ।

किञ्च० । વળી, પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં આ પણ વિચારણીય છે કે જો એવું માનવામાં આવે કે ---> 'દુઃખના પ્રત્યે દ્વેષ હોવા માત્રથી જ મનુષ્ય દુઃખનાશ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે' <--- તો પછી માણસે મૂર્છા વગેરે અવસ્થા માટે પણ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ; કારણ કે એ અવસ્થામાં પણ તેને દુઃખથી મુક્તિ મળી શકે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં મનુષ્ય મૂર્છા લાવવા પ્રયત્ન કરતો નથી જ. માટે એવું માનવું ઉચિત છે કે મૂર્છામાં દુઃખ ન હોવા છતાં મનુષ્યને સુખનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. આથી સુખાનુભવની બાધાને દૂર કરવા માટે માનવ દુઃખનાશ માટે પ્રયત્ન કરે છે. આવું માનવામાં આવે તો નિર્વિવાદરૂપે સિદ્ધ થઈ જાય કે સુખની કામના જ પુરુષપ્રવૃત્તિનું મૂળ છે. આથી મોક્ષને કેવળ દુઃખનિવૃત્તિરૂપ માનવામાં આવે તો મોક્ષદશામાં સુખપ્રાપ્તિની આશા ન રહેવાથી મોક્ષ માટે માનવની પ્રવૃત્તિ થવી જ અશક્ય થઈ જશે.

જો એમ કહેવામાં આવે કે ---> 'સંસારમાં એવા પણ માણસ દેખવામાં આવે છે કે જે ઘણા બધા દુઃખથી જર્જરિત થયે છતે મૃત્યુને પણ ભેટવા તૈયાર થઈને આત્મઘાતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આથી એમ કહેવામાં કોઈ દોષ નથી કે સુખપ્રાપ્તિની આશા ન હોવા છતાં કેવળ દુઃખથી છૂટવા માટે પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ સંભવ છે.' <--- તો આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે તે અવિવેકી માણસની પ્રવૃત્તિ છે. પ્રસ્તુત વિચાર વિવેકી માણસોની પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં છે, નહીં કે તેવા અવિવેકી માણસોની પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં કે જે દુઃખથી ડરીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય છે. તેઓ એવું નથી વિચારતા કે 'આત્મહત્યા તેમને દુઃખથી બચાવી નહીં શકે, પરંતુ તે સ્વયં એક નવું પાપ હોવાથી નવા જન્મમાં તેના માટે દુઃખનું કારણ બનશે. આટલા માટે કિક કહ્યું છે કે 'દુઃખાભાવનો જો અનુભવ ન થાય તો તે પણ પુરુષાર્થ= પુરુષકામનાવિષય નહીં બની શકે. આટલા માટે જ મૂર્છા અવસ્થામાં દુઃખનો અભાવ હોવા છતાં પણ તેના અનુભવ માટે કોઈ વિવેકી માણસ પ્રયત્નશીલ થતો દેખાતો નથી.

દુઃખં० । નૈયાયિક દ્વારા જો એમ કહેવામાં આવે કે ---> 'દુઃખ ન થાવ' આ ઉદ્દેશથી જ માણસ દુઃખનિવારણના ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે, નહીં કે 'દુઃખાભાવનો અનુભવ થાવ' એવા ઉદ્દેશથી. આથી દુઃખનો અભાવ જ પુરુષાર્થ છે નહીં કે દુઃખાભાવનો

'दुःखं मा भूदि'त्युद्दिश्यैव प्रवृत्तेः दुःखाभाव एव पुरुषार्थः, तज्ज्ञानं त्वन्यथासिद्धमिति चेत् ? किमत्र माङोऽर्थो ध्वंसः प्रागभावो वा ? आद्ये मूर्छादावपि प्रवृत्त्यापत्तिः ज्ञानादिहानिरूपानिष्टानुसन्धाने तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धे तु मुक्तावपि तथाप्रसङ्गः । अन्त्ये मुक्तावप्रवृत्त्यापत्तिः, तत्र दुःखप्रागभावाभावात् ।

तथोद्देशेन तत्र न प्रवृत्तिरेवेति चेत् ? न, इच्छामात्रेणानुभवानपवादात् ।

एतेन चरमदुःखानुभवेऽनागतदुःखध्वंसोऽपि विषयस्तथाऽग्रिमक्षणे तद्ध्वंसस्तद्विषयकं च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति

भानुमती

ननु न 'दुःखाभावं जानीयामे'त्युद्देश्य प्रवृत्तेः **'दुःखं मा भूदि'त्युद्दिश्यैव प्रवृत्तेः** *सम्भवात् । अतः* **दुःखाभाव एव पुरुषार्थः** *= पुरुषकामनाविषयः । दुःखाभावरूप ज्ञानं च स्वकारणाधीनम् । अतः* **तज्ज्ञानं** *= दुःखाभावज्ञानं* **तु अन्यथासिद्धं** *= पुरुषार्थताऽनुपयोगि, अनादित्वकत्वात् गौरवाच्चेति चेत् ?*

प्रवृत्तेरितरौपाधिकाशयं कथयित्वा समाधत्ते --> किमत्र माङोऽर्थः ध्वंसः अथाभिमतः **प्रागभावो वा**? *इति विमर्शविकल्पद्वयमवतारयति सम्पादितेषते । तत्र* **आद्ये** *= माङो ध्वंसार्थकत्वोपगमे 'दुःखं मा भूत्' इत्यस्य 'दुःखध्वंसः स्यात्' इत्यभिप्रायः प्राप्तः । तथा च तादृशकामनया* **मूर्छादावपि प्रवृत्त्यापत्तिः,** *तदानीं दुःखध्वंसस्य सत्त्वात् । न च तत्र कोऽपि सुधीः प्रवर्तते । न च मूर्छातस्थाणां मूर्छासाधनानुष्ठानादीनज्ञानादिहानिरूपोत्कटानिष्टप्रतिसन्धानात् न तत्र प्रवृत्तिरिति* **वाच्यम् एवं ज्ञानादिहानिरूपानिष्टानुसन्धाने तत्र** *= मूर्छादौ* **प्रवृत्तिप्रतिबन्धे** *स्वीक्रियमाणे* **तु मुक्तावपि** *विज्ञानाद्यशेषविशेषगुणोच्छेदरूपोत्कटानिष्टप्रतिसन्धानात्* **तथाप्रसङ्गः** *= मूर्छितसाधनाऽप्रवृत्तेरप्रसङ्गः दुर्वार एव । अन्त्ये = माङः प्रागभावार्थकत्वोपगमे 'दुःखं मा भूत्'इत्यस्य 'दुःखप्रागभावः स्यात्' इत्यभिप्रायो लब्धः । तथा च तादृशकामनया* **मुक्तौ अप्रवृत्त्यापत्तिः तत्र** *= मुक्तौ* **दुःखप्रागभावाभावात्,** *प्रागभावस्य स्वप्रतियोगिजनकत्वानियमात् तत्र दुःखप्रागभावोपगमे कदाचित् दुःखोदयप्रसङ्गात्, विनाशप्रागभावस्यैव प्रागभावत्वेनाऽनाद्यत्वस्य प्रागभावत्वावैरहत्याप्यत्वात् । 'दुःखं मा भूदि'त्युद्देशेनाव्यव चिकीर्षितौ प्रवृत्तिसम्भवेऽपि* **तथोद्देशेन** *= 'दुःखं मा भूत्' इत्युद्देशेन* **तत्र** *= मुक्तौ* **न प्रवृत्तिरेवेति चेत् ? न,** *एवमुक्तौ महासाहसिकत्वापत्तेः, 'दुःखं मा भूत्' इत्यत्र माङो ध्वंसपदार्थकत्व-प्रागभावार्थकत्वाऽसम्भवे अन्यादृशानिर्वचनस्याशक्यत्वेन* **इच्छामात्रेण अनुभवानपवादात्** *= 'दुःखं मा भूत्' इत्युद्देशेन मुक्तौ प्रवृत्तेरनुभवस्य निह्नोतुमनर्हत्वात् । न हि विशदतरं कार्यं स्वाभिलाषेतभङ्गाभिप्राया त्यक्तुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् ।*

एतेनेति निरस्तामित्यनोनाव्येति । मुक्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे **चरमदुःखानुभवे अनागतदुःखध्वंसः** *= मुक्त्यानन्तरक्षणकालीनः दुःखप्रतियोगिकध्वंसः* **अपि विषयः । तथा अग्रिमक्षणे** *= मुक्त्युत्पत्तिक्षणावच्छेदेन* **तद्ध्वंसः** *= चरमदुःखध्वंसः* **तद्विषयकं** *= चरमदुःखध्वंसगोचरं* **च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्ति,** *दुःखवत् ज्ञानस्याऽपि तृतीय-*

અનુભવ. તે આનુષઙ્ગિક હોવાથી પુરુષાર્થ નથી, પણ અન્યથાસિદ્ધ છે.'<- તો આ વાત અસંગત છે. કારણ કે 'દુઃખં મા ભૂત્' માં મા પદનો અર્થ શું છે? એનો સંતોષકારક જવાબ નૈયાયિક દ્વારા બતાવી શકાતો નથી. મા નો અર્થ ધ્વંસ માનશો કે પ્રાગભાવ? આ બન્ને વિકલ્પ અસંગત છે. જો મા નો અર્થ ધ્વંસ માનવામાં આવે તો 'દુઃખં મા ભૂત્' નો અર્થ એવો થશે કે 'દુઃખનો નાશ થાવ.' આવું માનવામાં આવે તો મૂર્છા વગેરેમાં પણ પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે મૂર્છિત અવસ્થામાં દુઃખનો નાશ થાય છે જ. --> 'મૂર્છામાં જ્ઞાનાદિ ગુણોની હાનિસ્વરૂપ અનિષ્ટનું ભાન થવાથી તેમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી' <-- આમ કહેવામાં આવે તો જ્ઞાન-દુઃખાદિગુણોચ્છેદસ્વરૂપ મોક્ષમાં જ્ઞાનાદિગુણની હાનિસ્વરૂપ અનિષ્ટનું ભાન થવાથી મોક્ષલક્ષી પ્રવૃત્તિનો પણ ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે. જો મા પદનો અર્થ પ્રાગભાવ માનવામાં આવે તો 'દુઃખં મા ભૂત્' નો અર્થ થશે 'દુઃખનો પ્રાગભાવ થાવ.' પરંતુ આ અર્થનો સ્વીકાર કરવામાં મુમુક્ષુની મોક્ષમાં પ્રવૃત્તિ નહીં થઈ શકે, કારણ કે મોક્ષમાં દુઃખનો પ્રાગભાવ નથી. ત્યાં દુઃખનો પ્રાગભાવ માનવામાં આવે તો ભાવીમાં દુઃખની ઉત્પત્તિ થવાની વિપત્તિ આવે. આવા ઉદ્દેશથી મોક્ષમાં પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી-આવું તો ન કહી શકાય, કારણ કે અનુભવના બલથી સિદ્ધ થતી વસ્તુનો પોતાની ઇચ્છામાત્રથી અપલાપ થઈ ના શકે.

દુઃખાભાવ ક્ષણભર વેદ્ય છે-ચિંતામણિકાર

એતેન० । ગંગેશ ઉપાધ્યાયનું એવું કથન છે કે --> ચરમ દુઃખનો અનુભવ થાય ત્યારે અનાગત = અનન્તર ક્ષણમાં થનાર દુઃખધ્વંસ પણ તે અનુભવનો વિષય થાય છે. તેમ જ આગળની ક્ષણે = બીજી ક્ષણે ચરમ દુઃખનો ધ્વંસ થાય છે અને તે જ ક્ષણે ચરમદુઃખધ્વંસવિષયક જ્ઞાન નાશ પામતી અવસ્થામાં હોય છે. આથી મોક્ષમાં વિદ્યમાન એવો પણ દુઃખધ્વંસ એક ક્ષણ માટે અનુભવાય છે. અર્થાત્ મોક્ષકાલમાં દુઃખાભાવની અનુભૂતિ નથી જ થતી-એવું નથી. મોક્ષમાં પણ દુઃખાભાવની અનુભૂતિ અવશ્ય થાય છે, પરંતુ તે સમયે દુઃખાભાવને અનુભવવાનાં સાધનો ક્ષણિક હોવાથી ક્ષણવાર માટે જ તે દુઃખાભાવ વેદાય છે. આથી ક્ષણ વાર માટે પણ આત્યન્તિક દુઃખાભાવની અનુભૂતિ કરવાના લોભથી અત્યન્ત દુઃખનિવૃત્તિસ્વરૂપ મોક્ષ માટે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે.'<--

वर्तमानोऽप्यचिरमनुभूयते इति निरस्तम्, तथावेद्यताया मूर्छाद्यवस्थायामपि सम्भवात् । तस्मात् 'दुःखं मा भूदि'तीच्छायां दुःखकारणध्वंसो विषयः । तथा च सुखेच्छाधीनया दुःखद्वेषाधीनतत्साधनकर्मद्वेषाधीनया वा कर्मक्षयेच्छया मुमुक्षुप्रवृत्तिरुपपद्यते इति मन्तव्यम् ।

प्रायश्चित्तस्थले तु द्वेषयोनिरेवोक्तोद्देशेन प्रवृत्तिः । अत एव प्रवृत्तिद्वैविध्यमुपपद्यते इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

भानुमती

यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् । **इति** = हेतोः मुक्त्यवस्थायां **वर्तमानोऽपि** दुःखध्वंसः **अचिरं** = क्षणमेकं **अनुभूयते।** अतो न दुःखाभावस्याऽवेद्यत्वं । न वा तस्य पुरुषार्थत्वव्याहतिः । ज्ञानसमये मृत्तिकाक्षणस्य सत्त्वात् न ज्ञानं मृत्तिकाविरोधि (त.चिं.अ.मु.वा.पृ. १।१।१७) इति **तत्त्वचिन्तामणिकृद्वचनं निरस्तम् ।**

तत्रेदमाशङ्क्ते हेतुमाह - **तथावेद्यताया** = क्षणमेकं अनुभवविषयतायाः **मूर्छाद्यवस्थायामपि सम्भवात्** न कोऽपि सुधीः बहुतरायासःसाध्येऽपवर्गे प्रवर्तेत किन्तु स्वल्पपरिश्रमसाध्ये मूर्च्छादावेव, क्षणमेकं दुःखाभावसाक्षात्कारस्योभयत्र तुल्यत्वात् । शक्यते ह्येतमपि वक्तुं यदुत मूर्छाऽव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन दुःखानुभवेऽनागतदुःखध्वंसोऽपि विषयः तथाऽद्योमक्षणे तद्ध्वंसः तद्विषयकश्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति वर्तमानोऽप्यचिरमनुभूयते इति । **तस्मात् 'दुःखं मा भूत्' इतीच्छायां दुःखसाधनध्वंसः विषयः** मालोऽर्थश्च ध्वंसः । एतमुक्तरीत्या दुःखस्य स्वहेतुप्रतियोगितामाश्रित्यानन्त्यः स्थितः तत्र पापजन्यदुःखाप्रसिद्ध्या तद्ध्वंसस्याऽसाध्यत्वात् । अस्तु वा दुःखपदेन दुःखद्वेषस्यैवायमुल्लेखः इति व्यक्तं **मुक्तिवादद्वात्रिंशिकायाम् । तथा च सुखेच्छाधीनया** = प्रशमप्रभवानन्दकामनामूलया **दुःखद्वेषाधीन-तत्साधनकर्मद्वेषाधीनया** = दुःखद्वेषमूलो यः दुःखसाधनीभूतकर्मगोचरो द्वेषः तन्मूलया **कर्मक्षयेच्छया** तत्साधनीभूते योगाभ्यासादौ **मुमुक्षुप्रवृत्तिरुपपद्यते ।** सुखेच्छाधीनायां कर्मक्षयेच्छायां सत्यां यदि परः वैराग्यव्याघातमुद्भावयेदिति मनसिकृत्य वाकारेण कल्पान्तर उपन्यस्तः । कर्मक्षयार्थिनोऽतः परमानन्दः दुःखानिवृत्तिश्चेति जोभयपक्षे दोष इति द्रष्टव्यम् । न चैतं कर्मक्षयस्य मृत्तिकत्वाभ्युपगमेऽप्युपमर्थत्वं, मृत्तेः द्वेषयोनिप्रवृत्तितः साक्षाद्दुःखहेतुनाशोपायेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वाविरोधात् । युक्तश्चैतद् दुःखद्वेषे हि सति प्राणी तद्धेतून् निश्चयतो द्वेष्टि । ततश्च दुःखहेतुद्वेषः दुःखोपायनाशहेतुषु ज्ञानादिषु प्रवृत्तिःजायते । दुःखद्वेषस्य दुःखहेतुनाशोपायेच्छा-दुःखहेतुद्वेषयोः तयोश्च दुःखहेतुनाशहेतुप्रवृत्तौ स्वभावतो हेतुत्वात्, अनुस्यूतैकोपयोगरूपत्वेऽपि क्रमानुवेधेन हेतु-हेतुमद्भावाविरोधात् क्रामिकाक्रामिकोभयस्वभावोपयोगस्य तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वादित्यलमत्र विस्तरः ।

प्रायश्चित्तस्थले तु न सुखप्राप्तीच्छामूलिका किन्तु **द्वेषयोनिः** = दुःखद्वेषमूला **एव उक्तोद्देशेन** = 'दुःखं मा भूत्' इत्युद्देशेन **प्रवृत्तिः । अत एव** = प्रायश्चित्तप्रवृत्तेः द्वेषमूलकत्वादेव, **प्रवृत्तिर्द्वैविध्यं** = सुखकामनादुःखद्वेषलक्षणहेतुद्वयलब्धात्मलाभं प्रवृत्तिनिमित्तद्वैविध्यं आपे **उपपद्यते इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।** यदि प्रवृत्तित्वावच्छेदेन प्रति सुखकामनाया एव हेतुत्वमुपगम्येत तदा प्रायश्चित्तादिस्थले व्यभिचारः स्यात् । द्वेषस्यैव तत्त्वे सुखस्थले व्यभिचारः स्यादेवतः प्रवृत्तौ द्वैजात्यवादं कल्पयित्वा कारणतावादकल्पनमुचितमेव ।

यद्यपि **स्याद्वादकल्पलतायां** प्रथमस्तबके 'न च प्रायश्चित्तादेरपि दुःखद्वेषयोनिरेव प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तत्राप्यभिमतागामित्वोद्देशेन हेतुकर्मक्षयार्थितयैव प्रवृत्तेः' (स्या.क. १/२) इत्येतं ब्रुवाणैः प्रकरणकृद्भिः प्रवृत्तेरेकत्वेऽपि समर्थितं तथापि नास्ति विरोधः, अत्र प्रायश्चित्तस्थले साक्षाद् द्वेषहेतुकत्वस्य प्रतिपादनात्, तत्र च परम्परया अभिमतागामित्वोद्देशाभावमूलकत्वस्योक्तत्वात् । यदवाऽत्र प्रवृत्तिद्वैविध्यस्य परसमयतत्कथितानुसारेणोपपादनं तत्र च स्वसमयतत्कथितानुसारेण प्रवृत्तैक्यस्य स्थापनमवगन्तव्यम् । दुःखद्वेष-सुखकामनयोः समव्याप्तत्वात् न प्रायश्चित्तस्थले व्यभिचारावकाशः । तैर्यायिकत्व-प्रशमप्रभवत्वभेदेन सुखद्वैविध्यवत् अप्रसादोदयजनकत्वपरपरिणतिरमणत्वभेदेन दुःखद्वैविध्यमपि समाकलितस्वपरदर्शनानां प्रसिद्धमेवेति सर्वं चतुरस्रम् ।

तथावे० । परंतु तत्त्वचिंतामणिकारनी उपरोक्त आभन असंगत होवानुं कारण बतावतां श्रीमद्जी एम कहे छे के दुःखाभावनो क्षणिक अनुभव तो मूर्च्छा अवस्थामां पण संभवित छे. आथी मोक्ष माटेना महान प्रयासनी सार्थकता जो दुःखाभावना क्षणिक अनुभवमां ज मान्य होय तो ते तो मूर्छाना समये पण शक्य छे. आ परिस्थितिमां बनशे एवुं के महान = घणा परिश्रमथी साध्य मोक्ष माटे प्रयत्नशील थवाने बदले स्वल्प परिश्रमथी साध्य मूर्च्छाअवस्था माटे ज माणस प्रवृत्ति करशे. माटे 'दुःखं मा भूत्' एवी कामनानो विषय दुःखसाधनध्वंस मानवो पडशे. दुःखपदनी दुःखसाधन अर्थमां लक्षणा करीने मा पदनो अर्थ ध्वंस मान्य करवाथी उपरोक्त अर्थ प्राप्य छे. आथी मुमुक्षु सुखेच्छाधीन कर्मक्षयईच्छाथी अथवा दुःखद्वेषमूलक एवा दुःखसाधनीभूत कर्म उपरना द्वेषथी प्रयुक्त कर्मक्षयविषयक ईच्छाथी योगसाधनामां प्रवृत्ति करी शकशे-आवुं मानवुं उचित छे. प्रायश्चित्तस्थले तो दुःखद्वेषमूलक ज 'दुःख न थाव' एवा उद्देशथी प्रवृत्ति थाय छे. माटे ज सुखेच्छामूलक अने दुःखद्वेषहेतुक एम बे प्रकारनी प्रवृत्ति पण संगत थई जशे. तेथी कोई असंगति नथी.

यत्तु 'अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः' इति श्रुतेः मुक्तौ सुखाभावसिद्धिः । न च द्वन्द्वस्वरसात् मिलितसुख-दुःखोभयप्रतीतिः नोक्तार्थानुपातिनी एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम्, द्वित्वनैकरूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वये वाक्यभेदाभावात् 'धवखदिरौ छिन्धि' इत्यत्र प्रत्येकं च्छिदान्वय इवेति, तत्र, घटवति भूतले 'घटपटौ न स्तः' इति वाक्याद् घटपटोभयत्वावच्छिन्नाभावबोधवत तात्पर्यवशात् उक्तश्रुतेरपि मुक्तौ प्रियाप्रियोभयत्वावच्छि-

भानुमती

यत्तु 'अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः' इति श्रुतेः *प्रियत्वाप्रियत्वावच्छेदकप्रतियोगिताकाभाव-परत्वात्* ***मुक्तौ सुखाभावसिद्धिः । वाव*** *इति सम्बोधने, भो इत्यर्थः* ***सम्बोध्या मैत्रेयी । सन्तं*** *= मिथ्यावासना-शून्यम् ।* ***प्रियाप्रिये*** *= सुखं दुःखं च ।* ***न स्पृशतः*** *= नोत्पद्येते । अयमर्थः सुख-दुःखध्वंसप्रतियोगित्वरूपो-ऽर्थः ।* ***मणिकृतस्तु*** *- तावत्सन्तमिति यङ्लुगन्तम् । तथा च शरीरयोगं विना पुनः पुनर्वर्तमानमित्यर्थ* ***इत्याहुः । तदसत्*** *तथा सति 'अभ्यस्तानामादिरिणकारः' (पा.) इति सूत्रेण णकारलोपापत्तेः । तस्मात्* ***कल्पतरु-कारसम्मतोक्तव्याख्यैव न्याय्यसी*** *(कि.पृ.३४) इति* ***किरणावलीरहस्ये मथुरानाथः*** *प्रोक्तत्वात् । 'प्रियाप्रिये' इति प्रियाप्रिये इति* ***द्वन्द्वस्वरसात् मिलितसुख-दुःखोभयप्रतीतिः ।*** *अतोऽत्र मिलितसुख-दुःखोभयनिषेध एव प्रती-यते । सा च प्रतीतिः* ***न उक्तार्थानुपातिनी*** *= सुखाभावतात्पर्याहिनी, द्वन्द्वसमासस्वरसेन सुख-दुःखोभयनिषेधस्य प्रतीतेः एकाभावेनोभयाभावस्य सम्भवात् प्रकृते सुखस्य सत्त्वेऽपि दुःखाभावप्रयुक्तोभयाभावस्यापि सम्भाव्यमानत्वान्न सुखाभावासिद्धेः ।* ***एकैकनिषेधे*** *= सुखस्य दुःखस्य च प्रत्येकं प्रतियोगितया अभावेऽन्वये स्वीक्रियमाणे* ***च*** *मुख्यप्रकारतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वेन* ***वाक्यभेदापत्तिः*** *दुर्वारेति* ***वाच्यम् ।***

नैयायिकः तत्समाधानमाह ***द्वित्वेन*** *= उभयत्वेन* ***एकरूपेण उपस्थितयोः*** *सुखदुःखयोः* ***प्रत्येकं निषे-ध्यान्वये*** *= प्रतियोगितयाऽभावेऽन्वये* ***वाक्यभेदाभावात्*** *मुख्यप्रकारताया उभयत्वावच्छिन्नत्वेनैक्यात्तेषां तत्त्वात् मुख्य-प्रकारतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यतावच्छेदकयोरभेदात्,* ***'धवखदिरौ छिन्धि' इत्यत्र*** *द्वित्वेन रूपेणोपस्थितयोः धवख-दिरयोः* ***प्रत्येकं च्छिदान्वय इवेति ।*** *न हि तत्र द्वन्द्वस्वरसात् मिलितत्वच्छेदा इति* ***तत्त्वचिन्तामणिकृदाह ।***

तत्र *चारुतया चकास्ति चतुरचेतसां चेतसि । तात्कालिकैतदुभयवति केवलघटवति केवलपटवति वा भूतले 'घटपटौ न स्तः' इति प्रत्ययात् तत्र घटत्वं पटत्वं उभयत्वञ्च परस्परसामानाधिकरण्यापन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं न तु केवलं घटत्वं पटत्वमुभयत्वमात्रं वा । प्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च व्याप्यवृत्ति । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं च घटपटोभयत्वमेव । अतस्तत्र न तादृशःप्रत्ययः प्रयोगो वा । अत एव* ***घटवति*** *= केवलघटवति* ***भूतले 'घटपटौ न स्तः' इति वाक्याद् घटपटोभयत्वावच्छिन्नाभावबोधवत् तात्पर्यवशात्*** *= 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादि-श्रुत्युपपत्त्यनुरोधात्* ***उक्तश्रुतेः*** *= 'अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः' इतिश्रुतेः* ***अपि मुक्तौ प्रियाप्रियोभ-***

❀ वाक्यभेद आपत्तिनो परिहार ❀

नैयायिक :- यत्तु० । 'अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः' अर्थात् 'शरीरहीन जीवने प्रिय अने अप्रिय - सुख अने दुःख स्पर्श करता नथी' आ श्रुतिना बलथी मोक्षकालमां सुखाभाव सिद्ध थाय छे. अहीं एवी शंका थाय के --> 'प्रियाप्रिये' शब्द द्वन्द्वसमासथी घटित होवाथी द्वन्द्व समासना छेडे रहेल द्विवचनान्त प्रथमा विभक्तिथी उपस्थित द्वित्व संख्यानो प्रिय अने अप्रियमां अन्वय थवाथी सुख-दुःखनी उपस्थिति उभयत्व रूपे ज थशे. जेथी मोक्षमां सुख- दुःख उभयाभावनुं भान थशे. एकना अभावथी पण उभयाभाव संभवित होवाथी दुःखाभावप्रयुक्त सुख-दुःख उभयाभावनी प्रतीति थशे. आ प्रतीति 'मोक्षमां सुखाभाव अने दुःखाभाव छे' आवा अर्थनुं अनुसरण नथी करती. सुख अने दुःख प्रत्येकनो अलग अलग निषेध करवामां तो वाक्यभेदनी = बे वाक्य थई जवानी आपत्ति आवशे <-- तो आनुं समाधान ए छे के जे रीते 'धव-खदिरौ छिन्धि' अहीं द्वित्वरूपे उपस्थित थयेल धव अने खदिर प्रत्येकनो छेदन क्रियामां अन्वय थाय छे तेम अहीं पण द्वित्वरूप एक धर्मथी उपस्थित थयेल सुख अने दुःख प्रत्येकमां निषेधनो अन्वय करवामां आवे तो वाक्यभेद थवानी आपत्तिने अवकाश नहीं रहे. जे सुखत्वरूपे उपस्थित थयेल सुखनो अने दुःखत्वरूपे उपस्थित थयेल दुःखनो प्रतियोगिता संबंधथी अभावमां अन्वय करवामां आवे तो सुखत्वावच्छिन्न प्रकारता अने दुःखत्वावच्छिन्न प्रकारता स्वरूप बे मुख्य प्रकारताथी निरूपित बे मुख्य विशेष्यतानुं भान थवाथी वाक्यभेद थवानी आपत्ति आवे, कारण के मुख्यप्रकारतादयनिरूपित मुख्यविशेष्यतादयवत्त्व ए वाक्यभेदनुं लक्षण छे. परंतु उभयत्वरूपे सुख अने दुःखनो प्रतियोगिता संबंधथी अभावमां अन्वय करवामां उपरोक्त वाक्यभेदनी आपत्तिने अवकाश नथी रहेतो, कारण के आवुं मानवामां उभयत्वावच्छिन्न एक ज प्रकारतानुं अवगाहन थाय छे. आवुं तत्त्वचिंतामणिकारने अभिमत छे.

❀ मुक्तिमां एक सुख-दुःखोभयाभावनी सिद्धि ❀

स्याद्वादी :- तत्र० । परंतु चिंतामणिकारनी आ वात बराबर नथी, कारण के जेम भूतलमां घडो होवा छतां 'भूतलमां घटपट नथी' आवो जे शब्दप्रयोग थाय छे तेनाथी त्यां घटाभाव अने पटाभाव एम बे अभावनो बोध नथी थतो, परंतु घटपटोभय-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एक अभावनुं ज भान थाय छे, कारण के बे अभावनुं भान त्यां घट हाजर होवाथी बाधित थाय छे. ते

न्नाभावस्यैव प्रत्ययात्, अन्यथा 'सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं । तं वै मोक्षं विजानीयाद् दुःप्रापमकृतात्मभिः ॥ ( ) इत्यादिसुखमयमुक्तिबोधकस्मृतिविरोधापत्तेः । न च तत्र सुखशब्दः औपचारिकः, बाधकाभावात् । न च शरीरादिकं विना सुखाद्यनुत्पत्तिर्बाधिका, शरीरादेर्जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात् तत्र च जन्यत्वस्य

भातृमती

यत्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रत्ययात् = भानात् । अत्र प्रियत्वमप्रियत्वमुभयत्वञ्च परस्परसामानाधिकरण्यापन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं न तु केवलं प्रियत्वमप्रियत्वमुभयत्वमात्रं वा । अस्तु वा प्रियाप्रियमात्रपर्याप्तमुभयत्वमेतत्र प्रतियोगितावच्छेदकम् । विशेषणस्याख्यातार्थान्वितेनाभावप्रतियोगितामेतत्रैवोपपत्तेः । इत्थमेव 'पार्थिवत्वं स्नेहगन्धौ न स्तः' इत्यत्रापि सङ्गतेः । **न चैवमपि** तत्र दुःखाभावादुभयाभावः सुखाभावाद् वा ? इत्यपातेनेनेति **शङ्कनीयम्,** सुखाभावस्यापवर्गे विप्रतिपन्नत्वात् दुःखाभावस्य सर्वसम्मतत्वात् । 'दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति' इतिश्रुतिबलादपि तत्र दुःखाभावस्य प्रामाणिकत्वेन तस्यैवोभयाभावप्रयोजकत्वात् एकतत्त्वापि विशेषणावच्छेदाभावप्रत्ययात् । ततश्चोभयत्वेन रूपेणैव तन्निषेधस्य न्याय्यत्वम् । **अन्यथा** = उक्तश्रुतेः प्रत्येकरूपेण प्रियाप्रियोभयाभावबोधकत्वोपगमे, **सुखमात्यन्तिकमिति** स्पष्टम् । आदिपदेन 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्', 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति' (तै.उप.२/४) इत्यादिश्रुतिग्रहणम् ।

यत्तूक्तश्रुतेः योगजधर्मादिभूतकल्पकोटिशतानुभवजन्यसंस्कारसुखप्रतिपादनपरत्वेनाप्युपपत्तेः (न्या.ली.पृ.१७८) इति **न्यायलीलावतीकृतोक्तं, तन्न,** मानाभावात्, श्रुतौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वात्, 'आनन्दं ब्रह्मेति व्यजानात्' ( ) इत्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च । यद्वा अप्रियस्य जन्यमात्रतया तत्राप्रियपदसाहचर्यात् प्रियपदस्य तैषांयिकसुखपरत्वमेव हृदयङ्गमीति । साहचर्यस्य अर्थविशेषग्राहकत्वन्तु 'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याकस्य सन्निधेः ॥ ( ) इत्यादिना प्रपञ्चितमेव ।

न च तत्र = उक्तश्रुतौ **सुखशब्दः** दुःखाभावे **औपचारिकः,** भारापगमे 'सुखी संवृत्तोऽस्मी'तिवदिति **साम्प्रतम्,** मुख्यार्थे **बाधकाभावात्,** भाराकारतस्य तदपाये तादृशादेसम्पर्कतश्चात्सुखोत्पादे सत्येव सुखशब्दप्रयोगः, न दुःखाभावे । किञ्च भारोद्वहनादेर्दुःखापगमे प्रतिबन्धकाभावादेवभारतादेसमागमादपि सुखं भवितव्यमीति मत्वमानः 'सुखी संवृत्तोऽस्मी'त्युपचरति । नैतदुपचारनियामकं **मोक्षेऽस्ति** । न चासंवेद्यमानेऽपि दुःखाभावे भावतोऽपि सुखशब्दः प्रवर्तत इति (न्या.भू.पृ. १९६) **भासर्वज्ञः । एतेन** सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येतदुपपद्यते । दृश्यते हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो लोके इति (१/१/२२) इति **न्यायभाष्यकारवचनं निरस्तम्,** उपचारनियामकस्य मुख्यार्थे विरहात् । **अत एव** --> नित्यानन्दप्रतिपादिका श्रुतिरात्यन्तिकेदुःखाभावेऽपि भावतोऽपि **न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाकृतो वाचस्पतिमिश्रस्य** तत्त्वं **निरस्तम् ।**

न च अवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरत्वेन कारणतायाः कल्पनात् **शरीरादिकं विना** मुक्तौ **सुखाद्यनुत्पत्तिः बाधिका,** कारणाविरहे कार्योदयायोगादिति **वाच्यम्,** मुक्तौ अवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्युत्पत्तेरनभ्युपगमात् । **न च** तथापि समवायेन आत्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरादेर्हेतुत्वात्र तत्र सुखाद्युत्पत्तेरिति **वाच्यम्, शरीरादेः जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात् ।** न च जन्यत्वावच्छेदकेन कार्यतावच्छेदककोटौ गौरवमिति शङ्कनीयम्, तथापि महेश्वरसमवेतनित्यज्ञानाद्यनुरोधेन कार्यतावच्छेदकरूप कार्यतावच्छेदक-

---

જ રીતે 'अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः' શ્રુતિથી પણ તાત્પર્યના બલથી મોક્ષમાં પ્રિયાપ્રિયોભયત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એક અભાવનું ભાન થાય છે, નહીં કે સુખાભાવ અને દુઃખાભાવ એમ બે અભાવનું ભાન. આથી મોક્ષમાં દુઃખાભાવપ્રયુક્ત સુખ-દુઃખઉભયાભાવ માની શકાય છે. જો મોક્ષમાં સુખ-દુઃખોભયત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એક અભાવ માનવાના બદલે સુખાભાવ અને દુઃખાભાવ એમ બે અભાવ માનવામાં આવે તો 'सुखमात्यन्तिकं...' અર્થાત્ 'મોક્ષ તેને સમજવો જોઈએ જેમાં મનુષ્યને એવા આત્યન્તિક શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે કે જે ઈન્દ્રિયવેદ્ય નહીં પણ બુદ્ધિવેદ્ય હોય છે તથા શાસ્ત્રોક્ત સત્કર્મ દ્વારા પોતાના આત્માની શુદ્ધિ નહીં કરનાર મનુષ્યોને માટે દુષ્પ્રાપ્ય હોય છે.' - આ સ્મૃતિવચનનો વિરોધ આવશે કે જે સુખમય મુક્તિનું પ્રતિપાદક છે. મોક્ષને સુખમય બતાવનાર શાસ્ત્ર વચનોના અનુસારે મોક્ષઅવસ્થામાં સુખાભાવના બદલે સુખનું અસ્તિત્વ માનવું ન્યાયસંગત છે. મોક્ષમાં દુઃખ ન હોવાથી દુઃખાભાવમાં સુખશબ્દ ઔપચારિક માની ન શકાય, કારણ કે મોક્ષમાં સુખ માનવામાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી.

❀ શરીર વિના પણ મોક્ષમાં સુખ-સ્યાદ્વાદી ❀

ન च श० । અહીં જો એમ કહેવામાં આવે કે --> મોક્ષમાં સુખ યા સુખાનુભવ એટલા માટે માની નહિ શકાય કે તે અવસ્થામાં સુખ અને સુખાનુભવના ઉત્પાદક શરીર વગેરેનો અભાવ હોય છે. <-- તો આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે શરીર વગેરે તો આત્માના જન્ય વિશેષ ગુણના જ કારણ છે અને મોક્ષકાલીન સુખ અને સુખાનુભવ જન્ય નથી હોતા. આથી શરીર વગેરેના અભાવમાં પણ મોક્ષદશામાં સુખ અને સુખાનુભવ હોવામાં કોઈ બાધા નથી.

ध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्येश्वरज्ञानादेरिव मुक्तिकालीनज्ञानसुखादेरपि व्यावृत्तत्वात् । न च तत्र कारणान्तरकल्पने गौरवम्, आगममूलत्वात् । न च जन्यभावस्य सतो ध्वंस आवश्यकः, अभावस्येव भावस्यापि कस्यचिदुत्पन्नस्याप्यविनाशसम्भवात्, जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वे मानाभावात्, नाशकारणानां नाश्यनिष्ठतयैव हेतुतया दोषाभावात्, कालि-

भातुमती

रिक्तवृत्तित्ववारणाय जन्यत्वस्यावश्यनिवेशनीयत्वात् । **न च** मुक्तिसुखस्याऽजन्यत्वे तस्यापुरुषार्थत्वापत्तेरिति **वाच्यम्** काम्यस्य मुक्तिकालीनज्ञानसुखादेः प्रागभावप्रतियोगित्वेनैव पुरुषार्थत्वसम्भवात् । **तत्र** = शरीरादिकार्यतावच्छेदककोटौ **जन्यत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य** स्वीकारात् न तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्य । **एतेन** शरीरादेः प्रागभावप्रतियोगि-जीवात्मविशेषगुणत्वावच्छेदो हेतुत्वान्न मुक्तौ सुखासिद्धेरिति **प्रत्युक्तम्** शरीरादेः ध्वंसप्रतियोग्यात्मविशेषगुणत्वावच्छेदं प्रत्येव कारणत्वात्, निरुक्तजन्यत्वस्य **ईश्वरज्ञानादेरिव मुक्तिकालीनज्ञानसुखादेरपि व्यावृत्तत्वात्,** मुक्तिकालिकज्ञानसुखादेः शरीरादिकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् शरीरादिकमन्तरेणापि सम्भवात् । **एतेन** शरीरादेःसुखत्वावच्छेदं प्रति हेतुताऽपि **प्रत्युक्ता,** तुल्ययुक्त्या ईश्वरे नित्यज्ञानानापत्तेः । **न च** कार्यत्वावच्छेदस्य समवायेनोत्पत्तिं प्रति विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात् सर्गादिकालीनव्यणुकोत्पत्तिपूर्वं जन्यज्ञानस्यासम्भवात् नित्यज्ञानासिद्धौ तदन्यथानुपपत्त्या जन्यज्ञानत्वस्यैव शरीरकार्यतावच्छेदकत्वादिति **वाच्यम्** 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्यन्यथानुपपत्तेः तुल्ययुक्त्या जन्यसुखत्वस्यैव शरीरादिकार्यतावच्छेदकत्वात् । **न च** तथापि ध्वंसाप्रतियोगिनः मुक्तिकालीनसुखादेः प्रागभावप्रतियोगित्वोपगमे **तत्र** = मुक्तिसुखादौ **कारणान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम्,** तादृशकारणकल्पनस्य **आगममूलत्वात्** = 'सुखमात्यन्तिकं यत्र...' इत्यादिश्रुतिमूलकत्वात् । **एतेन** विषयाभावतो मोक्षे सुखशब्दाभिधेयाभाव एवेति **प्रत्युक्तम्** तस्य चतुरर्थत्वात् । तदुक्तं **तत्त्वार्थकारिकायां** लोके चतुर्ष्वेवार्थेषु सुखशब्दः प्रयुज्यते । विषये वेदनाभावे विपाके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥ इति । ततश्च मोक्षस्यैव तत्र सुखशब्दाभिधेयत्वात्समभिव्याहार एव तत्र सुखाभावशङ्काया इति व्यक्तं **उत्तराध्ययनबृहद्वृत्तौ** (उ.अध्ल. ३६/गा. ३५/पृ.६८४) **न च** साक्षात्कारमात्रस्य क्षणध्वंसस्थायित्वेन तज्ज्ञाने मुक्त्यभावापत्तेरिति **वाच्यम्,** लाघवेन तत्र ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाभ्युपगमात् । **न च जन्यभावस्य** = प्रागभावप्रतियोगित्वे सति भावत्वतः **सतो ध्वंसः आवश्यक** इति मुक्तिसुखादौ ध्वंसप्रतियोगित्वापत्तेरिति **वाच्यम्, अभावस्य इव भावस्यापि कस्यचिदुत्पन्नस्यापि अविनाशसम्भवात्** । ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वेऽपि ध्वंसाप्रतियोगित्ववत् मुक्तिकालीनसुखादेः प्रागभावप्रतियोगित्वेऽपि ध्वंसाप्रतियोगित्वसम्भवात् । यथा प्रागभावस्योत्पत्तेर्नास्ति विनाशोऽस्ति । ध्वंसस्योत्पत्तेरस्ति विनाशो नास्ति । अत्यन्ताभावादेस्तूभयं नास्ति । तथा गगनादेरुभयं नास्ति घटादेरुभयमस्ति मुक्तिसुखादेस्तूत्पत्तेरस्ति विनाशो नास्ति । अतो जन्यत्वं न नाश्यत्वव्याप्यम् । न च जन्यभावत्वं तथेति वाच्यम्, **जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वे** = नाश्यत्वे **मानाभावात्,** अप्रयोजकत्वात्, जन्यत्वावच्छेदकः भावत्वं नाश्यत्वव्याप्यतावच्छेदकं तदुत भावत्वावच्छेदकं जन्यत्वत्वं ? इत्यनिर्वचनेनैव मात्त्व । **न चैवमजन्यस्यापि** भावस्य क्वचित् नाशापत्तेरिति **वाच्यम्,** तत्र तज्ज्ञापकसमवधानासम्भवात्, **नाशकारणानां नाश्यनिष्ठतयैव हेतुतया दोषाभावात्,** मुक्तिकालीनसुखादौ नाश्यतावच्छेदकसम्बन्धेन नाशकतेरहेतु

અહીં જો એવો પ્રશ્ન થાય કે --> મોક્ષકાલીન સુખ અથવા સુખાનુભવ જો જન્ય ન હોય તો તે સદાતન = અનાદિકાલીન હોવાથી સંસારી અવસ્થામાં પણ રહેશે. ફલતઃ બંધનઅવસ્થા અને મોક્ષઅવસ્થામાં કોઈ ફેર નહીં પડે. અથવા કોઈ ફેર પડે તો પણ મોક્ષ અવસ્થામાં જે પ્રામણ્ય છે તે સંસારઅવસ્થામાં પણ સુલભ હશે તો મોક્ષ માટેનો પ્રયત્ન વ્યર્થ બની રહેશે <-- તો એનું સમાધાન એ છે કે મોક્ષદશામાં સુખ કે સુખાનુભવને જન્ય નહીં માનવાનો અર્થ એવો નથી કે 'તે સનાતન અનાદિપ્રકટ છે, એની ઉત્પત્તિ નથી થતી' પરંતુ તેનો અર્થ એવો છે કે મોક્ષાવસ્થામાં જે સુખ અને સુખાનુભવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો અન્ય જન્યપદાર્થની જેમ ધ્વંસ થતો નથી, પરંતુ ઈશ્વરના જ્ઞાન વગેરે ગુણોમાં જેમ ધ્વંસ પ્રતિયોગિતાનો અભાવ છે તેમ મોક્ષકાલીન સુખ અને સુખાનુભવ ધ્વંસના પ્રતિયોગી નથી બનતા. માટે તે અનાશ્ય છે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે --> મોક્ષકાલીન સુખ અને સુખાનુભવનો ધ્વંસ ભલે ન થાય પરંતુ મોક્ષદશામાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે તે શરીર વગેરેની ગેરહાજરીમાં કેવી રીતે ઘટી શકે ? <-- તો તેનો જવાબ એ છે કે જો દેહાદિને આત્માના પ્રાગભાવપ્રતિયોગી વિશેષ ગુણોનું કારણ માનવામાં આવે તો મોક્ષ અવસ્થામાં શરીર વગેરે ન હોવાથી સુખ અને સુખાનુભવની ઉત્પત્તિ જરૂર અસંભવિત થશે. પરંતુ ધ્વંસપ્રતિયોગી જન્ય આત્મવિશેષગુણો પ્રત્યે શરીર આદિને કારણ માનવામાં ઉપરોક્ત દોષને અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે મોક્ષકાલીન સુખ અને સુખાનુભવ ધ્વંસના અપ્રતિયોગી હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ શરીર આદિની ગેરહાજરીમાં પણ થઈ શકશે. આથી શરીર વગેરેને આત્માના ધ્વંસપ્રતિયોગી વિશેષ ગુણોનું જ કારણ માનવું ઉચિત છે. અહીં એવી શંકા થાય કે ---> મુક્તિમાં સુખને પ્રાગભાવપ્રતિયોગી માનવામાં આવે તો તેના પ્રત્યે નવા કારણની કલ્પના આવશ્યક બનવાથી કાર્યકારણભાવમાં ગૌરવ થશે <-- તો એનું સમાધાન એમ છે કે મુક્તિમાં સુખ છે-આ વાત આગમ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી મોક્ષકાલીન સુખ, જ્ઞાન વગેરે પ્રત્યે અન્ય કારણની કલ્પના એ આગમમૂલક હોવાથી તે ગૌરવ ફલમુખ = પ્રમાણસિદ્ધનું નિર્વાહક છે. તેથી તેના સ્વીકારમાં કોઈ દોષ નથી.

कसम्बन्धेन घटत्व-पटत्वादिमत्त्वरूपजन्यत्वस्य नानात्वात् ।

किञ्च जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वेऽपि कथं मुक्तौ सुखादिध्वंसः, तव प्रतियोगितया योग्यात्मविशेषगुणनाशं प्रति

भानुमती

तज्ज्ञानापत्त्ययोगात् ।

भट्टास्तु अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव ज्ञानं प्रति शरीरस्य हेतुतया नित्यसुखसाक्षात्कारस्य तेन सम्बन्धेन कृताप्यनुत्पत्तेरशरीरस्यापि तत्सम्भवात् । न चैवं अन्यदापि शरीरं विना अनवच्छेद्यसुखज्ञानं स्यादिति वाच्यम्, शरीराऽघातिज्ञानसामग्र्याः तत्त्वज्ञानघातितत्वात् । **न च** जन्यज्ञानस्य मोक्षरूपत्वे तज्ज्ञाने मोक्षोऽपि निवर्तेत इति **वाच्यम्,** तत्तज्ज्ञानव्यक्तिनिवृत्तावपि सुखसाक्षात्कारधारायाः अनिवृत्तेरित्याहुः ।

तदसत्, तदवदेव देहादेरपि प्रत्याहानियमस्वीकारप्रसङ्गात्, सुखस्य देहभोग्यत्वनियमात् अन्यथा स्वर्गोऽपि देहावेशहापत्तेरिति **न्यायलीलावतीकारः** (न्या.ली.पृ.१७८) ।

तदपि न सम्यक्, सुखत्वावच्छेद्यस्य भोग्यत्वमात्रनियमात्, तत्र देहानावेशे गौरवात् ।

ननु प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनो हेतुत्वात् नाशहेतुतया जन्यभावस्य सिद्धेः नाशकारणानां नाश्यानिष्टतया हेतुत्वोपगमेऽपि प्रागभावप्रतियोगिनो मुक्तिसुखादेः नाश्यत्वापत्तेः दुर्वारः, तत्र तादात्म्येन मुक्तिसुखादेः सत्त्वादिति **चेत् ? न,** जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वोपगमे नाशजनकतावच्छेदकतयाऽभिमतं जन्यत्वं हि प्रध्वंसप्रतियोगित्वरूपं, प्रागभावप्रतियोगित्वलक्षणं, अवच्छेदकतावच्छेषणतासंसर्गेण कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्वरूपं, स्वानधिकरणीभूतकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्मकं, यावत्कालवृत्तीभिन्नत्वं, वा यदि स्वीक्रियेत तदा सङ्घाहकलाघवेऽपि कारणतावच्छेदकशरीरगौरवम् । अतो जन्यत्वमत्र कालिकविशेषणतासम्बन्धेन घटत्वरूपं ग्राह्यं, पूर्वापेक्षया शरीरलाघवात् । तच्च जन्यत्वसमव्याप्तमेव । तदुक्तं **सामान्यलक्षणाजागदीशीकाशिकानंद्यां'** 'कालिकेन घटत्वादेः जन्यमात्रवृत्तितया घटत्वादेरपि कार्यत्वसमानियतत्वादिति' (सा.ल.का.) । किन्तु कालिकेन पटत्व-मठत्वादिकमपि घटत्ववत् जन्यत्वस्वरूपं सम्भवतीति विनिगमनाविरहात् जन्यत्वमत्र कालिकविशेषणतासम्बन्धेन घटत्व-पटत्वादिमत्त्वरूपं प्रसज्येत । **कालिकसम्बन्धेन** = कालिकविशेषणतासंसर्गेण **घटत्व-पटत्वादिमत्त्वरूपजन्यत्वस्य नानात्वात्** नाशकारणतावच्छेदकानन्त्यप्रयुक्तानन्तकार्यकारणभावापत्तेः । ध्वंसव्यावृत्त्यर्थं नाशकतावच्छेदककोटौ देयस्य भावत्वस्य विशेषणतेशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानियतगौरवाच्च जन्यभावत्वेन नाशहेतुतायां अप्रामाणिकत्वाच्च मुक्तिकालीनसुखादेः जन्यत्वेऽपि नाशापत्तेरिति हृदयम् ।

'तृष्णया...' ग्रन्थेनाह - **किञ्च, जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वेऽपि** = जन्यभावत्वावच्छेद्यनाशहेतुत्वाङ्गीकारेऽपि, **कथं मुक्तौ सुखादिध्वंसः स्यात् ? तव** = नैयायिकस्य मते **प्रतियोगितया** = सुखनिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धेन

---> જે ભાવપદાર્થો જન્ય હોય તેનો ધ્વંસ અવશ્ય થાય છે. જેમ કે ઘટ, પટ વગેરે ભાવ પદાર્થો જન્ય હોવાથી ધ્વંસપ્રતિયોગી બને છે. આથી મુક્તિકાલીન સુખ, જ્ઞાન વગેરેને પ્રાગભાવપ્રતિયોગી=જન્ય માનવામાં આવે તો તેનો પણ ક્યારેક નાશ થવાની આપત્તિ આવશે. <--- આ ન્યાયસ્યાનું સમાધાન એ છે કે જે રીતે ધ્વંસ જન્ય=પ્રાગભાવપ્રતિયોગી હોવા છતાં અવિનાશી છે તે રીતે મુક્તિસુખ વગેરે પણ જન્ય હોવા છતાં અવિનાશી સંભવી શકે છે. જન્યત્વ કાંઈ નાશ્યત્વનું વ્યાપ્ય નથી. ---> જન્યત્વ ભલે ધ્વંસપ્રતિયોગિતાનું વ્યાપ્ય ન હોય પરંતુ જન્યભાવત્વ તો ધ્વંસપ્રતિયોગિતાનું વ્યાપ્ય છે જ. ઘટાદિ સ્થલમાં આ નિયમ સિદ્ધ થયેલ છે. મુક્તિસુખ પણ જન્ય ભાવ હોવાથી નાશ્ય બનવાની આપત્તિ ઉભી જ રહેશે. <--- આ આપત્તિના પરિહારમાં એમ કહી શકાય કે જન્યભાવત્વ નાશ્યત્વવ્યાપ્ય છે-એવી વાત અપ્રામાણિક છે. નાશ્યત્વવ્યાપ્યતાવચ્છેદકને જન્યત્વવિશિષ્ટ ભાવત્વત્વસ્વરૂપ માનવું કે ભાવત્વવિશિષ્ટ જન્યત્વત્વરૂપ માનવું ? તે બાબતમાં પણ વિનિગમનાવિરહ છે. બીજી વાત એ છે નાશકપદાર્થ નાશ્યમાં રહીને જ તેનો નાશ કરે છે-આ વાત તો નૈયાયિકને પણ માન્ય છે. એથી જન્યભાવનો નાશ ન માનવામાં અજન્ય ભાવનો નાશ થવાની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે અજન્યભાવ પદાર્થમાં નાશક પદાર્થ રહી શકતો જ નથી. મુક્તિસુખ વગેરેનો પણ નાશ થવાનો અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે તેમાં નાશજનક પદાર્થ રહેતો નથી.

વળી, એક વાત એ છે કે જન્યભાવત્વને નાશ્યત્વનું વ્યાપ્ય માનવામાં આવે તો પણ અહીં સવાલ એ આવે કે નાશ્યત્વવ્યાપ્યતાવચ્છેદકીભૂત જન્યત્વનું સ્વરૂપ શું છે ? પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વની અપેક્ષાએ કાલિકસંબંધથી ઘટત્વસ્વરૂપ જન્યત્વ લઘુશરીર હોવાથી બને કાલિકવિશેષણતા સંબંધથી ઘટત્વ કાર્યમાત્રમાં રહેવાથી કાલિકસંબંધથી ઘટત્વને જ જન્યત્વસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો વિનિગમનાવિરહને લીધે કાલિકસંબંધથી પટત્વ, મઠત્વ વગેરેને પણ જન્યત્વરૂપ માની શકાય છે, કારણ કે તે બધા પણ કાર્યમાત્રમાં રહેવાને લીધે કાર્યતાસમનિયત છે. પણ આવું માનવા જતાં જન્યત્વ સ્વયં કાલિકવિશેષણતા સંબંધથી ઘટત્વ-પટત્વાદિમત્ત્વ સ્વરૂપ બનવાને લીધે બહુરૂપી બની જશે. જન્યત્વ અનેકવિધ બનવાને લીધે, પ્રતિયોગી હોવાથી નાશહેતુરૂપે સિદ્ધ થનાર જન્યભાવમાં રહેનાર નાશહેતુતાઅવચ્છેદકીભૂત જન્યભાવત્વ પણ અનેકવિધ = અપરિમિત બની જશે. નાશકારણતાવચ્છેદક અનેકવિધ બનવાને લીધે કાર્યકારણભાવ પણ અનેકવિધ થવાથી મહાગૌરવ આવશે. આથી જન્યભાવત્વને નાશહેતુતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપ માનવું અપ્રામાણિક

ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नस्वपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेन योग्यविशेषगुणत्वेन हेतुत्वात्, मुक्तौ विशेषगुणानुत्पत्त्या पूर्वविशेषगुणनाशायोगात् । न च सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञाननाशे व्यभिचारवारणाय स्वपूर्ववृत्तित्वं स्वाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरण-

भातुमती

योग्यात्मविशेषगुणनाशं प्रति ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नस्वपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेन = स्वसामानाधिकरण्यातोऽशेष-स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वसंसर्गेण **योग्यविशेषगुणत्वेन हेतुत्वात्** । यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यतेभूतविशेष-गुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसम्बन्धेन योग्यतेभूतविशेषगुण इति सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् । कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानुपादाने प्रागभावाधिकरणक्षणनाशे व्यभिचारः । योग्यत्वञ्च लौकिकसाक्षात्कारसंबोधनोर्वैकल्पिकजात्यवच्छिन्नसत्तावतीन्द्रियजातित्वेऽनुगतत्वं वा ? रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभ्वीति । संयोगादिनाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति । कारणतावच्छेदके योग्यत्व-विशेषत्वयोरुपादानाच्च द्वितीयक्षणोत्पन्नात्मविशेष-संयोगादिना तृतीयक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धानियमेऽपि शब्दादिना व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः, स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धानियमेऽपि च ज्ञानादीनामुत्पत्तिकाले इच्छादिना नाशः इति (मु.का.२१७ दि.प्र.२११४) इति **दिनकरीयकृत्** ।

तदसत्, कारणतावच्छेदके योग्यत्व-विशेषत्वयोरुपादानेऽपि अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणोत्पन्नेनादिना तृतीयक्षणेऽपेक्षाबुद्धेः नाशायोगेर्दुर्वारत्वात्, कारणतावच्छेदके योग्यत्व-विशेषत्वानियमेऽपि, अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे तदधिकरणे ज्ञानादिकं नोत्पद्यत इत्यत्र प्रमाणाभावादिति (मुक्ता. २१७.प्र.पृ. २११) **मुक्तावलीप्रभाकारो नृसिंहशास्त्री।**

मुक्तौ विशेषगुणानुत्पत्त्या = सुखादिभेदेनोत्पत्तिनियतेनक्षणावच्छेदेन विशेषगुणानुत्पादेन **पूर्वविशेषगुणनाशायोगात्** = पूर्वोत्पन्नसुखादिनाशासम्भवात् । **न च** सुषुप्तौ ज्ञानाद्यनुत्पादेऽपि तत्प्राक्क्षणोत्पन्नज्ञानादिनाशात् **सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञाननाशे व्यभिचारवारणाय** = व्यतिरेकव्यभिचारनिवारणाय, कारणतावच्छेदकसम्बन्धघटकीभूतं **स्वपूर्ववृत्तित्वं = स्वाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वं** = स्वाधिकरणीभूतो यः कश्चित् क्षणः तत्प्रागभावाधिकरणीभूतो यः क्षणः तादृरूपेणवृत्तित्वं **वाच्यम्** न तु स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वस्वरूपं स्वपूर्ववृत्तित्वमुपादेयम्। अतः सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानस्य द्वितीयक्षणावच्छेदेनैव निद्राप्राक्कालोत्पन्नज्ञाननाशकत्वम् । स्वानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशाधिकरणावधिकालीनभेदस्य सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानस्य द्वितीयक्षणावच्छेदेनैव स्वाधिकरणीभूतसुषुप्त्याद्यक्षणप्रागभावाधिकरणीभूते सुषुप्तौ वृत्तित्वेन निरुक्तस्वपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेन सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानो योग्यतेभूतविशेषगुणस्य सत्त्वात् । **अतः** = स्वपूर्ववृत्तित्वस्य निरुक्तस्वरूपस्योपादेयत्वात्, **चरमज्ञानसुखादेः** = यज्ज्ञानसुखाद्यनन्तरं मुक्तेः तज्ज्ञानसुखादेः, **द्वितीयक्षणविशिष्टस्य स्वस्यैव स्वनाशकत्वात् न व्यभिचारः** = व्यतिरेकव्यभिचारावकाशः, मुक्तेःप्राक्कालीनज्ञानसुखादेः द्वितीयक्षणावच्छेदेनैव स्वाधि-

છે - એમ સિદ્ધ થાય છે.

किञ्च. । વળી, બીજી વાત એ છે કે કદાચ જન્યભાવત્વને નાશહેતુતાઅવચ્છેદક માનવામાં આવે તો પણ મોક્ષમાં સુખ વગેરેનો ધ્વંસ નૈયાયિકમતાનુસાર કેવી રીતે થઈ શકે ? આનું કારણ એ છે કે નૈયાયિક મતાનુસારે પ્રતિયોગિતા સંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર યોગ્ય આત્મવિશેષગુણના નાશ પ્રત્યે એકાધિકરણ્યઅવચ્છિન્ન સ્વપૂર્વવૃત્તિત્વસંબંધથી યોગ્યવિશેષગુણ કારણ છે. દા.ત. સંસારદશામાં ચૈત્રમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય તો તે ઈચ્છા પૂર્વવૃત્તિ જ્ઞાનની નાશક બનશે, કારણ કે તે જ્ઞાન ઈચ્છાનું સમાનાધિકરણ અને ઈચ્છાની પૂર્વવૃત્તિ હોવાથી ઈચ્છા સામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ-સ્વપૂર્વવૃત્તિત્વસંબંધથી જ્ઞાનમાં રહેશે તથા પ્રતિયોગિતાસંબંધથી જ્ઞાનનાશ પણ જ્ઞાનમાં જ ઉત્પન્ન થશે. કાર્ય-કારણ વચ્ચે સામાનાધિકરણ્ય ઘટી જવાથી ઉપરોક્ત કાર્યકારણભાવ નૈયાયિકમતાનુસાર સંગત થાય છે. પરંતુ મુક્તિમાં તો વિશેષ ગુણની ઉત્પત્તિ ન થવાથી પૂર્વવૃત્તિ સુખાદિ વિશેષગુણનો નાશ કેવી રીતે થશે ? કેમ કે પૂર્વવૃત્તિ ગુણમાં સ્વસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ સ્વપૂર્વવૃત્તિતાસંબંધથી કોઈ વિશેષ ગુણ રહેતા જ નથી. કારણની ગેરહાજરીમાં કાર્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે ?

નૈયાયિક :- न च सु. । અહીં કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધમાં જે સ્વપૂર્વવૃત્તિતાનો નિવેશ કરવામાં આવેલ છે, તેનો અર્થ સ્વપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિતા કરવામાં આવે તો સુષુપ્તિપૂર્વકાલીન જ્ઞાનના નાશમાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવશે. કારણ કે સુષુપ્તિમાં કોઈ વિશેષગુણ ઉત્પન્ન ન થવાથી સુષુપ્તિપૂર્વકાલોત્પન્ન જ્ઞાન કોઈ પણ સમાનાધિકરણ વિશેષગુણના પ્રાગભાવની અધિકરણ ક્ષણમાં વૃત્તિ નહીં બને, જેના ફલરૂપે સામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ સ્વપૂર્વવૃત્તિતા સંબંધથી કોઈ વિશેષગુણ સુષુપ્તિની પૂર્વક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનમાં નહીં રહે. પરંતુ સુષુપ્તિમાં પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાનાદિનો નાશ થાય છે એ તો નિશ્ચિત છે. આથી વિના કારણે કાર્ય ઉત્પન્ન થવાથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવશે. આના નિવારણ માટે સ્વપૂર્વવૃત્તિતા = સ્વાધિકરણક્ષણપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિતા એમ માનવું પડશે. અર્થાત્ પોતાના પ્રાગભાવની નહીં પણ પોતાની અધિકરણીભૂત એવી કોઈ પણ ક્ષણના પ્રાગભાવની અધિકરણીભૂત એવી ક્ષણમાં રહેવું તે જ સ્વપૂર્વવૃત્તિતાસ્વરૂપ છે. આવું માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત વ્યભિચાર દોષનું નિરાકરણ થઈ જશે. આનું કારણ એ છે કે સુષુપ્તિપૂર્વકાલોત્પન્ન જ્ઞાન એ ક્ષણ સ્થાયી હોવાથી સુષુપ્તિની પ્રથમ ક્ષણ પણ તેનું અધિકરણ બનશે. તેથી સ્વાધિકરણક્ષણ = સુષુપ્તિપ્રથમક્ષણ પણ થશે. સુષુપ્તિના પ્રથમ ક્ષણનો પ્રાગભાવ સુષુપ્તિ પૂર્વસમયે હાજર હોય છે. તેથી સ્વાધિકરણ-

क्षणवृत्तित्वं वाच्यं, अतश्चरमज्ञानसुखादेः द्वितीयक्षणविशिष्टस्य स्वस्यैव स्वनाशकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्, एवं सति अन्यत्रापि स्वस्यैव स्वनाशकत्वप्रसङ्गात् । अपेक्षाबुद्धेरपि तृतीयक्षणे ध्वंसप्रसङ्गात्, अनन्तक्षणाप्रवेशलाघवात्,

भातृमती

करणीभूतसुषुप्त्यवच्छेदकक्षणप्रागभावाधिकरणीभूते मुक्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे वृत्तित्वेन निरुक्तस्वपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेन मुक्ति-प्राक्कालोत्पन्नज्ञानसुखादौ योग्यताविशेषगुणस्य सत्त्वात् । वस्तुतः स्वेन स्वव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तियोग्यताविशेषगुण-नाशवारणाय स्वपूर्ववृत्तित्वं = स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं हि स्वाधिकरणीभूतो यः कश्चित्क्षणः तत्प्रागभावाधिकरण-क्षणप्रागभावानाधिकरण-तत्प्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वस्वरूपमुपादेयमिति शङ्कानन्यायशयः ।

प्रकरणकारः तामेवाविष्करोति ***एवं सति*** *= सुषुप्तेरुत्तरकालोत्पन्नज्ञानस्य द्वितीयक्षणवर्तियोग्यताविशेषस्य स्वस्यैव स्वनाश-कत्वप्रतिपादने सति,* ***अन्यत्रापि*** *= जागदवस्थायामपि* ***स्वस्यैव*** *ज्ञानादेः* ***स्वनाशकत्वप्रसङ्गात्,*** *सुषुप्त्यनन्तरक्षणोत्पन्नज्ञानादेरपि द्वितीयक्षणवर्तियोग्यताविशेषस्य स्वाधिकरणीभूतद्वितीयक्षणप्रागभावाधिकरणीभूतप्रथमक्षणवृत्तित्वात्तद्योग्यताविशेषे स्वारिमेण् सत्त्वात् ।*

किञ्चैवं 'अयमेकोऽयमेक' इत्याकारेकाया ***अपेक्षाबुद्धेः अपि*** *द्वितीयक्षणवृत्तित्वाद्योग्यताविशेषः-स्वाधिकरणीभूत-द्वितीयक्षणप्रागभावाधिकरणीभूतप्रथमक्षणवृत्तित्वेन द्वितीयक्षणवर्तियोग्यताविशेषात् स्वस्मात् स्वोत्पादापेक्षया* ***तृतीयक्षणे ध्वंसप्रसङ्गात् ।*** *न चेष्टापत्तिरेतदुपगन्तुमर्हति, नैयायिकमतानुसारेणापेक्षाबुद्धेः चतुर्थक्षणवृत्तित्वात्तद्ध्वंसप्रतियोगित्वात् । चतुर्थक्षणे द्वित्वाप्रत्यक्षाऽन्यथानुपपत्त्याऽपेक्षाबुद्धेः त्रिक्षणावस्थायित्वकल्पनम्, द्वित्वप्रत्यक्षत्वावच्छेदं प्रति 'अयमेको-ऽयमेकः' इत्याकारकापेक्षाबुद्धेः कारणत्वात् । न चापेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षोत्पत्तिसम्भवात्त्रिक्षणा-वस्थायित्वकल्पनाऽसम्भव इति वाच्यम्, विषयतासम्बन्धेन द्वित्वप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन विषयस्य कारणतया विषयसत्त्वस्यात्यावश्यकत्वात्, द्वित्वोत्पत्तिं विना तदसम्भवेन द्वितीयक्षणे द्वित्वोत्पत्तिकल्पनामिति* ***पक्षताजा-गदीशीगङ्गाकृत्*** *(पृ.४९) ।*

किञ्च स्वपूर्ववृत्तित्वस्य स्वाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वे स्वीक्रियमाणे स्वभेदेन स्वाधिकरण-क्षणानां भेदादनन्तक्षणप्रवेशगौरवम् । तदपेक्षया ***अनन्तक्षणाप्रवेशलाघवात्*** *= तत्तत्स्वाधिकरणक्षणानामप्रवेशेन*

ક્ષણપ્રાગભાવાધિકરણીભૂત ક્ષણ = સુષુપ્તિની પૂર્વની ક્ષણ બની શકશે. તે ક્ષણે તો સુષુપ્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન જ્ઞાન હાજર છે જ. તેથી પોતાની ઉત્પત્તિની દ્વિતીય ક્ષણથી વિશિષ્ટ એવું નિદ્રાપ્રાક્ક્ષણોત્પન્ન જ્ઞાન સ્વાધિકરણક્ષણપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિતાસંબંધથી સુષુપ્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન જ્ઞાનમાં રહેવાથી તેનું નાશક બની શકશે. આ રીતે માનવાનું આવશ્યક હોવાથી મુક્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન સુખ, જ્ઞાન વગેરેનો નાશ પણ શક્ય બનશે, કારણ કે મુક્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન જ્ઞાન સુખાદિ પણ દ્વિતીયક્ષણવિશિષ્ટ બને છતે પોતાના જ નાશક બની શકશે. તે આ રીતે —> સ્વ = મુક્તિપૂર્વકાલીન જ્ઞાન-સુખાદિ, તેની અધિકરણીભૂત ક્ષણ = મુક્તિપ્રથમક્ષણ, તેના પ્રાગભાવની અધિકરણીભૂત ક્ષણ = મુક્તિપૂર્વવર્તી ક્ષણ. તે ક્ષણમાં મુક્તિપૂર્વકાલીન જ્ઞાન-સુખાદિ વૃત્તિ હોવાથી દ્વિતીયક્ષણવિશિષ્ટ મુક્તિપૂર્વકાલીન જ્ઞાન-સુખાદિ સ્વાધિકરણક્ષણપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિતાસંબંધથી મુક્તિપૂર્વકાલીન જ્ઞાન-સુખાદિમાં રહી જશે કે જે પોતાના સમાનાધિકરણ પણ છે જ. આમ વિવક્ષિત કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધથી ચરમ જ્ઞાન સુખાદિમાં = મુક્તિપૂર્વકાલોત્પન્ન જ્ઞાન-સુખ આદિમાં કારણ રહેવાથી સ્વપ્રતિયોગિતાસંબંધથી ત્યાં અંતિમજ્ઞાન-સુખાદિધ્વંસ પણ રહેશે. અર્થાત્ મુક્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન જ્ઞાન, સુખ વગેરેનો પણ મુક્તિમાં નાશ થઈ શકશે. આથી યોગ્ય વિભુવિશેષગુણને સ્વોત્તરવૃત્તિ વિશેષ ગુણથી નાશ્ય માનવામાં કોઈ બાધ નથી.

સ્યાદ્વાદી :- એવં સ. । જો સુષુપ્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન જ્ઞાનાદિને જ પોતાનો નાશક માનવામાં આવે તો અન્ય સ્થલે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને ઉપરોક્ત રીતે પોતાના નાશક માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ઉત્પત્તિની દ્વિતીય ક્ષણે તે જ્ઞાનાદિ ઉત્પત્તિકાલીન જ્ઞાનાદિમાં સ્વસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ સ્વાધિકરણક્ષણપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિતાસંબંધથી રહી શકે છે. સ્વ = સુષુપ્તિઉત્તરકાલીન જ્ઞાન, તેની અધિકરણ ક્ષણ = ઉત્પત્તિની પ્રથમક્ષણ અને દ્વિતીય ક્ષણ. તેમાંથી દ્વિતીય ક્ષણના પ્રાગભાવની અધિકરણીભૂતક્ષણ = ઉત્પત્તિની પ્રથમ ક્ષણ, તેમાં તે જ્ઞાન રહે છે જ. આ રીતે સર્વત્ર દ્વિતીયક્ષણવિશિષ્ટ જ્ઞાનાદિ પોતે જ પોતાના નાશક બનવાની આપત્તિ આવીને ઉભી રહેશે.

અપે. । તથા અપેક્ષાબુદ્ધિનો પણ અન્ય સામાન્ય જ્ઞાનાદિની જેમ તૃતીયક્ષણે નાશ થવાની આપત્તિ આવશે. આશય એ છે કે 'આ એક અને આ એક' આવી અપેક્ષાબુદ્ધિથી દ્વિત્વસંખ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. દ્વિત્વસંખ્યાજનક અપેક્ષાબુદ્ધિ નૈયાયિકમતે ૩ ક્ષણ સુધી રહે છે. ચોથી ક્ષણે તેનો નાશ થાય છે. પરંતુ પ્રતિયોગિતાસંબંધથી થનાર આત્માના યોગ્યવિશેષગુણનાશ પ્રત્યે સ્વસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટ સ્વાધિકરણક્ષણપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિતાસંબંધથી વિશેષગુણને કારણ માનવામાં આવે તો પોતાની ઉત્પત્તિની દ્વિતીય ક્ષણે અપેક્ષાબુદ્ધિ પણ ઉત્પત્તિકાલીન સ્વ = અપેક્ષાબુદ્ધિમાં ઉપરોક્ત સંબંધથી રહેવાના લીધે પોતાની ઉત્પત્તિની તૃતીય ક્ષણે અપેક્ષાબુદ્ધિનો નાશ થઈ જશે. સ્વાધિકરણક્ષણ તરીકે અપેક્ષાબુદ્ધિની દ્વિતીય ક્ષણ લેવાથી તેના પ્રાગભાવની અધિકરણીભૂત સ્વોત્પત્તિક્ષણમાં રહેનાર પોતાનામાં જ અપેક્ષાબુદ્ધિ ઉપરોક્ત સંબંધથી રહી શકશે. સ્વોત્પત્તિની દ્વિતીયક્ષણે પોતાનામાં નાશક રહેવાથી અપેક્ષાબુદ્ધિનો તૃતીય ક્ષણે નાશ થવાની આપત્તિ અનિવાર્ય બનશે.

અન. । બીજી વાત એ છે કે કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધની અંદર ઘટકરૂપે જે સ્વપૂર્વવૃત્તિત્વનો નિવેશ કરેલ છે, તેને સ્વાધિકરણક્ષણપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિત્વસ્વરૂપ માનવા કરતાં સ્વપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિત્વસ્વરૂપ માનવું ઉચિત છે. કારણ કે

स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपस्यैव स्वपूर्ववृत्तित्वस्य सम्बन्धमध्ये निवेशात्, तत्तज्ज्ञानभिन्नत्वस्य नाश्यतावच्छेदककोटौ निवेशात्, सुषुप्तौ प्रमाणसिद्धतया ज्ञान-सुखादिनाशकान्तरस्वीकारेऽपि मुक्तौ तत्स्वीकारे प्रमाणाभावात् ।

यत्त्वेतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता,

---

भातृमती

लाघवात् **स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपस्यैव स्वपूर्ववृत्तित्वस्य सम्बन्धमध्ये** = कारणतावच्छेदकसंसर्गकुक्षौ **निवेशात्** । तथा च मुक्तौ विशेषगुणानुत्पादेन सुखनाशासम्भवात् । न चैतं अपेक्षाबुद्धेः तृतीयक्षणे नाशापत्तिरिति वाच्यम्, **तत्तज्ज्ञानभिन्नत्वस्य** = अपेक्षाबुद्धिभेदस्य **नाश्यतावच्छेदककोटौ निवेशात्** । तथा च स्वनिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धेनापेक्षाबुद्धिभेदप्रयोज्यात्मगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वसामानाधिकरण्यवितिशेषःस्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वसंसर्गेण विशेषगुणस्य कारणत्वमिति फलितम् । वस्तुतः पूर्वोक्तरीत्या स्वसामानाधिकरण्यवितिशेषःस्वप्रागभावाधिकरणक्षणप्रागभावानधिकरण-तत्प्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वसम्बन्धस्यैव कारणतावच्छेदकसंसर्गता । **न च** तथापि सुषुप्तिप्राक्क्षणोत्पन्नज्ञानसुखादिनाशे व्यतिरेकव्यभिचारः पूर्वमुपदर्शितः किं काकेन भक्षितः ? इति **शङ्कनीयम्, सुषुप्तौ** विशेषगुणानुत्तरानुत्पादस्य **प्रमाणसिद्धतया** = नैयायिकसिद्धान्तसिद्धतया सुषुप्तौ तत्प्राक्क्षणोत्पन्नज्ञानसुखादिनाशार्थं **ज्ञानसुखादिनाशकान्तरस्वीकारेऽपि** फलमुखत्वेन गौरवानवकाशात् **मुक्तौ तत्स्वीकारे** = ज्ञानसुखादिनाशकान्तराङ्गीकारे **प्रमाणाभावात्** । **एतेन** सुषुप्तौ ज्ञानादिनाशकतयाऽवश्यकल्पस्यैव मुक्तौ ज्ञानादिनाशकत्वमिति **प्रत्याख्यातम्** निरावरणज्ञानस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वात् । **अनेन** उत्पत्तिधर्मकस्य सर्वस्यानित्यत्वभावात् सर्वमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं ह्यम्' (न्या.वा. १-१-२२) इति **न्यायवार्तिक**कारवचनं **पाकृतम्** ध्वंसे व्यभिचाराच्च ।

परे तु स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तेरपर्याप्तसाधेतया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणो नाशकः **इत्याहुः** ।

तदसत्, एकस्मिन् क्षणे नानाविशेषगुणव्यक्तीनां नाशेन तद्व्यक्तेर्नाशं प्रति तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरकार्यकारणभावाधिक्यसम्पादकम् । अत एतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वाविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणस्यैव कारणता वक्तुमुचितेत्याशयवतामाशयमाह - **यत्तु** इति । तद्धेत्वज्ञानान्तरेति । **एतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यता** = प्रतियोगितासम्बन्धेनैतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणनाशत्वेन कार्यता, स्वसामानाधिकरण्यवितिशेषःस्वपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेन **एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता** = नाशकारणता । न चापेक्षाबुद्धेः तृतीयक्षणे नाशापत्तिरिति वाच्यम्, **अपेक्षाबुद्धिनाशे**

તેમ કરવામાં તત્ તત્ સ્વઅધિકરણક્ષણનો નિવેશ ન થવાથી લાઘવ છે. આવું માનવામાં અપેક્ષાબુદ્ધિનો દ્વિતીયક્ષણે નાશ થવાની આપત્તિનો અવકાશ રહે છે, જેના નિવારણ માટે તત્ તત્ જ્ઞાનભિન્નત્વનો અર્થાત્ અપેક્ષાબુદ્ધિભેદનો નાશ્યતાઅવચ્છેદક કોટિમાં નિવેશ કરી શકાય છે. આથી સ્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાસંબંધથી અપેક્ષાબુદ્ધિભિન્નયોગ્યઆત્મવિશેષગુણનાશત્વાવચ્છિન્ન પ્રત્યે સ્વસામાનાધિકરણ્યવિશિષ્ટસ્વપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિત્વસંબંધથી વિશેષ ગુણ કારણ છે - આ પ્રકારનો કાર્યકારણભાવ ફલિત થશે. અપેક્ષાબુદ્ધિ નાશ્યકોટિથી બહિર્ભૂત થવાને લીધે તેનો દ્વિતીયક્ષણે નાશ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.

સુ. । પૂર્વે નૈયાયિકે કહેલ હતું કે —> સ્વપૂર્વવૃત્તિત્વને સ્વપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિત્વસ્વરૂપ માનવામાં સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન જ્ઞાનાદિનો નાશ થઈ નહીં શકે. <— તેના સમાધાનમાં એમ કહી શકાય કે - નિદ્રાઅવસ્થામાં જ્ઞાનાદિ વિશેષગુણની ઉત્પત્તિ નથી થતી છતાં પણ નિદ્રાપૂર્વકાલીન જ્ઞાનાદિનો નાશ થાય છે - આ વાત પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી સુષુપ્તિ કાલમાં પૂર્વકાલીન જ્ઞાનાદિના નાશકરૂપે કોઈકની કલ્પના કરવી આવશ્યક છે. પ્રમાણસિદ્ધ વસ્તુસ્થિતિનું નિર્વાહક હોવાથી આ ગૌરવ નિર્દોષ છે. અહીં —> સુષુપ્તિપૂર્વકાલોત્પન્ન જ્ઞાનાદિનો સુષુપ્તિમાં જે નાશક હશે તેને જ મુક્તિપૂર્વકાલીન જ્ઞાનાદિનો મુક્તિમાં નાશક માની શકાય છે. <— આવું કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે મોક્ષમાં પૂર્વકાલોત્પન્ન જ્ઞાનાદિના નાશકની કલ્પના કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. પ્રમાણ વિના પ્રમેયની કલ્પના કરવી અસંગત છે.

यत्त्वे. । અહીં અમુક નૈયાયિકોનું એવું કથન છે કે —> ઉપરોક્ત કાર્યકારણભાવમાં સ્વનો નિવેશ કરેલ હોવાથી સ્વપદાર્થ બદલતાં કાર્યકારણભાવ બદલી જશે. ઘટક બદલતાં તેનાથી ઘટિત પદાર્થ પણ બદલી જાય છે. આથી સ્વપદાર્થભેદપ્રયુક્ત અનંત કાર્યકારણભાવ સ્વીકારવાની આપત્તિ આવશે. આના કરતાં એતત્ક્ષણોત્પન્ન યોગ્ય વિભુવિશેષગુણને નાશ્ય માનવામાં અને એતત્ક્ષણોત્તરક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ યોગ્ય વિભુવિશેષગુણને નાશક માનવામાં લાઘવ છે. વર્તમાન ક્ષણમાં રહેનાર ચૈત્રીય જ્ઞાનાદિનો નાશ વર્તમાનક્ષણ પછીની ક્ષણમાં રહેનાર ચૈત્રીય જ્ઞાનાદિ દ્વારા થઈ શકશે. જો કે આવું માનવામાં અપેક્ષાબુદ્ધિનો પણ તૃતીયક્ષણે નાશ થવાની આપત્તિ ઉભી રહે છે, છતાં દ્વિત્વપ્રત્યક્ષને અપેક્ષાબુદ્ધિનાશની વિશેષ સામગ્રી માનીને તેનું નિરાકરણ કરી શકાય છે. અહીં પ્રક્રિયા એવી છે કે – ઘટ-પટ જોઈને પ્રથમ ક્ષણે 'अयमेकोऽयमेकः' આવા આકારવાળી અપેક્ષાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પછીની દ્વિતીય ક્ષણે ઘટ-પટ માં દ્વિત્વ સંખ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તૃતીય ક્ષણે ઘટ-પટના વિશેષણીભૂત દ્વિત્વત્વનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ દ્વિત્વત્વનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ એ જ અપેક્ષાબુદ્ધિના નાશની વિશેષ સામગ્રી છે. આથી ચતુર્થ ક્ષણે દ્વિત્વત્વનું સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ અને અપેક્ષાબુદ્ધિનાશ ઉત્પન્ન થશે. પછીની ક્ષણે દ્વિત્વસંખ્યાનો નાશ થશે. આ રીતે વિશેષસામગ્રીની ઉપસ્થિતિ તૃતીયક્ષણે થવાથી

अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वप्रत्यक्षञ्च विशेषसामग्री, चरमज्ञानादिकन्तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वमेव स्वस्य नाशकमिति, तन्न, एतत्क्षणावृत्तियोग्यविभुविशेषगुणत्वेनैव नाशकत्वौचित्यात् ।

यत्त्वात्ममनोयोगादिनाशादेव मुक्तौ ज्ञानसुखादिनाश इति, तन्न, आत्ममनोयोगोदिनाशस्य स्वप्रतियोगिजन्यज्ञान-सुखादिनाशकत्वे ज्ञानसुखादीनां बहुक्षणावस्थायिताप्रसङ्गेन परस्य सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् ।

भानुमती

द्वित्वप्रत्यक्षञ्च विशेषसामग्री *त्यभ्युपगमात्, सामान्यसामग्र्याः विशेषसामग्रीसमवहितायाः एव स्वकार्यजनकत्वात्।* ***एतेना***पेक्षाबुद्धेरपि स्वोत्तरद्वितीयक्षणवृत्तित्वेनगुणत्वेन नाशापत्त्या द्वित्वार्थोत्पत्तिकल्पक्षणे एतापेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशात् तिष्ठासाभावेन तत्क्षणे द्वित्वार्थोत्पत्तिरपि तादवस्थ्यापत्तेरिति ***प्रत्याख्यातम्*** *द्वित्वप्रत्यक्षरूपार्थोत्पत्तेरशेषकारणाभावात् तृतीयक्षणेऽपेक्षाबुद्धेर्नाशायोगात् ।*

ननूक्तं प्रथमकल्पे यज्ज्ञानानन्तरं मुक्तिस्तादृशज्ञानानन्तरं तदात्मनो ज्ञानाद्यनुत्पत्त्या तन्नाशानुपपत्तेः । तदुत्पत्तिकत्वेन स्वस्यैव स्वनाशकत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तेः । यदि च तदनन्तरमपि तत्र घटादिसंयोगोत्पत्त्या तदेव नाशकमित्युच्यते तथापि महाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणोत्पन्नचरमात्मसाक्षात्कारोत्तरक्षणे गुणोत्पादस्वीकारे क्षणिकगुणानङ्गीकारेण तृतीयक्षणे महाप्रलयानुपपत्तेः तन्नाशकं दुर्लभमेव । न च चरमात्मसाक्षात्कारेणाहङ्कारनाशे कारणाभावेन महाप्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम् महाप्रलयानुरोधेन तत्क्षणस्यैव तज्जनकाहङ्कारनाशे प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्याशङ्क्याह - ***चरमज्ञानादिकं त्विति*** । *प्रकरणकार एतद् दूषयति-* ***तन्नेति*** । *यद्यपि प्रकृतकल्पस्य क्षणघटितत्वेन क्षणभेदेन कार्यकारणभावानुगमकत्वप्रयुक्तगौरवमस्त्येव तथापि स्पष्टत्वात्तदुपेक्ष्य अभ्युपगमवादेन प्रकारान्तरेण परिष्कारमाह* ***एतत्क्षणावृत्तियोग्यविभुविशेषगुणत्वेनैव नाशकत्वौचित्यात्*** = *नाशकारणत्वस्य लघुत्वात् । एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वापेक्षया एतत्क्षणावृत्तित्वस्य लघुत्वात् । तथा च न मुक्तौ मुक्तिप्राक्क्षणोत्पन्नचरमज्ञाना-सुखादेरुच्छेदप्रसङ्गः, मुक्तिकालीनज्ञानसुखादेः मुक्तिपूर्वक्षणवृत्तित्वेन नाशकतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्, सामग्यैक्येऽपि कार्योत्पादायोगात् । न चापेक्षाबुद्धेः तृतीयक्षणे नाशापत्तेः "पूर्वोक्तरीत्या तादृशज्ञानस्य नाश्यतावच्छेदकोक्तौ निवेशात् । ततश्चैतन्मते मुक्तेः सांवेदानन्दमयत्वमव्याहतमेवेति भावः ।*

अथापेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वादिप्रत्यक्षस्य कारणत्वं न सम्भवति, घटत्वादिसंयोगसमवायापेक्षाबुद्धिजन्यघटत्वादिसंयोगिकल्पकात्मकघटत्वादिसंयोगसमवायापेक्षाबुद्धेः घटत्वादिद्वित्वसंयोगिकल्पकेन नाशापत्तेः । एतमपेक्षाबुद्धिर्द्वितीयक्षणे योग्यविभुविशेषगुणोत्पत्तिस्वीकारपक्षे घटत्वादिसंयोगसमवायापेक्षाबुद्धिर्द्वितीयक्षणोत्पन्नघटत्वादिसंयोगसमवायापेक्षाबुद्धेः घटत्वादिसंयोगिकल्पकेन च नाशापत्तेरिति **चेत् ? न**, *अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वप्रत्यक्षस्य स्वप्राग्भावावधिकरणक्षणप्राग्भावावधिकरणक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेनैव द्वित्वप्रत्यक्षादेः कारणत्वस्वीकारादिति* ***मुक्तावलीमञ्जूषाकारः*** *(कारि. २७.मु.मं. पृ.२५२)*

यत्तु आत्ममनोयोगादिनाशादेव मुक्तौ ज्ञानसुखादिनाशः इति तन्न, *पूर्वोक्तात्ममनःसंयोगादिनाशानां सर्वेषामात्मनि सत्त्वेन सर्वेषां ज्ञानादीनां द्वितीयक्षणे नाशापत्तेः ।* ***न च*** *तस्य स्वप्रतियोगिजन्यज्ञानादिनाशकत्वाङ्गीकारे दोष इति* ***वाच्यम्, आत्ममनोयोगादिनाशस्य स्वप्रतियोगिजन्यज्ञानसुखादिनाशकत्वे ज्ञानसुखादीनां*** *क्षणमात्रस्थायितापत्तेरिति तत्साक्षात्करणेऽपि नाशप्रतियोगिना आत्ममनःसंयोगस्य बहुतरक्षणावस्थायित्वेन तेषामपि* ***बहुक्षणावस्थायिताप्रसङ्गेन*** = *क्षणाच्चतुष्क्षणावस्थायितापत्त्या* ***परस्य*** = *नैयायिकस्य* ***सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्*** = *ज्ञानादीनां तृतीयक्षण-*

અપેક્ષાબુદ્ધિનો નાશ ચતુર્થક્ષણે થશે. વિશેષસામગ્રીની ગેરહાજરીમાં સામાન્યસામગ્રીથી વિશેષ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ના શકે. ભણાવવાનું કામ સામાન્ય શિક્ષક કરે છતાં પણ વિજ્ઞાન ભણવા માટે તો વિજ્ઞાનના શિક્ષકની જ જરૂર પડે, ઈતિહાસના શિક્ષક વિજ્ઞાન ન ભણાવી શકે. તથા મુક્તિની પૂર્વ ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલ ચરમ જ્ઞાન વગેરેનો નાશ ઉત્તરક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ સ્વ = ચરમજ્ઞાન વગેરે દ્વારા જ થશે. આથી અંતિમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી અન્ય વિશેષગુણ મુક્તિમાં ઉત્પન્ન ન થવા છતાં મુક્તિમાં ચરમ જ્ઞાનાદિના નાશકનો દુકાળ નહીં પડે. આ રીતે મોક્ષમાં જ્ઞાનાદિનો નાશ સિદ્ધ થશે. <—

તન્ન. । પરંતુ પ્રકરણકાર શ્રીમદ્જી ઉપરોક્ત નૈયાયિકવક્તવ્ય સાથે સહમત નથી. શ્રીમદ્જીનું આના પ્રતિવાદમાં એવું કથન છે કે એતત્ક્ષણઉત્તરક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ યોગ્ય વિભુવિશેષગુણને નાશક માનવામાં નાશકતાઅવચ્છેદકધર્મના શરીરમાં ગૌરવ આવી પડે છે. તેની અપેક્ષાએ એતત્ક્ષણઅવૃત્તિ યોગ્ય વિભુવિશેષગુણને નાશક માનવું ઉચિત છે, કારણ કે તેમ કરવામાં નાશકતાઅવચ્છેદક ધર્મનું શરીર લઘુ બને છે. આમ લાઘવ સહકારથી એતત્ક્ષણાવૃત્તિયોગ્યવિભુવિશેષગુણત્વમાં નાશકતાઅવચ્છેદકતા સિદ્ધ થવાથી મુક્તિમાં ચરમ જ્ઞાનાદિનો નાશ થવાની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે એતત્ક્ષણ = મુક્તિપૂર્વક્ષણમાં ચરમજ્ઞાનાદિ વૃત્તિ હોવાથી મુક્તિ અવસ્થામાં રહેલ મુક્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન ચરમ જ્ઞાન આદિ સ્વયં મુક્તિપૂર્વક્ષણોત્પન્ન ચરમ જ્ઞાનાદિના નાશક નહીં બની શકે અને અન્ય કોઈ વિશેષ ગુણનો મુક્તિમાં ઉત્પત્તિ થતી નથી, કે જે ચરમ જ્ઞાનાદિનો નાશ કરી શકે. આ રીતે મુક્તિમાં પૂર્વકાલીન સુખ, જ્ઞાન આદિ

---

१ दृश्यतां ४२ तमे पृष्ठे.

ऋजुसूत्रनयावलम्बिनस्त्वाहुः **अखण्डज्ञानसुखसन्ततिरेव मोक्षः । न च सन्तत्यनुपपत्तिः, पूर्वपूर्वक्षणाना-**

भानुमती

तादेर्ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणं क्षणिकत्वमीप्सिते यौगराद्धान्तादेर्विलयापत्तेः । अयमत्राशयः ज्ञानजनको यो विजातीयात्ममनः-संयोगः क्रियया जनितः तस्य द्वितीयक्षणे ज्ञानमुपजायते तज्जनिका क्रिया च नश्यति, तृतीयक्षणे मनसि कर्मान्तरमुत्पद्यते । ततः चतुर्थक्षणे मनसः पूर्वदेशादिविभाग उपजायते । ततः पञ्चमक्षणे विजातीयात्ममनःसंयोगः नश्यति तदनन्तरं च ज्ञानं नश्यति । एवमुत्सर्गतो विजातीयात्ममनोयोगस्य चतुःक्षणावस्थायितया ज्ञानादीनामपि क्षणचतुष्टयावस्थायितापसङ्गः । एतच्च ज्ञानादीनां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणं क्षणिकत्वं व्याहतं स्यादित्यज्ञा निष्कासयतः क्रमेणैवापातः ।

वस्तुतस्तु योग्यादेर्विशेषगुणस्य स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तियोग्यात्मादिविशेषगुणनाशकारणता न युक्ता, तस्य कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वनियमाभावात्प्रतियोगित्वात् । इदमेवाभिप्रेत्य **सामान्यलक्षणागमादाधर्यां** 'योग्यादेर्भूतिशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तीतिशेषगुणनाश्यत्वमे'त्यस्य कोऽर्थः ? उच्यते, एकयोग्यादिविशेषगुणोत्पादक्षणे तद्वत्यात्मादौ योग्यादिविशेषगुणान्तरानुत्पादादिनियम इत्यर्थः (सा.ल.गा.पृ.६४) इति **गदाधरेण** प्रोक्तम् । ततश्च मुक्तेः सांतिदानन्दमयत्वमव्याहतमेव ।

तदुक्तं **स्याद्वादकल्पलतायां**–> न च तत्र सुखाभावः, विषयसंनिकर्षादिवत् व्याबाधाऽभावस्यापि सुखादिशेषहेतुत्वात्, कामक्रोधाद्यभावेऽपि योगिनां सुखसाक्षात्कारसामाज्यात् । न च तत्र दुःखाभाव एवा सुखाभिमानः, शमादितारतम्येन तारतम्यानुभवात् । न चाभिमानिकमेव तत् सुखं न मुक्तावनुवर्तितुमुत्सहत इति वाच्यम्, चन्दनादेर्जनितसुखवैलक्षण्येनानुभवात्, अभिमानविरहे तदभिव्यक्तेश्च । नापि मानोरधिकत्वादेव तस्य मुक्तावनुवृत्तिः संहृतसकलविकल्पानामपि तदनुभवात् । वैषयिकत्वं तु तत्रासम्भवदुक्तिकमेव, गन्धादिविषयाणां तदाऽसन्निधानात् । **नाप्यभ्यासिकत्वादेव** तस्य मुक्तावनुवृत्तिः न ह्यनभ्यस्तयोगानां शमसुखसम्भवः, न चाभ्यासोऽसत्प्रवृत्तिलक्षणो मुक्तौ सम्भवतीति **वाच्यम्,** अभ्यासस्य तत्त्वज्ञान इव निरुपमसुखेऽपि प्रतिबन्धकनिवर्तकतयैवोपयोगित्वात्, तत्त्वतस्तु तत्र प्रतिबन्धकापगमस्यैव हेतुत्वात् । प्रतिबन्धकश्च तत्र व्याबाधाजनकं वेदनीयं कर्मैव इति सिद्धं व्याबाधाऽभावासिद्धं सिद्धानां सुखम् । न च धर्माभावात् तदा सुखानुपपत्तेः, तदभावेऽपि तज्जनितसुखनाशकाभावेनानुवृत्तेः स्थैर्यरूपचारिद्धधर्मस्य तदा सद्भावस्यापि ग्रन्थकृदभिमतत्वाच्च । उत्पन्ने सिद्धसुखे प्रध्वंसाभावे हृष्यमीलनाशित्वमनभ्युपगच्छतः काप्यहृष्यमप्रच्युतानुत्पन्नमीश्वरज्ञानादिकञ्चाभ्युपगच्छतः परस्य तु सुस्थितं (!) नैयायिकत्वमीप्सिते (स्या.क.स्त.११.का.१२) ।

तदाहवाचार्याभिप्रेत्याहुः- **ऋजुसूत्रनयावलम्बिन** इति । ऋजुसूत्रनयो हि द्रव्यं सदप्युपसर्जनीकृत्य क्षणध्वंसिनः पर्यायान् प्रधानतया दर्शयति । तदुक्तं **श्रीवादिदेवसूरिभिः प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे** 'ऋजु = वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूचयन्नभिप्रायः ऋजुसूत्रः' (१७-२९) इति । **तुः** विशेषद्योतनो । **अखण्डज्ञानसुखसन्ततिरेव मोक्षः** । ऋजुसूत्रादिभिरेतन्मूलपर्यवसानैः शुद्धनयैः उत्तरोत्तरविशुद्धपर्यायमात्राभ्युपगमात् अविच्छेदेन ज्ञान-सुखादिकपरम्परैव मुक्तिकैरिष्यत इति भावः । **न च** मुक्तौ कारणविरहात् **सन्तत्यनुपपत्तिः** = ज्ञानादिक्षणप्रवाहाऽसङ्ग-

---

ગુણ અબાધિત રહેવાથી મુક્તિ વિજ્ઞાનાનંદમય સિદ્ધ થાય છે.

यत्त्वा. । અમુક નૈયાયિકોનું એવું કથન છે કે —> આત્મમનોયોગ વગેરેના નાશથી જ મુક્તિમાં જ્ઞાન, સુખ વગેરેનો નાશ થાય છે. આથી મુક્તિને ચિદાનંદમય માની નહીં શકાય. <— પરંતુ આ વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે જે આત્મમનઃસંયોગથી જ્ઞાન, સુખ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન, સુખ વગેરેનો તે આત્મમનઃસંયોગના નાશથી નાશ માનવો પડશે. ગમે તે આત્મમન સંયોગથી તો ગમે તે જ્ઞાન, સુખ વગેરેનો નાશ તો માની ના જ શકાય, કારણ કે જ્યારે જ્યારે જ્ઞાન, સુખ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ત્યારે પૂર્વઆત્મમનઃસંયોગનો નાશ હાજર હોવાથી ઉત્પન્ન થયેલ તે તે જ્ઞાન આદિ ગુણોનો બીજા સમયે જ નાશ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. આથી નાશના પ્રતિયોગી એવા આત્મમનસંયોગથી જન્ય જ્ઞાન, સુખ આદિ ગુણોનો સ્વજનક આત્મમનસંયોગના નાશથી નાશ માનવો પડશે. જો તેમ માનવામાં આવે તો જ્ઞાન, સુખ વગેરે ગુણો ઘણા કાળ સુધી સ્થિર રહેવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જ્ઞાનાદિજનક આત્મમનસંયોગનો તૃતીય ક્ષણે નાશ થતો નથી. ઉત્સર્ગથી તે આત્મમનસંયોગ ૪ ક્ષણ રહેવાથી તેની દ્વિતીયક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનાદિને પણ ૪ ક્ષણ સ્થિર રહેવાની આપત્તિ આવશે. આવું માનવામાં તો નૈયાયિકને અપસિદ્ધાન્ત દોષ આવશે. આ તો બકરું કાઢતાં ઊંટ પેસી ગયું !

❀ મોક્ષ અખંડજ્ઞાન સંતાનસ્વરૂપ છે - ઋજુસૂત્રનય ❀

ऋ. । ઋજુસૂત્રનયના અનુયાયીનું એવું કથન છે કે —> "અખંડ જ્ઞાન-સુખની સંતતિ એ જ મોક્ષ છે. જ્ઞાન-સુખ ક્ષણિક હોવા છતાં તેના પ્રવાહનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે પૂર્વ પૂર્વની જ્ઞાન ક્ષણો જ ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાન ક્ષણોનું ઉપાદાન કારણ = અંતરંગ કારણ હોવાથી પૂર્વજ્ઞાન ક્ષણ દ્વારા દ્વિતીય જ્ઞાનક્ષણ, તેના દ્વારા તૃતીય જ્ઞાનક્ષણ આ રીતે નૂતન ક્ષણિક જ્ઞાનક્ષણોની

मुत्तरोत्तरज्ञानोपादानत्वेन तदुपपत्तेः । न च संसारेषु सुषुप्त्याद्यवस्थायां ज्ञानादिविच्छेदात् सन्ततिविच्छेदः, तदाप्यव्यक्तज्ञानोपगमात् । न चैवं जाग्रत्सुषुप्त्यवस्थासङ्करः, व्यक्ताव्यक्तज्ञानयोगात् तदसाङ्कर्यात् । 'सुषुप्तौ सतो ज्ञानादेः कथमनुपलक्षणमि'ति चेत् ? अश्वविकल्पकाले गोदर्शनस्येवेति विभाव्यताम् । न च युगपज्ज्ञानद्वयानभ्युपगमात् तदा तदसम्भवः, सविकल्पाविकल्पयोर्युगपद्वृत्तेरनुभवात् अन्यथा 'यदा मया गौर्दृष्टः तदाऽश्वो विकल्पितः' इत्युत्तरकालं प्रतिसन्धानं न स्यात् ।

भानुमती

तिरीते **वक्तुमुचितम्, पूर्वपूर्वज्ञानक्षणानां उत्तरोत्तरज्ञानोपादानत्वेन** = स्वाव्यवहितोत्तरवर्तिज्ञानक्षणोपादानकारणत्वेन उत्तरोत्तरज्ञानक्षणानाञ्च स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिज्ञानक्षणोपादेयत्वेन **तदुपपत्तेः** = मुक्तौ ज्ञानादेरपरम्परोपपत्तेः । **न च संसारेषु सुषुप्त्याद्यवस्थायां** त्वङ्मनोयोगाविरहेण **ज्ञानादिविच्छेदात् सन्ततिविच्छेदः** = ज्ञानादिसन्तानोच्छेदः स्यादिति **शङ्कनीयम्, तदा** = सुषुप्तिमूर्छाद्यवस्थायां **अपि अव्यक्तज्ञानोपगमात्** । तदुक्तं **सम्मतितर्ककलिकायां** 'मिथ्यादेर्सामग्रीविशेषात् तिरोभूतं सुषुप्त्याद्यवस्थायां गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानतुल्यं बाह्याध्यात्मिकैकपदार्थजैकधर्मग्राहणीतेमूरवं ज्ञानमास्ते, अन्यथा जाग्रत्-प्रबुद्धज्ञानप्रवाहयोरप्यभावप्रसक्तेरिति प्रतिपादितत्वात् परिणतिसमर्थनेन' (सं.त.कां.१ गा.१.पृ.६४३) इति । **न चैवं** = सुषुप्तौ ज्ञानाङ्गीकारे **जाग्रत्सुषुप्त्यवस्थासङ्करः** = जाग्रन्निद्रादशाऽभेदप्रसङ्ग इति **साम्प्रतम्, व्यक्ताव्यक्तज्ञानयोगात्** = प्रवृत्तिविज्ञानालम्बनविज्ञानसम्बन्धात् **तदसाङ्कर्यात्** = जाग्रत्सुषुप्त्यवस्थयोरभेदानवकाशात् । अयं भावः विज्ञानं हि द्विविधं, प्रवृत्तिविज्ञानमालम्बनविज्ञानञ्च। 'अयं नीलः' इत्यादि प्रवृत्तिविज्ञानम् । 'अहमेने'त्याकारकं ज्ञानमालम्बनविज्ञानम् । तदुक्तं 'तत्स्यादालम्बनविज्ञानं यद् भवेदहमास्पदम् । तत्स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं नीलपीतादिके भवेत्' ।। जाग्रदवस्थायां सतः प्रवृत्तिविज्ञानस्य सुषुप्तिकालीनालम्बनविज्ञानादतिरिक्तत्वेन जाग्रत्सुषुप्त्यवस्थयोरपि भेदो निराबाधः । सुषुप्तिकालीनस्यालम्बनविज्ञानस्यैव जाग्रदवस्थाप्राप्तिप्रवृत्तिविज्ञानकारणत्वाज्जोत्तरकालं विज्ञानसन्तानोच्छेदापत्तेः ।

ननु सुषुप्तौ सतः ज्ञानादेः कथं अनुपलम्भः = उपलब्धयभोचरत्वम् ? **इति चेत्** ? उच्यते **अश्वविकल्पकाले गोदर्शनस्येवेति** । यथा जाग्रदवस्थायां 'अश्वोऽयं' इति विकल्पसमये गोदर्शनस्य = गोनिर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षस्य सत्त्वेऽपि अतीन्द्रियत्वेनानुपलक्षणं तथैव सुषुप्तौ आलम्बनविज्ञानस्य सत्त्वेऽपि अव्यक्तत्वेनानुपलब्धेरुपपद्यत इति **विभाव्यताम् । न च युगपज्ज्ञानद्वयानभ्युपगमात् तदा** = जाग्रदवस्थायां **तदसम्भवः** = अश्वगोचरसविकल्पकसाक्षात्कार-गोगोचरनिर्विकल्पकसाक्षात्कारयोः युगपदयोगः इति न तद्बलेन सुषुप्तौ ज्ञानस्य सत्त्वेऽप्यनुपलब्धेरसमाधानं सुवचमिति शक्यते वक्तुम्, सविकल्पयोः युगपदुत्पत्त्यसम्भवेऽपि **सविकल्पाविकल्पयोः** = अश्वविकल्प-गोदर्शनयोः जाग्रदवस्थायां **युगपद्वृत्तेः अनुभवात् । अन्यथा** = जाग्रदवस्थायां सविकल्प-निर्विकल्पयोः युगपदनभ्युपगमे **'यदा मया गौः दृष्टः तदाऽश्वो विकल्पितः' इत्युत्तरकालं प्रतिसन्धानं** = अनुसन्धानं **न स्यात्** । अतोऽनुभवानुरोधादश्वविकल्पकाले गोदर्शनमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । सतोऽपि तस्यानुपलम्भवत् सुषुप्तौ

धारा सर्वदा चालती रहेशे. —> संसार अवस्थामां निद्रा, मूर्छा वगेरे अवस्थामां ज्ञानादिनो विच्छेद थवाथी ज्ञानादिसंतान अटकी पडशे. <— आवी शंका न करवी, कारण के निद्रा वगेरे अवस्थामां पण अव्यक्त ज्ञाननी धारा चालती होवाथी ज्ञानादिसंताननो विच्छेद ते अवस्थामां असिद्ध छे. —> जो निद्रा अवस्थामां पण ज्ञानादि उत्पन्न थता होय तो जागृत अवस्था अने सुषुप्त अवस्थामां भेद ज नहीं रहे. जागृत अवस्थामां ज्ञान उत्पन्न थाय छे अने निद्रा दशामां ज्ञान उत्पन्न थतुं नथी. आवुं मानवामां आवे तो ज बे अवस्थामां भेद घटी शकशे. <— आ समस्यानुं समाधान ओ छे के ऋजुसूत्रमतानुसार जागृत अवस्थामां व्यक्त ज्ञान उत्पन्न थाय छे अने निद्रावस्थामां अव्यक्त ज्ञान उत्पन्न थाय छे. ज्ञान बन्ने अवस्थामां उत्पन्न थवा छतां व्यक्त-अव्यक्त भेदथी ज्ञानमां भेद पडी शके छे अने तेना निमित्ते जागृत अवस्था अने निद्रा दशामां तफावत रही शके छे.

सु. । अहीं प्रश्न उद्भवे छे के —> सुषुप्ति अवस्थामां ज्ञान होवा छतां ते अव्यक्त केम छे ? तेनुं भान केम थतुं नथी ? <— जेना समाधानमां ऋजुसूत्रमतावलंबीओनुं एवुं कथन छे के 'आ अश्व छे' एवा विकल्प समये गायनुं दर्शन = निर्विकल्पक प्रत्यक्ष थाय छे. तेथी ओ बन्ने साथे होवा छतां गायना दर्शन = निर्विकल्पक प्रत्यक्षनुं भान थतुं नथी, कारण के निर्विकल्प ज्ञान अतीन्द्रिय होय छे. आ रीते सुषुप्त दशामां ज्ञान होवा छतां ते अतीन्द्रिय = अव्यक्त होवाना लीधे तेनुं त्यारे भान थतुं नथी. अहीं फरीथी एवो प्रश्न थाय के —> 'एक समये बे ज्ञान मान्य न होवाथी सविकल्प अश्वज्ञान अने निर्विकल्प गोदर्शन एक साथे एकत्र रही ज केवी रीते शके ? <— तो तेनुं समाधान तो आपणो अनुभव ज आपे छे, कारण के अश्वविकल्प समये ज गोदर्शननी हाजरी अनुभवाय छे. जो सविकल्पक ज्ञान अने निर्विकल्पक ज्ञानने एक साथे एकत्र मान्य करवामां न आवे तो 'ज्यारे में गायने जोई ते ज समये घोडानो में विचार कर्यो हतो' आवुं उत्तर कालमां अनुसन्धान थई ना शके. आ अनुसंधान ज सिद्ध करी आपे छे के गोदर्शन समये पण अश्वविकल्प हाजर छे. 'ज्ञानादि क्षणस्वरूप छे' आवुं सिद्ध करवानी जरूर नथी, कारण के ज्ञाननी क्षणिक सत्ता ज ज्ञानने क्षणात्मक सिद्ध करी आपे छे. क्षणसत्ता = क्षणिक सत्ता क्षणथी अभिन्न छे तेम क्षणस्वरूपमां देखाय छे. ज्ञानादिनी पण सत्ता क्षणिक होवाथी ज्ञानादि पण क्षणथी भिन्न नथी पण क्षणात्मक ज छे. तथा समर्थ क्षण सजातीय क्षणने उत्पन्न करे ज छे. आथी

ज्ञानादीनां क्षणरूपता च क्षणसत्तया सिद्धा क्षणसत्तायाः क्षणतादात्म्यनियतत्वात्, क्षणस्वरूपे तथादर्शनात्। समर्थश्च क्षणः सजातीयक्षणमारभत एव, शरीराद्यपेक्षाकारणानामनियतत्वात् तद्विरहेऽपि मुक्तिकालीन-ज्ञानाद्युत्पत्त्यविरोधात्, विशिष्टदेशकालादेश्चापेक्षाहेतोस्तदाप्यक्षतत्वादिति ।

सङ्ग्रहनयावलम्बिनस्तु सङ्गिरन्ते कर्मक्षयाविर्भूतं सुखसंवेदनमेव मुक्तिः । तद्धि जीवस्य स्वभावः सेन्द्रियदेहा-

---

भानुमती

सतोऽपि ज्ञानस्यानुपलम्भः सङ्गतिमङ्गते । तदुक्तं **सम्मतितर्कटीकायां** - यथा चाश्वासोच्छ्वासकाले प्रवाहेणोत्पद्यमानमपि गोदर्शनं ज्ञानान्तरवेद्यमपि भवदभ्युपायेनानुपलक्षितमास्ते, अन्यथा अश्वासोच्छ्वासप्रतिसंहारावस्थायां 'इयत्कालं यावदमया गौर्दृष्टो न चोपलक्षितः' इतिज्ञानानुत्पत्तिप्रसक्तेः प्रसिद्धव्यवहारोच्छेदः स्यात् तथा सुषुप्तावस्थायां स्वसंवेदनज्ञानादीनामप्युत्पन्नानुपलक्षितं ज्ञानं भविष्यतीति न तदवस्थायां विज्ञानाऽसत्त्वात्तत्सत्तानुच्छेदः । न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरश्वासोच्छ्वासकाले ज्ञानान्तरवेद्यगोदर्शनाऽसम्भवः सोच्छ्वासोच्छ्वासयोर्युगपदनुत्पत्तेरनुभवात् अन्यथा प्रतीतेनुत्तराश्वासोच्छ्वासस्य तावत्कालं यावद् गोदर्शनस्मरणाद्यनवसायो न स्यात् । क्रमाभावेऽपि च तयोर्वेज्ञानयोर्वेज्ञानं ज्ञानान्तरसंवेद्यमप्युत्पन्नमुपलक्षितमवश्यं तस्यामवस्थायां परेणाभ्युपगन्तव्यम् । तदभ्युपगमे च यदि स्वापावस्थायां स्वसंवेदनं यथोक्तं ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा न कश्चिद् विरोधः (सं.त.कां. ७ गा.७.पृ.६४४) इति। **एतेन** सुषुप्तेकाले त्वत्तं त्यक्त्वा पुरेतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाऽज्ञानामेति (का. १७ मुक्ता.) **मुक्तावलीकारवचनं निराकृतम्,** जाड्यादेरप्रक्रियमाणे सुषुप्तेसम्भवात्, 'यदा मनः त्वत्तं परिहृत्य' इत्यादेरभेदानारूप्रतियोगित्वात्, अन्यतरज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावाच्च ।

ज्ञानादीनां क्षणरूपता = क्षणात्मकता **च क्षणसत्तया सिद्धा । क्षणसत्तायाः** = क्षणमात्रसत्तायाः **क्षणतादात्म्यनियतत्वात्** = क्षणाभेदव्याप्यत्वात् **क्षणस्वरूपे तथादर्शनात्** । यथा क्षणमात्रसत्तात् क्षणस्वरूपस्य क्षणाभेदस्तथैव क्षणमात्रसत्तात् ज्ञानादेः क्षणाभेदस्तम् । प्रयोगश्चात्रैवम् - ज्ञानादिकं क्षणात्मकं, क्षणमात्रसत्तात्, क्षणस्वरूपवत् ।

समर्थश्च = कुर्वद्रूपतोपेतश्च **क्षणः सजातीयक्षणमारभत एव** । स्वतः समर्थस्यान्यानपेक्षणात्, कार्यानुपधानसमये सामर्थ्ये मानाभावात् । **न च** मुक्तौ शरीरादीनामसत्ताज्ज्ञानसन्तानोच्छेद इति **शङ्कनीयम्,** शरीरादीनां ज्ञानादिकं प्रति केवलं सहकारिकारणत्वात् चाक्षुषं प्रत्याञ्जनादेरिव । न हि सहकारिणो नियतावस्थानमपेक्षणीयम्। **शरीराद्यपेक्षाकारणानां** = ज्ञानादिकं प्रति सहकारिकारणानां शरीरादीनां **अनियतत्वात्** = कार्योत्पादव्यवहितपूर्वं नियमेन वृत्तेर्व्यवहितात् **तद्विरहेऽपि** = शरीराद्यभावेऽपि **मुक्तिकालीनज्ञानाद्युत्पत्त्यविरोधात्** = मुक्तौ ज्ञानादिसन्तान-निरन्वयविरहसम्भवात् । **विशिष्टदेशकालादेश्च अपेक्षाहेतोः** = ज्ञानादिसहकारिकारणस्य **तदापि** = मुक्तावपि **अक्षतत्वात्** = उपस्थितत्वादिति । ततोऽवोच्छिन्नज्ञानसुखसन्तानरूपैव मुक्तिरित्यमिति सिद्धम् । वस्तुतस्तु देहादीनां ज्ञानं प्रति नापेक्षाकारणत्वमपि तु देश-कालादीनाम् । तदुक्तं **सम्मतितर्कटीकायां** - शरीरादीनां तु ज्ञानोत्पत्तिवेलायां सन्निधा-नेऽपि तदनुपयोगदोषाभावस्य-व्यतिरेकानुविधानस्य तज्ज्ञानेऽनुपलम्भाज्ञापेक्षाकारणत्वं कल्पयितुं युक्तम् । तथापि तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्गः । देश-कालादिकस्य विशुद्धज्ञानक्षणस्यान्त्यावयवो ज्ञानान्तरोत्पादने प्रवर्तमानस्यापेक्षाकारणं (णत्वं) न प्रतीषिध्यते मुक्त्यवस्थायामपि । शरीरादिकन्तु तस्यामवस्थायां कारणाभावादेवानुत्पन्नं नापेक्षाकारणं भवितुमर्हति (सं.त.कां.७ गा.७.पृ.६३४) इति ।

सङ्ग्रहनयावलम्बिनस्तु इति । **कर्मक्षयाविर्भूतं सुखसंवेदनमेव मुक्तिः** । एतत्कारेण अश्वासोच्छ्वास-सुखसन्तानरूप मुक्तित्वं व्यावर्त्तयति । **तद्धि** = सुखसंवेदनमिति । अयं भावः देहेन्द्रियादीनां सातत्यज्ञानं प्रति

મુક્તિમાં પણ જ્ઞાન-સુખની ધારા ચાલતી રહેશે. અહીં એવી શંકા ના કરવી કે --> મોક્ષમાં શરીરાદિ ગેરહાજર હોવાથી જ્ઞાનાદિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકશે ? <-- કારણ કે શરીર વગેરે જ્ઞાનાદિના અપેક્ષાકારણ = સહકારી કારણ છે. સહકારી કારણ નિયત નથી હોતા. અંજન વગેરે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સહકારી કારણ હોવા છતાં દરેક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષની નિયત પૂર્વવર્તી હોય જ - એવો નિયમ ન હોવાથી અંજનાદિ વિના પણ જેમ ચક્ષુજન્ય સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થઈ શકે છે તેમ શરીર વગેરે જ્ઞાન, સુખ પ્રત્યે સહકારી કારણ હોવા છતાં દરેક જ્ઞાનાદિની પૂર્વક્ષણે તે ઉપસ્થિત હોય જ એવો નિયમ ન હોવાથી શરીરાદિ વિના પણ મુક્તિમાં પૂર્વજ્ઞાનાદિ ક્ષણ દ્વારા નૂતન જ્ઞાનાદિ ક્ષણનો જન્મ થવામાં કોઈ વાંધો નથી. બીજી વાત એ છે કે જ્ઞાનાદિના અન્ય અપેક્ષાકારણ = સહકારી કારણ વિશિષ્ટ દેશ, વિશિષ્ટ કાળ વગેરે તો મુક્તિમાં પણ હાજર છે જ. આથી મોક્ષમાં જ્ઞાનાદિની ધારા ચાલુ રહેવામાં કોઈ બાધા નથી. માટે મોક્ષ એ અખંડ = ક્યારેય જેમાં વિચ્છેદ = ભંગ ન પડે તેવી જ્ઞાન-સુખસંતતિ સ્વરૂપ જ છે - એમ નિશ્ચિત થાય છે. <—

❀ कर्मक्षयाविर्भूत सुखसंवेदन = मोक्ष - संग्रहनय ❀

સંગ્રહનયના અનુયાયીઓનું એવું વક્તવ્ય છે કે - કર્મક્ષયથી પ્રગટનાર સુખનું સંવેદન એ જ મોક્ષ છે. સુખસંવેદન એ જીવનો

द्यपेक्षाकारणस्वरूपावरणेनाच्छाद्यते प्रदीपस्यापवरकावस्थितपदार्थप्रकाशकत्वस्वभाव इव तदावारकशरावादिना, तदपगमे तु प्रदीपस्येव जीवस्यापि विशिष्टप्रकाशस्वभावोऽयत्नसिद्ध एवेति ।

शरीराभावे ज्ञानाद्यभावोऽप्रेर्य एव, अन्यथा शरावाद्यभावे प्रदीपादेरभावप्रसङ्गात् ।

शरावादेः प्रदीपाद्यजनकत्वान्नोक्तप्रसङ्ग इति चेत् ? न, तथाभूतप्रदीपपरिणत्यजनकत्वे शरावादेस्तदनावारकत्वप्रसङ्गादिति दिक् ।

सेयं मुक्तिः स्फटिकनिर्मलामव्याबाधां सिद्धिशिलामुपगतेनात्मना लभ्यते, क्षीणकर्मणः स्वभावत एवोर्ध्वगतिमत्त्वेन

भानुमती

अपेक्षाकारणत्वमेव तेषामनावृतज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वसाधकम्, यथा शरावादीनां सावृतप्रदीपपरिणतिं प्रत्यपेक्षाकारणत्वमेव तेषामनावृतप्रदीपपरिणतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वानेबन्धनम् । अत एव **तदपगमे** = आवारकापेरहे **तु प्रदीपस्येव जीवस्यापि विशिष्टप्रकाशस्वभावः** = अनावृतप्रकाशस्वभावः **अयत्नसिद्ध एवेति** ।

अथ मुक्तौ ज्ञानाद्यपेक्षाकारणस्य शरीरादेर्विरहे कुतो ज्ञानादिसम्भव इति **चेत् ? न,** -अपवर्गे **शरीराभावे ज्ञानाद्यभावः अप्रेर्यः** = अनाशङ्कनीय **एव** । शरीरादेः सावाच्छेदज्ञानापेक्षाकारणत्वेऽपि निरवाच्छेदज्ञानं प्रत्यहेतुत्वेन मुक्तौ शरीरादेरहदशायामनावृतज्ञानोपगमे बाधकाभावात् । **अन्यथा** = आवास्कासत्त्वदशायामावार्यस्य स्यात् आवेर्भवितृत्वोपगमे **शरावाद्यभावे प्रदीपादेः** आपे **अभावप्रसङ्गात्** । न चैतं भवांते । अतः शरावाद्यभावे प्रदीपादेरिव शरीराभावे ज्ञानादेरनावृतप्रकाशस्वभावत्वमनायासेनमेत ।

अथ शरावादेः प्रदीपाद्यावारकत्वेन **प्रदीपाद्यजनकत्वात् न उक्तप्रसङ्गः** = शरावाद्यभावप्रयुक्तप्रदीपाद्यभाव-प्रसङ्गः, अवकारणतेरहस्य कार्याभावानापादकत्वात्, अन्यथार्जतेप्रसङ्गात् । शरीरादेस्तु ज्ञानहेतुत्वात्तदभावे मुक्तौ ज्ञानाभावापत्तिरूपस्य दण्डस्यत्वादीति **चेत् ? न, तथाभूतप्रदीपपरिणत्यजनकत्वे** = प्रदीपीयसावृतप्रकाशस्वभाव-जनकत्वाभेरहे **शरावादेः तदनावारकत्वप्रसङ्गात्** = प्रदीपावारकत्वानापतेः । अपवरकावस्थितपदार्थसार्थप्रकाशन-परिणतिं निरस्कृत्य सावृतप्रकाशनपरिणतेर्जनकत्वमेव शरावादेः प्रदीपावारकत्वमुच्यते । अतो यथा शरावाद्यभावे प्रदीपादेरनावृतप्रकाशनस्वभाव आविर्भवति तथैव शरीराद्यभावे आत्मनोऽनावृतसुखसंवेदनस्वभावोऽभिव्यज्यते, देहादेः सावाच्छेदासुखसंवेदनाद्यपेक्षाकारणत्वादीति । तदुक्तं **सम्मतितर्कटीकायां** - 'सकलपदार्थप्रकाशकत्वं ज्ञानरूप स्वभावः । स च सैद्धिपदेहाद्यपेक्षाकारण-स्वरूपावरणेनाऽऽच्छाद्यते, अपवरकावस्थितप्रकाश्यपदार्थप्रकाशक-स्वभावप्रदीप इव तदावारकशरावादिना । तदपगमे तु प्रदीपस्येव स्वप्रकाश्यप्रकाशकत्वं ज्ञानस्याऽऽत्मनोसैद्धमीति कथमावरणभूतसैद्धिपदेहाद्यभावे तदवस्थानां ज्ञानस्याऽप्यभावः प्रेर्येत ? अन्यथा प्रदीपावारकशरावाद्यभावे प्रदीपस्याप्यभावः प्रेरणीयः स्यात् । न च शरावादेरावारकस्य प्रदीपं प्रत्यजनकत्वमाशङ्कनीयम्; तथाभूतप्रदीप-परिणतेर्जनकत्वाच्छरावादेः, अन्यथा तं प्रत्यावारकत्वमेव तस्य न स्यादीति (सं.त.कां.२ गा.२.पृ.६३५) । मुक्तेरवादमुपसंहरति - **सेयं** नवलब्धाभिमता परमा **मुक्तिः स्फटिकनिर्मलां अव्याबाधां सिद्धिशिलामुपगतेनात्मना**

स्वभाव छे. परंतु ईन्द्रिय, देह वगेरे अपेक्षाकारणस्वरूप आवरणथी ते आच्छादित थाय छे. आनी संगति माटे प्रदीपनुं दृष्टांत छे. ओरडामां रहेल प्रदीपनो स्वभाव छे के ओरडामां रहेल पदार्थने प्रकाशित करवा. छतां जो दीवा उपर कोडियुं वगेरे ढांकवामां आवे तो दीवानो वस्तुप्रकाशनस्वभाव आवराय छे. कोडियुं हटावी लेवामां आवे तो जेम दीवानो प्रकाशस्वभाव व्यक्त थाय छे, तेने पेदा नथी करवो पडतो. तेम कर्म, शरीर वगेरे आवरण हटी जाय तो जीवनो विशिष्ट प्रकाशस्वभाव प्रगट थाय छे, अथा कर्म खसी गया पछी प्रकाशस्वभाव = ज्ञानस्वभावने मेळववा कोई पुरुषार्थ करवानी जरूर नथी. अहीं एवी शंका थाय के —> शरीर वगेरेनी गेरहाजरीमां ज्ञानादि संभवी ज केम शके ? <— तो आ शंका व्याजबी नथी, कारण के जो शरीर, कर्म वगेरेथी आवरायेल ज्ञानादिनो शरीरादिनी गेरहाजरीमां मोक्षमां अभाव मानवामां आवे तो कोडिया वगेरेथी ढंकायेल प्रदीपनो पण कोडिया वगेरेनी गेरहाजरीमां अभाव थवानो आपत्ति आवशे. माटे कोडियानी गेरहाजरीमां जेम प्रदीपनो प्रकाशस्वभाव व्यक्त थाय छे तेम शरीरादिनी गेरहाजरीमां आत्मानो ज्ञानस्वभाव प्रगट थाय छे - आम मानवुं युक्तिसंगत छे. अहीं एवी शंका करवामां आवे के —> कोडिया वगेरे प्रदीपादिना आवारक छे, परंतु जनक नथी. तेथी कोडिया वगेरेनी गेरहाजरीमां दीवा वगेरेनो प्रादुर्भाव थई शके छे. ज्यारे शरीरादि तो ज्ञानादिना जनक होवाथी तेनी अनुपस्थितिमां ज्ञानादिनो संभव केवी रीते मुक्तिमां होई शके ? <— तो तेनुं समाधान ए छे के ज्यारे दीवाने कोडिया वगेरेथी ढांकी देवामां आवे छे त्यारे तेने दीवाना प्रकाशस्वभावनो आवारक मानवामां आवे छे - तेनी उपपत्ति तो ज थई शके, जो कोडियाने दीवाना सावृत प्रकाशपरिणामनो जनक मानवामां आवे. ज्यारे कोडियाने दीवा साथे कोई संपर्क नथी होतो त्यारे दीवानो प्रकाश चारे दिशामां दूर सुधी फेलाय छे. परंतु ज्यारे दीवाने कोडियाथी ढांकी देवामां आवे छे त्यारे दीवानो प्रकाश सावृत = नियंत्रित = मर्यादित थई जाय छे. जो दीवानी आ परिणति प्रत्ये कोडियाने कारण मानवामां न आवे तो कोडिया वगेरे दीवाना आवारक ज नहीं बनी शके, कारण के दीवाना आवारक बनवानो अर्थ ए ज छे के पूर्वे ओरडामां रहेल सर्व वस्तुना प्रकाश करवाना प्रदीपना स्वभावने दबावीने प्रदीपनी ते सर्वना अप्रकाशनती परिणतिने उत्पन्न करवी. आ विषयमां हजु घणुं आगण

तत्र गमनात्, परतो धर्मास्तिकायविरहेण गतिप्रतिबन्धात् ।

ननु कथमेतत्सङ्गच्छते ? आत्मनो विभुत्वेन गत्ययोगात्, मूर्तद्रव्यत्वेन क्रियासमवायिकारणत्वात् । न चात्मनो विभुत्वमसिद्धम्, बुद्ध्यधिकरणं द्रव्यं विभु नित्यत्वे सत्यस्मदाद्युपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वात्, आकाशवदित्यनुमानात्

भानुमती

लभ्यते । *कुतः ? इत्याशङ्क्याहाह* - ***क्षीणकर्मणः स्वभावतः*** = *निसर्गत* ***एवोर्ध्वगतिमत्त्वेन तत्र*** = *सिद्धक्षेत्रगतानां पञ्चचत्वारिंशल्लक्षयोजनप्रमाणानां* ***गमनात्,*** *तदुक्तं* ***व्याख्याप्रज्ञप्तौ*** *'कहण्णं भंते ! अकम्मस्स गई पण्णायइ ? गोयमा ! निस्संगयाए, निरंगणयाए, गइपरिणामेणं, बंधणछेयणयाए, निरिंधणयाए, पुव्वपयोगेणं अकम्मस्स गई पण्णायइ । (व्या.प्र.) । तदुक्तं* ***तत्त्वार्थसूत्रेऽपि श्रीउमास्वातिभिः*** *वाचकवरैः 'पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः (त.सू.१०-६) । आविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च (त.सू.१०-७) इति । सेयं स्वाभाविकी गतिः धर्मास्तिकायप्रयोज्या । अत एवाऽऽलोकान्तात्तद्गतिः, लोकान्तात्* ***परतः*** = *ऊर्ध्वं* ***धर्मास्तिकायविरहेण*** = *गतिप्रयोजकधर्मास्तिकायद्रव्याभावेन* ***गतिप्रतिबन्धात्*** = *गतिप्रतिरोधात्, लोकाकाशे एव धर्माधर्मादीनां सत्त्वात् । यथोक्तं* ***प्रज्ञापनायां*** - *अलोए पडिहया सिद्धा लोयग्गे य पइट्ठिया (प्रज्ञा.प.२/सू.१८.गा. १५१) इति । **एतेन** जैनानां मते सततोर्ध्वगमनं मुक्तिकोरेति परेषां प्रलापः* ***प्रत्युक्तः****, मुक्तस्य लोकान्तपर्यन्तमेव गत्यभ्युपगमात्, ऊर्ध्वगतिमार्गरूप मोक्षत्वे संसारिणां प्रायेण सर्वेषामेव मुक्तत्वप्रसङ्गाच्च।*

यदि च तनानं ततं वित्थारो परमत्तामेति यावत् । तेन सह वर्तमाना = सतता । सा चासौ ऊर्ध्वगतिश्चेति कर्मधारयसमासात् परमोर्ध्वगतिः परमत्तत्व कृत्स्नकर्मक्षयप्रयुक्तत्वामेति सामर्थ्यलभ्यम् । ततश्च न सततत्वानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा तदापि न क्षतिरेव ।

परे *तु गतिशब्दस्यातस्थार्थकत्वमङ्गीकृत्य तदपेक्षया ऊर्ध्वतिस्था = ऊर्ध्वमात्रस्था लोकान्ते, तस्या अवस्थाया एव मोक्षस्वरूपत्वामेति* ***प्राहुः*** ।

तस्तुतस्तूर्ध्वगतेः मुक्तेरपरिच्यावेरेव, न तु मुक्तेः तत्स्वरूपेति ***ध्येयम्*** ।

नैयायिकः शङ्कते ***नन्विति*** । ***कथं एतत्*** = *क्षीणकर्मण ऊर्ध्वगमनं* ***सङ्गच्छते ? आत्मनः विभुत्वेन*** = *सर्वव्यापित्वेन* ***गत्ययोगात्*** = *गमनासम्भवात् । न हि गगनं कुत्रापि गच्छति, सर्वत्र सत्त्वात् । न चास्तु विभुत्वं मास्तु गमनप्रतिषेधः इत्युक्तौ को दोष इति* ***शङ्कनीयम्, मूर्तद्रव्यत्वेन क्रियासमवायिकारणत्वात्*** । *मूर्तत्वञ्चापकृष्टपरिमाणवत्त्वम् । आत्मनः परममहत्परिमाणवत्त्वेनाऽमूर्तत्वाच्च तत्र गतेरसम्भवः ।* ***न चात्मनो विभुत्वं*** = *परममहत्परिमाणवत्त्वं* ***असिद्धमिति*** *न तत्र क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतिरेह इति* ***वक्तव्यम्, 'बुद्ध्यधिकरणं द्रव्यं विभु, नित्यत्वे सत्यस्मदाद्युपलभ्यमानगुणाधिकरणत्वात् आकाशवदि'त्यनुमानात् तत्सिद्धेः =***

વિચારી શકાય તેમ છે. આ તો એક દિગ્દર્શન માત્ર છે.

સે. । ઉપરોક્ત આ મુક્તિ તે આત્મા મેળવી શકે છે જેનો સર્વકર્મમલ ક્ષીણ થઈ ગયો છે અને સ્ફટિક જેવી નિર્મળ, આધારરહિત સિદ્ધશિલાને જે પામેલ છે. જીવ લોકાંતે રહેલ ૪૫ લાખ યોજન લાંબી, પહોળી, વર્તુળાકારવાળી સિદ્ધશિલાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે જે જીવના સર્વ કર્મ ક્ષય પામ્યા છે ને જીવનો ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે. આથી ૧૪ રાજલોકના છેડે આવેલી નિર્મળ સિદ્ધશિલા તરફ ક્ષીણકર્મવાળો જીવ જાય છે. સિદ્ધશિલાની ઉપર ૧ યોજન પછી અલોકાકાશ આવેલ છે, જ્યાં ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય નથી. ગતિ કરવાનું માધ્યમ ધર્માસ્તિકાય છે. અલોકાકાશમાં ગતિમાધ્યમ ધર્માસ્તિકાય ન હોવાથી સર્વકર્મથી મુક્ત થયેલ જીવ ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો સ્વભાવવાળો હોવા છતાં અલોકમાં જતો નથી. (જુઓ પૃષ્ઠ ૩૨૧)

આત્મા વિભુદ્રવ્ય છે- નૈયાયિક

પૂર્વપક્ષ :- ननु. । 'કર્મો ક્ષીણ થયે છતે આત્મા સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગતિ કરે છે' આ વાત કેવી રીતે ઘટી શકે ? કારણ કે આત્મા વિભુ હોવાને લીધે તેની ગતિ થવી અશક્ય છે. જે સર્વત્ર ફેલાઈને રહેલ હોય તે ગમન કઈ રીતે કરી શકે ? કોઈ પણ ક્રિયા પ્રત્યે નાદાત્મ્ય સંબંધથી મૂર્તદ્રવ્ય સમવાયિ કારણ બને છે. આત્મા વિભુ = પરમમહત્પરિમાણવાલો હોવાથી અપકૃષ્ટપરિમાણવત્ત્વસ્વરૂપ મૂર્ત્તત્વ આત્મામાં નથી રહેતું. આમ આત્મા મૂર્તદ્રવ્ય ન હોવાથી તેમાં સામાન્ય ક્રિયા પણ ઉત્પન્ન નહીં થઈ શકે તો ગતિસ્વરૂપ ક્રિયાવિશેષની તો વાત જ શી કરવી ? આત્મામાં વિભુત્વ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે અનુમાન દ્વારા આત્મામાં વિભુત્વની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તે આ રીતે - બુદ્ધિઅધિકરણીભૂત દ્રવ્ય (= આત્મા) વિભુ છે, કારણ કે તે નિત્ય હોતે છતે આપણાથી જાણી શકાય તેવા ગુણોનું અધિકરણ છે. જે જે દ્રવ્ય અવિનશ્વર હોય અને આપણાથી જાણી શકાય તેવા ગુણોનો આધાર હોય તે તે દ્રવ્ય વિભુ = પરમમહત્પરિમાણાશ્રય હોય છે, જેમ કે આકાશ. ગગન અવિનાશી પણ છે અને આપણા દ્વારા સાક્ષાત્કાર કરી શકાય એવા શબ્દ ગુણનો આશ્રય છે, તો સાથે સાથે વિભુ = સર્વવ્યાપી પણ છે. આત્મા પણ નિત્ય હોતે છતે આપણા સાક્ષાત્કારનો વિષય બનનાર જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ ગુણોનો આધાર છે જ. આથી જ તે સર્વવ્યાપક સિદ્ધ થશે. આ રીતે આત્મામાં વિભુત્વ સિદ્ધ થવાથી આત્માની ઊર્ધ્વગતિ = પરમગતિ અસંભવ બનશે, ભલે ને તેના સઘળા કર્મો નાશ પામ્યા હોય.

तत्सिद्धेरिति चेत् ? न, शरीरनियतपरिमाणवत्तयात्मनः प्रत्यक्षत्वेन पक्षस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् ।

'आत्मैकत्वपरिमाणे न योग्ये' इति टीकाकारवचनात् अप्रत्यक्षमात्मपरिमाणमिति चेत् ? न, तद्वचनस्य प्रलापप्रायत्वात् ।

नन्वेवमात्मनि मूर्त्तत्वग्रहे तत्र विभुत्वाविभुत्वसंशयो न स्यादिति चेत् ? न, तव तमस्यालोकाभावत्वग्रहेऽपि भावत्वाभावत्वग्रहे संशयवत् संशयधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तदग्रहात् ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्वा तदुपपत्तेः ।

भानुमती

आत्मतैभूतासिद्धेः । विषयतासम्बन्धेन बुद्ध्यधिकरणत्वं गुणादेरपि स्यादीति तद्वारणाय द्रव्यत्वस्य पक्षतावच्छेदककोटौ निवेशः । वस्तुतः समवायेन बुद्ध्यधिकरणत्वलाभायैव द्रव्यमिति द्रव्यम् । घटादौ व्यभिचारवारणाय नित्यत्वे सतीति । परमाण्वादौ व्यभिचारापाकरणाय अस्मदादीति नैयायिकाशयः ।

स्याद्वादी तावेसाक्रुरुते नेति । **शरीरनियतपरिमाणवत्तया** = स्वदेहपरिमाणतुल्यपरिमाणवत्तेन **आत्मनः प्रत्यक्षत्वेन पक्षस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात्** । 'अहं पञ्चहस्तप्रमाणः' इत्यादिप्रत्यक्षस्य सार्वजनीनत्वेन तस्य विभुत्वालोगात् ।

अथ **'आत्मैकत्वपरिमाणे न योग्ये' इति टीकाकारवचनात्** = **न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाकारवाचस्पतिमिश्रवचनात्** **अप्रत्यक्षं** = साक्षात्काराणोचरं **आत्मपरिमाणम्** । 'अहं पञ्चहस्तप्रमाणः' इत्यादिप्रत्यक्षो त्वहंपदं शरीरपरामर्शीति **चेत् ? न, तद्वचनस्य** = वाचस्पतिमिश्रवचनस्य **प्रलापप्रायत्वात्** । 'एकोऽहं' 'देहप्रमाणोऽहमि'ति प्रतीतेः सार्वलौकिकत्वात् । किञ्च 'अहं पथि गच्छामी'त्यादिप्रतीतेरपि सावच्छेदपरिमाणवत्त्वव्याप्यां क्रियामेवात्मेत्यति ।

नन्वेवमात्मनि मूर्त्तत्वग्रहे = अपकृष्टपरिमाणोपलम्भे, **तत्र** = आत्मनि **विभुत्वाविभुत्वसंशयः** = 'आत्मा विभुर्न वा ?' इति संदेहः **न स्यादिति चेत् ? न, तव** = नैयायिकस्य आलोकाभावस्वरूपे **तमसि आलोकाभावत्वग्रहेऽपि** = महद्द्रव्यवृत्तिभेभूतरूपवदालोकाभावत्वलक्षणस्य तमस्त्वस्योपलम्भेऽपि तत्र **भावत्वाभावत्वग्रहे संशयवत्** = 'तमो भावो न वा ?' इति सन्देहवत् **तदुपपत्तेः** = आत्मनि मूर्त्तत्वग्रहेऽपि विभुत्वाविभुत्वसंदेहोपपत्तेः । **न च** 'इदं तम' इत्यत्र तमस्त्वस्यालोकाभावत्वात्मकरूपे ग्रहे कृते 'तमो भावो न वा ?' इति संशयावकाश इति **वक्तव्यम्, संशयधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन** = तमस्त्वावच्छेदेन **तदग्रहात्** = अभावत्वावगमात् । 'इदं तम' इत्यत्रेदन्त्वावच्छेदेनालोकाभावत्वलक्षणं तमस्त्वं गृहीतं परन्तु तमस्त्वावच्छेदेनाभावत्वमगृहीतम् । अत एव 'तमो भावो न वा' ? इति संशयो लब्धात्मलाभः । 'इदं तम' इत्यत्र इदन्त्वावच्छेदेनाभावत्वग्रहात् तम उद्देश्य 'इदं भावो न वा ?' इति सन्देहस्तु न भवति । एवमेव 'अहं पञ्चहस्तपरिमाणः', 'अहं मूर्तः' इत्यत्राहन्त्वावच्छेदेन मूर्त्तित्वग्रहात् 'अहं मूर्तो न वा ?' इति संशयो न भवति किन्तु आत्मत्वावच्छेदेन मूर्त्तत्वानिश्चयात् 'आत्मा मूर्तो न वा ?' इति सन्देहस्तु भवितुमर्हत्येवेति भावः । कल्पान्तरमाहेत्यति - **ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद् वा** = 'तमस्यालोकाभावत्वधीः प्रमा न वा ?' इति संदेहाद् वा 'तमो भावो न वा ?' इतिवत् 'आत्मनि मूर्त्तत्वधीः प्रमा न वा ?' इति संशयात् **तदुपपत्तेः** = 'आत्मा मूर्तो न वा ?' इति संशयोपपत्तेः । **एतेन**

❮ આત્મા શરીરપરિમાણ છે - સ્યાદ્વાદી ❯

ઉત્તરપક્ષ :- ન, શ. । ઓ નૈયાયિક મહાશય ! તમારું અનુમાન પ્રમાણ પ્રત્યક્ષબાધિત છે. માટે તેના દ્વારા આત્મામાં વિભુત્વ સિદ્ધ નહીં થઈ શકે. સર્વ લોકોને એવો અનુભવ છે કે આત્માનું પરિમાણ શરીરપરિમાણને નિયત છે. 'હું પાંચ ફૂટની ઊંચાઈવાળો છું' આવા અનુભવો તો જોઈએ તેટલા મળી રહેશે, જે આત્માને શરીરપ્રમાણ સિદ્ધ કરે છે. સાર્વજનીન સાક્ષાત્કાર દ્વારા આત્મામાં વિભુત્વ બાધિત થયે છતે હજારો હેતુ બતાવવામાં આવે તો પણ તેને વિભુ સિદ્ધ કરી નહીં શકાય.

—> 'આત્મામાં રહેલ એકત્વ સંખ્યા અને આત્માનું પરિમાણ પ્રત્યક્ષયોગ્ય નથી' આ પ્રમાણે ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકાકાર વાચસ્પતિ મિશ્રના વચનથી આત્માના પરિમાણનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, પરંતુ દેહના પરિમાણનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. <— આ કથન પણ અપ્રામાણિક છે, કારણ કે તેના આધારભૂત વાચસ્પતિ મિશ્રનું ઉપરોક્ત વચન લગભગ બકવાશ જેવું છે, આથી તેના આધારે કોઈ નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચવું વ્યાજબી ન ગણાય. 'હું એકલો છું' 'હું શરીર જેટલો ઊંચો છું' આવા સ્વારસિક અનુભવોથી આત્મામાં એકત્વ સંખ્યા અને આત્મપરિમાણ પ્રત્યક્ષયોગ્ય સિદ્ધ થાય છે અને સાથો સાથ આત્મા શરીરપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે.

—> જો આ રીતે આત્મામાં મૂર્તત્વનું = અપકૃષ્ટપરિમાણનું ભાન થતું હોય તો આત્માને વિશે 'આત્મા વિભુ છે કે નહીં ?' આવી શંકા શા માટે થાય ? તદ્વત્તાનો નિશ્ચય તદભાવવત્તાના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધક હોવાથી ઉપરોક્ત સંશય કેવી રીતે થઈ શકે ? <— આ સમસ્યાના સમાધાનમાં એમ કહી શકાય છે કે જેમ નૈયાયિક મતાનુસાર અંધકાર આલોકાભાવસ્વરૂપ હોવાથી 'अयमन्धकारः' એવા જ્ઞાનમાં ઇદન્ત્વાવચ્છેદેન આલોકાભાવત્વાત્મક અંધકારત્વનું ભાન થવા છતાં 'અંધકાર ભાવાત્મક છે અભાવસ્વરૂપ ?' આવો સંશય થાય છે, કારણ કે સંશયધર્મિતાવચ્છેદક અંધકારત્વાવચ્છેદેન આલોકાભાવત્વનું ભાન થયું નથી. સંશયધર્મિતાઅવચ્છેદકઅવચ્છેદેન

शब्दगुणत्वप्रतिषेधेन दृष्टान्तस्य साधनवैकल्याच्च । तथाहि शब्दो द्रव्यं क्रियावत्त्वात् घटवत् । न चासिद्धिः, संहरण- वायुवहन-द्वारानुपात-शैलादिप्रतिघातैस्तत्सिद्धेः । यदाह भगवान् भाष्यकारः 'जं ते पोग्गलमइया सकिरिया वाउवहणाओ ॥ धूमोव्व, संहरणओ दाराणुविहाणओ विसेसेणं । तोयं व णियंबाइसु पडिघायाओ अ वाउव्व ।

भानुमती

'अहं मूर्तः' इतिज्ञहेऽहन्त्वावच्छेदेन मूर्तत्वग्रहे आत्मत्वावच्छेदेन मूर्तत्वं गृहीतमेव तत्राहन्त्वस्यात्मत्वलक्षकत्वसम्भवादिति न तत्संशयसम्भव इति **प्रत्युक्तम्,** तत्प्रामाण्यसंशयादापे तत्सम्भवात्, अन्यथा 'इदं तम' इतिप्रत्यये इदन्त्वावच्छेदेनालोकाभावत्वलक्षणस्य तमस्त्वस्य ग्रहे तमस्त्वावच्छेदेनाभावत्वं ज्ञातमेव तत्रेदन्त्वस्याभावत्वलक्षकत्वसम्भवादिति तमसि भावत्वाभावत्वसंशयोऽपि न स्यादिति **दिक्** ।

किञ्चात्मनो विभुत्वे कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिकमपि विलीयेत । तदुक्तं **विशेषावश्यकभाष्ये श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणैः** - 'सव्वगओति य बुद्धी कत्ताभावाइदोसओ तणु । सव्वासव्वग्गहणप्पसंगदोसाइओ वा ति ॥ (वि.भा.२७६) । तदानन्तरमवतारयितुकामः प्रकरणकारो नैयायिकमते दूषणान्तरमाह - **शब्दगुणत्वप्रतिषेधेन** = शब्देऽम्बरगुणत्वनिषेधेन आकाशवादिति **दृष्टान्तस्य-साधनवैकल्याच्च** = अस्मदाद्युपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वरूप हेतोरहाच्च । गगनपरिमाणादीनामस्मदाद्युपलभ्यमानत्वेन शब्दस्यास्मदाद्युपलभ्यमानत्वेऽपि च तत्र गुणत्वादेरहेणाकाशे तादृशहेत्वादेकरणताया असम्भवः इति तद्बलेनात्मनि विभुत्वसाधनमयुक्तमिति प्रकरणकाराशयः । तदेव भावयति-**तथाहीति** । **न च असिद्धिः** = स्वरूपासिद्धिरिति **शङ्कनीयम्, संहरण-वायुवहन-द्वारानुपात-शैलादिप्रतिघातैः तत्सिद्धेः** = शब्दे क्रियावत्त्वसिद्धेः । संहरणं नाम गृहादेषु पिण्डीभवनम् । वायुवहनं नाम पवनापवनेनोह्यमानत्वम् । द्वारानुपातो नाम द्वारानुविधानम् । शैलादिप्रतिघातो नाम पर्वतादिषु प्रतिस्खलनम् । एतेषां चतुर्णां शब्दे उपलभ्यमानत्वात् शब्दे क्रियावत्त्वसिद्धेः, क्रियां विना तदसम्भवात् । अत्रैव संवादमाह - **यदाह भगवान् भाष्यकारः = विशेषावश्यकभाष्यकारः श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणः** । **जं ते** इति । 'पावंति सहगंधा ताइं गंतुं सयं न जेण्हंति' इति अस्याः पूर्वार्धः । **मलधारवृत्त्यनुसारेण** शब्दमाधिकृत्य व्याख्यातेशस्त्वेतम् - यत् = यस्मात् ते = शब्दाः पुद्गलमयाः सक्रियाः = क्रियावन्तः । कुतः ? उच्यते, वायुवहनात् धूम इव । यथा पवनापवनेनोह्यमानत्वात् धूमः गतिक्रियावान् तथा शब्दा अपि तेनोह्यमानत्वात् गतिक्रियावन्तः । अत्रैव हेत्वन्तरमाह संहरणतः = गृहादेषु पिण्डीभवनाद् धूमवदेव क्रियाभाजः । तथा विशेषेण द्वारानुविधानतः तोयवत् ते क्रियावन्तः । तथा नितम्बादिषु प्रतिघातात् = प्रतिस्खलनात् वायुवदेव ते गतिक्रियाश्रयाः इति । **न चास्तु** शब्दे

જો ધર્મનો નિશ્ચય થયો હોય તો જ તદવચ્છેદેન સંશય થઈ ના શકે. 'અહં મૂર્તઃ' , 'હું પાંચ હાથ લાંબો છું' વગેરે બુદ્ધિ થયે છતે 'હું મૂર્ત છું કે નહીં ?' આવો સંશય નહીં થાય, કારણ કે સંશયધર્મિતાઅવચ્છેદક અહંત્વાવચ્છેદેન મૂર્તત્વનું ભાન થયેલ છે. પરંતુ 'આત્મા મૂર્તો ન વા ? આવો સંદેહ થઈ શકે છે, કારણ કે આ સંશયમાં આત્મા ધર્મી છે અને આત્મત્વ સંશયધર્મિતાઅવચ્છેદક છે, અહંત્વાવચ્છેદેન મૂર્તત્વનું ભાન થવા છતાં આત્મત્વાવચ્છેદેન મૂર્તત્વનો નિશ્ચય થયો ન હોવાથી 'આત્મા મૂર્ત છે કે નહીં ?' એવી શંકા થઈ શકે છે. અથવા તો એમ પણ કહી શકાય કે —> 'હું મૂર્ત છું' આ જ્ઞાન પ્રમાણ છે કે નહીં ? <— આવો સંશય થવાથી પણ 'આત્મા મૂર્ત છે કે નહીં ? ' આત્મા વિભુ છે કે નહીં ?' આવી શંકા થઈ શકે છે. આ રીતે પરિમાણવાદી 'આત્મા મૂર્ત = પરિમિતપરિમાણવાળો નથી' આવું કહી ના શકાય.

શાસન સમ્રાટ ... ક્રમાંક: ... સ્થાન: ...

શબ્દ ગુણ નથી - સ્યાદ્વાદી

શબ્દ. । વળી, બીજી વાત એ છે કે આત્માને વિભુ સિદ્ધ કરવા માટે નૈયાયિકે પૂર્વે જે અનુમાન બતાવેલું તેમાં 'નિત્યત્વે સતિ અસ્મદાદ્યુપલભ્યમાનગુણાધિકરણત્વ' હેતુ તરીકે બતાવેલ પરંતુ તે હેતુ દૃષ્ટાન્ત તરીકે બતાવેલ આકાશમાં રહેતો જ નથી, શબ્દનું પ્રત્યક્ષ થાય છે - એ સત્ય હોવા છતાં 'શબ્દ ગુણ નથી' આ પણ સત્ય હોવાથી આપણાથી જણાતા ગુણની અધિકરણતા આકાશમાં બાધિત થાય છે. જો શબ્દ આકાશનો ગુણ હોત તો જરૂર ઉપરોક્ત અનુમાન સાચું પડત. પણ વસ્તુસ્થિતિ અલગ છે. શબ્દ એ દ્રવ્ય છે. ગુણ નથી. તો પછી આકાશગુણ ક્યાંથી હોય ? અને આ જે વાત કરી તેને ગપ્પું ના સમજતા. પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે શબ્દ દ્રવ્ય છે. તે આ રીતે —> શબ્દ દ્રવ્ય છે, કારણ કે તે ક્રિયાનો આશ્રય છે. જે જે ક્રિયાનો આશ્રય હોય છે તે તે દ્રવ્ય હોય છે, જેમ કે ઘટ. શબ્દ પણ ક્રિયાઆશ્રય હોવાથી દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે. અહીં એવી શંકા નહીં કરવી કે —> 'ક્રિયાસ્વરૂપ હેતુ શબ્દમાં રહેતો ન હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવશે.' <— આ શંકા એટલા માટે અનુચિત છે કે સંહરણ એટલે કે એક સ્થાને એકઠા થવું, વાયુદ્વારા વહન થવું, દ્વારનું અનુસરણ, પ્રતિઘાત એટલે કે સ્ખલન. આના દ્વારા શબ્દમાં ગતિ ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યકાર શ્રીજિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે પણ આ જ વાત જણાવતાં કહેલ છે કે —> 'શબ્દ પુદ્ગલમય હોવાના લીધે સક્રિય છે, કારણ કે (૧) ધૂમાડાની જેમ શબ્દ વાયુ દ્વારા એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને લઈ જવાય છે. (૨) ધૂમાડો જેમ એક સ્થાને ખૂણા વગેરેમાં ભેગો થાય છે તેમ અવાજ પણ એક સ્થાને ભેગો થાય છે. (૩) પાણી જેમ દરવાજાને અનુસરે છે અર્થાત્ દરવાજો જે દિશામાં ખુલ્લો હોય તે દિશામાં ગતિ કરે છે તેમ શબ્દ પણ દરવાજો જે દિશામાં ખુલ્લો હોય તે દિશામાં ગતિ કરે છે. તથા (૪) પર્વતશિખર વગેરે સાથે અથડાતાં શબ્દ પવનની જેમ પ્રતિસ્ખલન પામે છે.' <— આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે શબ્દ સક્રિય છે. સંહરણ વગેરે સંયોગવિશેષાત્મક છે. સંયોગ પ્રત્યે કર્મ = ક્રિયા નિરપેક્ષ કારણ છે. અર્થાત્ ક્રિયા કારણ છે અને સંહરણ વગેરે કાર્ય છે. તેથી ધૂમસ્વરૂપ કાર્ય દ્વારા જેમ અગ્નિરૂપી કારણનું

त्ति (वि.आ.भा. २०६-२०७) । संहरणादयश्च संयोगविशेषाः इति कार्येण कारणानुमानम् । वस्तुत 'आगतोऽयं शब्द' इति प्रत्यक्षादेव शब्दे क्रियावत्त्वसिद्धिः । न च पवनगतैव गतिः स्मर्यमाणा शब्दे आरोप्यते, स्वाभाविकगतेरन्यगत्यनुविधानानुपपत्तेरिति वाच्यम्, इन्द्रनीलप्रभादेरिन्द्रनीलगत्यनुविधानवदुपपत्तेः, अन्यथा श्रोत्रेण शब्दग्रहणं न स्यात्, तस्य शब्ददेशेऽगमनात्, गमने वाऽपान्तरालवर्तिनामपि शब्दानां ग्रहणप्रसङ्गात्, अनुवात-

भानुमती

संहरणादेर्वं भास्तु क्रियाश्रयत्वमित्युक्तौ को दोषः ? इति **शङ्कनीयम्,** *यतः क्रिया संहरणादेर्जनिका* **संहरणादयश्च संयोगविशेषाः** *तत्कार्यभूताः* **इति** *हेतोः संहरणादिलक्षणेन कार्येण शब्दे* **कारणानुमानं** *= संहरणादिजनकगतिविक्रियानुमितेः । शब्दः सक्रियः संहरणाद्यन्यथानुपपत्तेः धूमादेर्वह्यादौ प्रयोगो दृष्टत्वः । 'संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्म' (वै.सू.) इति वचनात् संयोगविशेषात्मकसंहरणादि-क्रियायोः जन्यजनकभावसिद्धेरिति प्राचामभिप्रायः ।*

ऋजुगत्या सिध्यतोऽर्धस्य वक्रेण साधनायोगादित्याशयेनाह स्वमतमाह **वस्तुतः** *'दूरादागतोऽयं बकुलपरिमलः, समीपादागतोऽयं बकुलपरिमलः' इति साक्षात्कारात्परिमलादिक्रियातिशेषवत् 'समीपादागतोऽयं शब्दो, दूरात्* **आगतोऽयं शब्दः' इति प्रत्यक्षादेव शब्दे क्रियावत्त्वसिद्धिः** *। इत्थमेव श्रोत्राप्राप्यकारित्वाभिमानिशाक्यसिंहादेरेवमभिमानोपपत्तेः । क्रियाविशेषग्रहादेव दूरादिव्यवहारोपपत्तेः, दूरस्थत्वादेः श्रोत्रेण ग्रहीतुमशक्यत्वात्, दूरस्थस्यैव शब्दस्य ग्रहे दूरस्थेन महता भेर्यादिशब्देनाल्पस्य मशकादिशब्दस्यानाभिभवप्रसङ्गाच्च ।*

***न च पवनगता** = निर्भरपतनसमवेता* **एव गतिः स्मर्यमाणा** *= अलौकिकज्ञानलक्षणसहकर्षेणोपस्थाप्यमाना* **शब्दे आरोप्यते** *= स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन भासते, शब्दो निर्भरपतने पतमाने एव शब्दगत्युपलब्धेः, तस्य मन्दगतित्वे शब्दस्यापि मन्दगतित्वेन भानात्, तस्य तीव्रगतित्वे शब्दस्यापि तीव्रगतित्वेन प्रतिभासात्, शब्दगतेः पवनगत्यनुसारित्वेन स्वाभाविकत्वायोगात्,* **स्वाभाविकगतेः** *= स्वसमवेतगतेः* **अन्यगत्यनुविधानानुपपत्तेः** *= स्वेतरसमवेतगत्यनुसरणानुपपत्तेरिति* **वाच्यम्, इन्द्रनीलप्रभागतेः** *= इन्द्रनीलमणिप्रभाद्रव्यसमवेतगतेर्विक्रियायाः* **इन्द्रनीलगत्यनुविधानवत्** *= इन्द्रनीलमणिसमवेतगत्यनुसरणवत् शब्दसमवेतगतेः निर्भरपतनसमवेतक्रियानुसरणस्य* **उपपत्तेः** *= सङ्गतेः । **एतेन** गतिमतो यानात् वृक्षादीन् प्रेक्षमाणस्य पुरुषस्य तत्रारोपितगतिभानवत्शब्दे आरोपितगतिभानमिति* **परास्तम्,** *वृक्षादिषु गत्यादेः बाधात् शब्दे तदभ्युपगमे बाधकतेरहात्, **अन्यथा** = शब्दस्य निष्क्रियत्वाभ्युपगमे* **श्रोत्रेण शब्दग्रहणं न स्यात्** *। तथाहि शब्दस्य निष्क्रियत्वे तस्य च स्वासम्बद्धश्रोत्रेण ग्रहणे श्रोत्रस्याऽप्राप्यकारित्वप्रसङ्गेन नैयायिकस्य सुगतमतप्रवेशापातात् । सम्बन्धकल्पनायाश्च शब्दो वा श्रोत्रदेशमागत्य तेनाभिसम्बध्येत श्रोत्रं वा शब्ददेशं गत्वा शब्देन सम्बध्येत ? इति विमर्शालोकल्पपुगली सर्वाऽप्यालोहतापसरा प्रसरीसर्तीति । न तावदाद्यः शब्दस्य श्रोत्रदेशगमनो स्वतमेव सक्रियत्वाभिमेधानात् । नाद्ये द्वितीयः, **तस्य** = नभोरूपस्य श्रोत्रस्य निष्क्रियत्वेन **शब्ददेशे** = शब्दोत्पादस्थाने **अगमनात्** = गत्यसम्भवात् । **गमने** = गतिसम्भवे* **वाऽपान्तरालवर्तिनामपि शब्दानां ग्रहणप्रसङ्गात्** *। किञ्चैतं ह्यावालगोपालाङ्गनाप्रतीतं यदुत यदा पवनः*

અનુમાન થાય છે તેમ સંયોગવિશેષસ્વરૂપ સંહરણાત્મક કાર્યથી ક્રિયાસ્વરૂપ કારણનું અનુમાન થઈ શકે છે. તેથી 'શબ્દ ક્રિયાયુક્ત છે' એમ સિદ્ધ થાય છે.

❀ શબ્દ ગતિમાન છે- સ્યાદ્વાદી ❀

વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે 'આ શબ્દ દૂરથી આવેલ છે' આવા પ્રત્યક્ષથી જ શબ્દમાં ગતિક્રિયા સિદ્ધ થાય છે. તેના માટે અનુમાન કરવાની કોઈ જરૂર નથી. અહીં એવી શંકા થાય કે —> 'શબ્દમાં ગતિક્રિયા નથી, પરંતુ શબ્દજનક પવનમાં રહેલી ક્રિયાનું સ્મરણ થતાં તેનો પવનજન્ય શબ્દમાં આરોપ કરવામાં આવે છે. જે શબ્દનો જનક પવન તીવ્રગતિશીલ હશે તેનાથી જન્ય શબ્દમાં તીવ્ર ગતિનું ભાન થાય છે અને જે પવનની ગતિ મંદ હશે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દની ગતિ મંદ લાગે છે. જો શબ્દની ગતિ સ્વાભાવિક હોય તો તે પવનની ગતિને શા માટે અનુસરે ? રેલગાડી ઝડપથી દોડે તો રેલગાડીમાં બેઠેલ વ્યક્તિને દૂર રહેલા વૃક્ષો ઝડપથી દોડતાં દેખાય છે અને રેલગાડી ધીમી ચાલે તો દૂર રહેલા વૃક્ષોની ગતિ મંદ દેખાય છે. ત્યાં જેમ રેલગાડીની ગતિનો આરોપ દૂરસ્થ વૃક્ષાદિમાં કરવામાં આવે છે તેમ પવનગત ગતિનો આરોપ શબ્દમાં કરવામાં આવે છે' <— તો આ શંકા વ્યાજબી નથી, કારણ કે સ્વાભાવિક ગતિ પણ અન્ય ગતિનું અનુકરણ કરે છે. આ વાત ઇન્દ્રનીલમણિપ્રભાની ગતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ ઇન્દ્રનીલ મણિને ખસેડવામાં આવે તો ઇન્દ્રનીલ મણિની પ્રભા પણ ખસે છે. પરંતુ આટલા માત્રથી 'ઇન્દ્રનીલપ્રભાસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં ગતિ સમવેત નથી' એવું માનવામાં આવતું નથી. તેમ શબ્દજનક પવનની ગતિને શબ્દની ગતિ અનુસરે એટલા માત્રથી શબ્દની ગતિને પવનગતિ માની ન શકાય. જેમ ઇન્દ્રનીલમણિ અને તેની પ્રભા બન્નેમાં સ્વતંત્ર ગતિ ક્રિયા માનવામાં આવે છે તેમ પવન અને શબ્દ બન્નેમાં સ્વતંત્ર વાસ્તવિક ગતિ માની શકાય છે. દોડતી રેલ્વેમાં બેઠેલ માણસને ઝાડ દોડતાં દેખાય છે, તેમાં સ્વાભાવિક ગતિ માનવામાં આવે છે, કારણ કે વૃક્ષ સ્થિર રહેલાં છે. પરંતુ શબ્દમાં ગતિ ક્રિયા માનવામાં કોઈ આવે નથી. ઊલટું જો શબ્દમાં ગતિ માનવામાં ન આવે તો કાનથી શબ્દ જ સાંભળી નહિ શકાય, કારણ કે જે સ્થાનમાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં તો કાન જતા જ નથી. જો કાન શબ્દોત્પત્તિસ્થાનમાં જઈને શબ્દનું ભાન કરાવે તો દૂર રહેલ તીવ્ર ધ્વનિનું જ્ઞાન કરવા જતાં વચ્ચે રહેલાં મંદ શબ્દોનું પણ ભાન થવાની આપત્તિ આવશે. વળી, બીજી વાત એ છે કે પવન જો શ્રોતાને

प्रतिवात-तिर्यग्वातेषु च प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तीषत्प्रतिपत्तिभेदाभावप्रसङ्गाच्च, तस्य तत्कृतोपकाराद्ययोगात् ।

अथ वीणाकाशसंयोगेन स्वावच्छेदकावच्छेदेन जनितेनाद्यशब्देन दशदिक्षु निमित्तपवनतारतम्ये कदम्बगोलकन्यायेन तारमन्दादिरूपा दश शब्दा आरभ्यन्ते । निमित्तपवनाऽतारतम्ये तु दशदिक्षु वीचीतरङ्गन्यायेनैक एव शब्द आरभ्यते।

भातृमती

श्रोतानुकूलः तदा स्वरूपं शब्दप्रतीतिर्जायते । यदा स भृशं श्रोतृप्रतिकूलः तदा शब्दो न प्रतीयते । यदा तु स वक्रं पवमानस्तदा शब्दस्याऽस्पष्टा प्रतीतिरुपजायते । किन्तु यदि श्रोतमेव शब्ददेशे गत्वा तमुपलभेत तदोक्तानुपपत्तिरित्याशयेन प्रकरणकृदाह **अनुवात-प्रतिवात-तिर्यग्वातेषु** *= श्रोत्राभिमुखपवन-तत्पराङ्मुखमरुद्-वक्रपवमानेषु* **च प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तीषत्प्रतिपत्तिभेदाभावप्रसङ्गाच्च** *= शब्दावगम - तदनवगमास्पष्टावगमानुपपत्तेश्च। करणानां यथाक्रममव्यवहितः कार्यः । स चास्मादेवेति एव । अत्रैव हेतुमाविष्करोति* **तस्य** *= शब्दोत्पत्तिदेशं गच्छतः श्रोतुरस्य* **तत्कृतोपकाराद्ययोगात्** *= अनुवातादिकृतोपकारापकारासम्भवात् । तदुक्तं* **स्याद्वादरत्नाकरे श्रीवादिदेवसूरिभिः** *- 'तिरोक्षिप्यते चासौ मारुतैः । अत एव प्रतिवाते निकटस्थैरपि न श्रूयते । भज्यते चासौ वृक्षाद्यभिहतः । अत एव घनवनकक्षगहनैरुरुवर्णसाधारणं वर्णशकलमेव श्रूयते, यतः संशयो जायते 'कोऽयमीदृशो वर्णः ?' इति (स्या.र.परि २-सू.३.पृ.३३९) ।*

नैयायिकः शङ्कते - **अथ** *सतीमेकं स्वातन्त्र्यकल्पजल्पमाकम्, अस्मन्मते तु* **वीणाकाशसंयोगेन** *= वीणाभेर्यादिकाशसंयोगेन* **स्वावच्छेदकावच्छेदेन** *= वीणाद्याकाशसंयोगावच्छेदकवीणादिदेशावच्छेदेन* **जनितेनाद्यशब्देन दशदिक्षु निमित्तपवनतारतम्ये** *सति* **कदम्बगोलकन्यायेन तारमन्दादिरूपा दश शब्दा आरभ्यन्ते।** *अयमाशयो यथाऽऽदौ एकं कदम्बपुष्पमेकक्षणकाधिकरणावच्छेदे स्वसमीपदेशेषु प्राग्यावद्दिक्षु सजातीयपुष्पाणि जनयति तादृशपुष्पाणि तस्मादेवाधिकरणे तत्समीपदेशेष्वष्टादिक्षु चारभते सजातीयपुष्पाणि जनयन्ति तथा वीणाद्यावच्छेदेन जायमानः प्रथमः शब्दो वीणासमीपदेशावच्छेदेन दशादिक्षु दश शब्दान् जनयति । तादृशदशशब्दास्तत्तत्समीपदेशावच्छेदेन सतीदेशावच्छेदेन च बहून् शब्दान् जनयन्ति । **निमित्तपवनाऽतारतम्ये तु दशदिक्षु वीचीतरङ्गन्यायेनैक एव शब्द आरभ्यते** । अयं भावः यथा वीची सतीदेशावच्छेदेनैकदैकं तरङ्गमुत्पादयति तेन च क्रमेणान्या अन्याः तरङ्गा जन्यन्ते तथा पवनातारतम्ये वीणायां सतीदेशावच्छेदेनैकदैकः शब्दो जन्यते तेन च क्रमेण दशादिक्षु व्याप्येनोऽन्या अन्याः शब्दा निमित्तवायुप्रसारानुसारेण उत्पद्यन्ते । शब्दस्याऽद्रव्यत्वेन शब्दप्रसारो न संयोगलक्षणः, किन्तु स्वरूपात्मकः । शब्दप्रसारस्य स्वरूपात्मकत्वमेकस्यैव शब्दस्य सतीदेशावच्छेदेन स्वरूपासम्भवेति इति* **बदरीनाथशुक्लः** ।

मुक्तावलीप्रभाकारो नृसिंहशास्त्री *तु - 'वीची यथा सतीदेशावच्छेदेनैकदा तरङ्गान् जनयति परन्तु यदेशादेर्नाभिमुखो वायुस्तद्देशादेशावच्छेदेनाधिकतरङ्गान् जनयति तथा भेरीमृदङ्गाद्यावच्छेदेन जायमानशब्दः भेर्यादिभेदात्सतीदेशावच्छेदेन सतीदेशावच्छेदेन चैकदैव शब्दान् जनयति परन्तु यदेशादेर्नाभिमुखो वायुस्तद्देशादिशावच्छेदेनाधिकशब्दान् जनयतीति वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पत्तिक्रमः (का. १६६ प्रभा.पृ.८१०) **इत्याचष्टे** ।*

અનુકૂળ હોય તો શ્રોતાને શબ્દ સંભળાય છે. પવન પ્રતિકૂળ હોય તો શ્રોતાને શબ્દ સંભળાતો નથી. તથા પવન જે નિશ્ચી દિશામાં ગતિ કરતો હોય તો શબ્દ કાંઈક ધીમો સંભળાય છે. આ તો સર્વજનવિદિત છે. પરંતુ જો કાર્ણ શબ્દોત્પત્તિસ્થાનમાં જઈને તેનું ભાન કરે તો પછી ઉપરોક્ત ભેદભાવ = પ્રતીતિતારતમ્ય ઘટી નહિ શકે, કારણ કે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વગેરે પવનથી કાન ઉપર કોઈ ઉપકારાદિ થતા નથી. આથી 'શબ્દની ઉત્પત્તિના સ્થાનમાં જઈને તેનું ભાન કાન કરાવે છે' આવું માનવું અસંગત છે.

❀ शब्दान्तरारम्भवादथी श्रवणप्राप्ति - नैयायिक ❀

પૂર્વપક્ષ :- अथ वी. । વીણા વગેરે શબ્દોત્પાદક વાદ્યિંત્ર અને આકાશનો સંયોગ પોતાના અવચ્છેદક દેશથી = વીણાઆદિના આધાર દેશથી અવચ્છિન્ન આકાશમાં જે આદ્ય શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનાથી નિમિત્તભૂત વાયુના તારતમ્ય અનુસારે દશ દિશાઓમાં એકીસાથે તાર, મંદ વગેરે દશ શબ્દ બરાબર તે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે જેમ કે કદંબના પુષ્પમાં એક સાથે દશ દિશામાં દશ દલ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા શબ્દનિમિત્તભૂત વાયુમાં તારતમ્ય ન હોય તો દશ દિશાઓમાં એક જ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્પત્તિ વીચી તરંગ જેવી હોય છે. જેમ સરોવરમાં વેગથી પત્થર નાંખવામાં આવે તો એક વીચી = તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનાથી ક્રમિક અનેક તરંગોની શ્રેણિ દૂર સુધી ઉત્પત્તિ થતી રહે છે, તેમ જ પ્રત્યેક તરંગ ચારે તરફ ફેલાય છે. તે જ રીતે વીણાથી પ્રથમ શબ્દ ઉત્પન્ન થયે છતે તેના દ્વારા ક્રમિક અનેક શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યેક શબ્દ નિમિત્તભૂત વાયુના પ્રસારને અનુસારે દશ દિશાઓમાં ફેલાય છે. દશ દિશાઓમાં શબ્દનો પ્રસાર, શબ્દ અદ્રવ્ય હોવાથી, સંયોગસ્વરૂપ હોવાના બદલે સ્વરૂપાત્મક જ હોય છે. સ્વરૂપાત્મક હોવાનો અર્થ છે એક જ શબ્દનો દશેય દિશાઓ સાથે સ્વરૂપ સંબંધ. પૂર્વ શબ્દથી ઉત્તર શબ્દની ઉત્પત્તિ થયે છતે પૂર્વ-પૂર્વ શબ્દથી ઉત્તરોત્તર શબ્દની ઉત્પત્તિના ક્રમથી આદ્ય શબ્દનો સજાતીય શબ્દ શ્રોતાના કર્ણાકાશમાં ઉત્પન્ન થઈને શ્રોત્રસમવાય સન્નિકર્ષ દ્વારા શ્રોતાથી ગૃહીત થાય છે. આથી શબ્દ અદ્રવ્યત્વપક્ષમાં પણ દૂરસ્થ શ્રોતાને શબ્દ નહીં સંભળાવાની આપત્તિને અવકાશ નહીં રહે.

एवं तैरपीति श्रोत्रप्राप्तैः सुघटत्वात् नानुपपत्तिरिति चेत् ? न, एवं सति बाणादयोऽपि पूर्वपूर्वसमानजातीयक्षणप्रभवा अन्या एव लक्ष्येण सम्बध्यन्ते इत्यभ्युपगमस्यापि प्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् ।

प्रत्यभिज्ञानात् बाणादावेकत्वकल्पनासिद्धेर्नायमुपगमो युक्त इति चेत् ? शब्देऽपि प्रत्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धिः किं काकेन भक्षिता ? 'स एवायं शब्दो यमुदचीचरच्चैत्रः' इत्यत्रापि हि प्रत्यभिज्ञानमबाधितमेव ।

'तारमन्दादिभेदेन भेदे ध्रुवे साजात्यमेव प्रत्यभिज्ञाविषय' इति चेत् ? न, तथापि यत्र नोक्तभेदस्तच्छब्दस्यैकत्वनियमात्

भानुमती

एवं = दर्शितरीत्या **तैः** = पूर्वोत्पन्नैः शब्दैः **अपि** शब्दान्तरारम्भ **इति** हेतोः शब्दस्य निष्क्रेयत्वेऽपि **श्रोत्रप्राप्तैः सुघटत्वात् न अनुपपत्तिः** = श्रोत्रेण शब्दग्रहणानापत्तिः **इति चेत्** ?

दर्शितनैयायिकमतमपाकरोति - **नेति** । **एवं** = पूर्वपूर्वसमानजातीयशब्दजन्योत्तरोत्तरशब्दान्तरोत्पत्तितच्छ्रोत्रसम्बन्ध - तच्छ्रवणादेकल्पने **सति** धनुर्मोचिताः **बाणादयोऽपि पूर्वपूर्वसमानजातीयक्षणप्रभवा अन्या एव लक्ष्येण सम्बध्यन्ते इत्यभ्युपगमस्यापि प्रामाणिकत्वप्रसङ्गात्** । ततश्च बाणादीनामपि क्षणिकत्वासिद्ध्या नैयायिकस्य बौद्धमतप्रवेशापातः ।

अथ 'स एवायं शरो यो व्याधेन क्षिप्तः' इत्यादि**प्रत्यभिज्ञानात् बाणादौ** = पूर्वापरकालीनशरादौ **एकत्वकल्पनासिद्धेः न अयं** = पूर्वपूर्वसजातीयक्षणप्रभवबाणादिकरणकलक्ष्यवेधादिर्गोचर **उपगमः** = अभ्युपगमो **युक्तः** इति **चेत् ? न, शब्देऽपि** अनुपदमेव वक्ष्यमाणात् **प्रत्यभिज्ञानात् एकत्वसिद्धिः** = अभेदसिद्धेः **किं काकेन भक्षिता** ? प्रत्यभिज्ञानमेवाह - **स एवेति** । सुगमम् ।

ननु दूरत्वनैकट्याभ्यां **तारमन्दादिभेदेन भेदे** = शब्दभेदे **ध्रुवे** = निश्चिते **साजात्यमेव** = पूर्वापरकालीनशब्दगतजात्यभेद एव **प्रत्यभिज्ञाविषयः** । अयं नैयायिकाभिप्रायो तत्समीपस्थस्य श्रोतुः शब्दे तारत्वमतभासते तत्दूरस्थस्य च श्रोतुः शब्दे मन्दत्वमेव प्रतिभासते । तारत्व - मन्दत्वयोः विरुद्धधर्मयोरन्धकारप्रकाशवदेकत्रासमावेशात्तत्राश्रयशब्दभेदः सिध्यतीति तत्स्थले जायमानस्य 'स एवायं शब्दो यो देवदत्तोच्चारित' इति प्रत्यभिज्ञानस्य विषयः पूर्वापरकालीनशब्दजात्यभेदो न तु पूर्वापरकालीनशब्दव्यक्तत्वभेदः । तदेतत् सर्वत्र शब्दादिवर्णयोरपि प्रत्यभिज्ञायाः पूर्वापरकालीनशब्दगतजात्यभेद एव गोचर इति **चेत्** ?

प्रकरणकारस्तन्निरसायाह- **न, तथापि यत्र** शब्दे **नोक्तभेदः** = न तारत्व-मन्दत्वादिभेदनिश्चितो भेदः **तच्छब्दस्य** 'स एवायं गकारः' इत्यादिप्रत्यभिज्ञया **एकत्वनियमात्** = व्यक्त्यभेदसिद्धेः शब्दस्याऽऽशुक्षयित्वपक्षे

❀ બાણાદિ દ્રવ્યમાં ક્ષણિકત્વાપત્તિ- સ્યાદ્વાદી ❀

ઉત્તરપક્ષ :- ન, ઓ. । ઓ નૈયાયિક મહાશય ! તમારી આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે શબ્દને ક્ષણિક માનવા છતાં જે રીતે તે પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનથી દૂરના સ્થલમાં પણ પોતાનું કાર્ય (શ્રવણાદિ) કરે છે તે જ રીતે - ધનુષ્યથી છૂટનાર બાણને પણ ક્ષણિક માની અન્ય અન્ય સજાતીય બાણની ઉત્પત્તિના ક્રમથી નવીન બાણ દૂરસ્થ લક્ષ્યની સાથે સંબદ્ધ થઈ વેધસ્વરૂપ કાર્ય કરે છે એમ માની શકાય છે. આથી બાણને પણ સ્થિર માનવાનાં બદલે ક્ષણિક માનવાની આપત્તિ આવશે. જો ધનુષ્યથી છૂટું પડનાર બાણ અને લક્ષ્યના વેધ કરનાર બાણમાં ઐક્યની પ્રત્યભિજ્ઞા થવાથી બાણની ક્ષણિકતા અસ્વીકાર્ય કરશો તો શબ્દની ક્ષણિકતા પણ માન્ય નહિ થઈ શકે, કારણ કે પૂર્વાપરકાલીન શબ્દમાં પણ ઐક્ય સાધક પ્રત્યભિજ્ઞાને કોઈ કાગડો થોડો ખાઈ ગયો છે ? 'જે બાણ ભાથામાંથી કાઢીને ફેંકેલું તે જ બાણે લક્ષ્ય એવા હરણનો વેધ કરેલ છે' આ પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ 'જે શબ્દ ચૈત્ર બોલેલો તે જ આ શબ્દ છે, જે સંભળાઈ રહ્યો છે' આ પ્રત્યભિજ્ઞા પણ જાગૃત છે. તેથી ચૈત્રના કંઠથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દ અને શ્રૂયમાણ શબ્દમાં અભેદ માનવાની આપત્તિ નૈયાયિકના પક્ષમાં આવશે.

—> 'શ્રોતાથી દૂર રહેલ વક્તાનો શબ્દ મન્દ હોય છે અને નિકટ રહેલ વક્તાનો શબ્દ તાર = તીવ્ર હોય છે. આથી તાર, મંદ વગેરે ભેદથી નિકટસ્થ અને દૂરસ્થ શબ્દમાં ભેદ નિર્વિવાદ સિદ્ધ હોવાથી અભેદઅવગાહી પ્રત્યભિજ્ઞાને વ્યક્તિઅભેદવિષયક નહિ માનતાં જેમ વ્યક્તિસાજાત્યવિષયક માનવામાં આવે છે. તે જ રીતે અન્યત્ર સર્વત્ર સજાતીયઅભેદ દ્વારા શબ્દગોચર પ્રત્યભિજ્ઞાની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. સજાતીયઅભેદનો અર્થ એ છે કે પૂર્વોચ્ચરિત શબ્દનો સજાતીય એવો શબ્દ શ્રૂયમાણ = સંભળાય છે. અર્થાત્ 'કંઠોક્ત શબ્દ અને શ્રૂયમાણ શબ્દમાં અભેદ નથી, પરંતુ તે બન્નેમાં રહેલ કત્વ વગેરે જાતિમાં અભેદ છે.' આવું પ્રત્યભિજ્ઞાથી સિદ્ધ થશે. માટે દર્શિત પ્રત્યભિજ્ઞા દ્વારા શબ્દમાં સ્થૈર્યની સિદ્ધિ નહીં થાય' <— આવું કદાચ નૈયાયિક દ્વારા કહેવામાં આવે તો પણ જ્યાં તાર, મન્દ વગેરે ભેદ નથી હોતા અને છતાં 'ચૈત્રે બોલેલો શબ્દ જ હું સાંભળું છું' આવી પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે ત્યાં તો પૂર્વાપરકાલીન ચૈત્રોચ્ચરિત શબ્દ અને શ્રૂયમાણ શબ્દ વચ્ચે અભેદ માનવો જ પડશે. આ રીતે જ્યાં પૂર્વાપરકાલીન શબ્દમાં વ્યક્તિઅભેદ સિદ્ધ થશે ત્યાં તો ને શબ્દને દ્રવ્ય માનવામાં ન આવે તો દૂરસ્થ વક્તાના કંઠથી શ્રોતાના કાન સુધી પહોંચવું શબ્દને ભારે મુશ્કેલ થઈ જશે, કારણ કે દ્રવ્યમાં જ ગતિ ક્રિયા સંભવી શકે છે. વળી, બીજી વાત એ છે કે વક્તાથી દૂરસ્થ શ્રોતાને શબ્દ મંદ સંભળાય છે અને સમીપસ્થ શ્રોતાને શબ્દ તીવ્ર લાગે છે. ત્યાં પણ શ્રોતાને આવી પ્રત્યભિજ્ઞા તો થાય જ છે કે 'વક્તા તો તીવ્ર શબ્દને બોલે છે પણ તે જ શબ્દ દૂર જતાં મંદ પડી

श्रोत्रप्राप्तेर्दुर्घटत्वात्, 'तार एव शब्दो दूरे मन्दो जात' इत्यनुभवादेकस्यैव तारमन्दादिपरिणतिभेदाभ्युपगमाच्च । अपि च श्रोत्रमपि नाकाशं बाधिर्याद्यभावप्रसङ्गात् किन्तु मूर्तमेवेति न तस्य शब्दो गुणः ।

किञ्च शब्दस्याकाशगुणत्वे सर्वस्य सर्वशब्दग्रहणापत्तिः श्रोत्रसमवायाविशेषात्, तत्पुरुषीयकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारतायास्तत्पुरुषीयशब्दग्रहं प्रति हेतुत्वे महागौरवात्, द्रव्यत्वे तु संयोगेनैव श्रोत्रेण

भानुमती

शब्दस्य निष्क्रियत्वेन **श्रोत्रप्राप्तेः दुर्घटत्वात्** श्रवणं न स्यात् ।

तस्तुतस्तु तारमन्दादिभेदेन शब्दभेदोऽप्यसिद्ध एव, **'तार एव शब्दो दूरे मन्दो जात' इत्यनुभवादेकस्यैव** शब्दस्य कालभेदेन **तार-मन्दादिपरिणतिभेदाभ्युपगमाच्च,** परिणामभेदेऽपि रक्तताद्दशपटस्थैव परिणामिनः तस्य सर्वथाऽभेदात् । अत एतान्त्रिश्रेण्यां तिश्रेण्यां ता मिश्राणामेव परघातवासितानामेव च शब्दद्रव्याणां श्रवणाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । न च क्षणैकत्वं शब्दस्य प्रत्यभिज्ञायां बाधकम्, तत्र मानाभावात्, शब्दजनकशब्दस्य कार्यशब्देन शब्दजन्यशब्दस्य च कारणशब्दनाशेन नाशकल्पनो गौरवात् उच्चारितशब्दस्य श्रोत्रदेशाऽऽगमनकल्पनास्त्रौतौचित्याच्च, अन्यथा कर्त्रादीतोऽशेषलौकिकप्रत्यक्षानुपपत्तेश्चेत्यधिकं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** । (शा.स.स्त.१० । का. ३६, पृष्ठ १६०) ।

अपि च श्रोत्रमपि नाकाशं बाधिर्याद्यभावप्रसङ्गात्, मूर्तेनाऽमूर्तोपघातानुग्रहायोगात् । **किन्तु** श्रोत्रमपि **मूर्तमेवेति न तस्य** = गगनस्य **शब्दो गुणः** । अतः पूर्वोक्तानुमाने (दृश्यतां ४९ तमे पृष्ठे) दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं तज्जलेपायितमेव ।

किञ्च शब्दस्याकाशगुणत्वे सर्वस्य पुरुषस्य **सर्वशब्दग्रहणापत्तिः** = सर्वतत्कर्णजन्यसकलशब्दश्रावणप्रसङ्गः, **श्रोत्रसमवायाऽविशेषात्** = शब्दत्वावच्छेदेन आकाशलक्षणश्रोत्रायोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वस्य तुल्यत्वात् । **न च** विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयशब्दग्रहं प्रति तत्पुरुषीयकर्णशष्कुल्यवच्छेदेनसमवायसम्बन्धावच्छेदेनाधारतानिरूपितायाधेयतायाः सांसर्गिकविधया कारणत्वाभ्युपगमाद्न मैत्रीयकर्णशष्कुल्यवच्छेदेन वर्तमानस्य शब्दस्य चैत्रादिना ग्रहणप्रसङ्गः, तच्छब्दनिष्ठाधेयतानिरूपकाधारतायाः चैत्रीयकर्णशष्कुल्यवच्छेदेनसमवायसम्बन्धावच्छेदकत्वादिति **वक्तव्यम्, तत्पुरुषीयकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारतायाः** = तत्पुरुषीयकर्णशष्कुल्यवच्छेदेन समवायसंसर्गेणावच्छेदिका = नियन्त्रिकया आधारतया निरूपितायाः आधेयतायाः, लौकिकविषयतासम्बन्धेन **तत्पुरुषीयशब्दग्रहं** = तत्पुरुषसमवेतं शब्दगोचरश्रावणप्रत्यक्षं **प्रति** संसर्गरूपेण **हेतुत्वे** कल्प्यमाने **महागौरवात्** । शब्दस्य **द्रव्यत्वे तु संयोगेनैव श्रोत्रेण ग्रहणोपपत्तौ** शब्द-शब्दत्वयोर्ग्रहं प्रति

ગયો, ધીમો પડી ગયો' આથી માનવું પડશે કે ઉચ્ચરિત શબ્દ અને શ્રૂયમાણ શબ્દ વચ્ચે તો અભેદ જ છે. માત્ર, તાર, મંદ વગેરે પરિણામ બદલાયેલા છે. તીવ્રતા, મંદતા વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન પરિણતિ એક જ શબ્દની છે - એવું અમે માનીએ જ છીએ. જેમ પરિણામ બદલવા છતાં રક્તતાદશાવાળો ઘટ શ્યામઅવસ્થાવાળા ઘટથી અભિન્ન છે તેમ તીવ્રતા, મંદતા વગેરે પરિણામ બદલવા છતાં પરિણામી શબ્દની અભિન્નતા અબાધિત જ છે.

❀ આકાશ શ્રોત્ર નથી- સ્યાદ્વાદી ❀

અપિ. । વળી, બીજી વાત એ છે કે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય પણ આકાશસ્વરૂપ નથી, કારણ કે આકાશ અમૂર્ત હોવાથી મૂર્ત પદાર્થ વડે તેનો ઉપઘાત ન થઈ શકવાથી કાનમાં ક્યારેય બહેરાશ વગેરે નહિ થવાની આપત્તિ આવશે. અમૂર્ત આકાશને પત્થર મારો તો જેમ નુકશાન થતું નથી તેમ કાનને આકાશસ્વરૂપ માનતાં કાનમાં સળી વગેરે નાંખવાથી બહેરાશ કેવી રીતે થઈ શકે ? માટે કાનને પણ મૂર્ત માનવું પડશે, જેથી શબ્દ આકાશનો ગુણ નહીં બની શકે. વળી, શબ્દને આકાશનો ગુણ માનવામાં આવે તો આકાશ સર્વવ્યાપી હોવાના લીધે સર્વ વ્યક્તિને સર્વ શબ્દ સંભળાવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે દરેક પુરુષના આકાશસ્વરૂપ શ્રોત્રનો સમવાય તો નૈયાયિક મતાનુસાર દરેક શબ્દમાં સમાન જ છે. આકાશ અને સમવાય બન્ને નિત્ય અને એક હોવાથી સર્વત્ર સમાન છે. તેથી પ્રત્યેક શબ્દમાં શ્રોત્રસમવાય સમાન હોવાથી દરેકને દરેક શબ્દના શ્રાવણ પ્રત્યક્ષની આપત્તિ અપરિહાર્ય બનશે.

❀ શબ્દને આકાશગુણ માનવામાં ગૌરવ - સ્યાદ્વાદી ❀

તત્પુ. । ઉપરોક્ત આપત્તિના નિરાકરણ માટે નૈયાયિક દ્વારા જો એમ કહેવામાં આવે કે —> 'તે તે પુરુષના શબ્દગોચર શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે અમે કેવળ શ્રોત્રસમવાયને કારણ નથી માનતા, પરંતુ તત્ તત્ પુરુષીય કર્ણશષ્કુલીથી અવચ્છિન્ન = વિશિષ્ટ એવા સમવાય સંબંધથી અવચ્છિન્ન = નિયંત્રિત આધારતાથી નિરૂપિત આધેયતાને સંસર્ગરૂપે તત્ તત્ પુરુષીય શબ્દપ્રત્યક્ષનું કારણ માનીએ છીએ. જ્યારે ચૈત્રના કર્ણવિવરથી વિશિષ્ટ આકાશમાં શબ્દ હશે ત્યારે તે શબ્દનું મૈત્રને પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે ત્યારે તે શબ્દમાં રહેલી આધેયતાની નિરૂપક આધારતા મૈત્રીય કર્ણવિવરથી વિશિષ્ટ એવા સમવાય સંબંધથી અવચ્છિન્ન = નિયંત્રિત નથી, પરંતુ ચૈત્રીય કર્ણવિવરથી વિશિષ્ટ સમવાય સંબંધથી અવચ્છિન્ન = નિયંત્રિત છે. આથી શબ્દને વિભુ આકાશ દ્રવ્યનો ગુણ માનવામાં આવે તો પણ સર્વ વ્યક્તિને સર્વ શબ્દોના શ્રાવણ પ્રત્યક્ષની આપત્તિને અવકાશ નહીં રહે.' <— તો આ વાત અસંગત છે, કારણ કે તત્ તત્ પુરુષના શબ્દપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ઉપરોક્ત કારણતા માન્ય કરવામાં આવે તો તત્ તત્ પુરુષ બદલી જતાં કારણતા પણ બદલવી

ग्रहणोपपत्तौ लाघवम् ।

शब्दस्य मूर्तत्वे तत्साक्षात्कारो न स्यात्, विषयतया मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेनोद्भूतरूपवत्त्वस्य हेतुत्वादिति चेत् ? न, द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताविशेषस्यैव हेतुत्वात् । स च व्यावृत्तिविशेषो शक्तिविशेषो वेत्यन्यदेतत् ।

भानुमती

समवाय-समवेतसमवाययोः प्रत्यासत्तित्वाकल्पनात् **लाघवम्,** घट-पटत्वयोः प्रत्यक्षं प्रति चक्षुःसंयोग-संयुक्तसमवायाभ्यामेव शब्द-शब्दत्वयोः साक्षात्कारसम्भवात् । अत एव च प्रत्यपादि **श्रीभद्रबाहुस्वामिभिः आवश्यकनिर्युक्तौ** - 'पुट्ठं सुणेइ सद्दं (आ.नि.श्लो. ९) इति ।

ननु किं शब्दस्याऽमूर्तत्वमङ्गीक्रियते आहोस्वित् मूर्तत्वं ? इति स्म राजहंसयूथमुपतिष्ठते शब्दद्रव्य-त्वपक्षमानसरोवरे । तत्राद्यो न विद्योतते विद्वत्पर्षदि, सर्वस्य सर्वशब्दग्रहापत्तेः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेश्च । नापि द्वितीयः, **शब्दस्य मूर्तत्वे** = सावच्छेदपरिमाणवत्त्वे, **तत्साक्षात्कारो न स्यात्, विषयतया** = लौकिकविषयतासंबन्धेन **मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेनोद्भूतरूपवत्त्वस्य हेतुत्वात्** = पृथक्कारणत्वात्, शब्दे चोद्भूतरूपादेरहात्। आत्मादिप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय 'मूर्ते'त्युपादानम् । इन्द्रियपिशाचादिप्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति ग्रहणम् । एवं लौकिक-कविषयतया मूर्तसमवेतनोचरप्रत्यक्षं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनोद्भूतरूपस्य कारणत्वात् श्रोत्रसंयुक्तस-मवायेन शब्दत्व-कत्वादिप्रत्यक्षानापत्तेः । ततः शब्द-शब्दत्वादिप्रत्यक्षानुरोधेन समवाय-समवेतसमवाययोः पृथक्प्र-त्यासत्तित्वकल्पनमावश्यकमेव । तथा च न शब्दस्य द्रव्यत्वसिद्धिरिति चेत् ?

स्याद्वादी तान्निराकरोति - **नेति** । मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपकारणतायां मीमांसकानुसारिभिरेव निरस्तत्वात्, मूर्तप्रत्यक्षत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् । मूर्तलौकिकप्रत्यक्षत्वापेक्षया च द्रव्यानिष्टलौकिकविषयतया चाक्षुषत्वस्यैव लाघवेनोद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् । लौकिकविषयतया **द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं** = जन्यद्रव्यसाक्षात्कारमात्रवृत्तिवैजात्यावच्छिन्नं **प्रति** द्रव्यानिष्टलौकिकविषयतासम्बन्धे-नानित्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यावच्छिन्नं प्रति वा **योग्यताविशेषस्यैव** योग्यतारूपविशेषत्वेन विषयस्यैव वा **हेतु-त्वात्** शब्दसाक्षात्कारो निरबाधः, शब्दस्य योग्यतारूपविशेषाश्रयत्वात् । **स च** = योग्यतारूपविशेषश्च **व्यावृत्तिविशेषः** = अयोग्यभेदरूपविशेषः **शक्तिविशेषो वेत्यन्यदेतत्** । अत्रयोन्याश्रयप्रतिक्षेपार्थमत्र कल्पान्तरे वाकारेण प्रकरण-कृतोपन्यस्तः । श्रोत्रेण द्रव्यान्तरस्यानाग्रहणश्च योग्यताविशेषशून्यत्वादीति । तथा च संयोगेनापि शब्दस्य द्रव्यत्व-सिद्धिः । **एतेन** शब्दस्य सावयवत्वेऽनित्यतायत-तन्नाशादिकल्पनागौरवादीति (मु.मं.पृ.३६७) **मुक्तावलीमञ्जूषा-**कारोक्तिः **निरस्ता,** प्रमाणपदवृत्तिसमये सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातेन फलमुखस्य तस्यादोषत्वात् । **अत एव** 'जन्यत्वे सत्यनेकद्रव्य-समवेतत्वाभावेन द्रव्याभिन्नत्वसाधनासम्भवात्, शब्दस्यानेकद्रव्यसमवेतत्वाभावश्च तदाश्रयानेक-द्रव्यकल्पने गौरवप्रसङ्गादेव सिद्ध्यति' (मु.मं.पृ.३६६) इत्यपि **पद्मभिरमवचनमपाकृतम्,** कर्णबाधिर्य-शीर्ष-

---

पडशे. घटक बदलतां तेनाथी घटित पाग अवश्य बदली जाय छे. आथी अनेकविध कारणतानो स्वीकार करवानी आपत्ति आवशे अने उपरोक्त कारणताअवच्छेदक धर्मनुं शरीर पाग महाकाय छे. आवुं महागौरव मान्य ना थई शके. आना करतां तो उचित ए छे के शब्दने आकाशनो गुण मानवाना बदले द्रव्य मानी श्रोत्र द्वारा संयोग संबंधथी ज तेनुं श्रावण प्रत्यक्ष मानवामां आवे. आवुं मानवानो फायदो ए छे के शब्दना लौकिक प्रत्यक्ष प्रत्ये समवायसन्निकर्ष अने शब्दत्व, कत्व, खत्व वगेरेना लौकिक साक्षात्कार प्रत्ये समवेतसमवाय सन्निकर्षने कारण मानवानी जरूर न पडवाथी लाघव थाय छे. आथी शब्दने आकाशनो गुण मानवाना बदले द्रव्यात्मक मानवो व्याजबी छे.

नैयायिक :- शब्दस्य. । जो शब्दने मूर्त द्रव्य मानवामां आवे तो संयोग संबंधथी तेनुं प्रत्यक्ष थई नहि शके. आनुं कारण ए छे के विषयतासंबंधथी उत्पन्न थनार मूर्तपदार्थविषयक लौकिक प्रत्यक्ष प्रत्ये समवाय संबंधथी उद्भूत रूप कारण बने छे. अर्थात् उद्भूतरूपवाळा मूर्त = अविभु द्रव्यनुं ज प्रत्यक्ष थई शके छे. जे मूर्त द्रव्यमां उत्कट रूप नथी होतुं तेनुं लौकिक प्रत्यक्ष थतुं नथी. जेम के ईन्द्रिय, पिशाच वगेरे. शब्दने मूर्त द्रव्य माननार स्याद्वादीने शब्दमां उत्कट रूप मान्य नथी. आथी ज संयोग संबंधथी कान द्वारा शब्दनुं लौकिक प्रत्यक्ष नहि थई शके. अेक पाग कारणनी गेरहाजरीमां कार्यनी उत्पत्ति थई ना शके. आथी श्रोत्रसंमवायने ज शब्दप्रत्यक्षनो कारणताअवच्छेदक संबंध मानवो जरूरी छे, नहीं के श्रोत्रसंयोगने. फलतः शब्द पाग गुणात्मक सिद्ध थई जशे.

❀ द्रव्यप्रत्यक्ष प्रत्ये योग्यताविशेष कारण - स्याद्वादी ❀

स्याद्वादी :- न, द्र. । मूर्तप्रत्यक्ष प्रत्ये उत्कटरूपमां हेतुता मानवाना बदले द्रव्यचाक्षुष प्रत्ये ज उत्कटरूपने कारण मानवुं उचित छे. द्रव्यप्रत्यक्ष प्रत्ये तो योग्यताविशेष ज कारण छे. आ योग्यताविशेष घटादिनी जेम शब्दमां पाग रहेल छे. आथी शब्द द्रव्यनुं प्रत्यक्ष थवामां कोई वांधो नथी. द्रव्यसाक्षात्कारकारणीभूत योग्यताविशेष व्यावृत्तिविशेषरूप = अयोग्यभेदविशेषस्वरूप छे के शक्तिविशेषस्वरूप? आ अेक अलग वात छे. पाग तेमां द्रव्यप्रत्यक्षकारणता अबाधित छे - आटलुं निश्चित छे.

'श्रोत्रेन्द्रियव्यवस्थापकत्वेन शब्दस्याम्बरगुणत्वसिद्धिरि'ति तु मन्दम्, इन्द्रियान्तराग्राह्यग्राहकत्वस्यैव भिन्नेन्द्रियत्वव्याप्यत्वात् तत्र गुणप्रवेशस्य गौरवकरत्वात् ।

इत्थञ्च श्रोत्रेन्द्रियं रूपस्पर्शाग्राहकबहिरिन्द्रियत्वात् रसनवदिति निरस्तम्,

भानुमती

लक्ष्यत्वादेपातनाद्यन्यथानुपपत्तेस्तस्यानेकद्रव्यसमवेतत्वासिद्ध्या हेतोः स्वरूपासिद्धत्वादीति **दिक्** ।

श्रोत्रेन्द्रियव्यवस्थापकत्वेन = श्रोत्रस्य चक्षुराद्यतिरिक्तेन्द्रियत्वसाधकत्वेन **शब्दस्य** गुणत्वसिद्धौ पारिशेषन्यायेन **आम्बरगुणत्वसिद्धिः** । तथाहि शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् रूपवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणोऽनेनसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः, विशेषगुणत्वात् रूपवत् । नात्मविशेषगुणः, बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत्। इत्थञ्च प्रसक्तप्रतिषेधेन शब्दस्याकाशगुणत्वं सिध्यति । यदि शब्दस्य गुणत्वं न स्यात्, न स्यादेव तर्हि कर्णशष्कुल्यवच्छेन्नाकाशस्वरूपश्रोत्रस्यातिरिक्तेन्द्रियत्वं, तत्रेन्द्रियान्तराऽग्राह्य-स्वग्राह्यगुणाभावात्, इन्द्रियान्तराग्राह्यगुणग्राहकत्वस्यैव भिन्नेन्द्रियत्वव्यवस्थापकत्वादीति **तु मन्दम्, इन्द्रियान्तराग्राह्यग्राहकत्वस्यैव** = स्वाभिन्नेन्द्रियाग्राह्यगोचरलौकिकप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव भिन्नेन्द्रियत्वव्याप्यत्वात् । **तत्र** = इन्द्रियान्तरत्वव्याप्ये **गुणप्रवेशस्य गौरवकरत्वात्** । = इन्द्रियान्तराग्राह्यग्राहकत्वत्वाऽपेक्षया इन्द्रियान्तराग्राह्यगुणग्राहकत्वत्वस्य गुरुतया व्याप्यतावच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादीति । इन्द्रियान्तराग्राह्यस्य शब्दस्य ग्राहकत्वन्तु श्रोत्रेऽबाधितमेवेति तस्यातिरिक्तेन्द्रियत्वमप्यबाधितमेव । **न चैवं** सति तौतातितांभ्रमततामसेन्द्रियासिद्धिप्रसङ्ग इति **वक्तव्यम्** आलोकादिरपेक्षचक्षुषैव तमोग्रहसम्भवादित्यादिकं **स्याद्वादरहस्ये** तत्टीकायाञ्चास्मत्कृतायां **जयलतायां** द्रष्टव्यम् ।

इत्थञ्च = इन्द्रियान्तराग्राह्यग्राहकत्वस्येन्द्रियान्तरत्वव्याप्यत्वप्रतिपादनप्रकारेण च । अस्याणो निरस्तमित्यनेनान्वयः । **श्रोत्रेन्द्रियमिति** पक्षनिर्देशः । **द्रव्याग्राहकमिति** । द्रव्यगोचरलौकिकप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्य साध्यत्वम् । हेतुमाह - **रूपस्पर्शाग्राहकबहिरिन्द्रियत्वात्** । इन्द्रियत्वादित्युक्ते मनसि व्यभिचारः, तस्मात्तद्व्याग्राहकत्वादीति बहिरित्युक्तम् । तथापि घ्राणस्पार्शनजनकस्पर्शनेन्द्रियेण व्यभिचारः स्यादिति स्पर्शग्राहकेत्युक्तम् । तथापि घ्राणचाक्षुषजनकचक्षुरिन्द्रिये व्यभिचाररस्यादिति रूपाग्राहकत्वमुपादत्तम् । यद्यपि चक्षुषि रूप-स्पर्शोभयाग्राहक- द्रव्याग्राहकत्वं नास्ति तथापि रूप-स्पर्शान्यतराऽग्राहकबहिरिन्द्रियत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिप्रायेण तात्पर्यमिति न दोषः । दृष्टान्तमाह - **रसनवदिति** । यथा रूपस्पर्शान्यतराऽग्राहकबहिरिन्द्रियत्वेन रसनस्य न द्रव्याग्राहकत्वं तथैव श्रोत्रस्यापि द्रव्याग्राहकत्वासिद्ध्या शब्दस्य द्रव्यत्वे श्रोत्रस्य शब्दाऽग्राहकत्वं स्यादित्याशय

❀ ईन्द्रियांतराग्राह्यग्राहकत्व ईन्द्रियान्तरत्वसाधक- स्याद्वादी ❀

श्रोत्रे. । अन्य नैयायिक विद्वानोनुं એવું કથન છે કે —> 'શબ્દને દ્રવ્ય માનવા જતાં શ્રોત્રમાં ઈન્દ્રિયત્વની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે, કારણ કે અન્ય ઈન્દ્રિયથી અગ્રાહ્ય ગુણનું ગ્રાહકત્વ = ગ્રહજનકત્વ = પ્રત્યક્ષકારણત્વ જ કૃત્રિમ ઈન્દ્રિયથી ભિન્ન ઈન્દ્રિયત્વનું વ્યાપ્ય અને વ્યવસ્થાપક છે. શબ્દને જો ગુણ માનવામાં ન આવે તો શ્રોત્રમાં ઈન્દ્રિયાંતરથી = અન્ય ઈન્દ્રિયથી અગ્રાહ્ય ગુણનું ગ્રાહકત્વ નહિ આવી શકે. પણ શ્રોત્રમાં ઈન્દ્રિયત્વ તો નૈયાયિક અને સ્યાદ્વાદી બન્નેને માન્ય છે. આથી શ્રોત્રમાં ઉભયસંમત ઈન્દ્રિયત્વની અન્યથાઅનુપપત્તિથી સ્વભિન્નેન્દ્રિયગ્રાહ્ય એવા શબ્દને ગુણ માની, તેના ગ્રાહકત્વસ્વરૂપ અતિરિક્તઈન્દ્રિયત્વસાધક ધર્મને શ્રોત્રમાં માનવો પડશે. આ રીતે શબ્દને ગુણ માનવો અનિવાર્ય છે. પૃથ્વી આદિનો ગુણ તો શબ્દ થઈ શકતો નથી. આથી પારિશેષન્યાયથી શ્રાવણપ્રત્યક્ષગોચર શબ્દને આકાશનો જ ગુણ માનવો પડશે.' <—

મન્દમ્. । પણ આ કથન મંદબુદ્ધિનું પ્રદર્શન છે, કારણ કે ભિન્નઈન્દ્રિયત્વનો વ્યાપ્ય કેવલ ઈન્દ્રિયાન્તરાગ્રાહ્યગ્રાહકત્વ ધર્મ જ છે. તેમાં ગુણનો પ્રવેશ કરી ઈન્દ્રિયાન્તરાગ્રાહ્યગુણગ્રાહકત્વ ધર્મને તેનો વ્યાપ્ય = સાધક કહેવામાં વ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં ગૌરવ દોષ આવશે. જેના ફલરૂપે વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ દોષ નૈયાયિકના પક્ષમાં આવશે. લઘુરૂપે વ્યાપ્તિ જ્યાં સંભવિત હોય ત્યાં ગુરુરૂપે વ્યાપ્તિનો સ્વીકાર કરતાં વ્યર્થ વિશેષગુણનો વ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ શરીરમાં પ્રવેશ થવાથી તે ગુરુભૂત ધર્મ વ્યાપ્યતાઅવચ્છેદક બની નથી શકતો. આ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ દોષ કહેવાય છે. માટે ઈન્દ્રિયાન્તરાગ્રાહ્યગ્રાહકતાને જ અતિરિક્તઈન્દ્રિયત્વનું વ્યાપ્ય માનવું ઉચિત છે. આથી શબ્દ ગુણસ્વરૂપ ન હોય તો પણ શ્રોત્રમાં અતિરિક્તઈન્દ્રિયત્વની સિદ્ધિ મુશ્કેલ નથી, કારણ કે ઈન્દ્રિયાંતરથી = નયન વગેરેથી અગ્રાહ્ય એવા શબ્દના પ્રત્યક્ષની હેતુતા = ગ્રાહકતા તો કર્ણમાં છે જ. આમ શબ્દને દ્રવ્ય માનવા છતાં કર્ણને ચક્ષુ વગેરેથી ભિન્ન ઈંદ્રિય માની શકાય છે.

❀ श्रोत्रेन्द्रिय द्रव्यग्राहक छे ज - स्याद्वादी ❀

इत्थञ्च श्रो. । આ રીતે ઈન્દ્રિયાન્તરાગ્રાહ્યગ્રાહકત્વ જ ઈન્દ્રિયાન્તરત્વવ્યાપ્ય હોવાથી શ્રોત્રમાં દ્રવ્યાત્મક શબ્દની ગ્રાહકતા દ્વારા ઈન્દ્રિયત્વની સિદ્ધિ થવાથી અહીં એવું કહેવું કે —> શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્રવ્યગ્રાહક = દ્રવ્યવિષયક લૌકિક સાક્ષાત્કારની જનક નથી, કારણ કે તે રૂપ કે સ્પર્શની અગ્રાહક બહિરિન્દ્રિય છે. જે બહિરિન્દ્રિય રૂપ યા રસની ગ્રાહક ના હોય તે દ્રવ્યગ્રાહક પણ નથી હોતી, જેમ કે જીભ. શ્રોત્રાત્મક બાહ્ય ઈંદ્રિય પણ રૂપ-સ્પર્શાન્યતરની ગ્રાહક નથી. આથી જ તે પણ દ્રવ્યગ્રાહક નથી. આથી શબ્દને દ્રવ્ય માનવા જતાં તેમાં

अप्रयोजकत्वात्, द्रव्यग्रहप्रयोजकप्रत्यासत्त्यभिधानेन तद्विरहरूपविपक्षबाधकतर्कानुत्थानात् ।

इत्थञ्च शब्दो न पौद्गलिकः स्पर्शशून्याश्रयत्वात्, अतिनिबिडप्रदेशप्रवेशनिर्गमयोरप्रतिघातात्, पूर्वं पश्चाच्चावयवानुपलब्धेः सूक्ष्ममूर्तान्तराप्रेरकत्वात्, गगनगुणत्वाच्चेति हेतवो निरस्ता वेदितव्याः,

भानुमती

आक्षेपकृतः ।

तन्निरासे हेतुमाह —> **अप्रयोजकत्वात्** = *व्यभिचारशङ्कानिवर्तकानुकूलतर्काविरहात् ।* **न च** *श्रोत्रेन्द्रियस्य द्रव्यात्मकशब्दग्रहणे द्रव्यान्तरग्रहणप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वमिति* **वाच्यम्,** *द्रव्यान्तरस्य श्रोत्राऽयोग्यत्वस्योक्तत्वात् । (दृश्यता १६ तमे पृष्ठे) ।* **न च** *द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्तेरविरहादेव श्रोत्रस्य रसनस्येव द्रव्यग्राहकत्वासम्भव इति* **वक्तव्यम्, द्रव्यग्रहप्रयोजकप्रत्यासत्त्यभिधानेन** = *लाघवसहकारेण स्वसंयोगलक्षणायाः द्रव्यग्रहप्रयोजिकायाः प्रत्यासत्त्याः पूर्वं प्रतिपादनेन* **तद्विरहरूपविपक्षबाधकतर्कानुत्थानात्** = *श्रोत्रनिष्ठत्वेन द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्त्या अप्रसिद्धिरूपो यो विपक्षबाधकतर्कः तस्यासम्भवात् । साध्यावैकल्यञ्च दृष्टान्तः, स्यादवादीभिरस्माभिः सर्वेष्वेवेन्द्रियेषु द्रव्यग्राहकत्वस्य स्वीकृतत्वात् स्वसंयोगलक्षणद्रव्यग्राहकप्रत्यासत्तेरविशेषादिति व्यक्तमेव* **तत्त्वार्थटीकायाम् ।** **अत एव** *चक्षुर्मनःस्पर्शनेन्द्रियाण्येव द्रव्यग्राहकाणीत्येकान्तोऽपि* **प्रत्याख्यातः,** *सम्भिन्नश्रोतोलब्धिवर्तामेवेन्द्रियेषु व्यभिचारात्तेत्यधिकं* ***मत्कृतजयलतायाम् ।***

इत्थञ्च = *निरुक्तरीत्या शब्दस्य द्रव्यत्वे सिद्धे सति च । अस्य निरस्ता इत्यनेनाऽयोऽन्वयः । जरन्नैयायिक-संमतप्रयोगपञ्चकमपाकर्तुमाहेत्याह -* **शब्दो न पौद्गलिकः** = *पुद्गलपरिणामः* **स्पर्शशून्याश्रयत्वात्** *गगनपरिमाणवत् । स्पर्शशून्याश्रयत्वञ्च स्पर्शरहितसमवायिकारणकत्वस्वरूपमवगन्तव्यम्, तेन कालैकत्वादिशेषगुणादिना स्पर्शरहिताश्रयकत्वमादाय न घटादौ व्यभिचारप्रसङ्गः । शब्दसमवायिकारणस्याकाशस्य स्पर्शशून्यत्वेन न हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमिति प्राचामाशयः । द्वितीयहेतुमाह -* **अतिनिबिडेति** । *घटादेः पौद्गलिकस्य सतोऽतिनिबिडप्रदेशादुद्गमनागमनयोः प्रतिघातो दृष्टः । तदतिक्रमाच्चशब्दस्यापौद्गलिकत्वमिति प्राचीननैयायिकाशयः । तृतीयहेतुमाह* **पूर्वं पश्चाच्चावयवानुपलब्धेरिति** । *घटादेः पौद्गलिकस्योत्पादात्पूर्वं विनाशादनु चावयवा उपलभ्यन्त इति दृष्टम् । शब्दोत्पादादर्वाक् तज्ज्ञानानन्तरञ्च तदवयवानुपलब्धेस्तस्याऽपौद्गलिकत्वमिति नैयायिकाभिप्रायः । चतुर्थहेतुमाह -* **सूक्ष्मेति** । *पुस्तकादेः पौद्गलिकस्य गमनागमनाभ्यां सूक्ष्ममूर्तादिमूर्तद्रव्यस्य प्रेरणं दृष्टचरं शब्दगमनागमनाभ्यां तु न तथा तत्प्रेरणमिति व्यापकानुपलब्धेराऽपि शब्दपौद्गलिकत्वं प्रतीषेद्धुं भवतीति शैवाशयः । पञ्चमहेतुमाह* **गगनगुणत्वाच्चेति** । *गगनपरिमाणादिस्थले निरुक्तव्याप्तेः सिद्धत्वेनाम्बरगुणत्वान्न शब्दस्य पौद्गलिकत्वमिति प्राचीननैयायिकाभिप्रायः ।*

શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ, અસંભવિત બની જશે. પરંતુ કાન દ્વારા શબ્દનો સાક્ષાત્કાર થાય છે - એ તો સર્વવિદિત છે આમ શબ્દમાં પ્રસિદ્ધ શ્રોત્રજન્યપ્રત્યક્ષવિષયતાની અનુપપત્તિના બલથી શબ્દમાં દ્રવ્યત્વ બાધિત થાય છે. <— અયોગ્ય છે, કારણ કે આ અનુમાનમાં વિપક્ષબાધક તર્ક નથી. રૂપ-સ્પર્શાન્યતર અગ્રાહક બાહ્ય ઈંદ્રિય હોવા છતાં કાનમાં શબ્દાત્મક દ્રવ્યની ગ્રાહકતા હોય તો શું વાંધો છે ? આવી વ્યભિચારશંકાનો નિવર્તક કોઈ તર્ક નૈયાયિકપક્ષમાં નથી. વિપક્ષબાધક તર્ક ના હોય તો વિવક્ષિત હેતુ દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ?

જો નૈયાયિક એમ કહે કે —> 'શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં દ્રવ્યગ્રાહક પ્રત્યાસત્તિ નથી પણ ગુણગ્રાહક પ્રત્યાસત્તિ છે. દ્રવ્યગોચર લૌકિક સાક્ષાત્કારની પ્રયોજક પ્રત્યાસત્તિ ન હોવા છતાં પણ જો કર્ણેન્દ્રિયમાં દ્રવ્યગ્રાહકતા માનવામાં આવે તો તો દ્રવ્યગ્રહપ્રયોજકપ્રત્યાસત્તિથી શૂન્ય જીભથી પણ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થવા લાગશે. આથી શ્રોત્રેન્દ્રિયની દ્રવ્યગ્રાહકતાને વિશે દ્રવ્યલૌકિકપ્રત્યક્ષપ્રયોજક પ્રત્યાસત્તિની અસિદ્ધિસ્વરૂપ વિપક્ષ-બાધક તર્કની ઉપસ્થિતિથી રૂપ-સ્પર્શગ્રાહક બાહ્યઈન્દ્રિયત્વ હેતુથી કર્ણઈન્દ્રિયમાં દ્રવ્યગ્રાહકતાની સિદ્ધિ નિરાબાધ છે.' <— તો આ પણ બોગસ છે. કારણ કે દ્રવ્યાત્મક શબ્દના લૌકિક સાક્ષાત્કારમાં પ્રયોજક સંયોગનામક પ્રત્યાસત્તિનું કર્ણ ઈંદ્રિયમાં લાઘવસહકારથી પ્રતિપાદન પૂર્વે થઈ ગયેલ છે. આથી શ્રોત્રમાં દ્રવ્યગ્રાહક પ્રત્યાસત્તિની અસિદ્ધિસ્વરૂપ વિપક્ષબાધક તર્કની સિદ્ધિ જ અસંભવ બને છે. આથી નૈયાયિકદર્શિત અનુમાનમાં અપ્રયોજકત્વ દોષ તદવસ્થ રહેવાથી તે અનુમાન શ્રોત્રમાં દ્રવ્યાત્મક શબ્દની ગ્રાહકતાનાં બાધક બની શકતું નથી. આથી શબ્દમાં દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ પણ અબાધિત જ છે — એમ ફલિત થાય છે.

❀ शब्दद्रव्यत्वबाधक हेतुपंचक - प्राचीननैयायिक ❀

પૂર્વપક્ષ :- इत्थञ्च श० । શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી, કારણ કે તે સ્પર્શશૂન્યમાં રહે છે. જેનો આશ્રય સ્પર્શરહિત હોય તે પૌદ્ગલિક ન હોય. જેમકે જ્ઞાનાદિ (૧). આ રીતે અતિનિબિડ સ્થાનમાં પણ શબ્દના ગમન - આગમનનો પ્રતિઘાત ન થવાથી શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી. જે પૌદ્ગલિક હોય તેના જવા-આવવામાં અત્યંત નક્કર ભીંત વગેરે પ્રતિબંધક બને છે, જેમ કે પૌદ્ગલિક પત્થરની ગતિ-આગતિમાં ભીંત પ્રતિબંધક બને છે. શબ્દ તો એકદમ નક્કર ભીંત વગેરેને ભેદીને પણ આવ-જાવ કરે છે. આથી તે પૌદ્ગલિક ન હોઈ શકે (૨). તથા શબ્દની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અને વિનાશ પછી તેના અવયવની ઉપલબ્ધિ ન થવાથી તે પૌદ્ગલિક નથી. જે પૌદ્ગલિક હોય છે તેની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને નાશ પછી તેના અવયવની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેમ કે પટ. પટજન્મ પૂર્વે અને વિનાશ પછી તેના અવયવ

भाषावर्गणादेस्तदाश्रयस्य स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शशून्याश्रयत्वस्यासिद्धेः, भित्त्यादिकमुपभिद्य प्रसर्पिणा मृगमदादिद्रव्येण द्वितीयस्यानैकान्तिकत्वात्, तृतीय-चतुर्थयोश्चोल्कादिना धूमादिना च तथात्वात्, पञ्चमासिद्धतायास्तु प्रदर्शितत्वादिति ।

भानुमती

स्पर्शशून्याश्रयत्वादित्यस्य निरासे हेतुमाह - ***भाषावर्गणादेः तदाश्रयस्य*** *= शब्दपरिणामाधारस्य* ***स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शशून्याश्रयत्वस्य*** *प्रथमहेतोः* ***असिद्धेः*** *= स्वरूपासिद्धेः, पुद्गलस्य स्पर्शवत्त्वनियमात्, अन्यथा तत्पुद्गलेषु सदैव स्पर्शानुद्भवप्रसङ्गात् । न चैतदभिमतमनियतारम्भवादे । तत्र स्पर्शस्य सत्त्वादेव आकस्मिकोत्पन्नशब्दप्रतिहतं शिलीध्रलकुड्यादिकं डोलायते, दीर्यते शीर्यते च । हठात् स्फुटन्ति च श्रवणपुटेषु घटमानाः स्निग्धाषोण्डाः वोशेष्य तथा नयनगोलकाण्ड विघटितदशायां भ्रमन्ति पतन्ति च । स्पृश्यते चानुभवसिद्धैः सूक्ष्मदर्शीभिरदूरदेशपरिप्लुष्टनवसशतघ्नीनिपतनजन्मा निष्ठुरतरो निर्हादः कर्षीञ्जेव देहमभिधावन् । अतः शब्दस्य स्पर्शवत्त्वमवश्यमेष्टव्यम् । स च स्पर्शः क्वचिदुद्भूतः क्वचिच्चानुद्भूतः । भाषाद्रव्येषु शीतोष्णादिस्पर्शप्रतिघातजन्यत्वं मत्कृत* ***मोक्षरत्नाते*** *ऽवसेयम् ।*

द्वितीयहेतुनिरासकरणमाह - ***भित्त्यादिकमुपभिद्य प्रसर्पिणा मृगमदादिद्रव्येण*** *द्वितीयस्य आतोनोबेऽप्रदेशप्रतेशनिर्गमयोरप्रतिघातलक्षणस्य हेतोः* ***अनैकान्तिकत्वात्*** *= व्यभिचारात् । मृगमदादौ जोबेऽकुड्यादिकं भित्त्वा गमनागमनयोरप्रतिघातस्य सत्त्वेऽपि पौद्गलिकत्वाभावस्य विरहेण व्यभिचाराच्च ततः शब्दस्याऽपौद्गलिकत्वासिद्धेः । आतोनोबेऽतरप्रदेशे प्रसर्पणानङ्गीकारस्तूभयत्र तुल्ययोगक्षेमः । किञ्च शब्दगुणत्ववादिना क्रियारूपयोस्तत्प्रतेशनिर्गमयोरनङ्गीकारात् द्वितीयस्याऽजयतराऽसिद्धत्वं सुदुर्निवारम् ।*

तृतीय - चतुर्थयोश्च *यथाक्रमं* ***उल्कादिना धूमादिना च तथात्वात्*** *= व्यभिचारात् । उल्का-विद्युद्-द्व्यणुकादौ पूर्वं पश्चात्तावयवानुपलब्धेस्सत्त्वेऽपि पौद्गलिकत्वाभावस्य विरहादनैकान्तिकत्वम् ।* ***न च*** *योगिभिरुल्काद्यवयवाः तत्पूर्वं पश्चात्तोपलभ्यन्त एवेति* ***वाच्यम्,*** *शब्देऽपि समसमाधानत्वात् । तथा धूमोष्मप्रभादौ सूक्ष्ममूर्तान्तरप्रेरकत्वस्य सत्त्वेऽपि पौद्गलिकत्वाभावाविरहात्, तस्य स्पर्शवत्त्वात् । तदुक्तं* ***स्याद्वादकल्पलतायां*** *—> 'धूमो हि स्पर्शवान् तदभिसम्बन्धेन पांशुसम्बन्धीव चक्षुषोऽस्वास्थ्योपलब्धेः । न च तेन चक्षुःप्रदेशं प्रतिशता तत्पक्ष्ममात्रस्यापि प्रेरणं समुपलभ्यते इति । न च स्पर्शवत्त्वे शब्दस्य वायोरिव स्पार्शनप्रसङ्गः, धूमप्रभादितदनुद्भूतस्पर्शत्वादि' (स्या.क.स्त.१० - का.३६) त्यादि ।*

वस्तुतस्तु मूर्तान्तरप्रेरकत्वमपि शब्देऽस्त्येव मेघगर्जनादितो भित्त्यादिडोलनादेः प्रसिद्धत्वात् आधुनिकहतोनियन्त्रादिजन्यमहाहतोरपि पर्वतादिदारणादेरपि साम्प्रतं दृष्टत्वात्स्वरूपासिद्धिर्भागासिद्धिर्वा दुर्वारैव चतुर्थहेतौ तथापि स्फुटत्वान्न सोपदर्शितेति ***ध्येयम्*** *।*

पञ्चमासिद्धतायाः *= गगनगुणत्वहेतोः स्वरूपासिद्धत्वस्य तु 'मूर्तमेवेति न तस्य शब्दो गुणः' (पृ.११) इत्यादिना पूर्वं* ***प्रदर्शितत्वादिति*** *। न च शब्दस्य पौद्गलिकत्वमप्यसिद्धम्, 'पुद्गलपरिणामः शब्दो बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् गन्धवादेत्यतः तत्सिद्धेरिति (स्या.र.परि. २/सू.३. पृ.३३८) व्यक्तं* ***स्याद्वादरत्नाकरे*** *।*

તંતુઓ દેખાય છે. પણ શબ્દમાં આવું નથી. આથી તે પૌદ્ગલિક નથી. (૩) તથા અન્ય સૂક્ષ્મ મૂર્ત પદાર્થનો પ્રેરક ન હોવાથી શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી. મતલબ એવો છે કે પત્થર, પુસ્તક, પાંદડા, પંખી, પાડો વગેરે પૌદ્ગલિક પદાર્થ ગમન-આગમન કરે છે ત્યારે રજકણ, કપાસ, વાયુ વગેરે અન્ય સૂક્ષ્મ મૂર્ત પદાર્થોને તે ગતિમાન કરે છે. પણ શબ્દ તો આવ-જાવ કરતી વખતે અન્ય સૂક્ષ્મ મૂર્ત દ્રવ્યને ગતિમાન કરતો નથી. આથી જ તે પૌદ્ગલિક નથી (૪). તથા શબ્દમાં પૌદ્ગલિકત્વનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર પાંચમો અને અંતિમ હેતુ છે ગગનગુણત્વ. જેમાં ગગનગુણત્વ હોય છે તેમાં પૌદ્ગલિકત્વ નથી હોતું, જેમ કે ગગનપરિમાણ. આકાશપરિમાણમાં ગગનગુણત્વ રહે છે. તેથી તે પૌદ્ગલિક નથી. આ રીતે શબ્દ પણ ગગનગુણ હોવાથી પૌદ્ગલિક = પુદ્ગલપરિણામ નથી (૧). આમ પાંચ હેતુ દ્વારા શબ્દમાં પૌદ્ગલિકત્વનો નિષેધ થાય છે.

શબ્દદ્રવ્યત્વબાધક પાંચ હેતુનું નિરાકરણ - સ્યાદ્વાદી

ઉત્તરપક્ષ :- નિ. । પરંતુ આ પાંચેય હેતુઓ દોષગ્રસ્ત હોવાથી શબ્દની પૌદ્ગલિકતાનો નિષેધ કરવામાં સમર્થ નથી. તે આ રીતે —> શબ્દાત્મક પરિણામના આશ્રય ભાષાવર્ગણામાં સ્પર્શ હોવાથી શબ્દમાં સ્પર્શશૂન્યાશ્રયાશ્રિતત્વ = સ્પર્શશૂન્યમાં રહેવાપણું રહેતું નથી. આથી પ્રથમ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. પુદ્ગલમાત્રમાં સ્પર્શ નિયમા હોય છે. નૈયાયિકે બતાવેલ દ્વિતીય હેતુ વ્યભિચારી છે, કારણ કે કસ્તુરિ વગેરે દ્રવ્ય નક્કર ભીંત વગેરેને ભેદીને બીજી તરફ આવ-જાવ કરે છે. અર્થાત્ અત્યંત નક્કર ભીંત વગેરે દ્વારા કસ્તુરિના ગમન-આગમનમાં પ્રતિઘાત થતો ન હોવાથી હેતુ તેમાં રહે છે પરંતુ પૌદ્ગલિકતાના અભાવસ્વરૂપ સાધ્યની તેમાં ગેરહાજરી હોવાથી સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિત્વસ્વરૂપ વ્યભિચાર દોષ દ્વિતીય હેતુમાં લાગુ પડે છે. તેથી તે હેતુ દ્વારા શબ્દમાં પૌદ્ગલિકતાનો નિષેધ કરી શકાય નહીં. વ્યભિચારી હેતુ દ્વારા સાધ્યસિદ્ધિ થઈ ના શકે. આ રીતે શબ્દમાં પૌદ્ગલિકત્વના નિષેધ માટે પ્રાચીન નૈયાયિકે બતાવેલ પૂર્વ અને પાછળ અવયવની અનુપલબ્ધિસ્વરૂપ તૃતીય હેતુ પણ ઉલ્કા, વીજળી વગેરેમાં વ્યભિચારી છે, કારણ કે ઉલ્કા, વીજળી વગેરેની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અને વિનાશ પછી તેના અવયવોની ઉપલબ્ધિ ન થવાથી તેમાં હેતુ રહેવા છતાં પણ તેમાં પૌદ્ગલિકત્વાભાવાત્મક સાધ્ય રહેતું નથી.

उच्छृङ्खलनैयायिकास्तु **निमित्तपवनस्यैव गुणः शब्दः । अत एव तन्नाशादेव तन्नाशः समवायिकारणनाशस्य समवेतकार्यनाशं प्रति हेतुत्वात्, कर्णसंयुक्तनिमित्तपवनसमवायाच्च तद्ग्रहः** । न च वीणा-वेणु-मृदङ्गादेरेव कुतो नायं गुणः ? इति वाच्यम्, तेषामननुगतत्वात्, निमित्तपवनस्यैवानुगतत्वेन तत्समवायिकारणत्वौचित्यात्, अन्येषां

भानुमती

यतु *पवनगतैव क्रिया शब्दे आरोप्यते (पृ.९२) इत्युक्तं* ***तन्न,*** *एवं सति कर्त्वादीनामपि पवमानगतत्वापत्त्या शब्दस्य निरुपाख्यत्वापत्तेरित्याद्येकं* ***स्याद्वादरहस्ये*** *तट्टीकायाञ्चास्मत्कृत* ***जयलता*** *भिधानायाम् ।*

दार्शनिकशृङ्खलाया उद्गताः = निर्गता नैयायिकाः = ***उच्छृङ्खलनैयायिकाः तु निमित्तपवनस्यैव*** *= शब्द-निमित्तकारणत्वेनाभिमतस्य मरुतः, एवकारेणाम्बरादिव्यवच्छेदः कृतः । शब्दनिमित्तकारणत्वेन प्राचामभिमतस्य पवमानस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वोपगमेन शब्दस्य पवनगुणत्वमित्यर्थः ।* ***अत एव*** *= शब्दं प्रति कदाचिन्-निमित्तकारणतावच्छेदकस्य पवनस्य समवायेन शब्दं प्रति हेतुत्वकल्पनौचित्यादेव,* ***तन्नाशात्*** *= शब्दनिमित्तकारणत्वेन प्राचामभिमतस्य वस्तुतः शब्दसमवायिकारणस्यानिलस्य विनाशात्,* ***तन्नाशः*** *= शब्दध्वंसः सोपपत्तिकः, स्व-प्रतियोगितासम्बन्धेन* ***समवायिकारणनाशस्य*** *दौश्शेकांतेशेषणतया* ***समवेतकार्यनाशं प्रति हेतुत्वात्*** *। अनुभूयते हि शब्दोत्पादकानिलविमार्गाच्छब्दादेरामः । यदि च पवनस्य शब्दसमवायिकारणत्वं न स्यात्, न स्यादेवानिलविनाशाच्छब्दविनाशः । न हि निमित्तकारणसंस्थित्यधीना नैमित्तिकसंस्थितिर्भवति । अतः पवनस्य तादात्म्येनैव शब्दकारणत्वमङ्गीकर्तुमर्हति ।*

ननु शब्दस्याम्बरगुणत्वानङ्गीकारे श्रोत्रासंयुक्तसमवायात्तद्ग्रहो न स्यादित्याशङ्क्याहुः ***कर्णसंयुक्तनिमित्तपवनसमवायाच्च तद्ग्रहः*** *= शब्दलौकिकसाक्षात्कारः । कर्णसंयुक्ते निमित्तकारणत्वेन प्राचामभिमते पवनो शब्दस्य समवेतत्वात् स्वसंयुक्तसमवायप्रत्यासत्त्या श्रोत्रस्य शब्दग्राहकत्वात् स्वसंयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षेण च शब्दत्व-कर्त्वादिसाक्षात्कारजनकत्वाच्च कर्णावच्छेदसमवाय-कर्णावच्छेदसमवेतसमवाययोः प्रत्यासत्तित्वकल्पना-गौरवं न वा शब्दादिप्रत्यक्षानुपपत्तेरित्युच्छृङ्खलाशयः ।*

न च *प्राच्यां मते पवनस्येव वीणादेरपि शब्दनिमित्तकारणत्वाऽविशेषात् उच्छृङ्खलमते पवनस्यैव शब्दः कुतो गुणः ?* ***वीणा-वेणु-मृदङ्गादेरेव कुतो नायं गुणः ? इति वाच्यम्, तेषां*** *= वीणा-वेणु-मृदङ्गादीनां* ***अननुगतत्वात्*** *= अनतिप्रसक्तसाधारणधर्मशून्यत्वात्, विजातीयत्वात् ।* ***न च*** *वीणात्वादेरेव तत्कारणतावच्छेदकत्वमस्त्विति* ***वाच्यम्,*** *व्यतिरेकव्यभिचारापेक्षयाऽन्वयासाधारापत्तेः ।* ***न चाव्यवहितोत्तरत्वानियमेऽपि दोष इति वाच्यम्,*** *तादृशजनार्कार्य-कारणभावकल्पने महागौरवात् । पवनस्तु न शब्दव्यभिचारी, तस्य शब्दत्वावच्छेदकाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदाभा-वाऽप्रतियोगित्वात्, पवनत्वेनानुगतश्चेति* ***निमित्तपवनस्यैव*** *पवनत्वेन रूपेण* ***अनुगतत्वेन तत्समवायिकारण-त्वौचित्यात्*** *= शब्दत्वावच्छेदानिरूपित-तादात्म्यसम्बन्धावच्छेदकारणतायाः न्याय्यत्वात् ।*

तर्हि किं वीणा-वेणु-मृदङ्गादीनां शब्दकारणत्वमेव नास्ति ? इत्याशङ्क्याहुः ***अन्येषां*** *= वीणा-वेणु-

---

આમ તૃતીય હેતુ પણ વ્યભિચારી બનવાથી પૌદ્ગલિકત્વના નિષેધ માટે સમર્થ નહીં બની શકે. આ જ રીતે સૂક્ષ્મમૂર્ત્તાન્તરઅપ્રેરકત્વસ્વરૂપ ચતુર્થ હેતુ પણ ધૂમ, પ્રભા વગેરેમાં પૌદ્ગલિકત્વાભાવનો વ્યભિચારી છે. ધૂમાડો, પ્રભા, ઉષ્મા વગેરે દ્રવ્ય ગમન-આગમન કરવા છતાં સૂક્ષ્મ ધૂળ, રૂ વગેરે મૂર્ત્ત દ્રવ્યોના પ્રેરક બનતા નથી. ધૂમાડા વગેરેના જવા-આવવાથી કાગળ, ધૂળ વગેરે કાંઈ ગતિમાન થતાં નથી. આ તો સર્વજનવિદિત છે. તેથી તેમાં ચતુર્થ હેતુ રહે છે. પણ તેમાં પૌદ્ગલિકત્વાભાવ સ્વરૂપ સાધ્ય રહેતું નથી. ધૂમાડા વગેરે પૌદ્ગલિક છે - એમ નૈયાયિક વગેરે પણ માને જ છે. આથી ચોથો હેતુ પણ વ્યભિચારી બનવાથી શબ્દમાં અપૌદ્ગલિકત્વનો સાધક નહિ બને. તથા ગગનગુણત્વસ્વરૂપ પાંચમો અને અંતિમ હેતુ તો શબ્દાત્મક પક્ષમાં રહેતો જ નથી. આ વાત તો પૂર્વે બતાવી ગયા છે. પક્ષમાં હેતુ ન રહેવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ લાગુ પડે છે. શબ્દમાં હેતુ જ નથી રહેતો તો પછી તે હેતુના બળથી શબ્દમાં પૌદ્ગલિકતાનો નિષેધ કઈ રીતે થઈ શકે ?

❀ શબ્દ પવનગુણ છે - ઉચ્છૃંખલ નૈયાયિક ❀

પૂર્વપક્ષ :- ન તો શબ્દ આકાશનો ગુણ છે કે ન તો શબ્દ દ્રવ્ય છે, પણ શબ્દનિમિત્તકારણરૂપે પ્રાચીન નૈયાયિકને અભિમત પવનનો જ તે ગુણ છે. આથી જ પવનના નાશથી શબ્દનો નાશ થાય છે, કારણ કે સમવાયિકારણનો નાશ સમવેત કાર્યના નાશનું કારણ છે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> શબ્દ જો આકાશનો ગુણ ન હોય તો શ્રોત્ર દ્વારા સ્વસમવાયસંબંધથી શબ્દનું પ્રત્યક્ષ ન થઈ શકે. <— તો તે આજબી નથી, કારણ કે સ્વસંયુક્તસમવાય સંસર્ગથી શ્રોત્ર શબ્દગ્રાહક બને છે. સ્વ = કર્ણ, તેનાથી સંયુક્ત = પવન અને તેમાં સમવેત છે શબ્દ. આથી સ્વસંયુક્તસમવાય સન્નિકર્ષથી કાન શબ્દમાં રહીને ત્યાં લૌકિક વિષયતા સંબંધથી શબ્દસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અહીં આ શંકા કે —> પ્રાચીન નૈયાયિક મતાનુસાર શબ્દના નિમિત્તકારણસ્વરૂપે અભિમત પવનનો શબ્દને ગુણ માનવો કે વીણા, વાંસ વગેરેનો ગુણ માનવો ? અહીં કોઈ વિનિગમક ન હોવાથી શબ્દને વીણા વગેરેનો જ ગુણ શા માટે ન માનવો ? <— એટલા માટે નિરાધાર છે કે વીણા, વાંસ, ઢોલ વગેરે શબ્દનિમિત્તકારણ અનનુગત છે. તેમાં કોઈ એક અનુગત = સાધારણ ધર્મ નથી, જે રૂપે તેઓમાં શબ્દસમવાયિકારણતા માન્ય થઈ શકે. જ્યારે પ્રાચીનમતાનુસાર શબ્દનિમિત્તકારણસ્વરૂપે અભિમત પવનમાં

निमित्तकारणत्वे क्लृप्तेऽपि समवायिकारणत्वाऽकल्पनात् सम्बन्धभेदेन कारणताभेदादित्याहुः ।

तदसत्, पवनगुणत्वे शब्दस्य तत्स्पर्शस्येव स्पार्शनप्रसङ्गात्, तस्य स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवात् । 'शब्दे गुणस्पार्शनजनकतावच्छेदकजात्यभावान्न दोष' इति चेत् ? न, तादृशजातेरसिद्धेर्गुणचाक्षुषजनकतावच्छेदिकया साङ्कर्यादिति

भानुमती

मृदङ्गादीनां ***निमित्तकारणत्वे*** *= तृणारणिमणिन्यायेन तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छेन्नकारणत्वे* ***क्लृप्ते*** *= प्रमाणसिद्धे सति* ***अपि*** *तेषु* ***समवायिकारणत्वाकल्पनात्****, समवायिकारणतायाः तादात्म्यसम्बन्धावच्छेन्नत्वात्,* ***सम्बन्धभेदेन कारणताभेदात्****, पटकभेदे घटितभेदस्य न्याय्यत्वात् । **न च** शब्दस्याम्बरविशेषगुणत्वाङ्गीकारेऽम्बरसिद्धेरेव दुर्घटत्व, शब्दसमवायिकारणत्वेनैव तत्सिद्धेसम्भवादिति* ***वाच्यम्,*** *जगत्कर्तृत्वेन सिद्धादीश्वरादाकाशस्यातिरिक्तत्वोपगमात्'* ***इत्याहुः*** *।*

प्रकरणकार उच्छृङ्खलनैयायिकमतमपाकर्तुमाह - ***तदसदिति । पवनगुणत्वे शब्दस्य*** *स्वीक्रियमाणे* ***तत्स्पर्शस्येव*** *= पवनस्पर्शस्येव,* ***स्पार्शनप्रसङ्गात्*** *। यथा पवनस्पर्शस्य स्पार्शनत्वं भवति तथैव शब्दस्यापि त्वगिन्द्रियजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं प्रसज्येत, पवनगुणत्वाऽविशेषात् । न च शब्दस्पार्शनं भवतीति व्यापकानिवृत्त्या व्याप्यानिवृत्तिसिद्धेर्नानिलगुणत्वं शब्दस्येत्युत्तरपक्षाशयः । **न च** पवनगुणत्वे सत्यपि लौकिकविषयतया स्पार्शनत्वावच्छेन्नं प्रति तादात्म्येन शब्दस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनान्नायं दोष इति* ***वाच्यम्, तस्य*** *= शब्दस्य* ***स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवात्*** *।*

अथ ***शब्दे गुणस्पार्शनजनकतावच्छेदकजात्यभावात्*** *= स्पर्श-संख्या-परिमाणादिवृत्तेः गुणस्पार्शनजनकतावच्छेदकस्य वैजात्यस्य विरहात्* ***न*** *शब्दस्पार्शनापादानलक्षणो* ***दोषः*** *आपादकाविरहात्, सामग्र्याः कार्यजनकत्वादिति* ***चेत् ? न, तादृशजातेः*** *= गुणस्पार्शनजनकतावच्छेदकजातेः प्रमाणतः* ***असिद्धेः,*** *गुणस्पार्शनजनकतावच्छेदकतयाऽभिमतजातेः* ***गुणचाक्षुषजनकतावच्छेदिकया*** *जात्या समं* ***साङ्कर्यात्,*** *गुणचाक्षुषजनकतावच्छेदकजातिर्हि विशेषे रूपे गुणस्पार्शनजनकतावच्छेदकातिधयाऽभिमतजातेरस्त्येव, तद्वति स्पर्शे च गुणचाक्षुषजनकतावच्छेदकजातेर्वैरहात्, परिमाणादौ तूभयोरस्त्येव, परस्परव्याधिकरणयोरेकत्र समावेशस्यैव सङ्कर-*

પવનત્વ એક અનુગત અને અનતિપ્રસક્ત ધર્મ છે. આથી પવનત્વસ્વરૂપ અનુગત = સર્વપવનસાધારણ ધર્મથી પવનને શબ્દનું સમવાયિકારણ માનવું યોગ્ય જ છે. પવનમાં શબ્દકારણતા તો અવશ્યકલ્પ્ય = પ્રમાણસિદ્ધ જ છે. ફક્ત અમે પવનગત શબ્દકારણતાને નિમિત્તકારણતાસ્વરૂપ માનવાના બદલે સમવાયિકારણતાસ્વરૂપ માનીએ છીએ. આથી ગૌરવ દોષને પણ અવકાશ રહેતો નથી. અહીં એવી જિજ્ઞાસા થાય કે —> 'જે રીતે પવનમાં શબ્દકારણતા અવશ્યકલ્પ્ય છે તે જ રીતે વીણા વગેરેમાં પણ શબ્દકારણતા અવશ્યકલ્પ્ય છે જ. તો પછી વીણા વગેરેમાં રહેલ શબ્દકારણતાને સમવાયિકારણતા સ્વરૂપ કેમ માનતા નથી ? આક્ષેપ-પરિહાર તો બન્ને પક્ષે સમાન છે' <— તો તેના સમાધાનમાં એમ કહી શકાય છે કે વીણા, ઢોલ, વગેરે અનનુગત હોવાથી તેમાં શબ્દસમવાયિકારણતાની કલ્પના કરવામાં આવતી નથી. કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ વગેરે બદલી જતાં તેનાથી ઘટિત કારણતા પણ બદલી જાય છે તાદાત્મ્યસંબંધથી ભિન્ન સંબંધથી નિયંત્રિત શબ્દકારણતા વીણા વગેરેમાં માન્ય હોવાથી તેમાં રહેલ શબ્દકારણતાને તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નકારણતાસ્વરૂપ સમવાયિકારણતાત્મક માની ના શકાય. આથી 'શબ્દ પવનનો જ ગુણ છે' એમ ફલિત થાય છે.

❀ શબ્દ પવનગુણ નથી - સ્યાદ્વાદી ❀

ઉત્તરપક્ષ :- આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે જો શબ્દને પવનનો ગુણ માનવામાં આવે તો પવનના ગુણ સ્પર્શનું જેમ સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ શબ્દનો પણ સ્પાર્શન સાક્ષાત્કાર થવાની આપત્તિ આવશે. આથી શબ્દને પવનગુણ માની શકાશે નહીં. અહીં એમ કહેવામાં આવે કે —> સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે શબ્દ પ્રતિબંધક હોવાથી શબ્દનું સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ નહીં થાય. <— તો આ વાત પણ અનુચિત છે, કારણ કે આ રીતે લૌકિક વિષયતા સંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર સ્પાર્શન પ્રત્યે તાદાત્મ્ય સંબંધથી શબ્દને પ્રતિબંધક માનવામાં નવીન પ્રતિબધ્યપ્રતિબંધકભાવની કલ્પના કરવાથી ગૌરવ દોષ આવશે. કોઈ પણ દાર્શનિક શૃંખલામાં નહીં બંધાનાર નૈયાયિક દ્વારા અહીં જો એમ કહેવામાં આવે કે —> 'શબ્દમાં ગુણસ્પાર્શનજનકતાઅવચ્છેદક જાતિ ના હોવાથી તેનું સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ થતું નથી. આથી શબ્દને પવનનો ગુણ માનવા છતાં તેના સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષની આપત્તિ સ્વરૂપ દોષને અવકાશ રહેતો નથી. સામગ્રી વિના કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય.' <— તો આ કથન અસંગત છે, કારણ કે ગુણસ્પાર્શનજનકતાઅવચ્છેદક જાતિ જ અસિદ્ધ છે. આશય એ છે કે ગુણના સ્પાર્શન સાક્ષાત્કારની કારણતાઅવચ્છેદક જાતિની સ્પર્શ વગેરેમાં કલ્પના કરવામાં આવે તો તે જ રીતે ગુણના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષની કારણતાઅવચ્છેદક જાતિની રૂપ વગેરેમાં પણ કોઈ કલ્પના કરી શકે છે. તો તો પછી ગુણસ્પાર્શનજનકતાઅવચ્છેદક જાતિનું ગુણચાક્ષુષહેતુતાઅવચ્છેદક જાતિ સાથે સાંકર્ય આવશે. તે આ રીતે —> સ્પર્શનું સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ થાય છે, ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. આથી સ્પર્શમાં ગુણસ્પાર્શનજનકતાઅવચ્છેદક જાતિની હાજરી અને ગુણચાક્ષુષની કારણતાઅવચ્છેદક જાતિની ગેરહાજરી સિદ્ધ થાય છે. તથા રૂપનું ચાક્ષુષ થવા છતાં સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ ન થવાથી તેમાં ગુણચાક્ષુષજનકતાઅવચ્છેદક જાતિનો સદ્ભાવ અને ગુણસ્પાર્શનજનકતાઅવચ્છેદક જાતિનો અસદ્ભાવ નિશ્ચિત થાય છે. આ રીતે પરસ્પરવ્યધિકરણ = એક અધિકરણમાં ન રહેનાર ગુણસ્પાર્શનકારણતાવચ્છેદક જાતિ

दिग्, अधिकं मत्कृतस्याद्वादरहस्य-ज्ञानार्णवयोरनुसन्धेयम् ।

भानुमती

लक्षणत्वात् । किञ्चैवं पवनस्पर्शवत् शब्दस्यापि श्रावणं न स्यात् । **न च** शब्दस्य त्वाचायोग्यत्वात् तत्स्पार्शनं न भवति, श्रावणं तु निराबाधं, गुणश्रावणत्वावच्छेदं प्रति शब्दत्वेन हेतुत्वादिति **वाच्यम्,** अयोग्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे विशेष्य विश्रामाद् गौरवादित्यादिकं **स्याद्वादरहस्ये**ऽस्माभिरुक्तमत्रानुसन्धेयमिति सूचनाय **दिगित्युक्तम् । अधिकं मत्कृतस्याद्वादरहस्य-ज्ञानार्णवयोरनुसन्धेयमिति** । तदुक्तं **स्याद्वादरहस्ये** 'ननु शब्दस्य द्रव्यत्वे तदेकत्वादिग्रहाय श्रोत्रसंयुक्तसमवेतसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वे गौरवमिति **चेत् ? न,** इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायस्यैव सामान्यतः प्रत्यासत्तित्वात्, रूपस्पर्शयोः पृथगेकाश्रयकत्वेनैवाऽव्याप्याऽचाक्षुषाऽस्पार्शनैक्यनिर्वाहायतदनुरोधेन विशेष्य प्रत्यासत्तित्वाऽकल्पनात्, घ्राणादौ पृथिवीत्वादेर्मनाभावेनेन्द्रियत्वस्य जातित्वादिति (म.स्या.रह. का.११ व्याख्या)। ज्ञानार्णवस्तु सम्प्रतमपूर्ण उपलभ्यते ।

नव्यास्तु 'शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्यैवेश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम् । **न चे**श्वरस्य तत्र शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरह इति **वाच्यम्,** जीवस्य शब्दसमवायिकारणत्वे ज्ञानादेवच्छब्दस्यापि मानसत्वापत्तेः, अदृष्टवत्प्रतिबन्धकत्वकल्पने चातिगौरवम्, विनिगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणतायां अतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनापत्तेः । **न च** कालादेशावादाद्यानामिवानेकम इति **वाच्यम्,** तयोरपीश्वर एवान्तर्भावेतत्वात् । **न चै**वं कर्णशष्कुलीवेवरावच्छेन्नाकाशस्य श्रोत्रत्वं न स्यादिति **वाच्यम्,** इष्टापत्तेः तथापीश्वरस्यैव श्रोत्रत्वस्वीकारादित्याहुः, **तन्न,** शब्दो नात्मविशेषगुणः बाह्येरिन्द्रियैरग्राह्यत्वादित्यनुमानेनात्मसामान्यविशेषगुणत्वाभावस्य साधितत्वेन शब्दस्येश्वरगुणत्वस्याऽत्यन्ताऽसम्भावितत्वात् ।

स्वतन्त्रास्तु वदन्ति —> मृदङ्गादीनामेव गुणश्शब्दः, प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वादेना निमित्तकारणतायास्स्वीकारात् 'मृदङ्गे शब्द' इत्यादिप्रतीतेश्च । न हि तत्रावच्छेदकत्वं विषयः, मानाभावात्, अन्यथा तत्रावच्छेदकतारूपस्वरूपस्य सम्बन्धस्याऽन्यस्य च समवायस्य कल्पने गौरवात् ।

अथ स्वतन्त्रमते शब्दग्राहकमिन्द्रियं किं स्वरूपम् ? 'कर्णशष्कुलीस्वरूपमेव, बाधिरस्य शब्दप्रत्यक्षतावारणाय शरीरस्थदोषविशेषस्य तत्प्रतिबन्धकताकल्पनस्य सर्वमत एवावश्यकतया शष्कुलीमात्रस्य श्रोत्रत्वेऽपि तत्कल्पनाधिक्यादिरहादे'ति चेत् ? तर्हि मृदङ्गसमवेतशब्दे श्रोत्रस्य कस्सन्निकर्षः ? 'स्वसंयोगिसंयुक्तसमवाय' इति चेत् ? सन्निकर्षान्तरकल्पनागौरवादिति, **मैवम्,** तत्तदात्मन एव तदीयश्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमात् । **न च** कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात्कथमेतदिति **वाच्यम्,** 'स्वात्मानं वेती'त्यादौ कर्तृत्व-कर्मत्वयोरिव तयोरप्यविरोधात् । इत्थञ्च केवलसमवायरूप सन्निकर्षत्वाऽकल्पनेन लाघवान्तरमपि । **न च** कर्णशष्कुलीपिधानदशायामपि शब्दप्रत्यक्षापत्तिरिति **वाच्यम्,** तथाविधाकाशस्य श्रोत्रतामतेऽपि केनापि वस्तुना व्यवधीयमानाकाशे शब्दोत्पत्तौ बाधकाभावेन तस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्पनायाः सिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वादिति स्वतन्त्रमतं परिष्कुर्वन्ति **रामरुद्रभट्टाचार्याः** (का.४९ रा.पृ.३१७) ।

तन्न, 'शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः' इत्यादानुमानेन शब्दस्य स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावस्य साधितत्वात् मृदङ्गादेर्विशेषगुणत्वस्यात्यन्ताऽसम्भावितत्वादिति **मुक्तावलीप्रभाकारो नृसिंहशास्त्री** ।

तदपि न चारु, शब्दाश्रयः स्पर्शवान् बाह्येरिन्द्रियैरर्थाधारत्वात् पृथिव्यादिवदित्यनुमानेन तस्य स्पर्शवदाश्रयकत्वसिद्धेः । 'पौद्गलिकः शब्दः इन्द्रियैरर्थत्वात् रूपादिवदि' (र.प्र.४-१०) ति **रत्नाकरावतारिकायां** व्यक्तमेव । **न च** शब्दस्य द्रव्यत्वेऽनन्तसंयोगादिकल्पनागौरवमिति **वाच्यम्,** तत सामानाधिकरण्येन तत्कल्पना मम पुनरपृथग्भावेनेति प्रत्युत लाघवादिति स्पष्टमेवोक्तं **स्याद्वादरहस्ये** ।

અને ગુણચાક્ષુષજનકતાઅવચ્છેદક જાતિ પરિમાણ, સંખ્યા, સંયોગ વગેરે ગુણોમાં એક સાથે રહે છે, કારણ કે પરિમાણ, સંખ્યા વગેરે ગુણોનું સ્પાર્શન અને ચાક્ષુષ બન્ને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરસ્પર વ્યધિકરણ બે જાતિ આ રીતે એક અધિકરણમાં રહી જવાથી સાંકર્ય દોષ સ્પષ્ટ છે. સાંકર્ય દોષ જાતિબાધક હોવાથી ગુણસ્પાર્શનજનકતાઅવચ્છેદક જાતિ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતી નથી. આ તો એક દિશાસૂચન સ્વરૂપ કથન છે. આથી આ વિષયનું વિશેષ અનુસંધાન કરવા જિજ્ઞાસુને સ્વરચિત સ્યાદ્વાદરહસ્ય અને જ્ઞાનાર્ણવ આ બે ગ્રંથોની ભલામણ કરીને શબ્દમાં પવનગુણત્વનિરાસસંબંધી વક્તવ્ય ગ્રંથકાર પૂર્ણ કરે છે.

શબ્દ મહત્ત્વ-અલ્પત્વાશ્રય હોવાથી શબ્દ દ્રવ્ય છે- સ્યાદ્વાદી

મહ. । મહત્ત્વ-અલ્પત્વ પરિમાણનો સંબંધ હોવાથી પાણ શબ્દ દ્રવ્ય જ છે. 'આ મોટો શબ્દ છે, આ નાનો શબ્દ છે' આવી પ્રતીતિ સર્વજનપ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી શબ્દમાં મહત્ત્વ, અલ્પત્વ અસિદ્ધ નથી. શબ્દગત તીવ્રત્વદ્વારા તેમાં મહત્ત્વપ્રતીતિ અને શબ્દગત

महत्त्वाल्पत्वसम्बन्धाच्च शब्दो द्रव्यम् । न च तीव्रत्व-मन्दत्वाभ्यां तदुपपत्तिः, शब्दगुणत्वासिद्ध्या तयोर्गुणगत-जातित्वासिद्धेः । इयत्तानवधारणेऽपि परिमाणावधारणश्च वायाविव न विरुद्धम् ।

मन्द-तीव्रताभिसम्बन्धादल्पमहत्त्वप्रत्ययसम्भवे च मन्द-तीव्रवाहिनोर्गङ्गागिरिसरिन्नीरयोरल्प-महत्त्वप्रसङ्गात् ।

कारणगताल्पत्व-महत्त्वयोः शब्दे उपचार इत्यपि वैलक्ष्यभाषितम्, घटादावपि तथाप्रसङ्गात् ।

भानुमती

महत्त्वाल्पत्वसम्बन्धाच्च शब्दो द्रव्यम्, *'अल्पः शब्दो महान् शब्द' इति सार्वजनीनानुभवात् ।* ***न च*** *तत्कृगतमेवाऽल्पत्वं महत्त्वं वारोप्यत इति* ***वाच्यम्,*** *तत्करल्पपरिमाणत्वेऽपि शब्दे महत्परिमाणोपलब्धेः तन्महत्त्वेऽपि शब्देऽल्पत्वप्रतीतेश्च व्याभिचारात् ।* ***एतेन*** *व्यञ्जकगतमेवाऽल्पत्वादिकं शब्दे आरोप्यत इति* ***प्रत्याख्यातम्,*** *शब्दे तदुपगमे बाधकाभावाच्च ।* ***न च तीव्रत्व-मन्दत्वाभ्यां*** *= शब्दगताभ्यां तारत्व-मन्दत्वजातिभ्यां एव* ***तदुपपत्तिः*** *= महत्त्वाल्पत्वव्यपदेशोपपत्तेरिति न शब्दे परिमाणकल्पनामिति* ***वाच्यम्,*** *पूर्वोक्तरीत्या* ***शब्दगुणत्वाऽसिद्ध्या तयोः*** *= तीव्रत्व-मन्दत्वयोः* ***गुणगतजातित्वासिद्धेः*** *। तदुक्तं* ***स्याद्वादकल्पलतायां*** *- ''तारत्वादेः शब्द-गतजातित्वासिद्धेः, कत्वादिना साङ्कर्यात् । 'कत्वादेर्व्याप्यं तारत्वादिकं भिन्नमेव' इत्यस्य च दुर्वचत्वात्, 'तारत्वादेर्व्याप्यं कत्वादिकमेव भिन्नमस्तु' इत्यपि तदुक्तं शक्यत्वात्, कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदककत्वादेरयमेव नानातारत्वाद्यर्थवच्छेदो नानाहेतुकल्पनागौरवाच्च'' (स्या.क.स्त.१०- का.३६ पृ.१६४) इति ।* ***न चेयत्तानवधारणम-ल्पत्व-महत्त्वयोः शब्दगतत्वे बाधकमिति शङ्कनीयम्, इयत्तानवधारणेऽपि परिमाणावधारणश्च वायाविव न विरुद्धम्*** *। वायौ हीयत्तानवधारणेऽपि तदल्पत्व-महत्त्वावधारणस्य प्रसिद्धत्वात् ।* ***न च*** *तथापि तीव्रत्व-सम्बन्धान्महत्त्वप्रत्ययोऽल्पत्वप्रत्ययस्तु मन्दत्वाभिसम्बन्धादित्युपगमे किं बाधकम् ? इति* ***वाच्यम्, मन्दती-व्रताभिसम्बन्धात्*** *तथाक्रमं* ***अल्पमहत्त्वप्रत्ययसम्भवे च*** *= अल्पत्वपरिमाणप्रत्ययस्य महत्परिमाणावबोधस्य च स्वीकारे तु* ***मन्द-तीव्रवाहिनोः गङ्गा-गिरिसरिन्नीरयोः*** *तथासङ्गस्य* ***अल्प-महत्त्वप्रसङ्गात्*** *= मन्दवाहिनो गङ्गा-नीरे 'अल्पमेतत्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः स्यात्, तीव्रवाहिनो गिरिसरिन्नीरे च 'महत्' इति प्रतीतेःप्रसङ्ग इत्यर्थः ।* ***न चाग*** *क्रियानिष्पन्नयोरेव मन्दत्व-तीव्रत्वयोः प्रत्ययः, शब्दे तु स्वगतयोरेवेति विशेष इति* ***वाच्यम्,*** *शब्देऽपि 'मन्दमायाति, तीव्रमायाति शब्द' इति क्रियानिष्पन्नयोरेव तयोः प्रतीयमानत्वात्, क्रियाधर्मस्य क्रियातत्पुरुषचारश्च नीरेऽपि दृश्यते एव, 'इदं नीरं मन्दं, इदं तीव्रम्' इति व्यक्तं* ***स्याद्वादकल्पलतायाम्*** *(स्त. १०/का.३६) ।*

'कारणगताल्पत्व-महत्त्वयोः शब्दे उपचार *इति न तत्र परिमाणं प्रामाणिकं'* ***इत्यपि वैलक्ष्यभाषितम्, घटादावपि तथाप्रसङ्गात्*** *= कारणीभूतकपालादिसमवेताल्प-महत्परिमाणारोपकल्पनापत्तेः । न च तत्राऽबाधिततत्प्र-त्ययोऽत्र तु बाधिततत्प्रतीतीतिरेत्यत्र किञ्चिद् वैलक्षण्यमकमस्तीत्यनाशीपेतालपत्व-महत्त्वोपगम एतोभयथोचितः, अस्खलत्प्रतीतेरिति । किञ्च कारणगतालपत्वाद्यभावेऽपि शब्देऽल्पत्वादिप्रतीतेः शब्दव्यञ्जकमृदङ्गादेरल्पत्वेऽपि शब्दे महत्त्वप्रतीतेश्च शब्दस्य परिमाणतत्त्वासिद्ध्या द्रव्यत्वासिद्धेरिति प्रकरणकाराशयः ।*

મંદત્વદ્વારા શબ્દમાં અલ્પત્વપ્રતીતિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે 'શબ્દ દ્રવ્ય છે કે ગુણ ?' આ વિષય વિવાદાસ્પદ હોવાથી શબ્દમાં ગુણત્વ જાતિ જ હજુ સુધી અસિદ્ધ છે. તેથી 'તીવ્રતા, મંદત્વ ગુણગત જાતિ છે' આ પણ હજુ સુધી પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલ નથી. અહીં એવી શંકા થાય કે —> શબ્દમાં ઈયત્તાનું અવધારણ થતું નથી કે 'અમુક શબ્દ આટલો નાનો છે, આ શબ્દ આટલો મોટો છે' જે વસ્તુમાં પરિમાણ હોય છે તેના પરિમાણનું અવધારણ થાય છે. આમ ઈયત્તાનો નિશ્ચય ન થવો એ જ શબ્દમાં અલ્પત્વ, મહત્ત્વના અનુભવમાં બાધક છે. <— તો આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે વાયુમાં ઈયત્તાનું અવધારણ ન થવા છતાં જેમ વાયુમાં નૈયાયિક અલ્પત્વ, મહત્ત્વ પરિમાણ માન્ય કરે છે તેમ શબ્દમાં ઈયત્તાનું અવધારણ ન થવું ઘટી શકે છે. પણ તેટલા માત્રથી શબ્દમાં અલ્પત્વ, મહત્ત્વ પરિમાણની પ્રતીતિને અપ્રામાણિક કહી ના શકાય. વળી, બીજી વાત એ છે કે મન્દતાના અભિમતસંબંધથી શબ્દમાં અલ્પપરિમાણની પ્રતીતિ માનવામાં આવે તથા તીવ્રતાના સંબંધથી શબ્દમાં મહત્ત્વપરિમાણની પ્રતીતિની સંગતિ કરવામાં આવે તો મંદવાહી અગાધ ગંગાજલમાં અલ્પત્વની અને તીવ્રવાહી છીછરા પહાડી ઝરણાઓમાં મહત્ત્વની પ્રતીતિની આપત્તિ આવશે.

—> 'શબ્દજનકમાં અલ્પના હોવાના લીધે શબ્દમાં અલ્પતાનું ભાન થાય છે અને શબ્દકારણમાં મહત્ પરિમાણ હોવાના લીધે શબ્દમાં મહત્ત્વનું ભાન થાય છે. બાકી શબ્દમાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ પરિમાણ છે જ નહીં.' <— આ ભાષણ પણ વિલખાપણાનું સૂચક છે, કારણ કે આવું માનવામાં આવે તો એમ પણ કહી શકાય કે 'ઘટાદિના કારણનું અલ્પ પરિમાણ હોવાથી ઘટાદિમાં અલ્પ પરિમાણનું ભાન થાય છે અને કપાલાદિનું પરિમાણ મહત્ હોવાના લીધે ઘટાદિમાં મહત્ત્વનું ભાન થાય છે, બાકી ઘટાદિમાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ પરિમાણ છે જ નહીં.' આ તો પ્રતિવાદી નૈયાયિકને પણ મંજૂર નથી. માટે ઘટાદિની જેમ શબ્દમાં પણ વાસ્તવિક પોતાનું જ પરિમાણ રહેલું છે - આમ માનવું વધુ ઉચિત છે.

एकत्वादिसङ्ख्यासम्बन्धित्वाच्च गुणवत्त्वम् । आधारगतसङ्ख्यायास्तत्रोपचारे नियमादेकत्वमेव प्रतीयेत कारणगतसङ्ख्योपचारे च बहुत्वमेव ज्ञायेत । 'यथाऽविरोधं संख्योपचार'इति बालजल्पितम्, स्वयं सङ्ख्यावत्तयैवाऽविरोधादिति शब्दगुणत्वासिद्धेः सिद्धं साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य ।

एतेनेदमपि प्रत्युक्तं - ज्ञानं परममहत्त्वोपेतद्रव्यसमवेतं विशेषगुणत्वे सति प्रदेशवृत्तित्वाच्छब्दवदिति ।

भानुमती

एकत्वादिसङ्ख्यासम्बन्धित्वाच्च *शब्दस्य* ***गुणवत्त्वं*** *सिद्धम्, 'एकः शब्दो, द्वौ शब्दौ, बहवः शब्दा' इति प्रतीतेः ।* ***न*** *आधारसङ्ख्योपचारात् तथाव्यपदेश इति* ***वाच्यम्, आधारगतसङ्ख्यायाः तत्र*** *= शब्दे* ***उपचारे*** *= स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन भानोपगमे तु* ***नियमादेकत्वमेव प्रतीयेत,*** *शब्दाधारविधया नैयायिकाभिमतस्याकाशस्यैकत्वात् बहुष्वपि शब्देष्वेकत्वप्रतीति-व्यपदेशौ प्रसज्येताम् । विषयगतसङ्ख्योपचारे गगनाकाशव्योमशब्देषु बहुत्वव्यपदेशानापत्तिः, गगनलक्षणस्य विषयस्यैकत्वात् । न स्याच्च 'एको गोशब्द' इति स्वप्नेऽपि प्रतीतिः, गवापनेकत्वात् ।* ***कारणगतसङ्ख्योपचारे*** *= स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन संख्यायाः शब्दे भानाङ्गीकारे चैकस्मिन्नपि शब्दे सर्वदा* ***बहुत्वमेव ज्ञायेत,*** *शब्दजनकानां कण्ठ-तालु-वीणा-वेणु-मृदङ्ग-भेरी-दण्ड-हस्तादीनामनेकत्वात् ।*

अथ ***यथाऽविरोधं सङ्ख्योपचारः*** *इति पदार्थेषु षट्त्ववदेकत्वादिकं बुद्धिविशेषविषयतारूपमेव वा* ***इति बालजल्पितम्, स्वयं संख्यावत्तयैव*** *= शब्दस्य संख्यासमवायित्वेनैव* ***अविरोधात्*** *स्वयं सङ्ख्याया विरहे तत्रैकत्वारोपः स्वीक्रियतां द्वित्वारोपो बहुत्वारोपो वा न कश्चिद्विरोधो विशेषो वा सम्भवति । अतो विरोधपरिहारायापि शब्दे निरुपचरितसंख्या स्वीकर्तव्यैव । इत्थञ्च घटादाविव निरुपचरितमेवैकत्वादिकं शब्दे प्रतीयात इति सार्वजनीनानुभवनिह्नवलक्षणविरोधपरिहाराय परम्परासम्बन्धेन वैलक्षण्येन वा शब्दे संख्याया अङ्गीकारस्यानौचित्यादिति* ***शब्दगुणत्वासिद्धेः*** *= शब्दे गुणत्वस्य प्रमाणतोऽसिद्धेः* ***सिद्धं साधनवैकल्यं*** *= नित्यत्वे सत्यस्मदाद्युपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वलक्षणेन साधनेन वैकल्यं आकाशलक्षणस्य* ***दृष्टान्तस्य*** *(दृश्यतां ४९ तमे पत्राङ्के)*

एतेन *= दृष्टान्तसाधनवैकल्यदोषप्रतिपादनेन,* ***इदमपि*** *= अनुपदमेव वक्ष्यमाणमपि* ***प्रत्युक्तम्*** *। प्रतिवाच्यमेवावेदयति —>* ***ज्ञानमिति*** *पक्षनिर्देशः ।* ***परममहत्त्वोपेतद्रव्यसमवेतमिति*** *। विभुद्रव्यसमवेतत्वस्य साध्यता। हेतुमाह -* ***विशेषगुणत्वे सति प्रदेशवृत्तित्वादिति*** *। कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वनिवेशः । संयोगादौ*

❀ એકત્વાદિ સંખ્યાના યોગથી શબ્દમાં દ્રવ્યત્વસિદ્ધિ ❀

સ્યાદ્વાદી :- વળી, એકત્વ આદિ સંખ્યાના સંબંધથી પણ શબ્દમાં દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે 'એક શબ્દ, બે શબ્દ, ઘણાં શબ્દ' આવી પ્રતીતિથી એકત્વ વગેરે સંખ્યાની સિદ્ધિ શબ્દમાં થાય છે. સંખ્યા ગુણસ્વરૂપ છે અને ગુણ દ્રવ્યમાં જ આશ્રિત હોય છે. આથી સંખ્યાનો આશ્રય હોવાથી શબ્દ દ્રવ્યાત્મક સિદ્ધ થાય છે. આશ્રયની સંખ્યાથી શબ્દમાં સંખ્યાના વ્યવહારની સંગતિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે ન્યાયમતમાં શબ્દનો આશ્રય આકાશ એક હોવાથી શબ્દમાં નિયમા એકત્વ સંખ્યાનું જ ભાન થવાની આપત્તિ આવશે, ચાહે શબ્દ એક હોય કે અનેક. શબ્દકારણગત સંખ્યાથી શબ્દમાં સંખ્યાના ઉપરોક્ત વ્યવહારને સ્વીકારવામાં આવે તો શબ્દના કારણો વીણા, ઢોલ વગેરે અનેક હોવાથી શબ્દમાં નિયમા બહુત્વસંખ્યાનું જ ભાન થશે.

અહીં આ કથન કે —> 'સંખ્યાનો ઉપચાર અવિરોધને અનુસારે થાય છે. તેથી જે રીતે વિરોધ ન આવે તે રીતે શબ્દમાં સંખ્યાનો ઉપચાર કરવો. <— બાલપ્રલાપ છે, કારણ કે સ્વયં શબ્દમાં સંખ્યા માનો તો જ વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે છે. શબ્દમાં સંખ્યા જ ના હોય તો તેમાં એકત્વ, દ્વિત્વ કે બહુત્વ સંખ્યામાંથી કોઈ પણ સંખ્યા માનો, વિરોધ આવવાનો સવાલ જ નથી. તેથી વિરોધના પરિહાર માટે પણ શબ્દમાં સંખ્યા સ્વીકારવી આવશ્યક છે. આ રીતે શબ્દમાં દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ થવાથી ગુણત્વ અસિદ્ધ જ છે. આથી પૂર્વે (જુઓ પૃઃ ૪૯) નિત્ય હોતે છતે આપણાથી જણાતા ગુણોની આધારતા સ્વરૂપ સાધનથી = હેતુથી આકાશાત્મક દૃષ્ટાંત શૂન્ય છે - એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી તે હેતુ દ્વારા બુદ્ધિઅધિકરણ આત્મામાં વિભુત્વની સિદ્ધિ થઈ નહીં શકે.

નૈયાયિક :- ભલે, પૂર્વોક્ત અનુમાનથી આત્મા વિભુ સિદ્ધ ન થાય, પણ અન્ય અનુમાન આત્મામાં પરમ મહત્પરિમાણની સિદ્ધિ કરવામાં તત્પર છે. આ રહ્યું તે અનુમાન —> જ્ઞાન પરમમહત્ત્વયુક્ત દ્રવ્યમાં સમવેત છે, કારણ કે તે વિશેષ ગુણ હોતે છતે અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. જે જે વિશેષગુણ હોતે છતે અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોય તે તે વિભુદ્રવ્યસમવેત હોય છે, જેમ કે શબ્દ. અવ્યાપ્યવૃત્તિનો અર્થ છે એકજ અધિકરણમાં પોતે રહે અને પોતાનો અભાવ પણ રહે. શબ્દ સંપૂર્ણ આકાશમાં નથી રહેતો, પણ તેના એક દેશમાં રહે છે. કારણ કે અવકાશ તો વિભુ છે. તે જ રીતે જ્ઞાન નામનો વિશેષ ગુણ પણ સંપૂર્ણ આત્મામાં ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ તેના એક ભાગમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી જ્ઞાન પણ વિભુ એવા આત્મદ્રવ્યમાં સમવેત સિદ્ધ થશે. આ રીતે સાધ્યના ઘટકરૂપે જ્ઞાનાશ્રય આત્મામાં વિભુત્વ = પરમ મહત્પરિમાણ સિદ્ધ થશે.

यदपि —> अदृष्टं स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्मारभते, एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वात् वेगवदित्य-नुमानादात्मविभुत्वसिद्धिरिति <— तदपि न, स्वाश्रयसंयोगघटितसम्बन्धेनाऽदृष्टस्याऽऽत्मवर्तिनो द्वीपान्तरवर्तिमुक्ता-

भानुमती

व्यभिचारवारणाय विशेषेति । विशेषगुणे रसादावतिप्रसङ्गवारणाय प्रदेशवृत्तित्वोपादानम् । अव्याप्यवृत्तित्वमिति यावत् । तच्च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वलक्षणं स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वरूपं, स्वाधिकरण-वृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं सावच्छेन्नवृत्तिकत्वस्वरूपं, निरवच्छेन्नवृत्तिकत्वाच्चात्मकं वेत्य-न्यदेतत् । **शब्दवदिति** दृष्टान्तः । शब्दाश्रयवत् ज्ञानाश्रये आत्मनि विभुत्वसाधनायाऽयं प्रयासो नैयायिकाना-मायासमात्रफलः, शब्दद्रव्यत्वस्याधुनैव साधितत्वेन विशेषगुणत्वघटितस्य हेतोः शब्दात्मके दृष्टान्ते विरहान्न व्याप्तिनिश्चयः कर्तुं पार्यते प्रेक्षावद्भिरपि । उपलक्षणात् ज्ञाने प्रदेशवृत्तिकत्वस्य विरहात् भागासिद्धिरपि दृष्ट-व्याऽत्र, अस्मन्मतानुसारेण ज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वात्, सर्वेष्वेवात्मप्रदेशेषु ज्ञानावरणक्षयोपशमस्य दृगपदुपगमादिति **दिक्** ।

नैयायिकाभिमतमात्मवैभवसाधकमनुमानमपाकर्तुमुपक्षिपति- **यदपी**ति । तदपीत्यनेनास्याक्षयः । न चात्र स्वरूपासिद्धिः शङ्कनीया, अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोऽाद्यं कर्म देवदत्तविशेषगुणकारितम्, कार्य-त्वे सति तदुपकारकत्वात्, पाण्यादिपरिस्पन्दनवदित्यतस्तत्सिद्धेः । नाप्येकद्रव्यत्वमसिद्धम्, एकद्रव्यमदृष्टं विशे-षगुणत्वाच्छब्दवदित्यतस्तत्सिद्धेः । एकद्रव्यत्वादित्युच्यमाने रूपादिभिर्व्यभिचारः । तन्निरासार्थं क्रियाहेतुगुणत्वा-दित्युक्तम् । अस्मिन्नेवाभिधीयमाने तु करमुसलसंयोगेन स्वाश्रयाऽसंयुक्तस्तम्भादिक्रियाहेतुनाऽनेकान्तः । तन्नि-रासार्थमेकद्रव्यत्वे सतीति । (स्या.रत्ना.१-८ पृ.१०४)

तदेतदफलं सर्वमूषरे कृषिकर्मवत् । निर्निमेषपरीक्षाख्यचक्षुषा लक्ष्यते बुधैः ।। इत्यादिना पद्यैरेतन्मतनिरासः **स्याद्वादरत्नाकरे** द्रष्टव्यः ।

प्रकरणकृदाह - **तदपि न** । देशान्तरवर्तिपदार्थस्याकर्षणव्यवहेतुत्वेनाऽऽत्मवैभवपक्षेऽदृष्टस्य साक्षात्सम्बन्धेन क्रियाहेतुत्वासम्भवेन स्वाश्रयसंयोगादिसम्बन्धेनैव तत्त्वमुपगन्तव्यम् । तच्च न युक्तम्, **स्वाश्रयसंयोगघटितस-म्बन्धेन अदृष्टस्यात्मवर्तिनः द्वीपान्तरवर्तिमुक्ताफलाद्याकर्षणहेतुत्वे** स्वीक्रियमाणे स्वाश्रयसंयोगघटितस-

❀ ज्ञानाश्रय विभु नथी ❀

સ્યાદ્વાદી :- ના, આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે ઉપરોક્ત અનુમાનમાં પણ પૂર્વની જેમ દૃષ્ટાન્તમાં સાધનવૈકલ્ય નામનો દોષ લાગુ પડે છે. 'શબ્દ દ્રવ્ય છે' આ વાત પૂર્વે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. તેથી શબ્દમાં ગુણત્વાભાવ સિદ્ધ થાય છે. આવી અવસ્થામાં શબ્દ વિશેષ ગુણ કઈ રીતે બની શકે ? આથી વિશેષ ગુણત્વથી ઘટિત ઉપરોક્ત સાધન=હેતુ પણ ઉદાહરણસ્વરૂપ શબ્દમાં નહીં રહી શકે. આમ ઉદાહરણમાં સાધનવૈકલ્ય નામનો દોષ દુર્વાર છે. પ્રસ્તુત હેતુના બળથી ઉદાહરણમાં વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થવાથી તે હેતુ દ્વારા જ્ઞાનમાં વિભુદ્રવ્યસમવેતત્વ સિદ્ધ નહિ થઈ શકે. આથી જ્ઞાનાશ્રય આત્માને વિભુ માની ન શકાય.

નૈયાયિક :- યદ. । પૂર્વોક્ત અનુમાનથી આત્મામાં વિભુ પરિમાણની સિદ્ધિ ના થાય તો પણ અન્ય અનુમાનથી આત્માનું વિભુ પરિમાણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે આ રીતે —> અદૃષ્ટ (=પુણ્ય કે પાપ) પોતાના આશ્રયથી (આત્માથી) સંયુક્ત અન્ય આશ્રયમાં ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે તે એક દ્રવ્યમાં રહે છે અને ક્રિયાજનક ગુણ છે. જે એક દ્રવ્યમાં જ રહે છતે ક્રિયાજનક ગુણ હોય તે પોતાના આશ્રયથી સંયુક્ત અન્ય આશ્રયમાં ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે છે, જેમ કે વેગ. બાણસ્વરૂપ એક દ્રવ્યમાં આશ્રિત વેગ એ ક્રિયાજનક ગુણ હોવાથી પોતાના આશ્રય બાણથી સંયુક્ત અન્ય કાપડ વગેરે દ્રવ્યમાં ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે જ છે. આ રીતે હેતુ અને સાધ્ય વચ્ચે વ્યાપ્તિ નિશ્ચિત થવાથી એક દ્રવ્યમાં આશ્રિત ક્રિયાજનક ગુણસ્વરૂપ અદૃષ્ટ પણ સ્વાશ્રય આત્માથી સંયુક્ત આશ્રયાન્તરમાં ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે છે - એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જો આત્મા માત્ર શરીરવ્યાપી હોય તો દૂરદેશવર્તી ચીજ પોતાનાથી સંયુક્ત બની ન શકે, જેમાં વિવક્ષિત આત્માનું અદૃષ્ટ ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે છે. આથી આત્માને શરીરપરિમાણનો નહીં પણ વિભુપરિમાણનો જ આશ્રય માનવો પડશે.

❀ स्वाश्रयसंयोगसंबंधथी अदृष्ट क्रियाजनक नथी ❀

સ્યાદ્વાદી :- ના, આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે આત્મામાં રહેનાર અદૃષ્ટ સ્વાશ્રયસંયોગ સંબંધથી અન્ય દ્વીપમાં રહેલ મોતી વગેરેને આકર્ષે છે - એવું માનવામાં આવે તો પછી સર્વ દેશમાં રહેલી સર્વ વસ્તુને તે આકર્ષી લેશે, કારણ કે આત્માને સર્વવ્યાપી માનીએ તો વિવક્ષિત મોતી વગેરેની જેમ સર્વ દ્રવ્ય સ્વ = અદૃષ્ટના આશ્રય = વિભુ આત્માથી સંયુક્ત જ છે. વળી, બીજી વાત એ છે કે ત્યાં જ રહેલ અદૃષ્ટ દૂર રહેલ વસ્તુના ઉત્કર્ષણમાં = નજીક આવવામાં હેતુ બની શકે એ વાત માનવામાં આવતી નથી, કારણ કે દેવદત્ત વગેરે ભોજનના કોળિયા વગેરેને મોઢા સુધી લંબાવે છે તેમાં માત્ર દૂર રહેલ મુખનો પ્રયત્ન હેતુ નથી બનતો, પણ ભોજનના કવલ સુધી લંબાયેલ હાથ વગેરેનો પ્રયત્ન કારણ બને છે. મતલબ કે મુખાવચ્છિન્નાત્મવૃત્તિ પ્રયત્ન નહીં પણ હસ્તાવચ્છિન્ન આત્મવૃત્તિ યત્ન તેમાં કારણ બને છે. આથી આત્માને વિભુ માનવા છતાં પણ દૂર દેશવર્તી પદાર્થને આકર્ષવાનું અદૃષ્ટ માટે શક્ય નહીં બને. તથા બાણને

फलाद्याकर्षणहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गाद्धेत्वसिद्धेः । तत्रस्थस्यैवान्यत्रस्थितोपसर्पणहेतुत्वस्य ग्रासप्रयत्नादावदर्शनात् । आत्मस्थितशरासनाध्यासनप्रयत्ने दूरस्थितलक्ष्यप्राप्तिक्रियाहेतावतथादर्शने च विचित्रशक्तिकत्वाद्भावानाम्, अदृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगं विनापि कार्यहेतुत्वान्न साध्यसिद्धिः, अयस्कान्तभ्रामकस्पर्शगुणेन व्यभिचारश्च । न च तत्स्पर्शस्य न

भातृमती

म्लानधस्य सर्वत्रा सद्भावतः **अतिप्रसङ्गात्** = *सर्वस्याकर्षणप्रसक्तेः* **हेत्वसिद्धेः** = *अदृष्टे क्रियाहेतुगुणत्वलक्षणस्य हेतोः स्वरूपासिद्धेः । तदुक्तं* **सम्मतितर्कटीकायां** —> *'क्रियाहेतुगुणत्वात्' इत्यत्रापि यदि देवदत्तसंयुक्तात्मप्रदेशे वर्तमानमदृष्टं द्वीपान्तरवर्तिषु मुक्ताफलादिषु देवदत्तं प्रत्युपसर्पणवत्सु क्रियाहेतुः* **तदयुक्तम्,** *अतिदूरत्वेन द्वीपान्तरवर्तीभिस्तैरुत्तरसंयोगाभिसम्बन्धित्वेन तत्र क्रियाहेतुत्वाऽयोगात् । तथापि तद्धेतुत्वे सर्वत्र स्यात्, अतिशेषात् <-- (सं.त.कां.१ का. १ पृ. ५६८) इति । किञ्चाऽदृष्टस्यापि शब्दवत् पौद्गलिकत्वेन गुणत्वमापे तत्र बाधितमेव।* **न च** *यददृष्टेन यत्नजन्यते तददृष्टेन तदेवाकृष्यते न सर्वमिति नायं दोष इति* **वाच्यम्,** *देवदत्तोपभोग्यमुक्ताफलाद्यारम्भकपरमाणूनां नित्यत्वेन तददृष्टजन्यतयाऽऽकर्षणाभावप्रसङ्गात् । तथाप्याकर्षणेऽतिप्रसङ्गः । **न च** यदेव योग्यं तदेवाकृष्यते, न तु सर्वमिति नायं दोष इति* **वाच्यम्,** *स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तायाः योग्यतायास्तत्त्वाऽनभ्युपगमात्, तस्याश्च तिर्यक्षेताकृष्यमाणपदार्थवदतिवक्षेतेऽपि भावात् ।*

*किञ्चादृष्टमपि स्वयमुपसर्पदन्येषामाकर्षणहेतुः यदुत देशान्तरवर्तिमुक्ताफलादिसंयुक्तात्मस्थमेव तीति विकल्पौ जलमाकारोपादित्यधर्माधर्मावेवाऽदृष्टप्रसरौ भवतः पुरतोऽवतिष्ठेते । तत्र नाद्यः सद्योनिरवद्यावेद्यातिनोदाद्य, अदृष्टस्य सक्रियत्वापातेन द्रव्यत्वापत्त्या गुणत्वबाधात् । किञ्चेदमदृष्टं स्वयमेव तं प्रत्युपसर्पत्यदृष्टकारितं वा ? इति पूर्वार्तीमलवितल्पयुगली समवतेतीर्यतेऽत्र । प्रथमे देशान्तरवर्तीवस्तुस्तोमस्यापि तथैव तत्प्रसङ्गाददृष्टकल्पनावैफल्यात् । अदृष्टकारितास्य तं प्रत्युत्सर्पणेऽनवस्था । **न च** देशान्तरवर्तीमुक्ताफलादिसंयुक्तात्मस्थमेवाऽदृष्टं तेषां तं प्रत्युपसर्पणहेतुरिति* **वाच्यम्, तत्रस्थस्यैव** = *व्यवहितस्यैव* **अन्यत्रस्थितोपसर्पणहेतुत्वस्य ग्रासप्रयत्नादौ अदर्शनात्** । *कार्यदेशे सन्निहितं हि कारणं कार्यजनकमिति व्याप्रियते नान्यथा, अतिप्रसङ्गात् । न खलु प्रयत्नो ग्रासादिसंयुक्तात्मप्रदेशस्थ एव ग्रासादेर्देवदत्तमुखं प्रत्युपसर्पणहेतुः, अन्तरालप्रयत्नानां वैफल्यप्रसङ्गात् (स्या.रत्ना. पारि. १-१७ पृ. ९०१७) ।*

अथ *प्रयत्नादौ क्रियादृष्टेरदृष्टेऽप्यनन्यथाकल्पनाम् । तथाहि कश्चित् प्रयत्नः स्वयमपरापरदेशवानपरत्र क्रियाहेतुः, यथाऽऽकान्तरोदितोऽपरश्चानन्यथा तथा शरासनाध्यासस्थानसंयुक्तात्मप्रदेशस्थ एव शरादीनां लक्ष्यप्रदेशप्राप्तिक्रियाहेतुर्नेति* **चेत् ? अत्रोच्यते, आत्मस्थितशरासनाध्यासनप्रयत्ने** = *आत्मवर्तीने बाणासनाध्यासनस्थानगते प्रयत्ने* **दूरस्थितलक्ष्यप्राप्तिक्रियाहेतौ अतथादर्शने** = *स्वयमपरापरदेशवर्त्याऽनुपलम्भे* **च** *इयं तिरोहिता देशान्तरवर्तीमुक्ताफलादिसमाकर्षणहेतुभूतगुणानां स्वाश्रयसंयुक्ताऽसंयुक्तमुक्ताफलाद्याकर्षणहेतुत्वेन किं नेष्यते नैयायिकंमन्यैः ? **विचित्रशक्तिकत्वात् भावानाम्** । इत्थञ्च* **अदृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगं** = *स्वाश्रयसंयोगघटितसन्निकर्षं* **विनाऽपि कार्यहेतुत्वात्** = *क्रियाजनकत्वसम्भवात्* **न साध्यसिद्धिः** = *स्वाश्रयसंयुक्तद्रव्यान्तरावृत्तिकैरणकक्रियाजनकत्वलक्षणस्य साध्यस्य सिद्धेरिति । **अयस्कान्तभ्रामकस्पर्शगुणेन व्यभिचारश्च,** एकद्रव्यवृत्तेः अयस्कान्तभ्रामकस्पर्शगुणस्य स्वाश्रयासंयुक्तलोहद्रव्याऽऽकर्षणहेतुत्वात् । **न च तत्स्पर्शस्य** =

ધનુષ્યમાં ચડાવવાનો આત્મામાં રહેલ પ્રયત્ન દૂર રહેલા લક્ષ્યની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ ક્રિયાનો હેતુ બને છે. તેથી ત્યાં જઈને જ પ્રયત્ન ત્યાં ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે એવો એકાંત દેખાતો નથી. માટે માનવું પડશે ભાવોમાં વિચિત્ર પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી હોય છે. કોઈક પ્રયત્ન દૂર રહીને ક્રિયાજનક બને છે, તો કોઈક પ્રયત્ન નજીક દેશમાં રહીને. તેથી અદૃષ્ટ પણ પોતાના આશ્રય આત્માથી અસંયુક્ત પદાર્થમાં સ્વાશ્રયસંયોગ સન્નિકર્ષ વિના પણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેથી સ્વાશ્રયસંયુક્ત આશ્રયાન્તરમાં ક્રિયાજનકત્વસ્વરૂપ સાધ્ય અદૃષ્ટમાં સિદ્ધ નહીં થાય.

વળી, બીજી વાત એ છે કે એક દ્રવ્યમાં રહેનાર અને ક્રિયાજનક એવા લોહચુંબકીય ભ્રામક સ્પર્શ ગુણમાં એકદ્રવ્યત્વે સતિ ક્રિયાહેતુગુણત્વ હેતુ રહેવા છતાં સ્વાશ્રયસંયુક્ત દ્રવ્યાન્તરમાં ક્રિયાજનકત્વસ્વરૂપ સાધ્ય નથી રહેતું. લોહચુંબકનો સ્પર્શ દૂર રહેલ વસ્તુને પણ ખેંચે છે, આકર્ષે છે. આથી વ્યભિચાર દોષ પણ નૈયાયિકમતમાં વજ્રલેપ બનશે. અહીં નૈયાયિક દ્વારા એમ કહેવામાં આવે કે --> 'લોહચુંબકનો સ્પર્શ આકર્ષણક્રિયાજનક નથી, પરંતુ લોહચુંબક જ લોખંડનું આકર્ષક છે. લોહચુંબક દ્વારા તેનો સ્પર્શ દૂરસ્થ લોખંડના આકર્ષણ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ થઈ જાય છે, કારણ કે આકર્ષણ ક્રિયા પ્રત્યે લોહચુંબકસ્પર્શના અન્વય-વ્યતિરેક ચુંબકના અન્વય-વ્યતિરેકને અનુસરે છે. લોહચુંબક વિના તેના સ્પર્શમાં આકર્ષણ ક્રિયા પ્રત્યે સ્વતંત્ર અન્વય-વ્યતિરેક સંભવી શકતા નથી. માટે જેમ ઘટ પ્રત્યે દંડરૂપ દંડ દ્વારા અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ સિદ્ધ થાય છે, તેમ લોખંડને આકર્ષવાની ક્રિયા પ્રત્યે ચુંબકસ્પર્શ લોહચુંબક દ્વારા અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ સિદ્ધ થાય છે. લોહચુંબક તો દ્રવ્ય હોવાથી તેમાં ઉપરોક્ત હેતુ જ રહેતો નથી. તેથી અમારા અનુમાનમાં

लोहाकर्षणहेतुत्वम्, अन्यथासिद्धत्वादिति वाच्यम्, तदुत्कर्षेण क्रियोत्कर्षात् तस्य तद्धेतुत्वात् । एतेन - अदृष्टमेवायस्कान्तेनाऽऽकृष्टमाणलोहदर्शने सुखवत्पुंसो निश्शल्यत्वे न तत्क्रिया हेतुरिति - परास्तम्, दृष्टेनोपपत्तावदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, अन्यथाऽन्यत्रापि तद्धेतुत्वप्रसङ्गात् ।

भानुमती

अयस्कान्तस्पर्शगुणस्य **न लोहाकर्षणहेतुत्वं** = स्वाश्रयासंयुक्तलोहद्रव्याकर्षणजनकत्वं, अयस्कान्तद्रव्यस्यैव तद्धेतुत्वेन तत्स्पर्शस्य घटं प्रति दण्डरूपादेरिव **अन्यथासिद्धत्वात्** = स्वातन्त्र्येण तत्कार्यानिरूपितान्वय-व्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणावाच्छेदकस्वानिरूपिततत्कार्यानिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वाग्रहाविशेष्यताकत्वात्, द्रव्यरहितस्य तस्याकृष्टिहेतुत्वाऽदर्शनात्, न चायस्कान्ते एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वलक्षणो हेतुर्वर्तते इति न व्यभिचारावतारः इति नैयायिकेन **वाच्यम्, तदुत्कर्षेण** = अयस्कान्तस्पर्शगुणतीव्रत्वेन **क्रियोत्कर्षात्** = आकृष्टिक्रियोत्कर्षदर्शनात् **तस्य** = अयस्कान्तस्पर्शस्य एव **तद्धेतुत्वात्** = स्वाश्रयाऽसंयुक्तलोहाकर्षणकारणत्वानिश्चयात् । न ह्यकारणोत्कर्षात्कार्योत्कर्षः क्वापि दृष्टः श्रुतो वा, अन्यथा दण्डरूपाद्युत्कर्षादपि घटोत्कर्षोपलम्भप्रसङ्गात् । किञ्च पूर्वं लोहानाकर्षकस्यापि दीर्घकालमयस्कान्तसंयुक्तलोहद्रव्यस्य पश्चात् स्वातन्त्र्येण लोहाकर्षकत्वदर्शनात् पूर्वं लोहाकर्षकस्यापि दीर्घतरकालमनेकलोहद्रव्यसंयुक्तस्याऽयस्कान्तस्य पश्चादाकर्षणाऽहेतुत्वस्य दर्शनाच्च तत्स्पर्शस्यैवाकृष्टिहेतुत्वमुपगन्तव्यम् । किञ्चायस्कान्तरहितस्य तत्स्पर्शस्याकर्षणं प्रत्यन्यथासिद्धत्वोपगमे प्रयत्नस्यापि ग्रासाद्याकर्षणं प्रत्यन्यथासिद्धत्वापातेः कथङ्कारं वारणीया ? **एतेन** देवदत्ताङ्गुल्यादिकं देवदत्तगुणपूर्वकं, कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्, ग्रासादिवत् - इत्यपि **प्रत्युक्तं,** हस्तान्तरस्य साधनवैकल्यात् । **न च** द्रव्यस्य तत्र कारणत्वे प्रयत्नरहितस्यापि तत्प्रसक्तिरिति **वाच्यम्** स्पर्शरहितस्यायस्कान्तस्यापि तत्प्रसक्तेः । अथ तद्रहितस्य तस्याऽदृष्टेनायं दोष इति **चेत्** ? हन्त दृष्टेश्चेत्प्रमाणं तर्हि लोहद्रव्याकर्षणोत्पत्तावुभयं दृश्यत इत्युभयमपि तत्र कारणमस्तु विशेषाभावादिति **प्राञ्चः** (स्या. रत्ना. परि. ५-सू.८ पृ. ९०७) ।

एतेन = यदुत्कर्षेण कार्योत्कर्षस्तत्कार्यं प्रत्युत्कर्षप्रतियोगिनः कारणत्वप्रतिपादनेन । अस्याणो परास्तामित्यनेनान्वयः । **अदृष्टमेव** अस्य चाणो हेतुरित्यनेनान्वयः । **अयस्कान्तेनाकृष्यमाणलोहदर्शने** = चर्म विभिद्य पादादावन्तःप्रविष्टस्य लोहमयकीलकादेरयस्कान्तेन बहिराकृष्यमाणत्वोपलम्भे सति निःशल्यतया पुंसो यत्सुखमुपजायते तत्र यथा तदीयाऽदृष्टमेव हेतुः तथैव तस्य **सुखवत्पुंसः निःशल्यत्वे** अपि तदीयाऽदृष्टमेव हेतुः **न तत्क्रिया** = शल्योद्धारक्रिया सुखे निःशल्यत्वे वा **हेतुः** । निःशल्यतोद्धाराऽदृष्टस्य सुखजनकत्वात् उद्धारात्मके निःशल्यत्वेऽपि अदृष्टस्यैव हेतुतेति नैयायिकाशयः । शल्योद्धारक्रियोत्कर्षेण निःशल्यताद्युत्कर्षात् तस्याः क्रियाया एव तद्धेतुत्वेनोपदर्शितं नैयायिकमतं **परास्तम्** । तदेव स्पष्टयति **दृष्टेन** = शल्योद्धारकर्मणैव निःशल्यता-सुखयोः **उपपत्तौ अदृष्टकल्पनाया** = अक्लृप्तादृष्टे तद्धेतुत्वकल्पनाया **अन्याय्यत्वात्, अन्यथा** = दृष्टेनैवोपपत्तावपि दृष्टमपलप्याऽदृष्टे हेतुत्वकल्पनस्य प्रामाणिकत्वे **अन्यत्रापि** सर्वत्र **तद्धेतुत्वप्रसङ्गात्** = अक्लृप्तादृष्टस्यैव कारणत्वकल्पनायाः प्रामाणिकत्वापातात् ।

व्याभिचार दोषने स्थान नथी.' <— तो आ वात पण टाढा पहोरना गप्पा जेवी छे, कारण के जे लोहचुंबकनो भ्रामक स्पर्श उत्कृष्ट होय तो लोखंड झडपथी अने दृढतापूर्वक खेंचाय छे. चुंबकीय स्पर्शना उत्कर्षथी आकर्षण क्रियामां उत्कर्ष आवे छे. ज्यारे लोहचुंबक जूनुं थई जाय छे त्यारे तेनो भ्रामक स्पर्श अपकृष्ट = मंद थाय छे. त्यारे आकर्षण क्रिया पण मंदताथी थाय छे. कार्य हंमेशा कारणना उत्कर्षथी ज उत्कर्ष पामे, नहीं के अकारण उत्कर्षथी. माटीनी क्वोलिटि ऊंची होय तो घडो ऊंची क्वोलिटिवाळो थाय, नहीं के गधेडानी ऊंची क्वोलिटिथी. लोहचुंबक तो जेवुं पूर्वे हतुं तेवुं ज पाछळ पण होय छे. छतां आकर्षण क्रियामां पूर्वे नीव्रता अने पाछळथी मंदता आवे छे. तेथी आकर्षण क्रिया प्रत्ये लोहचुंबकने नहीं पण तेना स्पर्शने ज कारण मानवुं योग्य छे.

एतेन. अहीं आवुं नैयायिक कथन के —> 'जे पुरुषना पगनी चामडी भेदीने लोखंडनी टांकणी वगेरे पगमां खूंची गई होय तेने प्रबळ लोहचुंबक द्वारा बहार काढवामां आवे छे अने तेने जोतां पुरुषने जे सुख थाय छे, तेना प्रत्ये जेम ते पुरुषनुं अदृष्ट हेतु छे, तेम ते पुरुष निःशल्य थाय छे तेना प्रत्ये पण अदृष्ट ज हेतु छे, नहीं के ते आकर्षण क्रिया. भाग्य जोर करतुं होय तो टांकणी झडपथी नीकणी जाय अने भाग्य परवारी गयेल होय तो टांकणी घणी वार पछी नीकळे अथवा न पण नीकळे. माटे टांकणी वगेरे खेंचवानी क्रियाथी शल्यरहितता थती नथी परंतु अदृष्टथी = पुण्यथी ज थाय छे. <— पण पूर्वोक्त कथनथी निरस्त थई जाय छे. जे टांकणी वगेरे काढवानी क्रिया व्यवस्थित होय तो टांकणी वगेरे झडपथी बहार खेंचाई आवे छे. आवडत न होय अने शल्य खेंचवानी

यदपि शत्रुजिघांसया कृतेन श्येनयागेन यज्वन्येवाऽदृष्टजननात् तस्य च शत्रावसम्बन्धात् कथमात्मविभुत्वं विना फलोपपत्तिरिति, तदपि न, शक्तिविशेषरूपस्य कारणत्वस्याऽसम्बन्धेऽप्यविरोधात्, सम्बन्धघटितत्वे वा तस्य प्रकृते सम्बन्धविशेषकल्पनावश्यकत्वादिति ।

भानुमती

केचित्तु प्रकरणकृदुल्लिखितं नैयायिकमतमित्थं व्याख्यानयन्ति —> यस्य पुंसः पादादौ चर्म विभेद्यान्तःप्रविष्टस्यायसोऽयस्कान्तेनाकर्षणे निःशल्यत्वतस्सुखमुपजायते, तदीयाऽदृष्टमेव तत्र हेतुः, तदवैचित्र्यादेवाकर्षणस्योत्कर्षापकर्षादि **न त्वयस्कान्तस्पर्शस्तत्र हेतुरिति नैकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वमिति** नानैकान्तिकतेति <— **तच्चिन्त्यम्,** दर्शितसुखकारणीभूतेऽदृष्टे हेतोः सत्त्वात्, 'न तत्क्रियाहेतुः' इत्यनेनैवकारव्यवच्छेद्यस्य ग्रन्थकृता कण्ठोक्तत्वेन 'न त्वयस्कान्तस्पर्शस्तत्र हेतुः' इति व्यवच्छेदप्रतिपादनस्याप्यसमीचीनत्वाच्चेति **दिक्** ।

यदपीति पूर्वपक्षप्रतिपादनं, तदपीत्यनेनाग्रेऽन्वीयते । **शत्रुजिघांसया कृतेन श्येनयागेन** = अरिहननकामनाकरणक-श्येनक्रतुना **यज्वन्येव** = यागकर्तर्येव **अदृष्टजननात्** = कालान्तरभाविशत्रुहननानुकूलादृष्टोत्पादात् **तस्य च** = यज्वनि समवेतस्याऽदृष्टस्य च **शत्रौ असम्बन्धात् कथं आत्मविभुत्वं विना फलोपपत्तिः** = 'श्येतेनाभिचरन् यजेत' इति श्रुत्या प्रतिपादितस्य अरिहननलक्षणकार्यस्य सङ्गतिः ? अत आत्मनो विभुत्वमुपगम्य स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनैवाऽदृष्टस्य शत्रुहननलक्षणकार्यकारित्वमास्थेयमिति नैयायिकाशयः ।

तदपि न चारु, शक्तिविशेषरूपस्य कारणत्वस्य स्वाश्रयनिरूपितकार्यताश्रयेण सह **असम्बन्धे** = असम्बन्धत्वे **अपि अविरोधात्,** अयस्कान्ते तथादर्शनात् । अतो नात्मविभुत्वकल्पना सङ्गतिमङ्गति । किञ्चात्मनो विभुत्वे शत्रुवत् सर्वेषामेव श्येनजन्यादृष्टाश्रयसंयुक्तत्वेन नाशापत्तिः । **न चोद्देश्यतारूप्यसम्बन्धेन** श्येनजन्यादृष्टस्य शत्रावेव सत्त्वान्नायं दोष इति **वाच्यम्,** आत्मविभुत्वकल्पनां विनाऽपि क्लृप्तोद्देश्यतासंबन्धेन तदुपपत्तेरित्याशयेन प्रकरणकृदाह **सम्बन्धघटितत्वे वा तस्य** = कारणत्वस्य **प्रकृते** = श्येनयागस्थले **सम्बन्धविशेषकल्पनावश्यकत्वात्** = अतिप्रसङ्गवारणाय व्यापाद्यतया उद्देश्यतारूप्यसंसर्गविशेषकल्पनायाः फलयोग्यतारूप्यसम्ब-

ક્રિયા ઠેકાણા વિનાની હોય તો નિઃશલ્ય બનતાં વાર લાગે. પણ તેમાં વચ્ચે નસીબને લાવવું તે વ્યાજબી નથી. પ્રત્યક્ષ આકર્ષણક્રિયામાં નિઃશલ્યતાહેતુતા માનવા દ્વારા શલ્ય ખેંચવાની ક્રિયાથી નિઃશલ્યતાની ઉપપત્તિ = સંગતિ થઈ શકે છે તો પછી શા માટે અદૃશ્ય એવા અદૃષ્ટમાં નિઃશલ્યતાની કારણતાની કલ્પના કરવી ? આ વાત વ્યાજબી નથી. બાકી આવું માનવામાં તો અન્યત્ર સર્વત્ર દૃષ્ટકારણનો અપલાપ કરી અદૃષ્ટ કારણની જ કલ્પના કરવાની આપત્તિ આવશે. ભાગ્યને સહકારી કારણ માનવું હોય તો ભલે માનો, પણ શલ્યોદ્ધાર ક્રિયામાં શલ્યરહિતના પ્રત્યેની કારણતાનો અપલાપ કરવો તે તો બિલકુલ વ્યાજબી જણાતું નથી.

નૈયાયિક :- यदपि. । શત્રુને મારવાની ઇચ્છાથી જે શ્યેનયાગ કરાય છે તેના વડે શ્યેનયજ્ઞ કરનાર વ્યક્તિમાં અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી શત્રુનું મોત થાય છે. એક નિયમ એવો છે કે કાર્યતાવચ્છેદક સંબંધથી કાર્ય ત્યાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે જ્યાં કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધથી કારણ રહેતું હોય. અહીં તો અદૃષ્ટસ્વરૂપ કારણ અને શત્રુમોતસ્વરૂપ કાર્ય પરસ્પર વ્યધિકરણ છે. આથી કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ના શકે. પરંતુ શત્રુહિંસા થાય તો છે જ. આત્માને વિભુ માન્યા વિના ઉપરોક્ત ઘટના ઘટી શકતી નથી. આથી માનવું પડશે કે અદૃષ્ટનો આશ્રય બનનાર આત્મા સર્વવ્યાપી છે. તેથી અદૃષ્ટના આશ્રયભૂત આત્માનો સંયોગ શત્રુ સાથે પણ થશે. અર્થાત્ સ્વાશ્રયસંયોગસંબંધથી અદૃષ્ટ પણ શત્રુમાં રહેશે. આથી તેની હત્યા તે અદૃષ્ટ દ્વારા થઈ શકશે. આમ શ્યેનયજ્ઞસ્થલીય હિંસાથી આત્મામાં સર્વગતત્વની સિદ્ધિ થાય છે.

❀ શ્યેનયજ્ઞસ્થલીય હિંસા આત્મવિભુત્વની અસાધક ❀

સ્યાદ્વાદી :- तदपि. । આ નૈયાયિક કથન પણ બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે કારણતાને શક્તિવિશેષસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો તેવી શક્તિના આશ્રયભૂત શ્યેનયજ્ઞજન્ય અદૃષ્ટનો કાર્યાધિકરણ સાથે સંબંધ ન થવા છતાં પણ તેના દ્વારા શત્રુહિંસાસ્વરૂપ કાર્ય થઈ શકે છે. જેમ લોખંડને આકર્ષવાની શક્તિ લોહચુંબકમાં હોવાથી લોહચુંબક પોતાનાથી અસંબદ્ધ એવા પણ લોખંડને ખેંચી શકે છે. એ જ રીતે શત્રુનાશકતાશક્તિ શ્યેનયજ્ઞજન્ય અદૃષ્ટમાં હોવાથી તે પોતાનાથી અસંબદ્ધ એવા દૂરદેશવર્તી શત્રુને મારવાનું કામ કરી શકે છે. છતાં જો કારણતાને સંબંધઘટિત માનવી હોય તો પ્રસ્તુતમાં શ્યેનયજ્ઞસ્થલે ઉદ્દેશ્યતાનામક સંબંધની કલ્પના કરી શકાય છે. આશય એ છે કે આત્માને વિભુ = સર્વગત માનવામાં આવે તો પણ શ્યેનયજ્ઞજન્ય અદૃષ્ટના આશ્રય શ્યેનયજ્ઞકર્તા આત્માનો પોતાના શત્રુની જેમ ચૈત્ર, મૈત્ર વગેરે સર્વ વ્યક્તિ સાથે સંયોગ હોવાથી શત્રુની જેમ ચૈત્ર, મૈત્ર વગેરેનો પણ નાશ થવાની આપત્તિ આવશે. જેના નિવારણ માટે નૈયાયિકે ઉદ્દેશ્યતાનામક સંબંધને જ કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ માનવો પડશે. શ્યેનયજ્ઞકર્તાનો મારવાનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર

अथात्मनो महत्त्वं तावन्निर्विवादं द्रव्यचाक्षुषं प्रति कल्पनीयहेतुभावस्य महत्त्वस्य लाघवेन जन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वकल्पनादात्मसाक्षात्कारनिर्वाहायात्मनि महत्त्वस्यावश्यकत्वात् । तच्च महत्त्वं न जन्यं, कार्यं हि महत्त्वमवयवबहुत्वजन्यं स्यात् तन्महत्त्वजन्यं वा प्रचयजन्यं वा । न च त्रितयमपि निरवयवस्यात्मनः सम्भवतीति । एवञ्चायं प्रयोगः - आत्मा विभुः नित्यमहत्त्वात्, आकाशवदिति चेत् ?

भानुमती

न्धविशेषकल्पनाया वा प्रमाणसिद्धत्वात् तेनैवास्तु कार्यनिर्वाहः ।

नैयायिकः शङ्कते ***अथेति*** *। चेदित्यनेनास्यान्वयः ।* ***आत्मनो महत्त्वं*** *= महत्परिमाणं* ***तावन्निर्विवादसिद्धं*** *= उभयमतसिद्धम् । उद्भूतरूपसत्त्वेऽपि परमाणोरचाक्षुषत्वेन* ***द्रव्यचाक्षुषं प्रति कल्पनीयहेतुभावस्य*** *= समवायसम्बन्धेन क्लृप्तकारणताकस्य* ***महत्त्वस्य लाघवेन*** *= नानाकार्यकारणभावाऽकल्पनलाघवेन* ***जन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं*** *= जन्यं यत् द्रव्यप्रत्यक्षं तन्मात्रवृत्तिवैजात्यावच्छिन्नं* ***प्रत्येव हेतुत्वकल्पनात्*** *। महेश्वरीयद्रव्यसाक्षात्कारवारणाय 'जन्ये'ति । विषयतासम्बन्धेन जन्यद्रव्यसाक्षात्कारे समवायेन महत्त्वस्य कारणत्वेन* ***आत्मसाक्षात्कारनिर्वाहाय*** *= आत्मगोचरजन्यप्रत्यक्षोपपत्तये* ***आत्मनि*** *समवायेन* ***महत्त्वस्यावश्यकत्वात्,*** *आत्मप्रत्यक्षस्य महत्त्वकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् ।* ***तच्च*** *= इत्थञ्च प्रदर्शितकार्यकारणभावबलेन सिद्धं आत्मसमवेतं* ***महत्त्वं न जन्यम्,*** *यतः* ***कार्यं*** *= कार्यतावच्छेदकाक्रान्तं* ***हि महत्त्वं अवयवबहुत्वजन्यं स्यात्*** *द्व्यणुकादिपरिमाणवत्,* ***तन्महत्त्वजन्यं*** *= अवयवसमवेतमहत्त्वजं* ***वा*** *घटादिपरिमाणवत्,* ***प्रचयजन्यं*** *= शिथिलाख्यसंयोगजन्यं* ***वा*** *तूलकादिपरिमाणवत् ।* ***न च त्रितयमपि*** *महत्त्वं* ***निरवयवस्यात्मनः सम्भवतीति;*** *अवयवविरहे तद्बहुत्वजन्यं तन्महत्त्वजन्यं तत्प्रचयजन्यं वा महत्त्वं कुत आत्मनि सम्भवेत् ? सामग्रीविरहे कार्याजिनस्यान्याप्यत्वात् ।* ***न*** *चात्मनो निरवयवत्वमेव कुतःसिद्धमिति* ***वाच्यम्,*** *आत्मनः सावयवत्वेऽनित्यतापत्तेः । इत्थमात्मनि नित्यमहत्त्वसिद्धौ विभुत्वमपि सेत्स्यति, तस्य विभुत्वव्याप्यत्वात् ।* ***एवञ्चायं प्रयोग*** *इति सुगमम् ।*

પોતાનો શત્રુ છે. પોતાના શત્રુને ઉદ્દેશીને તે શ્યેનયજ્ઞ કરતો હોવાથી શ્યેનયજ્ઞજન્ય અદૃષ્ટ હન્તવ્યસ્વરૂપે ઉદ્દેશ્યતાસંબંધથી માત્ર દુશ્મનમાં જ રહેવાથી તેની હત્યા થશે, ચૈત્ર વગેરેની નહીં. આત્માને વિભુ માન્યા પછી પણ આ રીતે ઉદ્દેશ્યતાસંબંધનો સ્વીકાર આવશ્યક છે જ અને આત્માને સર્વવ્યાપી ના માનો છતાં પણ તે સંબંધનો કારણતાવચ્છેદકરૂપે સ્વીકાર કરો તો શત્રુહત્યા વગેરે ઘટી શકે છે. તો શા માટે આત્માને વિભુ માનવાનું કષ્ટ લેવું ? માટે આત્મા સર્વગત નથી - એમ ફલિત થાય છે.

॥ नित्यमहत्त्व आत्मवैभवसाधक - नैयायिक ॥

पूर्वपक्ष :- अथा. । આત્મામાં મહત્ત્વ = મહત્પરિમાણ તો વિવાદ વિના સિદ્ધ છે જ, કારણ કે ઉત્કટરૂપવાળા પરમાણુ વગેરેનું ચાક્ષુષ ન થવાથી દ્રવ્યચાક્ષુષ પ્રત્યે મહત્ત્વમાં કારણતા અવશ્ય માનવાની છે. તો જ મહત્ત્વશૂન્ય પરમાણુ આદિના અચાક્ષુષની ઉપપત્તિ થઈ શકે. હવે સવાલ ફક્ત એટલો જ છે - મહત્ત્વનું કાર્યતાવચ્છેદક શું છે ? દ્રવ્યચાક્ષુષત્વને તેનું કાર્યતાઅવચ્છેદક માનવામાં આવે તો દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે અન્યવિધ કારણતાની કલ્પના કરવાનું ગૌરવ થશે. આથી જન્ય-દ્રવ્યપ્રત્યક્ષત્વને જ મહત્ત્વનું કાર્યતાઅવચ્છેદક માનવું ઉચિત છે. ઈશ્વરીય દ્રવ્યસાક્ષાત્કારનું વારણ કરવા માટે જન્યતાનો કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં નિવેશ કરવો ઉચિત છે. આ રીતે વિષયતાસંબંધથી દ્રવ્યવિષયક જન્યસાક્ષાત્કાર પ્રત્યે સમવાયસંબંધથી મહત્ત્વ = મહત્પરિમાણ કારણ નિશ્ચિત થવાથી આત્માના માનસ પ્રત્યક્ષની સંગતિ કરવા માટે આત્મામાં સમવાય સંબંધથી મહત્ત્વ માનવું જ પડશે. કારણ વિના તો કાર્ય ક્યારેય સંભવી ના શકે. આ રીતે જન્ય-દ્રવ્યસાક્ષાત્કારના કારણરૂપે જે મહત્ત્વ આત્મામાં સિદ્ધ થશે તેને અનિત્ય = કાર્ય તો માની ન શકાય, કારણ કે અનિત્ય એવું મહત્પરિણામ કાં તો દ્વ્યણુકપરિમાણ વગેરેની જેમ અવયવગતબહુત્વ સંખ્યાથી જન્ય હોય કાં તો ઘટપરિમાણ આદિની જેમ અવયવમહત્પરિમાણથી જન્ય હોય અથવા તો રૂપરિમાણની જેમ પ્રચય = શિથિલ સંયોગથી જન્ય હોય. પરંતુ આત્માનું પરિમાણ તો ઉપરોક્ત ત્રિવિધ જન્ય પરિમાણમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું સંભવી શકતું નથી. આનું કારણ એ છે કે નિત્ય એવો આત્મા નિરવયવ હોવાથી અવયવબહુત્વસંખ્યા કે અવયવમહત્ત્વ કે અવયવપ્રચય - આ ત્રણમાંથી એક પણ કારણ આત્મામાં સંભવી શકતું નથી. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ અશક્ય હોવાથી આત્મામાં કોઈ પણ જન્ય પરિમાણ સંભવતું નથી. છતાં ઉપરોક્ત જન્યજનકભાવના બળથી આત્મામાં મહત્પરિમાણ તો સિદ્ધ છે જ. આથી પરિશેષન્યાયથી આત્મામાં નિત્ય મહત્પરિમાણ સિદ્ધ થાય છે. આ નિત્ય મહત્ત્વ એ નિત્ય પરમપ્રકૃષ્ટપરિમાણનું વ્યાપ્ય છે, જેને વિભુત્વ=વિભુપરિમાણ પણ કહે છે. આ રીતે અહીં અનુમાનપ્રયોગ એવો થશે કે આત્મા વિભુ છે, કારણ કે તેમાં નિત્ય મહત્ત્વ = મહત્પરિમાણ છે. જે જે દ્રવ્યમાં નિત્ય મહત્પરિમાણ હોય છે તે તે દ્રવ્યમાં વિભુત્વ હોય છે, જેમ કે આકાશ. આત્મામાં પણ નિત્ય મહત્ત્વ હોવાથી તેમાં વિભુ પરિમાણની સિદ્ધિ થશે.

अत्रोच्यते - अत्र हि परमप्रकृष्टपरिमाणवत्त्वलक्षणं विभुत्वं साध्यते । न च नित्यमहत्त्वे सत्यपि परमप्रकर्षविपर्ययं बाधते कश्चित्तर्कः इत्यप्रयोजकोऽयं हेतुः ।

'अपकृष्टत्वे तस्य जन्यत्वापत्तिर्बाधिका, गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्य बहुत्वजन्यतावच्छेदकत्वादि'ति चेत् ? न, परमाणुपरिमाणसाधारणतया तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्, त्रुटिमहत्त्वावधिकोत्कर्षेण समं साङ्कर्यात् तादृपापकर्षस्य

भानुमती

स्याद्वादीभिः **अत्रोच्यते** —> **अत्र** = प्रकृतानुमानप्रयोगे हि **परमप्रकृष्टपरिमाणलक्षणं विभुत्वं साध्यते** । **न च नित्यमहत्त्वे सत्यपि** आत्मनि **परमप्रकर्षविपर्ययं** = अपकर्षं **बाधते कश्चित्तर्कः** । अस्तु नित्यमहत्त्वमात्मनि मास्तु परमप्रकृष्टपरिमाणं ? इति परेणोद्भाव्यते नैव किञ्चिद् वक्तुं पार्यते नैयायिकैः । **इति** हेतोः **अप्रयोजकः** = विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वलक्षणाप्रयोजकत्वदोषकलङ्कितः **अयं** नित्यमहत्त्वलक्षणो **हेतुः** । विपक्षबाधकतर्काविरहे हेतुसहस्रेणाऽपि साध्यासिद्धेः अन्यथा मनसोऽपि वैभवासिद्धेप्रसङ्गात् । तथाहि शक्यते हीदमपि वक्तुं यद्यत मनो विभु सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, सर्वदा विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्, नित्यत्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वात्, ज्ञातासमवायिकारणसंयोगाधारत्वात् वेति । न चैतदभिमतं नैयायिकानाम् । अत एव न नित्यमहत्त्वहेतूनाऽऽत्मवैभवसाधना श्रेयस्करी नैयायिकानामित्याशयः ।

अथ अपकृष्टत्वे = गगनमहत्त्वावधिकापकृष्टत्वे तु **तस्य** = आत्मपरिमाणस्य **जन्यत्वापत्तिः बाधिका, गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्य बहुत्वजन्यतावच्छेदकत्वात्** = अवयवबहुत्वसङ्ख्यादिकार्यतावच्छेदकत्वात् । अत एवात्मपरिमाणं गगनपरिमाणवदपकर्षनाश्रयत्वान्नित्योक्तिर्नेत्यपगन्तव्यम् । 'अहं महान्' इतिप्रत्यक्षासिद्धपरममहत्त्वत्वजातेरात्मनिष्ठाया गगनादिपरिमाणसाधारण्यादित्येके । **न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाकृतो वाचस्पतिमिश्रस्य** मते आत्मपरिमाणस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात् 'अहं महान्' इति प्रत्यक्षाभावात् तन्मते परमप्रकृष्टपरिमाणत्वरूप न जातित्वं किन्तु अपकर्षाश्रयपरिमाणत्वमिति **ध्येयम्** ।

स्याद्वादी प्रत्युत्तरयति-**नेति** । **परमाणुपरिमाणसाधारणतया** = नित्यपरमाणुपरिमाणाऽनित्यघटादिपरिमाणवृत्तितया **तस्य** = गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्य **कार्यतानवच्छेदकत्वात्** = अवयवबहुत्वसङ्ख्यादिनिरूपितजन्यतायाः अवच्छेदकत्वाऽसम्भवात्, अतिरिक्तधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वाऽयोगात् । दोषान्तरमाह—> **त्रुटिमहत्त्वावधिकोत्कर्षेण समं साङ्कर्यात्** । तथाहि द्व्यणुकगतमहत्त्वावधिकोत्कर्ष आकाशपरिमाणमेऽस्ति परं तत्राकाशसमवेतमहत्त्वावधिकापकर्षो नास्ति । परमाण्वादिपरिमाणे गगनमहत्त्वावधिकापकर्षो वर्तते किन्तु त्रसरेणुसमवेतमहत्त्वावधिकोत्कर्षो नास्ति । घटपरिमाणादौ तूभयमस्तीति परस्परव्यधिकरणयोरेकत्र समावेशेन साङ्कर्यात् **तादृ-**

☬ नित्यमहत्त्व आत्मवैभवसाधक नथी - स्याद्वादी ☬

उत्तरपक्ष :- अत्रो. । उपरोक्त अनुमानप्रयोगथी आत्मामां जे विभुत्व सिद्ध करवुं नैयायिकने अभिमत छे ते परमप्रकृष्ट परिमाणवत्त्वस्वरूप छे. परंतु नित्य महत्त्व होवा छतां आत्मामां परमप्रकर्षथी विपरीत अपकृष्ट परिमाण मानवामां आवे तो कोई विपक्षबाधक तर्क नैयायिक द्वारा बतावी शकातो नथी. आम अनुकूलतर्क=विपक्षबाधक तर्क न होवाथी नित्यमहत्त्वात्मक नैयायिकसंमत हेतु अप्रयोजक छे. आथी नित्यमहत्त्व द्वारा आत्मामां परमप्रकृष्ट परिमाणनी सिद्धि नहीं थई शके.'

नैयायिक :- अथ. । जो आत्मानुं परिमाण अपकृष्ट मानशो तो तेने जन्य मानवानी आपत्ति आवशे, कारण के गगनपरिमाणनी अपेक्षाए जेनुं परिमाण अपकृष्ट = अल्प होय छे ते बहुत्व संख्याथी जन्य होय छे. आत्मानुं परिमाण अपकृष्ट मानवामां आवे तो गगनपरिमाणनी अपेक्षाए तेमां अपकर्ष आवशे के जे बहुत्वसंख्यानुं जन्यताअवच्छेदक हशे. आ तो स्याद्वादीने पण मान्य नथी. आथी गगनपरिमाणनी जेम आत्मपरिमाणने पण परमप्रकृष्ट मानवुं ज उचित छे.

☬ अपकर्ष बहुत्वकार्यताअनवच्छेदक ☬

स्याद्वादी :- न, ष. । ना, आ वात असंगत छे. गगनपरिमाणनी अपेक्षाए जे परिमाण अपकृष्ट होय ते बहुत्वसंख्यादिथी जन्य होय अने ते परिमाणमां रहेनार अपकर्ष बहुत्वजन्यताअवच्छेदक होय- आ नैयायिक कथन व्याजबी न होवानुं कारण ए छे के गगनावधिक = गगननी अपेक्षाए अपकर्ष तो नित्य परमाणुपरिमाणमां पण रहेल होवाथी ते बहुत्वजन्यतावच्छेदक नहीं बनी शके. अकार्यमां रहेनार धर्म कार्यताअवच्छेदक कई रीते बने ? ना ज बने. वळी, बीजी वात ए छे के गगनावधिक अपकर्षनुं त्रसरेणुअवधिक उत्कर्षनी साथे सांकर्य थवाथी आकाशमहत्त्वावधिक अपकृष्टत्व जातिस्वरूप मानी न शकाय. आशय ए छे के त्रुटि = त्रसरेणुमां रहेनार महत्त्वनी अपेक्षाए गगनमहत्त्वमां उत्कृष्टत्व रहे छे. परंतु गगनमहत्त्वमां गगनमहत्त्वावधिक उत्कृष्टत्व रहेतुं नथी.. तेम ज परमाणुपरिमाणमां गगनमहत्त्वावधिक अपकर्ष रहे छे पण तेमां त्रसरेणुअवधिक उत्कर्षनो अभाव होय

जातित्वासिद्धेश्च । परमाणुपरिमाणानभ्युपगमे च गगनपरिमाणानभ्युपगमेऽपि किं क्षतिमावहति ?

उत्कापकर्षेण जन्यतायां परमाणुपरिमाणव्यावृत्तत्वमपि दीयत इति चेत् ? आत्मपरिमाणव्यावृत्तत्वस्यापि तत्र दाने किं तव गृहभङ्गः ? उभयाभावनिवेशे हि न कि(?क)मपि दोषं पश्यामः ।

भानुमती

शापकर्षस्य = गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्य **जातित्वासिद्धेश्च** सङ्करस्य जातिबाधकत्वात् ।

ननु सङ्कीर्णत्वेऽपि गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्य जातित्वमेव, सङ्करस्य जातिबाधकत्वप्रवादस्य निर्मूलत्वात् । **न च** स्वसामानाधिकरण्य-स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन यज्जातीयविशेषत्वजातित्वं यत्र वर्तते तत्र तज्जातित्वव्यापकत्वमिति नियमभङ्गस्यैव तदनभ्युपगमे बाधकत्वमिति **वाच्यम्,** तत्र मानाभावात् । न च तथाप्यतिरिक्तवृत्तित्वेन गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्य कार्यतानवच्छेदकत्वमित्युक्तमेवेति **वक्तव्यम्,** परमाणुपरिमाणानभ्युपगमेनैव तन्निवारणसम्भवादिति नव्यनैयायिकाशङ्कानामनेकान्तवादी प्राह - **परमाणुपरिमाणानभ्युपगमे च गगनपरिमाणानभ्युपगमेऽपि किं क्षतिमावहति** ? गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्यावयवबहुत्वसङ्ख्यादिकार्यतावच्छेदकत्वोपपत्तये कार्यतायाः अतिरिक्तवृत्तित्वनिवारणाय परमाणुपरिमाणावधिकोत्कर्षस्यावयवबहुत्वसङ्ख्यादिकार्यतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावात् । तथा च पर्याप्तयोगप्रतियोगिवैधानयोरुभयत्र समानत्वेनावयवबहुत्वकार्यतावच्छेदकस्य वैनियोगमनाविरहग्रस्तत्वमनिवार्यमेव सुरगुरुणापीति स्यादवादिनोऽभिप्रायः ।

अथ **उत्कापकर्षेण जन्यतायां** = गगनमहत्त्वावधिकापकर्षनिरूपितत्वसम्बन्धेन कार्यतायां **परमाणुपरिमाणव्यावृत्तत्वमपि दीयते** । तथा च परमाणुपरिमाणाभेदसम्बन्धे सति गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्यावयवबहुत्वादेर्निरूपितायाः कार्यतायाः अवच्छेदकत्वान्न कार्यतातिरिक्तवृत्तित्वदोषः । एवं सत्यात्मपरिमाणस्यापकृष्टत्वे बहुत्वजन्यतापत्तेर्दुर्वारैव **इति चेत् ? आत्मपरिमाणव्यावृत्तत्वस्यापि तत्र** = अवयवबहुत्वादिजन्यतावच्छेदककोटौ **दाने किं तव** नैयायिकस्य **गृहभङ्गः** ? **उभयाभावनिवेशे** = परमाणुपरिमाणात्मपरिमाणोभयभेदप्रवेशे **हि न कि(?क)मपि दोषं पश्यामः**। ततश्च आत्मपरिमाणाभेदसम्बन्धे सति परमाणुपरिमाणाभेदसम्बन्धे सति गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्यावयवबहुत्वादिकार्यतावच्छेदकत्वमिति सिद्धावात्मपरिमाणस्यापकृष्टत्वेऽपि न जन्यत्वापत्तेर्बाधिका । **एतेन** विभुरात्मा परमाणुपरिमाणानाश्रयत्वे सति नित्यद्रव्यत्वात्, आकाशवत्' (न्या.भू.पृ.१४९) इति **न्यायभूषण**कारवचनं **परास्तम्,** ज्ञानासमवायिकारणभेदस्योपाधित्वात् ।

છે. જ્યારે ઘટાદિપરિમાણમાં ગગનમહત્ત્વાવધિક અપકૃષ્ટત્વ અને ત્રસરેણુપરિમાણઅવધિક ઉત્કૃષ્ટત્વ બન્ને રહે છે. આમ પરસ્પર વ્યધિકરણ ધર્મોનો એકત્ર સમાવેશ થવાથી ગગનમહત્ત્વાવધિક અપકૃષ્ટત્વનું ત્રસરેણુમહત્ત્વાવધિક ઉત્કૃષ્ટત્વની સાથે સાંકર્ય થશે, જે નૈયાયિકમતાનુસાર જાતિબાધક છે. આથી ગગનમહત્ત્વાવધિક અપકર્ષની જાતિરૂપે સિદ્ધિ નહિં થઈ શકે. —> પરમાણુપરિમાણ કે દ્વ્યણુકપરિમાણ જેવી કોઈ ચીજ જ આ દુનિયામાં ન હોવાથી ગગનમહત્ત્વાવધિક અપકર્ષને અવયવબહુત્વસંખ્યાજન્યતાઅવચ્છેદક માનવામાં વાંધો નથી.<— આવું નૈયાયિકકથન પણ અસંગત છે, કારણ કે એના બદલે એમ પણ કહી શકાય છે કે ગગનપરિમાણ જેવી કોઈ ચીજ જ આ દુનિયામાં નથી તેથી પરમાણુપરિમાણઅવધિક ઉત્કર્ષ જ બહુત્વસંખ્યાજન્યતાઅવચ્છેદક છે. આવું માનવામાં નૈયાયિકને વાંધો શું છે ? પરમાણુપરિમાણનો અપલાપ કરવો કે ગગનપરિમાણનો અપલાપ કરવો - એમાં કોઈ વિશેષ ફરક નથી પડતો. આમ અવયવબહુત્વજન્યતાઅવચ્છેદક ગગનમહત્ત્વઅવધિક અપકર્ષ છે કે પરમાણુપરિમાણઅવધિક ઉત્કર્ષ ? આ વિષયમાં વિનિગમનાવિરહ દોષ પણ પ્રસક્ત થશે. જો નૈયાયિક એમ કહે કે —> માત્ર ગગનમહત્ત્વઅવધિક અપકર્ષ નહીં પણ પરમાણુપરિમાણભિન્નત્વવિશિષ્ટ ગગનમહત્ત્વઅવધિક અપકર્ષ એ બહુત્વસંખ્યાજન્યતાઅવચ્છેદક છે. આથી હવે કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ અતિપ્રસક્ત થવાનો દોષ નહીં આવે, કારણ કે પરમાણુપરિમાણ બહુત્વકાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી શૂન્ય છે. તેમાં વિશેષ્ય હોવા છતાં વિશેષણ ના હોવાથી વિશેષણાભાવપ્રયુક્ત વિશિષ્ટ કાર્યતાવચ્છેદકધર્મનો અભાવ સિદ્ધ થવાથી દર્શિત વિશિષ્ટ ગગનમહત્ત્વાવધિક અપકર્ષ બહુત્વસંખ્યાકાર્યતાઅવચ્છેદક બની શકશે. તેથી ફરીથી આત્મપરિમાણ જન્ય થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તેમાં ઉપરોક્ત કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ રહે છે. <— તો આ વાત પણ અસંગત છે, કારણ કે અવયવબહુત્વજન્યતાઅવચ્છેદકધર્મ શરીરમાં નૈયાયિક પરમાણુપરિમાણભેદનો નિવેશ કરે જ છે, તો પછી આત્મપરિમાણભેદનો પણ તેમાં નિવેશ કરવામાં હે નૈયાયિક ! તારું શું ઘર ભાંગી પડે છે ? ઉભયાભાવ અર્થાત્ પરમાણુપરિમાણભેદ અને આત્મપરિમાણભેદનો કાર્યતાઅવચ્છેકધર્મશરીરમાં પ્રવેશ કરવામાં કોઈ પણ દોષને અમે જોતા નથી. અર્થાત્ પરમાણુપરિમાણભિન્નત્વે સતિ આત્મપરિમાણભિન્નત્વે સતિ ગગનમહત્ત્વાવધિક અપકર્ષ એ અવયવબહુત્વસંખ્યાનો જન્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે - એમ માનવું નિર્દોષ છે. આમ માનવામાં આવે તો આત્મપરિમાણને અપકૃષ્ટ માનવા છતાં તેને અવયવબહુત્વસંખ્યાથી જન્ય માનવાની આપત્તિ નહીં આવે. આથી ગગનમહત્ત્વાવધિક અપકર્ષ આત્મપરિમાણમાં માની શકાય છે.

❀❀ नित्यमहत्परिमाण आत्मामां असंभवित - स्याद्वादी ❀❀

वस्तु. । વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે આત્મામાં નિત્યમહત્ત્વસ્વરૂપ હેતુ જ રહેતો ન હોવાથી 'આત્મા વિભુ છે, કારણ કે તે નિત્ય

वस्तुत आत्मपरिमाणपरिणतिविशेषे शरीरनामकर्मणो हेतुत्वात् तस्य नित्यत्वासिद्ध्या स्वरूपासिद्धो हेतुः ।
नन्वेवं **शरीरपरिमाणभेदेनात्मपरिणामभेदादात्मभेदापत्तिः परिमाणभेदे द्रव्यभेदनियमादिति चेत् ? न एकत्र घटे**

भानुमती

वस्तुत :आत्मपरिमाणपरिणतिविशेषे = संसार्यात्मपरिमाणे **शरीरनामकर्मणो हेतुत्वात्** सिद्धात्मपरिमाणे च चरमभवीयशरीरभागहीनात्तदाहनापरिणामरूप योगनिरोधजन्यनिर्जरारूप हेतुत्वात्, **तस्य** = :आत्मपरिमाणरूप **नित्यत्वा-ऽसिद्ध्या** ':आत्मा विभुर्नित्यमहत्त्वादाकाशवदि'त्यत्र **स्वरूपासिद्धो हेतुः । न च** शरीरनामकर्मणः शरीरपरिणामं प्रति कारणत्वेनात्मपरिमाणपरिणतौ तदशेषे तत: किमायातमिति **वक्तव्यम्,** शरीरात्मनोः कथञ्चिदभेदात्वात् । देहादात्मनः सर्वथा पृथक्त्वे हि न हिंसादयः स्युः । न हि ब्राह्मणशरीरहत्यैव ब्रह्महत्या, मृतब्राह्मणदेहदाहेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न च मारणोद्देश्यत्वाभावादयमदोषः, तदुद्देश्येनापि तत्प्रसङ्गात् । ब्राह्मणात्मनस्तु नाश एव नेति ब्राह्मणं हतोऽपि न सा हिंसा स्यात् । **न च** ब्राह्मणशरीरावच्छेदेनाज्ञानजनकमनःसंयोगविशेषनाशानुकूलो व्यापार एव ब्रह्महत्येति **वाच्यम्,** तादृशमनःसंयोगस्य स्वत एव नश्वरत्वात्, साक्षाद् घातानुपपत्तेश्च । **न च** ब्राह्मणशरीरावच्छेदेन-दुःखेतरशेषानुकूलव्यापार एव ब्रह्महत्येति **वक्तव्यम्,** शरीराच्छरीरिणः सर्वथा भेदे तच्छेदादेना तस्य दुःखोदयानुपपत्तेः । किञ्च युष्मन्मते ':आत्मनो महत्त्वं तावदीश्वरत्वात्' इत्यपि वार्तामात्रम्, ईश्वरस्य च परिमाणतत्त्वे मानाभावात्, द्रव्यत्वरूप गुरुत्वादेरेव परिमाणस्याऽसाधकत्वात्, तस्य चापरिमेयत्वादिति त्वन्मतसिद्धमेवेति व्यक्तं **पदार्थखण्डनप्रतीके** ।

वस्तुतः पुन ईश्वरस्य द्रव्यत्वेऽपि मानाभावः, तत्र संयोगे विभागेऽपि मानाभावात्, मानाभावाच्च क्रियातिरोषं प्रति प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वस्य । न त्वेतन्मनोयोगेन्द्रियजन्यतायां ज्ञानादौ तत्रैव बहुशः निरासात्, :अस्मदादीनामपि संयोगविभागौ न स्यातामिति चेत् ? न, स्यातामेव ।

:अत एव द्रव्यत्वमपि दूरपरहतम्, 'द्रव्यमहमि'ति न प्रतीतेर्लोकानाम् । तस्मात् मूर्तत्वमेव द्रव्यत्वमिति पृथक्प्रपञ्चम् इति ***रामभद्रसार्वभौमैः*** *व्याख्यानात् द्रव्यसाक्षात्कारावलम्बनेनात्मनि महत्त्वासिद्धेः ।*

*:अथाऽशुद्धमेतत्सार्वभौममतम्, जन्यसत्तावच्छेदासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धरूप द्रव्यत्वरूपात्मकरूपे सत्त्वात्, जन्यसत्तावच्छेदं प्रति द्रव्यत्वेनाऽसमवायिकारणत्वे समवायेन नीलादौ स्वाश्रयसमवेतत्वेन नीलादेर्हेतुत्वेनाऽतिप्रसक्तगुणादावपि नीलाद्युत्पादप्रसङ्गात् । **न च** स्वसमवायिसमवेतत्वं स्वसमवायिनिष्ठसमवायप्रतियोगित्वम्, तच्च प्रतियोगिभेदेन भिद्यमानेति द्रव्यनिष्ठेन तेन नीलादौ हेतुत्वाङ्गीकारापत्तेरिति **वाच्यम्,** समवायप्रतियोगित्वं समवायिद्रव्यत्वलक्षणैकभेदादेव भिद्यं, न तु प्रतियोगिभेदेन, गौरवादित्यभ्युपगमात् । **न च** स्वाश्रयसमवेतत्वावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वसम्बन्धेन नीलादेरसमवायिकारणत्वमस्त्विति **वाच्यम्** स्वाश्रयसमवेतत्व-द्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावेन गुरुतरकार्यकारणभावकल्पनापत्तेः । **न च** स्वाश्रयसमवेतत्व-द्रव्यत्वोभयसम्बन्धेन तदास्त्विति **वाच्यम्,** नीलपीतादीनामनन्तानां कारणतावच्छेदकसम्बन्धकोटौ द्रव्यत्वप्रवेशापेक्षया सत्त्वावच्छेदे द्रव्यत्वेन पृथक्कारणतायां एव लघुत्वादित्यादिकं (:प्र.रत्ना.पृ.८) **आत्मख्यातौ** द्रष्टव्यम् ।

नन्वेवं शरीरपरिमाणभेदेन आत्मपरिमाणभेदात् आत्मभेदापत्तिः = :आत्मनाशप्रसङ्गः, ***परिमाणभेदे द्रव्यभेदनियमात्*** *घटपटभेदादौ तथानुभवत्वात्* **इति चेत्** *?* **न,** *एवं सति पाकात् घटश्यामरूपनाशानन्तरं रक्तरूपोत्पादे रूपभेदेन घटभेदापत्तेरपि दुर्वारत्वात् । **न च** तिरोहितभेदरूप शुद्धाभेदावतिरोधित्वाङ्ग रूपभेदेऽपि घटभेदापात इति* **वाच्यम्,** *एवं* **एकत्र घटे श्यामरक्तादिरूपभेदेऽपि** *घटाभेदसमर्थने हि* **घटाभेदवत्** *शरीरपरिमाणभेदेनात्मनः*

મહત્ત્વનો આશ્રય છે' એવા પૂર્વોક્ત અનુમાનમાં હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષથી કલંકિત બને છે. નિત્ય મહત્ત્વ આત્મામાં ન હોવાનું કારણ એ છે કે આત્માના પરિમાણસ્વરૂપ પરિણામવિશેષ પ્રત્યે શરીરનામકર્મ કારણ છે. શરીરનામકર્મ શરીરના પરિમાણ પ્રત્યે તો હેતુ છે જ, પરંતુ શરીર અને આત્મા સંસારી અવસ્થામાં પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી શરીરનામકર્મ આત્માના પરિમાણાત્મક પરિણામવિશેષ પ્રત્યે પણ કારણ બને છે. આમ આત્માનું મહત્પરિમાણ શરીરનામકર્મથી જન્ય હોવાથી અનિત્ય છે. તેથી સ્વરૂપાસિદ્ધ બનેલ નિત્ય મહત્ત્વ હેતુ આત્મામાં વિભુત્વની સિદ્ધિ નહીં કરી શકે.

શંકા :- નન્વે. । જો આ રીતે શરીર અને આત્મા વચ્ચે સંસારદશામાં કથંચિત્ અભેદ માનીને શરીરપરિમાણના બદલાવાથી આત્માનું પરિમાણ બદલાય છે - એવું માનવામાં આવે તો તો આત્માનો પણ નાશ થવાની આપદા આવશે, કારણ કે પરિમાણના = કદના બદલવાથી તે પરિમાણનો આશ્રય બનેલ દ્રવ્ય પણ અવશ્ય નાશ પામે છે - એવો અટલ નિયમ છે. પટ વગેરેનું પરિમાણ બદલવાથી પટનાશ પ્રસિદ્ધ જ છે.

श्यामरक्तादिरूपभेदेऽपि घटाभेदवत्परिमाणाभेदेऽपि आत्माभेदोपपत्तेः विशिष्टभेदस्य च शुद्धद्रव्याभेदाऽपरिपन्थित्वान्न दोषः । इत्थमेव क्षणभेदसमर्थनं सङ्गच्छते ।

नन्वेवं बाल-युवशरीरादेरिवात्मन उत्पत्तिः स्यादिति चेत् ? स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपा पर्यायनियता सा न भवत्येव, विशिष्टस्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपा तु सा द्रव्येऽपि सम्भविसम्भवा

भातृमती

परिमाणभेदेऽपि आत्माभेदोपपत्तेः । अथैव हेतुं स्पष्टयति ***विशिष्टभेदस्य च*** तौशेष्यभेदपर्यायेणाधेयत्वेऽपि ***शुद्धद्रव्याभेदाऽपरिपन्थित्वात् न*** परिमाणभेदेनात्मभेदलक्षणो ***दोषः*** ।

इत्थमेव = तौशेष्यभेदस्य तौशेष्यान्तरभेदप्रयोजकत्वेनाऽतौशेष्यान्तरस्थानाऽपरिपन्थित्वादेव, ***क्षणभेदसमर्थनं सङ्गच्छते*** । अयं भावो यथा श्यामघटध्वंसस्य रक्तघटप्रयोजकत्वेन श्यामघटध्वंसं विना रक्तघटोत्पादस्यानुपपन्नत्वात् श्यामघटध्वंसोऽपेक्षते तथैव द्वितीयादिक्षणे घटादेः द्वितीयादिक्षणीयतौशेष्यान्तरोत्पादेन तदन्यथानुपपत्त्या तत्प्रयोजकत्वेन प्रथमक्षणीयतौशेष्यघटध्वंसः सिध्यति । प्रतिक्षणमेवं क्षणभेदेन घटादेः क्षणभेदौचित्यमता सिध्यति । न चैवं सौगतमतप्रवेशापत्तेः, प्रथमक्षणीयतौशेष्यत्वेनैव द्वितीयक्षणे घटादिध्वंसस्वीकारात् न तु घटत्वेन, द्वितीयादिक्षणीयतौशेष्यघटस्य घटसामान्यात्स्थानाऽप्रतिपन्थित्वादित्यधिकं ***मत्कृतमोक्षरत्नाभिधानायां भाषारहस्यविवरणटीकायामवगन्तव्यम्*** (भा.रह.स्त.१.- गा.८. पृ.३३) ।

नैयायिकः शङ्कते —> ***नन्विति । एवं*** = तौशेष्यभेदस्यातौशेष्याभेदाऽपरिपन्थित्वेऽपि तौशेष्यान्तरभेदप्रयोजकत्वोपगमे ***बालयुवशरीरादेरिव आत्मनः उत्पत्तिः स्यात्,*** बालावस्थातौशेष्यशरीरनाशात् युवावस्थातौशेष्यशरीरोत्पादवत् पूर्वावस्थातौशेष्यात्मनाशादुत्तरावस्थातौशेष्यरूपात्मन उत्पत्तेरुपपादनात् ***चेत्*** ?

अत्रोच्यते - ***स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपा पर्यायनियता*** = पर्यायवत्त्वात्तच्छेदकत्वाच्चा ***सा*** शुद्धात्मद्रव्ये ***न भवत्येव*** । अयं भावः उत्पत्तेः द्वितीयेक्षा पर्यायमात्रवर्तिनी द्रव्यपर्यायोभयसाधारणा च । तत्र प्रथमा घटादौ, तद्यथा स्वरूप = घटादेः प्रतियोगिकरणीभूता ये क्षणाः तन्नाशाधिकरणक्षणाः द्वितीयादिक्षणाः तादृक्षणाश्च प्रथम एव क्षणः तत्सम्बन्धरूपा उत्पत्तेः घटादौ वर्तते । अयंक्षणसम्बन्धस्वरूपा उत्पत्तेरीक्षते भावः । सा च शुद्धात्मद्रव्ये नैव सम्भवति, सर्वेषामेव क्षणानां तदाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वादिति नैवात्मत्वेनात्मना उत्पत्तेरप्रतियोगित्वसम्भवः ।

विशिष्टस्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपा = तौशेषं यत् स्वं तदाधिकरणीभूता ये क्षणाः तन्नाशाधिकरणो यः क्षणः तत्संसर्गात्मिका ***तु सा*** = उत्पत्तिः ***द्रव्येऽपि*** किमुत पर्याये इत्यपेक्षितार्थः ***सम्भविस-***

પરિમાણ બદલવા છતાં આત્મા નિત્ય-સ્યાદ્વાદી

સમાધાન :- આ શંકા નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે -પરિમાણભેદ દ્રવ્યનાશવ્યાપ્ય છે - એવો નિયમ જ અપ્રામાણિક છે. જે રીતે પાક દ્વારા એક જ ઘટના શ્યામરૂપનો નાશ અને રક્તરૂપની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પૂર્વકાલીન ઘટ અને પશ્ચાત્કાલીન ઘટ બદલતાં નથી, કારણ કે રક્તઘટ શ્યામ ઘટનો વિરોધી હોવા છતાં શુદ્ધ ઘટદ્રવ્યનો વિરોધી હોતો નથી. તે જ રીતે શરીરનામકર્મજન્ય પૂર્વકાલીન આત્મપરિમાણનો નાશ અને નૂતન આત્મપરિમાણની ઉત્પત્તિ થવા છતાં શુદ્ધ આત્માનો નાશ થઈ શકતો નથી, કારણ કે નૂતનપરિમાણવાળો આત્મા પૂર્વપરિમાણવિશિષ્ટ આત્માનો વિરોધી હોવા છતાં શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનો વિરોધી નથી. આથી શરીરપરિમાણ બદલતાં આત્મપરિમાણ બદલવા છતાં શુદ્ધ આત્માનો નાશ થવાની આપત્તિ સ્વરૂપ દોષને અવકાશ રહેતો નથી. આમ વિશિષ્ટભેદ અવિશિષ્ટનો વિરોધી નથી, પણ વિશિષ્ટાન્તરનો વિરોધી છે - એવું માનવામાં આવે તો જ શરીરની ક્ષણિકતાનું સમર્થન ઘટી શકશે, કારણ કે દ્વિતીયક્ષણવિશિષ્ટ શરીર પ્રથમક્ષણવિશિષ્ટ શરીરનું વિરોધી હોવાથી દ્વિતીયક્ષણવિશિષ્ટ શરીર પ્રથમક્ષણવિશિષ્ટ શરીરના નાશને સિદ્ધ કરશે. તૃતીયક્ષણવિશિષ્ટ શરીર એ પણ દ્વિતીયક્ષણવિશિષ્ટ શરીરના નાશને સિદ્ધ કરાવશે. આ રીતે શરીર વગેરેની ક્ષણિકતાનું સમર્થન પણ ઘટી શકશે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> 'આ રીતે પૂર્વ શરીરનો નાશ અને નૂતન શરીરની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે તો બાલશરીર, યુવાશરીર વગેરેની જેમ આત્માની પણ ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે પૂર્વપરિમાણવિશિષ્ટ આત્માનો નાશ નવા આત્માની ઉત્પત્તિનો સાધક છે. <—

द्रव्य-पर्याय उत्पत्तिविचार

स्वा. । તો આ શંકા વ્યાજબી નથી, કારણ કે અહીં તમે કેવી ઉત્પત્તિની આપત્તિ આત્મામાં આપવા માંગો છો ? એ પ્રશ્ન છે. એક ઉત્પત્તિ એવી છે કે જે માત્ર પર્યાયમાં જ સંભવી શકે, જેનું સ્વરૂપ છે સ્વઅધિકરણ ક્ષણના ધ્વંસના અધિકરણથી ભિન્ન ક્ષણનો સંસર્ગ. દા.ત. ઘટની અધિકરણ એવી ૧ થી ૫૦ ક્ષણ છે. તેના ધ્વંસની અધિકરણ ક્ષણ છે ૨ થી માંડીને બધી ક્ષણ અને તેનાથી ભિન્ન છે પ્રથમ ક્ષણ. તેનો સંબંધ ઘટાત્મક પર્યાય સાથે થવો તે જ માટીના ઘટસ્વરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. પરંતુ આવી ઉત્પત્તિ

न निषिध्यते इति किमधिकं पर्यनुयुज्यते ?

अत एव **तद्वदेवात्मनः सावयवत्वेन कार्यत्वापत्तिरपि** निरस्ता, **प्रागसतः सत्तालाभरूपस्य कार्यत्वस्यासिद्धेः, पूर्वाकारपरित्यागेनोत्तराकारोपादानरूपस्य च तस्यात्मन्यप्यविरोधात्** । न च सावयवत्वे तस्य प्राक्प्रसिद्धस-

भानुमती

म्भवा न *एतदात्मनि* ***निषिध्यते*** । *बालशरीरादौ शेषात्मार्थिकरणीभूता ये क्षणाः तन्नाशार्थाधिकरणक्षणसंसर्गस्यात्मन्यबाधात्* ***इति किमधिकं पर्यनुयुज्यते*** *नैयायिकम्मन्यैः ?*

अत एव = *शुद्धात्मद्रव्योत्पत्त्यसम्भवेऽपि शेषात्मोत्पादसम्भवादेव । अस्य चायो निरस्तेत्यनेनान्वयः । आत्मनः शरीरात्कथंचिद्भेदाभेदात्मत्वे शरीरस्य सावयवत्वेन* ***तद्वदेव*** = *शरीरवदेव* ***आत्मनः सावयवत्वसिद्धौ सावयवत्वेन कार्यत्वापत्तिः*** । *प्रयोगस्त्वेवं आत्मा जन्यः, सावयवत्वात् शरीरवदिति नैयायिकाशयः ।*

नन्वत्रात्मन्यापाद्यमानं कार्यत्वं किंस्वरूपम् ? कारणव्यापारात्पूर्वमेकान्तेनाऽसतः कारणव्यापारानन्तरं सत्तालाभस्वरूपमाहोस्वित् पूर्वावस्थात्यागपूर्वमुत्तरावस्थाप्राप्तिस्वरूपम् ? इति लोलल्लनालोचनयुगलामिव विमलविकल्पयुगलमत्र समुपातिष्ठते । तत्राद्यो न समीचीनः, ***प्रागसतः सत्तालाभरूपस्य कार्यत्वस्य असिद्धेः*** = *कृताप्रसिद्धेः, 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' (२/१६) इति* ***भगवद्गीतावचनात्*** । *प्रमाणतोऽप्रसिद्धस्यापादनानर्हत्वात् । कृतानव्यापारात्प्राक् मृदात्मना सत एव घटस्य पश्चात् घटात्मनोपलब्धेर्भवति।* ***अनेन*** *साङ्ख्यमतप्रवेशप्रसङ्गोऽपि* ***प्रत्युक्तः***, *प्राक् घटत्वेन तत्सत्तानभ्युपगमात् ।*

प्रकरणकारो द्वितीयविकल्पाभिष्टापत्तितया द्योतयति **—> पूर्वाकारपरित्यागेन** = *पूर्वलमनुष्यादिपर्यायपरित्यागपूर्वं* ***उत्तराकारोपादानरूपस्य*** = *उत्तरकालीनदेवाद्यात्मस्थोपलब्धिस्वरूपस्य* ***च तस्य*** = *कार्यत्वस्य* ***आत्मन्यप्यविरोधात्*** । *न ह्यात्मा नरादिपरिणामं नैव जहाति अमरादिपरिणामं वा नैवोपादत्ते । एतेनासत्कार्यवादापत्तिरपि परास्ता, आत्मत्वपरिणतिमविहायैव पूर्वोत्तरकालानुस्यूतस्यात्मनः पूर्वापरपर्यायपरित्यागोपादानस्वीकारादित्यर्थाधिकं* ***जयलताभिधानायां स्याद्वादरहस्यटीकायां*** *व्युत्पादितमस्माभिः ।*

न *चात्मन्यपकृष्टपरिमाणव्यापके* ***सावयवत्वे*** *स्वीक्रियमाणे* ***तस्य*** = *आत्मनः* ***प्राक्प्रसिद्धसमान-***

શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાં તો સંભવી જ ના શકે, કારણ કે દરેક ક્ષણો શુદ્ધઆત્મદ્રવ્યઅધિકરણ ક્ષણના ધ્વંસની અધિકરણ જ છે. તેથી તેનાથી ભિન્ન કોઈ પણ ક્ષણ ન મળવાથી તેના સંબંધસ્વરૂપ ઉત્પત્તિ પણ શુદ્ધ આત્મામાં સંભવી શકતી નથી. શુદ્ધ આત્મા દ્રવ્યાત્મક છે, જ્યારે પ્રસ્તુત ઉત્પત્તિ માત્ર પર્યાયમાં જ રહેનારી છે. જો વિશિષ્ટ સ્વની અધિકરણીભૂત ક્ષણોના ધ્વંસની અધિકરણ ક્ષણથી ભિન્ન ક્ષણના સંસર્ગાત્મક ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે દ્રવ્યમાં પણ સંભવી શકે છે. આનું કારણ એ છે કે બાલશરીરવિશિષ્ટ આત્માની અધિકરણીભૂત એવી ક્ષણોના ધ્વંસનું અધિકરણ બનશે બાલશરીરપ્રાપ્તિની દ્વિતીયાદિ ક્ષણ અને તેનાથી ભિન્ન ક્ષણનો = પ્રથમ ક્ષણનો સંબંધ બાલ્યશરીરવિશિષ્ટ આત્મામાં હોવાથી વિશિષ્ટ આત્મામાં આ રીતે ઉત્પત્તિ ઘટી શકશે. તેથી શા માટે નાહકના વધારે પ્રશ્નો કરો છો ? નિષ્કર્ષ: આત્માને શરીરપરિમાણ માનવો યોગ્ય છે.

❋ सावयवत्व उत्पत्तिसाधक छे के नहीं ? ❋

अत. । —> આત્માને જો શરીરપરિમાણતુલ્યપરિમાણવાળો માનવામાં આવે તો શરીર સાવયવ હોવાથી આત્મા પણ સાવયવ બની જશે. તો તો પછી આત્મા કાર્ય બની જવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે સાવયવત્વ કાર્યત્વસાધક = કાર્યત્વવ્યાપ્ય છે. <— આવું નૈયાયિક કથન પણ નિરસ્ત થઈ જાય છે, કારણ કે અમે હમણાં જ ઉપર કહી ગયા છીએ કે દ્રવ્ય-પર્યાય સાધારણ દ્વિતીય પ્રકારની ઉત્પત્તિ આત્મદ્રવ્યમાં પણ શક્ય હોવાથી તે દૃષ્ટિથી આત્માને કાર્ય = જન્ય કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી. વળી, બીજી વાત એ છે કે કાર્યત્વનું સ્વરૂપ શું છે ? એ પણ વિચારણીય છે. કારણવ્યાપારની પૂર્વે સર્વથા અસત્ હોતે છતે કારણવ્યાપારદ્વારા સત્તાની ઉપલબ્ધિ થવી તે જ કાર્યત્વ છે - એમ તો કહી જ શકાય નહીં, કારણ કે તેવું કાર્યત્વ કોઈ પણ ઘટાદિ કાર્યમાં પ્રસિદ્ધ નથી. ઘટ પૂર્વે માટીસ્વરૂપે વિદ્યમાન જ છે, પટ પણ પૂર્વે તંતુરૂપે હાજર જ છે. પ્રતિમા પોતે પણ પત્થરસ્વરૂપે શિલ્પીના પ્રયત્નપૂર્વે હાજર જ છે. શિલ્પી તો પત્થરના નકામા ભાગ દૂર કરે છે, જેથી પત્થરમાં રહેલ પ્રતિમા પ્રગટ થઈ જાય છે. સર્વથા અસત્ = અવિદ્યમાન તો ક્યારેય સત્ થઈ ના શકે. જો પૂર્વાકારનો ત્યાગ કરી ઉત્તર આકાર = પર્યાય = અવસ્થા = પરિણામ = ધર્મની પ્રાપ્તિને કાર્યત્વ માનવામાં આવે તો તેવા પ્રકારનું કાર્યત્વ તો આત્મામાં પણ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી, કારણ કે પૂર્વની મનુષ્ય અવસ્થા = ધર્મનો ત્યાગ કરી ઉત્તરકાલીન દેવપર્યાય - નારકપર્યાય વગેરેને આત્મા પ્રાપ્ત કરે જ છે. તેથી આવા દ્વિતીય પ્રકારના કાર્યત્વની આપત્તિ આપવામાં આવે તો તે અમને = સ્યાદ્વાદીને ઈષ્ટાપત્તિસ્વરૂપ બની જશે.

શંકા - न च सा. । જો આત્માને સાવયવ માનવામાં આવે તો આત્મામાં ઉત્તર આકાર ધારણ કરતાં પૂર્વે તેના જે અવયવો પ્રસિદ્ધ છે તેને સમાનજાતિવાળા અવયવથી ઉત્તરકાલીન પર્યાયને ધારણ કરવા રૂપ કાર્યત્વને સ્વીકારવાની આપત્તિ આવશે. આશય એ છે કે જેમ સૂતરના પટની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તેનાથી પૃથક્=સ્વતંત્રરૂપે તંતુ પ્રસિદ્ધ છે અને પટસજાતીય છે એટલે કે સૂતરના તંતુ છે. આવા

मानजातीयावयवारभ्यत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम्, तथाव्याप्त्यसिद्धेर्घटादिना व्यभिचारात् । घटादिर्हि सावयवोऽपि न तन्तुवत्प्राक्सिद्धसमानजातीयकपालसंयोगपूर्वकः, मृत्पिण्डात्प्रथममेव स्वावयवाद्यात्मनः प्रादुर्भावात्।

'सावयवत्वे आत्मनो नाशः स्यात् घटवदि'ति चेत् ? स्यादेव, संसार्यवस्थानाशेन तद्रूपतया तस्यापि नष्टत्वात्,

भानुमती

जातीयावयवारभ्यत्वप्रसक्तिः = *सामग्रीसमवधानात् पूर्वं प्रसिद्धाः स्वसमानजातीया येऽवयवास्तैरारभ्यत्वापत्तिः । यथा* **सौत्रिकः** *पटादेः स्वोत्पत्तेः प्राक्प्रसिद्धैः स्वतन्त्रैः = स्वस्मात् पृथग्भूतैः* **स्वसजातीयैः***सौत्रिकतन्तुभिरार-भ्यमाणः पश्चादुपलभ्यते तथैवात्माऽपि पूर्वं स्वपार्थक्येन प्रसिद्धैः = स्वतन्त्रैः स्वसजातीयैश्चैतन्यालिङ्गितैः प्रदेशैरारभ्यमाणः पश्चादुत्पद्येत । प्रयोगश्चात्रैवं —> आत्मा प्राक्प्रसिद्धस्वसजातीयावयवारभ्यः सावयवत्वात् पटादिवदिति* **वाच्यम्, तथाव्याप्त्यसिद्धेः** = *सावयवत्वे प्राक्प्रसिद्धस्वसजातीयावयवारभ्यत्वव्याप्तेरयोपेताया व्याप्तेः प्रमाणतोऽसिद्धत्वात् । अत्रैव हेतुमाह* **घटादिना व्यभिचारात्,** *घटे सावयवत्वे सत्यपि दर्शितसाध्यविरहात् । तदेव दर्शयति —>* ***घटादिर्हि सावयवोऽपि न तन्तुवत्प्राक्सिद्धसमानजातीयकपालसंयोगपूर्वकः*** । *यथा पटो-त्पादपूर्वं पटात्पृथक्त्वेन प्रसिद्धाः ये सौत्रिकपटसमानजातीयाः सौत्रिकास्तन्ततस्तेषां संयोगेन पट आरभ्यते तथा घटोत्पादपूर्वं घटात् पृथक्त्वेन प्रसिद्धयोः मृत्त्वेन घटसजातीययोः कपालयोः संयोगेन घटो नारभ्यते, घटोत्पत्तिपूर्वं घटात्पृथक्त्वेन तन्तुवत् कपालस्य प्रमाणतोऽप्रसिद्धत्वात् । तर्हि कथं घटोदयः ? उच्यते, अवयव-तत्संयोगादिप्रक्रियां विनैव कुलालव्यापारेण* **मृत्पिण्डात् प्रथममेव स्वावयवयवाद्यात्मनः** = *कपालाद्यात्मकस्य घटस्य* **प्रादुर्भावात्** । *तदुक्तं* **सम्मतितर्कटीकायां** - *'मृत्पिण्डात् प्रथममेव सावयवत्वरूपाद्यात्मनः प्रादुर्भावादिति' (स.त.का.१ गा.१.पृ. १९२) । कपालादेर्न घटाद्युत्पत्तेः प्राक् प्रसिद्धिः किन्तु पश्चादेव । इत्थञ्च सावयवत्वस्य साध्याभाववद्घटादि-वृत्तित्वेन तदाश्रयत्वेऽप्यात्मनो न स्वोत्पादपूर्वकालप्रसिद्ध - स्वसमानजातीयावयवैरारभ्यत्वापत्तीरिति भावः ।* **न च** *भावकार्यमात्रेऽसमवायिकारणस्य हेतुत्वेन कपालसंयोगं विना घटानुत्पत्तीरिति* **वाच्यम्,** *असमवायिकारण एव मानाभावात् (आ.ख्या. पृ.२३) इत्यधिकं* **आत्मख्यातौ** *द्रष्टव्यम् ।*

अथ **सावयवत्वे** *मास्त्वात्मनः प्राक्प्रसिद्धसजातीयावयवारभ्यत्वं किन्त्वेवं सति* **आत्मनो नाशः स्यात्** *एव,* **घटवत्,** *सावयवत्वस्य नाश्यत्वव्याप्यत्वादिति* **चेत्** *? ननु प्राक्सतः पूर्वाकारेण नाश आपद्यते सर्वथा वा? इति राद्धान्तिदर्वामेव विकल्पयामलमभ्युपेतिष्यते । तत्राद्यविकल्पे स्यादवादीष्टापत्तितया प्रत्युत्तरयति —>* **स्यादेव ।** *शैलेशीकरणेन* ***संसार्यवस्थानाशेन तद्रूपतया*** = *संसारित्वेन* ***तस्य*** = *आत्मनः* ***अपि नष्टत्वात्*** *'पूर्वमयमेव मृत्पिण्डस्तत्कम्बुग्रीवत्वादिनासीदि'तिवत् 'पूर्वमयमेव सिद्धात्मा संसारित्वेनासीत्', 'पूर्वमयमेव नरोऽमरत्वेनासीत्,'*

તંતુના સંયોગથી પટ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે પટ સાવયવ છે. આથી જે જે સાવયવ હોય તે તે સ્વોત્પત્તિપૂર્વે સ્વતંત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ અને સ્વસજાતીય એવા અવયવથી જન્ય હોય છે - આવી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જો આત્માને સાવયવ માનવામાં આવે તો તેને સ્વોત્પત્તિપૂર્વે પોતાનાથી પૃથક્સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ અને સ્વસમાનજાતીય એવા અવયવોથી = આત્મપ્રદેશોથી જન્ય માનવાની આપત્તિ આવશે. પરંતુ આવું તો સ્યાદ્વાદીને પણ માન્ય નથી. સ્યાદ્વાદી પણ આત્માના અવયવો પૂર્વે આત્માથી પૃથક્સ્વરૂપે માનતા નથી. પૂર્વે સ્વતંત્ર આત્મપ્રદેશો હતા અને એના સંયોગથી પાછળથી આત્મા ઉત્પન્ન થયો - આવું સ્યાદ્વાદીને પણ માન્ય નથી. પરંતુ આત્માને સાવયવ માનવાથી તેને એવો માનવો પડશે. આ આપત્તિનું વારણ કરવું હોય તો આત્માને સાવયવ માનવાના બદલે નિરવયવ માનવો જોઈએ.

❀ ઘટાદિની કપાલાદિથી ઉત્પત્તિ અસ્વીકાર્ય ❀

સમાધાન :- તથા. । જે જે સાવયવ હોય તે તે સ્વોત્પત્તિપૂર્વે સ્વતંત્રરૂપે સિદ્ધ અને સ્વસમાનજાતીય એવા અવયવોથી જન્ય હોય છે - આવી વ્યાપ્તિ જ અસિદ્ધ હોવાથી આત્માને સાવયવ માનવા છતાં ઉપરોક્ત દોષને અવકાશ નથી. ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિ અમાન્ય હોવાનું કારણ એ છે કે ઘટાદિ સ્થલમાં ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિ વ્યભિચારદોષગ્રસ્ત છે. ઘટ વગેરે સાવયવ હોવા છતાં પણ પટોત્પત્તિપૂર્વે સ્વતંત્રરૂપે સિદ્ધ એવા તંતુની જેમ ઘટોત્પત્તિપૂર્વે સ્વતંત્રરૂપે = ઘટથી પૃથક્રૂપે સિદ્ધ એવા સ્વસજાતીય કપાલના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા નથી. ઘટોત્પત્તિની પૂર્વે ઘટથી પૃથક્ એવા કપાલની ઉપલબ્ધિ જ નથી થતી. કુંભાર માટીના પિંડમાંથી સાક્ષાત્ જ કપાલાદ્યાત્મક ઘટને ઉત્પન્ન કરે છે. મૃત્પિંડમાંથી પ્રથમ પ્રકપાલિકા, પછી કપાલિકા, પછી કપાલ અને પછી કપાલસંયોગથી ઘટ આ રીતે ક્રમિક ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી. તેથી ઘટાદિમાં સાવયવત્વની દર્શિત વ્યાપ્તિ વ્યભિચરિત થાય છે. આમ સાવયવત્વમાં ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિ જ ન હોવાથી આત્મામાં સાવયવત્વ હોવા છતાં સ્વોપત્તિપૂર્વે સ્વતંત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ એવા સ્વસજાતીય આત્મપ્રદેશોથી આત્માને ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી.

❀ કથંચિત્ આત્મનાશ માન્ય ❀

સાવ. । —> જો આત્માને સાવયવ માનવામાં આવે તો આત્માનો ઘટની જેમ નાશ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જે

सर्वथा नाशस्य च घटेऽप्यसिद्धेः ।

एकान्तेनाऽसतश्चात्मनः उत्पत्तौ स्तनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्, तस्या इष्टसाधनतास्मृत्यधीनत्वात् तस्याश्च पूर्वभवानुभवाधीनत्वात् ।

भानुमती

'पूर्वमप्यमेत प्रेत्वा बालत्वेनासीदि'त्यादिप्रत्यभिज्ञानात् । न चेयं विशेषणाभावमेव विषयीकरोति, विशेष्ये तदर्थान्तरत्वे बाधकाभावात्, प्रतीतिप्रामाण्यात्त्च । द्वितीयविकल्पे आह ***सर्वथा*** *= सर्वैः प्रकारैः* ***नाशस्य च घटेऽप्यसिद्धेः*** *कपालमृदाद्यात्मना घटस्यापि नित्यत्वात् । तदुक्तं* ***सम्मतितर्कटीकायां*** *—> 'यदि तदात्मनः कथञ्चिद्विनाशः समानजातीयातत्यवतारब्धत्वात् तदा सिद्धसाधनम्, तदभिन्नसंसारवर्तिस्थावितनाशेन तद्रूपतया तस्यापि नष्टत्वात् । अथ सर्वात्मना सर्वथा नाशः, स घटादावप्यसिद्ध इति साध्यविकलो दृष्टान्तः' (सं.त. का. १. गा. १. पृ.५९२) इति । अनेनात्मत्वादिनाऽऽत्मध्वंसप्रसङ्गोऽपि प्रत्याख्यातः, आत्मत्वस्य ध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।* ***अत एव*** *घटत्वेन घटस्चेवात्मत्वादिनाऽऽत्मादेरेकान्तानित्यत्वापातेरपि* ***प्रत्युक्तं,*** *ध्वंसप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाऽप्रतियोगित्वेनैवैकान्तापायादित्यधिकं* ***स्याद्वादरहस्ये*** *(म.स्या.रह. प्रथमखण्ड: पृ.२५-२९) ।*

एकान्तेनाऽसतश्चात्मनः *स्वातन्त्र्यवादिना* ***उत्पत्तौ*** *स्वीक्रियमाणायां बालस्य प्रथमं* ***स्तनादौ*** *स्तन्यपानार्थं* ***प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्याः*** *= आद्यस्तन्यपानप्रवृत्तेः* ***इष्टसाधनतास्मृत्यधीनत्वात्*** *= बलवदनिष्टानुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वप्रकारकस्मरणप्रयोज्यत्वात् ।* ***तस्याश्च*** *= स्तन्यपाने दृष्टेष्टसाधनत्वस्मृतेश्च इहभवीयानुभवविरहेण* ***पूर्वभवानुभवाधीनत्वात्*** *। अयं भाव इह जन्मन्याद्यस्तन्यपानप्रवृत्तेः तदनुकूलप्रयत्नं विना न सम्भवति । स च स्वानुकूलेच्छामृते न सम्भवी । सा च स्वेष्टसाधनताप्रकारकज्ञानाद् विना नाहीति । तच्च ज्ञानमनुभवात्मकं न सम्भवति किन्तु स्मरणात्मकमेव । तच्च स्मरणं नेहभवीयानुभवजन्यसंस्कारद्वारा भवितुमर्हति, पूर्वं इह जन्मनि तदननुभवात् । ततो गतभवीयानुभवजन्यसंस्कारद्वारैव तदभ्युपगन्तव्यम् । गतभवीय आत्मा पशुत्वादिनेवात्मत्वादिनाऽऽपे नष्टश्चेत् तदा तस्य निरन्वयनाशादेतज्जन्मनो सर्वथाऽसत उत्पत्तौ स्तन्यपानादौ स्वेष्टसाधनताप्रकारकस्मृत्याद्यनुपपत्तेः तच्च तदधीना प्रवृत्तिर्नोपपद्येतेत्यात्मत्वादिना सत एव मनुष्यत्वादिनोत्पत्तेरस्वीकार्या । इत्थमभेदाभेदाभ्यामभेदपूर्वकत्वादात्मनो नित्यत्वमनपायमेव, तथोक्तं* ***धर्मसङ्ग्रहणौ***

જે દ્રવ્ય સાવયવ છે તેનો ક્યારેક તો અવશ્ય નાશ થાય જ છે. <— આવા નૈયાયિક આક્ષેપના સમાધાનમાં એમ કહી શકાય છે કે આત્માને સાવયવ હોવાને લીધે વિનશ્વર માનવાની આપત્તિ આવે છે, તે સ્યાદ્વાદીને માન્ય જ છે. મોક્ષદશામાં સંસારિત્વેન આત્મનાશ સ્વીકાર્ય જ છે. જો આત્માનો સર્વથા નાશ માનવાની આપત્તિ આપવામાં આવે અર્થાત્ સાવયવ આત્માનો સંસારિત્વેન આત્મનાશની જેમ આત્મત્વેન, દ્રવ્યત્વેન, સત્ત્વેન પણ નાશ થવાની આપત્તિ આપવામાં આવે તો તે અસંગત છે, કારણ કે સર્વથા નાશ તો ઘટમાં પણ પ્રસિદ્ધ નથી.સાવયવ ઘટનો ઘટત્વેન નાશ થવા છતાં કપાલત્વેન, મૃત્ત્વેન, દ્રવ્યત્વેન નાશ થતો નથી. જે ક્યાંય પ્રસિદ્ધ નથી તેનું તો આપાદન ન જ થઈ શકે.

❀ એકાન્તે અસત્‌ની ઉત્પત્તિ અશક્ય ❀

एका. । વળી, જો પૂર્વે આત્મા એકાંતે અસત્ હોય અને પછી અવયવાદિ સામગ્રી દ્વારા તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો જન્મ પછી બાળકઆત્માની સ્તનપાન આદિમાં સૌપ્રથમ પ્રવૃત્તિ ઘટી નહિ શકે, કારણ કે બાળકની સ્તનપાનપ્રવૃત્તિ સ્તનપાનમાં ઈષ્ટસાધનતાની સ્મૃતિને અધીન છે. જો સ્તનપાનમાં સ્વેષ્ટસાધનતાનું ભાન ન થાય તો તેની ઈચ્છા ન થઈ શકે, જેની ઈચ્છા ન થાય તેને અનુકૂલ પ્રયત્ન ન થઈ શકે, જો તેને અનુકૂલ પ્રયત્ન ના થાય તો તેમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ન શકે. આમ આદ્ય દુગ્ધપાનપ્રવૃત્તિ તેમાં ઈષ્ટસાધનતાની સ્મૃતિને આધીન છે. પરંતુ આ ભવમાં પ્રથમ દુગ્ધપાન પૂર્વે તો સ્તનપાનમાં સ્વેષ્ટસાધનતાનો અનુભવ બાળકે હજુ સુધી કર્યો જ નથી. તેથી માનવું પડશે આ ભાવની સર્વપ્રથમ સ્તનપાનપ્રવૃત્તિની પ્રયોજક ઈષ્ટસાધનતાપ્રકારક સ્મૃતિ પૂર્વજન્મ-ગતજન્મના અનુભવને આધીન છે. આ રીતે ગયા જન્મના સ્તનપાનમાં ઈષ્ટસાધનતાના અનુભવ દ્વારા પડેલા સંસ્કાર આ જન્મમાં ઈષ્ટસાધનતાની સ્મૃતિ કરાવશે. તેથી આ ભવમાં પ્રથમ વાર સ્તનપાનમાં ઈષ્ટસાધનતાનું સ્મરણ પોતાના આશ્રય એવા આત્મામાં ગતજન્મના સ્તનપાનમાં ઈષ્ટસાધનતાના અનુભવથી પડેલા સંસ્કારને સિદ્ધ કરશે. જો ગયા જન્મનો આત્મા સર્વથા નાશ પામી ગયો હોય અને આ જન્મમાં તેનાથી સર્વથા ભિન્ન આત્મા ઉત્પન્ન થયો - એમ માનવામાં આવે તો આ જન્મમાં સ્તનપાનમાં ઈષ્ટસાધનતાની સ્મૃતિ જ ન થઈ શકે. કારણ કે જેને જેનો અનુભવ થયો હોય તેને જ તે વસ્તુની સ્મૃતિ થઈ શકે. આથી ગતજન્મવર્તી આત્માનો સર્વથા નાશ માની શકાય તેમ નથી. પૂર્વ જન્મમાં પશુ વગેરે સ્વરૂપે નાશ પામવા છતાં આત્મત્વેન જે અવિનશ્વર - સત્ છે એવા આત્માનો અહીં મનુષ્યત્વેન જન્મ થાય છે - આમ માનવું ઉચિત છે. તો જ દર્શિત સ્તનપાનપ્રવૃત્તિ વગેરે ઘટી શકશે.

यत्तु प्रागवयवेषु क्रिया, ततो विभागः, ततः पूर्वसंयोगविनाशः, ततो द्रव्यनाश इति प्रक्रिययाऽऽत्मनाशः स्यादिति परस्याकूतं, तत्र, तथाविनाशे पूर्वजन्मनि स्मरणाद्यभावप्रसङ्गात् । न चायमेकान्तः, अवयवक्रियादिकं विनैव सुवर्णकारव्यापारात्कटकस्य केयूरीभावे कटकध्वंसप्रतीतेः ।

भानुमती

- जो बालधाणाभेलासो, पढमो ग्रहेलासपुव्वगो सोऽवते । ग्रहेलासत्ता जूणो जह विलयाहारःग्रहेलासो ॥१५४॥

यत्तु ग्रात्मनः सावयवत्वे **प्राक्** = तन्नाशात्पूर्वं **अवयवेषु** = ग्रात्मप्रदेशेषु **क्रिया** = ग्रात्मारम्भकात्मप्रदेश-विभागोपधायकं कर्म स्यात्, **ततः** = क्रियोत्पादाव्यवहितोत्तरक्षणे **विभागः** = ग्रात्मारम्भकावयवविभागः स्यात्, **ततः** = तदनन्तरक्षणे **पूर्वसंयोगनाशः** = ग्रात्मद्रव्याऽसमवायिकारणीभूतस्यावयवसंयोगस्य ध्वंसः स्यात्, **ततः** = तदव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन च **द्रव्यनाशः** = ग्रात्मद्रव्यनाश इति **प्रक्रिययाऽऽत्मनाशः स्यात्**, न त्वात्मत्वेन ध्वंसाऽप्रतियोगिना ग्रात्मनः पूर्वतनसंसार्यात्मकस्थानाशेन तद्रूपतया नाश **इति परस्याकूतम्** = नैयायिकतात्पर्यम् ।

स्याद्वादी तन्निराकरोति **तन्नेति** । **तथाविनाशे पूर्वजन्मनि** = गतभवेऽवयवक्रिया-तद्विभागादिक्रमेणाऽऽत्मनो नाशे स्वीक्रियमाणे सति उत्तरजन्मनि **स्मरणाद्यभावप्रसङ्गात्** = स्तन्यपानादौ स्वेष्टसाधनतास्मृत्याद्यभावापत्तेः, लोकवदाऽऽत्मनोऽपि ग्रात्मद्रव्यस्थानाभ्युपगमात्, गतजन्मन्यनुभवितृग्रात्मन ग्रात्मत्वेन नष्टत्वात् । न च संस्काराश्रयस्याऽऽत्मनस्तत्ते स्मृतिर्भवितुमर्हति । **न च अयं** = ग्रवयवक्रिया - तद्विभागारम्भकसंयोगनाशादिक्रमेणाऽऽत्मनोऽनाशलक्षणः **एकान्तः** कान्तः इति **वाच्यम्, अवयवक्रियादिकं विनैव सुवर्णकारव्यापारात् कटकस्य केयूरीभावे कटकध्वंसप्रतीतेः** । तदुक्तं **सम्मतितर्कटीकायां** —> न चायमेकान्तः कटकस्य केयूरभावे कृतश्चित् भागेषु क्रिया, विभागः, संयोगविनाशः, द्रव्यनाशः, पुनस्तदवयवाः केवलाः, तदनन्तरं कर्म-संयोगक्रमेण केयूरभावः प्रमाणगोचरचारी । केवलं सुवर्णकारव्यापारात् कटकस्य केयूरीभावं पश्यामः, ग्रन्यथाकल्पनो प्रत्यक्षविरोधः (सं.त.कां.१.गा.१.पृ.५९३) इति । युक्तश्चैतत्, न हि कटकावयवक्रिया-तद्विभाग-कटकारम्भकसंयोगनाशानन्तरं कटकध्वंसे सति केयूरावयवसंयोगेन केयूरोदयो दृश्यते, केयूरोदयस्यैव कटकध्वंसत्वात्, यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तेस्तस्यैव प्रध्वंसत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं **प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे** —> यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तेः सोऽस्य प्रध्वंसाभाव इति यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्बकमिति (३/५७-५८) ।

❀ नैयायिकसंमत द्रव्यनाशप्रक्रिया विचारणा ❀

नैयायिक :- यत्तु. । आत्माने सावयव मानवाथी तेना विनाशनी आपत्ति आवशे–एवुं जे अमे कहेल छे तेनो स्वीकार 'संसारीरूपे आत्मानो नाश थाय ज छे' एवुं कहीने स्याद्वादी करे छे ते उचित नथी. अमारो तो आशय ए छे के जे रीते जे प्रक्रियाथी अन्य सावयव घटादि द्रव्यनो नाश थाय छे ते रीते सावयव आत्मद्रव्यनो नाश थवानी आपत्ति आवशे. द्रव्यनाशनी प्रक्रिया सामान्यथी एवी छे के द्रव्यनाशपूर्वे सौप्रथम अवयवविभागजनक क्रिया उत्पन्न थाय छे. बीजी क्षणे विनाशी अवयवीना अवयवोमां विभाग उत्पन्न थाय छे. तृतीय क्षणे द्रव्यारंभक अवयवसंयोगनो नाश थाय छे अने चतुर्थ क्षणे अवयवी द्रव्यनो नाश थाय छे. आ प्रक्रियाथी सावयव आत्मानो नाश स्याद्वादीने मानवो पडशे, जे स्याद्वादीने अनिष्टापत्तिस्वरूप छे.

स्याद्वादी :- तन्न. । ना, आ रीते अवयवक्रिया, अवयवविभाग, आरंभकअवयवसंयोगनाश थवाथी सावयव आत्मद्रव्यनो पूर्वजन्ममां नाश मानवामां आवे तो तो आ जन्ममां स्तनपानमां ईष्टसाधनतानुं स्मरण वगेरेनो विलोप थवाथी आपत्ति आवशे, कारण के गतजन्ममां अनुभव करनार आत्मानो तो उपरोक्त प्रक्रियाथी नाश थई गयो होवाथी ते संस्कारनुं आधारभूत आत्मद्रव्य आ जन्ममां गेरहाजर छे. अनुभव करनार अने ते अनुभवथी उत्पन्न संस्कारनो आधार तथा ते विषयनी स्मृति करनार व्यक्ति एक ज होय छे. आ आपत्तिना लीधे उपरोक्त रीते आत्मद्रव्यनो नाश न मानी शकाय. वळी, आवो कोई नियम नथी के नैयायिक मान्य प्रक्रियाथी ज दरेक सावयव द्रव्यनो विनाश थाय, नहीं के बीजी रीते. आनुं कारण ए छे के अन्य स्थळे उपरोक्त नैयायिक संमत प्रक्रिया विना पण द्रव्यनाश उपलब्ध थाय छे. दा.त. सोनीना व्यापारथी कटकनामना अलंकारना अवयवोमां प्रथम क्रिया थाय पछी तेना अवयवोमां विभाग थाय पछी एना अवयवोना संयोगनो नाश थाय पछी कटक (=वींटी) आभूषणनो नाश थाय पछी अवयवसंयोग द्वारा सुवर्णकार केयूर (= बाजुबंध) नामनुं आभूषण बनावे-आवुं कांई देखातुं नथी. उपरोक्त प्रक्रिया विना ज सोनीना व्यापारथी = प्रवृत्तिथी कटक नामनुं अलंकार केयूरनामक आभूषणरूपे बने छे त्यारे ज कटकध्वंसनुं भान थाय छे. वच्चे अवयवक्रिया, विभाग वगेरेनुं भान थतुं नथी. आथी आत्माने सावयव मानवा छतां पण अवयवक्रिया- अवयवविभाग वगेरे क्रमथी आत्मद्रव्यनो नाश थवानी आपत्ति अमारा पक्षमां नहीं आवे.

एवञ्च मूर्तशरीरानुप्रवेशेनात्मनो मूर्तत्वापत्तिरपि परास्ता, यतः किमिदं मूर्त्तत्वं ? इयत्तावच्छिन्नपरिमाणयोगो रूपादिसन्निवेशो वा ? आद्ये इष्टापत्तिः । न ह्यविभुद्रव्यस्य मूर्तत्वं न मन्यते कश्चिद्विपश्चित् । नान्त्यः, मूर्तानुप्रवेशिनो रूपादिमत्त्वव्याप्तिविरहात्, मनस्येव व्यभिचारात् । न च मूर्तमहत्त्वेनापि तद्व्याप्तिरस्ति, अप्रयोजकत्वात् । एवमात्मनो मूर्तद्रव्यत्वेऽचेतनत्वापत्तिरपि परास्ता, सहचारदर्शनमात्रेण व्याप्त्यग्रहात्, अन्यथा विभुत्वेऽप्याकाशवत्तथात्वं स्यात् । शरीरखण्डने शरीरव्यापिनो जन्तोरपि खण्डनप्रसङ्ग' इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्, शरीरखण्डने कथञ्चित् तत्खण्डनस्येष्टत्वात्। शरीरसम्बद्धात्मप्रदेशेभ्यो हि कतिपयात्मप्रदेशानां खण्डितशरीरानुप्रवेश एव आत्मनः खण्डनम् । तच्चात्र

भानुमती

एवञ्चेति स्पष्टम् । **मनस्येव व्यभिचारात्,** मनः मूर्तशरीरमनुप्रविशदपि न रूपादिमद्भवति । **एतेन** सक्रियत्वेनात्मनो मूर्तत्वापत्तिरपि **पराकृता, तदुक्तं स्याद्वादरत्नाकरे** —> 'तत्र केयं मूर्तिः नाम ? असर्वगतद्रव्यपरिमाणं रूपादिमत्त्वं वा ? तत्राद्यः पक्षः कक्षीकृतत्वान्न दोषावहः । द्वितीये तु नास्ति व्याप्तिः । न खलु सक्रियेण तथाविधमूर्तिमतैव भाव्यम्, मनसानैकान्तिकत्वात्, तस्य रूपादिरहितस्यैव परैः स्वीकारात्'<— (स्या.र.१-८ पृ.९०२) इति । **न च मूर्तमहत्त्वेनापि तद्व्याप्तिः** = रूपादिसाङ्गतेशव्याप्तिः **अस्ति; अप्रयोजकत्वात्** = विपक्षबाधकतर्काविरहात् । मूर्तमहत्त्वे सत्यप्यात्मनि रूपादिमत्त्वाविरहोपगमे बाधकाभावान्न मूर्तशरीरप्रवेशेऽप्यात्मनि रूपादिमत्त्वापादनमुचितमिति स्याद्वादिनोऽभिप्रायः ।

एवं आत्मनो मूर्तद्रव्यत्वे = सावच्छिन्नपरिमाणसंसर्गात्मकद्रव्यत्वस्वीकारे घटादिवत् **अचेतनत्वापत्तिः,** मूर्तत्वस्याचेतनत्वव्याप्यत्वादिति दुरुक्तिः **परास्ता, सहचारदर्शनमात्रेण** = साध्य-साधनसामानाधिकरण्योपलब्धिमात्रेण **व्याप्त्यग्रहात्** = व्याप्तेर्निश्चयायोगात्, **अन्यथा** = विपक्षबाधकतर्कमृते केवलसहचारदर्शनेन व्याप्तिग्रहोपगमे आत्मनो **विभुत्वेऽपि आकाशादिवत् तथात्वं** = अचेतनत्वं **स्यात्,** पर्यनुयोगप्रत्युत्तरयोस्समत्वात् ।

'शरीरखण्डने शरीरव्यापिनो जन्तोः = आत्मनः **अपि खण्डनप्रसङ्गः** । शरीरक्षये आत्मक्षयः स्यात्, आत्मनः शरीरव्यापित्वात्' **इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्, शरीरखण्डने** सति **कथञ्चित् तत्खण्डनस्य** = आत्मखण्डनस्य **इष्टत्वात्,** देहात्मनोः स्याद्भेदस्य पूर्वमेव साधितत्वात् (दृश्यतां १७२तमे पृष्ठे) । नन्वेवं पूर्वोक्तनैयायिकप्रक्रियया कर्मविपाकविभागादेकमेणात्मनाशापत्तेरित्याशङ्क्यायमात्मखण्डनास्वरूपमेवावेदयति —> **शरीरसम्बद्धात्मप्रदेशेभ्यो हि कतिपयात्मप्रदेशानां खण्डितशरीरानुप्रवेश एव आत्मनः खण्डनम्** । खण्डितशरीरावयवपर्यन्तमात्मप्रदेशानां मूलशरीरसम्बद्धानां तन्त्रायमाणावस्थास्वीकारेण नैतदनुपपत्तेरित्याशयेनाह —> **तच्च** = निरुक्तखण्डनञ्च **अत्र** = शरीरखण्डनास्थले **विद्यत एव । अन्यथा** = खण्डितशरीरे साक्षादात्मसम्बन्धास्वीकारे

આત્માનાં મૂર્તત્વપ્રસંગ મીમાંસા

એવઞ્ચ. । આ રીતે મૂર્ત્ત એવા શરીરમાં આત્માનો પ્રવેશ માન્ય કરવાથી આત્માને મૂર્ત માનવાની આપત્તિ આવવાનો પણ સવાલ નથી, કારણ કે દેહપ્રવેશનિમિત્તક જે મૂર્તત્વનું આત્મામાં આપાદાન કરાય છે તે મૂર્તત્વ કિંસ્વરૂપ છે ? એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. ઈયત્તાવચ્છિન્ન = અમુક મર્યાદિત = અપકૃષ્ટ એવા પરિમાણનો સંબંધ થવો તે મૂર્તત્વ છે કે રૂપાદિસન્નિવેશ એ મૂર્તત્વ છે ? પ્રથમ વિકલ્પને સ્વીકારી સાવચ્છિન્નપરિમાણસંસર્ગાત્મક મૂર્ત્તત્વની આપત્તિ આત્મામાં આપવામાં આવે તો તો આ ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યું એના જેવું થશે. પરમેશ્વર અવિભુ દ્રવ્યમાં નિયંત્રિત પરિમાણ = અપકૃષ્ટ પરિમાણ ન માને એવો કોઈ પંડિત દુનિયામાં પેદા નથી થયો. અવિભુ આત્મામાં શરીરાવચ્છિન્નપરિમાણનો યોગ સ્યાદ્વાદી સ્વીકારે જ છે. જો દ્વિતીય વિકલ્પને સ્વીકારી રૂપાદિસન્નિવેશાત્મક મૂર્તત્વની મૂર્તશરીરપ્રવિષ્ટ આત્મામાં આપત્તિ આપવામાં આવે તો તે બરાબર નથી, કારણ કે જે જે મૂર્તદ્રવ્યમાં પ્રવેશ કરે તે તે રૂપાદિવિશિષ્ટ જ હોય - આવી વ્યાપ્તિ મૂર્ત એવા મનમાં વ્યભિચરિત છે. મૂર્ત એવા શરીરમાં પ્રવેશ કરવા છતાં મન રૂપાદિનો આશ્રય બનતું નથી. આથી મૂર્ત એવા દેહમાં પ્રવેશ કરવાને લીધે આત્મામાં રૂપાદિસન્નિવેશની આપત્તિ નિરાધાર છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે —> મૂર્તમહત્ત્વ એ રૂપાદિમત્ત્વનું વ્યાપ્ય છે. <— તો આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે 'મૂર્ત્તસમવેત મહત્ત્વ આત્મામાં હોવા છતાં આત્મામાં રૂપાદિ ના હોય તો શું વાંધો ?' આવી શંકાનો સચોટ જવાબ નૈયાયિક પાસે ન હોવાથી વિપક્ષબાધકતર્કરાહિત્યસ્વરૂપ અપ્રયોજકત્વ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આત્માને અપકૃષ્ટ મહત્પરિમાણવાળો માનવાથી રૂપી માનવાની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. અપકૃષ્ટપરિમાણસ્વરૂપ મૂર્તત્વ તો અમને આત્મામાં માન્ય જ છે.

એવમા. । આ જ રીતે આત્મા મૂર્ત દ્રવ્ય હોવા છતાં તે ઘટાદિની જેમ અચેતન થઈ જવાની આપત્તિ પણ નહીં આવે, કારણ કે સહચારદર્શનમાત્રથી વ્યાપ્તિનું ભાન થતું નથી. ઘટ વગેરે મૂર્ત દ્રવ્ય હોવાની સાથે સાથે જડ ભલે હોય, પણ એટલા માત્રથી દરેક મૂર્ત દ્રવ્યને જડ કહી ના શકાય. વિપક્ષબાધક તર્ક વિના સહચારદર્શનમાત્રથી વ્યાપ્તિનિશ્ચય થઈ ના જ શકે. બાકી તો આત્માને વિભુ માનો તો પણ તેને જડ માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે આકાશ, કાલ વગેરે દ્રવ્ય સર્વગત હોવાની સાથે સાથે અચેતન હોવાથી

विद्यत एव, अन्यथा खण्डितशरीरप्रदेशस्य कम्पोपलब्धिर्न स्यात् । आत्मविभुत्ववादेऽपि खण्डितशरीरे मनोऽन्तरप्रवेशनिर्गमयोरुपगमात्राधिककल्पनमिति दिक् ।

आत्मविभुत्ववादे ज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वात् घटादावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाद्यभावस्याऽऽपादकस्य सत्त्वात्

भानुमती

साक्षादात्मप्रदेशप्रवेशास्वीकारे वा **खण्डितशरीरप्रदेशस्य** = छिन्नदेहावयवे **कम्पोपलब्धिर्न स्यात् । न च** खण्डितशरीरे आत्मप्रदेशानां प्रवेश-निर्गमयोः कल्पनागौरवाद्यात्मनो देहपरिमाणत्वपक्षो न्याय्यानीति **वक्तव्यम्, आत्मविभुत्ववादेऽपि खण्डितशरीरे मनोऽन्तरप्रवेश-निर्गमयोरुपगमात् नाधिककल्पनं** स्यादित्यादिमते । न चैवं छिन्नावयवानुप्रविष्टस्य पृथगात्मत्वप्रसक्तेः स्यादीति वाच्यम्, तत्रैव पश्चादनुप्रवेशेनादोषात् । न चैकत्वादात्मनो विभागाभावाच्छेदाभाव इति शङ्कनीयम्, शरीरद्वारेण तस्यांशे सति विभागत्वात्, अन्यथा सावयवशरीरव्यापितया तस्य न स्यात्, तथा च तच्छेदनानन्तरीयकश्छेदो न स्यात् । **न च** छिन्नाच्छिन्नयोः कथं पश्चात् सङ्गतिर्मीलिते **वाच्यम्,** एकान्तेनाऽच्छिन्नत्वात्, पन्नगालतन्तुच्छेद-संघटनावत् तथाविधाऽदृष्टवशादविरुद्धमेव तत्सङ्घटनम् । तदुक्तं **स्याद्वादरहस्ये** —> खण्डनं न पृथग्भावो बहिर्निर्गम एव तु । सङ्कोचितप्रदेशस्य तत्र तत्रोपपत्तिमत्ता ।। एकसन्तानगामित्वं स्मृतं पुनरखण्डनम् । तेन नानात्मतापत्तिर्न तन्तुदृष्टान्तमित्रतः ।। (म.स्या.र.का. ११ वृ. गा. ४१-४६) इति । **एतेन** —> शरीरमात्रपरिमाणत्वमप्यपास्तम्, देहस्य वृद्धिक्षयाभ्यामात्मनोऽपि वृद्धि-क्षयधर्मित्वप्रसङ्गात् । ततश्चानित्यत्वं स्यादीति <— (न्या.या.भू.पृ. ५४४) **न्यायभूषणकार**वचनमपि **परास्तम्,** देहवृद्धिक्षयानुमेयकवृद्धिक्षययोरात्मनि स्वीकारेऽपि **सर्वथा** तदुच्छेदाद्यनभ्युपगमात्, अनलायस्पिण्डयोरिव शरीरात्मनोरेकावगाहनाभावेनैवाभेदाभ्युपगमात्, अनलायस्पिण्डस्येव शरीरोच्छेदेऽप्यात्मनः सत्त्वात्, कथंचिन्नाशस्य त्वितिपक्षत्वमुक्तमेव पूर्वमित्यादिसूचनार्थं **दिगि**त्युक्तम् ।

आत्मविभुत्ववादे बहिर्ज्ञानादेरननुभवात् **ज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वात्** समवायेन देहावच्छेदेनात्मनि ज्ञानोत्पादे घटाद्यवच्छेदेन ज्ञानाभावोऽपि यौगैरस्वीकृत एव । युगपज्ज्ञानवद्व्यानभ्युपगमात् अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमङ्गीकृत्यावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाभावस्य तत्कारणत्वमभ्युपगम्यते । किन्त्वेवं सति देहावच्छेदेन समवायेन चैत्रात्मनि ज्ञानसत्त्वेऽवच्छेदकतासम्बन्धेन चैत्रीयदेहे चैत्रीयज्ञानसत्त्वेऽपि **घटादावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाद्यभावस्य आपादकस्य** = प्रतिबन्धकाभावविधया ज्ञानादिसम्पादकस्य **सत्त्वात्** चैत्रीयज्ञानादिकमवच्छेदकतासंसर्गेण घटादावुत्पद्येत । **न च** तद्वारणायावच्छेदकतया

જે જે વિભુ દ્રવ્ય હોય તે તે આકાશની જેમ જડ જ હોય તેવો વ્યાપ્તિગ્રહ સહચારદર્શનથી થઈ જશે.

❀ आत्मखंडन मान्य - स्याद्वादी ❀

शरी. । અમુક વિદ્વાનોનો સ્યાદ્વાદી પ્રત્યે એવો આક્ષેપ છે કે —> જો આત્માને શરીરપરિમાણવાળો માનવામાં આવે તો શસ્ત્રાદિથી શરીર ખંડિત થતાં શરીરવ્યાપી જંતુ પણ ખંડિત થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. <— પરંતુ આ અવિચારિત આક્ષેપ છે, કારણ કે શરીરનું ખંડન-છેદન-ભેદન થયે છતે શરીરથી કથંચિત્ અભિન્ન અને શરીરવ્યાપી એવા આત્માનું પણ ખંડન-છેદન-ભેદન સ્યાદ્વાદીને માન્ય છે. આત્માનું ખંડન થવું એનો અર્થ એવો છે કે જે શરીરમાં આત્મા રહેલો છે તે આત્મા પોતાના શરીરનો કોઈ અવયવ શરીરથી છૂટો પડતાં મૂળ શરીર સાથે આત્મા પોતાના પ્રદેશો = અવયવો જોડી રાખી તેમાંથી કેટલાક આત્મપ્રદેશોને ખંડિત શરીરાવયવ સુધી લંબાવીને તે ખંડિત અવયવમાં અમુક આત્મપ્રદેશોનો પ્રવેશ કરાવે છે. તે જ આત્માનું ખંડન-છેદન-ભેદન કહેવાય છે. આવું ખંડન તો શરીરખંડન સ્થલમાં હોય જ છે. જો આત્મપ્રદેશોનો ખંડિત શરીરાવયવમાં પ્રવેશ માનવામાં ન આવે તો ખંડિત શરીરાવયવમાં કંપન વગેરે ઘટી ના શકે. ગિરોળીની પૂંછડી કપાયા પછી પણ તે પૂંછડી તરફડે છે, ધ્રૂજે છે. આની સંગતિ કરવા અમારું કથન એવું છે કે ગિરોળીના આત્મપ્રદેશો તે કપાયેલી પૂંછડીમાં રહેલા છે. આની સંગતિ કરવા આત્માને વિભુ માનનાર નૈયાયિક ખંડિત અવયવમાં અન્ય મનનો પ્રવેશ અને નિર્ગમન માન્ય કરે છે જ. તેથી ખંડિત શરીરઅવયવમાં આત્મપ્રદેશોના ગમન-આગમનનો અમે સ્યાદ્વાદી સ્વીકાર કરીએ છીએ તેમાં અધિક ગૌરવની આપત્તિ નથી આવતી. આ જે કાંઈ કહેવાયેલ છે તે તો એક દિગ્દર્શનમાત્ર છે, બાકી આની આગળ ઘણું વિચારી શકાય તેમ છે. આ વાતની સૂચના કરવા ગ્રન્થકારે 'दिक्' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે.

❀ ज्ञानादि व्याप्यवृत्ति - स्याद्वादी ❀

आत्म. । વળી, બીજી વાત એ છે કે આત્માને વિભુ = સર્વવ્યાપી માનનાર નૈયાયિકના મતે જ્ઞાનાદિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી શરીરની બહાર પણ ઘટાદિમાં = ઘટાદિઅવચ્છેદેન જ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જ્ઞાનાદિઅભાવસ્વરૂપ આપાદક ત્યાં રહેલ છે. આશય એ છે કે આત્માને વિભુ માનનાર નૈયાયિક આત્માના અમુક ભાગમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માને છે અને અમુક ભાગમાં

तत्रावच्छेदकतया ज्ञानव्युत्पत्तिवारणायावच्छेदकतया तदात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन तच्छरीरत्वादिनाऽनन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवम् । देहव्यापित्ववादे तु तेषां व्याप्यवृत्तित्वान्नोक्तगौरवम् । न च देशवृत्तेरेव ज्ञानादेः क्रमेण सर्वदेहसम्बन्धात् सर्वत्रोपलब्धिरित्यपि सम्यक्, युगपत्तत्र सर्वत्र ज्ञान-सुखाद्युपलम्भात् । न चाशुवृत्तेर्यौगपद्याभिमानः, अन्यत्रापि तथाप्रसक्तेः । शक्यं हि वक्तुं घटादिरप्येकावयववृत्तिराशुवृत्तेर्युगपत्सर्वेष्ववयवेषु प्रतीयत इति ।

भानुमती

ज्ञानादिकं प्रति तादात्म्येन शरीरस्य कारणत्वाङ्गीकाराज्ञानं दोषः, घटादावापादकरूपाऽसत्त्वादिति चेत् **वाच्यम्,** एवं सति चैत्रीयशरीरेऽवच्छेदकतया मैत्रात्मसमवेताज्ञानोत्पत्तिरस्त्वात् । **न च** तदात्मविशेषगुणं प्रति तादात्म्येन तत्तच्छरीरस्य कारणत्वाज्ज्ञानं दोषः, अवच्छेदकतया मैत्रीयज्ञानं प्रति तादात्म्येन मैत्रीयशरीरस्यैव हेतुत्वात्, चैत्रीयशरीरस्य मैत्रीयशरीरभेदाज्ज्ञत्वादिति चेत् **वाच्यम्, तत्र** = घटादौ **अवच्छेदकतया** = स्वावृत्तिधर्मावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन **ज्ञानाद्युत्पत्तिवारणाय अवच्छेदकतया** = स्वावृत्तिधर्मावच्छेदकतासंसर्गेण **तदात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन तच्छरीरत्वादिना** हेतुत्वे पुरुषभेदेन हेतु-हेतुमद्भावभेदात् **अनन्तकार्यकारणभावकल्पने** नैयायिकमते **गौरवम्** । न चास्य फलमुखत्वाददोषः प्रमाणप्रवृत्तिसमये सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् इति वाच्यम्, लघुगत्यन्तरस्य सत्त्वात् । तदेवावेदयति - **देहव्यापित्ववादे** = आत्मशरीरपरिमाणपक्षे **तु तेषां** = ज्ञानादीनामात्मविशेषगुणानां **व्याप्यवृत्तित्वात्** = स्वाश्रयाऽसमानाधिकरणत्वात् **नोक्तगौरवं** = नावच्छेदकतया ज्ञानादिकं प्रति कारणत्वकल्पनागौरवम्, अवच्छेदकतया ज्ञानाद्युत्पत्तेरेवानभ्युपगमात्, अव्याप्यवृत्तीनामेव गुणादीनामवच्छेदकतयोत्पादसम्भवात् । समवायेनाऽपृथग्भावसम्बन्धेन वा ज्ञानादौ तादात्म्येनाऽऽत्मन एव कारणत्वेनावश्यवक्तव्येनोपपत्तौ देहादिकारणत्वकल्पनो मानाभावात्, अन्यशरीरस्यापि स्वसंयुक्तत्वेन स्वीयत्वात्तत्र ज्ञानापत्तेर्दुर्वारित्वात् । **न च** स्वात्मप्रत्यक्षोपगृहीतशरीराभावाज्ज्ञानं दोष इति **वाच्यम्,** उपजीव्यत्वादहष्टस्यैव तज्ज्ञानाहिहेतुत्वौचित्यात्, स्वमते ज्ञानावरणादीनामेवानुपपत्तेरेव देहादीनामकथंसिद्धत्वात्, देहाद्युत्कर्षे ज्ञानाद्युत्कर्षाऽदर्शनात्, बाह्येन्द्रियज्ञानसङ्कोचोत्तरस्य बलादिकत्वात् । वस्तुतस्त्वात्मनः प्रकाशस्वभावत्वेन निरावरणज्ञानं प्रति देहादीनां प्रतिबन्धकत्वमेव । सावरणज्ञानं प्रत्यपेक्षामात्रेण देहादीनां हेतुत्वेऽप्यालम्बनतयाऽहेतुत्वात् । अत एव मुक्तावपि ज्ञानमव्याहतमिति दिक् ।

न च देशवृत्तेः = अव्याप्यवृत्तेः = सावच्छेदवृत्तेः = शरीरावयवमात्रवृत्तेः **एव ज्ञानादेः क्रमेण सर्वदेहसम्बन्धात् सर्वत्रोपलब्धिः** = कृत्स्नशरीरव्याप्यत्वोपलब्धेरिति हेतोः देहव्यापित्ववादेऽप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तदात्मविशेषगुणं प्रति तादात्म्येन तत्तच्छरीरावयवस्य हेतुत्वावश्यकत्वाज्ज्ञानात्मवैभवावादेऽनन्तकार्यकारणभावकल्पनागौरवदोषः, तस्य प्रमाणासिद्धत्वेन फलमुखत्वादित्यपि **सम्यक्** । तदसम्यक्त्वे हेतुमावेदयति प्रकरणकारः --> **युगपत् तत्र** = शरीरे **सर्वत्र ज्ञानसुखाद्युपलम्भात्** 'सर्वत्र मम शरीरे सुखमि'त्यादिप्रतीतेः प्रासिद्धत्वात् सर्वात्मीयसुखादिकमभ्युपेयमेव । **न चाशुवृत्तेः** सहस्रदलशतपत्रवेधवत् **यौगपद्याभिमानः,** तस्तुतः क्रमिकमेव ज्ञानादिकमिति **वाच्यम्, अन्यत्रापि** = घटादावपि **तथाप्रसक्तेः** = दैशिकक्रमिकतापत्तेः । तदेवाह **शक्यमिति** । स्पष्टम् । **एतेन** शास्त्रा - चन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणस्थले --> 'तुल्यकालग्रहणत्वासिद्धमेव तदाभिमानस्य कालसान्निकर्षे'णोपपत्तेः । अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बेनैव भगवति मयूखमालिनि 'भवनोदरेष्वालोक'' इत्याभिमानो लोकानाम्' (का.४२. दिन.) इति **मुक्तावलीदिनकरीयकारवचनं प्रत्याख्यातम्,** तथा सति 'साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायस्य तयोरनुपपत्तेः तदनुव्यवसायसमये शास्त्राज्ञानस्य

તેનો અભાવ પણ માને છે. આથી નૈયાયિકમતે જ્ઞાનાદિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. એક જ્ઞાન જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય ત્યાં એ જ સમયે બીજું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનદ્વયની યુગપત્ ઉત્પત્તિ અમાન્ય છે. આની સંગતિ કરવા માટે નૈયાયિક પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાનને નૂતન જ્ઞાનનું પ્રતિબંધક માને છે. તેથી જ્ઞાનાભાવ એ પ્રતિબંધકાભાવસ્વરૂપે જ્ઞાનનું કારણ બને છે. આ નૈયાયિકમાન્યતા અનુસારે જ્યારે આત્મામાં શરીરાવચ્છેદેન જ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘટાદિઅવચ્છેદેન આત્મામાં જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે ત્યારે ઘટાદિઅવચ્છેદેન આત્મામાં જ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ઘટાદિઅવચ્છેદેન આત્મામાં જ્ઞાનાદિનો અભાવ રહેલો છે, જે જ્ઞાનાદિનો આપાદક = આક્ષેપક = સંપાદક છે. અને તાદાત્મ્ય સંબંધથી આત્મા પણ હાજર છે. તેનું વારણ કરવા માટે નૈયાયિક એમ કહે છે કે —> અવચ્છેદકતાસંબંધથી તે તે આત્માના વિશેષગુણ પ્રત્યે તાદાત્મ્યસંબંધથી = અભેદસંસર્ગથી તે તે શરીર કારણ છે. ચૈત્રાત્માનું શરીર તાદાત્મ્યસંબંધથી = અભેદસંસર્ગથી ચૈત્રીયશરીરમાં જ છે. તેથી તેમાં જ અવચ્છેદકતા સંબંધથી ચૈત્રીયજ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન થઈ શકે. ઘટાદિમાં ચૈત્રીય શરીર તાદાત્મ્યસંબંધથી ન હોવાના લીધે ઘટાદિઅવચ્છેદેન ચૈત્રીય જ્ઞાન આદિ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ નહીં આવે. પરંતુ આ રીતે કાર્યકારણભાવની કલ્પના કરવામાં ચૈત્ર, મૈત્ર વગેરે આત્મા બદલી જતાં કાર્યકારણભાવ બદલી જવાથી અનંત કાર્યકારણભાવ માનવાની આપત્તિ આવશે, જે મહાગૌરવસ્વરૂપ છે. જ્યારે આત્મા શરીરવ્યાપી છે- એમ માનવામાં આવે તો જ્ઞાનાદિ

अत एव **सौगतोऽपि तत्रैकं निरन्तरं ज्ञानं कल्पयन्** निरस्तः, **प्रत्यवयवमनेकसुखकल्पने सन्तानान्तरवत् परस्परमसङ्क्रमात्, 'सर्वत्र शरीरे मम सुखमि'त्यनुस्यूतैकप्रत्ययविलोपात्** ।

'युगपद्भाविभिरेकशरीरवर्तिभिरनेकनिरंशक्षणिकसुखसंवेदनैरेकपरामर्शविकल्पजननादयमदोष' इति चेत् ? तर्हि

भानुमती

लघुत्वादित्यर्थेकं **बृहत्स्याद्वादरहस्ये** ।

अत एव = सार्वज्ञतीनाशरीरव्यापेसुखज्ञानादिप्रतीतेः स्वार्थसिकत्वादेव, ***सौगतोऽपि तत्र*** = शरीरावयवे ***एकं निरन्तरं*** = दैशिकव्यवहारज्ञानशून्यं, तदाकारज्ञानशून्यसमीपवर्तिशरीरावयवाऽसम्बद्धमिति यावत् ***ज्ञानं कल्पयन् निरस्तः***, एतं ***प्रत्यवयवमनेकसुखकल्पने*** गौरवात्, ***सन्तानान्तरवत् परस्परमसङ्क्रमात्*** चैत्रीय-सुखादिसन्तानस्य देवदत्तीयसुखादिसन्तानेऽसङ्क्रमवत् तदवयवगतसुखादिसन्तानस्याऽन्यावयवसन्ताने सङ्क्रमाऽसम्भवात् । किञ्च प्रत्यवयवं भिन्न-भिन्नसुखादिकल्पनो तस्याऽव्याप्यवृत्तित्वात् ***'सर्वत्र शरीरे मम सुखमि'त्यनुस्यूतैकप्रत्ययविलोपात्*** ।

अथ युगपद्भाविभिः = समकालोत्पन्नैः ***एकशरीरवर्तिभिः अनेकनिरंशक्षणिकसुखसंवेदनैः*** निरुक्तैकपरामर्शविकल्पकर्तृत्वापत्त्याऽऽलोढैस्तैः समूहस्य ***एकपरामर्शविकल्पजननात्*** = 'सर्वत्र मम शरीरे सुखमि'त्यखण्डज्ञानापकप्रत्ययोत्पादात् ***अयं*** = प्रत्यवयवमनेकसुखस्वीकारः ***अदोषः*** जलप्रवाहादौ तथादर्शनादिति चेत् ?

व्याप्यवृत्ति = स्वाभावाऽसमानाधिकरण होवाथी अवच्छेदकतासंबंधथी कार्यकारणभाव मानवानी आवश्यकता नहीं रहे. तेथी दर्शित गौरव दोषने अवकाश ज नहीं रहे. समवायसंबंधथी के अपृथग्भावसंबंधथी ज्ञानादि प्रत्ये तादात्म्य संबंधथी आत्माने कारण मानवाथी घटादिअवच्छेदेन चैत्रीय ज्ञानादिनी आपत्तिनो अवकाश रहेतो नथी, कारण के त्यां आपादकनो ज अभाव छे. आ कार्यकारणभाव तो नैयायिके पण स्वीकारवानो छे ज. तेथी स्याद्वादीमते अधिक कल्पनागौरव पण नथी.

❋ ज्ञानादि अव्याप्यवृत्ति नथी ❋

न च दे. । अहीं एवी दलिल थाय के —> ज्ञान आदि आत्मगुणो देशवृत्ति = अव्याप्यवृत्ति ज छे. देहना अमुक ज भागमां रहेवा छतां क्रमिक रीते शरीरना दरेक अवयवमां अवच्छेदकतासंबंधथी रहेवाने लीधे सर्वत्र = संपूर्ण शरीरमां ज्ञानादिनुं भान थाय छे. ज्ञानादि अव्याप्यवृत्ति होवाथी अवच्छेदकतासंबंधथी तत् तत् ज्ञानादि प्रत्ये तत्तत् शरीरावयवने तादात्म्यसंबंधथी कारण मानवा ज पडशे. आम आत्माने शरीरमात्रव्यापी मानवा छतां अवच्छेदकताने कार्यतावच्छेदक संबंध बनावीने नैयायिकमान्य पूर्वोक्त कार्यकारणभाव स्वीकारवो ज पडशे. तेथी नैयायिकमतमां अनंत कार्यकारणभाव गौरव नडि आवे. <— तो आ दलिल पण वाहियात छे. आनुं कारण ए छे के एक ज समये ज्ञानादिनो संपूर्ण शरीरमां अनुभव थतो होवाथी क्रमे करीने अलग अलग देहावयवोमां ज्ञानादिनी उपस्थिति मान्य थई न शके. —> 'क्रमिक ज्ञानोत्पत्ति अलग अलग शरीरावयोमां अत्यंत झडपथी थवाने लीधे लोकोने एवुं अभिमान = भ्रम थाय छे के 'मने एक ज समये संपूर्ण शरीरमां सुखनो अनुभव थाय छे', जेम १०० पांदडा एक बीजा उपर गोठवीने तेने भेदवामां आवे तो क्रमे करीने भेदावा छतां अत्यंत झडपी भेदनक्रियाने कारणे त्यारे 'में आ सो पण एकीसाथे भेदी नांख्या' एवो भ्रम थाय छे तेम क्रमे करीने अलग अलग देहावयवोमां अलग अलग ज्ञान उत्पन्न थवा छतां ते प्रक्रिया एकदम झडपी होवाने लीधे संपूर्ण शरीरमां एकीसाथे ज्ञाननुं भान थाय छे.' <— आ कथन पण असंगत छे, कारण के एक समये सर्वत्र देहमां ज्ञानादिनुं भान थवा छतां तेने क्रमिक मानवुं होय तो बीजे बधे ठेकाणे पण तेवुं मानवानी आपत्ति आवशे. तमे जेम ज्ञानादिमां दैशिक क्रम कहो छो तेम एम पण कही शकाय छे के - घटादि पण फक्त एक अवयवमां ज रहेलो छे पण ते अलग अलग अवयवोमां क्रमे करीने एटलो झडपथी रहे छे/फरे छे के सर्व अवयवोमां एकी साथे तेनुं भान थाय छे - आ वातने जेम तमे भोगस कहो छो तेम - ज्ञानादि मात्र शरीरना एक अवयवमां ज रहे छे अने झडपथी अलग अवयवोमां उत्पन्न थाय छे - आ वातने अमे भोगस कहीए छीए. तर्क अने समाधान तो अत्रे पक्षे समान ज छे. तेथी अनुभवानुसारे संपूर्ण शरीरमां ज ज्ञानादि मानवा योग्य छे.

अत एव. । बौद्धनी मान्यता एवी छे के <—> संपूर्ण शरीरमां नहीं, पण शरीरना अवयवमां एक ज्ञान उत्पन्न थाय छे. ते निरंतर=दैशिक अंतरथी शून्य होय छे, अर्थात् ते जे अवयवमां उत्पन्न थाय छे, तेना समीपवर्ती अलग अलग अवयवो पण तेवा ज्ञानथी शून्य नथी होता. आथी संपूर्ण शरीरमां सुख, ज्ञान वगेरे उत्पन्न थाय छे - तेवुं भान थाय छे. <— परंतु आ वात व्याजबी नथी. कारण के प्रत्येक अवयवमां आ रीते अनेक ज्ञान-सुख आदिनी कल्पना करवामां आवे तो जेम बौद्धमते अन्य संतनिवर्ती ज्ञानादि तेनाथी अलग सन्तानमां संक्रमता नथी/उत्पन्न थता नथी तेम अन्य देहावयवमां रहेल ज्ञान-सुख वगेरे पण समीपवर्ती अन्य अवयवमां संक्रमी ना शके-उत्पन्न थई ना शके. तेथी 'मारा शरीरमां सर्वत्र सुख छे' आवो जे एकाकारअनुविद्ध बोध थाय छे तेनो उच्छेद थवानी आपत्ति आवशे. जेम चैत्र आत्मामां रहेल ज्ञानादि समीपवर्ती मैत्रमां उत्पन्न थई शकता नथी, तेम शरीरना एक अवयवमां जे ज्ञानधारा = ज्ञानसंतान चाले छे ते पासे रहेल अन्य अवयवमां उत्पन्न थई ना शके. आथी संपूर्ण शरीरमां एक अखंड व्यापक विज्ञान, सुख वगेरे मानवा ज योग्य छे.

बौद्ध :- युग. । एक ज शरीरना अलग अलग अवयवोमां रहेनार अने एक साथे उत्पन्न थनार अनेक निरंश क्षणिक

अनेकोपादानस्य परामर्शविकल्पस्यैकत्वसम्भवे चार्वाकाभिमतैकशरीरव्यपदेशभागनेकपरमाणूपादानानेकविज्ञानभावेऽपि तद्विकल्पसम्भवात् —> 'अनेकपरमाणूपादानमनेकं विज्ञानं सन्तानान्तरवदेकपरामर्शाभावः' <— इति धर्मकीर्तेः भाषितं न सुभाषितं स्यात् ।

एवञ्च ज्ञानादीनां ज्ञानाद्यभावविरोधस्याऽप्यवच्छेदकाऽगर्भस्यैव कल्पनाल्लाघवम् ।

'अद्य योजनमात्रमहं गत' इति प्रतीतेरात्मनः क्रियावत्त्वेन मूर्तत्वसिद्धेर्न विभुत्वम् । न च मनः शरीरं वा तद्व्यवहारविषयः, तस्याहंप्रत्ययावेद्यत्वादित्याहुः ।

भानुमती

तर्हि दर्शितरीत्या **अनेकोपादानस्य** = *नानोपादानकारणौरारभ्यस्य* **परामर्शविकल्पस्य** = *अनुस्यूतप्रत्ययस्य* **एकत्वसम्भवे** = *अखण्डत्वाभ्युपगमे तु* **चार्वाकाभिमतैकशरीरव्यपदेशभागनेकपरमाणूपादानानेकविज्ञानभावेऽपि** = *स्वतन्त्रावयवीप्रतिक्षेपक-नव्यनास्तिकमतानुसारेणैकदेहव्यवहारभाजो येऽनेकपरमाणवः तदुपादानकानां विज्ञानानां नानात्वसद्भावेऽपि* **तद्विकल्पसम्भवात्** = *एकपरामर्शविकल्पस्योपपत्तेः* —>**'अनेकपरमाणूपादानं** = *एकशरीरव्यवहारविषयानानापरमाणूलक्षणोपादानकारणोपादेयं* **अनेकं चेत् विज्ञानं, सन्तानान्तरवत्** = *अन्यसन्ततिवत्* **एकपरामर्शाभावः' <— इति धर्मकीर्तेः भाषितं न सुभाषितं स्यात् ।**

एवञ्च *आत्मनो विभुत्वे ज्ञानादीनां ज्ञानाद्यभावविरोधोऽवच्छेदकगर्भ एव कल्पनीयः, अन्यथा स्वात्मनि यदाद्यावच्छेदेन ज्ञानाभावनिश्चयस्य शरीरावच्छेदेनाऽपि ज्ञानानिश्चयं प्रति प्रतिबन्धकत्वं स्यात् । अतो यदवच्छेदेन समवायेन यज्ज्ञानादि तदवच्छेदेन तज्ज्ञानादिमत्त्वनिश्चयं प्रति तदवच्छेदेनैव समवायसम्बन्धावच्छिन्न - तज्ज्ञानाभावनिश्चयरूप प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वेन नैयायिकमते गौरवम् । आत्मनो देहव्यापित्वपक्षे तु* **ज्ञानादीनां** *व्याप्यवृत्तित्वात्* **ज्ञानाद्यभावविरोधस्यापि अवच्छेदकागर्भस्यैव कल्पनात् लाघवम्** = *प्रतिबन्धकताशरीरलाघवम् ।*

प्रकरणकारोऽत्र **वादिदेवसूरिप्रभृतिमतमावेदयति** —> **अद्येति** । **तद्व्यवहारविषयः** = *मानसप्रतीति-प्रयोगविषयः ।* **तस्य** = *मनसः शरीरस्य वा* **अहंप्रत्ययाऽवेद्यत्वात्** = *'अहं' इत्याकारकप्रतीतेरगोचरत्वान्न मनसः शरीरस्य वा*

સુખસંવેદનો ભેગા થઈને 'મારા શરીરમાં સર્વત્ર સુખ છે' એવો એક પરામર્શ ઉત્પન્ન કરશે. આથી સંતાનાંતરમાં અસંક્રમ થવાનો કે 'મારા શરીરમાં સર્વત્ર સુખ છે' એવા અનુવિદ્ધ એકાકાર જ્ઞાનની અનુપપત્તિનો દોષ નહીં આવે. તેથી પ્રત્યેક અવયવમાં અલગ અલગ સુખ, જ્ઞાન આદિનો સ્વીકાર નિર્દોષ છે.

ॐ धर्मकीर्तिवचन अनुपपत्ति ॐ

જૈન :- તર્હિ. । જો આ રીતે અનેક અવયવાત્મક અલગ અલગ ઉપાદાનકારણથી એક પરામર્શવિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈ શકે તો તો સ્વતંત્ર અવયવીને નહીં માનનાર નાસ્તિકની જીત થશે અને ધર્મકીર્તિ બૌદ્ધાચાર્યની હાર થશે. તે આ રીતે - નાસ્તિકની માન્યતા એવી છે કે 'પરમાણુપુંજ કરતાં ભિન્ન સ્વતંત્ર અવયવી નથી. પરમાણુના ઢગલામાં જ એક અવયવીનો/એક શરીરનો વ્યવહાર થાય છે. એક શરીરનો જેના વિશે વ્યવહાર થાય છે તેવા અનેક પરમાણુઓ સ્વરૂપ ઉપાદાનકારણ દ્વારા જે વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે અનેક હોવા છતાં એક પરામર્શ વિકલ્પ થઈ શકે છે. - આ નાસ્તિકમતનું ખંડન કરતાં ધર્મકીર્તિ નામના બૌદ્ધભિક્ષુનું એવું કહેવું છે કે —> અનેક પરમાણુઓ સ્વરૂપ ઉપાદાન કારણથી ઉત્પન્ન થનાર વિજ્ઞાન અનેક હોય તો એકસંતાનગત જ્ઞાનાદિનું ભાન અન્ય જ્ઞાનસંતાનમાં જેમ સંક્રમતું નથી તેમ અનેક વિજ્ઞાન દ્વારા 'મારા સંપૂર્ણ શરીરમાં સુખ છે' એવો એક પરામર્શવિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈ ના શકે. <— આ ધર્મકીર્તિનું ભાષણ સુભાષણ નહીં બની શકે, કારણ કે હમણાં જ બૌદ્ધમતાનુસારે અલગ અલગ નિરંશ સુખના સંવેદનો વડે એક પરામર્શ વિકલ્પનો અંગીકાર થઈ ગયો છે. તેથી કાં તો ધર્મકીર્તિનું વચન અસંગત બનશે કાં તો એક શરીરમાં અનેક સમકાલીન સુખસંવેદનો દ્વારા એક પરામર્શનો સ્વીકાર અમાન્ય થશે.

ॐ आत्माने शरीरव्यापी मानवामां लाघव ॐ

એવઞ્ચ જ્ઞા. । આત્માને વિભુ માનનાર નૈયાયિકના મતે જ્ઞાનાદિ ગુણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી જે આત્મામાં સમવાય સંબંધથી જ્ઞાન છે તે જ આત્મામાં જ્ઞાનાભાવ પણ છે જ. તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનાભાવનો વિરોધ ઉચ્છેદ પામશે. પરંતુ આમ માનવા જતાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનાભાવ વચ્ચે પ્રસિદ્ધ વિરોધવ્યવહારના અપલાપનું કલંક નૈયાયિકના માથે આવશે. આનું વારણ કરવા નૈયાયિકે જ્ઞાન અને જ્ઞાનાભાવ વગેરેમાં અવચ્છેદકગર્ભિત વિરોધ માનવો પડશે. અર્થાત્ સમવાયસંબંધથી તે શરીરાવચ્છેદેન જ્ઞાનાદિ પ્રત્યે તે શરીરાવચ્છેદેન સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન જ્ઞાનાભાવને વિરોધી માનવો પડશે. આથી સમવાયસંબંધથી તત્શરીરાવચ્છેદેન જ્ઞાનાદિમત્તાનિશ્ચય પ્રત્યે સમવાયસંબંધથી તત્શરીરાવચ્છેદેન જ્ઞાનાભાવાદિનિશ્ચયને પ્રતિબંધક માનવો પડશે. જ્યારે આત્માને શરીરમાત્રવ્યાપી માનવામાં આવે તો જ્ઞાનાદિ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી જ્ઞાનાદિ પ્રત્યે જ્ઞાનાદિઅભાવમાં સાક્ષાત્ વિરોધ માની શકાશે. વિરોધને અવચ્છેદક ગર્ભિત માનવો નહીં પડે, કારણ કે વ્યાપ્યવૃત્તિ ધર્મનો કોઈ અવચ્છેદક જ હોતો નથી. આમ જૈનમતે જ્ઞાનાદિના વિરોધને અવચ્છેદકગર્ભિત માનવાનો

आत्मनः शरीरव्यापित्वे चेदं मानम् - आत्मा शरीरमानः, शरीरव्यापित्वेनोपलभ्यमानगुणवत्त्वादिति । न च

भानुमती

प्रतीयमानक्रियाश्रयत्वमपि त्वात्मन एवेति भावः । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** —> आत्मा सर्वगतः, क्रियावत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा वायुः । तथा चायं, तस्मात्तथेति । न चास्य क्रियावत्त्वमसिद्धम्, प्रत्यक्षेणैव तत्प्रतीतेः । तथाहि प्रत्यक्षेण सर्वो देशान्तरमायान्तमात्मानं प्रतिपद्यते । तथा च वदंति 'अहमद्य योजनमेकमागत' इति । 'मनः शरीरं वा समागतमि'ति **चेत्** ? किं पुनस्तदहंप्रत्ययवेद्यम् ? तथा चेच्चार्वाकमतानुषङ्गः । **अथ** यथा 'स्थूलोऽहमि'ति शरीरमात्रनिमित्तः प्रत्ययस्तथा 'आगतोऽहमि'त्यादिरपीति चेत् ? ननु 'अहं सुखी'त्यादिरपि किं न तथा स्यात् ? सुखस्यात्मनि सम्भवादात्मगोचर एवायमिति चेत् ? गतिरप्यात्मनि सम्भवत्येवेति सोऽपि तन्निमित्तः किं न स्यात्? **अथ** नात्मा क्रियावान् सर्वगतत्वात् गगनवदित्यनुमानबाधितत्वात्तत्र गतेरसम्भव एव, **नैवम्,** इतरेतराश्रयापत्त्या हेतोरसिद्धत्वात् । सिद्धे हि तस्य क्रियावत्त्वाऽभावे सर्वगतत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च क्रियावत्त्वाभावसिद्धिरिति सिद्धं प्रत्यक्षेणैव तत्र क्रियावत्त्वम् । अनुमानतोऽपि तत्सिद्ध्यति । तथाहि क्रियावान् आत्मा, अन्यत्र द्रव्ये क्रियाहेतुत्वात्, समीरणवदिति । 'कालेन व्यभिचाराच्च हेतुर्गमकोऽयमिति'चेत् ? न, कालस्य क्रियाऽहेतुत्वात् । क्रियानिर्वर्तकत्वं हि क्रियाहेतुत्वमिह साधनम्, न पुनः क्रियानिमित्तमात्रत्वम् । तस्य कालेऽसद्भावाच्च व्यभिचारः । कालो हि परिणामिनां निमित्तमात्रम्, स्थावरगतौ यष्टिवत्, न पुनः क्रियानिर्वर्तकः पर्णादौ पवनवत्' <— (स्या. रत्ना. १-८ पृ.९००) इति ।

यत्तु —> 'विभुश्च नित्यद्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, अमूर्तश्च निष्क्रियत्वात् । निष्क्रियश्च नित्यद्रव्यत्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षधर्माश्रयत्वाद् वेति (पृ.३६९) **आत्मतत्त्वविवेके उदयनेनोक्तं, तदसत्,** संसारित्वेनात्मनो ध्वंसप्रतियोगित्वान्नित्यद्रव्यत्वस्यासिद्धेः, संसारदशायां देहात् कथञ्चिदभिन्नत्वेनात्मनो मूर्तत्वस्येष्टत्वात्, अमूर्तत्वसाधकस्य निष्क्रियत्वस्य संसारदशायां बाधकस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अत एवान्त्ये बाधात्, विशेषणाभावप्रयुक्तविशेष्यहेत्वभावाच्चेति **दिक्** ।

स्वदेहमात्रव्यापकत्वेन हर्षविषादाद्यनेकविवर्तात्मकस्याहमिति स्वसंवेदनस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादात्मनो विभुत्वसाधकत्वेनोपन्यस्यमानः सर्वोऽपि हेतुः कालात्ययापदिष्टः (सं.त.कां.१/गा.१ - पृ.१८२) इति **संमतिटीकाकारः** । तथा चात्मनो मध्यमपरिमाणे तद्व्यतिरिक्तपरिमाणे च प्रत्यक्षमेव मानमित्युक्तं भवति । तदुक्तञ्चैतत्, तत्परिमाणतद्व्यतिरिक्तपरिमाणयोरयोग्यत्वकल्पनो गौरवादित्यधिकं **आत्मख्यातौ** बोध्यम् (आ.ख्या.पृ.१) ।

आत्मनः शरीरव्यापित्वे चेदं मानं = अनुमानाभिधानं प्रमाणम् । तथाहि **आत्मा शरीरमानः** = देहपरिमाणतुल्यपरिमाणः, **शरीरव्यापित्वेनोपलभ्यमानगुणवत्त्वादिति** । यो यत्रैव दृश्यगुणः स तावत्परिमाण एव,

ના હોવાથી પ્રતિબંધકતા શરીરમાં લાઘવ સ્પષ્ટ છે.

ॐ આત્મગત ક્રિયા અવિભુત્વસાધક - પ્રાચીન જૈનાચાર્ય ॐ

અથ. । શ્રીવાદિદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ વગેરે પ્રાચીન જૈનાચાર્યોનું કથન એવું છે કે 'આજે હું માત્ર એક યોજન ગયો હતો' આવી પ્રતીતિ આત્મામાં સક્રિયતાની સિદ્ધિ કરે છે. સર્વવ્યાપી દ્રવ્યમાં આકાશાદિની જેમ ક્રિયા સંભવી ન શકે. આથી આત્મગત ક્રિયા જ આત્મામાં મૂર્તત્વ=અપકૃષ્ટ પરિમાણ સિદ્ધ કરે છે. આથી આત્માને સર્વવ્યાપક = વિભુ માની ન શકાય. અહીં એવી શંકા થાય કે —> 'હું યોજન દૂર ગયો' આવી પ્રતીતિ ગતિ ક્રિયાના આશ્રયરૂપે આત્માને વિષય નથી કરતી પણ મન કે શરીરને વિષય બનાવે છે. આથી 'હું એક યોજન દૂર ગયો' એનો અર્થ એવો થશે કે ' મારું મન અથવા મારું શરીર એક યોજન દૂર ગયેલ.' આથી આત્માને વિભુ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી <— તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ઉપદર્શિત પ્રતીતિમાં 'હું' તરીકે જેનો ઉલ્લેખ થાય છે તેને મન કે શરીર માની ના શકાય, કેમ કે શરીર, આત્મા અને મન ત્રણેય પરસ્પર ભિન્ન છે. આથી 'હું' એવી પ્રતીતિનો વિષય મન કે શરીર બની ના શકે. માત્ર આત્મા જ તેનો વિષય બની શકે. આથી આત્માને જ સક્રિય માનવો પડશે, જેના ફલસ્વરૂપે આત્મામાં વિભુત્વ બાધિત થશે.

❀ આત્મા શરીરવ્યાપી જ છે ❀

આ. । આત્મા માત્ર શરીરવ્યાપી છે, નહીં કે સર્વવ્યાપી - આ બાબતની સિદ્ધિ અનુમાન પ્રયોગથી પણ થઈ શકે છે. તે આ રીતે —> આત્મા શરીરપ્રમાણ છે, કારણ કે શરીરવ્યાપિત્વસ્વરૂપે તેના ગુણો ઉપલબ્ધ = પ્રાપ્ત = જ્ઞાત થાય છે. જેના ગુણો જેટલા ભાગમાં ઉપલબ્ધ થાય તે વસ્તુ તેટલા પરિમાણવાળી હોય છે. આ નિયમને અનુસરીને આત્મા શરીરવ્યાપી છે. શરીરની બહાર ક્યારેય આત્માના ગુણો ઉપલબ્ધ થતા નથી. આથી શરીરની બહાર આત્માનું અસ્તિત્વ અપ્રામાણિક છે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદેન પ્રતીયમાન સંયોગનું અસ્તિત્વ સંપૂર્ણ વૃક્ષમાં નથી, પરંતુ માત્ર વૃક્ષના મૂળમાં જ છે. મૂળભાગમાં કપિસંયોગ ઉપલબ્ધ થવા છતાં કપિસંયોગાશ્રય વૃક્ષનું પરિમાણ = કદ માત્ર મૂળપ્રમાણ નથી. આથી વ્યભિચાર દોષ આવશે. આ વ્યભિચાર દોષના લીધે આત્માને શરીરપ્રમાણ સિદ્ધ કરનાર હેતુ સ્વકાર્યસિદ્ધિ માટે અસમર્થ છે <— તો તે અનુચિત છે, કારણ કે મૂલાવચ્છિન્ન કપિસંયોગનું વૃક્ષમાં ભાન થાય છે, તે હકીકતમાં તો સાક્ષાત્ સંબંધથી મૂલમાં જ રહેલ છે અને સંયોગાશ્રય મૂળ તો તેટલા પરિમાણવાળું જ છે.

मूलावच्छेदेन प्रतीयमानकपिसंयोगादिमतो महीरुहस्य मूलमात्रप्रमाणकत्वाभावेन व्यभिचारः, कपिसंयोगस्य मूल एव वृत्तेः, वृक्षे तु परम्परयैव प्रतीतेः, संयोगगुणत्वनिषेधाच्चेत्यधिकं मत्कृतज्ञानार्णव-स्याद्वादरहस्ययोरनुसन्धेयम् ।

नन्वात्मैव नास्ति तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, प्रत्यक्षस्य तत्राऽप्रसरादनुमानागमयोश्चाप्रमाणत्वादिति कस्य मोक्षः ?

भानुमती

यथा घटादेः । तथा चात्मा तस्मात्तथेति भावः । तथोक्तं **धर्मसङ्ग्रहणौ** - ण य सव्वगतो जीतो तणुमेतो तिलंगदारिसणाओ तु (३६४) । तदुक्तं **सम्मतितर्कटीकायां** - देवदत्तात्मा देवदत्तशरीरमात्रव्यापकः, तत्रैव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणत्वात् । यो यत्रैव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणः स तन्मात्रव्यापकः यथा देवदत्तस्य गृह एव व्याप्त्योपलभ्यमानाभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः । देवदत्तशरीर एव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणस्तदात्मा इति । तदात्मनो हि ज्ञानादयो गुणाः । ते च तद्देहे एव व्याप्त्योपलभ्यन्ते, न परदेहे, नाप्यन्तराले (सं. त. कां. ३. गा. १. पृ. ५८२) इति । तदुक्तं **श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरपि अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकायां** —> यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र कुम्भादेर्व्याभिचारिप्रतिपक्षमेतत् । तथापि देहाद् बहिरात्मतत्त्वमतत्त्ववादोपहताः पठन्ति ।। (अन्य. व्य. द्वा. श्लो.९) इति । **न च मूलावच्छेदेन प्रतीयमानकपिसंयोगादिमतो महीरुहस्य मूलमात्रप्रमाणकत्वाभावेन** यो यत्रा-वयवीत्वेन प्रतीयमानगुणः स तत्र तन्मात्रमात्रवर्तीति व्याप्तौ **व्यभिचारः** कपिसंयोगस्य मूलावच्छेदवृक्षवृत्तित्वेन प्रतीयमानत्वेऽपि तदाश्रयस्य वृक्षस्य मूलमात्रपरिमाणकत्वानिरहादिति **वाच्यम्**, मूलमात्रवृत्तित्वेन प्रतीयमानस्य **कपिसंयोगस्य** साक्षात् **मूल एव वृत्तेः** । न चैवं सति 'वृक्षः कपिसंयोगी'ति प्रतीत्युच्छेदप्रसङ्ग इति वाच्यम्, **वृक्षे परम्परयैव** = स्वासमवायिसमवेतत्वलक्षणेन स्वाश्रयाश्रयत्वलक्षणेन वा परम्परासम्बन्धेनैव प्रतीतेः । यो हि साक्षात्सम्बन्धेन यत्रमात्रव्यापेक्षयोपलभ्यमानगुणः स तन्मात्रमात्र इत्येतं व्याप्य-व्यापकभावाभ्युपगमाऽत्र दोषः, वृक्षे हेतोरेतासत्त्वात् । वृक्षे हेतोरस्वरूपासिद्धत्वदर्शनार्थं प्रक्रमतेऽत्र प्रकरणकारः —> **संयोगगुणत्वनिषेधात्** = संयोगपदप्रतिपाद्यस्य स्याद्वादीभिः गुणत्वानङ्गीकारात् हेतोः वृक्षे स्वरूपासिद्धत्वम् । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** 'यदा प्राग्भावितासान्तरत्वस्वरूपपरिणामपरित्यागेन निरन्तरस्वरूपतया यः कथञ्चित्तादात्म्यपरिणामः स संयोगः सम्मतः तदा न कश्चित्पदार्थो । नैरन्तर्येण परिणतानि हि तन्तूनि संयुक्तव्यवहारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते, निरन्तरावस्थितदेवदत्तयज्ञदत्तगृहवदि'ति (स्या.र.१-८ पृ.९३१) । **अधिकं मत्कृतज्ञानार्णव-स्याद्वादरहस्ययोरनुसन्धेयमिति** । ज्ञानार्णवग्रन्थः सम्प्रति न सम्पूर्ण उपलभ्यते । **मध्यमस्याद्वादरहस्ये** तु "एवं प्रयुञ्जतेऽस्मेज्ञात्मा भवति स्वदेहपरिमाणः । तन्मात्रवृत्तिगुणयोगाद्विवेयमानुरोधेन ।। ५४ ।। नन्वत्र मूलमीलदग्रसमवृत्तेस्तत्तन्नदत्तनदनतरौ व्यभिचारचारः । शरवासु चारुपतनाभ्यवहारलक्षव्यासङ्गजङ्गमभृजङ्गमसङ्गभाजि ।।५६।। अत्रोच्यते नन्वु तत्रास्ते किलेत्यमेव देवाहिदेवसमयाज्ञ ! यदाग्रहोऽसौ । लोकं प्रयोगरचनातत्तनातवतीर्णा स्याद्व्याप्यवृत्तिरिमे तु प्रथमं प्रसाद्य ।। ५७ ।। तत्सद्गरुहतिने दुरुहतिने जातपातः किं कालेकाकुपेतलोचनगोचरोऽसे । सख्यं भजस्व भगवन्मतमाद्रियस्व, स्वीयं हितं रचय ते हितदेशकोऽस्मे" ।।५८।। इत्याद्युक्तम् । एतद्व्याख्या चास्मत्कृत**जयलतायां** द्रष्टव्या ।

नास्तिकमतमपाकर्तुमुपक्षिपति —> **नन्वि**ति । **तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्** = आत्मनोऽप्यग्राहकप्रमाणाभावेन । चाक्षुष-श्रावण-रासनाघ्राणजत्वमस्य **प्रत्यक्षस्य तत्र** = शरीरातिरिक्तात्मपदार्थे **अप्रसरात्** = स्वाभोचरत्वेनाऽप्रवृत्तेः । न चानुमानादेव तत्सौहृदसिद्धिरिति वाच्यम्, लोकोपाधीनां लोक्यानुपलब्धेऽप्यालोक्योपाधीक्षणेन व्यभिचारसंशयात्, शतशः सहचारितयोरपि व्याभिचारोपलब्धेश्च तस्याऽप्रमाणत्वात् । नाप्यागमात्तत्सौहृदसिद्धिः, परस्परविरुद्धार्थाभिधायकानामागमानां विरोधेनैकत्वमशक्यत्वात्, शब्दस्य वासनामात्रप्रभवत्वात्, तन्मात्रजन्यकत्वाच्च, अन्यथाऽसदर्थाभिधायकशब्दप्रयोगस्य दुर्घटत्वापत्तेरित्याशयेन नास्तिक आह —> **अनुमानागमयोश्चाप्रमाणत्वादिति कस्य मोक्षः** ? न हि शरीरस्य मोक्षः सम्भवति ? तस्यैवैव भस्मीभवनात् ।

વૃક્ષમાં તો મૂલવૃત્તિ સંયોગ સ્વાશ્રયાશ્રયત્વસંબંધરૂપ પરંપરાસંબંધથી જ ભાસે છે. આથી વ્યભિચાર દોષને અવકાશ નથી. જે સાક્ષાત્સંબંધથી જેટલા દેશમાં જણાતા ગુણવાળો હોય તે તેટલા પરિમાણવાળો જ હોય - આવો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ માનવામાં કોઈ દોષ નથી. વળી, બીજી વાત એ છે કે સંયોગ એ ગુણ જ નથી. સાન્તરત્વપરિણતિનો ત્યાગ કરી નિરંતરરૂપે પરિણમવું તે જ સંયોગપદાર્થ છે. જ્યારે બે ઘટ વચ્ચે અંતર હોય છે ત્યારે તે બે વચ્ચે સાન્તર પરિણામ હોય છે, જેના લીધે તે બે ઘટ ત્યારે પરસ્પર વિભક્ત છે એમ જાણાય છે. જ્યારે આ સાન્તર પરિણામ દૂર થાય છે અને નૈરન્તર્ય પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઘટ પરસ્પર સંયુક્ત કહેવાય છે. આમ સંયોગ એ દ્રવ્યથી સર્વથા ભિન્ન ગુણસ્વરૂપ છે જ નહીં. તેથી મૂલમાત્રમાં પ્રતીયમાન ગુણની આશ્રયતા વૃક્ષમાં અસિદ્ધ જ છે. આમ વૃક્ષાત્મક દૃષ્ટાંતમાં સાધન ન હોવાથી વ્યભિચાર દોષને કોઈ અવકાશ નથી. આ વિષયમાં હજુ ઘણું વિચારી શકાય તેમ છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુને આ વિષયના વિસ્તાર માટે સ્યાદ્વાદરહસ્ય અને જ્ઞાનાર્ણવ બે ગ્રંથ જોવા, જે પ્રસ્તુત ગ્રંથના કર્તા મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે જ બનાવેલ છે. આમ, આત્મા શરીરપરિમાણ છે. મુક્તિનું નિરૂપણ કરતાં પ્રાસંગિક આ વિષય વિશે ગ્રંથકાર

न चैतद्वाक्यप्रामाण्याऽप्रामाण्ययोर्व्याघातः, एतस्य प्रमाकरणत्वरूपप्रामाण्याऽभावेऽपि भ्रमजनकत्वाभावेन विषयाबाधात्। न च भवतोऽपि तत्प्रतिक्षेपकप्रमाणाभावात्तूष्णीम्भावः श्रेयानिति वाच्यम्, तद्विपर्ययसाधकमानाभावेऽपि पराभ्युपगते पर्यनुयोगस्य सुकरत्वात्, तस्य सन्देह-जिज्ञासादिमूलत्वात्, तदनुत्तरे परस्य निग्रहात्। अत एव सर्वत्र पर्यनुयोगपराण्येव सूत्राणि बृहस्पतेरिति चार्वाकैरभिहितमिति चेत् ?

भानुमती

ननु 'आत्मा नास्ते' इति वाक्यं प्रमाणमप्रमाणं वा ? इति कस्यानुयोगस्यावसरमभिप्रेत्य पक्षद्वयमुपतिष्ठते। तत्र नाद्योऽनवद्यः, आगमस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः सम्यक्, आत्मनः सिद्ध्यापत्तेरित्याह इत-स्तदिति व्याघात इत्यास्तेकशङ्कामपाकर्तुं नास्तिक उपक्रमते **न चेति**। *तत्समाधानमाह* **एतस्य** = 'आत्मा नास्ती'ति वाक्यस्य **प्रमाकरणत्वरूपप्रामाण्याभावेऽपि भ्रमजनकत्वाभावेन** = तदभावज्ञाने तत्प्रकारक-निश्चयाऽजनकत्वेन **विषयाऽबाधात्** = शरीरातिरिक्तात्मपदार्थप्रतियोगिकाभावस्याऽबाधितत्वात्। **एतेन** 'अनुमानं न प्रमाणं' इति वाक्यस्य प्रामाण्ये शब्दप्रामाण्यापातः, अप्रामाण्ये चानुमानप्रामाण्यापात इति **परास्तम्**, एतद्वाक्यस्य प्रमाकरणत्वाभावरूपाऽप्रामाण्यातिप्रसक्तत्वात्, असत्ख्यातिसत्ते विशिष्टज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वेन भ्रमजनकत्वेऽ-प्यतिप्रसङ्गाभावात्वेति **दिक्**।

न च भवतः = नास्तिकस्य **अपि तत्प्रतिक्षेपकप्रमाणाभावात्** = अतिरिक्तात्मनिषेधकप्रमाणाभावात् **तूष्णीम्भावः** = मौनभाव एव **श्रेयानिति वाच्यम्, तद्विपर्ययसाधकमानाभावेऽपि** = आत्मप्रतियोगि-काभावसाधकप्रमाणाभावेऽपि **पराभ्युपगते** = प्रतिवादिस्वीकृते आत्मादिपदार्थसार्थे **पर्यनुयोगस्य** = प्रश्नस्य **सुकरत्वात्, तस्य** = पर्यनुयोगस्य **सन्देह - जिज्ञासादिमूलत्वात्** = विषयप्रामाण्यसन्देह-जिज्ञासा - सम्य-ग्ज्ञानबोधादिजनकत्वात् **तदनुत्तरे परस्य निग्रहात्**। *इत्थमेव वितण्डावादप्रवृत्तेः।* **अत एव** = प्रमाणं विनाऽपि प्रामाण्यसन्देहादितोऽपि दूषणपर्यनुयोगसम्भवादेव, *तदनुत्तरमाश्रेण निग्रहे च तत्सार्थक्यात्* **सर्वत्र पर्यनुयोग - पराण्येव सूत्राणि बृहस्पतेः** = सुरगुरोः इति **चार्वाकैरभिहितम्**।

પોતાનું વક્તવ્ય પૂર્ણ કરે છે. હવે નાસ્તિકમતનું ખંડન કરવા નાસ્તિકમત પ્રકરણકાર બતાવી રહ્યા છે.

❀ स्वतंत्र आत्मा नथी - नास्तिक ❀

पूर्वपक्ष :- नन्वा.। તમે મોક્ષની વાત કરો છો, તેની સિદ્ધિ માટે તો હજુ ઘણી વાર છે. પણ સૌથી પ્રથમ વાત એ છે કે આત્મા જ નથી, કારણ કે તેનું સાધક કોઈ પ્રમાણ જ નથી. પ્રમાણશૂન્ય અર્થનો સ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? પ્રત્યક્ષથી આત્મા દેખાતો નથી, સંભળાતો નથી, સુંઘાતો નથી, ચાખી શકાતો નથી કે અડી શકાતો નથી. પાંચમાંથી એક પણ ઈન્દ્રિય દ્વારા આત્મા ઉપલબ્ધ ન થવાથી આત્મા સ્વીકાર્ય નથી. અનુમાન કે શબ્દ = આગમ દ્વારા તો આત્માની સિદ્ધિ અશક્ય છે, કારણ કે તે બન્ને સ્વયં જ અપ્રમાણ છે. અપ્રામાણિક ચીજ દ્વારા પ્રામાણિક વસ્તુની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? આમ, આત્મા જ ન હોવાથી કોનો મોક્ષ થશે ? કોઈનો નહીં. માટે મોક્ષની ચર્ચા નિરર્થક છે.

शंका :- न. चै.। શબ્દને = આગમને પ્રમાણ ન માનનાર નાસ્તિક સામે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે 'આત્મા નથી' આવું નાસ્તિકનું વાક્ય પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ છે ? આ વાક્યને જો પ્રમાણ માનવામાં આવે તો 'શબ્દ પ્રમાણ છે' એવું સિદ્ધ થઈ જશે. જો તેને અપ્રમાણ માનવામાં આવે તો એનો અર્થ એવો થયો કે 'આત્મા નથી' આ વાક્ય ખોટું છે. તેના ફલસ્વરૂપે 'આત્મા છે' એવું સિદ્ધ થઈ જશે. આમ બન્ને પ્રકારના જવાબમાં નાસ્તિક ફસાઈ જશે.

समाधान :- एत.। ભાગ્યશાળી ! તમારી આ શંકા અનુચિત હોવાનું કારણ એ છે કે 'આત્મા નથી' એ વાક્યમાં પ્રમાકરણત્વસ્વરૂપ પ્રામાણ્ય ન હોવાથી તેને અપ્રમાણ કહેવાય છે પરંતુ તેમાં ભ્રમજનકતા તો ન જ હોવાથી તેનો વિષય અબાધિત છે. જે વાક્ય ભ્રમોત્પાદક ના હોય તેનો વિષય બાધિત = વિપર્યસ્ત હોય તે કેવી રીતે માની શકાય ?

અહીં એવી શંકા થાય કે --> આ રીતે આત્માનું સાધક કોઈ પ્રમાણ ભલે ના હોય પરંતુ આત્માના સ્વીકારમાં બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી નાસ્તિકને પણ મૌન જ રાખવું હિતકર છે. પ્રમાણ વિના પ્રમેયની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? <-- તો તે અનુચિત હોવાનું કારણ એ છે કે આત્માનું બાધક પ્રમાણ = વિપર્યયસાધક ભલે ઉપલબ્ધ ન હોય છતાં પ્રતિવાદીએ સ્વીકારેલ પદાર્થને વિશે પ્રશ્ન તો થઈ જ શકે છે. પ્રશ્ન કાંઈ પ્રમાણમુખ્યદર્શી નથી. જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો સંદેહ પડે કે પદાર્થનો સંશય થાય કે જિજ્ઞાસા વગેરે હોય તો પણ પ્રશ્ન તો થઈ જ શકે છે. તે પ્રશ્નનો જ્યારે પ્રતિવાદી જવાબ ન આપે તો તેનો નિગ્રહ = પરાજય થાય છે. આમ પ્રમાણ વિના પણ પ્રામાણ્યસંશયાદિથી પણ પ્રશ્ન=દૂષણઉદ્ભાવન તો થઈ શકે જ છે. આથી ચાર્વાક = નાસ્તિક તરફથી જે કાંઈ કહેવામાં આવે છે કે પ્રશ્ન કરાય છે તેનો ઉદ્દેશ કોઈ સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવાનો નથી પણ માત્ર અન્ય વાદીની માન્યતામાં - પ્રરૂપણામાં દોષોનું ઉદ્ભાવન જ હોય છે. જો ઉદ્ભાવિત દોષોનો પરિહાર અન્યવાદી ન કરી શકે તો તેટલામાત્રથી જ તેની માન્યતાનું નિરાકરણ થઈ જવાથી ચાર્વાકનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ થઈ જવાથી એના દોષકથનની સાર્થકતા થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયથી જ કહેવામાં આવેલ છે કે સર્વત્ર બૃહસ્પતિના = ચાર્વાક ગુરુના સૂત્રો કેવળ પ્રશ્નાત્મક જ હોય છે.

न, अनुमानागमाभ्यामात्मसिद्धेः । न त्वनुमानमप्रमाणं, धूमादिज्ञानेन वह्न्यादिकमप्रमाय प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । 'सम्भावनयैव च तत्र प्रवृत्तिः संवादेन च तत्र प्रामाण्याभिमानमि'ति चेत् ? न, अगृहीताऽसंसर्गकवह्न्यादिस्मृतिरूपायां सम्भावनायामसद्विषयिण्यां परमार्थसत्स्वलक्षणविषयाध्यक्षविषयविषयकत्वरूपसंवादायोगात् ।

भानुमती

प्रकरणकारस्तदपाकरोति —> **नेति** । ***अनुमानागमाभ्यामात्मसिद्धेः*** । *तथाहि इदमनुमानप्रमाणं* —> *विप्रतिपन्नः सन्, शुद्धपदवाच्यत्वात्, प्रतिषेधशब्दसद्भावान्यथानुपपत्तेर्वा । तथा शरीरातिरिक्तो ज्ञानाद्याश्रयः, स्तनंधयानां स्तनपानादिप्रवृत्तिजनकेष्टसाधनतास्मृतेः हेतुभूतस्यैहिकशरीरेऽसम्भवेनोऽनुभवस्यान्यथानुपपत्तेः, यन्नैवं तन्नैवं यथा गगनमित्याद्यनुमानादतिरिक्तात्मसिद्धिः । 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः', 'एतो आया' इत्याद्यागमादप्यात्मसिद्धेः । ननत्वनुमानमेवाऽप्रमाणं व्यभिचारिसाधारण्यादित्युक्तमेवेति* **चेत् ?** *सत्यमुक्तं,* **न तु** *एतावतैव* ***अनुमानमप्रमाणं*** *भवितुमर्हति, अन्यथा प्रत्यक्षस्यापि कथं प्रामाण्यं सिध्येत् ? 'पीतः शङ्ख' इत्यादेरप्रत्यक्षस्याऽप्युपलम्भात् । न चादुष्टं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति वक्तव्यम्, अदुष्टानुमानस्यापि तत एव प्रामाण्यसिद्धेः । किञ्चानुमानप्रामाण्यानभ्युपगमे कथं परोक्षार्थे प्रवृत्तिः स्यात् ? **धूमादिज्ञानेन** उत्तुङ्गपर्वतादौ* **वह्न्यादिकमप्रमाय प्रवृत्त्यनुपपत्तेः** । *को हि प्रेक्षावान् कष्टसाध्यमर्थमप्रमाय प्रवर्तेत ?*

अथ वह्निमप्रमायाऽपि धूमज्ञानेनानलस्य ***सम्भावनयैव च तत्र*** *= पर्वतादौ* ***प्रवृत्तिः*** । *सम्भावना = पर्वते वह्न्यसंसर्गाऽग्रहो, वह्नेः पर्वतस्य च ज्ञानम् ।* ***न च*** *लाघवाद् व्यवहारे विशेषणमेव एव हेतुत्वं न तु असंसर्गाग्रहादेः गौरवादिति* ***वाच्यम्,*** *न हि वयमसंसर्गाऽग्रहादेर्व्यवहारकारणत्वं ब्रूमः किन्तु तद्धर्मावच्छेदकवह्न्यादिज्ञानादौ नामैव कुर्वद्रूपत्वेन धर्मीविशेषेण, अनन्तानुमितिकल्पनापेक्षया कुर्वद्रूपत्वकल्पनाया एव लघुत्वादिति भावः । ननु धूमदर्शनानन्तरं वह्न्यादेर्व्यवहारजनिका न सम्भावना, तज्जनकीभूतज्ञानस्य वह्निर्मिते वह्निप्रकारकानुभवत्वेनानुभवादित्याह* —> ***संवादेन*** *= संवादादेर्व्यवहारजनकत्वादिरूपसाधारणधर्मदर्शनेन दोषेण* ***च तत्र*** *= वह्निसम्भावनायां* ***प्रामाण्याभिमानम् ।*** *प्रामाण्यं = वह्निर्मिते वह्निप्रकारकानुभवत्वं, अभिमानं पुनरगृहीतासंसर्गकं ज्ञानद्वयमेकमेव वेत्यन्यदेतत् । यथा मणिप्रभायां मणिबुद्ध्या प्रवृत्तो मणिमासादयति तथैव संवादेभ्रमात् प्रवृत्तावपि तदर्थप्राप्तेः प्रामाण्याभिमानोमिति* **चेत्** *?*

न, अगृहीतासंसर्गकवह्न्यादिस्मृतिरूपायां *'अत्र वह्निर्नास्ती'ति निश्चयाभावसमानाधिकरणायां 'तत्र धूमेन सहानलोऽभूदि'त्यादिस्मरणात्मिकायां* ***सम्भावनायां*** *वह्नेर्विशेषविषयकत्वाभावेन* ***असद्विषयिण्यां*** *असदेकस्वरूपवह्निसामान्यगोचरायां* ***परमार्थसत्स्वलक्षणविषयाध्यक्षविषयकत्वरूपसंवादायोगात्*** *= अतीतादिलक्षणाऽसदेकस्वरूपवह्निसामान्याभिन्नं यत् परमार्थेन सत् स्वलक्षणं तद्विषयकं वह्निर्मितिकल्पप्रत्यक्षं तद्विषयीभूतं यदनलविशेषाद्यात्मकं स्वलक्षणं तद्विषयकत्वस्वरूपस्य संवादस्याऽसम्भवात् । अयं भावः नव्यनास्तिकमते*

☆ आत्मा देहभिन्न द्रव्य छे - स्याद्वादी ☆

उत्तरपक्ष : - न. अनु. । नास्तिकनी उपरोक्त वात बराबर नथी. कारण के देहथी अतिरिक्त आत्मानी सिद्धि अनुमान अने आगम द्वारा थई शके छे. अनुमानने अप्रमाण तो ना ज कही शकाय, कारण के एम कहेवामां आवे तो धूमादिना ज्ञानथी अग्नि वगेरेनो प्रमात्मक निश्चय न थवाथी बुद्धिशाळी व्यक्तिनी अग्नि लाववा वगेरेनी प्रवृत्ति घटी नहीं शके. आशय अे छे के जे हेतुमां साध्यनी व्याप्तिनुं भान थाय छे ते हेतु अनुमानप्रमाण कहेवाय छे. साध्यनी व्याप्तिनो अर्थ छे 'साध्यान्यथानुपपत्ति' = साध्य विना न रहेवुं. जेम के धूमथी ज्यारे आगनी अनुमिति कराय छे त्यारे ते अनुमिति पूर्वे 'धूम अग्निव्याप्य छे' अेवुं ज्ञान अपेक्षित छे. 'अग्निशून्य सरोवर वगेरेमां धूम नथी ज रहेतो' आवुं निश्चयात्मक ज्ञान थाय तो निर्विवादरूपे धूमदर्शनथी अग्निनो प्रमात्मक निश्चय धूमाश्रयमां थई ज जाय. आवो अग्निनो प्रमाणिक निश्चय करीने ज पर्वत वगेरे उपर अग्निना अर्थी पुरुषो चढवा वगेरेनी प्रवृत्ति करे छे. आम अनुमितिस्वरूप स्वतंत्र प्रमा उत्पन्न करवाने लीधे अनुमान पण प्रत्यक्ष करतां भिन्न स्वतंत्र प्रमाण सिद्ध थाय छे. अहीं अेवी शंका थई शके छे के —> 'धूमदर्शन पछी अग्निनो प्रमात्मक निश्चय थवाथी प्रवृत्ति थती नथी, परंतु अग्निनी संभावनाथी ज प्रवृत्ति थाय छे. 'पर्वतमां धूम देखाय छे तेथी अग्नि होवो जोईअे.' अेवी संभावनाथी प्रवृत्ति करतां पर्वतमां अग्निप्राप्तिस्वरूप संवादना लीधे पुरुषने पर्वतमां थयेल पोतानां अग्निज्ञानमां प्रामाण्यनुं अभिमान थाय छे. वास्तवमां ते ज्ञान प्रमा नथी. <—

☆ अनुमान स्वतंत्र प्रमाण छे - स्याद्वादी ☆

न,अगु.। परंतु शंका बराबर नथी, कारण के अग्निनी संभावनाथी धूमयुक्त स्थानमां अग्निकामी पुरुषनी प्रवृत्तिनुं समर्थन त्यारे ज थई शके ज्यारे अग्निनी संभावनाने प्रमाणरूपे जाणवी अग्निकामनावाळा पुरुष माटे शक्य होय, कारण के पुरुषनो स्वभाव छे के ते ज्यारे प्रमाणथी कोई वस्तुने जाणे छे त्यारे तेना संबंधी कोई कार्य करे छे, अन्यथा नहि. विचार करतां अग्निनी संभावनाने प्रमाणरूपे जाणवानुं कोई साधन नथी, कारण के धूमयुक्त नूतन स्थानमां अग्निनी संभावनानो अर्थ छे 'अे स्थानमां अग्नि नथी' आवा निश्चयना अभावनी साथे 'धूमयुक्त स्थानमां अग्नि रहे छे ' आ स्वरूपे त्यारे अग्निनुं स्मरण. स्पष्ट छे के आ स्मरण धूमयुक्त

अथोक्तसंवादाभिमानादध्यक्षमूलकविकल्पविषयविषयकत्वरूपसंवादादेव वा तत्र प्रामाण्याभिमान इति चेत् ? न,

भानुमती

पदार्थो द्विविधः सामान्यलक्षणः स्वलक्षणात्मकश्च । अनेकव्यक्तिकलक्षणः कल्पनीयनानाकालसंबन्धः परिकल्पितव्यवहारार्हनामजातिपरिकलितः सविकल्पकप्रत्यक्षानुमितेति-शाब्दबोध-स्मरणादिगोचरोऽतद्व्यावृत्तिस्वरूपः सामान्यपदार्थः । क्षणिकः नामजातिसंसर्गशून्यः स्वसजातीयविजातीयस्वरूपशून्यः पारमार्थिकः निर्विकल्पाध्यक्षैकगोचरः स्वलक्षणपदार्थः । स्वलक्षणविषयकत्वमेव संवादः तद्गोचरत्वमेव विसंवादः । अग्निभेदादर्शनसहकृतसहचारस्मरणात्मिकायां सम्भावनायां पक्षो वह्निविशेषात्मक-स्वलक्षणविषयकत्वासम्भवेन वह्निसामान्यविषयकत्वादसद्गोचरायां नैव स्वलक्षणविषयकत्वलक्षणः संवादः भातीति, येन तत्र प्रामाण्याभिमानं सावकाशं स्यादिति स्याद्वादिनोऽभिप्रायः ।

*नव्यनास्तिकः शङ्कते --> **अथेति** । चोदितत्वेनास्यानन्वयः । संभावनायां स्वलक्षणगोचरत्वलक्षणस्य संवादस्याऽसम्भवेऽपि **उक्तसंवादाभिमानात्** = स्वलक्षणविषयकत्वात्मकसंवादस्याभिमानात् **तत्र** = सम्भावनायां **प्रामाण्याभिमानम्** । दर्शितसंवादस्यैवाऽसम्भवे कुतः सर्वत्र प्रामाण्याभिमानं सम्भवतीत्याशङ्क्याह नूतनचार्वाकः कल्पान्तरमावेदयति --> **अध्यक्षमूलकविषयविषयकत्वरूपसंवादादेव वा** = प्रमाणीभूतनिर्विकल्पकप्रत्यक्षजन्यं यत् सविकल्पकप्रत्यक्षं तत्समानविषयकत्वलक्षणात्संवादादेव वा **तत्र** = प्रवर्तकसम्भावनायां **प्रामाण्याभिमानं** = प्रामाण्यप्रकारकाभिमानिकबुद्धिः इति **चेत्** ?*

*स्याद्वादी प्रत्युत्तरयति - **नेति** । **संवादाभिमानोऽपि** = संभावनायां निर्विकल्पकाध्यक्षजन्यसविकल्पकसमानविषयकत्वलक्षणसंवादोऽपि **तल्लिङ्गाभिमानात्** = दर्शितसंवादलिङ्गाभिमानात् **इत्यनवस्थानात्** । अयं भावः प्रवर्तिकायां संभावनायां प्रामाण्याभिमानार्थं संवादाभिमानोऽपेक्षितः संवादाभिमानार्थं तल्लिङ्गाभिमानो गवेषणीयः तदर्थमप्यन्यादपेक्षणीयमित्येवमनवस्था प्रसज्येतेति नैवं सम्भावनायां प्रामाण्याभिमानादिकल्पना युक्ता। ननु तर्कोऽप्यविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्तते । ततश्च त्वत्पक्षेऽप्यनवस्थया भीतेतव्यमिति चेत् ? न, शङ्कायां व्याघातावधेः-*

નવા સ્થાનમાં અગ્નિને વિષય કરવા માટે સમર્થ નથી, કારણ કે આ હજુ સુધી અનિર્ણીત છે. નિર્ણીત તો એટલું જ છે કે ધૂમયુક્ત અન્ય પૂર્વદૃષ્ટ સ્થળોમાં જે અગ્નિ હતો તે ધૂમયુક્ત નવા સ્થાનમાં સ્થિત નથી. આથી માનવું પડશે કે આ સ્મરણનો વિષય કોઈ વિશેષ અગ્નિ નથી, પણ સામાન્ય અગ્નિ છે. સકલ વિશેષ અગ્નિથી ભિન્ન સામાન્ય અગ્નિ કાલ્પનિક હોવાથી અસત્ છે. આમ આ અગ્નિસ્મૃતિ અસત્વિષયક હોવાથી દર્શિત અગ્નિસ્મરણ સ્વરૂપ અગ્નિસંભાવનામાં પ્રમાણભૂત અધ્યક્ષ= નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષના સમાનવિષયકત્વ સ્વરૂપ સંવાદ નથી, કારણ કે અધ્યક્ષ = નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો વિષય સ્વલક્ષણ = વિશેષ અગ્નિ છે, જે પરમાર્થથી સત્ છે. જ્યારે સ્મરણનો વિષય સામાન્ય અગ્નિ છે, જે કલ્પિત હોવાથી અસત્ છે. આમ પ્રમાણનો સંવાદ ન હોવાથી તેમાં પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન સંભવિત નથી સવિકલ્પ જ્ઞાનાત્મક સંભાવનામાં સામાન્ય અગ્નિપદાર્થ જણાય છે. અને પર્વતમાં ઉપર ચઢતાં નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી વિશેષઅગ્નિ = સ્વલક્ષણ ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે બન્નેમાં વિસંવાદ છે. જે જણાય છે તે મળતું નથી અને પર્વતમાં જે મળે છે તે સંભાવનામાં જણાતું નથી.

❀ બૌદ્ધદર્શનાનુસાર પદાર્થનું સ્વરૂપ ❀

આ વિષયને વ્યવસ્થિત સમજવા માટે બૌદ્ધદર્શનની માન્યતાને સમજવી આવશ્યક છે. બૌદ્ધદર્શનમતાનુસાર પદાર્થના બે ભેદ છે. (૧) વિશેષ અને (૨) સામાન્ય. (૧) વિશેષ પદાર્થ ક્ષણિક હોય છે. તેનું કોઈ નામ હોતું નથી કે તેમાં કોઈ જાતિ હોતી નથી. પોતાના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત તેનું કોઈ લક્ષણ હોતું નથી. આથી તેને સ્વલક્ષણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો પદાર્થ જ પારમાર્થિક સ્વરૂપે સત્ છે. આ શબ્દ કે અનુમાન પ્રમાણનો વિષય નથી બનતો. માત્ર એક નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષથી જ તેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.(૨) જે પદાર્થમાં અનેક વ્યક્તિ અને અનેક ક્ષણની કલ્પના કરવામાં આવે છે અને જેને વ્યવહારયોગ્ય કરવા માટે નામ અને જાતિનો સંબંધ કરવામાં આવે છે, તે સામાન્ય પદાર્થ કહેવાય છે. આ પદાર્થ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી, અનુમાનથી અને શબ્દથી ગ્રાહ્ય બને છે.આ જ પદાર્થ પૂર્વમાં અનુભૂત હોય તો કાલાન્તરે સ્મરણ દ્વારા જાણી શકાય છે. સંસારનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર આ સામાન્યાત્મક પદાર્થ ઉપર જ નિર્ભર છે. આ પદાર્થની કલ્પનાને સંભવિત બનાવવા માટે જ વિશેષ પદાર્થની પ્રામાણિક સત્તા સ્વીકારવામાં આવે છે. બૌદ્ધદર્શનની આ માન્યતાને ધ્યાનમાં રાખી ઉપરોક્ત નાસ્તિકમતમીમાંસા જાણવી.

નાસ્તિક :- અથા.। નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષગોચર સ્વલક્ષણવિષયકત્વસ્વરૂપ સંવાદ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં ન હોવા છતાં તેવા સંવાદનું અભિમાન તો મનુષ્યને થઈ શકે છે. આમ અગ્નિની સંભાવનામાં સંવાદ ન હોવા છતાં સંવાદના અભિમાનથી તે અગ્નિસંભાવનામાં પ્રામાણ્યનું અભિમાન થઈ શકે છે. અથવા તો એમ પણ કહી શકાય કે સંભાવનામાં પ્રમાણભૂત નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષના સમાનવિષયકત્વસ્વરૂપ સંવાદ ન હોવા છતાં તે પ્રમાથી ઉત્પન્ન થનાર સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષના સમાનવિષયકત્વસ્વરૂપ સંવાદની તો તેમાં ઉપસ્થિતિ છે જ અને તે સંવાદથી જ સંભાવનામાં પ્રામાણ્યની આભિમાનિક બુદ્ધિ સંભવી શકે છે.

❀ સંવાદઅભિમાનકલ્પના અયોગ્ય છે. ❀

સ્યાદ્વાદી :- ન, સં.। ના, પ્રવર્તક એવી સંભાવનામાં પ્રામાણ્યની આભિમાનિક બુદ્ધિ માટે સંવાદની ગવેષણા અને સંવાદની

संवादाभिमानोऽपि तल्लिङ्गाभिमानादित्याद्यनवस्थानादनुपदोक्तसंवादस्य च सद्विषयकत्वरूपप्रामाण्याऽसहचारात् ।

भानुमती

त्वात् । तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवति । तदुक्तमुदयनेन **न्यायकुसुमाञ्जलौ**. व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ।। (३/१७) इति । नव्यनास्तिकमते दोषान्तरमावेदयति —> **अनुपदोक्त-संवादस्य** = अध्यक्षमूलकविकल्पसमानविषयकत्वलक्षणसंवादस्य च असद्विषयकत्वेनाप्रमाणभूते सविकल्पक-प्रत्यक्षे वृत्तित्वात् **सद्विषयकत्वरूपप्रामाण्यासहचारात्** = निर्विकल्पकाध्यक्षमात्रवृत्तिना परमार्थसत्स्वलक्षण-विषयकत्वलक्षणेन प्रामाण्येन सहैकाधिकरणवृत्तित्वाभावेरहात् कथं सविकल्पप्रत्यक्षे निर्विकल्पमात्रवृत्तिप्रामाण्याभि-मानोऽपि सम्भवेत् ? तत एतादृशक्लिष्टकल्पनापेक्षया प्रवर्तकज्ञाने साक्षादेव प्रामाण्याभ्युपगमः श्रेयानिति स्याद्वादिनोऽनुपपन्नः ।

अथ सम्भावनायां प्रामाण्याभिमानार्थं नाध्यक्षमूलकविकल्पविषयाविषयकत्वलक्षणः संवादोऽपेक्षितःकिन्तु अध्यक्षमूलकविषयाविषयकत्वलक्षण एव संवादोऽपेक्षितः । संभावनायां **अध्यक्षमूलकविषयविषयकत्वरूपसंवादस्य** = निर्विकल्पकप्रत्यक्षमूलकविषयगोचरकत्वस्वरूपस्य संवादस्य **अध्यक्षमूलकाध्यक्षान्तरसाधारणस्य** = निर्विकल्पकप्रत्यक्षे इव तन्मूलकाध्यक्षान्तरे सविकल्पात्मके वर्तमानस्य **उक्तप्रामाण्यरूपसहचारः** = सद्वि-षयकत्वलक्षणप्रामाण्येन **सहैकाधिकरणवृत्तित्वलक्षणः** सहचारः **अपि** किमुत प्रामाण्याभिमान इत्यपिशब्दार्थः **अ-क्षतः** = निराबाध एव । अयमत्र नव्यनास्तिकाशयः निर्विकल्पात्मक-प्रमाणभूताध्यक्षेष्विव तन्मूलकेषु अ-ध्यक्षान्तरेषु सविकल्पात्मकेष्वपि निर्विकल्पकाध्यक्षमूलकविषयाविषयत्वलक्षणःनिर्विकल्पकाध्यक्षसंवादः वर्तत एव, सविकल्पकाध्यक्षस्वरूपसम्भावनाया विषयीभूतस्य सामान्यस्य निर्विकल्पाध्यक्षमूलकस्वलक्षणात्मकविशेषपदा-र्थाश्रितत्वेन निर्विकल्पकाध्यक्षमूलकत्वात् । निरुक्तसंवादस्य प्रमाणभूते निर्विकल्पकाध्यक्षे वर्तमानत्वेन सद्विषयकत्वलक्षणप्रामाण्येन सहैकाधिकरण्यात् तद्बलेन सम्भावनायां सद्विषयकत्वलक्षणप्रामाण्याभिमानम-व्याहतमेवेति चेत् ?

स्याद्वादी तन्निराकुरुते —> **नेति** । **तथापि** = उक्तरीत्या संवादस्य प्रामाण्यसाहचर्येण सम्भावनायां प्रामाण्याभिमानोपपादनेऽपि, **दृष्टसाधर्म्येण** = उपलब्धव्याप्तिकचार्वाकानुमानसाधारण्यहेतुना, **अनुमानाऽप्रामाण्यसाधनस्य** = 'अनुमानत्वाद्यच्छेदेन न प्रमाणमि'ति निश्चयस्य **अनुमानप्रामाण्यानभ्युपगमे** = 'अनुमानं प्रमाणं'इत्यनङ्गीकारे **दुःसमाधानत्वात्**, दृष्टव्याप्तिकचार्वाकसाधारण्येऽप्रामाण्यव्याप्तिरस्त्येव अनुमानाऽप्रामाण्यसिद्धेरसम्भवात् । तत्स्वी-कारे च 'अनुमानमात्रं न प्रमाणं' इति चार्वाकसिद्धान्तव्याकोपः, तदस्वीकारे चानुमानाप्रामाण्यासिद्धेः अप्रमा-णतःप्रमेयसाधनस्याभिमानमात्रत्वादित्युभयतः पाशारज्जुन्यायापातः अनुमानाप्रामाण्यसाधकस्याप्यनुमानविशेषरूप-

---

આભિમાનિક બુદ્ધિ માટે તેના લિંગની આભિમાનિક બુદ્ધિની કલ્પના અને તેના માટે બીજા કોઈની કલ્પના - આ રીતે કલ્પના કરવામાં અનવસ્થા આવશે આથી આવી રીતે કલ્પના કરવી કોઈ પણ રીતે વ્યાજબી નથી. આના કરતાં સંભાવનામાં જ સાક્ષાત્ પ્રામાણ્યની કલ્પના કરવી વધુ ઉચિત છે. તેથી જ અનુમાનાત્મક અતિરિક્ત પ્રમાણની સિદ્ધિ થશે. વળી, બીજી વાત એ છે કે ઉપરોક્ત સંવાદ પ્રમાણભૂત નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો સંવાદ નથી, પણ અપ્રમાણભૂત સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો સંવાદ છે. આમ સંવાદ દ્વારા સંભાવનામાં સદ્વિષયકત્વરૂપ પ્રામાણ્યની આભિમાનિક પ્રતીતિની ઉપપત્તિ પણ થઈ ના શકે.

નવ્યનાસ્તિક :- અ.। અધ્યક્ષમૂલક સવિકલ્પક જ્ઞાનમાં સદ્વિષયકત્વરૂપ પ્રામાણ્ય ન હોવાથી તેના સમાનવિષયકત્વરૂપ સંવાદમાં પ્રામાણ્યનું સાહચર્ય = સામાનાધિકરણ્ય ભલે ના રહી શકે અને તેના લીધે સંવાદ દ્વારા સંભાવનામાં પ્રામાણ્યની આભિમાનિક બુદ્ધિ ભલે ન થઈ શકે. પરંતુ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષમૂલક પ્રત્યક્ષ તો નિર્વિકલ્પપ્રત્યક્ષમૂલક વિષયને જ વિષય કરે છે. આ રીતે તે સદ્વિષયક હોવાથી પ્રમાણ પણ થઈ શકે છે. આથી અધ્યક્ષમૂલક અધ્યક્ષમાં અધ્યક્ષમૂલકવિષયવિષયકત્વસ્વરૂપ અધ્યક્ષનો સંવાદ પ્રામાણ્યનો સહચારી = સમાનાધિકરણ બની જશે. આ સંવાદ તો સંભાવનાનાં પણ વિદ્યમાન હોય છે, કારણ કે સંભાવનાનો વિષયભૂત સામાન્ય પદાર્થ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષમૂલક વિશેષપદાર્થ = સ્વલક્ષણ ઉપર આધારિત હોવાથી અધ્યક્ષમૂલક હોય છે. આથી પ્રામાણભૂત નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષના પ્રત્યક્ષમૂલક વિષય વિષયકત્વરૂપ સંવાદથી સંભાવનામાં પ્રામાણ્યની આભિમાનિક બુદ્ધિ થઈ શકે છે. ફલતઃ આવું કહેવામાં કોઈ બાધા નથી કે જ્યારે કોઈ પણ સ્થાનમાં ધૂમ દેખીને ત્યાં અગ્નિ હોવાની સંભાવના મનુષ્યને થાય છે તે સંભાવનાને પ્રમાણભૂત માનીને જ અગ્નિને મેળવવાની આશામાં મનુષ્ય ત્યાં જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આટલા માત્રથી સંભાવનાને અનુમાન નામક સ્વતંત્ર પ્રમાણ માનવાની ભૂલ કરવા જેવી નથી.

❀ દૃષ્ટસાધર્મ્યથી અનુમાનાઽપ્રામાણ્યસાધન દુષ્કર - જૈન ❀

સ્યાદ્વાદી :- ના, આ રીતે સંવાદનું પ્રામાણ્ય સાથે સાહચર્ય બતાવીને સંભાવનામાં પ્રામાણ્યની આભિમાનિક બુદ્ધિની ઉપપત્તિ કરવા છતાં અનુમાનને પ્રમાણ માનવામાં ન આવે તો 'અનુમાન પ્રમાણ નથી' આ વાતની સિદ્ધિ થવી મુશ્કેલ છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે —> 'જે હેતુ સાધ્યનો વ્યભિચારી છે તેનાથી થનાર અનુમિતિમાં અપ્રામાણ્ય દૃષ્ટ = સર્વસમ્મત છે. આથી આ દૃષ્ટના સાધર્મ્યથી

अध्यक्षमूलकविषयकत्वरूपसंवादस्याऽध्यक्षमूलकाध्यक्षान्तरसाधारणस्योक्तप्रामाण्यरूपसहचारोऽप्यक्षत इति चेत् ? न, तथापि दृष्टसाधर्म्येणाऽनुमानप्रामाण्यानभ्युपगमे दुःसमाधानत्वात् ।

अथाऽगृहीताऽसंसर्गकार्थस्मृतिरूपोत्कटकोटिकसंशयरूपा वा सम्भावनैव संस्कारोद्बोधकेन साधारणधर्मदर्शनरूपेण वा लिङ्गदर्शनेन जनिता अनुमितिकार्यकारिणी, सम्भावनाया एव बहुशो व्यवहारहेतुत्वादिति चेत् ? न

भानुमती

त्वात् । तदुक्तं ***तत्त्वचिन्तामणौ गङ्गेश्वरेण अनुमानखण्डे*** *—> 'अप्रमाणसाधर्म्येणाऽप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानुमानत्वात्, एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थतत्त्वात्, तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात्, 'अनुमानमप्रमाणमि'ति वाक्यप्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघाताच्च' (त.चिं.अनु.खं.पृ.२२) इति ।*

समाधानार्थं नव्यनास्तिकः शङ्कते —> ***अथेति*** *। चोदित्यनेनास्याऽन्वयः । दृष्टव्याभिचारिसाधर्म्येणानुमानसामान्येऽप्रामाण्यं नानुमीयते किन्तु सम्भाव्यते । सा च सम्भावना साधर्म्यदर्शनात्मकेन लिङ्गदर्शनेन जन्यते । यदि सा सम्भावना* ***अगृहीतासंसर्गकार्थस्मृतिरूपा*** *= पक्षतेतरधर्माऽभेदमते धर्मिण्यज्ञातोऽसम्बन्धो यस्य साध्यात्मकस्यार्थस्य तद्गोचरस्मरणात्मिका सम्मता तर्हि साधर्म्यदर्शनस्य संस्कारोद्बोधकतेतरया सम्भावनाहेतुत्वम् । ननूपदर्शिता सम्भावना हि तद्धर्मिभावाप्रकारकत्वानवगाहनेन संशयानुगतैव । अतो न सा परामर्शादिनिश्चयहेतुसाध्या, निश्चयसामग्र्यां सत्यां संशयानुत्पादात्, अन्यथा वक्रकोटरादिज्ञाने सत्यपि स्थाणौ पुरुषत्वसंशयोत्पादप्रसङ्गादिति शङ्कायां नव्यनास्तिकः कल्पान्तरमावेदयति —>* ***उत्कटकोटिकसंशयरूपा*** *= एकस्मिन् धर्मिणि भावांशे उत्कटकोटिकसन्देहरूपा न तु तुल्यकोटिकभावाभावप्रकारकसंशयात्मिका,* ***सम्भावना*** *। एवकारेण अनुमानप्रमाणव्यवच्छेदः कृतः । साधर्म्यदर्शनात्मकस्य लिङ्गदर्शनस्य तु साधारणधर्मदर्शनातिरिक्तया दर्शितसम्भावनाहेतुता । इत्थञ्च द्विविधा* ***सम्भावनैव*** *यथाक्रमं* ***संस्कारोद्बोधकेन साधारणधर्मदर्शनरूपेण वा लिङ्गदर्शनेन*** *= साधर्म्यदर्शनेन* ***जनिता*** *सती* ***अनुमितिकार्यकारिणी*** *= प्रकृते अनुमानसामान्यप्रामाण्यविघटनलक्षणस्य फलस्य जननी, न तु तदधर्मितोरिक्तानुमानप्रमाणापेक्षा । एकस्मिन् धर्मिणि भावांशे उत्कटकोटिकसंशयरूपायाः* ***सम्भावनाया एव बहुशो*** *इतिरीते* ***व्यवहारहेतुत्वात्*** *। अत एव न परकीयसन्देहादिप्रतिसन्धानार्थोमेतशब्दप्रयोगाद्यनुपपत्तिः । न हि कृषिबलादयोऽपि कृष्यादौ तृप्तेः प्रमारेत प्रवर्तन्ते किन्तु सम्भाव्यैव । इत्थञ्चानुमानेऽप्रामाण्यप्रकारकप्रमाया अनुत्पादेऽप्यप्रामाण्यप्रकारकसम्भावनयैवानुमानत्वावच्छेदेनाऽप्रामाण्यव्यवहारस्योपपत्तिः । सम्भावनायामुत्कटत्वञ्च निष्कम्पप्रवृत्तिप्रयोजको धर्मीतिशेषः । तत्प्रयोजकतया च लिङ्गदर्शनाद्यादरः । **न च** लिङ्गदर्शनादेः सम्भावनाहेतुत्वे गौरवमिति* ***वाच्यम्,*** *तदभावप्रकारकत्वघटितानुभवश्चयत्तापेक्षया तदभावप्रकारकत्वघटितसंशयत्वस्य लघुत्वात् । **न च** धूमदर्शनात्प्राक्प्यर्थसंशयरूप' सम्भावनाऽस्त्येव न तु प्रवृत्तिः, इति व्याभिचार इति* ***वाच्यम्,*** *धूमदर्शनप्राक्कालीनस्य तस्य तिर्यक्शेऽनुत्कटकोटिकत्वेन सम्भावनाऽनात्मकत्वेन व्याभिचारानवतारात् । 'धूमदर्शनोत्तरकालीनस्यापि तस्याऽविशेषात् कथमुत्कटकोटिकत्वम्' इति चेत् ? तर्हि विशेषत्वैव धूमदर्शनादेरुत्कटकोटिकार्थसंशयहेतुत्वमादेयतामिति नव्यनास्तिकाभिप्रायः ।*

સકલ અનુમાનમાં અપ્રમાણત્વની સિદ્ધિ થઈ શકશે.' <— તો આવું નવ્યનાસ્તિક કથન તદ્દન અયોગ્ય છે, કારણ કે —> સકલ અનુમાન અપ્રમાણ છે, કેમ કે તે અસત્‌લિંગક અનુમાનવિશેષનું, જેને બધા લોકો અપ્રમાણ માને છે, સધર્મા = સમાન છે. જે અપ્રમાણસદૃશ હોય છે તે પ્રમાણ ન હોય <— આ પણ એક જાતનું અનુમાન જ છે. તો પછી અનુમાનમાત્રને અપ્રમાણ માનનારના મતે આ વિશેષ અનુમાન પણ અનુમાનમાં અપ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કરવામાં કેવી રીતે પ્રમાણ બની શકશે ? માટે સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવા માટે પણ નાસ્તિકે અનુમાનને પ્રમાણ માનવું પડશે.

નાસ્તિક : - અથા૦ । ઉપરોક્ત સમસ્યાનું સમાધાન એ છે કે દૃષ્ટસાધર્મ્યથી અનુમાનમાત્રને અપ્રમાણ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે દૃષ્ટસાધર્મ્યથી અનુમાનમાત્રમાં અપ્રામાણ્યનું અનુમાન કરી શકાય પરંતુ એનો મતલબ એ છે કે અપ્રમાણરૂપે પ્રસિદ્ધ અસદ્ધેતુક અનુમાનવિશેષના સાધર્મ્યના જ્ઞાનથી અનુમાનમાત્રમાં અપ્રામાણ્યની સંભાવના કરી શકાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જો ધર્મીની સાથે જેનો અસંસર્ગ = અસંબંધ જ્ઞાન નથી તેવા અગૃહીતઅસંસર્ગક અર્થની સ્મૃતિરૂપ સંભાવના હશે તો તે સંસ્કારના ઉદ્બોધકરૂપે સાધર્મ્ય-દર્શનાત્મક લિંગદર્શનથી ઉત્પન્ન થશે અને અનુમિતિનું કાર્ય કરશે. જો તે સંભાવના ઉત્કટકોટિક સંશયસ્વરૂપ હશે તો સાધારણધર્મદર્શનરૂપે સાધર્મ્યદર્શનાત્મક લિંગદર્શનથી ઉત્પન્ન થશે અને અનુમિતિનું કાર્ય કરશે. આ રીતે બંને પ્રકારે સાધર્મ્યદર્શનાત્મક અનુમાન પ્રમાણનો ઉદય થતો નથી. પરંતુ સ્મૃતિરૂપ અથવા ઉત્કટકોટિક સંશયસ્વરૂપ સંભાવનાનો જ જન્મ થાય છે. અનુમાનમાત્રમાં અપ્રામાણ્યની સંભાવનાથી પણ અનુમાનમાં પ્રામાણ્યનિશ્ચયનું વિઘટન થઈ જાય જ છે. આથી અનુમાનમાં અપ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કરવા કોઈ પ્રમાણ ના હોવા છતાં અમને કોઈ જ નુકશાન નથી, કારણ કે સંભાવનાથી જ અધિકાંશ વ્યવહાર ચાલતા હોય છે. વરસાદ પડવાનો નિશ્ચય ન હોવા છતાં વરસાદ પડવાની સંભાવનાથી જ ખેડુત ખેતી કરે છે. નોકરી મળવાનો પ્રમાણથી નિશ્ચય ન થયો હોવા છતાં નોકરી મળવાની સંભાવનાથી જ લોકો અરજી કરે છે ને ! આથી અનુમાનમાં અપ્રામાણ્યની પ્રમા ઉત્પન્ન ન થવા છતાં અપ્રામાણ્યની સંભાવનાથી અનુમાનમાં પણ અપ્રામાણ્યનો વ્યવહાર થઈ શકશે.

अप्रमाणेनाऽर्थाऽसिद्धेःप्रामाण्यसंशयस्य च प्रवृत्त्यप्रतिबन्धकत्वात् स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्संशयाऽयोगाच्च । न च निर्विकल्पके प्रामाण्यं न सन्दिह्यत एव, किन्तूत्तरकालभाविन्यनुगताकारावगाहिनि सविकल्पके, तत्र प्रमाणाभावेन

भानुमती

स्याद्वादी तन्निराकरोति —> ***नेति । अप्रमाणेनार्थसिद्धेः*** *। सम्भावनाया अप्रमाणत्वेन न ततोऽर्थसिद्धिः कर्हिचित् सम्भवति । वस्तुतो नास्तिकपक्षे सम्भावनाया एवाऽसम्भवः । तथाहि सा दृष्टविषये स्याददृष्टविषये वा? न तावत् दृष्टविषयिणी सा सम्भवति, दर्शनादशायां भावनिश्चयात् । नापि साऽदृष्टविषयिणी, अदर्शनादशायामभावावधारणात् । तदुक्तं* ***न्यायकुसुमाञ्जलौ*** *—> 'दृष्टेऽदृष्टे च सन्देहो भावाभावावनिश्चयात् । अदृष्टेरबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्बलम् ।। (३/६) । किञ्च, 'पर्वतो वह्निमान्' इति पूर्वमनुभवात् सा हि सम्भावना न स्मृतिरूपापि सम्भवति । **अथ** 'यो धूमवान् स वह्निमान्' इतिव्याप्तिज्ञानं धूमवत्त्वावच्छेदेन वह्निप्रकारकं स्मृतिमनुमितेरधानीयां जनयति । पर्वतत्वांशे उद्बुद्धसंस्कारसहकृताद् वा ततः 'पर्वतो वह्निमान्' इति स्मृतिः यथा बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छेदेनाऽनुभवशक्तादपि तत्पदात् निरुक्तशक्तिग्रहाहितसंस्कारेण तत्तद्धर्मावच्छेदेनाऽनुभवशक्त्यंशे उद्बुद्धेन सहकृतात् पर्वतत्वादिविशिष्टोपस्थितेरिति* **चेत् ? न,** *विशिष्टबोधकहेतुत्वे गौरवाद् हेत्वाभासादिवैकल्यापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः (स्या.क.१/३९ पृ.११६)*

नन्वनुमानस्य प्रमाणत्वपक्षे कृतः तत्प्रामाण्याग्रहः तत्प्रामाण्यसंदेहो वा ? तत्सत्त्वे च कृतः संवादिप्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेत् ? न अनभ्यासदशायां तत्प्रामाण्याग्रहस्य तत्संशयस्य च सम्भवात् न चैतावतैवानुमानस्याप्रमाणत्वम् । न हि स्थाणोरयमपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । प्रवर्तकज्ञाने प्रामाण्याग्रहस्य ***प्रामाण्यसंशयस्य च प्रवृत्त्यप्रतिबन्धकत्वात्*** *शङ्कितप्रवृत्तेस्तत्राबाधात् । प्रवृत्तिगतसंवादस्तु प्रवर्तकज्ञानप्रामाण्यप्रयोज्यो न तु प्रामाण्यग्रहप्रयोज्यः प्रवृत्तित्वावच्छेदेन प्रति त्वप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गितज्ञानत्वेनैव कारणतेति न प्रवर्तकज्ञाने प्रामाण्याग्रहस्य तत्संशयस्य वा प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वम् । अप्रामाण्यनिश्चयस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिप्रतिबन्धकता ।* ***स्वतः प्रामाण्यग्रहे*** *= प्रामाण्यनिश्चये* ***तत्संशयायोगाच्च*** *= प्रामाण्यसन्देहाऽसम्भवाच्च । 'अयं घटः' इत्यादिज्ञानानन्तरं तृतीयक्षणे 'इदं ज्ञानं प्रमा न वा ?' इति संशयो जायते । नास्तिकमते तन्न स्यात्, स्वेनैव स्वप्रमात्वस्य निश्चेतत्वादिति भावः । एतच्चापाततः, 'अयं घटः' इत्यादिसविकल्पकज्ञानस्य तृतीयक्षणे हि प्रमात्वसंशयः । तेन च तत्रानुमेऽपि न तस्मिन् प्रमात्वं गृह्यते, तस्याऽसन्मात्रविषयकत्वेन प्रमात्वस्यैव तत्राभावात् ।*

न च *पारमार्थिकव्यक्तिमात्रविषयके* ***निर्विकल्पके*** *प्रत्यक्षे तावत्* ***प्रामाण्यं*** *= सद्वस्तुविषयकत्वं* ***न सन्दिह्यत एव*** *स्वलक्षणवस्तुविषयकत्वरूपव्यावर्तकधर्मदर्शनात्, स्वसंवेदनेन तत्तद्व्यक्त्यात्मकसद्वस्तुविषयकत्वनिश्चयाच्च* ***किन्तु उत्तरकालभाविनि*** *= निर्विकल्पकाध्यक्षोत्तरकालावच्छेदेन जायमाने* ***अनुगताकारावगाहिनि*** *सामान्यविषयके* ***सविकल्पक एव, तत्र*** *= सविकल्पकप्रत्यक्षगोचरीभूते सामान्यपदार्थे* ***प्रमाणाभावेन*** *तद्गोचरे सविकल्पकसाक्षात्कारे*

સ્યાદ્વાદી : - ન. અ. । ના, આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે સંભાવના એ પ્રમાણ નથી અને અપ્રમાણથી અર્થની સિદ્ધિ થઈ ન શકે. અર્થસંવાદ માટે લિંગદર્શનથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રમાણભૂત જ માનવું પડશે. એ પ્રમાણ બીજું કોઈ નહીં પણ અનુમાન પ્રમાણ જ છે. કદાચ અનુમાનની અંદર કોઈને પ્રામાણ્યનો સંશય પડે તો પણ તેનાથી પ્રવૃત્તિ અટકી જવાની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય એ પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબંધક છે, નહીં કે અપ્રામાણ્યનો સંદેહ. આથી લિંગદર્શનથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન તો નિશ્ચયાત્મક જ છે, પણ તેમાં પ્રમાણ્યનો કદાચિત્ અનભ્યાસદશામાં સંશય થઈ શકે છે. છતાં પ્રવૃત્તિ થવામાં કોઈ બાધ નથી - એમ ફલિત થાય છે. પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થઈ જાય તો પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકે. અભ્યાસદશામાં તો લિંગદર્શનજન્ય જ્ઞાનમાં સ્વતઃ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાથી પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો સંશય પણ અસંભવિત છે. તેથી ત્યારે નિઃસંદિગ્ધ રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે. પણ અનુમાનને પ્રમાણ માનવામાં ન આવે તો નાસ્તિકના મતે તો પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનું ભાન થવું પણ મુશ્કેલ છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અનુમાનને આધીન છે, જેને તમે અપ્રમાણ માનો છો. અપ્રમાણભૂત અનુમાન દ્વારા પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પ્રામાણિક કઈ રીતે બની શકે ? બાકી પ્રામાણ્યને સ્વતઃ ગ્રાહ્ય માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનો સંશય પણ થઈ નહીં શકે.

નાસ્તિક : - ન ચ નિ. । પ્રામાણ્યને સ્વતઃ ગ્રાહ્ય માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યના સંશયની અનુપપત્તિને કોઈ અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે પ્રામાણ્યનો સંદેહ જ અસિદ્ધ છે. નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનો સંશય જ નથી થતો, કારણ કે અપ્રામાણ્યના વ્યાવર્તક સ્વલક્ષણવિષયકત્વ ધર્મનું તેમાં ભાન થવાથી તેમાં અપ્રામાણ્યનો બોધ થવો અશક્ય છે અને તેના ભાન વિના પ્રામાણ્યનો સંશય થવો અશક્ય છે. આ જ રીતે જ્ઞાન સંવેદનશીલ હોવાથી પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનું ગ્રાહક બને છે. આથી નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ પોતાના સ્વપ્રકાશત્વસ્વભાવને લીધે સદ્વિષયકત્વસ્વરૂપ પ્રામાણ્યને પણ ગ્રહણ કરી લેશે, જેના ફલસ્વરૂપે નિર્વિકલ્પમાં પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થઈ જવાથી અપ્રામાણ્યજ્ઞાનની સંભાવના સમાપ્ત થઈ જવાને લીધે તેમાં પ્રામાણ્યનો સંદેહ નહીં થઈ શકે, પરંતુ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પછી ઉત્પન્ન થનાર સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં જ પ્રામાણ્યસંશય થઈ શકે છે, કારણ કે તે નિર્વિકલ્પજ્ઞાનના આકાર જેવા આકારનું = સમાનાકારનું

स्वतः प्रामाण्यग्रहायोगादिति वाच्यम्, **सामान्यस्य सत्त्वव्यवस्थापनेन सविकल्पस्यापि सद्विषयत्वात्** ।

किञ्चानुमितेः सम्भावनारूपत्वे 'स्मरामि' 'सन्देह्मी'ति वाऽनुव्यवसायः स्यात्, न तु 'अनुमिनोमी'ति ।

भानुमती

स्वतः = स्वातिरिक्तमनपेक्ष्य **प्रामाण्यग्रहायोगात्** = परमार्थसद्विषयकत्वलक्षणप्रामाण्यज्ञानाऽसम्भवात्, कोटिद्वयानुपस्थित्या सविकल्पकेऽपि प्रामाण्यसंशयाऽयोगात्, असिद्धगोचरसंशयानुदयादीति नव्यनास्तिकेन **वाच्यम्**, सविकल्पकसाक्षात्कारगोचरीभूतस्य **सामान्यस्य सत्त्वव्यवस्थापनेन** = सत्तायाः प्रमाणतः साधनेन **सविकल्पस्यापि सद्विषयत्वात्** = परमार्थसद्गोचरत्वात् प्रामाण्यमनाविलमेव । विसदृशपरिणतेः यथा व्यावृत्तप्रत्ययेन सिद्ध्यति तथैव सदृशपरिणतिलक्षणं सामान्यं स्वारसिकाबाधितानुवृत्तप्रत्ययेन सिद्ध्यत्येव, अन्यथा पक्षपातमात्रात् । —> 'सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यञ्चेति । प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबल-शबलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथेति । पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटक-कङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चन-वदिति । (प्र.न.त.परि.५/३-४-५) **प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीवादिदेवसूरयः** स्थापितवन्तः । यद्यपीदृशो-र्ध्वतासामान्यं चिरस्थायिनां गुणपर्यायाणामापि सम्भवति तथापि सूत्रस्थं द्रव्यपदं धर्मिपरमिति न कोऽपि दोष (म.स्या.र.का.७/पृ.४१) इति व्यक्तं **स्याद्वादरहस्ये** । यथा चैतत्तत्त्वं तथा विस्तरतोऽस्माभिः **जयलतायां** व्युत्पादितमित्याधिक्यं ततोऽवसेयम् । तदुक्तं **मथुरानाथेनापि तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये**-सविकल्पकविज्ञानस्या-ऽऽलम्बनांशविषयकत्वाऽसिद्धेः, अनुमितितोविषयीभूतानां पर्वतत्व-वह्नित्वादीनां सर्वेषामेव पारमार्थिकत्वादिति (त.चिं.र. ४ खं.पृ.२६) । नुक्तञ्चैतत् अनुमानस्याप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञानस्यैवाऽसद्विषयकत्व-स्वविषयकत्वप्रामाण्यावगाहित्वासिद्धेः कथं स्यात् ? सद्विषयकत्वादिहेतुकानुमानेनैवाऽसद्विषयकत्वस्य ज्ञानत्वहेतुकानुमानेनैव स्व-विषयकत्वस्य स्वेतराऽग्राह्यप्रामाण्यकत्वे सति ग्राह्यप्रामाण्यकत्वहेतुकानुमानेनैव प्रामाण्यावगाहित्वस्य सिद्धेः । न च तर्हापि स्वेनैव गृह्यते इति वाच्यम्, विषयानवस्थानाभिया प्रामाण्यतद्घटकपदार्थद्वितिरिक्तधर्मस्य स्वतो ग्राह्यत्वानभ्युपगमात् (त.चिं.र.अनु.खं.पृ.२१) इति व्यक्तमुक्तं **मथुरानाथेन तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये** ।

नव्यनास्तिकमते दोषान्तरमाह —> **किञ्च** लिङ्गदर्शनजन्याया **अनुमितेः सम्भावनारूपत्वे** = अनु-भितासंसर्गकार्थस्मृतिस्वरूपत्वे भागांशे उत्कटकोटिकसंशयरूपत्वे वा तदनन्तरं 'पर्वतं वह्निमत्त्वेन **स्मरामि' 'पर्वतं वह्निमत्त्वेन सन्देह्मी'ति वाऽनुव्यवसायः स्यात्, न तु** 'पर्वतं = वह्निमत्त्वेन **अनुमिनोमी'ति** । 'पर्वतं वह्निमत्त्वेनानुमिनोमी'त्यनुव्यवसायान्यथानुपपत्त्या लिङ्गदर्शनजन्यस्यानुव्यवसायगोचरस्य व्यवसायज्ञानस्यानुमि-तिस्वरूपत्वमेव, अनुव्यवसायस्य व्यवसायस्वरूपनिश्चायकत्वात् । 'न सन्देहो किन्तु निश्चिनोमी'त्य-नुव्यवसायान्यथानुपपत्त्याऽपि लिङ्गदर्शनादिजन्यज्ञानस्य न सम्भावनात्मकत्वं किन्तु निश्चयात्मकत्वमेव । 'इदमित्थमेवे'त्यवधारणमपि व्याप्तिज्ञानादिजन्यज्ञानस्य निश्चयात्मकतां साधयति संशयव्यावृत्तानुमितित्वस्यैव व्याप्तिज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वात् । सम्भावनायास्तज्जन्यत्वे तदर्थिनो निश्चयसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटि-वनुत्कटकोटिकत्वादिप्रवेशे गौरवादिति व्यक्तं **भाषारहस्ये** । एतद्व्याख्या च मत्कृत**मोक्षरत्नतोऽवसेया** ।

= સામાન્યનું અવગાહન કરે છે. પરંતુ સામાન્ય પદાર્થના સ્વીકારમાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી સામાન્યવિષયક સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં નથી તો પ્રામાણ્ય હોતું કે નથી તો પ્રામાણ્યનો સ્વતઃ ગ્રહ = બોધ હોતો. વિરુદ્ધ કોટિનું ભાન ન થવાથી સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પણ પ્રામાણ્યસંદેહ થવાનો સવાલ નથી રહેતો. વિશિષ્ટવિષયક અનુમાનની જેમ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પણ અપ્રમાણ જ છે. આમ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થઈ જવાથી તેમાં પણ પ્રામાણ્યસંશય અસંભવિત જ છે.

સ્યાદ્વાદી :- સામા. । ના, 'સામાન્ય પદાર્થ અપ્રામાણિક હોવાથી સામાન્યવિષયક સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ અપ્રમાણ છે' આવું કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે વિશેષ પદાર્થની જેમ સામાન્ય પદાર્થ પણ પ્રામાણિક છે, બાકી વિશેષમાં વિશેષતા જ અસિદ્ધ બની જશે. સામાન્ય પદાર્થની સત્તા પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાના લીધે સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પણ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષની જેમ સદ્વિષયક જ છે. આથી તેમાં પણ નિર્વિકલ્પની જેમ પ્રામાણ્યનું ભાન થઈ જવાથી પ્રામાણ્યસંશયનો ચાર્વાકમતે ઉચ્છેદ થઈ જશે, પરંતુ પ્રામાણ્યનો સંદેહ તો અનુભવસિદ્ધ જ છે. આથી સવિકલ્પમાત્રને એકાંતે અપ્રમાણ કહેવું ઉચિત નથી.

❀ અનુમિતિ સંભાવનાસ્વરૂપ નથી - સ્યાદ્વાદી ❀

કિઞ્ચા. । વળી, બીજી વાત એ છે કે સાધર્મ્યદર્શનસ્વરૂપ લિંગદર્શનથી ઉત્પન્ન થનારી અનુમિતિને સંભાવનાસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો તેનો અનુવ્યવસાય 'હું યાદ કરું છું' અથવા તો 'હું સંશય કરું છું' આવો થવો જોઈએ, કારણ કે નાસ્તિક લોકો 'સંભાવના = ધર્મીમાં જેના અસંબંધનું ભાન નથી થયું તેવા અર્થ (સાધ્ય)ની સ્મૃતિ અથવા તો એક ધર્મીમાં ભાવ અંશમાં ઉત્કટકોટિક સંશય' આવું માને છે. જેમાં માત્ર ઘટાદિ વિષયનું ભાન થાય તેને વ્યવસાય કહેવાય, જેમ કે 'આ ઘટ છે' આવું જ્ઞાન તથા વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાનનું જેમાં અવગાહન થતું હોય તે જ્ઞાનને અનુવ્યવસાય કહેવાય, જેમ કે 'હું ઘટને જોઉં છું' આવા પ્રકારનું જ્ઞાન. આ વાતનો તો ન્યાયના પ્રારંભિક અભ્યાસીઓને પણ ખ્યાલ હોય જ છે. વ્યવસાયજ્ઞાનના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો હોય તો અનુવ્યવસાય સ્વરૂપ ન્યાયાધીશ પાસે

'स्मृत्यादावसत्ख्यात्युपनीतानुमितित्वाभिमानात् तथानुव्यवसाय' इति चेत् ? तर्हि 'साक्षात्करोमी'ति धियोऽनभिमानत्वे का प्रत्याशा ? न च त्वन्मते प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणत्वं युक्तम्, स्वरूपव्यवस्थापकधर्मस्य तल्लक्षणत्वात्। स च धर्मोऽविसंवादित्वस्वरूपस्तस्य च प्रत्यक्षप्रामाण्येन गृहीताविनाभावस्यैव तद्व्यवस्थापकत्वम्,

भानुमती

नव्यनास्तिकः शङ्कते —> **स्मृत्यादौ** = अगृहीताऽसंसर्गकार्थस्मृतौ भावांशे उत्कटकोटिकसंशये च **असत्ख्यात्युपनीतानुमितित्वाभिमानात्** = असतः ख्यात्या उपस्थापितस्यानुमितित्वस्याऽसत्स्वरूपस्याभिमानिकबुद्धेः **तथानुव्यवसायः** = 'अनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायः । शुक्तौ रजतबुद्धिर्वादेदमवगन्तव्यम् । तथाहि 'इदं रजतमि'ति प्रतिभासमानं वस्तु ज्ञानमर्थो वेति विकल्पजाली समुपजायते । न तावदाद्यः, अन्तर्मुखाकारतया 'अहं रजतमी'त्यहङ्कारसामानाधिकरण्येनाऽप्रतिभासमानत्वेन ज्ञानत्वायोगात्, 'इदं रजतमिति बहिर्मुखतया प्रथमानत्वाच्च । नापि द्वितीयः, तत्साध्यार्थक्रियाकारित्वाभावात् । ततोऽसदेव तत्र प्रतिभातमिति निश्चीयते । इत्थञ्चाऽसत्ख्यात्या यथा रजतत्वं शुक्तावुपनीयते तथैव दर्शितान्यतरस्वरूपायां सम्भावनायामसत्ख्यात्याऽनुमितित्वमुपनीयते । अत एव 'वर्तते वह्निमनुमिनोमी'त्यनुव्यवसाय **इति चेत्** ?

स्याद्वादी समाधते —> **तर्हीति** । प्रत्यक्षात्मकव्यवसायानन्तरं अनुव्यवसायात्मिकायाः **'साक्षात्करोमी'ति धियोऽनभिमानत्वे** नव्यनास्तिकस्य **का प्रत्याशा** ? शक्यते हि तवाप्येवं वक्तुं यदुत 'असत्ख्यात्योपनीतमेव साक्षात्कारत्वं तत्र भासते यदभिमानात् 'साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायधीः । किञ्च 'नेदं रजतमि'ति बाधकप्रत्ययेन वितथज्ञानविषयीकृतस्य वस्तुनोऽर्थतायां बाध्यमानत्वात्तवाऽसत्ख्यात्या रजतत्वोपनयनेऽपि 'अनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायानन्तरं तथाबाधकप्रत्ययाविरहान्नासत्ख्यात्याऽनुमितित्वस्य स्मृत्यादावुपनीतभानं स्वीकर्तुमर्हीति । असत्ख्यातिनिरासस्तु **स्याद्वादरत्नाकरादेः** (१/११/पृ.१२९) ज्ञेयः । ननु प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वादेव 'साक्षात्करोमी'ति धियोऽनभिमानत्वसिद्धेरिति नास्तिकाशङ्कायां सत्यां प्रकरणकारो हि नास्तिकमते दोषान्तरमुपदर्शयति —> **न च त्वन्मते** = नव्यनास्तिकदर्शने **प्रत्यक्षस्य** = निर्विकल्पकाध्यक्षस्य **अपि प्रमाणत्वं युक्तम्** । अत्र हेतुमाह - —> **स्वरूपव्यवस्थापकधर्मस्य** = स्वपरस्वरूपनिश्चायकस्य धर्मस्य **तल्लक्षणत्वात्** = प्रामाण्यलक्षणत्वात् । **सः च** = स्व-परस्वरूपव्यवस्थापकश्चः **धर्मः** प्रकृते **अविसंवादित्वस्वरूपः** । **तस्य** = अविसंवादित्वस्य **च प्रत्यक्षप्रामाण्येन** सह **गृहीताविनाभावस्य** = ज्ञातव्याप्तिकस्य **एव तद्व्यवस्थापकत्वं** = साक्षात्कारगतप्रामाण्यसाधकत्वम् । कथं हि कश्चित् व्यभिचरति कश्चित्तच्च नेति शक्यमवगन्तुं प्रत्यक्षमात्रसहायेन ? तदुक्तं **तत्त्वचिन्तामणौ** 'अनुमानाऽप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापातेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात्, स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः (त.चि.अनु.खं.पृ.२८) इति । **न च** स्वभावादेव कश्चित् व्यभिचरति कश्चित्तच्च नेति **वाच्यम्**, केन चिह्नेनासौ निर्णेय इति गवेषणाव्यग्रत्वापातात् । **न च** प्रत्यक्षात् सहचारग्रहात् तन्निर्णय इति **शङ्कनीयम्**,

---

જવું પડે અને તેના ચુકાદાને માન્ય કરવો પડે, કારણ કે તે વ્યવસાયવિષયક હોવાથી વ્યવસાયના સ્વરૂપનો નિર્ણાયક છે. પરંતુ હકીકત તો એ છે કે લિંગદર્શન પછી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો અનુવ્યવસાય 'હું અનુમિતિ કરું છું' એવો થાય છે. લિંગદર્શનજન્ય બોધને જો સંભાવનાત્મક માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત અનુવ્યવસાય અનુપપન્ન બની જાય. આથી દર્શિત અનુવ્યવસાયના બલથી પણ લિંગદર્શનજન્ય વ્યવસાય જ્ઞાનને અનુમિતિસ્વરૂપ જ માનવું પડશે.

સ્મૃ. । અહીં નાસ્તિક એવી દલીલ કરે કે —> "સંભાવના પૂર્વોક્ત સ્મૃતિસ્વરૂપ હોય કે ભાવાંશમાં ઉત્કટકોટિક સંશયસ્વરૂપ હોય પણ તેમાં અસત્ખ્યાતિથી ઉપસ્થિત થયેલ અનુમિતિત્વની આભિમાનિક બુદ્ધિ થવાથી લિંગદર્શનજન્ય જ્ઞાનનો અનુવ્યવસાય 'હું અનુમિતિ કરું છું' એવો થાય છે. જે રીતે છીપમાં ચળકાટને લીધે અસત્ખ્યાતિથી રજતત્વ ઉપસ્થિત થવાથી 'આ ચાંદી છે' આવું અભિમાન થાય છે તે જ રીતે અસત્ખ્યાતિથી સ્મૃતિ આદિમાં અનુમિતિત્વ ઉપસ્થિત થવાથી 'હું અનુમિતિ કરું છું' આવી આભિમાનિક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અસત્ખ્યાતિનો અર્થ જ એ છે કે ત્યાં અસત્ = અવિદ્યમાન જ ધર્મ કોઈક દોષના લીધે ભાસે છે. <— તો તે વ્યાજબી નથી, કારણ કે જો લિંગદર્શનજન્ય જ્ઞાનના 'હું અનુમિતિ કરું છું' એવા અનુવ્યવસાયને આભિમાનિક બુદ્ધિસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો ઇંદ્રિયસન્નિકર્ષજન્ય જ્ઞાનના 'હું સાક્ષાત્કાર કરું છું' એવા અનુવ્યવસાયને પણ આભિમાનિકબુદ્ધિરૂપ માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ત્યાં પણ કહી શકાય છે કે ઇંદ્રિયસન્નિકર્ષજન્ય જ્ઞાનમાં અસત્ખ્યાતિથી ઉપસ્થિત સાક્ષાત્કારત્વ ભાસે છે. 'હું સાક્ષાત્કાર કરું છું' આવા અનુવ્યવસાય જ્ઞાનને મિથ્યાબુદ્ધિરૂપે સિદ્ધ થતું અટકાવવા નાસ્તિક પાસે કોઈ યુક્તિ રહેતી નથી, જો તે લિંગદર્શનજન્ય વ્યવસાયજ્ઞાનના અનુવ્યવસાયને મિથ્યાબુદ્ધિરૂપે માને તો.

❀ प्रत्यक्षप्रामाण्य नास्तिकमतमां असंगत ❀

न च त्व. । હે ! નાસ્તિક ! તારું કથન કે —> "પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હોવાના લીધે 'હું સાક્ષાત્કાર કરું છું' એવી બુદ્ધિ મિથ્યાબુદ્ધિરૂપ નહિ થઈ શકે" <— યોગ્ય નથી, કારણ કે તારા મતમાં પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય પણ ઘટી શકતું નથી. આનું કારણ એ છે કે પ્રામાણ્યનું લક્ષણ છે સ્વ-પરના સ્વરૂપનો વ્યવસ્થાપક ધર્મ. પોતાના (=જ્ઞાનના) અને બીજાના (=વિષયના) સ્વરૂપનો વ્યવસ્થાપક

सहचारमात्रस्याऽव्यवस्थापकत्वात्, अन्यथा पार्थिवत्वस्य लोहलेख्यत्वव्यवस्थापकत्वप्रसङ्गात् । अविनाभावग्रहप्रकारस्य सौलभ्ये च सिद्धमनुमानेन विभिन्नप्रमाकरणत्वेन तस्य प्रमाणान्तरत्वात् । प्रत्यक्षेऽपि प्रामाण्यसम्भावनायाश्च समुच्छिन्ना तद्विनिश्चयकथा, सन्मात्रालम्बन-स्वविषयप्रामाण्यावगाहिनिर्विकल्पस्य स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः ।

भानुमती

सहचारमात्रस्य = केवलस्य लिङ्गिसाहचर्यदर्शनस्य **अव्यवस्थापकत्वात्** = व्याप्यभेचार्यव्यभिचारिसाधारण्येन साध्याव्याप्यभेचारासाधकत्वात् **अन्यथा** = सहचारग्रहमात्रस्य व्यवस्थापकत्वे काष्ठादावुपलब्धस्य लोहलेख्यत्वसमानाधिकरणस्य **पार्थिवत्वस्य** वज्रादावपि **लोहलेख्यत्वव्यवस्थापकत्वप्रसङ्गात्** = लोहलेख्यत्वसाधकतापत्तेः । अनेन भूयोदर्शनस्य तथात्वमिति **निरस्तम्,** भूयोदर्शनस्य शतशः प्रवृत्तस्यापि भङ्गदर्शनादिति (न्या. कु.३/१७) व्यक्तं **न्यायकुसुमाञ्जलौ** ।

ननु यद्यैवं सर्वैःकदापि यद्वत्तयोपलभ्यते नैव तत् तद्वद् यथा बकः श्यामिकया नोपलभ्यते । इत्थमविसंवादिप्रत्यक्षमप्यप्रमाणत्वेन नोपलभ्यत इति न प्रत्यक्षप्रामाण्यं दुर्घटमिति चेत् ? न, इत्थमविसंवादित्वादौ **अविनाभावग्रहप्रकारस्य** = प्रामाण्यादिनिरूपितव्याप्तिप्रकारकज्ञानोपायस्य **सौलभ्ये च सिद्धमनुमानेन** । न हि तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं, देशकालव्यवहितार्थे इन्द्रियव्यापारासम्भवात्, 'सम्बद्धं वर्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना'।। (प्र.सू.श्लो.वा.८४) इति **श्लोकवार्तिक**वचनात् । न च तदप्रमाणं, तथा सति प्रत्यक्षप्रामाण्यनिश्चयविघटनप्रसङ्गात् । अतः **विभिन्नप्रमाकरणत्वेन** = प्रत्यक्षप्रमातिरिक्तप्रमाकरणत्वेन **तस्य** = व्याप्तिज्ञानादेः **प्रमाणान्तरत्वात्** = प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणत्वात् । **न च** प्रत्यक्षेऽपि न प्रमाणतः प्रामाण्यधीः किन्तु सम्भावनात एवेति नातिरिक्तप्रमाणप्रसङ्ग इति **वाच्यम्,** यतः **प्रत्यक्षेऽपि** = निर्विकल्पकाध्यक्षेऽपि **प्रामाण्यसम्भावनायाश्च समुच्छिन्ना तद्विनिश्चयकथा** = प्रामाण्यनिश्चयकथा । **न च** निर्विकल्पकाध्यक्षे परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रालम्बनत्वलक्षणव्यावर्तकधर्मस्वप्रकाशविषयत्व-प्रामाण्यानां निर्विकल्पस्वरूपाणां नानुमानग्राह्यत्वं किन्तु स्वतो ग्राह्यत्वमिति नाध्यक्षे प्रामाण्यनिश्चयकथोच्छेदप्रसङ्गो न वापसिद्धान्तः इति नास्तिकेन **वक्तव्यम्, सन्मात्रालम्बन-स्वविषयप्रामाण्यावगाहिनिर्विकल्पस्य** = परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रविषयक-स्वप्रकाशविषयक-प्रामाण्यावगाहित्वेन निर्विकल्पकाध्यक्षस्य **स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः** । न ह्यप्रतीतमुपगन्तुमर्हति, अतिप्रसङ्गादिति **दिक्** ।

नव्यनास्तिकमतं स्वण्डयितुमुपक्रमते —> **यतु** इति । तदसदित्यनेनान्वयः । शब्द - तदुच्चारजीविप्रमाणयोरेवानादरश्चार्वाकाणां, तन्मूलभूताप्तानाश्वासात् । अतुभवसिद्धो लोकप्रसिद्धस्त्वर्थो नापह्नोतुं शक्यते । अत एव

ધર્મ અવિસંવાદિતા જ છે. 'જ્યાં અવિસંવાદ હોય ત્યાં પ્રામાણ્ય હોય' આવી વ્યવસ્થા તો જ સિદ્ધ થઈ શકે કે જો પ્રામાણ્ય સાથે અવિસંવાદિતાની વ્યાપ્તિનું ભાન થાય. એકાદ સ્થલમાં અવિસંવાદ અને પ્રામાણ્યનું સાહચર્ય ઉપલબ્ધ થવા માત્રથી અવિસંવાદ સર્વત્ર સ્વાધિકરણમાં પ્રામાણ્યની વ્યવસ્થા = સિદ્ધિ કરી ના શકે, પણ પ્રામાણ્યની વ્યાપ્તિનું અવિસંવાદમાં ભાન થાય તો જ અવિસંવાદ સર્વત્ર સ્વાશ્રયમાં પ્રામાણ્યને સિદ્ધ કરી શકે. જે હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થયો હોય, પરંતુ કેવલ સાધ્યના સહચારનું ભાન થયું હોય તેવા સાધ્યસહચરિત હેતુથી સાધ્યની સિદ્ધિ માન્ય કરવામાં આવે તો પાર્થિવત્વ લોહલેખ્યત્વનું વ્યવસ્થાપક બનવાની આપત્તિ આવશે. લાકડું, પત્થર, માટીનો ઘડો વગેરે દ્રવ્યોમાં પાર્થિવત્વ છે અને ત્યાં લોહલેખ્યત્વ પણ દેખાય છે, કારણ કે લાકડા વગેરેમાં લોખંડની ખીલી વગેરેથી લખી શકાય છે. પરંતુ પૃથ્વીત્વ અને લોહલેખ્યત્વનો આવો સાહચાર = એકાધિકરણવૃત્તિત્વ જોવા માત્રથી પાર્થિવત્વને લોહલેખ્યત્વનું વ્યવસ્થાપક = સાધક માનવામાં આવે તો વજ્રમાં પણ લોહલેખ્યત્વની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તેમાં પૃથ્વીત્વ છે જ. પણ હકીકત એ છે કે ગમે તેટલી લોખંડની ખીલી, ખીલા કે કુહાડાથી વજ્રમાં ચિસોટા પાડવાના પ્રયત્નો કરો, પરંતુ વજ્રમાં તેની કોઈ જ અસર નથી દેખાતી. આથી જે હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિનું ભાન થયું હોય તે હેતુ જ સાધ્યનો વ્યવસ્થાપક બની શકે - આમ માનવું જ પડશે. પરંતુ કેવલ પ્રત્યક્ષ દ્વારા તો વ્યાપ્તિગ્રહ શક્ય નથી, કારણ કે ત્રિકાલવર્તી ત્રિલોકવર્તી સકલ સાધ્યની વ્યાપ્તિનું હેતુમાં ભાન કરવા માટે પ્રત્યક્ષ અસમર્થ છે. વર્તમાનકાલીન ઈન્દ્રિયસંબદ્ધ પદાર્થનું જ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ્ઞાન થઈ શકે છે. ઈન્દ્રિયસંનિકર્ષ વિના સકલ સાધ્યની વ્યાપ્તિનું હેતુમાં ભાન કરવાની પદ્ધતિ જો નાસ્તિકને સુલભ હોય તો તો પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન રૂપે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થઈ જશે, કારણ કે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષજન્ય પ્રમાથી ભિન્ન પ્રમા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ભિન્ન જ હોય. જે વિભિન્ન પ્રમાનું કરણ હોય તે સ્વતંત્ર પ્રમાણ હોય - આવો નિયમ પ્રસિદ્ધ છે. જો આ રીતે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પ્રમાણની સિદ્ધિના ભયથી નાસ્તિક એમ કહે કે —> પ્રત્યક્ષમાં પણ પ્રામાણ્યની પ્રમા ઉત્પન્ન નથી થતી, પરંતુ કેવળ સંભાવના જ થાય છે. તેથી અતિરિક્ત અનુમાન પ્રમાણની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિને અવકાશ નહીં રહે. <— તો તો પ્રામાણ્યનો કયાંય પણ નિશ્ચય ન થવાની પ્રત્યક્ષમાં, અનુમાનમાં કે બીજા કયાંય પણ પ્રામાણ્યના નિશ્ચયની વાત જ ઉડી જશે.

—> 'નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં સન્માત્રવિષયકત્વ, સ્વપ્રકાશવિષયકત્વ અને પ્રામાણ્ય - આ ત્રણેય ધર્મોનું સ્વતઃ ભાન થાય છે. આથી પ્રમાણ્યનિશ્ચય મુશ્કેલ નથી.' <— આવું નાસ્તિકકથન તદ્દન બોગસ છે, કારણ કે સન્માત્રવિષયક- સ્વપ્રકાશવિષયક-પ્રામાણ્યઅવગાહી એવા નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનું સ્વપ્નમાં પણ ભાન થતું નથી. તેથી તેવા નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં સન્માત્રવિષયકત્વ આદિની સિદ્ધિ અનુમાનથી કરવામાં આવે તો પછી અનુમાનમાં પ્રામાણ્યનો અપલાપ નાસ્તિક નહીં કરી શકે. આમ એક બાજુ વાઘ અને બીજી બાજુ આગ - એવી નાસ્તિકની હાલત સર્જાય છે.

यत्तु प्रत्यक्षस्यापि तान्त्रिकलक्षणाऽलक्षितस्यैव लोकसंव्यवहारचतुरस्य प्रामाण्यं, नातथाभूतस्य । अत एव अनुमानमपि तान्त्रिकलक्षणलक्षितमेवाऽप्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यते, न गोपालाद्यनलप्रतिपत्तिरूपमिति, तदसत्, तस्यापि वस्तुतः तान्त्रिकलक्षणलक्षितत्वादित्यनुमानं प्रमाणम् । एवमागमोऽपि ।

भानुमती

प्रत्यक्षस्यापि तान्त्रिकलक्षणालक्षितस्यैव = *न्याय-बौद्ध-जैनादितन्त्रोक्तविधिसम्पन्नाभेदस्यैव* **लोकसंव्यवहारचतुरस्य** *'अयं घटः' इत्यादिरूपस्य* **प्रामाण्यं** *स्वीक्रियते* **न अतथाभूतस्य** = *न्यायजैनादिशास्त्रोपवर्णितस्यालौकिकप्रत्यक्षादेर्मनःपर्यंत-केवलप्रत्यक्षाद्यात्मकस्य* । **अत एव** = *शब्द-तदुपजीवीप्रमाणमूलभूताप्तपुरुषविश्वासादेव,* **अनुमानमपि तान्त्रिकलक्षणलक्षितमेव** = *न्याय-जैनादिदर्शनोक्त-विधिसम्पन्नमेव* **अप्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यते** *तादृशप्रत्यक्षवत्,* **न तु गोपालाद्यनलप्रतिपत्तिरूपं** = *आबालगोपालाङ्गनादिसाधारणानलादिप्रतिपत्तिस्वरूपम्, अन्यथा व्यवहाराऽनिर्वाहादिति* ।

प्रकरणकारस्तन्निरासकरोति **—>** **तदसदिति** । **तस्यापि** = *तान्त्रिकलक्षणालक्षितत्वलक्षणप्रत्यक्षादेरिवाभाषणस्यापि,* **वस्तुतः तान्त्रिकलक्षणलक्षितत्वात्** = *चार्वाकतन्त्रोक्तलक्षणाक्रान्तत्वात् त्वन्मतानुसारेणैव परामृतत्वम् । न च तान्त्रिकविधिकलितत्वं तदकलितत्वं वा प्रामाण्यस्य बाधकं साधकं वा किन्त्वर्थतथात्वमेव तथा ।* **इति** *हेतोः अतिसंक्षिप्तं* **अनुमानं प्रमाणम्,** *तद्वाक्यं तत्प्रकारकत्वावगाहित्वात् ।* **एवं** = *दर्शितरीत्या* **आगमोऽपि** = *आप्तपुरुषवचनमपि प्रमाणम्, अबाधितार्थप्रतिपादकत्वात् । न चाऽनाकांक्षादिपदेष्वप्रत्यायकत्वदर्शनादप्रत्यायकमपि प्रमाणत्वेनाश्वास इति वाच्यम्, प्रत्यक्षेऽपि तदनुच्चारात्, अदृष्टसामग्रीप्रभवत्वेन प्रामाण्योपपादनाद्योभयत्र तुल्यमेव । न च* **शास्त्रोक्तार्थानां विसंवाददर्शनात्तदप्रामाण्यमिति** **वक्तव्यम्,** *तद्विसंवादस्यैवासिद्धेः, क्वचिद् विहितकर्मणः फलाभावस्याऽदृष्टैकल्याद्यधीनत्वात् ।* **एतेन** *शब्दोऽपि न मानं, परस्परविरुद्धार्थाभिधायकानामागमानां विनिगन्तुमशक्यत्वात्, शब्दस्य वासनामात्रप्रभवत्वात्, तन्मात्रजनकत्वाच्च, अन्यथाऽसदर्थप्रतिपादकशब्दप्रयोगस्य दुर्घटत्वं स्यादिति* **परास्तम्,** *सदागमे विरोधस्यैवासिद्धेः विरोधानाकलितागमस्यैव प्रमाणत्वेन स्वीकारात्, 'शब्दात् निश्चितोमि न तु सन्देहि' इत्यनुव्यवसायाद् वासनामात्रजनकत्वायोगात् ।* **एतेनास्तु** *शब्दप्रामाण्यं तथापि न स्वतंत्रतया किन्त्वनुमानाविधयैव, ऐते पदार्था मिथःसंसर्गवन्तः, आकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यादिदेशेऽनुमानादिति* **निरस्तम्** *'अनुमिनोमी'ति धिया प्रमातिशेषसिद्धेः प्रमाणान्तरसिद्धिवत् 'शब्दयामी'तिधिया प्रमातिशेषसिद्धेः तत्रापि प्रमाणान्तरसिद्धिरप्रत्यूहैव, व्याप्त्यादिज्ञानं विनाऽपि शब्दादाहृत्यार्थप्रतीतेश्च न तस्यानुमानत्वमिति व्यक्तं* **भाषारहस्ये** *(गा.१४/पृ.१२)* ।

❀ લોકસિદ્ધ અનુમાનપ્રામાણ્યવાદી નવ્યનાસ્તિક ❀

પૂર્વપક્ષ :- यत्तु । શબ્દપ્રામાણ્યના મૂલભૂત આપ્ત પુરુષના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ રાખવાનું કોઈ સાધન કે આધાર ન હોવાથી શબ્દ અને શબ્દોપજીવી = શબ્દાવલંબી પ્રમાણ જ અમને અમાન્ય છે. બાકી લોકસિદ્ધ અર્થનો અપલાપ તો થઈ જ કેવી રીતે શકે ? માટે ન્યાય- સાંખ્ય-બૌદ્ધ-જૈનાદિ તન્ત્રોક્ત લક્ષણોથી યુક્ત એવા પ્રત્યક્ષનો કે અનુમાનનો અમે સ્વીકાર નથી કરતા. બાકી બૌદ્ધ-જૈનાદિશાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોથી રહિત અને લોકવ્યવસ્થામાં નિપુણ એવા પ્રત્યક્ષમાં કે અનુમાનમાં પ્રામાણ્ય અમને માન્ય જ છે. જૈનાદિ દર્શનો 'હું જ્ઞાની છું', 'હું સુખી છું' આવા પ્રત્યક્ષમાં પ્રતીયમાન જ્ઞાન-સુખના આધારરૂપે શરીરથી ભિન્ન આત્માને 'હું' પદથી સ્વીકારે છે, તેનો જ અમને વાંધો છે. બાકી 'આ ઘટ છે.' આવા લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારના સમર્થક પ્રત્યક્ષનો અમે અપલાપ નથી કરતા, પણ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારીએ છીએ જ. એ જ રીતે 'જ્ઞાનાશ્રય શરીરભિન્ન છે, અન્યથા બાલકની આદ્યસ્તનપાનપ્રવૃત્તિ અનુપપન્ન બનશે...' ઇત્યાદિ ન્યાયાદિતન્ત્રોક્ત અનુમાનને જ અમે અપ્રમાણરૂપે માનીએ છીએ, બાકી ધૂમને જોઈને ધૂમની ઉત્પત્તિના આશ્રય પર્વત વગેરેમાં અગ્નિના અસ્તિત્વનું ભાન બાલ-ગોપાલ બધાને થાય છે. તેના પ્રામાણ્યનો અમે અસ્વીકાર નથી કરતા, કારણ કે આ જ્ઞાનને અપ્રમાણ માનવામાં આવે તો તેના દ્વારા થતો પ્રસિદ્ધ સંવાદી લોકવ્યવહાર કોઈ રીતે ઘટી શકશે નહીં. માટે અમે ન્યાય - જૈનાદિતન્ત્રોક્ત અનુમાનમાં જ પ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર કરીએ છીએ, લોકપ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- तदसत् । તાન્ત્રિકલક્ષણસૂચિત પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અપ્રમાણ છે અને તાંત્રિકલક્ષણબાહ્ય પ્રત્યક્ષ, અનુમાન પ્રમાણ છે - આવું નવ્યનાસ્તિકનું કથન પણ વાસ્તવમાં તાંત્રિક = નાસ્તિકદર્શનોક્ત લક્ષણોથી જ સૂચિત હોવાથી ન્યાય-જૈનાદિ તંત્રોક્તવિધિસંપન્ન અલૌકિક પ્રત્યક્ષ, અનુમાનની જેમ ઉપરોક્ત વાક્ય પણ અપ્રામાણિક જ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ પોતાના દર્શનમાં બતાવેલા લક્ષણથી યુક્ત જ્ઞાનને પ્રમાણ કહેવું અને અન્યદર્શનોક્ત જ્ઞાનને અપ્રમાણ કહેવું - એ પણ એક જાતનો દ્રષ્ટિરાગ - વ્યક્તિરાગ હોવાથી સજ્જનોને ન્યાજ્ય છે. મારા બગીચામાં ઉગે તે ગુલાબ અને બીજે કોકાણે ઉગે તે ગુલાબ નહિ, પણ ધતુરાનું ફૂલ - આમ ન કહેવાય. માટે બાલ-ગોપાલપ્રતીત લોકપ્રસિદ્ધ અનુમાનની જેમ અન્યદર્શનોક્ત આત્મસાધક અનુમાન પણ પ્રમાણ જ છે, કારણ કે તેનો વિષય અબાધિત જ છે. ચાહે સ્વદર્શનપ્રરૂપિત હોય કે પરદર્શનપ્રદર્શિત હોય પણ તે અનુમાનાદિ જો અર્થતથાત્વનિશ્ચાયક હોય તો જરૂર પ્રમાણ જ છે. સાચું અને સારું તે જ મારું, નહીં કે મારું તે જ સાચું અને સારું. આ જ રીતે આગમ પણ પ્રમાણ છે, જો તેનો અર્થ અબાધિત હોય તો. ટુંકમાં,અવિસંવાદી હોય તે બધું જ પ્રમાણ છે. ચાહે તે પ્રત્યક્ષ હોય, અનુમાન હોય કે આગમ હોય.

यदप्युक्तं 'पर्यनुयोगमात्रं क्रियते' इति, तत्र पर्यनुयोगोऽप्यप्रमाणमूलकः कथं परं प्रति कर्तव्यः ?

अथ परस्यातिप्रसङ्गापादनरूपपर्यनुयोगे न दूषणमिति चेत् ? न तस्यापि व्याप्तिमूलत्वात्, तत्प्रामाण्येऽनुमानप्रामाण्यापातात् । अनुमानञ्चात्मनि - ज्ञानादयो द्रव्याश्रिता गुणत्वाद्रूपवदिति । न च भूतान्येव चैतन्योपादानानि, प्रत्येकं तेषु सत्त्वकठिनत्वादिवदुपलम्भप्रसङ्गात् ।

भानुमती

यदप्युक्तं —> तिपर्णलसाधकप्रमाणाभावेऽपि पराभ्युपगते **पर्यनुयोगमात्रं** = प्रश्नमात्रं **क्रियते** (पृ. ८९) **इति, तत्र** पराभ्युपगते **पर्यनुयोगोऽपि अप्रमाणमूलकः** = प्रमाणशून्यः **कथं परं प्रति कर्तव्यः** ? न हि साधकबाधकमानान्तरेण परः पर्यनुयुज्यते, अदेश्याऽप्रसिद्ध्या स्वस्यैव निगृहीतत्वप्रसङ्गात्, पद्मप्रतीतेर्गोमेताऽप्रसिद्ध्या ऊमत्वापत्तेश्च ।

अथ परस्य = प्रतिवादिनः, **अतिप्रसङ्गापादनरूपपर्यनुयोगे** = अनिष्टापादनस्वरूपे पर्यनुयोगे **न** स्वनिगृहादिलक्षणं **दूषणमिति चेत् ? न, तस्यापि** = परस्यानिष्टापादनस्यापि **व्याप्तिमूलत्वात्** = अविनाभावप्रयोजकत्वात् । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते, निशाभोजी स्यादित्यापादनरूप व्याप्तिज्ञानप्रामाण्याऽनभ्युपगमेऽसम्भवात् । **तत्प्रामाण्ये** = व्याप्तिज्ञानादेः प्रामाण्यस्वीकारे **अनुमानप्रामाण्यापातात्** ।

इत्थमनुमानस्य प्रामाण्यं साधयित्वा तत आत्मानं साधयितुमुपक्रमते —> **अनुमानञ्चात्मनि** = आत्मगोचरमनुमानञ्च, निषेधताया: सामान्यधर्मत्वात् । तदेवाह —> **ज्ञानादयो द्रव्याश्रिताः, गुणत्वाद्रूपवदिति** । गुणत्वस्य द्रव्याश्रयत्वव्याप्यत्वेन ज्ञानाद्याश्रयतोपलक्षाऽऽत्मनः सिद्धिरित्याशयेनोक्तम् । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे श्रीवादिदेवसूरिभिरपि** —> ज्ञान-सुखादिकमुपादानपूर्वकं कार्यत्वात् घटादिवत्, रूपादिज्ञानं क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपादिवदिति (रत्ना.र.परि.७/सू.५५-पृ.१०८१) । **न च** पृथिव्यादीनि **भूतान्येव चैतन्योपादानानि** = ज्ञानासमवायिकारणानीति ज्ञानाश्रयत्वेन न भूतातिरिक्तात्मासिद्धेरिति **शङ्कनीयम्, प्रत्येकं** = असङ्घातावस्थायां **तेषु** = पृथिवीजलानलानिलादिषु भूतेषु **सत्त्व-कठिनत्वादिवत्** = भूतसामान्यधर्मत्वे सत्त्वादिवत् भूतविशेषधर्मत्वे च कठिनत्वादिवत् लोकत्वात् **तदुपलम्भप्रसङ्गात्** = चैतन्योपलब्धिप्रसङ्गापतेः । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये श्रीहरिभद्रसूरिभिः** अचैतन्यानि भूतानि न तद्धर्मो न तत्फलम् । चैतन्याऽस्ति च तस्येयं स एवात्मेति चापरे ।। यदीयं भूतधर्मः स्यात्

❀ नास्तिकने प्रश्न करवानो अधिकार नथी ❀

स्याद्वादी :- यद.। वळी, पूर्वे (पृष्ठ-८५) नास्तिके जे कहेलुं के —> प्रतिवादीना सिद्धांतमां दूषण बनाववा माटे अमे प्रश्न पूछीओ छीओ. जो तेनो जवाब प्रतिवादी न आपी शके तो ते वादमां हारी जाय छे. पण आटला मात्रथी प्रत्यक्षभिन्न आगमादि प्रमाणनी सिद्धि थती नथी. <— ते वात पण बराबर नथी, कारण के प्रश्न पण प्रमाणमूलक ज करी शकाय. अ.प्रमाण उपर आधार राखनो पोतानो प्रश्न बीजाने केवी रीते करी शकाय ? अहीं अेम कहेवुं के —> 'प्रतिवादीने आपत्ति आपवारूप प्रश्ननुं उद्भावन करवामां कोई दूषण नथी. ते माटे प्रमाणनी शोध करवानी जरूर करवानी जरूर नथी.' <— पण व्याजबी नथी.आनुं कारण अे छे के प्रतिवादी मतमां आपत्ति आपवी होय तो ते अनिप्रसंगापादन पण व्याप्तिमूलक ज होय दा.त. 'जीवतो देवदत्त घरमां नथी' अेम मानशो तो 'ते बहार छे' अेम मानवुं पडशे- आवुं आपादन करवुं होय तो जीवंत व्यक्तिनी घरमां गेरहाजरीमां बहार हाजरीनी व्याप्ति मानवी ज पडे. तो ज 'देवदत्तनी बहार हाजरी मानवी पडशे' अेवुं आपादन थई शके. व्याप्तिज्ञान विना तो कोई अनिष्ट आपादन थई ना शके. 'कागडो काणो होय तो रामचंद्रजी पण काणा होवा जोईअे' आवी अेढंगी आपत्ति कयारेय आपी ना शकाय.तेथी जे अनिष्ट आपादनना आधारभूत व्याप्तिज्ञानने प्रमाण मानवामां आवे तो ते अनुमान होवाना लीधे 'अनुमान प्रमाण छे.' आवुं सिद्ध थई जशे. 'आत्मानुं साधक कोई प्रमाण ज नथी' अेवी शंका ना करवी, कारण के -

❀ शरीर चैतन्यआश्रय नथी ❀

स्याद्वादी :- अनु. । आत्मानुं साधक प्रमाण हाजर छे. आ रह्युं ते प्रमाण —> ज्ञानआदि द्रव्याश्रित छे, कारण के ते गुण छे. जे जे गुण होय ते ते द्रव्यमां रहे छे. जेम के रूप गुण होवाथी पृथ्वी वगेरेमां आश्रित छे. ज्ञान पण गुण होवाना लीधे द्रव्याश्रित ज होवानुं सिद्ध थाय छे. ज्ञानादिना आश्रय तरीके जे द्रव्य सिद्ध थाय छे, ते ज आत्मा छे.

अहीं अेवी शंका थाय के —> चैतन्यनुं उपादान कारण पृथ्वी, पाणी वगेरे भूत द्रव्यो ज होवाथी ज्ञानादिना आश्रयरूपे पृथ्वी वगेरे भूत मानी शकाय छे. माटे भूतथी अतिरिक्त आत्मानी ज्ञानाश्रयरूपे सिद्धि नहीं थई शके. <— तो ते उचित नथी, कारण के चेतना जो भूतपदार्थनो धर्म होय तो ते प्रत्येक = असंहत भूतपदार्थमां पण उपलब्ध थवानी आपत्ति आवशे. फलतः शरीरात्मक संघातथी भिन्न जे कोई पण भूतपदार्थनी साथे ईन्द्रियसन्निकर्ष थशे त्यारे तेमां चेतनाना प्रत्यक्षनी आपत्ति आवशे. जो चेतनाने भूतनो सामान्य धर्म मानवामां आवे तो सत्ता वगेरेनी समान सर्व स्वतंत्र भूतपदार्थमां तेना प्रत्यक्षनी आपत्ति आवशे. जो चेतनाने भूतनो विशेषधर्म अर्थात् अमुक भूतनो ज धर्म मानवामां आवे तो ते भूत साथे ज्यारे ईन्द्रियसन्निकर्ष थशे त्यारे तेमां काठिन्य-द्रवत्व-मृदुत्व-गन्ध वगेरे विशेष धर्मना प्रत्यक्षनी जेम चेतनानो साक्षात्कार थवानी आपत्ति आवशे.

'शक्तिरूपेण प्रत्येकं भूतेषु सत्येव चेतना नोपलभ्यते' इति चेत् ? नन्वियं शक्तिश्चेतनातो भिन्नाऽभिन्ना वा ? आद्ये चेतनाशक्त्योरसम्बन्धः,प्रत्येकं भूतानां तच्छक्तियोगित्वेऽपि चेतनायोगानुपपत्तिश्च ।

अन्त्ये शरीर इव तत्र तदुपलम्भप्रसङ्गः ।

भानुमती

प्रत्येकं तेषु सर्वदा । उपलभ्येत सत्त्वादे-र्कोतेनात्वादयो यथा ।। (२/३१-३२) । यथोक्तं **साङ्ख्यसूत्रेऽपि** *- देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ, वैधेर्म्यात् (६/२) ।* **विष्णुपुराणेऽपि** *- समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः । कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ।। (२/१३/१९) इत्युक्तम् ।* **योगशास्त्रवृत्तौ** *अपि --> शरीरमेव चेत् कर्तृ, न कर्तृ तदचेतनम् । भूतचैतन्ययोगात् चेतनं तदसङ्गतम् ।। मया हृष्टं श्रुतं स्पृष्टं घ्रातमास्वादितं स्मृतम् । इत्येककर्तृकाभावात् भूताचेद्वादिनः कथम् ।। (प्र.२/गा.१९)*

अथ **शक्तिरूपेण** *= शक्त्यात्मना* **प्रत्येकं** *असङ्घातावस्थायां पृथिव्यादिषु* **भूतेषु सती** *= वर्तमाना* **एव,** *व्यक्तिरूपाकाङ्क्षस्यैव योग्यत्वाद्व्यक्तरूपा सा* **चेतना नोपलभ्यते** *। न च शक्तिरूपेण सती चेतना असत्।" । न ह्यनुपलब्धेर्भावादेवाभावः सिध्यति, किन्तु योग्यानुपलब्ध्या । न चात्र साऽस्ति, तत्र तदुपावच्छेदिकायास्तस्या असत्त्वादिति* **चेत्** *?*

*प्रदर्शितं प्रत्येकभूतचैतन्यवादिमतमपाकर्तुं स्याद्वादी काक्वा ब्रूते --> **नन्वियं शक्तिः चेतनातो भिन्नाऽभिन्ना वा** ? इति पक्षद्वयी प्रतिक्षिपति । **आद्ये** = शक्तिचैतन्ययोर्भेदपक्षे* **चेतना-शक्त्योरसम्बन्धः** *। न हि विन्ध्य- हिमाचलयोरिव सर्वथा भिन्नयोः चेतना-शक्त्योः सम्बन्धः सम्भवति । दोषान्तरमावेदयति --> **प्रत्येकं** असङ्घातदशायां* **भूतानां तच्छक्तियोगित्वेऽपि** *= चेतनाशक्तियोगित्वेऽपि* **चेतनायोगानुपपत्तिश्च** *= चैतन्यसम्बन्धासङ्गतिश्च । न हि सर्वथा चेतनाभिन्नायाः शक्तेः प्रत्येकं भूतेषु सत्त्वे सिद्धे चैतन्यसत्त्वमापद्यते ।*

***अन्त्ये** = चेतनाशक्त्योरभेदपक्षे* **शरीरे** *= सङ्घातावस्थायां* **इव तत्र** *= प्रत्येकमसंहतावस्थायां भूतेषु* **तदुपलम्भप्रसङ्गः** *= चैतन्योपलब्ध्यापत्तेः । चैतन्याऽभिन्नशक्तेः योग्यत्वे प्रागपि चैतन्योपलब्धिप्रसङ्गः, तदयोग्यत्वे तु पश्चादपि चेतनानुपलब्धिप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ।* **न च** *चेतनायाः स्वाभिन्नव्यक्तिरूपा तज्जनकतारूपा शक्तेः स्वरूपतो निर्विकल्पकविषयिण्यपि तद्रूपेण सविकल्पमुपचरितेति न दोष इति* **वाच्यम्,** *व्यक्तचेतनायाः अप्युत्तरचेतनाजनकतया शक्तिरूपेणाऽयोग्यत्वप्रसङ्गात् ।* **न च** *चेतनात्वेनैव सा योग्या न तु शक्तिरूपेणेति* **वाच्यम्,** *प्रत्येकदशायामपि चेतनात्वेन योग्यत्वापत्तेः यद्वा चेतनायाः चेतनाशून्यत्वापत्तेरिति व्यक्तं* **स्याद्वादकल्पलतायाम्** *(स्त. १ का. ३४) । तदुक्तं* **स्याद्वादरत्नाकरेऽपि** *--> 'ननु शक्तिरूपता व्यक्तचैतन्याद् व्यतिरेकाऽव्यतिरेका वा ? व्यतिरेकेऽपि परित्यक्तोऽभिव्यक्तिपक्षः, समुदितावस्थभूतेभ्यः शक्तेरव्यतिरेकस्याऽपूर्वस्यैवास्य समुत्पत्तेः । अव्यतिरेकेऽपि चैतन्यमेव, न काचिच्चशक्तिर्नाम । तथा कथं तदानीमपि तदुपलम्भो न भवेत् ?' <-- (स्या. र. १/११. पृ. १०८६) इत्यादिकम् ।*

ननु प्रत्येकमसंहतावस्थायां भूतेषु **अनभिव्यक्तत्वात्** *तदानीं* **तदनुपलम्भः** *= चेतनानुपलब्धेः* **इति चेत्** *?*

*दर्शितलोकार्यातिकाशङ्कायां स्याद्वादी पुनः काक्वा प्रत्युत्तरयति --> **ननु कथमनभिव्यक्तिः ? अनुपलब्धिर्वाऽऽवरणं वा** ? इति पक्षोभयी प्रत्यक्षीबोभवीति । **आद्ये** अनुपलब्धिरूपानभिव्यक्तिस्वीकारपक्षे 'कथं न प्रत्येकं भूतेषु चेतनोपलब्धेः ?' इति पर्यनुयोगे 'अतोऽभिव्यक्तत्वात्तदनुपलंभ इत्येवं प्रत्युत्तरस्य '**अनुपलब्ध्या**

❀ शक्तिरूपे प्रत्येक भूतमां चेतनाना अस्तित्वनी विचारणा ❀

शक्ति.। અહીં ભૂતચૈતન્યવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે —> ચેતના પ્રત્યેક અસંહત ભૂતમાં પણ રહે છે. પણ અસંહત = સ્વતંત્ર ભૂતમાં તે શક્તિરૂપે = અવ્યક્તરૂપે રહે છે. આથી અસંહત અવસ્થામાં ભૂત સાથે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ થવા છતાં તેમાં ચેતનાના સાક્ષાત્કારની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો. વ્યક્ત ચૈતન્ય જ સાક્ષાત્કારયોગ્ય છે, જે ભૂતપદાર્થોના સમુદાયમાં જ હોય છે. <-- પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે અમારો અહીં પ્રશ્ન એ છે કે પ્રત્યેક ભૂતમાં ચેતના જે શક્તિરૂપે રહેલી છે, તે શક્તિ શું છે ? આ શક્તિ ચેતનાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારીને એમ કહેવામાં આવે કે —> શક્તિ ચેતનાથી ભિન્ન છે, <— તો તે અસંગત છે, કારણ કે ચેતનાને શક્તિથી સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવે તો ચેતના અને શક્તિનો સંબંધ જ નહીં થઈ શકે. વિંધ્યાચલ અને હિમાચલ બન્ને પરસ્પર સર્વથા ભિન્ન છે તો પરસ્પરથી અસંબદ્ધ છે. તે જ રીતે ચેતના અને શક્તિ પરસ્પર સર્વથા ભિન્ન હોય તો પરસ્પર અસંબદ્ધ જ રહેશે. વળી, બીજી વાત એ છે કે ચૈતન્યને શક્તિથી એકાંતે ભિન્ન માનવામાં આવે તો પ્રત્યેક ભૂતપદાર્થમાં ચેતનાશક્તિનો સંસર્ગ હોવા છતાં તેનાથી પ્રત્યેક ભૂતમાં ચૈતન્યનો યોગ = સંબંધ સિદ્ધ થઈ ના શકે. તથા ચેતના અને શક્તિ વચ્ચે એકાંતે અભેદ માનવામાં આવે તો શરીરમાં જેમ ચેતના ઉપલબ્ધ થાય છે તેમ પ્રત્યેક ભૂતપદાર્થમાં પણ ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર થવાની આપત્તિ આવશે, કેમ કે પૂર્વોત્તરકાલીન ચૈતન્ય તો સમાન જ છે.

अनभिव्यक्तत्वात्तदनुपलम्भ इति चेत् ? ननु केयमनभिव्यक्तिः ? अनुपलब्धिर्वाऽऽवरणं वा ? आद्येऽनुपलब्ध्याऽनुपलब्धिरित्यनुत्तरम् । अन्त्ये चावरणं स्वज्ञानप्रतिबन्धकसम्बन्ध इति तादृशातिरिक्तपदार्थाभ्युपगमे तत्त्वसङ्ख्याविरोधः । न च भूतस्वरूपं तेषामन्यतरदेव वाऽऽवरणं, व्यञ्जकत्वावरणत्वयोर्विरोधेन तत्त्वेनाभिमतानां भूतानामावरणत्वायोगात् ।

'विशिष्टपरिमाणाभावात्प्रत्येकं भूतेषु चैतन्यावरणमि'ति बालजल्पितम्, तथा सति परिणामस्यैव व्यञ्जकत्वप्रसङ्गात्,

भानुमती

= अनुपलब्धत्वेन चेतनाया **अनुपलब्धिः** इत्यर्थकत्वेन यदुक्तौप्रभाकरायापातात् नैतदुत्तरं = **अनुत्तरं** उत्तरानर्हमिति स्यादवादिनोऽभिप्रायः । **अन्त्ये** = आवरणस्वरूपानभिव्यक्तिपक्षे **च** अनभिव्यक्तिपदवाच्यं **आवरणं** प्रकृते **स्वज्ञानप्रतिबन्धकसम्बन्धः** = चैतन्योपलब्धिविरोधिसंसर्गात्मकमेव स्वीकर्तव्यमिति **तादृशातिरिक्तपदार्थाभ्युपगमे** = पृथिवीतेजलादिभूतचतुष्कभिन्न-चैतन्योपलब्धिप्रतिबन्धकसंसर्गलक्षणपदार्थस्वीकारे **तत्त्वसङ्ख्याविरोधः** = 'पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि' इति **बृहस्पतिसूत्रोक्ततत्त्वचतुष्कव्याघातः** । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** - अनभिव्यक्तेरप्यस्या न्यायतो नोपपद्यते । आवृतेर्न यदुक्तेन तत्त्वसङ्ख्याविरोधतः ।। <— (स्त. १/का.३५) इति। **न च भूतस्वरूपं तेषां** = पृथिवीतेजलानलानिलानां **अन्यतरदेव वावरणं** स्वीक्रियते न तु तदतिरिक्तमिति **वाच्यम्, व्यञ्जकत्वावरणत्वयोः** = चैतन्यसाक्षात्कारजनकत्व-तज्जनकीभूताभावप्रतियोगित्वयोः **विरोधेन तत्त्वेन** = चैतन्यसाक्षात्कारजनकत्वेन **अभिमतानां** पृथ्व्यादीनां भूतानां भूतत्वेन पृथिवीतेजलानलानिलान्यतमत्वेन वा **आवरणत्वायोगात्** = चैतन्यसाक्षात्कारजनकीभूताभावप्रतियोगित्वाऽसम्भवात् । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> न चासौ तत्स्वरूपेण तेषामन्यतरेण वा । व्यञ्जकत्वप्रतिज्ञानाज्ञावृतेर्व्यञ्जकं यतः ।। <— (१/३६) इति ।

नन्व् **विशिष्टपरिणामाभावात्** = कायाकारपरिणामाभावात् **प्रत्येकं भूतेषु चैतन्यावरणं** = चैतन्यसाक्षात्कारजनकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति **चेत्** ? अहो ! **बालजल्पितम् । तथा सति** = विशिष्टपरिणामाभावस्य चैतन्यसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन तद्धेतुत्वे गौरवात् **परिणामस्यैव** = विशिष्टपरिणामस्यैव **व्यञ्जकत्वप्रसङ्गात्** = चैतन्यसाक्षात्कारकारणतापतेरित्यर्थः । आवारकत्वस्य भावत्वव्याप्यत्वेन तथात्वे तस्य भावत्वापतेः । **न चावारकत्वं** न भावत्वव्याप्यम्, अन्धकारे व्यभिचारादिति **वाच्यम्,** तमसो

❀ अनभिव्यक्तिनी व्याख्या नास्तिकमते असंगत ❀

અન.। અહીં નાસ્તિક એમ કહે કે —> પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભૂતચતુષ્કમાં ચેતના અનભિવ્યક્ત હોવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે પૃથ્વી,જલ વગેરે સ્વતંત્ર હોય ત્યારે તેમાં ચેતના જ નથી હોતી. <— તો તે વાત બરાબર નથી, કારણ કે આ અનભિવ્યક્તિ એટલે શું ? એવો પ્રશ્ન અહીં ઉપસ્થિત થાય છે.અનભિવ્યક્તિ = અનુપલબ્ધિ કે આવરણ ? આ બે વિકલ્પમાંથી જ કોઈ એક વિકલ્પ માન્ય કરવો પડશે. એમાંથી પ્રથમ વિકલ્પ અર્થાત્ અનભિવ્યક્તિ = અનુપલબ્ધિ (=સાક્ષાત્કારનો અભાવ) માન્ય કરવામાં આવે તો —> 'પ્રત્યેક ભૂતપદાર્થમાં ચેતના હોય તો પ્રત્યેક અવસ્થામાં તેનો સાક્ષાત્કાર કેમ થતો નથી ? <— આવા પ્રશ્નના જવાબમાં નાસ્તિકે જે જવાબ આપ્યો કે —> 'પ્રત્યેક ભૂતપદાર્થમાં ચેતના અનભિવ્યક્ત હોવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. <— તેનો અર્થ એવો ફલિત થશે કે 'પ્રત્યેક ભૂતપદાર્થમાં ચેતનાનું પ્રત્યક્ષ ન થતું હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.' પરંતુ આ જવાબ એ જવાબ ન કહેવાય, કારણ કે 'ચૈત્ર કેમ ખાતો નથી? આ પ્રશ્નના જવાબમાં 'ચૈત્ર ખાતો ન હોવાથી ખાતો નથી' આવો જવાબ આપવામાં જેમ પ્રશ્ન અને પ્રત્યુત્તર બન્ને સમાન જ બની જાય છે. તે જ રીતે 'પ્રત્યક્ષ ન થતું હોવાના લીધે પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભૂતપદાર્થમાં ચેતનાનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી' આવા કથનમાં સવાલ અને જવાબ તુલ્ય બની જાય છે.જો અંત્ય = બીજો વિકલ્પ માન્ય કરવામાં આવે કે 'અનભિવ્યક્તિ = આવરણ' તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે ચેતનાની અનભિવ્યક્તિનો અર્થ ચેતનાનું આવરણ જ માનવું પડશે. અર્થાત્ 'અસંહત ભૂતપદાર્થમાં ચેતના અનભિવ્યક્ત હોય છે.' તેનો અર્થ એવો માનવો પડશે કે અસંહતભૂતઅવસ્થામાં ચેતના આવૃત હોય છે. ચેતનાના આવરણનો અર્થ બીજો કોઈ નહીં થાય પણ - 'ચેતનાના સાક્ષાત્કારના પ્રતિબંધકનો સંબંધ = ચેતનાનું આવરણ' - આવું માનવું પડશે. હવે અહીં ફરી પાછો પ્રશ્ન થાય કે - ભૂતપદાર્થમાં અસંહત અવસ્થામાં જે ચૈતન્યજ્ઞાનપ્રતિબંધકસંસર્ગ છે, તેનું સ્વરૂપ શું છે ? જો તે સંસર્ગ પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ સ્વરૂપ ભૂતચતુષ્કથી ભિન્ન હોય તો 'પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ આ ચાર જ તત્ત્વ છે' આવા ચાર્વાકસૂત્રોક્ત અર્થનો બાધ થવાથી તત્ત્વસંખ્યાનો વ્યાઘાત થઈ જશે. પાંચમા તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવાની આપત્તિ આવશે. તે આવરણમાં ભૂતસ્વરૂપ કે ભૂતચતુષ્કઅન્યતરત્વેન રૂપેણ ચૈતન્યઆવરણતા માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે વ્યંજકતા અને આવારકતા ધર્મ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી ચેતનાસાક્ષાત્કારજનકરૂપે નાસ્તિકને સંમત ભૂતમાં ચેતનાની આવરકતા ઘટી ના શકે.

❀ કાયાકારપરિણામનો અભાવ આવરણ નથી ❀

વિશિ.। —> 'શરીર પૃથ્વી વગેરે ચાર ભૂતોનો વિશિષ્ટપરિણામ છે. આ પરિણામનો અભાવ જ ચેતનાનો આવારક છે. અસંહત ભૂતોમાં આ પરિણામ ન હોવાના લીધે ચેતનાની અનુભૂતિ થતી નથી.' <— આવી નાસ્તિકની વાત તો બાલવાણી જ લાગે છે, કારણ કે વિશિષ્ટપરિણામાભાવને ચેતનાનો આવારક માનવામાં આવે તો તેના અભાવને અર્થાત્ વિશિષ્ટપરિણામાભાવના અભાવને

परिणामस्य भूताभेदे सदा तदभिव्यक्तिप्रसङ्गात् तद्भेदे च तत्त्वसङ्ख्याविरोधात् ।

'परिणामः स्वकाले भूताभिन्न' इति तु कालानभ्युपगमादनुक्तिसम्भवम् । लोकसिद्धतदाश्रयणे तु

आलोकः

द्रव्यत्वेनाव्यतिरिक्तत्वात् । तुच्छत्वाद्भावस्य नावारकत्वमीति तथात्वे भावत्वापातोऽित्यन्ये । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> वैशेषिकपरिणामाभावोऽपि ह्यगाऽऽदितैर्न वै । भावताऽऽस्तथा नाम व्यञ्जकत्वाप्रसङ्गतः ॥ (७/३७) । कार्याकारपरिणामलक्षणं वैशेषिकमपि न चैतन्यव्यञ्जकं सम्भवति, मृतदेहेऽपि चेतनोत्पादापत्तेः । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** —> कार्याकारपरिणामो वैशेषिकं यदि चेष्यते । तदा मृतशरीरेऽपि कथं नैव चिदुद्गतः ॥ ११४९॥ (१७/५५) इति ।

किञ्च **परिणामस्य** = वैशेषिकवैशेषिकपरिणामस्य **भूताभेदे सदा** = इन्द्रियविषयसम्प्रयोगकाले **तदभिव्यक्तिप्रसङ्गात्** = चैतन्यसाक्षात्कारव्यञ्जकतापत्तेः, भूताभिन्नवैशेषिकपरिणामस्य यावद्भूतकालभावित्वात्, **तद्भेदे** = वैशेषिकपरिणामस्य भूतव्यतिरेके **च** चतुष्टयबलाहेर्भावेन **तत्त्वसङ्ख्याविरोधात्** = 'चत्वार्येव तत्त्वानि' इति विभागव्याघातापातात् । तदुक्तं **शास्त्रावार्तासमुच्चये** —> न चासौ भूताभिन्नो यत् ततो व्यक्तेः सदा भवेत् । भेदे त्वाद्यैकभावेन तत्त्वसंख्या न युज्यते ॥ <— (७/३८) । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरेऽपि** —> अथ वैशेषिकपरिणामापन्नान्येव तानि तद्व्यञ्जकानि कक्षीक्रियन्ते, तत्परिणामाभावोऽवैशेषिकानि पुनरावारकान्येवेति चेत् ? तदपि परीक्षाक्षम्, परिणामाभावरूप तत्त्वान्तरत्वापतेः <— (१७/५५ - पृ. १०८६)

चार्वाकः समाधत्ते —> **परिणामः** = वैशेषिकपरिणामः **स्वकाले भूताभिन्नः** । ततो न तत्त्वसङ्ख्याव्याघातः । न चाव्यदा चैतन्यभिव्यक्तिप्रसङ्गः इति वाच्यम्, अव्यक्तदा भूतस्य वैशेषिकपरिणामाभिन्नत्वेन व्यञ्जकभावात् । न चैवं भेदाभेदयोर्विरोधः, कालभेदेनैकत्रोभयसमावेशात्, कथमन्यथा पक्वतादशायां घटादौ 'अयं न श्यामः' इत्यादेधीः ? **न च** तत्र विशेषणसंसर्गभावात एव विषय इति **वाच्यम्,** अनुपयोगिनि सप्तमी विना तदनुपपत्तेः **इति** = एतत्प्रकारं प्रकृतचार्वाकवचनं **तु कालानभ्युपगमात् अनुक्तिसम्भवम् ।** न हि कालो नाम तत्त्वान्तरमिष्यते परैः । अतः कुम्भं विना चिरुत्कर्मतुल्यमेतत् । **न च** चार्वाकतत्कालानुसारेण कालस्याऽसत्त्वेऽपि लोकसिद्धत्वेनाभ्युपगमात्र तत्त्वसङ्ख्याव्याघात इति **शङ्कनीयम्,** यतः **लोकसिद्धतदाश्रयणे** = लोकप्रसिद्धस्य कालस्याङ्गीकारे तु **लोकसिद्धस्याऽऽत्मनोऽपि आश्रयणप्रसङ्गात्** । लोकसिद्धत्वाविशेषेऽपि सकलप्रयोजनहेतोरनन्तसाधारणगुणस्यात्मनोऽनङ्गीकारः तत्तदुत्तरपरिणामानन्यथासिद्धस्य कालस्य चाभ्युपगम इति पुरतःपरैस्फुरतोर्मीणैकाचक्रोर्म-

---

ચેતનાસાક્ષાત્કારનું કારણ માનવું પડશે. આવું માનવું ગૌરવગ્રસ્ત હોવાથી ઉચિત નથી. આની અપેક્ષાએ ઉચિત તો એ છે કે કાયાકારપરિણામને જ ચેતનાસાક્ષાત્કારનું કારણ માનવામાં આવે, કેમ કે કાયાકારપરિણામાભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કાયાકારપરિણામ લઘુ છે. વળી, બીજી વાત એ છે કે વિશિષ્ટપરિણામને ભૂતપદાર્થથી અભિન્ન માનવામાં આવે તો સર્વદા ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર થવાની આપત્તિ આવે, કારણ કે ભૂતપદાર્થ કાયાકારપરિણતભૂતપદાર્થથી અભિન્ન હોવાથી ભૂતપદાર્થના સંપૂર્ણ અસ્તિત્વકાલમાં વિશિષ્ટપરિણામ ભૂતપદાર્થરૂપે હાજર હોય જ છે. આ દોષના પરિહાર માટે કાયાકારપરિણામને જો પૃથ્વી આદિ ભૂતપદાર્થથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો ભૂતપદાર્થના કાયાત્મકપરિણામનો ભૂતચતુષ્કથી અતિરિક્તતત્ત્વસ્વરૂપે સ્વીકાર કરવાથી પૃથ્વી આદિ ભૂતચતુષ્ટયવાદનો ભંગ થવાની આપત્તિ આવશે, જે ભૂતચૈતનિકવાદીને કોઈ પણ રીતે માન્ય નથી. આથી ભૂતપદાર્થના કાયાત્મક વિશિષ્ટ પરિણામને ચેતનાનું વ્યંજક માનવું કે તેના અભાવને ચેતનાનું આવારક માનવું - આ વાત તદ્દન અયોગ્ય છે.

❀ કાલભેદથી ભિન્નભિન્નપરિણામ - નાસ્તિક ❀

પરિ.। અહીં નાસ્તિક એમ કહે છે કે —> ભૂતપદાર્થોના કાયાકારપરિણામને ચેતનાનો વ્યંજક માનવામાં ઉપરોક્ત દોષને ત્યારે અવકાશ છે, જ્યારે કાયાકારપરિણામને ભૂતપદાર્થોથી સર્વદા અભિન્ન અથવા સર્વદા ભિન્ન માનવામાં આવે. પરંતુ કાયાકારપરિણામને સ્વકાલાવચ્છેદેન ભૂતચતુષ્કથી અભિન્ન માનવામાં આવે અને સ્વશૂન્યકાલાવચ્છેદેન ભૂતચતુષ્કથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત દોષને અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે કાયાકારપરિણામને જો ભૂતભિન્ન માનવામાં ન આવે તો અતિરિક્તત્વરૂપે તેના સ્વીકારનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. તેના ફળરૂપે ઉપર્યુક્ત કાયાકારપરિણામને ચેતનાવ્યંજકરૂપે માનવામાં ભૂતચતુષ્ટયવાદમાં કોઈ હાનિ નથી. આ જ રીતે ઉપદર્શિત કાયાકારપરિણામના અભાવ કાલમાં ભૂતપદાર્થને તેનાથી ભિન્ન માનવાથી કાયાકારપરિણામને ચેતનાનો વ્યંજક માનવામાં આવે તો પણ ઉપરોક્ત પરિણામના અભાવકાળમાં ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર થવાની આપત્તિને અવકાશ નથી, કારણ કે તે સમયે કાયાકારપરિણામસ્વરૂપ ચૈતન્યવ્યંજક અનુપસ્થિત છે અને કાયાકારપરિણામાભાવાત્મક ચૈતન્યઆવરણ હાજર છે. <—

❀ आत्मा लोकसिद्ध ❀

इति तु. । પરંતુ ઉપરોક્ત નાસ્તિકકથન અસંભવિત જ છે, કારણ કે નાસ્તિક લોકો કાલ નામના અતીન્દ્રિય તત્ત્વને માનતા જ નથી. ભૂતચૈતનિકવાદી નાસ્તિક લોકોના મતમાં પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતતત્ત્વથી ભિન્ન કોઈ તત્ત્વનો સ્વીકાર જ નથી. આથી અતિરિક્ત કાલતત્ત્વને આગળ કરીને સમાધાન બતાવવું તે અસંગત અને અસંભવ છે. જો લોકસિદ્ધ હોવાના કારણે કાલના અસ્તિત્વને સ્વીકારમાં કોઈ ખચકાટ નાસ્તિકને ના હોય તો તેણે લોકસિદ્ધ આત્માનો સ્વીકાર પણ કરવો જ જોઈએ. લોકસિદ્ધ આત્માના સ્વીકારમાં કોઈ

लोकसिद्धस्याऽऽत्मनोऽप्याश्रयणप्रसङ्गात् । न च तस्य न लोकसिद्धत्वं, जातिस्मरण-दिव्यदर्शन-पितृकर्मादिना तस्य तथात्वात् । भूतसङ्घातादचेतनोत्पद्यत इत्यपि न समीचीनम्, प्रत्येकमसतः समुदायादप्यनुत्पादात् रेणुतैलवत् ।

अण्वादावसतोऽपि स्थूलत्वस्य घटादावुत्पादान्नोक्तसङ्गतिरिति चेत् ? न, उपादानेऽसतः कार्यस्योत्पत्तौ

भानुमती

इत्थे मांसेपरीक्षेत्याग-काक्षशकलोपादानतद्दातिशोचनीयमेतादीति प्रकरणकृदाशयः । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> स्वकालेऽभिन्न इत्येतत्कालाभावे न सङ्गतम् । लोकसिद्धाश्रये त्वात्मा हन्त ! नाश्रीयते कथम् ? ॥ <— (७/३९)। **न च तस्य** = आत्मनो **न लोकसिद्धत्वं** = शब्दतदुपजीव्यप्रमाणातिरिक्तप्रमाणानुसारेण लोके प्रसिद्धत्वाभावेति **वाच्यम्, जातिस्मरण-दिव्यदर्शन-पितृकर्मादिना** = भवान्तरानुभूतार्थविषयकस्मृतेर्ज्ञानविशेषरूपेण जातिस्मरणेन, पात्रावतारादौ विशेषरूपस्य पुंसः स्पष्टमतीक्षमाणक्षणेन दिव्यदर्शनेन, वरप्रदानादिफलकपरलोकगत-पितृप्रीत्यनुकूलाचारविशेषस्वरूपेण पितृकर्मणा, आदिपदात् विषवाक्यादिना च **तस्य** = आत्मनः **तथात्वात्** = लोकसिद्धत्वात् । न हि भवान्तरानुभूतार्थस्मरणमन्तरेणात्मद्रव्यं विनोपपद्यते, शरीरस्य भवान्तरशरीरानुपपायित्वात्। विशेषकर्मादिपाकतः केषाञ्चिदेव तज्ज्ञायते, लोकेऽपि नैकतः स्थानादागतानां सर्वेषामेवातिशेषेणानुभूतार्थस्मृतिर्दृश्यते । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> आत्माऽपि लोके नो सिद्धो जातिस्मरणसंश्रयात् । सर्वेषां तदभावश्च विशेषकर्मादिपाकतः ॥ लोकेऽपि नैकतः स्थानादागतानां तथेक्षते । अतिशेषेण सर्वेषामनुभूतार्थसंस्मृतिः ॥ दिव्यदर्शनतश्चैव तत्तत्पात्रावतारतः । पितृकर्मादिसिद्धेश्च हन्त ! नात्माऽप्यलौकिकः ॥ (७/४०-४१-४२) । अत्र तद्यपि हेतुफलेनाऽप्यहष्टसाधनादेवात्मसिद्धिः, अहष्टस्यालौकिकमिति लोकसिद्धत्वं व्याहतं तथाप्यनागत्याऽदृष्ट-कल्पनात् तत्र शब्दस्यानपेक्षणान्नोक्तसिद्ध-कार्येण लोकसिद्धत्वमित्यादिकं **स्याद्वादकल्पलतायां** अवगन्तव्यम् ।

चेतनाया भूतशक्तेरात्मतामतमपाकृत्य भूतकार्यत्वमतमपहस्तयितुमुपक्रमते —> **भूतसङ्घातात्** = कायाकारप-रिणतभूतसमुदायात् **चेतना उत्पद्यते इत्यपि** नास्तेक्यवचनं **न समीचीनम्,** कार्तिक्याऽबोधरूपत्वेन भूतानां प्रतीयमानत्वात् चेतनायाः तत्फलत्वाऽसम्भवात् । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> कार्तिक्याबोधरूपायाः भूतान्यध्य-क्षाण्येवेतः । चेतना तु न तद्रूपा सा कथं तत्फलं भवेत् ? ॥ (७/४३) इति । किञ्च **प्रत्येकं** असंहतावस्थायां भूतेषु **असतः** = अविद्यमानस्य चैतन्यस्य **समुदायात्** = भूतसङ्घातात् **अपि अनुत्पादात्** = उत्पादायोगात्, **रेणुतैलवत्** = रेणौ तैलवादित्यर्थः । यथा तिलेषु प्राग् विद्यमानमेव तिलसङ्घातात् तैलमुत्पद्यते, रेणुषु प्रागविद्यमानं तु तत्सङ्घातादपि नोत्पद्यते तथा भूतेषु प्रागविद्यमाना चेतना तत्सङ्घातादपि नोत्पद्येत, तत्सङ्घातजन्यत्वस्य तत्राऽस्तेत्वव्याप्यत्वादिति भावः । प्राक् सती चेत् ? असंहतरूपेष्वपि सर्वदोपलभ्येत, तदुपलम्भबाधकानेकसा-करणात्, अपादकसामान्यादिति तात्पर्यम् । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> प्रत्येकमसती तेषु न च स्याद्रेणुतैल-वत् । सती चेदुपलभ्येत भिन्नरूपेषु सर्वदा ॥ (७/४४) इति ।

व्याभिचारमाशङ्कते लोकायतिकः —> **अण्वादौ असतोऽपि** = अविद्यमानस्यापि **स्थूलत्वस्य** = महत्त्वस्य **घटादौ उत्पादात् नोक्तसङ्गतिः** = प्रत्येकमसतः समुदायादनुत्पादानियमानुपपत्तिः । अतः प्रत्येकं भूतेषु असत्येव चेतना पश्चादुत्पद्येतेति **चेत् ? न, उपादानेऽसतः कार्यस्योत्पत्तौ** स्वीक्रियमाणायां **पञ्चमभूतस्याप्युत्पति-**

રંજ નાસ્તિકને ન થવો જોઈએ. શબ્દ અને શબ્દોપજીવી પ્રમાણને માનવાના બદલે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માનનાર લોકના મતે પણ 'આત્મા સિદ્ધ નથી' એવું તો નથી, કારણ કે તે લોકો પણ જાતિસ્મરણ અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં અનુભૂત અર્થનું સ્મરણ તો માને જ છે. અલગ અલગ જન્મમાં અન્વયી આત્મદ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો જાતિસ્મરણ ઘટી ના શકે. શરીરદ્વારા જાતિસ્મરણની સંગતિ કરી ન શકાય, કારણ કે કોઈ એક શરીરનો અનેક જન્મમાં સંબંધ નથી હોતો. આ જ રીતે દિવ્યદર્શન દ્વારા પણ આત્માનું અસ્તિત્વ લોકસિદ્ધ છે. પાત્રવિશેષમાં મંત્ર દ્વારા દિવ્ય પુરુષનું અવતરણ કરાવીને તેનું અવલોકન કરાય છે. આ વાત ભૂતભિન્ન આત્માનો સ્વીકાર કર્યા વિના સંભવ નથી, કારણકે મંત્ર દ્વારા જડ એવા ભૂતપદાર્થનું આગમન અસંભવિત છે. વળી, પાત્રવિશેષમાં મંત્ર દ્વારા જે દિવ્ય પુરુષનું દર્શન થાય છે, તેનાથી કહેવાયેલી વાતો એકદમ સત્ય હોય છે, જે અતિરિક્ત આત્માની સિદ્ધિ કરે છે. બાકી જડ ભૂત દ્વારા ભવિષ્યકાલીન કોઈ વાતનું કથન અને તેની સત્યતા કોઈ રીતે સંભવિત નથી. વળી, પિતૃકર્મ વગેરે દ્વારા પણ આત્મા લોકસિદ્ધ છે. મૃત માતા-પિતા વગેરેની પ્રીતિ માટે જે આચાર વિશેષનું લોકો પાલન કરે છે, તેનાથી પ્રસન્ન થઈને મા-બાપ પુત્ર-પૌત્ર વગેરેને વરદાન આપે છે. તે આચારને પિતૃકર્મ કહેવાય છે. જો ભૂતભિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ માન્ય કરવામાં ન આવે તો ભૂતાત્મવાદમાં મૃત માબાપનું અસ્તિત્વ, આચારવિશેષથી તેમની પ્રીતિનું સંપાદન અને તેમના દ્વારા વરપ્રદાન વગેરે વાતો કોઈ પણ રીતે ઘટી ના શકે. આમ જે રીતે પૃથ્વી,જલ વગેરે ભૂતપદાર્થ લોકમાં અગમ્ય નથી તે જ રીતે ભૂતપદાર્થથી ભિન્ન આત્મા પણ લોકમાં અગમ્ય નથી - એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે લોકસિદ્ધ કાલને સ્વીકારનાર નાસ્તિકે લોકસિદ્ધ આત્માને પણ અવશ્ય માનવો જ પડશે.

❀ ચેતના ભૂતકાર્ય નથી ❀

ભૂતસં. । —> પૃથ્વી આદિ ભૂતચતુષ્ક સમુદાયથી ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે. <— એવું પણ નાસ્તિકકથન અયોગ્ય છે, કારણ

पञ्चमभूतस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

'हेतोस्तदजननस्वभावत्वान्न तदुत्पत्तिरिति चेत् ? तर्हि लाघवात् असदजननस्वभावत्वमेव तत्र कल्प्यताम्। 'तत्रासत्त्वेऽपि क्वचित् जननस्वभाव इति नातिप्रसङ्ग' इति चेत् ? न, अननुगमात्, सज्जननस्वभावस्याऽनुगतस्यैव कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

भानुमती

प्रसङ्गात्, चेतनाया इव असत्त्वाविशेषात् । ततश्च देशनियमार्थमुक्तानियमाऽकल्पनेऽपि असदुत्पत्तिनिवारणकृते चैतन्यनियमकल्पनाया आवश्यकत्वमन्यथा भूतचतुष्टयसिद्धान्तव्याघातापातादिति भावः । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> पञ्चमस्यापि भूतस्य तेभ्योऽसत्त्वाविशेषतः । अतेदुत्पत्तिरेवञ्च तत्त्वसङ्ख्या न गृह्यते ।। (१/४१) इति।

ननु **हेतोः** = चेतनाजनकस्य भूतसमुदायस्य **तदजननस्वभावत्वात्** = पञ्चमभूताऽजननस्वभावत्वात् **न** भूतचतुष्कसमुदायात् **तदुत्पत्तिः** = पञ्चमभूतोत्पादप्रसक्तेः । अतोऽसत उत्पादाभ्युपगमेऽपि न भूतचतुष्टयविभागव्याघात इति **चेत्** ?

स्याद्वादी तत्प्रतिक्षिपति —> **तर्हीति** । भूतसमुदाये भूतचतुष्कातिरिक्तपञ्चमभूताऽजननस्वभावाभ्युपगमापेक्षया **लाघवात्** = शरीरकृतलाघवात् **असदजननस्वभावत्वमेव तत्र** = भूतसङ्घाते **कल्प्यतां** = स्वीक्रियताम्, अन्यथाऽसत्त्वाविशेषेऽपि भूतसमुदायाच्चेतनाया एतोत्पत्तेर्न तु पञ्चमभूतस्योत्पत्तेस्य शपथमार्गानिर्गमत्वापतेः । **एतेन** कारणाभावादेव पञ्चमभूतस्यानुत्पत्तेर्न त्वसत्त्वादिति **निरस्तम्,** कारणाभावस्याऽसत्त्वासिद्धदशाधीनत्वेनान्योन्याश्रयापातात्च ।

ननु **तत्र** = उपादाने **असत्त्वेऽपि क्वचित् कस्यचित्** = चैतन्यादेरेव **जननस्वभावो** न तु सर्वस्येति **नातिप्रसङ्गः** = न पञ्चमभूतोत्पत्तिप्रसङ्गः **इति चेत्** ?

स्याद्वादी तन्निराकरोति —> **नेति** । असत्त्वावच्छेदेन कार्यतामपलप्याऽसत्त्वसामानाधिकरण्येन भूतसमुदायकार्यताया अभ्युपगमे कार्यताया **अननुगमात्** = सामान्यधर्मेण नियन्त्रयितुमशक्यत्वात् । एवं भूतत्वावच्छेदेन कारणतामनङ्गीकृत्य क्वचित् तज्जननस्वभावाभ्युपगमे भूतत्वसामानाधिकरण्येनापन्नायाः कारणतायाश्च **अननुगमात्** = नियतधर्मानिर्वाच्छेद्यत्वापतेः । तथा चाकस्मिकतापत्तिरूपे दुर्वारैव । **न च** पञ्चमभूताभिन्न-चैतन्यलक्षणाऽसत्कार्यजननस्वभावस्य भूतसमुदायेऽभ्युपगमाज्जायं दोष इति **वाच्यम्,** तत्र मानाभावात्, एतादृशगौरवापेक्षया भूतसङ्घाते **सज्जननस्वभावस्य** = सत्त्वावच्छेदेनकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य **अनुगतस्य** = सामान्यधर्मावच्छेदस्य **एव कल्पयितुं युक्तत्वात्** । न चैवं सत्कार्यवादापातेन प्रागपि तदुपलब्धेरप्रसङ्ग इति वाच्यम्, कथञ्चित्सदसत्कार्यवादे तदनवकाशात् । **एतेनानाविर्भावतादनुपलम्भेऽनाविर्भावस्योपलम्भाभावरूपत्वे आत्माश्रयात्, व्यञ्जकाद्यभावरूपत्वे तु व्यञ्जकादीनां प्राक्सत्त्वे तदभावायोगात् असत्त्वे च तदनुत्पत्तेरित्यादिकं परोक्तं **परास्तम्,** द्रव्यरूपेण प्राक् सतः पर्यायस्य द्रव्यरूपेण प्रागप्युपलम्भात्, पर्यायरूपेणाऽऽद्यक्षणसम्बन्धरूपपर्यायोत्पत्तेः सुघटत्वाच्चेत्यादिकं **स्याद्वादकल्पलतायाः** (स्त. १/का. ४१/पृ. १४३) बोध्यम् ।

કે પ્રત્યેક પૃથ્વી વગેરે ભૂતપદાર્થમાં ચેતના અસત્ = અવિદ્યમાન હોવાથી ભૂતસમુદાયમાંથી પણ તેની ઉત્પત્તિ થઈ નહિ શકે. જેમ કે પ્રત્યેક તલમાં તેલ હોવાથી તલસમુદાયમાંથી તેલની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ રેતીના પ્રત્યેક કણમાં તેલ અવિદ્યમાન હોવાના લીધે રેતીના ઢગલામાંથી તેલ ઉત્પન્ન થતું નથી. તે જ રીતે પ્રત્યેક ભૂત પદાર્થમાં ચેતના અવિદ્યમાન હોય તો ભૂતસમુદાયમાંથી પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ નહિ થઈ શકે. અહીં શંકા થાય કે —> પ્રત્યેક આણુ વગેરે અવયવમાં અસત્ = અવિદ્યમાન એવું પણ સ્થૂલત્વ=મહત્ત્વ=મહત્પરિણામ પરંપરાએ ઘટ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય જ છે. તે જ રીતે પ્રત્યેક ભૂતમાં પણ અવિદ્યમાન ચેતના ભૂતસમુદાયથી ઉત્પન્ન થઈ શકવાથી તેની ભૂતસમૂહમાંથી ઉત્પત્તિ અસંગત નહીં બને. <— તો તે બરાબર નથી, કારણ કે ઉપાદાન કારણમાં અસત્ = અવિદ્યમાનની ઉત્પત્તિ જો થઈ શકતી હોય તો ભૂતસંઘાતમાંથી પાંચમા ભૂતપદાર્થની પણ ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે. આ આપત્તિને નાસ્તિક શિરોમાન્ય કરે તો ભૂતચતુષ્ટયસિદ્ધાંત ભાંગી પડશે. અહીં નાસ્તિક દલિલ કરે કે —> પ્રત્યેક ભૂતમાં ચેતના અસત્ હોવા છતાં તેના હેતુસ્વરૂપ ભૂતસમુદાયમાં ચેતનાજનનસ્વભાવ હોવા ઉપરાંત પંચમભૂતઅજનનસ્વભાવ હોવાથી ભૂતસમુદાયમાંથી પાંચમાં ભૂતપદાર્થની ઉત્પત્તિની આપત્તિ નહીં આવી શકે. <— તો તે વાહિયાત છે, કારણ કે ભૂતસમૂહમાં પંચમ ભૂતનો અજનનસ્વભાવ માનવા કરતાં પંચમ ભૂતપદાર્થનો જનન સ્વભાવ માનવો ઉચિત છે, કારણ કે તેમ માનવામાં લાઘવ છે.

❀ ભૂતમાં સત્પદાર્થજનન સ્વભાવ કલ્પના જ સંગત - સ્યાદ્વાદી ❀

તત્રા. । —> ઉપાદાન કારણમાં કાર્ય અસત્ હોવા છતાં પણ કોઈક ઉપાદાન કારણમાં કોઈક જ અસત્ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે, બધા અસત્ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો નહીં. તેથી ભૂતસમૂહથી ચેતનાની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પાંચમા ભૂતપદાર્થની ઉત્પત્તિની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે ભૂતસમૂદાયમાં પંચમભૂતજનન સ્વભાવ જ નથી રહેતો. <— આવી ચાર્વાકની દલિલ પોકળ છે, કારણ કે ભૂતપદાર્થમાં ચેતના અને પંચમભૂત બન્ને અવિદ્યમાન હોવા છતાં ભૂતસમૂહમાં માત્ર અસત્ચેતનાજનન સ્વભાવ માનવો અને

किञ्च पूर्वापरादिदेशमवष्टभ्यावस्थिताः परमाणव एव स्थूलत्वमिति तेषामेव तथाभावात् न तत्रासत्त्वं स्थूलत्वस्य । न चैवं भूतसङ्घात एव चैतन्यम्, घटादावपि तत्प्रसङ्गात् ।

'भिन्नस्वभावानामेव भूतानां चैतन्योपादानत्वात् तत्सङ्घात एव चैतन्यं, न च सर्वभूतोपादानत्वं क्वाप्यसिद्धम्,

---

भूतसङ्घातस्य सच्चेतनोत्पादकत्वद्यानुपदमभ्युपगमवादेनैवोक्तं, न तु वस्तुगत्या कायाकारपरिणतस्य भूतसमूहस्य चैतनाजनकताऽस्ति । न हि चेतनाशून्यशरीरेण चेतनारम्भो दृष्टः श्रुतो वा । तदुक्तं ***स्याद्वादरत्नाकरे*** *—> न नाम चैतन्यविनाकृतं क्वचित् पुरः शरीरं तदनान्तरं पुनः । समुल्लसत्ती भवतोऽत्र चेतना तिरीक्ष्यते सूक्ष्मदृशाऽपि जन्तुभेना ॥७१७॥ सहासिद्धतया ततस्तनूचैतन्ये क्षितितेपाथसी यथा । कथमापे भजतामम् कथं कारणकार्यकथाकुर्म्बेताम् ॥७१८॥ <— (७/५५/ पृ. १०८५) इति ।*

किञ्च *यत्पूर्वमुक्तं —> अण्वादावसतोऽपि स्थूलत्वस्य घटादावुत्पादात् <— (पृ. ९९) इति तदपि न चारु यतः* ***पूर्वापरादिदेशं अवष्टभ्य*** *पूर्वोत्तरभावेन* ***अवस्थिताः परमाणव एव स्थूलत्वं*** *= महत्त्वम्, न तु तदतिरिक्तं तत् **इति** हेतोः* ***तेषां*** *= परमाणूनां* ***एव तथाभावात्*** *= कथञ्चिदेकत्वपरिणामात् ***न तत्र*** *= अण्वादौ* ***असत्त्वं स्थूलत्वस्य*** *= महत्त्वस्य । एवं द्रव्यरूपेण प्रागपि तस्य सत्त्वसिद्धेः । तदुक्तं* ***शास्त्रवार्तासमुच्चये*** *- नासत्स्थूलत्वमण्वादौ तेभ्य एव तदुत्पादात् । असतस्तत्समुत्पादो न युक्तोऽतिप्रसङ्गतः ॥ (७/४६) न च मूर्तार्णुसङ्घातभेदं स्थूलत्वमित्यदः । तेषामेव तथाभावो न्याय्यं मानाविरोधतः ॥ (७/४७) इति ।*

अत्रेदं प्रतिक्रिया —> अणूनामेकैकत्वसङ्ख्या-संयोग-महत्त्वाऽपरत्वादिपर्यायैरुत्पत्तेः, बहुत्वसङ्ख्या-विभागाणुपरिमाणादिपर्यायैश्चानुत्पत्तेः । न च विशेषगुणव्यतिरिक्तमवयवीद्रव्यमस्तीत्यधिकं ***स्याद्वादकल्पलतायां*** *(७/४७) ज्ञातव्यम् ।* ***न च एवं*** *उपादाने सत एवोत्पादसिद्धौ स्थूलत्वं यथाऽणुसङ्घातमात्रं तथा* ***भूतसङ्घात एव चैतन्यं*** *भवतीति* ***वाच्यम्, घटादावपि*** *शरीरादाविव* ***तत्प्रसङ्गात्*** *= चेतनोत्पादापत्तेः, भूतसङ्घातत्वाऽविशेषात् । तदुक्तं* ***शास्त्रवार्तासमुच्चये —>*** *न चैवं भूतसङ्घातमात्रं चैतन्यमिष्यते । अविशेषेण सर्वत्र तद्वत् तद्भावसङ्गतेः ॥ (७/५१) एवं सति घटादीनां व्यक्तचैतन्यभावतः । पुरुषाद्य विशेषः स्यात्, स च प्रत्यक्षबाधितः ॥ <— (७/५२) इति ।*

ननु ***भिन्नस्वभावानां*** *= घटादेर्जलनस्वभावभिन्नस्वभावानां* ***एव भूतानां चैतन्योपादानत्वात् तत्सङ्घाते*** *= घटादेर्जलनस्वभावकपालादीभिन्नभूतसमुदाये* ***एव चैतन्यम्*** *। अतो न घटादौ चैतन्योत्पादापत्तेः । **न च सर्वभूतोपादानत्वं*** *= पृथिवीजलानलानिलात्मकभूतचतुष्कपर्यायसमवायिकारणतात्वं* ***क्वापि*** *घटादौ* ***असिद्धं*** *=*

असत्पंचमभूतपदार्थ जननस्वभाव न मानवो - आमां अननुगम आवशे. भूतसमुदायमां कोईक असत्नो उत्पादक स्वभाव मानवो अने कोईक असत्नो उत्पादक स्वभाव न मानवो- आ मान्यता अंगीकार करवामां आवता अननुगम दोषना परिहार माटे पंचमभूतभिन्न चेतनात्मक असत्पदार्थ जनन स्वभावनो भूतसमूहमां स्वीकार करवामां आवे तो गौरव थशे.એના करतां भूतसमुदायमां अनुगत એवो सत्पदार्थजननस्वभाव मानवो એ ज लाघवसहकारथी संगत छे. वणी, બीજી वात એ छे के पूर्वे नास्तिके જે કહેલ કે —> आगुमां असत् स्थूलत्व परमाणुकार्य घट वगेरेमां आवे छे. <— ते पण બराબર नथी, कारण के पूर्वापर देशने आश्रयीने रहेला कथंचित એकत्वपरिणामने पामेला परमाणुओ ज स्थूलत्व छे. कथंचित् એकत्व परिणाम होते छते परमाणुओ ज स्थूलस्वરૂपे બनी જाय छे. तेथी परमाणुमां अविद्यमान એवी स्थूलतानी पाछणथी उत्पत्ति थाय छे - એवुं नथी. परंतु तेमां विद्यमान स्थूलता ज घट अवस्थामां व्यक्त थाय छे. अहीं એवी शंका थाय के —> 'એकत्वपरिणत परमाणुसमुदाय ज જो स्थूलता होय तो तो'पृथ्वी आदि भूतसमुदाय ज चैतन्य छे' એम पण कही शકाशे.' <— तो ते उચित नथी, कारण के भूतसमूहने ज જो चैतन्य मानवामां आवे तो घटादि भूतसमूहमां पण चैतन्यनी आपत्ति आवशे.

भि.। अहीं आवी दलिल करवामां आवे के —> ''घटादिस्वરૂपे परिणत थनार भूतसमूह करतां अलग स्वभाववाणा पृथ्वी आदि भूतपदार्थ ज चैतन्यनुं उपादान कारण = अंतरंग कारण = समवायिकारण = प्रधान कारण होवाथी तेवा प्रकारना विलક્ષण भूतपदार्थना समुदायमां ज चैतन्य उत्पन्न थाय छे.-'सर्व भूत कोईनुं उपादान कारण न होय, परंतु એकाद भूतपदार्थ ज कोईनुं उपादान कारण होय.' - એवुं कही शકाय तेम छे ज नहि, कारण के पृथ्वी, जल, तेज, वायुना समुदायमां जे बहुत्वसंख्या उत्पन्न थाय छे, ते बहुत्वसंख्यानुं सर्व भूतपदार्थ ज उपादान कारण छे. आम घटादिजनक भूतसमूहथी विलક્ષणस्वभाववाणा भूतसमूहने चेतनानुं उपादानकारण मानवुं संगत छे.'' <— तो ते असंगत होवानुं कारण એ छे के नास्तिकमत मुજબ पृथ्वी, जल, अग्नि अने वायु - आ चार भूतपदार्थ करतां भिन्न कोई पांचमो पदार्थ छे ज नहीं के જे घटादिना उपादानकारणीभूत पृथ्वी आदि भूतपदार्थथी चैतन्यना उपादानकारणीभूत भूतपदार्थमां विलક્ષणताने=भेदने सिद्ध करी आपे. घटादिना उपादानकारण भूतपदार्थ अने चैतन्यना उपादानकारण भूतपदार्थमां भेदसाधक कोई पदार्थ नास्तिकमते मान्य न होवाथी घटादिना उपादानकारणीभूत भूतसमूहनो अने चैतन्यना उपादानकारणीभूत भूतसमुदायनो स्वभाव એकसरखो ज मानवो पડशे. तेथी 'भूतसमूह ज चैतन्य छे' आवुं मानवामां शरीरनी જेम घट, पट वगेरे भूतसमूहमांथी चैतन्य उत्पन्न थवानी आपत्ति फरीथी आवशे. 'मान न मान मैं तेरा महेमान' જेवुं थशे.

नास्तिक :- चै. । नैयायिक मते જेम घटत्व-पटत्व आदि जातिभेद द्वारा घट-पट वगेरेमां ते भेद सिद्ध थाय छे ते रीते भले

बहुत्वसङ्ख्यायामेव तत्प्रसिद्धेरि'ति चेत् ? न, भूतत्वाविशेषे भेदकाभावेन स्वभावाभेदात् ।

'चैतन्यजनकानां तदजनकभूतेभ्यः स्वरूपेणैव भेदः' इति चेत् ? तर्हि भूतेतरात्मकभेदप्रसङ्गो, भूतस्य भूतस्वरूपाभेदात् । तस्मात्तेषामन्यभूतेभ्य आत्मोपगृहीतत्वे नैव भेदातिरिक्तात्मसिद्धिः । न च हविर्गुडकणिक्कादि-द्रव्यसङ्घातजानामपि खाद्यकानां यथा भिन्नस्वभावः तथा भूतानामपि मिथः सेति वाच्यम्, व्यक्तिमात्रतः एव तेषां

भानुमती

प्रमाणाऽजोत्तरीभूतामीते घटादेर्जलानस्वभावाभेदास्वभावस्य भूतसङ्घातस्य न चैतन्यसमवायिकारणत्वामीते **शङ्क-नीयम्,** :भ्यमतासिद्धानां पृथिवी-जल-तेजो-वायुसमवेतानां चतुष्कत्वलक्षणानां **बहुत्वसङ्ख्यायामेव तत्प्रसिद्धेः** = भूतचतुष्कपर्याप्तसमवायिकारणतावत्त्वस्य सिद्धेः, :अन्यथा 'पृथिव्यापोजोवायुलक्षणानि चत्वारीत तत्त्वानी'ति प्रतीतेर्निर्विषयत्वापतेः । **इति** हेतोः घटादेर्जलानस्वभावाभेदास्वभावशालीने भूतसङ्घाते चैतन्योपादानत्वस्या-नावेलत्वाच्च घटादौ चैतन्यापत्तेरीति **चेत् ?**

स्याद्वादी तत्पत्यावष्टे-**नेति** । घटादेर्जलानस्वभावेषु भूतेषु चैतन्यजनकत्वेनाभिमतेषु भूतत्वावेशेषे चार्वाकमतानुसारेण तत्र **भेदकाभावेन** = भूतचतुष्कातिरिक्तव्यावर्तकपदार्थावेरहेण **स्वभावाभेदात्** = भिन्न-स्वभावाभावात् कायाकारपरिणतभूतसङ्घातादेव घटादेर्लक्षणभूतासमुदायादापे चैतन्योत्पादापतेः सुदुर्वारत्वात् । न हि सामग्रीवैलक्षण्यावेरहे कार्यवैलक्षण्यं क्वापे दृष्टचरम् । **एतेन** घटादेर्जलानस्वभावाभिन्नस्वभावानां भूतानां चैतन्योपादानत्वाच्च घटादौ चैतन्यापत्तिरित्ते **परास्तम्,** :अतिरिक्तभेदकोपगमेऽपासिद्धान्तापातात्च्च । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> 'अथ भिन्नस्वभावानि भूतान्येव यतस्ततः । तत्सङ्घातेषु चैतन्यं न सर्वेष्वेतदप्यसत् ।। (७/५३) । स्वभावतो भूतमात्रत्वे सति तत्पादाच्च भिन्नते । विशेषणं विना यस्माच्च तुल्यानां विशेषकृता ।। (७/५४) इति ।

ननु **चैतन्यजनकानां** कायाकारपरिणतानां भूतानां **तदजनकभूतेभ्यः** = चैतन्याऽजनकभूतेभ्यः सकाशात् स्वरूपेणैव **भेदः** = :अतिरिक्तस्वभावावच्छेदापतेरोगेतादृशभेद इति चार्वाकोते चेत् ?

स्याद्वादी प्रत्युत्तरयति —> **तर्हि** = :अतिरिक्तस्वभावावच्छेदाभ्युपगमे **भूतेतरात्मकभेदप्रसङ्गः** = भूत-भिन्नेतरयति यः तादृश :आत्मा = स्वरूपं यस्यैतादृशो भेदः स्यात् = भूतान्यत्वं स्यात्, 'नेदं भूतमिते'तिधीसाक्षेपकत्वात् भूतस्वरूपभेदस्येत्यर्थः । **भूतस्य** तु **भूतस्वरूपाभेदात्** न केवलात् ततः स्वरूपभेदः सम्भवति । **तस्मात् तेषां** = चैतन्याऽजनकानां कायाकारपरिणतानां भूतानां **अन्यभूतेभ्यः** = चैतन्याऽजनकभूतेभ्यः **आत्मोपगृहीतत्वे नैव भेदात्** = भेदसम्भवात् **अतिरिक्तात्मसिद्धिः** = :भूतचतुष्कव्यतिरिक्तात्मपदार्थासिद्धेः । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमु-च्चये** —> स्वरूपमात्रभेदे च भेदो भूतेतरात्मकः । :अन्यभेदकभावे तु स एवात्मा प्रसज्यते ।। (७/५५) इति ।

न च हविर्गुडकणिक्कादिद्रव्यसङ्घातजानामपि खाद्यकानां रस-वीर्य-विपाकादिकार्यभेदात् **यथा भिन्न-स्वभावता तथा** चैतन्यकार्यभेदात् **भूतानामपि** = कायाकारपरिणत-घटाद्याकारपरिणतभूतानामपि **मिथः** = परस्परं **सा** = भिन्नस्वभावता सेत्स्यतीति नास्तिकैः **वाच्यम्,** कार्यभेदे स्वभावभेदासिद्धेः तात्सेद्धौ च कार्यभेद-सिद्धेरितरेतराश्रयात् । किञ्च **व्यक्तिमात्रत एव** = व्यक्तिभेदमात्रादीत एव **तेषां** = घृत-गुड-कणिक्कज्ञा-

---

ઘટાદિજનક ભૂતસમૂહ અને ચૈતન્યજનક ભૂતસમૂહમાં ભેદ સિદ્ધ ન થઈ શકે. પરંતુ અમે તો એમ કહીએ છીએ કે ચૈતન્યજનક ભૂતસમૂહનો ચૈતન્યઅજનક ભૂતસમુદાયથી પોતાના સ્વરૂપથી જ ભેદ પડે છે. બંનેનું સ્વરૂપ જ અલગ-અલગ હોવાથી તે પરસ્પર ભિન્ન છે. તેના માટે કોઈ સ્વતંત્ર ભેદક પદાર્થના સ્વીકારની આવશ્યકતા નથી. આથી ઘટાદિમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિને કોઈ અવકાશ નથી.

❋ સ્વસ્વરૂપમાત્ર ભૂતભેદક ન હોઈ શકે - સ્યાદ્વાદી ❋

સ્યાદ્વાદી :- તર્હિ. । શરીર, ઘટ વગેરે ભૂતસંઘાતોમાં સ્વરૂપમાત્રથી ભેદ માનવામાં આવે તો ભૂતેતરાત્મક ભેદની આપત્તિ આવશે. આશય એ છે કે સ્વરૂપમાત્રથી ભેદનો અર્થ છે અવિશિષ્ટસ્વરૂપથી ભેદ. સર્વ ભૂતોનું અવિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે શુદ્ધભૂતત્વ. આથી સ્વરૂપભેદનો અર્થ થશે ભૂતભેદ.'આ ભૂત નથી' એવી પ્રતીતિથી સિદ્ધ થતો ભૂતભેદ પોતાના આશ્રયને ભૂતમાત્રથી ભિન્ન સિદ્ધ કરી દેશે, કારણ કે ભૂતપદાર્થ તો ભૂતસ્વરૂપથી અભિન્ન જ છે.કાયાકારપરિણત ચૈતન્યજનક ભૂતપદાર્થમાં ચૈતન્યઅજનક ભૂતપદાર્થથી આત્માથી ઉપગૃહીત થવા રૂપે જ ભેદ સિદ્ધ થઈ શકશે, કારણ કે શરીર આદિ તો ભૂતમાત્ર હોવાના લીધે તેના સ્વરૂપભેદથી તેઓમાં પરસ્પરભેદની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આથી ભૂતસામાન્યથી ભિન્ન એક અતિરિક્ત તત્ત્વની સિદ્ધિ થશે, જેનું નામ છે આત્મા. જીવતા માણસ અને મડદામાં પણ ભેદ સિદ્ધ કરનાર આત્મા સિવાય બીજું કયું તત્ત્વ છે. ? કાયાની માયા મૂકીને ચાલી જનાર હંસલો એ જ આત્મા.

❋ કાર્યભેદથી સ્વભાવભેદની આશંકા ❋

નાસ્તિક :- ન ચ હ.। જે રીતે ઘી, ગોળ, કાળિક (ઘઉં વગેરેનો લોટ) વગેરેના સમૂહથી ઉત્પન્ન થનાર ખાજા, લાડુ વગેરે પદાર્થ રસ, વીર્ય, વિપાક સ્વરૂપ કાર્યના ભેદથી પ્રત્યેક ઘી,ગોળ વગેરેથી ભિન્નસ્વભાવવાળા સિદ્ધ થાય છે. તે જ રીતે ભૂતના સમુદાયથી

रस-वीर्य-विपाकादिभेदो न स्वभावभेदादित्युपगमात् । तदात्मकमात्रत्वे संस्थानादिभेदो यथा खाद्यकानां तथा चेतनाचेतनत्वभेदोऽपि भूतानां भविष्यतीति चेत् ? न, तत्र कत्रादेर्नियामकत्वात्, अत्र तदभावात् ।

भानुमती

चातुर्जातिकादिसमूहजानां खाद्यकानां **रस-वीर्य-विपाकादिभेदः न** *तु* **स्वभावभेदादिति** *पूर्वार्धार्थैः* **उपगमात्** । *तदुक्तं* **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> *हंतैवमुक्तकार्णेक्षादिद्रव्यसङ्घातजन्यापि । यथा भिन्नस्वभावादि खाद्यकादीति तथेति चेत् ? ॥ (७/५६) व्यक्तिभेदमात्रत एवैषां ननु भिन्नस्वभावता । रसवीर्यविपाकादिकार्यभेदो न विद्यते ॥ (७/५७) इति । अल्पभावः कारणोत्कर्षात् कार्योत्कर्षेऽपि कार्यवैजात्यस्य कारणवैजात्याधीनत्वात् खाद्यकदृष्टान्तेनाऽसंहतभूतकार्यात् संहतभूतकार्योत्कर्षेऽपि चैतन्यलक्षणं विलक्षणं कार्यं विलक्षणमात्मानमेव हेतुनाक्षिपतीति (स्या.क.ल. ७/५७) व्यक्तं* **स्याद्वादकल्पलतायाम्** ।

ननु **तदात्मकमात्रत्वे** = *घृत-गुड-कर्णेक्षादिद्रव्यसङ्घातात्मकमात्रत्वे सति* **संस्थानादिभेदः** = *संस्थान-परिमाणादिभेदलक्षणा विलक्षणस्वभावता* **यथा खाद्यकानां** *विद्यते* **तथा चेतनाचेतनत्वभेदोऽपि** = *चैतन्योपादानत्व-तदनुपादानत्वलक्षणा विलक्षणस्वभावता* **भूतानां** = *भूतकार्याणां देह-घटादिद्रव्यवर्तीनां* **भविष्यतीति चेत्** ?

स्याद्वादी पर्यनुयुङ्क्ते —> **नेति** । **तत्र** = *खाद्यकादौ घृत-गुड-कर्णेक्षादिसंस्थान-परिमाणादेतः भिन्नसंस्थान-परिमाणादिलक्षणानां भिन्नस्वभावतानां* **कर्त्रादेः** *सूत्रादेः* **नियामकत्वात्, अत्र** = *देह-घटादिषु चैतन्यसंपादानत्व-तदनुपादानत्वलक्षणानां भिन्नस्वभावतानां* **तदभावात्** = *कर्त्रादिनियामकत्वाभावात् । न हि खाद्यकादीनां विलक्षणसंस्थान-परिमाणादिसम्पादने पाचकादेः स्वातन्त्र्यवत्पुत्रादीनां विलक्षणचैतन्यसम्पादने पित्रादीनां स्वातन्त्र्यमस्ति, अन्यथा को हि पित्रादेः मूर्त्तत्व-बाह्येन्द्रियाऽऽह्यत्वादिलक्षणोपहतचेतनत्वात् सुतादीन् निष्पादयेत् ? तदुक्तं* **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> *तदात्मकत्वमात्रत्वे संस्थानादिविलक्षणा । यद्येवमस्ति भूतानां तथा साऽपि कथं न चेत् ?॥ कर्त्रभावात्तथा देशकालभेदाद्ययोगतः । न चाऽसिद्धमदो भूतमात्रत्वे तत्सम्भवात् ॥ तथा च भूतमात्रत्वे न तत्सङ्घातभेदतः । भेदकाभावतो भेदो युक्तः सम्यग् विचेतनत्वताम् ॥ (७/५८-५९-६०) इति ।*

ઉત્પન્ન થનાર શરીર વગેરે પાણ ઘટાદિથી ભિન્નસ્વભાવવાળા સિદ્ધ થશે, કારણ કે શરીરનું ચૈતન્યસ્વરૂપ કાર્ય ઘટાદિના કાર્યથી ભિન્ન છે. ઘી, ગોળ, લોટ વગેરે અવયવના સ્વાદ, શક્તિદાયકતા વગેરે કાર્યો દ્વારા લાડુ વગેરેને જો ઘી, ગોળ વગેરે કરતાં ભિન્નસ્વભાવવાળા માની શકાતા હોય તો પછી ચૈતન્ય નહિ ઉત્પન્ન કરનાર ઘટાદિ કરતાં ચૈતન્યજનક શરીરને ભિન્નસ્વભાવવાળાં કેમ માની ન શકાય ? યુક્તિ તો અત્રે પક્ષે સમાન જ છે.

❋ स्वभावभेदप्रयोजक कार्यभेद असिद्ध ❋

સ્યાદ્વાદી :- વ્યક્તિ. । ના, યુક્તિ અત્રે પક્ષમાં સમાન નથી. આનું કારણ એ છે કે લાડુ વગેરે ખાદ્ય પદાર્થમાં તેના ઉત્પાદક ઘી, ગોળ વગેરે પ્રત્યેક કારણથી જે ભિન્ન સ્વભાવતા હોય છે તે વ્યક્તિભેદમાત્રના કારણે જ છે, નહીં કે કાર્યભેદના કારણે. લાડુ વગેરેમાં પ્રત્યેક ઘી,ગોળ વગેરેના રસ, વીર્ય વિપાકરૂપ કાર્યથી વિજાતીય રસ-વીર્યવિપાકરૂપ કાર્યની ઉત્પાદકતા અપ્રામાણિક છે. ઘી, ગોળ વગેરેમાં જે રસાદિ હતા તે લાડુમાં વિશેષ રીતે વ્યક્ત થાય છે, નહિ કે ઘી, ગોળ આદિમાં અવિદ્યમાન રસ-વીર્યવિપાકાદિ લાડુમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે ચેતના તો પ્રત્યેક ભૂતપદાર્થમાં અવિદ્યમાન હોતે છતે કાયાકારપરિણત ભૂતસંઘાતમાં પ્રગટે છે. માટે ચૈતન્યસ્વરૂપ વિલક્ષણ કાર્યના બળથી કાયાકારપરિણત ભૂતસમૂહમાં આત્મા સ્વરૂપ વિલક્ષણ કારણની કલ્પના આવશ્યક છે.

❋ संस्थानादिभेदथी पण भिन्नस्वभावता असंभव ❋

તદા. । અહીં નાસ્તિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે છે કે —> ઘી,ગોળ આદિના મિશ્રણથી બનનાર લાડુ વગેરે વિભિન્નપ્રકારક ખાદ્યપદાર્થો ઘી, ગોળ આદિ સ્વરૂપ હોવા છતાં તે લાડુ વગેરેના આકાર, કદ વગેરેમાં ઘી,ગોળ વગેરેના આકાર, કદ કરતાં ભેદ હોય છે. તે જ રીતે ભૂતકાર્ય શરીર, ઘટ વગેરે સમાન હોવા છતાં શરીરાકારપરિણત ભૂતસમુદાયમાં ચૈતન્યઉપાદાનકારણના અને ઘટાકારપરિણત ભૂતસમૂહમાં ચૈતન્યઅનુપાદાનકારણત્વ સ્વરૂપ ભેદ ઘટી શકશે. માટે ઘટાદિમાંથી ચેતનાની ઉત્પત્તિની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. <— પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે ઘી, ગોળ, લોટ વગેરેના આકાર, કદ આદિ કરતાં લાડુ આદિના આકાર, કદ વગેરેના ભેદમાં રસોઈયો વગેરે કર્તા આદિ નિયામક છે. લાડુના આકાર, કદ, વજન વગેરે રસોઈયાથી નિયંત્રિત છે. જ્યારે કાયાકારપરિણત ભૂતસમૂહમાં ચેતનાની કારણતા અને ઘટાકારપરિણત ભૂતસમુદાયમાં ચૈતન્યની અકારણતા કોઈ કર્તા વગેરેથી નિયંત્રિત નથી. છોકરાને ઉત્પન્ન કરનાર માબાપ કાંઈ ચેતનાને ઉત્પન્ન કરતા નથી. એ માબાપનો વિષય નથી. શરીરને બનાવનાર સંતાનનો આત્મા પોતે જ તથાવિધ ચેતનાનું કારણ છે. આમ કાયાકારપરિણત ભૂતસમૂહથી વિલક્ષણ આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. થઈ ગયું દૂધનું દૂધ, પાણીનું પાણી.

❋ अतद्व्यावृत्तिद्वारा घटादिमां चैतन्यापत्तिवारण अशक्य ❋

'भूतसामान्यस्याऽभूतव्यावृत्तिवद्भूतविशेषे तदतिरिक्तव्यावृत्तिरूपभेदसम्भव' इति चेत् ? न, विवक्षितविशेषव्यतिरेकेण तादृशभेदस्य मिथोऽपि सम्भवात्, अतद्व्यावृत्तेस्तुच्छत्वे वस्तुतो भेदाभावेन विश्वैकरूप्यप्रसङ्गात् स्वरूपस्य च सर्वत्राऽविशेषादितिं दिक् ।

चैतन्यस्य देहधर्मत्वे च मृतदेहेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गः ।

भातृमती

नास्तिकातिरिक्तात्मवादीमते **भूतसामान्यस्य** = *पृथिवीजलतेजोवायुसामान्यस्य* **अभूतव्यावृत्तिवत्** = *भूतातिरिक्त-प्रतियोगिकव्यावृत्तिलक्षणभेदसम्भववत् शरीरात्मवादीमतेऽपि* **भूतविशेषे** *शरीरादिलक्षणे* **तदतिरिक्तव्यावृत्तिरूप-भेदसम्भवः** = *घटादिप्रतियोगिकभेद उपपद्यते तादृशभेदवत्त्वेव चैतन्योत्पत्तिर्तां तु तच्छून्ये घटादौ तस्य शरीरव्यतिरेकप्रतियोगित्वादौते* **चेत्** ?

अनेकान्तवादी तत्रोत्तरयति —> **नेति । विवक्षितविशेषव्यतिरेकेण** = *घटादिलक्षणभूतविशेषं विना* **तादृशभेदस्य** = *स्वातिरिक्तप्रतियोगिकभेदस्य* **मिथोऽपि** *चैत्रीयशरीरादि-देवदत्तीयदेहाद्योरपि* **सम्भवात्** । *न हि 'चैत्रीयशरीरं देवदत्तीयदेहो ने'ति प्रतीतौ काऽपि विप्रतिपत्तिरस्ति । ततश्च चैत्रीयशरीरव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन घटादाविव देवदत्तीयदेहादावपि चैतन्यं नोत्पद्येत । किञ्च स्वातिरिक्तभेदरूपाया अतद्व्यावृत्तेः वास्तविकत्वमाहोस्विच्छुच्छत्वं ? इति विमर्शावकल्पद्वयमवतारयति कलमरालावेहङ्गमयुगलमेवात्र समुपतिष्ठते । आद्ये तत्त्वान्तरप्रसङ्गेन तव लौकायतैकरस्याऽपासिद्धान्तः । द्वितीयपक्षे प्रकरणकृदाह —> **अतद्व्यावृत्तेः** = स्वेतरभेदस्य **तुच्छत्वे वस्तुतो** देहादौ घटादौ च मिथो भेदाभावेन **विश्वैकरूप्यप्रसङ्गात्, स्वरूपस्य च** = शुद्धभूतत्वस्य **हि सर्वत्र** घटपटशरीरादौ **अविशेषात्** = तुल्यत्वात् । **न च** भूतमात्रजन्यत्वेऽपि पाषाणादीनां घटादिभ्यो विलक्षण-वर्ण-स्पर्शादिरूपा विचित्रता लोकसिद्धैवेति **वक्तव्यम्,** कालाऽदृष्टादेत एव तत्सम्भवात् । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> एकस्तथाऽपरो नेति तन्मात्रत्वे तथाविधः । यतस्तदपि नो भिन्नं ततस्तुल्यश्च ततयोः । स्यादेतत् भूतजन्यत्वेऽपि जात्यादीनां विचित्रता । लोकसिद्धेति सिद्धैव न सा तन्मात्रजा न तु ।। अदृष्टाकाशकालादेसामर्थ्यतः समुद्भवात् । तथैव लोकसंवेत्यरूपत्वात् तदभावतः ।। (૧/૬૧-૬૨-૬૩) इति । ततश्च न चैतन्यस्य देहधर्मत्वं किन्तु तदतिरिक्तात्मधर्मत्वमित्यादिसूचनार्थमत्र **दिक्प**दोपादानमित्यवधेयम् ।

चैतन्यस्य देहधर्मत्वे *स्वीक्रियमाणे* **च मृतदेहेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गः** = *देहत्व-देहरूप - गन्धादेरिव चैतन्यस्योपलब्धेः स्यात्, देहधर्मत्वाऽविशेषात् । न त्वोपलभ्यते । अतो न तस्य शरीरधर्मता । तदुक्तं*

भूतसा. । અહીં નાસ્તિક દ્વારા એમ કહેવામાં આવે કે —> જેમ અતિરિક્ત આત્મવાદીમતે ભૂતસામાન્યમાં અભૂતપદાર્થનો ભેદ રહે છે. તે જ રીતે કાયાકારપરિણત ભૂતવિશેષમાં તેનાથી અતિરિક્ત ઘટાદિસ્વરૂપ ભૂતપદાર્થની વ્યાવૃત્તિસ્વરૂપ ભેદ સંભવિત છે. શરીરમાં ઘટ-પટાદિનો ભેદ રહેતો હોવાથી તેમાં જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, નહીં કે ઘટાદિમાં, કારણ કે ઘટાદિમાં ઘટાદિનો ભેદ રહેતો નથી. આમ ચૈતન્યજનક શરીરમાં રહેનાર ભેદનો પ્રતિયોગી હોવાના લીધે ઘટાદિમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિની આપત્તિ નહીં આવે. આ રીતે ભૂતભિન્ન આત્માનો સ્વીકાર કર્યા વિના પણ ચૈતન્યની ઘટ-પટાદિમાંથી ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિનો પરિહાર થઈ શકે છે <— તો તે બરાબર નથી, કારણ કે ઘટાદિ ભૂતવિશેષ વગર પણ ચૈત્રીય શરીર, મૈત્રીય શરીર, દેવદત્તીય શરીર વગેરેમાં પરસ્પરભેદ સંભવી શકે છે. ચૈતન્યજનક ચૈત્રીયદેહમાં રહેનાર ભેદના પ્રતિયોગી એવા ઘટાદિમાં જેમ ચેતના ઉત્પન્ન થતી નથી તેમ મૈત્રીય શરીર, દેવદત્તીય શરીર વગેરેમાં પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે ઘટાદિની જેમ મૈત્રીય શરીર, દેવદત્તીય દેહ આદિ પણ ચૈત્રીયદેહમાં રહેનાર ભેદના પ્રતિયોગી છે. આ તો ગુમડું દૂર કરવા જતાં ગળું કપાઈ ગયા જેવું થઈ ગયું ! વળી,બીજી વાત એ છે કે નાસ્તિકમતે તો ભૂતચતુષ્ક સિવાય કોઈ પણ પદાર્થ વાસ્તવિક છે જ નહીં. આથી અતદ્વ્યાવૃત્તિ એટલે કે સ્વઅતિરિક્તપદાર્થનો ભેદ પણ નાસ્તિકમત મુજબ તો તુચ્છ જ છે. એનો મતલબ એવો થયો કે કોઈ પણ પદાર્થમાં વાસ્તવિક ભેદ રહેતો નથી. આથી આખું વિશ્વ એકસ્વરૂપ બની જશે.કોઈ કોઈથી જુદું નહિ પડે, કારણ કે દરેક પદાર્થમાં શુદ્ધભૂતત્વસ્વરૂપ તો સમાન જ છે. તો તો શરીરાદિ અને ઘટાદિમાં પણ વાસ્તવિક ભેદ સિદ્ધ થઈ નહિ શકે, કાલ્પનિક ભેદ ભલે હોય. પણ તેનાથી ચૈતન્યની શરીરમાં ઉત્પત્તિ અને ઘટાદિમાં અનુત્પત્તિની સંગતિ થઈ નહિ શકે. કાલ્પનિક ગાય ક્યારેય દૂધ આપતી નથી. - માત્ર ચાર ભૂતપદાર્થ જ સત્ય છે - આ નાસ્તિક સિદ્ધાંતની મીમાંસા કરવા માટે આ તો એક દિગ્દર્શન માત્ર છે. બાકી, આ વિષયમાં તો હજુ આગળ ઘણું વિચારી શકાય તેમ છે. એ જણાવવા માટે મહોપાધ્યાયજી મહારાજે 'दिग्' શબ્દનો પ્રયોગ મૂળ ગ્રંથમાં કરેલ છે.

❤ ચૈતન્ય દેહધર્મ નથી- અનેકાંતવાદી ❤

चैतन्. । વળી, બીજી વાત એ છે કે ચૈતન્યને દેહનો ધર્મ માનવામાં આવે તો જે રીતે જીવંત દેહમાં ચૈતન્ય રહે છે અને ઉપલબ્ધ થાય છે તેમ મૃત શરીરમાં પણ ચૈતન્ય રહેવું જોઈએ અને ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ. ચેતના દેહધર્મ હોય તો દેહત્વ, દેહરૂપ, દેહગંધ વગેરે દેહધર્મો જેમ મૃતદેહમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ચેતના પણ મૃતદેહમાં પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. પરંતુ મડાદામાં ચેતના ઉપલબ્ધ થતી નથી.

न च लावण्यादिवदुपपत्तिः, तेषां मृतदेहेऽपि सत्त्वात्, अन्यथा तस्य तन्मात्रहेतुकत्वेन चैतन्यवदेवाऽतिरिक्तहेत्वपेक्षणेऽनायासादात्मसिद्धेः । न च तदा प्राणाभावात्तदभावः, नलिकादिना पवनसञ्चारेऽपि चैतन्यानुपलम्भात् । 'स वायुर्न प्राणः इति चेत् ? न तव प्राणत्वजातेरभावात् ।

भानुमती

शास्त्रवार्तासमुच्चये —> मृतदेहे च चैतन्यमुपलभ्येत सर्वथा । देहधर्मादिभावेन तत् न धर्मादि नान्यथा ।। (१/६१) इति ।

'यद् यद्धर्मादिकं न तत् तदाते न भवती'ति व्याप्तौ व्याप्येभेतारश्छामपाकर्तुमुपक्रमते —> **न चेति** । लावण्यकाकश्यादीनां देहधर्मत्वोपे मृतदेहे तदभावादुक्तव्याप्तेरभे व्याप्येभेतारः । ततः चैतन्यस्य देहधर्मत्वाऽविशेषेऽपि मृतदेहे चैतन्यानुपलब्धेः **लावण्यादिवदुपपत्तिः** = मृतदेहगोचरप्रत्यक्षाऽगोचरलावण्य-काकश्यादिवत् सङ्गतेः स्यादिति नास्तिकाशयः । प्रकरणकृतदृपाकरणे हेतुमाह —> **तेषां** = लावण्य-काकश्यादीनां **मृतदेहेऽपि** प्रत्यक्षमात्रत्वेन **सत्त्वात्** = सद्भावात्, विना विषयं प्रत्यक्षाऽयोगात् । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> न च लावण्यकाकश्यश्यामत्वैर्व्याप्येभेचारिता । मृतदेहेऽपि सद्भावाददृश्यत्वेनैव सङ्गतेः ।। (१/६६) इति । विपक्षबाधमाचष्टे —> **अन्यथा** = मृतदेहे लावण्यादेरसत्त्वे **तस्य** = लावण्यादेः शरीरमात्रप्रयोज्यता न स्यात्, देहमात्रहेतुकत्वे तद्रूपादीनामिव तत्सत्त्वे नाशानापत्तेः । तन्मात्रहेतुकत्वमत्र तत्सामग्रीसमानेऽपि तत्सामग्रीकत्वम् । अतो न तद्रूपादावपि हेत्वन्तरस्यत्वादनुपपत्तेः । इत्थञ्च लावण्यादेः **तन्मात्राऽहेतुकत्वेन** = देहमात्रप्रयोज्यत्वाभावेनैव **चैतन्यवदेव अतिरिक्तहेत्वपेक्षणे** = देहातिरिक्तपदार्थापेक्षायां तु **अनायासात्** = विनैव परिश्रमं **आत्मसिद्धेः** । अत एव मृतदेहे रूपमात्रमुपलभ्यते न तु बलवद्धातूपचयजन्यं लावण्यादीत्युक्तावपि नो न क्षतिः । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> न चेल्लावण्यसद्भावो न स तन्मात्रहेतुकः । अत एवान्यसद्भावादस्त्वात्मेति व्यवस्थितम् ।। (१/६१) इति ।

न च तदा मृतदेहदशायां **प्राणाभावात् तदभावः** = चैतन्याऽभावः न त्वात्माऽभावात्, प्राणस्य चैतन्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वादिति **वाच्यम्,** विनिगमकाभावेनाऽऽत्मनः चैतन्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वे बाधकाभावेरहात्, अन्यथानुपपत्तेरेकत्र पक्षपातायोगात् । किञ्च **नलिकादिना** मरणोत्तरं **पवनसञ्चारेऽपि** = मृतदेहान्तःपवनसम्पादनेऽपि मृतदेहे **चैतन्यानुपलम्भात्** ।

नन्व **सः** = नालेका-बस्त्यादिना सम्पादितो **वायुः न प्राणः** किन्तत्वत्र एवोक्ते न ततश्चैतन्योत्पादापत्तिरिति **चेत् ? न,** कोष्ठगतः सञ्चारेवायुत्वलक्षणस्य प्राणत्वस्य तत्राऽबाधात्, कोष्ठगतः सञ्चार-वायुत्वयोस्तत्र सत्त्वात् । वस्तुतस्तु **तव** नास्तिकरूप **प्राणत्वजातेरभावात्** । चैतन्यस्याऽऽत्मधर्मत्वेनाऽऽत्मन एव तद्धेतुत्वौ-

---

આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ચેતના એ દેહધર્મ નથી, પરંતુ શરીરથી ભિન્ન કોઈ પદાર્થનો ધર્મ છે, જેનું નામ છે આત્મા. આતમરામને માન્યા વિના ચાલી શકે તેમ નથી.

ન ચ લા. । અહીં નાસ્તિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> લાવણ્ય વગેરે જીવંત શરીરના ધર્મો છે. પરંતુ મૃત દેહમાં તેનો અભાવ હોય છે. દેહધર્મ હોવા છતાં મડદામાં લાવણ્ય આદિ નથી હોતા. તે જ રીતે મૃત શરીરમાં ચૈતન્યનો અભાવ હોવા છતાં તેને જીવિત દેહનો ધર્મ માનવામાં કોઈ દોષ નથી. <— તો તે અસંગત છે, કારણ કે લાવણ્ય વગેરે જીવિત દેહના ધર્મો મડદામાં પણ છે અને ઉપલબ્ધ થાય છે. જો મૃતદેહમાં લાવણ્યનો અભાવ હોય તો તેનું પ્રત્યક્ષ ન થવું જોઈએ. પરંતુ બધા લોકોને રૂપવતી સ્ત્રીના મડદામાં પણ સૌંદર્યના દર્શન થાય છે જ. જો મડદામાં કેવલ રૂપ જ માનવામાં આવે અને લાવણ્ય - સૌંદર્ય માનવામાં ન આવે તો એનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો જ થયો કે લાવણ્ય આદિ દેહમાત્રહેતુક નથી, કારણ કે જો તે દેહમાત્ર હેતુક હોય તો જેમ દેહમાત્રહેતુક હોવાથી દેહગત રૂપ વગેરે મડદામાં ઉપલબ્ધ થાય છે તેમ લાવણ્ય વગેરે પણ મડદામાં ઉપલબ્ધ થવા જોઈએ. અહીં જો એમ કહેવામાં આવે કે —> મૃતદેહમાં લાવણ્ય આદિનો અભાવ હોવાથી તેને દેહમાત્રજન્ય માનવાના બદલે કોઈ એવા કારણથી જન્ય માનવા જોઈએ કે જે મૃતદેહમાં અવિદ્યમાન હોય. <— તો ચૈતન્ય સંબંધમાં એમ પણ કહી શકાય છે કે ચૈતન્ય પણ દેહમાત્ર જન્ય નથી, પણ તેનાથી અન્ય કોઈ હેતુથી જન્ય છે, કે જે મૃતદેહમાં અવિદ્યમાન હોય છે. એના ન રહેવાથી મડદામાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ અને ઉપલબ્ધિ થતી નથી. તો આ રીતે જે કારણના અભાવથી મૃતશરીરમાં ચૈતન્યનો અભાવ હોય છે તે કારણરૂપે આત્માની સિદ્ધિ સરળતાથી થઈ જશે. આમ દેહભિન્ન આત્માની સિદ્ધિ નિર્વિવાદ છે.

ⓐ अचैतन्यप्रयोजक प्राणाभाव के आत्माનો અભાવ ? ⓐ

ન ચ ત. । અહીં નાસ્તિક એવી દલિલ કરે છે કે —> મૃતદશામાં શરીરમાં પ્રાણ ન હોવાના લીધે ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, નહીં કે આત્મા ન હોવાથી. માટે દેહભિન્ન પ્રાણના અન્વય - વ્યતિરેકને ચૈતન્યના અન્વય-વ્યતિરેક અનુસરતા હોવાના લીધે ચૈતન્યજનક તરીકે પ્રાણનો સ્વીકાર કરવો યુક્ત છે. <— પણ આ વાત અયોગ્ય છે, કારણ કે નળી વગેરે દ્વારા મૃતશરીરમાં પવનનો સંચાર કરવામાં આવે તો પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ કે ઉપલબ્ધિ થતી નથી. માટે-મડદામાં ચૈતન્યઅભાવ વાયુના અભાવને લીધે છે - એમ કહેવાને બદલે 'દેહભિન્ન આત્માના અભાવના લીધે છે' - એમ માનવું યુક્ત છે. અહીં નાસ્તિક આવું કહે કે —> નળી વગેરે દ્વારા

किञ्च, देहस्य चेतनत्वे तस्य प्रतिदिनमन्यान्यभावे पूर्वदिनानुभूतस्योत्तरदिने स्मरणं न स्यात्, अन्यदृष्टस्य ऽन्येनाऽस्मरणात् । 'एकचैतन्यसन्ताने वासनाफलयोरुपपत्तेर्न दोष' इति चेत् ? न, आद्यसुतचैतन्यस्य चैतन्यानुपादानत्वात् । 'मातृचैतन्यं तदुपादानमि'ति चेत् ? तर्हि मात्रनुभूतस्य भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गः, मातृचैतन्यसंस-

भातृमती

त्वित्यात् । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> न प्राणादेरसौ मानं किं तद्भावेऽपि तुल्यता । तदभावादभावश्चेदात्माऽभावे न कथं प्रमा ? ।। तेन तदभावभावित्वं न भूयो नास्तिकादेना । सम्पादितेऽप्यर्थात्सेद्धेः, सोऽत्रत एतीति चेन्न तत् ।। (७/६८-६९) । वायुसामान्यसंसिद्धेस्तत्स्तभावः स नोति चेत् ? । अत्रापि न प्रमाणं वश्चैतन्योत्पत्तेरेव चेत् ? ।। न, तस्यामेव सन्देहात्, तवाऽयं केन नोति चेत् ? । ततस्तत्स्वरूपभावेन तदभावः कथं नु चेत् ? ।। (७/१७०-१७२) इति ।

किञ्च देहस्य चेतनत्वे = चैतन्याश्रयत्वे **तस्य** = भूतसङ्घातात्मकस्य शरीरस्य **प्रतिदिनं** चयोपचयादिना **अन्यान्यभावे पूर्वदिनानुभूतस्य** शर्करास्वण्डादेः **उत्तरदिने स्मरणं न स्यात्,** तदानीं अनुभवितुः शरीरस्य विनष्टत्वात्, साम्प्रतमुत्पन्नस्य शरीरस्याऽननुभवितृत्वात्, **अन्यदृष्टस्य** पदार्थस्य **अन्येनाऽस्मरणात्** = अनन्यौपस्मृत्यनोत्तरत्वात्, अनुभव-स्मरणयोः समानयोत्तरयोः हेतु-हेतुमद्भावापन्नयोः सामानाधिकरण्यानियमात् । अतो देहातिरिक्तस्य त्रिकालानुगतस्याऽऽत्मद्रव्यस्यैवाऽभ्युपगमः श्रेयान्, येन सर्वव्यवस्थोपपत्तिमती स्यात् ।

ननु समानविषयकानुभव-स्मरणयोः सामानाधिकरण्यानियमस्याऽयमेवार्थः यदुत तयोरेकचैतन्यसन्तत्यन्तःपातित्वम् । यस्मिन्नेव हि चैतन्यसन्ताने ऽनुभवस्तत्रैव वासनोत्पादेन तत्रैव स्मृत्युत्पत्तेः सामानाधिकरण्यनियमसङ्गतेः सुकरा । इत्थञ्च **एकचैतन्यसन्ताने वासना-फलयोः** = संस्कारस्मरणयोः **उपपत्तेः न** तयोः वैयधिकरण्यलक्षणो **दोषः** सावकाशः । एकचैतन्यसन्तानान्तःपातिपूर्वोत्तरसन्तानेभेदे उपादानोपादेयभावाऽनियमप्रसङ्गो न वा संस्कारसङ्क्रमानुपपत्तेरिति **चेत्** ?

स्याद्वादी प्रत्युत्तरयति —> **नेति** । **आद्यसुतचैतन्यस्य चैतन्यानुपादानत्वात्** = चैतन्यानिष्ठोपादानकारणतानियतरूपेतोपादेयत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् व्यतिरेकव्याप्तेरेकव्यभिचारेण चैतन्यं प्रति चैतन्यस्योपादानकारणता न सम्भवति, येन उपादानोपादेयभावबलात् तत्र वासना-स्मरणयोस्सामानाधिकरण्यमुपपन्नं स्यात् । ततश्च पूर्वदिनानुभूतस्योत्तरदिने स्मरणाऽनुपपत्तिलक्षणो दोषो वज्रलेपायितः । इत्थञ्चाऽऽद्यसूनुचैतन्यहेतोश्चैतन्यस्य विरहात् अनुगतहेतुतयाऽऽत्मसिद्धेर्नैरात्म्यवादस्तवैवोति तात्पर्यम् ।

ननु प्रथमपुत्रचैतन्यस्य मातृचैतन्योपादेयत्वात् **मातृचैतन्यं** एव **तदुपादानम्** = आद्यसुतचैतन्योपादानमिति न चैतन्यं प्रति चैतन्यस्योपादानकारणता महासती व्यतिरेकव्याप्तेश्चारुकलङ्कमुषिता भवतीति चेत् ?

स्याद्वादी प्रत्युत्तरयति —> **तर्हि** = मातृचैतन्यस्याऽऽद्यसुतचैतन्योपादानकारणत्वोपगमे **मात्रनुभूतस्य भ्रूणेन** = तत्पुत्रादिना **स्मरणप्रसङ्गः,** मातृचैतन्य-प्रथमपुत्रचैतन्ययोरुपादानोपादेयभावात्, चैत्रीयचैतन्यसन्ताने

જે પવનનો શરીરમાં પ્રવેશમાં કરાવવામાં આવે છે તે વાયુ પ્રાણ ન હોવાથી મૃતદેહમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. પરંતુ આનો અર્થ એવો નથી કે પ્રાણ ચૈતન્યજનક નથી. <— તો તે પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે નાસ્તિકમતાનુસારે વાયુમાં પ્રાણત્વ જાતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલ નથી. જો ભૂતચતુષ્કઅતિરિક્ત પ્રાણત્વ જાતિનો નાસ્તિક સ્વીકાર કરે તો તેને અપસિદ્ધાંત દોષ વળગી પડશે. જે વાયુ ફેફસામાં હોય તેને પ્રાણવાયુ કહેવાય - આ વ્યાખ્યા નાસ્તિક માન્ય કરે તો મડદાના ફેફસામાં નળી દ્વારા વાયુસંચાર થતાં તેને પ્રાણસ્વરૂપ માનવો પડશે અને તેથી મડદામાં ચૈતન્યની આપત્તિ આવશે.

❀ દેહ ચેતન નથી - જૈન ❀

કિઞ્ચ દે. । વળી, બીજી વાત એ છે કે જો શરીર એ જ આત્મા હોય તો શરીર તો રોજ રોજ બદલતું જાય છે. કાં વધે છે કાં ઘટે છે. કોઈક ને કોઈક સૂક્ષ્મ ફેરફાર રોજ દેહમાં થતો હોવાથી શરીર પ્રતિદિન બદલે છે. આ વાત તો નાસ્તિક પણ સ્વીકારે છે. હવે સમસ્યા એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો શરીર એ જ આત્મા હોય તો આગલા દિવસે = (ગઈ કાલે) જે કાંઈ અનુભવેલું હશે તેનું પછીના દિવસે (=આજે) સ્મરણ થઈ નહીં શકે, કારણ કે અનુભવ કરનાર પૂર્વ દિનનું શરીર તો નાશ પામી ગયું છે. પછીના દિવસે નવું શરીર ઉત્પન્ન થયેલ છે, જેણે પૂર્વ=આગલા દિવસની ખાવાની, પીવાની વગેરે ક્રિયાનો અનુભવ કરેલ નથી. આજે ઉત્પન્ન થયેલ શરીરને ગઈ કાલે પૂર્વદિને જે કોઈ વસ્તુનો અનુભવ કર્યો હશે તેનું સ્મરણ થઈ નહિ શકે, કારણ કે એક વ્યક્તિ જેનો અનુભવ કરે તેનું સ્મરણ બીજી વ્યક્તિને થઈ ન શકે. જે અનુભવ કરે તેને જ સ્મરણ થાય. ભીમ ખાય ને શકુનિ ઓડકાર જાય -એવું ના બને. અહીં નાસ્તિક એવી દલિલ કરે કે —> ચેતન તો શરીર જ છે અને તે રોજ બદલે છે, પણ એક જ ચેતનાની સંતતિ તો દીર્ઘ કાલ ચાલે છે. જેમ દીપક ક્ષણિક હોવા છતાં તેની સંતતિ દીર્ઘકાલીન હોય છે, તેમ પ્રતિદિન ચૈત્રીય શરીર બદલવા છતાં તેની ધારા ઘણી લાંબી ચાલે છે. નિયમ એવો છે કે ચૈત્રીય ચેતનાની જે સંતતિ ચાલશે તેમાં જેનો અનુભવ થયો હશે તેના સંસ્કાર અને સ્મરણાત્મક ફલ ચૈત્રીય ચેતનાના પ્રવાહમાં જ ઉત્પન્ન થાય, નહીં કે મૈત્રીય ચેતનાના સંતાનમાં. આથી ચૈત્ર જે વસ્તુ ભોગવે તેનું સ્મરણ પછીના દિવસોમાં ચૈત્રને થઈ શકશે અને

र्गस्य चैतन्योत्पादकत्वे तत्संलग्नघटादावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, स्वेदजाद्येषु मात्रभावेन तदनुत्पादप्रसङ्गाच्च । एतेन प्रदीपदृष्टान्तः परास्तः दार्ष्टान्तिकवैधर्म्यात् । तस्माद् यदेकं चैतन्योपादानं स एवात्मा ।

भातृमती

पूर्वोत्तरदेहयोरनुभव-स्मरणवदेव । किञ्च मातृचैतन्य-सुतचैतन्ययोः वैलक्षण्यस्योपलम्भाच्च तयोरुपादानोपादेयभावसम्भवः ।

किञ्च **मातृचैतन्यसंसर्गस्य चैतन्योत्पादकत्वे** स्वीक्रियमाणे तु **तत्संलग्नघटादावपि** = मातृशरीरसंसृष्टघटादावपि **तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्** = चैतन्योत्पादापत्तेः । अतएवान्वयभिचारमुपदर्श्य व्यतिरेकव्यभिचारमाविष्करोति —> **स्वेदजाद्येषु** मत्कुण-मत्कोटकादिषु **मात्रभावेन** = स्वजनकस्त्रीशरीरविरहेण **तदनुत्पादप्रसङ्गाच्च** = चैतन्याऽनुत्पत्त्यापत्तेश्च । तथा मातृचैतन्यविरहे प्रागुत्पन्नस्यापि सुतचैतन्यस्य नाशः स्यात्, तदुक्तं **धर्मसङ्ग्रहण्यां** - अह अणुरूवो धम्मी सुत्तचेतणस्स माइबुद्धी तु । णो तव्वतिरेगेणं तस्स सुते पावइ अभावो ।।१९२।।

एतेन = मातृचैतन्यस्याऽऽद्यसुतचैतन्यजनकत्वपक्षे व्यभिचारप्रदर्शनेन, अस्य 'परास्तः' इत्यनेनान्वयः । **प्रदीपदृष्टान्त** इति । यथा प्रदीपात् दीपान्तरमुत्पद्यते तथा मातृचैतन्यात् सुतचैतन्यमिति प्रदीपदृष्टान्तः नास्तिकसम्मतः ।

केचित्तु - यथा प्रत्येकं विलक्षणप्रकाशकत्वाऽस्वभावानामपि वर्ति-तैलाऽनलादीनां मिथः संयोगाद् विलक्षणप्रकाशकत्वं तथा प्रत्येकमचेतनानामपि भूतानां सङ्घातभावे सति चेतनात्वमपि भविष्यतीति चार्वाकस्य मतमिति <— **विवृण्वन्ति,** तच्चिन्त्यम् ।

यथा दीपाद् दीपान्तरमुपजायते तथा मातृचैतन्यात् सुतचैतन्यमुत्पद्यते इत्यत्र दृष्टान्ते निमित्तकारणता विवक्षिता, दार्ष्टान्तिके तु भवतामुपादानकारणता साध्यायेतुमभिप्रेतेति **दार्ष्टान्तिकवैधर्म्यात्** न प्रदीपदृष्टान्तबलेन मातृचैतन्यलक्षणे दार्ष्टान्तिके सुतचैतन्योपादानकारणता सेद्धुमर्हति । स्वेदजाद्येषु मत्कुण-मत्कोटकादिषु व्यतिरेकव्यभिचारात् चैतन्यमात्रं प्रति मातृचैतन्यस्य निमित्तकारणतायामपि सम्भवति । वस्तुतस्तु शरीरविशेषे इव चैतन्यविशेषे मातृशरीरस्य निमित्तकारणत्वसम्भवेऽप्युपादानकारणता न सम्भवति । चैतन्यमात्रं प्रति प्रकृतोपादानकारणता मीमांस्यते इति मातृशरीरस्य सुतचैतन्योपादानकारणता नास्ति । **तस्मात् यदेकं** सामान्यतः **चैतन्योपादानं** = चैतन्यत्वावच्छेदेनोपादेयतानिरूपितोपादानकारणतावदेकरूपं **स एव** भूतातिरिक्तः **आत्मा,** नान्यः तर्कस्पर्शात् । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> न च संस्पर्शजाद्ये मात्रभावेन तद्भवेत् । प्रदीपज्ञातमप्यत्र लोमेतत्त्वाच्च बाधकम् ।। (७/१७३) इत्थं न तदुपादानं युक्त्यते तत् कथञ्चन । अन्योपादानभावे च तदेवात्मा प्रसज्यते ।। (७/१७४) इति ।

મૈત્ર,દેવદત્ત વગેરેને તેના સ્મરણની આપત્તિ પણ નહિ આવે, કારણ કે ચૈત્રિય ચેતનાસંતાન કરતાં મૈત્રીય ચેતનાસંતાન, દેવદત્તચેતનાસંતતિ વગેરે ભિન્ન છે. <— તો તે અસંગત છે, કારણ કે આનો મતલબ એવો થાય છે કે પૂર્વ પૂર્વ ચેતના એ ઉત્તરોત્તર ચેતનાની જનક હોવાથી કારણગત ધર્મનો કાર્યમાં સંક્રમ થવાથી પૂર્વ દિવસે જે અનુભવેલું હશે તેનું ઉત્તર દિવસે સ્મરણ થશે. પરંતુ પૂર્વ પૂર્વ ચેતનાને ઉત્તરકાલીન ચેતનાનું ઉપાદાન કારણ માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે પ્રથમ પુત્રચૈતન્યનું ઉપાદાનકારણ એવું કોઈ ચૈતન્ય છે જ નહીં.- 'માતાનું ચૈતન્ય એ આદ્ય પુત્રચેતનાનું ઉપાદાનકારણ છે' - એવું નાસ્તિક કહે તો આપત્તિ એ આવશે કે માતાએ જેનો અનુભવ કર્યો હશે તેનું પુત્રને સ્મરણ થવા લાગશે; જે રીતે મૈત્રીય ચેતનાસંતાનમાં પૂર્વ દેહે અનુભવેલી વસ્તુનું ઉત્તરકાલીન શરીર સ્મરણ કરે છે તે રીતે. વળી, 'માતૃચૈતન્યનો સંબંધ ચેતનાજનક છે' - એવું માનવામાં આવે તો માતાના શરીર સાથે સંયુક્ત ઘટ, પટ વગેરે વસ્તુઓમાં પણ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે. તથા ચૈતન્ય પ્રત્યે ચૈતન્યને કારણ માનવામાં આવે તો પરશેવાથી ઉત્પન્ન થનાર જૂં, માંકડ, કીડી વગેરે સંમુર્ચ્છિમ જીવોમાં તો ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ જ નહિ શકે, કારણ કે તેઓની કોઈ માતા જ હોતી નથી. પરંતુ તેમાં પણ ચૈતન્ય તો હોય છે જ. આમ ચૈતન્ય પ્રત્યે ચૈતન્યને કારણ માનવામાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષ પણ પ્રાપ્ત થશે.

एतेन० । ઉપરોક્ત કથન દ્વારા નાસ્તિકનો એવો મત કે —> જેમ સળગેલો એક દીવો બીજા અનેક દીવાને પ્રગટ કરે છે તે જ રીતે એક માતાનું ચૈતન્ય અનેક પુત્રચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે ચૈતન્ય એ ચૈતન્યજન્ય કહેવાય છે. <— પણ ખંડિત થયેલો જાણવો, કારણ કે ચૈતન્ય પ્રત્યે ચૈતન્યને ઉપાદાનકારણ માનવામાં અન્વયવ્યભિચાર અને વ્યતિરેકવ્યભિચાર દોષ દુર્વાર બને છે. વળી, બીજી વાત એ છે કે પ્રગટેલો દીવો બીજા અનેક દીવા પ્રત્યે નિમિત્તકારણ છે, નહીં કે ઉપાદાનકારણ. જ્યારે પુત્રચૈતન્ય પ્રત્યે માતૃચૈતન્યને તમે ઉપાદાનકારણ માનો છો, નિમિત્તકારણ નહિ. આમ દૃષ્ટાન્ત (=ઉપમાન) અને દાર્ષ્ટાન્તિક (=ઉપમેય)માં વૈધર્મ્ય રહેલું છે. આથી પ્રદીપદૃષ્ટાન્તના બળથી માતૃચૈતન્યમાં પુત્રચૈતન્ય પ્રત્યે ઉપાદાનકારણતા સિદ્ધ નહીં થઈ શકે. જો પ્રદીપના ઉદાહરણથી ફક્ત માતૃચૈતન્યમાં સંજ્ઞી પુત્રચૈતન્ય પ્રત્યે નિમિત્તકારણતા સિદ્ધ કરવી હોય તો તે અમને માન્ય જ છે. સર્વત્ર ચૈતન્ય પ્રત્યે જો ઉપાદાનકારણની સિદ્ધિ કરવી હોય તો એક અનુગત આત્માને જ કારણ માનવો પડશે, જેથી માંકડ, મચ્છર વગેરેમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર નહીં આવે અને માતાના શરીરની સાથે સંયુક્ત ઘટાદિમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિની આપત્તિ પણ નહિ આવે.

अथ यथा वृश्चिकस्य गोमयवृश्चिकप्रभवत्वं तथा ज्ञानस्याऽभ्यास-रसायन-माता-पितृ-शुक्र-शोणितादि-नानाहेतुप्रभवत्वमुपपत्स्यत इति चेत् ? न, रसायनादिस्थलेऽपि समानजातीयपूर्वाभ्याससम्भवात्, अन्यथा समानेऽपि रसायनाद्युपयोगे यमजयोः प्रज्ञा-मेधादिविशेषो न स्यात् । तस्मात् प्रज्ञादीनां जन्मादौ न विशेषः शालूक-गोमयजन्ययोस्तु शालूकयोर्मिथो विशेषदर्शनादेव विचित्रहेतुप्रभवत्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

भानुमती

वक्तव्यमवशिष्यते चार्वाकः शङ्कते —> ***अथ*** *गोमयादेव वृश्चिकादौ वृश्चिकप्रादुर्भावदर्शनात्* ***यथा वृश्चिकस्य गोमय-वृश्चिकप्रभवत्वं तथा ज्ञानस्य*** *= चैतन्यस्यापि* ***अभ्यास-रसायन-माता-पितृ-शुक्र-शोणितादिनानाहेतुप्रभवत्वं उपपत्स्यते*** *। तथाहि केषाञ्चित् प्रज्ञामेधादयस्तदभ्यासात्, केषाञ्चित् रसायनोपयोगात्, अपरे माता-पितृशुक्र-शोणितादिविशेषादेव* ***इति चेत्*** *?*

स्याद्वादी तान्निराकरोति —> ***नेति*** *। **रसायनादिस्थले** प्रज्ञा-मेधादिविशेषे* ***अपि*** *अन्तरङ्गतया अभ्यस्यमान-पूर्वकालिक-सजातीयचैतन्यस्यैव हेतुत्वेन* ***समानजातीयपूर्वाभ्याससम्भवात्*** *= सजातीय-पूर्वकालीनचैतन्यानुशीलनस्याऽतरङ्गत्वात्, रसायन-सेवनादेः सहकारिमात्रत्वात् ।* ***अन्यथा*** *= रसायनादेस्थले रसायनादेरेव तदुपादानकारणत्वे, देश-काल-मात्राद्यपेक्षया* ***समानेऽपि रसायनाद्युपयोगे यमजयोः*** *कस्यांचित् कांचिदेव* ***प्रज्ञा-मेधादिकमित्येवं न स्यात्,*** *रसायनाद्युपयोगस्य साधारणत्वात् ।* ***तस्मात् प्रज्ञादीनां जन्मादौ*** *रसायनाभ्यासे च* ***न विशेषः*** *= वैजात्यं दृश्यते इति न तेषां रसायनादिनानाहेतुप्रभवत्वं कथयितुं पार्यते ।* ***शालूकगोमयजन्ययोस्तु शालूकयोः*** *= वृश्चिकयोः मिथो* ***विशेषदर्शनादेव*** *= वैजात्यस्याऽनुभवसिद्धत्वादेव वृश्चिकयोर्गोमयजन्यत्वेन* ***विचित्रहेतुप्रभवत्वं*** *= तादृशवैजात्यापरिच्छेद्ययोः क्रमेण गोमय-वृश्चिकयोर्हेतुत्वं चैतन्ये च विशेषाऽदर्शनात् तत्र चैतन्यमेव हेतुर्न तु मातृशरीरादिकं* ***इति न किञ्चिदनुपपन्नम्*** *। तदुक्तं* ***सम्मतितर्कटीकायां*** *—> तथापि समानजातीयपूर्वाभ्यासस्य सम्भवात् । अन्यथा समानेऽपि रसायनाद्युपयोगे यमलयोः कस्यचित् कदाचिदेव प्रज्ञा-मेधादिकमिति प्रतिनियमो न स्यात्, रसायनाद्युपयोगस्य साधारणत्वादिति । न च प्रज्ञादीनां जन्मादौ रसायनाभ्यासे*

આમ અન્વય વ્યભિચાર દોષનું પણ નિવારણ થઈ જશે. માટે વિલક્ષણ માતૃચૈતન્યને વિલક્ષણ પુત્રચૈતન્યનું કારણ માની ન શકાય. - એમ ફલિત થાય છે.

વિલક્ષણભાવોમાં કાર્યકારણભાવની વિચારણા

નાસ્તિક :- અથ ય० । વિંછીથી વિંછીની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે તેમ વરસાદના કાળમાં છાણમાંથી પણ વિંછી ઉત્પન્ન થાય છે. એક જ કાર્ય પ્રત્યે વિલક્ષણ કારણનું હોવું ફકત ચૈતન્યભિન્ન કાર્ય સુધી જ સીમિત નથી. પરંતુ વિંછીની જેમ ભિન્ન ભિન્ન ચૈતન્ય (=જ્ઞાન) સ્વરૂપ કાર્ય પ્રત્યે પણ વિષયવિશેષનો અભ્યાસ, રસાયણ આદિનું સેવન, માતાનું રુધિર, પિતાનું વીર્ય વગેરે અલગ-અલગ વિલક્ષણ પદાર્થોને કારણ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. વિલક્ષણ પદાર્થોમાં કાર્યકારણભાવ માન્ય હોવાથી વિલક્ષણ માતૃચૈતન્યથી વિલક્ષણ પુત્રચૈતન્યની ઉત્પત્તિ માની શકાશે.

અનેકાંતવાદી :- ન० । ના, આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે રસાયણ વગેરે સ્થળમાં પણ પ્રજ્ઞા, મેધા આદિસ્વરૂપ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય પ્રત્યે અભ્યસ્યમાન પૂર્વકાલિક સજાતીય ચૈતન્ય જ કારણ છે, કારણ કે તે જ ચૈતન્યવિશેષાત્મક કાર્ય પ્રત્યે સજાતીય કારણ છે. રસાયણ વગેરેનું સેવન તો બહિરંગ હોવાથી અંતરંગ કારણનું સહકારી માત્ર છે, ચૈતન્યવિશેષનું ઉપાદાન કારણ નહીં. જો રસાયણનું સેવન વગેરેને જ ચૈતન્યવિશેષનું ઉપાદાનકારણ માનવામાં આવે તો એક સાથે ઉત્પન્ન થનાર એક જ માતાના બે સંતાન દ્વારા સમાન પ્રમાણ, પદ્ધતિ, દેશ, કાલ વગેરેમાં રસાયણ વગેરેનું સેવન કરવા છતાં પણ તેઓમાંથી કોઈ એકને જ વિશિષ્ટજ્ઞાન થાય છે, બીજાને થતું નથી, અથવા તો તરતમમાત્રામાં જ્ઞાન થાય છે - તે થવું ના જોઈએ. પરંતુ આવું થાય છે જ. આથી આની સંગતિ કરવા માટે માનવું જ પડશે કે ચૈતન્યનું ઉત્પાદક ચૈતન્ય જ છે. જે વ્યક્તિ કેવલ રસાયણ વગેરેનું સેવન કરે છે પણ કોઈ વિશેષ વિષયના જ્ઞાનનું અનુશીલન કરતો નથી તેને કોઈ વિશેષ વિષયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ રસાયણ આદિનું સેવન કરતાં કરતાં કોઈ વિશેષ વિષયના જ્ઞાનનું અનુશીલન કરે છે. તેને રસાયણાદિના સેવનના સહયોગથી, વિશેષ વિષયના જ્ઞાનના અનુશીલનથી તે વિશેષ વિષયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. આમ, ચૈતન્ય પ્રત્યે ચૈતન્યથી ભિન્ન વિલક્ષણ પદાર્થની અંતરંગ કારણતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. વળી, બીજી વાત એ છે કે જન્મઆદિકાલમાં જે પ્રજ્ઞા, મેધા વગેરે હોય છે તે અને રસાયનોપયોગ, અભ્યાસ વગેરેથી જે પ્રજ્ઞા, મેધા આદિ જન્મે છે તેમાં તો કોઈ વૈલક્ષણ્ય = વૈજાત્ય = ભેદ દેખાતો નથી જેના કારણે અલગ અલગ વિલક્ષણ કારણને તેનું ઉપાદાન કારણ માનવું પડે. જ્યારે છાણથી ઉત્પન્ન થનાર વિંછી અને વિંછીથી ઉત્પન્ન થનાર વિંછીમાં તો વૈજાત્ય = વૈલક્ષણ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે, કારણ કે તેઓના રૂપ-રંગ વગેરેમાં ઘણો ફેરફાર હોય છે. આથી છાણજન્ય વિજાતીય વિંછી પ્રત્યે છાણને અને વિંછીજન્ય વિજાતીય વિંછી પ્રત્યે વિંછીને ઉપાદાન કારણ માની શકાય છે. ચૈતન્યમાં વૈજાત્ય ન હોવાથી તેના પ્રત્યે વિલક્ષણ પદાર્થોને ઉપાદાન કારણ માની ન શકાય. (જુઓ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી જયસુંદરવિજયજી મહારાજે કરેલ હિન્દી ભાવાનુવાદથી યુકત સંમતિતર્ક કાંડ પ્રથમ. ગાથા-૧, પૃ. ૩૧૬).

यत्तु शरीरवृद्ध्या चैतन्यवृद्धेश्चैतन्यं शरीरोपादानमिति, तन्न, महाकायस्यापि मातङ्गाजगरादेरल्पचेतनत्वात्। शरीरविकाराच्चैतन्यविकारोपलम्भात् तस्य तद्धर्मत्वमित्यप्यनुद्घोष्यम्, सात्त्विकानामन्यगतचित्तानां वा शरीरच्छेदेऽपि चैतन्यविकारानुपलम्भात्, सहकारिविशेषादपि कार्यविशेषदर्शनाच्च । करचरणादियावदवयवोपादेयत्वे च चैतन्यस्य

भानुमती

च विशेषः, शालूकगोमयजन्यस्य तु शालूकादेस्तदन्यस्मादविशेषो दृश्यते । क्वचित् जातिस्मरणं च दर्शनमिति न युक्ता दृष्टकारणादेव माता-पितृशरीरात् प्रज्ञा-मेधादिकार्यातिशेषोत्पत्तेः <— (सं.त.कां. ७ गा. ७ पृ. ३७६) इति।

यत्तु शरीरवृद्ध्या चैतन्यवृद्धेः शरीरहान्या च चैतन्यहानेः **चैतन्यं शरीरोपादानं** = देहोपादानकारणकं, उपादेयोत्कर्षापकर्षयोरुपादानोत्कर्षाऽपकर्षानुविधानादिति, **तन्न** मनोरमम्, **महाकायस्यापि मातङ्गाजगरादेः अल्पचेतनत्वात्,** महाऽजगरापेक्षयाऽल्पशरीरस्यापि सिंहबालस्याऽधिकचैतन्योपलम्भाच्च ।

ननु **शरीरविकारात्** = देहह्रासात् **चैतन्यविकारोपलम्भात्** = ज्ञानह्रासदर्शनात् **तस्य** = चैतन्यस्य **तद्धर्मत्वं** = देहधर्मत्वं **इत्यप्यनुद्घोष्यम्, सात्त्विकानां** = अतुलसत्त्वातिरेकिणां **अन्यगतचित्तानां** = विषयान्तरसञ्चारवतां **वा शरीरच्छेदेऽपि चैतन्यविकारानुपलम्भात्** चैतन्यं प्रति देहोपादानकारणतायां व्यभिचारात् । देहस्य चैतन्यसहकारिकारणत्वं त्वभ्युपगम्यत एव । **अत एव** योगादिहानौ ज्ञानविशेषहासदर्शनाच्चैतन्यं देहजन्यमित्युक्तावापे **न क्षतिः, सहकारिविशेषादपि कार्यविशेषदर्शनाच्च** प्रज्ञानादिसहकारिकारणमासाद्य नयनादिना दर्शनातिशेषवत् देहपातव-रसायनाऽऽसेवनादिकमासाद्य पूर्वकालीनचैतन्येनाऽपि चैतन्यातिशेषोत्पत्तेः । तदुक्तं **संमतितर्कटीकायां** —> दृश्यते च जल-भूम्यादिलक्षणाद् बीजोपादानस्याङ्कुरादेः विशेष इति सहकारिकारणत्वेऽपि शरीरादेर्वीर्याशेषाहारादिपयोगादौ यौवनावस्थायां वा शास्त्रादिसंस्कारोपात्तातिशेषपूर्वज्ञानोपादानस्य विज्ञानस्य विवृद्धिलक्षणो विशेषो नाऽसम्भवी <— (कां. ७ गा. ७ पृ. ३७७) इति । तदुक्तं **स्याद्वादकल्पलतायां** अपि —> शरीरस्य सहकारित्वेऽपीन्द्रियपाटवाऽपाटवाभ्यां शरीरवृद्धि-विकारयोश्चैतन्यवृद्धि-विकारसम्भवादिति (७/१४४) ।

चैतन्यस्य **कर-चरणादियावदवयवोपादेयत्वे च** = हस्त-पाद-जघन-नयनादिसकलदेहावयवसमवेतत्वे = पर्याप्तिसम्बन्धेन कर-चरणादिषु देहावयवेषु सत्त्वे तस्य **चैतन्यस्य कराद्यपगमे** = बाहुप्रभृतिविनाशे **अपगम-**

यत्तु० । नास्तिकनुं आवुं कथन के —> शरीरनी वृद्धिथी चैतन्यनी = ज्ञाननी वृद्धि थाय छे. तेथी चैतन्यनुं उपादानकारण शरीर ज होवुं जोईए, केम के उपादानकारणना प्रकर्षथी ज उपादेय = कार्यमां प्रकर्ष संभवी शके छे. <— अनुचित छे, कारण के हाथी, अजगर, महामगरमच्छ वगेरेना शरीर विशाळ होवा छतां तेमां चैतन्यनी अल्पता होय छे. तेथी शरीरने चैतन्यनुं उपादान कारण मानी न शकाय. -—>'शरीरनी हानि थवाथी चैतन्यनो ह्रास थवाना लीधे चैतन्य ए देहधर्म छे.' <— आवुं कथन तो करवुं ज नहीं, केम के सात्त्विक पुरुषोनुं शरीर छेदावा छतां तेओमां चैतन्यनो घटाडो देखातो नथी. पोतानुं मन बीजा विषयमां परोवायेलुं होय तेवा अवसरे मच्छर डंख मारे त्यारे शरीरमां छेद = काणुं पडवा छतां तेवा प्रकारना जीवोनुं चैतन्य विकृत थतुं देखातुं नथी. तप त्याग द्वारा देह कृश थवा छतां मुनिओना ज्ञाननी हानि थती नथी. शरीरना वधारा-घटाडाथी ज्ञाननी वृद्धि-हानिमां व्यतिरेकव्यभिचार होवाथी शरीरमां ज्ञाननी उपादानकारणता मानी न शकाय. ज्ञाननी उत्पत्तिमां शरीर सहकारी कारण जरूर छे. विशेषप्रकारना सहकारी कारणथी कार्य वधु सुंदर रीते थई शके छे. तेमां कयां अमारो विरोध छे ? अंजनरूपी विशेष सहकारी कारणने पामीने आंख द्वारा विशेषप्रकारे दर्शन थाय छे. तेम रसायनसेवनादि बहिरंग सहकारीकारण प्रज्ञा-मेधा-धारणा वगेरे रूप चैतन्यविशेष उत्पन्न करी शके छे. एमां कोई वांधो उठावी शकाय तेम नथी. परंतु तेटला मात्रथी तेने विजातीय कही ना शकाय. - आ ख्यालमां रहेवुं जोईऐ.

शरीरने चैतन्याश्रय मानवामां दोषपरंपरा

कर० । वणी, बीजी वात ए छे के चैतन्य प्रत्ये हाथ, पग वगेरे सकल देहावयवोने उपादान कारण मानवामां आवे अर्थात् हाथ, पग वगेरे बधा शरीरअवयवोने चैतन्यनुं समवायिकारण मानवामां आवे तो एनो मतलब एवो थयो के चैतन्य स्वपर्याप्तिसंबंधथी कर, चरण आदि सकल देहावयवमां रहे छे. तो पछी एकाद देहावयव हाथ के पग के आंख वगेरेनो नाश थशे त्यारे संपूर्ण चैतन्य नाश पामी जशे. घट, पट, मठ आ त्रणमां पर्याप्तिसंबंधथी रहेनार बहुत्वसंख्या पोताना एकाद आश्रय घटादिना नाशथी नाश पामे छे तेम अनेक देहावयवमां पर्याप्त एक चैतन्य पण शरीरना एकाद अवयवना नाशथी पण नाश पामवानी आपत्तिनुं वारण नास्तिक करी नहीं शके. जो नास्तिक एम कहे के —> चैतन्यनो नाश शरीरना ते दरेक अवयवोना नाशथी ज उत्पन्न थशे के जे अवयवोमां पोते रहेल छे. आम हाथ, पग वगेरे शरीरना एकाद अवयवना नाशथी चैतन्यना नाशनी आपत्ति नहीं आवे. <— तो ते बराबर नथी, कारण के आवुं मानवामां आवे तो मृतदेह ज्यां सुधी हाजर हशे त्यां सुधी चैतन्यनो नाश थई शकशे नहीं. ए वखते हाथ,

कराद्यपगमेऽपगमप्रसङ्गात्, यत्किञ्चिदाश्रयापगमे इव बहुत्वसङ्ख्यायाः तावदाश्रयनाशनाश्यत्वे च मृतदेहसत्त्वे तदनाशप्रसङ्गात् ।

एतेन **कर-चरणाद्यवयवेषु प्रत्येकमेव विश्रान्तं चैतन्यमित्यपि** निरस्तम्, **एकत्वाऽवमर्शविलोपप्रसङ्गाच्च ।**

भानुमती

प्रसङ्गात् = *इतरसम्प्रतिपत्तेरगौरवापत्तेः, पर्याप्त्या सत एकाश्रयनाशेऽपि नियमेन नाशात्,* ***यत्किञ्चिदाश्रयापगमे*** *आधारताश्रय-यात्किञ्चिद्विनाशे* ***इव बहुत्वसङ्ख्यायाः*** *विनाशः इति । घट-पट-शकटादिषु पर्याप्तिसम्बन्धेन या बहुत्वसङ्ख्या वर्तते सा स्वाश्रयस्य घटादेः यस्य कस्यचित् नाशे नश्यति तथा चैतन्यस्य कर-चरणादिसकलशरीरावयवेषु पर्याप्तिसंसर्गेण सत्ते यस्य कस्यचित् करादेर्विगमे चैतन्यमपि विनश्येत् ।* ***एतेन*** *इन्द्रियाण्येवाऽऽत्मेति* ***निरस्तम्,*** *मिलितानां तेषां ज्ञानाश्रयत्वे चक्षुरादेरपूर्णस्य त्वाचादेरप्यभावप्रसङ्गात् ।* ***न च*** *चैतन्यस्य स्वाश्रयावत्प्रतियोगिकनाशनाश्यत्वान्न हस्तादिनाशे नाशापत्तिरिति* ***वक्तव्यम्,*** *चैतन्यस्य* ***तावदाश्रयनाशनाश्यत्वे च*** *= सकलस्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगित्वाभ्युपगमे हि* ***मृतदेहसत्त्वे तदनाशप्रसङ्गात्*** *= चैतन्यनाशानापत्तेः, चैतन्यनाशकस्य चैतन्याश्रयत्वावच्छेदेनानाशस्य विरहात् । व्यतिरेकव्याप्तेश्चाभावान्न चैतन्य-नाशस्य स्वप्रतियोग्याश्रयावच्छेदेनाशजन्यत्वमिति भावः ।*

एतेन = *मृतदेहे चैतन्यनाशाऽसम्भवप्रतिपादनेन, अस्य निरस्तामित्यनेनान्वयः ।* ***कर-चरणाद्यवयवेषु प्रत्येकमेव*** = *प्रत्यवयवमेव* ***विश्रान्तं*** = *समवायेन वृत्ति नानां* ***चैतन्यमित्यपि*** *नास्तिकप्रतिपादनं* ***निरस्तम् ।*** *मृतदेहसत्त्वे यावतां कर-चरणाद्यवयवानां सत्त्वेन प्रत्यवयवं समवेतं चैतन्यं नैव नश्येदिति हेतुनाऽभ्युपदेयतानास्ति-कमतं निरस्तामित्यर्थः । तादृशस्य हेत्वन्तरमाह —> **एकत्वावमर्शविलोपप्रसङ्गाच्च** = 'योऽहं स्पृशामि सोऽहं पश्यामी'त्याकारकस्य स्पार्शनचैतन्याधार - चाक्षुषचैतन्याश्रयैक्याऽवगाहिनः परामर्शस्य अनुपपत्तेश्च । न च चक्षुष्येव त्वक्येव वा चाक्षुष-स्पार्शनचैतन्यवत्त्वमभ्युपगन्तुं युज्यते, जात्यन्धस्याऽपि चाक्षुषोदयापत्तेः, तस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य निरातङ्कत्वात् । अतश्चाक्षुष-स्पार्शनादिज्ञानाश्चैतन्याश्रयातिरिक्तया देहेन्द्रियाद्यातिरिक्तस्यैवाऽऽत्मनः स्वीकारो युक्तः । किञ्चैतं प्रत्यवयवं चैतन्यस्य विश्रान्तत्वे चैतन्यस्य नानात्वापातेन चक्षुषा दृष्टस्य वस्तुनश्चक्षुर्नाशे स्मरणानुपपत्तेश्च । 'चक्षुरादेर्जन्यज्ञानाश्रयाधिष्ठानमेकमेव नित्यमिन्द्रियमित्यभ्युपगमे तु संज्ञामात्र एव विवाद इति व्यक्तं* ***स्याद्वादकल्पलतायाम्*** *(१/१४३) ।*

केचित्तु —> *एकत्वावमर्शोऽयं - सर्वत्र शरीरे मम सुखमित्यादिपरामर्शेत्यर्थः इति <— **विवृण्वन्ति** ।*

किञ्च देहेन्द्रियादीनां चैतन्यं प्रति निमित्तकारणत्वान्न तन्नाशाच्चैतन्यनाशोऽभ्युपगन्तुमर्हति । न हि दण्डनाशाद् घटनाशः क्वचित् कदाचिदुत्पन्न इति दृष्टं श्रुतं वा । अतो यथाकथञ्चित् ज्ञानादीनां देहधर्मत्वोपपादनेऽपि न तन्नाशाच्चैतन्यनाशस्य न्याय्यत्वम् ।

પગ/વગેરે દરેક અવયવો તો ઉપસ્થિત જ છે, તેનો ધ્વંસ થયો નથી. કારણની ગેરહાજરીમાં કાર્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે ?

—> હાથ, પગ વગેરે સકલ અવયવોને વિશે પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય સમવેત છે. શરીરના જેટલા અવયવો છે તે દરેકમાં ચૈતન્ય વિશ્રાન્તિ પામવાને લીધે શરીરના જેટલા અવયવ એટલા ચૈતન્ય છે. <— આવું મન્તવ્ય પણ ઉપરોક્ત દોષના લીધે જ નિરાકૃત થઈ જાય છે, કારણ કે દેહના દરેક અવયવમાં અલગ અલગ ચૈતન્ય માનવામાં આવે તો અખંડ મૃતદેહ જ્યાં સુધી હાજર હશે ત્યાં સુધી ચૈતન્યનો નાશ થઈ શકશે નહીં. દરેક દેહાવયવ તો ત્યારે અવિનષ્ટ જ છે. કારણનો નાશ થયા વિના કાર્યનો નાશ કઈ રીતે થઈ શકે ? વળી, બીજી વાત એ છે કે ' જે હું જોઉં છું તે જ હું સ્પર્શ કરું છું.' આ રીતે ચાક્ષુષચૈતન્યના આશ્રય અને સ્પાર્શન ચૈતન્યના આશ્રયમાં ઐક્યનું = અભેદનું જ્ઞાન થાય છે તેનો દેહાવયવચૈતન્યવાદી મતાનુસારે લોપ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ઉપરોક્ત ઐક્યપ્રતીતિમાં અનેકવિધ ચૈતન્યના આશ્રયરૂપ અલગ અલગ દેહાવયવનું ભાન થતું નથી. ફક્ત આંખમાં કે કેવલ સ્પર્શનઈન્દ્રિયમાં ચાક્ષુષ અને સ્પાર્શન બન્ને ચૈતન્ય તો ઉત્પન્ન થઈ જ ના શકે. આથી ઈન્દ્રિયને પણ ચૈતન્યનો આશ્રય માની શકાય તેમ નથી. આથી ઉપરોક્ત દ્વિવિધ ચૈતન્યના આશ્રયસ્વરૂપે દેહ-ઈન્દ્રિયભિન્ન એક અતિરિક્ત આત્માનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી બની જાય છે. બાકી, દેહ વગેરે નિમિત્તકારણના નાશથી તો જ્ઞાનાદિનો નાશ માની શકાય તેમ નથી જ. નિમિત્તકારણનાશ કાર્યનાશક નથી. દંડ તૂટી જાય તેથી ઘડો ફૂટી ન જાય.

'घटीयपाकजरूपादीनामिव देहधर्माणामपि ज्ञानादीनां निमित्तनाशनाश्यत्वान्नाऽनुपपत्तिरि'ति चेत् ? किं तर्हि तन्निमित्तं यन्नाशाज्ज्ञानादिनाशः । न तावत्प्राण एव, तत्सत्त्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानादिनाशात् । न च यद्विरहात्तदा न ज्ञानाद्युत्पत्तिस्तदेव तादृशमनुगतं तन्निमित्तमिति वाच्यम्, **तादृशस्योपयोगस्य प्रसाधितत्वेनात्माऽभ्युपगमप्रसङ्गात्।**

भानुमती

ननु **घटीयपाकजरूपादीनां** *तेजातीयतेजःसंयोगलक्षणनिमित्तनाशजन्यनाशप्रतियोगित्वं प्रतिबिम्बस्य च बिम्बनिमित्तनाशन्यत्वं* **इव देहधर्माणामपि ज्ञानादीनां निमित्तनाशनाश्यत्वात्** = *स्वजनकतैजसनिमित्तकारणनाश-जन्यनाशप्रतियोगित्वात्* **नानुपपत्तिः** = *न कश्चिद्दोषः ज्ञाननाशापत्तेः न वैकल्यपरामर्शपत्तिजनकप्रसङ्गो न वा मृतदेहसत्त्वे चैतन्यनाशानापत्तेः* **इति चेत्** ?

रूपादिवादी तार्किकशैवकर्तृमुपक्रमते —> **किं तर्हि तन्निमित्तं** = *ज्ञानादिनिमित्तकारणं ?* **यन्नाशात्** = *यत्प्र-तियोगिकध्वंसात्* **ज्ञानादिनाशः** । **न तावत्प्राण एव** *ज्ञानादिनिमित्तकारणं सम्भवति,* **तत्सत्त्वेऽपि** = *प्राणस्य विद्यमानत्वेऽपि* **सुषुप्तौ ज्ञानादिनाशात्** *व्यतिरेकव्यभिचारात् न प्राणनाशस्य ज्ञानादिनाशकारणता सम्भवति ।* **एतेन** —> *प्राणस्य चैतन्योपादानत्वं मास्तु, तार्किनिमित्तत्वं त्वतिरुद्धमेव, तन्नाशादेव च चैतन्यनाशः, आत्माऽभ्युप-गमेऽपि तस्य नित्यत्वेन तन्नाशायोगात् ।* **न च** *तच्छरीरे आत्मसंयोगनाशात् चैतन्याभाव इति* **वाच्यम्,** *विभुत्वेन तत्संयोगस्यापि सार्वत्रिकत्वादिति* <— **निरस्तम् । न च** *तेजातीयमनःसंयोगस्य नाशस्यैव स्वप्रतियोगिजन्यत्वस-म्बन्धेन प्रतियोगितया ज्ञानादिनाशे हेतुत्वमास्त्विति* **वाच्यम्,** *सुषुप्तौ श्वासप्रश्वासादिसंतानानुरोधेन तेजातीयमनः-संयोगसत्त्वस्यापि आवश्यकत्वात् ।* **न च** *जीवनयोनियत्नसत्त्वादेव तदा श्वास-प्रश्वासादिसन्तानः तन्नाशश्च प्रारब्धाऽदृष्टनाशादेवेति तदुपपत्तौ तेजातीयमनःसंयोगनाशस्य हेतुतेति* **वाच्यम्,** *एतं सत्त्वावश्यकत्वात् सर्वाऽदृष्टनाशादेव ज्ञानादिनाशाभ्युपगमौचित्यात् । अत एव न तेजातीयमनःसंयोगेऽपि प्रमाणमस्ति, अदृ-ष्टविशेषपरिपाकादेव सुषुप्त्यादिकाले ज्ञानानुत्पादात् । मानसे तेजोरश्मिद्रव्यप्रदेशगमनो परेणाऽपि तस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । इदञ्च तत्तत्त्वं* **स्याद्वादकल्पलतायां** *तत्पक्षैकान्तैकोपकल्पितनव्यनास्तिकमतप्रतिक्षेपा-वाभ्युपगमवादेनोपपादितम् (रत्ना. क. १/१७१ - पृष्ठ - १८२) ।*

प्रकरणकारोऽत्र प्राचीननास्तिकमतमपाकर्तुमुपक्रमते —> **न च यद्विरहात्** = *यत्प्रतियोगिकाभावात्* **तदा** = *सुषुप्त्यादौ* **न ज्ञानाद्युत्पत्तिः तदेव तादृशं** = *सुषुप्तिकालीनज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वाभावप्रतियोगि* **अनुगतं तन्नि-मित्तं** = *ज्ञानादिनिमित्तकारणं* **इति वाच्यम्,** *इन्द्रियसंयोगादौ तत्त्वबाधात्, मृदुशय्यादिना सार्क स्प-र्शनेन्द्रियसंयोगसत्त्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादेनाऽव्यवस्थाप्रसंगात् । न च तदा तत्प्राणिधानादिविरहात् तज्ज्ञानो-त्पाद इति वाच्यम् तर्हि प्राणिधानस्यैव तत्त्वमस्तु, तेनैवेन्द्रियसंयोगस्याऽव्यधीसेद्धत्वात् ।* **तादृशस्य** = *सुषुप्तिकालीनज्ञानाद्युत्पादप्रयोजकत्वाभावप्रतियोगितोऽनुगतस्य ज्ञानादिनिमित्तस्य प्राणिधानादिपदप्रतिपाद्यस्य* **उप-योगस्य** *आत्मन* **प्रसाधितत्वेन** *तदाश्रयसंवेदना* **आत्माऽभ्युपगमप्रसङ्गात्** । *तदुक्तं* **स्याद्वादरत्नाकरे** —> *'उपयोगस्तु स्वपरावभासव्यापारः, विषयाकारसंवलिते चेतसि संज्ञिहेतुरूपे विषयस्याऽऽग्रहणात् विपक्षः <— (२/५. पृ. ३४४) इति । तदुक्तं* **आत्मख्यातौ** —> *सामान्यतः एव समवायेन ज्ञानादौ स्वजन्योपयोगव्यापारसम्बन्धेन मनःसंयोगत्वेनैक एव हेतु-हेतुमद्भावात् इति लाघवात् । व्यापारसम्बन्धानुद्धातनं सुषुप्तौ ज्ञानाद्युत्पादानिर्वाहाय,*

નાસ્તિક :- ઘટી ૦ । નિમિત્તકારણના નાશથી પણ કાર્યનો નાશ થતો દેખાય છે, જેમ કે ઘટનું પાકજ રૂપ વગેરે પોતાના નિમિત્તકારણના વિનાશથી નષ્ટ થાય છે. બિંબના નાશથી પ્રતિબિંબનો નાશ થાય છે. તે જ રીતે દેહધર્મ જ્ઞાનાદિનો પણ પોતાના નિમિત્તકારણના નાશથી નાશ માની શકાય છે. માટે મૃતદેહ હોને છતે ચૈતન્યનો નાશ નહીં થઈ શકવાની આપત્તિ કે હાથ વગેરે કપાઈ જતાં ચૈતન્યના નાશની આપત્તિ વગેરેનો અવકાશ નથી રહેતો.

❀ ઉપયોગ ચૈતન્યજનક છે - સ્યાદ્વાદી ❀

આસ્તિક :- किं त० । ચૈતન્યનું નિમિત્ત કારણ શું છે ? કે જેના નાશથી ચૈતન્યનો = જ્ઞાનાદિનો નાશ થાય છે. જ્ઞાનાદિનું નિમિત્ત કારણ પ્રાણ તો ન માની શકાય, કારણ કે નિદ્રા અવસ્થામાં પ્રાણ હોવા છતાં જ્ઞાનાદિનાશાત્મક કાર્ય ઉત્પન્ન થવાથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર સ્પષ્ટ જ છે. આથી પ્રાણનાશને જ્ઞાનાદિનાશક માની ન શકાય. —> જેના વિયોગથી સુષુપ્તિદશામાં જ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન થતા નથી તે જ જ્ઞાનાદિઅભાવપ્રયોજક અભાવનો પ્રતિયોગી પદાર્થ જ્ઞાનાદિનો જનક = નિમિત્ત કારણ બનશે. <— એવું નાસ્તિક કહે તો તે વાત સાચી છે, પરંતુ જેની ગેરહાજરીથી નિદ્રામાં જ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન થતા નથી તે પદાર્થ બીજો કોઈ નહીં પણ ઉપયોગ જ છે. ઊંઘમાં કોમળ પથારી, તકીયા વગેરેની સાથે સ્પર્શન ઈન્દ્રિયનો સંયોગ હોવા છતાં તેનું ભાન થતું નથી. આથી અર્થબોધ પ્રત્યે ઉપયોગમાં=જ્ઞાનાત્મક બોધવ્યાપારમાં કારણતા માનવી જ પડશે, જેનું વ્યવસ્થાપન અન્યત્ર ગ્રન્થકારશ્રીએ કરેલ છે. જ્ઞાનાદિજનક ઉપયોગનો આશ્રય જડ શરીર નહીં પણ ચેતન એવો આત્મા છે. જડ શરીર અને ચૈતન્ય વચ્ચે તો ધર્મ-ધર્મીભાવ ઘટી શકતો નથી. મિથાં અને મહાદેવનો મેળ ના પડે. આ રીતે દેહભિન્ન આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

अपि चाहंप्रत्ययप्रत्यक्षादेव सिद्ध्यत्यात्मा । न चायं प्रत्ययो लिङ्गजः शब्दजो वा, तद्व्यापारविरहे जायमानत्वात् । न च सविकल्पकत्वादप्रमाणं, गम्यगर्थनिर्णयरूपत्वेन तस्यैव प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । न चास्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियाऽजन्यत्वादप्रत्यक्षत्वं, बाह्येन्द्रियव्यापारविगमेऽपि स्पष्टताजीवातुकतादृशस्वसंवेदनप्रत्यक्षोपगमात्, तद्व्या-

भानुमती

तदनीमुपयोगस्याव्यापाररूपाकरे निरस्तत्वात् <— । तदुक्तं **अध्यात्ममतपरीक्षायामपि** —> मानसादेरप्रतीते प्रीते मनोयोगत्वादेराऽपि हेतुत्वम् । अत एव सुषुप्तावस्थायां कायसंयोगाहितश्वास-प्रश्वासादेर्व्यापारसम्भवेऽपि मनोयोग-व्यापाराभावाच्छाब्दोपयोग इति तदा ज्ञानाद्यनुत्पत्तौ नैर्व्याहारोपयोगाभावाभावेतिरेकरे व्याप्तिस्थिता (श्लो. २२) इति । तदुक्तं **स्याद्वादकल्पलतायां** —> न चेन्द्रियसन्निकर्षादेरेव ज्ञानोत्पत्तौ सामान्यतो ज्ञानं प्रति ज्ञानहेतुत्वे मानाभावः, सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पत्तौ नैर्व्याहारोपयोगरूप ज्ञानहेतुत्वसिद्धेः <— (स्त. १. का. १२. पृ. -१८१) इति ।

ननु सतोऽप्यात्मनः घटस्येव प्रत्यक्षेण दर्शनं किं न भवति ? अतोऽनुपलब्धेरा तस्याऽभाव एव सिद्धतीत्याशङ्क्याह प्रकरणकृदाह —> **अपि चेति** । 'अहं जानामी'त्याकारकस्य अहंप्रत्ययरूपानुभवसिद्धत्वादेव = **अहंप्रत्ययप्रत्यक्षादेव सिद्ध्यत्यात्मा** । अत्रैवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । **न च अयं प्रत्ययः** = दर्शितोऽहंप्रत्ययः न साक्षात्कारस्वरूपः किन्तु **लिङ्गजः** = अनुमितिलक्षणः, **शब्दजः** = शाब्दबोधात्मको **वेति वाच्यम्, तद्व्यापारविरहे** = लिङ्गादेर्व्यापारीभूतपरामर्शादिरहदशायां **जायमानत्वात्** । न हि तथाव्याप्त्यादिप्रतिसन्धानमास्ते । किञ्च, आत्मत्वांशेऽस्याऽयोगत्वे साध्याऽप्रसिद्ध्याऽनुमानप्रवृत्तेरप्रसैव । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चयेऽपि** —> सतोऽस्य किं घटस्येव प्रत्यक्षेण न दर्शनम् ? अस्त्येव दर्शनं स्पष्टमहंप्रत्ययवेदनात् ॥७९॥ तदुक्तं **योगशास्त्रवृत्तौ श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरपि** —> स्वसंवेदनतः सिद्धः स्वदेहे जीव इष्यताम् । अहं दुःखी सुखी चाऽहमिति प्रत्यययोगतः ॥ (प्र.२/गा.१९/तृ.ना. २०) **धर्मसङ्ग्रहणौ श्रीहरिभद्रसूरिभिरपि** —> धम्मा अत्तग्गहादी धम्मी एतोसि जो स जीवो तु । तप्पच्चक्खतणतो पच्चक्खो चेव तो अत्थि ॥४६॥ इत्युक्तम् ।

ननु यद्येवमात्मा प्रत्यक्षः कथं तर्हि तत्र शरीरऽभेदबुद्धिः ? धर्मिस्वरूपस्य शरीरभेदस्याऽपि ग्रहादीते चेत् ? न, धर्मत्वभ्रमेण तद्ग्रहेऽपि शरीरभेदप्रकारकग्रहाभावात् तदभेदबुद्ध्युपपत्तेरिति नानुपलब्धेराऽऽत्माऽभावोऽपत्त इत्यधिकं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (१/१९) ।

न चेदमहंप्रत्यक्षं सविकल्पकत्वात् अप्रमाणं, निर्विकल्पस्यैव प्रमाणत्वोपगमादिति **वाच्यम्, सम्यगर्थनिर्णयरूपत्वेन तस्य** = सविकल्पकस्य **एव श्रीहेमचन्द्रसूरिप्रभृतिभिः प्रामाण्यव्यवस्थापनात्** । तदुक्तं **प्रमाणमीमांसायां** 'सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणम्' ( ) इति ।

न च अस्य प्रत्यक्षस्य = 'अहं जानामी'त्याद्याकारस्याहंप्रत्ययस्य स्वादृत्वादेर्नाम्नां प्रत्यक्षत्वेनाभिमतस्य **इन्द्रियाऽजन्यत्वात्** = इन्द्रियजन्यव्यापारजन्यत्वाभावेन रहात् **अप्रत्यक्षत्वम्,** इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वात्, अत एव आत्माऽपि न प्रत्यक्षत्वव्यपदेशभाक्, प्रत्यक्षज्ञानविषयतयैव विषयस्य प्रत्यक्षत्वव्यपदेशात् प्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव नियामकत्वाभ्युपगमादिति **वाच्यम्, बाह्येन्द्रियव्यापारविगमेऽपि स्पष्टताजीवातुकतादृशस्वसंवेदनप्रत्यक्षोपगमात्** = स्पष्टतानामधेयाविषयतात्मकालम्बनेनाहंप्रत्ययस्वरूपस्वसंवेदनो प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात्, स्पष्टताख्यविषयताया: प्रत्यक्षलक्षणत्वात्, अनुमित्यादेस्तु विशदतरत्वात् सर्वेषां स्वसंवेदनसिद्धस्याहंप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वापलापायोगात् । तदुक्तं **प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे** —> स्पष्टं प्रत्यक्षमिति । अनुमानाद्यधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वमिति <— (प्र.न.त. २/२-३) ।

❀ अहंप्रत्यय आत्मसाधक-जैन ❀

अपि.। वर्णे., बीजी वात એ छे के 'अहं जानामि' 'हुं જાણું छुं' એવા અહંપ્રત્યયના સાક્ષાત્કારથી જ આત્મા સિદ્ધ થાય છે. —> 'આ અહંપ્રત્યય પ્રત્યક્ષ નથી, પણ લિંગજન્ય અનુમિતિજ્ઞાનસ્વરૂપ અથવા શબ્દજન્ય શાબ્દબોધસ્વરૂપ છે.' <— આવું કથન ન કરવું, કારણ કે લિંગજ્ઞાનાદિના વ્યાપાર પરામર્શ વગેરેની ગેરહાજરીમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યાપ્તિજ્ઞાન,પક્ષજ્ઞાન વગેરેથી વિકલ વ્યક્તિને જે બોધ ઉત્પન્ન થાય તેને અનુમતિ કે શાબ્દબોધ કહી ના શકાય. અહીં એમ નહિ કહેવું કે —> સવિકલ્પાત્મક હોવાના લીધે તે અહંપ્રત્યય અપ્રમાણ છે. <— કારણ કે સવિકલ્પક જ્ઞાન જ સમ્યક્ અર્થસ્વરૂપનું નિર્ણાયક હોવાના લીધે પ્રમાણભૂત છે - આવું પ્રમાણમીમાંસામાં કલિકાલસર્વજ્ઞ વગેરેએ વ્યવસ્થિત રીતે બતાવેલ છે. માટે અહંપ્રત્યયને અપ્રમાણભૂત કહેવાનું દુઃસાહસ નાસ્તિકે ન કરવું. —> 'અહંપ્રત્યય ઈન્દ્રિયજન્ય ન હોવાથી પ્રત્યક્ષાત્મક નથી.' <— એમ પણ કહી ન શકાય, કારણ કે બાહ્ય ઈન્દ્રિયનો વ્યાપાર ન હોવા છતાં અહંપ્રત્યયમાં સ્પષ્ટતા એક એવું ઔષધ છે કે જે અહંપ્રત્યયમાંથી નાસ્તિક દ્વારા પરાણે બહાર ખેંચી કઢાતા પ્રત્યક્ષત્વસ્વરૂપ આરોગ્યને ટકાવી રાખે છે. મતલબ કે સ્પષ્ટતાનામક વિષયતાના બળથી સ્વાનુભવસિદ્ધ અહંપ્રત્યયમાં પ્રત્યક્ષત્વ માનવું જ પડશે. વળી, બાહ્યઈન્દ્રિયનો વ્યાપાર હોતે છતે ઉત્પન્ન થનાર 'ઘટને હું જાણું છું' એવા અભિરિન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષમાં કર્તાસ્વરૂપે આત્માનું ભાન થાય છે, કર્મરૂપે વિષય એવા ઘટનું ભાન થાય છે અને ક્રિયારૂપે જ્ઞાનનું ભાન થાય છે. માટે બાહ્યઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષમાં આત્માનું ભાન થતું

पारेऽपि च 'घटमहं जानामी'त्याकारकज्ञाने तद्विषयत्वं तत्र कर्तृतयाऽऽत्मनः कर्मतया विषयस्य क्रियात्वेन च ज्ञानस्य भानात् । न च शरीरस्यैवाऽत्र ज्ञातृतया प्रतिभासः, ज्ञातुर्बहिरिन्द्रियसन्निकर्षनियम्यविषयताविशेषानाश्रयत्वात् शरीरस्य चाऽतथाभूतत्वात्, अन्यथाऽन्धकारे शरीराऽप्रतिसन्धाने 'अहमि'ति प्रतिसन्धानं न स्यात् ।

यत्तु ज्ञानकर्मतया घटादिवच्छरीरस्य न ज्ञातृत्वमिति सम्मतिटीकाकृताऽभिहितम्, तत्र स्वकर्मत्वानु-

---

भानुमती

अस्तु वा 'तृष्यात्' इत्यादेन बाह्येन्द्रियव्यापारजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं तथापि प्रत्यक्षत्वमात्मनोऽलाधीयमेव । तथाहि **तद्व्यापारेऽपि** = चक्षुरादिबाह्येन्द्रियव्यापारेऽपि **च** प्रत्यक्षत्वेन नैयायिकसम्मते **'घटमहं जानामी'त्याकारकज्ञाने तद्विषयत्वं** = आत्मगोचरत्वं निरातङ्कमेव । **तत्र** = 'घटमहं जानामी'तिप्रत्यक्षे **कर्तृतया आत्मनः, कर्मतया विषयस्य** घटस्य **क्रियात्वेन च ज्ञानस्य भानात्** तादृशप्रतीतिप्रत्यक्षात् स्वसंवेदनत्वासंवेदेः । **न चैवं** 'घटमहं चक्षुषा पश्यामी'तिप्रत्यक्षात् करणत्वविषयत्वमपि तज्ज्ञानमतङ्गाहेतोरिति **वाच्यम्,** करणत्वांशेऽनुभवत्वाद्य साक्षात्वं, आश्रयत्वस्वरूपस्य कर्तृत्वस्य, विषयत्वस्वरूपस्य कर्मत्वस्य, विशेषणत्वस्वरूपस्य क्रियात्वस्य च योग्यत्वेन प्रतिभासे बाधकाभावात् । **एतेन** 'घटमहं जानामी'ति ज्ञाने क्रियायाः कृतेर्वा समवायेत्वनक्षणमात्मनः कर्तृत्वं, परसमवेतक्रियाजनकफलशालित्वं करणत्वव्यापारविषयत्वं वा विषयस्य कर्मत्वं, धात्वर्थत्वं कृतिजन्यत्वं वा ज्ञानस्य क्रियात्वमनुभवत्वाद्य भासत इति **प्रत्याख्यातम्** । न हि सार्वलौकिकाऽबाधितानुभवसिद्धो ह्यर्थ इच्छामात्रेणाऽपह्नोतुं शक्यते । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** —> आत्मनाऽऽत्मनोऽहोऽज्ञत्व तथाऽनुभवसंसिद्धेतः । तस्यैव तत्त्वभावत्वाद्य च पुनरुक्ता न पुनरुक्तते <— ॥ ७/८४ ॥ इति ।

यत्तु प्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियसंनिकर्षस्यैव नियामकत्वादित्युक्तं, **तन्न** चारु, अलौकिकप्रत्यक्षविषयतायां व्यभिचारात् । **न च** लौकिकप्रत्यक्षविषयतायां इन्द्रियार्थसंनिकर्षोनियामकत्वमिति **वाच्यम्,** 'पीतं शङ्खं साक्षात्करोमी'त्याद्याकारकदोषविशेषाप्रयुक्तप्रत्यक्षविषयतायां तथापि व्यभिचारात्, ज्ञाने परामर्शमतालौकिकविषयताऽभावस्यैवत्वात्त्व । 'साक्षात्करोमी'ति धीनियामकस्पष्टताख्यविषयतायां च सम्बन्धविशेषेण विषयनियमस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकज्ञानावरणक्षयोपशमस्य शक्तिरूपविशेषस्य वा नियामकत्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (७/८४ - पृ. २७२) ।

न च शरीरस्यैव अत्र = 'घटमहं जानामी'त्यादिप्रत्यक्षे **ज्ञातृतया** = ज्ञानकर्तृत्वेन **प्रतिभासो** न तु देहातिरिक्तस्यात्मन इति नास्तिकेन **वक्तव्यम्, ज्ञातुः** = ज्ञानाश्रयस्य **बहिरिन्द्रियसन्निकर्षनियम्यविषयताविशेषानाश्रयत्वात्** = जन्यकर्तृत्वेन बाह्यकरणप्रत्यासत्त्या नियम्यमाना दोषविशेषाऽप्रयोज्यलौकिकविषयताया अधिकरणत्वाऽयोगात्, बाह्येन्द्रियलौकिकविषयतायाते घटादौ ज्ञातृभेदस्य दर्शनादेतादृशनियमसंसिद्धेः । **शरीरस्य च अतथाभूतत्वात्** = 'शरीरं पश्यामी'त्यादिप्रतीत्या तादृशविषयताधिकरणत्वात् ज्ञातृत्वाभावानुभवाच्चयः, ज्ञातृभेदस्य तादृशाधिकरणत्वव्यापकत्वात् । **अन्यथा** = देहस्यैवाहंप्रत्यये ज्ञातृत्वाभ्युपगमे, **अन्धकारे** बाह्येन्द्रियाऽव्यापारे **शरीराऽप्रतिसन्धाने** = देहानवबोधे **'अहमि'ति प्रतिसन्धानं** = प्रत्यक्षः **न स्यात्,** अहंपदार्थत्वेनाभिमतस्य शरीरस्यानवगमेऽहंपदार्थभानायोगात् । अतो 'घटमहं जानामि' इत्यत्र देहातिरिक्तस्यात्मन एवाहंपदार्थत्वमभ्युपगन्तव्यम् ।

यत्तु ज्ञानकर्मतया = ज्ञानेतरापेक्षाकर्मत्वाख्यविषयताश्रयत्वेन **घटादिवत्** = 'अहं घटं जानामी'त्यादौ घटादेरिव **शरीरस्य न ज्ञातृत्वं इति सम्मतिटीकाकृता** श्रीमताऽभयदेवसूरीश्वरेण **अभिहितम्** इति । साम्प्रतं

જ નથી-એવું નથી. આમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય બનવાના લીધે આત્માને પણ પ્રત્યક્ષ કહી શકાય છે. માટે - આત્મા અહંપ્રત્યયથી પ્રત્યક્ષ છે. -એવું જે કહેવામાં આવેલું તે નિર્દોષ જ સમજવું. 'હું ઘટને જાણું છું' એવા અહંપ્રત્યયમાં જ્ઞાનારૂપે 'હું' પદથી જેનું ભાન કરવામાં આવે છે તે શરીર નો નથી જ, કારણ કે બાહ્ય ઈન્દ્રિયના સન્નિકર્ષથી નિયંત્રિત થનાર વિશેષ વિષયતાનો આશ્રય જ્ઞાતા બનતો નથી, જ્યારે શરીર તો બાહ્ય ઈન્દ્રિયથી નિયમ્ય એવી વિશેષ વિષયતાનો આધાર બને છે. 'इदं शरीरं' એવા જ્ઞાનની બહિરિન્દ્રિયનિયંત્રિત વિષયતા શરીરમાં રહે છે જ. જ્ઞાતાથી ભિન્ન ઘટાદિમાં પણ બાહ્યઈન્દ્રિયનિયમ્ય વિષયતા રહે છે. તેથી તે જેમ જ્ઞાતા નથી તેમ શરીરમાં બહિરિન્દ્રિયનિયંત્રિત વિષયતા રહેવાના લીધે તે પણ જ્ઞાતા=જ્ઞાનકર્તા બની શકશે નહિ. જો 'ઘટને હું જાણું છું' એવા પ્રત્યક્ષમાં હું પદનો અર્થ શરીર જ હોય તો અંધકારમાં શરીરનું ભાન ના હોવા છતાં 'હું' એવું જે ભાન થાય છે તે થઈ નહિ શકે. દરેક બાહ્ય ઈન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય હોય ત્યારે પોતાના દેહનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં 'અહં' એવું જ્ઞાન થાય છે. તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે 'હું' પદાર્થ શરીર નથી પરંતુ દેહભિન્ન આત્મા જ છે.

❋ सम्मतितर्कटीकाकारवचनविमर्श ❋

यत्तु.। દેહભિન્ન આત્માની સિદ્ધિ કરવા શ્રી અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજે સંમતિતર્ક ગ્રન્થની ટીકામાં એવું જણાવેલ છે કે - —> જે રીતે 'હું ઘટને જાણું છું' એવા જ્ઞાનનું કર્મ હોવાથી ઘટ જ્ઞાતા=જ્ઞાનાશ્રય નથી, તે જ રીતે 'હું શરીરને જાણું છું' એવા જ્ઞાનનું

परक्तज्ञानाऽविषयत्वमर्थः, अन्यथा 'मामहं जानामी'त्यत्राऽऽत्मनोऽपि कर्मत्वादलग्नकत्वापत्तेः ।

ननु 'कृशोऽहं','गौरोऽहमि'त्यादिप्रत्ययानां देहधर्मैःसहाऽहंकारस्य सामानाधिकरण्यग्रहात् देहस्यैवाहंप्रत्ययवि-

भानुमती

सम्मतिटीकायां —> *न च शरीरादीनां ज्ञातृता, यथाहि शरीरादेः व्यतिरेक्ता घटादयः प्रतीतिकर्मतया प्रतिभान्ति - 'मम घटादयः, अहं घटादीनां ज्ञाता' एवं ' मम शरीरादयः, अहं शरीरादीनां ज्ञाता' इत्येतच्च प्रतीतिकर्मत्वेन घटादीभ्यस्तुल्यत्वात्तच्च शरीरादिसङ्घातस्य ज्ञातृता' <— (सं. त. कां. -१ गा.१-पृ. ३२७) इत्येतं पाठ उपलभ्यते इति ध्येयम् । **तत्र** = तदीयतत्त्वने ज्ञानकर्मतापदस्य **स्वकर्मत्वानुपरक्तज्ञानाविषयत्वमर्थः** इति । स्वं=घट-देहादि, तत्कर्मत्वेनानालेखेऽन्वितं यज्ज्ञानं तद्विरूपितविषयताया अभाव इत्यर्थः । तथाहि घटे 'अहं घटं जानामी'त्येतं स्वानालेखकर्मत्वावगाहिज्ञानस्य विषयत्वं वर्तते 'अहं जानामी'त्येतं घटवृत्तितत्वेन कर्मत्वाख्यविषयतानुल्लेखि-ज्ञानालेखरूपितविषयत्वस्य चाभावो वर्तत इत्यतः घटस्य न ज्ञातृत्वम् । एवमेव शरीरे 'अहं शरीरं जानामी'त्येतं स्वानालेखतया कर्मत्वाभेदधानाविषयतोपरक्तज्ञानाविषयत्वं वर्तते 'अहं जानामी'त्येतं स्ववृत्तितत्वेन कर्मत्वनामक-विषयत्वानवगाहेनो ज्ञानस्य विषयताया अभावो वर्तत इत्यतः शरीरस्य न ज्ञातृत्वम् । आत्मनस्तु स्ववृत्तितत्वेन कर्मत्वानवगाहिज्ञानस्य विषयत्वादेव ज्ञातृत्वमुपपन्नमेवेत्येतं **सम्मतिटीकाकृदा**शयमेतमिति मन्तव्यम् । विपक्षबाधमाह - **अन्यथा** = ज्ञानकर्मताया स्वकर्मत्वानवगाहिज्ञानाविषयत्वार्थे लक्षणमनभ्युपगमे, 'अहं शरीरं जानामी'त्यत्र शरीरस्यैव **'मामहं जानामी'त्यत्र** ज्ञाने **आत्मनोऽपि कर्मत्वात्** आत्मनि ज्ञातृत्वरूप **अलग्नक-त्वापत्तेः,** ज्ञानकर्मत्वस्य ज्ञातृत्वतैर्याधिकरण्याभ्युपगमात् । ततश्चाजां निष्कौशलतः क्रमेलकापात इति न्या-यापातः । कर्मत्वस्य स्ववृत्तितत्कर्मत्वानवगाहिज्ञानीयाविषयत्वाभावार्थकत्वस्वीकारे तु 'मामहं जानामी'त्यत्र कर्तृत्व-कर्मत्वयोस्सामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः, अहंपदार्थे आत्मनि 'अहं घटं जानामी'त्येतमात्मनिष्ठक-र्मत्वानास्कन्दितज्ञानीयाविषयतायास्सत्त्वेन ज्ञातृत्वव्याधिकरणतयाऽस्मदर्थभेदमतस्य स्वकर्मत्वानुपरक्तज्ञानाऽविषय-त्वलक्षणस्य ज्ञानकर्मत्वपदार्थस्य विरहात् । ततो नात्मनो ज्ञातृत्वाभावापातेः, व्याप्यातेरहे व्यापकापातनाऽयो-गादिति । *स्वकर्मत्वानुपरक्तज्ञानाविषयत्वमित्युपलक्षणं स्वकरणत्व-सम्प्रदानत्वाद्यनुपरक्तज्ञानाविषयत्वस्य, तेन 'अहमात्मानमात्मजा जानामी'त्यादावात्मनः करणत्वाद्याश्रयत्वेऽपि न ज्ञातृत्वव्याहतिर्न वा 'चक्षुषाऽहं पश्या-मी'त्येतं चक्षुर्निष्ठतया कर्मत्वानवगाहिनो ज्ञानस्य विषयत्वेऽपि चक्षुषो ज्ञातृत्वापातेः ।*

इत्थमात्मभेदे सर्वत्र दर्शितस्वकर्मत्वाद्यनुपरक्तज्ञानाऽविषयत्वलक्षणस्य ज्ञानकर्मत्वस्य सत्त्वाच्च देहाद्य-तिरेक्तात्मभेदे कृतापि ज्ञातृत्वापातेः, आत्मनस्तु 'घटमहं जानामी'त्येतं स्ववृत्तितत्वेन कर्मत्वाद्यवगाहिज्ञानस्य विषयत्वादेव ज्ञातृत्वव्याहतिरित्येतं हृदयङ्गमतथेयं पर्युपासितगुरुकुलैः ।

प्रसादात् श्रीसरस्वत्याः कृपायास्सद्गुरोस्तथा ।
भानुमतीवितानेऽहि, प्रज्ञोन्मेषो विवर्धते ।।१।।

ननु 'कृशोऽहं', 'गौरोऽहमि'त्यादिप्रत्ययानां *आत्मवदङ्गनाप्रासिद्धानां नात्मगोचरत्वं देहातिरेक्तात्मता-*

કર્મ હોવાથી શરીર પણ જ્ઞાતા=જ્ઞાનાશ્રય બની શકતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનકર્મતા એ જ્ઞાતૃત્વાભાવની વ્યાપ્ય છે. આથી દેહભિન્ન કોઈ પદાર્થ જ્ઞાતાસ્વરૂપે સ્વીકારવો પડશે. એનું નામ જ આત્મા છે. <— અહીં જ્ઞાતૃત્વાભાવના વ્યાપ્યરૂપે જે જ્ઞાનકર્મતાપદાર્થ બતાવેલ છે. તેનો અર્થ એ છે કે પોતાનામાં રહેલા કર્મતાનું અવગાહન ન કરનાર એવા જ્ઞાનની વિષયતાનો અભાવ એ જ્ઞાતૃત્વાભાવનો વ્યાપ્ય છે. 'ઘટં જાનામિ' એવું જ્ઞાન થવા છતાં ઘટમાં કર્મતાનું ભાન જેમાં નથી થતું એવા 'અહં જાનામિ' ઈત્યાકારક જ્ઞાનની વિષયતા ઘટમાં રહેતી ન હોવાથી ઘટ: જ્ઞાતા નથી તેમ 'શરીરમહં જાનામિ' એવું જ્ઞાન થવા છતાં શરીરમાં રહેલ કર્મતાનું ભાન જેમાં થતું નથી એવા 'અહં જાનામિ' ઈત્યાકારક જ્ઞાનની વિષયતાનો અભાવ હોવાથી શરીર પણ જ્ઞાતા થઈ શકતું નથી. જ્યારે આત્મામાં કર્મત્વનું અવગાહન નહિ કરનાર 'અહં ઘટં જાનામિ' એવા જ્ઞાનની વિષયતા રહેતી હોવાથી તેમાં જ્ઞાતૃત્વ રહી શકે છે. લક્ષણો દ્વારા જ્ઞાનકર્મતા પદનો 'સ્વવૃત્તિ કર્મતાઅનવગાહિ વિજ્ઞાનવિષયતાનો અભાવ' એવો અર્થ કરવામાં ન આવે અને તેનો મુખ્યાર્થ= શક્યાર્થ જ માન્ય કરવામાં આવે તો 'મામહં જાનામિ' એવા જ્ઞાનની કર્મતા આત્મામાં રહેવાથી આત્મામાં પણ જ્ઞાતૃત્વ માની નહિ શકાય, કારણ કે જ્ઞાનકર્મતા એ જ્ઞાતૃત્વાભાવની વ્યાપ્ય છે - એવું સમ્મતિટીકાકારનું કથન છે. જ્ઞાતૃત્વાભાવની વ્યાપ્ય જ્ઞાનકર્મતાનો પોતાનામાં રહેનાર કર્મતાના અનવગાહી જ્ઞાનની વિષયતાનો અભાવ-એવો અર્થ માન્ય કરવામાં આવે તો આત્મામાં જ્ઞાતૃત્વ અબાધિત રહેશે, કારણ કે આત્મામાં કર્મતાનું અવગાહન ન કરનાર એવા 'ઘટમહં જાનામિ' ઈત્યાકારક જ્ઞાનની વિષયતા આત્મામાં રહેવાથી તેના અભાવસ્વરૂપ દર્શિત જ્ઞાનકર્મત્વ આત્મામાં રહી શકતું નથી. જ્ઞાતૃત્વાભાવનો વ્યાપ્ય હાજર ન હોવાથી આત્મામાં જ્ઞાતૃત્વ અબાધિત રહેશે.

❀ 'अहं कृशः' प्रतीति अप्रामाणिक ❀

ननु कृ. । અહીં એવી શંકા થાય કે —> 'હું દૂબળો છું, હું ગોરો છું' વગેરે બુદ્ધિઓમાં તો અહંકારનું = અહંત્વનું દેહધર્મ

षयत्वं युक्तमिति चेत् ? न,'सुख्यहं दुःख्यहमि'त्यादिप्रतीतेरहन्त्वस्य सुखादिसामानाधिकरण्यावसायात् । न चास्या भ्रमत्वं, बाधकाभावात् । शरीरे त्विदन्त्वप्रतीतेर्बाधिकायाःसत्त्वादहमिति प्रतीतेः भ्रमत्वम् ।

भानुमती

दिमते सम्भवति, तन्मतानुसारेण शरीरधर्मत्वेन कृशतागौरतादीनामात्मधर्मत्वातिरेहात् शरीरधर्मत्वात् । निरुक्तप्रत्ययेषु कृशता-गौरत्वादीभ्रेः **देहधर्मैः सह अहङ्कारस्य** = अहन्त्वस्य **सामानाधिकरण्यग्रहात्** 'अहं जानो'इत्यादावापे **देहस्यैवाहंप्रत्ययविषयत्वं** अनयगातव्यक्लृप्तत्वात् **युक्तमिति** न शरीरातिरेक्तात्मासिद्धेरिति **चेत्** ?

स्यादवादी तदपाकरोति —> **नेति** । **'सुख्यहं, दुःख्यहमि'त्यादिप्रतीतेः** सर्वानुभवसिद्धायाः **अहन्त्वस्य** = अहङ्कारस्य **सुखादिसामानाधिकरण्यावसायात्** = सुखादिभ्रेरात्मधर्मैः सहैकाधिकरण्यस्य निश्चयात् । न हि सुखादीनां देहधर्मत्वं सम्भवति । समरादावरणशस्त्रादीभ्रेर्भिन्नदेहस्यापि लब्धजयपताकरूप महासांनिध्यकस्य सुखसंवेदनात्, अतिमसृणतूलिका-ताम्बूल-मालतीमांसलामोद-मनोहरललनालालाग्य-सुन्दरशब्दादिषु निर्मलस्यापि राज्ञा व्यापादयितुमादिष्टस्य दुःखानुभवाच्च ।

न च तथाप्यात्मत्वसामानाधिकरण्योपगमे **अस्याः** = सुखादिप्रतीतेः 'इदं रजतमि'तिप्रतीतेरिव **भ्रमत्वमिति वाच्यम्,** तद्भावतिते तदनवगाहनेन **बाधकाभावात्** = 'नेदं रजतमि'तिवत् 'नाहं सुख्यासमि'ति बाधकस्याभावात् न हि कृतार्थश्चित् प्रमाणात् बाधकानवतारे सार्वलौकिकस्वारसिकानुभवप्रामाण्यमपहोतुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् ।

नन् 'अहं सुखी'त्यादिप्रतीतेर्न भ्रमत्वं, 'अहं कृशः' इत्यादिप्रत्ययानां च भ्रान्तत्वमित्यत्र किं निनिमकमित्याशङ्कायामाह —> **शरीरे तु इदन्त्वप्रतीतेः** = 'तपास्तेनो ममेदं शरीरं कृशं, न त्वहं कृशः,' 'मेऽयं देहः कष्टःशतानिमकतो न त्वहं' इत्यादिप्रतीतेः शरीरत्वसामानाधिकरण्येनाहन्त्वावगाहनो **बाधिकायाः सत्त्वात् 'अहमि'ति प्रतीतेः** = अहंप्रत्ययस्य देहगोचरत्वे **भ्रमत्वम्** । अहंप्रत्ययमुद्दिश्य **सम्मतितर्कटीकायामुक्तं** —> सुखादिप्रत्ययैरैक्यहङ्कारस्य समानाधिकरणता 'सुख्यहं, दुःख्यहमि'ति वा । अतो न देहातिरेकता । सत्योच्यते 'गौरोहमि'त्यादिसामानाधिकरण्यदर्शनात्तच्छरीरालम्बनत्वम्' इति तथाप्येतदविचार्यम् - गौरादीनां शरीरादिव्यतिरेक्तानामनहङ्कारास्पदत्वं दृष्टं तद्वच्छरीरादेरतानामापे युक्तं व्यवस्थापयितुम् । तथा च **वार्तिककृतोक्तम्** - —> न ह्यस्य दृष्टुर्दृतित्वं मम गौरं रूपं 'सोऽहम्' इति भवति प्रत्ययः, केवलं मत्वर्थलोपं कृत्वैवं निर्देशति (तत्त्वा.वा.पृ.३४२) इति (सं.त.पृ.३२९) इति । **अनेन** आत्मातिरेकवक्तव्ये 'अहं गुरुः' इत्यस्यापे प्रामाण्यमपहस्तितम्, गुरुत्वानाश्रयेऽहन्त्वतत्त्वात्मानि गुरुत्वावगाहनात् । 'अहं जाने, अहं सुखी' इत्यादिरूपोऽहंप्रत्ययः प्रमारूपः, अदृष्टकारणजन्यत्वात् । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चयेऽपि** —> भ्रान्तोऽहं गुरुरित्येष सत्यमुक्तस्तत्सौ मतः। व्यभिचारीत्वतो नास्य गमकत्वमथोच्यते ।। प्रत्यक्षस्यापि तत्त्वाज्यं तत्सद्भावार्जतिशेषतः । प्रत्यक्षाऽऽभासमत्वच्चेत् ? व्यभिचारि न साधु तत् ।। अहंप्रत्ययपक्षोऽपि नन् सर्वोमेदं समम् । अतस्तद्वदरौ मुख्यं सम्यक् प्रत्यक्षमिष्यताम् ।। (१/८०-८१-८२) इति ।।

કૃશતા, ગૌરતા વગેરે સાથે સામાનાધિકરણ્ય = એકઅધિકરણવૃત્તિત્વ ભાસે છે. કૃશતા, ગૌરતા વગેરે ધર્મો આત્માના તો નથી જ. આમ અહંત્વનું દેહધર્મની સાથે સામાનાધિકરણ્ય ભાસે છે. એનો અર્થ એવો ફલિત થાય છે કે અહંત્વનો આશ્રય દેહ જ છે. આથી 'अहं जानामि' વગેરે અહંપ્રત્યયના વિષયરૂપે દેહને જ માનવો યુક્ત છે, કારણ કે અહંત્વાશ્રયરૂપે એકત્ર અવશ્યકલ્પનો જ અન્યત્ર અહંત્વાશ્રયરૂપે સ્વીકાર કરવામાં લાઘવ છે. માટે દેહાતિરિક્ત આત્માની સિદ્ધિ અપ્રામાણિક છે. <— તો ને અનુચિત હોવાનું કારણ એ છે કે - 'હું સુખી, હું દુઃખી' - વગેરે પ્રતીતિથી અહંત્વમાં સુખાદિનું સામાનાધિકરણ્ય નિશ્ચિત છે. સુખ વગેરે દેહધર્મ તો સંભવી શકતા નથી, કારણ કે શરીરમાં અનેક ઘા પડ્યા હોવા છતાં યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારને સુખનો અનુભવ થાય છે. શરીર દુઃખસાધનસમૂહથી ગ્રસ્ત હોવા છતાં સુખની ઉત્પત્તિ જ્યાં થાય છે તે આત્મા છે - એમ માનવું જ પડશે. ગુલાબજાંબુ ખાતા ખાતા પોતાની પત્નીના કે પુત્રના મોતના સમાચાર મળતાં દુઃખનો અનુભવ થાય છે. અનુકૂળ વિષયો સાથે ઈન્દ્રિયનો સંબંધ હોવા છતાં ત્યારે જેને દુઃખ થાય છે તે આત્મા છે. આથી અહંત્વનો આશ્રય દેહભિન્ન આત્માને માનવો પડશે. 'अहं सुखी' આવી પ્રતીતિને ભ્રમસ્વરૂપ તો કહી ના શકાય, કારણ કે તે પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય પછી કોઈ બાધક જ્ઞાન પાછળથી ઉત્પન્ન થતું નથી. 'नेदं रजतं' આવા બાધક જ્ઞાનના બળથી શુક્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલ પૂર્વકાલીન 'इदं रजतं' એવા જ્ઞાનને અપ્રમાણ કહી શકાય છે. પણ આવો કોઈ બાધક બોધ ઉત્પન્ન થતો નથી. બાધક જ્ઞાનના વિરહમાં પૂર્વોત્પન્ન 'अहं सुखी' એવી પ્રતીતિને ભ્રમ કઈ રીતે કહી શકાય ? જ્યારે 'अहं कृशः' આ પ્રતીતિને તો ભ્રમસ્વરૂપ માની શકાય છે, કારણ કે તે જ વ્યક્તિને 'ममेदं शरीरं कृशं, नाहं कृशः' એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં इदन्त्व સ્વરૂપે જેનો ઉલ્લેખ થયો છે તે શરીરમાં જ કૃશતાનું ભાન થાય છે. તે પ્રતીતિ અહંપદાર્થ આત્મામાં તો નેવી કૃશતાનો નિષેધ જ કરે છે. અહંપદાર્થ અને શરીર બન્ને અલગ અલગ વસ્તુ છે - એમ ઉપરોક્ત પ્રતીતિ દ્વારા સિદ્ધ થવાથી 'अहं सुखी' વગેરે બુદ્ધિમાં અહંત્વરૂપે શરીરનો ઉલ્લેખ માનવામાં આવે તો તે પ્રતીતિ ભ્રમસ્વરૂપ જ કહેવાય. તે પ્રતીતિમાં અહંપદાર્થસ્વરૂપે આત્માનો ઉલ્લેખ માનવામાં આવે તો જ તે પ્રતીતિ પ્રમાત્મક બની શકશે.

तादृशवाक्ये त्वहमिति पदस्य मदुपकारित्वमर्थः यथा स्वकार्यकारिणि 'योऽयं सोऽहमि'ति । 'ममायमात्मे'ति तु न प्रत्ययः, केवलं यादृच्छिकशब्दमात्रमेव । ''शरीरेऽपि'ममेदमि'ति शब्दमात्रमेवेति'' चेत् ? न 'इदमि'त्याकारकविषयतायाश्चक्षुरादिव्यापारनियम्यायाः शरीरचाक्षुषादावबाधात् ।

भात्मती

ननु तर्हि 'अहं कृशः' इत्यादिप्रयोगः कथं लब्धप्रसरः ? कश्च तस्य विषयः ? उच्यते, देहात्मतत्त्वातिरेकं विदुषां पर्षदि न जातुचित् 'अहं कृशः' इत्यादिवाक्यप्रयोगः । शरीरात्मभेदानभिज्ञानां तूष्णीं ज्ञानमात्रे **तादृशवाक्ये** = 'अहं कृशः, अहं स्थूलः, अहं गौरः, अहं श्यामः' इत्यादिवाक्यप्रयोगे **तु 'अहमि'तिपदस्य मदुपकारित्वमर्थः** = स्वोपकारीणि लक्षणा लभ्यते । शरीरस्य स्वोपकारित्वादेव 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमि'ति महर्षीभिरपि गीयते । ततश्च 'अहं कृशः' इत्यादिप्रतीतीनां 'ममोपकारी देहोऽयं कृशः स्थूलः गौरः श्यामः' इत्याद्यर्थो लभ्यते । एतादृशलक्षणाया: समर्थनायाह —> **यथे**ति । स्पष्टार्थम् ।

किञ्च, 'गुर्वी मे तनुः' इत्यादौ भेदप्रत्यक्षदर्शनात् 'अहं गुरुः' इत्यस्य भ्रान्तत्वेन गुरुता । यद्यपि षष्ठ्याः सम्बन्धसामान्यमर्थः तथापि तस्या भेदानेकान्तत्वेन शरीरेऽहन्त्वाध्यासतद्भेदस्य शास्त्रदलोपोत्थमाक्षेपलभ्यत्वेन मुख्येऽन्तर्भूतेत्यत्रेवोक्तप्रत्यक्षेऽहन्त्वव्याधिकरणप्रकारत्वलक्षणभ्रमत्वमाह इति तदाहिते । 'भेदविशेषः सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थः, 'राहोः शिर' इत्यादौ तु बाधाद्भेदांशस्त्यज्यते **इत्यन्ये** । 'अहं सुखी'त्यादिप्रत्यक्षस्य तु नैतत्प्रामाण्यम्, बाधकाभावतारतम्यादिति । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** - गुर्वी मे तनुरित्यादौ भेदप्रत्यक्षदर्शनात् । भ्रान्तताऽभेदमतस्यैतस्य गुरुता नेतरस्य तु ।। (७-८३) इति ।

ननु 'गुर्वी मे तनुः' इत्यादिवत् 'ममायमात्मा' इत्यादेरपि प्रत्यक्षरूपायाः दर्शनात् आत्मतत्त्वस्याप्यहन्तत्वैकाधिकरणमापन्नेतीत्येकं सौख्यतोऽपरप्रत्यूहोरीते चार्वाकाशङ्कानां परकरणकृदाह —> **'ममायमात्मा' इति तु न प्रत्ययः** प्रेक्षावता सञ्जायते । किं तर्हि तत् ? उच्यते, **केवलं यादृच्छिकशब्दमात्रमेव** = आहार्यपदप्रयोगमात्रमेव। न चाहार्यप्रयोगात्कथंचित् तत्सिद्धेः सम्भवति । तदुक्तं **सम्मतिटीकायां** —> ननु 'ममायमात्मा' इति किं न भवति प्रत्ययः ? न भवतीति ब्रूमः । कथं तर्ह्येतदुच्यते ? केवलं शब्द उच्चार्यते, न तु प्रत्ययस्य सम्भवः <— (सं. त. कां.-१ पृ. ३२६) । तदुक्तं **न्यायभूषणेऽपि** —> न हि 'ममाऽयमात्मा' इति शरीरेच्छादेवत् प्रत्यक्षतः प्रतिभाति, नापीन्द्रियवदनुमानेन मत्प्रत्ययविषयतादरूप आत्मा प्रतिभाति, किन्तु 'अहमि'त्यात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यात्मान्तरस्यात्मत्वेन परप्रतीत्यर्थमात्मेति निर्दिशति -'ममात्मा' अहमेतेत्यर्थः (पृ.४९१) ।

अत्रेदमेव **शरीरेऽपि 'ममेदं** कृशं शरीरं' **इति** न प्रत्ययः किन्तु **शब्दमात्रमेवेति** = इच्छाजन्यशब्दप्रयोग एव केवल इति तदतो मुख्यं कथं पिण्डितं स्यात् ? **इति चेत् ? न, 'इदमि'त्याकारकविषयतायाः** = 'इदं शरीरमे'ति प्रतीत्या सिद्धायाः पुरोवर्तित्वलक्षणेदन्त्वप्रकारकत्वौत्सर्गिकविषयत्वानौरुत्पत्तिकविषयत्वायाः **चक्षुरादिव्यापारनियम्यायाः** = चक्षुरादिप्रत्यासत्तिजन्यायाः **शरीरचाक्षुषादौ** = 'ममेदं शरीरमे'त्यादिचाक्षुषादौ **अबाधात्** न

અહંપદાર્થ શરીરભિન્ન આત્મા જ હોવા છતાં 'अहं कृशः' એવો વાક્યપ્રયોગ થાય છે. તેમાં અહંપદનો અર્થ 'મારો ઉપકારી' એવો કરવાનો. માટે 'अहं कृशः' એવા વાક્યપ્રયોગનો અર્થ એવો થશે કે 'मदुपकारी देहः कृशः' અર્થાત્ મારો ઉપકારી દેહ કૃશ છે. દેહ આત્માનો ઉપકારી છે - એ તો સર્વજનવિદિત છે. માટે જ તો 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनं' એવા વાક્યો વૈરાગીઓ પણ અવસરે બોલે છે. જેમ પોતાનું કાર્ય કરનાર વિશ્વાસુ માણસનો ઉદ્દેશીને 'જે આ છે ને હું જ છું,' 'આ આવ્યો એટલે હું આવી ગયો - એમ સમજી લેવાનું' વગેરે વાક્યો બોલાય છે. તેમ સ્વોપકારી શરીરને ઉદ્દેશીને 'હું કૃશ છું' ઇત્યાદિ પ્રયોગ થઈ શકે છે. જેનો અર્થ એવો થશે કે - 'મારું ઉપકારી શરીર કૃશ છે, ગોરું છું, કાળું છે...'વગેરે.

❁ 'મારું શરીર' વાક્યથી શરીર અને આત્મામાં ભેદની સિદ્ધિ ❁

સ્યાદ્વાદી :- મમા.। વળી, બીજી વાત એ છે કે 'મારું શરીર' આવી પ્રતીતિ અને વાક્યપ્રયોગ થાય છે. પછી વિભક્તિ જે બે પદો વચ્ચે રહેલી હોય તે પદોના અર્થોમાં ભેદ હોય છે, જેમ કે 'મારું ઘર' આવી પ્રતીતિથી હું અને ઘર બન્ને ભિન્ન વસ્તુ છે - એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી 'મારું શરીર' આવી પ્રતીતિથી હું = આત્મા અને શરીર વચ્ચે ભેદ સિદ્ધ થશે. 'મારો આ આત્મા'એવી કોઈને પ્રતીતિ થતી નથી. તે તો ફક્ત ઇચ્છાજન્ય તેવા પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ જ છે. જ્યારે —> 'મારું શરીર' આ સ્થલે તેવી પ્રતીતિ થતી નથી, પરંતુ ફક્ત શબ્દપ્રયોગ જ થાય છે. <— એમ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે 'इदं शरीरं गुरु' એવી પ્રતીતિથી શરીરમાં ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારથી નિયમ્ય 'इदं' ઇત્યાકારક વિષયતા અબાધિત છે અને તેવી વિષયતાથી નિરૂપિત વિષયિતા શરીરાદિવિષયક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ વગેરેમાં અબાધિત છે.માટે તેવી પ્રતીતિનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. તેનો અપલાપ અનુચિત છે.ઇદન્ત્વ એ બાહ્ય ધર્મ હોવાથી અને ઇન્દ્રિયવ્યાપારજન્ય હોવાથી આત્મભિન્ન શરીરમાં તેને વાસ્તવિક ધર્મ માનવો પડશે. માટે 'મારું શરીર' એવી પ્રતીતિનો અપલાપ કરીને કેવલ આહાર્ય તથાવિધ શબ્દપ્રયોગ માની ન શકાય. 'ममायमात्मा' એવો બોધ તો માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે

किञ्च, बालशरीरचपलतादीनां युवशरीरे सञ्चारादाद्यशरीरधर्मसङ्क्रमस्य स्वसन्तानवर्तिपूर्वशरीराधीनतया तादृशस्यानुगतस्य कार्मणशरीरस्य तत्सञ्चारितधर्मवतश्चात्मनः सिद्धिः । 'एगे आया पुव्वि दुच्चिण्णाणं दुप्पडिकंताणं कडाणं कम्माणं' इत्यादिक आगमोऽपि विचित्रकर्मभोक्तुरात्मनः सत्तां व्यवस्थापयतीति सर्वमवदातम् ।

चार्वाकमतानुयायिन उच्छृङ्खलनैयायिकास्तु —> ज्ञानादिकं प्रति तादात्म्येन कल्पितकारणताकस्य शरीरस्यैव

भानुमती

'ममेदं शरीरम्'इति केवलं यथाकथञ्चित्तच्छब्दप्रयोगमात्रमेव । प्रकृते त्विदन्तायास्तस्य बाह्यार्थधर्मत्वात् बहिरिन्द्रियजन्यत्वाच्चात्मभिन्ने शरीरे एव पारमार्थिकत्वम् । आत्मनि तु बहिरिन्द्रियव्यापारजन्यतादृशेदन्तायास्तस्य बाधात् 'ममायमात्मा'इति केवलं शब्दप्रयोगमात्रमेव, न तु तादृशप्रमितिरूपे । अत एव 'ममायमात्मा'इत्यादेरप्रयोगादात्मत्वस्याऽहन्तायाश्चाधिकरणत्वं न साधयितुं शक्यते । 'अयमहं गुरुः', इत्यादौ तु गुरुत्वादेरहन्तायाश्चाधिकरणत्वमेव, 'गुर्वी मे इयं तनुः' इत्यत्र शरीरादौ गुरुत्वादेः क्लृप्तत्वात्, इदन्तायाश्च संसर्गितत्वाच्च । 'अहं जानामि, अहं सुखी'त्यादौ तु ज्ञानादेरहन्तायाश्चाधिकरणात्मत्वसामानाधिकरण्यमेव, अन्यथाऽक्लृप्तत्वात्, इदन्तायाश्चाधिकरण्याऽयोगाच्चेति । न च 'मामहं न जानामी'त्यादिप्रतीतेरात्मनो जडत्वापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि न ज्ञानसामान्याभावविषयकत्वमंशे तु विशेषज्ञानाभावविषयकत्वम्, ज्ञानाज्ञानयोरेकत्र विरोधादिति विभावनीयम् । किञ्च बालशरीरचपलतादीनां = बालदेहधर्माणां चापल्यादीनां युवशरीरे सञ्चारात् = सङ्क्रमात् बालशरीरसिद्धिः । यथा युवशरीरे सञ्जातेन चापल्यादिधर्मसञ्चारेण युवशरीरात् प्राक् बालशरीरसिद्धिः तथैव आद्यशरीरधर्मसङ्क्रमस्य = प्रथमदेहे समुपजातस्य चञ्चलतादिधर्मसञ्चारस्य अंशे तुल्ययुक्त्या स्वसन्तानवर्तिपूर्वशरीराधीनतया = स्वकीयसन्ततत्यन्तःपातिना पूर्वतनदेहेन नियमत्वेनैहलौकिकप्रथमदेहपूर्वकालीनदेहसिद्धिः, तत्रापि सम्पन्नस्य पूर्वतनधर्मसञ्चारस्य स्वसन्तानगतपूर्वतनदेहोपोद्मेतकतया तत्पूर्वकालिकशरीरसिद्धेरित्येवं लब्धात्मलाभस्य तादृशस्य = धर्मसङ्क्रमानियामकस्य लाघवेन अनुगतस्य अनादिकालीनस्य कार्मणशरीरस्य सिद्धिः भवति । एवं तत्सञ्चारितधर्मवतश्च = अनादिकालीनस्वकीयकार्मणशरीरसङ्क्रामितधर्मशालिनश्च आत्मनः सिद्धिः तादृशधर्माधारतेवेधया सुकरेत्येतमनुमानांशे अनादिकालीनात्मसिद्धिः ।

अनुमानप्रमाणमुपदर्श्य साम्प्रतमागमप्रमाणेनाऽऽत्मसाधनप्रकारमावेदयति —> एगे आया इति । शेषमतिरोहितार्थम् । तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चयेऽपि —> यः कर्ता कर्मभेदानां भोक्ता कर्मफलस्य च । संसर्ता परिनिर्वाता स ह्यात्मा नान्यलक्षणः ॥ (७/९०) इति ।

दीर्घपूर्वपक्षमावेदयति —> चार्वाकमतानुयायिनः इति देहातिरिक्तात्मप्रतिक्षेपकत्वादेमतानुसारेणः उच्छृङ्खलनैयायिकाः = न्यायदर्शनशब्दात्तल्लक्षणशृङ्खलात उद्गताः तु, अस्य चार्थो 'इत्याहुः'इत्यनेनान्वयः । आत्मवैभवत्वादेमते शरीरव्यतिरिक्तस्य ज्ञानाश्रयत्वच्छेदकत्वे घटाद्यवच्छेदेन ज्ञानाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तन्निवारणकृते

આત્મા બાહ્યઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન હોવાથી બહિરિન્દ્રિયવ્યાપારનિયમ્ય ઈદન્ત્વપ્રકારકવિષયતા તેમાં આવી શકે તેમ ન હોવ થી તેવી વિષયતાથી નિરૂપિત વિષયિતા તે જ્ઞાનમાં બાધિત છે.

❀ કાર્મણશરીર અને આત્માની અનુમાનથી સિદ્ધિ ❀

કિઞ્ચ વા.। વળી, બીજી વાત એ છે કે બાલશરીરના ચંચળતા વગેરે ધર્મોનો યુવાન શરીરમાં સંક્રમ થવાથી ચાપલ્યાદિધર્મયુક્ત યુવાશરીરથી પૂર્વકાલીન બાલદેહ સંક્રામકરૂપે સિદ્ધ થાય છે. તેમ આદ્ય બાલશરીરમાં જે ભય, ચંચળતા વગેરે ધર્મનો સંક્રમ થયો છે, તે પણ પોતાના સંતાનમાં રહેનાર પૂર્વકાલીન દેહને અધીન હોવાથી પ્રથમ બાલદેહની પૂર્વે પણ સ્વસંતાનગત શરીરની સિદ્ધિ થશે. આમ ઉત્તરોત્તર શરીરમાં થયેલ ધર્મસંચારના બળથી પૂર્વ-પૂર્વ શરીરની સિદ્ધિ થશે. તે બધા શરીરને વિલક્ષણ માનવામાં ગૌરવ હોવાથી ધર્મસંક્રમનિયામકસ્વરૂપે અનુગત કાર્મણ શરીરની સિદ્ધિ થશે. અને કાર્મણશરીરિ ભય, ચાપલ્યાદિનો જેમાં સંચાર કર્યો છે તેની સિદ્ધિ તેના આશ્રયસ્વરૂપે થશે. એનું નામ જ આત્મા છે. આમ, આત્માની સિદ્ધિ અનુમાનથી પણ થઈ શકે છે. આ જ રીતે આગમ પ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. આ રહ્યું તે આગમ પ્રમાણ- एगे आया पुव्वि दुच्चिण्णाणं दुप्पडिकंताणं कडाणं कम्माणं....' મતલબ કે પૂર્વે ખરાબ રીતે ભેગા કરેલ, અને જેનું પ્રતિક્રમણ- પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું નથી એવા પોતે જ કરેલા કર્મોને એકલો આત્મા જ ભોગવે છે, અન્ય કોઈ નહિ..' આમ, આગમ પ્રમાણ પણ વિચિત્ર પ્રકારના કર્મોને કરનાર અને તેના વિચિત્ર ફળોને ભોગવનાર આત્માની સત્તાને=વિદ્યમાનતાને વ્યવસ્થિત કરે છે. આ રીતે અત્યાર સુધી બધું બરાબર જ કહેવાયેલ છે.

❀ શરીર જ્ઞાનસમવાયિકારણ - નવ્યનાસ્તિક ❀

[1] चार्वा.। નાસ્તિકમતને અનુસરનારા અને પોતાના દર્શનની શૃંખલામાં = મર્યાદામાં નહિ બંધાનાર નવ્યનૈયાયિકો નવ્યનાસ્તિક

---

૧. આનો ઉત્તરપક્ષ પૃષ્ઠ ૧૨૩ ઉપર છે.

समवायेन ज्ञानादिकं प्रति हेतुत्वकल्पनमुचितम् । न चैवमात्मत्वं जातिर्न स्यात्, पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यादिति वाच्यम्, उपाधिसाङ्कर्यस्येव जातिसाङ्कर्यस्याऽप्यदोषत्वात् । न च तथापि भूतचतुष्कप्रकृतिकत्वेन शरीरस्य पृथि-

भातुमती

अवच्छेदकतया = स्वातिरिक्तावच्छेद्यातिरिक्तेयावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या **ज्ञानादिकं प्रति** = जन्यज्ञानत्वाद्यावच्छेद्ये आत्मसमवेतत्वकर्णावेशेषगुणत्वाद्यावच्छेद्ये वा शरीरस्य शरीरत्वेन तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमतश्चमङ्गीकर्तव्यम् । इत्थं अवच्छेदकतया ज्ञानादिकं प्रति **कल्प्यकारणताकस्य** = कल्पितोमेतकारणताकस्य **शरीरस्यैव समवायेन ज्ञानादिकं प्रति हेतुत्वकल्पनं** = समवायेकारणत्वकल्पनं **उचितम्** । अवच्छेदकतया ज्ञानादौ तादात्म्येन शरीरस्य कारणतोपगमेऽपि समवायेन ज्ञानादिकं प्रति तादात्म्येन देहातिरिक्ते आत्मनि कारणतायाः कल्पनीयत्वेन कार्य-कारणभावलाघवकल्पनापेक्षया समवायेनैव ज्ञानादिकं प्रति तादात्म्येन शरीरस्य कारणतापक्षस्य लघुत्वात्, फल-फलवद्भावलौविध्यादतिरिक्तात्मद्रव्य - तत्परिमाणाद्यकल्पनेन लाघवात् । इत्थञ्च देहस्यैवात्मत्वमस्तु । न चैवं शरीरात्मपदयोः पर्यायतापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टत्वात् । **न च एवं** = देहस्यैवात्मत्वाभ्युपगमे शरीरत्वादि **आत्मत्वं जातिः न स्यात्,** सूर्यादितैजसशरीरे पृथिवीत्वाभावसमानाधिकरणस्य पृथिवीत्ववति घटादावतिव्याप्तस्याऽऽत्मत्वस्य पार्थिवमनुष्यदेहे वर्तमानत्वेन **पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्,** परस्परासमानाधिकरणधर्मयोरेकत्र समावेशस्यैव सङ्कर-लक्षणत्वात्, तस्य च जातेर्बाधकत्वादिति **वाच्यम्, उपाधिसाङ्कर्यस्य** = उपाध्योः सङ्करस्य **इव जातिसङ्करस्याऽप्य-दोषत्वात्,** सङ्कीर्णधर्मयोर्जातित्वे बाधकाभावेऽपि । **न च** स्वसामानाधिकरण्य-स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन यज्जातित्वावच्छेदकत्वं तत्र वर्तते तत्र तज्जातित्वव्यापकत्वं यथा पृथिवीत्वावच्छेदे द्रव्यत्वे पृथिवीत्वव्यापकत्वं, एतल्लक्षणमभङ्ग एव सङ्करस्थले बाधक इति **वक्तव्यम्,** दर्शितोभयसम्बन्धेन जातित्वावच्छेदेन स्वसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाव इति लक्षणस्याऽप्रयोजकत्वात् । **न च तथापि** = सङ्कीर्णधर्मयोर्जातित्वोपग-मेऽपि, **भूतचतुष्कप्रकृतिकत्वेन** = पृथिवी-जलानलानिलचतुष्टयोपादानकारणकत्वेन **शरीरस्य** पृथिवीप्रभृत्य-न्यतरत्वत्वसमावेशे विनिगमनाविरहात्, परस्परं विलक्षणत्वेन पृथिव्यादिषु चतुर्षु पर्याप्त्या शरीरस्य वृत्तित्वासम्भ-

---

બનીને દેહભિન્ન આત્માનો અપલાપ કરવા માટે એમ કહે છે કે —> શરીરઅવચ્છેદેન જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ થાય અને ઘટાદિઅવચ્છેદેન વિભુ આત્મામાં જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ ન થાય એ માટે 'અવચ્છેદકતા સંબંધથી જ્ઞાનાદિ પ્રત્યે તાદાત્મ્ય સંબંધથી શરીર કારણ છે' આ કાર્ય- કારણભાવ પ્રાચીન નૈયાયિકે માનવો આવશ્યક જ છે તો સમવાયસંબંધથી પણ જ્ઞાનાદિ પ્રત્યે શરીરને જ તાદાત્મ્યસંબંધથી કારણ માની લેવું ઉચિત છે. શરીરથી ભિન્ન આત્માની કલ્પના અનાવશ્યક છે. —> આત્મત્વને શરીરનો ધર્મ માનવામાં આવે તો આત્મત્વ ધર્મ જાતિસ્વરૂપ નહિ બની શકે, કારણ કે સૂર્યના તેજસ શરીરમાં પૃથ્વીત્વ નથી રહેતું અને આત્મત્વ ધર્મ રહે છે, ઘટ વગેરેમાં આત્મત્વ ધર્મ નથી રહેતો પણ પૃથ્વીત્વ રહે છે. જ્યારે માનવના પાર્થિવ દેહમાં પૃથ્વીત્વ અને આત્મત્વ બન્ને સાથે રહે છે. પરસ્પર વ્યધિકરણ ધર્મોનો એકત્ર સમાવેશ થવો તેનું નામ જ સાંકર્ય દોષ છે. આત્મત્વનું પૃથ્વીત્વ જાતિ સાથે આ રીતે સાંકર્ય થવાથી આત્મત્વને જાતિસ્વરૂપ માની ન શકાય, કારણ કે સાંકર્ય જાતિત્વબાધક છે. <— આવી શંકા એટલા માટે નિરાધાર છે કે જે રીતે ઉપાધિઓમાં સાંકર્ય દોષાત્મક નથી તેમ જાતિઓમાં સાંકર્ય પણ દોષરૂપ નથી. અહીં એવી શંકા થાય કે —> પૃથ્વી વગેરે ચાર ભૂત શરીરનું ઉપાદાન કારણ છે. તે ચારમાંથી કોઈ એકમાં શરીરનો સમાવેશ કરવામાં કોઈ વિનિગમક તર્ક નથી. અને ચાર વિભિન્ન વસ્તુઓમાં કોઈ એક બીજાનો અભેદ માનવો યુક્તિવિરુદ્ધ હોવાથી તે ચારેયમાં શરીરનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ નથી. આથી પૃથ્વી,જલ આદિ ચાર ભૂતપદાર્થથી ભિન્ન શરીરાત્મક તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવો પડશે. અને તો પછી પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ-આ ચાર જ તત્ત્વ છે. એવી નાસ્તિકપ્રતિજ્ઞાનો લોપ થઈ જશે. આ સ્થિતિને દાર્શનિક દુનિયામાં પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ નામનું નિગ્રહસ્થાન કહે છે. <— તો તેનું સમાધાન એ છે, કે સ્વાશ્રયસમવેતત્વસંબંધથી ગન્ધાદિ(ના વૃત્તિત્વ)નો અભાવ ગન્ધાદિ(ની ઉત્પત્તિ)નો પ્રતિબંધક હોય છે. મતલબ કે અવયવગત ગન્ધાભાવ અવયવીમાં ગન્ધની ઉત્પત્તિનો વિરોધી છે. જો પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતપદાર્થથી શરીરની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો તે શરીરમાં જલાદિગત ગન્ધાભાવ સ્વાશ્રયસમવેતત્વસંબંધથી રહી જશે, કારણ કે સ્વ = ગન્ધાભાવ, તેનો આશ્રય જલ, તેજ વગેરે, તેમાં સમવેત છે શરીર. આમ જલાદિના અવયવમાં રહેલ ગન્ધાભાવ સ્વાશ્રયસમવેતત્વસંબંધથી અવયવી શરીરમાં રહી જવાથી શરીરમાં ગન્ધની ઉત્પત્તિને તે અટકાવી દેશે. જેના પરિણામે શરીર નિર્ગન્ધ થવાની આપત્તિ આવશે. આથી પૃથ્વી, જલ વગેરે ચાર ભૂતપદાર્થને શરીરનું ઉપાદાન કારણ માની ના શકાય. —> માનવદેહને જલાદિપ્રકૃતિક = જલાદિઉપાદાનકારણક ન માનવામાં આવે તો તેમાં જલાદિના ધર્મ ભીનાશ વગેરેની પ્રતીતિ થઈ નહિ શકે. પરંતુ શરીરમાં પરસેવો થતાં ભીનાશ વગેરેનો અનુભવ તો થાય જ છે. માટે માનવ દેહને પાર્થિવ હોવાની સાથે જલીય વગેરે સ્વરૂપ માનવો આવશ્યક છે. <— આ શંકા એટલા માટે નિરાધાર છે કે માનવદેહ પાર્થિવ હોવા છતાં તેમાં જલાદિનો ઉપષ્ટંભક = ધારક સંયોગ હંમેશા રહેવાથી જલાદિસ્વરૂપ ઉપાધિના કારણે પાર્થિવ માનવદેહમાં પાણી વગેરેની ભીનાશ વગેરે ઔપાધિક ધર્મની પ્રતીતિ થવામાં કોઈ બાધા નથી.

ન ચૈ. । જ્ઞાન વગેરેને શરીરગત ધર્મ માનવામાં આવે તો અહીં એક સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય છે કે —> જેમ એક વ્યક્તિને અન્ય વ્યક્તિના શરીરમાં રહેનાર રૂપ, સ્પર્શ વગેરેની જેમ ચાક્ષુષ, સ્પર્શન વગેરે પ્રતીતિ થાય છે તે જ રીતે તેમાં રહેનાર જ્ઞાનાદિ ધર્મનું પણ ચાક્ષુષ, સ્પાર્શન વગેરે થવું જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાનાદિ દેહધર્મ હોય તો દેહધર્મ રૂપ આદિની જેમ જ્ઞાન આદિની સાથે પણ નેત્ર વગેરેનો

व्यादिभिन्नत्वात् पृथिव्यादिचतुष्टयमेव तत्त्वमिति प्रतिज्ञासंन्यास इति वाच्यम्, **स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन गन्धाभावस्य गन्धं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन तस्य भूतचतुष्कप्रकृतित्वाऽयोगात्, पार्थिवादिशरीरे जलादिधर्मस्यौपाधिकत्वादिति । न चैवं परात्मरूप-स्पर्शादीनामिव तत्समवेतज्ञानादीनामपि चाक्षुषस्पार्शने स्यातामिति वाच्यम्, रूपादिषु जातिविशेषमभ्युपगम्य रूपान्य-तद्वत्त्वेन चाक्षुषं प्रति स्पर्शान्यतद्वत्त्वेन च स्पार्शनं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् ।**

भानुमती

तेन **पृथिव्यादिभिन्नत्वात्** = *पृथिव्यादितोरिक्तत्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात्* **पृथिव्यादिचतुष्टयमेव तत्त्वमिति प्रतिज्ञासंन्यासः,** *पञ्चमस्य शरीरतत्त्वस्य सिद्धेः* **इति वाच्यम्,** *अवयवेषु गन्धाविरहेऽवयविनि गन्धोत्पादस्यादर्शनात्* **स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन गन्धाभावस्य** *समवायेन* **गन्धं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन** *नरादिशरीरस्य भूतचतुष्कसमवायिकारणकत्वे गन्धाभावाश्रयजलादिसमवेतत्वात् स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन गन्धाभावावैशिष्ट्यतया नरादिशरीरे समवायेन गन्धोत्पादो न स्यात् । ततश्च निर्गन्धत्वापातेन* **तस्य** = *नरादिदेहस्य* **भूतचतुष्कप्रकृतित्वायोगात्** = *इलादिभूतचतुष्टयसमवायिकारणकत्वासम्भवात् पृथिव्यादिचतुष्काऽतिरिक्तसमवायिकारणकत्वमेव श्रेयः । न च प्रत्येकमवयविनोगमस्योक्तत्वान्नैतद्युक्तमिति* **शङ्कनीयम्,** *यत्र यस्य प्राधान्यं तत्र तस्यैव समवायिकारणत्वोपगमात् यथा मनुजादिशरीरे पृथिवीतत्त्वस्य प्राधान्यात् पार्थिवत्वम् । अत एव 'पृथिवीमयः' इत्यादिश्रुतिः सङ्गच्छते । न चैवं मनुष्यशरीरे क्लेदनाद्यनुपपत्तिः, तस्य जलादिधर्मत्वादिति वक्तव्यम्,* **पार्थिवादिशरीरे** = *नरादिदेहे क्लेदनादेः* **जलादिधर्मस्य औपाधिकत्वादिति** । *पार्थिवशरीरोपष्टम्भकस्य जलानलादिसंयोगस्य सत्त्वात् सर्वदा मानवदेहे क्लेदनोष्माद्युपलब्धेरिति न 'भूतचतुष्टयमेव तत्त्वमि'ति प्रतिज्ञायाः संन्यासप्रसङ्ग इति नव्यनास्तिकाभिप्रायः ।*

न च एवं *ज्ञानादेः शरीरसमवेतत्वाभ्युपगमे* **परात्मरूप-स्पर्शादीनां** = *परात्मत्वेनाभिमतस्य परकीयशरीरस्य तत्समवेतानां च रूप-स्पर्शादीनां* **इव तत्समवेतज्ञानादीनां** = *परकीयशरीरसमवेतानां ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां विशेषगुणानां* **अपि चाक्षुष-स्पार्शने** = *चक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं स्पर्शनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षञ्च* **स्याताम्** *शरीरसंयुक्तयोः नयनत्वगिन्द्रिययोरुक्तशरीरसमवेतज्ञानादिषु स्वसंयुक्तसमवेतत्वप्रत्यासत्त्या सत्त्वादिति* **वाच्यम्, रूपादिषु** = *रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्द-ज्ञानेच्छा-कृत्यादिषु विशेषगुणेषु* **जातिविशेषं** = *वैजात्यं* **अभ्युपगम्य रूपान्यतद्वत्त्वेन** = *रूपाद्यत्वे सति दर्शितवैजात्यमत्त्वेन लौकिकविषयतासम्बन्धेन* **चाक्षुषं** *प्रति* **प्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्यन्वयः** *। तादात्म्यप्रत्यासत्त्या* **स्पर्शान्यतद्वत्त्वेन च** *लौकिकविषयतासम्बन्धेन* **स्पार्शनं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्** । *अयं भावः लौकिकविषयतया चाक्षुषं प्रति तादात्म्येन रूपाद्यदर्शितवैजात्यमतः प्रतिबन्धकत्वं लौकिकविषयतया स्पार्शनं प्रति च तादात्म्यसम्बन्धेन स्पर्शान्य- निरुक्तवैजात्यमतः*

સ્વસંયુક્તસમવાયસન્નિકર્ષ સંભવિત છે. સામગ્રી હોતે છતે કાર્ય અવશ્ય ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. <— તેનું સરળ સમાધાન એ છે કે દેહધર્મ રસ આદિના ચાક્ષુષાદિ પ્રત્યક્ષને રોકવા માટે જે ઉપાય કરવામાં આવશે તેનાથી જ દેહધર્મ જ્ઞાનાદિના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ વગેરેનું નિરાકરણ થઈ જશે. અને તે ઉપાય એ જ છે કે રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શબ્દ, જ્ઞાન, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વગેરે વિશેષ ગુણમાં એક જાતિ માનીને લૌકિકવિષયતાસંબંધથી ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે રૂપાન્યતાદશજાતિવિશિષ્ટને તાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રતિબંધક માની લેવામાં આવે. આવો પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવ માનવાથી દેહધર્મ જ્ઞાનાદિના ચાક્ષુષની આપત્તિ નહિ આવે, કારણ કે જ્ઞાનાદિ વિશેષ ગુણ રૂપભિન્ન છે. તેમ જ દર્શિત જાતિવિશેષનો સ્વીકાર કરીને વિષયતાસંબંધથી સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સ્પર્શાન્યતાદશજાતિવિશિષ્ટને તાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રતિબંધક માની લેવાથી જ્ઞાનાદિના સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષની આપત્તિને પણ અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે જ્ઞાનાદિ સ્પર્શાન્ય હોતે છતે દર્શિતજાતિવિશેષવિશિષ્ટ છે. આમ, જ્ઞાનાદિને દેહધર્મ માનવા છતાં અને તેમાં સ્વસંયુક્તસમવાયસંબંધથી સ્પર્શનઇન્દ્રિય રહેવા છતાં પણ તેના ચાક્ષુષ, સ્પાર્શન વગેરેની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. આ રીતે પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવ માન્ય કરવામાં આવે તો જ દેહધર્મ રસ, ગન્ધ વગેરે વિશેષ ગુણોના અચાક્ષુષ, અસ્પાર્શન વગેરેની સંગતિ થઈ શકશે. રસ રૂપભિન્ન તથા સ્પર્શભિન્ન છે અને દર્શિત જાતિવિશેષથી વિશિષ્ટ છે. આથી તે ચાક્ષુષ અને સ્પાર્શનના પ્રતિબંધકતાવચ્છેદક ધર્મનો આશ્રય બની જવાથી ત્યાં વિષયતાસંબંધથી ચાક્ષુષ અને સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન નહિ થાય. અર્થાત્ રસના ચાક્ષુષની કે સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષની આપત્તિ નહીં આવે. આમ અમે બતાવેલો પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવ અવશ્ય-ક્લૃપ્ત હોવાથી અમારા મતે ગૌરવ દોષનો અવકાશ રહેતો નથી. રૂપમાં દર્શિત જાતિવિશેષ હોવા છતાં રૂપ પોતે રૂપ ભિન્ન ન હોવાથી રૂપાન્યતાદશ-જાતિમત્ત્વસ્વરૂપ પ્રતિબંધકતાઅવચ્છેદક ધર્મથી રહિત બને છે. તેથી ચક્ષુનો સ્વસંયુક્તસમવાય સન્નિકર્ષ હોતે છતે તેનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે. આ જ રીતે સ્પર્શ પણ દર્શિતજાતિવિશેષાશ્રય હોવા છતાં સ્પર્શભિન્ન ન હોવાથી સ્પર્શાન્ય દર્શિત જાતિમત્ત્વ સ્વરૂપ સ્પાર્શનપ્રતિબંધકતાઅવચ્છેદક ધર્મથી રહિત બને છે. તેથી સ્વસંયુક્તસમવાયસંબંધથી સ્પર્શન ઈન્દ્રિય સ્પર્શમાં રહેતાં તેનું સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે. આથી જ્ઞાનાદિને દેહ ધર્મ માનવામાં કોઈ દોષ નથી આવતો. - આવું નવ્યનાસ્તિકનું મંતવ્ય છે.

इत्थमेव रसादीनामचाक्षुषाऽस्पार्शनत्वनिर्वाहात् ।

अथैवं स्वज्ञानादेरपि कथं प्रत्यक्षमिति चेत् ? मनसैवेत्यवेहि ।

भानुमती

प्रतिबन्धकत्वमिति प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावो नवीननास्तिकैरभ्युपगम्यते । ज्ञानादिषु शरीरसमवेतेषु निरुक्तवैजात्यस्येव रूपान्यत्वस्य सत्त्वेन चाक्षुषप्रतिबन्धकता स्पर्शान्यत्वस्य च सत्त्वेन स्पार्शनप्रतिबन्धकतेति तत्र स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेन चक्षुःस्पर्शनोद्रेचयोः सत्त्वेऽपि न लौकिकविषयतया चाक्षुषस्य स्पार्शनस्य वोत्पत्तिः सम्भवति, प्रतिबन्धकसत्त्वदशायां कार्योत्पादायोगात् । रूपे वैजात्यस्य सत्त्वेऽपि रूपान्यत्वस्य विरहेण विशेषगुणाभावप्रयुक्तावौशेषःप्रतिबन्धकाभावस्य सत्त्वात् स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेन चक्षुषस्सत्त्वे लौकिकविषयतया चाक्षुषमनपायम् । एवं स्पर्शे वैजात्यस्य सत्त्वेऽपि स्पर्शान्यत्वस्य विरहात् स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेन स्पर्शनेन्द्रियसत्त्वदशायां विषयतया स्पार्शनमापे निरपायम्, विशेषगुणाभावप्रयुक्तावौशेषःप्रतिबन्धकाभावस्य सत्त्वादेव। **इत्थमेव** *= प्रदर्शितप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावस्वीकारे एव,* **रसादीनामचाक्षुषाऽस्पार्शनत्वनिर्वाहात् ।** *रसगन्धादिषु विशेषगुणेषु रूपान्यत्वस्य स्पर्शान्यत्वस्य च सत्त्वेन तादात्म्येन तेषां चाक्षुष-स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वात्तत्र लौकिकविषयतयाऽचाक्षुषत्वमस्पार्शनत्वञ्च निर्वहतः । प्रकृतप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावानङ्गीकारे तु रूप-स्पर्शयोरेव तत्र स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेन नयन-त्वगिन्द्रियोः सत्त्वदशायां विषयतासम्बन्धेन चाक्षुष-स्पार्शने स्यातामेव रसाद्यचाक्षुषत्वाऽस्पार्शनत्वानुरोधेनाऽवश्यक्लृप्तप्रतिबन्धकतयैव ज्ञानाद्यचाक्षुषत्वाऽस्पार्शनत्वोपपत्तेर्न गौरवं, न वा ज्ञानादीनां शरीरसमवेतत्वे किञ्चिद् बाधकमस्तीति नूतननास्तिकाकूतम् ।*

यद्वा गुरुत्वादेरिवास्तु ज्ञानादीनामेव चक्षुराद्ययोग्यत्वम् । तत एव न ज्ञानादीनां चाक्षुषत्वाद्यापत्तिः । अत एव रूप-रस-गन्धादिषु वैजात्यमुपकल्प्य रूपान्यतद्वत्त्वेन चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया रस-गन्धादेरेव चक्षुराद्ययोग्यत्वमस्तु इत्युक्तावापि न क्षतिः ।

अथ एवं *= रूपान्यतद्वत्त्वादिना चाक्षुषादिप्रतिबन्धकत्वकल्पनो रस-गन्ध-ज्ञानादीनां वा चक्षुराद्ययोग्यत्वोपगमे परकीयज्ञानादीनां साक्षात्कारवारणे* **स्वज्ञानादेरपि कथं** *'अहं जानामि, इच्छामी'त्याद्याकारकं सार्वलौकिकं स्वार्थिकं* **प्रत्यक्षं** *स्यात् ? इति* **चेत् ? न,** *स्वज्ञानादेरचाक्षुषत्वेऽपि* **मनसैव** *तत्प्रत्यक्षसम्भवात्* **इत्यवेहि** *= इति त्वं जानीहि । न हि त्वं ज्ञानादेः चक्षुराद्ययोग्यत्वमेव मनोऽयोग्यत्वं स्वीकुर्मः । **न चैवं** स्वात्मन इव परात्मनोऽपि मानसप्रत्यक्षप्रसङ्गो दुर्वारः, न चेष्टापत्तिः कर्तुं युज्यते परात्मप्रत्यक्षे तद्गतज्ञानादेरपि मानसत्वापातात्, ज्ञानादिकमृते तन्मानसस्याऽसम्भवादिति* **वाच्यम्,** *तत्तदात्ममानसे तत्तदात्मत्वेन हेतुत्वोपगमात् । परेषां तु अतच्छेदकतया तत्तदात्ममानसत्वाद्यच्छेदं प्रति तादात्म्येन तत्तच्छरीरस्य कारणत्वमाहोस्वित् समवायेन तत्तदात्ममानसत्वाद्यच्छेदं प्रति समवायेन विजातीयतत्तन्मनःसंयोगस्य कारणत्वं ? इत्यत्र विनिगमनाविरहात् ।*

❀ नव्यनास्तिकमते मननो स्वीकार ❀

અથૈ.। અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે —> શરીરને આત્મા માનવા છતાં પરકીય જ્ઞાન વગેરેનું આપણને પ્રત્યક્ષ થતું નથી તો પછી પોતાના જ્ઞાન વગેરે વિશેષગુણનું પ્રત્યક્ષ કઈ રીતે થઈ શકશે ? <— આનો જવાબ એ છે કે જ્ઞાન વગેરે વિશેષગુણો ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ વગેરે માટે અયોગ્ય હોવા છતાં તે માનસ પ્રત્યક્ષને યોગ્ય હોવાથી તેનુ મન દ્વારા જ માનસ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. —> મન તો આંખથી દેખાતું નથી, સ્પર્શન ઈન્દ્રિયથી અડી શકાતુ નથી. તો પછી મનની સિદ્ધિમાં નાસ્તિકમને પ્રમાણ શું છે ? <— આ સમસ્યાનું સમાધાન એ છે કે અનુમાન પ્રમાણથી મનની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. અનેક બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો પોતપોતાના અનેક વિષયો સાથે એક જ સમયે સન્નિકર્ષ હોવા છતાં એક સાથે અનેક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થવાથી મન નામના પદાર્થની અનુમિતિ થાય છે. આથી મનની અનુમિતિનું જનક અનુમાન જ મનની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ છે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> ''અનુમિતિ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષવિલક્ષણ પ્રમાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેના ઉત્પાદક અનુમાનને પ્રત્યક્ષથી અતિરિક્ત પ્રમાણ માનવું પડશે. જો તેમ માન્ય કરવામાં આવે તો તે અવસ્થામાં 'પ્રત્યક્ષ જ એકમાત્ર પ્રમાણ છે, એનાથી અતિરિક્ત કોઈ પ્રમાણ નથી' એવા નાસ્તિકસિદ્ધાન્તનો લોપ થવાથી નવ્યનાસ્તિક અપસિદ્ધાન્ત નામના નિગ્રહસ્થાનથી નિગૃહીત થઈ જશે.'' <— તો તેના સમાધાનમાં નૂતનનાસ્તિકશિરોમણિ એવું સમાધાન આપે છે કે —>

❀ અનુમિતિ માનસપ્રત્યક્ષ જ છે-નવ્ય નાસ્તિક ❀

નવ્યનાસ્તિકઃ- અનુમિ.। અનુમિતિ એ કોઈ અતિરિક્ત પ્રમા નથી, પરંતુ તે એક પ્રકારનું માનસ પ્રત્યક્ષ જ છે. મતલબ કે અનુમિતિત્વ એ માનસત્વનો વ્યાપ્ય ધર્મ છે, નહિ કે માનસત્વનો વિરોધી ધર્મ. જો અનુમિતિને પ્રત્યક્ષથી અતિરિક્ત પ્રમા માનવામાં આવે તો જ વિલક્ષણ પ્રમાના ઉત્પાદકસ્વરૂપે અનુમાન નામના સ્વતંત્ર પ્રમાણની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિને અવકાશ રહે છે. પરંતુ

मनःसिद्धौ किं मानमिति चेत् ? अनुमानमेव । न चानुमानोपगमेऽपसिद्धान्तः, अनुमितित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वाभ्युपगमात् । न च शरीरस्याऽऽत्मत्वे मृतकलेवरेऽपि ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्, विजातीयमनःसंयोगाभावात् । आत्मनः शरीरानतिरेके संयोगस्य पृथक्प्रत्यासत्तित्वाऽकल्पनेन लाघवम् ।

भातृमती

न चैवं बालशरीरानुभूतस्य सुताऽस्मरणप्रसङ्गः, बालशरीरस्य विनष्टत्वादीति **वाच्यम्,** पूर्वघटकपालानन्तरं खण्डघटे कारणगुणप्रक्रमेण तद्गुणसङ्क्रमवत् पूर्वशरीरानाशोत्तरमुत्तरशरीरे पूर्वशरीरगुणसङ्क्रमात् । न चैतन्मतव्याविज्ञानादावतत्त्वज्ञानादिहेतुताकल्पनौ गौरवमीति वक्तव्यम्, फलमुखत्वेन तस्याऽदोषत्वात् । मास्तु ताऽतत्त्वधी, विजातीयसंयोगेनैवातत्त्वधीसिद्धेः । तथा च शरीरान्तरोत्पादेऽपि शरीरत्वघटकजातीयसंयोगविशेषगुणवृत्तिसंस्कारात् मनसैव तादृशस्मरणोपपत्तेः ।

ननु **मनःसिद्धौ** एव **किं मानम्** ? प्रत्यक्षेण तस्यात्मन इवानुपलब्धेरिति चेत् ? तर्हि **अनुमानमेव** तत्र मानं किं न स्यात् ? सुखपक्षज्ञानत्वादनुत्पत्तेर्मनसो लिङ्गत्वात् । **न च** स्यादेतत् तत्र तन्मानं परं नास्तेकस्य तत्र प्रमाणत्वेन अनुमानोपगमेऽपसिद्धान्तः स्यादिति **वक्तव्यम्, अनुमितित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वाभ्युपगमात् ।** मानसप्रत्यक्षातिशेषरूपमेतानुमितेरिष्टं न तु परोक्षम् । प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाभ्युपगमे एतावान्नेष्टसाधनताक्षतिकाशात् । **न चैवं** 'तर्हि न साक्षात्करोमी'त्यादिप्रतीतिरनुपपन्ना स्यादिति **वाच्यम्,** गुरुत्वादातिव तत्र लौकिकविषयत्वाभावादेव तदुपपत्तेः । युक्तश्चैतत्, अनुमितेत्वात्तच्छेदं प्रति चाक्षुषादेसामग्रीनैरपेक्ष्यतया प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेन लाघवात् । अनेनानुमितेत्वस्य मानसत्वातिरोधित्वमपि निरस्तम् । **न च शरीरस्यात्मत्वे** स्वीक्रियमाणे देहस्य ज्ञानसमवायिकारणत्वापत्तेः **मृतकलेवरेऽपि** किमुत लिङ्गामूर्त्तत्वाद्यापन्नदेहः इत्यपिशब्दार्थः, **ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्,** तत्सामग्रीसत्त्वादिति **वाच्यम्,** तदानीं शरीरे **विजातीयमनःसंयोगाभावात्** = ज्ञानासमवायिकारणस्य विजातीयमनःसंयोगस्य विनष्टत्वात् न तत्र तदानीं ज्ञानोत्पादः, सामग्रीवैकल्ये कार्यार्जनासम्भवात् ।

किञ्च, **आत्मनः शरीरानतिरेके** = देहात्मभेदाभावे स्वीक्रियमाणे **संयोगस्य पृथक्प्रत्यासत्तित्वाकल्पनेन लाघवमिति** । इदमपाभेदतत्त्वार्वाकाकूतम् - आत्मशरीरवादिमते आत्मनः मानसप्रत्यक्षं प्रति मनसः

ઉપરોક્ત રીતે અનુમિતિનો માનસ પ્રત્યક્ષવિશેષમાં અંતર્ભાવ કરી દેવાથી તેની સંભાવના પણ નથી રહેતી. માટે અપસિદ્ધાંત નામના નિગ્રહસ્થાનનો પણ ત્યાગ થઈ જશે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> શરીરને જ આત્મા માનવામાં આવે તો મૃતદેહમાં પણ જ્ઞાનઆદિ ગુણોને ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે. શરીરાત્મક જ્ઞાનસમવાયિકારણ હાજર હોવાથી મડદામાં પણ જ્ઞાન આદિનો જન્મ થવો જ જોઈએ. <— તો તે એટલા માટે નિરાધાર છે કે જેમ જ્ઞાનનું સમવાયિકારણ દેહ છે તેમ જ્ઞાનાદિનું અસમવાયિકારણ વિજાતીયમનઃસંયોગ છે. જીવંત દેહમાં જ્ઞાનજનક વિજાતીયમનોયોગ હોવાથી તેમાં જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. મૃતદેહમાં જ્ઞાનજનક વિજાતીય મનોયોગ ન હોવાના કારણે જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ તેમાં નથી થતી. સામગ્રી કાર્યની જનક છે,એકાદ કારણ નહીં. માટે શરીરને જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ માનવમાં કોઈ વાંધો નથી.

❀ शरीरआत्मवादीमते प्रत्यासत्तिलाघव ❀

आत्मनः । શરીરને જ આત્મા માનવામાં એક લાભ એ છે કે સંયોગને પ્રત્યક્ષજનક પ્રત્યાસત્તિરૂપે માનવાની કોઈ આવશ્યકતા રહેતી ન હોવાથી તેના બદલે પાંચ પ્રકારની જ પ્રત્યાસત્તિને લૌકિકસાક્ષાત્કારજનક માનવી પડશે. આમ પ્રત્યાસત્તિ લાઘવ પ્રાપ્ત થશે. તે આ રીતે, આત્મશરીરવાદીના મતે આત્માના માનસ પ્રત્યક્ષની કારણતાઅવચ્છેદક પ્રત્યાસત્તિ સ્વસંયુક્તસમવેતત્વ થશે. સ્વ = મન, તેનાથી સંયુક્ત = શરીરાવયવ, તેમાં સમવેત છે શરીર. સ્વસંયુક્તસમવેતત્વસંબંધથી મન શરીરમાં રહેવાથી ત્યાં વિષયતાસંબંધથી શરીરાત્મક આત્માનું માનસ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થશે. શરીરાનિરિક્ત આત્મવાદી પ્રાચીનનૈયાયિક વગેરેના મતાનુસારે આત્મા નિરવયવ હોવાથી મનનો આત્મા સાથે સ્વસંયુક્તસમવેતત્વ સંબંધ થઈ નહિ શકે. આથી આત્માના માનસપ્રત્યક્ષની સંગતિ કરવા માટે સ્વસંયોગસંબંધને જ આત્મમાનસપ્રત્યક્ષકારણતાઅવચ્છેદક પ્રત્યાસત્તિરૂપે માન્ય કરવો પડશે. સ્વ=મન. તેનો સંયોગ આત્મામાં હોવાથી મન સ્વસંયોગસંબંધથી આત્મામાં રહીને ત્યાં વિષયતાસંબંધથી માનસ પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરશે. અર્થાત્ આત્મવિષયકમાનસ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થશે. આ રીતે શરીરાનિરિક્ત આત્મવાદીના મતમાં આત્મગોચર માનસપ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ માટે સંયોગને સ્વતંત્રરૂપે પ્રત્યક્ષકારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ માનવો આવશ્યક બને છે, જ્યારે દેહાત્મવાદીના મતે કોઈ પણ પ્રત્યક્ષની કારણતાઅવચ્છેદક પ્રત્યાસત્તિસ્વરૂપે સંયોગનો સ્વતંત્ર સ્વીકાર આવશ્યક નથી. ઘટાદિનું પ્રત્યક્ષ પણ સ્વસંયુક્તસમવેતત્વસંબંધથી ચક્ષુ વગેરે ઉત્પન્ન કરશે. જેમ કે સ્વ=ચક્ષુ, તેનાથી સંયુક્ત=કપાલ અને તેમાં સમવેત છે ઘટ. આથી ચક્ષુ સ્વસંયુક્તસમવેતત્વસંબંધથી ઘટમાં રહીને ત્યાં વિષયતા સંબંધથી ઘટવિષયક ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરશે. અવયવ સાથે ઈન્દ્રિય સન્નિકર્ષ થવાથી જ અવયવીનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. દ્રવ્યનું અને દ્રવ્યસમવેતનું પ્રત્યક્ષ સ્વસંયુક્તસમવેતત્વસંબંધથી થઈ જવાથી સંયોગને પૃથક્ પ્રત્યક્ષકારણતાઅવચ્છેદકસંબંધ માનવાની આવશ્યકતા

न च **द्व्यणुकपरमाणुरूपाद्यप्रत्यक्षत्वाय चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायत्वादिना प्रत्यासत्तित्वे त्रुटिग्रहार्थं संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वावश्यकमिति** वाच्यम्, **द्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षे उद्भूतरूप-महत्त्वयोः समवाय-सामानाधिकरण्याभ्यां**

भानुमती

स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणत्वं सम्भवति, देहस्वरूपस्याऽऽत्मनः मनःसंयुक्तावयवसमवेतत्वात् । परं शरीरातिरिक्तात्मवादिमते आत्मनो निरवयवत्वेन तत्र मनसः स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धो न सम्भवतीति स्व-संयोगसम्बन्धस्य तत्प्रत्यक्षकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तेर्विधया कल्पनीयत्वम् । शरीरात्मवादिमते तु लौकिकविषयतया द्रव्य-तत्समवेतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेनैवेन्द्रियस्य कारणत्वमभ्युपगम्यते । तथाहि घटस्य चक्षुःसंयुक्तकपालसमवेतत्वेन घटरूपादेश्च चक्षुःसंयुक्तघटसमवेतत्वेन चक्षुषः तत्र स्वसंयु-क्तसमवेतत्वसम्बन्धेन सत्त्वात्तत्र लौकिकविषयतया चाक्षुषोत्पत्त्युपपत्तेः सुकरा । अतो नात्मशरीरवादिभ्यः संयोगस्य स्वातन्त्र्येण लौकिकविषयतासम्बन्धावच्छिन्न-द्रव्यप्रत्यक्षनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वं कल्पनीयमिति लाघवम् ।

केचित्तु *आधुनिकाः 'शरीरातिरिक्तात्मानुपगमेन शरीरात्मनोः संयोगाऽकल्पनलाघवमि'ति व्याचक्षते, **तदसत्,** आर्षेमग्रन्थाऽलक्ष्यताप्तेः ।*

*नव्यचार्वाक आतिरिक्तात्मवादिशङ्कामपाकर्तुमावेदयन्ति - **न चेति** । अस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः । **द्व्यणुक-परमाणुरूपाद्यप्रत्यक्षत्वाय** = द्व्यणुक-परमाणु-चक्षुरादीन्द्रियसमवेतरूपादीनामचाक्षुषत्वोपपत्तये **चक्षुःसंयुक्तमह-दुद्भूतरूपवत्समवायत्वादिना प्रत्यासत्तित्वे** = चक्षुषःस्वसंयुक्तसमवायसंसर्गस्य स्वसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्स-मवायत्वेन द्रव्यसमवेतचाक्षुषकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वस्वीकारस्यावश्यकत्वे इति । अयं शङ्काकर्तुराशयः - स्वसंयुक्त-समवायस्य स्वसंयुक्तसमवायत्वेन लौकिकप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वोपगमे द्व्यणुक-परमाणु-रूपयोः चाक्षुषत्वापत्तेर्दुर्वारा, चक्षुषः स्वसंयुक्तसमवायसम्बन्धेन तत्र सत्त्वात् । न च तत्प्रत्यक्षं भवति । अतः चाक्षुष-कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिमध्ये महत्त्वस्य प्रवेशः शरीरात्मवादिनाऽवश्यकर्तव्यः । तथापीन्द्रियापेक्षाचरूपा-देश्चाक्षुषप्रसङ्गो दुर्वारः, तत्र स्वसंयुक्तसमवेतत्वसम्बन्धेन चक्षुषः वृत्तित्वसम्भवात् । अतः तदप्रत्यक्षत्वानुरो-धेनोद्भूतरूपस्यापि तत्र निवेशः कार्यः । ततश्च लौकिकविषयतासंसर्गेण द्रव्य-तत्समवेतगोचरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति स्वसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवेतत्वसंसर्गेण चक्षुर्मनःस्पर्शनान्यतमेन्द्रियस्य कारणत्वं देहात्मवादिना स्वी-कर्तव्यम् । तथा च त्रसरेणुसाक्षात्कारानुपपत्तेः, तत्समवायिनो द्व्यणुकस्य महत्त्वहीनत्वेन त्रुटौ स्वसंयु-क्तमहदुद्भूतरूपवत्समवेतत्वसंसर्गेण चक्षुरादेरसत्त्वात् । अतः **त्रुटिग्रहार्थं** = त्रसरेणुचाक्षुषोपपत्तये **संयोगस्य** स्वातन्त्र्येण **प्रत्यासत्तित्वं** = लौकिकप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकसन्निकर्षत्वं **आवश्यकम्** । इत्थञ्च त्रुटेश्चाक्षुषा-नुरोधेन चक्षुषः स्वसंयोगसम्बन्धेन प्रत्यक्षकारणत्वाभ्युपगमे शरीरात्मवादिनः 'संयोगस्य पृथक्प्रत्यासत्तित्वा-ऽकल्पनलाघवमि'ति वचनं प्लवते, उभयत्र तुल्यगौरवादिति देहाभिन्नात्मवादिनस्तात्पर्यम् ।*

*तन्वात्मवादिनो दर्शितशङ्कामपाकर्तुमाहुः ---> **द्रव्य-तत्समवेतप्रत्यक्षे** = लौकिकविषयतया द्रव्य-तत्स-*

દેહાત્મવાદીના મતમાં ન હોવાથી લાઘવ સ્પષ્ટ જ છે.

ન ચ દ્વ.। અહીં દેહભિન્ન આત્મવાદી તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> "દ્વ્યણુક, પરમાણુ, અને ચક્ષુ આદિના રૂપ વગેરેના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષના વારણ માટે ચક્ષુસંયુક્તસમવાયને ચક્ષુસંયુક્તમહદુદ્ભૂતરૂપવત્સમવાયત્વરૂપે જ ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કારની કારણતાનો અવચ્છેદક સંબંધ માનવો પડશે. જેના ફળસ્વરૂપે દ્વ્યણુક અને પરમાણુમાં મહત્ત્વ તથા ચક્ષુ વગેરેમાં ઉત્કટરૂપ ન હોવાથી દ્વ્યણુક, પરમાણુ અને ચક્ષુ વગેરેના રૂપની સાથે નયનનો સ્વસંયુક્તમહત્ઉદ્ભૂતરૂપવિશિષ્ટસમવાય સંબંધ અશક્ય બની જવાથી આપાદિત ચાક્ષુષનો પરિહાર થઈ જશે. પરંતુ આ સ્થિતિમાં એક નવી સમસ્યા એ ઉપસ્થિત થશે કે ત્રસરેણુનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થઈ નહીં શકે. આનું કારણ એ છે કે ત્રસરેણુના અવયવ દ્વ્યણુકમાં મહત્ત્વ = મહત્પરિમાણ ન હોવાથી સ્વસંયુક્તમહદુદ્ભૂતરૂપવિશિષ્ટસમવાય સંબંધથી ત્રસરેણુમાં રહી શકે તેમ નથી. પરંતુ ત્રસરેણુનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ તો થાય છે જ. માટે ત્રસરેણુના ચાક્ષુષની સંગતિ કરવા માટે તો સંયોગને સ્વતંત્રરૂપે પ્રત્યક્ષકારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ માનવો પડશે. તો જ ચક્ષુ સ્વસંયોગસંબંધથી ત્રસરેણુમાં રહેવાને લીધે ત્યાં વિષયતાસંબંધથી ત્રસરેણુવિષયક, ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકશે. આમ ત્રસરેણુચાક્ષુષની અન્યથા અનુપપત્તિથી સંયોગને પૃથક્ સાક્ષાત્કારકારણતાઅવચ્છેદકપ્રત્યાસત્તિસ્વરૂપે માનવો આવશ્યક છે જ. તો પછી દેહાત્મવાદીના મતમાં પ્રત્યાસત્તિલાઘવ કઈ રીતે શક્ય થશે ?" <—

⚜ ઉત્કટરૂપ અને મહત્ત્વ સ્વતંત્ર રીતે પ્રત્યક્ષકારણ - નવ્યનાસ્તિક ⚜

દ્રવ્યત.। પરંતુ આ દલિલ અયોગ્ય હોવાનું કારણ એ છે કે લૌકિકવિષયતા સંબંધથી દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સમવાયસંબંધથી ઉત્કટરૂપ

स्वातन्त्र्येण हेतुत्वे दोषाभावात् ।

किञ्चैवमुद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकं द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव न त्वात्मेतरत्वमपि तत्र निविशत इत्यपि लाघवमित्याहुः ।

भानुमती

मवेतगोचरप्रत्यक्षमात्रं प्रति, ***उद्भूतरूप-महत्त्वयोः समवाय-सामानाधिकरण्याभ्यां स्वातन्त्र्येण*** *= पृथक् **हेतुत्वे** स्वीक्रियमाणे* **दोषाभावात्** *। इदं देहात्मवादितात्पर्यं - लौकिकविषयतया द्रव्यसाक्षात्कारे महत्त्वोद्भूतरूपयोः समवायेन द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षं प्रति च तयोस्सामानाधिकरण्येन कारणत्वमुपेयते, न तु प्रत्यक्षकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिमध्ये महत्त्वोद्भूतरूपयोर्निवेशः क्रियते । ततश्च द्रव्य-तत्समवेतप्रत्यक्षं प्रति स्वसंयुक्तसमवेतत्वसंसर्गेण चक्षुरादेर्हेतुत्वमनपायम् । स्वसंयुक्तसमवायसन्निकर्षेण चक्षुर्वीते द्व्यणुके समवायेन द्व्यणुकपरमाणुरूपादौ च सामानाधिकरण्येन महत्त्वस्य, इन्द्रियपिशाचादौ समवायेन तदीयरूपादौ च सामानाधिकरण्येनोद्भूतरूपस्य विरहान्न तत्प्रत्यक्षापत्तिः । न ह्यापादकविरहे आपादनमर्हति । इत्थं प्रत्यक्षप्रत्यासत्तिमध्ये महत्त्वोद्भूतरूपयोरनिवेशात्त्रुटिचाक्षुषमनपायम्, स्वसंयुक्तसमवायसन्निकर्षेण चक्षुर्वीशिष्टे त्रसरेणौ समवायेन महत्त्वोद्भूतरूपयोस्सत्त्वात् । अतो न त्रुटिचाक्षुषानुरोधेन संयोगस्य पृथक्प्रत्यासत्तित्वकल्पनमावश्यकम्, अन्यथानुपपत्तेर्विरहात् ।*

किञ्च एवं *= शरीरस्यैवात्मत्वाभ्युपगमे, शरीरात्मकस्यात्मनः प्रत्यक्षत्वात्* **उद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकं** *केवलं* **द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव, न तु आत्मेतरत्वमपि तत्र** *= उत्कटरूपजन्यतावच्छेदकशरीरे* **निविशते,** *शरीरादभिन्ने आत्मनि सदैवोद्भूतरूपस्य सत्त्वेन व्यतिरेकव्यभिचाराऽयोगात्* **इत्यपि लाघवं** *शरीरात्मवादिमते लभ्यते । देहातिरिक्तात्मवादिमते तूद्भूतरूपस्यात्मन्यभावात् द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वे व्यतिरेकव्यभिचारापादादात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकत्वसम्भवाद् गौरवमित्याहुः ।*

અને મહત્ત્વ સ્વતંત્ર કારણ છે. તેમ જ લૌકિકવિષયતા સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થનાર દ્રવ્યસમવેતવિષયક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સામાનાધિકરણ્યસંબંધથી ઉદ્‌ભૂતરૂપ અને મહત્પરિમાણ સ્વતન્ત્ર હેતુ છે- આવું અમે માનીએ છીએ અને આવું માની લેવાથી ચક્ષુસંયુક્તસમવાયને ચક્ષુસંયુક્તસમવાયત્વસ્વરૂપે પણ દ્રવ્ય- દ્રવ્યસમવેતવિષયક ચાક્ષુષ પ્રત્યે કારણ માની શકાય છે. આ રીતે માનવ થી પણ પરમાણુ, દ્વયણુક, ઈન્દ્રિય પિશાચ વગેરેના રૂપના સાક્ષાત્કારની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. દ્વયણુકમાં સમવાયસંબંધથી મહત્ત્વ નથી રહેતું. પરમાણુ, ઈન્દ્રિય, વગેરેના રૂપમાં સામાનાધિકરણ્યસંબંધથી ક્રમશ: મહત્ત્વ અને ઉદ્‌ભૂત રૂપ રહેતું નથી. દ્વયણુક,પરમાણુરૂપ,ઈન્દ્રિયરૂપ વગેરે સ્વસંયુક્તસમવાયસંબંધથી ચક્ષુવિશિષ્ટ બનવા છતાં તેમાં મહત્ત્વ વગેરે અન્ય સ્વતંત્ર કારણનો અભાવ હોવાથી તેઓના પ્રત્યક્ષની આપત્તિને અવકાશ જ રહેતો નથી. આથી ચક્ષુસંયુક્તસમવાયને ચક્ષુસંયુક્ત મહદ્‌ઉદ્‌ભૂતરૂપવિશિષ્ટઅનુયોગિકસમવાયત્વરૂપે પ્રત્યક્ષકારણ માનવાની કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી, કારણ કે તેવું માન્યા વગર પણ ઉપરોક્ત રીતે મહત્ત્વ અને ઉદ્‌ભૂતરૂપને સ્વતંત્રતયા પ્રત્યક્ષકારણ માનવાથી બધી પ્રસિદ્ધ ઘટનાઓની વ્યવસ્થા કરી શકાય છે. ત્રસરેણુમાં તો સમવાયસંબંધથી મહત્ત્વ=મહત્પરિમાણ રહે છે. માટે ચક્ષુ જ્યારે દ્વયણુકસંયુક્ત બનશે ત્યારે દ્વયણુકમાં સમવેત ત્રાણુકમાં સ્વસંયુક્તસમવાય સંબંધથી ચક્ષુ રહેશે અને લૌકિકવિષયતાસંબંધથી ત્યાં દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થશે.અર્થાત્ ત્રસરેણુનું પ્રત્યક્ષ થશે. ત્રાણ દ્વયણુકમાં સમવાયસંબંધથી રહેનાર ત્રાણુકનું=ત્રસરેણુનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ આ રીતે સંગત થઈ જવાથી ત્રસરેણુના પ્રત્યક્ષની ઉપપત્તિ કરવા માટે સંયોગને સ્વતંત્ર રીતે લૌકિકપ્રત્યક્ષકારણતાઅવચ્છેદક પ્રત્યાસત્તિસ્વરૂપે માનવાની આપત્તિ શરીરાત્મવાદીના મતમાં નહીં આવે. માટે પાંચ પ્રકારના લૌકિક સન્નિકર્ષને જ માનવા પડશે, ૬ પ્રકારના નહીં.

કિઞ્ચે.। વળી, શરીરને આત્મા માનવામાં બીજો લાભ એ છે કે આ મતમાં ઉદ્‌ભૂતરૂપનું કાર્યતાઅવચ્છેદક કેવલ દ્રવ્યપ્રત્યક્ષત્વ પણ થઈ શકે છે. દ્રવ્યમાં આત્મેતરત્વ વિશેષણ લગાડીને આત્મેતરદ્રવ્યપ્રત્યક્ષત્વને તેનું કાર્યતાવચ્છેદક માનવાની કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી, કારણ કે આ મતમાં આત્મા શરીરસ્વરૂપ હોવાથી ઉદ્‌ભૂતરૂપનો આશ્રય છે જ. આથી દ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાત્ર પ્રત્યે ઉદ્‌ભૂતરૂપને કારણ માનવામાં વ્યતિરેકવ્યભિચાર દોષને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. આમ ઉત્કટરૂપના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં પણ લાઘવ થાય છે. (નવીનનાસ્તિકમત સંપૂર્ણ)

☰ नव्यनास्तिकमत परिहार ☰

સ્યાદ્વાદી :- તદસત્.। નવ્યનાસ્તિક બનેલ ઉચ્છૃંખલ નૈયાયિકની આ લાંબી-પહોળી રામકહાની બરાબર નથી, કારણ કે શરીરને જ જો જ્ઞાનાદિ ગુણોનું ઉપાદાનકારણ માનવામાં આવે તો બાલ્ય અવસ્થાના શરીરનો યુવા અવસ્થામાં નાશ થઈ જવાથી બચપણમાં અનુભવેલ પદાર્થનું 'આ એ જ શાળા છે જ્યાં અમે પૂર્વે ભણતા હતાં' એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન યુવાન શરીરદશામાં થઈ નહીં શકે. આ દોષ અમે પૂર્વે બતાવી જ ગયા છીએ. વળી, આશ્રયનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય તો તેમાં આશ્રિત જાતિનું પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ અવશ્ય

तदसत्, देहादीनां ज्ञानोपादानत्वे प्रत्यभिज्ञानं न स्यादित्युक्तत्वात् । आश्रयचाक्षुषे जातेश्चाक्षुषत्वनियमेनात्मत्वस्य चक्षुषा ग्रहणप्रसङ्गाच्च ।

किञ्चैवं 'अहं शरीरवान्' इतिवत् 'अहमात्मवान्'इति प्रतीतिः स्यात् । न स्याद्वा 'अहमात्मवान्' इतिवत् 'अहं शरीरवान्' इत्यपि । न च संयोगस्य पृथक्प्रत्यासत्तित्वाऽकल्पनमपि न्याय्यम्, परमाणौ पृथिवीत्वादिग्र-

---

भानुमती

प्रकरणकारस्तदपाकरोति —> **तदसदिति । देहादीनां ज्ञानोपादानत्वे** = ज्ञानादिसमवायिकारणत्वाभ्युपगमे 'सोऽयं यमहमद्राक्षमि'त्याद्याकारकं **प्रत्यभिज्ञानं** उपलक्षणात् 'ततीर्थंकरबिम्बमि'त्याद्याकारकं स्मरणमपि **न स्यादिति** पूर्वं **उक्तत्वात् । न च** पूर्वघटनाशानन्तरं स्वाश्रयते कारणगुणप्रक्रमेण तद्गुणसङ्क्रमवत् पूर्वशरीरनाशोत्तरमुत्तरशरीरं पूर्वशरीरगुणसङ्क्रमादित्यस्याप्युक्तत्वादिति **वक्तव्यम्,** पुत्रचैतन्यहेतुतया मातृचैतन्यस्यापि पुत्रशरीरे सङ्क्रमप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । न चेष्टापत्तेः, तथा सति पुत्रस्य मातृभूतपदार्थस्मरणापत्तेरुक्तत्वात् । न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम्, गुणस्य क्रियारहितत्वेन सङ्क्रमाऽसम्भवात् । न चोत्तरस्मिन्नुत्पत्तेरेव सङ्क्रम इति वाच्यम्, संस्कारोत्पादकाभावात्, पूर्वशरीरस्यैव तदुत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः । न चोत्तरशरीरनिष्ठगुणोत्पादकतावच्छेदकशक्तेरतिशेषः कल्प्यत इति वाच्यम्, मानाभावात्, गौरवात्, शक्तेरतिशेषस्यानतिरिक्तत्वे पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यात्, शक्तेरतिशेषस्य अतिरिक्तत्वे तु किमपराद्धमतिरिक्तेनाऽऽत्मना ?तदुक्तं **स्याद्वादरहस्ये** —> शरीरं न ज्ञानाश्रयः, स्तनन्धयानां स्तनपानादिप्रवृत्तिजनकेष्टसाधनताज्ञानस्य स्मृतिरूपतया पूर्वतरस्यतो हेतुभूतस्याऽऽत्मैकानुभवतस्यैहिकशरीरेऽसम्भवात् । तदिदमाह - वीतरागजन्मादर्शनादिति (न्या. सू. ३/१/२४)। तथा चैको नित्योऽनुभवितेता स्मर्ता च यः स एष भगवानात्मेति <— (म. स्या. रह. का. ११/पृ. ६०) ।

शरीरस्यात्मत्वे दोषान्तरमाह —> **आश्रयचाक्षुषे** सति **जातेश्चाक्षुषत्वनियमेन** = जातेर्गोत्वस्याक्षुषरूपतश्चक्षुषाभावेन शरीरस्तस्वरूपस्यात्मनः चाक्षुषत्वेन शरीराश्रितस्य **आत्मत्वस्य चक्षुषा ग्रहणप्रसङ्गाच्च** । घटत्वचाक्षुषवत् :आत्मत्वचाक्षुषे :आत्मत्वत्वचाक्षुषस्य व्याप्यत्वात् चाक्षुषयोग्यवर्त्यवृत्तेर्जातेरतश्चं चक्षुषा ग्रहात् । इत्यभेदाभिप्रेत्य 'यो यादृन्द्रियेण गृह्यते तदृता जातिरपि तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते' इति गौतमीयसङ्गतिः ।

शरीरात्मनोरभेदे दोषान्तरमावेदयति —> **किञ्चेति** । **एवं** = शरीरस्य :आत्मत्वे, **'अहं शरीरवान्' इतिवत् 'अहमात्मवान्' इति अपि प्रतीतिः प्रमा स्यात्,** :आत्मशरीरयोरभेदात्वात् । उपलक्षणात् ':अहमात्मा' इतिवत् ':अहं शरीरं' इत्यपि प्रमा स्यात् । **न स्याद् वा 'अहमात्मवान्' इतिवत् 'अहं शरीरवान्' इत्यपि** प्रतीतिः । उपलक्षणात् ':अहं शरीरामि'ति प्रतीतिर्यथा न भवति तद्वदेव ':अहमात्मा' इत्यपि न प्रतीयेत । ':अहं शरीरी', ':अहमात्मा' इत्यादिप्रतीतयस्तु प्रसिद्धा एव । ':अहमात्मवान्', ':अहं शरीरं' इत्यादिप्रतीतयस्तु नैव सम्भवन्तीति प्रेक्षावताम् । एतदनुपपत्तेरेव शरीरात्मनोर्भेदः स्वीकर्तव्य एवेति स्यादित्यादिनेमामभिप्रायः ।

न च शरीरात्मनोरभेदपक्षे **संयोगस्य** पूर्वोक्तरीत्या **पृथक्प्रत्यासत्तित्वाऽकल्पनमपि न्याय्यम्,** लौकिकविषयतया द्रव्य-तत्समवेतप्रत्यक्षं प्रति चक्षुरादेः स्वसंयुक्तसमवायेन हेतुत्वे परमाणौ पृथिवीत्वादिसाक्षा-

---

थाय- એવો નિયમ. ઘટાદિ સ્થલમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ કે ઘટનું ચાક્ષુષ થાય છે તો ચક્ષુર્યોગ્ય-ઘટગત ઘટત્વ જાતિનું પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે જ. આથી શરીરને આત્મા માનવામાં આવે તો શરીરસ્વરૂપ આત્માનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થતાં શરીરગત આત્મત્વજાતિનું પણ ચક્ષુ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવીને ઉભી રહેશે. પરંતુ શરીરનું ચાક્ષુષ થવાં છતાં આત્મત્વ જાતિનું ચાક્ષુષ થતું નથી. એ તો હકીકત છે. આમ, આ બીજો દોષ પણ શરીરચૈતન્યવાદીના મતમાં અપરિહાર્ય બને છે.

❀ દેહાત્મવાદમાં પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર અસંગત ❀

કિઞ્ચે. । વળી, નાસ્તિકમતમાં એક દોષ એ છે કે 'અહં શરીરવાન્' અર્થાત્ 'હું શરીરી છું' એવી પ્રતીતિ જેમ પ્રમા છે તેમ 'અહં આત્મવાન્' અર્થાત્ 'હું આત્માવાળો છું' એવી પ્રતીતિ પણ સત્ય બની જશે, કારણ કે આત્મા અને શરીર તેમના મતે અભિન્ન છે. આત્મા કહો કે શરીર કહો - અર્થમાં તો કોઈ ફરક નથી. જે રીતે બધા લોકોને 'અહં આત્મવાન્' = 'હું આત્માવાળો છું' એવી પ્રતીતિ થતી નથી તે જ રીતે 'અહં શરીરવાન્' અર્થાત્ 'હું શરીરી છું' એવી પ્રતીતિ પણ થઈ નહીં શકે, કારણ કે શરીરથી અલગ આત્મા નવ્યનાસ્તિકને માન્ય નથી. આમ આત્માને શરીરસ્વરૂપ માનવામાં જે પ્રતીતિમાં આત્માનું ભાન થાય છે, તે પ્રતીતિમાં આત્માના બદલે શરીરનો ઉલ્લેખ થવા માત્રથી તે બુદ્ધિને અમાન્ય કરી ન શકાય. તેમ જ જે બુદ્ધિમાં આત્માનું અવગાહન થતું નથી તેવી પ્રતીતિમાં શરીરનું ભાન પણ સ્વીકારી ન શકાય. આ દોષના લીધે આત્માને શરીરસ્વરૂપ માની ન શકાય.

❀ સ્વતંત્ર સંયોગપ્રત્યાસત્તિ આવશ્યક ❀

ન च સં.। વળી, આત્માને શરીરસ્વરૂપ માનવામાં સંયોગનો પૃથક્ પ્રત્યક્ષકારણતાઅવચ્છેદક પ્રત્યાસત્તિસ્વરૂપે સ્વીકાર કરવો

हणवारणाय महत्त्वोद्भूतरूपयोःप्रत्यासत्तिमध्येऽऽवश्यकत्वेन त्रुटिग्रहार्थं तत्स्वीकारादुद्भूतरूपजन्यतावच्छेदकमपि मूर्तप्रत्यक्षत्वमेवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

भानुमती

त्कारापत्तेर्दुर्वारत्वात्, चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवेतपृथिवीत्वद्रव्यत्वादौ चक्षुषः स्वसंयुक्तसमवायेन सत्त्वात् । **न च** द्रव्यसमवेतसाक्षात्कारं प्रति महत्त्वोद्भूतरूपयोः सामानाधिकरण्येन हेतुत्वाज्ज्ञानं दोष इति **वाच्यम्,** पृथिवीत्वाश्रये परमाणावुद्भूतरूपस्य सत्त्वेन पृथिवीत्वे उद्भूतरूपस्य सामानाधिकरण्येन सत्त्वात् पृथिवीत्वाश्रये घटादौ महत्त्वस्य सत्त्वेन पृथिवीत्वे महत्त्वस्य सामानाधिकरण्येन सत्त्वात् । न हि परमाणुवृत्तेःपृथिवीत्वं घटादिवृत्तेःपृथिवीत्वादतिरिच्यते, पृथिवीत्वस्यैक्यात् । इत्थञ्च घटादिगतमहत्त्वमादाय **परमाणौ पृथिवीत्वादिग्रहणवारणाय** द्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षे **महत्त्वोद्भूतरूपयोः** न समवाय-सामानाधिकरण्याभ्यां स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमापे तु द्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षजनकप्रत्यासत्तिमध्यप्रविष्टत्वेनैव, अन्यथा परमाणौ पृथिवीत्व-सत्त्वादेरप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतं तयोः प्रत्यासत्तिमध्येऽवश्यांगीकारेश्यत्वेन द्रव्य-तत्समवेतचाक्षुषादौ चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायत्वादिना हेतुत्वे परमाणोर्महत्त्वहीनत्वेन परमाणुसमवेतपृथ्वीत्वादौ दर्शितप्रत्यासत्या चक्षुषोऽसत्त्वेन परमाणौ पृथिवीत्वादेरप्रत्यक्षतारणेऽपि त्रुटिग्रहो नैव स्यात्, तदवयवानां महत्त्वहीनत्वेन तत्र चक्षुषः स्वसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवदवयवीगतैकसमवायीरूपेतप्रतियोगितासम्बन्धेनाऽसत्त्वादित्येकं सीव्यतोऽपरप्रच्युतिः । चक्षुषा सयोगसन्निकर्षेणैव त्रुटिग्रहसम्भवात् **त्रुटिग्रहार्थं** = परमेणुसाक्षात्कारोपपत्तिकृते **तत्स्वीकारात्** = पृथक्संयोगप्रत्यासत्तिस्वीकारावश्यकत्वात् देहात्मवादे नैव प्रत्यासत्तिर्नाघटसहकारसम्भवः । **एतेन** स्वातिषयसमवायेत्वासंसर्गेणाश्रयचाक्षुषरूप जातेश्चाक्षषं प्रति हेतुत्वाज्ज्ञानं दोष इति **परास्तम्,** तथापि तिलश्यादतस्थसन्निकर्षेण घटादेश्चाक्षुषोत्तरं परमाणौ पृथिवीत्वादेश्चाक्षुषापत्तेर्दुर्वारत्वात् । **एतेन** अयोग्यतातेद्धर्मावच्छिन्नसन्निकर्षाघटितभावकूटस्य सामान्यत एव प्रत्यक्षहेतुत्वात् परमाणुघटितसन्निकर्षाज्ज पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति **प्रत्युक्तम्,** अखण्डजातिहेतुतायां **जयलता-हेमलतादौ** बहुशो निराकृतत्वात् । यथा चैतत्तत्त्वं तथा बृहत्सूत्रेऽस्मत्कृत**लतावद्वयम**भ्यसनीयम् ।

लौकिकसन्निकर्षकारणतावादे तु 'स्थूलपृथिव्याद्यासन्निकर्षदशायां परमाणुघटितसन्निकर्षात् पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षतारणाय संयुक्तसमवायहेतुतायां संयुक्तांशे महत्त्वानोद्देशस्यावश्यकतया त्रुटिप्रत्यक्षव्यामोहतारणाय तज्जन्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यान्तर्भावस्यानोद्देशस्यावश्यकतया द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगस्य हेतुतायां अवश्यकत्वादि' (वादावलीरहस्ये -पृ. १८२) त्यादयुक्तम् ।

न च तथापि देहातिरिक्तात्मवादे आत्मप्रत्यक्षे व्यामोहतारणायोद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकतयाऽऽत्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षत्वोपगमे गौरवं, शरीरात्मपक्षे तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकतया लाघवमिति पूर्वमुक्तमेवेति **वक्तव्यम्,** अतः शरीरातिरिक्तात्मपक्षे **उद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकमपि मूर्तप्रत्यक्षत्वमेव,** न त्वात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षत्वं तेन गौरवमापद्येत । आत्मनोऽमूर्तत्वान्न तत्साक्षात्कारसम्भवः । **न च** तथापि सावच्छेन्नपरिमाणतत्त्वरूपमूर्तत्वापेक्षया लघुनो द्रव्यत्वस्यैव तत्र निवेश उचित इति **शङ्कनीयम्,** क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया जातित्वेनैव मूर्तत्वस्य स्वीकारात्, त्वन्मतानुसारेण जातिसाङ्कर्यस्यादोषत्वाच्च । न च तथाप्यतिरिक्तात्मवादेमते ईश्वरसाक्षात्कारवारणाय जन्यमूर्तप्रत्यक्षत्वस्यैवोद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकतोति गौरवमिति शङ्कनीयम्, नैयायिकदर्शन एव एतद्दोषप्रसरात्, न तु जैनदर्शनो नित्यप्रत्यक्षज्ञानभ्युपगमादिति **न किञ्चिदनुपपन्नम् ।**

નહીં પડે- એવું જે નવીન નાસ્તિકે જણાવેલું તે પણ સંગત નથી, કારણ કે જો સ્વસંયુક્તસમવાયસંબંધથી જ ચક્ષુને દ્રવ્ય-દ્રવ્યસમવેતવિષયક સાક્ષાત્કારનું કારણ માનવામાં આવે તો પરમાણુ જ્યારે ચક્ષુસંયુક્ત હશે ત્યારે પરમાણુમાં સમવેત પૃથ્વીત્વ-દ્રવ્યત્વ વગેરે જાતિનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ચક્ષુ સ્વસંયુક્તસમવાયસંબંધથી પૃથ્વીત્વાદિમાં રહેલ છે વળી, પરમાણુમાં ઉદ્ભૂત રૂપ રહેલ હોવાથી પૃથ્વીત્વમાં સામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી ઉદ્ભૂતરૂપ પણ રહે છે જ. પૃથ્વીત્વના આશ્રય પરમાણુમાં ઉદ્ભૂતરૂપ હોવાથી જેમ પરમાણુમાં રહેનાર પૃથ્વીત્વમાં સામાનાધિકરણ્યસંબંધથી ઉદ્ભૂતરૂપ રહેલ છે તેમ પૃથ્વીત્વના આશ્રય ઘટમાં મહત્પરિમાણ હોવાથી પરમાણુમાં રહેનાર પૃથ્વીત્વમાં સામાનાધિકરણ્યસંબંધથી મહત્ત્વ પણ રહી જ જાય છે. ઘટાદિમાં અને પાર્થિવ પરમાણુ વગેરેમાં રહેનાર પૃથ્વીત્વ જાતિ તો એક જ છે.તેથી ઘટાદિમાં મહત્ત્વસમાનાધિકરણ એવું પૃથ્વીત્વ પરમાણુમાં રહેવા છતાં સામાનાધિકરણ્યસંબંધથી મહત્ત્વવિશિષ્ટ બની શકે છે જ. આમ સામગ્રી હાજર હોવાથી પરમાણુમાં પૃથ્વીત્વનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ દુર્વાર થશે. આના નિવારણ માટે મહત્ત્વ અને ઉદ્ભૂતરૂપનો પ્રત્યાસત્તિમાં નિવેશ કરવો આવશ્યક છે. તેથી દ્રવ્યસમવેતવિષયક પ્રત્યક્ષ

यत्पुनरुक्तम् —> अनुमानान्मनोऽभ्युपगमेऽपि तदनतिरेकान्नापसिद्धान्त इति <— तन्न, 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' एतादृशनिश्चयस्यैतदुत्तरदहनानुमितित्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन धर्मविशेषसिद्धौ धर्मिविशेषसिद्धेः, प्रमाभेदेन प्रमाकरणभेदात् ।

भानुमती

यत्पुनः *नव्यनास्तिकैः पूर्वं* ***उक्तम् —> अनुमानात्*** *= युगपज्ज्ञानवद्यानुपपत्तीतिलिङ्गात्* ***मनोऽभ्युपगमेऽपि*** *अनुमितित्वस्य' मानसत्वव्याप्यत्वाभ्युपगमेन* ***तदनतिरेकात्*** *= अनुमातो प्रत्यक्षातिरिक्तेत्वावैरहात्* ***नापसिद्धान्तः*** *= 'प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमि'ति सिद्धान्तबाधावैरहः (पृ. १२१)* ***इति तन्न*** *चारु,* ***'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' एतादृशनिश्चयस्य*** *= प्रदर्शितप्रमापरामर्शस्य* ***एतदुत्तरदहनानुमितित्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन धर्मविशेषसिद्धौ*** *= प्रत्यक्षत्वातिरिक्तानुमितित्वस्य सिद्धौ* ***धर्मिविशेषसिद्धेः*** *= प्रत्यक्षत्वेतरलक्षणानुमितेतरलक्षणप्रमात्मकधर्मीतिशेषस्य सिद्धेः,* ***प्रमाभेदेन प्रमाकरणभेदात्*** *। धूमपरामर्श विनापि आलोकपरामर्शादनलानुमितेर्दर्शनात् दहनानुमितित्वं विहायैतदुत्तरदहनानुमितित्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन निरुक्तपरामर्शजन्यज्ञानावैषयकानुव्यवसायस्य 'पर्वतो दहनं न साक्षात्करोमि किन्त्वनुमिनोमी'त्येवंरूपत्वात् तद्विषयीभूतस्य प्रदर्शितपरामर्शजन्यस्य व्यवसायज्ञानस्य न प्रत्यक्षत्वं किन्तु तद्वैलक्षणमनुमितित्वमेव । अतो वैलक्षणानुमितित्वाश्रयीभूता प्रतीतिर्न प्रत्यक्षरूपा किन्तु तद्वैलक्षणाऽनुमितिस्वरूपा । अत एव सार्वजनीनानुभवसिद्धायाः अनुमितिरूपायाः प्रमायाः करणस्य न प्रत्यक्षत्वमपि त्वनुमानत्वमेवेत्येवं धर्मीविशेषसिद्ध्या धर्मीविशेषस्य प्रत्यक्षातिरिक्तस्यानुमानाप्रमेधानस्य प्रमाणस्य सिद्धेः । अत एव 'प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमि'ति प्रतिज्ञासङ्कथासोऽपि परस्य दुरुद्धरः ।* ***एतेन*** *परामर्शजन्यज्ञानाभ्युपगमेऽपि तत्रानुमितित्वे मानाभावात् सर्वत्र प्रमायाः प्रत्यक्षत्वमित्यपि* ***प्रत्याख्यातम्,*** *'दहनं न साक्षात्करोमि किन्तव-*

પ્રત્યે ચક્ષુસંયુક્તમહત્ત્વ-ઉદ્‌ભૂતરૂપવિશિષ્ટસમવાયત્વાદિસ્વરૂપે જ કારણતા માનવી પડશે. આવું માનવામાં આવે તો પરમાણુમાં પૃથ્વીત્વાદિના સાક્ષાત્કારની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે પરમાણુમાં મહત્ત્વ ન હોવાથી સ્વસંયુક્તમહદુદ્‌ભૂતરૂપવિશિષ્ટસમવાય સંબંધથી ચક્ષુ પરમાણુસમવેત પૃથ્વીત્વમાં રહી શકતી નથી. કારણની ગેરહાજરીમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. પરંતુ આમ માનવામાં આપત્તિ એ આવશે કે ત્રસરેણુનું પ્રત્યક્ષ નહિ થઈ શકે, કારણ કે ત્રસરેણુના અવયવ દ્વ્યણુકમાં મહત્ત્વ ન હોવાથી ચક્ષુ સ્વસંયુક્તમહદુદ્‌ભૂતરૂપ વિશિષ્ટસમવાય સંબંધથી ત્રસરેણુમાં રહેતી નથી.આથી ત્રસરેણુના ચાક્ષુષ માટે ચક્ષુને સ્વસંયોગસંબંધથી જ કારણ માનવી પડશે. તેથી ચક્ષુ ત્રસરેણુસંયુક્ત હોય ત્યારે તેનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે. આમ સંયોગનો પ્રત્યક્ષજનકપ્રત્યાસત્તિરૂપે સ્વતંત્રતયા સ્વીકાર કરવો જ પડશે. આમ શરીરસ્વરૂપ આત્માનો સ્વીકાર કરવામાં પણ સંયોગનામક પ્રત્યાસત્તિની કલ્પના અનાવશ્યક ન હોવાથી તેના મતમાં લાઘવને પણ અવકાશ રહેતો નથી. વળી, આત્માને દેહભિન્ન માનવામાં ઉદ્‌ભૂતરૂપના કાર્યતાવચ્છેદકરૂપે આત્મેતરદ્રવ્યપ્રત્યક્ષત્વનો સ્વીકાર કરવાની પણ કોઈ આવશ્યકતા નથી, મૂર્તપ્રત્યક્ષત્વને જ ઉત્કટરૂપજન્યતાઅવચ્છેદક માની શકાય છે. દ્રવ્યત્વની જેમ મૂર્તત્વ પણ જાતિસ્વરૂપ હોવાથી અમારા મતે ગૌરવનો અવકાશ રહેતો નથી. તેથી દેહાત્મવાદમાં આ લાઘવનો પણ અવકાશ નથી.

❁ अनुमान स्वतंत्र प्रमाण छे - स्याद्वादी ❁

यत्पु.। વળી, પૂર્વે નવીન નાસ્તિકોએ જે કહેલું કે —> અનુમાનથી મનનો સ્વીકાર કરવા છતાં અપસિદ્ધાંત દોષને અવકાશ નથી, કારણ કે અનુમતિ એક જાતનું માનસ પ્રત્યક્ષ જ છે. આથી પ્રત્યક્ષઅતિરિક્ત પ્રમાણને માનવાનો કોઈ સવાલ જ ઉપસ્થિત થતો નથી. <— (જુઓ પૃષ્ઠ નં. ૧૨૦) તે પણ બરાબર નથી, કેમ કે 'વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વત' એવા નિશ્ચય પછી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પર્વતપક્ષક વહ્નિવિધેયક અનુમિતિસ્વરૂપ જ છે. આ જ્ઞાનને માનસપ્રત્યક્ષાત્મક માની શકાય નહીં, કેમ કે તેના પછી જે અનુવ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે તે 'પર્વતે વહ્નિં ન સાક્ષાત્કરોમિ કિન્તુ અનુમિનોમિ' આવો આકાર ધારણ કરે છે, જેનાથી તેમાં પ્રત્યક્ષતાનો નિષેધ થાય છે અને અનુમિતિત્વનું વિધાન થાય છે.વ્યવસાય જ્ઞાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચાયક તો અનુવ્યવસાય જ છે. આથી દર્શિત પરામર્શ નિશ્ચયના કાર્યતાવચ્છેદકરૂપે તાદૃશપરામર્શોત્તરદહનઅનુમિતિત્વ ધર્મને જ માનવો પડશે

આ રીતે અપ્રામાણ્યનું જેમાં ભાન થયું નથી અને જે આહાર્ય નથી તેવા પરામર્શના ઉત્તર કાલીન જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષત્વવિલક્ષણ અનુમિતિત્વ નામનો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. વિશેષ ધર્મની સિદ્ધિ થવાની તેના આશ્રયીભૂત ધર્મીમાં પણ વિશેષતાની સિદ્ધિ થશે. ધર્મિવિશેષની સિદ્ધિ ધર્મવિશેષની સિદ્ધિ પર અવલંબિત છે. મતલબ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમા કરતાં અનુમિતિસ્વરૂપ પ્રમા ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. પ્રમા ભિન્ન હોય તો પ્રમાનું કરણ = વ્યાપારવિશિષ્ટકારણ પણ ભિન્ન જ હોય. તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાથી વિલક્ષણ અનુમિતિસ્વરૂપ પ્રમાના કરણરૂપે અનુમાન નામના પ્રમાણની સિદ્ધિ થશે.આથી 'પ્રત્યક્ષ એકમાત્ર પ્રમાણ છે' આવો નાસ્તિકસિદ્ધાન્ત ઉડી જશે. અહીં નવીન નાસ્તિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે છે કે —> 'પર્વત અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવિશિષ્ટ છે' આવા નિશ્ચયનું જન્યતાઅવચ્છેદક તાદૃશનિશ્ચયોત્તર અગ્નિઅનુમિતિત્વ નહિ પણ તાદૃશનિશ્ચયોત્તર અગ્નિજ્ઞાનત્વ ધર્મ જ છે. આવો વિશિષ્ટજ્ઞાનત્વ ધર્મ તો પ્રત્યક્ષમાં પણ સંભવી શકે છે માટે ધર્મવિશેષની સિદ્ધિ નહીં થઈ શકે. આથી ધર્મવિશેષસિદ્ધિમૂલક ધર્મિવિશેષસિદ્ધિ અને ધર્મિવિશેષાત્મક - પ્રમાસિદ્ધિમૂલક અનુમાનાત્મક પ્રમાકરણવિશેષ = વિશેષ પ્રમાણની સિદ્ધિ વગેરે અસંભવિત બની જશે. મૂળ ન હોય તો શાખા-ફળ

न चैतदुत्तरज्ञानत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकम्, अप्रामाण्यज्ञानशून्यानाहार्यतादृशनिश्चयं विनापि तदवच्छिन्नस्मृतिसन्देहादिसम्भवेन व्यभिचारात् । न च गृहीताऽप्रामाण्यकाहार्यविनश्यदवस्थधूमपरामर्शविशिष्टायामविनश्यदवस्थालोकादिपरामर्शजन्याऽनुमितौ व्यभिचारवारणायाऽप्रामाण्यग्रहाभावाऽऽहार्यभेदयोः जन्यतावच्छेदके निवेशात्

भानुमती

नुमिनोमी'त्यनुव्यवसायानुपपत्तेः । **न च एतदुत्तरज्ञानत्वमेव** = अप्रामाण्यज्ञानशून्यानाहार्यतादृशनिश्चयोत्तरदहनज्ञानत्वमेव **तज्जन्यतावच्छेदकं** = अप्रामाण्यग्रहशून्यानाहार्यतादृशनिश्चयानन्तरदहनस्मृतिसन्देहादिकारणतानिरूपितायाः कार्यतायाः अवच्छेदकं इति नव्यनास्तिकैः **वाच्यम्, अप्रामाण्यज्ञानशून्यानाहार्यतादृशनिश्चयं** = अगृहीताऽप्रामाण्यक-बाधकालीनेच्छाजन्यभ्रमधूमनिष्ठकारणतानिरूपितायाः **विनापि** 'तार्हेत्याप्यधूमवान् पर्वत' इत्याकारकात् अगृहीताप्रामाण्यकात् भ्रमात्तादृशाहार्यज्ञानात् धूमसम्भावनायाः धूमसन्देहाद् वा **तदवच्छिन्नस्मृतिसन्देहादिसम्भवेन** = तादृशदहनस्मरणसंशयाद्युत्पादेन **व्यभिचारात्** = व्याप्तेरेकव्यभिचारात् । प्रकरणकारो नव्यनास्तिकाशङ्कामपाकर्तुमुपदर्शयति **न चेति** । अस्य तात्पर्यमित्थमनुसन्धेयम् । तत्र प्रथमक्षणे —> 'तार्हेत्याप्यधूमवान् पर्वत' इति परामर्शो ना प्रमा <— इत्याकारको गृहीताऽप्रामाण्यक - धूमपरामर्शः सञ्जातः ततो धूमाभावात्तत्रत्या पर्वतज्ञानो सत्यपि 'दहनव्याप्यधूमवान् पर्वत'इत्याकारक आहार्यपरामर्शो जातः द्वितीयक्षणे च 'पर्वतो दहनव्याप्यालोकवान्' इत्याकारक आलोकपरामर्शः समुपजातः अथवा तत्र धूमपरामर्शोद्वितीयक्षणे धूमज्ञानाऽप्रामाण्यकाही आलोकपरामर्शः समुत्पन्नः तत्र तृतीयक्षणे दहनानुमितिर्जायत इति सूचितोदेतम् । किन्तु-प्रामाण्यज्ञानस्याऽऽहार्यज्ञानस्य चानुमितौ प्रतिबन्धकत्वमङ्गीकृत्याऽगृहीताप्रामाण्यकानाहार्यपरामर्शकार्यतावच्छेदकतया तदुत्तरदहनानुमितेरुत्तमभ्युपगम्यते तदोपर्युक्तस्थले व्याप्तेरेकव्यभिचारापेक्षाचसम्भवो दुर्वार एव, प्रथमक्षणवर्तिनोऽशेषाऽऽलोकपरामर्शजन्यदहनानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन गृहीताप्रामाण्यकस्याऽऽहार्यस्य वा द्वितीयक्षणवर्तिनो धूमपरामर्शस्य सत्त्वेन अगृहीताऽप्रामाण्यकानाहार्यधूमपरामर्शस्य विरहात् । इत्थं **गृहिताप्रामाण्यकाहार्यविनश्यदवस्थधूमपरामर्शविशिष्टायां** = स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन ज्ञाताप्रामाण्यकाहार्यात्मक-स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणवर्तिधूमनिष्ठकपरामर्शविशेषणां **अविनश्यदवस्थालोकादिपरामर्शजन्यानुमितौ** = स्वोत्पत्तिक्षणवर्तिनोऽशेषालोकादिनिष्ठकपरामर्शजन्यदहनानुमितौ **व्यभिचारवारणाय** = व्याप्तेरेकव्यभिचारापेक्षारहितं स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन **अप्रामाण्यग्रहाभावाऽऽहार्यभेदयोः जन्यतावच्छेदके निवेशात्** = प्रवेशात्तथैकत्वात् । ततश्चागृहीता-

વગેરે કયાંથી આવે? <—

❀ नव्यनास्तिकना कार्यकारणभावमां व्यभिचार ❀

અપ્રામા. । પરંતુ આ દલિલ બરાબર નથી, કારણ કે અમે કારણસ્વરૂપે જે પરામર્શાત્મક નિશ્ચયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેમાં અપ્રામાણ્યનું ભાન થયું નથી તેમ જ તે આહાર્ય=બાધકાલીન ઈચ્છાજન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ પણ નથી. તેના કાર્યતાઅવચ્છેદકરૂપે એતદુત્તરદહનઅનુમિતિત્વનો સ્વીકાર કરવાના બદલે એતદુત્તરદહનજ્ઞાનત્વનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અપ્રામાણ્યજ્ઞાનશૂન્ય અને અનાહાર્ય દર્શિતપરામર્શ વિના એના પછી થનાર અગ્નિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ નહિ શકે, કેમ કે તે તેનું કારણ છે. કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ના શકે. પરંતુ હકીકત આનાથી જુદી જ છે. અપ્રામાણ્યનું જેમાં ભાન થયેલ નથી અને જે અનાહાર્ય છે એવા 'પર્વત અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવિશિષ્ટ છે' આવા પરામર્શનિશ્ચય વિના પણ જેમાં અપ્રામાણ્યનું ભાન થયેલ છે અથવા તો જે આહાર્ય છે એવા 'પર્વત અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવિશિષ્ટ છે' એવા નિશ્ચયથી પણ અગ્નિની સ્મૃતિ,સંદેહ, સંભાવના વગેરે સ્વરૂપ જ્ઞાન તો ઉત્પન્ન થાય છે જ, કે જે નવ્યનાસ્તિકમાન્ય કાર્યતાઅવચ્છેદકથી યુક્ત છે. આમ કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થવાથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષ ઉદ્ભવ થાય છે. પર્વતમાં ધૂમાડા જેવું દેખાય તો પણ ત્યાં અગ્નિનો સંશય લોકોને થાય છે. ભલે ને એ ધૂમજ્ઞાન સંશયાત્મક કે સંભાવનાત્મક હોય. પરંતુ જો એતદુત્તર અગ્નિઅનુમિતિત્વને કાર્યતાઅવચ્છેદક માનવામાં આવે તો અતિરેક વ્યભિચાર નહીં આવે, કારણ કે ઉપરોક્ત જે અવસ્થામાં અગ્નિસંદેહ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તે અવસ્થામાં 'પર્વત અગ્નિમાન્' એવી અનુમિતિ તો ઉત્પન્ન થતી નથી જ. જે પરામર્શમાં અપ્રામાણ્યનું ભાન થયેલ હોય અથવા તો જે નિશ્ચય આહાર્ય હોય તેનાથી અનુમિતિની ઉત્પત્તિ ક્યારેય થતી નથી. આમ નવીન નાસ્તિકમતમાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષ આવતો હોવાથી કાર્યતાઅવચ્છેદકકોટિમાં અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ આવશ્યક છે. જેના ફલસ્વરૂપે ધર્મવિશેષસિદ્ધિમૂલક પ્રત્યક્ષવિલક્ષણ અનુમિતિસ્વરૂપ ધર્મીવિશેષની સિદ્ધિ થશે અને ધર્મિવિશેષાત્મક અનુમિતિનામક પ્રમાવિશેષસિદ્ધિમૂલક અનુમાન સ્વરૂપ પ્રમાકરણવિશેષ = પ્રત્યક્ષપ્રમાણવિલક્ષણ અનુમાન પ્રમાણની સિદ્ધિ નેરાબાધ છે.

❀ अप्रामाण्यज्ञान अने आहार्यभेदनो कार्यताअवच्छेदकधर्ममां ❀ प्रवेश असंभव-अनेकांतवादी

ન ચ ગૃ. । ઉપરોક્ત વ્યભિચાર દોષના પરિહાર માટે અહીં નવ્યનાસ્તિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે છે કે —> "જે

नोक्तदोष इति वाच्यम्, अनुगतरूपेण तदनिवेशात्, तत्तदप्रामाण्यग्रहाभाव-तत्तदाहार्यभेदादीनां जन्यतावच्छेदके निवेशे

भानुमती

*प्रामाण्यकानाहार्यधूमपरामर्शकार्यतावच्छेदकं स्वोत्तरत्वसम्बन्धेनाप्रामाण्यज्ञानाभावाऽऽहार्यभेदावैशिष्ट्यदहनानुमितित्व-मुपलब्धम् । दर्शितस्थले आलोकपरामर्शजन्यदहनानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे गृहीताप्रामाण्यकाहार्यतेनश्यदव-स्थधूमपरामर्शश्च सत्त्वात् जायमानानुमितौ स्वोत्तरत्वसम्बन्धेनाऽप्रामाण्यज्ञानाभावाऽऽहार्यभेदवैशिष्ट्यस्य विर-हेण तस्याः गृहीताप्रामाण्यकानाहार्यधूमपरामर्शकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् **नोक्तदोषः** = व्यतिरेकव्यभिचारदोषानवकाशः । न हि स्वकार्यतावच्छेदकाक्रान्तस्य स्वमृते उत्पादे व्यतिरेकव्यभिचारमामनन्ति मनीषिणः । परमत्र कार्यतावच्छेदककोटावनुमितीतित्वमपहाय ज्ञानत्वमेव निवेशयितुमर्हति, बाधकाभावरहेण सङ्कोचे मानाभावात् । ततश्च **नोक्तदोषः** = अनुमितीतित्वलक्षणधर्मविशेषसिद्धिनिबन्धनानुमितीतलक्षणधर्मविशेषसिद्धिमूलकतिरेक्तानुमानप्रमाणसिद्धिप्रयुक्तापसिद्धान्तदोषभङ्गः । इत्थञ्चागृहीताप्रामाण्यकानाहार्यपरामर्शस्य कार्यतावच्छेदकतया स्वोत्तरत्वसम्बन्धेनाप्रामाण्यज्ञानाभावाऽऽहार्यभेदावैशिष्ट्यदहनज्ञानत्वस्य सिद्धौ तादृशधूमपरामर्शं तिरोधूमसम्भावना-संशयादितो दहनसम्भावना-सन्देहादेसम्भवेऽपि **नोक्तदोषः** = व्यतिरेकव्यभिचारदोषानवकाशः, दहनसम्भावनादेः तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति नूतनास्तिकाशयः ।*

*प्रकरणकृतमपाकरोति —> **अनुगतरूपेण** = अनुमितिप्रसक्तसङ्ग्राहकधर्मेण कार्यतावच्छेदके **तदनिवेशात्** = नानातेधरोरप्रामाण्यग्रहाभावाहार्यभेदयोः प्रवेशासम्भवात् एकपरामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानसत्वेऽप्यपरांशेऽनुभवपरामर्शोदयात् सम्प्राप्ताव्याप्तिव्यभिचारपङ्कपङ्किलत्वक्षालनेऽस्य सहस्राक्षः सुरगुरुः वार्तायेऽपि न साहाय्यं कर्तुमलः, तेन परलोकस्यैवानभ्युपगमात् । **न च** यद्यदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तिसत्ते यद्यदाहार्यज्ञानादिसत्वे वा परामर्शसत्ते अनुमितेः तत-*

સ્થાને પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર 'વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવિશિષ્ટ પર્વત' ઈત્યાકારક જ્ઞાનમાં દ્વિતીય ક્ષણે અપ્રામાણ્યનું અવગાહન કરનાર આલોકપરામર્શસ્વરૂપ જ્ઞાન થાય છે. અથવા તો 'પર્વત અગ્નિવ્યાપ્યધૂમાભાવવાળો છે' એવું બાધજ્ઞાન હોવા છતાં 'પર્વત અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાળો છે' આવું ઇચ્છાજન્યજ્ઞાન = આહાર્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પછીની ક્ષણે 'અગ્નિવ્યાપ્યઆલોકવાળો પર્વત' આવો આલોકલિંગક પરામર્શ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા સ્થલમાં ત્રીજા સમયે જે અગ્નિની અનુમિતિ થાય છે. તે અનુમિતિમાં આસ્તિકસંમત કાર્યકારણભાવમાં વ્યભિચાર આવશે, કેમ કે તે અનુમિતિની ઉત્પત્તિ ક્ષણની પૂર્વ ક્ષણે અવિનશ્યદ્અવસ્થાવાળો = ઉત્પદ્યમાન અવસ્થાવાળો = ઉત્પત્તિક્ષણવિશિષ્ટ = સ્વપ્રથમક્ષણવિશિષ્ટ આલોકલિંગક પરામર્શ છે, પરંતુ સાથે વિનશ્યદ્અવસ્થાવાળો = સ્વોત્પત્તિદ્વિતીયક્ષણવિશિષ્ટ ગૃહીતઅપ્રામાણ્યક અથવા આહાર્ય ધૂમલિંગક પરામર્શ પણ હાજર છે. કાર્યઅવ્યવહિત પૂર્વક્ષણે જેમાં અપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થયેલ છે અથવા તો જે આહાર્ય છે એવો નિશ્ચય હાજર હોવાના લીધે પ્રતિબંધક ઉપસ્થિત છે. છતાં તેના પછીની ક્ષણે અગ્નિ-અનુમિતિસ્વરૂપ કા.ર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષ સ્પષ્ટ છે. તમે એવું માનો છો કે જે પરામર્શ આહાર્ય હોય અથવા જેમાં અપ્રામાણ્યનું ભાન થયેલ હોય તે પરામર્શની ઉત્તરક્ષણે અનુમિતિ થતી નથી. પરંતુ ઉપરોક્ત અવસ્થામાં તો અગ્નિની અનુમિતિ થાય છે. આ વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષના નિવારણ માટે આસ્તિકે પણ અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવ અને આહાર્યભેદનો કાર્યતાઅવચ્છેદકકોટિમાં નિવેશ કરવો પડશે. અર્થાત્ પરામર્શકાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ તદુત્તરદહનઅનુમિતિત્વને નહીં પણ સ્વોત્તરત્વસંબંધથી અપ્રામાણ્યગ્રહાભાવ અને આહાર્યભેદથી વિશિષ્ટ દહનઅનુમિતિત્વને માનવો પડશે. અનુમિતિપૂર્વક્ષણે જો પરામર્શમાં અપ્રામાણ્યજ્ઞાનનો અભાવ હોય અને આહાર્યભેદ હોય અર્થાત્ તે પરામર્શ આહાર્યભિન્ન = અનાહાર્ય હોય તો તે પછી થનાર અનુમિતિમાં સ્વોત્તરત્વસંબંધથી અપ્રામાણ્યગ્રહાભાવ અને આહાર્યભેદ રહી જશે. આવો કાર્યકારણભાવ જો આસ્તિક સ્વીકારે તો ઉપરોક્ત અવસ્થામાં જે અગ્નિઅનુમિતિ થાય છે, ત્યાં કોઈ દોષ નહીં આવે, કારણ કે તે અગ્નિવિષયક અનુમિતિ સ્વોત્તરત્વસંબંધથી અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવ અને આહાર્યભેદથી વિશિષ્ટ હોવાથી અગૃહીતઅપ્રામાણ્યક-અનાહાર્ય પરામર્શનિશ્ચયના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી તે આક્રાંત નથી. આથી તેની પૂર્વક્ષણમાં અપ્રામાણ્યજ્ઞાન યા આહાર્યજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રતિબંધક હોવા છતાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષને અવકાશ રહેતો નથી. આ તો આસ્તિકે શું માનવું પડશે ? એની વાત કરી. હવે અમે અનારી વાત એ કરીએ છીએ કે અગૃહીતાઽપ્રામાણ્યક અનાહાર્ય ધૂમપરામર્શનિશ્ચયના કાર્યતાવચ્છેદકસ્વરૂપે સ્વોત્તરત્વ-સંબંધથી અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવ-આહાર્યભેદવિશિષ્ટ દહનાનુમિતિત્વના બદલે તેમાંથી અનુમિતિત્વ કાઢીને જ્ઞાનત્વ ધર્મનો નિવેશ કરી સ્વોત્તરત્વસંબંધથી અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવ-આહાર્યભેદવિશિષ્ટ દહનજ્ઞાનત્વને જ તેનો કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ માનવામાં આવે તો પણ કોઈ વાંધો નથી. તથા ધૂમપરામર્શમાં અપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થાય કે તે આહાર્ય હોય અથવા સંશયાત્મક હોય તો પણ તેના પછી અગ્નિની સંભાવના, સ્મૃતિ કે સંશય ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વદર્શિત વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષને અવકાશ નહીં રહે, કેમકે ઉપરોક્ત રીતે સ્વોત્તરત્વસંબંધથી અપ્રામાણ્યજ્ઞાનઅભાવ આહાર્યભેદથી વિશિષ્ટ નહીં બનવાથી તે અગ્નિસંભાવના વગેરે અગૃહીતઅપ્રામાણ્યક-અનાહાર્ય ધૂમપરામર્શના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી આક્રાંત નથી. પોતાના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી અનાક્રાંત કાર્યની ઉત્પત્તિ પોતાની ગેરહાજરીમાં થાય તો વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષ કહેવાતો નથી. આમ પ્રદર્શિત ધૂમપરામર્શના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ થયેલ ન હોવાથી ધર્મવિશેષની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે. તેથી જ ધર્મવિશેષસિદ્ધિમૂલક ધર્મિવિશેષસિદ્ધિ અને તેનાથી અનુમાન નામક પ્રમાણની સિદ્ધિને પણ અવકાશ રહેતો નથી- આમ ફલિત થાય છે.' <—

गौरवात्, अनुमितित्वस्यैव तत्र निवेशयितुं युक्तत्वात् ।

न चाऽप्रामाण्यप्रकारतानिरूपितोभयाऽवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याऽ-

भानुमती

दप्रामाण्यज्ञानाभाव - तत्तदाहार्यभेदादीनां स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशात्। यत्रैकस्मिन् परामर्शेऽप्रामाण्यज्ञाने परामर्शोत्तरमनुमित्युत्पत्तिः तत्स्थले व्यतिरेकव्यभिचारः; तत्स्थलीयाप्रामाण्यज्ञानस्य स्वोत्तरत्वसम्बन्धेनाऽनिवेशनीयत्वादिति नव्यचार्वाकेण **वक्तव्यम्,** यद्यत्प्रामाण्यग्रह-यद्यदाहार्यज्ञानादिसत्त्वे यद्यत्परामर्शसत्त्वेऽनुमित्यनुदयः तत्तदप्रामाण्यग्रहाभाव-तत्तदाहार्यभेदादीनां स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण **जन्यतावच्छेदके** = तत्तत्परामर्शकार्यतावच्छेदककोटौ **निवेशे** कार्यतावच्छेदकधर्मशरीरे **गौरवात्,** लाघवेन **अनुमितित्वस्यैव तत्र** = कार्यतावच्छेदककक्षौ **निवेशयितुं युक्तत्वात्** । न ह्यनुमितेः कदाचिदपि स्वजनकपरामर्शस्य गृहीताप्रामाण्यकत्वे आहार्यत्वे वा ततस्तदुत्तरमुपजायते येन तत्तदप्रामाण्यग्रहाभाव-तत्तदाहार्यभेदादीनां कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशस्यावश्यकता स्यात् । अतो लाघवेनैतदुत्तरदहनानुमितित्वस्यैवैतत्कार्यतावच्छेदकत्वौचित्यमिति धर्मीविशेषासिद्धेर्निबन्धनधर्मीविशेषासिद्धिमूलकानुमानाभेधानप्रमाणासिद्ध्या 'प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमि'ति प्रतिज्ञासंन्यासापत्तिःपरस्येति प्रकरणकृदाभिप्रायः ।

नव्यनास्तिकाशङ्कामपाकर्तुमुपदर्शयति **न चेति** । वाच्यमित्यनेनान्वयः । **अप्रामाण्यप्रकारतेति** । 'एष परामर्शोऽप्रामाण्यवानि'ति ज्ञाने एतत्परामर्शस्य विशेष्यताऽप्रामाण्यस्य च प्रकारता । अतोऽप्रामाण्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनाऽप्रामाण्यज्ञानमेवोद्देश्यम् परामर्शनिष्ठश्चयः । तद्व्यक्तित्वेन एतत्परामर्शस्य बोधात् परामर्शनिष्ठाविशेष्यता उभयाऽवृत्तिना तद्व्यक्तित्वधर्मेणाऽवच्छेद्यते । अतः स्वनिरूपितप्रामाण्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितोभयाऽवृत्ति-तद्व्यक्तित्वधर्मावच्छेदकनविशेष्यतासम्बन्धेनाऽप्रामाण्यज्ञानमेवोद्देश्ये यः परामर्शो यदा यत्र वर्तते तदा तत्र न ततोऽनुमितिर्जायते । परामर्शस्य आहार्यत्वे सम्भावनाद्यात्मकत्वे वाऽवश्यमप्रामाण्यं तत्र ज्ञायते । यदा च यस्मिन् परामर्शेऽप्रामाण्यं न गृह्यते तदा तस्मिन् परामर्शे अप्रामाण्यप्रकारतानिरूपितोभयाऽवृत्तितद्व्यक्तित्वधर्मावच्छेदकनविशेष्यतासम्बन्धावच्छेदकप्रतियोगिताकोऽप्रामाण्यग्रहाभावो वर्तते । स च स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन परामर्शकार्ये वर्तते । इत्थं **अप्रामाण्यप्रकारतानिरूपितोभयाऽवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य** = स्वप्रतियोगिनिरूपिताऽप्रामाण्यनिष्ठप्रकारताऽभेदान्वयेन निरूपिता या उभयाऽवृत्ति-

---

अनु. । परंतु नास्तिकनी उपरोक्त दलिल એटला माटे अयोग्य छे के अप्रामाण्यज्ञानाभाव अने आहार्यभेद अनेकविध होवाना लीधे ते बधामां कोई એक अनुगत धर्म न होवाथी अनुगतरूपे तेओनो कार्यताअवच्छेदकधर्मकोटिमां प्रवेश थवो मुश्केल छे. अलग अलग प्रकारना अप्रामाण्यज्ञान के आहार्यज्ञान होवा छतां अन्य-लिंगक परामर्श द्वारा अनुमिति थई शकती होवाथी प्राप्त थनार व्यतिरेक व्यभिचारना निवारण माटे ते ते अप्रामाण्यज्ञानना अभाव अने आहार्यभेदनो बहिर्भाव करीने अमुक प्रकारना ज अप्रामाण्यज्ञानाभाव अने आहार्यभेदनो संग्रह करनार अनुगत એક धर्म मणवो सरण तो ना ज कहेवाय ने !? अहीं नवीननास्तिक એवी दलिल करे के —> "जे जे अप्रामाण्यज्ञान होते छते अने जे जे आहार्यज्ञान होते छते पण जे जे परामर्श द्वारा अनुमितिनो उदय थाय छे, ते ते परामर्शना कार्यताअवच्छेदक धर्ममां ते ते अप्रामाण्यज्ञान अने आहार्यज्ञानथी भिन्न अप्रामाण्यज्ञाननो अभाव अने आहार्यज्ञानना भेदनो स्वाऽव्यवहितोत्तरत्व संबंधथी प्रवेश करवाथी व्यतिरेक व्यभिचार दोषनी आपत्ति नहीं आवे." <— तो ते दलिल पण बराबर नथी, कारण के ते ते अगृहीतअप्रामाण्यक-अनाहार्य परामर्शना कार्यताअवच्छेदक धर्ममां स्वाव्यवहितोत्तरत्व-संबंधथी ते ते अप्रामाण्यज्ञान अभाव अने ते ते आहार्यज्ञानभेदनो प्रवेश करवामां कार्यताअवच्छेदक धर्मशरीरमां महागौरव दोष प्रसक्त थाय छे. आना करतां कार्यताअवच्छेदक धर्मशरीरमां अनुमितित्वनो निवेश करवो ज लाघव सहकारथी संगत थाय छे. अनुमिति कयारेय पण स्वजनक परामर्शमां अप्रामाण्यग्रह थयो होय के तेमां आहार्यना रहेली होय तो उत्पन्न ज नथी थती. माटे जन्यता-अवच्छेदकधर्मशरीरमां तत्तत्अप्रामाण्यज्ञानाभाव के तत् तत् आहार्यभेदना निवेशनी जरूर ज रहेती नथी.

❀ कार्यताअवच्छेदकमां अप्रामाण्यज्ञानाभावना प्रवेशनी शंका-निराकरण ❀

न चाप्रा. । अहीं अभिनव नास्तिको अतिरिक्त अनुमान प्रमाणना निरास माटे એवुं कहे के —> "विवक्षित परामर्शना कार्यताअवच्छेदक शरीरमां तत्तत् अप्रामाण्यज्ञानाभावत्वरूपे तत् तत् अप्रामाण्यज्ञानाभावनो अने तत् तत् आहार्यभेदत्वरूपे तत् तत् आहार्यभेदनो निवेश करवामां नथी आवतो, जेथी अननुगम के गौरव दोष आवे. परंतु अमे कहीए छीए के अप्रामाण्यज्ञानाभावनो ज कार्यताअवच्छेदकदेहमां प्रवेश करवामां आवे छे. मतलब એ छे के जे परामर्शमां 'आ परामर्श अप्रमाण छे' आवुं ज्ञान थाय छे

प्रामाण्यग्रहाभावस्यानुगतस्यैव निवेशान्नोक्तगौरवमिति वाच्यम्, **तथापि प्रकृते स्वोत्तरत्वस्य स्वध्वंसाधार-कालध्वंसानाधारस्वध्वंसाधारक्षणवृत्तित्वरूपस्य निवेशनीयतया प्रागुत्पन्नसंस्कारवारणायाऽनुमितित्वनिवेशावश्यकत्वात् ।**

भातृमती

तद्व्यावृत्तेत्वदमांतत्वच्छेदांतर्विशेष्यतारूपांतर्विषयता तांशेरूपेतांतर्विशेष्यतानामकांतर्विषयांतासम्बन्धावांतच्छेदज्ञप्रांतर्योगितावच्छेदकरूप **अप्रामाण्यग्रहाभावस्य अनुगतस्य** = *तत्तत्प्रामाण्यग्रहाभाव-तत्तदाहार्यभेदादिसमनुगतस्य* **एव** *स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्कार्यतावच्छेदककोटौ* **निवेशात् नोक्तगौरवं** = *कार्यतावच्छेदकधर्मशरीरकृतगौरवप्रसंगनं, अप्रामाण्यज्ञानाभावांतर्योऽशेष्यतांतर्वेतांक्षेतपरामर्शोत्तरत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वांतर्योते यदा प्रामाण्यग्रहसत्त्वे परामर्शसत्त्वे भातृमितेस्तत्तत्प्रामाण्यग्रहत्वमनोभ्रमाद्भातृतिधर्मपदमुपादेयम्, तेन न धूमपरामर्शांदतीयक्षणे यत्र धूमज्ञानप्रामाण्यांतत्र ना अालोकपरामर्शस्तत्र तदुत्तरक्षणभातृमितौ व्यांभचारः, अप्रामाण्यांनेष्ठप्रकारतांनरूपितांतर्विशेष्यतायाः अांभमतत्वादालोकांतर्ज्ञकपरामर्शत्वानवांतच्छेदकांतत्वेन तादृशांतर्विशेष्यतासंबन्धावांतच्छेदकांतप्रामाण्यग्रहाभावरूप सत्त्वात् । न वा यत्र धूमपरामर्शांनेष्ठप्रामाण्यग्रहस्तत्रश्च धूमपरामर्शानंतरं तदुत्तरक्षणभातृमितेरसङ्ग्रहः, अप्रामाण्यांनेष्ठप्रकारतांनरूपितांतर्विशेष्यतायाः वितांक्षेतैतादृधूमांतर्ज्ञकपरामर्शत्वलक्षणोभयावृत्तिधर्मानवांतच्छेदकांतत्वांदतीयभातृमितेर्मानसत्वे बाधकांतरहेण प्रत्यक्षांतरिक्तप्रमाणांसद्धांतदोषावकाशोऽस्मन्मते* **इति** *नवीनाचार्यांतैः* **वाच्यम्** ।

प्रकरणकारः तदपाकरणायाह —> **तथापीति** *निरुक्तानुगताप्रामाण्यग्रहाभावस्य कार्यतावच्छेदकधर्मशरीरे निवेशेऽपीति* । **प्रकृते** = *दर्शितप्रामाण्यग्रहाभावांतर्योऽशेषतत्परामर्शोत्तरत्वलक्षणे कार्यतावच्छेदकधर्मे स्वोत्तरत्वपदार्थरूप स्वाऽऽधारक्षणवृत्तित्वस्वरूपस्याऽप्रवेशे तत्परामर्शरूप तृतीयक्षणे उत्पद्यमानाया अनुमितेस्तत्परामर्शकार्यत्वसम्पादनार्थे तत्परामर्शरूप द्वितीयक्षणे उत्पद्यमानाया अनुमितेस्तत्परामर्शकार्यता न स्यात्, तस्याः तत्परामर्शसमकालीनत्वेन तदाधारक्षणावृत्तित्वशून्यत्वात् । स्वपदेनाप कारणीभूतः परामर्श उपादेयः । यदि च स्वोत्तरत्वं स्वध्वंसाधारक्षणवृत्तित्वस्वरूपमभीष्टं तदा तत्परामर्शरूप द्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे चोत्पद्यमानाया अनुमितेः क्षणद्वयं सत्त्वेन तद्ध्वंसाधारक्षणवृत्तितया तत्परामर्शकार्यत्वसङ्ग्रहेऽपि तत्परामर्शरूप चतुर्थक्षणे परामर्शोत्तरजन्याया अनुमितेरपि तत्परामर्शकार्यताऽऽपद्येत, ध्वंसमात्रस्य साद्यपर्यवसानतया तस्यास्तत्परामर्शध्वंसाधारक्षणवृत्तित्वादेतज्जन्यं निष्कण्टकतः क्रमेणैककपातः सञ्जातः । इत्थं तत्परामर्शरूप द्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे चोत्पद्यमानाया अनुमितेः तत्परामर्शकार्यत्वसङ्ग्रहाय चतुर्थक्षणादौ परामर्शोत्तरमुत्पद्यमानाया अनुमितेस्तत्परामर्शकार्यत्वव्यपोहाय च* **स्वोत्तरत्वस्य** = *स्वोत्तरत्वपदार्थरूप* **स्वध्वंसाधारकालध्वंसानाधारस्वध्वंसाधारक्षणवृत्तित्वस्वरूपस्य** = *स्वध्वंसरूप आधारो यः क्षणः तदीयनाशरूपाधिकरणीभूतो यः स्वध्वंसरूपाधिकरणीभूतः क्षणः तन्निरूपितवृत्तितावांस्वरूपस्य कार्यतावच्छेदके* **निवेशनीयतया** *तादृशस्य तत्परामर्शोत्तरत्वस्य प्रागुत्पन्ने संस्कारेऽपि स-*

તેમાં વિશેષ્ય પરામર્શ છે અને અપ્રામાણ્ય પ્રકાર = વિશેષણ છે. તેમ જ પરામર્શજ્ઞાન પરામર્શત્વેન કે જ્ઞાનત્વરૂપે વિશેષ્ય નથી પરંતુ અસાધારણ = બેમાં ન રહેનાર એવા તદ્વ્યક્તિત્વરૂપે વિશેષ્ય બને છે. તેથી પરામર્શમાં ઉભયઅવૃત્તિ એવા તદ્વ્યક્તિત્વ ધર્મથી અવચ્છિન્ન વિશેષ્યતા આવશે કે જે અપ્રામાણ્યનિષ્ઠ પ્રકારતાથી નિરૂપિત છે. આથી અપ્રામાણ્યનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિત ઉભય અવૃત્તિ તદ્વ્યક્તિત્વ-ધર્માવચ્છિન્નવિશેષ્યતાસંબંધથી અપ્રામાણ્યજ્ઞાન તે પરામર્શમાં રહી જશે. જ્યારે પરામર્શ આહાર્ય કે સંભાવના વગેરે સ્વરૂપ હશે ત્યારે તેમાં અપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થઈ જ જશે. પરંતુ જ્યારે પરામર્શમાં અપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન નહિ થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિત ઉભયાવૃત્તિધર્માવચ્છિન્નવિશેષ્યતાસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવ પરામર્શમાં રહેશે અને તે જ અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવ સ્વાશ્રયવલિતોત્તરત્વસંબંધથી પરામર્શજન્ય અનુમિતિમાં રહી જશે, કે જે તે પરામર્શના કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મઆશ્રયરૂપે સંમત છે. આ રીતે અનુગત એવા અપ્રામાણ્યગ્રહાભાવનો કાર્યતાઅવચ્છેદક શરીરમાં પ્રવેશ થવાથી ગૌરવ દોષને અવકાશ રહેતો નથી. જે જે અપ્રામાણ્યજ્ઞાન હોતે છતે પરામર્શ અનુમિતિજનક ન બને તે તે અપ્રામાણ્યજ્ઞાનમાં રહેનાર તદ્વ્યક્તિત્વ-ઉભયાવૃત્તિધર્મથી અભિમત છે-એવું ખ્યાલ ધ્યાનમાં રાખવું. તેથી દ્વિતીયક્ષણે અપ્રામાણ્યાવગાહી આલોકપરામર્શ ઉત્પન્ન થાય તો તેના પછી થનાર આલોકપરામર્શજન્ય અનુમિતિમાં વ્યભિચાર દોષ નહીં આવે, કારણ કે અપ્રામાણ્યનિષ્ઠ પ્રકારતાથી નિરૂપિત વિશેષ્યતા વિવક્ષિત આલોકપરામર્શવ્યક્તિત્વરૂપ ઉભયાવૃત્તિધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. આથી તાદૃશવિશેષ્યતાનો આશ્રય હાજર ન હોવાથી તાદૃશવિશેષ્યતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવ સ્વોત્તરત્વસંબંધથી આલોકપરામર્શજન્ય અનુમિતિમાં રહી જશે. તેથી વ્યતિરેક વ્યભિચારને અવકાશ નહીં રહે. આમ ધૂમપરામર્શકાર્યતાવચ્છેદક ધર્મરૂપે દર્શિતઅપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવવિશિષ્ટ ધૂમપરામર્શાવ્યવહિતોત્તરત્વનો સ્વીકાર થઈ શકશે. તેથી કોઈ દોષને અવકાશ નહીં રહે. આમ અનુમિતિત્વનો કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં પ્રવેશ ન થવા છતાં બધું સંગત થઈ શકે છે. માટે અનુમિતિત્વનામક ધર્મવિશિષની સિદ્ધિ નહીં થાય અને તેના નિમિત્તે થનાર અનુમિતિની સિદ્ધિ અને તેનાથી થનાર અનુમાન પ્રમાણની સિદ્ધિ પણ અસંભવિત બનશે. તેથી 'પ્રત્યક્ષ જ એક માત્ર પ્રમાણ છે' એવો અમારો સિદ્ધાંત અખંડિત રહેશે'' <—

તથાપિ । નો પણ અભિનવ નાસ્તિકને કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મશરીરમાં અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ કરવો જ પડશે. આનું કારણ એ

न चापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणोत्पन्न-तदनात्मकानुमितिसङ्ग्रहायाऽव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वमेव संस्कारव्यावृत्तं

भात्मती

त्वात् तस्यापि तत्परामर्शकार्यत्वमापद्येत । ततः **प्रागुत्पन्नसंस्कारवारणाय** = पूर्वकालोत्पन्नो संस्कारे विवक्षितपरामर्शकार्यत्वतोवारणकृते कार्यतावच्छेदककोटौ **अनुमितित्वनिवेशावश्यकत्वात्** संस्कारस्यानुमित्यनात्मकत्वेन अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टपरामर्शोत्तरानुमितेरत्वलक्षणकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वाच्चायं दोषः । न च संस्कार एव नाभ्युपगम्यते इति वाच्यम्, स्मृत्यन्यथानुपपत्तेरेव तस्य मानत्वात्, लक्षणास्वीकारेणा लक्षणौपयिकेन तत्स्वीकाराच्च । द्वितीयक्षणे चापेक्षाबुद्ध्यनात्मकानुमितेरुत्पद्यते, तस्या अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शकार्यता न स्यात्, अपेक्षाबुद्धेः चतुर्थक्षणे एव नाशात् चतुर्थक्षणे च द्वितीयक्षणमात्रस्थायितेन अपेक्षाबुद्ध्यनात्मकानुमितेरपि नाशात् तस्याः अपेक्षाबुद्ध्यात्मकधूमपरामर्शध्वंसाधारक्षणानाधार - तत्तन्नाशाधारक्षणवृत्तितोक्तशून्यत्वेनाऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शकार्यतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वात् । ततश्च **अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणोत्पन्नतदनात्मकानुमितिसङ्ग्रहाय** = अपेक्षाबुद्धेस्तत्स्वरूपपरामर्शस्य द्वितीयक्षणे उत्पन्नायां अपेक्षाबुद्ध्यनात्मकानुमितावपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शकार्यत्वस्य सम्पादने स्वध्वंसाधारक्षणध्वंसाधार - स्वध्वंसाधारक्षणवृत्तितोक्तस्वरूपं स्वोत्तरत्वं विहाय कार्यतावच्छेदककोटौ स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधारकालध्वंसाधिकरण - स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वलक्षणं **अव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वमेव संस्कारव्यावृत्तं वैशिष्ट्यं देयं,** तावतैताऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणोत्पन्नतदनात्मकानुमिते-

છે કે કાર્યતાઅવચ્છેદક શરીરમાં જે સ્વોત્તરત્વનો પ્રવેશ કરવામાં આવેલ છે તેને જો સ્વાધારક્ષણાऽવૃત્તિત્વસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો પરામર્શની બીજી ક્ષણે તે પરામર્શથી ઉત્પન્ન થયેલ અનુમિતિ તે પરામર્શના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી આક્રાંત બની શકશે નહીં, કેમ કે તે પરામર્શની હાજરીમાં જ તે અનુમિતિ ઉત્પન્ન થયેલ છે. જો પરામર્શનાશક્ષણવૃત્તિત્વસ્વરૂપ સ્વોત્તરત્વપદાર્થ માન્ય કરવામાં આવે તો તે પરામર્શની દ્વિતીય ક્ષણે ઉત્પન્ન અનુમિતિનો સંગ્રહ થવા છતાં તે પરમર્શની ચોથી ક્ષણે અન્ય પરામર્શથી ઉત્પન્ન અનુમિતિને પણ પ્રસ્તુત પરામર્શનું કાર્ય માનવાની આપત્તિ આવશે. આ તો બકરું કાઢતા ઊંટ પેસી ગયું. તેથી સ્વોત્તરત્વપદાર્થ અહીં સ્વધ્વંસાધાર ક્ષણના = વિવક્ષિતપરામર્શના નાશની અધિકરણીભૂત ક્ષણના ધ્વંસની અનાધાર એવી સ્વધ્વંસાધાર ક્ષણની = વિવક્ષિતપરામર્શનાશાધાર ક્ષણની વૃત્તિતાસ્વરૂપ માનવો પડશે. તેથી પ્રસ્તુત પરામર્શની દ્વિતીય ક્ષણે અથવા તૃતીય ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલ અનુમિતિમાં પ્રસ્તુત પરામર્શની કાર્યતા રહી શકશે, કેમ કે પ્રસ્તુતપરામર્શધ્વંસની અધિકરણીભૂત ક્ષણના ધ્વંસની અનધિકરણ અને પ્રસ્તુતપરામર્શધ્વંસની અધિકરણીભૂત એવી તૃતીય ક્ષણે તે બન્ને વિદ્યમાન હોઈ શકે છે. તથા પ્રસ્તુત પરામર્શની ચોથી ક્ષણે અન્યપરામર્શજન્ય અનુમિતિમાં પ્રસ્તુતપરામર્શકાર્યતાની આપત્તિ પણ નહીં આવે, કેમ કે દર્શિત તૃતીય ક્ષણમાં તે અવૃત્તિ= અવિદ્યમાન છે. આમ સ્વોત્તરત્વપદાર્થનો આ રીતે સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે. પરંતુ કાર્યતાઅવચ્છેક ધર્મશરીરમાં ઉપરોકત સ્વોત્તરત્વનો આ રીતે પ્રવેશ કરવાનાં પૂર્વોત્પન્ન સંસ્કારમાં પણ પ્રસ્તુતપરામર્શ-કાર્યતા આવી જશે, કારણ કે પ્રસ્તુત પરામર્શની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર સ્વોત્તર = પ્રસ્તુતપરામર્શની દર્શિત રીતે તૃતીય ક્ષણમાં વૃત્તિ છે. સંસ્કાર તો અનેક ક્ષણસ્થાયી હોય છે-ચિરસ્થાયી હોય છે. પ્રસ્તુત પરામર્શની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર તો પ્રસ્તુત પરામર્શથી જન્ય ના જ કહેવાય. છતાં દર્શિત સ્વોત્તરત્વ તેમાં આવી જવાથી પ્રસ્તુતપરામર્શકાર્યતાની તેમાં આપત્તિ આવે છે. આના નિરાકરણ માટે કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ શરીરમાં અનુમિતિત્વનો નિવેશ કરવો આવશ્યક બનશે. સંસ્કાર અનુમિતિસ્વરૂપ ન હોવાથી તેમાં અપ્રામાણ્યજ્ઞાના-ભાવવિશિષ્ટપરામર્શોત્તરાનુમિતિત્વસ્વરૂપ કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ રહી શકતો નથી. આથી તેમાં પ્રસ્તુત પરામર્શની કાર્યતાની આપત્તિને પણ અવકાશ નહીં રહે. પરંતુ આ રીતે પરામર્શકાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મશરીરમાં અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ થવાથી અનુમિતિસ્વરૂપ ધર્મિવિશેષની = પ્રમાવિશેષની સિદ્ધિ થવાથી અનુમાન નામના સ્વતંત્ર પ્રમાણની સિદ્ધિ અનાયાસ થઈ જશે.આથી નવીનનાસ્તિકમતમાં પૂર્વોકત રીતે અપસિદ્ધાંત દોષ જડબેસલાક બનશે.

નવ્યનાસ્તિક :- ન चापे० । સ્વોત્તરત્વને સ્વધ્વંસાધારક્ષણધ્વંસાનાધાર એવી સ્વધ્વંસાધારક્ષણમાં વૃત્તિત્વસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો અપેક્ષાબુદ્ધિસ્વરૂપ પરામર્શની દ્વિતીય ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલી અનુમિતિમાં અપેક્ષાબુદ્ધિરૂપ પરામર્શનો કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ રહી નહીં શકે. તેથી તેનો અસંગ્રહ થવાની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ કાર્યતાઅવરછેદક ધર્મ કાર્યતાથી ન્યૂનવૃત્તિ બનશે. આશય એ છે કે જે સ્થળે પ્રથમ ક્ષણે અપેક્ષાબુદ્ધિસ્વરૂપ પરામર્શ ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજી ક્ષણે અપેક્ષાબુદ્ધિભિન્નસ્વરૂપવાળી અનુમિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે બન્નેનો ચોથી ક્ષણે નાશ થાય છે. અપેક્ષાબુદ્ધિ ત્રણ ક્ષણ સુધી રહે છે અને અનુમિતિ બે ક્ષણ સુધી રહે છે. તેથી ઉપરોકત સ્વોત્તરત્વઘટકીભૂત સ્વપદથી અપેક્ષાબુદ્ધિસ્વરૂપ પરામર્શને ગ્રહણ કરતાં તેના ધ્વંસની આધારભૂત એવી ક્ષણ = ચતુર્થક્ષણ અને તેના ધ્વંસની અનાધાર એવી ક્ષણ = ચાર સુધીની ક્ષણ તથા સ્વ = અપેક્ષાબુદ્ધિરૂપ પરામર્શ, તેના ધ્વંસની આધારભૂત એવી ક્ષણ = ચતુર્થ ક્ષણ. તેથી જે ક્ષણ સ્વધ્વંસાધારક્ષણધ્વંસઅનાધાર હોય અને તે જ સ્વધ્વંસાધારક્ષણ હોય તેવી ક્ષણ તો માત્ર ચોથી ક્ષણ જ આવશે. આવી ચતુર્થ ક્ષણમાં દર્શિત અનુમિતિ વૃત્તિ = વિદ્યમાન નથી. માટે તેમાં દર્શિત સ્વોત્તરત્વ નહિ રહેવાથી અપેક્ષાબુદ્ધિઆત્મક પરામર્શની કાર્યતા નહીં રહી શકે. પરંતુ હકીકત એ છે કે તે અનુમિતિ અપેક્ષાબુદ્ધિરૂપ પરામર્શથી જ જન્ય છે. તેથી તે અનુમિતિના સંગ્રહ માટે અર્થાત્ તે અનુમિતિમાં દર્શિત પરામર્શના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મનો સમાવેશ કરવા માટે સંસ્કારવ્યાવૃત્ત અવ્યવહિતોત્તરોત્પત્તિકત્વનો જ

वैशिष्ट्यं देयमिति वाच्यम्, स्वध्वंसाधारपदस्यापेक्षाबुद्धिरूपपरामर्शानाधारस्वध्वंसानाधारार्थकत्वे उक्तानुमिति-

भानुमती

रुपग्राहात् । तथाहि स्वरूप = अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य आधिकरणीभूताःये प्रथम-द्वितीय-तृतीयक्षणाः तद्ध्वंसाधिकरणीभूताः द्वितीय-तृतीय-चतुर्थादिक्षणाः, तद्ध्वंसाधारभूताः तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमादिक्षणाः, तद्ध्वंसानाधिकरणीभूताः तृतीय-द्वितीयादिक्षणाः, तेषु मध्ये द्वितीय-तृतीयक्षणावेव स्वरूप = अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य आधिकरणीभूतानां प्रथम-द्वितीयक्षणानां ये ध्वंसास्तेषामाधिकरणीभूतौ, तन्मध्ये यो द्वितीयः क्षणः तत्राऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शजन्याऽपेक्षाबुद्ध्यनात्मकानुमितेरुत्पद्यत इति तादृशेतस्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वस्य तत्र सत्त्वेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शकार्यतावच्छेदकानुगमेतत्त्वं निरुक्तकार्यतावच्छेदके व्यपोह्यते । एतमेवापेक्षाबुद्ध्यनात्मकपरामर्शस्य द्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे चोत्पद्यमानायामनुमितावापे निरुक्तस्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वं घटमक्षतीति स्वादिया दर्शितरीत्या विभावनीयं सुधीभिः । परामर्शप्रागुत्पन्नसंस्कारे तु परामर्शस्य द्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे वा जायमानत्वादेरहात् न परामर्शकार्यतापत्तेः, अन्यथोक्तरीत्या कार्यतावच्छेदकानुगमापत्तेरिति चार्वाकानुयायिभेरुचन्द्रज्वलनौचार्यादिकैर्वाच्यम् ।

स्वध्वंसाधारकालध्वंसानाधार - स्वध्वंसाधारक्षणवृत्तित्वलक्षणस्वोत्तरत्वावैशिष्ट्यानुमितेस्तस्य कार्यतावच्छेदकानुगमापत्तेरिहाय प्रकरणकार उपक्रमते —> **स्वध्वंसाधारपदस्य** = कार्यतावच्छेदकघटकत्वाच्चकस्य स्वध्वंसाधारशब्दस्य **अपेक्षाबुद्धिरूपपरामर्शानाधारान्यार्थकत्वे** = अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य अनाधिकरणत्वे सति यः स्वध्वंसानाधारः तदन्यपदार्थे लक्षणास्वीकारे **उक्तानुमितिसङ्ग्रहात्** = अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शाद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यनात्मकानुमित्यादीनां तत्कार्यत्वोपपत्तेरिति । अयमाशयः अपेक्षाबुद्धिरूपपरामर्शस्थले स्वपदेनापेक्षाबुद्धिरूपपरामर्शस्य ग्रहणे तद्ध्वंसानाधारत्वे सति तदनाधिकरणीभूतः तत्पूर्वक्षण एव = स्वपूर्वक्षण एव, स्वक्षणस्यापेक्षाबुद्धिरूपपरामर्शाधिकरणत्वात् । तदुक्तः स्वाधिकरणक्षणः स्वध्वंसाधारक्षणश्च । तद्ध्वंसस्वानाधारस्तु स्वाधारक्षण एव, अपेक्षाबुद्धिरूपपरामर्शस्य द्वितीयक्षणे उत्पद्यमानाया अनुमितेः तद्वृत्तित्वेन सङ्ग्रहात्, एतमेवापेक्षाबुद्ध्यनात्मकपरामर्शस्य द्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे च जायमानाया अनुमितेरापे सङ्ग्रहो निरपायः ।

કાર્યતાઅવચ્છેદકમાં પ્રવેશ કરવો ઉચિત છે. પૂર્વકાલોત્પન્ન સંસ્કારમાં ન રહી શકે એવું અવ્યવહિતોત્તરોત્પત્તિકત્વ તો સ્વાધિકરણ ક્ષણના ધ્વંસની અધિકરણીભૂત ક્ષણના ધ્વંસના આધારભૂત કાલના ધ્વંસની અનધિકરણ એવી જે સ્વાધારભૂત કાલના ધ્વંસની અધિકરણીભૂત ક્ષણ, તે ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ થવાપણા સ્વરૂપ જ છે. જેમ કે અપેક્ષાબુદ્ધિઆત્મક પરામર્શની અધિકરણ ક્ષણ = પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય ક્ષણ. તેના ધ્વંસની અધિકરણીભૂત ક્ષણ = દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ વગેરે ક્ષણ. તેના ધ્વંસનો આધારભૂત કાલ = તૃતીય, ચતુર્થ ક્ષણ વગેરે. તેના ધ્વંસની અનધિકરણ એવી ક્ષણ = તૃતીય ક્ષણ, દ્વિતીય ક્ષણ, પ્રથમ ક્ષણ. એમાંથી જે ક્ષણ સ્વાધારક્ષણધ્વંસઅધિકરણ બની શકે તેવી હોય તેવી ક્ષણ તો માત્ર દ્વિતીય અને તૃતીય ક્ષણ જ બની શકશે, કેમ કે સ્વાધારકાલ = અપેક્ષાબુદ્ધિસ્વરૂપ પરામર્શાધિકરણીભૂત પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય ક્ષણ. તેના ધ્વંસની અધિકરણ ક્ષણ = દ્વિતીય, તૃતીય ક્ષણ. આ દ્વિતીય અને તૃતીય ક્ષણમાંથી દ્વિતીય ક્ષણમાં અપેક્ષાબુદ્ધિરૂપપરામર્શજન્ય અનુમિતિ ઉત્પન્ન થાય છે જ. તેથી તેમાં દર્શિત અવ્યવહિતોત્તરોત્પત્તિકત્વ આવી જશે. માટે તે અનુમિતિમાં અપેક્ષાબુદ્ધિસ્વરૂપ પરામર્શની કાર્યતા અને તેનો અવચ્છેદક ધર્મ પણ રહી જશે. તેથી તે અનુમિતિનો સંગ્રહ થઈ જશે. તથા પૂર્વકાલીન સંસ્કાર તો પ્રસ્તુત પરામર્શની પણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ગયેલ હોવાથી પરામર્શની દ્વિતીય ક્ષણ વગેરેમાં તેમની ઉત્પત્તિ થવી અશક્ય જ છે. આમ દર્શિત અવ્યવહિતોત્તરોત્પત્તિકત્વ પૂર્વસંસ્કારમાંથી સ્વયં વ્યાવૃત્ત થવાથી = નીકળી જવાથી પૂર્વકાલીન સંસ્કારમાં પરામર્શ કાર્યતાની આપત્તિ નહીં આવે. મતલબ કે ઉપરોક્ત વિવક્ષાથી પરામર્શની કાર્યતાઅવચ્છેદકકુક્ષિમાં અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ કરવામાં ન આવે તો પણ દરેક પ્રસિદ્ધ ઘટનાની સંગતિ થઈ શકે છે. તો પછી શા માટે પરામર્શકાર્યતાઅવચ્છેદક શરીરમાં અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ કરવો ? માટે અતિરિક્ત અનુમાન પ્રમાણની સિદ્ધિની આપત્તિને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

❀ स्वध्वंसाधारपदनी लक्षणा ❀

સ્યાદ્વાદી :- स्वध्वं० । ના, આ રીતે અવ્યવહિતોત્તરોત્પત્તિકત્વની ગૂઢ, ગંભીર અને હનુમાનની પૂંછડી જેવી લાંબી વ્યાખ્યા કરવી કોઈ રીતે વ્યાજબી નથી. માટે અમે સ્વોત્તરત્વની જે પૂર્વે વ્યાખ્યા કરી ગયા કે 'स्वध्वंसाधारक्षणध्वंसानाधार - स्वध्वंसाधारक्षणवृत्तित्व = स्वोत्तरत्व'ને જ બરાબર છે. હા, આવું માનવામાં તમે જે આપત્તિ બતાવી કે —> અપેક્ષાબુદ્ધિસ્વરૂપ પરામર્શની દ્વિતીય ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર અપેક્ષાબુદ્ધિભિન્નસ્વરૂપ અનુમિતિને દર્શિત પરામર્શનું કાર્ય માની નહિ શકાય, કેમ કે તેમાં દર્શિત સ્વોત્તરત્વ રહેતું નથી. <— તેના નિરાકરણ માટે તો અમે એવા ખુલાસો કરીએ છીએ કે અમે સ્વોત્તરત્વની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેના ઘટકને બતાવનાર 'स्वध्वंसाधार' એવા પદની 'અપેક્ષાબુદ્ધિરૂપપરામર્શઅનધિકરણ-સ્વધ્વંસઅનાધારભિન્ન' આ અર્થમાં લક્ષણા કરી દેવાની. તેથી ઉપરોક્ત દોષને અવકાશ નહિ રહે. તે આ રીતે - અપેક્ષાબુદ્ધિસ્વરૂપ પરામર્શને સ્વપદથી લેતાં તેની અનધિકરણ હોને છતે તેના ધ્વંસની

सङ्ग्रहात्, ज्ञानत्वनिवेशे प्रत्यक्षादिष्वनपेक्षितपरामर्शजन्यत्वकल्पनापत्तेरनुमितित्वनिवेशौचित्याच्च ।

यत्तु —> अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथक्कारणत्वान्नायं दोष इति <— तन्न, तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽप्रामाण्यग्रहाभावानां

भानुमती

तथाहि स्वापदेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्योपादाने तद्ध्वंसाधारत्वे सति योऽपेक्षाबुद्धिरूपपरामर्शस्याधारः स स्वपूर्वक्षणः स्वाधिकरणक्षणश्च । तदुक्तस्तु स्वध्वंसाधारस्तृतीय-चतुर्थादिक्षणः । तत्रापि चतुर्थक्षणादेः तद्-ध्वंसाधारत्वात्तेरहात् तृतीयक्षणस्यैव ग्रहणसम्भवः । द्वितीय-तृतीयक्षणोत्पद्यमानानुमितेश्च तद्वृत्तित्वाज्ञ तयोरसङ्ग्रहप्रसङ्गः । किन्तु दर्शितरीत्या पूर्वोत्पन्नसंस्कारस्य तत्क्षणवृत्तित्वेन तत्रापि परामर्शकार्यतापत्तेः स्यादेतत् तदवारणाय कार्यतावच्छेदककोटावनुमितित्वरूप निवेश आवश्यकः । इत्थमपेक्षाबुद्धिरूपपरामर्शाधार-स्व-ध्वंसाधाराधारत्वकालध्वंसाधार - निरुक्तस्वध्वंसाधारक्षणवृत्त्यनुमितित्वरूपैव कार्यतावच्छेदकत्वे निवेशादोषेऽ-कधर्मावच्छिन्नत्वेन प्रदर्शितरीत्या प्रत्यक्षादौ रेवाऽनुमानप्रामाण्यसिद्धेरिति स्यादवादेनामाभ्रेप्रायः ।

ननु पूर्वोत्पन्नसंस्कारे परामर्शकार्यतापत्तेवारणाय तत्कार्यतावच्छेदककोटावनुमितित्वनिवेशो आवश्यकः, ज्ञानत्वप्रवेशेऽपि तदापत्तिरणसम्भवात्, संस्कारेऽनुमितित्वरूपेव ज्ञानत्वरूपापि विरहात् । **न च** तिरो-धानतादेरहादप्यनुमितित्वसिद्धेरिति **वाच्यम्,** अनुमितित्वस्यापेक्षाऽनुभवत्वात् ज्ञानत्वापेक्षयाऽनुभितित्वरूप व्यापा-वृत्तित्वेन सामान्यधर्मावच्छेदेन पर्वतरूपतः कार्यत्वरूप सङ्कोचकरणे मानाभावाच्चेति **चेत्** ? **न,** परामर्शकार्-यतावच्छेदककोटौ अनुमितित्वं विहाय **ज्ञानत्वनिवेशे** परामर्शजन्यत्वेऽपि **प्रत्यक्षादिषु अनपेक्षितपरामर्शज-न्यत्वकल्पनापत्तेः** = स्वाजनकपरामर्शीनरूपितकार्यताङ्गीकारापत्तात् । तथाहि समानविषयकप्रत्यक्षानु-मित्योस्समानसामग्रीसमवधाने प्रत्यक्षमेवोत्तरक्षणे जायत इति निर्विवादमेव, अनुमितौ प्रति समानविषयक-चाक्षुषादेरसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् । परं परामर्शकार्यताकोटौ ज्ञानत्वनिवेशे तु बलवत्सामग्रीवरूप प्रत्यक्षरूपापि तदा परामर्शजन्यतावच्छेदकज्ञानत्वेन परामर्शकार्यत्वमापद्यते । तादृशवारणाय कार्यताकोटौ **अनुमितित्वनिवेशौचि-त्याच्च । एतेन** सङ्कोचकरणे मानाभावादीति **प्रत्याख्यातम्,** व्याप्यधर्मेण व्यापकधर्मरूपाकस्मादसिद्धेश्च ।

यत्तु समवायसम्बन्धावच्छेदेनानुमितिप्रतियोगितावच्छेदकस्य **अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य** = परामर्शधर्मिकाऽप्रामाण्यप्रका-रकज्ञान भावस्य परामर्शजन्यज्ञानं प्रति **पृथक्कारणत्वात्** = स्वातन्त्र्येण हेतुत्वाभ्युपगमात् एतदुत्तरज्ञा-

---

અનધિકરણ બને તેવી ક્ષણ તો તે પરામર્શની પૂર્વ ક્ષણ જ આવશે. તેનાથી ભિન્ન ક્ષણ = સ્વાધિકરણ ક્ષણ અને સ્વધ્વંસઅધિકરણક્ષણ. તેના ધ્વંસનો અનાધાર બને તેવી ક્ષણ = સ્વાધિકરણક્ષણ. અપેક્ષાબુદ્ધિસ્વરૂપ પરામર્શની અધિકરણીભૂત દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં તત્કાર્ય અનુમિતિ વૃત્તિ = વિદ્યમાન હોવાથી તે અનુમિતિમાં કાર્યતાઅવચ્છેદક રહી જવાથી તેનો સંગ્રહ થઈ જશે. આ રીતે સ્વોત્તરત્વનો પરિષ્કૃત અર્થ થશે અપેક્ષાબુદ્ધિરૂપપરામર્શનાધાર હોને છતે સ્વધ્વંસની અનધિકરણ બને એવી ક્ષણથી ભિન્ન ક્ષણના ધ્વંસનો અનાધાર હોય તેવો જે નિરુક્ત સ્વધ્વંસાધાર કાલ, તે કાલમાં વૃત્તિત્વ = વિદ્યમાનતા = હોવાપણું. આવું સ્વોત્તરત્વ તો પરામર્શથી અજન્ય એવા પરામર્શપૂર્વકાલોત્પન્ન સંસ્કારમાં પણ પૂર્વોક્ત રીતે રહી જાય છે. તેનું વારણ કરવા માટે કાર્યતાઅવચ્છેદક શરીરકુક્ષિમાં અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ કરવો આવશ્યક બનશે, અન્યથા પૂર્વકાલોત્પન્ન સંસ્કારને પ્રસ્તુત પરામર્શનું કાર્ય માનવાની આપત્તિ આવશે. અનુમિતિત્વનો કાર્યતાઅવચ્છેદક કોટિમાં પ્રવેશ કરવાથી પૂર્વકાલોત્પન્ન સંસ્કારમાં પરામર્શકાર્યતાની આપત્તિ નહીં આવે, કેમ કે સંસ્કારમાં અનુમિતિત્વ ધર્મ રહેતો નથી. પરંતુ આ રીતે કરવા જતાં અનુમિતિનામક પ્રમાવિશેષની સિદ્ધિ થઈ જતાં અનુમાનનામક સ્વતંત્ર પ્રમાણ સિદ્ધ થવાની આપત્તિ નવ્યનાસ્તિકમતમાં આવશે. આ આપત્તિનું વારણ કરવા માટે નાસ્તિક એમ કહે કે —> કાર્યતાઅવચ્છેદક કોટિમાં અનુમિતિત્વના બદલે જ્ઞાનત્વનો પ્રવેશ કરવાથી પણ પૂર્વકાલોત્પન્ન સંસ્કારમાં દર્શિત આપત્તિનું વારણ થઈ શકે છે, કેમ કે સંસ્કારમાં જ્ઞાનત્વ ધર્મ રહેતો નથી. તો પછી શા માટે જ્ઞાનત્વને છોડીને અનુમિતિત્વનો કાર્યતાકુક્ષિમાં પ્રવેશ કરવો ? સાકરથી સાજો થતો હોય તેને લીમડો શા માટે ખવડાવવો ? <— તો તે વાત બરાબર નથી, કારણ કે આ રીતે પૂર્વકાલોત્પન્ન સંસ્કારમાં પરામર્શકાર્યતાની આપત્તિનું વારણ કરવા જતાં પ્રત્યક્ષ વગેરેમાં જ્ઞાનત્વ હોવાના લીધે જે પ્રત્યક્ષ વગેરેને સ્વોત્પત્તિ માટે પરામર્શની અપેક્ષા નથી, તેમાં પણ પરામર્શકાર્યતાની આપત્તિ આવશે. માટે પરામર્શની કાર્યતાકોટિમાં જ્ઞાનત્વનો નિવેશ કરવાના બદલે અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ કરવો જ ઉચિત છે. આથી અનુમાન પ્રમાણનો અપલાપ કરવો કોઈ પણ રીતે વ્યાજબી નથી.

શંકા :- यत्तु अ. । અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવનો કારણતાઅવચ્છેદક કોટિમાં પ્રવેશ કરવામાં ઉપરોક્ત રીતે જે વ્યભિચાર દોષ આવે

तत्तदप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टधूमादिलिङ्गकानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पनापेक्षया सामानाधिकरण्यविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽप्रामाण्यग्रहाभावानामवच्छेदकत्वकल्पनौचित्यात् ।

भानुमती

ज्ञातत्वस्यैतत्परामर्शजन्यताऽवच्छेदकत्वेऽपि **न अयं** *व्याप्तेश्चारुलक्षणो* **दोषः**, *गृहीताप्रामाण्यकधूमपरामर्शीतरेशेष्यदहनसम्भावनादेरहार्यपरामर्शीतरज्ञानस्मृत्यादेश्चाप्रामाण्यग्रहाभावाऽजनकत्वादीति केषाञ्चिदभिनवनास्तिकानां मतम्।*

प्रकरणकारस्तदपाकरोति —> **तन्न** *मनोरमम्, 'दहनव्याप्यालोकवान् पर्वत' इत्याकारकपरामर्शधार्मिकाऽप्रामाण्यप्रकारकज्ञानदशायामगृहीताप्रामाण्यकधूमालिङ्गकपरामर्शजन्यदहनज्ञानो व्याप्तेश्चारतारणाय* **तत्तद्व्यक्तित्वेन** *= तत्तदप्रामाण्यग्रहसत्त्वे न धूमालिङ्गकानुमितेस्तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावत्वेन* **अप्रामाण्यग्रहाभावानां** *= समवायसम्बन्धावच्छेदेनप्रतियोगितकप्रामाण्यप्रकारकग्रहाभावानां* **तत्तदप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टधूमादिलिङ्गकानुमितिं** *= धूमादिलिङ्गकपरामर्शतरेशेष्यकाप्रामाण्यप्रकारकज्ञानाभावतरेशेष्यधूमादिलिङ्गकदहनज्ञानं* **प्रति** *हेतुत्वेऽप्रामाण्यग्रहरूपानानुगतत्वेन तद्भेदे तत्प्रतियोगिताभावभेदात् कार्यकारणभावभेदप्रसक्त्या नानाफल-फलतदभावकल्पनागौरवतामेति । इत्थं* **हेतुत्वकल्पनापेक्षया सामानाधिकरण्यविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाप्रामाण्यग्रहाभावानां** *= स्वातन्त्र्येणप्रकारतानिरूपितसामानाधिकरण्यतरेशेष्यतेशेष्यतासंसर्गावच्छेदेन या ऽप्रामाण्यप्रकारकज्ञानानिरूपितप्रतियोगितास्तादृशरूपकानामभावानां एव* **अवच्छेदकत्वकल्पनौचित्यात्** *= परामर्शनिरूपकतारूपतत्तच्छेदकत्वाभ्युपगमस्यैव लाघवात्, नानाकार्यकारणभावकल्पनालाघवात् । ऽयमाशयः समवायसम्बन्धावच्छेदेनप्रतियोगितक-धूमपरामर्शधार्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावानां धूमपरामर्शतरेशेष्यकाऽप्रामाण्यप्रकारकज्ञानाभावतरेशेष्यधूमालिङ्गकानुमितिं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुत्वकल्पने तदभावतारते तत्प्रकारकत्वरूपस्याप्रामाण्यज्ञानस्यानुगमेन तत्प्रतियोगिकतया मिथो भिन्नेषु नानाऽप्रामाण्यग्रहाभावेषु केषुचित् तत्तदज्ञातिकत्वेनैव कारणता कल्पनीया । इत्थमेव यत्र पूर्वं धूमपरामर्शधार्मिकाऽप्रामाण्यग्रहस्तदनन्तरं धूमपरामर्शतरात् जायमानया ऽनुमितेरसङ्ग्रहरूपात् । तदपेक्षताऽप्रामाण्यग्रहाभावानामनुमितिकारणतावच्छेदकत्वकल्पनमेव युक्तम् ।*

છે તેના નિવારણ માટે કાર્યતાઅવચ્છેદક કુક્ષિમાં અનુમિતિત્વનો પ્રવેશ કરવા કરતાં અપ્રામાણ્યજ્ઞાનાભાવને પરામર્શજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યે સ્વતંત્ર કારણ માનવું જ ઉચિત છે, કેમ કે તેમ માનવાથી એતદુત્તરજ્ઞાનત્વને પરામર્શકાર્યતાઅવચ્છેદક માની શકાય છે.

❀ अप्रामाण्यज्ञानाभाव स्वतंत्र कारण नथी - अनेकांतवादी ❀

समाधान :- तन्न, तत्त० । ना, आ वात बराबर नथी. कारण के अप्रामाण्यज्ञानाभावने स्वतंत्र कारण मानवामां आवे तो पण धूमपरामर्शमां अप्रामाण्यज्ञान थवा छतां आलोकपरामर्शविशेष्यक अप्रामाण्यज्ञान होते छते अगृहीताऽप्रामाण्यक धूमपरामर्शथी जन्य अग्निज्ञानमां व्यतिरेक व्यभिचार आवशे. आवी घटना तेवी अवस्थामां शक्य छे के ज्यां प्रथम क्षणे आलोकपरामर्श उत्पन्न थाय तथा बीजा समये आलोक परामर्शमां अप्रामाण्यनुं भान करावनार धूमपरामर्श उत्पन्न थाय अने तृतीय क्षणे धूमपरामर्शथी अग्निज्ञान उत्पन्न थाय. आथी कोई पण अप्रामाण्यज्ञानने धूमपरामर्शजन्य ज्ञाननुं प्रतिबंधक मानी ना शकाय. परंतु जे जे अप्रामाण्यज्ञान होते छते धूमादिलिंगक परामर्शथी स्वजन्य ज्ञान उत्पन्न न थाय ते ते अप्रामाण्यज्ञानना अभावोने तत् तत् व्यक्तित्वरूपे अर्थात् तत् तत् अप्रामाण्यज्ञानाभावत्वरूपे तत् तत् अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्ट धूमादिपरामर्शजन्य अग्निज्ञाननुं तमारे कारण मानवुं पडशे. आवुं मानवाथी उपरोक्त व्यभिचार दोषनुं तो निवारण थई जशे, केम के दर्शित अप्रामाण्यग्रह धूमलिंगकपरामर्शविशेष्यक न होवाथी तेनो अभाव धूमलिंगकपरामर्शजन्य अग्निज्ञाननुं कारण नथी. छतां पण अप्रामाण्यज्ञान अननुगत होवाथी तेना भेदथी तत्प्रतियोगिक अभाव = अप्रामाण्यज्ञानाभाव पण भिन्न थवाथी अलग अलग अप्रामाण्यज्ञानाभावोने तत्तत्लिंगकपरामर्शजन्य लिंगीज्ञानना कारण मानवा पडशे. आ रीते मानवामां अनेकविध कार्यकारणभावनी कल्पना करवानुं गौरव आवशे. तेथी आवी कल्पना करवा करतां लाघवसहकारथी अप्रामाण्यज्ञानाभावने स्वतन्त्र कारण मानवाना बदले कारणतावच्छेदक शरीरमां ज तेनो प्रवेश करवो उचित छे. अर्थात् धूमपरामर्शोत्तर अनुमिति प्रत्ये सामानाधिकरण्यविशिष्टविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्ट-धूमपरामर्श कारण थशे. ज्यारे जे धूमपरामर्शमां अप्रामाण्यनुं भान थशे ते धूमपरामर्शथी तदुत्तरक्षणमां अनुमिति नहीं थाय, कारण के त्यारे धूमपरामर्श अप्रामाण्यप्रकारक ज्ञाननुं विशेष्य छे अने अप्रामाण्यज्ञानना अधिकरण आत्मामां समवेत होवाथी अप्रामाण्यग्रहनुं समानाधिकरण थई जाय छे. तेथी ज ते धूमपरामर्श सामानाधिकरण्यविशिष्टविशेष्यतासंबंधथी अवच्छिन्न प्रतियोगिताना निरूपक अप्रामाण्यज्ञानाभावथी विशिष्ट बनतो नथी. परंतु ज्यारे 'अग्निव्याप्यधूमविशिष्ट पर्वत' एवा परामर्शमां अप्रामाण्यनुं अवगाहन थतुं नथी त्यारे अव्यवहितोत्तर क्षणमां अग्निनी अनुमिति थई शके छे, केम के त्यारे धूमपरामर्श सामानाधिकरण्यविशिष्टविशेष्यता-

यत्तु 'वह्निमनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायेनानुमितित्वसिद्धिरिति, तन्न, तत्र विधेयनाविशेषस्यैव विषयत्वात्, अन्यथा 'पर्वतमनुमिनोमी'त्यपि स्यात् ।

भानुमती

तथाहि स्वोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या स्वातोषप्रकारतानिरूपितोभयावृत्तिधर्मावच्छेन्नविशेष्यतासम्बन्धावच्छेन्नप्रतियोगितावच्छेदकेन अप्रामाण्यग्रहाभावेन विशेष्यो यो धूमपरामर्शस्तत्रत्य धूमनिष्ठैककालावृत्तिर्यो प्रति कारणत्वम् । यदा च 'अयं धूमपरामर्शोऽप्रामाण्यवान्' इति ज्ञानमुत्पद्यते तदा धूमपरामर्शस्य स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन निरुक्ताप्रामाण्यग्रहाभावेऽपि निरुक्ताप्रामाण्यग्रहाभावतावच्छेदकतया तत्कारणतावच्छेदकधर्मशून्यत्वाच्च सा नाशयते । पूर्वतनधूमपरामर्शधर्मीकाप्रामाण्यग्रहानन्तरं यत्र एतद्धूमपरामर्शानन्तरं तत्र तद्धूमनिष्ठैककालावृत्तिरेतद्धूमनिष्ठैककालावृत्तिर्नोत्पद्यते, तद्धूमपरामर्शस्याप्रामाण्यग्रहाभावतावच्छेदकाभावे एतद्धूमपरामर्शस्य स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन निरुक्ताप्रामाण्यग्रहाभावतोऽपि विशेष्यत्वात् । न चैवं मैथीलधूमपरामर्शीयाप्रामाण्यग्रहाभावमादाय चैत्यरूप गृहीताप्रामाण्यकधूमपरामर्शाद् दहनावृत्तिरित्यादीति शङ्कनीयम्, सामानाधिकरण्यावृत्तिविशेष्यतायाः कारणतावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः **मत्कृतजयलतायां** लोष्टम् (म.रत्ना.र.का. ११ भाग ३)

अनुव्यवसायसिद्धमनुमितित्वमङ्गीकुर्वाणां मतमपाकर्तुमुपदर्शयति —> **यत्विति** । तन्नोत्पत्तेनास्थानत्वम् । धूमादिनिष्ठैककालावृत्तिजन्यदहनज्ञानानन्तरं **'वह्निमनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायेन** परामर्शजन्यदहनज्ञाने स्वातिषक्तीभूते **अनुमितित्वसिद्धिः** = प्रत्यक्षत्वातिरिक्तलक्षणानुमितित्वस्य सिद्धेः । व्यवसायस्वरूपावैलक्षण्यादेऽनुव्यवसाय एव शरणं तत्स्वरूपानिर्णयवक्ते, तस्य व्यवसायज्ञानगोचरत्वात्, अनलस्पर्शीतिप्रतिपत्तौ तत्स्वरूपानिर्णयवक्ते तत्स्पार्शनस्येव। इन्द्रियसन्निकर्षदृशायामपि 'अनलमनुमिनोमि न साक्षात्करोमि' इतिप्रतीत्या न दहनज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं किन्त्वनुमितित्वमिति तत्कारणस्य परामर्शस्यानुमानत्वमेवेत्यतिरेकानुमानप्रमाणसिद्धेरिति नैयायिकमतम् ।

प्रकरणकारस्तदुत्थापोहायाह —> **तन्नेति** । **तत्र** = 'वह्निमनुमिनोमी'त्यनुव्यवसाये वह्नेर्विषयस्य **विधेयतविशेषस्यैव विषयत्वात्,** न तु धूमपरामर्शजन्यानलज्ञानीयस्यता प्रमात्वातिशेषस्य । तिपक्षबाधमाह —> **अन्यथा** = तादृशानुव्यवसाये व्यवसायगोचरस्यता प्रमात्वातिशेषस्यैव गोचरत्वस्वीकारे, **'पर्वतमनुमिनोमी'त्यपि** अनुव्यवसायज्ञानं **स्यात्,** तस्यानुव्यवसायस्य परेण व्यवसायगोचरकत्वाभ्युपगमात्, तस्य च व्यवसायेऽनाधेयत्वात् । **एतेन** —> धूमदर्शनानन्तरं जायमाने तादृव्यादेव्यवहारजनके ज्ञाने अनुमितित्वजातीयविशेषस्य 'अनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायसिद्धतया अपलापासम्भवः <— (त.चिं.र.अनु.खं.पृ.२६) इति **तत्त्वचिन्तामणिरहस्यकारस्य मथुरानाथस्य** तत्त्वं **प्रत्याख्यातम्, न च** तत्तमते कथं न तादृशानुव्यवसायापत्तिरिति **वाच्यम्,** पर्वतीयस्यानलानुमितावुद्देश्यतया तिद्योगितविशेषस्य तत्र लाभात् न तदापत्तिः, अनुव्यवसायमात्रस्य प्रमात्वातिशेषमादायेति । प्रत्यक्षागोचरगोचरकत्वसिद्धेस्तु तिद्योगितविशेषाप्रकारतादनुव्यवसायात्स्यादेवेति **दिक्** ।

संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक अप्रामाण्यग्रहाभावथी विशिष्ट बने छे. चैत्यने अप्रामाण्यज्ञान थाय तो पण यज्ञदत्तने धूमपरामर्शथी अग्निगोचर अनुमिति थवामां कोई बाध नथी, कारण के ते अप्रामाण्यग्रह परामर्शने समानाधिकरण न होवाथी यज्ञदत्तीय धूमपरामर्श तो सामानाधिकरण्यविशिष्टविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक अप्रामाण्यग्रहाभावथी विशिष्ट ज छे. आम अप्रामाण्यज्ञानाभावने लाघवसहकारथी कारणताअवच्छेदक मानवो ज युक्त छे. परंतु त्यारे परामर्शकार्यताअवच्छेदक पूर्वोक्त रीते परामर्शोत्तरअनुमितित्व ज थशे. तेना फलस्वरूपे अनुमान प्रमाणनी सिद्धि निराबाध थशे.

अनुव्यवसायसिद्ध अनुमितित्व असंगत

यत्तु त० । अन्य नैयायिको प्रत्यक्षथी भिन्न स्वतंत्र अनुमान प्रमाणनी सिद्धि माटे एम कहे छे के —> परामर्श पछी थनार अग्निज्ञाननो अनुव्यवसाय 'वह्निं अनुमिनोमि' एवो थाय छे, नहीं के 'वह्निं साक्षात्करोमि'. आ अनुव्यवसाय ज अग्निविषयक पूर्वोत्पन्न व्यवसाय ज्ञानमां अनुमितित्वनी सिद्धि करे छे. आथी अनुमितित्वनामक अतिरिक्त धर्मना आश्रयस्वरूपे प्रत्यक्षविलक्षण अनुमितिनामक प्रमाविशेष सिद्ध थशे अने तेना करणस्वरूपे प्रत्यक्षविलक्षण अनुमाननामक प्रमाण सिद्ध थई जशे.

तत्र त० । परंतु आ वात बराबर नथी, कारण के 'वह्निं अनुमिनोमि' एवा अनुव्यवसाय ज्ञाननो विषय व्यवसायनिष्ठ अनुमितित्व नथी, परंतु अग्निवृत्ति विधेयताविशेष ज छे. आथी ए अनुव्यवसायना बळथी विधेयताविशेषनी सिद्धि थई शकशे पण अनुमितित्वनी सिद्धि नहि थई शके. जो आवुं मानवामां न आवे अर्थात् व्यवसायज्ञाननिष्ठ अनुमितित्वरूप प्रमात्वविशेष (=प्रत्यक्षमां न रहेनार प्रमात्व) ने ज अनुव्यवसायनो विषय मानवामां आवे तो 'वह्निमनुमिनोमि' नी जेम 'पर्वतमनुमिनोमि' एवो अनुव्यवसाय पण थवानी आपत्ति आवशे, कारण के तेनो विषय पर्वतवृत्तित्वरूपे विधेयताविशेष नहि पण व्यवसायवृत्ति प्रमात्वविशेष ज थशे, जे अनुमानप्रमाणवादीना मते अबाधित ज छे. परंतु आवो अनुव्यवसाय थतो नथी. आथी ज ए अनुव्यवसायना बळथी अनुमान प्रमाणनी सिद्धि करी ना शकाय.

'परामर्शजन्यतायामपि स एव प्रवेश्यताम्'इति चेत् ? न, तदीयसम्बन्धापेक्षयाऽनुमितित्वीयसम्बन्धस्य समवायरूपस्य कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे लाघवात् ।

ननु तथाप्यनुमितित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वमेवेति प्रागुक्तम् । तथा च नानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वम् । न चानुमितेः

भानुमती

ननु **परामर्शजन्यतायां** = परामर्शनिष्ठकारणतानिरूपित-कार्यतावच्छेदककोटौ **अपि सः** = निरुक्तानुव्यवसायगोचरः साध्याभिन्नः लिङ्गोपस्थितिविशेष **एव प्रवेश्यताम्** । स्मृतिसंशयादेः लिङ्गोपस्थितिविशेषानवगाहनादेव न व्यभिचारः । ततश्च निरूपकतासम्बन्धेन दहनाभिन्नलिङ्गोपस्थितिविशेषविशेष्यकज्ञानमेव धूमपरामर्शजन्यं, न तु तदुत्तरदहनानुमितेः । ततश्चानुमितेरसिद्धिमनोरथः स्यादित्यादिना पर्यवसितः एवेति **चेत् ? न, तदीयसम्बन्धापेक्षया** = साध्याभिन्नलिङ्गोपस्थितिविशेषनिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धस्यापेक्षया, **अनुमितित्वीयसम्बन्धस्य** = अनुमितित्वनिष्ठनिरूपितत्वस्य **समवायरूपस्य** सम्बन्धस्य **कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे** = परामर्शजन्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे **लाघवात्** = कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धशरीरलाघवात् । अवच्छेदकोत्तरवर्तिनोऽपि व्याप्तिप्रसङ्गे व्याप्योपस्थितिविशेषणतादेर्निवेशानावश्यकत्वात् । किञ्च शुद्धाया निरूपकताया अव्याप्तिप्रसङ्गवत्त्वेन स्वनिष्ठानिरूपितत्वनिरूपितनिरूपकताया एव परामर्शनिरूपितकार्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंसर्गत्वमभ्युपगन्तव्यमिति सम्बन्धशरीरकृतं गौरवमपरिहार्यम् । लिङ्गोपस्थितिविशेषाणामपि लिङ्गभेदेन भेदात्कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मानुगमः, तावद्व्यक्तिविशेषेऽनुगतधर्मनिवेशकल्पनो गौरवात्, तस्मादपि ततोऽनुमितेरुपजीवकतयाऽवश्यवक्तव्यस्य लघुनोऽनुमितित्वस्यैव परामर्शकार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेश उचितः । **न च सम्बन्धगौरवस्याऽदोषत्वमिति वक्तव्यम्,** तत्प्रयोजकस्य निर्बीजत्वात्, सम्बन्धगौरवादोषत्वतात्पर्येऽपि लघुसम्बन्धसम्भवे गुरुसम्बन्धाऽकल्पनाच्च । अनुमितित्वस्य जातिरूपतया लघोः समवायस्यैव परामर्शकार्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वम् । अत एव न कार्यतावच्छेदकानुगमोऽपि लब्धावकाशः । ततश्च लाघवसहकारेणानुमितित्वाश्रयनिष्ठया सिद्धया प्रमाविशेषरूपया अनुमित्या स्वतन्त्रप्रमाणत्वेनानुमानप्रमाणसिद्धिरीति स्यादित्यादिना आकूतम् ।

लब्धावकाशा नव्यनास्तिकाः पुनःशङ्कते —> **ननु इति** । 'अग्नि तदभावी'त्यनेनारूपोत्तरपक्षोऽयं वर्तत इत्यवधेयम् । **तथापि** = एतदुक्तहेतूत्तरानुमितित्वस्यैतत्परामर्शकार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेऽपि, **अनुमितित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वमेव** न तु तदभावेऽपीष्टत्वं **इति प्रागुक्तं** = समवायावच्छेदानादिनिरूपितकार्यतानिरूपितत्वादात्मसम्बन्धावच्छेदशरीरनिरूपितकारणतापर्याप्तिपादनावसरे 'न चानुमानोपगमेऽपीच्छादयः, अनुमितित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वाभ्युपगमात्' (हस्तां ૧૨૧ तमे पृष्ठे) इत्यूक्तम् । **तथा च** = अनुमितित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वपर्याप्तिपादनात्च **नानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वम् । न च अनुमितेः** = अनुमितित्वावच्छेदानाः **साक्षात्कारत्वे** = प्रत्यक्षत्वोपगमे

❀ એતદુત્તરાનુમિતિત્વ જ એતત્પરામર્શકાર્યતાવચ્છેદક - અનેકાંતવાદી ❀

પરા૦ । જો નવ્ય નાસ્તિક તરફથી એમ દલિલ થાય કે —> "આપ સ્યાદ્વાદી 'दहनमनुमिनोमि' આ અનુવ્યવસાયના વિષયસ્વરૂપે અગ્નિવૃત્તિ વિધેયતાવિશેષનો જ સ્વીકાર કરો છો, તે ઠિક છે. પણ 'પર્વત અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ છે' આ પરામર્શના કાર્યતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપે અનુમિતિત્વનો સ્વીકાર કરો છો - આ વાત વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે પરામર્શજન્યતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપે વિધેયતાવિશેષનો જ પ્રવેશ કરી શકાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં અનુમિતિની સિદ્ધિ અને તેના નિમિત્તે થનાર અનિરિક્ત અનુમાન પ્રમાણની સિદ્ધિ પણ અશક્ય બની જશે." <— તો તે પણ વાહિયાત છે, કેમ 'अग्निमान् पर्वतः' એવા જ્ઞાનમાં રહેનાર પરામર્શકાર્યતાના અવચ્છેદક શરીરમાં વિધેયતાવિશેષનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો ધૂમપરામર્શનો કાર્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ થશે વિધેયતાવિશેષપ્રતિયોગિકનિરૂપકત્વ, કારણ કે ધૂમપરામર્શકાર્યભૂત અગ્નિઅનુમિતિમાં વિધેયતાવિશેષ સ્વપ્રતિયોગિકનિરૂપકત્વસંબંધથી રહે છે. જ્યારે જ્ઞાનિસ્વરૂપ અનુમિતિત્વનો ધૂમપરામર્શકાર્યતાઅવચ્છેદક શરીરમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો ધૂમપરામર્શકાર્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ થશે સમવાય, જે એક, અખંડ અને અવિનાશી હોવાથી કાર્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધ શરીરમાં લાઘવ થશે. લઘુસંબંધ સંભવિત હોય તો ગુરુભૂત કાર્યતાઅવચ્છેદકતાઅવચ્છેદક સંબંધનો સ્વીકાર કરવો સંગત નથી. આમ લાઘવ સાહકારથી અનુમિતિસ્વરૂપ પ્રમાવિશેષની સિદ્ધિ થઈ જશે અને તેના કરણરૂપે પ્રત્યક્ષભિન્ન અનુમાન પ્રમાણની સિદ્ધિ પણ નિરાબાધ બનશે.

❀ અનુમિતિ માનસપ્રત્યક્ષ છે - નવ્યનાસ્તિક ❀

પૂર્વપક્ષ :- ननु० । સ્યાદ્વાદી મતાનુસાર અમે પરામર્શના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મસ્વરૂપે નન્અવ્યવહિતોત્તરઅનુમિતિત્વનો સ્વીકાર કરીએ તો પણ સ્વતંત્ર અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી, કારણ કે અમે પૂર્વે જ બતાવી ગયા છીએ કે અનુમિતિત્વ માનસત્વવ્યાપ્ય ધર્મ છે. અર્થાત્ અનુમિતિ પણ માનસવિશેષાત્મક જ છે, નહિ કે માનસપ્રત્યક્ષવિલક્ષણ. આથી

साक्षात्कारत्वे कथं 'न वह्निं साक्षात्करोमी'ति प्रतीतिरिति वाच्यम्, तत्र लौकिकविषयतया साक्षात्काराभावादेव गुरुत्वादाविव तदुपपत्तेः । अत एव 'पीतं शङ्खं साक्षात्करोमी'त्यादिप्रतीतिबलाद्दोषविशेषजन्यतयाऽपि लौकिकविषयतां

भानुमती

कथं धूमपरामर्शजन्यानलधीर्विषयेण **'न वह्निं साक्षात्करोमी'ति प्रतीतिः** = वह्नेःप्रत्यक्षत्वाभावगोचरानुव्यवसायधीः ? अनुव्यवसायस्य प्रमात्वानोपमात् दहनव्यवसायस्य प्रत्यक्षत्वे तदभावकावह्नेरनुव्यवसायस्यासम्भवादीति देहातिरेक्तात्मत्वादेना **वाच्यम्, तत्र** = अनुमितीतिविषयीभूते दहने **लौकिकविषयतया** = स्वानेरूपितविषयतानिरूपितलौकिकत्वारूपविषयतासम्बन्धेन **साक्षात्काराभावादेव गुरुत्वादाविव तदुपपत्तेः** = 'न साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायसङ्गतेः । यद्यपि लौकिकत्तिषयतैव साक्षात्कारत्वव्याप्येका तथापि तस्याः स्वातन्त्र्येण कारणत्वे गौरवात् विषयतया स्वगोचरव्यवसायविषयकानुव्यवसायोद्यं प्रति स्वानेरूपितत्तिषयतया वनुष्टकारणतारूप व्यवसायात्मकरूप प्रत्यक्षरूपैव स्वानेरूपितलौकिकत्तिषयतासंसर्गेण हेतुत्वकल्पनमुचितम् । घटे स्वानेरूपितलौकिकत्तिषयतासंसर्गेण घटव्यवसायस्य सत्त्वात् तत्र विषयतया 'घटं पश्यामी'तीधीरुत्पद्यते । मानसस्तु वह्नौ विषये लौकिकसन्निकर्षाभावेन लौकिकत्तिषयत्वाऽभावादनुमितेर्मानसत्वेऽपि तदुत्तरं 'दहनं न साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायस्य जायते न तु 'दहनं साक्षात्करोमी'त्याकारकः, तत्कारणत्तिरहात्, अन्यथा गुरुत्वादेरलौकिकमानसोत्तरमपि 'गुरुत्वमहं साक्षात्करोमी'तिप्रतीत्यापत्तेः । इत्थञ्चानुमिनोमीतिप्रतीतेरपि दहनादेरुत्तरमानसप्रत्यक्षमेव विषयोऽस्तु, न तु तदतिरिक्तप्रतीतेः । **अत एव** = लौकिकत्तिषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षस्य 'साक्षात्करोमि, पश्यामी'त्यादानुव्यवसायकारणत्वादेव **'पीतं शङ्खं साक्षात्करोमी'त्यादिप्रतीतिबलात्** = दोषेणानुव्यवसायोत्पादानुपपत्तिवशात् **दोषविशेषजन्यतया** = नेत्रगतापित्तादिदोषविशेषकार्यतेक्षणा **अपि लौकिकविषयतां कल्पयन्ति** = स्वीकुर्वन्ति **भान्थिकाः** = प्राचीननैयायिकाः । अयमभिप्रायः शङ्खस्य शुक्लत्वेन शङ्खेन सह चक्षुःसंयोगसम्बन्धदशायां पीतरूपे लौकिकत्तिषयताजनकत्वेनोल्लेखसंसर्गकपीतत्तिरहाद्ध 'पीतं शङ्खं साक्षात्करोमी'तीधीरसम्भवेत् । जायते च सा । अतः तदुत्पादानुरोधेनोल्लेखसंसर्गकचक्षुर्जन्यलौकिकत्तिषयत्वशून्ये पीतरूपे दोषविशेषजन्यां लौकिकत्तिषयतामुपकल्पयन्तो प्राहुः, येन स्वीयलौकिकत्तिषयतया व्यवसायात्मकप्रत्यक्षस्य तत्र सत्त्वेन 'पश्यामि, साक्षात्करोमी'त्यानुव्यवसायोत्पत्तौ तिरोहितत्वेन रूपात् ।

અનુમિતિ પ્રત્યક્ષવિલક્ષણ પ્રમાસ્વરૂપ ન બનવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિલક્ષણ અનુમાનનામક સ્વતંત્ર પ્રમાણની સિદ્ધિને અવકાશ કઈ રીતે આવશે ? આથી પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ દોવાનો આક્ષેપ કરવો - એ પાણ હવામાં ગોળીબાર કરવા જેવો છે. અહીં જો એવી શંકા થાય કે —> 'અનુમિતિ જો માનસ પ્રત્યક્ષવિશેષસ્વરૂપ જ છે, તો ધૂમપરામર્શથી અગ્નિજ્ઞાન થયા પછી 'હું અગ્નિનો સાક્ષાત્કાર કરતો નથી' એવો અનુવ્યવસાય શા માટે થાય છે ? 'હું અગ્નિનો સાક્ષાત્કાર કરું છું' એવો અનુવ્યવસાય થવો જોઈએ. <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે 'पश्यामि, साक्षात्करोमि' વગેરે સ્વરૂપે તે વિષયના જ પ્રત્યક્ષનું સંવેદન = અનુવ્યવસાય જ્ઞાન થાય છે કે જેમાં તે પ્રત્યક્ષની લૌકિકવિષયતા રહેતી દોય, કારણ કે તે અનુવ્યવસાય પ્રત્યે સ્વનિરૂપિતલૌકિકવિષયતા સંબંધથી પ્રત્યક્ષ કારણ દોય છે, જેમ કે 'घटं पश्यामि' વગેરે બુદ્ધિ. પરંતુ જે વસ્તુમાં પ્રત્યક્ષની લૌકિકવિષયતા દોતી નથી તે વસ્તુમાં સ્વનિરૂપિતલૌકિકવિષયતાસંબંધથી પ્રત્યક્ષ = વ્યવસાય જ્ઞાન ન રહેવાથી તે વસ્તુના પ્રત્યક્ષનું 'पश्यामि', 'साक्षात्करोमि' આવું સંવેદન = અનુવ્યવસાય જ્ઞાન થતું નથી, જેમ કે ન્યાયદર્શન મતાનુસારે ગુરુત્વ આદિનું માનસપ્રત્યક્ષ થવા છતાં પાણ ગુરુત્વ અલૌકિકવિષય દોવાથી તેમાં સ્વીયલૌકિકવિષયતા સંબંધથી વ્યવસાયાત્મક સાક્ષાત્કાર ન રહેવાથી 'गुरुत्वं साक्षात्करोमि' એવો અનુવ્યવસાય થવાના બદલે 'गुरुत्वं न साक्षात्करोमि' એવો જ તેનો અનુવ્યવસાય થાય છે, જેનો મતલબ છે ગુરુત્વમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષ વિષયતાનો અભાવ છે. આ જ રીતે ધૂમપરામર્શથી થનાર અગ્નિજ્ઞાન માનસપ્રત્યક્ષાત્મક દોવા છતાં પાણ અગ્નિ સાથે મનનો લૌકિક સન્નિકર્ષ ન દોવાથી લૌકિકવિષયતા સંબંધથી અગ્નિમાં ત્યારે વ્યવસાય પ્રત્યક્ષ ન રહેવાથી 'अग्निं साक्षात्करोमि' એવો અનુવ્યવસાય થવાના બદલે 'वह्निं न साक्षात्करोमि' એવો અનુવ્યવસાય થાય છે. જે વસ્તુમાં લૌકિકવિષયતા દોય છે તેના જ પ્રત્યક્ષનું 'साक्षात्करोमि' એવું સંવેદન = અનુવ્યવસાય જ્ઞાન થાય છે-આ નિયમ પ્રામાણિક દોવાના લીધે જ પ્રાચીન નૈયાયિક પાણ 'पीतं शङ्खं साक्षात्करोमि' આવી પ્રતીતિની (અનુવ્યવસાયબુદ્ધિની) અન્યથા અનુપપત્તિથી દોષવિશેષનિયંત્રિત લૌકિક વિષયતાનો સ્વીકાર કરે છે. આશય એ છે કે શંખ તો શ્વેત જ દોય છે, નહિ કે પીત = પીળાવર્ણવાળો. આથી ત્યાં પીત રૂપમાં ચક્ષુસન્નિકર્ષનિયમ્ય લૌકિકવિષયતા સંભવી શકતી નથી. પરંતુ ઉપરોકત નિયમને અનુસારે શંખવિષયક પ્રત્યક્ષના સંવેદનમાં = અનુવ્યવસાયમાં પીત રૂપનું અવગાહન થઈ ન શકે, કારણ કે ત્યારે શંખગોચર સાક્ષાત્કાર લૌકિકવિષયતાસંબંધથી પીત વર્ણમાં રહેતો નથી. ત્યાં પીત વર્ણમાં ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષનિયમ્ય લૌકિકવિષયતા બાધિત દોવાથી પિત્ત આદિ દોષવિશેષથી નિયમ્ય લૌકિક વિષયતાની કલ્પના કરવામાં આવે છે, જેના ફલસ્વરૂપે તે સ્થળમાં પીત રૂપમાં લૌકિકવિષયતાસંબંધથી શંખવિષયક વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન રહી જવાથી શંખસાક્ષાત્કારના સંવેદનમાં પીતરૂપનું પાણ ભાન થઈ શકશે. અર્થાત્ 'पीतं शङ्खं साक्षात्करोमि' આવો અનુવ્યવસાય થઈ

कल्पयन्ति ग्रान्थिकाः । युक्तश्चैतत्, चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वे मानसत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्यभावादेवानुमित्यनुदयोपपत्तावनुमितित्वादेस्तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाऽकल्पनेन लाघवात् ।

अथानुमित्साद्युत्तेजकभेदेन विभिन्नरूपेण प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभाव आवश्यक इति चेत् ?

भानुमती

किञ्च, अनुमितेः प्रमित्यन्तरत्वेऽनुमिनोति-चाक्षुषोभयसामग्रीसमवधानदशायामनुमित्युदयापत्तिरणाऽनुमितिं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमङ्गीकर्तव्यं स्यादिति गौरवम् । अनुमितेर्मानसत्वे तु नैतत्कल्पनाऽऽवश्यकी, मानसेतरसामग्र्यपेक्षया मानससामग्र्याः दुर्बलत्वेन मानसं प्रति चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकतायाः सर्वसम्मतत्वादिति लाघवमित्याशयेनाभिप्रेत्यनव्यनास्तिका ब्रुवते —> ***युक्तश्चैतत्*** *= अनुमितेर्मानसत्वकल्पनम्,* ***चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वे*** *मानसत्वावच्छेदप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्प्रतियोगिकाभावरूपस्य प्रतिबन्धकाभावस्य तिरहेण* ***मानसत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्यभावादेव*** *= अनुमितित्वापेक्षया व्यापकेन मानसत्वधर्मेणावच्छेदस्य सामग्रीतिरहादेव अनुमितित्वरूपव्याप्यधर्मावच्छेदोत्पत्तेर्न भवितुमर्हति, व्याप्यधर्मावच्छेदोत्पत्तौ व्यापकधर्मावच्छेदसामग्र्या अपेक्षितत्वात् । न हि घटसामग्रीतिरहे नीलघटोत्पत्तिर्दृश्यते श्रूयते वा । इत्थमनुमितेरतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानभ्युपगमेऽपि तादृशेतिरीत्या* ***अनुमित्यनुदयोपपत्तौ अनुमितित्वादेः तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाऽकल्पनेन*** *= चाक्षुषादिसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतया निरूपिताया: प्रतिबध्यताया अवच्छेदकत्वकल्पनास्थानावश्यकत्वेन नव्यनास्तिकमते* ***लाघवात्*** *। **न च** समानविषयत्वावच्छेदेनानुमितेरनुमितित्वावच्छेदं प्रति पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवावश्यकं, अन्यथा चाक्षुषादिसामग्रीसमवधानेऽपि भिन्नाविषयकानुमित्यनापत्तेरिति* ***वाच्यम्,*** *असमानविषयकानुमितेरपि चक्षुर्मनोयोगादौकैकमोतरमभ्युपगमात्, घटं पश्यतः घटचक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि मेघवर्तीनोश्चत्वे मेघसाहचर्यवर्तीनोऽनुक्तपरामर्शसत्त्वदशायां चक्षुर्मनोयोगस्य नाशात् तदुत्तरं मेघानुमितेर्निरपायत्वाच्चानुमितिं प्रति समानविषयकचाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति नव्यनास्तिकाकूतम् ।*

अतिरिक्तानुमानप्रमाणवादी शङ्कते —> ***अथेति*** *। मानसत्वावच्छेदं प्रति मानसेतरज्ञानसामग्रीप्रतिबन्धकत्वानुरोधेन अनुमितेः मानसत्वाभ्युपगमे पृथक्प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेऽपि* ***अनुमित्साद्युत्तेजकभेदेन*** *= अनुमित्सोपामित्सासाक्षाद्बोधोच्चलनलक्षणोत्तेजकभेदेन* ***विभिन्नरूपेण प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभाव आवश्यकः*** *। अनुमित्युपामित्यादीनां मानसत्वपक्षे मानसत्वावच्छेदं प्रति चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पने चाक्षुषादिसामग्रीसमवधानदशायामेव दहनानुमित्सासत्त्वे धूमपरामर्शात् दहनानुमितेर्न स्यात् । अतो मानसत्वावच्छेदं प्रत्यनुमित्सातिरहोऽवश्यं*

શકશે. માટે અનુમિતિને માનસ પ્રત્યક્ષવિશેષાત્મક જ માનવી ઉચિત છે.

❀ અનુમિતિને માનસપ્રત્યક્ષ માનવામાં લાઘવ - નવ્ય નાસ્તિક ❀

પૂર્વપક્ષ (ચાલુ) : યુક્તં० । વિચાર કરતાં ઉપરોક્ત રીતે અનુમિતિને માનસપ્રત્યક્ષસ્વરૂપ માનવાની કલ્પના યુક્તિસંગત પ્રતીત થાય છે. આનું કારણ એ છે કે જો અનુમિતિને માનસ પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ માનવાના બદલે અતિરિક્ત પ્રમા માનવામાં આવે તો જ્યારે એક જ વિષયની અનુમિતિસામગ્રી અને ચાક્ષુષાદિપ્રત્યક્ષસામગ્રી એક જ સાથે એક જ આત્મામાં ભેગી થાય ત્યારે અનુમિતિ થવાના બદલે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, એની સંગતિ કરવા માટે અનુમિતિ પ્રત્યે સમાનવિષયક ચાક્ષુષાદિ સામગ્રીને પ્રતિબંધક માનવી પડશે. બાકી તે સમયે અનુમિતિ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે. પરંતુ અનુભવ તો એવો છે કે ધૂમપરામર્શ અને અગ્નિ સાથે ચક્ષુસન્નિકર્ષ એક સાથે હાજર હોય ત્યારે અગ્નિનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ જ થાય છે, નહિ કે અગ્નિની અનુમિતિ. જો અનુમિતિને પ્રત્યક્ષવિલક્ષણ માનવાના બદલે માનસ સાક્ષાત્કારસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો દર્શિત પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવની કલ્પના કર્યા વિના પણ ઉપરોક્ત સ્થલે અગ્નિની અનુમિતિના બદલે ચાક્ષુષની ઉત્પત્તિ સંગત થઈ જશે, કારણ કે અન્ય સામગ્રી કરતાં માનસ પ્રત્યક્ષની સામગ્રી દુર્બલ હોય છે-આ વાત સર્વસંમત છે. આમ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષની બળવાન સામગ્રી સન્નિહિત હોતે છતે અનુમિતિત્વની અપેક્ષાએ વ્યાપક માનસત્વ ધર્મથી અવચ્છિન્નની (=વિશિષ્ટની) સામગ્રી જ ન રહેવાથી દુર્બલ સામગ્રીવાળા માનસપ્રત્યક્ષાત્મક અનુમિતિ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહિ થાય. વ્યાપ્યધર્માવચ્છિન્નની ઉત્પત્તિ માટે વ્યાપકધર્માવચ્છિન્નની સામગ્રી અપેક્ષિત હોય છે. અર્થાત્ વિશેષધર્મયુક્તની ઉત્પત્તિ માટે સામાન્યધર્મયુક્તની સામગ્રી આવશ્યક હોય છે. રૂપ સામગ્રી વિના નીલરૂપ ઉત્પન્ન ન જ થાય- આ તો સર્વવિદિત જ છે. આથી અનુમિતિને માનસ પ્રત્યક્ષવિશેષસ્વરૂપ માનવામાં અતિરિક્ત પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવની કલ્પના અનાવશ્યક હોવાથી લાઘવ છે.

શંકા : અથાનુ० । અનુમિતિ પ્રત્યે ચાક્ષુષસામગ્રીને સ્વતંત્ર રીતે પ્રતિબંધક માનવાના બદલે અનુમિતિને માનસ પ્રત્યક્ષવિશેષસ્વરૂપ માનવાથી ભલે તે આપો આપ ચાક્ષુષાદિ સામગ્રીથી પ્રતિબધ્ય બની જાય, તો પણ નવ્ય નાસ્તિકે અનુમિત્સા = અનુમિતિવિષયકઈચ્છા (અર્થાત્ 'મને અનુમિતિ ઉત્પન્ન થાય' તેવી ઈચ્છા), ઉપમિતિવિષયક ઈચ્છા, શાબ્દબોધવિષયક ઈચ્છા સ્વરૂપ ઉત્તેજકના ભેદથી

न, तत्तदिच्छानन्तरोपजायमानभिन्नमानसे जातिविशेषं स्वीकृत्य तदवच्छिन्नं प्रति मानसान्यज्ञानसामग्राः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादनुमितित्वादेर्मानसवृत्तित्वकल्पनौचित्यात् ।

अथ तत्तदिच्छाविरहकाले तत्तदिच्छानन्तरोपजायमानमानसापत्तिरिति चेत् ? न, तादृशमानसं प्रति तत्तदिच्छानां

भानुमती

मानसेतरसामग्राः प्रतिबन्धकत्वमुपेयम् । परन्तु तत्र सत्यनुमित्सादिरहितोशेषचाक्षुषादिसामग्रीसहिताधाने उपमित्सासत्त्वेऽपि सादृश्यज्ञानोत्तरमानसोपमितेर्न स्यात् । ततश्चानुमितौ प्रति अनुमित्सादिरहितोशेषचाक्षुषादिसामग्राः, उपमितौ प्रत्युपमित्सादिरहितोशेषचाक्षुषादिसामग्राः, शाब्दबोधं प्रति च शाब्देच्छाशून्यचाक्षुषादिसामग्राः प्रतिबन्धकत्वमवश्यमेव कल्पनीयम् । ततश्च विलक्षणप्रमासंज्ञेमूलकजातिरिक्तप्रमाणसिद्ध्या प्रतिज्ञासंन्यासापातेन स्वाभ्युपेतेऽपि शीघ्रे न शान्तः कामं इति कणादागम इत्यतिरिक्तानुमानादिप्रमाणबाधाकृतम् ।

अत्रोच्यते नास्तिकास्तावदेवमवगच्छन्ति - **नेति** । **ततदिच्छानन्तरोपजायमानभिन्नमानसे** = तत्तद्बुभुत्सानन्तरक्षणावच्छेदेन जायमाना ये मानससाक्षात्काराः तादृशे मानसे **जातिविशेषं स्वीकृत्य तदवच्छिन्नं** = जिज्ञासाऽऽनन्तर्यावच्छेदकजातिविशेषमानसभिन्न-मानसमात्रवृत्तित्वजात्यवच्छिन्नं **प्रति मानसान्यसामग्राः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति** । इत्थञ्च चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वेऽपि दहनानुमित्सात्वावच्छिन्नं धूमपरामर्शेण दहनमानसानुमितेः उपमित्सादिमहिम्ना च सादृश्यज्ञानादेर्मानसोपमित्यादेरुत्पत्तेरस्वारस्यात्, तासां मानसेतरसामग्रीविशेषप्रतिबन्धकतायां स्वीकृतायां प्रतिबध्यतावच्छेदकशून्यत्वात् । एतन्मते प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावेन सर्वसामग्रीरूपे प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावावेक्षणकल्पनागौरवानवकाशात् **अनुमितित्वादेः मानसवृत्तित्वकल्पनौचित्यात्** जातिरिक्तप्रमासंज्ञेमूलकजातिरिक्तप्रमाणसिद्ध्यर्थेन प्रतिज्ञासंन्यासः सावकाशस्वरसादेर्ग्रन्थकारचार्वाकाशयः ।

अतिरिक्तानुमानप्रमाणवादी शङ्कते —> **अथेति** । **ततदिच्छाविरहकाले** = अनुमित्सादिरहदशायां **तत्तदिच्छानन्तरोपजायमानमानसापत्तिः**, तस्य चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नत्वात् । इदमुक्तम् - चाक्षुषादिसामग्रीसमवधानेऽनुमित्सादिरहे परामर्शात् ततादिच्छानन्तरोपजायमानमानसभिन्नमानस मा भवतु, तस्य चाक्षुषादिकारणकलापप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् किन्तु तादृशवैजात्यानावच्छिन्नमानसोत्पादो दुर्वार एव, तस्य तत्तदिच्छानिरहविशेष-चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नत्वादिति **चेत्** ?

अत्रोच्यते नास्तिकास्तदुपाकरणे हेतुमावेदयन्ति —> **नेति** । **तादृशमानसं** = तत्तदिच्छाशून्यचाक्षुषादि-

---

विभिन्नरूपे प्रतिबध्य-प्रतिबंधकभाव तो मानवो ज पडशे, कारण के उत्तेजकअभावविशिष्ट प्रतिबंधकनो अभाव कार्यजनक होय छे. घटचाक्षुषआदिसामग्री होते छते अग्निनी अनुमित्सा होय तो अग्निविषयक अनुमिति ज उत्पन्न थाय छे-आ वात तो सर्वविदित छे, केम के त्यारे उत्तेजकअभावविशिष्ट प्रतिबंधक नथी. विशेषणाभावप्रयुक्त विशिष्टप्रतिबंधकनो अभाव होवाथी कार्यजन्म थई शके छे. आम एनी संगति करवा माटे अनुमिति प्रत्ये अनुमित्साविरहविशिष्ट चाक्षुषसामग्रीने प्रतिबंधक मानवी पडशे. तेम ज उपमिति प्रत्ये उपमित्साविरहविशिष्ट चाक्षुषादिसामग्रीने प्रतिबंधक मानवी पडशे तथा शाब्दबोध प्रत्ये शाब्दबोधेच्छाविरहविशिष्ट चाक्षुषादिसामग्रीने प्रतिबंधक मानवी पडशे. तो पछी अनुमिति वगेरे विलक्षण प्रमा सिद्ध थई जवाथी प्रत्यक्षभिन्न स्वतंत्र अनुमान वगेरे प्रमाण पण सिद्ध थई जशे. आथी 'प्रत्यक्ष ज दार्शनिक जगतमां एक मात्र प्रमाण छे.' आवी भग्न नास्तिकप्रतिज्ञा संन्यास लई लेशे.

❋ ईच्छाउत्तरकालीनभिन्न मानसमां वैजात्यकल्पना - नव्यनास्तिक ❋

समाधान :- न, त० । ना, आ शंका व्याजबी नथी; केम के अमे अनुमिति आदि बुद्धिनो प्रत्यक्षविलक्षण प्रमास्वरूपे स्वीकार कर्या विना ते ते जिज्ञासा पछी थनार मानस प्रत्यक्षथी भिन्न मानस प्रत्यक्षमां एक जातिविशेषनो स्वीकार करीए छीए अने तादृश जातिथी विशिष्ट मानस प्रत्यक्ष प्रत्ये मानसेतरसामग्रीने प्रतिबंधक मानीए छीए. धूमपरामर्श तथा अग्निनी अनुमित्सा होते छते चक्षुसन्निकर्षनी हाजरीमां पण अग्निनी अनुमिति ज उत्पन्न थशे; अने पदज्ञान तथा शाब्दबोधेच्छा होते छते चक्षुसन्निकर्षदशामां पण शाब्दबोधनो ज जन्म थशे, कारण के ते बधा ज्ञान जिज्ञासा अनन्तर उत्पन्न थनार होवाथी चाक्षुषादि सामग्रीनी प्रतिबध्यता अवच्छेदक जातिथी शून्य छे. आ रीते मात्र एक जाति विशेषनी कल्पना करीने तदवच्छिन्न = जातिविशेषविशिष्ट मात्र प्रत्ये चाक्षुषआदिसामग्रीने प्रतिबंधक मानी लेवाथी त्रण प्रतिबध्य-प्रतिबंधकभावनी कल्पना नव्यनास्तिकमतमां अनावश्यक होवाथी लाघव छे. आम मानवाथी पण दरेक प्रसिद्ध घटना घटी शके छे. तो पछी शा माटे अनुमितिने स्वतंत्र प्रमा मानीने प्रतिबध्य-प्रतिबंधकभावनी कल्पना करवी ? आथी अनुमितित्वने मानसत्वव्याप्य = मानसप्रत्यक्षवृत्ति मानवामां ज औचित्य छे. आम अनुमिति ज्ञान एक प्रकारना मानस प्रत्यक्षविशेषस्वरूप ज सिद्ध थाय छे. तेथी प्रतिज्ञासंन्यास दोष वगेरेने कोई अवकाश रहेतो नथी. (पूर्वपक्ष चालु)

शंका :- अथ त० । आ रीते मानसेतरसामग्रीने जे जिज्ञासाउत्तरकालीनज्ञानभिन्नज्ञानमात्रवृत्तिवैजात्यविशिष्ट मात्र प्रत्ये

હેતુત્વાત્ । ન ચૈવં ગૌરવં, ફલમુખત્વાત્ । વસ્તુત આપાદકાભાવેન ન તદા તદાપત્તિઃ ।

અથ સુસ્મૂર્ષાદ્યનન્તરોપજાયમાનભિન્નજ્ઞાને જાતિવિશેષં સ્વીકૃત્ય તદવચ્છેદેન ચાક્ષુષાદિસામગ્રીઃ પ્રતિબ-

ભાનુમતી

સામગ્રીતોરપેક્ષિતપ્રતિબદ્ધતાવચ્છેદકજાત્યાદિતોઽધિકક્ષણમાનસં **પ્રતિ તત્તદિચ્છાનાં** *સ્વાતન્ત્ર્યેણ* **હેતુત્વાત્** = *કારણત્વકલ્પનાત્ । તતશ્ચ તત્તદિચ્છાતોરહિતોઽશેષમાનસેતરસામગ્રીસમવધાનદશાયાં પરામર્શાદિસત્ત્વેઽપિ તત્તદિચ્છાસ્વરૂપકારણાન્તરવૈકલ્યાન્ન તિરુક્તમાનસાપત્તેઃ । ન ચ એવં = તત્તદિચ્છાનન્તરોપજાયમાનમાનસં પ્રતિ તત્તદિચ્છાનાં પૃથક્કારણત્વકલ્પને* **ગૌરવં** *ઇતિ* **વાચ્યમ્,** *તાદૃશગૌરવસ્ય* **ફલમુખત્વાત્,** *ફલં = પ્રમાણપ્રસિદ્ધકાર્યકારણભાવઃ, તન્મુખં = તદધીનં, વસ્તુતઃકાર્યકારણભાવાધીનત્વાત્તસ્યાઽદોષત્વાદિત્યર્થઃ । ન ચૈતાદૃશપૃથક્કાર્યકારણભાવકલ્પનાયાઃ પૂર્વમેવોપસ્થિતેર્ન તાદૃશગૌરવસ્ય ફલમુખત્વમિતિ શઙ્કનીયમ્, પ્રતિબન્ધકાભાવોપેતસામગ્ર્યાઽકલ્પનાઘવસહકારેણ તાદૃશતૈજાત્યાદાવચ્છેદં પ્રતિ માનસેતરસામગ્ર્યાઃ પ્રતિબન્ધકત્વસ્ય પૂર્વમેવ નિર્ણીતત્વાત્, તદનન્તરં તત્તદિચ્છાનાં પૃથક્કારણત્વકલ્પનોપસ્થિતેઃ તસ્ય ફલમુખત્વમેવેતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।* **વસ્તુતઃ આપાદકાભાવેન** = *વહ્નિકારણકલાપસમવધાનાદિતરહેણ* **ન તદા** = *તત્તદિચ્છાતોરહિતકાલે ચાક્ષુષાદિસામગ્રીસમવધાનદશાયાં ધૂમપરામર્શાદેઃ* **તદાપત્તિઃ** = *તત્તદિચ્છાનન્તરજાયમાનાનલમાનસાપત્તેઃ। અતઃ કથં સા આપાદયેત્પ્રમાણિતે ? ઇત્થં તત્તદિચ્છાનન્તરજાયમાનાભિજ્ઞત્વાવ્હેમાનસાનુમિતેઃ તત્તદિચ્છાતોરહિતોઽશેષચાક્ષુષાદિસામગ્રીપ્રતિબદ્ધતાવચ્છેદકાક્રાન્તત્વાન્ન તદોદયઃ, તત્તદિચ્છાનન્તરજાયમાનાનલાનુમિતેસ્તુ પ્રતિબન્ધાનુમિત્સાયાઃ તત્કારણીભૂતાયા તિરોહાત્ નોદય ઇતિ જાત્યન્તરાસ્તેકાંશે્પ્રાયઃ ।*

અતિરિક્તાનુમાનપ્રમાણવાદી શઙ્કતે **--> અથેતિ** । *ચૌદિત્સાનોરૂપાદાનત્વરઃ । ચાક્ષુષાદિસામગ્રીસમવધાનોઽપિ સુસ્મૂર્ષાનન્તરં સ્મૃત્યુદયદર્શનાત્* **સુસ્મૂર્ષાદ્યનન્તરોપજાયમાનભિન્નમાનસે જાતિવિશેષં** = *તાદૃશતૈજાત્યાવચ્છેદં પ્રતિ* **ચાક્ષુષાદિસામગ્ર્યાઃ પ્રતિબન્ધકત્વે** = *પ્રતિબન્ધકત્વકલ્પનાદ્દણકત્વે* **અનુમિતિત્વાદેઃ પરોક્ષવૃત્તિતા** = *પ્રત્ય-*

પ્રતિબંધક માનવામાં આવે તો પણ તે ને જિજ્ઞાસાની ગેરહાજરીમાં માનસેતરસામગ્રી હોતે છતે પણ ધૂમપરામર્શથી કે જે તે તે જિજ્ઞાસાઉત્તરકાલીન જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તેવી અગ્નિની અનુમિતિ ત્યારે ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે; કેમકે તે માનસેતરસામગ્રી-પ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદકધર્મથી શૂન્ય છે. મતલબ એવો છે કે જિજ્ઞાસાવિરહકાલમાં ચાક્ષુષાદિસામગ્રીથી જિજ્ઞાસાઉત્તરકાલીનભિન્ન માનસપ્રત્યક્ષ ભલે પ્રતિબધ્ય હોવાથી ઉત્પન્ન ના થાય પણ ત્યારે જિજ્ઞાસાઉત્તરકાલીન માનસપ્રત્યક્ષ તો થવું જોઈએ ને ! કેમકે તે માનસેતર સામગ્રીથી પ્રતિબધ્ય નથી.

સમાધાન :- ન, તા૰ । ના, ત્યારે તેવા પ્રકારના માનસ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિને અવકાશ નથી રહેતો, કેમ કે તે તે જિજ્ઞાસાની અનન્તર ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનારા માનસ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે (કે જે માનસેતર સામગ્રીના પ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી શૂન્ય છે) તે તે જિજ્ઞાસા સ્વતંત્રરૂપે કારણ છે. માત્ર એકાદ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. પોતાના બધા કારણો ભેગા થાય ત્યારે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આથી માનસેતર સામગ્રીની પ્રતિબધ્યતાથી વિનિર્મુક્ત હોવા છતાં તે તે જિજ્ઞાસા = અગ્નિઅનુમિત્સા આદિ ન હોવાથી ત્યારે ધૂમપરામર્શથી માનસ પ્રત્યક્ષાત્મક અગ્નિઅનુમિતિ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિને અવકાશ નથી. તે તે ઈચ્છાને = જિજ્ઞાસાને તે તે માનસ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ માનવાનું જે ગૌરવ આવે છે, તે ફલમુખ = કાર્યકારણભાવને આધીન હોવાથી દોષરૂપ નથી. પ્રામાણિક = પ્રમાણસિદ્ધ ગૌરવને કોઈ દૂષણ નથી માનતું. બાકી વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરીએ તો જિજ્ઞાસાવિરહદશામાં ચાક્ષુષાદિસામગ્રી હોતે છતે ધૂમપરામર્શથી અગ્નિની કોઈ પણ અનુમિતિને અવકાશ જ નથી રહેતો, કેમ કે ત્યારે તેનું કોઈ આપાદક = આક્ષેપક જ નથી. આશય એ છે કે ધૂમપરામર્શ દ્વારા બે પ્રકારની અગ્નિઅનુમિતિ થઈ શકે. એક તો જિજ્ઞાસાઉત્તરકાલીન અને બીજી જિજ્ઞાસાઉત્તરકાલીનથી ભિન્ન. અગ્નિની અનુમિત્સાની ગેરહાજરીમાં, ચાક્ષુષસામગ્રીની હાજરીમાં ધૂમપરામર્શથી ઉપરોક્ત બેમાંથી એક પણ પ્રકારની અનુમિતિ સંભવતી નથી. ત્યારે જિજ્ઞાસાઉત્તરકાલીન અગ્નિઅનુમિતિ ઉત્પન્ન નથી થતી, કેમ કે તેનું કારણ અગ્નિઅનુમિતિઈચ્છા ગેરહાજર છે. તથા જિજ્ઞાસાઉત્તરકાલીનભિન્ન માનસપ્રત્યક્ષાત્મક અગ્નિઅનુમિતિ પણ ઉત્પન્ન થતી નથી, કેમ કે તે માનસેતરસામગ્રીના પ્રતિબધ્યતા અવચ્છેદક ધર્મથી વિશિષ્ટ હોવાથી પ્રતિબધ્ય છે. આમ એક પણ પ્રકારની અગ્નિની અનુમિતિનો અવકાશ રહેતો જ નથી. (પૂર્વપક્ષ ચાલુ)

શંકા :- અથ સુ૰ । ચાક્ષુષાદિસામગ્રીને ઉપરોક્ત વૈજાત્યાવચ્છિન્ન માનસ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પ્રતિબંધક માનવામાં આવે તો સ્મરણેચ્છા = સુસ્મૂર્ષા હોતે છતે ચાક્ષુષાદિસામગ્રીની હાજરીમાં સ્મૃતિનો ઉદય નહિ થઈ શકે; કારણ કે સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ નથી, પણ પરોક્ષ

न्यकत्वेऽनुमितित्वादेः परोक्षवृत्तितैवास्तु इति चेत् ? न, तदवच्छेदेन स्मृत्यन्यज्ञानसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वात् तज्जातिविशेषस्य स्मृतित्वव्याप्यस्यैव युक्तत्वात्, तज्जातिवदन्यसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकत्वेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया सिद्धस्य प्रत्यक्षत्वस्यैवानुमितौ युक्तत्वादिति चेत् ?

भानुमती

क्षीभेदज्ञानत्वातेति **एवास्तु** । यदि चानुमित्यादेः मानसत्वमुपेयते तर्हि सुस्मूर्षाविरहकालीनस्मृतेरतिवैजात्यं तदवृत्तित्वं न स्यात्, स्मृतेः परोक्षत्वात्, ज्ञानत्वव्याप्यजातेः तिङ्जातीयप्रमातिरिक्तवृत्तित्वशून्यत्वनियमात् । ततश्चानुमित्यादेः मानसप्रत्यक्षत्वकल्पना नार्हतीति **चेत्** ?

नव्यनास्तिकास्तदपहस्तयन्ति **—> नैवं** । **तदवच्छेदेन स्मृत्यन्यज्ञानसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वादिति** । बुभुत्साविरहकालीनानुमित्युपमितिशाब्दबोधस्मृतित्वरूपसाधारणं वैजात्यं नोपेयते किन्तु जिज्ञासाविरहकालीनानुमित्युपमिति-शाब्दबोधात्मक-मानसप्रत्यक्षीयैकानुगतमेकं वैजात्यं स्वीकृत्य तदवच्छेदं प्रति मानसेतरज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । सुस्मूर्षाविरहकालिकस्मृतित्वं चापरं वैजात्यमभ्युपगम्य तदवच्छेदं प्रति तु स्मृतीतरज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । तथा च चाक्षुषादिसामग्रीसमवधानेऽपि सुस्मूर्षासत्त्वे स्मृत्युत्पत्तिरनुभवाधीना, तस्याः स्मृत्यन्यज्ञानसामग्रीप्रतिबन्धतावच्छेदकजातेरशून्यत्वात् । इत्थञ्च स्मृतीतरज्ञानसामग्रीप्रतिबन्धतावच्छेदकस्य **जातिविशेषस्य स्मृतित्वव्याप्यस्यैव** स्वीकर्तुं **युक्तत्वात्** अनुमितित्वादेः परोक्षवृत्तित्वापत्तेः । **न चैवं** प्रतिबन्ध्य-प्रतिबन्धकभावातिरेक्तकल्पनागौरवमतिरिच्यत इति **वाच्यम्,** तथापि तत्कल्पनापेक्षया लाघवात् ।

अनु जिज्ञासाशून्यकालीनानुमित्युपमिति-शाब्दबोधत्वेतिवैजात्यावच्छेदं प्रति मानसेतरसामग्र्याः सुस्मूर्षाविरहकालिकस्मृतिमात्रवृत्तितिवैजात्यावच्छेदं प्रति च मानसज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमित्थं कल्पनापेक्षया बुभुत्साविरहकालीनानुमित्यादित्वरूपसाधारणमेकमेव वैजात्यमभ्युपगम्य तदवच्छेदं प्रति तत्तज्जातिमदन्यज्ञानसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वकल्पना जघन्यसा, लाघवात् । ततश्च स्मृतिवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वेनाऽनुमित्यादीनामपि परोक्षत्वमेवेत्यतोऽतिरेकानुमानप्रमाणवाग्वज्रेणैवैनां तदीयां नूतनां नास्तिकता तदीयते —> **तज्जातिवदन्यसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे** = प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे **अपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया** = तिङ्शेषणतावच्छेदको यस्य प्रकारस्तत्त्वज्ञानीयेच्छा या जनकता तादृशेच्छीयतादृश जनकतात्व अवच्छेदकत्वेन **सिद्धस्य प्रत्यक्षत्वस्यैव अनुमितौ** = अनुमित्युपमितौ **युक्तत्वात्** । तिङ्शेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्य-

છે. માટે અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દબોધ અને સ્મૃતિથી ભિન્ન જ્ઞાનમાં એક જાતિવિશેષની ચાક્ષુષાદિસામગ્રીના પ્રતિબંધ્યતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપે કલ્પના કરવી પડશે. તથા તદવચ્છેદેન અર્થાત્ તાદશજાતિવિશેષાવચ્છિન્ન પ્રત્યે ચાક્ષુષાદિસામગ્રીને પ્રતિબંધક માનવી પડશે. આવું થાય તો તો અનુમિતિત્વ આદિને પણ પરોક્ષ જ્ઞાનમાં રહેનાર ધર્મ તરીકે માનવા પડશે. અનુમિતિને માનસ પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવે તો જિજ્ઞાસા વિના ઉત્પન્ન થનાર અનુમિતિ, સ્મૃતિ આદિમાં ચાક્ષુષાદિસામગ્રીપ્રતિબંધ્યતાઅવચ્છેદક અનુગત જાતિવિશેષ રહી નહિ શકે, કારણ કે જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય એક જ જાતિના આશ્રય વિજાતીય ન હોય, સ્મૃતિ નિર્વિવાદરૂપે પરોક્ષ જ્ઞાન જ છે. તેથી તદ્ગત જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય જાતિનો આશ્રય એવી અનુમિતિ વગેરે પણ માનસસાક્ષાત્કાર સ્વરૂપ બનવાના બદલે પરોક્ષ જ્ઞાનાત્મક જ બનશે. જશે.

❀ સ્મૃતિત્વવ્યાપ્ય જાતિવિશેષની કલ્પના - નવ્યનાસ્તિક ❀

સમાધાન :- ન, તદ૰ । ના, અમે તે તે જિજ્ઞાસા પછી થનાર સ્મૃતિથી ભિન્ન જ્ઞાનમાં જે જાતિવિશેષનો સ્વીકાર કરીએ છીએ તેનાથી અવચ્છિન્ન = વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રત્યે સ્મૃતિભિન્ન જ્ઞાનની સામગ્રીને જ પ્રતિબંધક માનીએ છીએ. અર્થાત્ સ્મૃતિ બે પ્રકારની હોય છે. સ્મરણઈચ્છા પછી થનાર અને તેના વિના થનાર. જે સ્મૃતિ જ્ઞાનેચ્છા વિના થાય છે. તેમાં અમે એક જાતિવિશેષ (A) નો સ્વીકાર કરીએ છીએ કે જે સ્મૃત્વિની વ્યાપ્ય = ન્યૂનવૃત્તિ છે અને તદવચ્છેદેન = દર્શિતજાતિવિશેષવિશિષ્ટ સર્વ પ્રત્યે સ્મૃતિભિન્નજ્ઞાનની સામગ્રીને પ્રતિબંધક માનીએ છીએ. માટે જ્યારે સ્મરણઅભિલાષ અને ચાક્ષુષાદિસામગ્રી બન્ને એક સાથે હાજર હોય ત્યારે ઉપરોક્ત જાતિવિશેષશૂન્ય જિજ્ઞાસાઉત્તરકાલીન સ્મૃતિનો ઉદય થઈ શકે છે, કારણ કે તે ચાક્ષુષાદિ સામગ્રીના પ્રતિબંધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી શૂન્ય છે. આ રીતે માનસ અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દબોધમાં અન્ય એક જાતિવિશેષ (B) નો સ્વીકાર કરી તદવચ્છિન્ન = B વિશિષ્ટ સર્વ પ્રત્યે માનસેતરજ્ઞાનની સામગ્રીને પ્રતિબંધક માનવાથી તથા જિજ્ઞાસાવિરહકાલીન સ્મૃતિમાં જાતિવિશેષ (A) નો સ્વીકાર કરીને A વિશિષ્ટ સર્વ સ્મરણ પ્રત્યે સ્મૃતિભિન્નજ્ઞાનસામગ્રીને પ્રતિબંધક માનવાથી બધું સંગત થઈ જાય છે, તો પછી શા માટે અનુમિતિને માનસપ્રત્યક્ષવિલક્ષણ અતિરિક્ત પ્રમા માનવી ? અતિરિક્ત અનુમિતિ પ્રમાના સ્વીકારમાં ત્રણ પ્રતિબંધ્ય-પ્રતિબંધકભાવ માનવા પડે છે, જ્યારે માનસઅનુમિતિપક્ષમાં કેવળ બે પ્રતિબંધ્યપ્રતિબંધકભાવની કલ્પના કરવી પડે છે. તેથી સ્પષ્ટ રીતે અમારા (નવ્યનાસ્તિકના) પક્ષમાં જ લાઘવ છે. નિષ્કર્ષ :- અનુમિતિ માનસપ્રત્યક્ષવિશેષસ્વરૂપ જ છે. (પૂર્વપક્ષ ચાલુ)

શંકા :- તજ્જા. । જિજ્ઞાસાવિરહકાલીન અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દબોધ- આ ત્રણ તથા સ્મૃતિમાં અલગ અલગ વૈજાત્યનો (ક્રમશઃ B અને A નો) સ્વીકાર કરવામાં બે પ્રતિબંધ્ય-પ્રતિબંધકભાવની કલ્પના કરવી પડે છે. આના કરતાં ઉચિત તો એ છે કે આ

अत्र वदन्ति न्यायनिष्णाताः —> **तदानीं वह्निमानसस्वीकारे लिङ्गादीनामपि मानसापत्तिः । न चाचार्यमत**

भानुमती

ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वानियमो 'दण्डी पुरुषः' इत्यादिसाक्षात्कारे प्रसिद्ध एव, पुरुषनिष्ठतेशेष्यतानिरूपितदण्डनिष्ठतेशेषणतानिरूपितावच्छेदकताश्रयदण्डत्वाऽऽसाक्षात्कारे 'दण्डी पुरुषः' इतिसाक्षात्काराऽनुदयात् । 'पर्वतो वह्निमान्' इत्याद्यनुमितेरपि स्वनिरूपितपर्वतनिष्ठतेशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठतेशेषणतावच्छेदकवह्नित्वप्रकारकेण 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः' इत्याकारकपरामर्शज्ञानेन जन्यत्वात्प्रत्यक्षत्वमेव । अनुमित्यादेः परोक्षत्वे तादृशनियमभङ्गप्रसङ्ग एव बाधक इति न प्रमाणान्तरसंग्रहारीति नूतनास्तिकाक्रुतम् ।

अथ तिशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूप तिशेष्यतौशेष्यज्ञानत्वावान्तरजातिविशेषं प्रत्येव कारणत्वं न तु तिशेष्यतौशेष्यप्रत्यक्षत्वावान्तरजातिविशेषं प्रति । ततश्च नानुमितेर्तैशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वेऽपि साक्षात्कारत्वापत्तेः, कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकरूपानापत्तेरादोषे **चेत् ? न,** तिशेषणतावच्छेदकाभावाऽप्रकारकत्वे सति तिशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वेन तिशेषणतावच्छेदकप्रकारकरूप तिशेष्यतौशेष्यज्ञानविशेषनिष्ठतावान्तरजातिविशेषं प्रत्येव कारणत्वे तत्संशयेऽप्यनुद्बुद्धसंस्कारात् तिशेष्यतौशेष्यज्ञानत्वेनाहेप्रत्यक्षापत्तेः । इत्थञ्चानुमितित्वरूप मानसत्वमितित्वमेतादृशमेवाभ्युपेयमित्यभिप्रेतवन्तो नास्तिकाभिप्रायः ।

अत्र कश्चित् - अनुमितित्वरूप मानसत्वव्याप्यत्वे चक्षुरादिसामग्र्यां सत्यां भिन्नविषयकानुमितेर्न स्यात्, भोगाख्यमानसं प्रति चाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् । न च चक्षुर्मनोयोगादीवैलक्षण्यमेतादृशमित्यभ्युपगमाज्ञानं दोष इति शङ्कनीयम्, तत्तदमनोयोगादीवैलक्षण्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वादित्याह ।

तच्चिन्त्यम् - अनुमितित्वरूप भोगत्वव्याप्यत्वाभ्युपगमेन तदोषानाबृतेः । न चानुमादेः कथं भोगविषयत्वमिति वक्तव्यम्, चन्दनादेरनुभवापत्तेरित्यपरे

अत्र वदन्ति न्यायनिष्णाताः —> तदानीं = धूमादौलिङ्गकपरामर्शोऽव्यवहितोत्तरकाले **वह्निमानसस्वीकारे लिङ्गादीनां** = व्याप्य-व्यापि-तद्घटकादीनां **अपि मानसापत्तिः** = मानससाक्षात्कारणोचरत्वापत्तिः, 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' इतिज्ञानलक्षणसांहेकर्षरूप तद्व्यवहितोत्तरे धूमादावपि सत्वात् । **न च आचार्यमते** = लिङ्गादि-

---

यारेय જ્ઞાનમાં એક જ જાતિવિશેષની (Zની) કલ્પના કરવામાં આવે અને તદવચ્છિન્ન = Zવિશિષ્ટ સર્વ પ્રત્યે તજ્જાતિમાન્ (= Z વિશિષ્ટ) જ્ઞાનથી ભિન્ન જ્ઞાનની સામગ્રીને જ પ્રતિબંધક માનવામાં આવે, કારણ કે આમ માનવામાં કેવળ એક જ પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવની કલ્પના કરવી પડતી હોવાથી લાઘવ છે અને તેનાથી જ બધી ઘટનાઓ સંગત થઈ જાય છે. પરંતુ આમ માનવામાં નવ્યનાસ્તિકે અતિરિક્ત અનુમિતિ પ્રમાનો અને તન્મૂલક સ્વતંત્ર અનુમાનપ્રમાણનો સ્વીકાર કરવાની આપત્તિ આવશે. આનું કારણ એ છે કે પરોક્ષ એવી સ્મૃતિમાં રહેનાર જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય (Z) જાતિ અનુમિતિમાં તો જ રહી શકે, જો અનુમિતિ પણ સ્મૃતિની જેમ પરોક્ષ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય. જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય એક જ Z જાતિનો આશ્રય હોવા છતાં સ્મૃતિ પરોક્ષ અને અનુમિતિ માનસ પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ હોય તે બની જ ના શકે. માટે અનુમિતિને પ્રત્યક્ષવિલક્ષણ સ્વતંત્ર પ્રમા માનવી પડશે.

સમાધાન :- વિશે. । જિજ્ઞાસાવિરહકાલીન અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દબોધ અને સ્મૃતિમાં એક જાતિવિશેષ = Zનો સ્વીકાર કરીને તદવચ્છિન્ન = Z વિશિષ્ટ સર્વ જ્ઞાન પ્રત્યે તજ્જાતિમદન્ય = Z શૂન્ય જ્ઞાનની સામગ્રીને પ્રતિબંધક માનવામાં આવે તો પણ અનુમિતિને પ્રત્યક્ષવિલક્ષણ સ્વતંત્ર પ્રમા માનવાની આપત્તિને અવકાશ નહિ રહે. તે આ રીતે - 'દંડી પુરુષ' આવા સાક્ષાત્કારમાં વિશેષ્ય છે પુરુષ, વિશેષણ છે દંડ તથા વિશેષણતાઅવચ્છેદક છે દંડત્વ. જેને દંડત્વનું ભાન નથી તેને ક્યારેય પણ 'દંડી પુરુષ' એવો સાક્ષાત્કાર નહિ થાય, કેમ કે વિશિષ્ટના (દંડત્વવિશિષ્ટ દંડના) વૈશિષ્ટ્યનું (પુરુષમાં) અવગાહન કરનાર પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે વિશેષણતાઅવચ્છેદકપ્રકારક જ્ઞાન કારણ હોય છે. વિશેષણતાઅવચ્છેદકપ્રકારક જ્ઞાનનું જન્યતાઅવચ્છેદક વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યપ્રત્યક્ષત્વ છે. વિશેષણતાઅવચ્છેદકીભૂતદંડત્વપ્રકારક જ્ઞાનથી જન્ય હોવાના લીધે જેમ 'દંડી પુરુષ' એવું વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યઅવગાહી જ્ઞાન પ્રત્યક્ષાત્મક છે તે જ રીતે અગ્નિત્વવિશિષ્ટ અગ્નિના વૈશિષ્ટ્યનું પર્વતમાં અવગાહન કરનાર 'અગ્નિમાન્ પર્વત' આવી અનુમિતિ પણ સ્વનિરૂપિતવિશેષણતાઅવચ્છેદકીભૂતઅગ્નિત્વપ્રકારક 'અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વત' આવા પરામર્શજ્ઞાનથી જન્ય હોવાના લીધે પ્રત્યક્ષાત્મક જ સિદ્ધ થશે નહિ કે પરોક્ષાત્મક. વિશેષણતાઅવચ્છેદકપ્રકારકજ્ઞાનજન્ય હોવાના લીધે અનુમિતિમાં તેના કાર્યતાઅવચ્છેદક પ્રત્યક્ષત્વનો અપલાપ કરી નહિ શકાય. 'અગ્નિમાન્ પર્વત' આ અનુમિતિમાં વિશેષ્ય છે પર્વત, વિશેષણ છે અગ્નિ, વિશેષણતાઅવચ્છેદક છે અગ્નિત્વ - આ તો ન્યાયના પ્રાથમિક અભ્યાસીને પણ ખ્યાલ આવી જાય તેવી વાત છે. આમ અનુમિતિ પણ માનસપ્રત્યક્ષાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે. (પૂર્વપક્ષ સમાપ્ત)

ⓐ અનુમિતિનો માનસપ્રત્યક્ષમાં અંતર્ભાવ અશક્ય - નૈયાયિક ⓐ

ઉત્તરપક્ષ :- અત્ર ન. । ઉપરોક્ત નવ્યચાર્વાકમતના પ્રતિકારમાં ન્યાયનિષ્ણાત ગૌતમીય વિદ્વાનોનું એવું કથન છે કે ધૂમપરામર્શ પછી થનાર અગ્નિજ્ઞાનને જો માનસ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો હેતુ વગેરેનું પણ ત્યારે ભાન થવાની આપત્તિ આવશે; કારણ

इव तत्र तद्भानमात्रे इष्टापत्तिः, एवमप्युच्छृङ्खलोपस्थितानां घटादीनां तत्र भानापत्तेः । न च तद्धर्मिक- तत्संसर्गक-तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानात्मकपरामर्शादिरूपविशेषसामग्रीविरहात् न तदापत्तिरिति वाच्यम्, सामान्यसामग्रीवशा-

भानुमती

हिताग्नीङ्गकभानत्वादेवौषेतमतोपपन्नभानकोदयनाचार्यमत **इव तत्र** = धूमादिलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वाद्धेमानसप्रत्यक्षे **तद्भानमात्रे** = केवलं धूमादेर्भानादौ इत्यत्रे **इष्टापत्तिः**, स्वीकियते तोदयनाचार्यमते 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः' इतिपरामर्शजन्यत्वं 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान्' इत्याकारकानुमितेः । धूमरूप चाक्षुषत्वेऽपि यथाऽऽचार्यमते परोक्षानुमितीतीषत्वमभ्युपेयते तथैवात्रमञ्जरे तरूप मानसानुमितीतीषत्वमभ्युपपत्स्यते । न चाचार्यमते इतानुमितेः परोक्षत्वमापद्यतीति शङ्कनीयम्, चाक्षुषाणां धूमादीनामचाक्षुषानुमितेतोत्तरत्वांशे एव हेत्वन्तरत्वानुमितेत्वादीति ज्ञास्यतेः **वक्तव्यम्, एवं** = ज्ञानलक्षणसोऽकर्षजन्यत्वात् दहनमानसानुमितौ लिङ्गावगाहनस्वरूपव्याप्तिज्ञानरूपे अंशे **उच्छृङ्खलोपस्थितानां** = स्वातन्त्र्येणोपारूढीतीषणीभूतानां उदासीनानां **घटादीनां तत्र** = दहनानुमितौ **भानापत्तेः**, धूमादेस्तु तेषामंशे दहनानुमित्यन्यथासिद्धवह्निव्याप्यत्वावच्छेदकेनोपस्थितत्वात् । ततश्च 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान्' इतीदं 'पर्वतो वह्निमान् घटश्चे'त्याकारकानुमितेरंशे स्यादीति अभिनवनास्तिकं प्रति नैयायिकतत्त्वम् ।

नव्यनास्तिकशङ्कामपाकर्तुमुपक्रमते - **न चैते** त्यादिना । **तद्धर्मिक-तत्संसर्गक-तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानात्मकपरामर्शादिरूपविशेषसामग्रीविरहात्** = पर्वतपक्षक-संयोगसंसर्गक-घटत्वावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानस्वरूपपरामर्शात्मकविशेषसामग्रीवैकल्यात् **न तदापत्तिः** = दहनानुमितौ घटादिभानापत्तिः । **न चैवं** दहनानुमितौ धूमादेरंशे भानं न स्यात्, 'पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानि'तिपरामर्शे पर्वतपक्षक-संयोगसंसर्गक-धूमत्वावच्छेदकाव्याप्यत्वाश्रयत्वाभावादिति वाच्यम्, मानसदहनानुमितेर्जनकपरामर्शघटकत्वात् पक्ष-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धादेर्वा तद्भानोपपत्तेः । **न चैवमपि** 'पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् घटश्चे'तिपरामर्शरूप घटकसामग्रीहेत्वेन तदुत्तरानुमितौ घटभानापत्तेस्तदवस्थैवेति **वाच्यम्**, तरूपज्ञानानुमितेर्जनकपरामर्शनिष्ठकारणतावच्छेदकताश्रयत्वात्, धूमादेस्तु परम्परया दहनानुमितेर्कारणतावच्छेदकत्वेन धूमादेरेव तत्र भानादिति नव्यनास्तिकानुक्रमः ।

तत्रानोपपत्तावस्तत्प्रतीक्षीपादत्ते —> **सामान्यसामग्रीवशात्** = घटनोत्तरज्ञानलक्षणसोऽकर्षजन्योपस्थितेर्बलात् दहनानुमितौ **तदापत्तेः** = घटादेर्भानापत्तेः । तदा घटत्वावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शतेरहेण मानसानुमितेस्वरूपं घटमानसं, किन्तु घटोत्तरं मानससामान्यं तु दुर्वारमेव, ज्ञानलक्षणसोऽकर्षेण घटोपस्थितेः मानससामान्यसामग्र्याः सत्त्वात् प्रतिबन्धकाभावेऽहे सामान्यसामग्रीसत्त्वे सामान्यकार्यीतेबन्धस्यावश्यत्वात् । न हि तद्भानप्रतिबन्धकः कश्चिदास्ते तदानीम् । घटानुमितेतिलक्षणमानसविशेषसामग्रीतेरहेऽंशे घटोपनीतभानरूपाया घटमानससामान्यसामग्र्याः सत्त्वेन 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् घटश्चे'त्येवं घटमानससामान्यापत्तेस्तु 'वह्नि-

---

के 'अग्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' એવા જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષ દ્વારા ને જ્ઞાનમાં અગ્નિની જેમ ધૂમ પણ ઉપસ્થિત છે. આથી જ અગ્નિની જેમ ધૂમનું પણ અગ્નિવિષયક અનુમિતિમાં ભાન માનવાની આપત્તિ આવશે. અહીં એવી દલિલ નાસ્તિક કરે કે —> "અનુમિતિને પ્રત્યક્ષવિલક્ષણ પ્રમા તરીકે માનનાર ઉદયનાચાર્ય જેમ 'અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ' એવા પરામર્શ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનાર અનુમિતિનો 'અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વત અગ્નિમાન્' આવો આકાર માનીને અનુમિતિમાં લિંગભાન માને છે તેમ અનુમિતિને માનસપ્રત્યક્ષસ્વરૂપ માનવા છતાં તેમાં કેવળ હેતુનું ભાન માનવામાં અમને પણ કોઈ વાંધો જણાતો નથી, પરંતુ ઈષ્ટાપત્તિ જ છે. મધ ભાવનું હતું ને વૈદ્યે અનુપાન તરીકે/દવા તરીકે લેવાનું કીધું - એના જેવું આ થયું." <— તો તે બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે અનુમિતિને માનસપ્રત્યક્ષ માનવામાં કેવળ હેતુના જ ભાનની આપત્તિ અનુમિતિમાં નહિ આવે પરંતુ સાધ્ય, હેતુ, પક્ષ વગેરેનું ઘટક ન હોય તેવા સ્વતંત્રરૂપે જે ઘટાદિ પદાર્થ ધૂમપરામર્શસમયે ઉપસ્થિત હશે તે બધાનું પણ માનસ અનુમિતિમાં ભાન થવાની આપત્તિ આવશે. તેથી 'અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતો ઘટશ્ચ' એવા પરામર્શથી 'અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ અગ્નિમાન્ ઘટશ્ચ' એવી અનુમિતિ થવાની આપત્તિનો પરિહાર નાસ્તિક મતાનુસારે થઈ નહિ શકે; કારણ કે અનુમિતિની અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણે જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષથી અગ્નિ અને ધૂમની જેમ ઉદાસીન ઘટ પણ હાજર જ છે.

न च तद्ध. । અહીં બચાવ માટે નાસ્તિકો એમ કહે કે —> 'તત્પક્ષક - તત્સંસર્ગક - તદ્ધર્માવચ્છિન્નવ્યાપ્યવત્તાજ્ઞાનસ્વરૂપ પરામર્શાત્મક વિશેષસામગ્રી માનસવિશેષની જનક હોય છે. જો ઘટનું અનુમિતિમાં ભાન કરવું હોય તો ઘટત્વાવચ્છિન્નવ્યાપ્યવત્તાઅવગાહી પરામર્શાત્મક વિશેષસામગ્રી હોવી જરૂરી છે. પર્વતમાં સાધ્યરૂપે અગ્નિનો બોધ કરાવનાર ધૂમપરામર્શ હોવે છતે પર્વતપક્ષક સંયોગસંસર્ગક ઘટત્વાવચ્છિન્નવ્યાપ્યવત્તાના ભાનસ્વરૂપ પરામર્શ ન હોવાથી માનસ અગ્નિઅનુમિતિમાં ઘટનું માનસપ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ નહિ આવે. વિશેષસામગ્રીની ગેરહાજરીમાં કાર્યજન્મ શક્ય નથી <— તો તે પણ નિરાધાર વાત સમજવી. આનું કારણ એ છે કે પરામર્શ તો

त्तदापत्तेः । न च घटमानसत्वस्य परामर्शादिप्रतिबध्यतावच्छेदकतया न तदा तदापत्तिः, पटमानसत्वादेरप्युच्छृङ्खलोपस्थितपटादिभानवारणाय तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनापत्तेः ।

अथ भोगपरामर्शजन्यभिन्नज्ञाने जातिविशेषं स्वीकृत्य तदवच्छिन्नमानसं प्रति तज्जातीयान्यज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् न तदानीं वह्नीतरज्ञानापत्तिरिति चेत् ? न, मानसत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् । न

भानुमती

व्याप्यधूमवान् पर्वतो घटश्चे'तिपरामर्शानन्तरक्षणे दुर्वारैवेति नूतननास्तिकं प्रति नैयायिकवक्तव्यम् ।

न च अस्तु तर्हि परामर्श एव घटस्य तत्र भाने प्रतिबन्धक इति **घटमानसत्वस्य** = स्वतन्त्रोपस्थितघटमानसप्रत्यक्षत्वस्य **परामर्शादिप्रतिबध्यतावच्छेदकतया** = धूमादिपरामर्श-सादृश्यज्ञान-पदज्ञानानीच्छा या प्रतिबन्धकता तज्ज्ञेरूपेतायाः प्रतिबध्यतायाः अवच्छेदकतया **न** वह्नानुमित्यादौ **तदापत्तिः** = घटभानप्रसङ्ग इति नूतननैयायिकाभिप्रायेण **शङ्कनीयम्,** तथाप्युच्छृङ्खलोपस्थितपटादेस्तत्र भानापत्तेर्दुर्वारत्वात् । **न च** पटमानसत्वादेरपि धूमपरामर्शप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमस्त्वेवेति नोच्छृङ्खलोपस्थितपटादिभानापत्तिरिति **वाच्यम्, पटमानसत्वादेरपि** वह्नानुमित्यादौ **उच्छृङ्खलोपस्थितपटादिभानवारणाय तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे** = वह्नयादिसाहचर्यकपरामर्शादिज्ञेरूपेतप्रतिबध्यतायाः अवच्छेदकत्वस्वीकारे **अनन्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनापत्तेः,** अनन्तानां घट-पट-तट-नट-शकट-लकुट-मुकुट-भट-हलादीनामुदासीनानां परामर्शादिकाले स्वातन्त्र्येणोपस्थितेरसम्भवात् । किञ्च वह्नयनुमितिजनकपरामर्श-घटतदीयेतरधर्मिकपरामर्शादिस्थले व्याप्तेरेकत्वाभेदात्तयोरुभयोर्दुर्वार एव । तत्तत्परामर्शभावतदीयेतरतत्तत्परामर्शत्वेन प्रतिबन्धकत्वे च सुतरां महागौरवम् । ततश्चैतादृशमहागौरवग्रस्तकल्पनापेक्षयाऽनुमितित्वादेः परोक्षानुमितित्वकल्पनैव ज्यायसीत्यभिनवलोकायतिकं प्रति व्यायालोकप्रणेतृवक्तव्यम् ।

नूतननास्तिकशङ्कामुपदर्शयति —> **अथेति** चोदितनास्तिकः । अनुमितित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वकल्पनेन **भोगपरामर्शजन्यभिन्नज्ञाने** = सुख-दुःखान्यतरमानससाक्षात्कारस्वरूपभोग-परामर्शजन्यज्ञानाभ्यां भिन्ने मानससाक्षात्कारे **जातिविशेषं** = वैजात्यं **स्वीकृत्य तदवच्छिन्नमानसं** = भोग-परामर्शजन्यज्ञानान्यमानसमात्रवृत्तिवैजात्यावच्छेदं **प्रति तज्जातीयान्यज्ञानसामग्र्याः** = तादृशवैजात्यावच्छिन्नज्ञानेतरज्ञानसामग्र्याः **प्रतिबन्धकत्वात्** = अस्माभिर्नव्यनास्तिकैः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् **न तदानीं** = धूमलिङ्गकपरामर्शत्वावच्छिन्नहेतुतरत्वकाले **वह्नीतरज्ञानापत्तिः** = वह्न्यभेद-घट-पटादीनां मानसत्वप्रसक्तेः, तन्मानसे प्रोक्तवैजात्यावच्छिन्नज्ञानेतरज्ञानसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य वैजात्यस्य सत्त्वात् । ततश्चानुमितित्वस्य मानससाक्षात्कारत्वातिरिक्तत्वमेवास्त्वेवेति **चेत्** ?

व्यायालोकप्रणेतास्तानिराकरोतीति —> **नेति** । अनुमितित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वं, भोग-परामर्शजेतरज्ञानो वैजात्यं, वैजात्यावच्छिन्नज्ञानसामग्र्याश्च तदवच्छेदं प्रति प्रतिबन्धकत्वमित्येतं कल्पनागौरवापेक्षयाऽनुमितेर्मानसत्वम-

---

માનસવિશેષનું કારણ છે, નહિ કે માનસ સામાન્યનું. માનસસામાન્યનું કારણ તો પદાર્થની ઉપસ્થિતિમાત્ર છે. આથી ઘટમાનસવિશેષના કારણીભૂત પરામર્શનો અભાવ હોવા છતાં ઘટમાનસની સામાન્યસામગ્રીથી ધૂમપરામર્શોત્તરકાલે માનસવિશેષાત્મક અગ્નિઅનુમિતિની સાથે ઘટનું સામાન્યમાનસપ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ દુર્વાર બનશે. ઘટમાનસ પ્રત્યે અગ્નિઅનુમિતિજનક પરામર્શને પ્રતિબંધક માનીને પણ નાસ્તિક છૂટી શકે તેમ નથી, કારણ કે ઘટની જેમ પટ, નટ, ભટ વગેરે અનંતા પદાર્થોનું સ્વતંત્ર ભાન પરામર્શસમયે સંભવિત હોવાથી અગ્નિઅનુમિતિ સમયે તે બધાના ભાનનું નિવારણ કરવા અગ્નિઅનુમિતિજનક પરામર્શને તે બધાના ભાનનો પ્રતિબંધક માનવો પડશે. અર્થાત્ પટમાનસત્વ, નટમાનસત્વ, ભટમાનસત્વ વગેરે અનંતા ધર્મોને ધૂમપરામર્શના પ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદક માનવા પડશે. આવું માનવામાં તો અનંત પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવની મહાગૌરવગ્રસ્ત કલ્પનાનો ભાર આવી પડતાં તેની નીચે બિચારો નાસ્તિક દટાઈ જશે.

નાસ્તિક :- અથ મો. । અનુમિતિને અમે માનસપ્રત્યક્ષવિશેષસ્વરૂપ માનીએ સુખ-દુઃખઅન્યતર માનસસાક્ષાત્કારસ્વરૂપ ભોગ અને પરામર્શજન્ય જ્ઞાનથી ભિન્ન જ્ઞાનમાં એક જાતિવિશેષનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તે જાતિવિશેષના આશ્રયીભૂત માનસ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે અમે તાદૃશજાતિવિશેષના આશ્રયથી ભિન્ન એવા જ્ઞાનની સામગ્રીને પ્રતિબંધક માનીએ છીએ. આથી જ્યારે ધૂમલિંગક પરામર્શની હાજરી હશે તે પછીની ક્ષણમાં અગ્નિવિષયક માનસ અનુમિતિમાં અગ્નિભિન્ન ઘટાદિનો માનસસાક્ષાત્કાર થવાની આપત્તિ નહીં આવે, ભલે ને ધૂમપરામર્શનો આકાર 'અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતો ઘટશ્ચ' આવો હોય. આનું કારણ એ છે કે ઘટમાનસ સામાન્ય નથી તો પ્રદર્શિત ભોગસ્વરૂપ કે નથી પરામર્શજન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ = અનુમિતિસ્વરૂપ. આથી ઘટમાનસ સામાન્યમાં પરામર્શપ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદક જાતિવિશેષ રહી જશે. આમ માનસાન્યસામગ્રીથી પ્રતિબધ્ય હોવાના લીધે અગ્નિઅનુમિતિમાં ઘટાદિનું ભાન = સામાન્યમાનસપ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ નહીં આવે. માટે અનુમિતિને માનસપ્રત્યક્ષસ્વરૂપ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી જણાતો. તો પછી શા માટે તમે અમારી સાથે સાંધો કરી નથી લેતા ? વાંધો કેમ ઉઠાવો છો ?

❀ માનસત્વ માનસેતરસામગ્રીપ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદક ❀

નૈયાયિક :- ન, મા. । ના, અનુમિતિને માનસ સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપ માનવામાં ઘણો મોટો વાંધો છે. કારણ કે અનુમિતિને

चैवमनुमितिसामग्र्यां सत्यां भोगोऽपि कथं भवेदिति वाच्यम्, भोगान्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया समानीतजातिविशेषवतां सुख-दुःखानामुत्तेजकत्वात् । न च तादृशसुख-दुःखकालेऽप्यनुमितिसामग्रीभूतपरामर्शादौ समवायेन तदभावादनुमित्यापत्तिः,

भानुमती

कल्पयित्वा **मानसत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वौचित्यात्** = परामर्शघटितसामग्रीनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं कल्पकमर्हति । ततश्चानुमितेः प्रामेत्यलं तत्त्वमनापादयेत । **न च एवं** = मानसाऽन्यसामग्र्याः मानसप्रतिबन्धकत्वस्वीकारे **अनुमितिसामग्र्यां सत्यां भोगः** = सुख-दुःखान्यतरमानससाक्षात्कारः **अपि कथं भवेत्** ? तस्य मानसान्यसामग्रीप्रतिबध्यत्वात्, तत्र मतेऽनुमितेः परोक्षत्वादीति नव्यनास्तिकैः **वाच्यम्,** सुख-दुःखान्यतरोदये तन्मानसमेवोपजायते न त्वन्यज्ञानमिति सर्वैरपि स्वीकारात् **भोगान्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया** सुख-दुःखसाधारणतैजात्यरूपावच्छेदकल्पनौचित्ये तु **समानीतजातिविशेषवतां** = निरुक्तरीत्या तैजात्यावच्छिन्नानां तादृश-जातिविशेषरूपेणैव **सुख-दुःखानां उत्तेजकत्वात्** = उत्तेजकत्वं कल्पयित्वा तिजातीयसुख-दुःखाभावतादृशविशेष-मानसेतरसामग्र्याः मानसत्वावच्छेदं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमान्नानुमितिसामग्रीसत्त्वेऽपि सुखादेः समवधाने भोगानुपपत्तेः, उत्तेजकाभावतादृशविशेषप्रतिबन्धकरूपाऽऽवश्यकत्वात् । उत्तेजकत्वञ्च प्रतिबन्धकरूप प्रतिबन्धकत्वाभेत्येके । प्रतिबन्धककोटिप्रविष्टाभावप्रतियोगित्वं तदित्यपरे । प्रतिबन्धकसमवधानकालीनकार्योजनकत्वं तदित्यन्ये । कारणाभावतादृशैक-कार्याभावप्रयोजकाभावतादृशप्रतियोगित्वं तदितीतरे । शक्त्यनुकूलत्वमुत्तेजकत्वमिति **मीमांसकाः** ।

ननु सुखाद्यभावतादृशानुमित्यादिसामग्र्या मानसत्वावच्छेदं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पने तु सुखादिकालेऽपि परामर्शादितोऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारैव, तदानीं परामर्शादेः समवायेन सुखादेरभावात् । न हि समवायेन परामर्शादौ सुखादिकमुपजायते किन्त्वात्मकर्मणेति मुग्धनास्तिकशङ्कामपाकर्तुमुपक्षिपति-**न चेति** । **तादृशसुख-दुःखकाले** = भोगान्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतैजात्यावच्छिन्नसुख-दुःखसमवधाने **अपि अनुमितिसामग्रीभूत-परामर्शादौ समवायेन तदभावात्** = समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसुख-दुःखाभावसत्त्वात्, उत्तेज-काभावतादृशविशेष- प्रतिबन्धकसत्त्वेन **अनुमित्यापत्तिः** = अनुमित्युदयापत्तेः; उपलक्षणात् सुख-दुःखमानस-साक्षात्कारानुपपत्तेश्च, तत्र सुख-दुःखाभावतादृशविशेषानुमित्यादिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतैजात्यभूतरूप मानसत्वरूप

માનસપ્રત્યક્ષવિશેષસ્વરૂપ માનવા માત્રથી છૂટી શકાતું નથી. ત્યાર પછી ભોગ અને પરામર્શજન્ય જ્ઞાનથી ભિન્ન જ્ઞાનમાં વૈજાત્યની કલ્પના કરવી પડે છે અને તદવચ્છિન્ન પ્રત્યે દર્શિત પ્રતિબંધકતાની કલ્પના કરવી પડે છે. આટલું બધું ગૌરવ સહન થઈ શકે તેમ નથી, આવો long-cut અમને પસંદ નથી, કારણ કે બીજો short-cut અમારી સામે ઉપસ્થિત છે. ઉપરોક્ત બધી આપત્તિને દૂર કરનારો જાગીનો અને માનીનો શોર્ટ-કટ, સેઈફ્-કટ અને સરળ-કટ એ છે કે માનસત્વને જ માનસેતર સામગ્રીનો પ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ માનવામાં આવે. આવું માનવાથી અનુમિતિત્વને માનસત્વવ્યાપ્ય માનવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. માનસમાત્ર પ્રત્યે પરામર્શાદિઘટિતસામગ્રી પ્રતિબંધક હોવાથી 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो घटश्च' એવા પરામર્શના ઉત્તરકાલમાં થનાર અનુમિતિમાં ઘટવિષયક સામાન્ય માનસપ્રત્યક્ષની આપત્તિને પણ અવકાશ નહિ રહે.

અહીં એવી શંકા થાય કે —> માનસમાત્ર પ્રત્યે પરામર્શાદિઘટિત = માનસાન્યસામગ્રીને પ્રતિબંધક માની લેવામાં આવે તો પરામર્શઘટિત અનુમિતિસામગ્રી હાજર હોતે છતે ઉત્પન્ન થયેલ સુખ, દુઃખનો માનસ સાક્ષાત્કાર = ભોગ થઈ નહિ શકે, કેમ કે તે પરામર્શપ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી યુક્ત છે. <— તો તેના સમાધાનમાં એમ કહી શકાય છે કે સુખ અથવા દુઃખનો ઉદય થયે છતે તે પછીની ક્ષણમાં તેનો માનસ સાક્ષાત્કાર = ભોગ જ થાય છે, બીજું કોઈ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. - આ વાત તો સર્વ દર્શનકારોને માન્ય છે. માટે ભોગભિન્ન જ્ઞાન પ્રત્યે સુખ અને દુઃખને ઉભયઅનુગત એક જાતિવિશેષરૂપે પ્રતિબંધક માનવા આવશ્યક છે. તેથી તાદશ-પ્રતિબંધકતાઅવચ્છેદકરૂપે પ્રાપ્ત ઉભયઅનુગત એક જાતિવિશેષસ્વરૂપે સુખ-દુઃખને માનસ પ્રત્યે અનુમિતિઆદિની સામગ્રીમાં રહેલ પ્રતિબંધકતામાં ઉત્તેજક માનીને માનસમાત્ર પ્રત્યે વૈજાત્યવિશિષ્ટસુખાદિઅભાવવિશિષ્ટ માનસાન્યસામગ્રીને પ્રતિબંધક માની શકાય છે. તેથી પરામર્શકાલમાં સુખ કે દુઃખ ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તેના ભોગની = સુખાદિમાનસ પ્રત્યક્ષની અનુપપત્તિને અવકાશ નહિ રહે.

અહીં ફરીથી શંકા થાય કે —> "ભોગાન્યજ્ઞાનપ્રતિબન્ધકતાઅવચ્છેદક જાતિના આશ્રય સુખ કે દુઃખના અસ્તિત્વકાલે પણ અનુમિતિસામગ્રીસ્વરૂપ પરામર્શ આદિમાં તો સમવાય સંબંધથી સુખ-દુઃખ રહેતા નથી. આથી પરામર્શ તો સુખ-દુઃખઅભાવવિશિષ્ટ હોવાથી ત્યારે અનુમિતિના ઉદયની આપત્તિ તદવસ્થ રહેશે. અને ત્યારે સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સુખાદિઅભાવસ્વરૂપ ઉત્તેજકાભાવથી વિશિષ્ટ પરામર્શાદિસ્વરૂપ પ્રતિબંધક હોવાથી ભોગની અનુપપત્તિ આવશે. બંદા કેરના કેર." <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે પ્રતિબંધકની કોટિમાં જે સુખાદિઅભાવ ઉત્તેજકાભાવરૂપે પ્રવિષ્ટ છે તે સમવાયસંબન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નથી, પણ સામાનાધિકરણ્ય-કાલિક ઉભયસંબંધઅવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક છે-એવું અમને સંમત છે. જે આત્મામાં સુખ-દુઃખ રહે છે તે જ આત્મામાં

सामानाधिकरण्य- कालिकोभयसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशादित्यधिकं मत्कृतस्याद्वादरहस्ये ।

तस्मादात्मनः प्रमाणसिद्धत्वान्न तस्य मोक्षाद्यसम्भव इति ।।

भानुमती

सत्त्वादौते **शङ्कनीयम्, सामानाधिकरण्य-कालिकोभयसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य** = स्वसामानाधिकरण्य-कालिकोभयसम्बन्धावच्छेदप्रतियोगिताकस्य सुख-दुःखाभावस्य, मानसत्वावच्छेदप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावतोऽशेषस्यानुमित्यादिसामग्रीविशेषणकुक्षौ **निवेशात्** । सुखादिजन्यकाले परामर्शादेः समवायेन सुखादौ वैशिष्ट्यात्तत्रेहेऽपि स्वसामानाधिकरण्य-स्वसमानकालिकत्वोभयसम्बन्धेन सुखादौ वैशिष्ट्यस्य सामानाधिकरण्य-कालिकोभयसम्बन्धावच्छेदप्रतियोगिताक-सुखाद्यभावावैशिष्ट्यपरामर्शलक्षणस्य मानसप्रतिबन्धकस्याऽसत्त्वादनुमित्यापत्तेर्न वा भोगानापत्तेः । **न च** सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छेदप्रतियोगिताकसुखाद्यभावरूपैव प्रतिबन्धककुक्षावुत्तेजकाभावविवक्षणा प्रतेशोऽस्तु, किं कालिकसमावेशेनेति **साम्प्रतम्,** सामानाधिकरण्येन तिष्ठत्सुखादिकमादाय सुखादिजन्मोत्तरेहकालेऽपि परामर्शादिसमवधानादनुमित्यनुदयापत्तेः । **न च** तर्हि कालिकावच्छेदकतदभावस्योत्तेजकाभावत्वमास्तेवत्यारेकणीयम्, वैशीषिकसुखमादाय सुखादेरनन्तरमैत्रेऽपि धूमादेरपरामर्शदशायामनुमित्यनापत्तेः । इत्थञ्च समवायेन मानसत्वावच्छेदं प्रति स्वानिरूपितसामानाधिकरण्यकालिकोभयसम्बन्धावच्छेदप्रतियोगिताकसुख-दुःखाभावावैशिष्ट्यानुमित्यादिसामग्रीः प्रतिबन्धकत्वाशेद्धावानुमितेर्न मानसत्वमपि तु प्रामित्यन्तरत्वमेवेति दुर्वार एव प्रतिज्ञासंकोचो नास्तिकानामिति नैयायिकाशयः ।

"तत्रेदं चिन्त्यम् - अनुमितेसामग्री मानसं प्रति प्रतिबन्धकत्वरूप तत्तादृत्तारूपोत्तेजकभेदेन विशेषस्य विशेषाणत्वादनुमितेर्मानसत्व एव बहुत्वादिमानसं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वकल्पनया लाघवम् । तत्तादृच्छेषजन्यमानाभेदे प्रतिबध्यतावच्छेदकजातिस्वीकारस्तु परामर्शजन्याभेदेऽपि भज्यमान इति न बहुत्वादनुमितेसामग्रीकाले उच्छृंखलोपस्थितबहुत्वादिभानवारणाय मानसत्वरूप तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वकल्पनौचित्येनानुमितेरप्रत्यक्षत्वाभिधानं युक्तमिति । न च तज्जन्यत्वावच्छेदं प्रत्यनुगतकारणकल्पनापत्तेः, कार्यमात्रोत्तेजातेः कार्यतावच्छेदकत्वौचित्येऽपि मानाऽभावात् । केवल तिजातीयसुख-दुःखानां बोधेजनकत्वं, सुखत्वादिना सांकर्येण तदुत्तेजनत्वाऽसिद्धेः ।

प्राञ्चस्तु - उपनीतभानस्थले विशेषणज्ञान-तिशेषबुद्धयोः कार्यकारणभावेनैवास्माकं चारितार्थ्यात्, अनुमितेर्मानसत्वव्याप्यत्वावादे तु पक्षादेर्मुख्यविशेष्यत्वनैव भानाऽभानेन गतार्थत्वा इत्यतोरेवतकार्यकारणभावकल्पनौ गौरवमित्याहुः । **वस्तुतस्तु** - अनुमितेर्मानसत्वे एकबहुत्वानुमितेरुत्तोऽपि द्वितीयतदापत्तेः, प्रत्यक्षरूप सिद्ध्यापत्तिबध्यत्वात् । **न च** प्रत्यक्षान्तररूपाऽतथात्वेऽप्यनुमितेरूपप्रत्यक्षस्य सिद्धेःप्रतिबध्यत्वाद्दोष इति **वाच्यं,** 'सुखव्याप्यज्ञानवानि'त्यादिपरामर्शजन्यानां 'सुखवानात्मे'त्याद्यनुमितौ तिजातीयात्ममनःसंयोगजन्यतावच्छेदकेन सांकर्येनमानसत्वव्याप्यानुमितित्वजात्यासिद्धेः । **यत्तु** —> उपदर्शितानुमितौ संनिकर्षनैरपेक्ष्यलौकिकविषयताया: समभवेन 'साक्षात्करोमी'तिप्रतीत्यापत्तेरिति <— **तन्न,** संनिकर्षजन्यसंशयसाधारण्येन लौकिकत्वाविषयताया: 'साक्षात्करोमी'तिधीप्रतिबन्धकताऽकल्पनेन तदोषानवकाशात्, उपदर्शितानुमितौ लौकिकत्वजन्यलौकिकोभयविषयताया: स्वीकारात् । लौकिकविषयतावाडैश्चरूप्येनैव 'साक्षात्करोमी'तिधीहेतुत्वम् । निश्चयत्वं च तदभावप्रकारकत्वाऽनुमितित्वोभयाभावत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वमतो नाऽयं दोष इत्यपि **कश्चित्** ।" <— इत्येतत् प्रकृतं **मत्कृतस्याद्वादरहस्ये** = महोपाध्याय-न्यायविशारदरचित-मध्यमपरिमाणस्याद्वाद-रहस्याभिधाने प्रकरणे वर्तते । तत्त्वमगत्यं तदुपरि मत्कृत**जयलताया** बोद्धव्यम् ।

"ज्ञानत्वमेव नास्ति तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, प्रत्यक्षस्य तजाऽप्रसरात्, अनुमानागमयोश्चाप्रमाणत्वादिति कस्य मोक्षः ?" (पृ. ८४) इत्यादिना यत्पूर्वमुपक्रान्तं तत् प्रकरणकार उपसंहरति —> **तस्मात्** = अनुमानादेरपि प्रमाणान्तरत्वात् अनुमानादिगम्यस्य **आत्मनः प्रमाणसिद्धत्वात्, न तस्य मोक्षाद्यसम्भवः** इति ।

પરામર્શાદિ રહે તો તે સામાનાધિકરણ્ય અને કાલિક ઉભયસંબંધથી ઉત્તેજકીભૂત સુખાદિથી વિશિષ્ટ બની જવાથી સામાનાધિકરણ્ય-કાલિકોભયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સુખાદિઅભાવથી વિશિષ્ટ પરામર્શાદિરૂપ પ્રતિબંધક હાજર ન રહેવાના લીધે સુખાદિકાલમાં પરામર્શાદિ હોતે છતે પણ ભોગની = સુખાદિસાક્ષાત્કારની અનુપપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. જ્યારે ચૈત્રમાં સમવાયસંબંધથી સુખ યા દુઃખ ન રહે ત્યારે ચૈત્રસમવેત પરામર્શાદિ કાલિકસંબંધથી સુખાદિવિશિષ્ટ બનવા છતાં સામાનાધિકરણ્ય-કાલિકઉભયસંબંધથી સુખાદિવિશિષ્ટ ન હોવાથી તાદશોભયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દુઃખાદિઅભાવવિશિષ્ટ પરામર્શાદિ બની જવાથી ત્યારે ચૈત્રને ભોગની આપત્તિ કે અનુમિતિના ઉદયની અનુપપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. આ બધી ચર્ચાનો ફલિતાર્થ એ છે કે અનુમિતિ માનસપ્રત્યક્ષસ્વરૂપ નથી પણ સ્વતંત્ર પ્રમાત્મક છે. આ વિષયમાં અધિકનિરૂપણ મેં બનાવેલ (મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવરે રચેલ) મધ્યમપરિમાણવાળા

'ननु' युक्तमुक्तमात्मा प्रमाणसिद्ध इति, यत्तु स्वसंवेदनप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणमित्युक्तं तत्कथं सङ्गच्छते ? ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वाऽसिद्धेः । न च सर्वज्ञानानां 'घटमहं जानामी'त्याद्याकारत्वात् प्रत्यक्षेणैव स्वविषयत्वसिद्धिः; तत्र ज्ञाने घटविषयत्वग्रहेऽपि स्वस्य ज्ञानविषयत्वाऽग्रहात्, स्वस्य स्वाविषयत्वेन स्वविषयत्वाविषयत्वात्, अन्यथा 'घटज्ञानज्ञानवानि'त्याकारप्रसङ्गात् ।

भानुमती

तदान्तरमारब्धुकाम उपक्रमते —> **नन्वि**ति । उच्यते इत्यनेनोत्तरग्रो (पृ. १६६) उत्तरपक्ष इति द्रष्टव्यम् । **युक्तमुक्तमात्मा प्रमाणसिद्ध इति** पादप्रसारितैकान्तवादेन स्वकल्पितैकान्तं प्रकटयति ननुवादी —> **यत्तु** पूर्वं 'अपि चाहंप्रत्ययप्रत्यक्षादेव सिद्धत्वात्मा (पृ. ११२) इत्यादिना **स्वसंवेदनप्रत्यक्षं** = अहंप्रत्ययप्रत्यक्षं **अप्यत्र** = आत्मनि **प्रमाणमित्युक्तं तत् कथं सङ्गच्छते** ? न चाहंप्रत्ययसंवेदनादेव तत्सिद्धेरिति वाच्यम्, अहंप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वाऽयोगात्, इन्द्रियजत्वेनोद्देश्यजन्यज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वात्, अहंप्रत्ययं प्रति मनसः मनस्त्वेन कारणत्वाच्च तस्य प्रत्यक्षता । अत एवात्मा न प्रत्यक्षत्वकल्पदेशभाक्, प्रत्यक्षज्ञानविषयतायास्तस्यैव विषयरूप प्रत्यक्षत्वकल्पदेशात् ।

अथ स्वातिरिक्तज्ञानं विनापि तस्याऽपरोक्षत्वेन प्रतिभासनात्प्रत्यक्षत्वमिति चेत् ? किं तत् प्रतिभासनं ? स्वप्रतीतौ व्यापारो वा विद्यूपस्य सतो वा ? इति विमर्शावतारकल्पनामनुपतिष्यते । नाद्योऽनवद्यः, कर्मणीव स्वात्मनो व्यापारानुपपन्नत्वात् । नापि द्वितीयो मङ्गलः, स्वतः प्रकाशाऽयोगात् । अत एव न स्वसंवेदनज्ञानविषयत्वे-नापि तथात्वम्, **ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वाऽसिद्धेः**, सिद्धौ वा प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्गात् । **न च सर्वज्ञानानां** कर्तृत्व-कर्मत्व-क्रियात्वलक्षणां त्रिपुटीविषयकत्वेन **'घटमहं जानामी'त्याद्याकारत्वात् प्रत्यक्षेणैव** ज्ञानस्य **स्वविषयत्वसिद्धिः** = ज्ञानगोचरकत्वापरोक्षसिद्धेः । उपलक्षणात् स्वाश्रयत्वविषयकत्वसिद्धेश्चेत्यात्मनः स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वमनापन्नमेव । तथात्मा कर्तृत्वेन, ज्ञेयं कर्मतया, ज्ञानं च क्रियात्वेन भासते । अतो ज्ञातृ-ज्ञेयस्वविषयं ज्ञानमनुभूयते इति त्रिपुटीप्रत्यक्षतादृशमते **सम्यक्,** तत्र 'घटमहं जानामी'त्याकारे **ज्ञाने घटविषयत्वग्रहेऽपि** = घटविष-यज्ञानगोचरीभूतविषयतावच्छेदकग्राहकेऽपि **स्वस्य**=तिरुक्तज्ञानरूप 'घटमहं जानामी'ति **ज्ञानविषयत्वाग्रहात् ।** अत्र हेतुमाह —> **स्वस्य** = तिरुक्तज्ञानरूप **स्वाविषयत्वेन** = स्वाऽगोचरकत्वेन **स्वविषयत्वाऽविषयत्वात्** = स्वावच्छेदकविषयतावच्छेदकग्राहकात् घटज्ञान-तद्विषयकज्ञानयोरभेदस्यासिद्धेः । **तत्त्वचिन्तामण्यालोके जयदेवमिश्रेणापि** 'इदमहं जानामी'ति ज्ञानमुद्देश्योक्तं —> 'त्वत्साक्षिरूप ज्ञानमाकारः किन्तु अनुल्लेखसाक्षिरूप । तथा च तदाकारकरूप तत्त्वतो ज्ञानविषयरूपार्थगोचरत्वं ज्ञानीयं विषयत्वमापे, येन ज्ञानाकारकल्पनागौरवसहकृतं सत्प्रतिपक्षं प्रमाणं स्वप्रकाशं निर्वहेत्, स्वरूप स्वावेषयत्वेन स्वावेषयाऽविषयत्वात्। न च स्वमापे स्वगोचरः तथा सत्यल्लोल्लाश्वरः, स्वावेषयत्वे सिद्धे गौरवसहकृतं ज्ञानगोचरताग्राहकं स्वप्रकाशतायां प्रत्यक्षं प्रमाणीभवेत्, तेन च मानेन स्वावेषयतासिद्धेरित्यर्थः <— (त.चिं.आ.प्र.खं.पृ. १७६) इति । विपक्षबाधमाह —> **अन्यथा** = 'घटमहं जानामी'त्याकारकज्ञानस्य घटज्ञानावेषयकत्वाभ्युपगमे **'घटज्ञानज्ञानवान् अहं' इत्याकार-प्रसङ्गात्** । एवं न तेन स्वाश्रयावेषयत्वासिद्धेः तत्र ज्ञाने घटावेषयत्वग्रहेऽपि घटज्ञानाश्रयत्वावेषयताऽज्ञानता-

---

સ્યાદ્વાદરહસ્યમાં જોવું. આમ વિલક્ષણ અનુમિતિ પ્રમાના કરણસ્વરૂપે સ્વતંત્ર અનુમાન પ્રમાણની સિદ્ધિ થાય છે જેનો વિષય આત્મા બને છે. આમ આત્મા પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી તેનો મોક્ષ વગેરે પણ ઘટી શકે છે. (પૃષ્ઠ ૮૧ થી શરૂ થયેલ નાસ્તિકના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તરપક્ષ પૂર્ણ)

❀ જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતાનું ખંડન - દીર્ઘપૂર્વપક્ષ ❀

[1]નૈયાયિક :- ननु યુ० । સ્યાદ્વાદીએ 'આત્મા પ્રમાણસિદ્ધ છે' એવું જે કથન કર્યું તે યુક્તિસંગત છે. પરંતુ આત્માની સિદ્ધિ માટે જે પૂર્વે સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષને = અહંપ્રત્યયસંવેદનને પ્રમાણ કહ્યું (જુઓ. પૃ. ૧૧૨) છે તે કેવી રીતે સંગત થાય ? કેમ કે 'જ્ઞાન સ્વયંવિદિત = સ્વપ્રકાશ છે -એ વાત જ અસિદ્ધ છે. અહીં એવી શંકા કરવામાં આવે કે —> 'પ્રત્યેક જ્ઞાન સ્વાત્મરૂપ ક્રિયા, કર્મ = વિષય અને કર્તા = સ્વાશ્રય આ ત્રિપુટીનું ગ્રહણ કરે છે. આથી સર્વ જ્ઞાન 'घटमहं जानामि' ઈત્યાદિ આકારે જ ઉત્પન્ન થાય છે. 'હું ઘટને જાણું છું.' એ જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી અહમર્થ = હું = આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ કહી શકાય છે.' <— તો તે બરાબર નથી, કારણ કે 'घटमहं जानामि' આ જ્ઞાનથી ઘટમાં તો જ્ઞાનવિષયતાનું ભાન થાય છે, પરંતુ જ્ઞાન અથવા આત્મામાં જ્ઞાનવિષયતાનું ભાન થતું નથી. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાન સ્વયં નથી તેનો આશ્રય - આ બન્ને તેનો વિષય બનતા નથી. આથી ઉપરોક્ત જ્ઞાનમાં ઘટની જેમ જ્ઞાન કે આત્મામાં જ્ઞાનવિષયતાનું અવગાહન થતું નથી. જો ઘટની જેમ જ્ઞાન અને આત્મા પણ જ્ઞાનના વિષય હોય તો જ્ઞાનનો ઉપરોક્ત આકાર હોવાના બદલે 'घटज्ञानज्ञानवान् अहं' આવો આકાર હોય. પરંતુ આવો આકાર હોતો નથી. માટે 'પ્રત્યેક જ્ઞાન ત્રિપુટી વિષયક

---

1. આનો ઉત્તરપક્ષ પૃષ્ઠ ૧૬૬ ઉપરથી શરૂ થાય છે.

किञ्च 'घटमहं जानामी'ति ज्ञाने क्रियायाः कृतेर्वा समवायित्वलक्षणमात्मनः कर्तृत्वं, परसमवेतक्रियाफलशालित्वं करणव्यापारविषयत्वं वा विषयस्य कर्मत्वं, धात्वर्थत्वं कृतिजन्यत्वं वा ज्ञानस्य क्रियात्वमयोग्यत्वान्न भासते इति न तादृशत्रिपुटीप्रत्यक्षात् स्वसंविदितत्वसिद्धिः ।

भातृमती

हणात्, स्वरूप स्वाश्रयावृत्तिविषयत्वरूपेण स्वाश्रयवृत्तिविषयत्वानोचरत्वात्, अन्यथा 'घटज्ञानाश्रयज्ञानवानहमि'त्याकारप्रसङ्गात् । ततो नात्मानं स्वसंवेदनप्रत्यक्षं प्रमाणत्वेनाऽऽवेदयितुमर्हति । न हि यज्ज्ञानं यदविषयकं तत् तत्र प्रमाणमिति विदुषर्षीदं प्रणिगद्यमानं विदुषामात्मोपहासाय न भवतीति वक्तापि दृष्टं श्रुतं वा ।

इदमत्रावधेयम् - ज्ञानानां स्वप्रकाशत्वविषये मतचतुष्कं दार्शनिकेषु प्रथते । तत्राद्यं तावन्नैयायिकानां वैशेषिकादीनां, द्वितीयमद्वैतवेदान्तिनां, तृतीयं प्राभाकरसांमांसकानां चरमञ्च रूपाद्वादीनाम् । तत्रादौ ज्ञानातिरिक्तं बाह्यं वस्त्वपलपन् क्षणिकं विज्ञानं स्वप्रकाशं ज्ञानेत्याविषयते । तच्च ज्ञानमनादिना वासनाबीजेनोपपन्नेन ग्राह्यग्राहकाकारस्वरूपेण प्रकाशते । अद्वैतवेदान्तिनस्तु ज्ञानं द्विविधं, ब्रह्मणः स्वरूपभूतं वृत्तेश्च स्वरूपञ्च । वृत्तेरन्तःकरणपरिणामरूपत्वेनाऽन्तःकरणस्य जडत्वात् वृत्तेर्जडत्वम् । स्वरूपभूतं तु स्वयम्प्रकाशमेवमृत्पीतेतिनाशरहितमीति तदुक्तः नामरूपाभ्यां व्याकृतरूपाऽरूप प्रपञ्चरूप सदसद्भ्यां निर्वक्तुमशक्यत्वेनाऽनिर्वचनीयत्वं सङ्गिरन्ते । तन्मतेऽवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वमयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति परिष्कृतं प्राज्ञैः । प्राभाकरमीमांसकास्तु सर्वदा ज्ञानमुत्पद्यमानं विषयात्मानौ प्रकाशयदेव प्रकाशते प्रदीपवदिति वदन्तः सांविषयकवेद्यज्ञानस्वप्रकाशतां मन्यन्ते । अतः तन्मते विषयात्मानौ विहाय ज्ञानं कदापि नोदेति, यदा ज्ञानं प्रकाशते तदाऽर्थात्मानौ सहैव प्रकाशेते । विषयवर्तमानतादृशयां ज्ञानस्य विषयसहभाव उपपद्यते । अतीतानागतविषयसहभावो ज्ञानरूपानुमानात्सिद्ध्यति । स्याद्वादिनस्तु स्वप्रकाशतादिनो व्यवसायानुव्यवसायोरभेदमङ्गीकृत्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथममेव 'इदमहं जानामी'ति ज्ञानमभ्युपगच्छन्ति, परतः प्रकाशेऽनवस्थानात्, ज्ञानान्तरकल्पने गौरवात् लाघवसहकृतमिदमेव प्रत्यक्षं ज्ञानगोचरत्वेनानुभूयमानं स्वांविषयत्वे पर्यवस्यतीति तेषामाशयः इति वक्ष्यते । नैयायिकादयः परप्रकाश-वादिनोऽर्थेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं केवलमर्थगोचरं व्यवसायमनुभवबलादभ्युपगम्य तदुत्तरमनुव्यवसायं व्यवसायगोचरं स्वीकुर्वन्ति, व्यवसायस्य स्वांविषयत्वे गौरवादिति वक्ष्यते ।

परतः प्रकाशवाद्याह —> **किञ्च** सर्वज्ञानानां कर्तृत्व-कर्मत्व-क्रियात्वलक्षणात्रिपुटीविषयत्वासंभेदरूपाहन्ता साऽपि न चारुतामावेदकतामश्नीते **'घटमहं जानामी'तिज्ञाने क्रियायाः** = धात्वर्थस्य, एतच्च 'घटो भवती'त्यादिप्रयोगादुच्चैतनरूपापि कर्तृत्वमिति नैयायिकमते बोद्धव्यमिति **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृत् जयदेवमिश्रः** । नैयायिकमतं कल्पान्तरेणानादत्ते —> **कृतेर्वा समवायित्वलक्षणं आत्मनः कर्तृत्वं अयोग्यत्वात्** = तद्बोधकेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् **न भासते । परसमवेतक्रियाफलशालित्वं** = धात्वर्थनिष्ठोद्देश्यत्वे सति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमित्यर्थः । 'आत्मानं जानामी'त्यात्मनि अकर्मत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति लक्षणान्तरमाह - **करणव्यापारविषयत्वं** वा इति **जयदेवमिश्र-रुचिदत्तमिश्रादयः** । निरुक्तं **विषयस्य कर्मत्वं** अपि **अयोग्यत्वान्न भासत** इत्यनुषङ्गः । नैयायिकरणादेमतेनाह **धात्वर्थत्वं,** व्याप्यदर्शने सर्वत्र धात्वर्थे कृतिप्रवेशादाह —> **कृतिजन्यत्वं वा ज्ञानस्य क्रियात्वं अयोग्यत्वान्न भासते इति न तादृशत्रिपुटीप्रत्यक्षात् ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वसिद्धिः,** अन्यथा 'घटं चक्षुषा पश्यामी'ति व्यवहारात् करणांविषयत्वमपि सिद्ध्येत् । तदुक्तं **तत्त्वचिन्तामणौ** - क्रियायाः कृतेर्वा समवायित्वं कर्तृत्वं, परसमवेतक्रियाफलशालित्वं करणव्यापारविषयत्वं वा कर्मत्वं, धात्वर्थतामवच्छेदकत्वात् वा क्रियात्वम् 'इदमहं जानामी'ति व्यवसाये न भासते, तद्बोधकेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् (त. चिं.प्र.ख.पृ.१७५) इति ।

હોય છે' આ કથન અપ્રામાણિક છે.

⊛ ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષથી સ્વપ્રકાશત્વસિદ્ધિ અશક્ય - નૈયાયિક ⊛

પૂર્વપક્ષ (ચાલુ) :- किञ्च घ० । વળી, બીજી વાત એ છે કે 'घटमहं जानामि' એવા ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં અહમર્થમાં કર્તૃત્વ, ઘટમાં કર્મત્વ અને જ્ઞાનમાં ક્રિયાત્વનું પણ ભાન થઈ શકતું નથી, કારણ કે ક્રિયાસમવાયિત્વ અથવા કૃતિસમવાયિત્વ એ જ કર્તૃત્વ છે, તથા પરસમવેતક્રિયાજન્યફલશાલિત્વ = પોતાનાથી ભિન્નમાં (=ચૈત્ર વગેરેમાં) રહેલી ક્રિયાનું ફળ (તંદુલનિષ્ઠ પાક વગેરે)નું પોતાનામાં હોવાપણું અથવા કરણવ્યાપારવિષયતા એ જ વિષયનું કર્મત્વ છે તથા ધાત્વર્થત્વ અથવા કૃતિજન્યત્વ એ જ જ્ઞાનનું ક્રિયાત્વ છે. આ ત્રણેય ઉપરોક્તજ્ઞાનજનક ચક્ષુ વગેરેના માટે અયોગ્ય છે. આથી પ્રત્યક્ષમાં કર્તૃત્વ, કર્મત્વ અને ક્રિયાત્વ - આ ત્રિપુટીનું ભાન ન થવાથી ત્રિપુટીવિષયક પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાનમાં સ્વસંવિદિતત્વની = સ્વપ્રકાશત્વની સિદ્ધિની આશા દુરાશામાત્ર છે. ઈન્દ્રિયયોગ્ય વિષયનું જ ભાન ઈન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. પોતાના અવિષયમાં = અયોગ્યમાં ઈન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ થાય તો તો ઈન્દ્રિયથી પિશાચ વગેરેનું પણ પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવે. માટે જ્ઞાતા-જ્ઞેય-સ્વવિષયક જ્ઞાન અપ્રામાણિક છે.

किञ्चार्थविषयत्वेनैव ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न तु स्वविषयत्वेनापि गौरवात् । तथा चार्थमात्रविषयो व्यवसाय इति। अपि च 'अहमिदं जानामी'त्यत्रेदन्त्वविशिष्टज्ञानवैशिष्ट्यमात्मनि भासते । न च स्वप्रकाशे तदुपपत्तिः, ज्ञानस्य पूर्वमज्ञातत्वेन प्रकारत्वानुपपत्तेः । न चाऽभावत्वाऽभानेऽप्यभावत्वविशिष्टबोधात् तत्र व्यभिचारवारणाय

भानुमती

परतः प्रकाशवादी प्राह —> **किञ्च** *पदार्थोपस्थितिर्वा ज्ञानस्य प्रयोजनं तथा च* **अर्थविषयत्वेनैव ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न तु स्वविषयत्वेनापि** *तदुपनीतेऽपि ज्ञानप्रयोजनोपपत्तावतिप्रसङ्गत्वेन* **गौरवात्,** *स्वोपस्थितास्वाश्रय-विषयतासंसर्गाहकस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् ।* **तथा चार्थमात्रविषयो**ऽर्थोद्देश्यसंसर्गावच्छेदकधर्मात् *प्रथमं* **व्यवसाय** *उत्पद्यते तदुत्तरमनुव्यवसाय* **इति** *। न हि व्यवसायस्य 'घटमहं जानामी'त्याकारः किन्तु अनुव्यवसायस्यैव । तदुक्तं* **तत्त्वचिन्तामणौ** *—> प्रत्यक्षं ना स्वप्रकाशे प्रमाणं, व्यवसायानां 'इदमहं जानामी'त्याकाराऽसिद्धेः । ना चैवमनुभवाविशेषः, अर्थोल्लेखेन प्रवृत्त्यादेर्दर्शनात्, व्यवसायस्यार्थोपस्थितिमात्रमनुभूयते ना तु स्वोपस्थितत्वमपि, गौरवेण तस्य स्वोपस्थितभानतया प्रवृत्तिहेतुत्वात् । अनुभवोऽपि 'इदं रजतमिे'त्याद्योत । ना चैवं 'इदमहं जानामि'त्यनुभवापलापे उपेक्षणीयता, व्यवसायोत्तरकालं तदुपगमात्, 'इदं रजतमि'त्यादेर्लौकिकानुभवात् व्यवसायस्य तदाकारतां निषेधामो ना त्वनुव्यवसायस्य (त.चिं.प्र.खं.पृ.૧૭૬) इति ।*

परतः प्रकाशवादिनाह —> **अपि चेति** *। **'अहमिदं जानामी'त्यत्र इदन्त्वविशिष्टज्ञानवैशिष्ट्यं** = इदं-विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वरूप ज्ञानस्य वैशिष्ट्यं* **आत्मनि भासते । न च स्वप्रकाशे** *व्यवसायेऽपि* **तदुपपत्तिः** = स्वरूप तादृशवैशिष्ट्यभानसम्भवः, विषयत्वं इदंपदार्थस्य आश्रयत्वमात्मनः विशेषणत्वं च ज्ञानस्येत्येवं कर्मत्व-कर्तृत्व-क्रियात्वादेर्भानमीमांसके स्वप्रकाशवादीभ्यः* **वाच्यम्,** *विशेषणीभूतस्य* **ज्ञानस्य** *'अहमिदं जानामी'ति ज्ञानात्* **पूर्वमज्ञातत्वेन** *'अहमिदं जानामी'त्यत्र* **प्रकारत्वानुपपत्तेः ।** *विशेषणत्वमर्थे व्यवसायरूप तदा, यदि तत्पूर्वं तदज्ञानम् । स्वप्रकाशे च तदसम्भवः । न हि स्वप्रकाशपक्षे पूर्वं 'इदं रजतमि'त्यादेर्व्यवसायज्ञानमुपेयते, येन तदुत्तरकालभाविनि 'अहमिदं रजतत्वेन जानामी'त्यादानुव्यवसाये तस्य भानं सम्भवेत् । तस्मादिदमहं जानामीति ना व्यवसायः किन्त्वनुव्यवसाय इति व्यक्तं* **तत्त्वचिन्तामणौ** *(पृ.૧૭૬) । स्वप्रकाशवादिशङ्कामपाकर्तुमुपक्रमते* **न चेति** *। अभावत्वस्याभावबुद्धिवेद्यतया अभावत्वावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानसामग्र्याः सत्त्वादर्थे नाभावे निर्विकल्पकं जायते । अत एव* **गङ्गेश**नाऽर्थे **तत्त्वचिन्तामणौ** *—> 'अभावे ना निर्विकल्पकं, तद्बुद्धौ प्रतियोग्यधिकरणज्ञानयोः कारणत्वेन तदभावविशेष्यकज्ञानसामग्रीनियमात्' <— (त.चिं.प्र.खं.पृ.૬૨૨) इत्युक्तम् । ततश्च पूर्वं* **अभावत्वाभानेऽपि अभावत्वविशिष्टबोधात्** = अभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताभावच्छिन्नविषयकज्ञानोदयात् विशेष्यकज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानकारणतायां व्यभिचारः स्यात् । **तत्र** = अभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयताकबोधे तत्प्रकारकज्ञानानिरूपितकारणतायां **व्यभिचारवारणाय** =

કિઞ્ચા० । વળી, બીજી વાત એ છે કે વિષયવિશેષમાં જ્ઞાનને પ્રવૃત્ત કરવો અને વિષયવિશેષથી જ્ઞાનને નિવૃત્ત કરવો - એ જ જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે. આથી જે વસ્તુને જ્ઞાનનો વિષય માન્યા વિના જ્ઞાનના આ પ્રયોજનની સિદ્ધિ ન થાય તેને જ જ્ઞાનનો વિષય માનવો ઉચિત કહેવાય. આવી વસ્તુ કેવલ જ્ઞાતવ્ય અર્થ જ છે, જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનાશ્રય (=જ્ઞાનકર્તા) નહિ. આથી જ્ઞાન પોતે અથવા પોતાનો આશ્રય સ્વાત્મક જ્ઞાનનો વિષય બને તે જરૂરી નથી, વ્યર્થ છે, નિષ્પ્રયોજન ગૌરવમાત્ર છે. આથી વ્યવસાયજ્ઞાનસામગ્રીની અવ્યવહિતોત્તરક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનાર પ્રથમ જ્ઞાન અર્થમાત્રવિષયક જ હોય છે. જેને વ્યવસાય જ્ઞાન કહે છે. આ જ મત (=નૈયાયિકમત) શ્રેષ્ઠ છે.

❋ ઇદંત્વવિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યનું ભાન સ્વપ્રકાશપક્ષે અસંભવિત - નૈયાયિક ❋

પૂર્વપક્ષ (ચાલુ) :- અપિ ચ० । વળી, અહીં આ પાઠ જ્ઞાતવ્ય છે કે 'अहमिदं जानामि' આ જ્ઞાનમાં આત્મામાં ઇદંત્વવિશિષ્ટવિષયક જ્ઞાનનું વૈશિષ્ટ્ય ભાસે છે. પરંતુ જો જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોય તો તે સ્વોત્પત્તિ પૂર્વે અજ્ઞાન હોવાથી સ્વનાં પ્રકારરૂપે ભાસી નહિ શકે, કારણ કે તત્પ્રકારક જ્ઞાનમાં તદ્વિષયક જ્ઞાન કારણ હોય છે. આથી 'घटमहं जानामि' આવા જ્ઞાનપ્રકારક જ્ઞાનની પૂર્વે જ્ઞાનનું હોવું આવશ્યક છે, કે જે જ્ઞાનના સ્વપ્રકાશત્વપક્ષમાં ઉક્ત જ્ઞાનની પૂર્વ ક્ષણે દુઃશકય છે; કારણ કે જ્ઞાનસ્વપ્રકાશ-પક્ષમાં તે જ્ઞાન જ જ્ઞાનનું પ્રથમ જ્ઞાન છે. તેમના મતે વ્યવસાય અને અનુવ્યવસાય - બે અલગ અલગ જ્ઞાન સ્વીકારવામાં નથી આવતા. માટે પૂર્વે અર્થમાત્રવિષયક વ્યવસાયજ્ઞાન અને તે પછીની ક્ષણે વ્યવસાયવિષયક અનુવ્યવસાય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય છે, જેના ફલસ્વરૂપે પરતઃ પ્રકાશવાદની સિદ્ધિ થશે.

શંકા :- न चा० । અભાવત્વનું જ્ઞાન પૂર્વે ન હોવા છતાં પણ અભાવત્વવિશિષ્ટનો = અભાવનો બોધ થાય છે, કારણ કે અભાવના જ્ઞાનમાં પ્રતિયોગી અને અધિકરણજ્ઞાન કારણ છે. આથી ઉક્તબોધમાં તત્પ્રકારકજ્ઞાન પ્રત્યે તદ્વિષયક જ્ઞાનની કારણતામાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર દોષ પ્રસક્ત થશે. આ વ્યભિચારના વારણ માટે વિશિષ્ટજ્ઞાનમાં તે જ વિશેષણના જ્ઞાનને કારણ માનવું જોઈએ કે જે વિશેષ્યનું તુલ્યવિત્તિવેદ્ય ન હોય. તે જ વિશેષણ વિશેષ્યનું તુલ્યવિત્તિવેદ્ય કહેવાય છે જેના ભાન વિના વિશેષ્યનું ભાન ન થાય. અર્થાત્ જે વિશેષણના જ્ઞાનની સામગ્રી વિશેષ્યગ્રાહક સામગ્રીની નિયત = વ્યાપક હોય. ઘટના ભાન વિના ભૂતલનું ભાન થઈ શકે છે.

समानवित्तिवेद्यभिन्नविशेषणज्ञानत्वेन विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वान्न दोषः इति वाच्यम्, यद्धि येन विना न भासते तत् तत्समानवित्तिवेद्यं = तद्ग्रहसामग्रीनियतग्रहसामग्रीकमित्यर्थः । न च ज्ञानाऽभावे आत्माऽभानमित्यस्ति, तदभानेऽपि 'अहं सुखी'ति भानस्य सर्वसिद्धत्वात् ।

भानुमती

व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारकृते **समानवित्तिवेद्यभिन्नविशेषणज्ञानत्वेन** = तुल्यवेद्यतेसंवेद्यो यः प्रकारः तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन **विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वात्** = कारणतावच्छेदकत्वात् **न** प्रदर्शितः **दोषः;** अभावत्वस्वरूपाभावतुल्यवेद्यतेवेद्यत्वेन अभावत्वज्ञानरूपाभावत्वतोऽविशेष्यज्ञानेऽहेतुत्वतत् ज्ञानस्वरूपाऽप्यात्मतुल्यवेद्यतेवेद्यत्वेन ज्ञानप्रकारकज्ञानस्य ज्ञानतोऽविशेष्यात्मावेषणकत्वोहेऽकारणत्वात् स्वप्रकाशे व्यवसाये तादृशं स्वरूपं भासेतमहंतीति स्वतः प्रकाशत्वादिनः तात्पर्यम् ।

परतः प्रकाशवादी प्रदर्शितस्वप्रकाशत्वादिश्लोकं विवरणतृमुपक्रमते —> **यद्धि** अभावादेकं **येन** अभावत्वादिना **विना न भासते तत्** अभावत्वादेकं **तत्समानवित्तिवेद्यं** = अभावादितुल्यवेद्यतेसंवेद्यं अर्थात् **तद्ग्रहसामग्रीनियतग्रहसामग्रीकं** = अभावादिग्राहकसामग्रीव्यापकज्ञानसामग्रीकं, अभावादिग्राहकसामग्रीव्यापकीभूता अभावत्वादिग्राहकसामग्रीति अभावत्वादेकं अभावादितुल्यवेद्यतेवेद्यं **इत्यर्थः** । घटज्ञानमतोऽपि भूतलज्ञानसमभावात् घटग्राहकसामग्री न भूतलग्राहकसामग्रीव्यापकेति घटस्य भूतलसमानवेद्यतेवेद्यत्वाविरहात् घटतोऽविशेष्यभूतलतोविषयकं ज्ञानं प्रति घटज्ञानस्य कारणता । अभावत्वमहं विनाऽभावज्ञानाऽसमभावादभावत्वग्राहकसामग्री अभावग्राहकसामग्रीव्यापेकेति अभावत्वस्वरूपाभावतुल्यवेद्यतेवेद्यत्वादभावत्वतोऽविशेष्यअभावोचरज्ञानं प्रति अभावत्वज्ञानस्य कारणता । परन्तु ज्ञानग्राहकसामग्री नात्मग्राहकसामग्रीव्यापेका । **न च ज्ञानाऽभाने** = ज्ञानप्रकारकज्ञानभूते **आत्माऽभानमित्यस्ति** इति **वक्तव्यम्, तदभानेऽपि** = ज्ञानतोऽविशेषणकज्ञानतोविरहेऽपि आत्मनोचरस्वरूप **'अहं सुखी'ति भानस्य सर्वसिद्धत्वात्** । इत्थं ज्ञानस्वरूपात्मतुल्यवेद्यतेवेद्यत्वतोविरहेण ज्ञानतोऽविशेष्यात्मावेषणकं ज्ञानं प्रति ज्ञानभानस्य कारणत्वात् स्वप्रकाशे 'इदमहं जानामी'ति व्यवसाये ज्ञानस्य पूर्वमज्ञातत्वेन प्रकारत्वानुपपत्तेर्व्यवसायेऽपि ज्ञानस्य प्रकाशनं नैयायिकाशयः । तदुक्तं **तत्त्वचिन्तामण्यालोके जयदेवमिश्रेणापि** —> व्यवसायेऽप्यभावत्वतोऽविशेष्यबोधस्तद्बुद्धीच्छं विनाऽपीति व्यवसायेऽपि तथैवं (? यद्धि येन) विना न भासते तद्बुद्धीहेतुरेव तद्बुद्धीहेतुरिति तज्ज्ञानं विनाऽपि तद्बुद्धितोऽविशेष्यबोधः । अतथाभूते तु तद्बुद्धितोऽविशेष्यतद्बुद्धेरसाधनेति नियम एव । न चाभावत्वाभानेऽभावाऽभानवत् ज्ञानाभाने आत्माऽभानमस्ति, तेनेहापि तद्बोधकमेव तद्बोधकमस्तीति विशेषणज्ञानानपेक्षा विशेष्यबुद्धिरभ्युपगम्येत । तथा सति ज्ञानाऽभाने सुखादितोऽविशेष्येऽप्यात्मा न भासेत इति <-- (त.चिं.आ.प्र.ख.पृ.१७८) ।

ननु कर्तृत्वादेर्ज्ञानतोऽविशेष्यत्वमात्मनोऽमा ज्ञाने व्यवहारस्य स्वतोवेषणकज्ञानसाध्यत्वात्सिद्धौ तिविशेष्यबुद्धौ तिविशेषणज्ञानापेक्षेति तत सिद्धान्तो मम तु साक्षाद्धीतेविशेषण-तिविशेष्योभयतोवेषणकं तिविशेषणबुद्दृष्टनापेक्षमेव तिविशेष्यज्ञानमिति सिद्धान्तः । ततश्च ज्ञानतोवेतेवेद्य आत्माऽपि तद्वेषय इति आत्मावेषणत्वं सर्वतोवेतीनामिति तिपूर्तीपत्यक्षज्ञाना-

---

માટે ઘટગ્રાહકસામગ્રી ભૂતલગ્રાહકસામગ્રીની નિયત નથી. આથી ઘટ ભૂતલનું તુલ્યવિત્તિવેદ્ય નથી. આથી ઘટજ્ઞાન ઘટવિશિષ્ટ ભૂતલના જ્ઞાનમાં કારણ બને છે. અભાવત્વના ભાન વિના અભાવનું ભાન થતું નથી. આથી અભાવત્વગ્રાહકસામગ્રી અભાવગ્રાહક સામગ્રીની નિયત = વ્યાપક છે. આથી અભાવત્વ અભાવનું તુલ્યવિત્તિવેદ્ય છે. આથી અભાવત્વજ્ઞાન અભાવત્વવિશિષ્ટઅભાવના જ્ઞાનમાં કારણ બનતું નથી. આ જ રીતે આત્માનું ભાન પણ જ્ઞાનના ભાન વિના થતું નથી. આથી જ્ઞાનગ્રાહક સામગ્રી આત્મગ્રાહકસામગ્રીની નિયત = વ્યાપક છે. તેથી જ જ્ઞાન પણ આત્મતુલ્યવિત્તિવેદ્ય છે. આથી જ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ જ્ઞાનવિશિષ્ટ આત્માના જ્ઞાનમાં કારણ નહિ બને. ફલતઃ પૂર્વક્ષણે જ્ઞાનનું ભાન ન હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રકારક-આત્મ વિશેષ્યક 'ઘટમહં જાનામિ' એવું જ્ઞાન થવામાં કોઈ બાધ નથી.

❋ જ્ઞાનભાન વિના પણ આત્માનું ભાન શક્ય - પરતઃ પ્રકાશવાદી ❋

સમાધાન :- યદ્ધિ० । જેના ભાન વિના જે ન જણાય તે જ તેનું સમાનવિત્તિવેદ્ય કહેવાય અર્થાત્ જેના ભાનની સામગ્રી અન્યગ્રાહકસામગ્રીની નિયત = વ્યાપક હોય-આ વાતનો અમે સાદર સ્વીકાર કરીએ છીએ, પરંતુ જ્ઞાનભાન થયા વિના પણ 'અહં સુખી' આવું આત્માનું ભાન થાય છે, તેથી 'જ્ઞાનભાન વિના આત્માનું ભાન થતું નથી' આ વાત તથ્યહીન છે. આમ જ્ઞાનગ્રાહકસામગ્રી આત્મગ્રાહકસામગ્રીની નિયત = વ્યાપક ન હોવાથી જ્ઞાન આત્મતુલ્યવિત્તિવેદ્ય નથી. માટે જ્ઞાનવિશિષ્ટ આત્માનું ભાન કરવું હોય તો જ્ઞાનનું ભાન અનિવાર્ય બનશે, કે જે સ્વપ્રકાશપક્ષમાં અશક્ય છે. માટે જ્ઞાનને સ્વતઃ પ્રકાશ માનનાર મીમાંસકના મતમાં 'ઘટમહં જાનામિ' એવા જ્ઞાનની સંગતિ થઈ નહિ શકે.

❋ ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વિના જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કઈ રીતે ? - પરતઃ પ્રકાશવાદી ❋

अपि च प्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियसन्निकर्षस्य नियामकत्वात् कथं तदनाश्रयस्य स्वस्य प्रत्यक्षत्वं ? कथं वा प्रत्यक्षाऽजनकस्य प्रत्यक्षविषयत्वम् ? प्रत्यक्षविषयतायास्तज्जनकत्वव्याप्यत्वात् । न च संस्कार-स्मृत्युपनीततत्तादौ व्यभिचारः, अतीतानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यप्रत्यक्षविषयतायास्तथात्वात् ।

भानुमती

शङ्कायां परतः प्रकाशतायाह —> ***अपि चेति । प्रत्यक्षविषयतायां इन्द्रियसन्निकर्षस्य*** *= इन्द्रियसन्निकर्षादेः* ***नियामकत्वात्*** *= जनकत्वात्* ***कथं तदनाश्रयस्य*** *= इन्द्रियसन्निकर्षाद्यनाश्रयस्य* ***स्वस्य*** *= स्वात्मकप्रत्यक्षस्य* ***प्रत्यक्षत्वम्*** *? स्वजनकेन्द्रियसन्निकर्षाद्यनाश्रयत्वेन स्वस्य स्वाऽविषयत्वात् । प्रत्यक्षाविषयत्वान्नियामकेन्द्रिय-सन्निकर्षादेरभावे स्वाविषयत्वानुपपत्तेः, कारणं विना कार्यानुत्पादनादिति (त.चिं.प्र.स्वं.पृ.१९६) व्यक्तं* ***तत्त्वचिन्तामणौ।***

अथ सन्निकर्षादिवत् तदभेदोऽपि विषयतानियामकोऽस्तु, अनुगमाभावस्य तुल्यत्वादित्याशङ्कायां परतो ज्ञानग्राह्यताद्याह —> ***कथं वा प्रत्यक्षाऽजनकस्य*** *स्वस्य* ***प्रत्यक्षविषयत्वम्*** *? प्रत्यक्षे विषयस्यापि हेतुत्वेन* ***प्रत्यक्षविषयतायाः*** *= साक्षात्कारीयविषयतायाः* ***तज्जनकत्वव्याप्यत्वात्*** *= प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वात्, प्रत्यक्ष-जनकत्वलक्षणव्यापकस्याऽसत्त्वेन प्रत्यक्षीयगोचरतालक्षणस्य व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति न स्वस्य स्वाविषयत्व-सम्भवः । न हि स्वमेव स्वजनकं भावितुमर्हति, कार्यान्वयव्यतिरेकपूर्वक्षणे कार्याधिकरणावैधयार्ऽभेमतेऽसत्वात् ।*

न च *'सोऽयं घटः' इत्यादिप्रत्यभिज्ञात्मके प्रत्यक्षे भासमानायां तद्देश-तत्कालसम्बन्धरूपायां तत्तायां चक्षुरादीन्द्रियलौकिकसन्निकर्षासम्भवेन तत्ताविषयकोद्बुद्धसंस्कार-तत्तास्मृत्यादेत एव तद्ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यतया* ***संस्कार-स्मृत्याद्युपनीततत्तादौ*** *= स्वगोचरोद्बुद्धसंस्कार-स्मरणादिस्वरूपज्ञानलक्षणसन्निकर्षोपस्थापिततत्तादिस्थले प्रत्यक्षीयविषयतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यौ* ***व्यभिचारः*** *दुर्वारः, बहिरिन्द्रियाऽसन्निकृष्टत्वेन निरुक्तचाक्षुषप्रत्यभिज्ञा-ज्ञानात्मकप्रत्यक्षाऽजनकत्वेऽपि तत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यभिज्ञानलक्षणप्रत्यक्षविषयत्वादीति न प्रत्यक्षजनकस्य प्रत्य-क्षविषयत्वानुपपत्तेः, स्वाऽव्यापकाभावस्य स्वाभावासाधकत्वादीति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादीभिः* ***वाच्यम्,*** *आत्मधर्म-प्रत्यासत्त्यनाश्रये प्रत्यक्षीयविषयतायाः जनकत्वव्याप्यत्वादीति* ***चिन्तामणिकारः*** *(पृ.१९६) । तत्तायाः तत्तागो-चरस्मृतिस्वरूपज्ञानात्मकात्मधर्मलक्षणप्रत्यासत्त्याश्रयत्वेन तत्तायां साक्षात्कारगोचरतायां जनकत्वव्याप्यत्वाश्र-यत्वाच्च व्यभिचारावकाशः इति तदाशयः ।*

इदमप्यसत्, *यथाश्रुते सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरजन्यप्रत्यक्षीयविषये व्यभिचारादिति* ***जयदेवमिश्रः*** *। इदमेवाभि-प्रेत्य निरुक्तव्यभिचारमपाकर्तुं परतः प्रकाशतायाह —>* ***अतीतानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यप्र-त्यक्षविषयतायाः*** *= भूतभविष्यद्गोचरविषयकं यत् प्रत्यक्षं तज्जनकेन सन्निकर्षेणाऽजन्यो यः साक्षात्कारः तन्निरू-पितायाः विषयतायाः* ***तथात्वात्*** *= प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वात् । अर्थाऽजन्यत्वावबोधाय 'अलौकिक-*

પૂર્વપક્ષ (ચાલુ) :- अपि च प्र० । જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ = સ્વગ્રાહ્ય માનવામાં બીજો એક દોષ એ પણ આવે છે કે - ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ પ્રત્યક્ષવિષયતાનો નિયામક હોય છે અને જ્ઞાનમાં ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયનો કોઈ પણ સન્નિકર્ષ હોતો નથી. આથી તેમાં ચાક્ષુષાદિ જ્ઞાનની વિષયતા સંભવિત ન હોવાથી ઘટ વગેરે બાહ્ય વિષયોની જેમ જ્ઞાનનું બહિરિન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ નહિ થઈ શકે. વળી, આ સિવાય એ પણ વિચારણીય છે કે ઘટની સાથે ચક્ષુસન્નિકર્ષ હોતે છતે ઉત્પન્ન થનાર પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે તે પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાન તો કારણ બની ના શકે, કારણ કે તેની કાર્યઅવ્યવહિતપૂર્વક્ષણે ઉપસ્થિતિ નથી. તો પછી તે ઘટચાક્ષુષનો વિષય કઈ રીતે થઈ શકે ? કારણ કે પ્રત્યક્ષવિષયતા પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય હોય છે. આથી પ્રત્યક્ષજનકતાસ્વરૂપ વ્યાપકના અભાવથી પ્રત્યક્ષગોચરતાસ્વરૂપ વ્યાપ્યનો અભાવ સિદ્ધ થઈ જશે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> 'सोऽयं घटः' આવા પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષમાં 'સ' શબ્દથી તત્તાનું ભાન સૂચિત થાય છે. તત્તાનો અર્થ છે તત્ દેશ-તત્કાલ સંબંધ. તદ્દેશ દૂરસ્થ હોવાથી અને તત્ કાલ અતીત હોવાના લીધે તદ્દેશ - તત્કાલસ્વરૂપ તત્તા સાથે ઈન્દ્રિયનો લૌકિકસન્નિકર્ષ સંભવી શકતો નથી. આથી તત્તાવિષયક ઉદ્બુદ્ધસંસ્કાર અથવા તત્તાગોચરસ્મૃતિથી ઉપરોક્ત પ્રત્યભિજ્ઞામાં તત્તાનું ભાન થાય છે. આથી ઈન્દ્રિય સાથે અસન્નિકૃષ્ટ અને ઉપરોક્ત પ્રત્યભિજ્ઞાનના અકારણ એવા તત્તાપદાર્થમાં ઉપર્યુક્ત પ્રત્યભિજ્ઞાનાત્મક પ્રત્યક્ષની વિષયતા રહી જવાથી પ્રત્યક્ષવિષયતામાં પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્તિ વ્યભિચારદોષગ્રસ્ત છે. તેથી પ્રત્યક્ષજનકતાના અભાવથી પ્રત્યક્ષવિષયતાના અભાવની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. માટે પ્રત્યક્ષજનક હોવા છતાં પોતે પોતાનો વિષય બની શકે છે. માટે સ્વપ્રકાશસિદ્ધિ અનિવાર્ય બનશે. <— તો તેના સમાધાનમાં એમ કહી શકાય છે કે પ્રત્યક્ષવિષયતામાત્રમાં પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્તિ માનવાના બદલે અતીત-અનાગત પદાર્થના સાક્ષાત્કારને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રત્યાસત્તિથી = ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી અજન્ય એવા પ્રત્યક્ષની વિષયતાને પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય માનવાથી ઉપરોક્ત વ્યભિચાર દોષને અવકાશ નહિ મળે, કારણ કે 'सोऽयं घटः' આ પ્રત્યભિજ્ઞાત્મક પ્રત્યક્ષ તત્તાવિષયક સ્મરણસ્વરૂપ જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષ અતીતાદિગોચર સાક્ષાત્કારનો જનક હોય છે. આમ અતીતાદિગોચર સાક્ષાત્કારજનકપ્રત્યાસત્તિથી અજન્ય એવું પ્રત્યક્ષનું વિશેષણ લગાડવાથી તત્તામાં ઉક્ત પ્રત્યાસત્તિજન્ય ઉપર્યુક્ત પ્રત્યભિજ્ઞાનાત્મક પ્રત્યક્ષની વિષયતા હોવા છતાં પણ તાદૃશપ્રત્યાસત્તિઅજન્ય પ્રત્યક્ષવિષયતામાં પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્તિ અબાધિત રહે છે. ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદી 'घटमहं जानामि' આવા ઘટપ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાતાનું ભાન જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષથી માનતા

वस्तुतो लौकिकप्रत्यक्षविषयतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वात् तदजनके लौकिकसाक्षात्कारविषयता न स्यादिति दृष्टव्यम् । तेनानुपदोक्तनियमे विद्यमानत्वसामान्यजन्यप्रत्यक्षविषये व्यभिचारवारणायाऽजनकविषयसाक्षात्कारेत्यादिना

भानुमती

प्रत्यासत्त्यजनके त्यपहाय 'अतीतानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजनके'त्युपादानमिति द्रष्टव्यम् । 'घटो भातेष्यते' = 'घटो वर्तमानपटभात्प्रतियोगी' इति प्रत्यक्षो अनुव्यवसायघटभानं भातिघटज्ञानात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या भवति ज्ञानलक्षणसंसर्गोत्कर्षस्वरूपं भातिघटज्ञानञ्च घटत्वात्मकसामान्यलक्षणसंसर्गोत्कर्षात्, तदुक्तं 'अयं घटः घटपूर्वकी घटत्वात्, एतत्पूर्वोत्पन्नघटत्वादि'त्यादिग्रन्थेन । इत्थं ज्ञानलक्षणादिसंसर्गोत्कर्षरूपानुव्यवसायादेर्गोचरसाक्षात्कारजनकत्वात् प्रत्यक्षेऽतीतानागतविषयकप्रत्यक्षजनकसंसर्गोत्कर्षजन्यत्वविशेषणदानात्तादृशप्रत्यक्षीयातिषेधतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वमभ्युपगम्यते परन्तु ज्ञानग्राहकवादिभिः । ततश्च तत्तायाः तदजनकत्वेऽपि तादृशविषयत्वे न कश्चिद्दोषः, 'सोऽयं घटः' इति प्रत्यभिज्ञात्मकरूप प्रत्यक्षरूपाऽतीतगोचरप्रत्यक्षजनकज्ञानलक्षणसंसर्गोत्कर्षजन्यत्वेन तत्तायां प्रत्यक्षातिषेधतायाः प्रत्यक्षजनकत्वाऽव्याप्यत्वात् । 'घटमहं जानामि' इति प्रत्यक्षरूपातीतानागतगोचरप्रत्यक्षजनकप्रत्यासत्त्यजनकत्वमेव, त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिभिः तत्र ज्ञातृ-ज्ञानयोः सामान्यलक्षणादेर्संसर्गोत्कर्षघटितभानानङ्गीकारात् । ततश्च तत्प्रत्यक्षातिषेधतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वात् प्रत्यक्षाऽजनके तस्मिन् स्वस्मिंश्च स्वातिषेधता सम्भवतीति परपक्षाशयवादिनामाकूतम् ।

नागतमभूरुहप्त वक्ष्यमाणत्वमाह —> **वस्तुतो लौकिकप्रत्यक्षविषयतायाः** = अलौकिकजन्यप्रत्यक्षीयातिषेधतायाः एव **प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वात्** = साक्षात्कारजनकत्वनियमात् 'सोऽयं घटः' इति प्रत्यभिज्ञायाः तत्तांशेऽलौकिकजन्यत्वेनालौकिकजन्यत्वविरहात्तादृशविषयतायाः तदजनके तत्तांशे सत्त्वेऽपि न व्यभिचारः । किन्तु त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिभिः 'घटमहं जानामी'ति घटप्रत्यक्षस्य ज्ञातृ-ज्ञानयोरंशेऽप्यलौकिकजन्यत्वानभ्युपगमेनाऽलौकिकजन्यत्वात् **तदजनके** = तादृशघटप्रत्यक्षाऽजनके **स्वस्मिन् लौकिकसाक्षात्कारविषयता** = अलौकिकजन्यप्रत्यक्षीयगोचरता **न स्यादिति** एवंरूपमापादनं **द्रष्टव्यम्** ।

परतः प्रकाशवादी तत्फलमाह —> **तेन** = अलौकिकभिन्नप्रत्यक्षातिषेधतायाः प्रत्यक्षजनकत्वनियमप्रदर्शनेन। अरुणं चाणे न क्षीरोत्पत्तेनेनाक्षत्वः । **अनुपदोक्तनियमे** = अतीतानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजनकप्रत्यक्षातिषेधतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वनियमे स्वीक्रियमाणे **विद्यमानत्वसामान्यजन्यप्रत्यक्षविषये** = विद्यमानत्वरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यरूप अतीतानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यरूप सकलविद्यमानपदार्थगोचरसाक्षात्कारस्य व्यवहित-दूरस्थादिरूपे विद्यमानविषये प्रत्यक्षजनकत्वांशेऽपि अतीतानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यप्रत्यक्षातिषेधतायाः सत्त्वेन व्यभिचारस्यादिति **व्यभिचारवारणाय** तादृशनियमे 'अतीतानागतगोचरसाक्षात्कारे'तिस्थाने **'अजनकविषयसाक्षात्कारे'त्यादिना विशेषणे** दीयमाने

નથી. આથી આ પ્રત્યક્ષ અતીતાદિવિષયક સાક્ષાત્કારજનક પ્રત્યાસત્તિથી અજન્ય છે. આથી આ પ્રત્યક્ષની વિષયતા પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષના અજનક જ્ઞાનમાં રહી ન શકે.

વસ્તુ૦ । વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા = અલૌકિકભિન્નપ્રત્યક્ષવિષયતા જ પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય છે. 'સોઽયં ઘટઃ' આ પ્રત્યભિજ્ઞા તત્તાંશમાં અલૌકિક હોવાથી અલૌકિકભિન્ન નથી. આથી તે પ્રત્યક્ષની વિષયતા પ્રત્યક્ષની અજનક એવી તત્તામાં રહે તો પણ વ્યભિચાર નહિ આવે. પરંતુ ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદીના મતમાં 'ઘટમહં જાનામિ' આવું ઘટપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, જ્ઞાતા આદિ કોઈ પણ અંશમાં અલૌકિક મનાતું નથી. આથી આ અલૌકિકઅન્ય પ્રત્યક્ષની વિષયતા તે પ્રત્યક્ષના અજનક એવા પોતાનામાં = સ્વાત્મક જ્ઞાનમાં રહી ન શકે.

પૂર્વોકત નિયમમાં દોષ - પક્ષધરમિશ્ર

તેન૦ —> પૂર્વોક્ત નિયમમાં અર્થાત્ 'અતીતઅનાગતગોચર સાક્ષાત્કારજનક પ્રત્યાસત્ત્યજનકપ્રત્યક્ષવિષયતા પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય છે.' આ નિયમમાં એક દોષ એ છે કે વિદ્યમાનત્વરૂપ સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિ વિદ્યમાનના જ સાક્ષાત્કારની જનક હોવાથી અતીત-અનાગતગોચર સાક્ષાત્કારની જનક નથી. તેથી તેનાથી જન્ય સંપૂર્ણ વિદ્યમાનવિષયકપ્રત્યક્ષ અતીતાદિગોચરસાક્ષાત્કારજનકપ્રત્યાસત્તિથી અજન્ય છે. તે પ્રત્યક્ષની વિષયતામાં તે પ્રત્યક્ષના અજનક દૂરસ્થ વિદ્યમાન પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષજનકતાનો અભાવ હોવાથી વ્યભિચાર દોષ આવશે. આ વ્યભિચારના વારણ માટે 'અતીત અનાગત'ના સ્થાનમાં 'અજનક'નો નિવેશ કરવામાં આવે તો 'જનકગોચરસાક્ષાત્કારજનકપ્રત્યક્ષાસત્તિઅજન્યત્વ' પ્રત્યક્ષનું વિશેષણ બનશે. તેની અપેક્ષાએ અજનકવિષયકસાક્ષાત્કારભિન્નત્વનો જ પ્રત્યક્ષના વિશેષણરૂપે નિવેશ કરવો ઉચિત છે, કારણ કે તેમ કરવામાં લાઘવ છે અને અજનકવિષય પ્રત્યક્ષ કહી દીધા પછી કોઈ આવશ્યકતા પણ ન હોવાથી પ્રત્યાસત્તિભાગનો નિકાલ કરવો પડશે. આમ કરવામાં આવે તો તો પરતઃ પ્રકાશવાદીને કોઈ ફાયદો નહિ થાય. આનું

विशेषणेऽनतिप्रयोजनत्वात् प्रत्यासत्तिभागमपहायाऽजनकविषयसाक्षात्कारान्यप्रत्यक्षविषयताया एव जनकत्वनियमकल्पने स्वस्याऽजनकत्वेन स्वविषयतायां जनकत्वस्याऽनियामकत्वेन स्वविषयता न बाधितेति पक्षधरमिश्रोक्तावपि न क्षतिः। वस्तुतो यथाश्रुतेऽप्रसिद्धिः; परमते ज्ञानमात्रस्यैवाऽजनकविषयत्वादिति अजनकवृत्तिविषयतान्यसा-

---

भातृमती

अजनकतिषेधसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यप्रत्यक्षतिषेधतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वानियमः फलितः स्यात् । न चाग्र प्रत्यासत्तिभागानपेक्षे विशेषणमपेक्षते, अतीतानागतत्वस्थानेऽजनकत्वानपेक्षेणैव तत्प्रयोजनसम्पत्तेः। अतः **अनतिप्रयोजनत्वात्** = *निष्प्रयोजनत्वात्, गौरवकरत्वाच्च* **प्रत्यासत्तिभागं अपहाय** = *प्रत्यक्षतिषेधगतिषेधत्वं अजनकतिषेधसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं परित्यज्य लाघवेन अजनकतिषेधसाक्षात्कारजन्यत्वतिषेधतात्पर्यकत्वे* **अजनकविषयसाक्षात्कारान्यप्रत्यक्षविषयतायाः एव जनकत्वनियमकल्पने** = *प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वाभ्युपगमे प्राप्ते प्रत्यक्षात्मकज्ञाने प्रत्यक्षाऽजनकत्वहेतुना प्रत्यक्षातिषेधत्वं साधयितुं न पार्यते परतः प्रकाशवादीभिः,* **स्वस्य अजनकत्वेन** = *स्वाजनकत्वेन* **स्वविषयतायां** = *अजनकस्वतिषेधकस्वात्मकसाक्षात्कारगोचरतायां प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वकोटेर्बाहिर्भूतायां* **जनकत्वस्य** = *प्रत्यक्षजनकत्वस्य* **अनियामकत्वेन** = *अव्यापकत्वेन प्रत्यक्षजनकत्वाभावेन अजनकतिषेधसाक्षात्कारजन्यप्रत्यक्षातिषेधत्वाभावसाधनेऽपि* **स्वविषयता** = *अजनकतिषेधकसाक्षात्कारात्मक-स्वात्मक-प्रत्यक्षातिषेधता* **स्वस्मिन् न बाधिता** *इति स्वप्रकाशत्वसाधनं परप्रकाशसाधनं वा दुर्घटं स्यात् नैयायिकानां* **इति पक्षधरमिश्रोक्तावपि न क्षतिः** *तथापि 'घटमहं जानामि' इत्याकारकस्याऽलौकिकजन्यप्रत्यक्षातिषेधतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वात्तज्जनके स्वस्मिन् अलौकिकजन्यप्रत्यक्षीयातिषेधतायाः बाधस्योक्तत्वात् ।*

एतेन --> *'आत्मधर्मप्रत्यासत्त्यजन्यत्वे प्रत्यक्षातिषेधतायाः जनकत्वव्याप्यत्वात्' (प्र.खं. त.चिं.पृ. १७१८) इति* ***तत्त्वचिन्तामणिकार***स्वतन्त्रमुद्दिश्य ***तत्त्वचिन्तामण्यालोके जयदेवमिश्रेण*** - *नालोकेदमप्यसत् यथाश्रुते सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षातिषेधे व्यभिचारेणानागतातिषेधसाक्षात्कारहेतुप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वं तदर्थो वाक्यः । सोऽपि तिमणित्वसामान्यजन्यप्रत्यक्षातिषेधे व्यभिचाराऽवारकतया अजनकतिषेधसाक्षात्कारेत्यादिना विशेषणीयः । तथा च तदर्थतया प्रत्यासत्तिभागमपहायाजनकतिषेधसाक्षात्कारजन्यप्रत्यक्षातिषेधतायाः जनकत्वव्याप्यत्वं वाच्यम् । एवञ्च स्वस्याजनकत्वेन स्वातिषेधतायां जनकत्वस्याऽनियामकत्वे स्वातिषेधता न बाधिता <— (पृ. ८००) इति पूर्वोक्तं तदपि* ***व्याख्यातम्*** ।

मिश्रमतं दूषयितुमाह - **वस्तुतः** *अजनकतिषेधकसाक्षात्कारजन्यप्रत्यक्षातिषेधतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वानियमे* **यथाश्रुते** = *अपरिष्कृतेऽङ्गीकृते निष्प्रतीप्रत्यक्षवादिमते* **अप्रसिद्धिः,** *यतः स्वस्य स्वाऽजनकत्वात्* **परमते** = *स्वप्रकाशवादिदर्शने* **ज्ञानमात्रस्यैव** *स्वातिषेधकत्वेन* **अजनकविषयत्वात्** = *अजनकतिषेधकत्वात् अजनकतिषेधकसाक्षात्कारजन्यप्रत्यक्षस्याऽप्रसिद्धत्वेन तद्घटितातिषेधतत्वरूपस्य व्याप्यस्याऽप्यप्रसिद्धेः, घटकाप्रसिद्धौ तद्घटितस्याऽप्यप्रसिद्धत्वानियमात् ।* **न च इति** = *दर्शितहेतोः अजनकवृत्तितिषेधताऽजन्यसाक्षात्कारीयेतरातिषेधतायाः एव प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वानियमः परतः प्रकाशवादिभिरभ्युपगम्यत इति नायं दोष इति* **वक्तव्यम्, अजनकवृत्तिविषयतान्यसाक्षात्कारविषयतायाः** = *ज्ञानाऽजनकं यत्स्वात्मकप्रत्यक्षं तादृशेतरा या विषयता*

કારણ એ છે કે ત્યારે નિયમ એવો ફલિત થશે કે-અજનકવિષયકસાક્ષાત્કારાન્યસાક્ષાત્કારવિષયતા પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય છે. - આના આધારે પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષઅજનકતા હોવાથી પ્રત્યક્ષવિષયતાને બાધિત કરી નહિ શકાય, કારણ કે સ્વ સ્વજનક ન હોય. આથી સ્વને વિષય બનાવનાર સ્વાત્મક પ્રત્યક્ષ = 'ઘટમહં જાનામિ' એવું પ્રત્યક્ષ અજનકવિષયક સાક્ષાત્કાર છે. તેથી 'ઘટમહં જાનામિ' એવા પ્રત્યક્ષમાં પ્રત્યક્ષજનકત્વના અભાવથી અજનકવિષયકસાક્ષાત્કારઅન્યપ્રત્યક્ષવિષયત્વઅભાવની સિદ્ધિ કરવા છતાં પણ અજનકગોચરપ્રત્યક્ષાત્મક સ્વાત્મક સાક્ષાત્કારની વિષયતાનો બાધ થઈ નહિ શકે. અર્થાત્ સ્વપ્રકાશની = જ્ઞાનમ સ્વતઃ ગ્રાહ્યતાની સિદ્ધિ થઈ જશે. <— આમ પક્ષધરમિશ્ર નામના નૈયાયિકનું કથન છે. પરંતુ અલૌકિકભિન્નસાક્ષાત્કારવિષયતાને પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય માનવામાં આવે તો આ પક્ષધરવાણી પણ પરતઃ પ્રકાશવાદમાં બાધક નહિ બની શકે, કારણ કે 'ઘટમહં જાનામિ' આ પ્રત્યક્ષ અલૌકિકભિન્ન ન હોવાથી તેની વિષયતા પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય છે. માટે તેમાં સ્વજનકત્વઅભાવ સ્વવિષયતાનો બાધક જરૂર બનશે, કારણ કે વ્યાપકઅભાવ વ્યાપ્યાભાવનો સાધક છે. આ ચર્ચા પૂર્વે કરી ગયા જ છીએ. તેથી તેને લંબાવવાની આવશ્યકતા નથી.

ज्ञान मनोग्राह्य छे - परतःप्रकाशवादी

પૂર્વપક્ષ (ચાલુ) :- વસ્તુ० । બાકી વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો પ્રદર્શિત મિશ્રમત પણ સંમત નથી, કારણ કે

क्षात्कारविषयतायास्तथात्वोक्तौ 'साक्षात्करोमी'त्यनुभवसिद्धविषयतायाः एव तथात्वौचित्यात् ।

किञ्च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन लाघवादिन्द्रिययोग्यता नेच्छात्व-रूपत्वादिना । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वञ्चोपलक्षणं

भानुमती

ततोऽन्या या साक्षात्कारनिरूपिता घटादिनिष्ठा विषयता तस्याः **तथात्वोक्तौ** = *प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वकथने अप्रसिद्धिदोषनिराकरणेऽपि गौरवमिति अजनकवृत्तिविषयतानिरूपितसाक्षात्कारनिरूपितविषयत्वाऽपेक्षया* **'साक्षात्करोमी'-त्यनुभवसिद्धविषयतायाः एव तथात्वौचित्यात्** = *प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वाभ्युपगमस्य व्याप्यत्वात्, व्याप्यता-वच्छेदकधर्मगौरवात् । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरजनकवृत्तिविषयतान्यसाक्षात्कारनिरूपितविषयताया न प्रत्यक्षजन-कत्वव्याप्यत्वमिति दृश्यते अलौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्थले 'साक्षात्करोमी'त्यनुभवविरहात् लौकिकसन्नि-कर्षजप्रत्यक्षस्थले च तत्सत्त्वात् तादृशविषयतात्वविशेषस्यानुभवसिद्धत्वम् ।*

ननु वर्तमानं ज्ञानं न मानसं किन्तु स्वयमेव स्वव्यवहारहेतुः, स्वस्मिन् सत्येव स्वव्यवहारात्, न तु तत्र ज्ञानान्तरमपेक्षते, तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् ज्ञानान्तरावैरहदशायां स्वावैरहादेव स्वव्यवहारावैरहात् स्वत एव स्वव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानान्तरकल्पने गौरवाच्च । न चैवमिच्छादेकर्मापे स्वव्यवहारज्ञानं नापेक्षेत, ज्ञान-तुल्यतया स्वयमेव स्वव्यवहारशक्तत्वादिति वक्तव्यम्, व्यवहारस्य ज्ञानजन्यत्वानियमेनेच्छादिव्यवहारे ज्ञानापेक्षणात्। **वस्तुतः** *व्यवहारानुरोधं विनापि 'इच्छामी'ति इच्छाविषयकानुभवादेवेच्छाविषयकं ज्ञानं 'रूपं जानामी'त्यनुभवबलात् रूपविषयकं ज्ञानमेव सिध्यति । न चैवं ज्ञानेऽस्ति, तत्र 'जानामी'त्यनुभवस्य स्वप्रकाशतया अन्यथासिद्धौ व्यवहारबलादेव ज्ञानानुव्यवसायस्य वाच्यत्वात् । न चैवं व्यवहारानुरोधं विनापि योग्यत्वादेव ज्ञानानुव्यवसायोऽस्तु लाघवादनुगमाच्चेति वक्तव्यम्, तथाप्यनुगतस्यैवेच्छात्वरूपत्वादेः योग्यतावच्छेदकत्वात् । ज्ञाने तु फलं न निश्चितं येन ज्ञानविशेषत्वं तथा कल्प्येत तज्ज्ञेश्चायकयोर्व्यवहारानुभवयोरन्यथासिद्धत्वादिति स्वसंवेदनवाद्याशङ्कामपाकर्तुं परसंवेदनवाद्याह --> **किञ्चेति** । ज्ञानेच्छारूपत्वादेरसाधारणेन* **लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन एव लाघवात् इन्द्रिययोग्यता, न तु इच्छात्वरूपत्वादिना** *अनुगतत्वेन गौरवात् । 'जानामी'त्यनुभवबलेन ज्ञानस्य लौकिक-प्रत्यक्षविषयत्वसिद्धौ तेन रूपेण तस्येन्द्रियायोग्यत्वादिन्द्रियेणैव तत्प्रत्यक्षसम्भवाच्च स्वतः संवेदनासिद्धेः ।* **न च** *लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेनेन्द्रियायोग्यत्वे प्रत्यक्षात् पूर्वं रूपादावापे तदसत्त्वेन कारणतानुपपत्तिरिति* **वाच्यम्,** *नन्वत इन्द्रियायोग्यत्वावच्छेदकावैधर्म्यादभिमतं* **लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं च उपलक्षणं, न तु विशेषणम् । तेन** = *लौकिक-*

અજનકગોચરસાક્ષાત્કારજનકભિન્નસાક્ષાત્કારવિષયતાને પ્રત્યક્ષજનકત્વની વ્યાપ્ય માનવામાં આવે તો ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદીના મતમાં અપ્રસિદ્ધિ દોષ જ આવી પડે, કારણ કે દરેક જ્ઞાન સ્વવિષયક હોવાથી અને પોતે પોતાનો જનક ન હોવાથી દરેક સાક્ષાત્કાર અજનક-સ્વ-ગોચરક જ હોય છે. તેથી અજનકવિષયક-સાક્ષાત્કારથી અન્ય સાક્ષાત્કાર જ કોઈ નથી. તેથી તેવા સાક્ષાત્કારની વિષયતા પણ અપ્રસિદ્ધ બનશે. ઘટક અજ્ઞાત હોય તો તેનાથી ઘટિત પણ અજ્ઞાત જ રહે. માટે અજનકવિષયકસાક્ષાત્કારભિન્ન સાક્ષાત્કારવિષયતાને પ્રત્યક્ષજનકતાની વ્યાપ્ય માનવાની વાત ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદીની સામે પરતઃ પ્રકાશવાદી કેવી રીતે કરી શકે ? જે ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષમતમાં પ્રસિદ્ધ બને તે માટે અજનકવિષયક = પ્રત્યક્ષઅજનક એવા સ્વાત્મકપ્રત્યક્ષ વિષયમાં રહેનાર વિષયતાથી ભિન્ન એવી સાક્ષાત્કારનિરૂપિત ઘટાદિવૃત્તિ વિષયતાને પ્રત્યક્ષજનકત્વની વ્યાપ્ય કહેવામાં આવે તો જે કે અપ્રસિદ્ધિ દોષનું નિવારણ થઈ શકે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં ગૌરવ છે. અજનકવૃત્તિવિષયતાથી ભિન્ન એવી સાક્ષાત્કારનિરૂપિત વિષયતાને પ્રત્યક્ષજનકત્વની વ્યાપ્ય માનવાના બદલે 'સાક્ષાત્કરોમિ' આવા સાર્વલૌકિક અનુભવના બળથી સિદ્ધ થનારી વિલક્ષણ વિષયતાને જ પ્રત્યક્ષજનકત્વની વ્યાપ્ય માનવામાં લાઘવ છે. પ્રત્યક્ષજનકત્વના વ્યાપ્યરૂપે વિષયતાવિશેષનો સ્વીકાર કરવામાં વ્યાપ્યતા અવચ્છેદક શરીરમાં ઘણું લાઘવ થાય છે. આ તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે.

☰ लौकिकप्रत्यक्षविषयता ईन्द्रियायोग्यताअवच्छेदक - परप्रकाशवादी ☰

પૂર્વપક્ષ (ચાલુ) :- किञ्च लौ० । વળી, બીજી વાત એ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે ઈન્દ્રિયયોગ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા જ છે, નહિ કે ઈચ્છાત્વ, રૂપત્વ વગેરે; કારણ કે ઈચ્છાત્વ, રૂપત્વ વગેરે ધર્મો અનનુગત છે. જ્યારે ઈચ્છા જ્ઞાન, રૂપ વગેરે બધામાં લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા એક અનુગત સંગ્રાહક ધર્મ રહેલો છે. 'जानामि' એવા અનુભવથી જ્ઞાન લૌકિકપ્રત્યક્ષ વિષયરૂપે સિદ્ધ હોવાથી જ્ઞાન લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયત્વરૂપે ઈન્દ્રિયયોગ્ય હોવાથી તેનું ભાન ઈન્દ્રિય દ્વારા જ થઈ શકશે, નહિ કે સ્વાત્મક પ્રત્યક્ષ દ્વારા. અહીં એવી શંકા થાય કે --> 'લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા તો જ્ઞાનસમાનકાલીન ધર્મ હોવાથી જ્યાં સુધી ઘટ, પટાદિ બાહ્ય વિષયો પણ લૌકિક સાક્ષાત્કાર વિષય નહીં બને ત્યાં સુધી તો તેમાં લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા પણ નહીં આવી શકે. તેથી તે ઘટાદિ બાહ્ય વિષયોમાં પણ ઈન્દ્રિયયોગ્યતા કેવી રીતે ઘટી શકશે ? <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે ઈન્દ્રિયયોગ્યતાના અવચ્છેદકસ્વરૂપે જે લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા પરપ્રકાશવાદીને અભિમત છે તે ઉપલક્ષણસ્વરૂપે માન્ય છે, નહિ કે વિશેષણસ્વરૂપે. વ્યાવૃત્તિકાલે વિદ્યમાન હોતે છતે જ જે વ્યાવૃત્તિ

न तु विशेषणम् । तेन प्रत्यक्षपूर्वं प्रत्यक्षाऽविषयत्वेऽपि न क्षतिरिति ।

भानुमती

प्रत्यक्षाविषयत्वे इन्द्रियायोग्यतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वाऽभिप्रेतत्वेन, विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनतया **प्रत्यक्षपूर्वं** = लौकिकप्रत्यक्षोदयपूर्वं रूपादेः **प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि न क्षतिः** ।

ननु व्यावर्तकत्वाऽविशेषे कथमुपलक्षण-विशेषणयोर्भेदः ? व्यावर्तकत्वे सति सद् विशेषणमसद्उपलक्षणं यथा दण्डी पुरुषः, कुरुते क्षौमोमिति **चेत्** ? **न**, 'काकवदेतद्गृहं, जटाभिस्तापस' इत्यादावुपरि भ्रान्तेः काकस्य जटादेरसत्त्वेऽप्यविशेषणत्वादुपलक्षणत्वाच्च । **एतेन** व्यावृत्तिबोधकाले व्यावर्तकं सद् विशेषणमसद्उपलक्षणं, तेन काकादीनां व्यावृत्तिबोधसमये सतां विशेषणत्वमेव व्यावृत्तिबोधसमये असतामुपलक्षणत्वं । अत एव काकैर्जटाभिः कुरुते इत्यादावित्थम्भूतलक्षणे तृतीयेति **निरस्तम्,** व्यावृत्तिबोधसमये सतोऽप्युपरि भ्रमतः काकादेरविशेषणत्वात् उपलक्षणत्वाच्च । नापि विशेष्यतावच्छेदकत्वे सति प्रत्यासन्नव्यावृत्तिसमानाधिकरणत्वे सति व्यावर्तकं विशेषणं, यदता यच्च विशेष्यतावच्छेदकेन व्यावृत्तया वा यत्समानाधिकरणत्वेन प्रतीयते तच्च तद्विशेषणं विशेष्यत्वञ्च प्रत्यासन्नव्यावृत्त्यधिकरणत्वमिति 'जटाभिस्तापस' इत्यादौ जटादावतिप्रसङ्गात् । न हि तापसे न जटा वर्तते । नापि विशेष्यसमानाधिकरणत्वं विशेषणत्वं, काकवदेतद्गृहमित्यादावुपलक्षणेऽपि गतत्वात् अजाभिर्धावद्भिरित्यादावतिविशेषणत्वापाताच्च । **अथ** व्यावर्तकत्वे सति विशेष्यधीविषयत्वं विशेषणत्वं, विशेष्यबुद्धिश्च न विशेषणत्वनोत्तरा गौरवात्; किन्तु विशेषणविषया, विशेषणोपलक्षणसन्देहानुपपत्तेः । अत एव चाक्षुषत्वादौ तदसंशयः, उपलक्षणत्वे तूपलक्षितं संस्थानादौ विशेष्यधीविषयो न काकत्वं, तद्भावेऽपि तद्गृहप्रतीतेरित्यादुर्व्याख्यातृ, अन्यथा भ्रमत्वापत्तेः । **न च** शब्दोपस्थापितस्य कथं शाब्दज्ञानविषयत्वमिति वाच्यम्, तथैव व्युत्पत्तेः । न हि 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र प्रवाहोऽपि तीरावच्छेदकतया भासते, किन्तु तीरत्वेन तीरविशेष एव, अन्यथा अजहत्स्वार्थलक्षणात् । न चैतन्मुपलक्षणपदस्य लाक्षणिकत्वं, अशक्यस्य संस्थानादेरुपस्थानादिति वाच्यम्, उपलक्षणबुद्ध्युपस्थापितव्यावर्तकान्तरजन्यसंस्थानोपस्थित्या तदन्वये तात्पर्यादिति, **मैवम्,** तथाव्युत्पत्तेरसिद्धेः । न ह्युपलक्षणपदादतिरिक्तमुपलक्षणोपस्थापकमस्तीत्युपलक्षणस्य प्रतियोगिनोऽभावधीविषयत्वात्, विशेषणस्याभावाच्च । नाऽपि व्यावर्तकत्वे सति क्रियान्वयि विशेषणमलक्षणम्, क्रियाहीनो 'सुभगोऽयं दण्डी महाबाहुः' इत्यादौ दण्डादेरविशेषणत्वापातात्, परम्परयोपलक्षणेऽपि क्रियान्वयीत्यत्वाच्च ।

अथाऽतद्व्यावृत्तिर्वैशिष्ट्यम् । तथा च विशेष्यज्ञानोऽतद्व्यावृत्तिर्तिषयो न विशेषणमुपलक्षणं वा । तथा च विशेष्यधीकारणज्ञानीयविषयत्वे सति प्रत्यासन्नव्यावृत्तिसमानाधिकरणं विशेषणमिति, तन्न, 'नीलमुत्पलमि'त्यादावनीलाद्युल्लेखेऽतद्व्यावृत्तेरनुल्लेखात्, 'नीलं जानामी'त्यनुव्यवसायादेरयोगात्, अपोहापाताच्च ।

अथ व्यावर्तकं साक्षात्सम्बद्धं नीलादि, परम्परासम्बद्धं गृहोपरि भ्रमत्काकादि, तत्र व्यावर्तनीयमाधेतिष्ठतीति । यद्धि साक्षादेव तद्विशेषणमतो विपरीतमन्यत्, 'दण्डी पुमांसि'ति विशेषणमत्र दण्डः पुंसो न जातेरनुदण्डमसौ च तरुरिति सम्बन्धिद्वयातिरिक्तसम्बन्धघटकताभावे सति सम्बन्ध एव साक्षात्सम्बन्धः । स च संयोगसमवाय-स्वरूपसम्बन्धसाधारणो ज्ञाने विषयस्याधिकरणे अभावस्य सम्बन्धीनो समवायस्यास्तीति तेषामपि

= અનભિમતથી બાદબાકી કરી આપે તે વિશેષણ કહેવાય અને સ્વયં ગેરહાજર હોવા છતાં પણ પોતાના આશ્રયને અન્યથી અલગ પાડે તેવો વ્યાવર્તક ધર્મ = ઉપલક્ષણ. દંડ હાજર હોને છતે ચૈત્રને દંડી કહેવામાં આવે છે. તેથી દંડ એ ચૈત્રનું વિશેષણ કહેવાય અને દંડ હાજર હોય તો જ તેના બળથી અદંડી પુરૂષથી ચૈત્રને અલગ સમજી શકાય અને તેને દંડી કહી શકાય. જ્યારે 'જટાવાળા તાપસ' વગેરે સ્થળમાં જટા વગેરે તાપસનું ઉપલક્ષણ કહેવાય. તેથી જું વગેરે પડવાના લીધે તાપસની જટા કપાવવામાં આવી હોય તો પણ તેને 'જટાવાળા તાપસ' કહેવાય અને ત્યારે ગેરહાજર હોવા છતાં જટા અન્ય વ્યક્તિથી તેનો ભેદ પણ પાડી શકે. જેને ચશ્માના નંબર હોય અને રોજ ચશ્મા પહેરતો હોય છતાં સૂતી વખતે તેણે ચશ્મા ન પહેર્યા હોય તો પણ તેને ચશ્માવાળો કહેવાય છે. પ્રસ્તુતમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષવિષયતા પણ ઉપલક્ષણ હોવાથી વિષયમાં તે હોય તો જ તે વિષય પ્રત્યક્ષજનક બની શકે - એવું ના કહી શકાય. માટે પ્રત્યક્ષપૂર્વે ઘટાદિમાં લૌકિકવિષયતા ગેરહાજર હોવા છતાં તે ઘટાદિ પદાર્થોને ઈન્દ્રિયયોગ્ય કહી શકાય છે. તેથી તેવા ઘટાદિને પ્રત્યક્ષજનક કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી. જ્ઞાન પણ લૌકિકપ્રત્યક્ષનો વિષય બને છે જ. તેથી તે ઈન્દ્રિય યોગ્ય તો છે જ. પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે —> 'તે કઈ ઈન્દ્રિયને યોગ્ય છે ?' <— ચક્ષુ વગેરે બાહ્ય ઈન્દ્રિય સાથે તો તેનો સન્નિકર્ષ ઘટી શકતો ન હોવાથી પારિશેષ ન્યાયથી જ્ઞાનમાં મનસ્વરૂપ ઈન્દ્રિયની યોગ્યતા = ગ્રાહ્યતા સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાન મનોગ્રાહ્ય = મનોજન્યજ્ઞાનવિષય હોવાના લીધે તેનું માનસ પ્રત્યક્ષ જ થઈ શકશે. ઘટચાક્ષુષ આદિ પ્રતીતિનો તે વિષય નહિ બની શકે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ચાક્ષુષાદિ સાક્ષાત્કારનો વિષય સ્વાત્મક સાક્ષાત્કાર બની શકતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશત્વ = સ્વનો ગ્રાહ્યત્વની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આવું પરપ્રકાશવાદી નૈયાયિકનું કથન છે.

ज्ञानस्य परिशेषान्मनोग्राह्यत्वसिद्धौ न स्वप्रकाशत्वम् ।

भातृमती

विशेषणत्वमिति **शिवादित्यमिश्राः तन्न,** 'गौरश्वेत्यो रूपवांश्चलति, रूपवति रस' इत्यादौ जातेः रूपस्य च साक्षात्सम्बन्धेऽप्युपलक्षणत्वात् । 'लोहितः स्फटिक' इत्यादौ परम्परासम्बन्धेऽपि लोहितत्वस्य विशेषणत्वात् । **अथ**ाव्याप्तिवारणाय रूपस्थापकतया अतिव्याप्तमुपलक्षणम्, साक्षादव्याप्तं विशेषणम्, काकादेः संस्थानाद्यपस्थापकतयोपयोगात् अतथात्वे दण्डादेरव्याप्तिवारणाय विशेषणत्वमेवेति **चेत् ? न,** उपलक्षणपदस्य लाक्षणिकत्वापत्तेः, प्रतियोगिनोऽभावे धर्मान्तरस्योपलक्षणत्वाच्च ।

अथ व्याप्तिबुद्धिसमये विशेष्यसम्बद्धं व्यावर्तकं विशेषणम्, तदानीं विशेष्यासम्बद्धं व्यावर्तकमुपलक्षणम् । न च जन्य यदा यत्रास्ते तदा तत्रोपलक्षणम्, अत एव तत्रैव तदेव सम्बन्धसमये विशेषणमसम्बन्धसमये उपलक्षणमिति, **तन्न,** 'रूपवति घटे रस' इत्यादौ रूपस्य विशेषणत्वप्रसङ्गात्, 'दण्डी आसीदि'त्यादावतीते दण्डस्याविशेषणत्वापाताच्च । **एतेन** यत्र यद्विशेष्यतावच्छेदकधर्मेण व्याप्त्या वा समानाधिकरणत्वेन प्रतीयते तत्र तद्विशेषणत्वमित्यपि **प्रत्युक्तम् ।**

अत्रोच्यते —> 'दण्डी पुरुष' इति ज्ञानानन्तरं दण्डवत्त्वदण्डव्याप्तिरूपलभ्यत इति प्रत्यासत्त्याप्त्यधिकरणता पुरुषस्य दण्डेनार्वाच्छेद्यते न पुरुषत्वेनाऽतिव्याप्तेः । उपलक्षणे तु गृह-तापसादौनेपत्यासत्त्याप्त्यधिकरणता न काक-जन्यादीभिरर्वाच्छेद्यते । तदभावतीति अपि व्याप्तिप्रतीतेः किन्तु संस्थानादिविशेषतत्त्वादेना । एतच्च प्रत्यासत्त्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकं विशेषणम् तदन्यत्वावर्तकमुपलक्षणम् । व्याप्त्युल्लेखानन्तरं विशेषणत्वबुद्धिः । तदाहुराचार्याः —> 'सदसद्वा समानाधिकरणं व्यवच्छेदकं विशेषणं व्याधिकरणमुपलक्षणमि'ति <— । अस्यार्थः - स्वाधिकरणमात्रवृत्तित्वव्याप्तिबोधकत्वं स्वावच्छेदाधिकरणतावच्छिन्नव्याप्तिबोधकत्वं स्वानाधिकरणाधिकरणव्याप्तिबोधकत्वे सति व्याप्तिबोधकत्वं वेति, उपलक्षणत्वं स्वानाधिकरणेऽपि व्याप्तिबोधनाति । अथवा वितार्क्षितान्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणम्, 'दण्डेनामात्रे'त्यादौ दण्डस्तथा, तदनवच्छेदकं उपलक्षणम् 'काकेन देवदत्तस्य गृहा' इत्यादौ । काको न गृहस्थ देवदत्तान्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकः, तद्वृत्तिरहदृशत्वाभावे देवदत्तान्यत्वव्यावर्तनमात्, किन्तु गृहवृत्तिशेष एव उपलक्षणपरिशेषतः । अत एतान्यत्वाऽप्रतियोगित्वेऽपि नोपलक्षणवैयर्थ्यम् । **यद्वा** यदाकाङ्क्षितत्वया ज्ञात एव विशेष्ये तात्पर्यविषयेणान्यत्वधीः तद्व्यावर्तकं विशेषणम्, अनेवम्भूतं तदुपलक्षणं, उपलक्षणानावच्छेदेऽप्युपलक्षणे तात्पर्यविषयीभूतान्यत्वबोधात् । अयमेव कारणतावच्छेदे विशेषणं तदन्यत्वस्योपलक्षणमित्यस्यार्थः, न तु तात्पर्यविषयीभूतावशेष्यान्यत्वबोधाविषयत्वम् विशेषणज्ञानाविषयत्वं वा, प्रतियोग्यभावबुद्धिविषय इति मते तदभावात् ।

यद्वा विशेष्यान्वयेन यस्यावश्यमन्वयस्तदवच्छेदकं विशेषणं तदन्यदुपलक्षणमिति तत्रोपलक्षणविशेष्यमात्रान्वयात् तद्व्यावर्तकं विशेष्यान्वयेनाऽन्वीयते तद् विशेषणं तदन्यदुपलक्षणमिति वा । **यद्वा** तात्पर्यविषयान्यत्वप्रतियोगी उद्देश्यान्यत्वप्रतियोगी वा धर्मो विशेषणं तदन्यदुपलक्षणम्' (त.चिं.प्र.स्व.पृ. ८२४तः ८३८) इति **तत्त्वचिन्तामणिकारः** ।

ज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षावृत्तिविषयत्वेनोद्भेदलोकसाक्षित्वासिद्धौ सत्यां चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वबाधात् **परिशेषात्** = प्रसक्तप्रतिषेधे शिष्टे सम्प्रत्ययात् मनोलक्षणेन्द्रियजन्यज्ञानाविषयत्वं सिध्यति । इत्थं **मनोग्राह्यत्वसिद्धौ** सत्यां स्वतो ग्राह्यत्वस्य बाधात् **न** ज्ञानस्य **स्वप्रकाशत्वं** साधयितुमर्हति । ततश्च 'घटमहं जानामी'ति ज्ञानस्य मानसत्वमेवेति सिद्धम् ।

तत्त्वचिन्तामण्यालोककारो जयदेवमिश्रस्तु —> इच्छात्व-रूपत्वादीनामनुगमेन प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियलोकसन्निकर्षजन्यत्वावच्छेदकं लाघवादनुगमाच्चेति सामान्यतः सिद्धे परिशेषात्मनः संयोगजन्यत्वं मानसत्वमिति <— (पृ.८०१) **आह** । तच्च प्रत्यक्षत्वं लौकिकप्रत्यक्षत्वमात्रमेव लोहितम्, अन्यथा सामान्यलक्षणादेस्थले व्याप्तिभ्रमापातात् । **एतेन** —> 'ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेनोद्भेदसन्निकर्षजन्यत्वेन मनःसंयोगजन्यत्वेन मानसत्वम्' <— (पृ.१९०१) इति **तत्त्वचिन्तामणिकारवचनमपि व्याख्यातम् ।**

एतेन क्षणिकात्मविशेषगुणत्वेन न योग्यता, निर्विकल्पक-जीवनयोनियत्नसाधारण्यात् । नापि तदितरत्वनिवेशे दोषाभावो निर्विकल्पकान्यत्व-जीवनयोनियत्नान्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्, क्षणिकत्वस्य

भातृमती

एतेन = लौकिकप्रत्यक्षीतेषणत्वस्यैतेनोद्देशग्राह्यतावच्छेदकत्वोपदर्शनेन, अस्य वादे परास्तामित्यनेनान्वयः कार्यः । स्वतः प्रकाशतायाह —> **क्षणिकात्मविशेषगुणत्वेन न योग्यता** = इन्द्रियग्राह्यता ज्ञानस्यैतेनोद्देशग्राह्यत्वोपपादनकृते स्वीकर्तुमर्हीते, **निर्विकल्पक-जीवनयोनियत्नसाधारण्यात्** = क्षणिकात्मविशेषगुणत्वस्यातीन्द्रियनिर्विकल्पकप्रत्यक्ष-जीवनानुकूलप्रयत्नयोरपि गतत्वात् । न हि कारणतावतीरेकवृत्तिधर्मः कारणतावच्छेदकत्वेनोपगन्तुमर्हीते, अकारणेऽपि स्वरूपयोग्यत्वकल्पनापातेनान्यथासिद्धत्वात् । **नापि** इन्द्रिययोग्यतावच्छेदककोटौ **तदितरत्वनिवेशे** = निर्विकल्पक-जीवनयोनियत्नभेदप्रवेशे निर्विकल्पकभेदज्ञत्वे सति जीवनयोनियत्नाभेदज्ञत्वे सति क्षणिकात्मविशेषगुणत्वस्यैतेनोद्देशग्राह्यतानातीरेकवृत्तेरैतेनोद्देशग्राह्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् **दोषाभावः** = अतत्त्वच्छेदकस्यातत्त्वेनातीरेकवृत्तित्वलक्षणदोषप्रसक्तेः परतः प्रकाशसिद्धेश्चेति नैयायिकैः **वक्तव्यम्,** इन्द्रिययोग्यतावच्छेदककक्षौ पतेषयोः **निर्विकल्पकान्यत्व-जीवनयोनियत्नान्यत्वयोः विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्** = एकतरस्य विशेषणत्वनियामकतर्काभावात् । निर्विकल्पकान्यत्वे सति जीवनयोनियत्नान्यत्वे सति क्षणिकात्मविशेषगुणत्वस्यैतेनोद्देशयोग्यतावच्छेदकत्वमुताहो जीवनयोनियत्नेतरत्वे सति निर्विकल्पकेतरत्वे सति क्षणिकात्मविशेषगुणत्वस्य ? इत्यस्यानिर्णीतत्वादैतेनोद्देशयोग्यतावच्छेदकशरीरे तादृशत्वानिवेशस्य समीचीनत्वम् । उभयस्वरूपेणोभयनिवेशे च महागौरवम् । परतः प्रकाशतावादेमते दोषान्तरमातन्वते-

अनुगतरूपे ईन्द्रिययोग्यता असंभव - त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी

[1]एतेन ० । ज्ञानने स्वप्रकाशवादी मानનार मीमांसको ज्ञानने ईन्द्रिययोग्यताकोटिमांथी अहार काढीने ज्ञानमां स्वनो ग्राह्यता सिद्ध करवा माटे कहे छे के - "ज्ञानने ईन्द्रिययोग्य = ईन्द्रियग्राह्य सिद्ध करवा क्षणिकआत्मविशेषगुणत्वरूपे ईन्द्रिययोग्यतानो स्वीकार करी आत्माना क्षणिक विशेष-गुणस्वरूप ज्ञानमां परतः ग्राह्यतानी = मनोग्राह्यतानी सिद्धि करवी योग्य नथी, कारण के क्षणिकआत्मविशेषगुणत्व धर्म तो निर्विकल्पक ज्ञानमां अने जीवनयोनियत्नमां = जीवननिर्वाहक प्रयत्नमां पण रहे छे, कारण के अन्ने आत्माना क्षणिक एवा विशेषगुण छे. ईन्द्रियग्राह्यताअवच्छेदक क्षणिकात्मविशेषगुणत्व धर्म होवा छतां कयोय ते बेमांथी एकनुं पण लौकिक प्रत्यक्ष थतुं नथी = ते ईन्द्रियग्राह्य = ईन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषय बनता नथी. आम क्षणिकआत्मविशेषगुणत्व धर्म ईन्द्रियअयोग्यमां पण रही जवाना कारणे ईन्द्रियग्राह्यताअवच्छेदक धर्म बनी शकतो नथी. अहीं एवी शंका करवामां आवे के —> क्षणिकआत्मविशेषगुणत्वने ईन्द्रियग्राह्यताअवच्छेदक मानवामां जे आपत्ति आपे बतावी तेनो निकाल करवा माटे निर्विकल्पकज्ञान अने जीवनयोनियत्न आ बन्नेना भेदनो ईन्द्रिययोग्यताअवच्छेदक कोटिशरीरमां निवेश करी शकाय छे. अर्थात् निर्विकल्पकभेदविशिष्ट जीवनयोनियत्नभेदविशिष्ट क्षणिक आत्मविशेषगुणत्वने ईन्द्रियग्राह्यताअवच्छेदक मानी शकाय छे. निर्विकल्पकप्रत्यक्ष अने जीवनयोनिप्रयत्नमां क्षणिकआत्मविशेषगुणत्व होवा छतां निर्विकल्पकभेद के जीवनयोनियत्नभेद न रहेवाना लीधे तेमां ईन्द्रिययोग्यताअवच्छेदक धर्म रही नहि शके. तेथी ईन्द्रिययोग्यताअतिरिक्तवृत्ति न होवाथी उपरोक्त धर्मने ईन्द्रियग्राह्यताअवच्छेदक मानी शकाय छे <— तो ते निराधार होवानुं कारण ए छे के ईन्द्रिययोग्यताअवच्छेदकशरीरमां जे बे भेदनो प्रवेश करवामां आवे छे तेमां विशेषण-विशेष्यभावमां विनिगमनाविरह दोष आवे छे; कारण के ईन्द्रिययोग्यताअवच्छेदक धर्मनी कुक्षिमां निर्विकल्पकभेदविशिष्ट जीवनयोनियत्नभेदनो प्रवेश करवो के जीवनयोनियत्नभेदविशिष्ट निर्विकल्पकभेदनो प्रवेश करवो ? तेमां कोई निर्णायक युक्ति नथी. आथी ईन्द्रिययोग्यताअवच्छेदकता केवा स्वरूपे अभिमत छे ? तेनो निर्णय नहि थई शके. जो बन्ने स्वरूपे ईन्द्रियग्राह्यताअवच्छेदकताने स्वीकारवामां आवे तो महागौरव दोष प्रसक्त थशे. येन केन प्रकारेण कोई पण रीते मारी मचडीने पण आ विनिगमनाविरह दोष टाळी देवामां आवे तो पण ईन्द्रियग्राह्यताअवच्छेदकधर्मकुक्षिमां अननुगत क्षणिकतानो प्रवेश करवामां आवेल होवाथी तेनाथी घटित ईन्द्रिययोग्यताअवच्छेदक धर्म पण अननुगत बनी जशे. क्षणिकत्व पदार्थ अननुगत होवानुं कारण ए छे के क्षणिकत्व चतुर्थक्षणमां रहेनार ध्वंसनी प्रतियोगितास्वरूप छे. यज्जन्यतीय पदार्थ मोटामां मोटो चोथी क्षणे नाश पामे ज ते ध्वंसप्रतियोगी पदार्थ क्षणिक कहेवाय छे. अहीं क्षणिकत्वपदार्थ क्षणघटित बनेल छे अने ते क्षण गमे ते लेवानी नथी पण पोतानी ज चोथी क्षण लेवानी छे. बाकी महिनाओ सुधी स्थिर रहेनार घट पण ज्यारे नाश पामशे, ते क्षण पण कोई पदार्थनी चोथी क्षण होवाथी चिरकालस्थायी घटमां क्षणिकत्वनी आपत्ति आवशे. आथी स्वनी = पोतानी चतुर्थ क्षणमां थनार नाशनी जे प्रतियोगिन. पोतानामां रहे ते क्षणिकता-आवुं मानवुं पडशे. आम चतुर्थक्षण स्वत्वघटित बने छे अने ज्ञान, इच्छा, द्वेष वगेरे बधानो स्वपदार्थ तरीके स्वीकार थई शकतो होवाथी स्वपदार्थ अननुगत बने छे. तेथी अननुगत स्वत्वथी घटित चतुर्थक्षण पण अननुगत बनशे. तेथी अननुगत चतुर्थक्षणथी घटित क्षणिकत्व पदार्थ पण अननुगत बनशे. अने अननुगत क्षणिकत्वथी घटित दर्शित ईन्द्रिययोग्यताअवच्छेदक धर्म पण अननुगत बनशे. तेथी अननुगत एवा धर्मरूपे ईन्द्रिययोग्यतानो स्वीकार करवामां पण महागौरव दोष नैयायिकमतमां प्रसक्त थशे. माटे दर्शित धर्मथी अवच्छिन्न ईन्द्रियग्राह्यतानो स्वीकार तो जरा पण उचित नथी.

---

१. आ अवान्तरे पूर्वपक्ष पृष्ठ १६८ सुधी तेनो उत्तरपक्ष पृ. १६९ उपर छे.

चतुर्थक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वात् क्षणस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुगमाच्च ।

नापि ज्ञानेच्छादिवृत्तिर्जातिविशेष एव मनोयोग्यतावच्छेदकता; ज्ञानत्वादिना साङ्कर्येण तादृशजात्यसिद्धेः । न च तादृशजातेर्निर्विकल्पकवृत्तित्वेऽपि ससम्बन्धिकपदार्थनिरूपणस्य सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानाधीनत्वेन तद्विरहादेव

भानुमती

क्षणिकत्वस्य इन्द्रियग्राह्यतावच्छेदकघटकत्वेनाभिमतरूपापेक्षाबुद्धिसङ्ग्रहाय **चतुर्थक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वात्** = चतुर्थक्षणवृत्तेर्यो ध्वंसः तादृशरूपेणप्रतियोगित्वस्वरूपत्वात्, तद्घटकीभूतस्य क्षणरूप तस्य वस्तुतोऽपेक्षया चतुर्थत्वाङ्गीकारे ज्ञानादेश्चतुर्थक्षणे विनाशतो घटादेरपि क्षणिकत्वापत्तेः स्वोत्पत्त्यपेक्षयैव क्षणस्य चतुर्थत्वमभ्युपेयम् । इत्थमिन्द्रियग्राह्यतावच्छेदकघटकक्षणिकत्वघटकीभूतस्य **क्षणस्य स्वत्वघटितत्वेन** = स्वत्वपदार्थाभिन्नत्वेन **अननुगमाच्च** । प्रतियोग्यात्मकस्वभेदे क्षणभेदेन क्षणिकत्वभेदात्तद्घटितस्येन्द्रियग्राह्यतावच्छेदकरूपाऽपि ज्ञानात्मापत्तौ इन्द्रियग्राह्यतावच्छेदकतायाः केनाप्येतद् धर्मेणानुगमः कर्तुं न पार्यत इतीन्द्रियजन्यज्ञाननिरूपितत्वात्तत्कारणत्वानौचित्याच्चासम्भवात्तस्ता परसंवेदनापक्षे दूषितत्वादिति स्वसंवेदनवादिनामभिप्रायः ।

न च क्षणिकात्मविशेषगुणत्वरूप नित्यैकल्पकादिभेदक्षणिकात्मविशेषगुणत्वस्य वेन्द्रियग्राह्यतावच्छेदकत्वासम्भवे **अपि ज्ञानेच्छादिवृत्तिः** = ज्ञानेत्वम-द्वेष - जीवनयोनिप्रयत्नाभिन्नत्व-सुख-दुःखसाधारणः **जातिविशेषः एव मनोयोग्यतावच्छेदको** भवतु तथापि तेन रूपेण ज्ञानरूप मनोग्राह्यत्वासिद्धौ 'घटमहं जानामी'त्यत्र ज्ञानस्य मानसत्वमेव सेत्स्यतीति परतःप्रकाशवादिभिः **वक्तव्यम्, ज्ञानत्वादिना** = ज्ञानत्व-प्रत्यक्षत्वादिना सह **साङ्कर्येण तादृशजात्यसिद्धेः** = मनोग्राह्यतावच्छेदकत्वैजात्यासिद्धेः । तथाहि मानसप्रत्यक्षीभूतायां इच्छायां तादृशत्वैजात्यमास्ते परं ज्ञानत्वं नास्ते अतीन्द्रिये निर्विकल्पकप्रत्यक्षे ज्ञानत्वमास्ते परं तादृशत्वैजात्यं नास्ते सविकल्पकप्रत्यक्षे च तदुभयमस्तीति, परस्परव्यधिकरणयोरेकत्र समावेशस्यैव सङ्करत्वात्, तस्य च परप्रकाशवादिमते जातेर्बाधकत्वाच्च तादृशजातीतिविशेषासिद्धेरेतत्सिद्धेन मनोग्राह्यतावच्छेदकेनाऽसिद्धं ज्ञानस्य मानसत्वं साधयतो महानैयायिकस्यापत्तेः । स्वप्रकाशवादी मिश्रमतमपाकर्तुमुपक्रमते --> **न चेति** । अस्य चायं पूर्वापरमेलनेनोन्नयः कार्यः । ननु मनोयोग्यतावच्छेदकजातेः निर्विकल्पकेऽपि सत्त्वेन ज्ञानत्वस्यैवाधिकरणेऽसम्भवाच्च सङ्करप्रसङ्गः । **न च** मनोग्राह्यतावच्छेदकजातेः निर्विकल्पकवृत्तित्वस्वीकारे निर्विकल्पकरूप मानसत्वापत्तेरेत बाधितेति **शङ्कनीयम्, तादृशजातेः** = मनोजन्यज्ञानीयविषयतावच्छेदकजातेः **निर्विकल्पकवृत्तित्वेऽपि** ज्ञानमात्ररूप सविषयकत्वेन ससम्बन्धिकत्वात् **ससम्बन्धिकपदार्थनिरूपणस्य** = पित्रादिसम्बन्धानुगतत्वादिपदार्थभानरूप **सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानाधीनत्वेन** = पित्रादिनिजसम्बन्धितावच्छेदकीभूतापेक्षत्वादिप्रकारकज्ञानसापेक्षत्वेन निर्विकल्पकरूप च प्रकारता - विशेष्यता-संसर्गतानिरूपकतादिज्ञानत्वेन

ज्ञान-ईच्छादिवृत्ति जातिविशेष असिद्ध - त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी

नापि ज्ञा० । જો परतः प्रकाशवादी नैयायिक तरफथी એમ કહેવામાં આવે કે —> જ્ઞાનને परतः प्रकाश सिद्ध કરવા માટે જ્ઞાન, ઈચ્છા વગેરેમાં એક વ્યક્તિવિશેષની मनोग्राह्यताअवच्छेदकરૂપે કલ્પના કરવાથી કોઈ અનનુગમ વગેરે દોષને અવકાશ નહિ રહે તથા જ્ઞાનમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિવિશેષ હોવાના લીધે તે મનોગ્રાહ્ય બનશે અર્થાત્ તેનું માનસપ્રત્યક્ષ જ થશે, નહિ કે चाक्षुषादि પ્રત્યક્ષ. તેથી घटचाक्षुषમાં જ્ઞાનનું ભાન થવાની સંભાવના ખતમ થઈ જાય છે. આમ જ્ઞાન स्वतः ग्राह्य નહિ પણ परतः = स्वभिन्न જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય છે. એમ સિદ્ધ થશે.' <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિવિશેષનો સ્વીકાર કરવામાં જ્ઞાનત્વાદિ જાતિની સાથે સાંકર્ય આવવાથી તે જાતિસ્વરૂપ બની નહિ શકે. સાંકર્ય આ રીતે આવશે - ઈચ્છાનું માનસ પ્રત્યક્ષ થવાથી તેમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિવિશેષ રહે છે, પણ જ્ઞાનત્વ જાતિ રહેતી નથી. નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાનત્વ જાતિ રહે છે પણ તે અતીન્દ્રિય હોવાથી તેમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિવિશેષ નહિ રહી શકે. આ રીતે પરસ્પર વ્યધિકરણ સિદ્ધ થયેલ જ્ઞાનત્વ અને મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં સાથે રહી જાય છે, કારણ કે તેનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ સાંકર્ય જાતિત્વબાધક છે. તેથી મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિવિશેષની કલ્પના परप्रकाशमते शक्य નથી.

मिश्रमतनिरास

न च ता० । અહીં (पक्षधरमिश्र કે जयदेवमिश्र) મિશ્ર નામના નૈયાયિકનું કથન એવું છે કે —> જ્ઞાન, ઈચ્છા વગેરેમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદકીભૂત જે જાતિની કલ્પના કરવામાં આવે છે તે જાતિ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષમાં પણ રહે છે. તેથી જ્ઞાનત્વ જાતિ અને મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિ પરસ્પર વ્યધિકરણ બની શકતી નથી. માટે સાંકર્ય દોષને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં

तस्य तद्विषयत्वेनाऽज्ञानम्, न च विषयानुपरक्ततद्भानापत्तिः, ज्ञानभानसामग्र्या विषयभानसामग्रीनियतत्वादिति मिश्रमतं युक्तम्, निर्विकल्पकानन्तरव्यवसायस्य सम्बन्धितावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकस्य सत्त्वान्निर्विकल्पकाध्यक्षापत्तेः । न च प्रत्यक्षे स्वसमयवृत्तित्वेन विषयस्य हेतुत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, गौरवेण स्वसमयवृत्तित्वेनाऽहेतुत्वात् । न

भातुमती

तद्विरहादेव = सम्बन्धितावच्छेदकीभूतघटत्वादिप्रकारकत्वेन भानाभावादेव **तस्य** निर्वि.कल्पकस्य **तद्विषयत्वेन** = घटादिविषयकत्वेन **अज्ञानं** = मानससाक्षात्कारेऽभानम् । यथा पुत्रत्वस्य पितृसम्बन्धिकपदार्थत्वेन सम्बन्धितावच्छेदकीभूतापेतृत्वप्रकारकज्ञानं विना पुत्रत्वभानं न भवति, तस्य ससम्बन्धिकपुत्रत्वभानहेतुत्वात् तथा निर्वि.कल्पकस्य घटादिविषयसम्बन्धिकपदार्थत्वेन विषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यात्मकं यत्तत्सम्बन्धितावच्छेदकं तत्प्रकारकेण ज्ञानेन विना निर्वि.कल्पकभानं न भवितुमर्हति, तस्य ससम्बन्धिनिर्वि.कल्पकभानहेतुत्वात् । **न च** तथापि मनोयोग्यतावच्छेदकजातेर्निर्वि.कल्पके सत्त्वात् **विषयानुपरक्ततद्भानापत्तिः** = स्वविषयाविनिर्मुक्तस्य निर्वि.कल्पकस्य भानप्रसक्तेः दुर्वारेति **वक्तव्यम्, ज्ञानभानसामग्र्याः विषयभानसामग्रीनियतत्वात्** = विषयभासकसामग्रीव्याप्यत्वात् ज्ञानभाने विषयभानस्याऽवश्यम्भावात् । न च तत्र विषयो भासते । अत एव तद्भानमपि न सम्भवति, व्यापकसामग्रीविरहे व्याप्यसामग्रीविरहात् । अत एव मनोयोग्यतावच्छेदकजातेर्निर्वितिकल्पके सत्त्वेऽपि न कश्चित् क्षतिः **इति मिश्रमतम्** ।

त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी दर्शितामिश्रमतायुक्तत्वमावेदयति **—> निर्विकल्पकानन्तरव्यवसायस्य** = 'घटघटत्वे' इति यत् निर्वि.कल्पकप्रत्यक्षं तद्द्वितीयक्षणे जायमानस्य 'अयं घटः' इत्याकारकस्य व्यक्तभायात्मकज्ञानस्य **सम्बन्धितावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकस्य** = प्रथमक्षणोत्पन्ननिर्वि.कल्पकसम्बन्धितावच्छेदकीभूत - घटत्वादिप्रकारकस्य **सत्त्वात्** तृतीयक्षणे **निर्विकल्पकाध्यक्षापत्तेः** = प्रथमक्षणोत्पन्ननिर्वि.कल्पनोत्तरमानसप्रसक्तेः तथापि दुर्वारत्वात्, विषयतयाऽभिमतस्य निर्वि.कल्पस्य अपि प्राक्क्षणे सत्त्वात् । **न च प्रत्यक्षे** = लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छेदं प्रति **स्वसमयवृत्तित्वेन** = स्वसमकालीनत्वेन **हेतुत्वात्,** तृतीयक्षणे तु विषयतयाऽभिमतस्य निर्वि.कल्पकस्याऽसत्त्वात् घटत्वप्रकारकव्यवसायस्य सत्त्वेऽपि **नोक्तदोषः** = स्वतृतीयक्षणे निर्वि.कल्पकाध्यक्षापतितलक्षणदोषानवकाशः इति मनोयोग्यतावच्छेदकजातेर्निर्वितिकल्पवृत्तित्वेऽपि न कश्चित् क्षतिरिति मिश्रानुयायिभेः **वाच्यम्,** अन्यत्र सर्वत्र कार्यं प्रति पूर्वक्षणवृत्तित्वेनैव कारणतायाः कल्पत्वादिहैव समकालिकत्वेन तत्कल्पने **गौरवेण** विषयतया प्रत्यक्षत्वावच्छेदं प्रति तादात्म्येन कारणीभूतस्य विषयस्य **स्वसमयवृत्तित्वेन** = समानकालिकत्वेन **अहेतुत्वात्** = कारणत्वाऽयोगात् । ततश्च द्वितीयक्षणे सम्बन्धितावच्छेदक - घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य निर्वि.कल्पात्मकस्य च

મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિ રહેવા છતાં નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષના માનસ સાક્ષાત્કારની આપત્તિને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી, કારણ કે સસંબંધિકપદાર્થનું નિરૂપણ સંબંધિતાઅવચ્છેદકધર્મપ્રકારક જ્ઞાનને આધીન છે, જેનો અભાવ હોવાથી નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનનું તદ્વિષયકત્વરૂપે માનસ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. આશય એ છે કે જ્ઞાન હંમેશા સવિષયક જ હોવાથી તે વિષયસંવલિત = વિષયસંબંધી બને છે. સસંબંધી પદાર્થનું નિરૂપણ = ભાન કરવા માટે વિષયતાઅવચ્છેદક = સંબંધિતાઅવચ્છેદક ધર્મનું વિશેષણવિધયા અવગાહન કરનાર જ્ઞાન અપેક્ષિત છે. પ્રકારતાદિ અનવગાહી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનમાં તો સંબંધિતાઅવચ્છેદક ઘટત્વાદિ ધર્મ પ્રકારરૂપે = વિશેષણરૂપે ભાસતો ન હોવાથી સંબંધિતાઅવચ્છેદક ઘટત્વઆદિપ્રકારક જ્ઞાન અનુપસ્થિત છે. તેથી મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી આક્રાંત હોવા છતાં નિર્વિકલ્પકનું માનસ પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. નિર્વિકલ્પકનું વિષયવિનિમુર્કત એવું ભાન થવું તો શક્ય જ નથી, કારણ કે જ્ઞાનભાનસામગ્રી એ વિષયભાનસામગ્રીને વ્યાપ્ય છે. તેથી નિવિકલ્પકનું ભાન થતાં નિર્વિકલ્પકભાસકસામગ્રીવ્યાપક નિર્વિકલ્પકવિષયભાસક સામગ્રી દ્વારા નિર્વિકલ્પના વિષયનું ભાન આપો આપ થઈ જ જાય. પરંતુ નિર્વિકલ્પકના વિષયનું ભાન ન થવાથી તેની સામગ્રીનો અભાવ સિદ્ધ થશે, જે વ્યાપકાભાવાત્મક હોવાથી વ્યાપ્યાભાવની = નિર્વિકલ્પકભાસકસામગ્રીવિરહની સિદ્ધિ કરી આપે છે. માટે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિ માનવા છતાં કોઈ આપત્તિ નહીં આવે અને સંકર દોષનો પરિહાર થઈ જશે. <—

પરંતુ સ્વપ્રકાશવાદી મીમાંસકો ઉપરોક્ત મિશ્રમતને અયોગ્ય બતાવતાં કહે છે કે - 'ઘટઘટત્વે' ઈત્યાકારક નિર્વિકલ્પક સાક્ષાત્કારની પછીની ક્ષણે જે વ્યવસાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે 'અયં ઘટઃ ઈત્યાકારક હોવાના લીધે ઘટત્વપ્રકારક = સંબંધિતાઅવચ્છેદકપ્રકારક = વિષયતાઅવચ્છેદકપ્રકારક છે. આથી તેના પછીની ક્ષણે અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષની તૃતીય ક્ષણે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવાની આપત્તિ આવશે. અહીં એમ શંકા થાય કે —> પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે વિષય તો સમાનકાલીનત્વેન હેતુ છે. તૃતીયક્ષણે નિર્વિકલ્પક = પ્રત્યક્ષનો નાશ થયેલ હોવાથી તૃતીય સમયે તે અવિદ્યમાન છે અને અવિદ્યમાનવિષયક પ્રત્યક્ષ ક્યારેય થતું

चानुव्यवसायस्य प्रकारत्वाद्यंशे प्रमात्वनियमात् घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकानुव्यवसायस्य निर्विकल्पकविषयत्वे भ्रमत्वापातात्तादृशप्रमासामग्रीभूतगुणस्य निर्विकल्पकविषयकत्वे विरोधित्वादेव न तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यम्, तादृशगुणस्यात्ममनोयोगविशेषस्य वा तद्विरोधित्वमिति विनिगमनाविरहात्, तादृशप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनापेक्षया

भानुमती

विषयस्य सत्त्वात् तृतीयक्षणे प्रथमक्षणोत्पन्नानिर्विकल्पकविषयकमानसापातेर्दुर्वारत्वं । ततश्च तृतीयक्षणे जायमानस्य 'घटमहं जानामी'त्यनुव्यवसायस्य ज्ञानत्वेन निर्विकल्पकज्ञानविषयकत्वापातोऽरित्यर्थः । न चैतदिष्टं नैयायिकानामपि। अतो मिश्रमतानुसारेण निर्विकल्पके मनोयोग्यतावच्छेदकजातिकल्पना न श्रेयसी । ततश्च पूर्वोक्तसाङ्कर्याऽपरिहाराद् ज्ञानेच्छादेर्वृत्तिजातिविशेषस्य मनोयोग्यतावच्छेदकत्वकल्पनाऽपि न युक्तेति स्वप्रकाशवादिनामभिप्रायः ।

न च अनुव्यवसायस्य = अनुव्यवसायमात्रस्य **प्रकारत्वाद्यंशे** = प्रकारकत्वाद्यंशे **प्रमात्वनियमात्** निर्विकल्पकतृतीयक्षणे जायमानस्य 'घटमहं जानामी'त्याद्याकारकस्य **घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकानुव्यवसायस्य** = घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानविषयकानुव्यवसायस्य ज्ञानत्वेन **निर्विकल्पविषयत्वे** = प्रथमक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकज्ञानविषयकत्वाभ्युपगमे घटत्वप्रकारकत्वाभाववति निर्विकल्पके घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकत्वावगाहनेन तादृशानुव्यवसायस्य **भ्रमत्वापातात् तादृशप्रमासामग्रीभूतगुणस्य** = घटत्वादिप्रकारकत्वाद्यंशे प्रमाजनकस्य गुणस्य, **निर्विकल्पकविषयकत्वे** = घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानानुव्यवसायानिष्टनिरुक्तनिर्विकल्पकविषयकत्वं प्रति **विरोधित्वात्** = प्रतिबन्धकत्वकल्पनावश्यकत्वात् **न तत्प्रत्यक्षं** = मनोयोग्यतावच्छेदकाक्रान्तनिर्विकल्पकविषयकप्रत्यक्षापातेरिति मिश्रमतानुसारिभिः **वाच्यम्,** प्रमां प्रति तादृशगुणस्येव आत्ममनःसंयोगविशेषस्यापि कारणत्वसम्भवेन **तादृशगुणस्य** = घटत्वादिप्रकारकत्वविशेषणांशे प्रमाजनकीभूतस्य गुणस्य **आत्ममनोयोगविशेषस्य वा तद्विरोधित्वं** = अनुव्यवसाये निर्विकल्पकविषयकत्वं प्रति प्रतिबन्धकत्वं ? **इति** अत्र **विनिगमनाविरहात्** = एकतरपक्षपातियुक्तिकवैकल्यात् उभयोस्तथात्वे च महागौरवात् । स्वप्रकाशवादी परप्रकाशवादिमते दोषान्तरमावेदयति —> **तादृशप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावापेक्षया** = अनुव्यवसाये निर्विकल्पकविषय-

---

નથી. માટે નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષની દ્વિતીય ક્ષણે ઘટત્વપ્રકારક જ્ઞાન હોવા છતાં તૃતીય ક્ષણે તે સ્વયં અવિદ્યમાન હોવાથી તેના સાક્ષાત્કારની આપત્તિ નહિ આવે. <— તો તે એટલા માટે અનુચિત છે કે કાર્ય પ્રત્યે દરેક કારણમાં પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વેન કારણતા માન્ય છે, કાર્યસમાનકાલીનત્વેન નહિ. માટે પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે વિષયને સમકાલીનત્વેન જનક માનવામાં અતિરિક્ત કલ્પના કરવી પડતી હોવાથી ગૌરવ છે. માટે સર્વ કાર્યકારણભાવની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે વિષય પણ પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વેન કારણ બનશે. માટે દ્વિતીય ક્ષણે ઘટત્વપ્રકારક વ્યવસાયજ્ઞાન અને નિર્વિકલ્પકાત્મક વિષય હાજર હોવાથી તૃતીય ક્ષણે પ્રથમક્ષણોત્પન્ન નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો સાક્ષાત્કાર થવાની આપત્તિ દુર્વાર બનશે. અર્થાત્ 'ઘટમહં જાનામિ' એવા અનુવ્યવસાયને જ્ઞાનત્વરૂપે નિર્વિકલ્પકવિષયક માનવો પડશે. પરંતુ આ તો નૈયાયિકને પણ માન્ય નથી. માટે મિશ્રમતાનુસાર નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિ માનવી યોગ્ય નથી.

નૈયાયિક :- ન चानु० । દ્વિતીયક્ષણે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ અને ઘટત્વપ્રકારક જ્ઞાન હોવા છતાં તૃતીય ક્ષણે નિર્વિકલ્પકવિષયક સાક્ષાત્કારની આપત્તિને અવકાશ નહિ રહે. આનું કારણ એ છે કે જો તૃતીય સમયે થનાર 'ઘટમહં જાનામિ' એવા અનુવ્યવસાયને જ્ઞાનત્વરૂપે નિર્વિકલ્પકવિષયક માનવામાં આવે તો ઘટત્વપ્રકારકત્વાભાવવાન્ નિર્વિકલ્પકમાં ઘટત્વપ્રકારકત્વનું પ્રકારરૂપે ભાન માનવું પડશે, જેના ફલસ્વરૂપે 'અનુવ્યવસાય હંમેશા પ્રકારત્વઆદિ અંશમાં પ્રમાત્મક જ હોય છે' - આવા પ્રમાણસિદ્ધ નિયમનો ભંગ થવાની આપત્તિ આવશે. આ આપત્તિના નિરાકરણ માટે ઘટત્વાદિપ્રકારકત્વ આદિ અંશમાં પ્રમાજનક ગુણને અનુવ્યવસાયમાં નિર્વિકલ્પવિષયકત્વના વિરોધીરૂપે = પ્રતિબંધકસ્વરૂપે માનવો પડશે. તેથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ મનોયોગ્ય = મનોયોગ્યતાવચ્છેદકજાતિવિશિષ્ટ હોવા છતાં તૃતીય ક્ષણે તેના સાક્ષાત્કારની આપત્તિને અવકાશ નહિ રહે. માટે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ દોષને અવકાશ રહેતો નથી. તેથી જ્ઞાન, ઈચ્છા આદિમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિનો સ્વીકાર કરવા છતાં સાંકર્ય પણ આવશે નહીં.

❀ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનને માનસાડયોગ્ય માનવામાં લાઘવ - ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદી ❀

મીમાંસક :- तादृ० । ના, આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે જેમ ગુણને પ્રમાનું કારણ માની શકાય છે તેમ આત્મમનઃસંયોગવિશેષને પણ પ્રમાનું કારણ માની શકાય છે. તેથી અનુવ્યવસાયમાં નિર્વિકલ્પવિષયકત્વના પ્રતિબંધકસ્વરૂપે ગુણનો સ્વીકાર કરવો કે આત્મમનોયોગવિશેષનો ? તે બાબતમાં કોઈ વિનિગમક = નિર્ણયાત્મક યુક્તિ નથી. વિનિગમનાવિરહથી બન્નેને પ્રતિબંધક માનવામાં ગૌરવ છે. માટે આવી પ્રતિબધ્યપ્રતિબંધકભાવની કલ્પના કરવા કરતાં નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનને જ મનઅયોગ્ય = મનોગ્રાહ્યભિન્ન માનવું ઉચિત છે. આમ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિ બાધિત હોવાથી જ્ઞાન, ઈચ્છા આદિમાં મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદક જાતિનો સ્વીકાર કરતાં જ્ઞાનત્વાદિ સાથે સાંકર્ય દોષ પૂર્વોકત રીતે વજ્રલેપ બનશે.

तदयोग्यत्वकल्पनाया एवौचित्याच्च ।

नापि भेदविशेषस्तथा, प्रतियोग्यननुगमेन तदननुगमादखण्डभेदस्य चासिद्धेरिति नानुगतरूपेण योग्यतास्तीति परास्तम् ।

भानुमती

कत्वं प्रति विनिगमनाविरहादिदोषग्रस्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया **तदयोग्यत्वकल्पनायाः** = निर्विकल्पकस्य मनोऽयोग्यत्वकल्पनाया **एव** लाघवेन **औचित्याच्च** ।

न च ज्ञानेच्छादेर्व्यक्तिजातिविशेषस्य मनोयोग्यतानवच्छेदकत्वे **अपि भेदविशेषः** = इन्द्रियाऽयोग्यप्रतियोगिकभेदो मनोऽयोग्यप्रतियोगिकभेदो वा **तथा** = इन्द्रियायोग्यतावच्छेदको मनोग्राह्यतावच्छेदको वेति निर्विकल्पके तादृशभेदाविरहेण न तदध्यक्षप्रसङ्गः, तथा तादृशभेदतत्त्वेन ज्ञानस्य मनोग्राह्यत्वासिद्धौ स्वतो ग्राह्यता बाधितेति परप्रकाशवादिभिः **वाच्यम्, प्रतियोग्यननुगमेन** = योग्यतावच्छेदकीभूतभेदविशेषप्रतियोगिषु अनुगतसङ्ग्राहकधर्मस्याभावेन **तदननुगमात्** = योग्यतावच्छेदकीभूतभेदविशेषस्यानानुगमात्, प्रतियोगिभेदेनाऽभावभेदात् । अनुगतयोग्यतावच्छेदकधर्मानिर्णयेन मनोयोग्यताऽप्यनिर्णीतेश्चेता । **न च** सविकल्पकभेद-सुखभेद-दुःखभेदेच्छाभेद-द्वेषभेद-जीवनयोनियत्नेतरयत्नभेदकूटत्वावच्छेदप्रतियोगिताकभेदस्यैकस्यैवानुगतरूप मनोयोग्यतावच्छेदकत्वाक्षायं दोष इति **वाच्यम्,** तादृशस्य **अखण्डभेदस्य च** सिद्धत्वेऽपि तत्र कारणतावच्छेदकत्वस्य **असिद्धेः,** अखण्डाभावत्वेन हेतुत्वे तृणारणिमणिस्थलेऽपि तत्तद्व्यक्तेर्हेतुत्वेन कार्यकारणभावभङ्गापातादिति व्यक्तमन्यत्र । **इति** हेतोः **नानुगतरूपेण योग्यता** = मनोग्राह्यता अस्तीति ज्ञाने परतो ग्राह्यत्वस्य बाधात् स्वतो ग्राह्यत्वस्य सिद्धेरिति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनामाशयः ।

केचित्तु - अखण्डभेदस्येति तदव्यक्तित्वेन मनोयोग्यतावच्छेदकत्वं भेदविशेषस्य तदा स्याद् यदि भेदोऽखण्ड एव प्रतियोग्यघटितस्वरूपः कश्चित् स्यात् । न चैतम्, अभातमानस्य सप्रतियोगिकत्वव्याप्तेरिति व्याख्यानयन्ति। **तच्चिन्त्यम्** ।

उपलक्षणात्मकेन लौकिकविषयतायाऽनुगतेन लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेनेन्द्रियायोग्यतायाः प्रागुपदर्शितत्वेन निरुक्तमीमांसकमतं **परास्तमिति** नैयायिकाशयः ।

ननु योग्यात्मविशेषगुणत्वात् ज्ञानत्वात् ज्ञानं प्रत्यक्षमेवेति व्याप्तेर्वितेरवश्यवेद्यत्वेन स्वप्रकाशत्वमिति **चेत् ? न,** व्याप्तेरसिद्धेः, परप्रकाशकत्वेऽनवस्थानात्, स्वप्रकाशे कारणानुपपत्तेः, संज्ञेकृष्टमेव प्रत्यक्षं तदविषयजन्यमेव प्रत्यक्षमिति व्याप्तेश्च, अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्ति-व्याप्त्योर्विनिगमकं, कारणसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धात् कार्यानुत्पादे कारणत्वमप्रत्यूहम्, क्लृप्तकारणं विना कार्योत्पादे कारणताभङ्गः कार्यानुत्पादश्चेति व्यक्तं **तत्त्वचिन्तामणौ** (त.चिं.प्र.खं.पृ.७९९) ।

नापि भे० । —> 'જે જે પદાર્થો ઈન્દ્રિયથી અગ્રાહ્ય છે તે તે પદાર્થોનો ભેદ ઈન્દ્રિયયોગ્યતાઅવચ્છેદક બની શકે છે અથવા જે જે પદાર્થો મનથી ગ્રાહ્ય નથી તે તે પદાર્થોના ભેદને મનોગ્રાહ્યતાઅવચ્છેદક માની શકાય છે. તે ભેદ જ્ઞાનનાં પણ રહેવાથી જ્ઞાન મનોગ્રાહ્ય બની જશે. તેથી જ્ઞાનમાં સ્વતોગ્રાહ્યતા બાધિત થશે.' <— આવું નૈયાયિક કથન પણ અસંગત હોવાનું કારણ એ છે કે જે પદાર્થો ઈન્દ્રિયથી કે મનથી અગ્રાહ્ય છે તે બધામાં કોઈ અનુગત ધર્મ રહેતો નથી જેને પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બનાવીને કોઈ ભેદવિશેષ નિશ્ચિત થઈ શકે પ્રતિયોગી અનનુગત હોવાથી તત્પ્રતિયોગિક ભેદ પણ અનનુગત બનશે. આથી અનનુગત ભેદનો ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપે કે મનોયોગ્યતાઅવચ્છેદકરૂપે સ્વીકાર નહિ કરી શકાય. તથા મનથી અગ્રાહ્ય બધા પદાર્થો અનનુગત હોવાથી તે બધાના એક અખંડ ભેદરૂપે પણ ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનકારણતાને સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આમ કોઈ અનુગતસ્વરૂપે ઈન્દ્રિયયોગ્યતા કે મનોયોગ્યતા જ્ઞાનમાં સિદ્ધ થઈ શકતી ન હોવાથી જ્ઞાનને ઈન્દ્રિયયોગ્ય કે મનોયોગ્ય માનવું ઉચિત નથી. આમ જ્ઞાનમાં પરતો ગ્રાહ્યતા બાધિત થવાથી સ્વતો ગ્રાહ્યતા સિદ્ધ થાય છે - આવું ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદી મીમાંસકોનું કહેવું છે. (અવાન્તર પૂર્વપક્ષ સમાપ્ત)

परास्तम् । પરંતુ આ બધું કહેવામાં ગોળીબાર કરવા જેવું છે, કારણ કે પરપ્રકાશવાદી નૈયાયિક ઈન્દ્રિયયોગ્યતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપે લૌકિક પ્રત્યક્ષવિષયતાનો જ સ્વીકાર કરે છે, જે લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતાત્વરૂપે અનુગત હોવાથી તેમાં યોગ્યતાઅવચ્છેદકતા સંભવિત છે. માટે અનનુગમ દોષને અવકાશ નથી. તથા અયોગ્યમાં લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા રહેતી ન હોવાથી અવચ્છેદકતા અતિરિક્ત વૃત્તિ પણ નહિ બને. આથી સ્વપ્રકાશની સિદ્ધિમાં કોઈ બાધક દોષ નથી.

❀ અનવસ્થાદિ ઉભયપક્ષે તુલ્ય - નૈયાયિક ❀

પરપ્ર० । અહીં ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદીની નૈયાયિક સામે એવી દલિલ છે કે —> જ્ઞાનને જ્ઞાનાન્તરથી પ્રકાશ્ય માનવામાં આવે તો

परप्रकाशेऽनवस्थानात् स्वप्रकाशसिद्धिरिति न युक्तम्, स्वप्रकाशत्वस्यापि परिशेषानुमेयतया तदनुमितिस्वप्रकाशतायाऽप्यनुमान्तरलभ्यतयाऽनवस्थासाम्यात्, विषयान्तरसञ्चारादिना प्रतिबन्धेन तद्भङ्गस्याऽप्युभयत्र साम्यात् ।

किञ्चानुमित्यादौ साङ्कर्यान्न प्रत्यक्षत्वम् ।

भानुमती

परप्रकाशे = ज्ञानस्य परप्रकाशत्वाभ्युपगमे 'अयं घट' इत्याकारकस्य प्रथमज्ञानस्य 'घटमहं जानामी'त्याकारकेन द्वितीयज्ञानेन प्रकाश्यत्वे द्वितीयस्य च तृतीयेन, तृतीयस्य च चतुर्थेनेत्येवं क्रमेण सर्वेषामेव पूर्वज्ञानानां स्वोत्तरवर्तिज्ञानप्रकाश्यत्वे **अनवस्थानात्** = प्रकाशकज्ञानाऽविरामात् परतः प्रकाशबाधात् स्वविषयत्वे ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव तन्त्रत्वात् **स्वप्रकाशसिद्धिरिति** त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिमतं न **युक्तम्** ।

परतः प्रकाशवादी तदयुक्तत्वमेवावेदयति —> **स्वप्रकाशत्वस्याऽपि** ज्ञाननिष्ठस्य स्वसंवेदनवादीभ्यः स्वतो ग्राह्यत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा तद्विवादानुत्थानात् । ततः परिशेषन्यायेन ज्ञाननिष्ठं स्वप्रकाशत्वमनुमेयमेव । इत्थं स्वप्रकाशत्वस्यापि **परिशेषानुमेयतया** तत्सिद्धिकृतेऽनुमितिरभ्युपगन्तव्या । तदनुमितिस्वप्रकाशतायाः अपि स्वतोऽग्राह्यत्वेन **अनुमान्तरलभ्यतया** = स्वेतरानुमितिसाध्यतया **अनवस्थासाम्यात्** । इत्थं ज्ञानस्य ज्ञानगतस्वप्रकाशत्वस्य वा परतो ग्राह्यत्वपक्षे समानमेवानवस्थानम् । **न च** विषयान्तरसञ्चारस्य स्वप्रकाशत्वसाध्यकानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वाज्ज्ञाताऽनिष्ठितेप्रसङ्ग इति **वाच्यम्,** ज्ञानस्य परप्रकाशत्वपक्षेऽपि **विषयान्तरसञ्चारादिना** = बहिर्विषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसमवधानलक्षणविषयान्तरसञ्चार-कामेनीजिज्ञासादिना ज्ञानगोचरज्ञानस्य **प्रतिबन्धेन तद्भङ्गस्यापि** = अनवस्थानप्रच्यवस्यापि **उभयत्र** स्वप्रकाश-परप्रकाशपक्षद्वये **साम्यात्** । ततश्च न ज्ञानस्य परप्रकाशत्ववादेन उपालब्धुमर्हन्ति, आक्षेपपरिहारयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तदुक्तं **कुमारिलभट्टेन श्लोकवार्तिके** —> यच्चोभयोः समो दोषः परिहारस्तयोः समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे।। इदमेवोक्तं **तत्त्वचिन्तामणौ** —> अपि च परप्रकाशेऽनवस्थानात् परिशेषानुमानेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम् । तथा च स्वप्रकाशत्वानुमितेरपि स्वप्रकाशत्वमनुमित्यन्तरगम्यम् । एवं तस्यापीत्यनवस्था स्वप्रकाशत्वानुमितिपरम्पराद्वारा तदापि स्यात् । विषयान्तरसञ्चारस्य प्रतिबन्धकत्वं यावत्तज्ज्ञासं वा स्वप्रकाशत्वानुमितीरिति यदि, तुल्यं परप्रकाशत्वेऽपि । **न च** ज्ञानं स्वप्रकाशमित्यनुमित्या स्वप्रकाशत्वमपि सामान्यप्रत्यासत्त्या विषयीकृतमिति **वाच्यम्,** परतः पक्षेऽपि तुल्यत्वात्, त्वया तदनभ्युपगमाच्च <— (त.चिं.प्र.ख. पृ.८००) इति ।

ननु स्वप्रकाशमते नानवस्था, स्वप्रकाशत्वानुमितेः स्वप्रकाशत्वानुमितावपि क्षतेरभावात् । वस्तुतस्तु स्वप्रकाशत्वपक्षे साऽनुमितिरिति स्वमिव स्वविषयत्वमपि विषयीकरोत्येवेति तस्य स्वप्रकाशत्वं तद्गोचर इत्याशङ्कायां परप्रकाशवाद्याह —> **किञ्चेति । अनुमित्यादौ साङ्कर्यात्** = अव्याप्यवृत्तित्वात् **न प्रत्यक्षत्वं** जातिस्वरूपं स्यात् ।

પ્રથમ જ્ઞાનને દ્વિતીય જ્ઞાનથી, દ્વિતીય જ્ઞાનને તૃતીય જ્ઞાનથી, તૃતીય જ્ઞાનને ચોથા જ્ઞાનથી આ ક્રમથી પ્રત્યેક જ્ઞાનને સ્વોત્તરવર્તી જ્ઞાનથી પ્રકાશ્ય માનવામાં અનવસ્થિત જ્ઞાનની કલ્પના કરવી પડશે, જે મહાગૌરવગ્રસ્ત હોવાથી માન્ય નહિ બની શકે. આમ જ્ઞાનને પરતઃ પ્રકાશ્ય માનવામાં અનવસ્થા દોષ હોવાથી પરિશેષન્યાયથી જ્ઞાનને સ્વતઃ પ્રકાશ્ય માનવું પડશે. આથી સ્વપ્રકાશસિદ્ધિ અમને સુલભ છે. <—

સ્વપ્ર० । આની સામે નૈયાયિકનો જડબાતોડ જવાબ એવો છે કે - આ અનવસ્થા દોષ તો જ્ઞાનને સ્વતઃ પ્રકાશ્ય માનવામાં પણ અનિવાર્ય છે. તે આ રીતે - જ્ઞાનસ્વપ્રકાશત્વવાદીના મતમાં જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોવા છતાં જ્ઞાનનું સ્વપ્રકાશત્વ તો અનુમાનવેદ્ય જ છે, તે સ્વતઃ પ્રકાશ્ય નથી, કારણ કે તેવું હોય તો તો અત્યાર સુધી આ વાતનો ફેંસલો જ્ઞાને પોતે જ ક્યારનો આપી દીધો હોત. જ્ઞાનગત સ્વપ્રકાશત્વ જે અનુમાન દ્વારા વેદ્ય છે તે અનુમાન પણ જ્ઞાનાત્મક હોવાથી તેનું સ્વપ્રકાશત્વ પણ અનુમાનાન્તરથી વેદ્ય માનવું પડશે. આથી જ્ઞાનસ્વપ્રકાશમતમાં પણ સ્વપ્રકાશત્વના અનવસ્થિત = અનવસ્થાદોષગ્રસ્ત અનુમાનની કલ્પનાનું ગૌરવ તો દુર્વાર જ બનશે. એનો કોઈ છેડો નહિ આવે. જો સ્વપ્રકાશવાદી એમ કહે કે —> 'જે વિષયના જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશત્વ અનુમેય છે તે જ્ઞાનના સ્વપ્રકાશત્વાનુમાનની પરંપરા બહુ આગળ ચાલે તેવી શક્યતા નથી, કારણ કે વિષયાન્તરમાં મનનો સંચાર = પ્રવૃત્તિ થવાથી તે અનુમાનપરમ્પરા અટકી જશે. તેથી અનવસ્થા દોષને અવકાશ નહિ રહે.' <— તો આ રીતે અનવસ્થા દોષનો પરિહાર જ્ઞાનને જ્ઞાનાન્તરથી વેદ્ય માનનારા વિદ્વાનોના પક્ષમાં પણ ઘટી શકશે. તેથી જ્ઞાનપરપ્રકાશપક્ષની ઉપેક્ષા કરી નહિ શકાય.

❀ प्रत्यक्षत्वमां जातिस्वरूपताभंग - नैयायिक ❀

પૂર્વપક્ષ (ભાનુ) :- किञ्च० । વળી, બીજી વાત એ છે કે જ્ઞાનસ્વપ્રકાશપક્ષમાં દરેક જ્ઞાન સ્વપ્રકાશાત્મક હોય છે. તેથી અનુમિતિ વગેરે જ્ઞાન પણ સ્વપ્રકાશ હોવાથી તે પોતાના સ્વરૂપને અને પોતાના આશ્રયને વિષય કરશે. તદનુસાર ધૂમમાં અગ્નિવ્યાપ્તિ અને પર્વતમાં ધૂમસંબંધના જ્ઞાનથી અથવા પર્વતમાં અગ્નિવ્યાપ્યધૂમના પરામર્શથી પર્વતમાં જે અગ્નિસાધ્યક અનુમિતિ થશે તે 'पर्वतेऽग्निं

न च स्वविषयत्वे ज्ञानानपेक्षत्वं तत्त्वं न तु जातिरिति वाच्यम्, एकत्र ज्ञानापेक्षानपेक्षयोर्विरोधात् । न च भ्रमस्य यथा धर्मविषयकत्वावच्छेदेन दोषापेक्षा धर्मिविषयकत्वावच्छेदेन च तदनपेक्षा तथाऽनुमित्यादौ वह्न्यादिविषयतावच्छेदेन

भानुमती

तथाहि त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिमते वह्निव्याप्तिज्ञानात् पर्वते धूमसम्बन्धज्ञानाच्च यदुत पर्वते वह्निव्याप्यधूमपरामर्शात् जायमानायाः 'पर्वते वह्निं, वह्निमत्त्वेन पर्वतं, वह्निमत्पर्वतं वाऽनुमिनोमी'त्याकारायाः अनुमितेः पर्वतानलसंसर्गांशे परोक्षत्वेऽपि स्व-स्वाश्रयांशे प्रत्यक्षत्वमेव तत्र व्याप्तिज्ञानादेरनुपयोगादनुमितित्वाऽसम्भवात् । ततश्च प्रत्यक्षत्वस्य तत्राऽव्याप्यवृत्तित्वेन जातित्वं न भवितुमर्हतीति, जातेर्व्याप्यवृत्तित्वानियमात् । इत्थं त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनये प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वोच्छेदापत्तेरपि बाधकेति नैयायिकाशयः ।

साङ्कर्यादित्यस्य व्याख्याने **केचित्तु** —> अत्र साङ्कर्यलक्षणे परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्ये सतीत्यत्राभावाधिकरणत्वं न निरवच्छेन्नं प्रविष्टमित्यभिप्रेत्येदम्, अन्यथाऽनुमितित्वाद्यभाववति घटादिप्रत्यक्षे प्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वेऽपि निरवच्छेन्नप्रत्यक्षत्वाभावाधिकरणत्ववति ज्ञानसामान्याभिन्नेऽनुमितित्वादेरसत्त्वेन परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्याऽसम्भवेन साङ्कर्यं न स्यात्, स्वप्रकाशवादिमते ज्ञानमात्रस्यैव स्वांशे प्रत्यक्षत्वेन निरवच्छेन्नप्रत्यक्षत्वाभाववत्त्वस्य ज्ञानमात्रेऽभावादिति **विवृण्वन्ति । तच्चिन्त्यम् ।**

न च प्रत्यक्षत्वस्य जात्यनात्मकत्वे इष्टापत्तिरेव, यतः **स्वविषयत्वे** = स्वनिरूपितविषयतायां **ज्ञानानपेक्षत्वं** = स्वज्ञाननिरपेक्षज्ञानत्वं **तत्त्वं** = प्रत्यक्षत्वम्, **न तु जातिः** = जात्यात्मकम्, अनुमितेः साध्यविषयत्वे हेतुव्यापकतया साध्यज्ञानस्यापेक्षितत्वेनाऽप्रत्यक्षत्वम्, शाब्दबोधस्यापि पदार्थविषयत्वे पदजन्यपदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वे परोक्षत्वम्, प्रत्यक्षस्यार्थविषयत्वे नार्थज्ञानस्यापेक्षा किन्तु तेन सहेन्द्रियसन्निकर्षस्यैवेति प्रत्यक्षत्वमिति स्वसंवेदनवादिभिः **वाच्यम्,** प्रत्यक्षत्वस्य स्वविषयत्वे स्वज्ञाननिरपेक्षज्ञानत्वे अनुमित्यादेरग्न्यादिविषयत्वे धूमादिव्यापकतयाऽग्न्यादिज्ञानसापेक्षत्वेऽपि स्व-स्वाश्रयविषयतायां तज्ज्ञाननिरपेक्षत्वमापद्येताम् । न चेष्टापत्तिरापीति वक्तव्यम्, **एकत्र** ज्ञाने **ज्ञानापेक्षाऽनपेक्षयोः विरोधात्** । न ह्येकत्र स्वज्ञानसापेक्षत्वस्वज्ञाननिरपेक्षत्वे मिथोऽविरुद्धे इति प्रेक्षते प्रेक्षावान् ।

न च 'इदं रजतमि'ति **भ्रमस्य यथा धर्मविषयकत्वावच्छेदेन** = रजतत्वविषयकत्वांशे **दोषापेक्षा** = चाकचिक्यादिदोषापेक्षा **धर्मिविषयकत्वावच्छेदेन** = इदंविषयकत्वांशे **च तदनपेक्षा** = चाकचिक्यादिदोषानपेक्षा इत्यस्य प्रसिद्धत्वेन तत्रैकत्र दोषापेक्षाऽनपेक्षयोस्समावेशः स्वीक्रियते **तथा** = तद्वदेव **अनुमित्यादौ वह्न्या-**

अनुमिनोमि, अग्निमत्त्वेन पर्वतं अग्निमत्पर्वतं वा अनुमिनोमि' ईत्याकारक थशे. आ अनुमिति अग्नि-पर्वतना संबंध अंशमां अनुमिति स्वरूप अने अनुमिति तथा अनुमाता = अनुमितिआश्रय अंशमां प्रत्यक्षात्मक हशे; कारण के अनुमिति अथवा अनुमातानुं भान व्याप्ति आदिना ज्ञान विना उत्पन्न थवाथी ते अंशमां ते अनुमितिस्वरूप न होई शके. फलतः अनुमिति आदिमां प्रत्यक्षत्व सांकर्यग्रस्त = अव्याप्यवृत्ति थई जवाथी प्रत्यक्षत्वमां जातिरूपता बाधित थशे.

' न च स्व० । जो स्वप्रकाशवादी तरफथी एम कहेवामां आवे के —> 'प्रत्यक्षत्व जाति स्वरूप नथी परंतु स्वविषयत्वमां स्वज्ञाननिरपेक्षज्ञानत्वस्वरूप छे. अर्थात् जे ज्ञान जे वस्तुने विषय करवामां ते वस्तुना ज्ञाननी अपेक्षा न राखे ते ज्ञान ते वस्तुनुं प्रत्यक्षात्मक ज्ञान छे. साध्यने पोतानो विषय करवा माटे अनुमितिने हेतुव्यापकरूपे साध्यज्ञाननी अपेक्षा होय छे. पदार्थने पोतानो विषय करवा माटे शाब्दबोधने पदजन्य पदार्थोपस्थितिनी अपेक्षा होय छे. तेथी अनुमिति आदिमां प्रत्यक्षरूपता होती नथी. ज्यारे प्रत्यक्ष अर्थने पोतानो विषय करवा माटे प्रत्यक्षने तेना ज्ञाननी अपेक्षा नथी, परंतु अर्थनी साथे ईन्द्रियसन्निकर्षनी अपेक्षा होय छे. आथी ते प्रत्यक्षना उपरोकत लक्षणथी संगृहीत थई जशे. माटे प्रत्यक्षत्वने जातिरूप मानवानी जरूर नथी. प्रत्यक्षत्व जातिस्वरूप न बने तो पण कोई दोष नथी.' <— तो ते बराबर नथी. आनुं कारण ए छे के प्रत्यक्षत्वने जो 'स्वविषयत्वमां स्वज्ञाननिरपेक्षत्वस्वरूप' मानवामां आवे तो अग्नि वगेरे अंशमां अनुमिति आदि प्रत्यक्षात्मक होवाथी तेने स्वविषयत्वमां स्वज्ञानसापेक्ष मानवी पडशे. तथा स्व अने स्वाश्रय अंशमां प्रत्यक्षात्मक होवाथी तेने स्वविषयत्वमां स्वज्ञानानपेक्ष पण मानवी पडशे. स्वज्ञानसापेक्षत्व अने स्वज्ञाननिरपेक्षत्व - बन्ने धर्म परस्पर विरोधी होवाथी एक ज ज्ञानमां ते बन्नेनो समावेश शक्य नथी.

❀ भ्रममां दोषनिरपेक्षता अमान्य - नैयायिक ❀

न च भ्र० । जो स्वप्रकाशवादी तरफथी एम कहेवामां आवे के —> जेम 'इदं रजतं' भ्रमस्थलमां एक ज ज्ञान धर्म अंशमां भ्रमरूप अने धर्मी अंशमां अभ्रमस्वरूप होय छे. तेथी तेमां धर्मविषयकत्वावच्छेदेन = धर्मविषयकत्वअंशमां चळकाट वगेरे दोषनी अपेक्षा तथा धर्मिविषयकत्वावच्छेदेन = धर्मिविषयकत्व अंशमां दोषनी अनपेक्षा मनाय छे, तेम अनुमितिमां पण वह्निविषयकत्वावच्छेदेन = साध्यविषयकत्वअंशमां साध्यादिज्ञानसापेक्षत्व अने स्व (= अनुमिति) विषयकत्वावच्छेदेन साध्यादिज्ञाननिरपेक्षत्व मानी शकाय छे. आथी अनुमितिने साध्यांशमां परोक्ष अने स्वांशमां प्रत्यक्ष कहेवामां कोई दोष नथी. <— तो तेना समाधानमां प्रकाशवादी एम

परोक्षत्वं स्वविषयतावच्छेदेन च प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम्, दोषापेक्षे भ्रमे तदनपेक्षाऽनभ्युपगमात् धर्म्यंशे स्वभावादेवाऽभ्रमत्वात्।

किञ्च, ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं यद्विषयत्वं तदवच्छेदेन तस्य प्रत्यक्षत्वमिति स्वविषयकत्वेन न प्रत्यक्षत्वम्, ज्ञानसामान्यसामग्राः ज्ञानत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात्, विशेषसामग्राश्च तस्यातिप्रसक्ततयैवा-

---

भानुमती

दिविषयतावच्छेदेन = साध्यादिविषयतांशे **ज्ञानापेक्षा** = हेतुव्यापकत्वादिना साध्यादिज्ञानापेक्षा **स्वविषयत्वावच्छेदेन** अग्नौमेत्याद्यात्मकस्व-स्वाश्रयनिष्ठविषयतांशे **न सा** साध्यादिज्ञानापेक्षा इति एकस्यैवाग्नौमित्यादेः **वह्न्यादिविषयतावच्छेदेन** = साध्यादिविषयतायां **परोक्षत्वं** = प्रत्यक्षानात्मकत्वं **स्वविषयतावच्छेदेन** = अग्नौमित्यादिलक्षण स्व-स्वाश्रयनिष्ठविषयतायां **च प्रत्यक्षत्वं** निरबाधमिति त्रिपुटीप्रत्यक्षत्वादिभिः **वाच्यम्, दोषापेक्षे** = चाक्षुषत्वादिलक्षणदोषजन्ये 'इदं रजतमि'त्यादौ भ्रमे **तदनपेक्षानभ्युपगमात्** = दोषाऽजन्यत्वानङ्गीकारात्। **न च** भ्रमस्य धर्म्यंशे दोषाजन्यत्वानुपगमे कथं तस्य धर्म्यंशेऽभ्रमत्वमिति **शङ्कनीयम्, धर्म्यंशे** = विशेष्यांशे **स्वभावादेव** तस्य **अभ्रमत्वात्** = भ्रमानात्मकत्वात्। अत एव सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति गीयते। तदुक्तमेकेषां मतेन **प्रकाशकृता रुचिदत्तमिश्रेण** —> एकस्मिन्नेव कार्ये एकस्यैव कारणस्यापेक्षानपेक्षयोर्विरोधस्य ब्रह्मणाऽपि दुरपह्नेयत्वात्। भ्रमे च धर्म्यंशेऽपि दोषादिकारणस्याऽपेक्षणात्। न चैवं धर्म्यंशेऽपि भ्रमत्वापत्तेः। न हि तदंशे दोषानपेक्षणाद्भ्रमत्वम्, किन्तु स्वभावादित्येके <— (त.चिं.प्र.प्र.खं.पृ.૯૧૨) इति। तदुक्तं **तत्त्वचिन्तामणावपि** —> किञ्चाग्नौमित्यादौ जातिसङ्करान्न प्रत्यक्षत्वम्। न च ज्ञानसापेक्षं मनो जनकमित्यग्नौमितीतिविषयवदात्मनेऽपि न तत्प्रत्यक्षम्। तस्य स्वातिषयत्वे ज्ञानानपेक्षेति **चेत् ? न**, ज्ञानं ज्ञानजन्यं, तच्च स्वातिषये स्वात्मन्येकमेवेति कथं तदपेक्षं तदनपेक्षञ्च ? विरुद्धत्वात्। न च ज्ञानाभिन्नविषयत्वं सापेक्षं (? क्षत्वं), तथात्वे बहिरर्थानं प्रत्यक्षं न स्यात् <— (त.चिं.प्र.ख.पृ.૮૦૦) इति। प्रत्यक्षं न स्यादिति विषयत्वे ज्ञानाभिन्ने परज्ञानानपेक्षत्वं ज्ञाने धर्मीणे तदपेक्षत्वमिति प्रत्यक्षत्वं न स्यादिति <— **तत्त्वचिन्तामण्यालोककारः जयदेवमिश्रः**।

परप्रकाशवादी स्वप्रकाशपक्षे दोषान्तरमाह —> **किञ्चेति**। **ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं** = ज्ञानानिरूपितायाः कार्यतायाः अवच्छेदकं यतोऽनेन **यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं** = ज्ञानविशेषसामग्र्या जन्यतावच्छेदकं **यद्विषयत्वं** = यद्विषयकत्वं = प्रत्यक्षीयघटादिविषयकत्वं यत्र ज्ञानेऽस्ति **तदवच्छेदेन** = प्रत्यक्षीयघटादिविषयकत्वावच्छेदेन तस्य ज्ञानस्य **प्रत्यक्षत्वं** इति नियमः। तथाहि व्याप्तिज्ञान-पक्षज्ञान-साक्षात्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकानि क्रमेणाग्नौमितित्व-शाब्दत्वोपमितित्वानि, तादृशत्वे सति घटचक्षुःसंयोगादिज्ञानसामग्रीजन्यतावच्छेदकं यद् घटादिविषयकत्वं तत् घटचाक्षुषेऽस्ति। अतो घटादिविषयकत्वावच्छेदेन घटचाक्षुषस्य प्रत्यक्षत्वं सम्भवति। इत्थमुपदर्शितानियमस्य प्रामाणिकत्वं **इति** हेतोः 'घटमहं जानामि'इति ज्ञानस्य **स्वविषयकत्वेन** = स्वात्मकप्रत्यक्षविषयकत्वावच्छेदेन **न प्रत्यक्षत्वं**, स्वात्मकप्रत्यक्षविषयकत्वस्य ज्ञानजन्यतावच्छेदकाभिन्नत्वे सति यत्किञ्चिज्ज्ञानसामग्रीजन्यतावच्छेदकत्वानतिरेकात्। तदेव भावयति —> **ज्ञानसामान्यसामग्राः ज्ञानत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात्**। यद्यपि स्वप्रकाशवादिमते स्वात्मकविषयकत्वं ज्ञानसामान्यसामग्रीजन्यताया अव्यूनानतिरिक्तं तथापि लघुधर्मसत्त्वे गुरोरनवच्छेदकत्वनियमेन स्वात्मकविषयकत्वापेक्षया लघुनो ज्ञानत्वस्य तथात्वमुक्तमित्यवधेयम्। **विशेषसामग्र्याश्च तस्य** = स्वातिषयकत्वस्य सर्वज्ञानसाधारण्येन **अतिप्रसक्ततया** = ज्ञानविशेषातिरिक्तवृत्तितया

કહે છે કે ભ્રમ દોષસાપેક્ષ જ હોય છે. ધર્મી અંશમાં તે પ્રમાત્મક = અભ્રમસ્વરૂપ હોય છે, તેનું કારણ તે અંશમાં દોષનિરપેક્ષતા નથી, પણ પોતાનો સ્વભાવ કારણ છે. 'દરેક જ્ઞાન ધર્મી અંશમાં અભ્રાન્ત હોય છે' આ જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ છે. ભ્રમમાં અવચ્છેદકભેદથી દોષસાપેક્ષતા અને દોષનિરપેક્ષતાનો સમાવેશ અપ્રામાણિક હોવાથી તે દૃષ્ટાન્તના બળથી અનુમિતિ વગેરેમાં જ્ઞાનસાપેક્ષતા અને જ્ઞાનનિરપેક્ષતાના સમાવેશનું સમર્થન નહિ કરી શકાય.

❀ જ્ઞાનસામગ્રીજન્યતાઅવચ્છેદક માત્ર જ્ઞાનત્વ - પરપ્રકાશવાદી ❀

કિઞ્ચ જ્ઞા૦ જ્ઞાનને સ્વાંશમાં પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ માનવામાં હજુ એક દોષ આ રીતે આવે છે કે - જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક અને યત્કિંચિત્ જ્ઞાન સામગ્રીનું જન્યતાઅવચ્છેદક યદ્વિષયકત્વ જે જ્ઞાનમાં રહેશે તે જ્ઞાન તે અંશમાં પ્રત્યક્ષ હોય છે - આ પ્રસિદ્ધ નિયમ છે. જેમ કે ઘટચક્ષુસન્નિકર્ષ પછી થનાર જ્ઞાનમાં જ્ઞાનજન્યતાનું અનવચ્છેદક અને ઘટચાક્ષુષસ્વરૂપ યત્કિંચિત્ જ્ઞાનની ઘટચક્ષુસંયોગપ્રત્યાસત્તિસ્વરૂપ સામગ્રીનું જન્યતાઅવચ્છેદક ઘટવિષયકત્વ રહે છે. તેથી તે જ્ઞાન ઘટઅંશમાં પ્રત્યક્ષાત્મક કહેવાય છે. પરંતુ 'ઘટમહં જાનામિ' ઈત્યાકારક ઘટપ્રત્યક્ષમાં વિદ્યમાન જ્ઞાનવિષયકત્વ જ્ઞાનસામાન્યની સામગ્રીનું જ જન્યતાઅવચ્છેદક બને છે, કારણ

नवच्छेदकत्वादित्याहुः ।

अथ वित्तेरवश्यवेद्यत्वात् स्वप्रकाशत्वं नो चेत् ? या वित्तिर्न वेद्यते तदधीनसत्त्वस्य विषयपर्यन्तस्यासत्त्वं स्यादिति चेत् ? न, सर्वासां वित्तीनां ज्ञानज्ञानत्वेनाऽवश्यवेद्यत्वादिति चेत् ?

भानुमती

एव अनवच्छेदकत्वात् = अवच्छेदकत्वासम्भवात्, अनुगतातिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकत्वनियमात् इत्याहुः **जयदेवप्रभृतयः** । तदुक्तं **तत्त्वचिन्तामण्यालोके जयदेवमिश्रेण** —> यद्यपि तद्विषयत्वात्तच्छेदेन ज्ञानाऽजन्यत्वमित्युक्तौ न कश्चिद्दोषप्रसङ्गः तथापि स्वविषयत्वेन न प्रत्यक्षत्वं तस्य सकलसाधारण्येनाऽव्यावर्तकतया क्वचिदपि जन्यतानवच्छेदकत्वात् सामान्यसामग्र्यां ज्ञानत्वस्यैवाऽवच्छेदकत्वात् विशेषसामग्र्यां स्वविषयत्वस्य सर्वज्ञानसाधारण्येनाऽतिप्रसक्तत्वेनाऽनवच्छेदकत्वात् (त.चिं.आ.प्र.ख.पृ. ८०४) इति ।

अथान्यस्याऽन्यविषयत्वे । सन्निकर्षादेर्नियामकः स्वविषयत्वे किं तेन ? अनतिप्रसङ्गात्, सन्निकर्षस्यानानुगमाच्च, व्यवहारे शक्तत्वं विषयत्वमभेदे सन्निकर्षं विनापीति **चेत् ? न,** अन्यत्र प्रत्यक्षमात्रे सन्निकर्षस्य हेतुत्वात्, अन्यथाऽननुगमापत्तेरिति (त.चिं.प्र.ख.पृ.८०१) **तत्त्वचिन्तामणिकारः** ।

त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी पुनः शङ्कते —> **अथे**ति चेदित्यनेनास्यान्वयः । **वित्तेः** = ज्ञानत्वावच्छेन्नस्य **अवश्यवेद्यत्वात्** = नियमेन ज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् ज्ञानमात्रस्य **स्वप्रकाशत्वं नो चेत् ? या वित्तिः न वेद्यते** सा प्रमाणाभावादसतीति **तदधीनसत्त्वस्य** तत्पूर्वज्ञानस्याऽपि प्रमाणाभावेनाऽसत्त्वं स्यात् तदसत्त्वेन तत्सत्त्वाधीनसत्त्वस्य तत्पूर्वज्ञानस्यापि प्रमाणाभावेनासत्त्वं स्यात् । इत्थं पूर्वपूर्वज्ञानादेः **विषयपर्यन्तस्य** अन्ततो गत्वा प्राथमिकज्ञानीयं मौलविषयं यावत् **असत्त्वं स्यादिति** परप्रकाशबाधात् स्वप्रकाशसिद्धेः इति चेत् ?

तत्त्वचिन्तामणिकृन्मतेन दर्शितामाशङ्कामपाकरोति —> **नै**ति । **सर्वासां वित्तीनां** तत्तद्व्यक्तिरूपेणानन्तभेदेऽपि **ज्ञानज्ञानत्वेन** = ज्ञानविषयकज्ञानत्वलक्षणेन सामान्यधर्मेण **अवश्यवेद्यत्वात्** । 'अयं घटः' इति ज्ञानस्य 'घटज्ञानवानहमि'त्यनुव्यवसायवेद्यत्वं, तस्य च घटज्ञानज्ञानवेद्यत्वमित्येवमतिरिक्तकल्पनावैतिथारा सर्वत्र नाभ्युपेयते, किन्तु सर्वेषामेव प्राथमिकघटज्ञानोत्तरवर्तिज्ञानानां ज्ञानविषयकत्वात् ज्ञानविषयकज्ञानत्वात्मकसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या नियमेन वेद्यत्वान्न प्रमाणाभावप्रयुक्ततदसत्त्वापत्तेरिति तत्त्वचिन्तामणिकृदभिप्रायः । **न च** 'घटत्वेन

કે ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદીના મતે સર્વજ્ઞાનવૃત્તિ જ્ઞાનત્વ જ્ઞાનવિશેષસામગ્રીજન્યતાથી અતિપ્રસક્ત = અતિરિક્તવૃત્તિ હોવાથી જ્ઞાનવિશેષસામગ્રીનું જન્યતાઅવચ્છેદક બનતું નથી. આથી જ્ઞાનને સ્વઅંશમાં પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ માનવું સંભવ નથી.

❀ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનવેદ્યત્વનિયમનો ભંગ - નૈયાયિક ❀

अथ वि० । અહીં મીમાંસક મનીષી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે —> 'જ્ઞાનને જ્ઞાનવેદ્ય = જ્ઞાનગ્રાહ્ય = જ્ઞાનપ્રકાશ્ય માનવું આવશ્યક છે. જો આમ માનવામાં ન આવે તો જે જ્ઞાન અવિદિત = અજ્ઞાત રહેશે, તેની સત્તા = વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થઈ નહિ શકે; કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુની સત્તા તેના જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે. ફલતઃ તે જ્ઞાન જે મૂળ વિષયના જ્ઞાનની પરંપરામાં છે તે મૂળ વિષયની સત્તા જ સંકટગ્રસ્ત બની જશે. અર્થાત્ મૂળ વિષયની સત્તા નિશ્ચિત થઈ નહિ શકે, કારણ કે અન્તિમ જ્ઞાન અજ્ઞાત હોવાના લીધે અસત્ બનતાં તેના વિષયભૂત જ્ઞાનની અસત્તા = અવિદ્યમાનતા સિદ્ધ થશે. આ રીતે તે અસત્ હોવાથી તદ્વિષયીભૂત જ્ઞાન અસત્ થતું જશે. અંતે પ્રથમજ્ઞાન અસત્ સિદ્ધ થતાં તેના વિષયની સત્તા = વિદ્યમાનતા લોપાઈ જશે. આથી આ વસ્તુ અત્યંત જરૂરી છે કે - દરેક જ્ઞાન અવશ્ય વેદ્ય = સંવેદ્ય = પ્રકાશ્ય મનાય. જ્ઞાનની જ્ઞાનવેદ્યતાનો આ નિયમ અન્તિમ જ્ઞાન અસત્ ન થઈ જાય તે માટે માનવો જરૂરી છે અને તે નિયમ જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માન્યા વિના ઘટી શકતો નથી. માટે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવું આવશ્યક છે.' <— પરંતુ તેના સમાધાનમાં નૈયાયિક એમ કહે છે કે —>

न. स० । ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે દરેક જ્ઞાનને જ્ઞાનગ્રાહ્ય માનવાથી પણ જ્ઞાનગ્રાહ્યતાની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. આથી જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતા અનાવશ્યક છે. આશય એ છે કે ઘટજ્ઞાનનું (=ઘટવ્યવસાયનું) ભાન ઘટજ્ઞાનવિષયક જ્ઞાનથી (=અનુવ્યવસાયથી) થાય છે. ઘટજ્ઞાનવિષયક જ્ઞાનનું ભાન ઘટજ્ઞાનજ્ઞાનવિષયક જ્ઞાનથી થાય છે. આ રીતે જ્ઞાનની પરંપરા આગળ ચાલશે. પ્રથમજ્ઞાન ઘટવિષયક છે, જ્યારે તેના ઉત્તરવર્તી દરેક જ્ઞાન જ્ઞાનવિષયક છે. 'ઘટજ્ઞાનવાનહં' વગેરે અનુવ્યવસાય જ્ઞાન ઘટજ્ઞાનવિષયક-જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી તેમાં જ્ઞાનવિષયકજ્ઞાનત્વાત્મક સામાન્ય ધર્મનું જ્ઞાન થતાં જ્ઞાનવિષયકજ્ઞાનત્વસ્વરૂપ સામાન્યલક્ષણ પ્રત્યાસત્તિથી અનુવ્યવસાયઉત્તરવર્તી સર્વ જ્ઞાનનું ભાન થઈ જશે. તેથી જ્ઞાનને અવશ્યવેદ્ય માનવાનો નિયમ સંગત થઈ જશે. આમ પરતઃ પ્રકાશના સ્વીકારમાં કોઈ દોષ નથી - આવું તત્ત્વચિંતામણિકાર વગેરેનું મન્તવ્ય છે. (પૃષ્ઠ ૧૪૭ થી શરૂ થયેલ દીર્ઘ પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ)

१अत्रोच्यते —> **'जानामी'ति सार्वलौकिकं ज्ञानं पूर्वापरज्ञानकल्पनागौरवसहकृतं कर्तृ-कर्म-क्रियावगाहि सत् स्वविषयत्वे प्रमाणम् । तदिदमुक्तं सम्मतिटीकाकृता —> एकस्मादेव विषयावभाससिद्धेः किं द्वयकल्पनया ? <-- इति । न च 'जानामी'त्यत्र ज्ञानावभासेऽपि तद्विषयत्वानवभास इति** वाच्यम्, **ज्ञानस्वरूपाया**

भानुमती

जानामी'त्यनुव्यवसायो घटत्वप्रकारकत्वं व्यवसायस्य यथा गृह्णाति न तथा तदीयघटत्वप्रकारकत्वं तदनुव्यवसाय इति कथं सर्वास्तुल्याकारा इति **वाच्यम्,** *घटत्वप्रकारकमाद्यं ज्ञानं तदनुव्यवसायस्तु घटत्वप्रकारकज्ञानज्ञानं यथा तथा तदनुव्यवसायादेरपि घटत्वप्रकारकज्ञानज्ञानज्ञानतया शेषपर्यन्तमेतानुव्यवसायसम्भवात् इति भावः । इदश्च-ऽपेत्य । वस्तुतो घटत्वप्रकारकत्व-प्रकारकत्व-प्रकारकत्व-प्रकारकर्मापि ज्ञानमुत्पद्यत एव । नियमस्तु नास्त्येव तथेति (त.चिं.आ.प्र.खं. पृ.८०१)* **तत्त्वचिन्तामण्यालोककारो जयदेवमिश्रः** ।

ननु ज्ञानसिद्धिकृते ज्ञानान्तरानुसरणेऽनेर्मोक्षापातेरिति **चेत् ? न,** *योगजधर्मप्रत्यासत्त्या सामान्यलक्षणया वा व्यक्तेरज्ञानस्वरूपस्यानुव्यवसायस्यापि स्वविषयत्वाभ्युपगमात् । न च तद्व्यवहारशक्तत्वं तद्विषयत्वम्; तद्विषयत्वेन तद्व्यवहारकारणत्वग्रहे सति तच्छक्तत्वज्ञानं तच्छक्तत्वञ्च तद्विषयत्वमित्यन्योन्याश्रयात्, कारणत्वग्रहं विना शक्तेरग्रहात्, त्वन्मतेऽपि रजतज्ञानस्य शुक्तिर्विषयत्वापतेश्चेत्यादिकं पूर्वपक्षीभूत***तत्त्वचिन्तामणिकार***मतं तत्रैव द्रष्टव्यम् (त.चिं.प्र.खं.पृ.८०२) ।*

स्वप्रकाशवादिनः स्याद्वादिनः प्रत्युत्तरयन्ति —> ***अत्रोच्यते*** *इति । **'जानामी'**ति तावत् **सार्वलौकिकं** वादि-प्रतिवाद्युभयसम्मतं* **ज्ञानम् । न च** *'इदमि'ति व्यवसायः तदुत्तरं 'जानामी'त्यनुव्यवसायो मानस इति ज्ञानद्वय-कल्पनं* **युक्तम्,** *स्वप्रकाशत्वेनैवोपपत्तौ पूर्वापरज्ञानकल्पने गौरवात् । इत्थं पूर्वमर्थमात्रगोचरो व्यवसायः तदुत्तरमर्थज्ञानमात्रगोचरोऽनुव्यवसाय इति* **पूर्वापरज्ञानकल्पनागौरवसहकृतं कर्तृ-कर्म-क्रियावगाहि** = *कर्तृत्वकर्मत्व-क्रियात्वावगाहि* **सत् स्वविषयत्वे** = *स्वात्मकज्ञानाविषयत्वे प्रमाणम् ।* **तदिदमुक्तं सम्मतिटीकाकृता** *श्रीमताऽभयदेवसूरिवरेण प्रथमकाण्डे —> न स्वरूपाभासे प्रमाणाऽविषयता । किञ्चैवं कल्प्यमाने बोधद्वयमान्तरं स्वसंवेद्यरूपञ्च कल्पितं स्यात् । तथा चाऽयुक्तम्,* **एकस्मादेव विषयावभाससिद्धेः किं द्वयकल्पनया** *? <-- 'घटमहं जानामी'ति घटज्ञानाविषयकादेकस्मादेव ज्ञानात् घटात्मकाविषयभानस्य सिद्धत्वात् 'घटोऽयं', 'घटमहं जानामी'ति ज्ञानद्वयकल्पनेनाऽलमिति तदाशयः ।* **एतेन** *'स्वस्य स्वाविषयत्वेन स्वाविषयाऽविषयत्वात्' (त.चिं.आ.प्र.खं. पृ.१७६) इति* **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृतो जयदेवमिश्रस्य** *वचनं* **निरस्तम् । न च** *'घटमहं* **जानामी'त्यत्र ज्ञानावभासेऽपि** = *घटज्ञानभाने सत्यपि* **तद्विषयत्वानवभासः** = *घटज्ञानीयविषयत्वाऽभानमिति तदर्थं केवलार्थविषयो 'घटोऽयमि'ति व्यवसायः स्वीकर्तव्य* **इति** *परप्रकाशवादिभ्यः* **वाच्यम्, ज्ञानस्वरूपायाः** = *विषयीभूतज्ञानातिरिक्तायाः* **विषयतायाः तद्भाने** = *स्वात्मकज्ञानभाने* **अवश्य-**

❀ જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ છે - ઉત્તરપક્ષ ❀

સ્યાદ્વાદી :- 'जानामि' આ જ્ઞાન સર્વલોકસંમત જ્ઞાન છે. તેનો આકાર છે 'इदमहं जानामि' અર્થાત્ 'હું આ વિષયને જાણું છું.' અહીં જ્ઞાનનું પોતાનું પણ ભાન થાય છે અને તેના વિષયનું પણ. તેથી જ્ઞાનગ્રાહક જ્ઞાનને અર્થગ્રાહક જ્ઞાનનું પરવર્તી માનીને તેનાથી જો પૂર્વ જ્ઞાનનું ભાન માનવામાં આવે તો પૂર્વાપરીભૂત બે જ્ઞાનની કલ્પનાનું ગૌરવ આવશે. આથી એક જ જ્ઞાનને કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાનું ગ્રાહક માની તેને જ જ્ઞાનના સ્વવિષયકત્વમાં પ્રમાણ માનવું જોઈએ. તેથી જ તો સંમતિતર્કની ટીકામાં શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે —> 'એક જ જ્ઞાનગ્રાહક જ્ઞાનથી વિષયનું ભાન પણ થઈ જાય છે, તો પછી શા માટે બે જ્ઞાનની = કેવલ અર્થ ગ્રાહક જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાત્ર ગ્રાહકની કલ્પના કરવી ? <— સમ્મતિટીકાકારનો આશય એ છે કે 'घटमहं जानामि' આવા જ્ઞાનગ્રાહક અનુવ્યવસાય જ્ઞાનથી જ તે જ્ઞાનમાં ઘટવિષયકત્વનું ભાન થઈ શકે છે. તેથી 'अयं घटः' એવા અર્થમાત્રવિષયક વ્યવસાયજ્ઞાન અને 'घटमहं जानामि' એવા જ્ઞાનમાત્રવિષયક અનુવ્યવસાય જ્ઞાનની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે, ગૌરવગ્રસ્ત છે. અહીં એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે —> 'जानामि' એવા જ્ઞાનથી માત્ર જ્ઞાનનું જ ભાન થાય છે, વિષયનું નહિ. જ્ઞાનની વિષયતાનું ભાન તો જ્ઞાનમાં થતું નથી. <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ વિષયતાનું ભાન જ્ઞાનનું ભાન થતાં અવશ્ય થાય જ છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ જ્ઞાનીય વિષયતા એ જ્ઞાનથી જો ભિન્ન હોય તો જ્ઞાનનું ભાન થવા છતાં જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયતાનું ભાન ન થઈ શકે - એવું બને. પણ તેવું છે નહિ, કારણ કે જ્ઞાનના બે આકાર છે. 'इदं जानामि' અને 'इदं ज्ञानं जानामि' પ્રથમ આકારથી જ્ઞાનમાં અર્થવિષયકત્વનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે, બીજા આકારથી જ્ઞાનમાં સ્વવિષયકત્વનું અવગાહન થાય છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનનિષ્ઠ વિષયતામાં આંશિક = કથંચિત્ ભેદ હોવાથી બન્નેના પ્રતિપાદક શબ્દમાં ભેદ છે. માટે પુનરુક્તિ દોષને અવકાશ નથી રહેતો. જ્ઞાનનો જ્ઞાનત્વેન ઉલ્લેખ કરવો કે સ્વવિષયત્વેન કરવો - આ બાબત વિવક્ષાઆધીન છે.

विषयतायास्तद्ज्ञानेऽवश्यम्भानात्, ज्ञानस्य 'इदं जानामीदं ज्ञानं जानामी'त्युभयाकारत्वात्, आंशिकतद्भेदाच्चाभिलापभेदस्तस्य विवक्षाधीनत्वात् । एतेन स्वविषयत्वे सिद्धे गौरवसहकृतं ज्ञानगोचरतायां ग्राहकं प्रत्यक्षं स्वप्रकाशतायां प्रमाणं तेन च मानेन तस्य स्वविषयतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति परास्तम्, ज्ञानविषयत्वेनानुभूयमानस्यानुव्यवसायस्य लाघवेन व्यवसायात्मकत्वकल्पने तत्स्वप्रकाशतासिद्धेः ।

भानुमती

म्भानात् = नियमतो भानात् तद्ज्ञाने तदात्मकगोचरज्ञानस्य व्याप्यत्वात् तथा च 'घटमहं जानामी'ति ज्ञाने ज्ञानविषयत्वे ज्ञानविषय-ज्ञानात्मकविषयत्वविषयकत्वमापे निरालाधम् । न हि विषयतावैलक्षण्यमूर्तं ज्ञानं क्वचित् कदाचिद्धवतीति हृष्टम् । **एतेन** निराकारज्ञानं **निरस्तम् । न च** इदं कुतः सिद्धमिति **शङ्कनीयम्, ज्ञानस्य 'इदं जानामि', 'इदं ज्ञानं जानामी'त्युभयाकारत्वात्** प्रथमाकारेणार्थविषयकत्वस्य द्वितीयाकारेण च ज्ञानविषयकत्वस्य स्पष्टीकरणात्, 'इदं जानामी'तिभाने 'इद ज्ञानं जानामी'त्यस्याप्यवश्यम्भानात् । न चैवं ज्ञानविषयतयोरभेदे पुनरुक्तिदोष इति वाच्यम्, **आंशिकतद्भेदात्** = विषयताया ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि ज्ञानविषयतयोः कथञ्चिद्भेदाभ्युपगमात् । अत एव **च** तयोः **अभिलापभेदः, तस्य** = अभिलापभेदस्य **विवक्षाधीनत्वात्** = वक्तृेच्छाजन्यत्वात् । **एतेन** 'घटं जानामि', 'घटज्ञानं जानामी'त्याकारद्वयशालिज्ञानोपगमे सत्यपि वाक्यद्वयवत्तयैवार्थाभिलाप ? तज्ज्ञानमिति **निरस्तम् ।**

एतेन = वक्ष्यमाणहेतुना, अस्य चाग्रे परास्तमित्यनेनान्वयः । ज्ञानस्य **स्वविषयत्वे** = स्वात्मकज्ञानविषयकत्वे **सिद्धे गौरवसहकृतं** = 'पूर्वापरग्राह्य-ग्राहकज्ञानद्वयकल्पनायां गौरवमि'ति ज्ञानसहकृतं **ज्ञानगोचरतायां ग्राहकं** = 'घटमहं जानामी'ति **प्रत्यक्षं स्वप्रकाशतायां** = स्वविषयीभूतज्ञानानतिरिक्तस्वात्मकज्ञानविषयकत्वे **प्रमाणं** भवितुमर्हति **तेन च मानेन** = ज्ञानद्वयकल्पनागौरवसहकृत - ज्ञानविषयताग्राहकप्रमाणेन **तस्य** = 'घटमहं जानामी'ति ज्ञानस्य **स्वविषयतासिद्धिः** = स्वात्मकसाक्षात्कारीयविषयताग्राहकत्वलक्षण - स्वप्रकाशत्वसिद्धेः **इतिः** = हेतोः ज्ञातौ **अन्योन्याश्रय** दुर्वारः इति (त.चिं.आ.प्र.खं.पृ.૧૭૬) **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृतो जयदेवमिश्रस्य** वचनं **परास्तम्** । स्यादेतत् ज्ञातौ विषयकपरस्परान्याश्रयस्य परास्तत्वे हेतुमाह - **ज्ञानविषयत्वेन** = घटादिज्ञानगोचरत्वेन **अनुभूयमानस्य** = स्वसंवेदनासिद्धस्य 'घटमहं जानामी'त्याद्याकारकस्य **अनुव्यवसायस्य लाघवेन** = लाघवसहकारेण **व्यवसायात्मकत्वकल्पने** = घटादिविषयकव्यवसायज्ञानाऽभिन्नत्वाभ्युपगमे **तत्स्वप्रकाशतासिद्धेः** = तस्य 'घटमहं जानामी'त्याद्याकारकज्ञानस्य स्वात्मकव्यवसायीयगोचरताग्राहकत्वप्रसिद्धेः । अयमत्रैकान्तवादिनोऽभिप्रायः 'घटोऽयमि'तिज्ञानमाश्रित्य स्वप्रकाशत्वं साध्येत तदैतमन्योन्याश्रयः लब्धात्मलाभः स्यात् । न चैवमभ्युपगम्यते । 'घटमहं जानामी'ति ज्ञानमवलम्ब्यैव स्वप्रकाशत्वसाधनात् । तत्र स्वसंवेदनासिद्धं ज्ञानविषयकत्वं तादृभ्यमतसम्मतम् । अनुव्यवसायविषयीभूतस्य घटज्ञानस्य लाघवेनानुव्यवसायाभिन्नत्वमुपकल्प्यते इति स्वप्रकाशत्वमनाविलमातिष्ठतीति । **न च** कालभेदेनोभयानुभवोऽस्तीति **वाच्यम्,** कालभेदेनोभयानुभवस्य शपथप्रत्यायनीयत्वादिति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्त. ५.का. ८४पृ.२९१) । **मीमांसकास्तु** स्वस्यैव स्वविषयकत्वं यदृव्यवहारानुकूलशक्तियोगि यज्ज्ञानं तस्यैव तद्विषय-

❀ स्वप्रकाशपक्षमां अन्योन्याश्रय दोष असंभव ❀

एतेन० અહીં એવી શંકા થાય કે —> 'જ્ઞાન સ્વવિષયક છે' એમ સિદ્ધ થાય તો ગ્રાહ્યજ્ઞાન-ગ્રાહકજ્ઞાન આમ પૂર્વાપર જ્ઞાનદ્વયની કલ્પનામાં ગૌરવ હોવાથી જ્ઞાનવિષયતાનું ગ્રાહક પ્રત્યક્ષ એ સ્વપ્રકાશતાને વિશે પ્રમાણ બનશે અને જ્ઞાનવિષયતાનું ગ્રાહક પ્રત્યક્ષ જો (સ્વપ્રકાશતાના વિષયમાં) પ્રમાણભૂત સિદ્ધ થાય તો જ 'તે સ્વવિષયક છે' એમ સિદ્ધ થાય. આમ એક-બીજાની સિદ્ધિ એક-બીજા ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી એકની પણ સિદ્ધિ નહિ થાય. છગનભાઈનું ઘર ક્યાં ? તો કે મગનભાઈના ઘર સામે અને મગનભાઈનું ઘર ક્યાં ? તો કે છગનભાઈના ઘર સામે - આવી હાલતમાં ન તો છગનભાઈનું ઘર જાણી શકાય કે ન તો મગનભાઈનું. આને સિદ્ધિવિષયક = જ્ઞપ્તિવિષયક અન્યોન્યાશ્રય દોષ કહે છે, કે જે સ્વપ્રકાશપક્ષમાં પગપેસારો કરે છે. આ હાલતમાં સ્વપ્રકાશપક્ષની સિદ્ધિ અર્થાત્ 'જ્ઞાન સ્વવિષયક પણ હોય છે' આ માન્યતાની પ્રસિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? <— તો તેના સમાધાનમાં સ્વપ્રકાશવાદી સ્યાદ્વાદી તરફથી કહી શકાય છે કે 'ઘટમહં જાનામિ' આવો અનુવ્યવસાય સ્વપ્રકાશવાદી અને પરપ્રકાશવાદી - નૈયાયિકના મતાનુસાર જ્ઞાનવિષયક છે એમાં તો કોઈ અપીલ નથી, કારણ કે તેનો અનુભવ જ જ્ઞાનવિષયકત્વેન થાય છે. હવે અમે સ્યાદ્વાદી એમ કહીએ છીએ કે અનુવ્યવસાય અને વ્યવસાયને અલગ માનવામાં ગૌરવ હોવાથી લાઘવસહકારથી અનુવ્યવસાયને જ વ્યવસાયરૂપ માનવો ઉચિત છે. અર્થાત્ 'જે જ્ઞાન જ્ઞાનવિષયક છે તે જ અર્થવિષયક છે' એવું માનવામાં આવે તો સ્વપ્રકાશતા = જ્ઞાનમાં સ્વવિષયકત્વની સિદ્ધિ થઈ જશે. અનુવ્યવસાય જ્ઞાન જે જ્ઞાનને પોતાનો વિષય કરે છે તે વ્યવસાય પોતાનાથી ભિન્ન ન હોવાથી પોતે જ પોતાનો વિષય બને છે- એમ સિદ્ધ થાય છે. આમ અર્થવિષયક જ્ઞાનથી જ્ઞાનવિષયક જ્ઞાન અભિન્ન હોવાથી જ્ઞાનમાં સ્વવિષયકત્વસ્વરૂપ સ્વપ્રકાશકત્વની સિદ્ધિ થવાથી પરપ્રકાશવાદી નૈયાયિકનો પરાભવ નિશ્ચિત છે.

नन्वेवमेकत्र व्यवसाये ज्ञान-ज्ञानाद्यनन्ताकारभारमन्थरत्वं स्यात् । तथा च तावत्प्रतिसन्धानं दुश्शकमिति चेत्? न, घटज्ञानज्ञानत्वस्य घटज्ञानत्वादभिन्नतया घटज्ञानत्वेन सर्वज्ञानज्ञानात् । परप्रकाशे च ज्ञानस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिः ।

भानुमती

यकर्त्तानियमात्, स्वव्यवहारे ज्ञानस्य शक्तत्वात्, व्यवहारशक्तिके - समवायादयश्च स्वभावत एव तदीयाः, सम्बन्धान्तरेऽप्यनवस्थानात् स्वभाव एव शरणमित्याहुः ।

ननु एवं ग्राह्यज्ञान-ग्राहकज्ञानाभेदाभ्युपगमे **एकत्र** घटादिगोचरे **व्यवसाये** 'घटज्ञानवानहमि'त्यनुव्यवसायाकारवत् 'घटज्ञानज्ञानवानहमि'त्याद्याकारापातेन **ज्ञान-ज्ञानाद्यनन्ताकारभारमन्थरत्वं** = घटज्ञान-घटज्ञानज्ञान-घटज्ञानज्ञानज्ञानाद्यनन्ताकारवृन्दगुम्फितत्वं **स्यात् । तथा च तावत्प्रतिसन्धानं** = घटज्ञान-घटज्ञानज्ञानाद्यनन्ताकारभानमेकत्र ज्ञाने **दुःशकमिति चेत् ? न,** यथा चिन्तामणिकारमते अनुव्यवसायो विषयमात्रानिरूप्यो न तु तद्विषयपरम्परानिरूप्यो गौरवादिति ज्ञानज्ञानत्वेन सर्वा वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमाना-ऽनुभूयत एव (त.चिं.प्र.खं.पृ.८०२) तथा स्याद्वादिनये व्यवसायस्यानुव्यवसायाकारसंवलितत्वेऽपि घटज्ञान-ज्ञानादेर्घटविषयकत्वेन घटज्ञानज्ञानादिविषयताया घटज्ञानविषयत्वानतिरेकत्वेन घटज्ञानज्ञानत्वस्य वस्तुतो **घट-ज्ञानत्वादभिन्नतया घटज्ञानत्वेन** रूपेण **सर्वज्ञानज्ञानात्** = घटमूलकसर्वज्ञानानां भानाभ्युपगमात् । तदुक्तं **स्याद्वादकल्पलतायामपि** —> 'घटज्ञानज्ञानादिविषयत्वेन अपि वस्तुतो घटज्ञानविषयताऽनतिरेकात्' <— (स्त. १ का. ८४ पृ. २९८) । **न च** 'घटज्ञानज्ञानादिविषयताया घटज्ञानविषयताऽनतिरेके 'घटं जानामि', 'घटज्ञानं जानामी'त्यभिलापभेदो न स्यादिति **वक्तव्यम्** अभिलापभेदस्य विवक्षाधीनत्वात् ।

किञ्च ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यतायामर्थज्ञानं नैव भवेत्, प्रकाशस्य प्रकाशापेक्षायामप्रकाशतावत् । न हि स्वपरज्ञाने परमुखप्रेक्षित्वं परित्यज्याऽपरं जनस्य लक्षणमिति (प्र.न.त.१-२८स्या.र.पृ.२२६) व्यक्तं **स्याद्वादर-त्नाकरे** ।

परप्रकाशत्वपक्षे हि ज्ञानमेव न सिध्येत्, मानाभावात् । न हि तत्र ज्ञातता लिङ्गं, अतीतानागतयोस्तद-भावात् । नाऽपि मानसं प्रत्यक्षं, अजिज्ञासितस्य मानसत्वे ज्ञानविरामात्, अनवस्थानात् विषयान्तराऽसञ्चाराच्च । जिज्ञासितस्य ग्राह्यत्वे ज्ञानं न मानसं जिज्ञासाग्राह्यात्मधर्मत्वात्, संस्कारवदित्यनुमानप्रतिरोधः । अत एव जि-ज्ञासां विनैव सुखादीनां मानसत्वम् । जिज्ञासाऽपि ज्ञानसाध्येत्यनवस्था, धर्मिज्ञानेच्छादिभिर्ज्ञानस्य नाशाच्च न प्रत्यक्षत्वम् । **एतेन** ज्ञानं मानसप्रत्यक्षं प्रत्यक्षात्मगुणत्वात्, आत्मविशेषगुणत्वे सति क्षणमात्रस्थायित्वात् सुखवादिति **निरस्तम्,** मानसत्वेऽनवस्थानात् । **अत एव** चक्षुर्न चाक्षुषज्ञानग्राहकं बहिरिन्द्रियत्वात् रसनादिवत्यपि **परास्तम्,** परप्रकाशत्वेऽनवस्थया ज्ञानाऽसिद्धाश्रयाऽसिद्धेः, स्वप्रकाशत्वेन तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमानबाधात् । इत्थं परिशेषन्यायेन धर्मिग्राहकमानात् स्वप्रकाशत्वसिद्धावनवस्थागतिकतया स्वस्याऽसाङ्गिकुक्षस्यापि प्रत्यक्षविषय-त्वमिति **मीमांसकाः** । तदुक्तं **प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथमिश्रेणापि** —> न चार्थज्ञानस्य ज्ञानान्तराधीनम वभासनम् । तत्र च ज्ञानान्तरादवगमः, ज्ञानान्तरादवगमेनाऽवगमे चानवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मादर्थज्ञानं स्वयमप्रकाशमेवाऽभ्युपेतव्यम् - (पृ. १८९) इति ।

तदुक्तं **कूर्मपुराणेऽपि** —> यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ।। (२/२/११) गुण-गुणिनोरभेदविवक्षयेदमपि सम्यक् । प्रकृतप्रकरणकृदाह —> **परप्रकाशे च** = ज्ञानत्वावच्छेदेन परतो ग्राह्यत्वमते **हि ज्ञानस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिः,** अनुव्यवसायक्षणे व्यवसायाभावात् (

❀ स्वप्रकाशपक्षमां अनन्ताकारता आपत्तिनो परिहार ❀

नन्वेव० । अहीं એક शंका थाय छे के —> જो ग्राह्यज्ञान अने ग्राहकज्ञानमां भेद मानवामां न आवे तो घटज्ञानमां घटज्ञान-ज्ञान, तज्ज्ञान, तज्ज्ञानज्ञान आदि अनन्त ज्ञानआकारतानी आपत्ति आवशे अने એ अनंता ज्ञानआकारना भारनी नीचे मूण ज्ञान भिचाई दबाई जशे. तथा એ अनन्त आकार दुर्ज्ञेय होवाथी तेनुं भान भारे मुश्केल बनी जशे. <— એना समाधानमां એम कही शकाय छे के घटज्ञानज्ञान, तज्ज्ञान वगेरे घटविषयक होवाथी घटज्ञानात्मक ज छे. तेथी घटज्ञानज्ञानत्व એ घटज्ञानत्वस्वरूप ज छे, तेनाथी भिन्न नहि. आथी घटज्ञान, घटज्ञानज्ञान, घटज्ञान-ज्ञान-ज्ञान वगेरे बधा ज्ञाननुं घटज्ञानत्वरूपे भान थई जशे.

❀ परप्रकाशमतमां ज्ञाननुं प्रत्यक्ष असंभवित ❀

परप्र० । वळी, ज्ञानने परतः प्रकाश मानवामां आवे तो तेनुं प्रत्यक्ष नहि थई शके,कारण के ज्ञानने परप्रकाश्य मानवावाळा लोकोने मते ज्ञान प्रथम क्षणमां उत्पन्न थाय छे, बीजी क्षणमां ज्ञानत्वनुं निर्विकल्पक मानस प्रत्यक्ष थाय छे. तथा तृतीय क्षणमां ज्ञानत्वविशिष्ट ज्ञाननुं मानस प्रत्यक्ष थाय छे, जे व्यवसाय ज्ञान पछी उत्पन्न थवाथी अनुव्यवसाय कहेवाय छे. परंतु आ तृतीय क्षणमां

न च ज्ञानत्वनिर्विकल्पकजन्यज्ञानक्षणे व्यवसायस्याभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात् तदा तत्प्रत्यक्षं, ततो विशेषणज्ञानादात्मनि ज्ञानविशिष्टधीः, विशेषणञ्च न विशिष्टप्रत्ययहेतुस्तत्तां विनाऽपि तद्बुद्धेः प्रत्यभिज्ञादर्शनादिति वाच्यम्, प्रत्यक्षे विषयस्य स्वसमयवृत्तित्वेनैव हेतुत्वात्, अन्यथा विनश्यदवस्थघटचक्षुःसंनिकर्षात् घटनाशक्षणे घटप्रत्यक्षप्रसङ्गात्, ज्ञानस्याऽतीतत्वेन

भानुमती

स्या.क.स्त.१.का.८४ पृ.२५८) । तथाहि परप्रकाशत्वपक्षे प्रथमक्षणे व्यवसायज्ञानमुपजायते । द्वितीयक्षणे ज्ञानत्वानिर्विकल्पकं मानसप्रत्यक्षमुत्पद्यते, विशेष्यबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानियमात् । तृतीयक्षणे च ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानगोचरमनुव्यवसायाभिधानं मानसप्रत्यक्षमात्मेर्भवति व्यवसायज्ञानञ्च नश्यति, योग्यात्मविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वानियमात् । इत्थं तृतीयक्षणे व्यवसायनाशे निश्चिते तदा तत्संभवं ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानगोचरमनुव्यवसायज्ञानं तन्मतानुसारेणोत्पत्तुं नार्हति, विषयतया प्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन विषयस्य प्रत्यक्षसमयवृत्तित्वेनैव कारणत्वात् । ज्ञानस्वरूपस्य विशेषणस्याऽप्रत्यक्षत्वे ज्ञानविशिष्टात्मगोचरं प्रत्यक्षं तु नितरां बाधितमिति स्वप्रकाशवादिनः स्याद्वादिनोऽभिप्रायः ।

न च ज्ञानत्वनिर्विकल्पकजन्यज्ञानक्षणे = द्वितीयक्षणोत्पन्नज्ञानत्वानिर्विकल्पकमानसप्रत्यक्षजन्यत्वेनाभिमतस्य ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानगोचरस्यानुव्यवसायाभिधानस्य मानसप्रत्यक्षस्याधिकरणीभूते तृतीयक्षणे तद्विषयीभूतस्य **व्यवसायस्याभावेऽपि पूर्वं** = ज्ञानत्वानिर्विकल्पकाधिकरणीभूते द्वितीयक्षणे **तत्सत्त्वात्** = अनुव्यवसायगोचरस्य व्यवसायस्य विद्यमानत्वात् **तदा** = तृतीयक्षणे **तत्प्रत्यक्षं** = व्यवसायस्य मानसप्रत्यक्षं सम्भवति प्रत्यक्षे पूर्वक्षणवृत्तितया विशेष्यस्य हेतुत्वात् **ततः** = तदनन्तरं **विशेषणज्ञानात्** = आत्मविशेषणीभूतव्यवसायविषयकज्ञानमवलम्ब्य **आत्मनि** = आत्मविशेष्यिका **ज्ञानविशिष्टधीः** = ज्ञानात्मकविशेषणविशिष्टविषयकबुद्धिः प्रादुर्भवति, तदाऽऽत्मविशेषणीभूतस्य ज्ञानस्याऽसत्तेऽपि न कश्चित् क्षतिः, यतः **विशेषणं च न विशिष्टप्रत्ययहेतुः** = स्वविशिष्टविषयकबुद्धिहेतुः, तद्देशातीततत्कालसम्बन्धस्वरूपां **तत्तां विनापि तद्बुद्धेः** = तत्ताश्रयीभूततद्व्यक्तेर्गोचरस्मृतेः 'सोऽयं घटः' इति तत्ताऽवगाहि**प्रत्यभिज्ञादर्शनादिति वाच्यम्, प्रत्यक्षे** = लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छेदं प्रति **विषयस्य स्वसमयवृत्तित्वेन** = प्रत्यक्षसमयवृत्तित्वेन **एव हेतुत्वात्** न तु स्वाऽव्यवहितपूर्वसमयवृत्तित्वेन । ततश्च तृतीयक्षणे व्यवसायनाशेऽपि तदा तत्प्रत्यक्षसम्भवः । विपक्षबाधमाह - **अन्यथा** = प्रत्यक्षे विषयस्य स्वाऽव्यवहितपूर्वसमयवृत्तित्वेन हेतुत्वोपगमे, **विनश्यदवस्थघटचक्षुःसन्निकर्षात्** = घटनाशाऽव्यवहितपूर्वकालीनघटचक्षुःसंयोगात् **घटनाशक्षणे** लौकिकविषयतासम्बन्धेन **घटप्रत्यक्षप्रसङ्गात्** = घटस्य चाक्षुषत्वापत्तेः । तृतीयक्षणे **ज्ञानस्य** = प्रथमक्षणोत्पन्नव्यवसायज्ञानस्य **अतीतत्वेन** = विनाशित्वेन 'घटमहं

તેમના મતે વ્યવસાય જ્ઞાન નાશ પામે છે; કારણ કે તેમનો મત એવો છે કે આત્મા અને આકાશના વિશેષ ગુણોનો (જેમ કે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અને આકાશના શબ્દ ગુણનો) તેમના પછી ઉત્પન્ન થનાર ગુણથી નાશ થાય છે. આ મત મુજબ વ્યવસાય પછી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનત્વના નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી આગળની ક્ષણમાં વ્યવસાયનો નાશ નિશ્ચિત છે. વ્યવસાય જ્ઞાન જ્યારે તૃતીય ક્ષણમાં રહેતું જ નથી તો તે સમયે તેનું પ્રત્યક્ષ કઈ રીતે થઈ શકે ? વ્યવસાયની ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં અને વ્યવસાયની દ્વિતીય ક્ષણમાં પણ તેનો સાક્ષાત્કાર ન થઈ શકે. વ્યવસાયની ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં તેનું પ્રત્યક્ષ એટલા માટે ઉત્પન્ન ન થઈ શકે કે તેની પૂર્વ ક્ષણે વ્યવસાય જ્ઞાનની સાથે મનનો સન્નિકર્ષ નથી. તથા દ્વિતીય ક્ષણમાં તેનું પ્રત્યક્ષ એટલા માટે નથી થઈ શકતું કે તેની પૂર્વે વિશેષણજ્ઞાન રહેતું નથી. ફલતઃ જ્ઞાનને પરપ્રકાશ્ય માનવામાં તેનું પ્રત્યક્ષ અસંભવ છે. જો નૈયાયિક એમ દલિલ કરે કે —> જ્ઞાનત્વનિર્વિકલ્પકની સાથે અનન્તર ક્ષણમાં વ્યવસાયનો અભાવ હોવા છતાં તે સમયે તેનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, કારણ કે તેની પૂર્વ ક્ષણે તે વિદ્યમાન છે. કારણની હાજરી તો કાર્યની ઉત્પત્તિ પૂર્વે આવશ્યક છે. આ રીતે જ્યારે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થઈ જશે તો જ્ઞાનરૂપ વિશેષણના તે પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાનથી જ્ઞાનવિશિષ્ટ આત્માનું પણ માનસ પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે, કેમ કે વિશિષ્ટજ્ઞાનમાં વિશેષણજ્ઞાન કારણ હોય છે, વિશેષણ સ્વયં કારણ હોતું નથી. અન્યથા તત્તાના અભાવમાં તત્તાના જ્ઞાનથી 'સોઽયં ઘટઃ' આવું તત્તાવિશિષ્ટ ઘટવિષયક પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે - તે ન થઈ શકે. આમ વિશિષ્ટવિષયક જ્ઞાન માટે વિશેષણનું હોવું આવશ્યક નથી. વિશેષણના જ્ઞાનથી જ વિશિષ્ટવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તો જ્ઞાનવિશિષ્ટ આત્માના માનસ પ્રત્યક્ષ કાલમાં પણ તેની અવ્યવહિત પૂર્વ ક્ષણમાં જ્ઞાન ન રહેવા છતાં તેના થવામાં કોઈ બાધા નહિ આવે.' <— તો તેના સમાધાનમાં સ્વપ્રકાશવાદી સ્યાદ્વાદીનો જડબાતોડ જવાબ એ છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પ્રત્યક્ષસમકાલીન વિષય જ કારણ બને છે. પ્રત્યક્ષકાલમાં ન રહેવા છતાં પ્રત્યક્ષપૂર્વકાલવૃત્તિ માત્ર હોવાથી વિષયને પ્રત્યક્ષનું કારણ માનવામાં આવે તો વિનશ્યદ્ અવસ્થ ઘટ આદિ સાથે ચક્ષુસંયોગ હોતે છતે ઘટનાશક્ષણે ઘટનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે.

❀ જ્ઞાનમાં વર્ત્તમાનકાલીનત્વજ્ઞાનની અસંગતિ ❀

'जानामी'ति वर्तमानत्वज्ञानानुपपत्तेश्च । न च वर्तमानत्वेन स्थूल उपाधिर्भासते न तु क्षणः, तस्याऽतीन्द्रियत्वादिति वाच्यम् स्थूलोपाधेरपि नियमतोऽभानात्, संसर्गशब्दादिना तु क्षणस्यापि सुज्ञानत्वात्, अन्यथा घटपूर्वसमये 'इदानीं घटो भवती'ति व्यवहारप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

भानुमती

जानामी'ति वर्तमानत्वज्ञानानुपपत्तेश्च = *'घटकर्मक-वर्तमानत्वविशेष्यक-ज्ञानवानहमि'त्यर्थकप्रमेत्यसम्भवाच्च । **न च** 'घटमहं जानामी'त्यत्र ज्ञाने **वर्तमानत्वेन स्थूलः उपाधिः** = कालोपाधिः **भासते** = ज्ञायते **न तु क्षणः, तस्य** = क्षणत्वावच्छेदकस्य **अतीन्द्रियत्वादिति** नैयायिकेन **वाच्यम्,** तादृशोपाधेः क्षणाऽघटितत्वे चिरातीतपदार्थेऽपि तादृशवर्तमानत्वस्य सत्त्वेनाऽव्याप्तिकत्वापत्तेः, तस्य क्षणघटितत्वे तु **स्थूलोपाधेरपि नियमतोऽभानात्** = मानसप्रत्यक्षाऽसम्भवात् । किञ्च यथा समवायस्य वैशेषिकनयेऽतीन्द्रियत्वेऽपि संसर्गविधया भानं सम्भवति तथा **संसर्गशब्दादिना** तु **क्षणस्यापि सुज्ञानत्वात्** । विशेष्यविशेषणाभिन्नत्वे सति विशेष्यप्रत्ययजननयोग्यत्वलक्षणस्य संसर्गत्वस्य क्षणे सत्त्वेन संसर्गविधया तद्भानमव्याहतमेव । **अन्यथा** = वर्तमानक्षणवृत्तित्वलक्षणं वर्तमानत्वमपहाय स्थूलकालोपाधिमादाय वर्तमानकालवृत्तित्वस्वरूपस्य वर्तमानत्वस्य तृतीयक्षणेऽविद्यमाने ज्ञाने उत्पादने **घटपूर्वसमये** = घटोत्पादव्यवहितपूर्वक्षणे **'इदानीं घटो भवती'ति व्यवहारप्रामाण्यप्रसङ्गात्,** अवर्तमानेऽपि घटे स्थूलकालोपाधिमपेक्ष्य वर्तमानकालवृत्तित्वलक्षणस्य वर्तमानत्वस्याऽबाधितत्वात् ।*

एतेन *'ज्ञानजनकक्षण एव ज्ञाने ज्ञानत्वविशेष्यबुद्धेः विशेष्यस्य पूर्वक्षणसत्त्वात्, प्रत्यक्षे स्वसमवर्तीतया गौरवेण विशेष्यत्वाऽहेतुत्वात् । 'जानामी'ति वर्तमानत्वेन स्थूल उपाधिर्भासते, न तु क्षणः तस्याऽतीन्द्रियत्वात्। ततो ज्ञानविशेष्यबुद्धिरात्मनि, विशेषणज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वात् । विशेषणञ्च न विशेष्यप्रत्ययहेतुर्गौरवात्, किन्तु तज्ज्ञानमावश्यकत्वात् । अत एव तत्तां विनाऽपि तद्बुद्धेः प्रत्यभिज्ञा' (त. चिं. प्र. खं. पृ. ८०१) इति **तत्त्वचिन्तामणिकारवचनमपास्तम्** ।*

किञ्च *परतः प्रकाशपक्षे 'मयि घटज्ञानमि'त्यनुव्यवसायोऽपि नोपपद्यते, तत्र घटज्ञानस्य प्रथमान्ततत्वेन विशेष्यत्वात्, विशेष्यस्य च स्वसमवर्तितयैव स्वप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वात्, तदानीं तदभावात् । **न च** 'अहं*

ज्ञानस्या० । उपर्युक्त रीते ज्ञाननी अभावदशामां ज्ञानविशिष्ट आत्माना मानस प्रत्यक्षनी उपपत्ति करवामां बीजो दोष ए छे के - 'घटमहं जानामि' आ प्रत्यक्षमां ज्ञानमां वर्तमानत्वनुं ज्ञान थाय छे, परंतु ते प्रत्यक्ष ज्ञाननाश पछी थशे तो आ साक्षात्कारमां ज्ञानमां वर्तमानत्वनुं भान नहि थई शके. अहीं तत्त्वचिंतामणिकार गंगेश उपाध्यायनी दलिल एवी छे के —> ते प्रत्यक्षमां ज्ञानवृत्तित्वरूपे जे वर्तमानत्वनुं भान थाय छे, ते वर्तमानक्षणवृत्तित्वस्वरूप न होई शके, कारण के क्षण अतीन्द्रिय होवाथी प्रत्यक्षमां तेनुं भान असंभवित छे. परंतु वर्तमानकालवृत्तित्वस्वरूप वर्तमानत्वनुं भान मानवुं पडशे. तथा वर्तमानकालवृत्तित्व स्थूल कालने लईने अविद्यमान ज्ञानमां पण संभव छे. आथी उपरोक्त प्रत्यक्षमां ते क्षणमां अविद्यमान ज्ञानमां वर्तमानकालवृत्तित्वस्वरूप वर्तमानत्वनुं भान थवामां कोई दोष नथी. <— परंतु आ दलिल पण बोगस छे, कारण के अतीन्द्रिय पदार्थ पण ज्ञात थईने प्रत्यक्षनो विषय बने छे. एथी उपरोक्त प्रत्यक्षमां ज्ञानमां वर्तमानवृत्तित्वरूप वर्तमानत्वनुं ज भान थाय छे के जे ते समये ज्ञाननी वर्तमानता = विद्यमानता न होवाथी अनुपपन्न बने छे. स्थूल कालने लईने वर्तमानत्वनुं उपपादन बुद्धिसंगत नथी, कारण के आवुं वर्तमानत्व तो चिरपूर्व अतीत कालमां पण संभवित होवाथी आवा प्रकारनुं वर्तमानत्व अव्यावर्तक छे. वळी, स्थूल उपाधि पण क्षणघटित मान्य करवामां आवे तो तेनुं पण नियमेन भान नहि थई शके. जो एम कहेवामां आवे के —> प्रत्यक्षमां ज्ञान द्वारा अतीन्द्रिय पदार्थनुं भान मानवा छतां क्षणना भाननुं उपपादन करी नहि शकाय, कारण के क्षणनुं ज्ञान दुर्घट छे <— तो एम कहेवुं बराबर नथी, कारण के 'संसर्ग' शब्द आदिथी क्षणनुं ज्ञान सुसंपाद्य छे. कहेवानो आशय ए छे के संसर्ग-शब्दनो अर्थ छे - विशेष्यविशेषणभिन्नत्वे सति विशिष्टप्रत्ययजननयोग्य । अर्थात् जे विशेष्य अने विशेषणथी भिन्न होते छते विशिष्टबुद्धिना उत्पादनमां योग्य होय ते संसर्ग अर्थात् संबंध कहेवाय छे. जेम के घटभूतलसंयोग भूतलरूपविशेष्य अने घटस्वरूप विशेषणथी भिन्न होते छते 'घटविशिष्टं भूतलं' आवी विशिष्टबुद्धिनुं कारण होवाथी घट अने भूतलनो संसर्ग छे. एक क्षणमां उत्पन्न थनार पदार्थोमां यौगपद्य = एक क्षण उद्भवत्व संसर्ग होय छे. आ पण संसर्गना उपर्युक्त लक्षणथी युक्त होवाथी संसर्ग शब्दनो अर्थ बनी शके छे. आथी संसर्गशब्दना अर्थविशेष यौगपद्यनुं घटक होवाथी क्षण पण संसर्गशब्दथी ज्ञेय छे. आ रीते ज्यारे क्षणनुं ज्ञान संभव छे तो तेना द्वारा प्रत्यक्षमां तेनुं भान थवामां कोई बाधा न होवाथी उक्त प्रत्यक्षमां ज्ञानमां वर्तमानक्षणवृत्तित्वनुं भान ज उपपादन करवा योग्य छे. जो आवुं मानवामां न आवे अने वर्तमानकालवृत्तित्वस्वरूप वर्तमानत्वने मान्य करवामां आवे तो घटपूर्वसमये पण 'हमणां घट उत्पन्न थाय छे.' आवो व्यवहार प्रामाणिक थवानी आपत्ति आवशे, कारण के वर्तमान काल तो स्थूल उपाधि लईने एकाद मिनिटनी वार होय तो पण संभवी शके छे. माटे वर्तमानत्वने वर्तमानकालवृत्तित्वस्वरूप मानवाना बदले वर्तम...णवृत्तित्वस्वरूप मानवुं ज योग्य छे.

'मयि घटज्ञानं' अनुभवमां व्यवसायप्रत्यक्ष अनुपपत्ति - जैन

किञ्च 'अहं घटज्ञानवानि'तिवत् 'मयि घटज्ञानमि'त्यप्यनुभवो नेच्छामात्रेणाऽपह्नोतुं शक्यते । तत्र च व्यवसायस्य विशेष्यत्वात्, तस्य च पूर्वक्षणेऽप्यसत्त्वात् कथं तत्प्रत्यक्षम् ?

तदिदमुक्तं स्याद्वादरत्नाकरे —> 'किञ्चेन्द्रियजं प्रत्यक्षं सन्निकृष्टे विषये प्रवर्तते अतीतक्षणवर्त्तिनश्च ज्ञानस्य मनोलक्षणेन्द्रियसन्निकर्षो न युज्यते । ततः कथं प्राचीनज्ञाने मानसप्रत्यक्षवार्तापी'ति <— (स्या.र.पृ.२२६) ।

भानुमती

घटज्ञानवानि'त्येवानुव्यवसायो जायते न तु 'मयि घटज्ञानमि'त्यपीति नायं दोष इति **वक्तव्यम्,** *यतः* **'अहं घटज्ञानवानि'तिवत् 'मयि घटज्ञानमि'त्यप्यनुभवो नेच्छामात्रेण अपह्नोतुं शक्यते । तत्र च** = *'मयि घटज्ञानमि'त्यत्र च* **व्यवसायस्य** = *घटज्ञानस्य* **विशेष्यत्वात् । न च** *विशेष्यस्य पूर्वक्षणे सत्त्वाञ्च तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति* **वाच्यम्, तस्य च** = *'मयि घटज्ञानमि'त्यत्र विशेष्यतयाऽभिमतस्य व्यवसायात्मकस्य प्रथमक्षणोत्पन्नस्य घटज्ञानस्य च* **पूर्वक्षणेऽप्यसत्त्वात्** । *तथाहि प्रथमक्षणे घटव्यवसायोत्पादः, द्वितीयक्षणे ज्ञानत्वानिर्वैकल्पकोत्पत्तिः, तृतीयक्षणे 'घटमहं जानामि', 'घटज्ञानवानहमि'ति वाऽनुव्यवसायोदयः प्रथमक्षणोत्पन्नव्यवसायनाशश्च । चतुर्थक्षणे 'मयि घटज्ञानमि'ति धीरिति तत्पूर्वक्षणेऽपि घटज्ञानस्याऽसत्त्वम् । न च तृतीयक्षणे एव कुतो न 'मयि घटज्ञानमि'त्यनुव्यवसायसम्भव इति* **वाच्यम्,** *अनुव्यवसायस्य व्यवसायजन्यत्वेन नियमतः पूर्वं विषयस्वरूपविशेषणभानादिति (त. चिं. प्र. खं. पृ. ८२३)* **तत्त्वचिन्तामणि**कारवचनानुरोधेन तत्रमते विशेषणविध्याऽनुव्यवसायविषयीभूतस्य व्यवसायस्य तृतीयक्षणे भानोपगमात् । ततश्च प्रत्यक्षं प्रति पूर्वसमयवृत्तित्वेन विशेष्यस्य हेतुत्वोपगमेऽपि कथं तत्प्रत्यक्षम् ? इति भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायापातः ।

अत्रैव वृद्धसंवादमाह —> **तदिदमुक्तं** —> *कः खलु ज्ञानस्यालम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभ्रान्तमध्यक्षमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभ्रान्तमध्येत मिहेसलोकवादीति (प्र.न. त. १/१८)* **प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्रं** *व्याख्यानयता* **श्रीवादिदेवसूरीश्वरेण स्वोपज्ञे स्याद्वादरत्नाकारे —> किञ्चे**ति । *स्पष्टम् ।*

एतेन *ज्ञानत्वानिर्वैकल्पजन्यज्ञाने घटस्याप्युपनीतस्य भानात् तत्र वर्तमानत्वभानं सूपपादमित्युक्तिरपि* **निरस्ता,** *तथापि व्यवसायप्रत्यक्षानुपपादनात्, 'घटं पश्यामी'तिप्रयोगानुपपत्तेश्च । **अत एव** वादे च जात्यतिरिक्तस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारेण भानानियमात् ज्ञानविशेष्यकबुद्धौ ज्ञानविशेष्यकज्ञानमेव हेतुः तदा निर्वैकल्पकोत्तरमपि 'ज्ञानम्' इति ज्ञानग्रहे 'जानामी'ति ज्ञानांशेऽलौकिकप्रत्यक्षं सूपपादमित्यपास्तम्,* घटचाक्षुषांशेऽलौकिकजनकत्वतः 'पश्यामी'त्यप्रयोगात् 'पश्यामी'ति विलक्षणाविषयतयाऽनुव्यवसाये विलक्षणाविषयतया चाक्षुषस्य नियामकत्वेन तदभावे तदनुपपत्तेः । न च चाक्षुषत्वांशभ्रमजनकदोषात् निद्रायां 'आकाशं पश्यामी'त्यादीतिवोपपत्तेः 'घटं पश्यामी'त्यत्र

किञ्च० । જ્ઞાનને પરપ્રકાશ્ય માનવામાં એક દોષ એ પણ છે કે આ પક્ષમાં 'मयि घटज्ञानं' આ પ્રત્યક્ષની ઉપપત્તિ નહિ થઈ શકે, કારણ કે આ પ્રત્યક્ષમાં ઘટજ્ઞાનસ્વરૂપ વ્યવસાય વિશેષ્ય છે. આથી વિશેષ્યસ્વરૂપે તેનું પ્રત્યક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ કાલમાં તેની સત્તા આવશ્યક છે. અહીં એમ તો નહિ કહી શકાય કે —> 'मयि घटज्ञानं' આ રીતે ઘટજ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થતું જ નથી. <— કારણ કે 'अहं घटज्ञानवान्' ઈત્યાકારક ઘટજ્ઞાનવિશેષણક પ્રત્યક્ષની જેમ 'मयि घटज्ञानम्' આવું ઘટજ્ઞાનવિશેષ્યક પ્રત્યક્ષ પણ અનુભવસિદ્ધ છે. સાર્વલૌકિક અનુભવસિદ્ધ પદાર્થનો અપલાપ કેવલ ઈચ્છામાત્રથી કરી ન શકાય. વળી, અહીં એ પણ જ્ઞાતવ્ય છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે વિષયને સ્વસમાનકાલીનત્વરૂપે કારણ માનવાના બદલે સ્વાઽવ્યવહિતપૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વરૂપે કારણ માનવામાં આવે તો પણ 'मयि घटज्ञानम्' આવું ઘટજ્ઞાનવિશેષ્યક પ્રત્યક્ષ નૈયાયિકમતાનુસારે થઈ જ નહિ શકે, કારણ કે તેમના મતે પ્રથમ ક્ષણે ઘટવિષયક વ્યવસાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. દ્વિતીય ક્ષણે જ્ઞાનત્વનિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ થાય છે. તૃતીય ક્ષણે વ્યવસાય જ્ઞાનનો નાશ અને 'अहं घटज्ञानवान्', 'घटमहं जानामि' ઈત્યાકારક ઘટજ્ઞાનવિશેષણક અનુવ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે અને ચતુર્થ ક્ષણે 'मयि घटज्ञानम्' આવું ઘટજ્ઞાનવિશેષ્યક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્પષ્ટ જ છે કે ચતુર્થ ક્ષણે જે ઘટજ્ઞાનવિશેષ્યક પ્રત્યક્ષ અભિમત છે તેના વિશેષ્યસ્વરૂપે સંમત ઘટજ્ઞાન (= પ્રથમક્ષણોત્પન્ન ઘટવ્યવસાયજ્ઞાન) તેની પૂર્વ ક્ષણે = તૃતીયક્ષણે પણ ગેરહાજર છે. તેથી સ્વઅવ્યવહિતપૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વેન વિષયને પ્રત્યક્ષજનક માનવામાં આવે તો પણ કઈ રીતે 'मयि घटज्ञानं' એવું ઘટજ્ઞાનવિશેષ્યક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકે ? સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રન્થમાં શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મહારાજે પણ આ જ વાત જણાવી છે કે - ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સન્નિકૃષ્ટ = ઈન્દ્રિયસંબદ્ધ વિષયમાં જ પ્રવર્તે છે. તેથી અતીતક્ષણવર્તી અર્થાત્ વર્તમાનકાલે અવિદ્યમાન એવા વ્યવસાય જ્ઞાનની સાથે મનસ્વરૂપ ઈન્દ્રિયનો સંબંધ ઘટી નહિ શકે. તેથી પૂર્વ જ્ઞાનના = વિનષ્ટ જ્ઞાનના માનસ પ્રત્યક્ષની વાત પણ કઈ રીતે થઈ શકે ? ઈંદ્રિયથી અસંબદ્ધ વિષયનું પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરવામાં તો ઈન્દ્રિયની તાકાત છે જ નહિ. આમ 'मयि घटज्ञानं' એવું ઘટજ્ઞાનવિશેષ્યક પ્રત્યક્ષ નૈયાયિકમતાનુસાર થઈ જ ન શકવાથી જ્ઞાનને પરતઃ પ્રકાશ્ય માનવાના બદલે સ્વતઃ પ્રકાશ્ય માનવું જરૂરી છે.

❀ व्यवसायान्तरनी उत्पत्तिनी मिथ्या कल्पना ❀

'व्यवसायनाशक्षणोत्पन्नव्यवसायान्तरे ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धिरि'त्यपि न रमणीयम्, तद्धेतोश्चक्षुसन्निकर्षादेस्तदानीं नियतसन्निधिकत्वाभावात् अनुमितिपाश्चात्यव्यवसायेऽनुमितित्वाभावात्, पूर्वव्यवसायविशेष्यकज्ञानस्य कथमप्यनुपपत्तेश्च।

भानुमती

सर्वांशप्रमाणा एवानुभवादीति (स्या.क.स्त. १. का. ८४ पृ. २६१/२६२) व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** । प्रकरणकारः तत्त्वचिन्तामणिकाराऽसम्मतं नैयायिकैकदेशीयमतमावेदयति --> **व्यवसायनाशक्षणोत्पन्नव्यवसायान्तरे ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धिः** सम्भवति । तथाहि प्रथमक्षणे घटव्यवसायो जायते, द्वितीयक्षणे ज्ञानत्वनिर्विकल्पकं मानसप्रत्यक्षमुपजायते, तृतीयक्षणे तु पूर्वोत्पन्नघटव्यवसायविरहेऽप्यभेदभ्रमवे तत्समानविषयके व्यवसायान्तरे ज्ञानत्ववैशिष्ट्याऽवगाही घटव्यवसायानेष्टवर्तमानत्वोल्लेखी 'घटमहं जानामी'त्यनुव्यवसायः सुपपादकः, तदा तस्य विशेष्यस्य सत्त्वात्, तदव्यवहितपूर्वक्षणे ज्ञानत्वनिर्विकल्पकस्य च सत्त्वात् **इत्यपि** नैयायिकैकदेशीयमतं **न रमणीयम्** तत्त्वचिन्तामणिकारमतानुसारेण तदरमणीयत्वे दोषद्वयमावेदयति --> **तद्धेतोः** = घटादिविषयकाऽनुव्यवसायकारणस्य **चक्षुःसन्निकर्षादेः** = घटादिचक्षुःसंयोग-घटत्वादिज्ञानादेः **तदानीं** = पूर्वव्यवसायनाशक्षणे **नियतसन्निधिकत्वाभावात्** = अवश्यम्भावानियमविरहात्, **अनुमितिपाश्चात्यव्यवसाये** = अनुमितिनाशक्षणोत्पन्ने व्यवसायान्तरे **अनुमितित्वाभावात्** 'अनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायोऽपि नोपपद्यते । तथाहि प्रथमक्षणे व्यवसायात्मिका घटनिष्ठानुमितेरुत्पद्यते द्वितीयक्षणे चानुमित्यनुमितित्वनिर्विकल्पकप्रत्यक्षोत्पादः । तृतीयक्षणे च ज्ञानलाघवान्नुमित्युत्पत्तेः सम्भवति, तत्पूर्वं व्याप्तिज्ञानादेरनुमितिकारणस्याऽसम्भवात् ज्ञानद्वयस्यौत्पद्यानभ्युपगमात् । यच्चानुमित्यनुमितित्वनिर्विकल्पकप्रत्यक्षं तृतीयक्षणे विद्यते तत्र नानुमितित्वमस्ति येन तदवलम्ब्य 'अनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायो जायेत । इत्थमनुमितित्वेन ज्ञातुं योग्यस्य ज्ञानस्यासत्त्वादनुमितित्वावगाही 'अनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायो नोपपद्यत इति स्थितमेतावता ।

'एतच्च दोषद्वयं नियमपक्षे, अनियमपक्षे त्वयमापे कल्पः सम्यक्, व्याप्तेसायानन्तरं ज्ञानत्वनिर्विकल्पकेन तज्ज्ञाने तत्क्षणे व्यवसायान्तरोत्पत्तौ बाधकाभावादिति' (त. चिं. अ. प्र. खं. पृ. ८०६) **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृता जयदेवमिश्रेण** समाहितमित्यतः प्रकरणकारोऽभेदभ्रमोन्मेषशालिस्वप्रतिभाबलेन दोषान्तरमुपदर्शयति--> **पूर्वव्यवसायविशेष्यकज्ञानस्य** = प्रथमक्षणोत्पन्नव्यवसायविशेष्यकस्य 'मयि घटज्ञानमि'त्यनुव्यवसायज्ञानस्य **कथमप्यनुपपत्तेः**, तस्य घटविषयकत्वनिरूपितविशेष्यज्ञाने मदवृत्तित्वावगाहितया तदर्थं घटविषयकत्वेन ज्ञानज्ञानस्यावश्यकत्वात्, तद्धर्मनिरूपितविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रति तद्धर्मप्रकारकत्वेन विशेष्यज्ञानस्य कारणत्वात् । न चैत-

---

व्यव० । કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું કથન છે કે --> વ્યવસાયના નાશની ક્ષણમાં તેવા જ પ્રકારનો બીજો વ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં જ જ્ઞાનત્વના વૈશિષ્ટ્યનું અવગાહન કરનાર અનુવ્યવસાયની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે વ્યવસાયના પ્રત્યક્ષની અનુપપત્તિને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. <— પરંતુ આ કથન વ્યાજબી નથી, કારણ કે (૧) તે સમયે વિષયની સાથે ચક્ષુ આદિનો સન્નિકર્ષ અવશ્ય હોય જ - એવો કોઈ નિયમ નથી. તેથી અનુવ્યવસાયની પૂર્વ ક્ષણે હંમેશા સમાનવિષયક અન્ય વ્યવસાયની ઉત્પત્તિની કલ્પના કરી શકાય નહિ. વળી, (૨) બીજી વાત એ છે કે ઉપરોક્ત કલ્પનાને શરણે જવા છતાં પણ 'अनुमिनोमि' આવા અનુવ્યવસાયની સંગતિ થઈ નહિ શકે, આનું કારણ એ છે કે પ્રથમ ક્ષણમાં વિષયનો અનુમિતિસ્વરૂપ વ્યવસાય ઉત્પન્ન થશે, દ્વિતીય ક્ષણમાં અનુમિતિ અને અનુમિતિત્વનું નિર્વિકલ્પક માનસ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થશે. તેથી તૃતીય ક્ષણે તે અનુમિત = અનુમિતિસાધ્યાત્મક વિષયની અનુમિતિ થઈ નહિ શકે, કારણ કે તેની પૂર્વ અર્થાત્ દ્વિતીય ક્ષણે વ્યાપ્તિજ્ઞાન આદિ અનુમિતિસામગ્રીનો અભાવ છે. તથા તે સમયે જે જ્ઞાન વિદ્યમાન છે તે અનુમિતિ-અનુમિતિત્વવિષયક નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષાત્મક હોવાથી તેમાં અનુમિતિત્વ નથી. આમ અનુમિતિત્વસ્વરૂપે જ્ઞાન થવા યોગ્ય કોઈ જ્ઞાનની ઉપસ્થિતિ ન હોવાથી અનુમિતિત્વસ્વરૂપે જ્ઞાનનું અવગાહન કરનાર 'अनुमिनोमि' ઈત્યાકારક અનુવ્યવસાયનું ઉપપાદન અસંભવ છે. (૩) તથા વ્યવસાયનાશક્ષણમાં અન્ય વ્યવસાયની ઉત્પત્તિની કલ્પના કરવામાં ત્રીજો દોષ એ આવે છે કે 'मयि घटज्ञानम्' ઈત્યાકારક પૂર્વોક્ત ઘટજ્ઞાન વિશેષ્યક પ્રત્યક્ષની ઉપપત્તિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે ઘટવિષયકત્વવિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં તે અનુવ્યવસાય મદ્વૃત્તિત્વને વિષય કરે છે. તેથી તેના માટે ઘટવિષયકત્વરૂપે જ્ઞાનજ્ઞાન આવશ્યક છે, કારણ કે તદ્ધર્મવિશિષ્ટવિશેષ્યક પ્રત્યક્ષમાં તદ્ધર્મપ્રકારેણ વિશેષ્યનું જ્ઞાન કારણ હોય છે. આ જ્ઞાન પ્રસ્તુત પ્રતિવાદીના મનમાં શક્ય નથી, કારણ કે તે અનુવ્યવસાયની પૂર્વે જે નવું ઘટવિષયક વ્યવસાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે, તે એ જ સમયે ઘટવિષયકત્વરૂપે જ્ઞાત થઈ ન શકે, કેમ કે તેની પૂર્વે તેની સાથે મનનો સન્નિકર્ષ નથી. તથા પ્રાચીન ઘટવ્યવસાય પણ ઘટીયત્વરૂપે જ્ઞાત થઈ નહિ શકે, કારણ કે ત્યારે તે સ્વયં ગેરહાજર છે, વિનાશ પામેલ છે. આથી આત્મામાં જ્ઞાનનું અને જ્ઞાનમાં ઘટનું વિશેષણરૂપે અવગાહન કરનાર 'अहं घटज्ञानवान्' આવા અનુવ્યવસાયની મારી મચડીને કોઈ પણ રીતે સંગતિ કરવા છતાં ઘટવિષયકત્વરૂપે જ્ઞાનજ્ઞાનરૂપ કારણની અનુપસ્થિતિ = અભાવ હોવાથી 'मयि घटज्ञानम्' એવા ઘટજ્ઞાનવિશેષ્યક માનસ પ્રત્યક્ષની સંગતિ તો કોઈ પણ રીતે નૈયાયિકમતમાં થઈ નહિ શકે. માટે જ્ઞાનને સ્વતઃ પ્રકાશ્ય માનવું જરૂરી છે.

एतेन ज्ञानं ज्ञानत्वञ्च निर्विकल्पके भासते । ततो ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं ज्ञाने ज्ञानवैशिष्ट्यञ्चात्मनि भासते इति विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणमिति रीत्या ज्ञानप्रत्यक्षमिति निरस्तम् ।

भानुमती

त्कल्पे तत्सम्भवति, व्यवसायनाशक्षणोत्पन्नव्यवसायान्तरस्य तदानीं घटीवेषयकत्वेनाऽज्ञातत्वात्, तत्पूर्वं मनः-संज्ञिकर्षाविरहात् । न च प्रथमक्षणोत्पन्नव्यवसायस्यापि तदानीं घटीयत्वेन ज्ञानं सम्भवति, तस्याऽसत्त्वात् । इत्थमात्मनि ज्ञानस्य तत्र च घटस्य विशेषणत्वेनावगाहिनो 'घटज्ञानवानहंमे'त्यनुव्यवसायस्योपपादनेऽपि तृ-तीयक्षणादौ 'मयि घटज्ञानंमे'ति प्रथमक्षणोत्पन्नघटज्ञानविशेष्यकानुव्यवसायः तृतीयक्षणोत्पन्नसत्तातीयव्यवसाय-विशेष्यकानुव्यवसायो वा केनाऽपि प्रकारेण तन्मते नोपपद्यते इति स्थितम् ।

एतेन *= नैयायिकमते 'मयि घटज्ञानंमे'त्यनुव्यवसायासम्भवप्रतिपादनेन, अस्याग्रे 'निरस्तंमे'त्यनेना-न्वयः । 'यद्वा'इत्युक्त्वा अनुव्यवसायवादे* ***तत्त्वचिन्तामणिकृता*** *यः कल्पान्तर उपदर्शितः सोऽत्र निराकर्तुम-भिप्रेत इति ध्येयम् । विशेष्यवैशिष्ट्यज्ञाने न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन विशेषणज्ञान हेतुः, गौरवात्; किन्तु तूणारणिमणिन्यायेनोभयोरपि हेतुत्वम् । एवञ्च व्यवसायनाशक्षणे तद्विशेष्यकं न तज्ज्ञानम्, किन्त्वात्मविशेष्यकमेव । तथा च विशेष्यस्य स्वसमवर्तीतित्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि न दोषः (द्रष्टव्यं त. चिं. प्रकाशदीका - पृ. ८५१) इत्याशयेनाह* ***ज्ञानं ज्ञानत्वञ्च*** *प्रथमं स्वातन्त्र्येण* ***निर्विकल्पके भासते । ततः*** *= तदनन्तरक्षणावच्छेदेन* ***ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं ज्ञाने*** *= व्यवसायज्ञाने,* ***ज्ञानवैशिष्ट्यञ्चात्मनि भासते*** *न तु ज्ञानत्ववैशिष्टवैशिष्ट्यमात्मनि भासते, येन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य तत्कारणविधया अपेक्षा स्यात् ।* ***इति*** *हेतोः* ***विशेष्ये*** *= आत्मनि* ***विशेषणं*** *= ज्ञानं* ***तत्र च*** *= ज्ञाने च ज्ञानत्वं* ***विशेषणमिति रीत्या ज्ञानप्रत्यक्षं*** *= व्यवसायविषयकसाक्षात्कारः इति चिन्तामणिकारीयप्रथमकल्पप्रतिपादनं* ***निरस्तम्*** *।*

प्रसङ्गात् विशेष्यविशेषणकज्ञानं मीमांस्यते । तच्चतुर्धा भवति । (१) क्वचित् 'एकत्र दण्डीमे'ति रीत्या, यथा 'दण्डवान् पुरुषः' इत्यत्र ज्ञाने एकस्यां व्यक्तौ (=पुरुषे) पुरुषत्वं दण्डश्चैतदुभयं विशेषणतयैव भासते, न तु विशेषण-विशेष्यतावच्छेदकभावेन । अत्र विशेषणत्वेनोभयोपस्थितिः प्रयोजिकेति ज्ञेयम् । (२) क्वचित् विशेष्ये यद्विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानम् । यथा 'दण्डवान् पुरुषः' इत्यत्र ज्ञाने पुरुषांशे दण्डः दण्डे च दण्डत्वं विशेषणतया भासते, न तु दण्डत्वं पुरुषांशे विशेषणतावच्छेदकतया भासते । अत्र विशेषणोपस्थितिः प्रयोजिकेति ज्ञेयम् । (३) क्वचित् विशेषणतद्विशेष्यस्य धर्मिणि वैशिष्ट्यविषयकं ज्ञानम् । यथा 'दण्डवान् पुरुष' इति ज्ञानम् । तच्च द्विधा विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि, ४ विशेषणविशेष्यप्रतियोगिक-वैशिष्ट्यावगाहि । तत्राऽऽद्ये विशेषणज्ञानाऽसंसर्गाग्रहयोरेवाऽपेक्षा, न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोऽप्य-पेक्षा । द्वितीये तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोऽपेक्षा । (४) क्वचित् विशेष्यवैशिष्ट्यावगाहि । अत्र ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं कारणम् । यथा 'दण्डवान् पुरुष' इत्यत्र ज्ञाने दण्डत्वात्मकविशेषणा-वच्छेदप्रतियोगिकवैशिष्ट्याख्यः सम्बन्धः संसर्गतया पुरुषांशे भासते । इदमेव ज्ञानं विशेष्यविशेषणकज्ञानप्रभेदः विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि भवति विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाच्च भिद्यते इति ।अत्रेदं बोध्यम् - विशेष्यवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधे त्वयं भेदः । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण उद्देश्यतावच्छेदक-विधे-यतोर्धर्मधर्मिपारतन्त्र्येण परस्परं प्रयोज्य-प्रयोजकभावेनान्वयः । 'अयं दण्डी'त्यत्र ज्ञाने इदंपदार्थविशेष्यांशे दण्डात्मकविशेषणप्रतियोगिकसम्बन्धः संसर्गतया भासते विशेषणज्ञानं कारणञ्च भवतीत्यलं विस्तरेण ।

प्रकृतं प्रस्तुमः 'विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमे'ति रीत्या 'घटज्ञानवानहंमे'त्यनुव्यवसायोपपादनेऽपि

❀ 'विशष्ये विशेषणं..' इत्यादि रीते ज्ञानप्रत्यक्षनुं वारण ❀

एतेन० । तत्त्वचिंतामणिकारे 'यद्वा...' (जुओ तत्त्वचिंतामणि प्रत्यक्ष खंड - अनुव्यवसायवाद - पृष्ठ - ८०६) इत्यादिरूपे जे कथन कर्युं छे ते बराबर नथी - एवुं जणावता माटे प्रकरणकार श्रीमद्ज्जी गंगेशोपाध्यायनुं वक्तव्य बतावे छे. गंगेशजीनुं एवुं कहेवुं छे के - घटज्ञाननी उत्पत्ति पछी ज्ञान अने ज्ञानत्वनुं निर्विकल्पक प्रत्यक्ष थईने आगळनी क्षणमां 'अहं घटज्ञानवान्' आवा घटज्ञानप्रकारक अनुव्यवसायात्मक मानस प्रत्यक्षनी उपपत्ति थई शके छे, कारण के आ ज्ञान आत्मामां घटज्ञानत्वविशिष्टना वैशिष्ट्यनुं अवगाहन करवाना बदले 'विशेष्ये विशेषणं, तत्रापि विशेषणान्तरम्' आ रीते आत्मामां ज्ञानवैशिष्ट्य अने ज्ञानमां ज्ञानत्ववैशिष्ट्यनुं अवगाहन करे छे. आ रीते अनुव्यवसायनी उत्पत्ति करवा माटे ज्ञान अने ज्ञानत्वनुं निर्विकल्प प्रत्यक्ष पर्याप्त छे. तेना माटे घटज्ञानत्वरूपे घटज्ञाननी अपेक्षा नथी. <— परंतु आ वात बराबर नथी, कारण के आ पद्धतिथी 'अहं घटज्ञानवान्' आवा घटज्ञानविशेषणक मानसप्रत्यक्षात्मक अनुव्यवसायनी संगति करवा छतां 'मयि घटज्ञानम्' एवा घटज्ञानविशेष्यक अनुव्यवसायनी

'ज्ञानं घटीयं न वा ?' इति सन्देहेऽपि तद्बुद्धिप्रसङ्गाच्च ।

यत्तु ज्ञानमभाव इव विशिष्टज्ञानविषय एव, अनुव्यवसायस्य विषयरूपविशेषणविषयकव्यवसायसाध्यत्वेन विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात् । ज्ञानत्वमपि तत्र भासते, सामग्रीसत्त्वात् । अंशे तत् सप्रकारकं निष्प्रकारकं चेति

भानुमती

*'मयि घटज्ञानमि'त्यस्यानुपपत्तेः, तस्य चतुर्थक्षणे जायमानत्वेन तदानीं द्वितीयक्षणोत्पन्नज्ञान- ज्ञानत्वगोचरनिर्विकल्परूप प्रथमक्षणोत्पन्नव्यवसायस्य चासत्त्वात् । इदमेव एतेन... निरस्तमित्युक्त्या सूचितम् । क्रमतो दोषान्तरमावेदयति —> **'ज्ञानं घटीयं न वा ?'** = 'घटवैशिष्ट्यं ज्ञानेऽस्ति न वा ?' **इति सन्देहे** सति **अपि तद्बुद्धिप्रसङ्गाच्च** = 'घटज्ञानवानहमि'त्यनुव्यवसायापत्तेश्च । तथाहि यत्र प्रथमक्षणे 'मदीयं ज्ञानं घटीयं न वा ?' इति संशयो जातः तत्रापि द्वितीयक्षणे केवलं ज्ञानं ज्ञानत्वञ्च निर्विकल्पे भासितुमर्हतः । ततश्च ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं ज्ञाने ज्ञानवैशिष्ट्यञ्चात्मनि भासते इत्यापे वक्तुं शक्यते एव, विशेषणज्ञान-ज्ञानत्वोपस्थितिसत्त्वात्, विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्यैव कारणत्वात् न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य । यदि च तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमभ्युपेयते तदा 'मदीयं ज्ञानं घटीयं न वा ?' इति सन्देहो 'घटज्ञानवानहमि'ति ज्ञाने नोत्पत्तुमर्हति, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वादिति प्रकरणकृदाशयः ।*

यत्तु *इति तदसदित्यनेनान्वेति । **ज्ञानं** = ज्ञानसामान्यं **अभाव इव विशिष्टज्ञानविषय एव,** न तु निर्विकल्पज्ञानविषयोऽपीत्यर्थः । तथा च ज्ञानांशेऽपि निर्विकल्पकमित्येत पूर्वाऽस्वरसः पूर्वतद्वैशिष्ट्यबोधोऽपीति मते भवत्येवेत्यवधेयमिति (त. चिं. प्र. पृ. ८५६) **प्रकाशकृत्** । यथाऽभावप्रत्यक्षमभावांशे घटत्वाद्यन्यतमवैशिष्ट्यं प्रतियोगिनं विशेषणतावच्छेदकाऽवगाहते तथैव व्यवसायज्ञानविषयकप्रत्यक्षमपि व्यवसायांशे घटत्वाद्यन्यतमवैशिष्ट्यं विशेषणतावच्छेदकाऽवगाहते एवेति न ज्ञानं निर्विकल्पकज्ञानविषयतया भासितुमर्हतीति भावः। अत्रैव हेतुमाह —> **अनुव्यवसायस्य विषयरूपविशेषणविषयकव्यवसायसाध्यत्वेन विशिष्टसामग्रीसत्त्वादिति**। अयमाशयः अनुव्यवसाये विशेषणतावच्छेदया घटाद्यन्यतमविषयतावैशिष्ट्यं व्यवसायो भासते । अत एवानुव्यवसायं प्रति घटादिस्वरूपविशेषणविषयकस्य व्यवसायस्य विशेषणज्ञानतावच्छेदया जनकत्वम् । एतदुपपत्तये ऽनुव्यवसायपूर्वं घटादिरूपविशेषणकस्य व्यवसायस्य वक्तव्यतावश्यकम् । तदबलेनैव व्यवसायग्राहकेऽनुव्यवसाये व्यवसायविशेषणतावच्छेदया घटादिरूपविषयभानमानेवार्यम्, विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वे विशिष्टज्ञानोदयस्य नियम्यत्वात् । **ज्ञानत्वमपि तत्र** = अनुव्यवसाये **भासते, सामग्रीसत्त्वात्** = ज्ञानत्वभासकसामग्रीसत्त्वात् । इत्थं व्यवसायोत्तरकाले ज्ञाने व्यवसायविशेषणतावच्छेदया घटादिलक्षणविषयस्य भानात्, स्वातन्त्र्येण ज्ञानत्वभानाच्च तज्ज्ञानं 'घटीयं (ज्ञानं) ज्ञानत्वमि'त्याकारकं यद्वा 'घटीय-ज्ञानत्वे' इत्याकारकं भवति । एवं **अंशे** = घटीयज्ञानांशे **तत्** = अनुव्यवसायज्ञानं **सप्रकारकं** = सविकल्पकात्मकं, ज्ञानत्वांशे **निष्प्रकारकं** = निर्विकल्प-*

સંગતિ થઈ નથી શકતી, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ ચતુર્થ સમયે થાય છે અને તે વખતે કે તેની પૂર્વક્ષણે જ્ઞાન અને જ્ઞાનત્વનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પણ હોતું નથી. તેથી 'मयि घटज्ञानं' આવા અનુવ્યવસાયની સંગતિ થઈ શકતી નથી. વાસ્તવમાં તો આ પદ્ધતિથી 'अहं घटज्ञानवान्' ઈત્યાકારક ઘટજ્ઞાનવિશેષણક અનુવ્યવસાયની ઉત્પત્તિ પણ સ્વીકારવી યોગ્ય નથી. આનું કારણ એ છે કે પ્રથમ ક્ષણે 'ज्ञानं घटीयं न वा ?' = 'મને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે ઘટવિષયક હતું કે નહિ ? અર્થાત્ જ્ઞાનમાં ઘટનું વૈશિષ્ટ્ય છે કે નહિ ? આવો સંદેહ હોવા છતાં તૃતીય ક્ષણે 'अहं घटज्ञानवान्' એવા અનુવ્યવસાયની આપત્તિ આવશે, કારણ કે વિશિષ્ટબુદ્ધિ પ્રત્યે તો ફક્ત વિશેષણજ્ઞાન જ કારણ છે, નહિ કે વિશેષણતાઅવચ્છેદકપ્રકારક નિશ્ચય. વિશેષણજ્ઞાન તો સંભવિત જ છે, કારણ કે તેની પૂર્વ ક્ષણે = દ્વિતીય ક્ષણે જ્ઞાન-જ્ઞાનત્વનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ તો થઈ શકે છે. વ્યવસાય સંદેહાત્મક હોય તો તેના પછીના સમયે જ્ઞાન અને જ્ઞાનત્વનો નિર્વિકલ્પક સાક્ષાત્કાર ન થાય અને તે જો નિશ્ચયાત્મક હોય તો તેનું નિર્વિકલ્પક થાય - આવો કોઈ નિયમ નથી. માટે 'विशेष्ये विशेषणं..' આ રીતથી વ્યવસાયના માનસ પ્રત્યક્ષની સંગતિ કરવી યોગ્ય નથી.

❀ નરસિંહાકાર જ્ઞાન - ચિન્તામણિકાર ❀

यत्तु० । પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં તત્ત્વચિંતામણિકાર ગંગેશ ઉપાધ્યાયે 'वस्तुतस्तु' (જુઓ ત.ચિં. પ્રત્યક્ષખંડ પૃ. ૮૦૬) ઈત્યાદિ ગ્રંથ દ્વારા એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે —> અભાવ જે રીતે વિશિષ્ટજ્ઞાનનો જ વિષય બને છે, નહિ કે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનો, તે જ રીતે જ્ઞાન પણ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનો વિષય બનવાના બદલે વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો જ વિષય બને છે, કારણ કે અનુવ્યવસાયમાં વિષયવિશિષ્ટ વ્યવસાયનું ભાન થાય છે. આ જન્યતાની ઉપપત્તિ કરવા માટે અનુવ્યવસાયપૂર્વે વિશેષણવિષયક વ્યવસાયનું હોવું અનિવાર્ય છે, તેમ જ તેના બળથી વ્યવસાયગ્રાહી જ્ઞાનમાં વ્યવસાયના વિશેષણરૂપે મૂળ વિષય ઘટાદિનું ભાન પણ આવશ્યક છે; કારણ કે વિશિષ્ટ જ્ઞાનની

नरसिंहाकारम् । तत्रैव विशिष्टं ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं च भासते, अनुमित्यादौ च न तथा, अनुव्यवसायेऽनुमितित्वाऽभावादिति

भानुमती

किं **चेति** *हेतोः* **नरसिंहाकारम् । तत्रैव** = *व्यवसायाद्वितीयक्षणोत्पन्ने व्यवसायतृतीयक्षणवर्तिनि नृसिंहाकारे ज्ञाने एव* **विशिष्टं** = *विषयतावैशिष्ट्यं घटीयज्ञानं* **ज्ञानत्ववैशिष्ट्यञ्च भासते । एतेन** *ज्ञानत्वस्य व्यवसायात्मकज्ञाने विशेषणविधया भानानुपगमे कुत्र तद्विशेषणतया तद् भासेतेत्याशङ्का* **परिहता ।** *अयमत्राभिप्रायः प्रथमक्षणोत्पन्नो घटव्यवसायः द्वितीयक्षणे घटीयत्वेनैव ज्ञायते, न तु घटज्ञानत्वेन । तृतीयक्षणे घटव्यवसायो नश्यतीति न तदानीं स ज्ञातुमर्हति । फलतः तृतीयक्षणे 'घटमहं जानामी'त्यत्र घटज्ञानत्वेन प्रत्यक्षविषयीभूतं ज्ञानं न प्रथमक्षणोत्पन्नव्यवसायात्मकं किन्तु द्वितीयक्षणोत्पन्नं घटीयत्वेन घटव्यवसायग्राहकं नरसिंहाकारमेव ज्ञानमिति* **बदरीनाथशुक्लः ।**

जयदेवमिश्रस्तु —> *ज्ञानत्वावैशिष्ट्यबुद्धौ प्राचीनप्रकारेणाऽस्वरसोऽयोऽनुमिनोमीत्यभिधाने तत्प्रकारकानुसरणस्थैर्यात् 'जानामी'त्यत्र कदाचिदन्योऽपि प्रकारः सम्भवतीत्याह -* **तत्रैवेति । न च** *निर्विकल्पकतया तदयोग्यमतः* **कथमेतत् ?** *'अंशे तदस्तीत्यंशमात्रं योग्यमि'ति तु मन्दमेव, एकस्य योग्याऽयोग्योभयरूपतापत्तेरिति* **वाच्यम्,** *ज्ञानमात्रस्यैव योग्यत्वात्, सम्बन्धितावच्छेदकरूपेण सम्बन्धिनिरूपणं विना न सप्रतियोगिकनिरूपणमिति तद्विरहादेव योग्यस्यापि तद्विषयत्वेनाऽज्ञानात् - (त.चिं. आ. प्र. ख. पृ. ८०१) <— इति* **व्याचष्टे । प्रकाशकृत्तु —> तत्रैवेति** *नरसिंहकारज्ञान एव ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं भासते, तदात्मकस्यैव ज्ञानत्वरूप-विशेषणज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वादिति भावः । एतेन वर्तमानावगाहिप्रत्ययोऽप्युपपद्यते इति बोध्यम् । विशिष्टज्ञानोत्कीर्तनेन निर्विकल्पकस्याऽतीन्द्रियतया कथं तस्य प्रत्यक्षविषयत्वमिति निरस्तम् । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञान एवायोग्यत्वात्, अस्य चाऽतथात्वात् <— (त. चिं. प्र. पृ. ८१६) इत्याह ।* **अनुमित्यादौ न तथा** *नरसिंहाकारज्ञानकल्पना, तत्र द्वितीयक्षणेऽनुमित्यंशे साध्यप्रकारकस्यानुमितित्वांशे निष्प्रकारकस्य नृसिंहाकारस्य ज्ञानस्य कल्पनेऽपि अनुमितित्वविषयके* **अनुव्यवसाये** *मानसप्रत्यक्षात्मके* **अनुमितित्वाभावात्** *अनुमितित्वेन तदवगाहिनः 'अनुमिनोमी'त्याकारस्य ज्ञानस्यानुपपत्तेः* **इति 'वस्तुतस्तु' इति कृत्वा चिन्तामणिकृता गङ्गेशेन उक्तम् ।**

'अनुमिनोमी'*त्यादावित्युपलक्षणम् । नृसिंहाकारज्ञाने घटत्वप्रकारत्वाभावात् तत्र ज्ञानत्ववैशिष्ट्यबोधे 'घटत्वेन जानामि'इत्याकारेण ज्ञानत्व - घटत्वप्रकारोभयाश्रयज्ञानवैशिष्ट्यधीर्न स्यादित्यपि बोध्यम् <— (त.चिं.प्र. पृ. ८१६) इति* **तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशकृत् ।** *साम्प्रतमुपलभ्यमाने मुद्रिततत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे —> '..तत्रैव तावैशिष्ट्य-ज्ञाने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं भासते, 'अनुमिनोमी'त्यादौ तु न तथा' इत्येवं पाठः* **अनुव्यवसायवादस्थले** *उपलभ्यते, शेषं तु तथैव । तत्रैवाग्रे* **निर्विकल्पकवादस्थले —>** *ज्ञानत्वे च निर्विकल्पकं विशेष्यविशिष्टत्वांशे सविकल्पकमपि, अनुव्यवसायस्य व्यवसायजन्यत्वेन नियमतः पूर्वं विषयस्वरूपातिशेषणभानात्, तत्रैव ज्ञाने तदेव ज्ञानं निष्प्रकारकं सप्रकारकञ्चेति न विरुद्धम्, अंशभेदमादायाऽविरोधादि' <— (त. चिं. प्र. ख. पृ. ८२३) त्येवं पाठ उपलभ्यत इति ध्येयम् ।*

સામગ્રી ઉપસ્થિત હોતે છતે વિશિષ્ટજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક છે. આથી વ્યવસાય પછી થનાર જ્ઞાનમાં વ્યવસાયના વિશેષણરૂપે મૂળ વિષય=ઘટાદિનું ભાન થવાથી તથા વ્યવસાયમાં જ્ઞાનત્વના સંબંધનું ભાન થયા વગર સ્વતન્ત્રરૂપે મૂળ વિષય ઘટાદિનું ભાન થવાથી તથા વ્યવસાયમાં જ્ઞાનત્વના સંબંધનું ભાન થયા વગર સ્વતન્ત્રરૂપે જ્ઞાનત્વનું ભાન થવાથી તે જ્ઞાન 'ઘટીયં (જ્ઞાનં) જ્ઞાનત્વં ચ' અથવા 'ઘટીય-જ્ઞાનત્વે' આવા આકારવાળું થશે. આથી જ તે 'જ્ઞાન' અંશમાં સપ્રકારક અને 'જ્ઞાનત્વ' અંશમાં નિષ્પ્રકારક હોવાથી નરસિંહ આકારજ્ઞાન કહેવાય છે. નરસિંહ એક અંશમાં નરસ્વરૂપ અને બીજા અંશમાં સિંહસ્વરૂપ છે. તે જ રીતે આ જ્ઞાનમાં અંશભેદથી સપ્રકારકતા અને નિષ્પ્રકારકતાનો સમાવેશ થાય છે. આ નરસિંહાકાર જ્ઞાન વ્યવસાયજ્ઞાનની તૃતીય ક્ષણે ઉપસ્થિત હોય છે. આથી તે ક્ષણે તે જ્ઞાનમાં વિષયવૈશિષ્ટ્યનું તથા જ્ઞાનત્વવૈશિષ્ટ્યનું ભાન થવામાં કોઈ બાધક ન હોવાથી તે જ જ્ઞાન તે જ ક્ષણે 'ઘટં જાનામિ' આવા આકારે ઉત્પન્ન થાય છે. કહેવાનો મતલબ એવો છે કે પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર ઘટવિષયક વ્યવસાય બીજી ક્ષણે કેવલ ઘટીયરૂપે = ઘટસંબંધીરૂપે જાણાય છે; ઘટજ્ઞાનત્વરૂપે નહિ. તૃતીય ક્ષણે તો તે નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી તે ક્ષણમાં તો કોઈ પણ રૂપે તેનું પ્રત્યક્ષ થવાની સંભાવના રહેતી નથી. ફલતઃ તૃતીય ક્ષણમાં ઘટજ્ઞાનત્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થવાવાળું જ્ઞાન પ્રથમ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનાર ઘટ વિષયક વ્યવસાય ન હોય પણ બીજી ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનાર ઘટીયરૂપે ઘટવ્યવસાયને જ ગ્રહણ કરવાવાળું નરસિંહાકારવાળું જ્ઞાન હોય છે.

ગંગેશ ઉપાધ્યાયે એવું પણ જણાવેલ છે કે - પ્રસ્તુત ઉપપત્તિ કેવલ પ્રત્યક્ષાત્મક વ્યવસાયના સંબંધમાં જ છે. અનુમિતિ વગેરે વ્યવસાયની ઉપપત્તિ આ રીતે સંભવિત નથી, કેમ કે અનુમિતિ આદિની ઉત્પત્તિની બીજી ક્ષણે જે અનુમિતિ આદિ અંશમાં વિષયપ્રકારક અને અનુમિતિત્વ અંશમાં નિષ્પ્રકારક નરસિંહાકાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે અનુમિતિનું અનુવ્યવસાયાત્મક માનસ જ્ઞાન હશે. આથી તેમાં અનુમિતિત્વનો અભાવ હશે. તેથી જ અનુમિતિત્વરૂપે તેનું ભાન માની નહિ શકાય.

तत्त्वचिंतामणिकारमत निरास

तदसत्० । ઉપરોક્ત તત્ત્વચિંતામણિકારના મતનું ખંડન કરતાં પ્રસ્તુત પ્રકરણકાર ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે —> આ

'वस्तुतस्तु' इति कृत्वा चिन्तामणिकृतोक्तं, तदसत्, **सार्वत्रिकप्रकारं विना कावित्कप्रकाराभिधानस्य प्रयासमात्रत्वात्, अभावप्रत्यक्षस्य घटत्वाद्यन्यतमविशिष्टविषयकत्वनियमवत् ज्ञानप्रत्यक्षे तन्नियमाऽभावात्, 'अहं सुखी'तिवत् 'अहं ज्ञानवानि'ति विषयविनिर्मुक्तप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्, सन्निकर्षकार्यतायां विषयान्तर्भावे गौरवाच्च ।**

भानुमती

प्रकरणकारस्तदपाकरोति —> ***तदसदिति*** । *नरसिंहाकारज्ञानं कल्पयित्वाऽपि अनुमित्यादिस्थले तदसम्भवेन प्रकारान्तरस्याऽवश्यकल्पनीयत्वे तेनैव प्रत्यक्षात्मकव्यवसायप्रत्यक्षसम्भव इति तदेवाऽभिधानीयं,* ***सार्वत्रिकप्रकारं विना क्वाचित्कप्रकाराभिधानस्य*** = *प्रत्यक्षात्मकव्यवसायविषयकप्रत्यक्षोपपादनप्रकारप्रकाशनस्य तु* ***प्रयासमात्रत्वात्*** = *निरर्थकायासफलत्वात् । किञ्च व्यवसायद्वितीयक्षणे नृसिंहाकारज्ञानकल्पनाऽपि तदैव प्रामाणिकी स्यात् यदि अभावस्य निर्विकल्पाऽसम्भवेन* ***अभावप्रत्यक्षस्य*** = *अभावावगाहिसाक्षात्कारमात्रस्य* ***घटत्वाद्यन्यतमविशिष्टविषयकत्वनियमवत्*** = *प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-घटत्वाद्यन्यतमविशिष्टप्रतियोगिगोचरकत्वनियमवत् ज्ञानप्रत्यक्षमात्रे घटत्वाद्यन्यतमविशिष्टस्य विशेषणविधया भाननियमः प्रामाणिकः स्यात् । न चैवमस्ति,* ***ज्ञानप्रत्यक्षे*** = *ज्ञानविषयकज्ञाने* ***तन्नियमाऽभावात्*** *घटत्वादिविशिष्टगोचरकत्वव्याप्तिविरहात् । इदमेव कुतः सिद्धम् ? इत्याशङ्कायां प्रकरणकृदाह* —>***'अहं सुखी'तिवत् 'अहं ज्ञानवानि'ति विषयविनिर्मुक्तप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्,*** *'अहं सुखी'त्यत्र यथा स्वरूपतः सुखत्वमेव केवलं भासते तद्वदेव 'अहं ज्ञानवानि'त्यत्रापि स्वरूपतः केवलं ज्ञानत्वमेव भासते ।* ***न च*** *तत्र ज्ञानविशेषणविधया घटादेरवश्यम्भानमुपगन्तुमर्हति, जात्यखण्डोपाधिव्यतिरिक्तस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारेणैव भाननियमात् ।* ***न च*** *विषयविशिष्टज्ञानप्रत्यक्षत्वस्य मनःसन्निकर्षकार्यतावच्छेदकतया विशेषणविधया विषयावगाहिन एव ज्ञानस्य साक्षात्कारं मनःसंयुक्तसमवायसन्निकर्षो जनयतीति* ***वक्तव्यम्, सन्निकर्षकार्यतायां*** = *ज्ञानग्राहकस्य मनःसंयुक्तसमवेतत्वसन्निकर्षस्य कार्यतावच्छेदककुक्षौ* ***विषयान्तर्भावे*** = *विशेषणविधया विषयप्रवेशे* ***गौरवात्*** *लाघवेन ज्ञानप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति न 'अहं ज्ञानवानि'तिप्रतीतेरपलापो युक्तः ।*

वस्तुतस्तु अभावप्रत्यक्षेऽपि घटत्वाद्यन्यतमावैशिष्ट्यविषयकत्वानियमो नास्त्येव, घटादिकमनवगाह्यापि 'अत्र किमपि नास्ति', 'शून्यमिदं दृश्यते' इत्येवं प्रतियोगिविनिर्मुक्तप्रतीतेरिति ***नव्याः*** ।

વાત બરાબર નથી. કારણ કે અનુવ્યવસાયની ઉપપત્તિનો ઉપરોક્ત પ્રકાર સાર્વત્રિક નથી, પરંતુ ક્વાચિત્ક છે. આથી ગંગેશજીનું પ્રતિપાદન એક શ્રમમાત્ર છે, કારણ કે અનુમિતિ આદિના જ્ઞાનની ઉપપત્તિ અન્ય રીતે જ કરવી આવશ્યક છે, તો તે જ રીતે પ્રત્યક્ષાત્મક વ્યવસાયના જ્ઞાનની ઉપપત્તિ થઈ જશે. આથી કેવળ તેના માટે નરસિંહાકારવાલા જ્ઞાનની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે. વળી, બીજી વાત એ પણ જ્ઞાતવ્ય છે કે ઘટ આદિના પ્રત્યક્ષાત્મક વ્યવસાયની બીજી ક્ષણે નરસિંહાકાર જ્ઞાનની કલ્પના પણ પ્રામાણિક નથી. આનું કારણ એ છે કે તેને ત્યારે પ્રામાણિક માની શકાય કે જ્યારે આવો નિયમ માનવામાં આવે કે - જેમ અભાવનું પ્રત્યક્ષ અભાવઅંશમાં ઘટત્વાદિ ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મથી વિશિષ્ટ પ્રતિયોગીને વિશેષણરૂપે વિષય કરે જ છે, કારણ કે અભાવનું પ્રત્યક્ષ 'घटो नास्ति' ઈત્યાદિરૂપે જ સર્વાનુભવસિદ્ધ છે. તે જ રીતે વ્યવસાયનો માનસપ્રત્યક્ષસ્વરૂપ અનુવ્યવસાય પણ વ્યવસાયઅંશમાં ઘટત્વાદિ ધર્મોમાંથી કોઈને કોઈ એક ધર્મથી વિશિષ્ટ વિષયને વિશેષસ્વરૂપે પોતાનો વિષય બનાવે જ છે. પરંતુ અનુવ્યવસાયના સંબંધમાં આ નિયમ અપ્રામાણિક છે, કારણ કે જેમ 'अहं सुखी' આ રીતે થનાર સુખનું પ્રત્યક્ષ સુખમાં કોઈ વિશેષણનું અવગાહન કર્યા વગર જ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ રીતે જ્ઞાનમાં કોઈ પણ વિશેષણને વિષય કર્યા વિના 'अहं ज्ञानवान्' આવું જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, જે સર્વજન અનુભવસિદ્ધ છે. આથી તેનો અપલાપ કરવો પણ યોગ્ય નથી.

સન્નિ० । અહીં એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> જ્ઞાનની સાથે મનનો જે સન્નિકર્ષ હોય છે તે જ્ઞાનમાં વિષયને વિશેષણરૂપે અવગાહન કરનાર જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે. આથી મનસન્નિકર્ષથી વિષયવિનિર્મુક્ત જ્ઞાનનું ભાન થઈ શકતું નથી. <— તો તે વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે ઉક્ત સન્નિકર્ષના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં વિષયવિશેષણકત્વનો અંતર્ભાવ કરવામાં ગૌરવ છે. માટે તેનું કાર્યતાઅવચ્છેદક જ્ઞાનપ્રત્યક્ષત્વ જ માનવું યોગ્ય છે, નહિ કે વિષયવિશેષિતજ્ઞાનપ્રત્યક્ષત્વ. આથી મનના સન્નિકર્ષથી 'अहं ज्ञानवान्' આવું વિષયવિનિર્મુક્ત જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થવામાં કોઈ બાધા નથી.

❀ नैयायिकमतमां स्याद्वादप्रवेश ❀

જ્ઞાને નૃ० । વળી, પ્રસ્તુતમાં ત્રીજી વાત એ છે કે ગંગેશ ઉપાધ્યાયે જ્ઞાનને જો નરસિંહાકારવાળું માન્યું છે તો જ્ઞાનના વિષયને પણ નરસિંહાકાર માનવામાં વિરોધ ઉઠાવવો ન જોઈએ અને જો જ્ઞાનની જેમ વિષયને પણ નરસિંહાકાર માનવામાં આવે તો તેમના મતે અનેકાન્તવાદપ્રવેશની આપત્તિ ધ્રુવ બની જશે. માટે સ્યાદ્વાદને નહિ માનનાર ગંગેશ ઉપાધ્યાય માટે નરસિંહાકાર જ્ઞાનનો સ્વીકાર યોગ્ય નથી.

ज्ञाने नृसिंहाकारतोपगमे विषयेऽपि तदावश्यकत्वेन स्याद्वादापाताच्च ।

यत्तु नरसिंहाकारज्ञाने ज्ञानत्व-घटत्वप्रकारकत्वोभयाश्रयज्ञानवैशिष्ट्यधीर्न स्यादिति तत्तु 'विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं न तु विषयपरम्परानिरूप्यमि'(त.चिं.आ.प्र.खं.पृ.८०७)त्यादिना मिश्रेणैव समाहितम् ।

भानुमती

अंशे तत् सप्रकारकं अंशान्तरे च तन्निष्प्रकारकमित्येवमवच्छेदकभेदेन सप्रकारकत्व-निष्प्रकारकत्वयोः मिथो विरुद्धधर्मयोरेकत्र समावेशमङ्गीकृत्य ***ज्ञाने नृसिंहाकारतोपगमे*** *ज्ञानस्य* ***विषयेऽपि तदावश्यकत्वेन*** *= नृसिंहाकारतोपगमावश्यकत्वेन चिन्तामणिकृतः* ***स्याद्वादापातात्,*** *अपेक्षाभेदेन नित्यत्वानित्यत्व - सत्त्वासत्त्वादीनामेकत्र विषये समावेशेन विरोधपरिहारस्योभयत्र तुल्यत्वादित्याजां निष्काशयतः क्रमेलकापातः ।*

यत्तु नरसिंहाकारज्ञाने *= 'घटीय-ज्ञानत्वे' इत्याकारे द्वितीयक्षणोत्पन्ने ज्ञाने ज्ञानत्वस्य स्वरूपत एव ग्रहो न तु ज्ञाने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यरूपेण इति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयवैशिष्ट्यबोधसम्भवेऽपि ज्ञानत्वाश्रयवैशिष्ट्याभानात् 'घटमहं जानामी'त्येवं* ***ज्ञानत्व-घटत्वप्रकारकत्वोभयाश्रयज्ञानवैशिष्ट्यधीः*** *आत्मनि* ***न स्यादिति, तत्तु - 'विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं न तु विषयपरम्परानिरूप्यं*** *= यावद्विषयनिरूप्यं -* ***इत्यादिना मिश्रेण = जयदेवमिश्रेण तत्त्वचिन्तामण्यालोके समाहितम्*** *। अयं मिश्राशयः - घटीयत्वेन ज्ञानभाने घटस्यापि तद्विषयत्वात्, तस्य घटत्वप्रकारकत्वे सति घटविशेष्यकत्वात् 'घटमहं जानामी'त्यत्र घटात्मकविषयद्वारा नृसिंहाकारज्ञानभानसम्भवात् ज्ञानत्वरूपविषयद्वारा तद्भानविरहेऽपि ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वनियमोऽव्याहतः, यत्किंचिद्विषयपुरस्कारेणापि तन्निर्वाहात् ।* ***न च*** *द्वितीयक्षणे नृसिंहाकारज्ञानद्वारा घटीयत्वेन प्रथमक्षणोत्पन्नव्यवसायो गृह्यते न तु स्वयं नृसिंहाकारज्ञानमिति तृतीयक्षणे 'घटमहं जानामी'त्यत्र ज्ञाने न घटीयत्वेन नृसिंहाकारज्ञानभानसम्भव इति* ***वाच्यम्,*** *घटीयत्वेन व्यवसायभाने घटीयत्वेन नरसिंहाकारज्ञानवैशिष्ट्यभाने बाधकविरहात् । न हि विशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणतायां कार्य-कारणज्ञानयोः विशेषणतावच्छेदकतया व्यक्त्यैक्यभाननियमोऽस्ति । इत्थं 'घटमहं जानामी'त्यत्र ज्ञाने घटविशिष्टव्यवसायज्ञानवैशिष्ट्यभानेऽपि ज्ञानत्वविशिष्टवैशिष्ट्यं न भासते किन्तु घटीयत्वेन भासमाने नृसिंहज्ञाने विशेषणविधया ज्ञानत्वं स्वरूपतो भासत इति निष्कर्ष इति* ***बदरीनाथशुक्लः*** *।*

साम्प्रतमुपलभ्यमाने ***जयदेवमिश्रविरचिते*** *तत्त्वचिन्तामण्यालोके तु —>* ***न च*** *नरसिंहाकारज्ञाने घटत्वप्रकारकत्वाभावात्तत्र ज्ञानत्ववैशिष्ट्यबोधेऽपि 'घटत्वेन जानामी'ति ज्ञानत्वविशिष्ट-घटत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति धीर्न स्यादिति* ***वाच्यम्,*** *विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं न तु विषयपरम्परानिरूप्यं, गौरवादित्युक्तम् । तथा च*

❀ तृतीयक्षणभावी ज्ञानने द्वितीयक्षणभावि ज्ञानग्राहक ❀ मानवामां आपत्ति अने परिहार

यत्तु न. । घटविषयक व्यवसायात्मक ज्ञाननी तृतीय क्षणमां थनार 'घटमहं जानामि' એવા માનસ પ્રત્યક્ષને દ્વિતીય ક્ષણમાં થનાર 'घटीय-ज्ञानत्वे' ઈત્યાકારક નરસિંહાકાર જ્ઞાનનું ગ્રાહક માનવામાં આવે તો એક આપત્તિ એ આવી શકે છે કે —> નરસિંહાકારજ્ઞાનમાત્ર જ્ઞાનત્વને સ્વરૂપતઃ ગ્રહણ કરે છે, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વના વૈશિષ્ટ્યને તો ગ્રહણ કરતું નથી. આથી 'ઘટમહં જાનામિ' આ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વાશ્રયના વૈશિષ્ટ્યનું આત્મામાં ભાન નહિ માની શકાય, કેવલ ઘટત્વપ્રકારકત્વાશ્રયના વૈશિષ્ટ્યનું જ ભાન થઈ શકશે, કારણ કે નરસિંહાકારજ્ઞાન જ્ઞાનમાં ઘટત્વપ્રકારકત્વને ગ્રહણ કરી લે છે.' <—

तत्तु० । પરંતુ મહોપાધ્યાયજીએ આ આપત્તિને કોઈ મહત્ત્વ આપેલ નથી, કારણ કે આ પ્રકારની આપત્તિનું સમાધાન તો તત્ત્વચિંતામણિની આલોક ટીકામાં જયદેવમિશ્રે જ કરી આપેલ છે. જયદેવમિશ્ર આ આપત્તિના પરિહાર માટે એમ કહે છે કે - 'જ્ઞાનનું નિરૂપણ તેના સમસ્ત વિષયો દ્વારા જ થાય છે' આવો કોઈ નિયમ નથી. પરંતુ નિયમ તો એટલો જ છે કે 'જ્ઞાનનું નિરૂપણ તેના વિષય દ્વારા થાય છે.' આ નિયમનો નિર્વાહ તો કોઈ એક વિષય દ્વારા જ્ઞાનનું નિરૂપણ માનવાથી પણ થઈ શકે છે. પ્રસ્તુતમાં નરસિંહાકાર જ્ઞાનના બે વિષય છે, ઘટીયત્વેન જ્ઞાન અને જ્ઞાનત્વ, ઘટીયત્વરૂપે જ્ઞાનનું ભાન થવાથી ઘટ પણ તેનો વિષય બને છે. તેથી તે ઘટત્વપ્રકારક અને ઘટવિશેષ્યક પણ છે. આથી 'ઘટમહં જાનામિ' જ્ઞાનમાં ઘટાત્મક વિષય દ્વારા નરસિંહાકાર જ્ઞાનનું ભાન થવાથી, જ્ઞાનત્વરૂપ વિષય દ્વારા તેનું ભાન ન થવા છતાં - 'જ્ઞાન વિષયથી નિરૂપ્ય હોય છે' - આ નિયમમાં કોઈ ત્રુટિ આવતી નથી. આશય એ છે કે 'ઘટમહં જાનામિ' આ જ્ઞાન ઘટવિશિષ્ટજ્ઞાનના વૈશિષ્ટ્યને વિષય કરે છે, જ્ઞાનત્વવિશિષ્ટના વૈશિષ્ટ્યને વિષય નથી કરતું. જ્ઞાનત્વ તો ઘટીયત્વરૂપે ભાસિત થનાર નરસિંહાકાર જ્ઞાનમાં વિશેષણરૂપે સ્વરૂપતઃ ભાસિત થઈ જાય છે.

यत्तु **स्वसंवेदने कृतिसमवायित्वादिरूपकर्तृत्वाद्यनवभास** इत्युक्तं, **तदभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, आश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य विषयत्वरूपकर्मत्वस्य विशेषणत्वरूपक्रियात्वस्य च दोषाऽकलङ्कितत्वात्** ।

अधिकविषयत्वेऽपि च व्यवसायस्यार्थविषयत्वेन प्रवर्तकत्वमविरुद्धम्, इष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन

भानुमती

नरसिंहाकारस्य सत्यापे घटत्वप्रकारकत्ववैशिष्ट्यविषयत्वे घटत्ववैशिष्ट्यविषयत्वमस्त्येवेति तदुत्पत्त्यौन्मुक्षणे तत्र ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धौ तदौन्मुक्षणे घटत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवानहमित्येवंरूपो 'जानामी'त्यनुव्यवसायः सम्भवत्येव <— (त.चिं.आ.प्र.ख.पृ ८०७) इत्येवं पाठः समुपलभ्यत इति ध्येयम् ।

***यत्तु स्वसंवेदने** = ज्ञानगोचरप्रत्यक्षे अयोग्यतया **कृतिसमवायित्वादिरूपकर्तृत्वाद्यनवभासः** (दृश्यतां १४८ तमे पृष्ठे) इत्युक्तं, **तत् न** चारु, **अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्** = अस्मदाकूताज्ञानात्, यतः अस्मदभिमतस्य **आश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य** = ज्ञानाश्रयत्वलक्षणस्य ज्ञानकर्तृत्वस्य, **विषयत्वरूपकर्मत्वस्य** = ज्ञानविषयतात्मकस्य ज्ञानीयकर्मत्वस्य **विशेषणत्वरूपक्रियात्वस्य च** = आत्मनिरूपित - ज्ञाननिष्ठविशेषणत्वस्वरूपस्य क्रियात्वस्य च प्रत्यक्षयोग्यतया त्रिपुटीप्रत्यक्षवादस्य **दोषाऽकलङ्कितत्वात् । न चैवं** 'घटं चक्षुषा पश्यामी'तिव्यवहारात् करणविषयत्वमपि तत्र सिद्ध्येदिति **वाच्यम्,** करणाद्यंशेऽयोग्यत्वादेव साक्षात्त्वप्रच्यवादिति व्यक्तं (स्या.क.स्त.१. का. ८४. पृ. २१८) **स्याद्वादकल्पलतायाम् । एतेन —>** क्रियायाः कृतेर्वा समवायित्वं कर्तृत्वं, परसमवेतक्रियाफलशालित्वं करणव्यापारविषयत्वं वा कर्मत्वं, धात्वर्थत्वमन्यद् वा क्रियात्वं 'इदमहं जानामी'ति व्यवसाये न भासते, तद्बोधकेन्द्रियसन्निकर्षाभावादिति <— (त.चिं.प्र.खं. पृ. ७९१) **तत्त्वचिन्तामणिकारवचनं प्रत्याख्यातम्** । तदुक्तं **योगशास्त्रवृत्तौ** - घटं वेदम्यहमित्यत्र त्रितयं प्रतिभासते । कर्म क्रिया च कर्ता च तत्कर्ता किं निषिध्यते ? ॥ (प्र.२ गा. १९/२१)*

***ननु** स्वाकाशत्वपक्षे व्यवसायस्य स्वविषयकत्वे स्वस्मिन् प्रवृत्त्यसम्भवेनाधिकविषयकत्वादप्रवर्तकत्वापत्तेः, प्रवृत्तिं प्रति समानविषयकत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वादिति **चेत्** ? **न**, स्वविषयत्वावगाहनस्य प्रवृत्त्यप्रतिबन्धकत्वात् । न ह्यधिकं दोषाय भवति, अन्यथा 'पर्वतोऽग्निमान् धूमवांश्चे'तिज्ञानात् अनुमित्सोरप्रवृत्त्यापत्तेः । इत्थं **अधिकविषयत्वेऽपि** = प्रवृत्त्यविषय-स्वात्मकगोचरत्वेऽपि **च व्यवसायस्य अर्थविषयत्वेन** =*

❀ कर्तृत्व-कर्मत्व-क्रियात्वनुं भान ज्ञानमां शक्य छे - स्याद्वादी ❀

यत्तु स्व० । पूर्वे परप्रकाशवादी नैयायिके जे कहेलुं के —> कृतिसमवायित्वस्वरूप कर्तृत्व, परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वस्वरूप कर्मत्व अने कृतिजन्यत्वरूप क्रियात्व अयोग्य होवाथी स्वसंवेदनमां जाणी शकातां नथी. (जुओ पृ. १४८) <— ते वात पण बराबर नथी, कारण नैयायिकने स्वप्रकाशवादीनो अभिप्राय खबर नथी. अमे कृतिसमवायित्वस्वरूप कर्तृत्व वगेरेनुं स्वसंवेदनमां भान मानीओ तो तेनुं स्वसंवेदनमां भान थई न शके. परंतु अमे तेवुं मानता नथी. अमे तो एम कहीओ छीओ के ज्ञाननुं कर्तृत्व ज्ञानजनकक्रियाकर्तृत्वस्वरूप अथवा ज्ञानअनुकूलकृतिसमवायित्वरूप नथी पण ज्ञानाश्रयत्वात्मक छे अने ज्ञानाश्रयत्व तो प्रत्यक्षयोग्य ज छे. आ ज रीते ज्ञानकर्मत्व पण परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वलक्षण अथवा करणव्यापारविषयत्वात्मक नथी पण ज्ञानविषयत्वस्वरूप छे. आथी कर्मत्व पण प्रत्यक्षयोग्य छे. तथा ज्ञानगतक्रियात्व पण धात्वर्थत्वरूप के कृतिजन्यत्वस्वरूप नथी पण विशेषणत्वात्मक छे, कारण के ज्ञान आत्मानुं विशेषण बने छे अने ते पण प्रत्यक्षयोग्य छे. आम प्रत्यक्षयोग्य होवाथी प्रत्यक्षात्मक ज्ञानमां कर्तृत्व, कर्मत्व अने क्रियात्वनुं भान थई शके छे. तेथी ज्ञानमां ज्ञाननो कर्ता, ज्ञाननुं कर्म अने ज्ञानात्मक क्रियानुं भान थवामां कोई दोष नथी.

❀ स्वप्रकाशपक्षमां ज्ञानमां प्रवर्तकता अबाधित ❀

अधि० । व्यवसायने स्वप्रकाश मानवामां एक शंका थई शके छे के —> व्यवसाय ज्ञान स्वप्रकाशक होय तो स्वविषयक पण जरूर होय. स्वमां तो कांई प्रवृत्ति करवानी नथी, केम के स्वात्मक ज्ञान तो उत्पन्न थई गयेल छे. आम व्यवसाय स्वविषयक होवाथी प्रवृत्तिनी अपेक्षाओ अधिकविषयक थई जवाथी ते प्रवृत्तिनुं कारण नहि बनी शके, केम के प्रवृत्ति प्रत्ये समानविषयक ज्ञान ज कारण मनाय छे. <— परंतु आनुं समाधान सुलभ छे अने ते ओ छे के प्रवृत्ति प्रत्ये समानविषयक ज्ञान कारण नथी, परंतु ईष्टताअवच्छेदक अने प्रवृत्तिविषयना वैशिष्ट्यनुं (= परस्पर संबंधनुं) ज्ञान कारण होय छे. आथी अधिकविषयक व्यवसायज्ञानमां प्रवृत्तिविषय (= चांदी वगेरे) मां ईष्टताअवच्छेदक (= रजतत्व आदि)ना वैशिष्ट्यनुं (=संबंधनुं) भान थवाथी 'रजतमहं जानामि' वगेरे स्वप्रकाश ज्ञानने रजतमां = चांदीमां प्रवर्तक मानवामां कोई बाधा नथी, भले ने प्रवृत्तिविषय रजत करतां अन्य ज्ञानादिनुं तेमां भान थतुं होय.

❀ 'अत्र प्रमेयं' ज्ञानमां प्रवर्तकता आपत्तिनो परिहार ❀

न च० । प्रस्तुत विषयमां अधिक विचार करतां एक समस्या ओ उपस्थित थाय छे के —> 'अत्र प्रमेयं' आवुं ज्ञान शुक्तिमां

प्रवर्तकत्वात् । न च 'अत्र प्रमेयम्' इतिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः, इष्टतावच्छेदके तद्भिन्ननिष्ठधर्माऽप्रकारकत्वविशेषणात्। न चेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य मुख्यविशेष्यतया प्रवृत्तिहेतुत्वम्, 'तद्रजतमिदं द्रव्यमि'ति ज्ञानात् प्रवृत्ति-

भानुमती

इष्टार्थगोचरकत्वेन ***प्रवर्तकत्वमविरुद्धम्, इष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन*** *प्रवृत्तिविषये इष्टतावच्छेदकरजतत्वादिसंबन्धगोचरज्ञानत्वेन* ***प्रवर्तकत्वात्*** *= प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वात् ।* ***न च*** *इष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वस्वीकारे प्रमेयत्वेन रजतत्वावगाहिनः* ***'अत्र प्रमेयमि'ति ज्ञानात् रजतार्थिनः प्रवृत्त्यापत्तिः,*** *प्रमेयत्वेनावगतस्येष्टतावच्छेदकस्य रजतत्वस्य प्रवृत्तिविषये 'अत्रे'तिपदार्थे वैशिष्ट्यस्य 'अत्र प्रमेयमि'ति ज्ञानेऽवगाहनादिति* ***वाच्यम्, इष्टतावच्छेदके*** *= स्वेष्टतावच्छेदकत्वेनाऽभिमतधर्मे* ***तद्भिन्ननिष्ठधर्माऽप्रकारकत्वविशेषणात्*** *= इष्टतावच्छेदकेतरवृत्तिधर्मस्याऽप्रकारत्वविशेषणात् । इष्टतावच्छेदकधर्मीविशेषणीभूतो यो धर्म इष्टतावच्छेदकान्यवृत्तिर्न भवति तद्धर्मरूपेणेष्टतावच्छेदकस्य प्रवृत्तिविषयसंसर्गप्रतियोगिकत्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रवृत्तिजनकत्वाभ्युपगमात् । तदेव ज्ञानं प्रवृत्तिजनकं भवितुमर्हति यत् इष्टतावच्छेदकान्यवृत्तिधर्मीमेष्टतावच्छेदकधर्मे प्रकारत्वेन नावगाहत इति फलितार्थः । प्रकृते 'अत्र प्रमेयमि'त्यत्र ज्ञाने प्रवृत्तिविषयानुयोगिकसंसर्गप्रतियोगिनो रजतत्वस्य स्वेतरशुक्तित्वादिवृत्तिप्रमेयत्वरूपेण भानाततो न रजतार्थिनः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । न ह्येष्टतावच्छेदकीभूतरजतत्वविशेषणविधया ज्ञायमानं प्रमेयत्वं रजतत्वेतरवृत्ति न भवतीतीष्टं हन्त वेति भावः ।*

न च इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य मुख्यविशेष्यतया *= मुख्यभासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वसम्बन्धेन* ***प्रवृत्तिहेतुत्वं*** *= प्रकारतानाक्रान्तविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावैशिष्ट्यप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वं, 'अत्र प्रमेयमि'त्यत्र प्रमेयत्वेन भासमानस्य रजतत्वस्य मुख्यविशेष्यत्वं प्रवृत्तिविषयत्वेनाभिमतः पुरोवर्तिपदार्थस्तु तत्राधेयतासम्बन्धेन प्रकार इति दर्शितज्ञानस्य नेष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वं न वा मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन प्रवृत्तिविषयवृत्तित्वमिति न ततो रजतार्थिनः प्रवृत्तिप्रसङ्गः, येनेष्टतावच्छेदकेतरवृत्तिधर्माप्रकारकेष्टतावच्छेदकधर्म-प्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन कारणतोक्तिरावश्यकी स्यादिति* ***वक्तव्यम्,*** *मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन प्रवृत्तिं प्रति मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वोपगमे* ***'तत् रजतं, इदं द्रव्यम्' इति ज्ञानात्,*** *रजतार्थिनः पुरोव-*

= છીપલામાં અથવા ચાંદીમાં રજતત્વને ઉદ્દેશીને થાય છે ત્યારે અત્ર = શુક્તૌ અથવા રજતે અને પ્રમેયં = રજતત્વં એવું અર્થઘટન થશે. આ રીતે પ્રસ્તુત જ્ઞાન ઈદંત્વરૂપે ભાસમાન પુરોવર્તી પદાર્થમાં = છીપમાં અથવા ચાંદીમાં પ્રમેયત્વરૂપે ભાસમાન રજતત્વના પરસ્પર સંબંધને વિષય કરે છે. આ જ્ઞાનથી રજતેચ્છુ = ચાંદીના અર્થીની પ્રવૃત્તિ વસ્તુતઃ થતી નથી, પરંતુ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે પ્રવૃત્તિવિષય અને ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકના પરસ્પર સંબંધને વિષય કરનાર જ્ઞાનને જ કારણ માનવામાં આવે તો ઉપરોકત જ્ઞાનથી ચાંદીના અર્થીની પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે. <— પરંતુ તેના પરિહાર માટે એમ કહી શકાય છે કે - જે જ્ઞાન ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકથી ભિન્નમાં રહેનાર ધર્મને ઈષ્ટતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં પ્રકારવિધયા = વિશેષણરૂપે ગ્રહણ ન કરે તે જ જ્ઞાન પ્રવૃત્તિનું જનક હોય છે. 'અત્ર પ્રમેયમ્' જ્ઞાન ઈષ્ટતાઅવચ્છેદક રજતત્વ ધર્મમાં તેનાથી ભિન્ન શુક્તિત્વ આદિ ધર્મમાં રહેનાર પ્રમેયત્વને વિશેષણરૂપે ગ્રહણ કરે છે. આથી તે જ્ઞાનથી રજતેચ્છુની = ચાંદીના અર્થીની પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિને અવકાશ નહિ રહે.

❀ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે મુખ્યવિશેષ્યતાસંબંધથી જ્ઞાનહેતુતાનું નિરાકરણ ❀

ન ચેત્ । 'અત્ર પ્રમેયમ્' જ્ઞાનથી રજતેચ્છુની પ્રવૃત્તિની આપત્તિનો પરિહાર કરવા માટે એમ પણ કહી શકાય છે કે —> મુખ્ય વિશેષ્યતા સંબંધથી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઈષ્ટતાઅવચ્છેદક ધર્મપ્રકારક જ્ઞાન મુખ્યવિશેષ્યતાસંબંધથી કારણ હોય છે. 'અત્ર પ્રમેયં' જ્ઞાનમાં ઈષ્ટતાઅવચ્છેદક રજતત્વ પ્રમેયત્વરૂપે વિશેષ્ય બનીને ભાસે છે. તથા પ્રવૃત્તિનો વિષયભૂત પદાર્થ તેમાં આધેયતા સંબંધથી પ્રકાર બને છે, જેનું ભાન 'અત્ર' શબ્દથી થાય છે. આ રીતે ઉપરોકત જ્ઞાન ન તો ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકધર્મપ્રકારક છે કે ન તો મુખ્યવિશેષ્યતાસંબંધથી પ્રવૃત્તિવિષયમાં વિદ્યમાન છે. તેથી ઈદંપદાર્થમાં રજતાર્થીની પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ નહિ આવે. <— પરંતુ દર્શિત આપત્તિના પરિહાર માટે આ ઉપાય ઉચિત નથી, કારણ કે ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકધર્મપ્રકારક જ્ઞાનને મુખ્યવિશેષ્યતાસંબંધથી પ્રવૃત્તિનું કારણ માનવામાં આવે તો 'તત્ રજતમ્, ઇદં દ્રવ્યમ્' આવા જ્ઞાનથી પણ ઈદંપદાર્થમાં = પુરોવર્તી પદાર્થમાં રજતાર્થીની પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે આ જ્ઞાનમાં તત્પદાર્થમાં રજતત્વ પ્રકાર = વિશેષણ છે અને દ્રવ્યત્વઅંશમાં ઈદંપદાર્થ મુખ્ય વિશેષ્ય છે. આથી આ જ્ઞાન ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકપ્રકારક છે તથા મુખ્યવિશેષ્યતા સંબંધથી ઈદંપદાર્થમાં વિદ્યમાન છે. 'તત્ રજતં, ઇદં દ્રવ્યમ્' આ જ્ઞાનથી ઈદંપદાર્થમાં રજતાર્થીની પ્રવૃત્તિની આપત્તિના પરિહાર માટે એમ કહેવામાં આવે કે —> પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે દરેક ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકપ્રકારક જ્ઞાન કારણ નથી હોતા, પરંતુ જે જ્ઞાનમાં ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકપ્રકારકત્વ પ્રવૃત્તિવિશેષ્યકત્વથી અવચ્છેદ્ય બને તે જ જ્ઞાન પ્રવૃત્તિનું કારણ બને છે. ઉપરોકત જ્ઞાનમાં ઈદંઅંશમાં રજતત્વ પ્રકાર ન હોવાથી ઈદંવિશેષ્યકત્વાવચ્છેદેન રજતત્વપ્રકારકત્વ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનવૃત્તિ રજતત્વપ્રકારકત્વ ઈદંવિશેષ્યકત્વથી અવચ્છેદ્ય નથી. આથી તે જ્ઞાનથી રજતાર્થીની પુરોવર્તી પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. <— તો આ પણ બરાબર નથી, કારણ કે જે જ્ઞાનમાં ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકપ્રકારકત્વ પ્રવૃત્તિવિષયવિશેષ્યકત્વથી અવચ્છેદ્ય હોય તેને જ

वारणाय प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छेदेनेष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य वाच्यत्वे इष्टतावच्छेदकविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रवृत्तिविषयप्रकारकत्वेनापि हेतुतायां विनिगमनाविरहात् उभयबुद्ध्योरुक्तेनैकरूपेण हेतुत्वौचित्यात् ।

भानुमती

*र्तिनि प्रवृत्त्यापत्तेः, इदंपदार्थे इष्टतावच्छेदकरजतत्वप्रकारकसमूहालम्बनज्ञानस्य मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन सत्त्वात् । रक्तरूपत्वावच्छेदेनप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यताऽभेदेनप्रकारतानिरूपित - घटवृत्तिविशेष्यतावगाहिनः 'अयं रक्तघट' इति ज्ञानात् रक्तरूपे प्रवृत्तिवारणाय मुख्यत्वं विशेष्यताविशेषणविधयोपन्यस्तमित्यवधेयम् । प्रकृतं प्रस्तुमः निरुक्तज्ञानात् **प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छेदेन इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य वाच्यत्वे** = प्रवृत्तिहेतुत्वस्वीकारावश्यकत्वे **इष्टतावच्छेदकविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रवृत्तिविषयप्रकारकत्वेनापि प्रवृत्तिं प्रति हेतुतायां विनिगमनाविरहात्** । अयमनेकान्तवादिनोऽभिप्रायो यथा इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वे प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छेद्यत्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वोपगमे 'तद्रजतं इदं द्रव्यमि'तिज्ञानाद्रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्नोपपद्यते, तज्ज्ञाने इदंविशेष्यकत्वावच्छेदेन रजतत्वप्रकारकत्वविरहेण रजतत्वप्रकारकत्वस्याभिमतप्रवृत्तिविषयेदंपदार्थविशेष्यकत्वानवच्छेद्यत्वात् तथा इष्टतावच्छेदकविशेष्यकत्वस्य प्रवृत्तिविषयप्रकारत्वावच्छेद्यत्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वाङ्गीकारेऽपि 'तत्र रजतत्वं, अत्र द्रव्यत्वमि'ति ज्ञानाद्रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्नोपपद्यते तज्ज्ञाने तत्पदार्थविशेष्यत्वेन रजतत्वभानात् रजतत्वविशेष्यकत्वस्याभिमतप्रवृत्तिविषयपुरोवर्तिपदार्थप्रकारकत्वानवच्छेद्यत्वात् । अतः प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छेद्यरजतत्वप्रकारकत्वेन ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमुतस्वित् इष्टतावच्छेदकविशेष्यकत्वावच्छेद्यप्रवृत्तिविषयप्रकारकत्वेन ? इत्यत्र विनिगमनाविरहः । 'इदं रजतमि'ति ज्ञानस्येदंविशेष्यकत्वावच्छेद्यरजतत्वप्रकारकत्वेन रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवर्त्तकत्वे तद्गते 'अत्र रजतंत्वमि'ति ज्ञानाज्जायमानप्रवृत्तौ व्यभिचारः । 'अत्र रजतत्वमि'ति ज्ञानस्य रजतत्वविशेष्यकत्वावच्छेद्यप्रवृत्तिविषयप्रकारकत्वेन तथात्वे तेनैं विना 'इदं रजतमि'ति ज्ञानजन्यप्रवृत्तौ व्यभिचारः । तत्तदव्यवहितोत्तरप्रवृत्तिं प्रति तत्तज्ज्ञानत्वेन कारणत्वाऽभ्युपगमे सर्वत्रैव गुरुतरकार्यकारणभावव्यापातात् । **एतेन** 'इदं रजतमि'तिज्ञानाव्यवहितोत्तरप्रवृत्तिं प्रति इदंविशेष्यकत्वावच्छेद्यरजतत्वप्रकारकत्वेन कारणत्वं 'अत्र रजतत्वमि'ति ज्ञानाऽव्यवहितोत्तरप्रवृत्तिं प्रति तु रजतत्वविशेष्यकत्वावच्छेद्येदंप्रकारकत्वेन कारणतेति न व्यभिचार इति **प्रत्याख्यातम्** । तस्मात् **उभयबुद्ध्योः** = 'अत्र रजतत्वं', 'इदं रजतमि'तिज्ञानयोः **उक्तेन एकरूपेण** = इष्टतावच्छेदकाभिन्ननिष्ठधर्माऽप्रकारकेष्टतावच्छेदकप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वरूपेण एव **हेतुत्वौचित्यात्** = प्रवर्तकत्वस्य न्याय्यत्वात् । इत्थं स्वप्रकाशनये 'इदं रजतं जानामी'तिज्ञानस्य प्रवृत्त्यनौपयिकस्वांशावगाहित्वेऽपि निरुक्तेष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यग्राहकत्वेन प्रवर्तकत्वमव्याहतमिति स्थितम् ।*

પ્રવૃત્તિનું કારણ માનવામાં તો જેમ 'तत् रजतं इदं द्रव्यम्' આ જ્ઞાનથી રજતાર્થીની પુરોવર્તી પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ આવતી નથી. તે રીતે 'જે જ્ઞાનમાં ઈષ્ટતાઅવચ્છેદકવિશેષ્યકત્વ પ્રવૃત્તિવિષયપ્રકારકત્વથી અવચ્છેદ્ય હોય તો જ જ્ઞાન પ્રવૃત્તિનું કારણ બને છે.' - આવું માની લેવાથી 'तत्र रजतत्वम्, अत्र द्रव्यत्वम् ' આવા જ્ઞાનથી પણ રજતાર્થીની પુરોવર્તી પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ નહિ આવે, કારણ કે આ જ્ઞાનમાં રજતત્વનું તત્પદાર્થના વિશેષ્યરૂપે ભાન થાય છે, ઈદંપદાર્થના = પુરોવર્તી પદાર્થના વિશેષ્યસ્વરૂપે નહિ. આથી આ જ્ઞાનમાં રજતત્વવિશેષ્યકત્વ ઈદંપ્રકારત્વથી અવચ્છેદ્ય ન હોવાથી આ જ્ઞાનથી રજતાર્થીની પુરોવર્તી પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ થવાની આપત્તિ નહિ આવે.

'इदं रजतम्' જ્ઞાનને ઈદંવિશેષ્યકત્વઅવચ્છેદ્ય રજતત્વપ્રકારકત્વ રૂપે અને 'अत्र रजतत्वम्' આ જ્ઞાનને રજતત્વવિશેષ્યકત્વ અવચ્છેદકત્વ રૂપે પ્રવૃત્તિનું અલગ અલગ કારણ માનવામાં આવે તો એક જ્ઞાનથી થનાર રજતાર્થીની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે બીજા જ્ઞાનની કારણતામાં વ્યભિચાર આવશે. તે તે જ્ઞાનની અવ્યવહિતઉત્તરમાં થનાર પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે તે તે જ્ઞાનને હેતુ માનીને ઉપરોક્ત વ્યભિચાર દોષનું નિરાકરણ કરી શકાય છે. પણ તેમ માનવામાં ગુરુતર બે કાર્યકારણભાવને સ્વીકારવાનું મહાગૌરવ થશે. આથી ઉક્ત દ્વિવિધ જ્ઞાનને ઈષ્ટતાઅવચ્છેદક ધર્મ અને પ્રવૃત્તિવિષયના પરસ્પર સંબંધને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનરૂપે જ કારણ માનવું ઉચિત છે.(જુઓ. પૃષ્ઠ ૧૭૯)

જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં ઈદંપદાર્થમાં રજતત્વનું જ્ઞાન 'इदं रजतं' આવું નહિ થાય પરંતુ 'इदं रजतं जानामि' ઈત્યાકારક થશે. આથી પ્રવૃત્તિઉત્પત્તિનાં અનુપયોગી અંશનું ગ્રાહક હોવા છતાં પણ ઈષ્ટતાઅવચ્છેદક રજતત્વ અને પ્રવૃત્તિવિષય ઈદંપદાર્થના = પુરોવર્તી પદાર્થના સંબંધનું ગ્રાહક હોવાથી જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં તેનાથી પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિની કોઈ આપત્તિ આવતી ન હોવાથી જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવું નિર્દોષ છે-એમ ફલિત થાય છે.

यत्तु —> 'वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देशः' इति परामर्शात् 'पर्वतो वह्निमानि'त्यनुमितेरनुदयात् वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-पर्वतत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकपरामर्शत्वेन हेतुता । मुख्यविशेष्यतात्वञ्च प्रकारतानात्मकविशेष्यतात्वम् स्वप्रकाशनये च पर्वतविशेष्यताया ज्ञानविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्मकत्वात् तदतिरिक्तविशेष्यत्वानिरूपितेत्याद्युक्तौ गौरवमिति <— तन्न, स्वप्रकाशस्य व्यवसायानुव्यवसायज्ञानोभयाकारत्वेऽप्यविरोधात्, तव

भानुमती

यत्तु *तन्नेत्यनेनाग्रेऽन्वेति । 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' इतिपरामर्शात् 'पर्वतो वह्निमानि'त्यनुमितेरुदयात्* ***'वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश' इति परामर्शात्*** *तु* ***'पर्वतो वह्निमानि'त्यनुमितेः अनुदयात्*** *अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वह्निसाध्यक-पर्वतमुख्यविशेष्यकानुमितिं प्रति* ***वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकपरामर्शत्वेन*** *= वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छेदेन प्रकारतया निरूपितायाः पर्वतत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतायाः एव निरूपको यो निश्चयः तादृशनिश्चयत्वेन* ***हेतुता*** *सिध्यति । 'वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देशः' इत्यत्र ज्ञाने पर्वतस्य वह्निव्याप्यधूमविशेष्यत्वेऽपि देशनिरूपितप्रकारताश्रयत्वेन पर्वतत्वावच्छिन्नाया विशेष्यतायाः न मुख्यत्वं, यतो* ***मुख्यविशेष्यतात्वञ्च प्रकारतानात्मकविशेष्यतात्वं*** *= प्रकारतान्यविशेष्यतत्वम् । अतस्तत्र मुख्यविशेष्यतात्वं हि देशत्वावच्छेदेनविशेष्यतायाः एवेति न ततो 'वह्निमान् पर्वत' इत्यनुमितिप्रसङ्गः ।* ***स्वप्रकाशनये च*** *= ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वमते च पर्वते जायमानस्य धूमपरामर्शस्य 'वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतमहं जानामि', 'वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतविषयकज्ञानवानहम्' इत्याद्याकारकत्वेन पर्वतस्य ज्ञानप्रकारतया* ***पर्वतविशेष्यतायाः*** *= पर्वतत्वावच्छेदेनविशेष्यतायाः* ***ज्ञानविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्मकत्वात्*** *= ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या प्रकारता तत्स्वरूपत्वात् न मुख्यत्वम् ।* ***न च*** *पर्वतनिष्ठविशेष्यतायाः कथं ज्ञानीयप्रकारतात्मकत्वमिति* ***शङ्कनीयम्,*** *एकज्ञानीयसमानाधिकरणविषयतयोरैक्यनियमात् वह्निव्याप्यधूमनिरूपिता पर्वतनिष्ठा या विशेष्यता सा ज्ञाननिरूपितप्रकारतारूपैव, धूमविशेष्यात्मकस्य पर्वतस्यैव देशप्रकारतया तत्रैव ज्ञाने भानात् । इत्थं स्वप्रकाशनये धूमपरामर्शस्य पर्वतनिष्ठतया मुख्यविशेष्यतानवगाहित्वेन ततो न 'पर्वतो वह्निमानि'त्यनुमित्युदयः सम्भवति ।* ***न च*** *वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छेदेनप्रकारतानिरूपित-ज्ञानातिरिक्तनिष्ठविशेष्यत्वाऽनिरूपित - पर्वतत्वावच्छेदेनविशेष्यताकनिश्चयत्वेन कारणत्वाज्ञायं दोषः, 'वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतज्ञानवानहमि'त्यत्र पर्वते ज्ञानस्यैव प्रकारतायाः सत्त्वेन पर्वतनिष्ठविशेष्यतायाः ज्ञानातिरिक्तनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिन्नत्वादिति* ***वक्तव्यम्,*** *यतः एवं* ***तदतिरिक्तविशेष्यत्वाऽनिरूपितेत्याद्युक्तौ*** *= ज्ञानाभिन्ननिष्ठविशेष्यत्वनिरूपितप्रकारतानात्मकस्य मुख्यविशेष्यत्वस्योक्तौ कारणतावच्छेदकशरीरे* ***गौरवमिति*** *न ज्ञानस्य स्वतः प्रकाशत्वमिति नैयायिकाकूतम् । प्रकरणकारस्तदपाकरोति —> **तन्न** वारु,* ***स्वप्रकाशस्य*** *= स्वप्रकाशकस्य ज्ञानस्य केवलमनुव्यवसायाकारत्वोपगमे एव तद्दोषावकाशात्,* ***व्यवसायानुव्यवसायोभयाकारत्वे*** *कक्षीक्रियमाणे तु तद्दोषप्रत्ययात् । तथाहि पर्वते धूमपरामर्शस्य 'पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्, वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतं जानामि'त्युभयाकारत्वेऽप्यवि-*

ज्ञानस्वप्रकाशवादमां गौरव आपत्तिनो परिहार

यत्तु व.। ज्ञानने स्वप्रकाशक मानवामां आवी शंका थई शके छे के —> 'अग्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' ईत्याकारक परामर्शथी ज 'अग्निमान् पर्वत' आवी अनुमितिनो जन्म थाय छे. 'अग्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश' ईत्याकारक परामर्शथी उपरोक्त अनुमितिनो जन्म थतो नथी. माटे अग्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित - पर्वतत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताक निश्चयने ज अनुमितिनुं कारण मानवामां आवे छे. 'अग्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश' आ ज्ञान पर्वतमुख्यविशेष्यक = पर्वतत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपक नथी, कारण के आ ज्ञाननी पर्वतनिष्ठ विशेष्यतामां प्रकारताभिन्नत्वरूप मुख्यत्व नथी.मतलब के विशेषणअभावप्रयुक्त विशिष्टकारणाभाव होवाथी ते ज्ञानथी 'अग्निमान् पर्वत' आवी अनुमिति थवानी आपत्तिने अवकाश रहेतो नथी. कारणनी गेरहाजरीमां कार्य कई रीते उत्पन्न थई शके ? ज्ञानने स्वप्रकाशक = स्वविषयक मानवामां आवे तो पर्वतमां अग्निव्याप्य धूमनो निश्चय 'अग्निव्याप्यधूमवत्पर्वतं जानामि' = 'अग्निव्याप्यधूमवत्पर्वतविषयकज्ञानवान् अहम्' ईत्याकारक ज थशे. अने तेमां ज्ञानरूप विशेष्यनुं पर्वत विशेषण बने छे. आथी आ ज्ञान पर्वतमुख्यविशेष्यक नथी. आथी आ ज्ञानथी 'अग्निमान् पर्वत' आवी अनुमिति थई नहि शके. मुख्यविशेष्यता प्रकारताभिन्नविशेष्यतारूप छे-आ वात सर्वमान्य छे. जो आ आपत्तिना निवारण माटे पर्वतनिष्ठ विशेष्यतामां प्रकारताभिन्नत्वरूप मुख्यत्वनो निवेश करवाना बदले ज्ञानभिन्ननिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिन्नत्वरूप मुख्यत्वतो प्रवेश करवामां आवे तो यद्यपि उपरोक्त आपत्तिनुं निवारण तो थई जशे, कारण के ते ज्ञानमां पर्वतनिष्ठविशेष्यता ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपित प्रकारतास्वरूप छे, नहि के ज्ञानभिन्ननिष्ठविशेष्यतानिरूपित प्रकारतारूप. तथापि तेवुं मानवामां कारणतावच्छेदक शरीरमां गौरव दोष तो जरूर आवशे. आ गौरव दोषना लीधे ज ज्ञानने स्वप्रकाश मानवानी जरूर नथी. <— पण ते वाजबी नथी, कारण के तेना समाधानमां स्वप्रकाशवादी

ज्ञानमानसादौ बहून्यनुमितिसामग्र्यादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने महागौरवाच्च ।

नन्वेवमर्थविषयत्वेन प्रवर्तकत्वे रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वे अन्यथाख्यात्यापत्तिरिति चेत् ? सोऽयं तदनभ्युपगन्तुः

भानुमती

रोधात् परत्र पर्वतनिष्ठविशेष्यतायाः ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नत्वेऽपि पूर्वसिद्धपर्वतनिष्ठविशेष्यतायाः प्रकारतानात्मकत्वेन ततः 'पर्वतो वह्निमानि'त्यनुमितेर्निरपायत्वात् ।

किञ्चानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवर्तिनः परामर्शस्यानुमित्युदयकाले मानसप्रत्यक्षमापद्येत । तद्वारणाय **तव** नैयायिकस्य **ज्ञानमानसादौ** = ज्ञानमानसादिकं प्रति **बहून्यनुमितिसामग्र्यादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने** = अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने **महागौरवात्** । तथाहि सामग्र्या एकविशिष्टापरूपत्वे विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् सकलतद्धेतुमितिसामग्र्याः परामर्शविषयकमानसं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पने महागौरवस्य स्पष्टत्वात्, सामग्र्याः स्वघटकसकलकारणगतसङ्ख्याविशेषरूपत्वेऽपेक्षाबुद्धिभेदेन सङ्ख्याभेदात् विभिन्नसङ्ख्योत्पत्तौ कस्मिन् सङ्ख्याविशेषे प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन तत्र सर्वत्र तत्तत्कल्पनेऽपि महागौरवस्य तदवस्थत्वात् ।

किञ्च ज्ञानस्य परतः ग्राह्यत्वे घटचाक्षुषे सति चाक्षुषसामग्र्यां सत्यां तदनुव्यवसायापत्तिरपि दुर्वारा, तदानीं चक्षुर्मनोयोगादिविगमकल्पनायां मानाभावात्, घटदर्शनोत्तरमाहत्यैव पटदर्शनात् तदा चक्षुर्मनोयोगान्तरादिकल्पनयाऽतिगौरवात् । **न च** स्वप्रकाशपक्षेऽपि स्वविषयकत्वनियामकहेतुकल्पनागौरवमिति **वाच्यम्;** आलोकस्य प्रत्यक्षे आलोकान्तरानपेक्षत्ववत् स्वभावत एव ज्ञानस्य स्वसंवेदितत्वात्, अन्यथा ज्ञानत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** —> 'न हि स्वसंवेदितत्वस्वभावस्याऽप्यभावे ज्ञानस्य ज्ञानता युक्ता, तस्यापि ज्ञानस्वभावत्वाऽविशेषात्' <— (प्र.न.त. परि. १ सू. १८ स्या. र. पृ. २२३) इति । अस्तु वा स्वपरप्रकाशनशक्तिभेदस्तथापि न गौरवम्, फलमुखत्वादिति (स्या. क. स्त. १. का. ८४ पृ. २१७) व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरेऽपि** —> स्वपरप्रकाशकस्वभावैक्यात् कथञ्चिदभिन्नस्यैकस्य ज्ञानस्य प्रतिपत्तेः, सर्वथा ततस्तद्भेदाभेदयोरसम्भवात् <— (स्या र. १/१८ पृ. २३२) इति ।

ननु एवं अर्थविषयत्वेन = निरुक्तेष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वे स्वीक्रियमाणे पुरोवर्तिनि प्रवर्तकस्य 'इदं रजतमि'त्याकारकस्य **रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वे** = प्रवृत्तिविषयीभूतशुक्तिविषयकत्वे सिद्धे **अन्यथाख्यात्यापतिः** शुक्तेः रजतत्वेन भानाभ्युपगमादिति **चेत्** ?

नैयायिकशङ्कां प्रकरणकारस्समाधते —> **सोऽयं** अन्यथाख्यातिप्रसङ्गः **तदनभ्युपगन्तुः** = अन्यथा-

---

એમ કહી શકે છે કે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનીને અગ્નિવ્યાપ્યધૂમનિશ્ચયને અનુવ્યવસાયના આકારે જ માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત આપત્તિ જરૂર આવે. પરંતુ તેને માત્ર અનુવ્યવસાયાકાર માનવાના બદલે વ્યવસાય અને અનુવ્યવસાય ઉભયાકાર માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી, કારણ કે જ્યારે પર્વતમાં અગ્નિવ્યાપ્ય ધૂમનો પરામર્શ 'અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વત' તથા 'અગ્નિવ્યાપ્યધૂમવત્પર્વતજ્ઞાનવાન્ અહમ્' ઈત્યાકારક હોય તો તે જ્ઞાનમાં પર્વતનિષ્ઠ એક વિશેષ્યતા જ્ઞાનનિષ્ઠવિશેષ્યતાનિરૂપિતપ્રકારતાથી અભિન્ન હોવા છતાં પણ પર્વતનિષ્ઠ બીજી વિશેષ્યતામાં પ્રકારતાભિન્નત્વસ્વરૂપ મુખ્યત્વ રહેવાથી તેને અનુમિતિનું કારણ માનવામાં કોઈ બાધા નથી.

જ્ઞાનને મનોગ્રાહ્ય માનવામાં ગૌરવ

तव.। જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવાના બદલે તેને તેને જો પરપ્રકાશ = परतः ग्राह्य = स्वेतर मानसप्रत्यक्षनो विषय मानवामां आवे तो अग्नि वगेरेनी अनुमिति पूर्वे थनार परामर्शात्मक ज्ञानना मानस प्रत्यक्षनी अनुमितिकालमां उदय थवानी आपत्तिना परिहार माटे अनुमितिसामग्रीने मानस प्रत्यक्षनी प्रतिबंधक मानवी पडशे. सामग्री एकविशिष्ट अपरआदिस्वरूप होवाथी विशेषण - विशेष्यभावमां विनिगमनाविरह आवशे. तथा सर्वरूपे प्रतिबंधकतानो स्वीकार करवामां गौरव दोष अनिवार्य बनशे. सामग्रीने कारणगत संख्याविशेषस्वरूप मानवामां आवे तो पण अपेक्षाबुद्धिना भेदथी कारणगत संख्या बदलावाथी कई संख्यामां सामग्रीत्वनो स्वीकार करवो तेमां विनिगमनाविरह आवशे. सर्वमां सामग्रीत्वनो स्वीकार करवामां प्रतिबंधकता गौरवग्रस्त बनी जशे. आम ज्ञानने परतः प्रकाश्य मानवामां महागौरव दोष अपरिहार्य होवाथी ज्ञानने स्वप्रकाशात्मक मानवुं योग्य छे. आवुं स्याद्वादीनुं तात्पर्य छे.

अन्यथाख्याति स्याद्वादीने मान्य

नन्वे.। अहीं एवी शंका थाय के —> जे ज्ञानमां ईष्टताअवच्छेदक धर्मनुं प्रवृत्तिविषयमां वैशिष्ट्य (=संबंध)भासे ते ज ज्ञानने प्रवर्तक मानवामां आवे तो शुक्ति = छीपमां थनार 'इदं रजतम्' आवा रजतज्ञानने शुक्तिविषयक मानवुं पडशे, केम के ते ज्ञानथी पुरोवर्ती ईदंपदार्थ = शुक्ति = छीपमां प्रवृत्ति थाय छे अने छीपमां ज रजतत्वस्वरूप ईष्टताअवच्छेदक धर्मना संबंधनुं भान थाय

प्राभाकरस्य शिरसि प्रहारो न त्वस्माकम् ।

यत्तु ज्ञानस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् 'जानामी'त्यत्रापि विशेषणतया भानानुपपत्तिरिति, तन्न, तस्माऽऽत्मवित्तिवेद्यत्वात् 'अहं सुखी' इत्यस्यापि 'सुखं साक्षात्करोमी'त्याकारत्वात् अनभ्यासादिदोषेण तदनभिलापात् ।

भातृमती

ख्यातेर्प्रातिक्षेपकरूप **प्राभाकरस्य शिरसि प्रहारो न त्वस्माकं** :अख्यथाख्यातिवादेनामनेकान्तवादिनाम् । इदं **प्रभाकरमिश्रमतं** —> व्यवहारं प्रति व्यवहर्तृज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु व्यवहर्तव्यीभेक्षाज्ञानत्वेन, गौरवात् । भ्रम-स्थले रजतव्यवहारानुकूलशुक्तिरस्त्येव रजतज्ञाने किन्तु दोषादीभेभूता सा जायते इति न तया रजते व्यवहारः, रजतज्ञानं न शुक्तौ प्रवर्तकं किन्त्वेवन्द्रेयजन्यं 'इदं' ज्ञानमेव, रजतार्थीप्रवृत्त्यर्थं तूपस्थितरजतभेदाग्रहं तदपेक्षत इति रजतज्ञानं कारणतावच्छेदकीभेति <— । प्रभाकरमिश्रं प्रति **तत्त्वचिन्तामणिकृतः** —> रजतज्ञानरूप शुक्ति-तिषेधत्वापत्तेश्च, रजतार्थीप्रवृत्तौ रजतज्ञानं हेतुः न तु तदवच्छेदकीभेति (:अख्यथाख्यातिवादरहस्ये) उक्तत्वात् । 'नाघतेन स्वतिषेधे ज्ञानरूप प्रवर्तकत्वं सर्वैरेताऽग्रवृत्तौ तथात्वमादीति चेत् ? हन्तैतमख्यथाख्यातिरस्तु, न त्वख्यथासिद्धारजतज्ञानस्याऽप्रवर्तकत्वमीति <— (त.चिं.प्र.खं. पृ. ८०३) उक्तेरपि नास्माकं क्षतिकरीत्यवधातव्यम्। **अत एव प्रभाकरमिश्रं** प्रति —> 'ननु तदव्यवहारजनकत्वं यदि तदतिषेधत्वं तदा रजतज्ञानमपि शुक्तेनोत्तरमीभेति तत्राऽख्यथाख्यात्यापत्तेः <— (त.चिं.प्र.पृ. ८४३) इति **प्रकाशकृदुक्तेरपि** नो न क्षतिकरीति ध्येयम् ।

यत्तु स्वप्रकाशत्वे **ज्ञानस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् 'जानामी'त्यत्रापि विशेषणतया भानानुपपत्तिः**, तत्प्र-कारकज्ञानं प्रति तदतिषेधकज्ञानस्य कारणत्वात्, कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः **इति** नैयायिकवक्तव्यम्, **तन्न** वारु, **तस्य** = ज्ञानरूप **आत्मवित्तिवेद्यत्वात्** = :आत्मसमानीतीतेवेद्यत्वात् = :आत्मग्राहकसामग्रीनियतसामग्रीग्राह्यत्वादीति यावत् । :अभावत्वाभावोऽप्यभावत्वतीतिरेशेषबोधत्वादीति गम्यम् । न हि ज्ञानाऽभावे :आत्मभावं सम्भावीते । **न च** तदभावेऽपि :'अहं सुखी'ति भानरूप सतीसिद्धत्वादीति (द्रष्टव्यं पृ. ११०) **वाच्यम् 'अहं सुखी'त्यत्रापि** ज्ञानरूप **'सुखं साक्षात्करोमी'त्याकारत्वात्** = 'सुखसाक्षात्कारवानहमे'त्याकारकत्वात् । **अनेन** —> प्रकृते ज्ञानाऽभावेऽपि सुखतीशेषात्मभानाद्यैतीमीति विशेषणज्ञानसापेक्षीव तदतीशेषधीरीति <— (त. चिं. प्र. पृ. ८४८) **तत्त्वचिंतामणि-प्रकाशकारस्य रुचिदत्तमिश्रस्य** वक्तव्यं **निरस्तम्** । **न च** तर्हि :'अहं सुखं साक्षात्करोमी'ति व्यवहारः कथं नोपजायत इति **शङ्कनीयम्, अनभ्यासादिदोषेण तदनभिलापात्** = 'सुखं साक्षात्करोमी'तिव्यवहारीतारहात्, 'पर्वतो दहतीति', 'भाजनं गलतीति', 'गगनमागतमे'त्यादिप्रयोगवत्तदुपपत्तेः ।

यत्तु स्वप्रकाशे कारणानुपपत्तेः, सौङ्कर्यमेव प्रत्यक्षं, तदतिषेधत्वमेव प्रत्यक्षमीभेति व्याप्तेश्च । :अख्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्तिे-व्याप्त्योर्तीनियमकं कारणसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धात् कारणानुत्पादे कारणत्वमपत्यूहम्, तत्प्रकाशकारणं विना कार्योत्पादे कारणताभङ्गः कार्यानुत्पादश्चेति (पृ. ७०९) **चिन्तामणिकृतोक्तम् तत्तु** स्व-तिषेधत्वे ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रं तत्त्वम्, घटादीतिषेधत्वे वक्तीचोदेन्द्रेयसौङ्कर्यः, वक्तीचोलिङ्गादीः, परप्रका-शेऽज्ञातस्थानात् स्वप्रकाशतानिर्वाहकत्वकल्पनायां गौरवरूप प्रामाणिकत्वादेत्येवं <— (त.चिं.प्र.खं :आ.पृ. ८०३) **जयदेवमिश्रेणैव** दूषितम् ।

છે. અર્થાત્ પુરોવર્તી છીપનું રજતત્વરૂપે ભાન થાય છે. શુક્તિ શુક્તિત્વરૂપે રહેલી હોવા છતાં તેનું અન્યથા = અન્ય પ્રકારે = રજતત્વરૂપે ભાન થવાથી અન્યથાખ્યાતિ માનવાની આપત્તિ આવશે. <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે આ અન્યથાખ્યાતિની આપત્તિનો પ્રહાર પ્રભાકરમિશ્રના અનુયાયીના મતમાં આવશે, કારણ કે તેઓ અન્યથાખ્યાતિ સ્વીકારતા નથી. 'इदं' જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષરૂપ અને 'रजतं' જ્ઞાનને પ્રમુષ્ટતત્તાક સ્મરણસ્વરૂપ માનીને 'इदं रजतम्' અહીં બે જ્ઞાનનો પ્રભાકરમિશ્ર સ્વીકાર કરે છે, કારણ કે તેના મતે દરેક જ્ઞાન સત્ય જ હોય છે. ભ્રમ = અન્યથાખ્યાતિ તેને સ્વીકાર્ય નથી. પ્રભાકરમિશ્રની આ વાત બરાબર નથી અને અમને (=સ્યાદ્વાદીને) પણ માન્ય નથી. અમે તો ભ્રમ = અન્યથાખ્યાતિનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેથી નૈયાયિકે આપેલી અન્યથાખ્યાતિની આપત્તિ અમારે અનિષ્ટાપત્તિ નથી, પરંતુ ઈષ્ટાપત્તિ છે.

❀ જ્ઞાન આત્મવેદ્ય છે. ❀

यत्तु જ્ઞા.। જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં પૂર્વે જે કહેવામાં આવેલું કે (જુઓ પૃ.૧૪૯) —> જ્ઞાન સ્વોત્પત્તિની પૂર્વે અજ્ઞાત હોવાથી 'अहं घटं जानामि' આવા જ્ઞાનમાં તેનું = ઘટજ્ઞાનનું વિશેષણરૂપે ભાન કોઈ રીતે થઈ નહિ શકે, કારણ કે તત્પ્રકારક જ્ઞાન પ્રત્યે તદ્વિષયક જ્ઞાન કારણ હોય છે. <— તે બરાબર નથી, કારણ કે જ્ઞાન આત્મવિત્તિવેદ્ય હોય છે. આત્મગ્રાહકસામગ્રી દ્વારા જ જ્ઞાન પ્રકારરૂપે = વિશેષણરૂપે ગૃહીત થાય છે. આશય એ છે કે 'तत्प्रकारक ज्ञान प्रत्ये तद्विषयक ज्ञान कारण होय छे.' આ નિયમ જ્ઞાનપ્રકારક જ્ઞાન માટે લાગુ પડતો નથી. જ્ઞાનની જેમ સુખ પણ આત્મવિત્તિવેદ્ય હોય છે. તેથી સુખનું જ્ઞાન કેવલ 'अहं सुखी' એવું થવાના બદલે 'सुखं साक्षात्करोमि' આ રીતે જ થાય છે. આવા સ્વરૂપે વ્યવહાર ન થવાનું કારણ એ છે કે તેવા પ્રકારનો અભ્યાસ નથી. જેવા પ્રકારનો

यत्तु प्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियसन्निकर्ष एव नियामक इति, तत्र, अलौकिकप्रत्यक्षविषयतायां व्यभिचारात् । लौकिकत्वस्य प्रत्यक्षविशेषणत्वे च तस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वरूपतयेन्द्रियसन्निकर्षजप्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियसन्निकर्षनियामकत्वस्य प्रकृताऽपरिपन्थित्वात् ।

अथ लौकिकत्वं विषयताविशेषणं तादृशी च विषयता 'साक्षात्करोमी'त्यनुभवसाक्षिकेति चेत् ? न,

भातृमती

यत्तु प्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियसन्निकर्ष एव नियामकः *इति कथं तदनाश्रयस्य स्वस्य प्रत्यक्षत्वं ? इति पूर्वमुक्तं (१५०)* ***तन्न,*** *'इमे धूमा'इत्यत्र* ***अलौकिकप्रत्यक्षविषयतायां व्यभिचारात्*** *= व्यतिरेकव्यभिचारात् । न हि तद्व्यतिषक्तीभूताः सर्वे धूमा इन्द्रियसंनिकृष्टाः, अतीतानागतव्यवहितादावतीन्द्रियव्यापाराऽसम्भवात् ।* ***एतेन*** *—> स्वजनकेन्द्रियसंनिकर्षनाश्रयत्वेन स्वस्य स्वातिषक्तत्वात् । विषयत्वनियामकेन्द्रियसंनिकर्षविरहाभावे स्वातिषक्तत्वानुपपत्तेः, कारणं विना कार्यानुत्पादनात्, प्रत्यक्षाऽजनकस्य प्रत्यक्षातिषक्तत्वानुपपत्तेश्च <— (त.चिं.प्र.खं.पृ. १७६) इति* ***तत्त्वचिन्तामणिकारवचनमपि*** ***निरस्तम्*** *संस्कार-स्मृत्युपनीततत्तादौ व्यभिचारादिति व्यक्तं* ***आलोकटीकायाम् । न च*** *लौकिकप्रत्यक्षातिषक्तायामिन्द्रियसंनिकर्षस्य नियामकत्वाज्ञाऽयं दोष इति* ***वक्तव्यम्,*** *इत्थं* ***लौकिकत्वस्य प्रत्यक्षविशेषणत्वे च*** *= हि निरुक्तव्यभिचारतादवस्थ्ये* ***तस्य*** *= प्रत्यक्षातिशेषणीभूतस्य लौकिकत्वस्य 'सुरभि चन्दनम्'त्यादौ स्वाश्रयो वृत्तितया जातित्वाऽयोगेनोपाधिरूपतापत्तौ लाघवेनाऽऽवश्यकत्वात्* ***इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वरूपतया इन्द्रियसन्निकर्षजप्रत्यक्षविषयतायां*** *= इन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वात्मकलौकिकत्वावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षस्य विषयतायां* ***इन्द्रियसन्निकर्षनियामकत्वस्य*** *= इन्द्रियप्रत्यासत्तौनियामकत्वानियम्यत्वस्य* ***प्रकृताऽपरिपन्थित्वात्*** *= इन्द्रियसंनिकर्षनाश्रयज्ञाने स्वावषयत्वस्याऽबाधकत्वात्, तद्विषयताया इन्द्रियसंनिकर्षनियम्यत्वात् स्वाविषयकप्रत्यक्षस्येन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वेनाऽस्वीकाराच् ।*

एतेन *अकस्मात् प्रत्यक्षमात्रे संनिकर्षस्य नियामकत्वात्, अन्यथाऽनुगमापत्तेः (त.चिं.प्र.खं.पृ. ८०१) इति* ***तत्त्वचिन्तामणिकारवचनमपि*** ***प्रत्याख्यातम्*** *। न हि स्वाऽभावः स्वाऽजन्यस्याभावमापादयेत्, अतिप्रसङ्गात् ।* ***अत एव*** *प्रत्यक्षातिषक्तत्वमात्रे संनिकर्षस्य हेतुत्वादन्यथाऽनुगमापत्तेः (त.चिं.प्र.पृ. ८४९) इति* ***प्रकाशकृदुक्तिरपि*** ***निरस्ता*** *।*

नैयायिकः शङ्कते —> ***अथ लौकिकत्वं*** *न प्रत्यक्षातिशेषणं परन्तु* ***विषयताविशेषणं*** *= प्रत्यक्षातिरिक्तायां

અભ્યાસ હોય તેવા પ્રકારનો વ્યવહાર થાય છે. પણ હકીકત તેવી જ હોય તેવું નથી. લોકો પાણી ટપકવા છતાં 'માટલું ટપકે છે' તેવું બોલતા હોય છે. પોતે ગાડીમાં બેસીને બોમ્બેમાં આવે તો પણ 'બોમ્બે આવી ગયું' એમ બોલે છે. 'અમે બોમ્બેમાં આવી ગયા' તેમ નથી બોલતા. જેવો બોલવાનો અભ્યાસ તેવો વ્યવહાર.

❀ प्रत्यक्षविषयतामां ईन्द्रियसन्निकर्षनियामकतानुं खंडन ❀

यत्तु प्र. । જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં એક શંકા એ પણ થઈ શકે છે કે —> પ્રત્યેક જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપના વિશે પ્રત્યક્ષાત્મક હોય છે.આથી જ્ઞાનમાં જે સ્વવિષયતા હોય છે તે પ્રત્યક્ષવિષયતાસ્વરૂપ જ હોય છે. તો પછી તે કઈ રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે ? કારણ કે પ્રત્યક્ષવિષયનો નિયામક તો ઈન્દ્રિયસંનિકર્ષ હોય છે અને તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પૂર્વે જ્ઞાનમાં શક્ય જ નથી. વિના કારણે તો કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ ના શકે. <— પરંતુ આ શંકાનું સમાધાન સરળ છે અને તે એ છે કે ધૂમદર્શન પછી 'इमे धूमाः' આવા સામાન્યલક્ષણપ્રત્યાસત્તિજન્ય અતીત- અનાગત - વ્યવહિતાદિસકલધૂમવિષયક અલૌકિક પ્રત્યક્ષની વિષયતા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વિના જ સંપન્ન થાય છે. વિનષ્ટ અનુત્પન્ન વગેરે ધૂમ સાથે તો ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ એક સાથે થઈ ના શકે. માટે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષને સામાન્યતઃ સકલ પ્રત્યક્ષવિષયતાનું નિયામક માની શકાય નહીં. અહીં એમ કહેવામાં આવે કે —> લૌકિક એવા પ્રત્યક્ષની વિષયતા પ્રત્યે ઈન્દ્રિય સન્નિકર્ષ માનવાથી ઉપરોક્ત અલૌકિક પ્રત્યક્ષમાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર નહીં આવે અને જ્ઞાનમાં લૌકિકપ્રત્યક્ષની વિષયતારૂપ સ્વવિષયતા અનુપપન્ન બની રહેશે. <— તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે લૌકિકત્વને પ્રત્યક્ષનું વિશેષણ બનાવવામાં આવે તો પણ લૌકિકત્વ 'सुरभि चन्दनम्' ઈત્યાદિ પ્રત્યક્ષમાં અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી જાતિસ્વરૂપ નથી. માટે તેને ઉપાધિસ્વરૂપ માનવું પડશે. લાઘવથી તેને ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષજન્યત્વસ્વરૂપ માની શકાય છે. આવું લૌકિકત્વ પ્રત્યક્ષમાં માન્ય કરી તેની વિષયતા પ્રત્યે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષને નિયામક માનવાનો અર્થ એવો થયો કે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષજન્યપ્રત્યક્ષવિષયતા પ્રત્યે ઈન્દ્રિયપ્રત્યાસત્તિ કારણ છે-આવું માનવામાં આવે તો જ્ઞાનને સ્વવિષયક માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી, કારણ કે જ્ઞાનવિષયક પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષજન્ય ન હોવાથી તેની વિષયતા પ્રત્યે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ નિયામક નથી. જ્ઞાનવિષયક સાક્ષાત્કારની વિષયતા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી અનિયમ્ય હોવાના લીધે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વિના પણ જ્ઞાનમાં સ્વાત્મક પ્રત્યક્ષની વિષયતા સંભવી શકે છે. પોતાનાથી અજન્યની પોતાની ગેરહાજરીમાં ઉત્પત્તિ થવામાં કોઈ વાંધો નથી.

❀ साक्षात्कारविषयतानियामक ज्ञानावरणाऽपगम ❀

अथ लौ. । જો લૌકિકત્વને પ્રત્યક્ષનું વિશેષણ માનવાના બદલે વિષયતાનું વિશેષણ માનીને —> પ્રત્યક્ષીય લૌકિક વિષયતા

ईश्वरप्रत्यक्षविषयतायां व्यभिचारात् । जन्यत्वस्य प्रत्यक्षविशेषणत्वेऽपि शङ्खादौ 'इदं पीतरूपमि'ति दोषप्रभवप्रत्यक्ष-विषयतायां व्यभिचारात् । तस्मात् सम्बन्धविशेषेण विषयनिष्ठस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकज्ञानावरणाऽपगमस्य शक्तिविशे-

भानुमती

*विषयताया: विशेषणम् । **न च** कथं तदवगम: ? इति **वाच्यम्,** यत: **तादृशी** लौकिकी **च** = हि विषयता प्र-त्यक्षे **'साक्षात्करोमी'त्यनुभवसाक्षिका** । ततश्च प्रत्यक्षीयलौकिकविषयतायामीन्द्रियसन्निकर्षरूप नियामकत्वेन 'घटं साक्षात्करोमी'ति साक्षात्कारगोचर - साक्षात्कारविषयत्वस्यौन्द्रियसन्निकर्षनियम्यत्वाच्च स्वरूप स्वविषयत्वमिति **चेत् ? न,** तथापि 'साक्षात्करोमी'त्यनुभवसिद्धानां ईश्वरप्रत्यक्षविषयतानां **व्यभिचारात्** = व्यतिरेकव्यभिचारात्, तस्या लौकिकत्वेऽपीन्द्रियसन्निकर्षं विनैव सद्भावात् । न चेशसाक्षात्कारविषयता न लौकिकेत्यारेकणीयम्, **प्रकाशकार-रुचिदत्तमिश्रप्रभृतीनामीशसाक्षात्कारे लौकिकविषयतायाः सम्मतत्वात्** (द्रष्टव्यं त.चिं. प्र. पृ. ८५०) भगवत्साक्षात्कारसाधारण-साक्षात्कारत्वात्तच्छेद-विषयताऽतिरेकलौकिकविषयतायां मानाभावादित्यस्य च **वा-यूष्मादे: प्रत्यक्षत्वाऽप्रत्यक्षत्वविवादरहस्ये** (पृ. ८३) व्यक्तत्वात् । **न च** भगवत्साक्षात्काररूप स्वा-ऽविषयत्वमभ्युपगन्तुमर्हति, महेश्वरस्याऽसर्वज्ञत्वापत्ते: तज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वावश्यकत्वात् । तदुक्तं **तत्त्व-चिन्तामणौ** —> ईश्वरज्ञानमहेतुकत्वेन सर्वविषयत्वात् स्वप्रकाशमिति (त.चिं.प्र.खं.पृ. १७८) । तदुक्तं **प्रकाशकृताऽपि** —> 'सन्निकर्षरूप जन्यप्रत्यक्षतामापाद्यनियामकतयाऽजन्यस्येश्वरज्ञानस्य सर्वविषयतया स्वविषयत्वं स्यादेवेति <— (त.चिं.प्र.पृ. ८५०) । **न च** विरूपाक्षज्ञानस्याऽस्मदादिज्ञानात् विलक्षणत्वात् तथैव स्वसंवे-दितत्वं कल्प्यं नाल्पमिति **वाच्यम्,** एतं हि शम्भुज्ञानो विशेषे हेतुरस्याऽर्थग्रहणात्मकत्वस्याऽप्यस्मदादिज्ञानो पतिषेधप्रसङ्ग इति व्यक्तं (स्या. र. १/१८/पृ. २२२) **स्याद्वादरत्नाकरे** ।*

***ननु** जन्यप्रत्यक्षीयलौकिकविषयतायामीन्द्रियसन्निकर्षरूप नियामकत्वाभ्युपगमाज्जाड्यं दोष:, ईश्वरप्रत्य-क्षस्याऽजन्यत्वात्, 'इमे धूमा:, सूर्योऽयं चन्द्रोऽयमि'त्यादिप्रत्यक्षीयविषयताया श्चाऽलौकिकत्वादिति' **चेत् ? न,** इत्थं **जन्यत्वस्य प्रत्यक्षविशेषणत्वेऽपि शङ्खादौ 'इदं पीतरूपमि'ति दोषप्रभवप्रत्यक्षविषयतायां व्यभिचारात्** = व्यतिरेकव्यभिचारात् । न हि शङ्खादौ पीतरूपं वर्तते, किन्तु नयनगतपित्तादिदोषात् प्रतिभासते । **न च** जन्यप्रत्यक्षीयलौकिकविषयतां प्रतीन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वाज्जाड्यं दोष इति **वक्तव्यम्,** कारणतावच्छेदकशरीरगौरवात्, वक्ष्यमाणदोषाणामुद्धारापत्ते: (द्रष्टव्यं पृ. ७८७) । **तस्मात्** = प्रत्यक्षविषयतां प्रती-न्द्रियसन्निकर्षरूप नियामकत्वाऽसम्भवात्, साक्षात्सम्बन्धेनाऽऽत्ममनोरूपस्यापि **सम्बन्धविशेषेण** = स्वप्रतियोगिकाऽव-च्छेदकतासंभेदधानसंसर्गेण विषयनिष्ठस्य **प्रत्यक्षप्रतिबन्धक-ज्ञानावरणाऽपगमस्य** = तत्तद्विषयतावच्छेदेन प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकीभूतं यत् ज्ञानावरणाभिधानं कर्म तत्प्रतियोगिकस्य क्षयोपशमादिलक्षणस्याऽपगमस्य*

ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી નિયમ્ય છે. <— એવું કહેવામાં આવે તથા તેવી લૌકિક વિષયતાને 'साक्षात्करोमि' એવા અનુભવની સાક્ષીએ સ્વીકારવામાં આવે તો તે પણ બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે ઈશ્વરપ્રત્યક્ષની લૌકિકવિષયતા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વિના જ વિદ્યમાન હોવાથી પ્રત્યક્ષની લૌકિક વિષયતા પ્રત્યે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષની કારણતામાં વ્યતિરેકવ્યભિચાર દોષ આવશે. માટે પ્રત્યક્ષની લૌકિક વિષયતા પ્રત્યે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષને કારણ માની શકાય તેમ નથી. જો જન્યપ્રત્યક્ષની લૌકિકવિષયતા પ્રત્યે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષને કારણે માનવામાં આવે તો યદ્યપિ ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ નિત્ય હોવાથી તેની લૌકિકવિષયતા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી અનિયમ્ય બની જવાથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર નહીં આવે તથાપિ શંખ વગેરે પદાર્થોમાં 'इदं पीतरूपम्' એવા જન્ય પ્રત્યક્ષની નયનગત પિત્તાદિ દોષથી જન્ય લૌકિક વિષયતામાં વ્યતિરેકવ્યભિચાર જરૂર આવશે, કારણ કે પીતરૂપ સાથે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં તેમાં જન્યપ્રત્યક્ષીય લૌકિકવિષયતા રહે છે. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી તેનું નામ તો વ્યતિરેક વ્યભિચાર છે. માટે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષને જન્યપ્રત્યક્ષનિરૂપિત લૌકિકવિષયતાનું નિયામક માની નહીં શકાય. માટે પ્રત્યક્ષવિષયતાને ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષના બદલે પ્રત્યક્ષના પ્રતિબન્ધક જ્ઞાનાવરણના અભાવથી નિયમ્ય માનવી જોઈએ. કહેવાનો આશય એ છે કે સંસારની સમસ્ત વસ્તુ સનાતન ચૈતન્યાત્મક આત્મા સાથે જ્ઞાનસંબંધ દ્વારા સદૈવ સંબદ્ધ જ રહે છે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણ કર્મથી ચૈતન્ય આવૃત થવાના લીધે વસ્તુનો સ્પષ્ટ પ્રકાશ = બોધ થઈ શકતો નથી. પરંતુ આવું ત્યાં સુધી થાય છે, જ્યાં સુધી જ્ઞાનાવરણ કર્મ વિદ્યમાન હોય છે. જ્ઞાનાવરણનિવર્તક કારણની હાજરીમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે પૂર્વે જ્ઞાનાવરણકર્માવૃત વસ્તુનો સ્પષ્ટ બોધ થવા લાગે છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મ આત્મામાં રહેવાથી જ્ઞાનાવરણ કર્મની નિવૃત્તિ પણ આત્મામાં જ રહે છે. પરંતુ સંબંધવિશેષથી વિષયનિષ્ઠ બનીને વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે. આ સંબંધવિશેષને 'स्वप्रतियोगिआवरणअवच्छेदकत्व' નામે પણ ઓળખી શકાય છે. स्व= જ્ઞાનાવરણકર્મનિવૃત્તિ, તેનો પ્રતિયોગી = જ્ઞાનાવરણ કર્મ, તેનું અવચ્છેદકત્વ છે વિષયભૂત વસ્તુમાં. તાત્પર્ય એ છે કે આત્મસ્વરૂપ સનાતન ચૈતન્ય ભિન્ન ભિન્ન વિષયભૂત વસ્તુસ્વરૂપ અવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન એવા જ્ઞાનાવરણ કર્મથી આવૃત રહે છે. જ્યારે જે વિષયભૂત વસ્તુથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્યના આવરણનો (જ્ઞાનાવરણનો) અભાવ = નિવૃત્તિ = ક્ષયોપશમાદિ થાય છે ત્યારે તે અભાવ સ્વપ્રતિયોગિઆવરણઅવચ્છેદકત્વ સંબંધથી વિષયમાં રહીને તેમાં સ્પષ્ટતા નામક પ્રત્યક્ષીય વિષયતા ઉત્પન્ન કરે છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મની નિવૃત્તિ કાં ક્ષયોપશમસ્વરૂપ હોય છે કાં ક્ષયસ્વરૂપ હોય છે. જે અંશમાં ક્ષયોપશમ થાય તે અંશનો પ્રકાશ થાય છે. ક્ષય થાય તો

षस्य वा प्रत्यक्षविषयतानियामकत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन —> क्वचिदिन्द्रियसन्निकर्षः क्वचिद्दोषविशेषश्च तन्नियामकः, अन्ततस्तदन्यान्यत्वेन वा तन्नियामकत्वं तत्र ज्ञानभेदनिवेशे गौरवमिति <— निरस्तम् ।

भानुमती

प्रत्यक्षविषयतानियामकत्वमिति । *तथाहि घटाद्यवच्छेदेन चैतन्यस्याऽऽवृतत्वे घटादिकमप्रत्यक्षम्, घटाद्यवच्छेदेन चैतन्यावरणविलये तस्य स्वप्रतियोग्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन घटादौ सत्त्वात्तत्र स्पष्टत्वरूपा प्रत्यक्षविषयता जायते। स्वरूप = ज्ञानावरणविलयस्य प्रतियोगि यत् ज्ञानावरणं तदवच्छेदकत्वात् घटादौ ज्ञानावरणापगमस्य स्व-प्रतियोग्यवच्छेदकत्वसंसर्गेण वृत्तित्वे न कोऽपि दोषादः । ज्ञानावरणापगमस्य क्षयोपशमात्मकत्वे सावृतं ज्ञानम् उज्जायते तस्य क्षणरूपत्वे च निरावृतं ज्ञानमिति विशेषः । **यत्तु —>** अस्मदादिज्ञानस्य सर्वज्ञज्ञानवत् स्व-परप्रकाशनस्वभावत्वे तदवदेव निःशेषार्थप्रकाशकत्वमापे स्यादिति **<— तत्तु —>** 'स्वयोग्यतानुसारितयैव ज्ञानेनाऽर्थस्य प्रकाशनात् प्रदीपवत् । न खलु प्रदीपस्य दिनेश्वरवत्स्वपरप्रकाशस्वभावत्वेऽपि तदव-निःशेषार्थप्रकाशकत्वमुपलब्धम्, स्वयोग्यतानुसारितयैवार्थस्यानेनाऽपि प्रकाशनात् । योग्यता च सकलज्ञानानां स्वावारकाऽज्ञक्षयोपशमतारतम्यस्वरूपा प्रतिपत्तव्या । न हि तस्या अभावे विषयग्रहणतारतम्यं ज्ञानानां युज्यते **<—** इत्येतं श्रीवादिदेवसूरिभेरेव **स्याद्वादरत्नाकरे** *(स्या. र. १/१८ पृ. २२३) समाहितम् ।*

ननु ज्ञानावरणक्षयोपशमदशायां तत्तद्विषयस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकज्ञानावरणाऽवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानावरण-क्षयदशायां कथं तत्सम्भवः ? देशतः तद्विलये एव घटादेस्तदवच्छेदकत्वसम्भवात्, कात्स्न्येन तद्विलये घटादेस्तदवच्छेदकत्वाऽयोगात्, विषयतया केवलज्ञानस्य सर्वत्र सत्त्वेन तदावरणस्याऽवच्छेदकतयाऽनुत्तेत्वात्, क्षयोपशमतारतम्यस्य चानानुगतत्वादित्याशङ्क्याह कल्पान्तरमाह-तदपीति **—> शक्तिविशेषस्य वेति** । *शक्तिविशेषाश्र-यीभूतं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यभिधीयते । प्रत्यक्षप्रतिभासिते विषयेऽपि शक्तिविशेषमहिम्नैव स्पष्टत्वारूपाविषयता सम्पद्यते । सा च विषयस्य इव विषयिणेऽपि प्रत्यक्षेऽपि न विरुद्धा । न हि प्रकाशः स्वात्मानमप्रकाशयन् परं प्रकाशयति, अन्यथा प्रकाशकत्वव्याहतेः । तदिदं ज्ञानेऽपि समानम् । इदमेवाभिप्रेत्य* **स्याद्वादरत्नाकरे** *- 'स्वसंवेदितत्वाऽभावे ज्ञानेऽर्थग्रहणस्यैवाऽसम्भवात् (स्या. र. १/१८ पृ. २२४) इत्युक्तम् । ततश्च ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्ववादो निरवद्य इति स्थितम् ।*

इदमप्याऽवधेयम् - येन शक्तिविशेषेण ज्ञानं स्वात्मानं प्रकाशयति न तेनैवार्थान् प्रकाशयति किन्तु तदन्यशक्तिविशेषेण । इमौ च शक्तिविशेषौ ज्ञानस्वभावविशेषरूपौ तत्कार्यानुमेयौ । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** *—> 'स्वपरप्रकाशकौ च स्वभावौ ज्ञानस्य स्वपरप्रकाशनशक्ती कथ्येते । तदरूपतया चास्य परोक्षता तत्प्र-काशनलक्षणकार्यानुमेयत्वात्तयोरिति <— (स्या. र. १/१८ पृ. २३२) ।*

एतेन *= प्रत्यक्षप्रतिबन्धकज्ञानावरणापगमस्य शक्तिविशेषस्य वा प्रत्यक्षविषयतायां नियामकत्वप्रतिपा-दनेन । अस्याग्रे 'निरस्तमि'त्यनेनान्वयः । **क्वचित्** = 'अयं घटः' इत्यादिप्रत्यक्षस्थले इन्द्रियसन्निकर्षः स्वसंयोगादिलक्षणः, **क्वचित्** = 'पीतः शङ्खः'इत्यादिप्रत्यक्षस्थले पित्तादिरूपः **दोषविशेषश्च तन्नियामकः** = लौकिकविषयतायां नियामकः । **न च** दोषविशेषजन्यलौकिकविषयतायामिन्द्रियसन्निकर्षस्य विरहात् इन्द्रियसन्नि-कर्षजन्यलौकिकविषयतायाश्च दोषविशेषस्य विरहात् इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन दोषविशेषत्वेन वा कारणतायां त्यागेऽपि चारः, उभयत्वेन हेतुतायामपि तदोषतादवस्थ्यादिति* **वक्तव्यम्,** *तृणारणिमणिगतत्वादिना इन्द्रियसन्निकर्षस्य स्वात्म-वाहेतोत्तरप्रत्यक्षीयलौकिकविषयतायां दोषविशेषस्य च स्वाऽव्यवहितोत्तरप्रत्यक्षीयलौकिकविषयतायां हेतुत्वाभ्यु-पगमात् । अस्तु* ***अन्ततो*** *गत्वा* ***तदन्यान्यत्वेन वा*** *= इन्द्रियसन्निकर्ष-दोषविशेषान्यतरत्वेन वा* ***तन्नियामकत्वं*** *= साक्षात्कारीयलौकिकविषयतायां नियामकत्वम् । **अत एव** कार्य-कारणभावत्वस्य - लौकिकविषयता-*

સર્વ વસ્તુનો પ્રકાશ થાય છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય છે કે જ્ઞાનમાં વિષયને સ્પષ્ટ કરવાની એક વિશેષ શક્તિ હોય છે. આ શક્તિ જે જ્ઞાનમાં રહે છે તેને પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. આ શક્તિથી જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ભાસિત થનાર વિષયમાં સ્પષ્ટતા આવે છે. આ રીતે સ્પષ્ટતાનામક વિષયતા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી નિયન્ત્રિત ન હોવાથી ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વિના પણ જ્ઞાનમાં તે રહી શકે છે. માટે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં કોઈ દોષ નથી-એમ ફલિત થાય છે.

એતેન.। અહીં પ્રાચીન નૈયાયિક એમ કહે છે કે —> ક્યારેક લૌકિક વિષયતા પ્રત્યે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ નિયામક હોય છે, જેમ કે 'अयं घटः' ઈત્યાદિ પ્રત્યક્ષની વિષયતા. ક્યારેક લૌકિક વિષયતાનો નિયામક દોષવિશેષ હોય છે, જેમ કે 'पीतः शङ्खः' ઈત્યાદિ સાક્ષાત્કારની લૌકિકવિષયતા. ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ અને દોષવિશેષમાં સાધારણ ધર્મ બીજો કોઈ સંભવિત ન હોવાથી અંતતો ગત્વા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ-દોષવિશેષાન્યતરત્વરૂપે લૌકિકવિષયતાની નિયામકતાનો સ્વીકાર કરી શકાય છે. અન્યતરત્વનો અર્થ છે ભેદદ્વયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભેદ. તેથી ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ - દોષવિશેષઅન્યતરત્વનો અર્થ થશે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી ભિન્ન હોને છતે

वस्तुतः **चक्षुर्मनसोऽप्राप्यकारित्वात् दोषाऽजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयतायामपि नेन्द्रियसन्निकर्षनियाम्यत्वमिति स्मर्तव्यम्, अप्रयोजकत्वेनैतादृशनियमाऽसिद्धेश्च । अभेदे कथं विषयत्वमिति चेत् ? यथा घटाभावे घटाभावविशेषणत्वम् ।**

भानुमती

दौरवेऽप्यकल्पनागौरवमापे **निरवकाशम् ।** ज्ञानविषयकप्रत्यक्षीयलौकिकविषयतायाः अपि तदन्यतरत्वेन नियाम्यतायाज्ज्ञाने स्वविषयता बाधिता । **न च** इन्द्रियसन्निकर्ष-दोषविशेषान्यतरत्वस्य इन्द्रियसन्निकर्षभेदात्वे सति दोषविशेषभेदो यः तद्भेदात्वरूपतया निरुक्तभेदव्यापर्त्याच्छेदप्रतियोगिताकभेदवत्त्वेन लौकिकविषयतां प्रति हेतुत्वकल्पनापेक्षया भेदव्यापर्त्याच्छेदप्रतियोगिताकभेदवत्त्वलक्षणेन इन्द्रियसन्निकर्ष-दोषविशेष-ज्ञानाभेदान्यतमत्वेनैव तथात्वाभ्युपगमे लाघवं दोषः, ज्ञाने ज्ञानाऽभेदस्य सत्त्वादापे **वक्तव्यम्,** यतः **तत्र** = साक्षात्कारीयलौकिकविषयतानियामकतावच्छेदकधर्मशरीरे **ज्ञानाभेदनिवेशे च** = हि **गौरवं** = कारणतावच्छेदकगौरवं **इति** प्राचीननैयायिकवक्तव्यं **निरस्तम्,** लौकिकविषयतायां ज्ञानविषयशक्तिविशेषस्य नियामकत्वेनैव दोषप्रत्यूहात् ।

कश्चित्तु अन्यतरत्वस्य भेदव्यापर्त्याच्छेदप्रतियोगिताकभेदस्वरूपत्वेन प्रदर्शितप्राचीननैयायिकमते गौरवमावेदयति, **तन्न,** स्वप्रकाशपक्षेऽपि स्व-परप्रकाशनशक्तिविशेषोपगमे लौकिकविषयतां प्रति तदन्यतरत्वेन नियामकत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

वस्तुतः चक्षुर्मनसोः अप्राप्यकारित्वात् = विषयदेशेऽगत्वेन परिच्छेदकारित्वात् **दोषाजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयतायां** = दोषाऽजन्यप्रत्यक्षीयलौकिकविषयतात्वावच्छेदं प्रति **अपि न** = नैव **इन्द्रियसन्निकर्षनियामकत्वमिति स्मर्तव्यम् ।** **न च** स्यादवादिसम्प्रदाये चक्षुर्मनसोरप्राप्यकारित्वेऽपि नैयायिकमते तयोः प्राप्यकारित्वाङ्गीकारं नैयायिकं प्रति तत्तुमर्हतीति **वक्तव्यम्,** तयोः प्राप्यकारित्वेऽपि **अप्रयोजकत्वेन** = विषक्षबाधकतर्कावतारेण **एतादृशनियमाऽसिद्धेः** = दोषाजन्यप्रत्यक्षलौकिकविषयतात्वावच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्षनियाम्यत्वव्याप्योपाधेरभावात् । 'घटादेरपार्श्वनिष्ठप्रत्यक्षलौकिकविषयतायाः इन्द्रियसन्निकर्षनियाम्यत्वेऽपि ज्ञानगोचरप्रत्यक्षलौकिकविषयतायाः इन्द्रियसन्निकर्षाऽनियाम्यत्वे को दोषः ?' इति पर्यनुयोगे नैयायिकेन किञ्चिदपि वक्तुं न पार्यते । **न च** तस्याः प्राकट्यमेकत्वापादेरेव बाधितमेवेति **वक्तव्यम्,** प्रत्यक्षप्रतिबन्धकापसरणक्षणोपशमात्तत्प्राकट्यस्योक्तत्वात् । **न च** घटादेरपार्श्वनिष्ठप्रत्यक्षलौकिकविषयतां प्रतीन्द्रियसन्निकर्षस्य नियामकत्वं ज्ञानप्रत्यक्षलौकिकविषयतां प्रति च तथाविधक्षणोपशमादेस्तथात्वमित्यनवधानम् इति **साम्प्रतम्,** तत्रापि तथाविधक्षणोपशमादेर्नैयायिकैरिन्द्रियसन्निकर्षादेरव्यवस्थासिद्धत्वात्, बाहिरङ्गादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादिति **दिक् ।**

ननु घटादिप्रत्यक्षे विषय - विषयितयोर्भेदस्यैव दृष्टत्वात् ज्ञाने स्वविषयत्वमयुक्तम्, **अभेदे कथं विषयत्वं सम्भवेत् ? इति चेत् ?** उच्यते, **यथा** 'घटवद्भूतलमि'त्यादौ विशेषण-विशेष्ययोर्भेदस्यैव दृष्टत्वेऽपि 'घटाभावे घटो नास्ते' इत्यत्राभेदेऽपि **घटाभावे घटाभावविशेषणत्वं** नैयायिकैः स्वीक्रियते तथा अत्रापि विषयविषयिभावस्य

દોષવિશેષથી જે ભિન્ન હોય તેનો (=ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ અને દોષવિશેષ સિવાયના આખા જગતનો) ભેદ કે જે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ અને દોષવિશેષમાં રહે છે. આમ ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ અને દોષવિશેષમાં અનુગત એવા નિરુક્ત અન્યતરત્વરૂપે જન્યપ્રત્યક્ષલૌકિકવિષયતાની નિયામકતાનો સ્વીકાર કરી શકાય છે. જ્ઞાનમાં રહેનારી વિષયતા પણ ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ - દોષવિશેષાન્યતરથી નિયમ્ય હોવાથી જ્ઞાનને પરતઃ પ્રકાશ્ય જ માનવું પડશે. જો એવી દલિલ કરવામાં આવે કે # ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ - દોષવિશેષ - જ્ઞાનાભેદ અન્યતમત્વરૂપે જન્યપ્રત્યક્ષીય લૌકિકવિષયતાની નિયામકતા માની લેવામાં આવે તો જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં કોઈ વાંધો નહિ આવે, કેમકે જ્ઞાનમાં જ્ઞાનઅભેદ હોવાથી ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષાદિની જેમ જ્ઞાન પણ જન્યપ્રત્યક્ષીયલૌકિકવિષયતાનું નિયામક બની શકે છે. # તો તે અનુચિત હોવાનું કારણ એ છે કે આ રીતે જન્યપ્રત્યક્ષનિરૂપિત લૌકિકવિષયતાની નિયામકતામાં જ્ઞાનાભેદનો પ્રવેશ કરવાથી કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મનું શરીર ગૌરવગ્રસ્ત બને છે. માટે તે રીતે પ્રત્યક્ષવિષયતાની નિયામકતા માન્ય ન કરી શકાય. આમ જ્ઞાનની પરપ્રકાશ્યતા અબાધિત રહે છે. ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષાદિરૂપ નિયામકની અનુપસ્થિતિ હોવાથી જ્ઞાનમાં સ્વવિષયતાની અનુપપત્તિ આવે છે.' <— પરંતુ આ વાત તો ઉપરે નિરસ્ત થઈ ગયેલ છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષની વિષયતાના નિયામકરૂપે પ્રત્યક્ષપ્રતિબંધક જ્ઞાનાવરણકર્મઅપગમનો અથવા શક્તિવિશેષનો સ્વીકાર કરી શકાય છે. માટે જ્ઞાનમાં સ્વવિષયતાને અનિયંત્રિત બનવાનો કોઈ સવાલ નથી રહેતો કે તેની અનુપપત્તિ પણ નથી રહેતી.

❀ चाक्षुषादिविषयता ईन्द्रियसन्निकर्षथी अनियम्य ❀

વસ્તુ. । જો નૈયાયિક એમ કહે કે —> દરેક લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા ભલે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી નિયમ્ય ન હોય, પરંતુ દોષાજન્ય લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતાને તો ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી નિયંત્રિત માનવામાં કોઈ દોષ નથી. <— તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે વાસ્તવિકતા એ છે કે આંખ અને મન-આ બે ઈન્દ્રિય વિષય સુધી પહોંચ્યા વિના જ યોગ્ય સ્વવિષયનું ભાન કરાવે છે. ઘટનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરવા માટે આંખ કાંઈ ઉડીને કે દોડીને ઘટ પાસે જતી નથી. આંખોનો ઘટ સાથે સંયોગનામક સન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં ઘટમાં દોષઅજન્ય

'किं तदे'ति चेत् ? स्वभावविशेष एव । अनिर्वचनात् तदसिद्धिरिति चेत् ? न, माधुर्यादिवत्तस्याऽऽख्यातुमशक्यत्वेऽपि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।

यत्तु —> स्वव्यवहारशक्तत्वमेव स्वविषयत्वमिति <— तन्न, आत्मन्यतिप्रसङ्गात्, ज्ञानपददाने चेच्छाद्यनुपसङ्ग्रहात्,

भानुमती

आश्रययोर्मिथो भेददर्शनेऽपि ज्ञान-तत्संवेदनयोरभेदत्वाभ्युपगमस्य निरातङ्कत्वात् । ननु **किं तत्** अभेदातिरिक्तं विशेषणत्वादिकम् ? उच्यते **स्वभावविशेष एव** । घटाभावातिरेकेण घटाभावस्य स्वभावातिरेकः तद्वदेव स्वविषयकत्वं ज्ञानस्य स्वभावविशेष एव । **एतेन** भेदानियतो विषयविषयिभावः कथमभेदे सम्भवतीति **प्रत्याख्यातम्,** स्वभावत एव घटाभावस्य स्वातिरेकेणत्ववत् स्वभावत एव ज्ञानस्य स्वातिरेकत्वस्यातिरिक्तत्वात् ।

ननु **अनिर्वचनात्** = निरूपयितुमशक्यत्वात् **तदसिद्धिः** = ज्ञाने स्वातिरेकत्वाऽऽत्मकस्वभावातिरेकस्याऽसिद्धेरिति **चेत् ? न, माधुर्यादिवत्** = इक्षुफलमाधुर्य - सहकारफलमाधुर्ययोः भेदस्येव **तस्य** = ज्ञाने स्वातिरेकस्वरूपस्य स्वभावातिरेकस्य अनुभवसिद्धस्य **आख्यातुमशक्यत्वेऽपि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्,** अन्यथा माधुर्यादिरेकस्याप्यपलापप्रसङ्गात् । यद्यपि स्वभावातिरेकपदेन तु तदाख्यायत एव तथापि तदतिरिक्तपदेनाऽनेर्वचनात् कथञ्चिदनिर्वचनीयत्वमित्यर्थोऽपि भास्वान् भगवान् स्याद्वाद एव विजयतीति ध्येयम् ।

यत्तु स्वव्यवहारशक्तत्वमेव ज्ञाने **स्वविषयत्वम्,** घटादेः स्वव्यवहारं प्रत्यशक्तत्वेन परप्रकाश्यत्वं ज्ञानस्य स्वव्यवहारं प्रति शक्तत्वेन स्वप्रकाश्यत्वम् । न हि स्वव्यवहारशक्तत्वस्वरूपस्य स्वातिरेकत्वस्याऽभेदे बाधकमस्तीति स्वप्रकाशवादे - **प्रभाकरमिश्रा**ऽभेदवादीमांसकमतम् ।

तन्न चारु, स्वव्यवहारशक्ते **आत्मनि** स्वातिरेकत्वस्य **अतिप्रसङ्गात् । न च** स्वव्यवहारशक्तज्ञानत्वमेव स्वातिरेकत्वमिति नायं दोषः, आत्मनो ज्ञानत्वस्यैव विरहादिति **वक्तव्यम्,** एवं तर्हि **ज्ञानपददाने च इच्छाद्यनुपसङ्ग्रहात्,** इच्छादौ स्वव्यवहारशक्तत्वस्य सत्त्वेऽपि ज्ञानत्वस्य विरहेण स्वव्यवहारशक्तज्ञानत्वरूपाभावेन स्वातिरेकत्वस्य तदाऽव्याप्तेः । न चेष्टापत्तेः, प्रभाकरमिश्रमते ज्ञानस्येवेच्छादेरपि स्वातिरेकत्वाभ्युपगमादिष्टैकं सौख्यतोऽपरप्रत्यूहात् । **न चेच्छादौ** न साक्षात् स्वातिरेकत्वमपि तु स्वजनकज्ञानौपाधिकमेवेति स्वव्यवहारशक्तज्ञानत्वलक्षणस्य मुख्यस्य स्वातिरेकत्वस्येच्छादावसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति **शङ्कनीयम्,**

લૌકિક પ્રત્યક્ષની વિષયતા રહે છે. માટે દોષાજન્ય લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા પ્રત્યે પણ ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ નિયામક નથી-તે યાદ રાખવું. વળી, 'જે જે દોષાऽજન્યલૌકિકસાક્ષાત્કારવિષયતા હોય તે તે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી નિયમ્ય જ હોય'-આવો નિયમ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી, કારણ કે 'જ્ઞાનવિષયકલૌકિકસાક્ષાત્કારવિષયતા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી અનિયમ્ય હોય તો શું વાંધો ?' આવી શંકાને નિર્મૂલ કરનાર કોઈ સચોટ તર્ક = યુક્તિ નૈયાયિક લોકો બતાવી શકતા નથી. વિપક્ષબાધક તર્ક ન હોય તો માન્યતા પ્રામાણિક કહી ન શકાય.

અનન્ય પદાર્થમાં વિષય-વિષયીભાવનું સમર્થન

અમે.। સ્વપ્રકાશપક્ષમાં હવે એક પ્રશ્ન બાકી રહી જાય છે કે —> જ્ઞાન જો સ્વપ્રકાશ છે તો જ્ઞાન અને તેના સંવેદનમાં ચોક્કસ અભેદ જ હશે. તે પછી જ્ઞાન પોતાનાથી અભિન્ન સંવેદનનો વિષય કઈ રીતે બની શકે ? કારણ કે વિષય-વિષયીભાવ ભિન્ન પદાર્થોમાં જ દેખાય છે. <— તેનો જવાબ એ છે કે જે રીતે અન્યત્ર વિશેષ્યાવિશેષણભાવ ભિન્ન પદાર્થોમાં દેખાય છે છતાં 'ઘટાભાવે ઘટો નાસ્તિ' ઈત્યાદિ સ્થલોમાં વિશેષ્યાત્મક ઘટાભાવથી અભિન્ન ઘટાભાવમાં વિશેષણતા નૈયાયિકને માન્ય છે. તે જ રીતે અન્ય બાહ્ય વસ્તુના જ્ઞાનમાં વિષયવિષયીભાવ ઘટી શકશે. માટે જ્ઞાનને સ્વવિષયક માની શકાય છે. ઘટાભાવમાં ઘટાભાવની વિશેષણતા ઘટાભાવનો સ્વભાવ જ છે. અર્થાત્ ઘટાભાવ પોતાના સ્વભાવથી જ પોતાનું વિશેષણ બને છે. તે જ રીતે એમ પણ માની શકાય છે કે જ્ઞાનની સ્વવિષયતા પણ જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવથી જ પોતાનો વિષય બને છે. આ સ્વભાવની જો કે કોઈ વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી, છતાં પણ એટલા માત્રથી તેનો અસ્વીકાર - અપલાપ કરી નથી શકાતો, કારણ કે જેમ કેરીની મધુરતા અને મીઠાઈની મધુરતામાં શું ભેદ છે ? એનું નિરૂપણ ન કરી શકાય એટલા માત્રથી કેરીની અને મીઠાઈની મીઠાશમાં રહેલ ભેદનો અપલાપ-અસ્વીકાર નથી થઈ શકતો. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ જ્ઞાનમાં રહેલ સ્વવિષયતાસ્વરૂપ સ્વભાવનું નિરૂપણ ન થવા માત્રથી તેનો અપલાપ કરી શકાતો નથી.

સ્વવિષયત્વ સ્વવ્યવહારશકતત્વરૂપ નથી

યત્તુ સ્વ. । જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનનાર મીમાંસકો એમ કહે છે કે —> જ્ઞાનની સ્વવિષયતા જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ જ્ઞાનમાં જે સ્વવ્યવહારશક્તતા છે તે જ તેની સ્વવિષયતા છે. આશય એ છે કે જ્ઞાનથી ભિન્ન વસ્તુઓ પોતાના વ્યવહારનું સંપાદન કરવામાં સ્વયં સમર્થ નથી હોતી, પણ જ્ઞાન દ્વારા શક્ત બને છે. પરંતુ જ્ઞાન સ્વયં પોતાના વ્યવહારને સંપન્ન કરવા શક્ત = સમર્થ હોય છે.વિષયની જેમ જ્ઞાન પોતાન. વ્યવહાર માટે અશક્ત નથી. માટે જ્ઞાનમાં જે સ્વવ્યવહારશક્તતા છે તે જ તેની સ્વવિષયતા = સ્વપ્રકાશતા છે. <— પરંતુ આ વ.ત બરાબર નથી, કારણ કે જો સ્વવ્યવહારશક્તતાને સ્વવિષયતારૂપ માનવામાં આવે તો આત્મામાં સ્વવિષયતાનો અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે આત્મા પણ સ્વવ્યવહાર કરવા શક્તિમાન છે. આ દોષના નિવારણ માટે એમ કહેવામાં આવે કે —>

इच्छादौ परम्परया तत्सत्त्वस्य च ज्ञानादावपि सुवचत्वात्, शक्तेः पदार्थान्तरत्वेनाऽऽत्माश्रयोद्धारेऽपि तस्या अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वज्ञानन्यङ्ग्यत्वेनाऽन्योन्याश्रयानुद्धाराच्चेति विभावनीयम् ।

आत्मप्रभा

इच्छादौ साक्षादेव स्वविषयकत्वस्याऽनुभवसिद्धत्वात् । तत्र **परम्परया** = स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन **तत्सत्त्वस्य** = घटादिविषयकत्वसत्त्वस्य स्वीकारे **ज्ञानादावपि** स्वाश्रयजनकत्वलक्षणपरम्परासंसर्गेण घटादिविषयकत्वस्य सत्त्वस्य **सुवचत्वात्** । विनिगमकाभावात् शक्यते होवं वक्तुं यदुत ज्ञानेऽपि न साक्षात् स्वविषयकत्वमपि तु स्वजन्येच्छौपाधिकमेव, साक्षात् तादेच्छमादातेतीति । इच्छादेरौपाधिकस्वविषयकत्वतुल्ये तथा स्वस्य = घटादिविषयकत्वस्य आश्रयीभूतेन ज्ञानेन जन्ये इच्छादौ स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन घटादिविषयकत्वं वर्तते तथा ज्ञानस्यौपाधिकस्वविषयत्वमते स्वस्य = घटादिविषयकत्वस्य आश्रयीभूतायां इच्छायां जनके ज्ञाने स्वाश्रयजनकत्वसम्बन्धेन घटादिविषयकत्वं वर्तते इत्यस्यापि सुवचत्वेन विनिगमनाविरहाद्द्वयत्र साक्षात्सम्बन्धेनैव स्वविषयकत्वमुपगन्तव्यम् । तथा च प्रभाकरमिश्रमते स्वव्यवहारशक्तज्ञानत्वलक्षणस्य स्वविषयकत्वस्येच्छादावनापत्तेस्तदवस्थैव स्वव्यवहारशक्तत्वरूपस्य च स्वविषयकत्वस्यात्मन्यतिव्याप्तेरिति व्याघ्र इतस्तटीति न्यायापात इति स्वप्रकाशवादिनामाकूतम् ।

किञ्च स्वव्यवहारानुकूला शक्तेः किं स्वविषयत्वादभिन्ना भिन्ना वा ? इति विमर्शविकल्पयुगली कलमरालीविहङ्गमयामलामेवावतरतीत्याह । आद्यविकल्पे आत्माश्रयो दुर्वारः, स्वविषयत्वाऽभिन्नस्यैव स्वव्यवहारशक्तत्वस्य स्वविषयत्वनियामकत्वात् । न चेदं युज्यते, परेण नियम्य-नियामकयोरभेदाऽनभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पे प्रकरणकृदाह —> **शक्तेः** = स्वव्यवहारशक्तत्वस्य स्वविषयत्वाभिन्नत्वाभ्युपगमे **पदार्थान्तरत्वेन आत्माश्रयोद्धारेऽपि तस्याः** = स्वव्यवहारानुकूलशक्तेः **अनन्यथासिद्ध-नियतपूर्ववृत्तित्वज्ञानन्यङ्ग्यत्वेन** = स्वव्यवहारं प्रति अनन्यथासिद्धाभिन्नत्वे सति स्वव्यवहारनियतपूर्वक्षणवृत्तित्वप्रकारकं यज्ज्ञानं तज्जन्यज्ञानविषयत्वे **अन्योन्याश्रयानुद्धारात्** । तथाहि स्वव्यवहारं प्रति स्वविषयकज्ञानस्य कारणत्वेन ज्ञानस्य स्वविषयकत्वे ज्ञाते सति तत्र स्वव्यवहारं प्रत्यनन्यथासिद्धनियतपूर्वक्षणवृत्तित्वरूपकारणत्वज्ञानद्वारा स्वव्य-

---

સ્વવ્યવહારશક્તજ્ઞાનત્વ સ્વવિષયતા છે. <— તો યદ્યપિ આત્મામાં સ્વવિષયતાની અતિવ્યાપ્તિનું નિવારણ થઈ જશે, પરંતુ ઈચ્છા વગેરેમાં સ્વવિષયતાની અવ્યાપ્તિ આવશે, કારણ કે ઈચ્છા વગેરેમાં સ્વવ્યવહારશક્તત્વ હોવા છતાં સ્વવ્યવહારશક્તજ્ઞાનત્વ નથી રહેતું. પરંતુ સ્વસંવિદિતજ્ઞાનવાદી મીમાંસકને તો જ્ઞાનની જેમ ઈચ્છા વગેરેમાં પણ સ્વવિષયતા માન્ય છે.

જો એમ કહેવામાં આવે કે —> સવિષયકત્વ સાક્ષાત્ સંબંધથી જ્ઞાનમાં રહેતું હોવાથી જ્ઞાનમાં જ મુખ્ય સ્વવિષયકત્વ રહે છે. ઈચ્છા વગેરેમાં તો સ્વાશ્રયજન્યત્વસ્વરૂપ પરંપરાસંબંધથી જ સવિષયકત્વ = ઘટાદિવિષયકત્વ રહેવાના લીધે ઈચ્છાદિમાં ઘટાદિવિષયકત્વ ગૌણ છે, જ્ઞાનોપાધિક જ છે. સ્વના = ઘટાદિવિષયકત્વના આશ્રયથી = જ્ઞાનથી ઈચ્છાદિ જન્ય હોવાથી સ્વાશ્રયજન્યત્વસ્વરૂપ પરંપરાસંબંધથી ઘટાદિવિષયકત્વ ઈચ્છાદિમાં રહેવાને લીધે ઘટાદિવિષયકત્વ પણ ઈચ્છાદિમાં નિરૂપાધિક = મુખ્ય નથી, તો પછી સ્વવિષયકત્વસ્વરૂપ સ્વપ્રકાશત્વની તો સાક્ષાત્સંબંધથી ઈચ્છાદિમાં શક્યતા જ કઈ રીતે સંભવે ? માટે સ્વવ્યવહારશક્તજ્ઞાનત્વસ્વરૂપ સ્વપ્રકાશત્વ ઈચ્છાઆદિમાં ન રહે તો તે ભૂષણ જ છે, દૂષણ નથી. માટે અવ્યાપ્તિની સમસ્યાને કોઈ અવકાશ જ નથી <— તો તે બરાબર નથી.

❀ ઈચ્છાદિમાં પણ સવિષયકત્વ મુખ્ય છે - સ્યાદ્વાદી ❀

ઇચ્છાદૌ. । આનું કારણ એ છે કે મુખ્ય સ્વવિષયકત્વ જ્ઞાનમાં જ રહે છે અને ઈચ્છાદિમાં તે પરંપરાસંબંધથી જ રહે છે-આ માન્યતાની વિરુદ્ધ એમ પણ આસાનીથી કહી શકાય કે - મુખ્ય સવિષયકત્વ = ઘટાદિવિષયકત્વ તો ઈચ્છામાં જ રહે છે. જ્ઞાનમાં તો તે પરંપરાસંબંધથી જ રહે છે. પરંપરાસંબંધરૂપે સ્વાશ્રયજનકત્વ સંબંધનો સ્વીકાર થઈ શકે છે. જુઓ સ્વ= ઘટાદિવિષયકત્વ, તેનો આશ્રય = ઈચ્છા, જ્ઞાન તેનું જનક છે. માટે સ્વાશ્રયજનકત્વસ્વરૂપ પરંપરાસંબંધથી ઘટાદિવિષયકત્વ પણ જ્ઞાનમાં રહી જ જશે. અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પણ ઈચ્છાઔપાધિક સવિષયકત્વ કહેવામાં કોઈ વાંધો નહિ આવે. આમ જ્ઞાનમાં સવિષયકત્વને મુખ્ય માનવું કે ઈચ્છામાં ?આ સમસ્યાનું કોઈ સમાધાન મળી શકતું નથી. આ વિનિગમનાવિરહ દોષના લીધે જ્ઞાનની જેમ ઈચ્છામાં પણ મુખ્ય સવિષયકત્વ માનવું પડશે. જ્ઞાનમાં સવિષયકત્વ સ્વવિષયકત્વનું વ્યાપ્ય છે. તે જ રીતે સવિષયત્વ હોવાથી સ્વવિષયત્વ મીમાંસકને માન્ય છે. અને સ્વવિષયત્વને સ્વવ્યવહારશક્તજ્ઞાનત્વ સ્વરૂપ માનવામાં ઈચ્છાદિમાંથી પૂર્વોક્ત અવ્યાપ્તિ દોષ હટશે નહિ.

❀ मीमांसकसंमत शक्ति अन्योन्याश्रयग्रस्त ❀

શક્તેઃ.। આ ઉપરાંત મીમાંસકમતમાં એક વાત એ પણ વિચારણીય છે કે સ્વવ્યવહારશક્તત્વ સ્વવિષયતાથી ભિન્ન છે કે

यदपि **प्रत्यक्षाऽजनकस्य प्रत्यक्षाऽविषयत्वं स्यादित्युक्तं**, तदपि **प्रागुक्तयुक्त्यैव प्रत्युक्तम्, ईश्वरसाक्षात्कारविषये दोषविशेषप्रभवसाक्षात्कारविषये च व्यभिचारात्** ।

भानुमती

व्यवहारशक्तेर्ज्ञाने सिद्ध्यति स्वव्यवहारशक्तेः ज्ञातत्वे सति च तस्य स्वविषयकत्वं सिद्ध्यतीतीतरेतराश्रयः स्पष्ट एव । तदुक्तं ***तत्त्वचिन्तामणौ*** *—> न च तदव्यवहारशक्तत्वं तद्विषयत्वम्, तद्विषयत्वेन तद्व्यवहारकारणत्वग्रहे सति तच्छक्तत्वज्ञानं तच्छक्तत्वञ्च तद्विषयत्वमित्यन्योन्याश्रयात्, कारणत्वग्रहं विना शक्तेरग्रहात् <— (त.चिं.प्र.रत्न. पृ. ८०२) इति । **तत्त्वचिन्तामण्यालोके जयदेवमिश्रेणापि** —> कारणतायां गृहीतायां शक्तितत्कल्पनं तस्मिंश्च तद्वत्त्वेनेत्यन्योन्याश्रयः <— (त. चिं. आ. प्र. खं. पृ. १७१) इत्युक्तम् । **तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशे रुचिदत्तमिश्रेण** —> तद्विषयत्वज्ञानात् तद्व्यवहारकारणत्वज्ञानं, ततश्च तच्छक्तत्वरूप-तद्विषयत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः <— (त.चिं.प्र.पृ. ८१४) इत्युक्तम् ।*

यदपि प्रत्यक्षाऽजनकस्य प्रत्यक्षाविषयत्वं स्यात् इत्युक्तम् *। पूर्वमग —> कथं वा प्रत्यक्षाऽजनकस्य प्रत्यक्षाविषयत्वं ? प्रत्यक्षाविषयताया: तज्जनकत्वव्याप्यत्वात् <— (हस्यतां - पृ. ११५) इत्युक्तामीति हृदयम् ।*

*एतदपाकरोति —> **तदपि प्रागुक्तयुक्त्यैव** 'ईश्वरप्रत्यक्षाविषयतायां व्यभिचारादि' (हस्यतां पृ. १८५) त्यादेरुक्त्यैव **प्रत्युक्तम्** । स्पष्टतार्थं क्रमतः पुनः तदुपदर्श्यते —> **ईश्वरसाक्षात्कारविषये** = नित्यसाक्षात्कारीश्वरविषये **दोषप्रभवसाक्षात्कारविषये च** = 'पीतः शङ्ख' इत्यादौ नयनगतपित्तादिदोषजन्यप्रत्यक्षाविषये च **व्यभिचारात्** = व्यतिरेकव्यभिचारात्, नित्यसाक्षात्कारयाजनकत्वेऽपि तद्विषयत्वात् घटादे-पीतरूपादेः । महेश्वरसाक्षात्कारयाऽजनकत्वेऽपि घटादेः तद्विषयत्ववत् स्वात्मकप्रत्यक्षाऽजनकत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वात्मकप्रत्यक्षाविषयत्वे बाधकाभावेन । **एतेन** - तस्तुतो लौकिकप्रत्यक्षाविषयताया: प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्यत्वात् तदजनके स्वस्मिन् लौकिकसाक्षात्काराविषयता न स्यादीति (हस्यतां पृ. ११२) पूर्वोक्तं **प्रत्याख्यातम्** ।*

यच्च पूर्वमुक्तं —> किञ्च लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वेन ज्ञानादौ लौल्येनोक्तता नोचितत्व-रूपत्वादेना, लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वञ्चोपलक्षणं, न तु विशेषणम् । तेन प्रत्यक्षपूर्वं प्रत्यक्षाऽविषयत्वेऽपि न क्षतिरिति । ज्ञानस्य

અભિન્ન ? તેને જો અભિન્ન માનવામાં આવે તો સ્વવિષયતાથી અભિન્ન સ્વવ્યવહારશક્તને જ સ્વવિષયતાનું નિયામક માનવાથી આત્માશ્રય દોષ આવશે. આત્માશ્રય દોષના પરિહાર માટે સ્વવ્યવહારશક્તત્વને સ્વવિષયતાથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે જ્ઞાન સ્વવિષયક સિદ્ધ થાય તો જ સ્વવ્યવહારશક્ત સિદ્ધ થઈ શકે અને જો જ્ઞાન સ્વવ્યવહાર પ્રત્યે શક્તિમાન સિદ્ધ થાય તો જ તે સ્વવિષયક સિદ્ધ થઈ શકે. અન્યોન્યાશ્રય દોષની આ આપત્તિ મૂળ ગ્રંથમાં એ રીતે બતાવેલ છે કે જે વસ્તુ જે બીજા પ્રત્યે અનન્યથાસિદ્ધ અને નિયતપૂર્વવર્તીરૂપે જ્ઞાત હોય તે વસ્તુમાં તે બીજાની સંપાદક - ઉત્પાદન શક્તિ મનાય છે. આથી જ્ઞાનમાં પણ સ્વવ્યવહારશક્તિ તે જ રીતે જાણી શકાશે. ફલતઃ સ્વવ્યવહાર પ્રત્યે સ્વવિષયક જ્ઞાન કારણ હોવાથી સ્વવિષયકત્વની જ્ઞાનમાં સિદ્ધિ થાય તો જ તેમાં સ્વવ્યવહાર પ્રત્યે અનન્યથાસિદ્ધનિયતપૂર્વવર્તિત્વસ્વરૂપ કારણતાનું જ્ઞાન થવા દ્વારા સ્વવ્યવહારશક્તિ સિદ્ધ થશે અને તે શક્તિને સ્વવિષયકત્વની નિયામક માનવામાં આવે તો તે શક્તિની સિદ્ધિ થયા પછી જ જ્ઞાનમાં સ્વવિષયકત્વની સિદ્ધિ થશે. આમ સ્વવ્યવહારશક્તત્વ અને સ્વવિષયકત્વ બંને પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ સ્પષ્ટ છે.

❀ प्रत्यक्षअजनक पण प्रत्यक्षविषय बनी शके ❀

વળી નૈયાયિક મનીષી પૂર્વે જે કહી ગયા કે —> પ્રત્યક્ષનો જે અજનક હોય તે પ્રત્યક્ષનો વિષય બની ન શકે (જુઓ પૃ.૧૧૨) <— તે પણ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી (જુઓ પૃ.૧૮૫) ખંડિત થઈ જાય છે.તે આ રીતે - ઘટાદિ પદાર્થો ઈશ્વરીયસાક્ષાત્કારના જનક હોતા નથી, કારણ કે ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ નિત્ય છે. છતાં પણ તે ઈશ્વરસાક્ષાત્કારના વિષય તો બને જ છે. માટે સર્વ સાક્ષાત્કારના વિષયીભૂત પદાર્થોની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષવિષયમાં પ્રત્યક્ષજનકતા વ્યતિરેકવ્યભિચારદોષગ્રસ્ત બનશે. આ જ રીતે 'पीतः शङ्खः' વગેરે નયનગત-પિત્તાદિદોષવિશેષજન્ય પ્રત્યક્ષના વિષયભૂત પીતરૂપમાં પ્રત્યક્ષજનકતા હોતી નથી, કારણ કે શંખમાં પીત રૂપ હોતું નથી છતાં પણ પીત રૂપ ત્યાં સાક્ષાત્કારનો વિષય તો બને જ છે. આમ દુષ્ટપ્રત્યક્ષવિષયની અપેક્ષાએ પણ પ્રત્યક્ષવિષયમાં પ્રત્યક્ષ જનકતા વ્યતિરેકવ્યભિચારદોષગ્રસ્ત થશે. માટે પ્રત્યક્ષનો વિષય 'પ્રત્યક્ષનો જનક જ હોય'-તેવો કોઈ નિયમ સિદ્ધ થતો નથી. નિષ્કર્ષ: જેમ ઘટાદિ પદાર્થો ઈશ્વરીય પ્રત્યક્ષના જનક ન હોવા છતાં તેના વિષય બને છે. તેમ જ્ઞાન સ્વાત્મક પ્રત્યક્ષનું કારણ ન હોવા છતાં સ્વાત્મક પ્રત્યક્ષનો વિષય બની શકે છે-આવું માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

❀ शक्तिविशेष ईन्द्रियग्राह्यताअवच्छेदक-अनेकांतवादी ❀

अत एव च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन लाघवादिन्द्रिययोग्यत्वात् ज्ञानविषयं मानसमावश्यकमिति निरस्तम्, शक्तिविशेषेणैव तद्योग्यतावच्छेदाच्च ।

एतेन च ज्ञानस्य मानससाक्षात्काराभ्युपगमे धर्माऽधर्मादीनामिव मानससाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमिति

भानुमती

*परिशेषात्मनोग्राह्यत्वसिद्धौ न स्वप्रकाशत्वम् <— (द्रष्टव्यं पृ. ૧૧૪) तत्त्वेतत्सिद्धान्त्याह —> **अत एव च** = ईश्वरसाक्षात्कारविषये दोषविशेषप्रभवप्रत्यक्षविषये च व्यभिचारादिति । अस्य च निरस्तमित्यत्रान्वयः । शङ्काग्रन्थस्तु पूर्वं तिभातित एवेति न पुनस्तन्यते । लौकिकप्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियग्राह्यत्वव्याप्तेरसार्थं हेत्वन्तरमाह —> **शक्तिविशेषेणैव तद्योग्यतावच्छेदाच्च** = इन्द्रियग्राह्यताया नियामकत्वात्तेत्यर्थः । अयमनेकान्तवादिनामभिप्रायोऽनन्तरं गत्वा लौकिकप्रत्यक्षविषयताया नियामकत्वेनाऽपि शक्तिविशेषस्य परेणावश्यमुपगन्तव्यतया तेनैवेन्द्रियग्राह्यत्वस्य नियम्यत्वोपपत्तौ 'तद्धेतोरस्तु किं तेन ?' इति न्यायेन लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यान्यथासिद्धत्वाज्ज्ञेन्द्रियायोग्यतावच्छेदकत्वसम्भवः ।*

***केचित्तु** - लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वापेक्षया शक्तिविशेषस्य लघुत्वेन तस्यैवेन्द्रियायोग्यतावच्छेदकत्वम् - इति **व्याख्यानयन्ति, तन्न** चारु, शक्तिविशेषवत् लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्याऽखण्डस्याऽतिरेक्तस्याऽभ्युपगमे गौरवप्रच्यवादिति **दिक्** । प्रकृतं प्रस्तुमः घटादौ शक्तिविशेषस्य सत्त्वेनेन्द्रियग्राह्यत्वम् । ज्ञाने तु शक्तिविशेषस्याऽसत्त्वेन नेन्द्रियग्राह्यतेति न तस्य मानसत्वप्रसङ्ग इति । **एतेन** —> प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियायोग्यतावच्छेदकं, लाघवादनुगमाच्चेति सामान्यतः सिद्धे परिशेषात्मनः संयोगजन्यत्वान्मानसत्वमिति <— (त.चिं.आ.प्र. खं.पृ. ૮૦૧) **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृतो जयदेवमिश्रस्योक्तिरपि निरस्ता,** अलौकिकप्रत्यक्षविषये व्यभिचारात्प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियायोग्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्, लौकिकत्वादिशेषणेऽपीश्वरप्रत्यक्षादौ व्यभिचारानुद्धारादिति पूर्वमुक्तत्वात् । अत एव —> ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वात् मनःसन्निकर्षजन्यत्वेन मानसत्वमिति <— (त.चिं.प्र.खं. पृ. ૧૯૧૭) **तत्त्वचिन्तामणिकारवचनमपि प्रत्याख्यातम्** ।*

***एतेनेति** शक्तिविशेषस्यैवेन्द्रियायोग्यतावच्छेदकत्वेन । अस्य चाग्रे 'निरस्तमि'त्यनेनान्वयः । **ज्ञानस्य** = ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य **मानससाक्षात्कारानभ्युपगमे धर्माधर्मादीनामिव** = पुण्य-पाप-संस्कारादिवत् **मानससाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम्** । विषयतासम्बन्धेन मानसप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन*

अत. । पूर्वे जे कहेवामां आवेल के —> ईच्छात्व, રૂપત્વ आदिરૂपे ईन्द्रियયोગ્યતાની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ હોવાથી લાઘવસહકારથી લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયત્વરૂપે જ ઈન્દ્રિયયોગ્યતા = ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા = ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનયોગ્યતા માનવી ઉચિત છે. જ્ઞાનમાં લૌકિકપ્રત્યક્ષની વિષયતા હોવા છતાં પણ જ્ઞાનમાં ચક્ષુ આદિ બાહ્ય ઈન્દ્રિયની ગ્રાહ્યતા ન હોવાથી પરિશેષન્યાયથી જ્ઞાનને મનોગ્રાહ્ય માનવું પડશે. અર્થાત્ જ્ઞાનવિષયક માનસપ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાનની (અનુવ્યવસાયની) કલ્પના આવશ્યક છે. આમ જ્ઞાનમાં પરતઃપ્રકાશતા સિદ્ધ થવાથી સ્વતઃ પ્રકાશ્યતા બાધિત થશે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૪/૧૧૫) <— તે પણ ઈશ્વરપ્રત્યક્ષવિષયમાં અને દોષજન્ય પ્રત્યક્ષના વિષયમાં વ્યભિચારદોષગ્રસ્ત હોવાથી નિરસ્ત થઈ જાય છે. ઈશ્વરપ્રત્યક્ષનો વિષય લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષય હોવા છતાં ઈન્દ્રિયથી અજન્ય એવા ઈશ્વરીય સાક્ષાત્કારનો વિષય બને જ છે. માટે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય ઈન્દ્રિયથી જ ગ્રાહ્ય હોય એવી વ્યાપ્તિ વ્યભિચારદોષગ્રસ્ત બને છે. વળી, બીજી વાત એ છે કે લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયને પણ શક્તિવિશેષના લીધે જ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય માનવે આવશ્યક હોવાથી શક્તિવિશેષને જ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતાઅવચ્છેદક માની શકાય છે. લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતાની અપેક્ષાએ શક્તિવિશેષ લઘુ હોવાથી તેને ઈન્દ્રિયયોગ્યતાનિયામક માનવાથી ઘટાદિમાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતાની સંગતિ થઈ શકે છે. અને જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતાની આપત્તિ નહિ આવે, કારણ કે ઘટાદિમાં શક્તિવિશેષ રહે છે અને જ્ઞાનાદિમાં શક્તિવિશેષ અવિદ્યમાન છે. માટે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં કોઈ બાધા નથી.

વાસુદેવસાર્વભૌમમત નિરાકરણ

એતેન ચ. । જ્ઞાનને સ્વતઃ પ્રકાશ્ય માનવામાં વાસુદેવ સાર્વભૌમ નામના નવ્યનૈયાયિક એવો દોષ આપે છે : —> જ્ઞાનનું માનસ પ્રત્યક્ષ માનવાના બદલે જો તેને સ્વસંવિદિત માનવામાં આવે તો તેને માનસ પ્રત્યક્ષ માટે અયોગ્ય સિદ્ધ કરવા માટે વિષયતાસંબંધથી માનસ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે તાદાત્મ્યસંબંધથી જ્ઞાનને બરાબર એ રીતે પ્રતિબંધક માનવું પડશે જે રીતે ધર્મ (=પુણ્ય) અને અધર્મ (=પાપ) વગેરેને માનસ પ્રત્યક્ષના અયોગ્ય સિદ્ધ કરવા માટે વિષયતાસંબંધથી માનસ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે તાદાત્મ્યસંબંધથી ધર્મ, અધર્મ વગેરેને પ્રતિબંધક માનવા પડે છે. ફલતઃ જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં ઉપરોક્ત પ્રતિબંધકતાની કલ્પનાનું ગૌરવ આવશે. માટે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવાના બદલે પરપ્રકાશ = પરતઃ પ્રકાશ્ય માનવું યોગ્ય છે. નિષ્કર્ષ :- જ્ઞાન માનસપ્રત્યક્ષનો વિષય છે. <— પરંતુ આ દોષોદ્ભાવન પણ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ખંડિત થઈ જાય છે, કેમ કે શક્તિવિશેષરૂપે જ ઈન્દ્રિયયોગ્યતા માની શકાય તેમ છે. આ વાત પૂર્વે (જુઓ પૃષ્ઠ

सार्वभौममतं निरस्तम्, अयोग्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेऽविश्रामात्, स्वरूपाऽयोग्यतयैव तत्त्वादिति यौक्तिकाः ।

यत्तु - ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वानुमितौ तत्प्रकाशतायामप्यनुमित्यन्तरापेक्षायामनवस्थेति - तत्र, ज्ञानत्वावच्छेदेन स्वप्रकाशतानुमितौ तद्विशेषे तत्संशयाऽयोगाद्विशेषे तदनुमित्सया च तादृशानुमितेर्यावत्सिसाधयिषमनुसरणेनानवस्थापरिहारात् । न चानुव्यवसायेऽप्येवं न्यायः प्रत्यक्षस्येच्छानधीनत्वात्, घटदिदृक्षयोन्मीलितनयनस्य पुंसः

भानुमती

अदृष्टादीनां प्रतिबन्धकत्ववत् ज्ञानस्यापि तत्त्वं कल्पनीयं, अन्यथा तन्मानसापत्तेः **इति सार्वभौममतं** = **वासुदेवसार्वभौमाभिधानानव्यनैयायिकमतं** । *शक्तिविशेषस्य धर्माधर्मयोर्ज्ञाने चाऽभावाच्च तन्मानसप्रसङ्ग इति न प्रतिबन्धकताकल्पनागौरवमित्येतावतैवेदं* **निरस्तम्** । *तथापि यौक्तिकाः प्रकारान्तरेण तन्निरासे हेतुमावेदयन्ति -* **अयोग्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे अविश्रामात्** = *अपर्यवसानात्,* **स्वरूपाऽयोग्यतयैव तत्त्वात्** = *मानसप्रत्यक्षाभावोपपादनात् । प्रकृते ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वं न मानसप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वे पर्यवस्यति किन्तु मानसप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकधर्माभावत्वत्वे विश्राम्यति । ज्ञानस्य स्वसंवेदनत्वे ज्ञानसामान्यस्य मानसप्रत्यक्षकारणत्वभङ्ग, न तु मानसप्रतिबन्धकत्वभङ्गे* **यौक्तिकाः** ।

पूर्वं स्वप्रकाशत्वस्यापि परिशेषानुमेयतया तदनुमितिप्रकाशतायाः अप्यनुमानान्तरगम्यतयाऽनवस्थासाम्यात् (पृष्ठ ૧૬૨) इत्येतद् यदुक्तं तन्मनसिकृत्य प्रकरणकृदाह **—> यत्त्वेति** । *शङ्कागन्थस्तु पूर्वं विभावित एवेति न पुनस्तन्यते । तदयुक्तत्वमावेदयति —>* **ज्ञानत्वावच्छेदेन** = *ज्ञानसामान्यापेक्षया* **स्वप्रकाशतानुमितौ** *सत्यां* **तद्विशेषे** = *अनुमितित्वविशेषे* **तत्संशयाऽयोगात्** *अवच्छेदकावच्छेदेन तत्प्रकारकनिश्चयस्य अवच्छेदकसामानाधिकरण्येनापि तदभावप्रकारकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं स्वप्रकाशतानुमितिप्रकाशतायां कदाऽप्यनुमितेर्न स्यात्सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति शङ्कनीयम्,* **विशेषे** = *स्वप्रकाशतानुमितित्वविशेषे* **तदनुमित्सया च** = *प्रकाशतानुमित्सया च* **तादृशानुमितेः** = *स्वप्रकाशतानुमितिपक्षक - स्वप्रकाशतासाध्यकद्वितीयानुमितेः उत्पादस्याभ्युपगमात् । न चैवमनवस्था प्रत्यागतेति वाच्यम्,* **तादृशानुमितेः** = *अनुमित्सानिरूप्यानुमितेः* **यावत्सिसाधयिषं** = *अनुमित्सापर्यन्तं* **अनुसरणेन** = *स्वीकारेण* **अनवस्थापरिहारात्** *परतःपक्षतानिरवहात् तदुपरमः । न च व्यवसायप्रकाशके* **अनुव्यवसायेऽपि एवं न्यायः** = *प्रकारः सम्भवति, यावत्तत्त्वज्ञासं तदनिवेतेधारासम्भवगमात्, परतः विषयान्तरसञ्चारादिना तदनिवृत्तेर्वेति* **वाच्यम्,** *अनुव्यवसायस्य मानसप्रत्यक्षरूपत्वात्,* **प्रत्यक्षस्य** = *साक्षात्कारमात्रस्य च* **इच्छानधीनत्वात्** । **अनेन —>** *ममापि सर्वं ज्ञानमवश्यं तेनापि ज्ञानत्वप्रत्यासत्त्या गृह्यते, न तु निरुक्तरानुव्यवसायधारयेति नानवस्था <— (त.चिं.प्र.पृ. ૬૬૨) इत्येतत्* **तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशकृदादिकरापि निरस्ता** । *अवकारणान्वयव्यतिरेकानुसारिणौ विनाक्षेपतकार्यान्वयव्यतिरेकौ न भवतः । न हि प्रत्यक्षं जिज्ञासानुसारेण भवतीति नियमः;* **घटदिदृक्षया** = *घटदर्शनाभिलाषेण* **उन्मीलितनयनस्य पुंसः** *घटशून्यभूतले चक्षुषा*

૧૮૬) કહી જ ગયા છીએ. વાસુદેવ સાર્વભૌમના કથનના વિરોધમાં યુક્તિવાદિઓ એવી યુક્તિ બતાવે છે કે - વસ્તુની પ્રત્યક્ષ માટેની અયોગ્યતા પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે તે વસ્તુની પ્રતિબંધકતાના કારણે નથી હોતી, પરંતુ તેના સ્વરૂપમાં રહેલી અયોગ્યતાના કારણે હોય છે. ઘટચાક્ષુષ વગેરે માનસ પ્રત્યક્ષને સ્વરૂપઅયોગ્ય હોવાથી તેનું માનસ પ્રત્યક્ષ નથી થતું. માટે જ્ઞાનને પરપ્રકાશિત માનવામાં દર્શિત પ્રતિબંધકતાની કલ્પના અનાવશ્યક છે. આમ જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માનવામાં કોઈ દોષ નથી-એમ ફલિત થાય છે.

❀ સ્વસવેદનપક્ષમાં અનવસ્થાપરિહાર ❀

यत्तु । પૂર્વે નૈયાયિકે જે કહેલું કે —> જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક માનવા છતાં જ્ઞાનસ્વપ્રકાશવાદીના મતે જ્ઞાનગત સ્વપ્રકાશતા તો અનુમાનવેદ્ય છે. તે સ્વતઃ પ્રકાશ્ય નથી, કારણ કે જો જ્ઞાનગત સ્વપ્રકાશતા સ્વતઃ પ્રકાશ્ય હોય તો તો અત્યાર સુધીમાં આ વાતનો ફેંસલો જ્ઞાને પોતે જ આપી દીધો હોત. જ્ઞાનમાં રહેનાર સ્વપ્રકાશત્વની જે અનુમિતિ કરવામાં આવશે, તે અનુમિતિ પણ જ્ઞાનાત્મક હોવાથી તેનું સ્વપ્રકાશત્વ પણ અન્ય અનુમિતિથી વેદ્ય માનવું પડશે. આમ સ્વપ્રકાશમાં સ્વપ્રકાશત્વવિષયક અનુમિતિની વણથંભી પરંપરા ચાલશે, જેનો કોઈ છેડો નહિ આવે. અર્થાત્ અનવસ્થા દોષ આવશે. (જુઓ પૂર્વપક્ષનિરૂપણ પૃષ્ઠ ૧૬૨) <— તે વાત પણ બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશસાધ્યક જે અનુમિતિ થાય છે તે જ્ઞાનત્વસામાનાધિકરણ્યેન નહીં પણ જ્ઞાનત્વઅવચ્છેદેન થાય છે. અર્થાત્ તે અનુમિતિ દ્વારા યત્ કિંચિત્ જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશતાનો નિશ્ચય નથી થતો, પણ સર્વ જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશતાનો નિશ્ચય થાય છે. સકલ જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશતાનો નિશ્ચય થઈ જવાથી જ્ઞાનવિશેષમાં = કોઈક જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશતાનો સંશય થવાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો, કારણ કે અવચ્છેદકઅવચ્છેદેન તદ્વત્તાનો નિશ્ચય અવચ્છેદકસામાનાધિકરણ્યેન તદભાવવત્તાના જ્ઞાનનો વિરોધી છે. જો કે સકલ જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશની અનુમિતિ કરવાની ઈચ્છા થાય તો ફરીથી અનુમિત્સા = અનુમિતિઈચ્છાના બળથી સ્વપ્રકાશતાની નવી અનુમિતિ થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી અનુમિત્સા = સિસાધયિષા = સિદ્ધિઈચ્છા હોય ત્યાં સુધી અનુમિતિની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. જ્યારે સ્વપ્રકાશતાની

सन्निकृष्टस्य पटस्यैव दर्शनात्। ज्ञानज्ञानादेर्विषयान्तरसञ्चारादिप्रतिबध्यत्वकल्पनापेक्षया च तदयोग्यत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । न चैवमाद्यशुद्धज्ञानमानसानुपपत्तिरिति वाच्यम्, ज्ञानमानसे तादृप्येण ज्ञानस्याऽहेतुत्वेऽपि ज्ञानसामान्यसामग्र्यैव तदुपपत्तेः, —> 'विशेषसामग्रीसमवहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वम्' <— इति प्रवादस्य निर्युक्तिकत्वेनाऽश्रद्धेयत्वात् ।

भानुमती

सन्निकृष्टस्य पटस्यैव दर्शनात् । इदञ्च प्रतिबन्धादिमतमनूद्योक्तम्, तेनैव पटे चक्षुःसन्निकर्षस्याभ्युपगमात्, प्रत्यक्षे चेच्छाया अप्रतिबन्धकत्वस्वीकारात् । स्वमते तु चक्षुषो न पटसंयुक्तत्वमापे तु पटाभेमुखत्वमेव । समभङ्ग्यादिस्थले च प्रत्यक्षे इच्छाप्रतिबन्ध्यत्वस्याप्यभ्युपगमादीति व्यक्तं **मध्यमस्याद्वादरहस्ये** ।

यत्तु तत्त्वचिन्तामणिकृता —> परिशेषानुमानेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम् । तथा च स्वप्रकाशत्वानुमितेरापे स्वप्रकाशत्वमनुमित्यन्तरगम्यमेवं तस्यापीत्यनवस्था स्वप्रकाशत्वानुमितेपरम्पराश्रया <— (त.चिं.प्र.पृ.८००) इत्युक्तं, **तत्तु,** —> अनवस्थामतमते नानवस्था, स्वप्रकाशत्वानुमितेः स्वप्रकाशत्वानुमितावापे क्षतेरभावात् । तस्तुतस्तु स्वप्रकाशत्वपक्षे सानुमितीरीति स्वामेव स्वविषयत्वमापे विषयीकरोत्येव, तस्य स्वप्रकाशत्वं तूपचर एवेति कथं तदर्थं ज्ञानान्तरापेक्षा ? <— (त.चिं.आ.प्र.खं.पृ.८०३) इत्यनेन **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृता जयदेवमिश्रेण,** —> 'ननु ज्ञानस्य स्वभावतिशेष एव स्वविषयत्वं, तदेव च स्वप्रकाशत्वम् । तच्च स्वसाह्यमेवेति न तद्ग्राहकानुमितिधारानुसरणम्' <— इत्यनेन च **प्रकाशकृता** (त.चिं.प्र.पृ.८९२) **रुचिदत्तमिश्रेण** दूषितम् ।

यत्तु पूर्वं विषयान्तरसञ्चारादिना प्रतिबन्धेन तद्ग्राह्यस्याऽप्यनुभवस्य साम्यात् (द्रष्टव्यं पृ.१६२) इत्युक्तं, **तन्न** चारु, इत्थं **ज्ञानज्ञानादेः** = ज्ञानविषयकसाक्षात्कारादेः **विषयान्तरसञ्चारादिप्रतिबध्यत्वकल्पनापेक्षया तदयोग्यत्वकल्पनाया** = ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षाऽयोग्यत्वकल्पनाया **एव न्याय्यत्वात्** । न हि सर्वत्रैव विषयान्तरसञ्चार एव ज्ञानगोचरसाक्षात्काारप्रतिबन्धकः, क्वचित् सुखं, क्वचित् दुःखं, क्वचित् सुषुप्तिरित्येतादिपदार्थानुगमेन नानाप्रतिबन्धकताकल्पनापेक्षया ज्ञाने मानसयोग्यतावच्छेदकाभावकल्पनैव ज्यायसी । **एतेन** ज्ञानमात्रस्यैव लोकत्वात् (त.चिं.आ.पृ.८०१) इति **तत्त्वचिन्तामण्यालोक**कृद्वचनमापे **प्रत्युक्तम्**

न च एवं ज्ञानस्य इन्द्रियग्राह्यतावच्छेदकधर्मशून्यत्वापगमे **आद्यशुद्धज्ञानमानसानुपपत्तिः** = ज्ञानत्वस्याऽऽद्यक्षणभावित्वरूपपरसामग्रीविषयान्तरानवगाहीने 'न किञ्चिदवेदिषम्' इत्यादिरूपे मनोमात्रप्रभवे शुद्धज्ञाने स्वप्रकाशत्वेनाऽऽभिमते मनोलक्षणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वस्याऽऽसङ्गतेः स्यात्, आलोक्ये इन्द्रियस्याऽव्यापारादीति **वाच्यम्, ज्ञानमानसे** = ज्ञानगोचरमानससाक्षात्कारे **तादृप्येण** = मनोग्राह्यत्वस्वरूपेण **ज्ञानस्य** विषयतेवधया **अहेतुत्वेऽपि ज्ञानसामान्यसामग्र्यैव** = ज्ञानत्वावच्छेदकारणीभूतात्ममनःसंयोगादिकलापेनैव **तदुपपत्तेः** = आद्यशुद्धज्ञानगोचरमानससम्भवात् । **न च** विशेषसामग्रीविरहे कथं ज्ञानसामान्यसामग्री कार्यजनकत्वसम्भव इति **शङ्कनीयम्, 'विशेषसामग्रीसमवहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वमि'ति प्रवादस्य निर्युक्तिकत्वेनाऽश्रद्धेयत्वात्,** संयुक्तसमवायेनैव मनोवेद्यत्वात् अपेक्षणीयान्तराऽभावाच्चेति दिक् ।

અનુમિત્સા અટકી જશે ત્યારે તેવી અન્ય અનુમિતિની ઉત્પત્તિ પણ નહિ થાય, કારણ કે ત્યારે અનુમિત્સારૂપ ઉત્તેજક ગેરહાજર છે અને સિદ્ધિરૂપ પ્રતિબંધક હાજર છે. આમ અન્ય અન્ય સ્વપ્રકાશતાસાધ્યક અનુમિતિના અપ્રામાણિક પરંપરાનો પરિહાર થઈ જશે. જો નૈયાયિક એવી દલિલ કરે કે —> આ રીતે તો જ્ઞાનને પરતઃ પ્રકાશ્ય માનવામાં પણ અનવસ્થાનો પરિહાર થઈ જશે. જ્યાં સુધી જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા હશે ત્યાં સુધી જ અનુવ્યવસાય (=વ્યવસાયવિષયક જ્ઞાન) ઉત્પન્ન થશે. જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા અટકી જતાં તેના અનુવ્યવસાયની ધારા પણ અટકી જશે. પછી પરપ્રકાશપક્ષમાં અનવસ્થાને અવકાશ જ કયાં રહે છે ? <— તો તે બરાબર નથી, કારણ કે અનુવ્યવસાય માનસપ્રત્યક્ષાત્મક છે અને પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ઈચ્છા કારણ નથી. માટે જ્ઞાનની ઈચ્છા હોય તો અનુવ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય અને જ્ઞાનની ઈચ્છા ન હોય તો અનુવ્યવસાય ઉત્પન્ન ન થાય- એવું કહી ન શકાય. અકારણના વિરહથી કાર્યનો અભાવ સંભવી ના શકે કે તેની હાજરીથી કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. જિજ્ઞાસા તો જ્ઞાનનું કારણ છે જ નહિ. માટે તો ઘટને જોવાની ઈચ્છાથી જે માણસ આંખ ખોલે અને પટ સાથે ચક્ષુસન્નિકર્ષ થાય તો પટનું જ દર્શન થાય છે, ઘટનું નહિ. અજિજ્ઞાસિત પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જિજ્ઞાસાને પ્રત્યક્ષનું કારણ કહી ન શકાય. વળી —> જ્ઞાનવિષયક માનસ પ્રત્યક્ષની પરંપરા આગળ ચાલતાં વિષયાન્તરસંચારથી = અન્ય વિષયમાં મન જવાથી અટકી જશે. <— (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૨) આવું પૂર્વે નૈયાયિકે કહેલું તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે વિષયાન્તરસંચાર, નિદ્રા વગેરે અનેકમાં જ્ઞાનવિષયક માનસ સાક્ષાત્કારની પ્રતિબંધકતાની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે. આના કરતાં જ્ઞાનને માનસપ્રત્યક્ષનું અયોગ્ય માનવું જ વધુ ઉચિત છે.માનસપ્રત્યક્ષ યોગ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ (=શક્તિવિશેષ) ન હોવાથી જ્ઞાનનું માનસ પ્રત્યક્ષ થતું નથી અર્થાત્ ઘટચાક્ષુષનું અનુવ્યવસાય દ્વારા ભાન થતું નથી, પણ સ્વાત્મક પ્રત્યક્ષદ્વારા જ ભાન થાય છે. આમ સ્વસંવેદનપક્ષ પ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે.

❀ આદ્યશુદ્ધજ્ઞાનવિષયક માનસ સાક્ષાત્કારની અનુપપત્તિનો પરિહાર ❀

न चै. । અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે —> જો જ્ઞાનને ઈન્દ્રિયયોગ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી શૂન્ય માનવામાં આવે તો જાગ્રત

'ज्ञानानपेक्षेऽनुमित्यादिज्ञाने स्वविषयत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वं न स्यादि'त्यपि वचनं न रमणीयम्, यद्विषयत्वं ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं तद्विषयतावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वमित्यपगमात. यद्विषयत्वे किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकत्वविशेषणदानस्य च

भानुमती

वस्तुतस्तु तदेकार्थसमवेतज्ञानान्तरग्राह्यं ज्ञानमर्थग्राहकमभ्युपगम्येत तदा पूर्वपूर्वज्ञानोपलम्भनस्वभावानामप्रतीतस्मृतिज्ञानानामनवस्थामुत्पतेः विषयान्तरसञ्चार एव न स्यात्, विषयान्तरसन्निधानेऽपि पूर्वज्ञानलक्षणस्य तदेकार्थसमवेतस्याऽन्तरङ्गत्वेनातीतसन्निहिततरस्य विषयस्य सद्भावादिति (सं.त.कां.१.गा.१ पृ.३४४) व्यक्तं ***सम्मतितर्कटीकायाम्*** *।*

पूर्वं —> 'किञ्चानुमित्यादौ साङ्कर्याच्च प्रत्यक्षत्वम्' (द्रष्टव्यतां पृ. १६२) इति यदुक्तं तन्मनसिकृत्याह **ज्ञानाऽनपेक्षे** *= स्वेतरज्ञानाऽजन्ये* **अनुमित्यादिज्ञाने** *= अनुमित्यादिविषयकसंवेदनेऽभ्युपगम्यमाने सति* **स्वविषयत्वेऽपि** *= अनुमित्यादिसाध्यांशेऽपि* **प्रत्यक्षत्वं** *जातिरूपं* **न स्यात्,** *अनुमित्यादेः साध्यादांशे परोक्षत्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वस्याऽव्याप्यवृत्तितया जातित्वाऽयोगादित्यपि नैयायिकस्य* **वचनं न रमणीयम्** *यतः स्यादवादिभिः प्रत्यक्षत्वस्य जातिरूपता नैवाऽभ्युपगम्यते,* **यद्विषयत्वं ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं तद्विषयतावच्छेदेन तस्य प्रत्यक्षत्वं इत्युपगमात्** *। न हि किञ्चिदंशे ज्ञानं जात्या प्रत्यक्षम् अंशे तु ज्ञानाऽजन्यतया ज्ञानजन्यतानवच्छेदकतद्विषयकत्वाश्रयतया वा । अनुमितेः व्याप्तिज्ञानकरणकत्वेन, उपमितेः सादृश्यज्ञानकरणकत्वेन, शाब्दबोधस्य पदज्ञानकरणकत्वेन स्मृतेश्चानुभवज्ञानकरणकत्वेन न प्रत्यक्षता । इन्द्रियसन्निकर्षात्, विषयगतशक्तिविशेषात्, आत्ममनोगतशक्तिविशेषाद् वा जायमानस्य ज्ञानस्य ज्ञानाऽकरणकत्वात् ज्ञानजन्यतानवच्छेदक-तद्विषयकत्वाश्रयत्वाद् वा प्रत्यक्षत्वम् ।* **अत एव —>** *अनुमित्यादौ जातिसङ्कराद्न प्रत्यक्षत्वम् <— (त.चिं.प्र.खं.पृ. ८००) इति* ***तत्त्वचिन्तामणिकृदुक्तिरपि नो न क्षतिकरी । एतेन —>*** *ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं यद्विषयत्वं तद्वच्छेदेन तस्य प्रत्यक्षत्वमिति स्वविषयकत्वेन न प्रत्यक्षत्वम्, ज्ञानसामान्यसामग्री ज्ञानत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वादिति <— (द्रष्टव्यतां पृ. १६४) पूर्वोक्तं* **प्रत्याख्यातम्** *निरुक्तरीत्या* **यद्विषयत्वे किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकत्वविशेषणदानस्य च निष्प्रयोजनत्वात्**ज्ञाने *स्वविषयत्वस्य ज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वात्तद्वच्छेदेन प्रत्यक्षत्वमव्याहतम् । इदञ्चाऽवधेयम् - ज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वं हि स्वावच्छेदेनाजनकताश्रयज्ञानोपहितवृत्तित्वावच्छेदकाभिन्नत्वम् । अतो न किञ्चिदंशेऽलौकिके वह्निलौकिकप्रत्यक्षे वह्न्यंशेऽप्रत्यक्षत्वम्, वह्नित्वविषयकत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकाभिन्नत्वात् ।*

અવસ્થામાં જે પ્રથમ શુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે, તેનું માનસ પ્રત્યક્ષ થઈ નહિ શકે. કેમ કે તે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતાઅવચ્છેદકધર્મથી શૂન્ય છે અને મન ઈન્દ્રિયાત્મક હોવાથી પોતાના અવિષયમાં = અયોગ્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ થઈ ન શકે. <— પરંતુ આનું સમાધાન સરળ છે અને તે એ છે કે જ્ઞાનના માનસ પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાન પોતે વિષયવિધયા મનોગ્રાહ્યત્વરૂપે કારણ ન હોવા છતાં જ્ઞાનની સામાન્યસામગ્રી, જેમ કે શુદ્ધ આદ્ય જ્ઞાનમાં મનનો સ્વસંયુક્તસમવાયસન્નિકર્ષ વગેરે, હાજર હોવાથી આદ્ય શુદ્ધજ્ઞાનના માનસ સાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિ સંગત થઈ શકે છે. —> 'વિશેષસામગ્રીથી યુક્ત એવી જ સામાન્ય સામગ્રી કાર્યોત્પાદક છે. વિશેષસામગ્રીશૂન્ય એવી સામાન્ય સામગ્રી કાર્યોત્પાદક નથી.' <— આવો નૈયાયિકપ્રવાદ યુક્તિશૂન્ય હોવાથી શ્રદ્ધેય = પ્રમાણજન્ય પ્રતીતિનો વિષય નથી.

❀ प्रत्यक्षत्वनुं जातिस्वरूप न होवुं इष्ट - जैन ❀

જ્ઞાના. । પૂર્વે જે કહેવામાં આવેલું કે —> જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ માનવામાં આવે તો અનુમિતિઆદિ જ્ઞાન પણ સ્વપ્રકાશ બનશે. અર્થાત્ અનુમિતિવિષયક સાક્ષાત્કાર અન્ય જ્ઞાનથી નિરપેક્ષ બનશે. તેથી તે સ્વવિષયત્વ અંશમાં પ્રત્યક્ષાત્મક બનશે. આથી અનુમિતિઆદિ જ્ઞાનમાં અનુમિતિવિષય - સાધ્યઅંશમાં પરોક્ષત્વ અને અનુમિતિના સ્વરૂપ અંશમાં પ્રત્યક્ષત્વ આવવાથી પ્રત્યક્ષત્વનું પરોક્ષત્વ સાથે સાંકર્ય થશે, જેના ફલસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષત્વ જાતિસ્વરૂપ નહિ બની શકે. (જુઓ પૃ. ૧૬૨) <— તે પણ બરાબર નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષત્વ કોઈ જાતિ નથી, પરંતુ તે જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક તદ્વિષયત્વરૂપ ઉપાધિ છે. યદ્વિષયતા જ્ઞાનજન્યતાની અનવચ્છેદક હોય તદ્વિષયતાઅવચ્છેદેન જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષત્વ હોય આવું જ અમે સ્વીકારીએ છીએ. આમ પ્રત્યક્ષત્વમાં જાતિત્વના અભાવનું આપાદન ઈષ્ટ હોવાથી તેના બળથી જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતાનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. આશય એ છે કે કોઈ પણ જ્ઞાન જાતિથી પ્રત્યક્ષ નથી, પરંતુ જ્ઞાનજન્ય ન હોવાના લીધે પ્રત્યક્ષ હોય છે. અનુમિતિ વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી, ઉપમિતિ સાદૃશ્યજ્ઞાનથી, શાબ્દબોધ પદજ્ઞાનથી, સ્મરણ અનુભવાત્મક જ્ઞાનથી જન્ય હોવાના લીધે તે બધામાં પ્રત્યક્ષાત્મકતા નથી. જે જ્ઞાન જ્ઞાનજન્ય હોતું નથી તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષાત્મક હોય છે, જેમ કે ઘટચાક્ષુષાદિ. આથી જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષત્વરૂપતા પ્રત્યક્ષત્વ જાતિને આધીન નથી, પરંતુ જ્ઞાનાજન્યત્વ અથવા જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક તદ્વિષયત્વને આભારી છે. માટે પ્રત્યક્ષત્વમાં જાતિત્વઅભાવ ઈષ્ટ જ છે. પૂર્વે જે કહેવામાં આવેલ કે —> જ્ઞાનજન્યતાનું અનવચ્છેદક અને યત્કિંચિત્ જન્યતાનું અવચ્છેદક યદ્વિષયત્વ છે, તદવચ્છેદેન જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષતા છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૪) <— તે બરાબર નથી, કેમ કે આ રીતે યદ્વિષયત્વના વિશેષણ રૂપે યત્કિંચિત્જન્યતાની અવચ્છેદકતાનો નિવેશ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. જ્ઞાનની સ્વવિષયતા જ્ઞાનજન્યતાઅવચ્છેદક ન હોવાથી તદંશમાં પ્રત્યક્ષતા અબાધિત રહે છે.

❀ अहंविषयकत्वांशमां अप्रत्यक्षत्वापत्तिनो परिहार ❀

निष्प्रयोजनत्वात् । न च 'अहमेतत्क्षणवर्तिज्ञानवान् तत्सामग्रीतः' इत्यनुमितौ अहंविषयकत्वेनाऽपि व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदात् अहंविषयकत्वावच्छेदेनापि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, उद्देश्यता-विधेयताऽतिरिक्तयद्विषयत्वमित्युक्तौ दोषाभावात् ।

यत्तु —> व्याप्तिज्ञानादेरपि तत्तदुत्तरानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमित्यतिप्रसङ्ग इति <— तत्र, पर्वत-

भानुमती

न च *ज्ञानजन्यतावच्छेदकं यद्विषयत्वं तद्विषयत्वावच्छेदेन ज्ञाने प्रत्यक्षताङ्गीकारे* ***'अहं एतत्क्षणवर्ति-ज्ञानवान् तत्सामग्रीतः'*** *इत्यत्र 'एतत्क्षणवर्तिज्ञानव्याप्यसामग्रीवान् अहं' इति परामर्शजन्यायां 'अहं एतत्क्षणवर्तिज्ञानवान्' इत्यनुमितौ एतत्क्षणवर्तिज्ञानविषयकत्वेनोत अहंविषयकत्वेनापि* ***व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदात्*** *= व्याप्तिज्ञानादिनिष्ठकारणतायाः अवच्छेद्यत्वात् अहंविषयकत्वस्य ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वप्रसौ दर्शितानुमितेः साध्यांशे इव* ***अहंविषयकत्वावच्छेदेनापि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः*** *साध्यांशस्येवाहंविषयकत्वस्यापि परामर्शात्मक-ज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वशून्यत्वादिति* ***वाच्यम्,*** *ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं* ***उद्देश्यता-विधेयताऽतिरिक्त-यद्विषयत्वं*** *तद्विषयतावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वं* ***इत्युक्तौ दोषाभावात्,*** *निरुक्तानुमितौ अहंपदार्थस्य पक्षत्वम्, अहमुद्देश्य एतत्क्षणवर्तिज्ञानस्य विधेयत्वात् । ततश्चाहंविषयत्वस्य उद्देश्यताघटकातिरिक्तयद्विषयत्वरूपत्वात् ज्ञानजन्य-तावच्छेदकं उद्देश्यतादिस्वरूपाहंविषयत्वं न तूद्देश्यादिभिन्नाहंविषयत्वम् । अन्यथा ज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतं यत् उद्देश्यादिभिन्नं यद्विषयत्वं तदन्यत्वस्याहंविषयत्वे सत्वात् 'अहमेतत्क्षणवर्तिज्ञानवान्' इत्यनुमितेः अहंविषय-त्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वमव्याहतम् । **एतेन** अपूर्वचैत्रत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षे तद्विषयताकत्वावच्छेदेनजनकताश्रयज्ञा-नाऽप्रसिद्ध्या तादृशज्ञानाश्रयवृत्तिज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेन चैत्रविषयकत्वग्रहणाऽसम्भवात्तदवच्छेदेन प्रत्यक्षता-नुपपत्तिरिति* ***प्रत्युक्तम्,*** *ज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतात् उद्देश्यतावेधेयतातिरिक्तयद्विषयकत्वादन्यत् यद्विषयकत्वं तदवच्छेदेन प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे बाधकाविरहात् । न हि 'अयं चैत्रः' इतिप्रत्यक्षे चैत्रत्वाविषयता उद्देश्यता-विधेयतामिथानाविषयताऽतिरिक्तेति* ***दिक्*** ।

यत्तु- व्याप्तिज्ञानादेरपि तत्तदुत्तरानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकं *न तु तत्र तत्साध्यकत्वादेः प्रवेश इति यद्विषयत्वं ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं तद्विषयत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे 'पर्वतो वह्निमान्' इत्याद्यनुमितेः पर्वतवह्न्याद्यंशेऽपि प्रत्यक्षत्वस्य* ***अतिप्रसङ्गः इति*** *प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वमेव युक्तमिति कश्चित् ।*

प्रकरणकृतत्पाकरोति - ***तन्न*** *चारु, व्याप्तिज्ञानादेः जन्यतावच्छेदककोटौ तत्पक्षकत्व-तत्साध्यकत्वा-*

ન च અ. । જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક યદ્વિષયકત્વ જે અંશમાં હોય તે અંશમાં પ્રત્યક્ષત્વ માનવામાં આવી શંકા થઈ શક છે કે —> અમુક જ્ઞાનની સામગ્રીથી અમુક પ્રકારના જ્ઞાનની જે 'अहं अमुकज्ञानवान्' આવા પ્રકારે અનુમિતિ થાય છે, તે અમુકજ્ઞાન અંશમાં તો પરોક્ષ છે, પણ અહંઅંશમાં પણ પ્રત્યક્ષ છે. પરંતુ જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક તદ્વિષયકત્વને તદ્વિષયકપ્રત્યક્ષત્વરૂપ માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત અનુમિતિ અહંઅંશમાં પણ પ્રત્યક્ષરૂપ થઈ શકે, કારણ કે ઉપરોક્ત અનુમિતિ પ્રત્યે 'अहं अमुकज्ञानव्याप्यामुकसामग्रीमान्' આ પરામર્શ અહંવિષયકત્વરૂપે પણ કારણ થાય છે. આથી દર્શિત અનુમિતિગત અહંવિષયકત્વ સ્વાવચ્છિન્નજનકતાના આશ્રયીભૂત ઉક્તપરામર્શાત્મક જ્ઞાનથી યુક્ત પુરૂષમાં રહેનાર ઉપરોક્ત પરામર્શાત્મક જ્ઞાનની જન્યતાનો અવચ્છેદક થઈ જવાથી વિવક્ષિત જ્ઞાનની જન્યતાનો અનવચ્છેદક ન બનવાથી અહંવિષયકત્વ અંશે તે અનુમિતિમાં પ્રત્યક્ષત્વ ઘટી નહિ શકે. <— પરંતુ તેના સમાધાનમાં કહી શકાય છે કે જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક તદ્વિષયકત્વરૂપ તદ્વિષયકપ્રત્યક્ષત્વની કુક્ષિમાં જે યદ્વિષયત્વ પ્રવિષ્ટ છે. તેનો અર્થ ઉદ્દેશ્યતા - વિધેયતાઅતિરિક્ત યદ્વિષયત્વ છે. માટે જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક ઉદ્દેશ્યતા- વિધેયતાઽતિરિક્તયદ્વિષયત્વરૂપ યદ્વિષયકપ્રત્યક્ષત્વ બનશે. પ્રસ્તુત અનુમિતિમાં અહંવિષયત્વ યદ્યપિ પરામર્શાત્મક જ્ઞાનનું જન્યતાઅવચ્છેદક છે. પરંતુ તે ઉદ્દેશ્યતાનામક વિષયતારૂપ હોવાથી જ્ઞાનજન્યતાઅવચ્છેદક ઉદ્દેશ્યતાસ્વરૂપાહંવિષયત્વ જ બનશે, નહિ કે ઉદ્દેશ્યતાદિભિન્નાહંવિષયત્વ. અર્થાત્ જે ઉદ્દેશ્યતા - વિધેયતાથી ભિન્ન યદ્વિષયતા જ્ઞાનની જન્યતાનું અવચ્છેદક બને છે, તદન્યત્વ તો અહંવિષયકત્વમાં અબાધિત જ રહે છે. આમ ઉપરોક્ત અનુમિતિમાં અહંવિષયત્વ જ્ઞાનની જન્યતાના અવચ્છેદકીભૂત ઉદ્દેશ્યતા- વિધેયતાભિન્ન યદ્વિષયત્વથી ભિન્ન બને છે. આથી તે અનુમિતિમાં અહંવિષયત્વ અંશે પ્રત્યક્ષતા માનવામાં કોઈ દોષ નહિ આવે.

❀ व्याप्तिज्ञानकार्यतायां तत्पक्षकत्वादिनिवेश आवश्यक- जैन ❀

यत्तु. । અહીં કોઈ વિદ્વાન્ એમ કહે છે કે —> જે યદ્વિષયત્વ જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક હોય તદ્વિષયત્વાવચ્છેદેન પ્રત્યક્ષતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો 'पर्वतो वह्निमान्' એવી અનુમિતિમાં પણ પર્વતવિષયકત્વ અગ્નિવિષયકત્વ અંશે પ્રત્યક્ષતાનો સ્વીકાર કરવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે વ્યાપ્તિજ્ઞાનાદિનું કાર્યતાવચ્છેદક તો સ્વોત્તરાનુમિતિત્વ જ છે, નહિ કે ગૌરવગ્રસ્ત સ્વોત્તર- પર્વતપક્ષક - અગ્નિસાધ્યઅનુમિતિત્વ. માટે પર્વતપક્ષકત્વ, અગ્નિસાધ્યકત્વ વગેરે તો વ્યાપ્તિજ્ઞાનઆદિના જન્યતાઅવચ્છેદક નથી બનતા. આમ દર્શિત અનુમિતિમાં પર્વતવિશેષ્યકત્વ, અગ્નિપ્રકારકત્વ અંશે પ્રત્યક્ષતાની આપત્તિ આવતી હોવાથી યદ્વિષયકત્વ જ્ઞાનજન્યતાઅનવચ્છેદક હોય

भूतलयोर्वह्निघटव्याप्यवत्तासमूहालम्बनपरामर्शादनुमितौ पक्षसाध्यविपर्ययप्रसङ्गवारणाय जन्यतावच्छेदके तत्पक्षक-तत्साध्यकत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

स्वपरप्रकाशजननशक्ती एव प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे इति प्राञ्चः ।

वस्तुतः स्पष्टताख्यविषयतैव प्रत्यक्षत्वम् अस्पष्टताख्यविषयता च परोक्षत्वम् । अत एव 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र पर्वतांशे स्पष्टतया प्रत्यक्षत्वमिति 'वह्निं न साक्षात्करोमी'तिवत् 'पर्वतं न साक्षात्करोमी'ति न धीः ।

भानुमती

जीतेवेशे 'पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् भूतलं च घटव्याप्यतत्संयोगवत्' इति समूहालम्बनपरामर्शजन्याऽनुमितेः 'पर्वतो घटवान् भूतलं च वह्निमदे'त्याकारिकाऽऽपत्ते स्यात्, तदुत्तरानुमितित्वस्यैव तादृशपरामर्शकार्यतावच्छेदकत्वोपगमात्। न चैवं भवति । तत्र 'पर्वतो वह्निमान् भूतलश्च घटवादे'त्यनुमितेरेवानुभवसिद्धत्वादिति **पर्वत-भूतलयोः** *निरुक्तात्* **वह्नि-घटव्याप्यवत्तासमूहालम्बनपरामर्शात्** *जन्यायां* **अनुमितौ पक्ष-साध्यविपर्ययप्रसङ्गवारणाय** = *पर्वत-विशेष्यकत्वावच्छेदकधर्मप्रकारकत्व-भूतलविशेष्यकत्वावच्छेदकवह्निप्रकारकत्वावगाहित्वनिराकरणकृते व्याप्तिज्ञानादेरपि* **जन्यतावच्छेदके तत्पक्षक-तत्साध्यकत्वनिवेशस्य आवश्यकत्वात्** । *न च कार्यतावच्छेदकगौरवम्; प्रामाणिकत्वात् । इत्थं स्वोत्तरपर्वतपक्षक - वह्निप्रकारकानुमितित्वस्य पर्वतपक्षकवह्निव्याप्यपरामर्शकार्यतावच्छेदकतया स्वोत्तर-भूतलपक्षक-घटप्रकारकानुमितित्वस्य च भूतलपक्षकघटव्याप्यपरामर्शकार्यतावच्छेदकतयाऽभ्युपगन्तव्यत्वेनोपदर्शितानुमितौ न पर्वत-वह्न्यंशे प्रत्यक्षत्वापत्तेः, पर्वतविषयकत्व-वह्निविषयकत्वादेः व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वादिति तात्पर्यम् ।*

ननु प्रत्यक्षत्व-परोक्षत्वे न जाती न वा दर्शितोपाधी । तर्हि किं तत्स्वरूपम् ? उच्यते **स्वपरप्रकाश-जननशक्ती एव प्रत्यक्षत्व-परोक्षत्वे** । *स्वप्रकाशजननशक्तेः प्रत्यक्षत्वं परप्रकाशजननशक्तेः परोक्षत्वमिति प्राञ्चः । शक्तेरनियमादेव हि ज्ञानस्य विषयानियमः संवेदनस्य नियतशक्तिकाः हि संविदः स्वहेतुसामर्थ्यादुपजायन्ते जनिमतामिह । न खलु यथैव शक्त्या आत्मानं प्रतिपद्यते विज्ञानं तथैवार्थं, तयोरभेदप्रसङ्गादित्यादिकं* **श्रीपद्मसुन्दर**तेरर्चिते *(पृ.१२८)* **प्रमाणसुन्दरे**ऽवगन्तव्यम् ।

वस्तुतः स्पष्टताख्यविषयतैव प्रत्यक्षत्वम् *न तु जात्यादिरूपम्* **अस्पष्टताख्यविषयता च परोक्षत्वम्** । *अत एव च* **प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे** *'स्पष्टं प्रत्यक्षम्' (प्र.न.त. २-२) इति प्रत्यक्षलक्षणं सूत्रितम्* **श्रीवादिदेव**सूरिवरेण । **अत एव** = *स्पष्टत्वाख्यविषयताया एव प्रत्यक्षत्वस्वरूपत्वादेव* **'पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र** *अनुमितौ वह्न्यंशेऽस्पष्टतया परोक्षत्वं* **पर्वतांशे** = *पर्वतविषयकत्वावच्छेदेन च* **स्पष्टतया** = *स्पष्टताभिधानविषयतावत्त्वेन* **प्रत्यक्षत्वमिति** *हेतोः तादृशानुमितित्वोत्तरकाले* **'वह्निं न साक्षात्करोमी'तिवत् 'पर्वतं न साक्षात्करोमी'ति न धीः** *जायते ।* **न च** *स्पष्टतायाः नियामकविरहादाकस्मिकत्वमिति* **वाच्यम्,** *प्रबलत-*

तद्विषयत्व अंशे ज्ञानमां प्रत्यक्षतानो स्वीकार करवो असंगत छे. <— परंतु आवो आक्षेप निराधार छे. केम के व्याप्तिज्ञानादिना कार्यताअवच्छेदक धर्ममां तत्पक्षकत्व, तत्साध्यत्वनो निवेश करवो आवश्यक छे. जो मात्र स्वोत्तरअनुमितित्वने ज व्याप्तिज्ञाननो कार्यताअवच्छेदक मानवामां आवे तो 'पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् भूतलश्च घटव्याप्यतत्संयोगवत्' आवा समूहालंबन परामर्शथी 'पर्वतो घटवान् भूतलं वह्निमत्' आवी अनुमिति थवानी पण आपत्ति आवशे, बन्ने अनुमितिमां स्वोत्तरअनुमितित्वरूप व्याप्तिज्ञानकार्यताअवच्छेदक रहे ज छे. आ आपत्तिना निराकरण माटे तत्पक्षकत्व-तत्साध्यकत्वनो व्याप्तिज्ञानादिना कार्यताअवच्छेदक धर्ममां प्रवेश करवो ज पडशे. अर्थात् पर्वतपक्षक-वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शनो जन्यताअवच्छेदक धर्म स्वोत्तर - पर्वतपक्षक - अग्निसाध्यकअनुमितित्व थशे अने भूतलविशेष्यक - घटव्याप्यवत्ताप्रकारक निश्चयनो जन्यताअवच्छेदक धर्म स्वोत्तर - भूतलविशेष्यक - घटप्रकारकअनुमितित्व थशे. तेथी उपरोक्त आपत्तिने अवकाश नहि रहे. वळी, 'पर्वतो वह्निमान्' एवी अनुमितिमां पर्वतविषयकत्व अंशे के अग्निविषयकत्व अंशे प्रत्यक्षतानी आपत्ति नहि आवे, कारण के पर्वतविषयकत्व अने अग्निविषयकत्व व्याप्तिज्ञानना जन्यताअवच्छेदक ज छे. माटे यद्विषयत्व ज्ञानजन्यताअनवच्छेदक होय तद्विषयत्वअवच्छेदेन ज्ञानमां प्रत्यक्षतानो स्वीकार करवामां वांधो नथी-एम फलित थाय छे.

स्व. । प्राचीन जैनन्यायोनो मत एवो छे के प्रत्यक्षत्व ज्ञानगत स्वप्रकाशजननशक्तिरूप छे. अने परोक्षत्व ज्ञानगत परप्रकाश-जननशक्तिरूप छे. एक ज शक्तिथी बे विरुद्ध कार्य थई न शकवाथी बंने प्रकारनी शक्तिनो ज्ञानमां स्वीकार करवो आवश्यक छे.

❁ स्पष्टतानामक विषयता ए ज प्रत्यक्षत्व ❁

वस्तु. । वास्तविकता तो ए छे के प्रत्यक्षता न तो कोई जाति छे न तो ज्ञानजन्यताअनवच्छेदक यद्विषयकत्वरूप छे अने न तो स्वप्रकाशजननशक्तिरूप छे. परंतु स्पष्टतानामक विलक्षण विषयता ए ज प्रत्यक्षता छे अने अस्पष्टतानामक एनाथी भिन्न विलक्षण-विषयता ए ज परोक्षत्व छे. आशय ए छे के कोई पण वस्तुनुं स्पष्ट ज्ञान ए ज वस्तुनुं प्रत्यक्ष छे. वस्तुनुं अस्पष्ट ज्ञान ए ज वस्तुनुं

अस्पष्टताख्यविषयतायाश्च संशयस्येव सिसाधयिषाया अपि नियामकत्वात् प्रत्यक्षपरिकलितसाध्यकानुमितौ साध्यांशेऽपि न प्रत्यक्षत्वमिति युक्तमाभाति ॥

॥ इति न्यायविशारदविरचिते न्यायालोके प्रथमः प्रकाशः ॥

भानुमती

ज्ञानावरणीयवीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमविशेषात् क्वचित् विज्ञानस्य स्पष्टत्वं विपरीतात् तस्मादस्पष्टत्वमिति (स्या. र. २-२ पृ.३१६) व्यक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** *। न चैवं प्रत्यभिज्ञायाः तदांशे स्मृतिरूपत्वेनोदन्तांशे च प्रत्यक्षत्वेनोपपत्तौ स्मृतिपार्थक्येन परोक्षमध्ये परिगणनमनेकान्तवादिनां विरुध्यतेति वाच्यम्, विलक्षणक्षयोपशमजन्यत्वेन तस्याः पृथक्परिगणनादिति व्यक्तं* **स्याद्वादकल्पलतायाम्** *(स्या.क.रत्न.१.का.८४ पृ.२१९)।*

ननु *साध्यसाक्षात्कारोत्तरकालीनायामिच्छाजन्यायामनुमितौ साध्यांशे प्रत्यक्षत्वमापद्येत, अनुमितीतिविषयस्य प्रत्यक्षपरिकलितत्वेन स्पष्टत्वादिति चेत् ? उच्यते, यथा प्राचीननैयायिकैः लौकिकविषयतायामिन्द्रियसन्निकर्षस्येव दोषविशेषस्यापि नियामकत्वमुपगम्यते तथाऽस्मन्मते* ***अस्पष्टताख्यविषयतायां च*** *= हि* ***संशयस्येव सिसाधयिषाया अपि नियामकत्वात्*** *। सिसाधयिषाप्रयुक्तत्वेन* ***प्रत्यक्षपरिकलितसाध्यकानुमितौ साध्यांशेऽपि*** *अस्पष्टताभिधानविषयतायाः सत्त्वात्* ***न प्रत्यक्षत्वमिति*** *न तादृशानुमितेः सर्वांशे प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति* ***युक्तमाभाति*** *ग्रन्थकृताम् ।* ***ननु*** *प्रत्यक्षेणाऽऽकलितेऽर्थेऽनुमित्सैव कथम् ? अन्यथाऽनवस्थानात् । तदुक्तं* ***वाचस्पतिमिश्रेण*** *--> न हि कारीषेण दृष्टे चित्रकारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति* ***चेत्*** *? **न,** प्रमाणसंप्लवतादिनयेनैकत्राऽनेकप्रमाणप्रवृत्तेः सम्मतत्वात् । युक्तश्चैतत्, प्रतीतिदार्ढ्यार्थं तदुपपत्तेः । अत एव* ***प्रमाणमीमांसायां*** *अधिकरूप निगृहस्थानत्वप्रतिक्षेपं* ***श्रीहेमचन्द्रसूरयो*** *मीमांसितवन्तः । तदुक्तं* ***वाचस्पतिमिश्रेणापि*** *'प्रत्यक्षेणाऽऽकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्कशसिकाः' । 'न हि कारीषी'ति तच्चनं तु सिसाधयिषाविरहस्थलीयमिति व्यक्तं* ***तत्त्वचिन्तामणौ पक्षताप्रकरणे*** *। इत्थं ज्ञानस्य स्वसंवेदनत्वेनाऽऽत्मनो अहंप्रत्ययस्य प्रमाणत्वमनाविलमिति स्थितम् । तदुक्तं* ***शास्त्रवार्तासमुच्चये*** *- आत्मनाऽऽत्मग्रहोऽप्यत्र तथाऽनुभवसिद्धतः । तस्यैव तत्स्वभावत्वाच्च युक्त्या न युज्यते ॥ (१-८४) इति।*

मुक्तिर्न वल्लभा कस्य ? जिनागमोदिता हि सा ।
परमानन्दमय्येव, हृदयवल्लभा मता ॥ १ ॥
मुक्तिभाक् देहमानः स्वः भूतान्यो हन्त ! नास्तिक !।
सिद्धःसंवेदनात् कस्मादकस्मादपलप्यते ॥ २ ॥

इति मुनिवरश्रीविजयवीरविरचितायां भानुमत्यभिधानायां न्यायालोकटीकायां प्रथमप्रकाशविवरणम् ।

પરોક્ષ જ્ઞાન છે. પ્રત્યક્ષતા સ્પષ્ટતાને આભારી હોવાથી તે તત્સ્વરૂપ છે. પરોક્ષતા અસ્પષ્ટતાને આભારી હોવાથી તે તત્સ્વરૂપ છે. અનુમિતિ આદિ જ્ઞાન સાધ્યાંશમાં સ્પષ્ટ ન હોવાથી જ સાધ્યઅંશમાં પ્રત્યક્ષાત્મક નથી. સ્પષ્ટતા જ પ્રત્યક્ષત્વ હોવાથી જ 'પર્વતો વહ્નિમાન્' એવી અનુમિતિ પણ પર્વત અંશમાં સ્પષ્ટ હોવાથી જ તે અંશમાં પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ હોય છે. તથા પર્વત અંશમાં પ્રત્યક્ષાત્મક હોવાથી જ તે અનુમિતિ પછી 'વહ્નિં ન સાક્ષાત્કરોમિ' આની જેમ 'પર્વતં ન સાક્ષાત્કરોમિ' એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ઉપરોક્ત અનુમિતિ અગ્નિઅંશમાં સ્પષ્ટ ના હોવાથી તે અંશમાં સાક્ષાત્કારાત્મક નથી. આથી તે અનુમિતિ પછી 'વહ્નિં ન સાક્ષાત્કરોમિ' એવી બુદ્ધિ તો થઈ શકે છે. પરંતુ પર્વતઅંશમાં સ્પષ્ટ હોવાથી તે અંશમાં સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપ હોવાના લીધે તે અનુમિતિ પછી 'પર્વતં ન સાક્ષાત્કરોમિ' એવી બુદ્ધિ થઈ નથી શકતી, કારણ કે ઉપરોક્ત અનુમિતિરૂપે પર્વતસાક્ષાત્કાર વિદ્યમાન છે.

અસ્પષ્ટતાનિયામક વિચારણા

અસ્ય.। વળી, અહીં એક વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે જેમ સંશયના લીધે અસ્પષ્ટ બોધ થવાથી અસ્પષ્ટતાનામક વિષયતામાં સંશય નિયામક બને છે. તેમ સિસાધયિષા પણ અસ્પષ્ટતાનામક વિષયતાની નિયામક છે, કારણ કે અનુભવેલ વસ્તુના વિષયમાં પણ સિસાધયિષા = અનુમિત્સા = અનુમિતિવિષયક ઈચ્છાના લીધે અનુમિતિ થાય છે. પરંતુ આ રીતે સ્પષ્ટ રીતે સાક્ષાત્ અનુભવેલ વસ્તુને સાધ્ય બનાવી ઈચ્છાના બળથી જે અનુમિતિ થાય છે, તે સાધ્યઅંશે પણ પરોક્ષ જ છે, પ્રત્યક્ષ નહિ-આવું માનવું યુક્તિસંગત જણાય છે, કારણ કે તથાવિધ અનુમિતિ પણ સાધ્યાંશે અસ્પષ્ટ જ છે

આ રીતે ન્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવરે રચેલ ન્યાયાલોકના પ્રથમ પ્રકાશનો મુનિ. યશોવિજયે કરેલ ગુર્જર ભાવાનુવાદ સાનંદ સંપૂર્ણ થયો. (કાર્તિક સુદ - ૧૨ - વિ.સ. ૨૦૪૯- પુના)

द्वितीयः प्रकाशः

ननु युक्तमुक्तं - ज्ञानं स्वसंवेदनमिति । यत्पुनरस्य अंशतया बाह्यार्थाऽवगाहित्वमङ्गीक्रियते तद्वयं न सहामहे, बाह्यार्थस्यैवाऽसिद्धेः, जडस्य प्रकाशाऽयोगात् । परप्रकाशादपि न तत्सिद्धिः, नील-सुखादिव्यतिरिक्तविज्ञानाऽसंवेदनात् । न च 'नीलस्य प्रकाश' इत्यभिधानादनयोर्भेदः, अध्यक्षतो विवेकेनाऽप्रतीयमानयोः स्वरूपवदभेदात्, काल्पनिकभेदस्य चाऽभेदाऽप्रतिपन्थित्वात् ।

भानुमती

श्रीगोडिपार्श्वनाथं नत्वा पुण्यपत्तनेऽधुना ।
गुरुकृपाप्रभावाद्धि वृत्तिरियं प्रतन्यते ॥ १ ॥

विज्ञानवादी समाप्ते लब्धावसरः शङ्कते —> **नन्विति** । **अस्य** = *स्वप्रकाशज्ञानस्य* **अंशतया** = *स्वविषयतैकदेशाश्रयतया* **बाह्यार्थाऽवगाहित्वं** = *स्वाभिन्ननीलादिविषयकत्वं* **अङ्गीक्रियते** *स्याद्वादिभिः* **तत्** *एव* **वयं** = *ज्ञानाद्वैतवादिनः बौद्धविशेषाः* **न सहामहे** । *कस्मात् ? उच्यते,* **बाह्यार्थस्य** *नीलादेः* **एव असिद्धेः** । *एतदपि कुतोऽवगतम् ? उच्यते, नीलादेः बाह्यार्थः किं ज्ञानादभिन्नोऽभ्युपगम्यते यद्वा भिन्नः ? इति विमर्शपूर्वकमेवैतत्पर्यनुयुज्यते । आद्ये सिद्धसाधनम्, अस्माभिः नीलादेर्ज्ञानातिरिक्तत्वाभ्युपगमात् । द्वितीयस्तु न युक्तः, ज्ञानाभिन्नत्वेन* **जडस्य** *सतो नीलादेः* **प्रकाशाऽयोगात्** = *स्वप्रकाशकत्वाऽसम्भवात्, ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वात् ।* **न च** *स्वतोऽप्रकाश्यत्वेऽपि परतः प्रकाश्यता नीलादेः सम्भवतीति* **शङ्कनीयम्,** *यतः* **परप्रकाशादपि न तत्सिद्धिः** = *ज्ञानाद्भिन्ननीलादिसंवेदनं सम्भवति । कुतः ? उच्यते,* **नील-सुखादिव्यतिरिक्तविज्ञानाऽसंवेदनात्** = *नील-सुखादितो भेदेन प्रकाशाऽननुभवात् । अतो न नील-सुखादेः विज्ञानाभिन्नत्वासिद्धेः । न हि यत् यतो भेदेन न प्रतीयते तत् ततो भिद्यते ।* **न च 'नीलस्य प्रकाशः' इत्यभिधानात् अनयोः** = *नीलादि-ज्ञानयोः* **भेदः** *सिध्यति, व्यवहारस्य व्यवहर्तृज्ञानाधीनत्वेन भेदावगाहिज्ञानसिद्धेरिति* **वक्तव्यम्, अध्यक्षतः** = *प्रत्यक्षतः* **विवेकेन** = *मिथो भेदेन* **अप्रतीयमानयोः स्वरूपवत्** = *निजस्वरूपवत् मिथः* **अभेदात्,** *अन्यथा 'नीलस्य स्वरूपम्' 'प्रकाशस्य प्रकाशता' इत्यादावपि भेदसिद्धिप्रसङ्गात्, अभेददर्शनबाधकस्याऽप्युभयत्र तुल्यत्वात्।* **अनेन** *षष्ठीविभक्तेरेव भेदसाधकत्वात्तयोः भेदसिद्धिरिति* **प्रत्याख्यातम्,** *'राहोः शिर' इत्यादावभेदेऽपि तदर्शनाच्च।* **न च** *तथापि 'नीलस्य संवेदनमि'ति बुद्धौ भेदस्य प्रतिभासनात्तयोर्भेदसिद्धिरिति* **वक्तव्यम्,** *तयोः* **काल्पनिकभेदस्य च** = *प्रातिभासिकभेदस्य हि* **अभेदाऽप्रतिपन्थित्वात्** *अभेदाऽबाधकत्वात् ।* **न च** *'नीलं जानामी'त्यादौ*

प्रीतिदायिनी (गुजराती व्याख्या)

❀ ज्ञानाद्वैतवादी बौद्ध - पूर्वपक्ष ❀

બૌદ્ધ :- ननु यु. । વાહ ! સ્યાદ્વાદી વાહ! તમે જ્ઞાન સ્વસંવિદિત = સ્વપ્રકાશ હોય એવી માર્કાની વાત કરી, જે ખરેખર યુક્તિસંગત છે અને એ બાબતમાં અમારો પાગ તમને સહકાર છે.પરંતુ તેને તમે આંશિક રીતે બાહ્યઅર્થઅવગાહી માનેલ છે. આ વાતને અમે સહન કરી નથી શકતા. આ વાતમાં અમારો તમને ટેકો નથી, પાગ અમારો વિરોધ છે. જ્ઞાનને નીલ રૂપ આદિ બાહ્યઅર્થવિષયક માનવું ઉચિત ન હોવાનું કારણ એ છે કે હકીકતમાં નીલાદિ બાહ્ય અર્થ જ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી. બાહ્ય અર્થને જ્ઞાનથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો તે જડસ્વરૂપ હોવાથી તેનો સ્વતઃપ્રકાશ પાગ માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે નીલાદિ રૂપ કે સુખ વગેરેથી ભિન્ન એવા જ્ઞાનનું સંવેદન થતું નથી. જો જ્ઞાનથી નીલાદિ-સુખાદિ ભિન્ન હોય તો બુદ્ધિથી પૃથક્રૂપે તેનું દર્શન થવું જોઈએ. ઘટાકારથી પટાકાર ભિન્ન હોવાથી જેમ ઘટાકાર વિના પાગ પટાકાર ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમ જ્ઞાન વિના પાગ નીલાદિ-સુખાદિનું ભાન થવું જોઈએ. પરંતુ આવું થતું નથી. બુદ્ધિના સંવેદનની સાથે જ નીલાદિ બાહ્ય અને સુખાદિ અંતરંગ પદાર્થોનું ભાન થાય છે.આથી નીલાદિ-સુખાદિ પદાર્થમાં બુદ્ધિનો ભેદ સિદ્ધ ન થવાથી તેને બુદ્ધિવિશેષરૂપ જ માનવા યોગ્ય છે. 'નીલનો પ્રકાશ' 'સુખનું જ્ઞાન' આવા શબ્દથી = શબ્દપ્રયોગથી = વ્યવહારથી કાંઈ નીલાદિ અને પ્રકાશ (=જ્ઞાન) માં ભેદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે સાક્ષાત્ ભિન્નત્વરૂપે જે પદાર્થોની પ્રતીતિ ન થાય તે પદાર્થોમાં પરસ્પર અભેદ જ હોય છે. જેમ કે જ્ઞાનનું પોતાના સ્વરૂપથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ભિન્નરૂપે ભાન ન થવાથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પરસ્પર અભિન્ન છે. તેમ નીલાદિ પદાર્થનું જ્ઞાનથી ભિન્નરૂપે પ્રત્યક્ષથી ભાન ન થવાથી નીલાદિ અને જ્ઞાનમાં પરસ્પર અભેદ માનવો આવશ્યક છે. 'નીલનો પ્રકાશ' આ રીતે પ્રતીતિમાં કે વ્યવહારમાં છઠ્ઠી વિભક્તિના ઉલ્લેખથી નીલપદાર્થ અને જ્ઞાનમાં કાલ્પનિક = પ્રાતિભાસિક = પ્રાતીતિક ભેદનું ભાન થાય છે. તેનાથી નીલપદાર્થ અને પ્રકાશ = જ્ઞાન વચ્ચે રહેલ વાસ્તવિક

ननु **नीलादेर्ज्ञानाऽभेदे सर्वत्र सर्वदा सर्वाकारज्ञानं स्यादिति चेत् ? न, स्वप्नावस्थायामिव जाग्रदवस्थायामपि वासनयैव तत्तदाकारप्रतिनियमात् ।**

अथ **नीलादेर्ज्ञानात् पूर्वं सत्त्वाद्भेद इति चेत् ? न, अनुपलब्ध्या प्राक् तदसत्त्वस्यैव सिद्धेः ।**

स्वदर्शनात् प्रागपि परस्योपलम्भोऽस्तीति चेत ? न, स्वपरदृष्टनीलादेः सादृश्येऽप्येकत्वाऽसिद्धेः,

भानुमती

कर्मतया नीलादेर्भानात्तद्भेदसिद्धिरिति **वक्तव्यम्,** *कर्मतया भानस्य पूर्व-पूर्वभ्रान्तेरौपचारिकत्वात् । **न च** नीलादेर्बाह्यार्थस्य विरहे कथं तद्ज्ञानं सम्भवतीति* **शङ्कनीयम्,** *बाह्यार्थं विनापि तदाकारस्य रजतादेर्भ्रमे एव दर्शनात् बाहिरङ्गतया प्रतीयमानस्य नीलादेरिव अन्तरङ्गतया प्रतीयमानस्य सुखादेरपि ज्ञानाकारत्वमेवेति ज्ञानाद्वैतवादिनोऽभिप्रायः ।*

द्वैतवादी शङ्कते —> **नन्विति ।** ***नीलादेः ज्ञानाभेदे*** *स्वीक्रियमाणे सति* **सर्वत्र सर्वदा** *= सार्वत्रिकं* **सर्वाकारज्ञानं** *= नीलत्व-पीतत्वादिप्रायतदाकारकं ज्ञानं* **स्यात्,** *ज्ञानत्वावच्छेदेन नीलत्व-पीतत्वादेः सत्त्वादिति* **चेत्** *? विज्ञानवादी तान्निराकरोति —>* **स्वप्नावस्थायामिव जाग्रदवस्थायामपि वासनयैव** *= अनादिवितथवासनयैव* **तत्तदाकारप्रतिनियमात्** *= ज्ञाने तत्तदाकारनैयत्यात् । तत्तद्वासनानियमात् ज्ञाने तत्तदाकारनियमोपपत्तेर्न सर्वदा सर्वत्र सर्वाकारज्ञानप्रसङ्ग इति भावः ।*

द्वैतवादी शङ्कते —> **अथ नीलादेः** *पदार्थस्य* **ज्ञानात्** *= स्वविषयकज्ञानोत्पादात् **पूर्वं** भावे* **सत्त्वात्** *नीलादौ ज्ञानस्य* **भेदः** *सिद्ध्यति, नीलादेः पूर्वकालीनत्वात् ज्ञानस्य चोत्तरकालीनत्वात्, विरुद्धधर्माध्यासस्यैव स्वाश्रयभेदसाधकत्वा**दिति चेत्** ?*

ज्ञानाद्वैतवादी प्रत्युत्तरयति —> **नेति ।** ***अनुपलब्ध्या*** *= अप्रतीत्या ज्ञानात् प्रेक्* **तदसत्त्वस्य** *= नीलाद्याभासस्य* **एव सिद्धेः,** *अनुपलम्भस्याऽभावसाधकत्वात्, घटाभावादेस्तथैव सिद्धेः, अनुपलब्धेरपरोक्षतपदार्थाभ्युपगमेऽनवलपदार्थाङ्गीकारापत्तेर्न महागौरवादिति योगाचारैरुक्तम् ।*

ननु नाऽनुपलब्ध्या प्राक् नीलाद्यभावः साधयितुं शक्यते तत्रभवादृशैः भवादृशैः, **स्वदर्शनात्** *= नीलादेरुत्तरस्वीयज्ञानात् **प्रागपि** = पूर्वकालावच्छेदेनाऽपि* **परस्य** *= स्वेतरस्य पुरुषादेः नीलादेरुत्तर* **उपलम्भः** *= अवलोधः* **अस्तीति** *नीलादेः ज्ञानभेदासिद्धेरनावेलेति* **चेत्** *?*

'प्रमाणं पृच्छते भवान् क्षणाऽऽवच्छे'इति कथनेन प्रकृते योगाचारः प्रदर्शितामतेरिक्तनीलादेर्बाह्यपदार्थत्वादेश्शङ्कामपाकरोति —> **नेति** *। परदृष्टनीलादेः सकाशात् स्वदृष्टनीलादेः भेदात् स्वोपलब्धं नीलादि न स्वदर्शनात् प्राक् नीलादेरुत्तरपरकीयोपलम्भात् साधयितुमर्हति । न चैवं 'परदृष्टमेव नीलादिकमहं पश्यामी'ति प्रतीत्युपपत्तेः कथं स्वादिति शङ्कनीयम्, तस्याः स्वदृष्टनीलादौ परदृष्टनीलादिसादृश्यावगाहित्वेनाप्युपपत्तेः । न चैतावता तयोरभेदासिद्धेः,* **स्वपरदृष्टनीलादेः** *= स्वोपलब्धनीलादि-परोपलब्धनीलाद्योः* **सादृश्येऽपि एकत्वाऽसिद्धेः** *= अभेदाऽसिद्धेः, अन्यथा 'सैतेयं दीपकलिकेका' इत्यादावपि स्यादभेदः । **न च** 'सैतेयं दीपकलिकेका' इ-*

અભેદનો બાધ, વિરોધ કે પ્રતિબંધ થઈ શકતો નથી. આ તો 'રાહુનું માથું', 'તેલની ધાર' વગેરે સ્થલમાં પ્રસિદ્ધ જ છે.

ननु नी.। અહીં એવી શંકા થાય કે —> નીલ, પીત આદિને જ્ઞાનથી અભિન્ન જ્ઞાનવામાં આવે તો સર્વદા સર્વત્ર જ્ઞાન સર્વઆકારવાળું = નીલ, પીત આદિ સર્વધર્મપ્રકારક થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે નીલ, પીત આદિ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. <— તો તેના સમાધાનમાં બૌદ્ધ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે જેમ સ્વપ્નમાં તે તે વાસનાના લીધે જ્ઞાન નિયતઆકારવાળું થાય છે, નહિ કે સર્વાકારવાળું તે જ રીતે જાગૃત દશામાં પણ તે તે વાસનાના લીધે પ્રતિનિયત આકારવાળું જ્ઞાન થઈ શકે છે. વાસના વિચિત્ર હોવાના લીધે જ્ઞાનના વિચિત્ર = વિશિષ્ટ = પ્રતિનિયત આકાર સંભવી શકે છે.

अथ.। અહીં દ્વૈતવાદી તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> નીલપદાર્થ તો સ્વજ્ઞાન પૂર્વે પણ હાજર હોય છે. જ્યારે તેનું જ્ઞાન તો પાછળથી થાય છે. આથી નીલાદિ પદાર્થ અને તેના જ્ઞાનમાં પૂર્વાપરભાવ = પૂર્વોત્તરકાલીનત્વ હોવાથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે. વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ એ જ ભેદસાધક છે. <— તો તે પોકળ છે, કારણ કે નીલાદિ પદાર્થનું ભાન થતાં પૂર્વે નીલાદિ પદાર્થની અનુપલબ્ધિ = અજ્ઞાન હોવાથી પૂર્વે નીલાદિ પદાર્થનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે, કેમ કે અનુપલબ્ધિ અભાવસાધક છે. જેમ ભૂતલમાં ઘટનું જ્ઞાન ન થાય તો ઘટાભાવની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ નીલાદિ પદાર્થનું પૂર્વે ભાન ન થવાથી નીલાભાવ આદિની સિદ્ધિ થઈ જશે. નીલાદિની ઉપલબ્ધિ = પ્રતીતિ ન થવા છતાં તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અપ્રામાણિક અનંત પદાર્થને સ્વીકારવાની આપત્તિ આવે.

स्वद.। અહીં દ્વૈતવાદી તરફથી એવો તર્ક લગાવવામાં આવે કે —> આપણને નીલાદિ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે પૂર્વે નીલાદિ પદાર્થનો અભાવ માની શકાતો નથી, કારણ કે આપણને નીલાદિનું દર્શન થતાં પૂર્વે પણ બીજાને નીલાદિનું ભાન થતું હોય છે. આપણને ન દેખાવા માત્રથી પદાર્થનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. પરંતુ બધાને સર્વ પ્રમાણથી ન જણાય તો જ પદાર્થનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે. બાકી તો આંધળાને નીલાદિ રૂપ કયારેય ન દેખાવાથી નીલાદિ પદાર્થનો કાયમ ઉચ્છેદ થઈ જશે. કેવલ સ્વદર્શનાભાવ

वर्तमानत्वाऽवर्तमानत्वाभ्यां तद्भेदस्याऽऽवश्यकत्वात् । एकाकारप्रतीतेरेकगोचरत्वे च स्वपरदृष्टसुखादेरप्येकत्वप्रसङ्गः । सन्तानभेदात्तद्भेद इति चेत् ?

भानुमती

त्यादौ तूनपुनर्जातकेशादौ चाऽभेदबाधात् सादृश्यात्तगाहित्वोपपादनोऽपि स्व-परोपलब्धनीलादावभेदाऽबाधात्कथं सादृश्यात्तगाहित्वोपपादनं सङ्गच्छेत ? सोऽयं सम्भवे त्यागात्तौचित्यादीति ***शङ्कनीयम्,*** *यथाक्रमं* ***वर्तमानत्वाऽवर्तमानत्वाभ्यां तद्भेदस्य*** *= स्वदृष्टनीलादि-परदृष्टनीलादयोः भिन्नत्वस्य* ***आवश्यकत्वात्*** *= प्रामाणिकत्वात्, 'विरुद्धधर्माध्यासस्यैव स्वाश्रयभेदसाधकत्वादि'ति (द्रष्टव्यं १९९ तमे पृष्ठे १६ तमायां पङ्क्तौ) भवदुक्तस्यैव तयोः भेदसिद्धेः । **एतेन** नीलादेर्गोचरयोः स्वापरसंवेदनयोरेकाकारात्तगाहित्वेन तदभेदसिद्धेरित्यपि* ***प्रत्याख्यातम्,*** ***एकाकारप्रतीतेः*** *= एकात्तच्छेदकावच्छेदकप्रकारतात्तगाहिप्रत्यक्षस्य* ***एकगोचरत्वे*** *= अभिन्नविषयकत्वोपगमे* ***च स्व-परदृष्टसुखादेः*** *= स्वानुभूतसुखादेः सकाशात् परकीयानुभूतिगोचरसुखादेः* ***अपि एकत्वप्रसङ्गः*** *= अभेदापत्तेः, स्वकीय-परकीयप्रतीत्योः सुखत्वावच्छेदकप्रकारताशालित्वात् । तथा च सुखादेर्गोचरस्वसंवेदनसंवेद्यः परकीयसुखादेरंशे भवेदेवेति विश्वमनागप्यनैव सुखि स्यात् । न चैवम् । अतः प्रतीतीनामेकाकारतापर्यापे न तद्विषयाऽभेदसिद्धेः कर्तुं पार्यते । अत एव स्व-परदृष्टसुखादेर्भेदसिद्धेरबाधिता । अत एव स्वोपलम्भात् प्राक् तिरोहितनीलादावसदिति पूर्वोक्तरीत्या नीलादेर्ज्ञानादभेदसिद्धेरज्ञातत्वेनेति ज्ञानाद्वैतवादिनोऽपि भ्रमप्रायः ।*

अथानुमानात् तत्साधारण्यतया प्रतीयते, *स्वसंताने नीलादानार्थप्रवृत्तेः नीलमूलकत्वदर्शनेन परसन्तानेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् तद्विषयत्वदर्शनानुमानादिति* ***चेत् ? न,*** *परप्रवृत्त्यादिना परदृष्टनीलानुमानेऽपि स्व-परदृष्टयोरैक्याऽसिद्धेः, सामान्येनाऽवस्थापरिच्छेदात्, अपरधूमदर्शनात्परानलानुमानात् अपरवह्नौ पूर्वदृष्टवह्निसदृशतावैवक्ष्यात् परदृष्टे स्वदृष्टसदृशतामात्रावैवक्ष्यावतारात् । प्रतिभासभेदेऽपि स्व-परदृष्टयोः सदृशव्यवहारादैक्यदर्शनादभेदः स्यात् तदा सदृशशोभाद्यादावैक्यदर्शनात् सुखादेरपि स्व-परसन्तानानुभवस्तत्त्वं स्यात् ।*

ननु *स्वदृष्टसुखादेः स्वसन्तानावस्थितित्वं परदृष्टसुखादेस्तु परकीयसन्तानावस्थितित्वमिति* ***सन्तानभेदात्*** *= भूत-वर्तमान-भविष्यत्सजातीयक्षणप्रवाहभेदात्* ***तद्भेदः*** *= स्वोपलब्धसुखादौ परानुभूतसुखादिप्रतीतेर्गोचरः भेदोऽवश्याहृतः । न च स्व-परदृष्टनीलादावेवं वक्तुं युक्तम्, तस्यैकसन्तानावस्थितित्वादीति तदभेदोऽप्यनायासेन इति स्वदर्शनात् प्रागपि परस्योपलम्भानुपलम्भाभ्यां प्राक् तदसत्त्वाऽसिद्धेः नीलादेः ज्ञानाभिन्नत्वासिद्धेरिति* ***चेत् ?***

व्यभिचारी होवाथी तेने अभावसाधक मानी न शकाय. <— तो ते पण वाजिबात छे, कारण के आपणे जे नीलादि पदार्थने देखीओ छीओ अने बीजा जे नीलादि पदार्थने देखे छे ते सरखां होवाना लीधे तेमां अभेदनो भ्रम थाय छे. जेम बे जोडिया भाईना मोढा सरखा होवाथी तेमां अभेदनो भ्रम थाय छे, छतां तेनाथी तेमां अभेदनी सिद्धि थई शकती नथी. तेम आपणे जे नीलादिने देखीओ छीओ अने बीजा जे नीलादि पदार्थने देखे छे ते बन्ने नीलादि पदार्थ सरखां होवाना लीधे आपणने एवो भ्रम थाय छे के 'बीजाओ जे नीलादि पदार्थ जोयेला तेने ज हुं जोई रहेल छुं.' परंतु आवी भ्रांत प्रतीतिथी स्वदृष्ट नीलादि अने परदृष्ट नीलादिमां ऐक्यनी = अभेदनी सिद्धि थई शकती नथी. मतलब के 'परदृष्टमेव नीलादिकमहं पश्यामि' एवी प्रतीति सादृश्यअवगाही छे, नहि के अभेदअवगाही. बीजाओ पहेलां नीलादि पदार्थ देखेल होय छे अने आपणे हमणां नीलादि पदार्थने देखीओ छीओ. मतलब के स्वदृष्ट नीलादिमां वर्तमानत्व छे अने अन्यदृष्ट नीलादि पदार्थमां अवर्तमानत्व छे. वर्तमानत्व अने अवर्तमानत्व बे परस्पर विरुद्ध धर्म होवाथी तेना आश्रयमां भेद मानवो आवश्यक छे, केम के विरुद्धधर्माध्यास स्वाश्रयमां भेदसाधक होय छे-आ वात तो हमणां तमे द्वैतवादीओ ज करी हती. (जुओ पृष्ठ १९९ - पंक्ति ७७) वळी, बीजी वात ओ छे के बे प्रतीतिने एकाकार = सदृश = सरखी होवा मात्रथी ते बन्नेना विषयने एक = अभिन्न मानवामां आवे अर्थात् सदृश बे प्रतीति एक विशेष्यक मानवामां आवे तो सुखविषयक आपणी अने बीजानी प्रतीति एकसरखी होवाथी आपणे जे सुखनो अनुभव करीओ छीओ ते अने बीजा लोको जे सुखनो अनुभव करे छे ते बन्ने एक थई जवानी आपत्ति आवशे. अर्थात् आपणे पारका सुखनो साक्षात्कार करशुं अने बीजा लोको आपणां सुखनो साक्षात्कार करशे. आवुं थशे तो कोई दुःखी ज नहि रहे. आ तो द्वैतवादीने पण मान्य नथी. माटे एकसरखी प्रतीति होवा मात्रथी तेना विशेष्यात्मक विषयने एक मानी न शकाय. माटे स्वदृष्ट नीलादि अने परदृष्ट नीलादिमां भेद अबाधित रहेशे. आवुं ज्ञानाद्वैतवादी योगाचार नामना बौद्ध विद्वानोनुं कथन छे, जेना फलस्वरूपे पूर्वोक्त रीते स्वोपलंभ पूर्वे विवक्षित नीलादि पदार्थनी सिद्धि नहीं थई शके. आथी नीलादि अने ज्ञानमां अभेद सिद्ध थशे.

❀ सन्तानभेदस्वीकारपक्षे अनवस्था - ज्ञानाद्वैतवादी ❀

सन्ता० । अहीं द्वैतवादी तरफथी एवी दलिलकरवामां आवे के —> स्वसंविदित सुख अने परसंविदित सुख वगेरेमां अभेदनी आपत्ति नहि आवी शके, केम के स्वसंविदित सुख अने परअनुभूत सुख बन्नेना संतान = आश्रय अलग अलग छे. जेम के चैत्रीय सुखनुं संतान चैत्र छे अने मैत्रीय सुखनुं संतान मैत्र छे. चैत्र अने मैत्र स्वरूप सुखसंतान भिन्न भिन्न होवाथी चैत्रसंविदित सुख अने मैत्रसंविदित सुखमां आपोआप भेद सिद्ध थई जशे. <— तो ते व्याजबी नथी. आनुं कारण ओ छे के चैत्रसंविदित सुख अने

तद्भेदोऽप्यन्यभेदादित्यनवस्थानात् । स्वरूपत एव सुखादेर्भेदे च स्वरूपत एव नीलादेर्भेदात् ।

यत्तु ग्राह्य-ग्राहकभावेन ज्ञानार्थयोर्भेद इति, तत्र, परमार्थतो धियो ग्राह्यग्राहकभावराहित्यात् । तदुक्तं - अवेद्य-वेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा ॥ तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न संनोद्यग्राह्य-ग्राहकलक्षणा ॥ (प्र.वा. २/३३०-३३१) इति ।

भानुमती

मैवम्, *तार्हितरीत्या सन्तानेभेदात् स्वसंवेदनसुखादौ परसंवेदनसुखादिभेदसाधने* ***तद्भेदः*** = *तादृशसन्तानभेदः* ***अपि*** *द्वैतवादिना* ***अन्यभेदात्*** *साधनीयः । सोऽपि सन्तानभेदात् । सोऽपि सन्तानभेदात्* ***इत्यनवस्थानात्*** = *अप्रामाणिकसन्तानपरम्परापातात् स्वपरसंवेदनसुखादिभेदो न्याय्यस्तैरिति ज्ञानाद्वैतवादिनोऽभिप्रायः ।*

अथ स्व-परसंवेदनसुखादौ न सन्तानभेदाद्भेदो जैनाऽभ्युपेयस्तर्हि प्रसज्येत किन्तु स्वरूपत एव भेद इति चेत् ? अहो ? अद्यत्वे ऋजुना पथा समागतोऽसि । एवं ***स्वरूपत एव सुखादेः*** = *स्व-परसंवेदनसुखादेः* ***भेदे*** *स्वीक्रियमाणे* ***च स्वरूपत एव नीलादेः*** = *स्व-परसंवेदननीलादेरपि* ***भेदात्*** = *भेदसिद्धेः न स्वसंवेदनात् प्राक् परोपलम्भात् त्रिलक्षणनीलादिसत्ता सिध्येदिति पश्चात्परोपलब्ध्या तत्सत्तमनातिलंघिते सहोपलम्भहेतुना नीलादि-तज्ज्ञानयोरैक्यासिद्धेरिति विज्ञानवादाशयः ।*

यत्तु *अर्थरूप ज्ञानग्राह्यत्वमेव न तु ज्ञानग्राहकत्वं ज्ञानरूप चार्थग्राहकत्वमेव न त्वर्थग्राह्यत्वमिति* ***ग्राह्यग्राहकभावेन*** = *ग्राह्यग्राहकभावापत्तिरूपेण* ***ज्ञानार्थयोः भेदः*** *सिध्यतीति वाक्य-वाचकभावेनार्थशब्दयोर्भेद इत* ***इति*** *द्वैतवादिमतम् ।* ***तत्र*** *चारुदत्ता निरीक्षते ज्ञानाद्वैतवादीभ्रः । कुतः ? उच्यते,* ***परमार्थतो धियः*** = *अर्थ-ज्ञानयोः* ***ग्राह्य-ग्राहकभावराहित्यात्*** *। अर्थे ज्ञानग्राह्यताया: ज्ञाने चार्थग्राहकताया: सांवृतिकत्वात् । न हि कल्पनारोपितयोरुक्तधर्मविन्यासरूप भेदकत्वमर्हति । तदुक्तं* ***प्रमाणवार्तिके*** *-* ***अवेद्यवेदकाकारा*** = *स्वरूपेणाऽतेद्या-मान-ग्राह्य-ग्राहकाकाराऽऽपे बुद्धेः* ***यथा भ्रान्तैः*** *व्यवहर्तृभिः* ***निरीक्ष्यते तथैव कृतव्यवस्थेयं*** *व्यवहियते, तैरेव* ***इयं विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा*** *निरीक्ष्यते, विभक्तलक्षणौ ग्राहग्राहकाकारावेव विप्लवौ = भ्रम-हेतुभ्रान्तिर्भागौ यस्याः सा तथोक्ता । **यदाऽऽगमविरोधानोक्तलक्षणो** बुद्धेः प्रतिभासः **तदा न संनोद्यग्राह्यग्राहकाका-रलक्षणा,** संनोद्यो = पर्यनुयोज्यो ग्राह्य-ग्राहकलक्षणो यस्याः सा तथा न भवति । न ह्यतिदोषसमारोपितेनाकारः*

मैत्रसंविदित सुखमां भेदनी सिद्धि माटे तमे द्वैतवादी चैत्र अने मैत्रस्वरूप संतानमां भेदने नियामक बनावो छो. परंतु अमारो प्रश्न ए छे के सुखना संतान चैत्र, मैत्र वगेरेमां भेदनी सिद्धि कई रीते करशो ? तेमां भेद सिद्ध करवा फरीथी अन्य भेदनो आश्रय लेवो पडशे. परंतु त्यां पण आवो प्रश्न तो आववानो ज के 'सुखसंतानभेदसाधक अन्यभेदनी = अन्य पदार्थोमां भेदनी सिद्धि कई रीते थशे ?' तेना माटे वळी अन्य भेदनो आश्रय लेवो पडशे. आवुं करतां तो तेनो कोई अंत ज नहि आवे. अर्थात् अनवस्था दोष आवशे. माटे संतानभेदने स्वसंविदित सुख अने परसंविदित सुखनो भेदक मानवो बराबर नथी. जो स्वसंविदित सुखमां परसंविदित सुखनो स्वरूपथी ज भेद मानवामां आवे तो ते शक्य छे. परंतु आवुं तो अमे पण कही शकीओ छीओ के - स्वदृष्ट नीलादि अने परदृष्ट नीलादिमां पण परस्पर स्वरूपथी ज भेद छे. जेम स्वसंविदित सुख अने परसंविदित सुख स्वरूपतः = स्वतः ज भिन्न छे तेम स्वदृष्ट नीलादि अने परदृष्ट नीलादि स्वरूपतः = स्वतः ज भिन्न छे-आवुं मानवामां कोई दोष न होवाथी नीलादिविषयक स्वसंवेदननी पूर्वे परकीय नीलादिसंवेदनथी विवक्षित नीलादिनी सिद्धि नहि थई शके. माटे पूर्वापरकालीनत्वस्वरूप विरुद्धधर्माध्यासथी नीलादि अने तद्विषयक स्वसंवेदनमां भेदनी सिद्धि नहि थई शके.

❀ अर्थ अने ज्ञानमां ग्राह्य-ग्राहकभाव अस्वीकार्य - योगाचार ❀

यत्तु० । बाह्यार्थवादीनी ज्ञानाद्वैतवादी सामे एक एवी युक्ति रजु थाय छे के —> ज्ञान ए अर्थग्राहक छे अने नीलादि अर्थ ए ज्ञानग्राह्य छे. ज्ञान अर्थग्राह्य नथी अने अर्थ ज्ञानग्राहक नथी. अर्थात् ज्ञानमां केवल अर्थग्राहकना धर्म रहे छे अने अर्थमां मात्र ज्ञानग्राह्यना धर्म रहे छे. अर्थ अने ज्ञान वच्चे रहेल आ ग्राह्य-ग्राहकभाव नियमथी अर्थ अने ज्ञानमां भेद सिद्ध थाय छे. <— परंतु आ युक्ति पण ठेवामां गोणीभार करवा जेवी छे, कारण के वास्तवमां ज्ञानमां अर्थग्राहकता छे ज नहि. अर्थ काल्पनिक होवाथी ज्ञानमां अर्थग्राहकता पण काल्पनिक छे. प्राचीन बौद्धाचार्यो पण आ वातनी साक्षी पूरतां कहे छे के - दा.त. दूर दूर आकाशमां नजर करीओ अथवा त्रीजी आंखे खुल्ला आकाशमां जोईओ तो वाण जेवुं देखाय छे - वाणनुं ज्ञान थाय छे जेने दार्शनिक परिभाषा अनुसार केशोंडुकज्ञान = आकाशकेशविषयक ज्ञानविशेष (=केशादिज्ञानभेद) कहे छे. जेम आकाशमां वाण असत् = अविद्यमान होवा छतां दोषना कारणे भ्रान्त पुरुषोने देखाय छे अने ते मुजब तेओथी व्यवहार थाय छे. तेम वास्तवमां ज्ञानमां वेद्यवेदकभाव = अर्थग्राहकता न होवा छतां भ्रान्त पुरुषोने विभक्तलक्षण = काल्पनिकभेदबोधक एवा ग्राह्यग्राहकभावथी = अर्थग्राहकतादिधर्मथी ज्ञान कलंकित होय तेवुं लागे छे जेना लीधे 'ज्ञान ए नीलादि अर्थ करतां भिन्न छे' एवो आभास थाय छे - आवी ज्यारे (=यदा) अवस्था होय त्यारे (=तदा) - बुद्धि ज केम अर्थग्राहक छे ? नीलादि अर्थ ज शा माटे ज्ञानग्राह्य छे ? बुद्धि शा माटे अर्थग्राह्य नथी ? अर्थ केम

वस्तुतो ज्ञानविषयतायां ज्ञानाभेदस्यैव नियामकत्वं न तु सन्निकर्षादेरिति लाघवात् ज्ञानाद्वैतसिद्धिः ।

अथ **नीलादिकं नीलादिजन्यं ज्ञानं तु चक्षुरादिजन्यमित्यनयोर्भेद इति चेत् ? न, नीलादीनामपि चक्षुरादिजन्यत्वात्,**

भानुमती

*पर्यनुयोगमर्हीते । अयं भावः यथा आकाशेऽसतीपे केशोण्डुकादिकं तिमिर-नयनानेकोत्पत्ति-दूरस्थत्वादिदोषवशात् भ्रान्तैः पुरुषैरीक्षते तथा वस्तुगतिमनुसृत्य ज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्यैवाऽसत्त्वेन ज्ञानेऽप्यर्थग्राहकत्वं वितथवासनावशात् प्रतिभासते इति व्यवस्था यदा क्रियते तदा - 'ज्ञानमेव कृतोऽर्थग्राहकमर्थस्तु कृतो न ज्ञानग्राहकः ? अर्थ एव कृतो ज्ञानग्राह्यो ज्ञानं तु कृतो नार्थग्राह्यम् ? - इति पर्यनुयोग एव न सम्भवति, अनृतथनपरिहृतत्वात् । न हि —> 'भातेः प्रकाशमानत्वे नाबोधरूपता, बोधरूपतायां वा नाऽसदाकारसंस्पर्शः, तत्स्पर्शे वाऽसत्तापातेः' <— इत्यादिपर्यनुयोगावकाशः सम्भवति । **एतेन** वाच्य-वाचकभावेनार्थशब्दयोर्भेद इत्यपि **प्रत्याख्यातम्,** व्यवहारेऽपि वितथवासनावशादेव यथेच्छं शब्दप्रयोगात् । तदुक्तं —> विकल्पयोनयः शब्दाः विकल्पाः शब्द-योनयः । कार्यकारणता तेषां नार्थे शब्दाः स्पृशन्त्यपि ।। इदञ्च विज्ञानवादेनाऽभ्युपगमवादेनोक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञानातिरिक्तोऽर्थ एव तन्मते नास्तीति ध्येयम् ।*

ननु नीलादेर्ज्ञानाभेदे कथं ज्ञानं नीलादौ विषयकं स्यात् ? विषय-विषयिभावस्य भेदानियतत्वात्, अभेदे सन्निकर्षासम्भवात्, स्वात्मनि व्यापाराऽसम्भवात् । न हि पट्टसीपे तत्त्वतः स्वस्तम्भमारोढुं शक्तः इत्याशङ्कामपाकर्तुं विज्ञानवादाह **वस्तुतो ज्ञानविषयतायां** = ज्ञानीयगोचरतायां **ज्ञानाऽभेदस्यैव नियामकत्वं न तु सन्निकर्षादेः** *तत्त्वम् चक्षुरादेःसंयोग-चक्षुरादेःसंयुक्तसमवायादि-महत्त्व-व्याप्तिज्ञान-पक्षज्ञान-सादृश्यज्ञानादीनां अननुगमेन गौरवात्* **इति लाघवात्** = *सन्निकर्षाद्यकल्पनलाघवात् नीलादेर्ज्ञानाविषयतया नीलादि-तज्ज्ञानयोरैक्यात्* **ज्ञानाऽद्वैतसिद्धिः** *ज्ञानाभेदाज्ञेयातिरेकोच्छेदः । **अनेन** ज्ञातुर्ज्ञानातिरिक्तत्वाच्च ज्ञानाद्वैतसिद्धिरीति* **प्रत्युक्तं,** *लाघवात्, ज्ञाने स्वसंवेदितत्वाऽन्यथानुपपत्तेः ज्ञातृत्वेऽपि ज्ञानाभेदस्यैव नियामकत्वात्, ज्ञातृत्वस्य ज्ञेयत्वावेरुच्छेदत्वाच्च ।*

*अतिरिक्तबाह्यार्थवादी पुनः शङ्कते —> **अथ नीलादिकं** = अवयवावसमवेतनीलादिकं **नीलादिजन्यं** = अवयवसमवेतनीलादिजन्यं, **ज्ञानं तु चक्षुरादिजन्यं** इन्द्रिय-व्याप्तिज्ञान-पक्षज्ञान-सादृश्यज्ञानादिजन्यं **इति** नीलादि-तज्ज्ञानयोः सामग्रीभेदात् **अनयोः** = कार्यात्मकयोर्नीलादि-तज्ज्ञानयोः **भेदः** सिद्ध्यति, सामग्रीवैलक्षण्यस्य कार्यवैलक्षण्यकल्पाप्यत्वादिति* **चेत्** *?*

*विज्ञानवादी तदपाकरोति —> **नेति** । **नीलादीनामपि चक्षुरादिजन्यत्वात्** किमुत ज्ञानस्येत्यपेक्षशब्दार्थः । घटीयनीलरूपादेर्यथा घटीयनीलरूपादिज्ञानवत् चक्षुरादिजन्यं न तु कपालीयनीलरूपादिजन्यमित्यर्थः । **न च** चक्षुरादेर्ना नीलादिज्ञानमुत्पद्यत इति दृष्टं, न तु नीलादेर्नेति **वाच्यम्** नीलादिज्ञानस्य चक्षुरादिजन्य-*

જ્ઞાનગ્રાહક નથી ? - ઈત્યાકારક ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવવિષયક પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય (=સંનોદ્ય) બુદ્ધિ (=ધ્યં) રહેતી નથી. (અહીં - સંનોદ્યં ગ્રાહ્યગ્રાહકલક્ષણં યસ્યાઃ સા સંનોદ્યગ્રાહ્ય-ગ્રાહકલક્ષણા ન ધીઃ = ધીઃ આવો સમાસવિગ્રહ અને અન્વય અભિમત છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં સમજવા સુગમતા રહે એટલા માટે પ્રસ્તુત અર્થનો બાધ ન આવે તે રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે - એની વિજ્ઞ વાચકવર્ગે નોંધ લેવી.)

❀ જ્ઞાનઅભેદ જ્ઞાનવિષયતાનો નિયામક - વિજ્ઞાનવાદી ❀

વસ્તુ० । વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે તો જ્ઞાનની વિષયતામાં જ્ઞાનનું તાદાત્મ્ય = અભેદ જ નિયામક છે, નહીં કે ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ, મહત્ત્વ વગેરે, કેમ કે સંયોગ, સંયુક્તસમવાય વગેરે નયનાદિસંનિકર્ષ, મહત્ત્વ, વ્યાપ્તિજ્ઞાન, પક્ષજ્ઞાન, સાદૃશ્યજ્ઞાન વગેરે અનનુગત હોવાથી તેઓને જ્ઞાનીયવિષયતાના નિયામક માનવામાં ગૌરવ છે. આથી લાઘવસહકારથી જ્ઞાનાભેદને જ જ્ઞાનવિષયતાનો નિયામક માનવો ઉચિત છે. નીલાદિ જ્ઞાનવિષય બનવાના લીધે જ્ઞાનાભિન્ન સિદ્ધ થશે. આમ જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં અભેદ સિદ્ધ થવાથી જ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ થશે.

❀ નીલાદિ ઈન્દ્રિયજન્ય - જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી ❀

અથ નીલ० । બાહ્યાર્થવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે —> અવયવીગત નીલાદિ અવયવગત નીલાદિથી જન્ય છે. જ્યારે નીલાદિજ્ઞાન તો ચક્ષુઆદિથી જન્ય છે. નીલાદિ અને નીલાદિવિષયક જ્ઞાનની સામગ્રી ભિન્ન હોવાથી કાર્યભૂત નીલાદિ અને તદ્વિષયક જ્ઞાનમાં ભેદ સિદ્ધ થશે. <— તો તેના પ્રતિકારમાં જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી તરફથી એમ કહી શકાય છે કે નીલાદિ પણ ચક્ષુ વગેરેથી જ જન્ય છે, નહિ કે અવયવગત નીલાદિથી. ચક્ષુ આદિના કાર્યરૂપે નીલપ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ નીલપ્રત્યક્ષત્વ બને. જો નીલાદિને ચક્ષુજન્ય માનવામાં આવે તો કાર્યતાઅવચ્છેદક નીલત્વ બને. સ્પષ્ટ છે કે નીલપ્રત્યક્ષત્વની અપેક્ષાએ નીલત્વ ધર્મ લઘુ છે. કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં લાઘવ હોવાથી ચક્ષુ આદિના કાર્યતાઅવચ્છેદધર્મસ્વરૂપે નીલત્વનો જ સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે. આથી ચક્ષુઆદિથી નીલાદિ જ ઉત્પન્ન થાય છે, નહિ કે નીલાદિવિષયક પ્રત્યક્ષ. આથી નયનાદિવ્યાપારપૂર્વે નીલાદિનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

नीलप्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवेन नीलत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वादिति ।

अत्रोच्यते - यत्तावदुक्तं —> **'नीलसंविदोरभेदादर्थाभाव'** <— इति, तदसत्, **अन्तर्बहिर्भासमानतया तद्भेदोपलम्भात्। न च सहोपलम्भात् तदभेदः, सहार्थस्यैवाऽभेदाऽसहत्वात् । न चैकोपलम्भादिति तदर्थः घटालोकयोरिव भेदेऽप्येकोपलम्भाऽविरोधात् ।**

भानुमती

त्वोपगमे नीलप्रत्यक्षत्वादेः चक्षुरादिकार्यतावच्छेदकत्वमापद्येत, नीलादेः तत्वे तु नीलत्वादेरेव चक्षुरादिकार्यतावच्छेदकत्वमिति ***नीलप्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवेन*** *= शरीरकृतलाघवसहकारेण* ***नीलत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात्*** *= चक्षुरादिकार्यतावच्छेदकत्वौचित्यादिति । अत एव चक्षुरादिव्यापारपूर्वं नीलादेरसत्वात्सिद्धेः, सामग्रीविरहे कार्योदयाऽयोगात् । **एतेन** नीलादेर्ज्ञानात् पूर्वं सत्ताद्वैत इति* ***प्रत्याख्यातम्*** *। इत्थं नीलादि-तदाकारसंवेदनयोरभेदाज्ज्ञानाद्वैतसिद्धेरलमिति योगाचारकृतम् ।*

भुजमास्फाल्य तावद्धि योगाचारः प्रजल्पति ।
यावद् विद्वत्सभायां हि स्याद्वादी नैव जल्पति ॥१॥

अत्र *मालवमनीषिसदसि स्याद्वादिनोऽभेः* ***उच्यते —> यत् तावत्*** *= प्रथमं योगाचारेण* ***उक्तं*** *'नील-संवेदनयोः = नीलादि-तदाकारज्ञानयोः* ***अभेदात्*** *= ऐक्यात्* ***अर्थाभावः*** *= ज्ञानातिरिक्तार्थाभावः' इति,* ***तदसत्, अन्तर्बहिर्भासमानतया*** *= ज्ञानस्याऽन्तःप्रतिभासमानतयाऽर्थस्य च बहिःप्रतिभासमानतया विरुद्धधर्माध्यासात्* ***तद्भेदोपलम्भात्*** *= ज्ञानार्थयोर्भेदलक्षणप्राप्तेः, न चेदमेवाऽसिद्धमिति वाच्यम्, 'घटोऽयं नीलः' इत्यादौ घटत्वाद्यवच्छेदेन नीलादेरुपलम्भात्, 'अहं जानामी'त्यादावहन्त्वावच्छेदेन च ज्ञानस्योपलम्भात्तत्सिद्धेः । **न च** तथापि* ***सहोपलम्भात् तदभेदः*** *= अर्थ-ज्ञानयोरैक्यमिति* ***वक्तव्यम् सहार्थस्यैव अभेदासहत्वात्*** *= अभिन्नज्ञाऽऽश्रयाऽवृत्तित्वात्, साहित्यस्य स्वाश्रयभेदव्याप्यत्वात्, 'रामेण सह लक्ष्मणो गच्छती'त्यादौ तथैव दृष्टत्वात् । न हि 'रामः स्वात्मकेन रामेण सार्द्धं गच्छती'त्यादिकं दृष्टं श्रुतं वा क्वचित् कदाचिदपि । ततश्च अर्थस्य ज्ञानेन सहैवोपलभ्यमानत्वोपगमेऽपि ज्ञानार्थयोर्भेदोऽव्याहत एवेति स्याद्वादिनोऽभिप्रायः । **न च** ज्ञानार्थयोः* ***एकोपलम्भात्*** *= एकसंवेदनावेषवत्त्वात्* ***इति तदर्थः*** *= 'ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भादि'त्यस्यार्थः इति तु तदभेदभङ्गप्रसङ्ग इति विज्ञानवादिना* ***वक्तव्यम्, घटाऽऽलोकयोः इव*** *अर्थज्ञानयोः मिथो* ***भेदेऽपि एकोपलम्भाऽविरोधात्*** *= एकसंवेदनावेषवत्ताऽव्याप्तेरविरोधात् । यथा मिथो भिन्नयोः घटालोकयोः 'इमौ घटालोकौ' यद्वा 'आलोके घटः', यद्वा 'घटे आलोकः' इत्येतं एकावेशज्ञानावेषवत्त्वमव्याहतं तथाऽर्थज्ञानयोः परस्परं भिन्नत्वेऽपि 'अर्थस्य ज्ञानं' यद्वा 'ज्ञानीयोऽर्थः' यद्वा 'इमौ ज्ञानार्थौ' इत्येतमेकसंवेदनावेषवत्त्वं सम्भवत्येव, एकसंवेदनावेषवत्त्वस्य स्वाश्रयाभेदव्याप्यत्वावेरहात् । **न च** युगपदुपलम्भादीति तदर्थ इति* ***वाच्यम्*** *बुद्धावेत-सत्तानान्तरीयचेतानां सहो-*

સામગ્રી વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. માટે પૂર્વોક્ત રીતે અનુપલબ્ધિથી પૂર્વકાલાવચ્છેદેન નીલાદિનો અભાવ સિદ્ધ થવો ઉચિત જ છે. આમ ચક્ષુજન્ય નીલાદિ અને નીલાદિવિષયક જ્ઞાનમાં અભેદ અબાધિત હોવાથી જ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ થશે.

(पूर्वपक्ष समाप्त)

❀ જ્ઞાન કરતાં અર્થ ભિન્ન છે- ઉત્તરપક્ષ ❀

સ્યાદ્વાદી :- અત્રો । જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધના ઉપર્યુક્ત દીર્ઘ વક્તવ્યના સમાધાનમાં અમારા દ્વારા કહેવાય છે કે પૂર્વે —> 'નીલ અને તેનું જ્ઞાન બન્ને અભિન્ન હોવાથી અતિરિક્ત અર્થ નથી.' <— એવું વિજ્ઞાનવાદી દ્વારા કહેવાયું હતું તે બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે નીલાદિ અર્થનું ભાન બહાર = બહિષ્ટવરૂપે થાય છે અને જ્ઞાનનું સંવેદન અંદર થાય છે. અંતઃપ્રતિભાસમાનત્વ અને બહિઃપ્રતિભાસમાનત્વ ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી પોતાના આશ્રય જ્ઞાન અને અર્થમાં ભેદને સિદ્ધ કરશે, કારણ કે એક ધર્મીમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મનો સમાવેશ વિજ્ઞાનવાદીને માન્ય નથી. અહીં જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> અર્થ અને જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ એક સાથે જ થાય છે. જો વિજ્ઞાન અને અર્થ ભિન્ન હોય તો કાલભેદેન એની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ. માટે સહોપલંભ હેતુથી જ્ઞાન અને અર્થમાં પરસ્પર અભેદ સિદ્ધ થાય છે. <— તો તે બરાબર નથી. આનું કારણ છે કે 'સહ' શબ્દનો અર્થ જ અભિન્ન પદાર્થમાં ઘટી શકતો નથી. 'સીતા રામની સાથે જાય છે.' એવા વાક્યમાં 'સાથે' શબ્દનો પ્રયોગ જ રામ અને સીતામાં ભેદને સિદ્ધ કરી આપે છે. એકલો રામ જતો હોય તો 'રામ કોઈની સાથે જાય છે.' એવો પ્રયોગ થતો નથી. તે જ રીતે 'જ્ઞાનની સાથે જ અર્થનું ભાન થાય છે.' આ વાક્યથી અર્થ અને જ્ઞાનમાં ભેદ સિદ્ધ થાય છે, કેમ કે આ વાક્યમાં 'સાથે' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જો 'સહોપલંભ' પદનો અર્થ એકોપલંભ = એક જ્ઞાનવિષયતા કરવામાં આવે તો પણ અર્થ અને જ્ઞાનમાં રહેલ ભેદ મટી નહીં શકે, કેમ કે ઘટ અને આલોક (=પ્રકાશ) પરસ્પર અલગ=ભિન્ન હોવા છતાં 'ઘટ અને આલોક' આવા એક જ્ઞાનના તે બન્ને વિષય બને છે. તેમ જ્ઞાન અને અર્થ પરસ્પર

किञ्चार्थाभावे निर्विभागमेव ज्ञानं प्रसज्येत न तु 'घटोऽयमि'त्याकारकं; घटाद्याकारस्य ज्ञानस्वभावत्वे च 'ज्ञानं घट' इत्यपि प्रमा स्यात् ।

यत्तु - अनुपलब्ध्योपलम्भात् प्रागर्थस्याऽसिद्धिरिति, तन्न, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यैवार्थस्याऽनुपलब्ध्याऽभावग्रहणात् उपलब्धिलक्षणप्राप्तिश्च प्रतियोगि-प्रतियोगिव्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानम् । तथा च हारिभद्रं वचः -

भानुमती

*पलम्भानियमेऽपि तदभेदाभावेन व्यभिचारात् । **न च** क्रमेणोपलम्भाभावादिति तदर्थ इति **वक्तव्यम्,** साहचर्यविशेषादित्यधिकं **स्याद्वादकल्पलतायां** द्रष्टव्यम् (स्या.क.स्त.१ का. १२ पृ. ४१)*

*स्याद्वादी ज्ञानाद्वैतनयैकान्ते दोषान्तरमावेष्करोति —> **किञ्चेति । अर्थाभावे** = ज्ञानातिरिक्तार्थाविरहे स्वीक्रियमाणे सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां **निर्विभागं** = निर्वैकल्पकं = निराकारं **एव ज्ञानं** = ज्ञानत्वावच्छेदं **प्रसज्येत न तु 'घटोऽयमि'त्याकारकं,** विकल्पसंपादकाऽतिरिक्तार्थाविरहात्, ज्ञाने घटाद्याकारस्य ज्ञानातिरिक्तार्थौपाधिकत्वात्, स्फटिके रक्तिमायाः स्फटिकातिरिक्तजपाकुसुमौपाधिकत्ववत् । **न च** विज्ञानस्य घटाद्याकारत्वं स्वभाव एव, स्वभावस्य च स्वाऽनातिरेकान्नाऽयं दोष इति विज्ञानवादिनाऽऽ**रेकणीयम्, घटाद्याकारस्य** = घटत्वावच्छेदप्रकारतानिरूपितप्रकारित्वस्य **ज्ञानस्वभावत्वे** स्वीक्रियमाणे **च 'ज्ञानं घट' इत्यपि प्रमा स्यात् ।** यो हि स्वभावतो यदाकारस्स तदूपेणाऽप्युपलब्ध्यतेऽभिलप्यते च, यथा नीलाकारो घटः नीलत्वेन विज्ञायते व्यपदिश्यते च तथा स्वभावतो घटाद्याकारं ज्ञानं चेत् ? तर्हि तत् घटत्वादिनाऽपि ज्ञायेत व्यहियेत च । **न च** 'नीले घटज्ञानमि'त्यादौ ज्ञानप्रकारत्वेन घटत्वस्यापि भानं भवत्येव, प्रकारतावच्छेदकस्यापि प्रकारत्वाऽनातिरेकादिति **शङ्कनीयम्,** यतः प्रकृते साक्षात्सम्बन्धेनैव ज्ञाने प्रकारत्वेन घटत्वस्य भानमापद्यते घटाद्याकारस्य ज्ञानस्वभावत्वोपगमे हि घटत्वादेः साक्षात्सम्बन्धेनैव ज्ञानवृत्तित्वौचित्यात्,अन्यथा स्वभावत्वहानेरिति **दिक् ।***

यत्तु** पूर्वं विज्ञानवादिना —> **'अनुपलब्ध्या** = अर्थविषयकोपलम्भाऽभावहेतुना **उपलम्भात्** = अर्थविज्ञानोदयात् **प्राक्** = पूर्वकालावच्छेदेन **अर्थस्यासिद्धिः** = अर्थाभावासिद्धेः <— इत्युक्तं (द्रष्टव्यं १९९ तमे पृष्ठे) **तन्न** विद्वत्सदसि चारुतया चकास्ति, **उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य** = अनुपदमेव तक्ष्यमाणोपलब्धिलक्षणप्राप्तियोग्यविशेषरूप **एव अर्थस्य अनुपलब्ध्या** = स्वावेषयकाविज्ञानाविरहहेतुना **अभावग्रहणात्** न तूपलब्धिलक्षणाऽप्राप्तस्वरूपे तक्ष्यमाणाऽतिप्रसङ्गात् (द्रष्टव्यं २०६ तमे पृष्ठे प्रथमायां पङ्क्तौ) । अनुपलम्भप्रयुक्तज्ञानाभावोत्तराऽभावप्रतियोग्यर्थविषया **उपलब्धिलक्षणप्राप्तिः च** = हे प्रकृते **प्रतियोगि-प्रतियोगिव्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानमिति ।** यथा प्रतियोगी = घटादिः, प्रतियोगिव्याप्यः = घटेन्द्रियसन्निकर्षादिः, ताभ्यामितरः यावान् प्रतियोग्युपलम्भकः = अर्थेक्रियोन्द्रियसन्निकर्षाऽर्थक्रियालोकसंयोग-बाह्येन्द्रियमनःसंयोगाऽऽत्ममनःसंयोग - व्यावर्त्याभावाऽतिरिक्तत्व-तिरहाऽनाभेभूतत्वादेः तदुपस्थितेर्वेदा तदा घटादेरुपलब्धिलक्षणप्राप्ता इत्याभिलप्यते । तादृशानुपलब्धेव घटाद्यभावः तदा तदा सिध्यति, नान्यथा । **तथा च हारिभद्रं वचः अनेकान्तजयपताकायां - उपलब्धिलक्षणप्राप्तिः =

ભિન્ન હોવા છતાં 'અર્થનું જ્ઞાન' આવા એક જ્ઞાનના વિષય તે બન્ને થઈ શકે છે. એક જ્ઞાનની વિષયતા સ્વઆશ્રયમાં ભેદની વિરોધી નથી. માટે સહોપલંભનો અર્થ એક જ્ઞાનીયવિષયતા કરવામાં આવે તો પણ જ્ઞાન અને અર્થમાં અભેદની સિદ્ધિ નહીં થઈ શકે.

❀ विज्ञानवादमां निर्विभाग ज्ञाननी आपत्ति ❀

સ્યાદ્વાદી :- किञ्चा. । વળી, બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે જ્ઞાનથી ભિન્ન બાહ્ય અર્થ હોય જ નહિ તો જ્ઞાન નિર્વિભાગ= નિર્વિકલ્પક બની જવાની આપત્તિ આવશે. 'घटोऽयं' ઈત્યાકારક સવિકલ્પક જ્ઞાન ક્યારેય ઉત્પન્ન નહિ થઈ શકે, કારણ કે જ્ઞાનમાં ઘટાકારતા, પટાકારતા વગેરે ઘટ, પટ આદિ બાહ્ય અર્થથી પ્રયુક્ત છે.જો જ્ઞાનગત ઘટાકારતા = घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारिता આદિને ઔપાધિક માનવાના બદલે જ્ઞાનનો સ્વભાવ માનવામાં આવે તો 'ज्ञानं घटः' અર્થાત્ 'જ્ઞાન એ ઘટ છે' આવું જ્ઞાન પણ પ્રમાત્મક થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ઘટાકારતા એ જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે- એવું માનવાથી 'ઘટત્વ એ બાહ્ય અર્થમાં રહેનાર ધર્મ નથી, પણ સાક્ષાત્ જ્ઞાનગત ધર્મ છે' એવું ફલિત થાય છે અને 'ज्ञानं घटः' આ પ્રતીતિમાં ઘટત્વનું સાક્ષાત્ જ્ઞાનવૃત્તિત્વેન ભાન થાય છે. તેથી તે પ્રતીતિમાં પ્રમિતિત્વ અબાધિત બની જશે.

❀ उपलब्धिलक्षणप्राप्तिनुं विवेचन ❀

સ્યાદ્વાદી :- यत्तु.। વળી, વિજ્ઞાનવાદીએ જે જણાવેલું કે —> અર્થવિષયક જ્ઞાન પૂર્વે અર્થની અનુપલબ્ધિ = અજ્ઞપ્તિ = અજ્ઞાન હોવાથી અર્થજ્ઞાનપૂર્વકાલાવચ્છેદેન અર્થનો અભાવ સિદ્ધ થશે. (જુઓ પૃ. ૧૯૯ પંક્તિ ૩૬) <— તે પણ બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે અનુપલબ્ધિથી = અજ્ઞાનથી ગમે તે અર્થના અભાવનું ભાન થઈ શકતું નથી, પરંતુ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત અર્થના અભાવનું જ ભાન થઈ શકે છે. અર્થાત્ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તિવિશિષ્ટ અર્થનો જ અનુપલબ્ધિથી નિષેધ થઈ શકે છે. પ્રસ્તુતમાં નિષેધ્ય અર્થમાં રહેનાર

उपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्तद्धेत्वन्तरसंहतिरिति । न च तदानीमर्थोपलम्भकयावत्सत्त्वमस्तीति सतोऽप्यर्थस्याग्रहणमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चोपलम्भाभाव एवाऽभावग्रहे हेतुर्न तु योग्यत्वमपि तत्र निविशते गौरवादिति वाच्यम्, एवं

भानुमती

उपलब्धेलक्षणप्राप्तोपदार्थः **तद्धेत्वन्तरसंहतिः** = प्रतियोगिगोचरज्ञानस्य हेत्वन्तराणां सङ्घातः **इति** । हेत्वन्तरपदेन प्रकृते प्रतियोगिज्ञानजनकौ यौ प्रतियोगितदव्याप्यौ ताभ्यां भिन्नाः यावन्तः प्रतियोगिज्ञानजनकाः तावन्तः सर्वेऽभिमताः प्रतियोगिज्ञानजनकानां यावतां समवधानाभ्युपगमे तु प्रतियोग्युपलम्भकतत्तत्तत्तया तत्सत्तेऽप्यलं प्रतियोगिज्ञानोदयान्नाऽनुपलब्धेः सम्भवति । **अनेन** प्रतियोगिव्याप्योपादानप्रयोजनमपि **व्याख्यातम्** । **न च तदानीं** = अन्धकारकाले सुषुप्तिदशायां शून्यमनस्कतायां विषयान्तरसञ्चारावस्थायां वा **अर्थोपलम्भक-यावत्सत्त्वं** = प्रतियोगि-तदव्याप्यभिन्नानां घटाद्यर्थज्ञानजनकानां यावतां घटाद्यभावाधिकरणावच्छेदेनाऽभिमतेन सा-कल्येनेन्द्रियसंयोगादीनां **समवधानं अस्ति** । **इति** हेतोः **सतोऽप्यर्थस्य अग्रहणं** = अनुपलब्धेः **इति** हेतोः **नानुपलब्धेरर्थाभावसाधकत्वमिति** हेतोः प्रागर्थस्याऽनुपलम्भेऽपि **न** ज्ञानार्थयोर्भेदोपगमे **किञ्चिदनुपपन्नम्** । **न चैकस्य** कृतापि **न** यावतदुपलम्भकसमवधानाभावो **वाच्यम्** स्वाश्रयसम्बन्धेन तदुपलम्भकतावच्छेदकसमवधानाभावतः । प्रतियोगिव्याप्यत्वञ्च प्रतियोगिग्रहाऽसाधारणकारणत्वम् । अत एव संयोगेनाशब्दजन्यसंयोगनाशप्रत्यक्षम्, तत्र संयोगेनो हेतुत्वेऽप्यसाधारणत्वात् । संसर्गाभावग्रहे तेषां योग्यता, तेन नातीन्द्रियाद्यव्योग्याभावप्रत्यक्षानुपपत्ति-दोषः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदेनोपलम्भकसमवधानग्रहणाच्च न पिशाचत्वद्यनाभावप्रत्यक्षता <— **इति उदय-नमतानुसारिणः । न च उपलम्भाभावः** = अर्थगोचरोपलब्ध्यभाव **एव अभावग्रहे** = अर्थप्रतियोगिकाभावोपलम्भे **हेतुः न तु** प्रतियोगि-प्रतियोगिव्याप्येतरत्तत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवहितत्वलक्षणं **योग्यत्वमपि तत्र** = तदुपलक्ष = अभावप्रतियोग्युपलम्भगोचरार्थे तिरोधानादिरूपा **निविशते, गौरवात्** = अभावग्रहजनकतावच्छेदकधर्मशरीर-गौरवापत्तेः इति उपलम्भात्प्रागनुपलब्धेऽर्थाभावसिद्धेरनायासेनैतेनेति ज्ञानाद्वैतवादिना **वाच्यम्, एवं** = उपलम्भा-

---

उपलब्धिलक्षणप्राप्तिनो अर्थ छे प्रतियोगी अने प्रतियोगीना व्याप्यथी अन्य सर्व प्रतियोगीना ज्ञानना कारणनी उपस्थिति = हाजरी. दा.त. घटाभावनुं ज्ञान करवुं होय तो घटाभावनो प्रतियोगी घट अने प्रतियोगी एवा घटने व्याप्य घट-ईन्द्रियसन्निकर्ष = घटचक्षुसंयोगादि, आ बेथी भिन्न जे कोई घटज्ञानजनक होय ते बधानी = आलोक, अधिकरणचक्षुसन्निकर्ष, मन-ईन्द्रियसन्निकर्ष आदिनी हाजरी होय अने घटनुं ज्ञान न थाय तो तेवा घटज्ञानअभावथी घटाभावनी ते अधिकरणमां सिद्धि थई शके. कोईए आंख बंध करी दीधी होय अने घटविशिष्ट भूतलमां घटानुपलब्धि द्वारा घटाभावनी सिद्धि करे तो ते हास्यापद बने. घटचक्षुसन्निकर्ष होय तो घट अवश्य होय ज. तेथी तेवा स्थलमां आलोकादि सहकारी कारणथी त्यां घटनुं ज भान थई जाय. माटे प्रतियोगी अने प्रतियोगीव्याप्य - आ बन्ने सिवायना प्रतियोगी (=घटादि) विषयक ज्ञानना जनक दरेकनी हाजरी - एवी उपलब्धिलक्षणप्राप्तिनी व्याख्या करवी आवश्यक छे. पूज्यपाद सूरिपुरंदर श्रीहरिभद्रसूरिजी महाराजे पण अनेकांतजयपताकामां आ ज वातनुं समर्थन करतां जणावेल छे के —> 'उपलब्धिलक्षणप्राप्ति एटले तेना = उपलब्धिना = प्रतियोगिविषयक ज्ञानना अन्य हेतुओनो समुदाय. <— प्रतियोगिगोचर ज्ञानन. हेतुओनो समुदाय कहेवाना बदले 'अन्य' (=अन्तर) शब्दनो याकिनीमहत्तरासूनुओ प्रयोग कर्यो छे. ते जणावे छे के हेत्वन्तर = अन्यहेतु एम कहीने तेओश्री पण समूहमांथी प्रतियोगी अने प्रतियोगीव्याप्य-आ बेनी बादबाकी करवा मांगे छे. अने बाकीना सर्व प्रतियोगिज्ञानकारणोनो संग्रह करवा माटे 'संहति' शब्दनो तेओश्रीओ प्रयोग करेल छे. हवे मूण वात उपर आवीओ. ज्यारे माणस सूतो होय के अन्य कार्यमां व्यस्त होय के शून्यमनस्क होय ते वखते भूतलादि आधारमां तेने घटादिनुं भान न होवा छतां प्रतियोगी (घटादि) अने तेना व्याप्य (घटईन्द्रियसन्निकर्ष) सिवायना प्रतियोगी (=घटादि) विषयक ज्ञानना सर्व कारणो = अभावअधिकरणविषयक अभिमतनी साथे ईन्द्रियसन्निकर्ष, ते ईन्द्रियनो मन साथे सन्निकर्ष, मननो आत्मा साथे संबंध, उपयोग वगेरे गेरहाजर होवाना लीधे तेवी घटअनुपलब्धि द्वारा ते अधिकरणमां घटादिना अभावनी सिद्धि न थई शके. त्यां घट हाजर होवा छतां घटग्राहक सामग्री न होवाथी तेनुं अग्रहण = अनुपलब्धि संभवी शके छे. परंतु तेटला मात्रथी ते अनुपलब्धि घटाभावसाधक न बनी शके. जमीन पर अडवाणुं होय, माणस जागतो होय, सावधानीथी चारे तरफ व्यवस्थित नजर करे अने तो पण घटनुं भान न थाय तो तेवी घटअनुपलब्धिथी = घटविषयकज्ञानअभावथी ते अधिकरणमां घटाभावनी सिद्धि थई शके, कारण के त्यारे त्यां घट उपलब्धिलक्षणप्राप्त छे. माटे नील, पीतादिना ज्ञान पूर्वे नीलादिनी अनुपलब्धि मात्रथी नीलादिअभावनी सिद्धि करी न शकाय. आम ज्ञान पूर्वे पण नीलादि अर्थनी सिद्धि थवाथी ज्ञान अने अर्थमां भेद अनायास सिद्ध थई जशे. माटे द्वैतवादमां कशुं अनुपपन्न=असंगत नथी.

❀ योग्यअनुपलब्धि ज अभावसाधक - अनेकांतवादी ❀

न चो. —> अर्थविषयक ज्ञानना अभावने ज अर्थप्रतियोगिक अभावना ज्ञानमां हेतु मानवो योग्य छे. परंतु अर्थविषयकज्ञानाभावना घटकीभूत अर्थमां उपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्वरूप योग्यत्वनो निवेश करी उपलब्धिलक्षणप्राप्तअर्थगोचर ज्ञानना अभावने तादृश अर्थना अभावनो ग्राहक मानवामां अभावज्ञानना कारणतावच्छेदक धर्ममां प्रतियोगी अने प्रतियोगिव्याप्यथी भिन्न सकल प्रतियोगिग्राहकना समवधानस्वरूप उपलब्धिलक्षणप्राप्तिनो (=योग्यत्वनो) प्रवेश थवाथी गौरव थशे. आ गौरव असह्य होवाथी

सति भूतले घटाभाववत् पिशाचाभावस्यापि ग्रहणप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, 'पिशाचाभावं पश्यामी'त्यप्रतिसन्धानात् । किञ्चैकस्य चित्रज्ञानस्य कथमनेकाकारशबलत्वं ? विरोधात् । न च बाह्यस्यैव विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः,

---

भानुमती

भावस्यैव सामान्यस्याभावसाधकत्वोपगमे **सति भूतले घटाभाववत् पिशाचाभावस्यापि ग्रहणप्रसङ्गात्,** पिशाचस्य भूतलेऽनुपलम्भात् । **न च** ज्ञानाद्वैतवादिना भूतले पिशाचाभावस्य चक्षुषा ग्रहणे **इष्टापत्तिः** वक्तुं **शक्या;** तत्र चक्षुषा पिशाचानुपलम्भोत्तरं **'पिशाचाभावं पश्यामी'त्यप्रतिसन्धानात्** । यथा मुण्डभूतले आलोकसत्वे चक्षुर्व्यापारानन्तरं 'घटाभावं पश्यामी'त्यवधानं भवति तथा तदानीं 'पिशाचाभावं पश्यामी'ति प्रत्ययो नैव भवति । अतो नानुपलब्ध्या पिशाचाभावग्रहणमेव स्वीकर्तुं युज्यते ।

अपर्याप्तोचितस्याद्वादकल्पलतादेशनया: **केचित्** प्रकृते —> उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वविशेषणबलादनुपलब्धौ प्रतियोगिसत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वलक्षणं योग्यत्वं लभ्यते । तथा च तादृशयोग्यत्वविशिष्टस्योपलम्भाभावस्याऽभावग्रहे हेतुत्वमायाति <— इति **व्याख्यानयन्ति, तच्चिन्त्यम्,** प्रकृते ग्रन्थकृता निरुक्तोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमर्धविशेषणविधया पूर्वमुपन्यस्तं न त्वनुपलब्धौविशेषणविधयेति । परम्परयैव प्रतियोगिव्याप्यवत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवहितत्वलक्षणं योग्यत्वमुपलम्भाभाव इति वक्षते तदा त्वदुक्तसौत्या सम्यगेव । किन्तु तत्र चिरन्तनमीमांसकसम्मतं प्रतियोगिसत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वलक्षणं योग्यत्वं नैव तदुक्तं युज्यते प्रतियोगिन अरोपं विनाऽप्यभावप्रत्यक्षोदयात् । **न च** प्रतियोगिसत्वव्यापकोपलम्भविषयप्रतियोगिकाभावत्वं योग्यतावच्छेदकमिति निष्कर्षज्ञानं दोष इति **वाच्यम्,** यतः शुद्धं प्रतियोगिसत्वं व्याप्यं चेत् ? तदा व्यभिचारः, तत्सत्वेऽपि कारणान्तराभावेनानुपलम्भात् । किञ्चैवंविधं लक्षणं तथेति चेत् ? तर्हि जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावात्प्रत्यक्षत्वापातात्, तत्रापि महत्वादेरौद्भिशेषपृथिवीत्वेनोपलम्भापादनसम्भवात् । न च पक्षाऽनुद्भिविशेषगानवच्छेदेनयत्सत्वोक्तौ निस्तारः, तथापि गन्धवदणुभिन्नत्वे सति पृथिवीत्वेन तत्र तदापादनसम्भवादिति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्या.क.स्त.५ का.९) ।

वस्तुतस्तु यत्र यस्य सत्वं स्वसत्तासंसर्गव्यनुपलब्धिविरोधि तत्र तस्यैव तदनुपलम्भेन योग्यत्वम् । तेन नान्धकारस्थघटानुपलम्भेऽपि घटाभावग्रहप्रसङ्गः, तत्र घटसत्वस्यानुपलब्धेसहचारितत्वेनातिरोधित्वात् । अत एव पिशाचादिदोषात् शङ्खे श्वेतरूपाऽग्रहेऽपि न तदभावग्रहापत्तिः, तत्र शुक्लरूपसत्वस्यानुपलब्धेसहचारितत्वेनातिरोधित्वात् । एतेनान्धस्य चक्षुषा तद्ग्रहप्रसङ्गेऽपि प्रत्याख्यातः । न वा घटेनिन्द्रियसंसर्गस्य योग्यतापत्तिः, तदनुपलब्धेः स्वसत्तासंसर्गातिरोधित्वादित्यस्मदेकदेशीतोऽयं पन्थाः विभाव्यतां कोविदैः ।

एकान्तवादेऽनेकान्तवादी दोषान्तरमाह - **किञ्च एकस्य** = अभेदाग्रस्य सतः 'इमे नील-पीत-रक्ताः' इति **चित्रज्ञानस्य** = समूहालम्बनज्ञानस्य **कथं अनेकाकारशबलत्वं** = मिथोविरुद्ध-नील-पीतादिनानाकारकरम्बितत्वं स्यात् ? नील-पीतादीनां परस्परं **विरोधात्** = सहानवस्थानविरोधात्, अन्धकार-प्रकाशयोरिव । विरुद्धधर्माध्यासस्य स्वाश्रयभेदकत्वेन मिथो विरुद्धाः ज्ञाने यावन्तो नील-पीताद्याकाराः तावद्भेदाभेदं चित्रज्ञानं प्रसज्येतेति तार्किकतैव विलीयेत, एकस्मिन् निरंशे ज्ञाने एकैकाकारस्यैव सम्भवात् । तथा च युगवत् नील-पीतादिनानाकारप्रतिभासो न स्यादेकान्तवादे । **न च बाह्यस्य** = ज्ञानातिरिक्तस्य **एव** अर्थस्य **विरुद्धधर्माध्यासात्** = मिथो

અર્થવિષયક જ્ઞાનના અભાવને જ સામાન્યથી અર્થાભાવગ્રાહક માનવો યોગ્ય છે. માટે ઉપલંભ પૂર્વે અનુપલબ્ધિ દ્વારા અર્થાભાવની સિદ્ધિ થશે. <— આવું જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીનું કથન વ્યાજબી નથી, કારણ કે જો સામાન્યતઃ અર્થવિષયક જ્ઞાનના અભાવને = અનુપલંભને અર્થાભાવનો જ્ઞાપક માનવામાં આવે તો ભૂતલમાં ઘટાભાવની જેમ પિશાચાભાવનું પણ ભાન = ચાક્ષુષ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે શૂન્ય ભૂતલમાં ઘટની જેમ પિશાચ પણ અનુપલબ્ધ = અજ્ઞાત છે. પિશાચાભાવના ભાનને ઈષ્ટાપત્તિસ્વરૂપે બૌદ્ધ સ્વીકારી નહિ શકે, કેમ કે શૂન્ય ભૂતલમાં દિવસે ચારે બાજુ વ્યવસ્થિત નજર કર્યા પછી જેમ 'ઘટાભાવને હું જોઉં છું' એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ 'પિશાચાભાવને હું જોઉં છું' એવું ભાન થતું નથી. માટે અર્થવિષયક અજ્ઞાન માત્રને અર્થનિષેધક માની ન શકાય. માટે જ ઉપલંભ પૂર્વે સર્વત્ર નીલાદિ બાહ્ય અર્થના અભાવની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે.-એ વાત અવિચલિત રહે છે. <— આવું જૈન વિદ્વાનોનું કથન છે.

❀ चित्रज्ञान विज्ञानवादमां असंभव - स्याद्वादी ❀

किञ्चै.। વળી, એક વાત એ પણ વિચારણીય છે કે વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદીના મતમાં 'इमे नील - पीत - रक्ताः' આવા એક ચિત્રજ્ઞાન = ચિત્રઆકારજ્ઞાન = સમૂહાલંબન જ્ઞાનમાં નીલ, પીત આદિ અનેકાકાર કેવી રીતે ઘટી શકશે ? કારણ કે નીલાકાર, પીતાકાર વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ હોવાના લીધે ચિત્રજ્ઞાનને અનેક જ્ઞાનાત્મક માનવું પડશે. બૌદ્ધ એવો બચાવ કરે કે —>

अन्यथाऽर्थक्रियासाङ्कर्यादिति वाच्यम्, **विज्ञानस्यापि प्रतिभाससाङ्कर्यापत्त्या ततो भेदोपपत्तेः** ।

एतेन **नीलसंविदोरविवेचनादभेद इति** निरस्तम्, **आकारयोरसम्भेदेन वेदनस्यैव विवेचनत्वात्** ।

भातुमती

विरुद्धज्ञानाद्यधर्मसमावेशात् **भेदः** = अनेकत्वं स्यात्, **अन्यथा** = बाह्यार्थगतस्य विरुद्धाऽनेकधर्माध्यासस्य स्वाश्रयाऽभेदकत्वोपगमे, घटत्वपटत्वादीनां विरुद्धधर्माणामेकाश्रयत्वोपगमे इति यावत् **अर्थक्रियासाङ्कर्यात्** शरीराऽऽच्छादनलक्षणार्थक्रियायाः घटादौ समुत्पादापातात् जलाहरणादिलक्षणार्थक्रियायाश्च पटादौ सम्भवप्रसङ्गात्, घटत्वाश्रयेऽपि पटत्वरूप सत्त्वेऽविशेषोपगमात् पटत्वाश्रये च घटत्वरूप तुल्यत्वे विशेषाभावोपगमात्, एवमेव प्रतीतिसाङ्कर्यमापे प्रसज्येत, जलाहरणार्थी पटेऽपि प्रवर्तेत, देहाच्छादनार्थी च घटेऽपि प्रवर्तेत परन्तु विरुद्धधर्माध्यासस्य विज्ञानभेदकत्वं नैव सम्भवति, एकस्मिन् चित्रे नीलज्ञाने विरुद्धनील-पीताद्याकारोपगमेऽपि अर्थक्रियासाङ्कर्याद्यसम्भवात्, ज्ञानसत्ताया अर्थक्रियाद्यऽनधीनत्वादिति सौगतेन **वाच्यम्,** सौगतमते विज्ञानगतसत्त्वस्य बाह्याऽर्थक्रियाऽनधीनत्वेऽपि **प्रतिभासाधीनत्वेन** नील-पीतादिविरुद्धज्ञानाकारकसम्बेदत्वस्य विज्ञानाऽभेदकत्वोपगमे **विज्ञानस्यापि** = चित्राकारज्ञानेऽपि **प्रतिभाससाङ्कर्यापत्त्या** = नीलाकारस्य पीतत्वादिना पीताद्याकारस्य च नीलत्वादिना भानापातेन नीलाकारोऽपि पीताकारलक्षणः स्यात्, पीताद्याकारोऽपि नीलाकाराद्यात्मकः प्रसज्येत । न चैतं कुत आपाद्यते ? इति शङ्कनीयम्, यतः चित्रसंवेदनस्यैकत्वे नीलाकार-पीताकारादीनाञ्च चित्रसंवेदनस्वभावत्वे स्वभावस्य स्वभावतश्चोऽनतिरेकेण नीलाकार-पीताकारादीनां चित्रसंवेदनाऽभेदत्वात् नीलाकाररूपाऽपे पीताकाराऽभेदात्तं न केनाऽप्यपलपितुं शक्यम्, तदभेदाऽभेदरूप तदभेदत्वानतिक्रमात् । न चैतं प्रतिभाससङ्करो भवति । **ततः** = नीलाकार-पीताकाराद्यनेकविरुद्धधर्माध्यासादेकस्य चित्रज्ञानस्य नील-पीतादितः **भेदोपपत्तेः** । अत एव ज्ञाने नीलाद्याकाररूपैकधर्मिकत्वमापे सिद्ध्यति । चित्रज्ञानाभ्युपगमे च चित्रार्थोऽप्यनेकाकारतः ग्राह्य-ग्राहकभेदस्य सत्त्वस्य प्रतिभासात् ।

एतेन = वक्ष्यमाणहेतुना **नील-संविदोः** = अर्थ-ज्ञानयोः **अविवेचनात्** = विवेकेनाऽप्रतीयमानत्वात् तयोः **अभेदः इति निरस्तम्;** एतेनोक्तातिदेशं हेतुमाह —> **आकारयोः** = नीलाकार-पीताकारयोः **असम्भेदेन** = पार्थक्येन **वेदनस्यैव** अर्थ-ज्ञानयोः **विवेचनत्वात्** । यदि नील-ज्ञानयोरैक्यमेव स्यात्, स्यादेतत् तदा सर्वदा नीलाकारमेव ज्ञानम् । न चेयं वस्तुस्थितिः; नीलाकारसंवेदनेऽपि 'पीतमिदमि'ति ज्ञाने पीताकाररूपाऽपे वेदनस्य संवेदनात् । न चैतं पीत-ज्ञानयोरैक्यापत्तेः; पीताकारं विहाय 'नीलमिदमि'ति ज्ञाने नीलाकाररूपाऽपे

વિજ્ઞાનથી ભિન્ન બાહ્ય અર્થમાં વિરુદ્ધ અનેક ધર્મોનો સમાવેશ માનવામાં આવે તો તે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય બાહ્ય અર્થમાં ભેદ માનવો ઉચિત છે, કારણ કે પરસ્પર વિરુદ્ધ અનેક ધર્મ હોવા છતાં તે ધર્મી જો એક હોય તો અર્થક્રિયામાં સાંકર્ય આવે. જેમ કે ઘટત્વ, પટત્વ વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયમાં ભેદ માનવામાં ન આવે અર્થાત્ એક જ પદાર્થમાં ઘટત્વ, પટત્વ વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો પટસાધ્ય શરીરઆચ્છાદન ક્રિયા ઘટ દ્વારા થવાની અને ઘટસાધ્ય જલાહરણ ક્રિયા પટ દ્વારા થવાની આપત્તિ આવે. આથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મના સમાવેશને બાહ્યઅર્થભેદક = સ્વાશ્રયબાહ્યભેદસાધક માનવો આવશ્યક છે. પરંતુ જ્ઞાનમાં પરસ્પરવિરુદ્ધ નીલાકાર, પીતાકાર આદિ ધર્મોનો સમાવેશ થવા છતાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયીભૂત જ્ઞાનને અનેક માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે જલાહરણાદિ કોઈ અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી થતી નથી. એક જ જ્ઞાનમાં નીલાકાર, પીતાકાર હોવા છતાં અર્થક્રિયાસાંકર્યની આપત્તિ ન હોવાથી જ્ઞાનગત વિરુદ્ધધર્માધ્યાસને સ્વાશ્રયીભૂત જ્ઞાનનું ભેદક માનવું જરૂરી નથી. <— તો તે તદ્દન અયોગ્ય છે, કારણ કે બાહ્ય અર્થગત સત્ત્વ જેમ બાહ્ય અર્થક્રિયાકારિત્વ આધીન છે તેમ જ્ઞાનગત સત્ત્વ પ્રતિભાસ આધીન છે. તેથી જો જ્ઞાનગત નીલાકાર, પીતાકાર આદિ વિરુદ્ધ ધર્મોના સમાવેશથી જ્ઞાનનો ભેદ માનવામાં ન આવે તો જ્ઞાન એક હોવાથી અને નીલાકાર, પીતાકાર વગેરે જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી નીલાકાર અભિન્ન જ્ઞાનથી પીતાકાર અભિન્ન હોવાથી પીતાકાર નીલાકારથી અભિન્ન બની જશે. તેમ જ પીતાકાર અભિન્ન જ્ઞાનથી નીલાકાર અભિન્ન હોવાથી નીલાકાર પીતાકારથી અભિન્ન બની જશે. તેથી નીલાકારનું પીતાકારરૂપે અને પીતાકારનું નીલાકારરૂપે જ્ઞાન થવાની આપત્તિ આવશે. આ દોષને દાર્શનિક પરિભાષા અનુસાર પ્રતિભાસસાંકર્ય દોષ કહે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે આવું પ્રતિભાસસાંકર્ય = જ્ઞાનાકારભાનમિશ્રાણ અનુભવાતું નથી. માટે નીલાકાર, પીતાકાર આદિ અનેક વિરુદ્ધ ધર્મના સમાવેશથી જ્ઞાનને નીલ, પીત આદિથી ભિન્ન માનવું જ પડશે. તેથી જ્ઞાનમાં જે નીલાકાર, પીતાકાર આદિ ધર્મો રહે છે તે ઔપાધિક છે, સ્વાભાવિક નથી -એમ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જશે. માટે —> નીલ અને જ્ઞાન બન્નેનું વિવેચન = વિવેકેન પ્રત્યક્ષ = ભિન્નત્વરૂપે સાક્ષાત્કાર ન થવાથી અર્થ અને જ્ઞાનમાં અભેદ માનવો જરૂરી છે. <— આવું વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદીનું વચન નિરસ્ત થઈ જાય છે. કારણ કે જ્ઞાનના નીલાકાર, પીતાકાર વગેરેનું પાર્થક્યેન ભાન થવું તે જ અર્થ અને જ્ઞાનનું વિવેચન = ભેદવિશ્લેષાણ છે. આશય એ છે કે નીલાકારનું પીતાકાર વિના પણ 'इदं नीलं' એવા જ્ઞાનમાં ભાન થાય છે. અને 'इदं पीतं' એવા જ્ઞાનમાં નીલાકારના ભાન વિના પણ પીતાકારનું ભાન થાય છે. વિજ્ઞાનના આકારોનું પરસ્પર આવું અમિશ્રિત ભાન થવાથી આકારોમાં પરસ્પર ભેદ માનવો જરૂરી છે. નીલાકાર, પીતાકાર આદિ ભિન્ન થવાથી જ્ઞાનને

यदि चार्थसंविदोरैक्यमेव तदा नद्युदकार्थं प्रवर्त्तमानस्य तज्ज्ञानमात्रादेव फलसिद्धिः स्यात् । तद्रसज्ञानं तत्फलहेतुरिति चेत् ? तर्हि यदसन्निधानात् तद्विलम्बः स एव बाह्योऽर्थः, वासनापरिपाकेऽप्यस्यैवाश्रयणीयत्वात् ।

भानुमती

केवलस्याऽनुभवात् । **एतेन** चित्राकारसमूहालम्बनज्ञाने आकारयोरंतिवेचनादभेदः इति **निरस्तम्,** प्रत्येकज्ञानमादायाऽऽकारांतिवेकस्य प्रदर्शनात् । एवं नीलाकार-पीताकारादीनां मिथो भिन्नत्वासिद्धौ ज्ञानादौपे तेषां भिन्नत्वमांतेसाकार्यं, अन्यथा तदाभिन्नाऽभिन्नस्य तदाभिन्नत्वांतेरणमेन नीलाकार-पीताकारादीनां परस्परमभेदापत्तेः । अत एव ज्ञाने नीलाकारपीताकारागामौपाधिकत्वमपि नापह्नोतुं शक्यम् । उपाधेश्चाग ज्ञानातिरेको बाह्यः नीलादेरर्थ एव, उपाधेरुपाधेर्याभेदत्वांतेरणमात् । ज्ञानातिरेकाऽर्थाऽसत्त्वे ज्ञानाकारवैचित्र्यमेवानुपपन्नं स्यात्, स्वतः स्ववैचित्र्याऽसम्भवात् । अर्थवैलक्षण्यादेव ज्ञानाकारवैलक्षण्योपपत्तेः ज्ञानाऽर्थयोर्भेद एवेति स्थितम् । न चैवं प्रकाश-प्रकाशतयोरपि भेदप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम्, तयोः मिथोऽसम्भेदेन तेदनाऽभावात् ।

यदि चार्थसंविदोरैक्यमेव स्यात् ***तदा नद्युदकार्थं प्रवर्तमानस्य*** पुरुषस्य ***तज्ज्ञानमात्रादेव*** = दूरात् केवलात् ***सरिरुज्ज्वलज्ञानात्*** ***फलसिद्धिः*** = पिपासातिनोदाति-श्रमापनोदन-तापव्यपगम-स्नानादिलक्षणफलप्राप्तिः ***स्यात्।*** एवं विश्वमदरिद्रं स्यात्, धनज्ञानादेव दारिद्र्यभङ्गात् । ***एतेन*** नीलप्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवेन नीलत्वस्यैव जलता-वच्छेदकत्वात् (दृश्यतां २०३ तमे पृष्ठे) इति ***निरस्तम्,*** प्रसिद्धप्रतीति-व्यवहारयोः विप्लवे लाघवस्याऽतार्किकत्वात् ।

अथ तद्रसज्ञानं = जलीयरसविषयकं विज्ञानं ***तत्फलहेतुः*** = पिपासाशमनादिलक्षण-जलफलकारणं, न तु जलज्ञानं ***इति चेत् ? तर्हि यदसन्निधानात् तद्विलम्बः*** = जलरसज्ञानविलम्बः ***स एव*** जलरसज्ञानोपधायकः ***बाह्यः*** = ज्ञानातिरेकः ***अर्थः*** । ज्ञानाद्वैतवादे तु जलाकारवत् जलीयरसाकारस्याऽपि ज्ञानाऽव्यतिरेकत्वाच्च जलज्ञानोत्पादे सत्यपि जलीयरसज्ञानार्थं प्रवृत्तिर्युज्यते, दूरत एव भ्रमात्मकस्य जलरसज्ञानस्य सम्भवात् । प्रमा-त्मकस्य तत्त्वं न युज्यते, बाह्यार्थस्यैवाऽसत्त्वात् । ***न च*** जलज्ञानेन पिपासाशमनादिलक्षणफलजनने न विज्ञानातिरेकोऽर्थः सहकारी किन्तु वासनापरिपाक एवेति तद्विलम्बादेव जलीयरसज्ञानविलम्बेन फलविलम्ब इति ***वाच्यम् वासनापरिपाकेऽपि*** = फलविलम्बप्रयोजकविलम्बप्रतियोगिवासनापरिपाकेऽपि ***अस्य*** ज्ञानातिरेकस्य बाह्यार्थस्य ***एव आश्रयणीयत्वात्*** । एकत्र स्थित्वा दूरतः ***सहस्रशो*** जलज्ञाने जातेऽपि रसज्ञानानुकूलवास-नापरिपाको न भवति प्रवर्तमानस्य त्वेकशःजलज्ञानानुदयेऽपि रसज्ञानानुकूलवासनापरिपाको भवतीति वास-नापरिपाकवैचित्र्यं बाह्यं जलादिलक्षणमर्थं विना कथमुपपद्येत विज्ञानवादिमते ? यदसन्निधानात् जलीयर-

નીલાકાર, પીતાકાર આદિથી અભિન્ન ન માની શકાય. બાકી પૂર્વોક્ત રીતે નીલાકાર અને પીતાકાર પણ પરસ્પર અભિન્ન થવાની આપત્તિ આવે. આમ જ્ઞાનથી નીલાકાર, પીતાકાર આદિ ભિન્ન સિદ્ધ થવાથી જ્ઞાનમાં નીલાકાર, પીતાકાર આદિ ઔપાધિક છે-એવું નિશ્ચિત થાય છે. એ ઉપાધિ બીજી કોઈ નથી પરંતુ જ્ઞાનભિન્ન બાહ્ય નીલ, પીત આદિ અર્થ જ છે, કારણ કે પોતે પોતાની ઉપાધિ બની ના શકે. ઉપાધિ અને ઉપધેય પરસ્પર ભિન્ન જ હોય. જપાકુસુમસ્વરૂપ ઉપાધિ અને સ્ફટિકાત્મક ઉપધેય પદાર્થ ભિન્નરૂપે જ પ્રસિદ્ધ છે. આમ જ્ઞાન અને અર્થમાં ભેદની સિદ્ધિ અનિવાર્ય છે.

☆ विज्ञानवादमां प्रवृत्ति असंगत - जैन ☆

यदि। જો અર્થ અને જ્ઞાન પરસ્પર અભિન્ન જ હોય તો નદીનું પાણી લેવા માટે ચાલવાની પ્રવૃત્તિ કરતા પુરુષને દૂરથી નદીના પાણીનું જ્ઞાન થવા માત્રથી જ તૃષાશમન વગેરે ફલની સિદ્ધિ થઈ જશે, કારણ કે જલજ્ઞાન એ જ વિજ્ઞાનવાદીમતે જલપદાર્થ છે. જલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જલપ્રાપ્તિ બની જવાથી તરસ છિપાવવા નદી સુધી જવાની જરૂર જ નહિ રહે. (ધન મેળવવા દુકાને જવાની જરૂર જ નહિ રહે, ઘેર બેઠાં બેઠાં ધનના જ્ઞાનથી ધનવાન બની જવાશે !) જ્ઞાનઅદ્વૈતવાદી બચાવ માટે એવી દલિલ કરે કે —> તૃષાશમન વગેરે ફલની નિષ્પત્તિનું જલજ્ઞાન કારણ નથી, પરંતુ જલના રસનું જ્ઞાન કારણ છે. જલીયરસનું જ્ઞાન તો પ્રવૃત્તિ પછી જ થાય છે. માટે પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિ નહિ આવે. <— તો તે પણ બોગસ છે. કદાચ એક વાર આવું માની લઈએ તો પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે 'જલજ્ઞાન થયા પછી જલીયરસજ્ઞાનનો વિલંબ શા માટે ? કયા પદાર્થના વિલંબથી જલીયરસના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં વિલંબ થાય છે ? જલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી પણ જેના અસાન્નિધ્યથી ઉત્પત્તિમાં વિલંબ થાય છે તે જ (=જલ) બાહ્ય અર્થ છે. દૂરથી નદીના પાણીનું જ્ઞાન થવા છતાં જલનું સામીપ્ય ન હોવાથી જલીયરસનું ભાન થતું નથી અને નદીની નજીક જઈ પાણી પીવાથી જલીય રસનું જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે ત્યારે પાણી સન્નિહિત = સમીપ છે. બાહ્ય અર્થનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જ સામીપ્ય અને દૂરત્વ વગેરે ઘટી શકે. માટે બાહ્ય અર્થની સત્તાનો સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય છે. —> જલજ્ઞાન થયા પછી પણ વાસનાનો પરિપાક ન થવાથી જલીય રસનું જ્ઞાન નથી થતું. માટે ત્યારે તૃષાશમન વગેરે ફલની નિષ્પત્તિ થતી નથી, નહિ કે બાહ્ય જલ પદાર્થના અસાન્નિધ્યથી. જલીયરસજ્ઞાનસંપાદક વાસનાપરિપાક માટે તો નદી સુધી જવાની પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે. <— આવી જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીની દલિલ પણ

निर्हेतुकत्वे च तस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात् ।

किञ्च, अर्थस्याऽसतो ज्ञानेन सता सहाऽभेदे साध्ये ज्ञानस्याऽप्यसत्त्वाच्छून्यताप्रसङ्गः । न च 'विषयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं' इत्येव साध्यम्, प्रत्यक्षेणैव घटादौ ज्ञानत्वाभावप्रतीतेः । न चैयं भ्रान्तिः बाधकाऽभावात् । न च

भानुमती

सज्ञानानुकूलतासनापरिपाकतिलम्बः स एव बाह्योऽर्थः । **न च** बाह्यार्थसन्निधानतिलम्बान्न वासनापरिपाकतिलम्बः किन्त्वेवमेवेति विज्ञानवादिना **वाच्यम्, निर्हेतुकत्वे च** = हि **तस्य** = वासनापरिपाकस्य **नित्यं** = सर्वदा **सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात्** । तदुक्तं **धर्मकीर्तिनैव प्रमाणवार्तिके** नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्याऽनपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥ (प्र.वा.३/३४) इति । किञ्च जलज्ञानजातेऽपि जलरसज्ञानतिलम्बप्रयोजकतिलम्बप्रतियोगितासनापरिपाकस्य कादाचित्कत्वोपपादनार्थं बाह्यार्थस्याऽवश्याश्रयणीयत्वेऽर्थाऽसन्निधानादेव जलीयरसतिज्ञानतिलम्बोऽस्तु 'तद्धेतोरस्तु किं तेन ?' इतिन्यायेन वासनापरिपाककल्पनया सृतम् ।

वस्तुतस्तु विज्ञानाद्वैतनये घटार्थि-स्वर्गार्थियत्नाद्यसम्भव एव । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये**- ज्ञानमात्रे तु विज्ञानं ज्ञानमेवेत्यदो भवेत् । प्रवृत्त्यादि ततो न स्यात्, प्रसिद्धं लोक-शास्त्रयोः ॥ (शा.स.स्त.९ का. १४) इति तिज्ञानवादे दोषान्तरमाविष्करोति **किञ्चेति** । सहोपलम्भहेतुना **अर्थस्याऽसतो ज्ञानेन सता सहाऽभेदे साध्येऽसदर्थाऽभिन्नत्वात् ज्ञानस्याप्यसत्त्वात्,** ज्ञानातिरिक्तस्य च कस्यचित् विज्ञानवादिनाऽनभ्युपगमात् परिशेषन्यायेन **शून्यताप्रसङ्गः** । न चेष्टापत्तेः कर्तुं युज्यते विज्ञानवादिना, अपसिद्धान्तापातात्, शून्यवादस्यान्यत्र निराकृतत्वाच्च । **एतेन** 'घटमहं जानामी'त्याद्यवहन्त्वाद्याकारस्याऽप्यनीकत्वमेव एकस्य विज्ञानस्य नानाकाराभेदाऽयोगात् । तदुक्तं 'सा चित्रतैकस्यां न स्यात् तस्यां मतावपि । यदीयं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयम् ?' ॥ इति **माध्यमिकोक्तमप्यपास्तम्,** स्वरूपानुभवलक्षणार्थक्रियया ज्ञानस्येव तदाकारस्य अर्थचित्रताधीनाया ज्ञानचित्रतायाश्च सिद्धेरिति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्या.क.स्त. १ । का. ८९-पृ. २८३) । **न च** अर्थज्ञानयोः सहोपलम्भहेतुना (दृश्यतां २०३ तमे पृष्ठे तृतीयपङ्क्तौ) **'विषयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं' इत्येव साध्यं** 'मयि ज्ञानमि'त्यनुव्यवसाये तथैव दर्शनादिति 'घटोऽयमि'तिज्ञानीयविषयतावतो घटस्य न ज्ञानभिन्नत्वसिद्धिर्न वा शून्यताप्रसङ्ग इति ज्ञानाद्वैतवादिनाऽऽरेकणीयम्, सर्वतो बलवता **प्रत्यक्षेणैव** प्रमाणेन **घटादौ** विषयत्वसत्त्वेऽपि ज्ञानत्वाऽभावप्रतीतेः विषयत्वस्य **ज्ञानत्वव्यभिचारित्वात् । न च इयं** = 'घटादिर्न ज्ञानमि'ति प्रतीतेः **भ्रान्तिः** न तु प्रमितिरिति वक्तुं **युज्यते,** तदुत्तरं **बाधकाभावात्,** प्रतीत्युत्तरं बाधकप्रमाणसत्त्वे एव तस्या

तथ्यहीन छे, कारण के वासनाना परिपाक माटे पण बाह्य अर्थनो ज आश्रय करवो पडशे. दूरथी जलज्ञान थतां केम वासनापरिपाक थतो नथी ? अने नजीक जईने पाणी पीवाथी ज तादृश वासनापरिपाक केम थाय छे ? आनो जवाब ज्ञानभिन्न बाह्य जल पदार्थनो स्वीकार करवामां न आवे तो मळी नहि शके. जेना असन्निधानथी पूर्वे जलरसज्ञानानुकूल वासनानो परिपाक थवामां विलंब न थाय ते ज बाह्य पदार्थ छे. जो वासनापरिपाकने निर्हेतुक = अहेतुक मानवामां आवे तो कां ते नित्य = हंमेशा गगननी जेम सत् = विद्यमान बनवानी आपत्ति आवशे कां सर्वदा वंध्यापुत्रनी जेम असत् = अविद्यमान बनवानी आपत्ति आवशे. जेनुं कोई कारण ज न होय, जेने कोईनी अपेक्षा न होय ते पदार्थ क्यारेक होय अने क्यारेक न होय एवुं संभवे शी रीते ?

❀ विज्ञानवादीमतमां शून्यवादआपत्ति ❀

किञ्च अ. । वळी, बीजी वात ए छे के ज्ञान अने अर्थना सहोपलंभरूप हेतु द्वारा (जुओ पृष्ठ २०३) विज्ञानवादीनें शुं सिद्ध करवुं छे ? शुं ज्ञानने अर्थथी अभिन्न सिद्ध करवुं छे ? जो अर्थनो ज्ञाननी साथे अभेद साध्य होय तो विज्ञानवादीनो शून्यवादमां प्रवेश थवानी आपत्ति आवशे, कारण के असत् = तुच्छ = काल्पनिक एवा अर्थनो सत् = विद्यमान = वास्तविक ज्ञाननी साथे अभेद सिद्ध थवाथी काल्पनिक अर्थथी अभिन्न ज्ञान पण काल्पनिक = असत् सिद्ध थाय छे अने ज्ञान सिवायनी कोई चीज विज्ञानवादीने मान्य नथी. जो विज्ञानवादी एम कहे के —> अर्थ अने ज्ञानना सहोपलंभरूप हेतु द्वारा विषयताने ज्ञानत्वनी व्याप्य सिद्ध करवी छे. अर्थात् ज्यां ज्यां विषयता होय त्यां त्यां ज्ञानत्व होय. जेम 'मयि ज्ञानं' एवा ज्ञाननी विषयता ज्ञानमां ज रहेवाथी ते ज्ञानत्वनी व्याप्य छे तेम 'अयं घटः' एवा ज्ञाननी विषयता पण ज्ञानत्वनी व्याप्य सिद्ध थशे अर्थात् विषयतानो आश्रय घट: सत् = पारमार्थिक ज्ञानस्वरूप सिद्ध थशे. - आवुं अमारुं कथन छे. <— तो ते बराबर नथी, कारण के उपरोक्त अनुमानथी भले घटने विज्ञानवादीओ ज्ञानस्वरूप सिद्ध करी दीधो. परंतु प्रत्यक्ष प्रमाणथी तो 'घटो न ज्ञानं' अर्थात् 'घट ए ज्ञान नथी' एवुं ज सिद्ध थाय छे. अनुमान करतां पण बलवान् प्रत्यक्ष प्रमाणथी ज घटमां ज्ञानभिन्नता सिद्ध थाय छे. माटे ज्ञानत्वशून्य घटमां विषयता रहेवाथी विषयता ज्ञानत्वनी व्यभिचारी बनशे. - 'घटो न ज्ञानं' - आ प्रतीतिने भ्रान्ति तो न कही शकाय, केम के तेना उत्तरकालमां कोई बाधक प्रमाणनी उपस्थिति नथी. बाधक प्रमाण न होवा छतां स्वभावथी ज = ज्ञानत्वस्वरूप स्वभावात्मक हेतुथी ज 'घटो न ज्ञानं' एवी

स्वभावादेव भ्रान्तत्वम्, ज्ञानत्वाऽविशेषे सर्वत्र तथात्वप्रसङ्गात् ।

किञ्च, ज्ञप्तिमात्राभ्युपगमे मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गः, क्लिष्टाऽक्लिष्टचित्तयोरुपाधिसन्निधानाऽधीनत्वात् । न च स्वभावादेवाऽनयोर्विशेषः, ज्ञानस्वभावस्यैकरूपत्वात् । शक्तिभेदात्तद्विशेषाभ्युपगमे च चरमक्लिष्टचित्तेऽक्लिष्टचित्तजनकशक्तिमति मुक्तिरूपत्वप्रसङ्गात् । एतेन यदुक्तं बौद्धप्रधानेन —> चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् । तदेव

भानुमती

भ्रमत्वप्रतिपादनं सङ्गच्छते । **न च** बाधकासत्त्वेऽपि 'घटादेर्न ज्ञानमि'ति प्रतीतेः **स्वभावादेव** = ज्ञानत्वस्वभावादेव **भ्रान्तत्वं** = भ्रमत्वं = तद्भावत्वेन तत्प्रकारकत्वं, स्वभावस्य चाऽपर्यनुयोज्यत्वादीति विज्ञानवादिना **वाच्यम् ज्ञानत्वाऽविशेषे सर्वत्र** = ज्ञानमात्रे **तथात्वप्रसङ्गात्** = भ्रमत्वापत्तेः । **न च** तथाऽस्तु इति **वाच्यम्** तथा सति प्रतीतिसंवेदनस्याऽपि भ्रमत्वापत्त्या शून्यतावादप्रवेशदोषतादवस्थ्यात् । **न च** ज्ञानो ज्ञानत्वप्रकारकं संवेदनं तद्वत्वेन तत्प्रकारकत्वाच्च भ्रमः, 'घटादेर्न ज्ञानम्'इति प्रतीतिस्तु भ्रम इति वक्तुं ज्ञानाऽद्वैतवादे **युज्यते,** न हि तन्मते घटादेर्ज्ञानत्वाऽभावावगाहिप्रतीतेर्ज्ञानत्वव्याप्तोऽरिक्तः कश्चित् स्वभावः सम्भवति, ज्ञानत्वस्य सर्वाऽविशेषादिति वस्तुमेकस्य भ्रमत्वानेकस्यधानत्वमप्यस्य न तथेति वक्तुमशक्यमिति ज्ञानमात्रेऽपि न सिद्ध्येदिति शून्यतावादप्रवेशो वज्रलेपायेत एव परस्य ।

किञ्च ज्ञप्तिमात्राभ्युपगमे = ज्ञानाद्वैतस्वीकारे **मुक्ति-संसारयोः अविशेषप्रसङ्गः** = ऐक्यापत्तेः तद्भेदकस्य ज्ञानातिरिक्तस्य कस्यचित् विरहात्, ज्ञानस्य चोभयत्र समानत्वात् । न च क्लिष्टचित्तस्य संसारत्वमक्लिष्टचित्तस्य चापवर्गत्वमिति ज्ञानाद्वैतमते वक्तुमर्हति, **क्लिष्टाऽक्लिष्टचित्तयोः** = सोपरागज्ञान-निरुपरागज्ञानयोः **उपाधिसन्निधानाधीनत्वात्** = क्रमशो विज्ञानातिरिक्तोपाधिसमवधानाऽसमवधानप्रयुक्तत्वात्, स्फटिके रक्तेमाश्वेतिमावत् । **न च स्वभावादेव अनयोः** = क्लिष्टाऽक्लिष्टचित्तयोः **विशेषः** = भेदः, न तूपाधेस्तत्ताऽतत्ताभ्यामिति विज्ञानवादिना **वक्तव्यम्,** ज्ञानत्वलक्षणरूप **ज्ञानस्वभावस्य** सर्वत्र **एकरूपत्वात्** = अभिन्नत्वात् । **न च** क्लिष्टचित्तजननशक्तेरक्लिष्टचित्तजननशक्तेश्चाभ्यामेव संसारात्मकाक्लिष्टचित्त-मुक्तिस्वरूपाऽक्लिष्टचित्तयोर्भेद इत्यपि **साम्प्रतम्, शक्तिभेदात्** = निरुक्तशक्तीतिरेकात् **तद्विशेषाभ्युपगमे** = संसारापवर्गयोर्भेदाङ्गीकारे **च** = हि संसारात्मके **चरमक्लिष्टचित्ते** = संसारलक्षणाक्लिष्टचित्तसन्तानगतान्तिमाक्लिष्टचित्तेऽज्ञाने **अक्लिष्ट-चित्तजनकशक्तिमति** = मुक्तिलक्षणनिराकारविज्ञानजननशक्तीतिरिक्तविशेषे **मुक्तिरूपत्वप्रसङ्गात्** = मोक्षस्वरूपतापत्तेः, हेतुस्तु विशेषणमुखेनोक्त एव । ततः सुष्ठूक्तं - ज्ञप्तिमात्राभ्युपगमे मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गः इति ।

एतेनेति निरस्तमित्यनेनान्वयो । सुगमत्वान्नात्रैका न विवेच्यते । तत्रोत्तरार्धे हेतुमाह - **अभेदे** = वस्तुतो

प्रतीतिने भ्रमात्मक કહેવામાં આવે તો તો સર્વ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વસ્વરૂપ સ્વભાવ સમાન હોવાથી સર્વ જ્ઞાન ભ્રમાત્મક જશે. તેથી જ્ઞાનને ઉદ્દેશીને થનારું જ્ઞાનત્વવિષયક જ્ઞાન પણ જ્ઞાનત્વસ્વભાવથી ભ્રમાત્મક બની જવાથી જ્ઞાનની સિદ્ધિ પણ થઈ નહિ શકે. તેથી પૂર્વોક્ત રીતે શૂન્યવાદપ્રવેશની આપત્તિ વજ્રલેપ બનશે.

❀ જ્ઞાનાદ્વૈતમતે મુક્તિ અને સંસારમાં અભેદાપત્તિ ❀

કિઞ્ચ જ્ઞ. । વળી, અત્યંત મહત્ત્વની અને મુખ્ય વાત એ છે કે જો જ્ઞાનમાત્રનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જ્ઞાનાદ્વૈતમતમાં મુક્તિ અને સંસારમાં કોઈ ભેદ નહિ રહે, કારણ કે જ્ઞાન સિવાયની કોઈ ચીજ નથી અને જ્ઞાન તો સ્વરૂપથી સર્વત્ર સમાન જ છે. —> ક્લિષ્ટ ચિત્ત = સંસાર અને અક્લિષ્ટ ચિત્ત = મુક્તિ <— આવું કહેવું જ્ઞાનાદ્વૈત મતાનુસાર શક્ય નથી, કારણ કે ક્લિષ્ટ ચિત્ત અને અક્લિષ્ટ ચિત્ત ક્રમશઃ જ્ઞાનાતિરિક્ત ઉપાધિના સન્નિધાન અને અસન્નિધાનને આધીન છે, જેનો સ્વીકાર જ્ઞાનાદ્વૈત મતાનુસાર અશક્ય છે. —> ક્લિષ્ટ ચિત્ત અને અક્લિષ્ટ ચિત્તનો ભેદ બાહ્ય ઉપાધિની હાજરી અને ગેરહાજરીથી પ્રયુક્ત નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ પ્રયુક્ત છે. <— આવું વિજ્ઞાનવાદીનું કથન તદ્દન અસંગત છે, કારણ કે જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ્ઞાનત્વ તો એક જ છે, તેમાં કોઈ ભેદ નથી. માટે ક્લિષ્ટ ચિત્ત અને અક્લિષ્ટ ચિત્તમાં જ્ઞાનત્વ નામના સ્વભાવથી ભેદ માનવો શક્ય નથી.

શક્તિ.। વિજ્ઞાનવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે —> સંસારદશામાં જે ચિત્ત હોય છે તેમાં અસંક્લિષ્ટ ચિત્તની = નિરાકાર વિજ્ઞાનની ઉત્પાદક શક્તિ હોય છે. આ શક્તિના ભેદથી સંસાર અને મોક્ષમાં ભેદ સિદ્ધ થઈ જશે. <— તો તે પણ અર્થહીન છે, કારણ કે જે સંસારઅવસ્થાનું છેલ્લું ક્લિષ્ટચિત્ત છે તેના પછી અક્લિષ્ટચિત્ત સ્વરૂપ મોક્ષ ઉત્પન્ન થવાનો હોવાથી ચરમ ક્લિષ્ટવિજ્ઞાનમાં અક્લિષ્ટચિત્તજનન શક્તિ માનવી આવશ્યક છે. સંસારાત્મક ચરમ ક્લિષ્ટચિત્તમાં અક્લિષ્ટચિત્તજનક શક્તિ હોવાથી ચરમ ક્લિષ્ટ વિજ્ઞાનમાં અક્લિષ્ટચિત્તજનન શક્તિ માનવી આવશ્યક છે. સંસારાત્મક ચરમ ક્લિષ્ટચિત્તમાં અક્લિષ્ટચિત્તજનક શક્તિ હોવાથી તે મોક્ષસ્વરૂપ થવાની આપત્તિ આવશે.

એતેન. । પ્રાચીન બૌદ્ધઆચાર્યનું એવું કથન છે કે —> રાગાદિ ક્લેશ છે. તેનાથી વાસિત થયેલ ચિત્ત = વિજ્ઞાન જ સંસાર છે. તે જ ચિત્ત = વિજ્ઞાન રાગાદિક્લેશથી મુક્ત બને તો સંસારનો અંત=મોક્ષ કહેવાય છે. <— આ વાત પણ ખંડિત - જર્જરિત

तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ।। इति <— तन्निरस्तम्, अभेदे वास्य-वासकभावाऽयोगादिति ।

यत्तु —> ज्ञानस्य ग्राह्य-ग्राहकभाववैधुर्यमुक्तम् <— तदसत्, एवं सति परचित्तसन्तानाऽग्रहे बुद्धस्याऽप्यसर्वज्ञत्व-प्रसङ्गात् ।

भानुमती

ज्ञानाद्वैतवादे रागादिक्लेश-विज्ञानयोरैक्ये **वास्य-वासकभावाऽयोगादिति** = चित्ते रागादिक्लेशवासनाया रागादिक्लेशे च विज्ञानवासनाया असम्भवात्, वास्य-वासकभावस्य भेदानियतत्वोपलम्भात् मृगमद-तत्सुगन्धौ । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** - रागादिक्लेशवर्गो यदा विज्ञानात्पृथगमतः । एकान्तैकस्वभावे च कोऽस्मिन् किं केन वासितम् ? ।। क्लिष्टं विज्ञानमेवासौ क्लिष्टवृत्ता तथा यदृच्छात् । नीलादिवदसौ वस्तु, तदवदेव प्रसज्यते । मुक्तौ च तस्य भेदेन भावः स्यात् परशुद्धिवत् । ततो बाह्यार्थवासिद्धेरशेषेषा संप्रसज्यते ।। प्रकृत्यैव तथाभूतं तदेव क्लिष्यतीति चेत् ? तदप्यूनातिरिक्तत्वे केन मुक्तिर्वितर्क्यतां ।। (स्त.१. - का. ३१-३२-३३-३४) इत्यादिकं प्रबन्धेन ।

न चैवं सति **योगशास्त्रे** - अणुमात्रमेव संसारः कषायेन्द्रियनोर्जितः । तमेव तद्वितजेतारं मोक्षमाहुर्मनीषिणः ।। (यो. शा. प्र.४ का.१) इति यत् **श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरुक्तं तत् विरुध्यतेति शङ्कनीयम्,** न हि रागादीनां क्लेशत्वं रागादिवासितचित्तस्य संसारत्वं वाऽस्माभिरपलप्यते किन्त्वभेदे वास्य-वासकभाव एव न घटतीत्येतावदेव प्रतिपाद्यते । वस्तुतस्तु रागादिवासनायाः प्रायो भेदाभेदपक्षो एव वास्य-वासकभावसम्भवो न त्वेकान्तवादे । तदुक्तं **श्रीहरिभद्रसूरीश्वरेण शास्त्रवार्तासमुच्चये** - वास्य-वासकभावात्तयोर्नैतत्स्याऽप्यसम्भवात् । असम्भवः कथं तस्य, विकल्पानुपपत्तितः ।। वासकाद्वासना भिन्नाऽभिन्ना वा भवेदादौ । भिन्ना स्वयं तथा शून्यो नैवात्मं वासयत्यसौ ।। अथाऽभिन्ना न सह्यकान्तेरस्या वासकरूपवत् । वास्यो सत्यात्म संसेद्धिर्द्वयोरप्यस्य प्रजायते । असत्यामपि सह्यकान्तौ वासयत्येव चेदसौ । अतिप्रसङ्गः स्यादेवं स च नयागबाहिष्कृतः ।। (शा.स.स्त. ४ का. ८८-८९-९०-९१) इति । **एतेन** —> स्वप्नावस्थायामेव जागदवस्थायामपि वासनायैव तदाकारप्रतिभोत्पत्तिसम्भवात् <— (हस्यतां ७९९ तमे पृष्ठे) इति प्रागुक्तं **निरस्तम्,** अत्यन्ताऽसति विषये वासनास्वीकारस्यैवाऽसम्भवात् । **न च** समनन्तराऽसमनन्तरविकल्पावैभागार्थं वासनाभेदस्वीकारस्य दोष इति **वाच्यम्** परम्परया संवादाऽसंवादोपयोगमार्थं तदभ्युपगमापेक्षया साक्षादेवार्थसत्ताऽसत्ताभ्युपगमौचित्यादिति (स्या.क.स्त. ४ का. २४ पृ. ३५) व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** ।

यत्तु - ज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकभाववैधुर्यं - 'परमार्थतो द्वित्वो ग्राह्यग्राहकभावसंहित्यादि'त्येतं (हस्यतां २०१ तमे पृष्ठे) तदता ज्ञानाद्वैतवादिना पूर्वं **उक्तम्, तदसत्, एवं** = ज्ञाने ग्राह्यग्राहकभावाऽसम्भवे सति **परचित्तसन्तानाऽग्रहे** - परकीयविज्ञानस्याऽग्राह्यत्वे **बुद्धस्यापि,** किमुतान्यस्येत्यपेशब्दार्थः, **असर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्।** अतः शुद्धोदनतनयीयचित्ते परकीयचित्तग्राहकता परकीयचित्ते च तद्ग्राह्यताऽवश्यमेवाङ्गीकार्या । तादृशदेवदत्तीयचित्तेऽपि ग्राह्यग्राहकभावोऽनपायिनः, अर्थे तु केवलं ज्ञानग्राह्यत्वमेव ज्ञाने तु ग्राहकत्वमपीति सिद्धो-ऽर्थज्ञानयोर्भेद इत्यत्र तात्पर्यम् । **एतेन** - नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति, तस्य नाऽनुभवोऽपरः । ग्राह्य-ग्राहक-

---

थयेली जाणवी. आनुं कारण એ છે કે વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો વિજ્ઞાનાદ્વૈતનયે રાગાદિ ક્લેશ અને ચિત્ત = વિજ્ઞાનમાં કોઈ ભેદ છે જ નહિ. વાસ્ય એવું વિજ્ઞાન વાસક એવા રાગાદિ ક્લેશથી અભિન્ન હોવાથી તે બન્ને વચ્ચે વાસ્ય - વાસકભાવ ઘટી શકશે નહીં. વાસ્ય - વાસકભાવ ભિન્ન પદાર્થમાં જ હોઈ શકે. જેમ કે અત્તરથી કપડું વાસિત થાય છે.' અહીં વાસક = અત્તરથી વાસ્ય = કપડું અલગ જ હોય છે. પરંતુ વિજ્ઞાનાદ્વૈતમતાનુસાર વાસક રાગાદિક્લેશથી વાસ્ય = ચિત્ત અભિન્ન હોવાથી રાગાદિક્લેશમાં વાસકતા અને વિજ્ઞાનમાં વાસ્યતા નહિ ઘટી શકે. માટે બૌદ્ધાચાર્યનું ઉપરોક્ત વચન મિથ્યા સિદ્ધ થાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીના સ્તવનમાં - —> ક્લેશે વાસિત મન સંસાર, ક્લેશરહિત મન તે ભવપાર <— આવું જે કહેલું છે. તેનાથી ફલિત થાય છે કે રાગાદિક્લેશથી વાસિત ચિત્તને સંસારસ્વરૂપ માનવામાં શ્રીમદ્જીનો કોઈ વિરોધ નથી. પરંતુ રાગાદિક્લેશથી વાસિતપણું જ્ઞાનાદ્વૈત મતાનુસાર ઘટી શકતું નથી - આટલું જ બૌદ્ધના પ્રતિવાદમાં મહોપાધ્યાયજીનું તાત્પર્ય જણાય છે.

❀ गौतमबुद्धमां असर्वज्ञतानी आपत्ति ❀

यत्तु ज्ञा.। વિજ્ઞાનવાદીએ પૂર્વે જે કહેલું કે —> પરમાર્થથી જ્ઞાન ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવથી શૂન્ય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનમાં અર્થગ્રાહકતા અને અર્થમાં જ્ઞાનગ્રાહ્યતા કાલ્પનિક છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૧) <— તે પણ મિથ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે જો જ્ઞાનમાં વસ્તુતઃ ગ્રાહકતા ન હોય તો ગૌતમબુદ્ધ પણ વાસ્તવિક રીતે અન્યના ચિત્ત = જ્ઞાનને જાણી નહિ શકે અને તેથી તેને અસર્વજ્ઞ થવાની આપત્તિ આવશે. માટે જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ માનવો આવશ્યક છે. તો જ પરકીય ચિત્તમાં ગ્રાહ્યતા અને ગૌતમબુદ્ધના ચિત્તમાં = જ્ઞાનમાં ગ્રાહકતા ઘટી શકશે. જ્ઞાનમાં જ્ઞાનગ્રાહ્યતા અને જ્ઞાનગ્રાહકતા તથા અર્થગ્રાહકતા - આ ત્રણ ધર્મ રહે છે. જ્યારે અર્થમાં માત્ર જ્ઞાનગ્રાહ્યતા ધર્મ

बाह्यार्थवादे उक्तगौरवन्तु प्रामाणिकमिति दिग् ।

भानुमती

वैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ।। (३/३२१) इति **प्रमाणवार्तिक**कारवचनमपि **प्रत्याख्यातम्,** सार्वलौकिक-स्वार्सिकानुभवापलापे उन्मत्तत्वप्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् माऽस्तु बुद्धस्य सर्वज्ञता किं नोशेष्यते । तदसद्दर्शित्वस्योक्तत्वात् । तदुक्तं **धर्मकीर्तिना प्रमाणवार्तिके** - सर्वं पश्यतु मा वा मा तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ?।। (प्र.वा.) न चैतावता तदुक्तव्यवस्थाया अव्यवस्थितत्वम्, तस्याः प्रामाण्यमूलकत्वात् । न च प्रामाण्यं सर्वज्ञत्वाऽधीनं किन्तु तदयाथार्थ्याधीनम् । दूरदर्शित्वस्य प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वे गृध्रादीनामुपास्यतापत्तेः । तदुक्तं **धर्मकीर्ति**नैव तत्रैव —> प्रमाणं दूरदर्शी चेत् ? एते गृध्रान् उपास्महे । (प्र.वा.१/३१) इति । ततश्च ज्ञानस्य न ज्ञानान्तरग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं वेति । **मैवम्,** परचेताऽग्रहे सभायां वचनप्रयोगाऽसम्भवात्, एवमेवोच्चारणे उन्मत्तप्रलापत्वापत्तेः । **न च** सम्भावनयैव तत्प्रयोग इति **वाच्यम्,** तथापि ज्ञाने ग्राहकत्वानुपपत्तात्, सम्भावनाया ज्ञानरूपत्वात् । वस्तुतस्तु परकीयपदप्रयोगाऽऽकर्णनानन्तरं प्रेक्षावान् पदार्थं पारिशेष्येणैव न तु सम्भावयति, तदुत्तरं 'निश्चिनोमी'ति प्रतिसन्धानात् । **एतेन** - विकल्पयोनयः शब्दाः विकल्पाः शब्दयोनयः । कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ।। - इति प्रागुक्तं (दृश्यतां २०२ तमे पृष्ठे) **प्रत्याख्यातम्,** अलमत्यो विस्तरस्तु मत्कृत**मोक्षरत्न**नामधेयायां [१]भाषारहस्यविवरणटीकायां द्रष्टव्यः । (दृश्यतां भाषारहस्ये १४ तमस्य श्लोकस्य टीकायां १० तमे पृष्ठे)

ननु ज्ञानातिरिक्तार्थापगमे गौरवमुक्तं किं विस्मर्यते ? **न,** बाढं स्मर्यामे **बाह्यार्थवादे उक्तगौरवं** = चक्षुरादेकार्यतावच्छेदकगौरवं (दृश्यतां २०३ तमे पृष्ठे) । तत् **तु प्रामाणिकं** इति नापह्नोतुमुचितम्, सिद्धस्य-सिद्धिद्वयां व्याघातात् । **एतेन** —> प्रत्यक्षव्यवहारे प्रत्यक्षत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्, क्वचित् प्रत्यक्षत्वस्य क्वचिच्च प्रत्यक्षातिरेकगतत्वस्य तथात्वे गौरवात् <— इति **निरस्तम् ।**

एतेन —> प्रमेयव्यवस्थापकं प्रमाणं किं प्रमेयात् पूर्वकालभावि स्यादुतोत्तरकालभावि समकालभावि वा ? प्रथमपक्षे कथमस्य प्रमेयव्यवस्थापकता ? तमन्तरेणैवोत्पद्यमानत्वात् व्योमकुसुमज्ञानवत् । द्वितीयपक्षे तु प्रमाणात् पूर्वकालवर्तित्वं नीलादेः प्रमेयस्य कुतश्चित् प्रतिपन्नं न वा ? यदि न प्रतिपन्नं, कथं सद्व्यवहार-विषयः कूर्मरोमवत् । अथ प्रतिपन्नं, तत्किं स्वतः परतो वा ? यदि स्वतः, कथमस्य ज्ञानाद्भेदः ? तस्यैव स्वतोऽवभासलक्षणत्वात् । अथ परतः, तन्न सम्भवति, प्रमाणव्यतिरिक्तस्य प्रमेयव्यवस्थाहेतोरभावात् । **न च** प्रमाणमेव प्रमेयस्य पूर्वकालवर्तित्वं प्रकाशयतीति **वाच्यम्,** तस्य स्वयमसतः प्रमेयकाले तत्प्रकाशत्वाऽयोगात् । समकालत्वे तु प्रमाण-प्रमेययोः सव्येतरगोविषाणवत् ग्राह्यग्राहकभावाऽभावः <— इति **प्रत्याख्यातम्,** प्रकाश-कस्य पूर्वोत्तरसहभावेनियमाऽभावात् । तथाहि क्वचित् पूर्वं विद्यमानपदार्थः पश्चाद्भाविनः प्रकाश्यस्य प्रकाशको भवति यथा कृत्तिकोदयः शकटोदयस्य । क्वचित् पुनः प्रकाशकः समकालमवलोक्यते यथा कृतकत्वादेरनित्यत्वादेः । अतः प्रमाणं पूर्वोत्तरसहभावनियमानपेक्षं वस्तु प्रकाशयतीति; प्रकाशकत्वादित्यादि व्यक्तं **स्याद्वाद-रत्नाकरे** (स्या. र. परि. १/सू. १६ - पृ. ११४) ।

अथ यया प्रत्यासत्त्या ज्ञानं स्वरूपं गोचरयति तयैव चेदर्थम्, तदा तयोरैक्यापत्तिः, अन्यथा चेत् ? स्वभावद्वयापत्तेः, तदपि वाऽपरेण स्वभावद्वयेन, तदपि चान्येन तेन ग्राह्यमित्यनवस्था, स्वसंवेदितस्या-ऽसंवेदितरूपाऽयोगादिति **चेत् ? मैवम्,** लिङ्गस्य समानक्षणकरणेऽप्यस्य पर्वतप्रयोगस्य समानत्वात् । 'लिङ्गं तदुभयकरणैकस्वभावमि'ति चेत् ? 'ज्ञानमपि स्व-परग्रहणैकस्वभावमि'ति स्वीकारे कस्तव कर्णशूलनिवार-णोपायः ? (स्या. क. स्त. १ का. १२ - पृ. ४१) इत्यादिकं **स्याद्वादकल्पलतायाम् ।**

જ રહે છે. આથી અર્થ અને જ્ઞાનમાં ભેદ સિદ્ધ થવો પ્રામાણિક છે. - આવું પ્રકરણકારશ્રીનું પ્રસ્તુતમાં તાત્પર્ય છે. જો કે અર્થને જ્ઞાનથી ભિન્ન માનવામાં અતિરિક્ત પદાર્થ સ્વીકારવાનું ગૌરવ આવે છે. પરંતુ તે પ્રામાણિક = પ્રમાણસહકૃત હોવાથી નિર્દોષ છે. જે ગૌરવના સ્વીકારમાં કોઈ પ્રમાણ ન હોય તેવું ગૌરવ જ દૂષણસ્વરૂપ છે.પ્રામાણિક ગૌરવ તો ભૂષણસ્વરૂપ છે. ઉલટું તેનો અપલાપ કરવો એ જ દૂષણ છે કે જે વૈચારિક પ્રદૂષણનું ફલ હોવાથી ત્યાજ્ય છે. અહીં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે તો એક દિગ્દર્શન માત્ર છે.બાકી હજુ આના અનુસારે આગળ ઘણું વિચારી શકાય છે. આ વાતની સૂચના કરવા માટે પ્રકરણકારશ્રીએ 'दिग्' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

❀ સ્વપ્રકાશવાદમાં કટોકટીના આક્ષેપ - પરિહાર ❀

વિજ્ઞાનવાદી :- નન્વ.। અર્થ અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ (=સંવેદન) જો એક જ હશે અર્થાત્ એક જ વેદનમાં અર્થ અને જ્ઞાનનું

---

[१]:- १. दिव्यदर्शनट्रस्ट तरफथी प्रकाशित भाषारहस्य - मोक्षरत्ना (संस्कृत) टीका अने कुसुमामोदा (हिन्दी) टीकाथी युक्त

नन्वर्थज्ञानयोः प्रकाशो यद्यभिन्नस्तदा तदविवेकः यदि च भिन्नस्तदा स्वप्रकाशक्षतिरिति चेत् ? न, भेदाभेदोपगमेऽविरोधात् । न च तदसिद्धिः, अंशांशिनां गुण-गुण्यादीनाञ्च सम्बन्धतयैव तत्सिद्धेः । न च समवाय

भानुमती

विज्ञानवादी शङ्कते —> **ननु अर्थ-ज्ञानयोः प्रकाशः यद्यभिन्नः** = *अर्थविषयकं संवेदनमेव स्वात्मक-ज्ञानविषयकं इत्यभ्युपगम्यते स्याद्वादीभिः* **तदा** *अनायासेन* **तदविवेकः** = *अर्थ-ज्ञानयोः अविवेकः = सम्भेदः व्यामिश्रेतत्वं = सङ्कर इति यावत् । तथा च ज्ञानाद्वैतनयप्रवेश एव स्याद्वादिनाम् ।* **यदि च** *अर्थ-ज्ञानयोः प्रकाशः* **भिन्नः** = *अर्थविषयकसंवेदनादन्यदेव ज्ञानगोचरसंवेदनं ज्ञानविषयकवेदनाच्चान्यदेवार्थमात्रगोचरसंवेदनमित्यभ्युपगम्यते स्याद्वादीभिः* **तदा स्वप्रकाशक्षतिः** = *अर्थज्ञानस्य स्वात्मकज्ञानगोचरत्वासिद्धान्तः स्याद्वादिनां भग्न इतीतो व्याघ्र इतस्तटीति न्यायापात* **इति चेत्** ?

प्रकरणकारस्तदापाकुरुते —> **नेति** । *अर्थसंवेदन-ज्ञानसंवेदनयोः* **भेदाभेदोपगमे** = *भेदसंभेदाभेदाभ्युपगमे* **अविरोधात्** = *विरोधप्रत्ययवात् । तथाहि 'घटमहं जानामी'ति संवेदने घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वं ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वञ्च स्तः । प्रथमांशमादाय तस्यार्थविषयकत्वं गीयते द्वितीयांशमादाय स्वात्मकज्ञानविषयकत्वम् । तावंशौ हि परस्परं भिन्नौ ।* **एतेनार्थज्ञानयोरित्येकप्रसङ्गः प्रत्युक्तः** *। दर्पणगायां ज्ञप्तेः ज्ञेयादीनां पार्थक्येनानुभवात् । अंशद्वयघटितसंवेदनञ्चैकमेव ।* **अनेन** *यदि चार्थ-ज्ञानयोः प्रकाशः भिन्नस्तदा स्वप्रकाशक्षतिरिति* **निरस्तम्** *भेदोपसर्जनभावेऽवयवत्वेन तद्वेदनास्यानुभवसिद्धतया धर्म्यपेक्षया तयोरभेदात् । न ह्यंशानां स्वघटितांशेतोऽतिरिक्तमस्तित्वमस्ति । प्रमाणावतारे चार्थोक्तौ-ज्ञातृज्ञप्ति-ज्ञानसंवित्त्यंशकर्बुरितैकाकार-संवलितं संवेदनमिति अर्थप्रकाश-संवित्प्रकाशयोः भेदसंभेदाभेदोपगमेऽविरोधादिति सुष्ठूक्तम् । न ह्यनभ्युपगताङ्गीकारभवात् परवादीभिः सार्वलौकिक-स्वारसिकानुभववैशद्यमपह्नोतुमुचितम् । यत् —> वस्तुतो ज्ञानाविषयतायां ज्ञानाऽभेदस्यैव नियामकत्वं न तु सांङ्गिकर्षादेरिति लाघवात् ज्ञानाद्वैतसिद्धेः <— (दृश्यतां २०२ तमे पृष्ठे) इत्युक्तं,* **तन्न** *चारुतया चकास्ति चेतसि चतुरचेतसाम्, तदविषयतायां भेदनिर्भरत्वात्, ग्राह्य-ग्राहकाकारस्वरूपभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । वस्तुतो ज्ञानाविषयतायां ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषादेरेव नियामकत्वात्, स्वात्मनीवाऽतिरिक्तार्थेऽपि तत्सत्त्वान्न ज्ञानाद्वैतसिद्धिरिति विभावनीयं पर्युपासितगुरुकुलैः ।*

पश्य पश्य सुदूरं यान्ति ज्ञानाद्वैतवादिनः ।
सभायां सुष्ठु राजन्ते, स्याद्वादिनो हि साम्प्रतम् ॥१॥

प्रकरणकारोऽधुना समवायवादमुत्थापयितुं शङ्कामाविष्करोति —> **न च तदसिद्धिः** = *भेदाभेदासिद्धिरिति* **शङ्कनीयम्, अंशांशिनां** *प्रकृते अर्थग्राहकत्व-स्वग्राहकत्वलक्षणांशद्वय-तदुभयाकारांशज्ञानलक्षणांशिनां अन्यत्र तत्तत्प्रभृत्यंश-पदार्थात्मकांशिनां* **गुण-गुण्यादीनाञ्च** *आदिपदेन क्रिया-क्रियावज्जाति-जातिमदादीनां मिथः* **सम्बन्धतयैव** = *संसर्गविधयैव* **तत्सिद्धेः** = *तद्भेदाभेदासिद्धेः । न ह्येकान्तभेदे ऐकान्तिकाभेदे वा तत्संसर्गत्वं सम्भवति,*

ભાન થાય તો અર્થ અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ નહિ રહે. આથી તે બે પરસ્પર અભિન્ન થઈ જશે. જો તમે સ્યાદ્વાદી આર્ય અને જ્ઞાનનું ભાન ભિન્ન માનશો, અર્થાત્ એકસંવેદનમાં માત્ર અર્થનું જ ભાન અને બીજા સંવેદનમાં જ્ઞાનનું ભાન - આવું માનશો તો ' જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ છે.' અર્થાત્ અર્થવિષયક જ્ઞાનનો વિષય સ્વાત્મક જ્ઞાન પણ બને છે.' આવો સ્યાદ્વાદીને માન્ય જ્ઞાનસ્વપ્રકાશસિદ્ધાંત ભાંગી પડશે. આ તો સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થયું.ગળી જાય તો પણ ઉપાધિ, બહાર કાઢી નાખે તો પણ ઉપાધિ. આનું સમાધાન તમે શું આપશો?

સ્યાદ્વાદી :- ન, મે.। ભાગ્યશાળી ! આ સમસ્યાનું સમાધાન અનેકાંતવાદમાં દુર્લભ નથી, કેમ કે અર્થસંવેદન અને જ્ઞાનસંવેદનમાં ભેદાભેદ = ભેદમિશ્રિત અભેદ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. તે આ રીતે 'ઘટમહં જાનામિ' એવા જ્ઞાનના બે અંશ છે. ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રકારતાકત્વ અને જ્ઞાનત્વઅવચ્છિન્નપ્રકારતાકત્વ. પ્રથમ અંશની અપેક્ષાએ તે અર્થસંવેદન કહેવાય છે. બીજા અંશની અપેક્ષાએ તે જ્ઞાનસંવેદન કહેવાય છે. આ બન્ને અંશ પરસ્પર ભિન્ન હોવાથી અર્થસંવેદન અને જ્ઞાનસંવેદનમાં પરસ્પર ભેદ રહે છે. પરંતુ આ બન્ને અંશથી ઘટિત ધર્મી = ઉપરોક્ત સંવેદન એક હોવાથી તથા અંશીથી = અનેકઅંશઘટિતથી તેના ઘટકીભૂત અંશો અલગ ન હોવાથી તાદશ અખંડ સંવેદનાત્મક ધર્મીની અપેક્ષાએ અર્થસંવેદન અને જ્ઞાનસંવેદનમાં પરસ્પર અભેદ પણ રહેલો છે. આથી સ્વપ્રકાશવાદ અર્થાત્ 'અર્થવિષયકસંવેદન સ્વાત્મકજ્ઞાનવિષયક પણ હોય છે.'આવો અનેકાંતવાદીનો સિદ્ધાંત પણ અખંડિત રહે છે.

ॐ समवायवाद प्रारंभ ॐ

ન ચ ત૦ । —> ભેદમિશ્રિતઅભેદ અસિદ્ધ છે. <— એવી શંકા અર્થહીન છે, કારણ કે અંશ અને અંશીની વચ્ચે તથા ગુણ

एव तत्सम्बन्धः; प्रमाणाभावात् । न हि 'गुण-क्रिया-जातिविशिष्टबुद्धयो विशेषणसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् 'दण्डी'ति विशिष्टबुद्धिवत्' - इत्यनुमानात् तत्सिद्धिः; अभाव-ज्ञानादिविशिष्टबुद्धिभिर्व्यभिचारात् ।

भानुमती

*तिन्तद्य-हिमाच्चलयोः स्वात्मनि वा तदापत्तेः । **न च समवाय एव तत्सम्बन्धः** = अंशांशिनां गुण-गुण्यादीनां च संसर्ग इति **वाच्यम् प्रमाणाभावात्** = समवायसाधकप्रमाणानिरहात् । **न हीत्यस्य** तात्पर्यविवेचनमाह नैयायिकसम्मतमनुमानमुपन्यस्यति **गुणेति** । 'गुणवान् घटः' इत्याद्याकारकायोऽशेषबुद्धेः विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धविषया विशेषबुद्धित्वात् 'दण्डी पुरुष' इति विशेषबुद्धित्वात् । तथा 'दण्डी पुरुष' इति विशेषबुद्धौ विशेषणं दण्डः, विशेष्यः पुरुषः, तयोः सम्बन्धस्तु संयोगः, तद्विषयिणी सा भवति । तथा 'गुणवान् घटः' इत्यत्र गुणो विशेषणं, विशेष्यो घटः, तयोर्यः सम्बन्धः स समवाय एव, संयोगादीनां बाधात् तादृशविशेषबुद्धिविषयस्य समवायस्याऽतिरिक्तसम्बन्धतया सिद्धेरिति परार्थाभिप्रायः । अत्र पक्षतावच्छेदकं गुण-जाति-क्रियाऽन्यतमप्रकारकबुद्धित्वं, तेनैकैकप्रकारकबुद्धित्वरूप पक्षतावच्छेदकतेऽपररूप पक्षतावच्छेदकतौ नाऽप्रतेशः । विशेषणस्य सम्बन्धो विषया तस्याः सेति विग्रहबलात् संसर्गतानिरूपकत्वं साध्यम् । संसर्गत्वञ्च सांसर्गिकतेषयतावत्त्वमेव । **विशिष्टबुद्धित्वादिति** तात्पर्यग्राहकमानेनेत्यर्थः । तिर्तिकल्पके व्याप्तिभ्रमवारणाय विशेष्यतावतीत्यशेषणोपादानम् । अत्र - 'तात्पर्यग्राहकमानेनेतिशेषणतानिरूपकत्वमात्रस्यैव सद्धेतुत्वसम्भवाद्धेतौ बुद्धित्वं न निवेशनीयम्, व्यर्थत्वात् । **न च** तात्पर्यग्राहकमानेनेतिशेषणतानिरूपकत्वमेवेच्छानिरूपमादाय स्वरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गेन बुद्धिनिष्ठनिरुक्तनिरूपकत्वस्यैव हेतुत्वमिति ज्ञापनार्थं 'विशेषबुद्धित्वादि'त्युक्तमिति **वाच्यम्,** बुद्धिनिष्ठनिरुक्तनिरूपकत्वरूपांशे तादृव्याप्तिग्रहेण हेतुत्वेऽप्यनुगमेन भागाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । निरूपकतात्वेन निरूपकताया हेतुत्वस्यातिरिक्तताया तस्या इच्छाया इवासाधारण्येऽपि तस्य संसर्गतानिरूपकत्वात्मकसाध्यरूपांशे सत्त्वात् व्याप्तिभ्रमातिरिक्ताऽप्रसक्तया पूर्वोक्तप्रयोजनानिरहाद्धेतौ बुद्धित्वदानं व्यर्थमेवेति किन्तु एतादृशहेतोः पक्षे तत्सत्त्वबोधनाय तदाभिप्रेतमिति (मु.कि.पृ. ५१) **मुक्तावलीकिरणावलीकाराभ्यामुक्तम्** । **'दण्डी'तिविशिष्टबुद्धिवदिति** । यद्यपि दण्डी नेह विशेषणं किन्तु मत्वर्थसम्बन्धः । स च संयोगरूप इति तद्विशेषबुद्धेः पक्षसमा न दृष्टान्त इति तथाप्येतत्सम्बन्धाभिप्रेतप्रमाणा प्रत्यक्षप्रतीतिर्दण्डप्रकारिका दृष्टान्ते द्रष्टव्या, अन्यथा अन्यथा प्रतिपादनाऽसम्भवेनोक्तवाक्येनैव प्रतिपादनात् । यद्वा उपलक्षणतया द्रव्यतिरेषाणेतरा पश्चात्तिशब्दकृता धीर्दृष्टान्ततया विवक्षिता, तत्र लाङ्गूलादेः प्रतियोगितिमेतत्वं न तत्सम्बन्धरूप, गोरत्वादीति । गोपदात् गोत्वस्यैव प्रकारत्वादीति दृष्टव्यम् (त. चिं. अनु. प्र. स. पृ. ६४३) इति **तत्त्वचिन्तामण्यालोके जयदेवमिश्रा** दयोक्ते ।*

*नैतदपि चारु, तथापि **अभावज्ञानादिविशिष्टबुद्धिभिः** = 'घटाभावत्वद्भूतलम्' 'घटज्ञानं' इत्यादीतिशेषविशेषणकबुद्धिभिः **व्यभिचारात्,** तासां घटाभाव-घटादितिशेषणतायाशेषबुद्धिभूतल-ज्ञानादितिशेषणकबुद्धित्वेऽपि तिशेषण-तिशेष्यातिरिक्तसम्बन्धाऽतिषेषणकत्वात् । **न च** प्रकृते तिशेषण-तिशेष्याभेदसम्बन्धगोचरकत्वं न साध्यते किं-*

અને ગુણી વગેરેનો વચ્ચે સંબંધરૂપે જ ભેદસંભિન્નઅભેદની સિદ્ધિ થાય છે. અંશ-અંશી, ગુણ-ગુણી, ક્રિયા-ક્રિયાવાન્ વગેરેમાં સંબંધ તરીકે ભેદાભેદ સિવાય અન્ય કોઈ સંબંધ ઘટી શકતો નથી. નૈયાયિકને માન્ય સમવાય પણ અંશ-અંશી, ગુણ-ગુણી વગેરેના સંબંધસ્વરૂપ ઘટી શકતો નથી, કારણ કે અંશ-અંશીથી સર્વથા ભિન્ન એવા સમવાય સંબંધને સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. પ્રમાણ વિના પ્રમેયની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. બાકી અનંત અપ્રામાણિક પદાર્થોને સ્વીકારવાનું ગૌરવ આવે.

☬ समवायसाधक अनुमानमां व्यभिचार ☬

न हि । નૈયાયિક તરફથી સમવાય સંબંધની સિદ્ધિ માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે —> ગુણ, ક્રિયા અને જાતિથી વિશિષ્ટની બુદ્ધિ વિશેષણ અને વિશેષ્યના સંબંધને વિષય કરે છે, કારણ કે તે વિશિષ્ટવિષયકબુદ્ધિ છે. જે જે વિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ હોય છે તે તે વિશેષણ અને વિશેષ્યના સંબંધને વિષય કરવાવાળી હોય છે. જેમ કે 'દંડી પુરુષ' આવી દંડવિશિષ્ટપુરુષવિષયક બુદ્ધિ દંડાત્મક વિશેષણ અને પુરુષસ્વરૂપ વિશેષ્યના સંયોગ સંબંધને વિષય કરે છે. પ્રસ્તુત અનુમાનમાં સાધ્ય છે વિશેષણપ્રતિયોગિક-વિશેષ્યઅનુયોગિક સંસર્ગ - વિષયકત્વ અને હેતુ છે વિશિષ્ટવિષયકબુદ્ધિત્વ. આ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે કે 'નીલ ઘટ' ઈત્યાકારક નીલ ગુણ આદિવિશેષણવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ પણ વિશેષણ અને વિશેષ્યના કોઈક સંબંધને પોતાનો વિષય બનાવે છે. તે સંબંધ સમવાયસંસર્ગથી ભિન્ન નથી સંભવી શકતો. માટે ગુણ, જાતિ અને ક્રિયાનો પોતાના આશ્રય સાથે સમવાય સંબંધ સિદ્ધ થાય છે. <— પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે 'ઘટાભાવવાળું મકાન' ઈત્યાદિબુદ્ધિ તેમ જ 'ઘટજ્ઞાન', 'પટજ્ઞાન' ઈત્યાદિ બુદ્ધિમાં ઉપરોક્ત હેતુ વ્યભિચાર દોષથી કલંકિત બને છે. ઉપરોક્ત બુદ્ધિઓ પણ ક્રમશઃ અભાવવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિસ્વરૂપ અને ઘટાદિવિશિષ્ટજ્ઞાનવિષયક બુદ્ધિરૂપ હોવાથી તેમાં વિશિષ્ટવિષયકબુદ્ધિત્વ હેતુ રહે છે. પરંતુ આ બંધી બુદ્ધિઓ ઘટાભાવ, ઘટ, પટ વગેરે વિશેષણ અને મકાન, જ્ઞાન વગેરે વિશેષ્યને જ પોતાનો વિષય બનાવે છે, તેઓની વચ્ચે કોઈ સંબંધને પોતાનો વિષય નથી કરતી.

न च तासामपि स्वरूपसम्बन्धविषयत्वान्न व्यभिचारः, तर्हि 'तेनैवाऽर्थान्तरत्वात् । न च लाघवात् पक्षधर्मताबलेनैकसमवायसिद्धिः, पक्षबाहुल्यलाघवस्यानुपादेयत्वात्, अन्यथा द्रव्यमपि पक्षेऽन्तर्भाव्य समवायसिद्धिप्रसङ्गात् ।

भानुमती

ननु लाघवेन विशेषण-विशेष्यसंसर्गविषयकत्वमेवोचितं **तासामपि** = प्रभाकरोक्तशुक्लादि-घटादिविशेषज्ञानाविशेषविषयकबुद्धीनामपि **स्वरूपसम्बन्धविषयत्वात्** = विशेषणस्वरूपे एव संसर्गत्वाऽऽरोपात् **न व्यभिचारः** इति नैयायिकेन **वक्तव्यम्,** यत एवं संसर्गतामात्रोल्लेखिपक्षत्वं साध्यं चेत् ? **तर्हि तेनैव** = स्वरूपसम्बन्धेनैव **अर्थान्तरत्वात्** = स्वाभीप्सितार्थासिद्धिप्रसङ्गात्, समवायसाधनाय प्रवृत्तस्य नैयायिकस्य स्वरूपसम्बन्धसिद्ध्यापत्तेरिति यावत् । शक्यते ह्येवं वक्तुं - प्रभाकरज्ञानादिविशेषबुद्धित्वात् पक्षीभूतानां गुण-क्रिया-जातिविशेषविषयकबुद्धीनामपि विशेषणस्वरूपसम्बन्धविषयकत्वमेव न तु विशेषणविशेष्योभयसम्बन्धविषयकत्वमिति विनाशकं प्रवर्तयितुं रचनामास तावतामिति नियमापातः । एवं रूपादिप्रत्यक्षेऽपि परस्परं दुर्वारः, गुण-गुणादीनां स्वरूपे एवानेकान्तवादिभिः संसर्गतोपगमात्, यथोक्तं **धर्मसङ्ग्रहण्यां** श्रीहरिभद्रसूरिभिः -
--> समवाए संबंधो तोसिं तस्सेव तेहि णणु केण ? जातिए पडणेणऽणवत्थ अह उ सयं किंज तोसिं पि ॥४८१॥ **न च** अनन्तानां स्वरूपाणां सम्बन्धत्वस्य कल्पने गौरवात्, एकस्य सम्बन्धस्य कल्पने च **लाघवात् पक्षधर्मताबलेन** तासामेकसम्बन्धविषयकत्वसिद्ध्या **एकसमवायसिद्धिः,** यथा 'क्षित्यादि कार्यं सकर्तृकमे'त्यत्र 'कृतेर्जन्यत्वव्याप्यकार्यतावात्' इति परामर्शादपि 'कृतेरेकत्वे लाघवमे'ति लाघवज्ञानसहकृतात् 'क्षित्यादिकमेककृतिजन्यमे'त्यनुमितेरिवात् प्रकृते 'सम्बन्धस्यैकत्वे लाघवमे'ति लाघवज्ञानसहकृतात् 'विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषयकत्वव्याप्यविशेषबुद्धित्वाद्यो गुणादिविशेषबुद्धिरि'ति परामर्शादप्येकसम्बन्धविषयकानुमितेरुदयेनानुगतैकसम्बन्धः सिध्यति । स एव चास्मदाद्यभिमतः समवाय इति नैयायिकेन **वाच्यम्, पक्षबाहुल्यलाघवस्य** = पक्षगतानेकत्वप्रयुक्तलाघवज्ञानरूप साधनसाधने **अनुपादेयत्वात्** । प्रत्यक्षानेकान्तवादिनोऽभिप्रायः गुणविशेषबुद्धिक्रियाविशेषबुद्धि-जातिविशेषबुद्धीनामनेकत्वेन तासां पक्षीकरणे एव स्वरूपसम्बन्धविषयकत्वेऽनेकविशेषणस्वरूपेषु संसर्गतास्वरूपविषयतायाः कल्पनागौरवं विशेषण-विशेष्योभयैकसमवायगोचरकत्वे चैकस्मिन् समवाये संसर्गताभेदात्मकविषयतायाः कल्पनेन लाघवमिति ज्ञायते । किन्तु 'नीलो घटः' इत्यादिरूपाया एकरूपाया एव विशेषबुद्धेः पक्षीकरणे तु नैवं गौरवलाघवयोरुपस्थितिसम्भवः, तस्याः विशेषणस्वरूपसम्बन्धविषयकत्वोपगमे संसर्गताभेदात्मकविषयतायाः एकस्मिन्नेव विशेषणस्वरूपे सत्त्वात् । यत्रैव ज्ञाने लघु-गुरुविषयत्वं सम्भवति तत्रैव लाघवं सहकारि । इह तु न तथा। न हि तावतीः बुद्धीः पक्षीकृत्यैव समवायसाधनानुभवः सम्भवति, गुण-विशेषबुद्धेरप्यपक्षतापातात्। न चैवमुक्तलाघवावतारः । **अन्यथा** = पक्षबाहुल्योपस्थापितलाघवादरे **द्रव्यमपि पक्षे** = पक्षीभूतबुद्धौ **अन्तर्भाव्य** = विषयतेतरया तिरोधेय विशेषबुद्धित्वहेतुकानुमानेन 'घटत्वद्युतं, पटत्वत्तत्त्वमे'त्यादौ विशेषबुद्धीनां भूतलादौ घटपटादिसम्बन्धतेतरया **समवायसिद्धिप्रसङ्गात्** । तासां संयोगतिरोधेय-

न च ता० । नैयायिक तरफथी એम કહેવામાં આવે કે —> "ઉપરોક્ત બુદ્ધિઓમાં વ્યભિચાર નથી, કારણ કે તે બુદ્ધિ પણ વિશેષણસ્વરૂપને જ સંબંધરૂપે વિષય બનાવે છે. અમે 'વિશિષ્ટબુદ્ધિ વિશેષણ-વિશેષ્યના સંબંધને વિષય બનાવે છે' - એટલું જ સિદ્ધ કરવા માંગીએ છીએ. 'વિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ વિશેષણ અને વિશેષ્યથી ભિન્ન સંબંધને પોતાનો વિષય કરે છે' એવું કહેવા માંગતા નથી. તેથી સ્વરૂપસંબંધવિષયક ઉપરોક્ત બુદ્ધિઓમાં વ્યભિચાર દોષની બાંગ પોકારવી નિરર્થક છે." <— તો ને પણ અસંગત છે, કારણ કે પૂર્વોક્ત પક્ષભૂત ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ માટે પણ એવું કહી શકાય છે કે - તે વિશિષ્ટબુદ્ધિઓમાં વિશેષણ-વિશેષ્યના સંબંધનું અવગાહિત્વ સિદ્ધ થવા છતાં પણ નૈયાયિકસંમત એક અતિરિક્ત સમવાય સંબંધ સિદ્ધ નહિ થાય, કેમ કે તે સંબંધ પણ સ્વરૂપસંબંધાત્મક હોઈ શકે છે. આ તો સમવાયને સાધવા જતાં સ્વરૂપસંબંધ સિદ્ધ થઈ ગયો. રોટલી વણવા જતાં રોટલીના બદલે ભારતનો નકશો બની ગયો - એના જેવું થયું. આને દાર્શનિક પરિભાષાઅનુસાર અર્થાન્તર દોષ કહે છે. પોતાને અનભિમત પદાર્થની જ્યાં પ્રાપ્તિ-સિદ્ધિ થાય ત્યાં આ દોષનો વ્યવહાર થાય છે.

❀ लाघवथी समवायसिद्धि असंगत ❀

न च ला० । નૈયાયિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> પક્ષધર્મતાના બળથી ઉક્ત અનુમાન દ્વારા એક સમવાયની સિદ્ધિ થશે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિઓને સંબંધરૂપે વિશેષણસ્વરૂપને વિષય કરનાર માનવામાં આવે તો વિશેષણો અનંતા સંભવ હોવાથી વિશેષણસ્વરૂપો પણ અનંત બનશે. તેથી અનંત સ્વરૂપમાં રહેનાર સંસર્ગતા નામની વિષયતાનું અવગાહન પક્ષભૂત બુદ્ધિઓમાં માનવું પડશે. આ એક ગૌરવગ્રસ્ત કલ્પના છે. તેના બદલે જો તેઓને વિશેષણ-વિશેષ્યથી અતિરિક્ત એક સંબંધની

न चानुभवसिद्धसंयोगात् बाधः, प्रमाणसमाहारे प्रमेयसमाहाराऽविरोधात् ।

भानुमती

कल्पेऽनेकघट-पटादिसंयोगेषु संसर्गतारूपविषयतोकल्पनेन गौरवात् एकस्मिन् समवाये संसर्गतामेधानविषयता-कल्पने तु लाघवात् ।

न च 'घटवद्भूतलमि'त्यादिबुद्धीनां **अनुभवसिद्धसंयोगात्** 'घटसंयुक्तं भूतलं पश्यामी'त्येवमनुभव-त्संयोगविषयकत्वसिद्धेः **बाधः** = समवायसाधकानुमानप्रतिरोधः, सिद्धसाधनप्राप्तौ पक्षताप्रयुक्तेनानुमानानु-त्थानादिति नैयायिकेन **शङ्कनीयम्, प्रमाणसमाहारे** = एकज्ञानेकप्रमाणप्रवृत्तौ **प्रमेयसमाहाराऽविरोधात्** = नानाप्रमेयसंसिद्धिप्रतिरोधाऽसम्भवात् । न हि चक्षुषा भूतले घटोपलम्भे त्वयेन्द्रियेणासिद्धः पटादेः अनुमानादिसि-द्धोऽनयादेर्वा तथापह्नोतुं शक्यः । प्रमाणसम्प्लवतादृशेना नैयायिकेनैकज्ञानोक्तप्रमाणप्रवृत्त्यसम्भवो वक्तुं न युज्यते, प्रमाणसंप्लवतादृशेच्छानोः । ततश्च प्रकृते चाक्षुषानुभवबलात् घट-भूतलयोः संयोगोऽस्तु तिरोशेषबुद्धित्वहेतुका-नुमानबलाच्च तयोः **समवायोऽप्यस्तु**, अतिरोधात् । तथा च पक्षबाहुल्याऽबाहुल्यघटितं लाघवमनुपादेयम्, अनि-यतत्वात्, नियतासिद्धिहेतौ नियतलाघवस्यैव सहकारित्वात् । लाघवप्रतिसन्धानश्चैवम् - यथा नानाकार्ये कर्मैकं कर्तृनानात्वेऽपि कर्तृमेत्वमनुभवोरुपस्थितौ कर्मैक्ये लाघवादेकः कर्ता नैयायिकनये । न च तथा प्रकृते सम्भवति, तिरोशेषणभेदेन सम्बन्धभेदादिति वक्तो लाघवातारः ? किञ्च, गुण-क्रियादितिरोशेषबुद्धीनां तिरोशेषणसम्बन्ध-तिरोधानकत्वसाधने सिद्धसाधनमापे दुर्वारम्, गुणक्रियादीनामपि सामान्यलक्षणासन्निकर्षतिरोधाना सम्बन्धरूपत्वात् । **न च** तदा गुण-क्रियादीनां न तिरोशेषण-तिरोशेषणयोः संसर्गता विरुद्धत्वेनेन्द्रियणोरेवेति नायं दोष इति **वक्तव्यम्,** तथात्वे कदाचित् कस्यचिदर्थेन्द्रियणोरपि तिरोशेषण-तिरोशेषतिरोधाना भानसम्भवात् । **न च** तिरोशेषणतिरोशेष्य-सम्बन्धतिरोधानकत्वस्य तिरोशेषणता-तिरोशेष्यतावच्छेदकातिरिक्त-सम्बन्धानिरूपितविषयतात्वरूपेण पारिष्कारादायं दोषः, तिरोशेषणतादेः ज्ञानसमानकालीनत्वादिति **वाच्यम्,** तथापि गुण-क्रियादितिरोशेषबुद्धितिरोशेष्यतावच्छेदकादौ सिद्ध-साधनात्, अवच्छेदकतारूपविषयताया: तिरोशेषणता-तिरोशेष्यतामेदासम्बन्धानिरूपितविषयतारूपत्वात्, तिरोशेष्यतातावच्छेद-कादेरपि सामान्यलक्षणासन्निकर्षतिरोधाना सम्बन्धरूपत्वात् । **न च** तिरोशेषणता-तिरोशेष्यतामेदासंसर्गतारूपविषयता-निरूपकत्वस्यैवास्तु साक्षात्त्वमिति नायं दोषः, इति **वक्तव्यम्,** संसर्गताया: तिरोशेषणतादौमेदात्वरूपतया तिरोशेषणता-

ગ્રાહક માનવામાં આવે તો તે સંબંધમાં રહેનાર માત્ર સંસર્ગતા નામની એક વિષયતાનું અવગાહન પક્ષભૂત અનંત બુદ્ધિઓમાં માનવું પડશે, જેમાં લાઘવ છે. આ લાઘવજ્ઞાનના બળથી એક સમવાયની ઉપરોક્ત અનુમાન દ્વારા સિદ્ધિ થશે. <— તો તે પણ અર્થહીન છે, કારણ કે ઉપરોક્ત ગૌરવ-લાઘવનું મૂળ પક્ષબાહુલ્યના લાઘવને આધીન છે અને પક્ષના બાહુલ્યથી પ્રયુક્ત લાઘવ આદરણીય નથી. આશય એ છે કે ગુણવિશિષ્ટ બુદ્ધિ, ક્રિયાવિશિષ્ટ બુદ્ધિ, જાતિવિશિષ્ટ બુદ્ધિ આ અનેક બુદ્ધિઓને પક્ષ બનાવીને અનુમાન કરવામાં આ ગૌરવ-લાઘવ ઉપસ્થિત થાય છે કે વિશેષણસ્વરૂપને સંબંધ માનવામાં આવે તો અનેક વિશેષણોના સ્વરૂપોમાં સંસર્ગતાનામક વિષયતા માનવી પડે અને વિશેષણ-વિશેષ્યથી અતિરિક્ત સમવાયને સંબંધ માની લેવામાં આવે તો એક સમવાયમાં જ સંસર્ગતા માનવાથી લાઘવ થાય. પરંતુ જો કોઈ એક જ વિશેષણથી વિશિષ્ટ બુદ્ધિને પક્ષ બનાવીને અનુમાન કરવામાં આવે તો ઉપદર્શિત ગૌરવ-લાઘવ ઉપસ્થિત થતું નથી, કારણ કે ઉપરોક્ત પક્ષભૂત એક બુદ્ધિની સંસર્ગતા નામની વિષયતા વિશેષણના એક જ સ્વરૂપમાં મનાશે. આથી પક્ષબાહુલ્યના આધાર ઉપર અવલંબિત ગૌરવ-લાઘવના બળથી સમવાયની સિદ્ધિ કરી ન શકાય. અન્યથા, જો આ રીતે પણ ગૌરવ-લાઘવના વિચારનો આદર કરવામાં આવે તો દ્રવ્યનો પણ પક્ષીભૂત બુદ્ધિમાં અન્તર્ભાવ કરીને 'ઘટવાળું, પટવાળું મકાન...' ઈત્યાદિ વિભિન્ન બુદ્ધિઓને પક્ષ બનાવી તેઓમાં વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધ વિષયકત્વના અનુમાન દ્વારા મકાનની સાથે ઘટ, પટાદિના પણ એક સમવાય સંબંધની સિદ્ધિ થઈ જશે, કારણ કે તે બુદ્ધિઓને સંયોગવિષયક માનવાથી ઘટ, પટ વગેરેના અનેક સંયોગોમાં તે બુદ્ધિઓની સંસર્ગતાત્મક વિષયતા માનવી પડે. અનેક(સંયોગ)માં સંસર્ગતાનામક વિષયતા માનવામાં ગૌરવ થશે. પરંતુ સમવાયમાં બધી બુદ્ધિઓની સંસર્ગતા નામની એક વિષયતા માનવામાં લાઘવ થશે. આવું થશે તો મકાનની સાથે ઘટાદિનો સંયોગ સંબંધ સિદ્ધ થવાના બદલે ઘટ-પટાદિના સમવાય સંબંધની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે.

☲ પ્રમાણસમાહાર કરતાં પ્રમેયસમાહાર દુર્બલ ☲

ન ચાનુ० । જો નૈયાયિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> 'ઘટવાળું મકાન' ઈત્યાદિ બુદ્ધિઓનો 'ઘટસંયુક્ત મકાનને હું જોઉં છું' ઈત્યાદિરૂપે અનુભવ થાય છે. માટે આ અનુભવથી તે બુદ્ધિઓમાં સંયોગવિષયકત્વની સિદ્ધિ થવાથી સમવાયવિષયકત્વની સિદ્ધિનો પ્રતિબંધ થઈ જશે. આશય એ છે કે 'ઘટવદ્ ભૂતલં' એવી બુદ્ધિ વિશેષણવિશેષ્યસંબંધવિષયક છે, કારણ કે તે વિશિષ્ટબુદ્ધિસ્વરૂપ છે - આવું અનુમાન કરવામાં આવે તો ઉક્ત વિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિમાં સંયોગવિષયકત્વ અનુભવસિદ્ધ હોવાથી સિદ્ધસાધન દોષ આવશે. આથી ઉપરોક્ત અનુમાનની પ્રવૃત્તિ જ નહિ થઈ શકવાથી ભૂતલાદિની સાથે ઘટાદિના સમવાય સંબંધને સિદ્ધ કરવાની આશા જ અસંભવિત છે.માટે ભૂતલાદિમાં ઘટાદિના સમવાય સંબંધની સિદ્ધિનું ઉત્થાન જ અશક્ય છે. <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે 'ભૂતલં ઘટવત્' ઈત્યાદિ બુદ્ધિમાં જેમ સંયોગવિષયકત્વનો સાધક અનુભવ છે તેમ સમવાયવિષયકત્વનું સાધક લાઘવજ્ઞાનસહકૃત

न च नानाविशेषणसम्बन्धे एकत्वानेकत्वाऽदर्शनात् तत्र लघु-गुरुविषयताऽसम्भवेऽपि सम्बन्धैकत्वानेकत्वयोर्दर्शनेन

भानुमती

तिशेष्यतानिरूपकत्वस्याऽव्याप्तत्वेन तैक्ष्ण्यापत्तेः । **न च** संसर्गतानिरूपकत्वमेव तदस्तु साहचर्यात् संसर्गतानिरूपकत्वमेवेति **शङ्कनीयम्,** निर्वितर्ककल्पकबुद्धौ व्याप्तिभङ्गात्, तद्गोचरीभूतानां घट-घटत्वादीनां नानाधर्मीतिशेषत्वेन तस्याः तिशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वेऽपि संसर्गतानिरूपकत्वातिरेकात् । **एतेन** तिशेष्यबुद्धित्वपदं तिशेषण-तिशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वार्थकमित्यपि **निरस्तम्,** चैत्रेण घट-घटत्वादीनां सविकल्पकतानिरूपकीकरणे तद्गोचर-मैत्रीयनिर्वितर्ककल्पके व्याप्तिभङ्गात् । **न च** तिशेषणतानिरूपकत्वे सति तिशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वमेव तिशेष्य-बुद्धित्वपदेनोच्यत इति नायं दोष इत्यपि **साम्प्रतम्,** व्यर्थतिशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वासिद्धेरप्रसङ्गात् । **न च** तिशेष्यबुद्धित्वपदेन प्रकृते तिशेषणतानिरूपकबुद्धित्वस्यैव हेतुत्वमित्यप्यङ्गीकरणीयम् तिशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वेन तिर्नेयमनातिरेकात् ।

एतेन —> वस्तुतो तिशेषणत्वमोक्तरबुद्धित्वादीति हेत्वर्थः <— (त.चिं.:आ.प्र.सम.पृ. ६४२) इति **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृद्वचनं,** —> नात्तेतीत्यत्पदार्थीनिष्ठातिशेषणतानिरूपकत्वमात्रस्यैव सद्धेतुत्वसम्भवात् <— (मु. पृ. ५१) इति **मुक्तावलीकिरणावलीकारवचनमपि प्रत्याख्यातम्** । न च हेतुदलमेवास्त्वित्यारेकणीयम्, :प्रथैकानेकाहरस्थानप्राप्तेः ।

यत्तु —> तिशेष्यता-प्रकारता-संसर्गतानिरूपकत्वतूरीयातिषयताशून्यबुद्धित्वस्यैव तिशेष्यबुद्धित्वपदप्रतिपाद्यत्वेन न निर्वितर्ककल्पके व्याप्तिभङ्गः <— इति **बदरीनाथशुक्लेनोक्तं, तन्न** चारु, तथापि गुण-क्रियादितिशेष्यातिषयता-शून्यबुद्धेरपि पक्षीकृतत्वेन बाध-भागासिद्धौ नैव पर्यवस्यति शक्यते । न हि तस्याः संसर्गतानिरूपकत्वं तूरीयातिषयताशून्यत्वं च नैयायिकैः स्वीक्रियते । **न च** गुण-क्रिया - जात्यवयवतमानिष्ठप्रकारताशालिबुद्धित्वरूप पक्षतावच्छेदकतया नायं दोष इति **वक्तव्यम्,** तथापि 'रक्तदण्डवान् पुरुषः' इत्यादिपक्षान्तर्गतातिशेष्यबुद्धौ सिद्धसाधनात् । न चोक्तबुद्धित्वावच्छेदेन साध्यासिद्धेरुद्देश्यत्वाज्ञानं दोषः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तात्सिद्धितिरहात्, 'नीलघटः चलती'त्यादिबुद्धेः समवायमते संसर्गतानिरूपकत्वानुपपत्तेरिति शङ्कनीयम्, तथापि 'चैत्रो-ऽयमे'त्यादितिशेष्यबुद्धौ बाधात् । न ह्येकव्यक्तेरागतीति चैत्रत्वादेकं जातिरूपेण समवायातिषयकत्वं तद्बुद्धेः स्यादिति **दिक्** ।

न च 'पटाभाव-पटाभाव-दण्डाद्याभावतत् भूतलमे'त्यादिबुद्धौ पटाभाव-पटाभावादितिशेषणानां नानात्वेऽपि भूतलस्वरूपस्यैकत्वेन **नानाविशेषणसम्बन्धे** = पटाभाव-पटाभावादिलक्षणालोकातिशेषणानां संसर्गे **एकत्वाऽनेकत्वाऽदर्शनात्** = एकत्व-नानात्वानुपलम्भेन **तत्र** = :प्रथमेऽधिकरणक-पटाभाव-पटाभावादिस्थले **लघु-गुरुविषयताऽसम्भवे** = 'अनेकाभावातितिशेष्यबुद्धीनां :प्रतितिरिक्तैकसम्बन्धातिषयकत्वे लाघवमधिकरणस्वरूपलक्षण-सम्बन्धातिषयकत्वे च गौरवमे'ति तिचाराऽसम्भवे :प्रधिकरणस्वरूपलक्षणैकत्वरूप हेतुतया तथाधिकरणस्वरूपात्मकसम्बन्धस्वीकारसम्भवे **अपि** सति तिशेषणभेदेन सम्बन्धभेदात् **नानाविशेषणसम्बन्धे** भूतलादानुयोगिक-पटपटदण्डादिनानातिशेषणप्रतियोगिकसंसर्गपदार्थे **एकत्वानेकत्वादर्शनात्** = सर्वत्र बहुत्वस्यैवोपलम्भेन क्वचिदेकत्वं क्वचिच्चानेकत्वमित्यनुपलम्भात् **लघु-गुरुविषयताऽसम्भवेऽपि** = 'एकसम्बन्धकल्पने लाघवम-नेकसंसर्गतकल्पने च गौरवमे'ति तिचाराऽसम्भवेऽपि पक्षीभूतायाः प्रत्येकातिशेष्यबुद्धेरेकसम्बन्धातिषयत्वे साहचर्यमाने **सम्बन्धैकत्वानेकत्वयोः** = सम्बन्धात्मातिरिक्तस्यैकत्व- नानात्वयोः **दर्शनेन तत्र** 'गुणवान् घट'इत्यादि-

---

અનુમાન પાણ જાગૃત છે. આથી બન્ને પ્રમાણ ભેગા થવાથી બન્ને પ્રમેયની = સંયોગ અને સમવાયની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. અનેક પ્રમાણની પ્રવૃત્તિથી અનેક પ્રમેય પદાર્થોની સિદ્ધિ થવામાં કોઈ વિરોધ તો છે જ નહિ, પરંતુ આવું તો સમવાયવાદી નૈયાયિકને પાણ અભિમત નથી.માટે સમવાયસાધક અનુમાન અપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે.

❀ સંબંધગત એકત્વ-અનેકત્વમાં લાઘવઅવતાર - નૈયાયિક ❀

પૂર્વપક્ષ :- ન ચ ના.। જ્યાં વિશેષણ અનેક હોવા છતાં સંબંધમાં એકત્વ - અનેકત્વનું દર્શન થતું નથી ત્યાં સંબંધનિષ્ઠ વિષયતામાં ન્યૂનાધિક્યરૂપ લાઘવ - ગૌરવનો સંભવ ન હોવા છતાં પાણ જ્યાં સંબંધમાં એકત્વ - અનેકત્વનું દર્શન થાય છે ત્યાં સંબંધનિષ્ઠ વિષયતામાં લાઘવ-ગૌરવ સંભવી શકે છે.જેમ કે 'ભૂતલ ઘટપટાદિના અભાવવાળું' આ બુદ્ધિમાં ઘટાભાવ,પટાભાવ આદિ અનેક વિશેષણ છે, પરંતુ તેનો અધિકરણસ્વરૂપાત્મક સંબંધ એક છે. આથી તેમાં એકત્વ - અનેકત્વનું દર્શન ન થવાથી તે બુદ્ધિના વિષયરૂપ ઘટાભાવ, પટાભાવ આદિના સંબંધની વિષયતાની બાબતમાં —> તે બુદ્ધિને અતિરિક્ત સંબંધવિષયક માનવા જતાં

तत्र तत्सम्भवात् प्रत्येकविशिष्टबुद्धिपक्षीकरणे लाघवात् समवायसिद्धिः, स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयात्मकत्वेन गौरवात् 'धर्मी'तिन्यायस्याऽप्येकत्वकल्पनालाघवमूलत्वेनाऽत्राऽनवतारादिति वाच्यम्, **द्रव्येऽपि तत्सिद्ध्यापत्तेः** ।

भानुमती

गुणादौतोऽशेषतोषणकबुद्धौ **तत्सम्भवात्** = *'तस्याः प्रतीतेरेवंसम्बन्धतोषणकत्वे लाघवं गौरवं वा पुनः स्वरूपसम्बन्धतोषणकत्वे ?' इति लघु-गुरुतोषणतात्पर्यविचाराऽऽवश्यकात्* **प्रत्येकविशिष्टबुद्धिपक्षीकरणे** = *'गुणवान् घट'इत्यादिगुणादितोऽशेषबुद्धीनां प्रतीतीस्वैक्यरूपेण पक्षतयाऽङ्गीकारे* **अपि** *गुण-गुणादिसम्बन्धत्वात्तोच्छेद-रूपाऽतीतैक्यत्वे एकस्मिन्नेव संसर्गतात्पर्यतोषणताकल्पनेन लाघवात् गुण-गुणादीनां संसर्गतोषणा* **समवायसिद्धिः** = *एकरूप समवायरूप सिद्धिः,* **स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयात्मकत्वेन** = *प्रतीतेरेकगुणोल्लेखस्वरूपत्वेन तस्याः स्वरूपसम्बन्धतोषणकत्वे तु विशेषण-विशेष्यगोरुभयोरेव गुण-गुणादिसंसर्गतात्पर्यधारातोषणताकल्पनया* **गौरवात्,** *ना नामतस्थले सम्बन्धद्वयात्मनः स्वरूपसम्बन्धरूप कल्पनात् विपरीतं लाघवमीति शङ्कनीयम्, यतोऽभातरूप सम्बन्धत्वे बहुगोऽप्यनुगतरूप गुण-गुणात्मकस्वरूपस्य सम्बन्धत्वेनाऽनुगतत्वात् । न च 'धर्मिक-ल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसी'ति न्यायेनैवैव तत्कल्पनायां लाघवमीति शङ्कयम्, उभयत्र सम्बन्धत्वधर्म-कल्पनारूपोभयकल्पनारूपत्वात्, दृश्यैतास्वरूपस्य* **'धर्मी'ति न्यायस्यापि एककल्पनालाघवमूलत्वेन अत्र** *गुणगुणता-त्मकस्वरूपे* **अनवतारात्** = *प्रवृत्त्यसम्भवात्, तदवच्छेदकैककल्पने एव लाघवतात्पर्यति तौल्यापेक्षेन* **वाच्यम्, द्रव्येऽपि** = *अवयवावयवीभावतोर्मुक्तद्रव्यस्थलेऽपि 'घटवद्भूतलमि'त्यादितोऽशेषबुद्धौ* **तत्सिद्ध्यापत्तेः** = *घटप्रतीतेरोकिक-*

અનિરિક્ત સંબંધમાં રહેનાર વિષયના સ્વીકારમાં લાઘવ અને ક્લૃપ્ત સ્વરૂપસંબંધવિષયક માનવા જતાં સ્વરૂપસંબંધમાં રહેનાર વિષયતાના અંગીકારમાં ગૌરવ. <— આવો લાઘવ - ગૌરવ વિચાર શક્ય નથી, કારણ કે ત્યાં અધિકરણસ્વરૂપાત્મક સંબંધમાં રહેનાર વિષયતા પણ એક છે. આથી તે બુદ્ધિને સ્વરૂપસંબંધવિષયક માનવી યોગ્ય છે.પરંતુ 'ગુણવાળો ઘટ' વગેરે બુદ્ધિઓને જો સ્વરૂપસંબંધ વિષયક માનશો તો ગુણ અને ગુણી બન્નેના સ્વરૂપમાં અનેકત્વ છે અને જો સમવાયવિષયક માનો તો સમવાયમાં એકત્વ છે. આથી ઉપરોક્ત બુદ્ધિને સ્વરૂપસંબંધવિષયક માનવા જતાં સંબંધમાં સંસર્ગતાનામક બે વિષયતાની કલ્પના કરવી પડશે અને સમવાયવિષયક માનશો તો સંબંધમાં ફક્ત એક જ સંસર્ગતાનામક વિષયતાની કલ્પના કરવી પડશે. આ રીતે ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિની સંબંધનિષ્ઠ પ્રકારતામાં લાઘવ - ગૌરવનો વિચાર સંભવ છે. આથી પ્રત્યેક વિશિષ્ટબુદ્ધિને પક્ષ બનાવીને પણ આ આ રીતે લાઘવના બળથી સમવાયની સિદ્ધિ કરી શકાય છે, કેમ કે સ્વરૂપ સંબંધને વિનિગમનાવિરહથી સંબંધદ્વયાત્મક માનવો આવશ્યક હોવાથી ગૌરવ છે. અહીં આવી શંકા થાય કે —> ધર્મીની કલ્પના કરતાં ધર્મની કલ્પના લઘુ છે.' આવા ન્યાયની અહીં પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે, કેમ કે ધર્મીની કલ્પનામાં ધર્મી, ધર્મ, તેનો સંબંધ, તેના ઉત્પાદક, નાશક વગેરે અનેકની કલ્પનાનું ગૌરવ આવે અને ધર્મની જ કલ્પના કરવામાં અન્ય કોઈ કલ્પના આવશ્યક બનતી નથી. માટે સમવાયનામક અનિરિક્ત ધર્મીની કલ્પના કરતાં ગુણાદિસ્વરૂપોમાં માત્ર સંબંધત્વ ધર્મની કલ્પના કરવામાં લાઘવ છે.<— તો તે પણ એક ભ્રમણા છે. આનું કારણ એ છે કે 'ધર્મિકલ્પનાતો ધર્મકલ્પના લઘીયસી' આ ન્યાયની પ્રવૃત્તિનું બીજ છે ધર્મના સ્વીકારમાં એકકલ્પનામૂલક લાઘવ અને ધર્મીના સ્વીકારમાં અનેકકલ્પનામૂલક ગૌરવ. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં સમવાય નામના અનિરિક્ત ધર્મીની કલ્પના કરવામાં ઉપરોક્ત ન્યાય બાધક બની શકતો નથી, કારણ કે સમવાયમાં રહેનાર સમવાયત્વ ધર્મ સમવાયસ્વરૂપ જ છે. સમવાય નિત્યસંબંધ હોવાથી તેના ઉત્પાદક, નાશક વગેરેની કલ્પના પણ આવશ્યક રહેતી નથી. જ્યારે પ્રસ્તુતમાં ક્લૃપ્ત ગુણાદિ સ્વરૂપને સંબંધ માનવામાં માત્ર એક કલ્પના નહિ કરવી પડે, પરંતુ અનેક ગુણાદિસ્વરૂપમાં સંસર્ગતાનામક અનેક ધર્મની કલ્પના કરવી પડશે. ઉપરોક્ત ન્યાયથી પ્રસ્તુતમાં ગુણાદિસ્વરૂપમાં સંસર્ગતા ધર્મની કલ્પના કરવામાં ઉપરોક્ત ન્યાયનું હાર્દ જ કચડાઈ જશે. તાત્પર્યાર્થને અભરાઈ ઉપર ચડાવીને માત્ર શબ્દને વળગી રહેવું તે તો બુદ્ધિની જડતા છે. માટે ઉપરોક્ત ન્યાયના બળથી ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિને સ્વરૂપસંબંધવિષયક માનવી અનુચિત છે.

❀ લાઘવકલ્પનામાં બે દ્રવ્યો વચ્ચે સમવાયસ્વીકાર આપત્તિ - જૈન ❀

ઉત્તરપક્ષ :- દ્રવ્યે.। મહાશય ! આ રીતે તો અવયવ-અવયવીભાવથી શૂન્ય એવા બે દ્રવ્યોમાં પણ સંસર્ગરૂપે સમવાયને સ્વીકારવાની આપત્તિ આવશે. આનું કારણ એ છે કે ' ઘટવાળું મકાન' આવી એક પ્રકારની દ્રવ્યવિશિષ્ટ દ્રવ્યવિષયક બુદ્ધિમાં જો વિશેષણ - વિશેષ્યસંબંધવિષયકત્વનો વિચાર કરવામાં આવે તો તેને સંયોગવિષયક માનવામાં અનેક સંબંધવિષયક માનવી પડશે, કેમ કે મકાનમાં અનેક વાર ઘડાને લાવવામાં આવે અને લઈ જવામાં આવે તો મકાન સાથે ઘડાનો સંયોગ બદલી જાય છે, પરંતુ 'ઘડાવાળું મકાન' આવી એકાકારઅવગાહી બુદ્ધિ જ થાય છે.જો આ બુદ્ધિને મકાનની સાથે ઘટસમવાયવિષયક માનવામાં આવે તો ઘટને મકાનમાંથી અનેક વાર બહાર કાઢીને ફરી મકાનમાં લાવવામાં આવે તો પણ ઘટસમવાયમાં પરિવર્તન ન થવાથી 'ઘટવાળું મકાન' આવી દરેક બુદ્ધિમાં એકસંબંધવિષયકત્વ હોવાથી લાઘવ થશે. આ રીતે લાઘવસહકારથી દ્રવ્યનો પોતાના સંયોગી અધિકરણ સાથે પણ

न च संयोगत्वावच्छेदेन सम्बन्धत्वकल्पनात् तत्र सम्बन्धान्तरकल्पने लाघववैपरीत्यं, गुण-गुण्यादिद्वये तु नैवमनुगतं धर्मान्तरमस्ति येन क्लृप्तलाघवात् वैपरीत्यं स्यादिति वाच्यम्, तत्राऽपि वस्तुत्व-सत्त्वाद्यवच्छेदेन सम्बन्धत्वकल्पनात् ।

भानुमती

भूतलानुयोगिकसमवायस्वीकारप्रसङ्गात्, घटपटयोराऽऽश्रयनाशादिना घटसंयोगभेदात्, तरूणाः संयोगातिरिक्तत्वेऽनेकसंयोगेषु समानाकारकप्रतीतिनिरूपितसंसर्गतारूपातिरिक्तसंसर्गताकल्पनागौरवेणैकसमवायातिरिक्तत्वे लाघवात् ।

केचित्तु —> गुणादिस्वरूपतत्संयोगोऽपि स्वत एतावनेक इति तत्रानेकसंसर्गताकल्पनापेक्षया द्रव्यगोरतिरिक्तसमवायसम्बन्धकल्पने एकरूपैव संसर्गतारूपधर्मरूप कल्पनामिति घटवद्भूतलमित्यादिद्रव्यातिरिक्तविशेषबुद्धावपि समवायातिरिक्तत्वं सिद्ध्येत् <— इति तित्तुण्टीकते, **तन्न** चारु, 'घटवद् भूतलमि'ति धियः संयोगातिरिक्तत्वेऽपि संयोगरूप स्वत एतावनेकत्वातिरेकात् । न हि परमते गुणस्वरूपात् गुणिस्वरूपं गुणिस्वरूपाद् वा गुणस्वरूपमपि स्वतो भिन्नमपि तु स्वाश्रयभेदकोपाधेरादेत एव। **किञ्च** गुणस्वरूपाद्गुणिस्वरूपं यथा भिन्नं तथा नैकदा घटे भूतलसंयोगात् भूतले घटसंयोगो भिन्नः, घटवतीभूतलसंयोग-भूतलवतीघटीयसंयोगयोरैक्यादीति **दिक्** ।

न च संयोगस्य नानात्वेऽपि **संयोगत्वावच्छेदेन सम्बन्धत्वकल्पनात्** = क्लृप्तसंयोगत्वावच्छेदेनैकसंसर्गतारूपातिरिक्तस्वीकारात् **तत्र** = 'घटवद्भूतलमि'त्यादौतौशेषकबुद्धौ **सम्बन्धान्तरकल्पने** = अक्लृप्तसमवायाभिधानसम्बन्धातिरिक्तवृत्त्यभ्युपगमे **लाघववैपरीत्यं** = अतिरिक्तसंसर्ग-तदगतसंसर्गतोभयकल्पनागौरवं इति 'घटसंयुक्तं भूतलं पश्यामी'त्यादिप्रत्यक्षासिद्धरूप संयोगस्यैव घट-भूतलादिसंसर्गतौचित्यम्, **गुण-गुण्यादिद्वये** अतिरिक्तविशेषकबुद्धीनां विशेषणादिद्वये **तु नैवं** संयोगत्वादिवत् **अनुगतं** = गुण-गुण्यादिस्वरूपद्वयसाधारणं **धर्मान्तरमस्ति, येन** कारणेन **क्लृप्तलाघवात्** = प्रमाणान्तरासिद्धे संसर्गताधर्मघटकल्पनालाघवात् **वैपरीत्यं** = गुण-गुण्यादिविशेषकबुद्धीनां समवायातिरिक्तत्वे धर्म-धर्मिकल्पनादतिगौरवं **स्यात्,** समवायरूपधर्मिग्राहकप्रमाणादेव तत्र संसर्गतायाः सिद्धेः कल्पनादप्यनावश्यकत्वादीति **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृता जयदेवमिश्रेण वाच्यम्, तत्र** = गुण-गुण्यादिद्वये **अपि** वस्तुत्व-सत्त्वादेरनुगतत्वात् **वस्तुत्व-सत्त्वाद्यवच्छेदेन सम्बन्धत्वकल्पनात्** = गुण-गुण्यादिद्वयानुगतवस्तुत्व-सत्त्वाद्यवच्छेदसंसर्गतारूपातिरिक्तवृत्त्यभ्युपगमसम्भवात् । **एतेन** —> गुण-गुण्यादिद्वय-स्वरूपाणां तिरोभिन्नरूपेण संसर्गतात्वकल्पने गौरवम् <— इति **निरस्तम्,** वस्तुत्वादेः तदवच्छेदकत्वे नानासंसर्गताकल्पनागौरवप्रसक्तेश्च । **एतेन** —> अभावतौशेषकप्रत्यक्षबुद्धौ तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य तस्यैव स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात् गुणादौ च तथानुगतस्याऽप्येकस्याभावात् <— (त.चिं. आलोक.प्र.खं.पृ. ६९१) इति **तत्त्वचिन्तामण्यालोक**कृद्वचनमपि **प्रत्याख्यातम्,** गुणादितौशेषकबुद्धेः समवायविषयकत्वेनाऽभावतौशेषकबुद्धेश्च स्वरूपसम्बन्धविषयकत्वेनोपगमे गौरवाच्च । **अत एव** —> गुण-कर्मादितौशेषकबुद्धीनां तेन तेन विशेषणेनानुगतानां विशेषणसमवायमन्तरेणानुगतस्य नियामकस्याभावात् <—

સમવાય સંબંધ સિદ્ધ થવાની આપત્તિ આવશે.

न च सं । જો નૈયાયિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> સંયોગ અનેક હોવા છતાં તેમાં સંયોગત્વાવચ્છિન્ન એક સંબંધનાનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. સંયોગ સંબંધ કલ્પનીય નથી. તે તો 'भूतलं घटसंयुक्तं' ઈત્યાકારક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આબાલગોપાલ સિદ્ધ જ છે. માત્ર તેમાં સંસર્ગતાની જ કલ્પના કરવાની જરૂર રહે છે. પરંતુ સંબંધાન્તરની = સમવાયની કલ્પના કરવામાં સંબંધ અને સંબંધના બન્નેની કલ્પના આવશ્યક છે. માટે ભૂતલાદિની સાથે ઘટાદિના સમવાય સંબંધને માનવા જતાં ગૌરવ થાય છે. તેથી ત્યાં પ્રત્યક્ષસિદ્ધ સંયોગને જ ઘટ અને ભૂતલનો સંબંધ માનવો લાઘવ સહકારથી યુક્ત છે. આ લાઘવવૈપરીત્યના કારણે ભૂતલાદિમાં ઘટાદિનો સમવાય સંબંધ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. પરંતુ ગુણ - ગુણી વચ્ચે સમવાય સંબંધનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ બાધ નથી. કારણ કે ત્યાં લાઘવવૈપરીત્ય નથી. આશય એ છે કે ગુણ - ગુણીની મધ્યમાં સ્વરૂપસંબંધ માનવા જતાં ગુણ - ગુણીના સ્વરૂપમાં કોઈ અનુગત ધર્મ ન હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન બે રૂપે સંબંધતા માનવી પડશે. જ્યારે ગુણ - ગુણી વચ્ચે સમવાયને સંબંધ માનવામાં એક માત્ર સમવાયની જ કલ્પના કરવી પડશે. સમવાયમાં સંસર્ગતા સિદ્ધ કરવા માટે બીજો કોઈ પ્રયાસ કરવો નહિ પડે, કારણ કે તે ગુણ - ગુણીના સંબંધ રૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. માટે તો તેની સંસર્ગતા ધર્મગ્રાહક પ્રમાણથી સિદ્ધ કહેવાય છે. <— નો તે પણ અર્થહીન છે, કારણ કે ગુણ - ગુણી બન્નેના સ્વરૂપમાં વસ્તુત્વ, સત્ત્વ આદિ ધર્મ અનુગત છે. આથી તે બન્નેના સ્વરૂપમાં વસ્તુત્વાદિથી અવચ્છિન્ન = નિયંત્રિત યા જ્ઞાપિત એક સંસર્ગતાની કલ્પના થઈ શકે છે. માટે ગુણ - ગુણીસ્થલમાં સ્વરૂપસંબંધના સ્વીકારમાં લાઘવ સ્પષ્ટ છે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> ત્યાં સંબંધતા તો કેવલ ગુણ - ગુણીના સ્વરૂપમાં જ છે અને વસ્તુત્વ, સત્ત્વ વગેરે તો અનંત પદાર્થ અને તેઓના સ્વરૂપમાં રહે છે. આથી વસ્તુત્વ આદિ વિવક્ષિત સંસર્ગતા કરતાં અતિરિક્તવૃત્તિ છે, અતિપ્રસક્ત છે. માટે તેને સંસર્ગતાઅવચ્છેદક માની ન શકાય. <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે સંબંધતા વિષયતાસ્વરૂપ છે અને વિષયતા તો અતિપ્રસક્ત ધર્મથી

किञ्च प्रतीतेर्विषयनियमोऽनुभवात् सामग्रीभेदाद्वा न तु लाघवात्, अन्यथा सविषयत्वानुमानात् सम्बन्धाऽविषय-

भानुमती

(त.चिं.आलोक.प्र.खं.पृ. ६५०) इत्यपि **जयदेवमिश्रोक्तिः निरस्ता,** सकलविशेषबुद्धिसंसर्गतावच्छेदकतया तत्तत्प्रमेयत्वादेरस्वीकारसम्भवात् । **न च** विशेषाविषयकबुद्धिहेतुसंसर्गतारूपविषयतायाः गुण-गुणित्वादेस्तरूपेष्वेव सत्त्वे तत्तत्त्वादेः तदवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति **वाच्यम्,** विषयतातावच्छेदकस्य विषयताज्ञापकत्वेन अतिरिक्तवृत्तित्वधर्मस्यापि विषयतावच्छेदकत्वात्, परेषामऽपि 'घटत्वदूतत्वमि'तिज्ञानीयसंयोगनिष्ठसंसर्गतारूपविषयतायाः अतिरिक्तवृत्तिसंयोगत्वावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् । न हि ज्ञाप्यानतिरिक्तवृत्तेरेव ज्ञापकत्वनियमः सम्भवति । **न चैवं** सर्वत्र तथाप्रसङ्ग इति **वाच्यम्,** ज्ञापकत्वादिरूपस्यावच्छेदकत्वस्यातिरिक्तवृत्तित्वधर्मनिष्ठत्वेऽपि नियामकत्वादिरूपस्यावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वधर्मनिष्ठत्वनियमात् सर्वत्र सम्भवेकानतिरिक्तवृत्तिधर्मोऽवच्छेदकत एव सिद्धयतीति विभावनीयं विद्वद्भिः ।

तत्त्वचिन्तामणिकृद्वचनमालम्ब्य आलोककृदादिदोषितं स्वसम्मतं दोषान्तरमाविष्करोति —> **किञ्चेति** । **प्रतीतेः** = ज्ञानत्वावच्छेद्यस्य **विषयभेदः अनुभवात्** = स्वसंवेदनात् **सामग्रीभेदात्** = स्वसामग्रीवैलक्षण्यात् **वा** व्यवस्थाप्यते **न तु लाघवात्** । तथाहि 'घट-घटत्वे', 'पट-पटत्वे', 'दण्ड-दण्डत्वे' इति निर्विकल्पकानामतीन्द्रियत्वेन तद्विषयभेदः नानुभवात् किन्तु तत्सामग्रीभेदात् व्यवस्थाप्यते । समानसामग्रीजन्यत्वेऽपि विभिन्नविषयकप्रतीतीनां विषयभेदोऽनुभवात् व्यवस्थाप्यते यथैकत्रावस्थितयोः घटयोः क्रमेण दर्शने तदुत्तरं 'एकं घटं दृष्ट्वाऽपरं घटं पश्यामी'त्यनुभवात् पूर्वोत्पन्नप्रत्यक्षापेक्षयोत्तरसाक्षात्कारे विषयभेदः सिद्ध्यति । न हि तत्र सामग्रीभेदो वर्तते । **न च** पूर्वतनघटापेक्षयोत्तरज्ञानीयघटस्य भेदात्, विषयस्यापि प्रत्यक्षसामग्रीप्रविष्टत्वादत्रापि सामग्रीभेदादेव धीतोषयभेद इति **शङ्कनीयम्,** परस्पराश्रयापातात् । किञ्च प्रकृते सामग्रीभेदः सामग्रीवैलक्षण्यरूपो बोध्यः । न हि घटत्वदण्डोत्तरप्रत्यक्षदण्डसामग्र्योः वैलक्षण्यं सम्भवति, तदन्तर्गतानामर्थेन्द्रियसन्निकर्षालोकादीनामुभयत्रैकरूपेण कारणत्वात्, सामग्र्यघटकतावच्छेदकवैलक्षण्यस्यैव सामग्रीवैलक्षण्यसम्पादकत्वात्, अन्यथा नानानीलमात्रघटसामग्रीणामपि विलक्षणत्वापातात् । **न च** विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति तत्तदुक्तिवेत्वेन कारणत्वात् घटत्वदण्डोत्तरप्रत्यक्षदण्डसामग्र्योर्वैलक्षण्यमा**शङ्कनीयम्,** विषयस्य तत्तदुक्तिवेत्वेन कारणतायाः अस्माभिः **जयलतायां** (दि.खण्ड.) तमोवादे दूषितत्वादिति दिक् ।

विपक्षबाधमाह —> **अन्यथा** = स्वसंवेदन - सामग्रीवैलक्षण्याभ्यां विनैव लाघवमात्रसहकारेण प्रतीतिविषयनियमाभ्युपगमे, विशेषण-विशेष्यमात्रविषयत्वे लाघवेन विशेषबुद्धित्वहेतुकात् **सविषयत्वानुमानात् सम्ब-**

પણ અવચ્છિન્ન હોય છે. જેમ કે ઘટ અને ભૂતલનો સંયોગ એક હોવા છતાં 'ઘટવાળું ભૂતલ' એવા જ્ઞાનની સંયોગનિષ્ઠ સંસર્ગતાનામક વિષયતા સંયોગત્વનામક ધર્મથી અવચ્છિન્ન બને છે, કે જે વસ્તુતઃ ચૈત્રદંડસંયોગ વગેરેમાં પણ રહેવાથી પ્રસ્તુત જ્ઞાનીયસંસર્ગતાથી અનિરૂપસકન = અનિરિક્તવૃત્તિ ધર્મ છે. પ્રસ્તુતમાં અવચ્છેદકના નિયામકના અર્થમાં નથી, પરંતુ જ્ઞાપકના અર્થમાં છે. અનિરિક્તવૃત્તિ ધર્મ પણ જ્ઞાપક તો બની શકે છે.

વિષયભેદની સિદ્ધિમાં લાઘવ અપ્રયોજક - અનેકાંતવાદી

કિંચ.। વળી, મહત્ત્વની જ્ઞાતવ્ય બાબત તો એ છે કે પ્રતીતિની વિષયતાનો ભેદ યા તો અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે યા તો સામગ્રીવૈલક્ષણ્યથી સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે 'ઘટ-ઘટત્વે', 'પટપટત્વે' આવા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનોમાં વિષયભેદની સિદ્ધિ તે નિર્વિકલ્પજ્ઞાનની સામગ્રીના ભેદથી થાય છે, અનુભવભેદથી નહિ, કારણ કે દરેક નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોય છે. અનુભવભેદથી પ્રતીતિનો ભેદ તે પ્રતીતિઓમાં સિદ્ધ થાય છે કે જે સમાન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ વિભિન્ન વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે એક દેશમાં અવસ્થિત બે ઘટનું ક્રમશઃ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યાં 'એક ઘટને જોઈને બીજા ઘટને દેખું છું' આવો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવથી પૂર્વોત્પન્ન ઘટપ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ ઉત્તરકાલીન ઘટપ્રત્યક્ષમાં વિષયભેદની સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે ત્યાં સામગ્રીભેદ = સામગ્રીવૈલક્ષણ્ય નથી. બન્ને ઘટના પ્રત્યક્ષની સામગ્રીમાં જે કારણો અંતર્ગત છે તે બધા સમાનરૂપે જ કારણ છે. આથી ત્યાં સામગ્રીગત વૈલક્ષણ્ય અસિદ્ધ છે. સામગ્રીવૈલક્ષણ્ય સામગ્રીઘટકતાઅવચ્છેદકવૈલક્ષણ્યથી થાય છે. આથી જેમ વિભિન્ન ઘટની દરેક સામગ્રીમાં દંડત્વ, ચક્રત્વ આદિ રૂપે દંડ, ચક્ર વગેરેનો પ્રવેશ કરવા છતાં અલગ અલગ ઘટની સામગ્રીમાં વૈલક્ષણ્ય માનવામાં નથી આવતું, તે જ રીતે પ્રસ્તુતમાં ઘટદ્રવ્યના ક્રમિક બે પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુસન્નિકર્ષ, આલોક, ઘટ આદિ સર્વ કારણોનો સમૂહ બન્ને ઠેકાણે સમાનરૂપે જ કારણ હોવાથી ન બન્ને ઘટના ક્રમિક પ્રત્યક્ષની સામગ્રીમાં વૈલક્ષણ્ય માની શકાય તેમ નથી. આથી જે પ્રતીતિના વિષયમાં ભેદનો સાધક અનુભવ યા સામગ્રીવૈલક્ષણ્ય ન હોય ત્યાં કેવલ લાઘવસહકારથી વિષયભેદથી સિદ્ધિ થઈ ન શકે.

વિશિષ્ટબુદ્ધિમાં સંબંધઅવિષયકત્વની આપત્તિ

અન્યથા.। જો લાઘવથી જ ગુણક્રિયાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિને વિશેષણ અને વિશેષ્યથી અતિરિક્ત સંબંધ વિષયક માનવામાં

त्वमेव स्यात् ।

अथ विशेषणसम्बन्धनिमित्तिका इति साध्यम्, हेतौ च सत्यत्वं विशेषणं, तेन विशिष्टभ्रमे न व्यभिचारः ।

भानुमती

न्द्याऽविषयत्वमेव स्यादिति विपरीतमेव लाघवमापादितम् । अत्रमणाभ्रमाणां तिशेष्यबुद्धित्वाऽतिशेषेऽपि वर्त्ताच्चेत् तिशेष्यबुद्धेः तिशेषण-तिशेष्यातिरिक्तसम्बन्धातिषार्षणी यथा 'घटवद्भूतलमि'तिधीः, वर्त्ताचेच्चाति'रिक्तसम्बन्धाऽतिषार्षणी यथा 'घटाभाववद्भूतलमि'तिप्रतीतिः, तथा गुणादौतिशेष्यातिषयकबुद्धेः सम्बन्धाऽजन्यगुणाऽऽदिरूपे स्यात् । न हि तिशेष्यबुद्धित्वमातिरिक्तसम्बन्धातिषयकत्वव्याप्यं संसर्गातिषयकत्वव्याप्यं वा, अप्रयोजकत्वात्प्रत्युत गुणादितिशेष्यबुद्धेस्सम्बन्धाऽतिषयत्वे तिशेष्यबुद्धित्वरूप सम्बन्धातिषयकत्वव्याप्यत्वाऽकल्पनेन लाघवमित्यर्थान्तरस्तापातिरिति स्वशस्त्रं स्वतधायेति व्यापापात इति तिभावनीयम् ।

उपदर्शितदोषातिरोकरणार्थं कल्पान्तरमाह – **अथेति** । **तिशेषणसम्बन्धनिमित्तिका** इति **साध्यं** = साध्यातिर्देशः । तिशेषण-तिशेष्यसम्बन्धाजन्यत्वं साऽऽत्मत्वर्थः । **न च** 'तांहेमान् हदः' इत्यादेर्भ्रमात्मकातिशेष्यबुद्धीनां तिशेषणसंसर्गातिरहदशायामुपलम्भमात्रत्वेन हेतौ व्यभिचार इति **शङ्कनीयम्**, यतो **हेतौ च सत्यत्वं विशेषणं** स्वीक्रियते । **न च** भ्रमरूपापे स्वरूपतः सत्यत्वेन व्यभिचारतादवस्थ्यमिति, **एतेन** —> तिषयतः सत्यत्वोक्तेरपि <— **प्रत्याख्याता,** प्रदर्शितभ्रमातिषयीभूतानां तांहे-हदादीनां पार्थक्येन सत्यत्वादिति **शङ्कनीयम्,** सत्यत्वस्य सर्वांशे भ्रमाभेज्ञरूपत्वोपगमात् । **तेन** = हेतूपदर्शकतया सर्वांशे भ्रमाभेज्ञत्वातिशेषणोपगमेन 'तांहेमान् हद' इतिवि**शिष्टभ्रमे न व्यभिचारः,** तस्यानलांशे भ्रमरूपत्वेन हेतूशून्यत्वात् ।

अत्र सर्वांशे भ्रमाभेज्ञत्वं प्रकारतातिशेष्यातिशेष्यताशून्यत्वरूपमवगन्तव्यम् । प्रकारतात्वं तिशेष्यत्व स्वातिरिक्तपदकत्व-स्वातिशेष्यनिरूपितातिरिक्तपेतातिधिकरणतासंसर्गातिच्छेज्ञप्रतियोगितावच्छेदकस्वाभाववत्तांहेरूपे वर्त्तातित्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् । आधेयतायां स्वतौशेष्यत्व "स्वसामानाधिकरण्य - "स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छेज्ञत्व - "स्वावच्छेदकधर्मावच्छेज्ञत्व - "स्वावच्छेदकधर्मावच्छेज्ञत्वसम्बन्धावच्छेज्ञस्वर्त्तातित्वात्मकसम्बन्धचतुष्टयेन स्वीकर्त्तव्यमिति **बदरीनाथशुक्लः** । **न च** तिशेषणसम्बन्धाजन्यरूप 'रूपवान् घट' इत्याद्यनुभित्यादेः

આવે તો જે અનુમાનથી આવું સિદ્ધ કરવાની નૈયાયિક આશા રાખે છે તે જ અનુમાનથી લાઘવસહકારના બળથી, ઉપરોક્ત બુદ્ધિમાં સંબંધાઽવિષયકત્વની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે. આશય એ છે કે કોઈક વિશિષ્ટબુદ્ધિ વિશેષણ-વિશેષ્યથી અતિરિક્ત સંબંધ વિષયક હોય છે. જેમ કે 'ઘટવાળું મકાન' આવી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ. કોઈકે વિશિષ્ટવિષયકબુદ્ધિ વિશેષણ - વિશેષ્યથી અતિરિક્ત સંબંધવિષયક નથી પણ હોતી. જેમ કે 'ઘટાભાવવાળું મકાન' આવી બુદ્ધિ. તે જ રીતે ગુણક્રિયાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ સંબંધઅવિષયક હોવા છતાં પણ વિશિષ્ટ બુદ્ધિ હોઈ શકે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે વિશિષ્ટબુદ્ધિત્વ હેતુમાં વિશેષણ - વિશેષ્યસંબંધવિષયકત્વની વ્યાપ્તિનો ગ્રાહક કોઈ અનુકૂળ તર્ક ન હોવાથી વ્યાપ્તિ અસિદ્ધ છે. વિશિષ્ટબુદ્ધિત્વને વિશેષણવિશેષ્યસંબંધવિષયકત્વનું વ્યભિચારી માનવામાં લાઘવ છે, કારણ કે ગુણ - ક્રિયાદિવિશિષ્ટવિષયકબુદ્ધિ સંબંધઅવિષયક હોવા છતાં વિશિષ્ટબુદ્ધિ બની શકે છે. માટે ગુણ - ક્રિયાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિમાં વિશેષણ - વિશેષ્યસંબંધવિષયકત્વનો સાધક પ્રયત્ન ઉપરોક્ત બુદ્ધિમાં સંબંધઅવિષયકત્વની સિદ્ધિમાં ફલિત થાય છે - આવું માનવું આવશ્યક બનશે. આ નૈયાયિકને સહન થઈ શકે તેમ કયાં છે ?

❀ संबंधजन्यत्वनो साध्यतामां प्रवेश - नैयायिक ❀

નૈયાયિક :- અથ.। ભાઈ સાહેબ ! સાધ્યસ્વરૂપે અમને વિશેષણસંબંધવિષયકત્વ સંમત નથી, પણ વિશેષણસંબંધનિમિત્તકત્વ અભિમત છે. અર્થાત્ અનુમાનનો આકાર એવો છે કે - ગુણક્રિયાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિ વિશેષણવિશેષ્યસંબંધજન્ય છે. કારણ કે તે વિશિષ્ટબુદ્ધિ છે. જે જે વિશિષ્ટબુદ્ધિ હોય છે, તે તે વિશેષણ - વિશેષ્યસંબંધજન્ય હોય છે. જેમ કે 'દંડવાળો પુરુષ' આવી વિશિષ્ટબુદ્ધિ દંડ અને પુરુષના સંયોગ સંબંધથી જન્ય હોય છે. જો વિશિષ્ટબુદ્ધિને વિશેષણસંબંધજન્ય માનવામાં ન આવે તો દંડ અને પુરુષ વચ્ચે સંયોગ સંબંધ ન હોય અર્થાત્ દંડ પુરુષસંયુક્ત ન હોય ત્યારે પણ ' દંડવાળો પુરુષ' આવી વિશિષ્ટબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે. આ કાર્યકારણભાવના બલથી અર્થાત્ વિશિષ્ટબુદ્ધિમાં વિશેષણ - વિશેષ્યસંબંધજન્યત્વના નિયમથી ઉપરોક્ત અનુમાનથી સિદ્ધ થશે કે ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ પણ દ્રવ્યની સાથે ગુણ, ક્રિયા વગેરેના સંબંધથી જન્ય છે. જે સંબંધ ઉપરોક્ત ગુણાદિ-વિશિષ્ટ પ્રતીતિના જનકસ્વરૂપે સિદ્ધ થશે તે સંબંધ સમવાયથી ભિન્ન સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. માટે આ અનુમાનથી સમવાયની સિદ્ધિ અનિવાર્ય છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે —> ઉપરોક્ત અનુમાનથી સમવાય સંબંધની સિદ્ધિ નહિ થાય, કારણ કે 'અગ્નિવાળું સરોવર' ઈત્યાદિ ભ્રમમાં વિશિષ્ટબુદ્ધિત્વ હેતુ વ્યભિચારી છે. ઉપરોક્ત ભ્રમાત્મક વિશિષ્ટબુદ્ધિ સરોવર અને અગ્નિના સંયોગ સંબંધની મેરહ જરીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ હેતુ વિના સાધ્ય રહી જવાથી વ્યભિચાર દોષ આવશે. <— તો આના સમાધાનમાં હેતુમાં સત્યત્વ વિશેષણ લગાડવું આવશ્યક છે. અર્થાત્ વિશિષ્ટવિષયક સત્યબુદ્ધિત્વને હેતુ બનાવવાથી ઉપરોક્ત વ્યભિચાર દોષને અવકાશ રહેતો નથી. સત્યત્વનો અર્થ છે પ્રમાત્વ. પ્રમાત્વ = સર્વાંશે ભ્રમભિન્નત્વ. સરોવરમાં અગ્નિનું ભાન અગ્નિઅંશમાં ભ્રમાત્મક હોવાથી ઉપરોક્ત બુદ્ધિ સર્વાંશમાં ભ્રમભિન્ન નથી. હેતુ ન રહેવાથી તે ભ્રમાત્મક વિશિષ્ટબુદ્ધિમાં સાધ્ય ન રહે તો પણ વ્યભિચાર દોષને અવકાશ રહેતો નથી..

बुद्धिपदञ्च प्रत्यक्षपरं, तेन नांशतो बाध-व्यभिचाराविति समवायसिद्धिरिति चेत् ? न, गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणसम्बन्धत्वेन न हेतुत्वं, सम्बन्धत्वस्य विषयत्वादिगर्भतया जनकतानवच्छेदकत्वादिति मिश्रैणैवोक्तत्वात् । न

प्रातिभा

पक्षान्तर्गतत्वेऽंशतो बाधः, पक्षबहिर्भूते च हेतोर्व्यभिचारेतीति **वाच्यम्,** *ततः प्रकृते पक्ष-हेत्वोः* **बुद्धिपदं च** = *हि* **प्रत्यक्षपरं** = *साक्षात्कारबोधजननोच्चरितम् ।* **तेन** = *बुद्धिपदरूप साक्षात्कारे लक्षणाङ्गीकारेण* **न अंशतः** = *पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन 'रूपवान् सः' इत्यादिस्मृत्यादौ* **बाध-व्यभिचारौ,** *तस्य पक्षबहिर्भूतत्वेन साध्याभाववत्पक्षकत्वलक्षणबाधप्रसक्तेः हेतुश्चूक्तत्वेन च साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणव्यभिचारवैकल्यः । पक्ष-हेत्वोरिव दृष्टान्तेऽपि प्रत्यक्षपरमेव बुद्धिपदम् । तेन न दृष्टान्तरूप साध्यवैकल्यप्रसङ्गः । विशेषणसम्बन्धश्च कारणत्वेनैक एव सिध्यति, लाघवात् ।* **न चैतन्मते** *नैकः समवायः सिध्यति किन्तु गुणादिविशेषबुद्धेरेकः समवायः, क्रियादिविशेषबुद्धेरपरः, जातिविशेषबुद्धेश्चान्य इति समवायाभेदधानधर्मीक्येतत्प्रसङ्गः, तदपेक्षया तत्र वरं वस्तुतोऽनेक एव विशेषणादिस्वरूपेषु संसर्गतासंकल्पनामीति विपरीतमेव लाघवमीति* **वाच्यम्,** *अनुगतकार्यस्यानुगतहेतुनियम्यत्वादेक एव समवायः कल्प्यते, न तु स्वरूपसम्बन्धः, तेषामननुगतत्वादननुगतत्वाच्च । न चोभयमप्यप्रयोजकम्, विशेषण-साक्षात्काररूप* **सम्बन्धाऽविशेषेऽपि** *तदजन्यत्वे तावताऽनवस्थादोषे विशेषबुद्धेरप्रसङ्गादिति कार्यकारणभावलाघवादेव गुणादौ विशेषप्रत्यक्षत्वहेतुत्वेन लाघवादेक एव सम्बन्धः सिध्यति । स एव च समवाय इति* **समवायसिद्धिः** *इति प्राचो नैयायिकाः तदाहुः ।*

प्रकरणकृत्तान्निराकरोति **—> नैति** । **गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षे** = *गुण-जात्यादिविशेषणतेषप्रकारमात्मकसा-क्षात्कारसामान्यं प्रति* **विशेषणसम्बन्धत्वेन न हेतुत्वं** *सम्भवति,* **सम्बन्धत्वस्य विषयत्वादिगर्भतया जनककतानवच्छेदकत्वादिति मिश्रेण** = **जयदेवमिश्रेण एव तत्त्वचिन्तामणिसमवायवादस्यालोकटीकायां उक्त-त्वात्** । *तदुक्तं* **आलोके —>** *न च विशेषणसम्बन्धत्वेनैवानुगमः, सम्बन्धत्वस्य विषयत्वादिगर्भरूप जनक-तानवच्छेदकत्वेन <— (त.चिं.प्र.सम. आलोक. पृ.६५०) इति । अयं जयदेवमिश्राशयः सम्बन्धत्वं हि विशेषण-विशेष्याभेदान्वये सति विशेषबुद्धिजननयोग्यत्वम् । विशेषबुद्धिजननयोग्यत्वं हि विशेषबुद्धेस्वरूपयोग्यत्वं विशेषबुद्धीनिरूपितकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वमिति यावत् । इदञ्च सम्बन्धे तादृशे सिध्यति यदा सम्बन्धोऽवय-रूपेण विशेषविशेषणकधीजनकता सिद्धा स्यात् । न चैतं सम्भवति । तथाहि विशेषबुद्धि-सम्बन्धयोः सामान्यरूपेण कार्य-कारणभावः स्वीक्रियेत विशेषरूपेण वा ? इति विकल्पद्वयमनयी समवतेतीर्यते । नाद्यः समीचीनः, विशेषबुद्धेरन्तावच्छेदं प्रति सम्बन्धत्वेन हेतुत्वे विशेषबुद्ध्यनुत्पादापत्तेः, सम्बन्धत्वस्य संसर्गतारूपविशेषता-*

बु.। પક્ષબોધક વાક્યમાં બુદ્ધિપદના સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષપદનો નિવેશ કરવો પડશે. બાકી સ્મૃતિ, અનુમિતિ વગેરે સ્વરૂપ ગુણાદિ વિશિષ્ટબુદ્ધિ પણ પક્ષાન્તર્ગત થશે. પરંતુ તેઓનો પક્ષમાં સમાવેશ કરવામાં આવે તો તેઓમાં વિશેષણ - વિશેષ્યસંબંધજન્યત્વ ન હોવાથી બાધ આવશે. વળી, વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધજન્યત્વ સ્મૃતિ, અનુમિતિ વગેરે સત્ય બુદ્ધિમાં ન હોવાથી તેમાં વિશિષ્ટવિષયકસત્યબુદ્ધિત્વ હેતુ વ્યભિચારી બનશે. માટે તે વ્યભિચાર દોષના નિરાકરણ માટે પણ હેતુમાં બુદ્ધિપદની પ્રત્યક્ષમાં લક્ષણાને માન્ય કરવી જ પડશે. તેથી સ્મૃતિ, અનુમિતિ વગેરે પરોક્ષ બુદ્ધિનો હેતુઅધિકરણમાંથી બર્હિભાવ થઈ જશે. આથી પ્રસ્તુત અનુમાનનો પરિષ્કૃત આકાર એવો થશે કે —> ગુણ-ક્રિયાદિવિશિષ્ટવિષયક પ્રત્યક્ષ (=પક્ષ) વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધજન્ય (=સાધ્ય) છે, કારણ કે તે વિશિષ્ટવિષયક સત્યસાક્ષાત્કાર છે. જે જે વિશિષ્ટવિષયક સત્યસાક્ષાત્કાર હોય છે તે તે વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધજન્ય હોય છે, જેમ કે 'દંડવાળો પુરુષ' આવું પ્રમાત્મક પ્રત્યક્ષ. આ અનુમાનથી ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક સત્ય સાક્ષાત્કારના જનકરૂપે સંબંધવિધયા જે સિદ્ધ થશે તે જ સમવાય સંબંધ. માટે સમવાયની સિદ્ધિ અનિવાર્ય છે.

❀ साध्यमां संबंधजन्यत्व परिष्कार असंगत - स्याद्वादी ❀

स्याद्वादी :- न, गुणा. इति । ના, આ રીતે સમવાય સંબંધની ગુણાદિવિશિષ્ટપ્રત્યક્ષના જનકસ્વરૂપે સિદ્ધિ કરવી ઉચિત નથી, કારણ કે ગુણાદિવિશિષ્ટ વિષયક પ્રત્યક્ષમાં વિશેષણસંબંધને વિશેષ્યસંબંધત્વરૂપે કારણ માની નહિ શકાય. આનું કારણ એ છે કે સંબંધત્વ એ વિષયત્વાદિ અનેક પદાર્થથી ઘટિત હોવાના લીધે જનકતાઅવચ્છેદક બની શકે નહિ - આ વાત જયદેવમિશ્ર નામના નવ્યનૈયાયિકે તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રન્થની આલોક ટીકામાં જણાવેલ છે. (જુઓ ત.ચિં.પ્રત્યક્ષખંડ સમવાયવાદની આલોક ટીકા પૃ. ૬૫૦.)

જયદેવમિશ્રનું તાત્પર્ય એ છે કે સંબંધત્વ વિશેષણ - વિશેષ્ય બન્નેથી ભિન્ન હોતે છતે વિશિષ્ટબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતાસ્વરૂપ છે. અર્થાત્ સંબંધત્વ વિશિષ્ટબુદ્ધિજનનયોગ્યત્વસ્વરૂપ છે. વિશિષ્ટબુદ્ધિજનનયોગ્યતાનો અર્થ વિશિષ્ટબુદ્ધિસ્વરૂપયોગ્યત્વ જ થઈ શકે છે. અને વિશિષ્ટબુદ્ધિસ્વરૂપયોગ્યતાનો અર્થ છે વિશિષ્ટબુદ્ધિનિરૂપિતકારણતાઅવચ્છેદકધર્મવત્ત્વ. આની ઉપપત્તિ સંબંધમાં

चात एव गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षे गुणादिसमवायत्वेन हेतुत्वम्, न च समवायत्वमपि नित्यसम्बन्धत्वरूपमित्युक्तदोषाऽनिस्तार इति वाच्यम्, समवायस्याऽखण्डतया तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वात्, तद्व्यक्तित्वञ्च तादात्म्येन सा व्यक्तिरेव स्वस्यापि

भातृमती

रूपत्वे तिरोशेषद्बुद्धिलक्षणकार्योदयपूर्वं संसर्गतातिरोशेषरूप कारणरूप तातित्वापेक्षणात्, अन्यथा कारणत्वाऽयोगात्। न च तिरोशेषद्बुद्धिपूर्वं तद्तातित्वसम्भवः, तिषयतायाः ज्ञानसमानकालीनत्वात्। नापि द्वितीयः चारुः, संयोगादिनिष्ठसंसर्गताकातिरोशेषद्बुद्धित्वावच्छेन्नं प्रति सम्बन्धातिधया संयोगत्वेन कारणत्वस्यैव कल्पनात्वात्। न च समवायनिष्ठसंसर्गताकातिरोशेषद्बुद्धित्वावच्छेन्ने संसर्गातिधया समवायत्वेन कारणता सम्भवति, समवायस्यैवाऽसिद्धत्वादिति। **नृसिंहशास्त्रिमते** तु —> तद्बुद्धिनिरूपितप्रकारत्व-तिशेष्यत्वसामान्याभाव-तद्बुद्धिनिरूपितातिषयतावत्त्वे सति तद्बुद्धिनिरूपितप्रकारत्व-तिशेष्यत्वावच्यतरत्वावच्छेन्नत्वं संसर्गत्वम् <— (मुक्ता. प्रभा - पृ. १३२) इति। 'सम्बन्धत्वं तिरोशेषप्रतीतितिरोधायकत्वम्, तच्च प्रकारत्व-तिशेष्यत्वाऽवच्छेदकातिषयताश्रयत्वमिति (मु.मं.पृ. १३०) **मञ्जूषाकारः पट्टाभिरामः**। सम्बन्धत्वं प्रतियोग्यनुयोगिप्रतीत्यधीनप्रतीतितिषयत्वमित्यन्ये।

नैयायिकशङ्कामुपन्यस्यति **न चेति**। अस्य मूलग्रन्थे द्वितीयवाक्यपदेन साकाङ्क्षत्वम्। **अत एव** = सम्बन्धत्वस्य तिषयत्वादिगर्भतया कारणतावच्छेदकत्वादेव, **गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षे** = गुण-जात्यादितिशेषतिषयकसाक्षात्कारसामान्यं प्रति तिशेषणसंसर्गस्य **गुणादिसमवायत्वेन हेतुत्वं** भवत्। **न च** गुणादितिशेषप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकघटकीभूतं **समवायत्वमपि नित्यसम्बन्धत्वरूपं** = प्रागभावाऽप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाऽप्रतियोगित्वे सति सम्बन्धत्वस्वरूपं **इति** हेतोः **उक्तदोषाऽनिस्तारः** = तत्पक्षौ सम्बन्धत्वप्रतीशेन मिश्रमतानुसारेण तेन रूपेण कारणत्वासम्भवदोषरूप, तिशेषणतिशेष्यभावे तिरोनेगमनातिरेहरूप गौरवरूप चापरिहार्यता **इति वाच्यम्,** नैयायिकमते **समवायस्य अखण्डतया** = एकतया **तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वात्** = गुणादितिशेष्यातिषयकप्रत्यक्षजनकत्वाभ्युपगमात् न तु नित्यसम्बन्धत्वेन। एतेन गौरवं निरस्तम्, यतो यत्र हि कारणतावच्छेदकातावच्छेन्नस्य नानात्वं तत्रैव तद्व्यावृत्तित्वरूप नानारूपतापत्त्या तद्व्यावृत्तित्वेन कारणतायां गौरवातकाशः यत्र तु कारणतावच्छेदकातावच्छेन्नस्यैकत्वं तत्र तु नैवं तद्व्यावृत्तित्वेन हेतुत्वे गौरवसम्भवः। **न च** तथापि तद्व्यावृत्तित्वस्य तदतासाधारणधर्मरूपतया प्रकृते तस्य समवायत्वातिरिक्तस्याऽसम्भवात् समवायत्वस्य च नित्यसम्बन्धत्वरूपतया तदेव दोषचक्रं पुनरावर्तत इति **शङ्कनीयम्,** तद्व्यावृत्तित्वस्य तदतासाधारणधर्मरूपत्वे शब्दं प्रत्याकाशस्य तद्व्यावृत्तित्वेन कारणत्वमते तिरोनेगमनातिरेहेण तत्परिमाण-तत्पृथक्त्व-तत्संयोग-तत्संख्यादिनानातिशेषाकाशीयासाधारणगुणेषु शब्दकारणतावच्छेदकतापत्तेरप्रातिकार्यत्वात्। न चैतम्। अतः **तद्व्यक्तित्वं च** = हि **तादात्म्येन सा व्यक्तिरेव** इति स्वीकर्तव्यम्। प्रकृते च गुणादितिशेषप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकतयाऽभिमतं तद्व्यावृत्तित्वं समवायस्वरूपमेवेति न गौरव-तिरोनेगमनातिरेहादिसम्भवः। **न चैवं** समवायस्यैव संसर्गातिधया कारणत्वं कारणतावच्छेदकत्वञ्च प्राप्तामीति तिरोधः, कारणप्रकारकज्ञानप्र-

ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે સંબંધમાં કોઈ અન્યરૂપે વિશિષ્ટબુદ્ધિકારણતા સિદ્ધ હોય. પરંતુ આ કારણતા સામાન્યરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, કારણ કે આ કારણતા = કાર્યકારણભાવ સંયોગાદિનિષ્ઠસંસર્ગતાકબુદ્ધિત્વ - સંયોગત્વ આદિ વિશેષરૂપે જ સિદ્ધ છે. આથી સમવાયમાં ઉક્ત સંબંધત્વ માની શકાય નહિ, કેમ કે સમવાયમાં વિવાદ હોવાથી સમવાયનિષ્ઠસંસર્ગતાકબુદ્ધિત્વરૂપે કાર્યતા અને સમવાયત્વરૂપે કારણતા અસિદ્ધ છે. જો બધા સંસર્ગમાં વિશિષ્ટબુદ્ધિત્વઅવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત સંબંધત્વઅવચ્છિન્ન કારણતા માનવામાં આવે તો તે પણ અસંભવિત છે. આનું કારણ એ છે કે સંબંધત્વનું સંસર્ગતાનામક વિષયતારૂપે નિર્વચન કરવામાં વિશિષ્ટબુદ્ધિની પૂર્વે સંસર્ગતાવિશિષ્ટની વિદ્યમાનતા આવશ્યક બનશે, કારણ કે કાર્યોત્પત્તિની પૂર્વે કારણતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ કારણની હાજરી અપેક્ષિત હોય છે અને સંસર્ગતાનામક વિષયતા વિશિષ્ટબુદ્ધિની પૂર્વે ન હોઈ શકે, કેમ કે વિષયતા જ્ઞાનસમાનકાલીન હોય છે. માટે સંબંધત્વ વિશિષ્ટબુદ્ધિનું જનકતાઅવચ્છેદક ન બની શકે એવું નિશ્ચિત થાય છે.

❀ तद्व्यक्तित्वरूपे समवायकारणतानुं समर्थन - नैयायिक ❀

પૂર્વપક્ષ :- ન ચા. । સંબંધત્વ જનકતાઅવચ્છેદક નથી બની શકતો. માટે જ ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે વિશેષણસંબંધને ગુણાદિસમવાયત્વરૂપે કારણતાઅવચ્છેદક માની શકાશે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> સમવાયત્વ નિત્યસંબંધત્વસ્વરૂપ છે. તેથી તેને ગુણાદિવિશિષ્ટસાક્ષાત્કારના કારણતાઅવચ્છેદક તરીકે માનવામાં ઉપરોક્ત દોષનો નિસ્તાર નહિ થઈ શકે. આનું કારણ એ છે કે નિત્યસંબંધત્વનો અર્થ છે નિત્યત્વવિશિષ્ટસંબંધત્વ અને નિત્યત્વનો અર્થ છે પ્રાગભાવઅપ્રતિયોગિત્વ કોને છતે ધ્વંસઅ-

स्वस्मिन् प्रकारत्वं चाविरुद्धमिति वाच्यम्, गुणादिसमवायत्वापेक्षया गुणत्वादिनैव हेतुत्वौचित्यात् । न चाभावादिविशिष्टबुद्धिव्यावृत्तानुभवसिद्धवैलक्षण्यविशेषवद्बुद्धित्वाच्छिन्नं प्रति समवायं विना नान्यन्नियामकं, गुणत्वादिना

भातृमती

कारणतावच्छेदकाभेदस्य कारणतावच्छेदकत्वादित्यारेकणीयम्, यतः **स्वस्यापि स्वस्मिन् प्रकारत्वं च** = हि **अविरुद्धम्,** 'दण्डस्तत्स्वरूपाभे'ति ज्ञाने दण्डज्ञानीयैरेवतत्स्वरूपे दण्डस्य प्रकारत्वम् । तद्वदेव 'समवायस्तत्स्वरूपं गुणादौतीशेषप्रत्यक्षकारणमे'तज्ज्ञानेऽपि कारणीभूतसमवायज्ञानीयैरेवतत्स्वरूपे समवायस्यापि प्रकारत्वमविरुद्धम् । अत एव समवायस्य कारणतावच्छेदकत्वमपि तिरस्कृतम् । न चैवं दण्डादेरपि कारणतावच्छेदकत्वापत्तीरिति साम्प्रतम्, दण्डादेः ज्ञानात्वेन तथात्वे गौरवात् समवायस्यैकत्वेन तत्त्वे गौरवाभावकक्षादीति समवायसिद्धेः गुणादौतीशेषप्रत्यक्षस्य कारणतया कारणतावच्छेदकतया वेति फक्किकार्थः ।

तदेतदुक्तम्, गुणादौतीशेषाविशेषवैकबुद्धिं प्रति गुणादिसमवायस्य कारणत्वाऽसम्भवात् । तथाहि गुणादिप्रतियोगिकसम्बन्धावच्छेदेन मिश्रोक्तरीत्या तस्याऽघटमानत्वात् । तदुक्तावच्छेदत्वेन तदुपगमे गुणशून्ये गुणादावपि जातेसमवायस्य तदुक्तावच्छेदत्वेन सत्त्वात् गुणादौतीशेषज्ञानाहेप्रत्यक्षापत्तेः । न च समवायसत्त्वेऽपि तत्र गुणादौतीशेषाभा तदभावतीरिति वक्तव्यम्, प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वे तत्सम्बन्धावच्छेदाभावस्योगादीति वक्ष्यते (पृ.२३१) ग्रन्थकारः । **न च** गुणादिप्रतियोगिकतदुक्तावच्छेदत्वेन समवायस्य संसर्गतेधया तत्कारणतेति **युक्तम्, गुणादिसमवायत्वापेक्षया** = गुणादिप्रतियोगिकतदुक्तावच्छेदत्वापेक्षया **गुणत्वादिनैव** गुणादौतीशेषप्रत्यक्षं प्रति **हेतुत्वौचित्यात्** वक्तुमुचितत्वात्, कारणतावच्छेदकधर्मलाघवाच्चेति स्यादेतादृशोऽभिप्रायः ।

नैयायिकशङ्कामादायेदमाते —> **न चे**ति मूलग्रन्थे वाच्यमित्यन्तेनान्वयेति । **अभावादीति** । 'घटाभावतद्भूतलं', 'चैत्रस्तत्त्वतत्त्वज्ञ'मित्यादौतीशेषबुद्धिनिरूपितत्वाश्रयोऽनुभवसिद्धो यो वैलक्षण्यविशेष गुण-जाति - क्रियागतधर्मातीशेषबुद्धिनिरूपितत्वाश्रयत्वान् तद्वदबुद्धित्वाच्छिन्नं **प्रति समवायं विना न अन्यत्** किञ्चित् संसर्गतेधया **नियामकं** = कारणं सम्भवति । **न च** गुणत्वादिना तद्धेतुत्वोक्तेरिति **वक्तव्यम्, गुणत्वादिना हेतुत्वे** स्वीकृ-

---

प्रतियोगित्व. आथी प्रागभावअप्रतियोगित्वविशिष्ट ध्वंसाऽप्रतियोगित्वविशिष्ट संबंधत्व गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षनुं कारणताअवच्छेदक बनशे. आवुं मानवामां तो कारणताअवच्छेदक धर्मशरीरमां गौरव दोष ऊभो ज रहे छे. वणी, विशेषागविशेष्यभावमां विनिगमनाविरह दोष पाग अपरिहार्य छे. लाघवसहकारथी समवायने सिद्ध करवा जतां आ माहागौरव दोष नैयायिकने वणगी पडशे. <— तो तेना समाधानमां समवायवादी एवुं समाधान आपी शके छे के समवाय एक छे. तेथी तेने तद्व्यक्तित्वरूपे पाग कारण मानी शकाय छे.तद्व्यक्तित्व तादात्म्यसंबंधथी तद्व्यक्तिस्वरूप ज छे. तादात्म्यसंबंधथी तद्व्यक्तिस्वरूप तद्व्यक्तित्वने जागावीने तद्व्यक्तिरूपे समवायमां गुणादिविशिष्ट प्रत्यक्षनी कारणता बतावनारी पाछळ आशय ए रहेलो छे के तद्व्यक्तित्वने तद्व्यक्तिगत असाधारण धर्मस्वरूप मानवामां समवाय तद्व्यक्तिरूपे कारण ज नहि बनी शके, कारण के समवायमां समवायत्वथी भिन्न कोई असाधारण धर्म नथी. आथी समवायवृत्ति तद्व्यक्तित्व समवायत्वस्वरूप बनशे के जे हजु सुधी असिद्ध छे. तेने नित्यसंबंधत्वरूप मानवामां आवे तो पाग मिश्रमतानुसार ते रूपे कारणता असंभिवित छे. माटे तादात्म्यसंबंधथी तद्व्यक्तिने तद्व्यक्तित्व मानी समवायमां गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षनी कारणतानुं समर्थन करवामां आवे छे. आ उचित पाग छे, कारण के तद्व्यक्तित्वने तादात्म्यथी तद्व्यक्तिस्वरूप मानवामां लाघव छे. आवी व्याख्या अनुसारे तद्व्यक्तित्व अखंड एक समवाय ज सिद्ध थाय छे. - आ तो स्पष्ट छे. माटे समवायनिष्ठ तद्व्यक्तित्व समवायस्वरूप ज छे, नित्यसंबंधत्वरूप नहि. माटे तद्व्यक्तिस्वरूपे समवायने गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षनुं कारण मानवामां कोई दोष नथी. कारणने प्रस्तुतमां कारणताअवच्छेदक मानवामां कोई दोष नथी, कारण के समवाय एक छे अने पोते पोतानुं विशेषाग बने तेवुं मानवामां कोई विरोध नथी.

❋ गुणत्वादिरूपे गुणादिमां कारणता उचित - स्याद्वादी ❋

उत्तरपक्ष :- गुणा.। नैयायिक महाशय ! समवायनी सिद्धि माटे तमारो आ प्रयत्न बराबर नथी, कारण के गुणादिविशिष्ट विषयक प्रत्यक्ष प्रत्ये गुणादिसमवायत्वरूपे कारणता मानवा करतां गुणत्वादिरूपे कारणता मानवी उचित छे, कारण के तो कारणताअवच्छेदक धर्ममां लाघव थाय छे. आ रीते गुणादिविशिष्टविषयक प्रत्यक्ष प्रत्ये गुणादि कारण सिद्ध थवाथी तेना कारणरूपे समवाय संबंधनी सिद्धि करवानी नैयायिकनी आशा निराशामां परिणमशे. अर्थात् समवाय सिद्ध नहि थई शके.

❋ क्रियामां गुणवैशिष्ट्यबुद्धिनी आपत्ति - नैयायिक ❋

पूर्वपक्ष :- न चाभा. । अभावादिनी विशिष्टबुद्धिमां न रहेनार वैलक्षण्य गुणादिविशिष्टविषयक बुद्धिओमां अनुभवसिद्ध छे अने आवी विलक्षणबुद्धिओनी उत्पत्ति समवाय विना असंभव छे, कारण के ते बुद्धिओ प्रत्ये गुणत्वादिरूपे कारणता मानवामां

हेतुत्वे व्यभिचारादिति वाच्यम्, वैलक्षण्यस्य जातिरूपस्य स्मृतित्वानुमितित्वादिना साङ्कर्यात्, विषयितारूपस्य च समवायाऽसिद्ध्या दुर्वचत्वात् ।

भातृमती

ज्ञमाणे कालिकेन गुणादेरशेषजन्यं किंचाल्लामापे गुणतौशेषद्रव्यत्वतत्ताहेबुत्वापतेः । न च सा भवतीति **व्यभिचारात्** = अव्याप्तेश्च व्यभिचाराच्च गुणत्वादेस्तद्धेतुतावच्छेदकत्वसम्भवः । **एतेन** —> स्वरूपसम्बन्धरूपेण तादात्म्यसम्बन्धरूपेण वा तादात्म्यमवच्छेदकत्वम् <— **प्रत्युक्तम्,** कालिकसम्बन्धरूपापे स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात्, तिरोहितमनादिरहेण प्रतियोगित्वयोरुभयस्वरूपत्वा— तस्य । **एतेन** —> गुणादिस्वरूपसम्बन्धातिरेशेषरूपापे तादात्म्यसम्बन्धता <— **प्रत्याख्याता,** समवायं विना विशेषरूप दुर्वचत्वात्च । **न च** सर्वाधारतातिरोहितसकातिरेक्तगुणादिस्वरूपसम्बन्धस्य तथात्वामीति वाच्यं दोषः, कालिके- कातिरेशेषणतासम्बन्धस्य सर्वाधारतातिरोहितसकत्वादीति **वक्तव्यम्,** तथापि तादात्म्यसम्बन्धमादाय 'गुणादेः गुणादिमान्' इत्याकारकतिरेशेषद्रव्यत्वापतेर्दुर्वारित्वात् । अतः समवायोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य एतीति नैयायिकमतम् ।

तातृ प्रतीशेतमनुभवासिद्धवैलक्षण्यं किं जातिस्वरूपं विशेषातिरोहितस्वरूपमवच्छेदकस्वरूपं वा ? इति कल्पतातिरेतयी तिषधतात्राप्ताहवतीत ज्ञानकाली पतिरोहितवती चौवकतेऽज । नाद्य कल्पना चार्ती, कार्यतावच्छेदकघटकीभूतस्य **वैलक्ष- ण्यस्य जातिरूपस्य** स्वीकारे **स्मृतित्वाऽनुमितित्वादिना साङ्कर्यात्** । तथाहि - 'घटाभाववान् स' इति स्मृतौ स्मृतित्वमास्ते वैलक्षण्यं च नास्ते । 'गुणवान् घटः' इति प्रत्यक्षे वैलक्षण्यमास्ते स्मृतित्वन्न नास्ते । 'गुणवान् स' इति स्मृतौ तु परस्परव्यधिकरणयोः स्मृतित्व-वैलक्षण्ययोः समावेशेन साङ्कर्यम् । एतं 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमितौ वैलक्षण्यं नास्ते अनुमितित्वन्नास्ते । 'घटे गुणवान्' इति प्रत्यक्षे वैलक्षण्यमास्ते अनुमितित्वन्न नास्ते। 'सत्तावान् द्रव्यत्वादि'त्यनुमितौ च वैलक्षण्यानुमितित्वयोः समावेशादनुमितित्वेन सार्क वैलक्षण्यस्य साङ्कर्यम् । आदिशब्देन शाब्दबोधत्वादेर्ग्रहणम् । तथाहि - 'घटाभावत्वद्भूतलमि'त्यादिशाब्दबोधो शाब्दत्वमास्ते वैलक्षण्यन्न नास्ते । 'गुणवान् स'इत्यादिस्मृतौ वैलक्षण्यमास्ते शाब्दत्वन्न नास्ते । 'रूपवान् घटः' इति शाब्दबोधो च शाब्दत्व-वैलक्षण्ययोः परस्परासमानाधिकरणयोः समावेशेन साङ्कर्यधारालतकरालप्रचाररूप सुरेश्वरगुरुणाऽपि प्रमाण- पितुमशक्यत्वात् जातिरूपता कार्यतावच्छेदकघटकीभूतवैलक्षण्यस्य न सम्भवति ।

द्वितीयकल्पनाऽपि न घटकोटिमटाहते - **विषयितारूपस्य च वैलक्षण्यस्य समवायाऽसिद्ध्या दुर्वच- त्वात्।** अनुमितेरकत्वादेकोऽभ्रेप्रायः - 'गुणवद् द्रव्यमि'ति गुणतिरोशेषद्रव्यहेर्दुधा तिशेषतासम्बन्धेन द्रव्ये भवति तथा 'अभावो गुणीयः' इत्यादेप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात् प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽभावेऽपि गुणतिरोशेषद्रव्यहेर्भवति ।

જો તે કારણતાને સંબંધ વિશેષથી નિયંત્રિત કરવામાં ન આવે તો કાલિકસંબંધથી ક્રિયામાં પણ ગુણ રહેવાથી ' ગુણવાળી ક્રિયા' આવી ક્રિયામાં ગુણવૈશિષ્ટ્યઅવગાહી બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે. પરંતુ તેવી બુદ્ધિ થતી નથી. આથી ઉક્ત કારણતા.માં અન્વય વ્યભિચાર દોષ આવશે. ઉક્ત કારણતાને સ્વરૂપસંબંધથી પણ નિયંત્રિત કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે કાલિકસંબંધ પણ સ્વરૂપસંબંધ જ છે. અને તે વિનિગમનાવિરહથી પ્રતિયોગી - અનુયોગી ઉભયસ્વરૂપ છે. માટે ગુણાદિસ્વરૂપને પણ કારણતાઅવચ્છેદક માનવામાં ઉપરોક્ત વ્યભિચાર દોષનું વારણ થઈ નહિ શકે. માટે સમવાયસંબંધનો સ્વીકાર કરી ગુણાદિવિશિષ્ટ બુદ્ધિ પ્રત્યે ગુણાદિસમવાયને ગુણાદિસમવાયત્વરૂપે અથવા ગુણાદિપ્રતિયોગિક તદ્વ્યક્તિત્વરૂપે કારણ માનવો આવશ્યક છે.માટે ઉપરોક્ત ગુણાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિના કારણરૂપે સમવાયની સિદ્ધિ અનિવાર્ય છે.

■ બુદ્ધિવૈલક્ષણ્ય જાતિરૂપે કે વિષયિતારૂપે અમાન્ય - જૈન ■

ઉત્તરપક્ષ :- વૈલ.। ઉપરોક્ત નૈયાયિક કથન અસંગત છે.આનું કારણ એ છે કે ગુણ - ક્રિયાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિમાં અભાવાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિની અપેક્ષાએ જે વૈલક્ષણ્યની ચર્ચા કરી તે વૈલક્ષણ્યને જાતિસ્વરૂપ માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે વૈલક્ષણ્યને જાતિસ્વરૂપ માનવામાં સ્મૃતિત્વ,અનુમિતિત્વ આદિની સાથે સાંકર્ય આવે છે. તે ન્યાય દર્શનમાં જાતિબાધક છે.સાંકર્ય દોષનો અર્થ છે પરસ્પર અસમાનાધિકરણ ધર્મનો એક ધર્મીમાં સમાવેશ થવો. જેમ કે —> 'ગુણવાળો ઘટ' આ વિશિષ્ટપ્રત્યક્ષમાં તે વૈજાત્ય = જાતિવિશેષ રહે છે પણ સ્મૃતિત્વ જાતિ રહેતી નથી. 'ઘટાભાવવાન્ સ' આવી સ્મૃતિમાં સ્મૃતિત્વ રહે છે, વૈજાત્ય નહિ. આ રીતે પરસ્પર વ્યધિકરણ એવું કાર્યતાઅવચ્છેદકઘટકીભૂત વૈજાત્ય અને સ્મૃતિત્વ બન્ને 'ગુણવાન્ સ' આ સ્મૃતિમાં રહે છે. પરસ્પર વ્યધિકરણ બન્નેનો એક અધિકરણમાં આ રીતે સમાવેશ થવાથી સાંકર્ય દોષ આવે છે.આ જ રીતે 'ગુણવાળો ઘટ' એવા પ્રત્યક્ષમાં વૈજાત્ય રહે છે અને અનુમિતિત્વ જાતિ નથી રહેતી. 'અગ્નિવાળો પર્વત' આ અનુમિતિમાં અનુમિતિત્વ રહે છે, વૈજાત્ય રહેતું નથી. જ્યારે 'સત્તાવાન્ દ્રવ્યત્વાત્' એવી અનુમિતિમાં વૈજાત્ય અને અનુમિતિત્વ બન્ને રહે છે. આમ પરસ્પર વ્યધિકરણ વૈજાત્ય અને અનુમિતિત્વ એક અધિકરણમાં = અનુમિતિમાં રહેવાથી વૈજાત્યનું અનુમિતિત્વની સાથે સાંકર્ય થવા સ્વરૂપ દોષ આવશે. સાંકર્ય દોષના લીધે વૈજાત્યસ્વરૂપ = જાતિવિશેષસ્વરૂપ વૈલક્ષણ્ય માની શકાય તેમ નથી. અહીં નૈયાયિક એવી દલિલ કરે કે —> વૈલક્ષણ્યને જાતિસ્વરૂપ માનવામાં સાંકર્ય

एतेन ---> सम्बन्धांशे विलक्षणविषयताशालिगुणादिविशिष्टप्रत्यक्षे तद्धेतुत्वम् <--- इति परास्तम् ।

भानुमती

एतमेव 'कालिकेदंता सुखवती क्रिया', 'विषयतासम्बन्धेन ज्ञानवान् घटः' इत्यादरोऽपि गुणादौ तादृशप्रत्यक्षाः प्रसिद्धा एव । एतादृशगुणादौ तादृशविषयतानिरूपितविषितात्वरूपवैलक्षण्योपगमे प्रतियोगितासंबन्धेन कालिकसंबन्धेन विषयतादिरूपसम्बन्धा एव सिद्ध्यन्ति न तु समवाय इति सिद्धसाधनमर्थान्तरदोषानतिवृत्तिरेव । अतः प्रतियोगितादिसम्बन्धतावच्छेदकीभूतहेतुच्छेदकतावच्छेदकमेव गुणादौ तादृशबुद्धीनां पक्षता वाच्या । परन्तु व्यावर्तकं विषयितारूपं वैलक्षण्यं समवायाऽसिद्धौ नात्मलाभं लभते । समवायाऽसंसर्गकत्वं तिरोक्षितगुणादौ तादृशबुद्धिषूपगम्य तिषयितारूपवैलक्षण्योपपादने समवायाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । समवायसंसर्गकत्वं तेषूपेत्य तदुपपादने समवायसाधने तादृशविषयितानिरूपितबुद्धीनामपक्षत्वप्रसङ्गात्, समवायानङ्गीकर्तृभिः प्रतियोगितादिभिः समवायमूलकविलक्षणविषयतानिरूपितविषयितानिरूपितगुणादौ तादृशविषयकबुद्धीनामनङ्गीकारात्, प्रतियोगितादिप्रसिद्धिरूप पक्षत्वाऽयोगात् । एतेन विषयितारूपवैलक्षण्यानङ्गीकारे ज्ञानात्माश्रयदोषोऽपि प्रदर्शितः । अत एव गुण-जाति-क्रियान्यतमविशेषगुणतिरिक्तनिष्ठविषयतानिरूपितविषयितायाः कल्पनाऽपि प्रत्युक्ता । तृतीयकल्पनाऽपि न युक्ता, वैलक्षण्यस्यान्यस्वरूपरूपाऽनिर्वचनात् ।

एतेन = गुणादौ तादृशप्रत्यक्षे समवायासिद्धिपूर्वकालावच्छेदेन तिरोक्षितविलक्षणविषयताङ्गीकारासम्भवेन । अस्य चायं मूलग्रन्थे परास्तमित्यनेनान्वयः । कालिकादिसंबन्धेन गुणादौ तादृशप्रत्यक्षं प्रति गुणादेः गुणत्वादिना कारणत्वेऽपि **सम्बन्धांशे विलक्षणविषयताशालिगुणादिविशिष्टप्रत्यक्षे** न गुणत्वादिना हेतुत्वं किन्तु **तद्धेतुत्वं** = समवायस्य ज्ञानकत्वम् इति **निरस्तम्,** समवायासिद्धिपूर्वकालावच्छेदेन तिरोक्षितविलक्षणविषयतायाः अप्रसिद्धत्वेन विलक्षणविषयतायाः अप्रसिद्धेः तद्घटितरूप पक्षत्वाऽयोगात्, वस्तुतः तथाऽऽग्रहस्यास्थानभावविशेषादेव ज्ञानविशेषाच्च, अन्यथा समूहालम्बन-तादृशबुद्धयोरविशेषापातात्, भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्वरूपप्रकारतायाः 'दण्डः-पुरुषसंयोगः' इत्यत्रापि सत्त्वात् । स्वरूपतो भासमानं यद् वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वोक्तौ संसृक्तसमवायादेः सम्बन्धतत्वे 'स्वरूपतः'इत्यस्य दुर्वचत्वात्, संयोगे-तादात्म्य-संयोगादिसंसर्गकबुद्धेरवैलक्षण्यापत्त्या सम्बन्धतावच्छेदकज्ञानस्वीकारात्, सांसर्गिकज्ञानस्यानुपनायकत्वेन निरुक्तप्रकारत्वस्याऽनुल्लासकत्वेन ग्राह्यत्वाऽसम्भवात्, विषयितांशेषं विना ज्ञानांशेऽप्रकारीभूतविशेषाभ्युपगमे च साकारत्वादापातादौचित्यं व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्या. क. स्त. ४ का. ६७ पृ. ७२३) ।

દોષ આવવાના લીધે તેને વિષયિતાત્મક ઉપાધિસ્વરૂપ માની શકાય છે. અર્થાત્ ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિમાં રહેનાર વિષયતાનિરૂપિતવિષયિતા એ જ વૈલક્ષણ્ય છે, કે જે અભાવાદિવિશિષ્ટ બુદ્ધિમાં નથી રહેતું. <— તો તે પણ નિરર્થક છે. આનું કારણ એ છે કે વિષયિતારૂપ વૈલક્ષણ્ય સમવાયસિદ્ધિ પૂર્વે દુર્વચ છે, તેનું નિરૂપણ સમવાયની સિદ્ધિ પૂર્વે થઈ શકે તેમ નથી. આશય એ છે કે ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ વિશેષ્યરૂપે જેમ દ્રવ્યમાં થાય છે તેમ 'अभावो गुणीयः' અર્થાત્ 'પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ગુણવાન્ અભાવ' આવી ગુણવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ વિશેષ્યવિષયા અભાવમાં પણ થઈ શકે છે. આ જ રીતે ગુણવિષયક જ્ઞાન પણ વિષયતાસંબંધથી જ્ઞાનમાં રહેવાના લીધે 'વિષયતાસંબંધથી જ્ઞાનવાન્ ગુણ' આવી ગુણવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ થાય છે કે જે વિશેષ્યરૂપે ગુણમાં રહે છે. આવી રીતે કાલિકસંબંધથી ક્રિયામાં સુખ રહેવાના લીધે 'કાલિકસંબંધથી સુખવાળી ક્રિયા' આવી ગુણવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિ થાય છે કે જે વિશેષ્યવિષયા ક્રિયામાં રહે છે. પરંતુ આ બધી બુદ્ધિઓનો પક્ષમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવે તો સમવાયની નહિ પરંતુ પ્રતિયોગિતા, વિષયતા અને કાલિકસંબંધની સિદ્ધિ થશે, જેના ફલસ્વરૂપે અર્થાન્તર અને સિદ્ધસાધન દોષ નૈયાયિકના ગળે વળગી પડશે. માટે સમવાયને સિદ્ધ કરવા માટે આવી બધી ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયકબુદ્ધિઓથી વિલક્ષણ એવી ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિઓને પક્ષ માનવો પડશે. પરંતુ પક્ષભૂત તે બુદ્ધિઓમાં વિષયતારૂપ વૈલક્ષણ્ય સમવાય વિના શક્ય નથી, કારણ કે સમવાય સિદ્ધ થાય તો જ સમવાયનિષ્ઠ સાંસર્ગિકવિષયતાથી નિરૂપિત વિષયિતાની સિદ્ધિ થઈ શકે કે જે કાલિક - પ્રતિયોગિતા - વિષયતાદિસંબંધનિષ્ઠવિષયતાથી નિરૂપિત વિષયિતાની વ્યાવર્તક = વ્યવચ્છેદક = ભેદક બની શકે. જો ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિઓને સમવાયાસંસર્ગક માનીને તેઓમાં 'अभावो गुणीयः' ઈત્યાદિ ઉપર્યુક્ત બુદ્ધિઓથી વિલક્ષણ વિષયિતાની સિદ્ધિ કરવામાં આવે તો સમવાયસિદ્ધિ જ થઈ નહિ શકે. સમવાયઅવિષયક પ્રતીતિમાં રહેલી વિષયતાથી સમવાયની સિદ્ધિ એ વંધ્યા સ્ત્રી પાસેથી પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિના મનોરથ જેવી છે.જો ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિઓને સમવાયવિષયક માનીને સમવાયની સિદ્ધિ કરવામાં આવે તો તાદૃશવિષયિતાશાલી ગુણાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિનો પક્ષ તરીકે સ્વીકાર થઈ નહિ શકે, કારણ કે પ્રસ્તુત અનુમાનપ્રયોગ સમવાયવિરોધી પ્રતિવાદી સામે કરવાનો હોવાથી સમવાયમૂલક વિલક્ષણવિષયિતાશાલી બોધને તેઓ પક્ષ તરીકે માન્ય નહિ કરે. પક્ષ તે જ બની શકે કે જે પ્રતિવાદીને પણ સંમત હોય. આથી ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિના કારણીભૂત વિશેષણ - વિશેષ્યસંસર્ગના જન્યતાઅવચ્છેદકરૂપે ઉપરોક્ત વૈલક્ષણ્યઘટિત વિલક્ષણબુદ્ધિત્વ

सत्यलौकिकविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणसम्बन्धत्वेन हेतुत्वं सम्बन्धत्वञ्चाऽखण्डमिति तु न रामवायसिद्धिक्षमम्,

भानुमती

प्राचीननैयायिकमतमावेदयति - **सत्यलौकिकविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणसम्बन्धत्वेन हेतुत्वमिति** । लौकिकविशेषणप्रत्यक्षत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वे 'वह्निमान् ह्रद' इत्यादिप्रत्यक्षस्यापि वह्निप्रतियोगिकसंसर्गजन्यतापत्तेः । अतः सत्यत्वेन जनकतावच्छेदकः विशेषितः । 'सुरभि चन्दनमि'त्यादेर्ज्ञानलक्षणसन्निकर्षजन्याऽलौकिकप्रत्यक्षप्रमायामतिप्रसङ्गवारणाय 'लौकिके'त्युक्तम् । भ्रमभिन्नत्वरूपसत्यत्वादविशेष्ये निर्विकल्पप्रत्यक्षेऽतिप्रसङ्गवारणाय 'विशेष्ये'ति । 'स सुन्दरः' इत्यादेर्लौकिकस्मृतेः 'वह्निमान् पर्वत' इत्यानुमितेश्च संसर्गाजन्यतया ज्ञानत्वमनुभवत्वं वा विहाय प्रत्यक्षत्वमुक्तम् । विशेषणसमवायत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वोपगमेऽसिद्ध्यापत्तेः, संयोगत्वस्य तत्त्वे गुणादिविशेष्यप्रत्यक्षात्मके पक्षे बाधः, स्वरूपसम्बन्धत्वस्य तत्त्वेऽर्थान्तरादिरीते विशेषणसम्बन्धत्वेन हेतुत्वमुक्तम् । न च सम्बन्धत्वस्य विषयत्वादिगर्भितया जनकतावच्छेदकत्वादिति पूर्वोक्तमारेकणीयम्, यतः प्रकृते कारणतावच्छेदककोटौ **सम्बन्धत्वं च** = हि **अखण्डमेव** निविशते इति दर्शितकार्यकारणभावबलेन सत्यलौकिकगुणादिविशेष्यप्रत्यक्षहेतुत्वस्वरूपेण प्रतियोगिता-विषयतादिसम्बन्धानुभवदशायामप्यस्खलदनुत्या जायमानत्वेन प्रतियोगिताद्यसम्भवात् लाघवतर्कसहकाराच्च 'गुणवान् घटः' इत्यादिसत्यलौकिकप्रत्यक्षेष्वनुगतैकसमवायसिद्धेरिति तु प्राञ्चो नैयायिका वदन्ति ।

प्रकरणकारस्तानेराकुरुते --> **न** एतदपि **समवायसिद्धिक्षमम्,** 'नीलो घटः' इत्यादिसत्यलौकिकप्रत्यक्षस्य

અર્થાત્ અભાવાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિથી વ્યાવૃત્ત અનુભવસિદ્ધ વૈલક્ષણ્યવિશેષવદ્ બુદ્ધિત્વનો સ્વીકાર કરવો અસંગત છે. ઘટક અપ્રસિદ્ધ હોય ત્યારે તેનાથી ઘટિત પણ અપ્રસિદ્ધ બની જાય છે.'આ વંધ્યાપુત્રનું વસ્ત્ર છે.' અર્થાત્ 'वन्ध्यापुत्रनिरूपितस्वत्ववत् वस्त्रं' એવી પ્રતીતિ ક્યારેય પણ કોઈને થતી નથી, કારણ કે નિરૂપકવિષયા તેનો ઘટક વંધ્યાપુત્ર જ અપ્રસિદ્ધ છે. બરાબર તે જ રીતે વંધ્યાપુત્રતુલ્ય વૈલક્ષણ્યથી ઘટિત વિજાતીયબુદ્ધિત્વ પણ અનાહાર્ય જ્ઞાનવિષય બની શકતું નથી, જન્યતાઅવચ્છેદકની તો વાત જ ક્યાં કરવી ?

એતેન.। અમુક નૈયાયિકો સમવાયને સિદ્ધ કરવા માટે એવો તુક્કો લગાવે છે કે —> ગુણત્વાદિરૂપે ગુણાદિને ગુણઆદિવિશિષ્ટવિષયક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ માની શકાય છે. પરંતુ સંબંધ અંશમાં વિલક્ષણવિષયતાશાલી ગુણાદિવિશિષ્ટગોચર સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે ગુણાદિને ગુણત્વાદિરૂપે કારણ માની ન શકાય, કારણ કે ગુણાદિના વિવિધ સંબંધ અંશમાં સાધારણવિષયતાશાલી ગુણાદિવિશિષ્ટનું પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ કાલિકાદિ વિવિધ અનિયત સંબંધથી ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક પ્રત્યક્ષ ગુણાદિ હેતુથી તે તે સંબંધરૂપ ગ્રાહકના (જ્ઞાનજનકના) સહયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ સંબંધ અંશમાં વિલક્ષણવિષયતાશાલી ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક પ્રત્યક્ષમાં ગુણાદિને કારણ માની ન શકાય. માટે તથાવિધ પ્રત્યક્ષના કારણરૂપે સમવાયની સિદ્ધિ આવશ્યક છે. <— પરંતુ આ તુક્કો પણ તથ્યહીન છે, કારણ કે જે ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક પ્રત્યક્ષના કારણરૂપે સમવાયનું અનુમાન નૈયાયિકને માન્ય છે તે બુદ્ધિમાં સમવાયની સિદ્ધિ પૂર્વે સંબંધના અંશમાં વિલક્ષણવિષયતાશાલિત્વનું ઉપપાદન શક્ય નથી. આથી તથાવિધવિષયતાશાલી ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક પ્રત્યક્ષને સમવાયવિરોધી સામે અનુમાનમાં પક્ષરૂપે રજુ કરી નહિ શકાય. માટે તે રીતે સમવાયસિદ્ધિ કરવી પણ અસંભવિત છે.

❀ પ્રાચીન નૈયાયિકનો સમવાયસાધક અન્ય પ્રયાસ ❀

પૂર્વપક્ષ :- સત્ય.। વિશેષણસંસર્ગનો કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ સત્ય લૌકિકવિશિષ્ટપ્રત્યક્ષત્વ છે. જે વિશિષ્ટ બુદ્ધિ સત્ય હોય, લૌકિક હોય અને પ્રત્યક્ષાત્મક હોય તે જ વિશેષણના સંબંધનું કાર્ય છે. 'અગ્નિવાણું સરોવર' આવા ભ્રાંત લૌકિક વિશિષ્ટપ્રત્યક્ષમાં વ્યતિરેક વ્યભિચારના વારણ માટે કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મની કુક્ષિમાં 'સત્ય' એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવેલ છે. સામાન્યલક્ષણ - જ્ઞાનલક્ષણાદિ પ્રત્યાત્તિજન્ય સત્ય વિશિષ્ટપ્રત્યક્ષનો કાર્યતા કોટિમાંથી બહિર્ભાવ કરવા માટે 'લૌકિક' એવું વિશેષણ કાર્યતાવચ્છેદક ધર્મશરીરમાં પ્રવિષ્ટ છે. આથી 'सुरभि चन्दनम्' એવા સત્ય વિશિષ્ટસાક્ષાત્કારમાં વ્યતિરેક વ્યભિચારનો અવકાશ નહિ રહે. નિર્વિકલ્પ વગેરે બુદ્ધિ પણ વિશેષણ સંસર્ગજન્ય ન હોવાના કારણે વિશિષ્ટવિષયકત્વનું પ્રત્યક્ષના વિશેષણરૂપે કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. અનુમિતિ આદિ બુદ્ધિ પણ સંસર્ગજન્ય ન હોવાના કારણે કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મની અનિરિક્તવૃત્તિતા દૂર કરવા અનુભવત્વના બદલે પ્રત્યક્ષત્વનું સંસર્ગજન્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં ગ્રહણ કરેલ છે. હેતુતાઅવચ્છેદક વિશેષણસંબંધત્વ છે. પ્રસ્તુતમાં સંબંધત્વનો વિષયત્વાદિગર્ભિતરૂપે હેતુતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં પ્રવેશ કરેલ નથી, પરંતુ અખંડરૂપે જ તેનો કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં પ્રવેશ કરવામાં આવેલ છે. માટે પૂર્વોક્ત જયદેવમિશ્રનું વચન (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૨૨) વિશેષણસંબંધને જનકતાઅવચ્છેદક માનવામા બાધક નહિ બને. ઉક્ત કાર્યકારણભાવના બળથી ગુણઆદિવિશિષ્ટવિષયક સત્ય લૌકિક પ્રત્યક્ષના કારણરૂપે સમવાય સંબંધની સિદ્ધિ થશે, કારણ કે સંયોગાદિનો કારણરૂપે પ્રસ્તુતમાં સ્વીકાર કરવામાં બાધ છે (દ્રવ્યયોરેવ સંયોગ ઇતિ વચનાત્) અને અન્ય કોઈ સંબંધ સંભવિત નથી. આમ ઉપરોક્ત પ્રમાણથી ગુણાદિવિશેષણના સંબંધરૂપે લાઘવસહકારથી એક સમવાયની સિદ્ધિ થશે.

❀ પ્રાચીન નૈયાયિકસંમત સમવાયસાધક અનુમાન અર્થાન્તરદોષગ્રસ્ત ❀

ઉત્તરપક્ષ :- ન, સમ.। કલ્પનાના વિરાટ ગગનમાં ઉડતા પ્રાચીન નૈયાયિકની વાત રમણીય લાગે છે. પણ જ્યારે

स्वरूपसम्बन्धेनैवोपपत्तेः, विशेषणत्वस्यैकस्याभावेन विशिष्य कार्यकारणभावविश्रामाच्च ।

यत्तु - प्रथमानुमानादेव समवायसिद्धिः, समवायबाधोत्तरकालीनकल्पनीयेन स्वरूपसम्बन्धेनाऽर्थान्तराभावादिति मिश्रेणाऽभिहितम्, तत्र, स्वरूपसम्बन्धस्योपजीव्यत्वेन प्रथमोपस्थितिकत्वात् ।

भानुमती

आवश्यकेन **स्वरूपसम्बन्धेनैव** = घटीयनीलरूपस्वरूपलक्षणसम्बन्धेनैव **उपपत्तेः** । *किञ्च विशेषणसम्बन्धत्वस्य तत्कारणतावच्छेदकत्वोपपत्तौ सम्बन्धत्वस्याऽखण्डस्याभ्युपगमेऽपि कारणतावच्छेदकघटकस्य* **विशेषणत्वस्य** *विशेषणभेदे भिन्नतया* **एकस्य** *अनुगतस्य* **अभावेन** *प्रदर्शितफल-फलतावच्छेदस्य* **विशिष्य** = *विशेषरूपेण* **कार्य-कारणभावविश्रामाच्च** । *सत्यलौकिकगुणविशेषप्रत्यक्षत्वावच्छेदे गुणसम्बन्धत्वेन कारणत्वं सत्यलौकिक-क्रियाविशेषप्रत्यक्षत्वावच्छेदे च क्रियासम्बन्धत्वेन कारणत्वमित्येवं तत्तद्विशेषरूपेणैव जन्य-जनकभावः पर्यवस्यतीति रूपमान्यहेतु-हेतुमद्भावादिवैरहाच्चानुगतैकसमवायसिद्धिरीति स्यादवादिनामभिप्रायः ।*

यत्तु *- गुण-क्रिया-जातिविशेषबुद्धेरो विशेषणसम्बन्धविषया विशेषबुद्धित्वात् 'दण्डी'तिबुद्धिवादिति* **प्रथमानुमानादेव** *गुणादिविशेषणसम्बन्धविषया* **समवायसिद्धिः** । **न च** *अभावादिविशेषबुद्धौ समवायबाधात् स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरतापातेरिति* **वाच्यम् समवायबाधोत्तरकालीनकल्पनीयेन** = *अभावादिविशेषबुद्धौ समवायस्य बाधावतारानन्तरकाले कल्पनीयेन* **स्वरूपसम्बन्धेन अर्थान्तराभावात्** = *प्रकृतानुपपत्तिरहात् इति* **मिश्रेण अभिहितम्** । *यथोक्तं* **जयदेवमिश्रेण तत्त्वचिन्तामण्यालोके** —> *'गुणादिविशेषबुद्धेरो विशेष-णसम्बन्धविषया इत्येव साध्यं हेतुस्तु विशेषज्ञानत्वादित्येव । न चाभावज्ञानादौ व्यभिचारः, तदा तत्सत्वेऽपि तत्प्रतिसन्धानाऽनियमेन तत्साधारणसमवायसिद्धौ क्रमेण बाधावतारात् तदंशे समवायबाधात् स्वरूपसम्बन्ध-कल्पनात् । अत एव न तदा तेनार्थान्तरं, समवायबाधोत्तरकालकल्प्यस्य स्वरूपसम्बन्धस्य तदानीमकल्पितत्वात्* <— *(त.चिं.प्र.सम. आलोक. पृ. ६१७) इति । प्रकरणकारस्तत्पाक्षरते* —> **तन्न** *चारु, स्वरूपसम्बन्धत्वस्य परिणामविशेषरूपत्वात्, एकक्षेत्रावस्थितद्रव्यधर्मिद्रव्यस्वरूपसंयोगस्थलेऽपि स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वात्, अन्यथा 'कुण्डे एव बदरादिविशिष्टत्वधीः, न तु बदरे कुण्डादिविशेषत्वधीः' इति नियमाऽयोगात्, स्वरूपसम्बन्धत्वस्य संयोग-समवायातिरिक्तत्वाऽघटितत्वात् समवायसम्बन्धतयाऽपि स्वरूपसम्बन्धस्य एव* **उपजीव्यत्वेन** *समवायापेक्षया स्वरूपसम्बन्धस्य* **प्रथमोपस्थितिकत्वात्** = *प्रथममेवोपस्थितत्वात् । तथाहि सम्बन्धिद्रव्यसम्बद्धस्यैव सम्बन्धस्य*

વાસ્તવિકતાની ધરતી ઉપર પગ મૂકીએ છીએ તે ત્યારે રમણીયતા વિખેરાઈ જાય છે, કારણ કે ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક સત્ય લૌકિકસાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિ તો સ્વરૂપસંબંધથી પણ શક્ય છે. 'નીલ ઘટ' આવી સત્ય લૌકિક પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ ઘટીયનીલસ્વરૂપાત્મક સંબંધ પણ કરી શકે છે. તે માટે અતિરિક્ત સમવાયની કલ્પના આવશ્યક નથી. બીજી વાત એ છે કે વિશેષણસંબંધત્વને કારણતાઅવચ્છેદક માનવા માટે સંબંધત્વને પ્રાચીન નૈયાયિકે ભલે અખંડ બતાવી દીધો. પરંતુ કારણતાઅવચ્છેદકના ઘટકરૂપે જે વિશેષણત્વનો પ્રવેશ કરેલ છે તે વિશેષણત્વ તો વિશેષણભેદે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ગુણમાં રહેલી વિશેષણતા અને જાતિમાં રહેલી વિશેષણતા વગેરે પરસ્પર અભિન્ન નથી. ઘટક બદલતાં તેનાથી ઘટિત પણ બદલી જશે. તેથી નૈયાયિકે વિશેષરૂપે જ કાર્યકારણભાવની કલ્પના કરવી પડશે. અર્થાત્ ગુણવિશિષ્ટવિષયક સત્ય લૌકિકપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ગુણસંબંધત્વરૂપે કારણતા, જાતિવિશિષ્ટવિષયક સત્ય લૌકિક સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે જાતિસંસર્ગત્વેન હેતુતા... આમ વિશેષતઃ અનેક કાર્યકારણભાવની કલ્પના કરવી નૈયાયિક માટે આવશ્યક બનશે. કોઈ એક સામાન્ય કાર્યકારણભાવ તો નહિ માની શકાય. અલગ અલગ કાર્યકારણભાવથી તો એક અનુગત સમવાયની સિદ્ધિ શક્ય નથી. માટે નૈયાયિકનો કાલ્પનિક મહેલ પત્તાના મહેલની જેમ ધરાશયી થઈ જાય છે.

❀ મિશ્રામતાનુસાર સમવાયસિદ્ધિ ❀

યત્તુ.। તત્ત્વચિંતામણિની આલોક ટીકાના રચયિતા જયદેવમિશ્ર નામના નૈયાયિકનું પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં એવું કથન છે કે ગુણ-ક્રિયાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિમાં વિશેષણ - વિશેષ્યસંબંધસાધ્યક વિશિષ્ટબુદ્ધિત્વહેતુક પ્રથમ અનુમાનથી (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૪) જ સમવાયની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. ઉપરોક્ત બુદ્ધિને સ્વરૂપસંસર્ગવિષયક માનીને પૂર્વે (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૫) અર્થાન્તર દોષની આપત્તિ આપવામાં આવી હતી - તે બરાબર નથી, કારણ કે ઉપરોક્ત પક્ષીભૂત બુદ્ધિઓમાં સમવાયનો બાધ હોય તો જ સ્વરૂપસંબંધની કલ્પના થઈ શકે. અભાવાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિમાં સમવાયનો બાધ હોવાથી ત્યાં ભલે સ્વરૂપ સંબંધની કલ્પના થાય, પણ ગુણાદિવિશિષ્ટવિષયક બુદ્ધિમાં સ્વરૂપ સંબંધની કલ્પના થઈ ના શકે. માટે અર્થાન્તર દોષ નથી.

❀ સમવાય સ્વરૂપસંબંધનો ઉપજીવ્ય નથી - સ્યાદ્વાદી ❀

તન્ન.। પરંતુ વિચાર કરતાં ઉપરોક્ત મિશ્રમત પણ અસંગત લાગે છે. આનું કારણ એ છે કે સ્વરૂપ સંબંધ વસ્તુતઃ સમવાયનો

यदपि - **तद्घट-रूपयोर्विशिष्टबुद्धौ विनिगमनाविरहादुभयोस्सम्बन्धिनोः सम्बन्धत्वं कल्पनीयम्, तथा च लाघवादेक एव समवायः सम्बन्धत्वेन कल्प्यते, अभावस्थले त्वधिकरणानां नानात्वाद् एकस्याभावस्यैव सम्बन्धत्वं युक्तमिति न तत्र सम्बन्धान्तरकल्पनप्रतिबन्धवकाश इति** - तदपि न, समवायस्तत्र समवायत्वं क्लृप्तभावभेदो नानाऽधिकरणवृत्तित्वमित्यादिकल्पनायां महागौरवात् ।

भानुमती

*सम्बन्धत्वं न तु सम्बन्धिव्यवहाराऽसम्बद्धस्य । समवायो यद्यतिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां सम्बध्येत तर्हि अनवस्था मूलक्षतिकरी प्रसज्येतेति प्रतियोग्यनुयोगिनोस्स्वरूपमेव संसर्गतया समवायोऽपेक्षत' इति समवायस्य स्वरूपसम्बन्धसापेक्षत्वेन तद्घटजीवकत्वं स्वरूपसम्बन्धस्य च तान्निरपेक्षायत्तोपजीव्यत्वमिति प्रथमोपस्थितिकस्य स्वरूपसम्बन्धस्यैव विषयत्वं गुणादिविशेष्यबुद्धिषु सिध्येत् । न चैतं स्वीकारे किञ्चिद्बाधकमस्ति येन समवायो लब्धावकाशः स्यात् । **न च** समवायेनैव तद्बाधा इति **वाच्यम्,** तथा सत्युपजीव्यविरोधापातात् । **एतेन** —> गुणादिविशेष्यबुद्धिषु समवायबाधसम्भव एव स्वरूपसम्बन्धकल्पना लब्धप्रसरा इति <— **परास्तम्,** उपजीवकतानिरपेक्षतया समर्थस्योपजीव्यस्योपजीवकेन बाध्यत्वं न सम्भवति, अन्यथा तत्त्वहानेरिति भावनीयम् ।*

यदपि* —> *तद्घट-रूपयोः = तद्घट-तद्रूपयोः **विशिष्टबुद्धौ** = वैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ **विनिगमनाविरहात्** = एकतरपक्षपातियुक्तेरभावात् **उभयोः सम्बन्धिनोः** तद्घट-तद्रूपयोः सम्बन्धत्वं स्वरूपसम्बन्धतादिना **कल्पनीयमिति** गौरवम् । **तथा च लाघवात्** = अनेकत्र संसर्गत्वाऽकल्पनलाघवानुरोधात् तद्घट-तद्रूपयोर्वैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ **एक एव समवायः सम्बन्धत्वेन कल्प्यते** = अनुभूयते । न चैतमेव घटाभावादिस्थलेऽपि स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धकल्पनापातीरिति शङ्कनीयम्, **अभावस्थले** = घटाभावादिस्थले **तु अधिकरणानां** पर्वत-भूतलादीनां **नानात्वात् एकस्याभावस्य** सर्वाधारानुगतस्य **एव सम्बन्धत्वं युक्तं** नानाधाराधेययोरुभयत्र संसर्गत्वकल्पनं **न** वा **तत्र** = अभावस्थले **सम्बन्धान्तरकल्पनप्रतिबन्धवकाशः** = स्वरूपातिरिक्तसम्बन्ध-कल्पनातन्त्रसम्बेतुल्यपर्यनुयोगपरम्परासम्भव **इति** समवायवादिनो वक्तव्यम् ।*

तदपि न *सम्यक्, यतो नैयायिकेन **समवायः*** गुण-गुण्यादिसम्बन्धविधया प्रथमं कल्पनीयः । न चैतावतैव निस्तारः किन्तु **तत्र** = समवाये **समवायत्वं** आद्ये कल्पनीयम्, अन्यथा न स समवायपदेनाभिलप्येत, न वा समवायत्वप्रकारकप्रतीतिविषयो भवेत् । तथा च जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारेण भानानिल-मोऽपि भज्येत । एवं ***क्लृप्तभावभेदः*** = प्रमाणान्तरसिद्धानन्तभावपदार्थप्रतियोगिकभेदोऽप्यवश्य तत्र कल्पनीयः, अन्यथा क्लृप्तभावेष्वेव तदन्तर्भावप्रसङ्गात् । एवं ***नानाधिकरणवृत्तित्वं*** = अनन्ताधिकरणानिरूपितवृत्तित्वमपि कल्पनीयम्, अन्यथा तस्य सम्बन्धत्वहान्यापतेः, सम्बन्धिव्यवहारस्यैव सम्बन्धत्वसम्भवात् । एवं*

ઉપજીવક નથી, પરંતુ ઉપજીવ્ય છે. આશય એ છે કે સ્વરૂપસંબંધની કલ્પના સમવાયનિરપેક્ષ છે, કારણ કે સ્વરૂપસંબંધ સંયોગ-સમવાયઅનિરિક્તત્વથી ઘટિત નથી. જ્યારે સમવાયનો સંબંધસ્વરૂપ સંબંધ હોવાથી સમવાયની સંબંધતા સ્વરૂપસંબંધને સાપેક્ષ છે.માટે સ્વરૂપસંબંધ સમવાયનો ઉપજીવ્ય છે અને સમવાય તેનો ઉપજીવક છે. આથી ગુણાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિમાં સ્વરૂપસંબંધથી સમવાય સંબંધનો બાધ માનવામાં ઉપજીવ્યવિરોધ દોષ નહિ આવે. ઉપજીવ્ય હંમેશા ઉપજીવકથી બળવાન હોય છે. દા.ત સેવક = ઉપજીવક અને સ્વામી = ઉપજીવ્ય. સાપેક્ષ હોય તે ઉપજીવક બને અને નિરપેક્ષ હોય તે ઉપજીવ્ય બને. સાપેક્ષ કરતાં નિરપેક્ષ બળવાન જ હોય. માટે નિરપેક્ષનો વિરોધ કરવા સાપેક્ષ પદાર્થ અસમર્થ હોય છે. ઉપજીવક કરતા ઉપજીવ્યની ઉપસ્થિતિ પ્રથમ થાય છે. તેથી સમવાય દ્વારા સ્વરૂપસંબંધનો ગુણાદિવિશિષ્ટ બુદ્ધિમાં બાધ કરવામાં આવે તો ઉપજીવ્યવિરોધ દોષ આવે.

સમવાય માનવામાં લાઘવ અસંભવ - સ્યાદ્વાદી

યદપિ.। પ્રસ્તુતમાં સમવાય સંબંધની સિદ્ધિ માટે નૈયાયિક એવી દલિલ કરે છે કે —> ગુણ - ગુણી વચ્ચે સ્વરૂપસંબંધ માનવામાં તદ્ઘટ અને તદ્રૂપની 'तद्घटः तद्रूपवान्' આવી જે વિશિષ્ટબુદ્ધિ થાય છે તેમાં તદ્ઘટસ્વરૂપ અને તદ્રૂપસ્વરૂપ બન્નેને વિનિગમનાવિરહથી સંબંધ માનવા પડશે. આની અપેક્ષાએ તે બે વચ્ચે માત્ર એક સમવાયને વિષય માનવામાં લાઘવ છે. આ દ્રષ્ટાન્તથી અભેદસ્થલમાં પણ સ્વરૂપ અતિરિક્ત સંબંધની કલ્પનાને પ્રતિબંદિરૂપે રજુ કરવાની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે અધિકરણ અનેક હોવા છતાં ઘટાભાવ વગેરેનો સર્વ અધિકરણ પર્વત, મકાન, વૃક્ષ વગેરેમાં એક જ હોય છે. આથી અભાવના સ્વરૂપને સંબંધ માનવામાં લાઘવરૂપ વિનિગમક મળી જાય છે. માટે ત્યાં અતિરિક્ત સંબંધની કલ્પના અનાવશ્યક છે. ઊલટું, ત્યાં સમવાયને માનવામાં અતિરિક્ત સંબંધની કલ્પનાનું ગૌરવ આવે. <— પરંતુ આ દલિલ પણ અર્થહીન છે. આનું કારણ એ છે કે ગુણ - ગુણીસ્થલમાં સ્વરૂપ સંબંધોનો સ્વીકાર ન કરવામાં આવે તો સમવાય સંબંધ અને તેમાં સમવાયત્વ, સમવાયમાં ક્લૃપ્ત = પ્રમાણાન્તરસિદ્ધ અનંતા પદાર્થોના અનંતા ભેદ અને સમવાયની અનેક અધિકરણમાં વૃત્તિતા વગેરેની કલ્પના આવશ્યક બનવાથી સમવાયને સ્વીકારનાર નૈયાયિકના પક્ષમાં જ મહાન ગૌરવ છે.

एतेन - गुण-गुण्यादिस्वरूपद्वये सम्बन्धत्वमतिरिक्तसमवाये वेति विनिगमनाविरहादप्यन्ततः समवायसिद्धिरिति पदार्थमालाकृतो वचनमपि अपहस्तितम्, जातेरनुगतत्वेन व्यक्तिसम्बन्धत्वौचित्ये जाति-व्यक्त्योः समवायोच्छेदापत्तेश्च।

भानुमती

अभावप्रतियोगिकत्वादेकरूपे तत्र कल्पनीयमीति इत्यादिकल्पनायां **महागौरवात्। एतेन** —> अस्ति तावत् 'अयं घटोऽयं घटः' इति ज्ञानात् 'इमे घटा' इति ज्ञानस्य वैलक्षण्यम्। तच्च समूहालम्बने विशेष्यताभेदेन प्रकारतानां भेदः न तु 'इमे घटा'इति ज्ञाने इति स्वीकारेणैव निर्वाहति। ततश्च तस्मिन् ज्ञाने नानाविशेष्यतानिरूपिता एकैव प्रकारता तादृरूपेका च संसर्गता समवायस्वीकर्तृभिरेकैव स्वीकर्तव्या, स्वरूपसम्बन्धवादिभिस्तु तत्तद्व्यक्तेस्तत्स्वरूपात्मकविशेषणभेदात् भिन्ना एव संसर्गताः स्वीक्रियेरन् इति व्यक्तिभेदे गौरवम्। एवं नील-पीतादिविशेषेऽनन्तेषु भूतलादिस्वरूपेषु नीलादिप्रतियोगिकत्वकल्पनापेक्षया एकस्मिन् समवाये तत्कल्पनायां लाघवमिति" <— (मुक्ता कि. पृ. ५६) **मुक्तावलीकिरणावलीकारस्य कृष्णवल्लभस्य** तत्त्वं **निरस्तम्,** क्वणेषु भूतलादिस्वरूपेषु नीलादिप्रतियोगिकत्वकल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तसमवायं प्रकल्प्य तत्र नीलादिप्रतियोगिकत्व-भूतलाद्यनुयोगिकत्वकल्पनाया अतिरिक्तसमवायस्य तयोः गुण-गुणिनोः सम्बन्धत्वकल्पनायाश्च तुल्यत्वेन स्वरूपसम्बन्धपक्षे गौरवानवकाशाच्च। अधिकं मत्कृतजयलतायां[9] बोध्यम्।

एतेन = समवायकल्पनाया नानाकल्पनाऽपेक्षयाऽभावित्वेन। अस्य चायं अपहस्तितोऽभिप्रायः। **गुण-गुण्यादिस्वरूपद्वये सम्बन्धत्वं** = गुण-गुण्यादेर्गोचरीभूतविशेषणतानिर्वाहकप्रतीतिनिरूपितसंसर्गत्वं **अतिरिक्तसमवाये वा ? इति विनिगमनाविरहात्** = एकतरपक्षपातिप्रयुक्तितिरहात् **अपि अन्ततो गत्वा समवायसिद्धिरिति।** समवायातिरिक्तसमवायत्व-क्वणमानलक्षणपदार्थभेदत्वादिकल्पनागौरवतात्तिरिक्तं दूषणं पदार्थमालाकृतमते दर्शयति —> **जातेः** समवायस्यैव नानाव्यक्तिषु **अनुगतत्वेन व्यक्तिसम्बन्धत्वौचित्ये** = जात्याश्रयसम्बन्धत्वकल्पनस्य न्याय्यत्वात्। न हि नानाघटेषु घटत्वमननुगतं तत्समवायस्तत्त्वनुगत इति नैयायिकैरपि स्वीक्रियते। अतः समवायस्था-नीयं जातेस्तत्स्वरूपमेव जाति-तदाश्रयणोः सम्बन्धतेतया स्वीकर्तुमुचितामिति **जाति-व्यक्त्योः समवायोच्छेदाप-त्तेश्च। न च** घटत्व-पटत्वादेर्जातीनामनन्तत्वेन तेषु नानासंसर्गताकल्पने गौरवात् तत्रमेकोऽपि **समवाय** एव तत्कल्पनामिति न जाति-व्यक्त्योः **समवायोच्छेदप्रसङ्ग** इति नैयायिकेन **वक्तव्यम्,** समवायेऽपि जाति-व्यक्त्योः संसर्गतायास्तज्जातिप्रतियोगिकसमवायत्वेनाङ्गीकर्तव्यतया तत्तज्जातीनां सम्बन्धकक्षौ प्रवेशात्तदवस्थत्वात्, अन्यथा गुणादौ द्रव्यत्वाप्रतीतेः प्रामाण्यापत्तेः, जातिसमवायस्य गुणादावप्यबाधात्। तथा स्वरूपसम्बन्धवादिमते तत्तज्जातेस्तत्स्वरूपेषु नानासंसर्गताकल्पनं तथैव समवायसम्बन्धवादिमते तत्तज्जातिप्रतियोगिकसमवायत्वात्तच्छेद-संसर्गतानां नानात्वकल्पनं तुल्यमेव प्रत्युत स्वरूपसम्बन्धवादिमतेऽक्वणसमवायस्य समवायत्व-क्वणमान-लक्षणपदार्थभेदकल्पनाद्यधिकरणनिरूपितानेकवृत्तितादिभारभूतस्य संसर्गताकक्षाप्रवेशेन लाघवमिति तिभावनीयं सुधीभिः।

किञ्च समवायस्यैकत्वे कथं रूपे-नीरूपत्वतस्था स्यात् ? घटेन सह यो रूपसमवायः स एव वायुना सह स्पर्शसमवायः इति रूपप्रतियोगिकसमवाय-स्पर्शप्रतियोगिकसमवाययोरैक्ये घट इव वायावपि रूपवत्ताधीस्स्यात्। **न च** घटेन सह रूपसम्बन्धत्वं समवायस्य न वायुना सहेति **वक्तव्यम्,** रूपसम्बन्धरूपत्वस्य समवायस्वरूपत्वे

વિનિગમનાવિરહથી સમવાયસિદ્ધિ અશક્ય

एतेन.। પદાર્થમાલાકારે સમવાયની સિદ્ધિ કરવા માટે એવું કહેલું છે કે —> ગુણ - ગુણીના બે સ્વરૂપમાં અર્થાત્ ગુણસ્વરૂપમાં અને ગુણીસ્વરૂપમાં સંસર્ગના માનવામાં આવે કે અતિરિક્ત સમવાયમાં સંસર્ગના માનવામાં આવે ? આ ચર્ચામાં કોઈ એક પક્ષમાં મજબૂત દલિલ ન હોવાથી બન્નેને માનવા પડશે. સમવાય માનવામાં સમવાયની કલ્પના અને તેમાં સંસર્ગતાની કલ્પના એમ બે કલ્પના કરવી પડે છે. તે જ રીતે ગુણસ્વરૂપ અને ગુણીસ્વરૂપમાં પૃથક્ બે સંસર્ગતાની બે કલ્પના કરવી પડે છે. કલ્પનાદ્વય સમાન હોવાથી સમવાયની સિદ્ધિ અપરિહાર્ય છે. <— પરંતુ આ કથન બરાબર નથી, કારણ કે સમવાયની કલ્પનાની પાછળ અન્ય જે કલ્પનાઓ ઉભાગાં ઉપર બનાવી ગયા તે અપરિહાર્ય છે. આ ઉપરાંત એક બાબત એ પણ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે કે સમવાય એક હોવાથી તેને ગુણ-ગુણી વચ્ચે અને ક્રિયા - ક્રિયાવાન્ વચ્ચે જેમ નૈયાયિક સંબંધરૂપે માને છે. તેમ જાતિ પણ અનુગત હોવાના લીધે જાતિમાન્ =વ્યક્તિ અને જાતિ વચ્ચે જાતિસ્વરૂપને જ સંબંધ માનવો ઉચિત છે. અનંત ઘટમાં રહેનાર ઘટત્વ જાતિ તો એક જ છે. તેથી ઘટત્વસ્વરૂપને ઘટ - ઘટત્વ વચ્ચે સંબંધરૂપે માની શકાય છે. આથી જાતિ-વ્યક્તિ વચ્ચે સમવાયનો ઉચ્છેદ થઈ જશે.

किञ्च, रूपि-नीरूपव्यवस्थानुरोधेन रूपादीनां सम्बन्धत्वकल्पनावश्यकत्वात् न समवायस्य सम्बन्धत्वं, वाय्वादेर्नीरूपत्वस्य रूपीयतद्धर्मताख्यसम्बन्धाभावादेव पक्षधरमिश्रैरुपपादितत्वात्, **तद्धर्मतायाश्च तद्रूपाद्यनतिरिक्तत्वात्।**

यत्तु - **रूपसमवायसत्त्वेऽपि वायौ स्वभावतो रूपाभावादेव नीरूपत्वमिति चिन्तामणिकृतोक्तं, तन्न प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वे तत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽभावाऽयोगात्।**

अथ **प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वेऽपि तद्वत्ताया अभावात् तत्र तदभावाऽविरोधः। न च तत्सम्बन्धस्तद्वत्तानियतः;**

भानुमती

समवायस्य स्पर्शसम्बन्धरूपत्वं न स्यात्, तत्रोर्वीरोधात्, गौरवाच्चेति वक्ष्यते। रूपसम्बन्धरूपत्वे त्वेष एव दोष इति रूपेणीरूपत्वावस्था नैकसमवायपक्षे सङ्गच्छते। समवायानाङ्गीकारे तु वक्ष्यमाणेषु रूपादेस्तादात्म्येनोपेतं संसर्गताकल्पनौचित्यं, लाघवात्। इत्थं **रूपि-नीरूपव्यवस्थानुरोधेन रूपादीनां सम्बन्धत्व-कल्पनावश्यकत्वात् न** *गुण-गुणादेर्वैशेषिकशास्त्रसिद्धेषु* **समवायस्य सम्बन्धत्वं** *कल्पनामर्हति। **न च** समवायानङ्गीकारे कथं वाय्वादेर्नीरूपत्वमुपपद्येतेति* **शङ्कनीयम्, वाय्वादेः नीरूपत्वस्य रूपीयतद्धर्मताख्यसम्बन्धाभावादेव पक्षधरमिश्रैः उपपादितत्वात्। न चैतन्मते** *समवायस्थाने रूपीयतद्धर्मताख्यसम्बन्धकल्पनागौरवं तदवस्थमेवेति* **वाच्यम्** *'स धर्मो यस्य स तद्धर्मा, तस्य भावः = तद्धर्मता' इति व्युत्पत्त्या* **तद्धर्मतायाः** *तद्धर्मणोऽतिरिक्तत्वात् रूपीयतद्धर्मतायाः* **च रूपाद्यनतिरिक्तत्वात्। यत्तु - रूपसमवायसत्त्वेऽपि** *= रूपप्रतियोगिकसमवायरूप सत्त्वेऽपि* **वायौ स्वभावतो रूपाभावादेव नीरूपत्वमिति चिन्तामणिकृता गङ्गेशेन उक्तम्।** *साम्प्रतन्तु* **तत्त्वचिन्तामणौ** *- वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाद्यनन्ताभावोऽस्ति - इत्येतं पाठं वर्तते।*

प्रकरणकृदाह - **तन्न** *चारु,* **प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वे** *= प्रकृते वायौ रूपप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धसत्त्वे* **तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावायोगात्** *= रूपप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धावच्छेदकप्रतियोगिताकरूपाभावासम्भवात्। प्रत्युत येन सम्बन्धेन यद्यत्र तिष्ठति तत्सम्बन्धपुरस्कारेण तत्र तज्ज्ञानं प्रमेति रूपवत्त्वधीरेव प्रमा स्यात्। तत्संसर्गावच्छेदको ह्योऽभावः स तत्संसर्गतिरोहितत्वेनेति सोऽभावप्रत्यक्ष एव च भ्रमः स्यात्। तस्मादतिरोहितसंसर्गावच्छेद एव संसर्गाभाव इति रूपाभावोऽप्येवं, न तु समवायावच्छेदः किन्तु तद्धर्मतालक्षणस्वरूपसम्बन्धावच्छेदः (त.चिं. प्र.सम. आलोक. पृ.६५७) इति व्याख्यातृभिः* **जयदेवमिश्रेण तत्त्वचिन्तामण्यालोके।**

नैयायिकः शङ्कते - **अथेति।** *विदेहीयश्चोद्यपदपर्यन्तः पूर्वपक्षोऽवगन्तव्यः। वायौ* **प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वेऽपि** *= रूपप्रतियोगिकसमवायसत्त्वेऽपि* **तद्वत्तायाः** *= रूपवत्ताया* **अभावात् तत्र** *= वायौ* **तदभावाविरोधः** *= समवायसम्बन्धावच्छेदकरूपाद्यनन्ताभावो निरालाधः।* **न च तत्सम्बन्धः तद्वत्तानियतः** *= तदाधारत्वव्याप्य इति वायौ*

❀ રૂપી - અરૂપી વ્યવસ્થા સમવાયપક્ષમાં અસંગત ❀

किञ्च रू. । આ ઉપરાંત એક વાત એ પણ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે કે પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય રૂપવાન્ છે અને વાયુ આદિ દ્રવ્ય નીરૂપ છે. આ વ્યવસ્થાની ઉપપત્તિ સમવાય દ્વારા થઈ નહિ શકે. જો રૂપનો સમવાય અને સ્પર્શનો સમવાય એક જ હોય, તો વાયુમાં સ્પર્શનો સમવાય હોવાથી રૂપનો સમવાય પણ રહી જવાથી વાયુને પણ રૂપવાન્ માનવાની આપત્તિ આવશે. આ વ્યવસ્થાની ઉપપત્તિ માટે રૂપાદિના સ્વરૂપને જ સંબંધ માનવો આવશ્યક છે. આ બાબતમાં પક્ષધરમિશ્રની સંમતિનો સંકેત પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે પક્ષધરમિશ્રએ વાયુ આદિમાં નીરૂપત્વની સંગતિ રૂપના તદ્ધર્મના નામના સંબંધના અભાવથી કરેલ છે. 'स धर्मो यस्य स तद्धर्मा, तस्य भावः तद्धर्मता' આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તદ્ધર્મના તદ્ધર્મથી ભિન્ન નથી હોતી. રૂપની તદ્ધર્મતાનો અર્થ છે રૂપાત્મક ધર્મ. ફલતઃરૂપમાં જ રૂપસંબંધતા પર્યવસિત = વિશ્રાન્ત = ફલિત થાય છે. આ રીતે ઉપરોક્ત વ્યવસ્થાની ઉપપત્તિ કરવા માટે રૂપાદિસ્વરૂપને જ રૂપાદિનો સંબંધ માનવાનો જ છે તો પછી રૂપાદિના સંબંધની સિદ્ધિરૂપે સમવાયની સિદ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે ?

❀ ચિંતામણિકારીય રૂપી - નીરૂપવ્યવસ્થા અસંગત ❀

यत्तु। ઉપરોક્ત વ્યવસ્થાના સંબંધમાં તત્ત્વચિંતામણિકાર ગંગેશ ઉપાધ્યાયે એમ જણાવેલ છે કે —> રૂપ, રસ, સ્પર્શ વગેરેનો સમવાય એક જ હોવાથી સ્પર્શસમવાયના આશ્રય વાયુમાં રૂપનો સમવાય પણ રહે જ છે. છતાં વાયુ દ્રવ્ય રૂપશૂન્ય હોય છે, કારણ કે તેમાં સ્વભાવથી જ રૂપનો અભાવ રહે છે. માટે સમવાયને માનવામાં રૂપી - અરૂપી વ્યવસ્થા સંગત થવામાં કોઈ બાધા નથી <— પરંતુ આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે વાયુ દ્રવ્યમાં રૂપાભાવના પ્રતિયોગી રૂપનો સમવાય સંબંધ હોય તો ત્યાં સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક રૂપાભાવ ન હોઈ શકે, કારણ કે પ્રતિયોગીનો સંબંધ તે પ્રતિયોગીના અભાવનો વિરોધી છે.'ભૂતલમાં ઘટસંયોગ હોવા છતાં સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ છે' આવો બોધ કે વ્યવહાર થતો નથી. માટે વાયુમાં રૂપસમવાય હોય તો વાયુ પણ અવશ્ય રૂપી જ બની જશે.

गगनीयसंयोगे व्यभिचारात् । न च 'वृत्तिनियामके' तिविशेषणान्न दोष इति वाच्यम्, करवृत्तितानियामक-कपालसंयोगवति कपाले कपालाभावसत्त्वेन व्यभिचारात् । 'यत्र यद्वृत्तितानियामकः सम्बन्धः तत्र तद्वत्त्वनियम इति चेत् ? तर्हि रूपसमवायस्य वायुवृत्तित्वानियामकत्वादेव वायोः न तद्वत्त्वमिति चेत् ? न, तत्र तद्वृत्तितानियामकत्वं हि

भातृमती

रूपसमवायसत्त्वे तद्व्यापकरूपाधारतासिद्धेः वायौ समवायावच्छेदकरूपात्यन्ताभावासम्भव इति **शङ्कनीयम्, तादृशव्याप्तेः गगनीयसंयोगे व्यभिचारात्,** घट-पटादौ मूर्तद्रव्ये गगनसंयोगसत्त्वेऽपि गगनाधारताया विरहात् । **न च** तत्सम्बन्धस्य **'वृत्तिनियामके'ति विशेषणात्** तत्प्रतियोगिकवृत्तितानियामकसम्बन्धस्य तदाधारताव्याप्यत्वात्तौ **न** व्यभिचारलक्षणे **दोषः** लब्धावकाशः, घटादावाकाशीयसंयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति **वाच्यम्** तथापि **कर-वृत्तितानियामक-कपालसंयोगवति** = हस्तप्रतियोगिकाधारतानियामको यः कपालसंयोगः तद्विशिष्टे **कपाले** कपालाधारताऽभावात् **कपालाभावसत्त्वेन व्यभिचारात्** कपालस्योपरि हस्तदशायां यथा 'कपाले करः' इति प्रतीयते तथा 'कपाले कपालमि'त्यपि प्रतीयेत तादृशाधारतानियामकसंयोगस्यैकत्वेन विशेषत्वेन च कर इव कपालेऽपि सत्त्वात् । एवं तदा 'करे कपालमि'त्यपि प्रतीतिः स्यात् । न चैवं भवतीति दर्शिता व्याप्तेः व्यभिचारा-स्तैव ।

ननु तत्र यद्वृत्तितानियामकः = यदाधारतानियामकः **सम्बन्धः तत्र तद्वत्त्वनियमः** = तत्प्रति-योगिकाधारताव्याप्तेः । कपाले करवृत्तितानियामकः करकपालसंयोग इति कपाले कराधारताऽपि प्रतीयते एवीति न व्यभिचार इति **चेत् ? तर्हि रूपसमवायस्य** = रूपप्रतियोगिकसमवायस्यापि **वायुवृत्तित्वानियामकत्वात्** = वायुनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतानियामकत्वविरहात् **वायौ न तद्वत्त्वं** = रूपवत्त्वं इति वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपात्यन्ताभावोऽव्याहत **इति चेत् ?**

प्रकरणकारस्तदपाकरोति **नेति** । **तत्र तद्वृत्तितानियामकत्वं हि तत्र तद्विशिष्टबुद्धिजनकत्वं** = तद्विशिष्टधीजनकत्वस्वरूपं नाव्याप्तिकमिति चेत् । यथा संयोगस्य भूतले घटवृत्तितानियामकत्वं भूतले घटविशि-

❀ संबंध होवा छतां अधिकरणता अनियत - नैयायिक ❀

पूर्वपक्ष :- अथ.। प्रतियोगीनो संबंध होवा छतां प्रतियोगीनी अधिकरणतानो अभाव होई शके छे. माटे प्रतियोगीना संबंधनी साथे तत्-प्रतियोगिक अभावनो विरोध नथी. तत्संबंधीमां तत्अधिकरणतानो नियम तो गगनीय संयोग वगेरेमां व्यभिचरित छे, केम के गगनसंयोग घट, पट वगेरेमां होवा छतां संयोगसंबंधथी गगननी अधिकरणता घट,पट वगेरे मूर्त द्रव्यमां होती नथी. जो एम कहेवामां आवे के —> 'प्रतियोगीनो वृत्तिनियामक संबंध जयां होय त्यां प्रतियोगीनी अधिकरणता अवश्य होय छे' आवो नियम छे. घटादि मूर्त द्रव्यमां जे गगनसंयोग छे ते वृत्तिअनियामक होवाथी घटादिमां गगननी अधिकरणता न रहे तो पण उक्त नियम अखंडित रहे छे. <— तो आ पण बराबर नथी. आनुं कारण एे छे के ज्यारे कपाल उपर हाथ रहेल होय त्यारे हाथनो कपालमां संयोग वृत्तिनियामक संबंध छे अने संयोग द्विष्ठ = उभयवृत्ति होवाथी ते संयोग कपालमां पण रहे छे. परंतु कपालमां उक्त वृत्तिनियामक संबंध होवा छतां ते संयोग संबंधथी कपालमां कपालनी अधिकरणता होती नथी, ऊलटुं उक्त संयोग संबंधथी कपालमां कपालनो अभाव होय छे. माटे प्रतियोगीनो वृत्तिनियामक संबंध जयां होय त्यां प्रतियोगीनी अधिकरणतानो नियम पण व्यभिचारग्रस्त छे. जो एम कहेवामां आवे के —> जयां जे वस्तुनो वृत्तिनियामक संबंध होय त्यां ते वस्तुनी अधिकरणतानो नियम छे. कपालमां हाथनो वृत्तिनियामक संयोग संबंध रहे छे अने कपालमां ते संबंधथी हाथनी अधिकरणता रहे ज छे. कपालमां कपालनो वृत्तिनियामक संबंध नथी रहेतो. माटे कपालमां ते संबंधथी कपालनी अधिकरणता न रहे तो पण उपरोक्त नियम अखंडित रहे छे. <— तो आ नियमथी समवायनी सिद्धि थवामां कोई दोष नहि आवे, कारण के वायुमां रूपनो समवाय वायुमां वृत्तिनियामक नथी. माटे वायुमां रूपसमवाय होवा छतां रूपअधिकरणतानी आपत्तिने अवकाश नथी रहेतो. माटे समवायपक्षमां पण पृथ्वी आदि द्रव्यमां रूपवत्ता अने वायुआदि द्रव्यमां नीरूपतानी व्यवस्था घटी शके छे. माटे आ व्यवस्थानी संगति माटे रूपना स्वरूपने रूपनो संबंध मानवानी आवश्यकता रहेती नथी.

❀ तद्वृत्तिता नियामकत्व = तद्विशिष्टबुद्धिजनकत्व - स्याद्वादी ❀

उत्तरपक्ष :- न, तत्र.। डुंगरा दूरथी रळियामणां लागे तेम नैयायिकनी वात न विचार न करीओ त्यां सुधी मोहक लागे. विचार करवामां आवे तो तेनो स्वीकार करवा दिल तैयार न थाय, कारण के वायुमां रूपाधिकरणतानुं वारण करवा माटे नैयायिकने एवुं मानवुं पडशे के जेमां जे वस्तुनी वृत्तिताने नियामक संबंध रहे छे तेमां ज ते वस्तु होय छे अने ते वस्तुमां तद्वृत्तितानियामकनो अर्थ छे ते वस्तुमां तद्विशिष्टबुद्धिनो जनक. फलतः वायुमां पण 'इह रूपम्' एवी रूपनी विशिष्ट बुद्धि थाय छे. आथी समवाय वायुमां

तत्र तद्विशिष्टबुद्धिजनकत्वम् । अस्ति च वायावपि 'इह रूपमि'ति धीः, तदभावप्रत्यक्षवादिनाऽपि तत्रावश्यं तत्स्वीकारात् ।

'साऽऽरोपरूपा न तु प्रमेति चेत् ? न, तदभावधियः सत्यत्वाऽसिद्धौ तदप्रमात्वाऽसिद्धेरिति मेश्रेणैवोक्तत्वात्।

भानुमती

ष्टबुद्धिजनकस्वरूपमेव । **अस्ति च वायावपि 'इह रूपमि'ति धीः** । अतः समवायरूप वायौ रूपवृत्तितानियामकत्वमेवेति न तत्र समवायावच्छेन्नरूपाभावकल्पनमर्हीति । **न च** वायुमुद्दिश्य 'इह रूपमि'ति बुद्धिरेवासिद्धेति **वक्तव्यम्**, वायोः **तदभावप्रत्यक्षवादिना** = रूपाभावप्रत्यक्षवादिना त्वया **अपि तत्र** = वायौ **अवश्यं तत्स्वीकारात्** = 'इह रूपं स्यात् तर्हि उपलभ्येत' इतिबुद्धिस्वीकारात्, अन्यथा प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनाप्रसञ्जनप्रतियोगिकत्वविरहेण परवादिसम्मत - योग्यानुपलब्धित्वप्रत्यूहात् ।

अथ वायौ रूपाभावप्रत्यक्षत्वायापेक्षिता **सा** = 'इह रूपं स्यात् तर्हि उपलभ्येत' इति धीः **आरोपरूपा** = आहार्यस्वरूपा = इच्छाजन्यज्ञानात्मिका एव **न तु प्रमा**, तत्र तद्वृत्तितानियामकत्वं हि तत्र तद्विशिष्टप्रमाजनकत्वरूपमेवेति न रूपसमवायस्य वायौ रूपवृत्तितानियामकत्वमिति रूपात्यन्ताभावस्तत्राऽऽवेदन एवेति **चेत्** ?

प्रकरणकार : परमुखेनोक्ताक्षेपं दूषयति - **नेति** । **तदभावधियः** = वायौ रूपाभावप्रत्यक्षस्य **सत्यत्वाऽसिद्धौ तदप्रमात्वाऽसिद्धेः** = वायौ 'इह रूपमि'तिधियोऽसत्यत्वाऽसिद्धेः इति **मिश्रेण** = **जयदेवमिश्रेण तत्त्वचिन्तामण्यालोके उक्तत्वात्** । 'वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपात्यन्ताभावोऽस्ति न घटे । कथमेतम् ? अधिकरणस्वभावात्, अबाधितरूपे-नीरूपप्रतीतेश्च (त.चिं.प्र.सम.पृ. ६११) इति **तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थमीमांसावसरे** तदुक्तं तेन तत्र —> अत्र वयम् - रूपसमवायसत्त्वे कथं रूपाभावः ? संसर्गावच्छेन्नप्रतियोगिताकस्य सति संसर्गेऽसम्भवात्, अन्यथा घटवति भूतले संयोगावच्छेन्नघटाभावापतेः । **न च** तथाप्रत्ययाऽभावात् मास्तु घटाभावः, इह तु प्रतीत्यनुरोधात् रूपसमवाये सत्यपि रूपाभावः स्यादिति **वाच्यम्**, 'इह रूपमि'ति प्रतीतेः । न चेदमसिद्धम्, अभावप्रत्ययानुरोधेन त्वयाऽपि तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वात् । **न च** साऽऽरोपरूपेति **वाच्यम्**, अभ्रान्तप्रतीतेः सत्यत्वे तस्यास्तथात्वस्य वक्तव्यत्वात् । तथा च तत्प्रमात्वेन वैपरीत्यस्याऽऽपत्तेः (त.चिं.प्र.सम.आलोक. पृ. ६१७) इति ।

अथ तदनुयोगितानिरूपितततप्रतियोगिताकवैशिष्ट्यस्यैव तत्र तद्वृत्तितानियामकत्वान्नाऽयं दोषः, समवाये वायुनिष्ठानुयोगितानिरूपितरूपनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविरहादिति चेत् ? प्रतियोगित्वादेरनौपाधिकत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वादिति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्या.क.स्त.४.का.६१-पृ.१२९) ।

રૂપવિશિષ્ટબુદ્ધિનો જનક હોવાથી વાયુમાં રૂપવૃત્તિતાનો નિયામક થશે. આથી સમવાયપક્ષમાં વાયુમાં રૂપાદિ અધિકરણતાની આપત્તિનો પરિહાર અશક્ય છે. જો નૈયાયિક દ્વારા એમ કહેવામાં આવે કે —> વાયુમાં 'इह रूपम्' એવી પ્રતીતિ અસિદ્ધ છે. <— તો આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે અભાવના પ્રત્યક્ષમાં યોગ્યઅનુપલબ્ધિ સહકારી કારણ હોય છે યોગ્યઅનુપલબ્ધિનો અર્થ થાય છે. યોગ્યતાવિશિષ્ટ અનુપલબ્ધિ અને નૈયાયિક મતાનુસાર યોગ્યતાનો અર્થ થાય છે જે અધિકરણમાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ કરવું હોય તે અધિકરણમાં પ્રતિયોગીના આરોપથી પ્રતિયોગીની ઉપલબ્ધિનો = જ્ઞપ્તિનો = જ્ઞાનનો આરોપ. જેમ કે મુંડ ભૂતલમાં ' જો અહીં ઘટ હોત તો જરૂર ઉપલબ્ધ થાત' આવો આરોપ થઈ શકવાથી ત્યાં ઘટની અનુપલબ્ધિ યોગ્ય અનુપલબ્ધિ કહેવાય અને તેના દ્વારા ત્યાં ઘટાભાવનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. આવું હોવાના લીધે વાયુમાં રૂપાભાવનું પ્રત્યક્ષ કરવા માટે પણ વાયુને ઉદ્દેશીને 'इह रूपं स्यात् तर्हि उपलभ्येत' આવી પ્રતીતિ નૈયાયિક મતાનુસાર પ્રસિદ્ધ જ બનશે. આથી વાયુમાં રૂપાધિકરણતાની આપત્તિનું વારણ નૈયાયિકમતે શક્ય નથી. જો નૈયાયિક એવી દલિલ કરે કે —> વાયુમાં થનાર 'इह रूपम्' એવી ઉપરોક્ત પ્રતીતિ આરોપાત્મક છે અને આરોપ = આહાર્ય = ઈચ્છાજન્ય જ્ઞાન તો પ્રામાણિક ન હોય. તે વસ્તુમાં તદ્વસ્તુવિશિષ્ટપ્રમાનો જનક સંબંધ જ તે વસ્તુમાં તદ્વસ્તુની વૃત્તિતાનો નિયામક હોય છે. આથી સમવાય વાયુમાં રૂપવૃત્તિતાનો નિયામક બની શકતો નથી. આથી વાયુમાં રૂપસમવાય હોવા છતાં રૂપાભાવને માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. <— તો આ દલિલ પણ અર્થહીન છે, કારણ કે જયદેવમિશ્ર નામના નૈયાયિકે આલોકગ્રંથમાં (=તત્ત્વચિંતામણિની ટીકામાં) જણાવેલ છે કે - અભાવની બુદ્ધિમાં પ્રમાત્વ સિદ્ધ ન હોય તો તદ્બુદ્ધિમાં = પ્રતિયોગિવત્તાબુદ્ધિમાં અપ્રમાત્વ સિદ્ધ ન થઈ શકે. <— (જુઓ તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રન્થના પ્રત્યક્ષખંડમાં સમવાયવાદની આલોક ટીકા પૃષ્ઠ - ૬૫૭) 'વાયુમાં રૂપ માનવું કે નહિં ?' આ વિષયની હજુ તો ચર્ચા ચાલી રહેલી છે. તેથી વાયુમાં થનાર રૂપાભાવબુદ્ધિમાં પ્રમાત્વ સિદ્ધ નથી. જ્યારે વાયુમાં રૂપાભાવની બુદ્ધિમાં પ્રમાત્વ સિદ્ધ નથી તો વાયુમાં 'इह रूपम्' એવી બુદ્ધિને અપ્રમા કહેવાની હિંમત કરવી બરાબર નથી.

◙ સમવાયપક્ષમાં અન્યોન્યાશ્રય ◙

વસ્તુ.। વળી, વાયુમાં રૂપવત્ત્વના અભાવથી રૂપાભાવબુદ્ધિનું સમર્થન નૈયાયિક કરે છે - તે બરાબર નથી, કારણ કે વસ્તુસ્થિતિ

वस्तुतस्त्वत्र तद्विशिष्टधीविरहोऽपि तद्वत्त्वाभावादेवेति अन्योन्याश्रयः ।

यत्तु - एकस्यैव समवायस्य किञ्चिदधिकरणावच्छेदेन रूपसम्बन्धत्वकल्पनेनैव व्यवस्थोपपत्तिरिति - तत्र, रूपसम्बन्धत्वं हि रूपप्रकारकविशिष्टज्ञानीयसम्बन्धतास्यविषयताविशेषशालित्वम् । तच्च तत्तदधिकरणावच्छेदेन तत्तदधिकरणान्तर्भावेन विशिष्टबुद्धिहेतुतयैव निर्वहतीति महागौरवात् । अस्माकन्तु रूपप्रकारकविशिष्टबोधे रूपसम्बन्ध एव तन्त्रमिति लाघवात् । किञ्च, एवं 'रूपसम्बन्धे न रूपसम्बन्धत्वमि'ति व्यवहारः प्रामाणिकः स्यात् ।

भातृमती

यदि च प्रतियोगित्वादेरतिरिक्तत्वाभ्युपगमेऽपि परेण न त्यज्यत इति मनसिकृत्य आह —> **वस्तुतः तत्र** *= वायौ* **तद्विशिष्टधीविरहः** *= रूपवतीशेषत्वबुद्धिविरहः* **अपि तद्वत्त्वाभावादेव** *= रूपवत्त्वविरहादेव सिद्ध्यति वायौ रूपवत्त्वाभावस्तु रूपवतीशेषत्वबुद्धिविरहादीति परस्परं ज्ञप्तौ* **अन्योऽन्याश्रयः** *स्पष्ट एव ।*

यत्तु - एकस्यैव समवायस्य *रूप-रसादिसकलगुणप्रतियोगिकसम्बन्धत्वं किन्तु* ***किञ्चिदधिकरणावच्छेदेन*** *= पृथिवी-जल-तेजोद्रव्यावच्छेदेन* ***रूपसम्बन्धत्वकल्पनेन*** *वायवादिद्रव्यावच्छेदेन तु रूपसम्बन्धत्वाकल्पनेन* ***एव व्यवस्थोपपत्तिः*** *= रूपे-निरूपत्वव्यवस्थासङ्गतिः वायवादिद्रव्यावच्छेदेन समवायस्य रूपसम्बन्धत्वातिरेकाद्ध वायौ समवायसत्वेऽपि रूपवत्त्वप्रतीत्यापत्तेः । एतेन सरस्वतीरस्यादेव्यवस्थाऽपि प्रदर्शिता* **इति ।**

प्रकरणकृतमुपाकुरुते - ***तन्नेति । रूपसम्बन्धत्वं*** *= रूपसम्बन्धत्वपदवाच्यं* ***हि रूपप्रकारक - विशिष्टज्ञानीय-सम्बन्धतारूप्यविषयताविशेषशालित्वं*** *= रूपप्रकारकं यद्वतीशेषत्वज्ञानं तन्निरूपितो यः संसर्गतारूपो विषयतताविशेषः तद्वत्त्वम् ।* ***तच्च*** *= समवायरूप निरुक्तरूपसम्बन्धत्वं हि* ***तत्तदधिकरणावच्छेदेन*** *= पृथिव्यादिद्रव्यावच्छेदेन परम्परागतरूपवतीशेषत्वबुद्धिहेतुतायां तत्तदधिकरणाऽनतिरेके नैव सम्भवति किन्तु* ***तत्तदधिकरणान्तर्भावेन*** *= पृथिव्यादिद्रव्याणामन्तर्भावेन* ***विशिष्टधीहेतुतया*** *= रूपवतीशेषत्वधीकारणतया* ***एव निर्वहतीति*** *रूपवतीशेषत्वबुद्धिं प्रति पृथिव्यादिद्रव्यावच्छेदेन रूपसम्बन्धत्वेन समवायस्य हेतुत्वेतरौ कारणतावच्छेदके* ***महागौरवात्*** *= अन्यथा वायवादावपि रूपवतीशेषत्वबुद्धेरापत्तिरूप दुर्वारत्वात् ।* ***अस्माकं*** *त्वस्मदादीनां तु रूपप्रकारकवतीशेषत्वबोधे रूपसम्बन्धत्वेन* ***एव तन्त्रं*** *= कारणमिति तत्तदधिकरणावतीशेषेण कारणतावच्छेदकशरीरे* ***लाघवात् । एतेन —>*** *रूपवतीरूपेतत्वावतीशेषत्वसमवायवतीरूपेतत्वाधिकरणतायाः एव रूपसम्बन्धतया तत्त्वे च वायुगतभावादीति (मु.दि.पृ.२३७)* ***मुक्तावलीदिनकरीयकृद्वचनं निरस्तम् ।***

मतमते दोषान्तरमावेदयति —> ***किञ्चेति । एवं*** *= एकस्मिन्नेव समवाये पृथिव्यादिद्रव्यावच्छेदेन रूपसम्बन्धत्वं वायवादिद्रव्यावच्छेदेन च रूपसम्बन्धत्वाभाव इत्यभ्युपगमे समवायमुद्दिश्य* ***'रूपसम्बन्धे न रूपसम्बन्धत्वमि'ति व्यवहारः*** *तादृशबोधश्च* ***प्रामाणिकः स्यात्*** *तदतिप्रसङ्गाद्ध ।*

એવી છે કે વાયુમાં રૂપવિશિષ્ટબુદ્ધિનો = રૂપવૈશિષ્ટ્યઅવગાહી બુદ્ધિનો અભાવ પાણ રૂપવત્ત્વાભાવથી = રૂપાધિકરણતાના અભાવથી જ સિદ્ધ થતો હોવાથી ન્યાયમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. વાયુમાં રૂપવિશિષ્ટબુદ્ધિનો અભાવ સિદ્ધ થાય તો રૂપવત્ત્વઅભાવ સિદ્ધ થશે અને રૂપવત્તાનો = રૂપાધારતાનો અભાવ સિદ્ધ થશે તો વાયુમાં રૂપવિશિષ્ટબુદ્ધિનો અભાવ સિદ્ધ થશે. આમ પરસ્પરના જ્ઞાનમાં પરસ્પરના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેવાથી જ્ઞાનમાં અન્યોન્યાશ્રય = પરસ્પરઆશ્રય દોષ આવશે. માટે રૂપસમવાય હોવા છતાં વાયુમાં રૂપાભાવની સિદ્ધિ ત્રાણ કાલમાં નૈયાયિક નહિ કરી શકે.

❀❀ सावच्छिन्न रूपसंबंधता कल्पना गौरवग्रस्त - जैन ❀❀

यत्तु.। અમુક નૈયાયિક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે —> સમવાય એક જ છે. તે જ રૂપ, સ્પર્શ, ગંધ વગેરે દરેક ગુણોનો સંબંધ છે. પરંતુ તેમાં રૂપસંબંધત્વ પૃથ્વી આદિ દ્રવ્યાવચ્છેદેન છે, વાયુદ્રવ્યાવચ્છેદેન નથી. જે જેનો નિરવચ્છિન્ન સંબંધ હોય તે જ તેમાં તેની અધિકરણતાનો નિયામક હોય છે. સમવાયમાં વાયુ આદિ દ્રવ્યાવચ્છેદેન રૂપસંબંધતા ન હોવાથી સમવાય વાયુ આદિ દ્રવ્યોમાં રૂપની અધિકરણતાનો નિયામક નથી. આથી પૃથ્વી આદિમાં રૂપિત્વ અને વાયુઆદિમાં અરૂપિત્વની વ્યવસ્થા સમવાયસંબંધવાદીના મતમાં વિના ખચકાટે થઈ શકશે. <— પરંતુ વિચાર કરવામાં આવે તો આ વાત પાણ તથ્યહીન છે. આનું કારણ એ છે કે રૂપસંબંધત્વનો અર્થ છે રૂપપ્રકારક વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી નિરૂપિત સંસર્ગતા, જે વાયુઆદિદ્રવ્યઅવચ્છેદેન સમવાયમાં નથી અને પૃથ્વીઆદિદ્રવ્યઅવચ્છેદેન સમવાયમાં છે.આ માનવું ત્યારે જ સંભવ છે જ્યારે તે તે અધિકરણઅવચ્છેદેન તે તે સંબંધને તે તે અધિકરણ અવચ્છેદેન તે તે ધર્મની વિશિષ્ટ બુદ્ધિ પ્રત્યે કારણ માનવામાં આવે. પરંતુ આમ માનવામાં રૂપાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિની કારણતાના શરીરમાં તે તે અધિકરણનો અંતર્ભાવ થવાથી મહાન ગૌરવ થાય છે. જ્યારે જૈનમતમાં રૂપપ્રકારક વિશિષ્ટ બુદ્ધિ પ્રત્યે રૂપસંબંધને કારણ માનવામાં લાઘવ છે, કારણ કે કાર્ય-કારણભાવના શરીરમાં તે તે અધિકરણનો પ્રવેશ થતો નથી. આ ઉપરાંત એક વાત એ પાણ વિચારવા જેવી છે કે અતિરિક્ત સમવાયમાં પૃથ્વીઆદિદ્રવ્યાવચ્છેદેન રૂપસંબંધત્વ અને વાયુ આદિદ્રવ્યાવચ્છેદેન રૂપસંબંધત્વાભાવ માનવામાં આવે તો 'રૂપસંબંધમાં

अन्ये तु रूपि-नीरूपव्यवस्थानुरोधान्नानैव समवायः, समनियत - काल-देशावच्छेदकानां सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्वादीनां चैक एव समवायस्तदभिप्रायेणैव समवायैकत्वप्रवादः इति वदन्ति । तदपि न, गुणत्वावच्छेदेन गुणिस्वरूपसम्बन्धत्वकल्पनादतिरिक्तसम्बन्धकल्पनाऽनौचित्यात्, 'जले स्नेहस्य समवायो न गन्धस्य' इति प्रतीतिवद् 'घटरूपयोः सम्बन्धो न घटरसयोः' इति प्रतीतेर्जागरूकत्वाच्च ।

भानुमती

अन्ये नव्यनैयायिकाः **तु** —> **रूपिनीरूपव्यवस्थानुरोधात्** = पृथिवी - जल - तेजसामेव रूपित्वं तारतादीनां षण्णां च नीरूपत्वमेतीति व्यवस्थाबलात् **नानैव समवायः** । स्पर्शसमवायवति तन्तौ रूपसमवायो नास्तीति न तस्य रूपित्वप्रसङ्गः । ज्ञानसमवायवति आत्मनि स्पर्शसमवायो नास्तीति न तस्य स्पर्शवत्त्वापत्तेः । रूपवत्त्वस्पर्शवत्त्वादेसम्बन्धतावच्छेदकभेदाज्ञानौत समवायः । अत एव 'द्रव्यं रूपवत्' इत्यनुमितेः पक्षतावच्छेदकावच्छेदसाहित्यसम्बन्धस्य संसर्गत्वे न प्रामाण्यम्, रूपसमवायस्य द्रव्यत्वाऽव्यापकत्वात् । **न चैवं** समवायैकत्वप्रवादः पलायेतः स्यादिति **शङ्कनीयम्, समनियतकालदेशावच्छेदकानां सङ्ख्या - परिमाण - पृथक्त्वादीनां च एक एव समवायः तदभिप्रायेणैव समवायैकत्वप्रवादः** । तेषामवच्छेदकतयाभूतौ देश-कालौ समानेयतौ तेषां सङ्ख्या-परिणाम - पृथक्त्वादीनां समवायस्यैकत्वे बाधकाभावेरहात् । न हि सङ्ख्यासमवायवति द्रव्ये परिमाणादेर्गुणान्तरस्यापि स्वादित्वापादनेतुं शक्यते, सङ्ख्यासमवायवति द्रव्ये परिमाणादेर्नानापि सत्त्वात् । **एतेन** समवायनानात्वेऽयं तत्कल्पनाया मूलक्षतेः **इत्यपास्तम्** । युक्तश्चैतत् । इत्थमेव चक्षुःसंयुक्तघटादेसमवायात् तत्त्वादेः प्रत्यक्षापत्तेः **इति वदन्ति** ।

तदपि न सम्यक् लाघवसहकारेण **गुणत्वावच्छेदेन गुणिस्वरूपसम्बन्धत्वकल्पनात् अतिरिक्त-सम्बन्धकल्पनानौचित्यात्** अवच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धकल्पनाया अवश्यकत्वात् तत्र समवायत्व-कल्पाप-तार्थत्तिरभेदादेकल्पनाऽतिनानाभ्रातीत्वेन महागौरवात् । **'जले स्नेहस्य समवायो न गन्धस्य' इति प्रतीतिवत् 'घटरूपयोः सम्बन्धो न घट-रसयोः' इति प्रतीतेः अपि जागरूकत्वाच्च** । यथा प्रथमप्रतीत्या नव्यनैयायिकैः

રૂપસંબંધના નથી' આવી બુદ્ધિ અને વ્યવહાર પણ પ્રામાણિક બનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તે બુદ્ધિ તદ્અભાવવિશિષ્ટમાં તદ્અભાવપ્રકારક છે અને તે વ્યવહાર તાદશ બુદ્ધિથી પ્રયુક્ત છે.

❀ અનેક સમવાયવાદીનો પૂર્વપક્ષ ❀

નવ્યનૈયાયિકોનું કથન એવું છે કે —> પૃથ્વી આદિ ૩ દ્રવ્યો જ રૂપવાન્ છે અને વાયુ આદિ ૬ દ્રવ્યો રૂપશૂન્ય છે. આવી વ્યવસ્થાના લીધે સમવાય અનેક જ છે. જેમાં રૂપનો સમવાય હોય છે તે રૂપવાન્ જેમ કે પૃથ્વી આદિ. જ્યાં રૂપસમવાયનો અભાવ હોય છે તે દ્રવ્ય રૂપશૂન્ય, જેમ કે વાયુ વગેરે. આમ પ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થાને અનુસરીને સમવાયને અનેક માનવા આવશ્યક છે. વાયુમાં સ્પર્શ આદિ અન્ય ગુણો અને દ્રવ્યત્વ આદિ જાતિઓનો સમવાય હોવા છતાં તેમાં રૂપસમવાયનો અભાવ હોઈ શકે છે. અહીં એક પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે —> સમવાય અનેક છે તો પછી તેની કલ્પના જ શા માટે કરવી ? સ્વરૂપ સંબંધથી જ કામ ચાલી શકશે. વળી, સમવાયને અનેક માનવામાં આવે તો 'સમવાય એક જ છે' એવો પ્રવાદ દાર્શનિક જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે તે પણ કેવી રીતે ઘટી શકશે ? <— આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અનેકસમવાયવાદી તરફથી એવો આપવામાં આવે છે કે - જે ગુણોના અવચ્છેદકીભૂત દેશ અને કાલ સમનિયત હોય છે એવા સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથકત્વ આદિ અનેક ગુણો છે. તે બધાનો એક જ સમવાય સંબંધ હોય છે, કારણ કે તેઓના સમવાયને એક માનવામાં એવા પ્રકારની આપત્તિને અવકાશ નથી કે —> ઉપરોક્ત ગુણોમાંથી જ્યાં એક ગુણ હોય છે ત્યાં પણ ગુણાન્તરની અધિકરણતા આવી જશે અથવા તદ્દેશાવચ્છેદેન જ્યાં ઉપરોક્ત ગુણોમાંથી એક ગુણ છે, ત્યાં તદ્દેશાવચ્છેદેન ગુણાન્તરની અધિકરણતાની આપત્તિ આવશે અથવા જે કાલમાં જ્યાં એક ગુણ છે ત્યાં તે જ કાલમાં (=તત્કાલાવચ્છેદેન) ઉપરોક્ત ગુણોમાંથી ગુણાન્તરની અધિકરણતા આવી જશે. <— આ આપત્તિ ન આવવાનું કારણ એ છે કે એક સમવાય તેવા જ ગુણોમાં માન્ય છે કે જેઓના આશ્રય અને દેશ-કાલરૂપ અવચ્છેદક સમાન હોય. તથા આવા ગુણોના સમવાય સંબંધની એકતાની દ્રષ્ટિથી જ દાર્શનિક જગતમાં 'સમવાય સંબંધ એક છે.' એવો પ્રવાદ પ્રચલિત છે. જ્યાં સંખ્યા હોય ત્યાં પરિમાણ, પૃથકત્વ વગેરેનું આપાદન ઈષ્ટ જ છે.

❀ અનેક સમવાયપક્ષમાં અતિગૌરવ - ઉત્તરપક્ષ ❀

तदपि न.। પરંતુ આ કથન પણ બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે આ પક્ષમાં પણ જે ગુણોના આશ્રય, દેશ અને કાલરૂપ અવચ્છેદક સમનિયત ન હોય તથા જે જાતિઓ સમનિયત ન હોય તે બધાના અલગ અલગ સમવાય અને સંખ્યા, પરિમાણ આદિનો એક સમવાય. - આવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિમાં ગુણીની સાથે બધા ગુણોનો અને વ્યક્તિઓ સાથે જાતિનો સ્વરૂપસંબંધ માનવો જ યુક્ત છે, કારણ કે સ્વરૂપસંબંધ પક્ષમાં કોઈ અતિરિક્ત પદાર્થની કલ્પના કરવામાં આવતી નથી. ઊલટું ગુણ, જાતિ વગેરે પ્રમાણસિદ્ધ પદાર્થોમાં સંબંધત્વની જ કલ્પના કરવી પડે છે. જ્યારે સમવાયપક્ષમાં અતિરિક્ત અનેક સમવાય તથા સંખ્યા વગેરે સમનિયત આશ્રય અને દેશ - કાલસ્વરૂપ અવચ્છેદકવાળા ગુણોના સમવાય, તે બધામાં સંબંધત્વ ની કલ્પના, અનંત પદાર્થના અનંત ભેદ વગેરે

'गुणादिसाक्षात्कार इन्द्रियसम्बन्धजन्यो जन्यप्रत्यक्षत्वादि'त्यपि न समवायसिद्धये पाटवमावहति, चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेनाऽस्मदादिप्रत्यक्षं प्रत्यपि इन्द्रियसम्बन्धस्याहेतुत्वात् ।

भानुमती

*स्नेहसमवायाद्गन्धसमवायस्यातिरिक्तत्वमभ्युपगम्यते तथा द्वितीयप्रतीत्या घटे रूपसम्बन्धाद्रससम्बन्धस्याऽप्यतिरिक्तत्वमङ्गीकर्तव्यमेव । घटीयरूप-घटीयरसयोराश्रययोरैक्यात् देशकालरूपावच्छेदकयोः समानियतत्वाद्वा तयोः सम्बन्धस्यैक्योपगमे तूपदर्शिता द्वितीयप्रतीतिः पलायेता स्यात् । यदि चैवं समानियत - काल - देशावच्छेद्यानामपि सङ्ख्यादीनां नानासमवायप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमेव तदा वरं क्लृप्तेषु गुणादेस्तत्रूपेष्वेव संसर्गताकल्पनं धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वात्, अतिरिक्तसमवायानभ्युपगमात् अपृथग्भावस्यैव समवायपदार्थत्वादिति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्या.क.स्त.४.का ६५ . पृ.१३१) ।*

*वैशेषिकनयानुरोधात् इन्द्रियप्रत्यासत्तेरत्वेन समवायसिद्धिं निराकर्तुमुपदर्शयति —> **गुणादिसाक्षात्कार** इति । अयं पक्षनिर्देशः । आदिशब्देन क्रिया-जात्योर्ग्रहणेन गुण- क्रिया - जात्यन्यतमप्रकारकप्रत्यक्षत्वं पक्षतावच्छेदकम् । साध्यं निर्दिशति **इन्द्रियसम्बन्धजन्य** इति । इन्द्रियप्रत्यासत्तिजन्यत्वं साध्यम् । **जन्यप्रत्यक्षत्वादिति** हेतुनिर्देशः । यद्यपि 'कर्तृ-करणेत्थम्भूतलक्षणे तृतीया' (सि.है.२/२/८८) इति **सिद्धहेमवचनात्** हेत्वर्थे तृतीया प्राप्ता तथापि 'गम्यादयः कर्मधारे' (सि.है.२/२/७८) इति तद्वचनात् पञ्चमी नात्र विरुद्धा, जन्यप्रत्यक्षत्वमाश्रित्येत्यर्थः । गुणादेर्गोचरस्येश्वरप्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षाऽजन्यत्वेन तद्वारणाय हेतौ जन्यत्वविशेषणोपादानम् । 'दण्डिप्रत्यक्षवादि'ति दृष्टान्तस्याऽध्याहार्यत्वम् । यथेन्द्रियसम्बन्धे सत्येव 'अयं दण्डी'ति साक्षात्कारो जायते न तु तदभावेऽपि, अन्यथाऽन्धस्याऽपि तच्चाक्षुषापत्तेः । तत इन्द्रियप्रत्यासत्त्या जन्यप्रत्यक्षत्वहेतुत्वबलादेव गुणादिसाक्षात्कारजनकतया गुणस्याऽद्रव्यत्वेन संयोगादिबाधादिन्द्रियसंयुक्ते घटादौ तत्समवायः सिध्यति, स्वसंयुक्तसमवायसन्निकर्षेणैव चक्षुषा घटीयरूपाद्युपलम्भात् ।*

*अस्याऽश्रद्धेयत्वमापादयति - **इत्यपि न समवायसिद्धये** = विशेषणविशेष्यातिरिक्तैकसमवायसिद्धिकृते **पाटवमावहति** । हेतुमाह —> **चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेने**ति । अयमवान्तरहेतुनिर्देशः । **अस्मदादिप्रत्यक्षं** = जन्यप्रत्यक्षं **प्रत्यपि** किं पुनस्त्वादृशेश्वरीयप्रत्यक्षं प्रतीत्यपिशब्दार्थः, **इन्द्रियसम्बन्धस्याऽहेतुत्वादिति** । अयं मुख्यहेतुनिर्देशः । अत्रमनेकान्तवादिनोऽभिप्रायः यदि स्पर्शनेन्द्रियादिवत् चक्षुरिन्द्रियं प्राप्यकारि स्यात् तदैवं वदन्*

ની કલ્પના કરવી પડે છે. જે અતિગૌરવગ્રસ્ત હોવાથી અનુચિત છે. વળી, અહીં એક વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે સમનિયત ગુણોના સમવાયમાં ઐક્યનો સ્વીકાર પણ નિર્દોષ નથી, કારણ કે જેમ 'જલમાં સ્નેહગુણનો સમવાય છે, પરંતુ ગંધનો સમવાય નથી' આવી પ્રતીતિ નૈયાયિક મતાનુસાર થાય છે. તે જ રીતે 'ઘટ અને રૂપનો જે સંબંધ છે તે ઘટ અને રસનો નથી' આવી પ્રતીતિ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ઘટગત રૂપ-રસ સમનિયત હોવાથી જો ઘટની સાથે તે બન્નેનો એક જ સમવાય માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત પ્રતીતિ સંગત થઈ નહિ શકે.માટે ઘટગત તદ્રસ અને તદ્રૂપના સમવાયને પણ અલગ અલગ માનવા પડશે. આમ સર્વત્ર સમવાયને ભિન્ન ભિન્ન માનવા પડે છે. તો તેના કરતાં પ્રમાણસિદ્ધ ગુણાદિમાં જ ગુણીની સંસર્ગતાની કલ્પના કરવી લાઘવસહકારથી યુક્તિ સંગત છે.

❀ ईन्द्रियप्रत्यासत्तिરૂપે समवायसिद्धि - वैशेषिक ❀

પૂર્વપક્ષ :- गुणा.। ગુણાદિવિશિષ્ટ બુદ્ધિના સંસર્ગવિષયા જનકરૂપે ભલે સમવાય સંબંધની સિદ્ધિ ન થાય પરંતુ ઈન્દ્રિયપ્રત્યાસત્તિરૂપે તો સમવાયની સિદ્ધિ સુકર છે. તે અનુમાન આ મુજબ છે —> ગુણાદિવિષયક સાક્ષાત્કાર (=પક્ષ) ઈન્દ્રિયસંબંધથી જન્ય છે (=સાધ્ય), કારણ કે તે જન્યપ્રત્યક્ષ છે (=હેતુ). જે કોઈ જન્યપ્રત્યક્ષ હોય છે તે ઈન્દ્રિયના સન્નિકર્ષથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ કે ઘટ સ્પાર્શનસાક્ષાત્કાર. સ્પર્શન ઈન્દ્રિય સાથે ઘટનો સંયોગ થયા વિના ઘટનો સ્પાર્શન સાક્ષાત્કાર થતો નથી. બાકી તો ત્રણ લોકની સર્વ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય. ગુણાદિ સાક્ષાત્કાર પણ જન્ય પ્રત્યક્ષ હોવાથી ગુણાદિ સાથેના ઈન્દ્રિયના સંબંધથી જન્ય એમ છે. સિદ્ધ થાય છે. ગુણ આદિમાં જે આદિ પદ છે તેનાથી જાતિ અને ક્રિયાનું ગ્રહણ કરવું અભિપ્રેત છે. ગુણ, ક્રિયા અને જાતિમાં ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયનો સંયોગસંબંધ તો અસંભવિત છે, કેમ કે સંયોગ તો દ્રવ્ય-દ્રવ્ય વચ્ચે જ હોઈ શકે, જ્યારે ગુણાદિ તો દ્રવ્યભિન્ન છે. આ જ રીતે તાદાત્મ્યસંબંધ પણ સંભવ નથી. ગુણાદિ સાથે સાક્ષાત્ ઈન્દ્રિયસંબંધ બાધિત હોવાથી પારંપરિક સંબંધ જ માનવો પડશે કે જે પ્રસ્તુતમાં સ્વસંયુક્તસમવાય જ ઘટી શકે છે. જેમ કે ચક્ષુ સ્વસંયુક્તસમવાયસંબંધથી ઘટીય નીલરૂપમાં રહીને લૌકિકવિષયતાસંબંધથી ત્યાં નીલરૂપવિષયક ચાક્ષુષ ઉત્પન્ન કરી શકશે. પ્રસ્તુતમાં સ્વ = આંખ, તત્સંયુક્ત = ઘટ, તેમાં નીલ રૂપનો સમવાય હોવાથી ચક્ષુ ઈન્દ્રિય સ્વસંયુક્તસમવાયસંબંધથી નીલ રૂપમાં રહી શકશે. આમ ગુણાદિસાક્ષાત્કારજનક ઈન્દ્રિયપ્રત્યાસત્તિના ઘટકરૂપે સમવાયની સિદ્ધિ થઈ જશે.

❀ चक्षु अप्राप्यकारी होवाथी वैशेषिक अनुमान व्यभिचारी ❀

ઉત્તરપક્ષ :- इत्यपि न सम.। ભાગ્યશાળી ! આ રીતે પણ સમવાય સંબંધની સિદ્ધિ શક્ય નથી. આનું કારણ એ છે કે ચક્ષુ

तथाहि - चक्षुरप्राप्यकारि, अधिष्ठानाऽसम्बद्धार्थग्राहकेन्द्रियत्वात्, मनोवत् । 'अधिष्ठाने'त्यादिविशेषणेन स्पर्शनादाविन्द्रियपददानेन च प्रदीपप्रभायां व्यभिचारपरिहारः । न चाऽप्रयोजकत्वं, सम्बद्धार्थग्राहकत्वे तस्य करवाल-

भानुमती

*वृज्येत यदुत 'इन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षहेतुः' इति । न च चक्षुरिन्द्रियमर्थं प्राप्य परिच्छेदकारि । ततो जन्य-चाक्षुषप्रत्यक्षे चक्षुःसन्निकर्षाभावेन व्यतिरेकव्यभिचारान्न गुणादिसाक्षात्कारे जन्यप्रत्यक्षत्वहेतुना इन्द्रियसन्निक-र्षजन्यत्वसिद्धिः सम्भवति येन तदघटकतया समवायः सिध्येत् । **एतेन** —> 'इन्द्रियप्रत्यासत्तीत्वेन समवाय-सिद्धिः । तथाहि गुण-क्रिया-जातिसाक्षात्कार इन्द्रियसम्बन्धसाध्यः जन्यप्रत्यक्षत्वात् दण्डेज्ञानवादित्यतः साक्षा-त्सम्बन्धबाधकारणत्वेनेन्द्रियसंयुक्ते सम्बन्धः सिध्यन् पक्षधर्मताबलाल्लाघवेनानुगतः समवाय एक एव सिध्यति अनुगतकार्यस्यानुगतकारणजन्यत्वात्, न तु संयुक्तविशेषणतारूपस्वरूपसम्बन्धः तस्य तत्तद्रूपादिरूपत्ते-नाऽननुगतत्वात् । एवं रूपत्व-रसत्वसाक्षात्कारेऽपि कारणत्वेनेन्द्रियसम्बन्धः समवाय एवानुगतः सिध्यति, लाघवात्; न त्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणता, तस्या रूपत्वादिस्वरूपत्वेनाऽननुगतत्वात्' (त. चिं. प्र. सम. पृ.६९२-६९३) इति **तत्त्वचिन्तामणि**कारोक्तं **निरस्तम्,** साध्याभाववत्वृत्तित्वेन जन्यप्रत्यक्षत्वस्य व्यभिचारित्वात् ।*

'चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वमेव न सहामहे' इति चेत् ? शृणु,

प्रसङ्गसङ्गत्यागतं, स्याद्वादिसम्मतं तथा । चक्षुरप्राप्यकारित्वमधुनाऽत्र समर्थ्यते ॥ १ ॥

***तथाहि - चक्षुः अप्राप्यकारि, अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहकेन्द्रियत्वात्** । यत्स्वाधाराऽसम्बद्धविषयज्ञा-पककरणं तत् अर्थदेशमप्राप्यैवार्थपरिच्छेदकारि यथा मनः । न हि मनसोऽप्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वे कश्चित् विप्रतिपत्तिरस्ति । यदि चेन्द्रियत्वस्य हेतुतोक्ता स्यात् तर्हि स्पर्शनादौ व्यभिचारस्स्यात्, तस्येन्द्रियत्वेऽपि प्राप्यकारित्वात् । अतः **'अधिष्ठाने'त्यादिविशेषणेन** = अधिष्ठानाऽसम्बद्धार्थग्राहकत्वस्येन्द्रियातिशेषणतिधया हेतावुपादानेन **स्पर्शनादौ इन्द्रिये व्यभिचारपरिहारः** । न हि स्पर्शनादौ स्वाधिष्ठानाऽसम्बद्धार्थग्राहकत्वं वर्तते । विशेषणाभावप्रयुक्तविशेषहेत्वविरहान्न तत्र व्यभिचारः सावकाशः । यदि च स्वाधिष्ठानाऽसम्बद्धार्थग्राहकत्वस्यैव केवलस्य हेतुतोक्ता स्यात् तर्हि प्रदीपप्रभायां व्यभिचारः स्यात्, तस्यास्स्वाधिष्ठानप्रदीपेनाऽसंयुक्तस्यैव घटादेर-र्थस्य ग्राहकत्वेऽपि प्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वात् । अतो हेतुवाचके **इन्द्रियपददानेन च प्रदीपप्रभायां व्यभिचार-परिहारः** । न हि स्वाधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहिकायां तस्यामिन्द्रियत्वं वर्तते । विशेष्याभावप्रयुक्तविशेषहेतु-विरहान्न तत्र व्यभिचारसम्भवः । **न च** स्वाधिष्ठानाऽसम्बद्धार्थग्राहकेन्द्रियत्वहेतौ **अप्रयोजकत्वं** = विपक्षबा-धकतर्कशून्यत्वमिति चक्षुषः स्वाधिष्ठानाऽसम्बद्धार्थग्राहकेन्द्रियत्वेऽपि प्राप्तार्थपरिच्छेदकारित्वे बाधकाभात इति **वाच्यम्, सम्बद्धार्थग्राहकत्वे** = प्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वे **तस्य** = चक्षुषः **करवालजलावलोकनादिना** = अ-

---

ઈન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી હોવાથી ઈન્દ્રિયસંબંધજન્યત્વની વ્યાપ્તિ જન્યપ્રત્યક્ષત્વ હેતુમાં માની શકાય તેમ નથી, કેમ કે આપણા ઘટાદિગોચર ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કારમાં વૈશેષિક પ્રદર્શિત હેતુ વ્યભિચાર દોષગ્રસ્ત છે. ઘટની સાથે ચક્ષુસંયોગ થયા વિના જ ચક્ષુ ઘટનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આંખ કાંઈ ઉડીને ઘટ પાસે જતી નથી કે ઘટ આંખ પાસે આવતો નથી. ઘટ પોતાના સ્થાનમાં રહે છે. આંખ પોતાના સ્થાનમાં રહે છે.પોતાના વિષય ઘટાદિની સાથે સંયુક્ત થયા વિના જ ચક્ષુ ઘટસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. માટે વ્યતિરેક વ્યભિચાર દુર્વાર બનશે. અનુમાનપ્રયોગથી ચક્ષુમાં અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ આ રીતે થઈ શકશે - ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે અર્થાત્ વિષય દેશમાં ગયા વિના વિષયની બોધક છે, કારણ કે તે અધિષ્ઠાનથી અસંબદ્ધ એવા અર્થની ગ્રાહક ઈન્દ્રિય છે. જે જે (ઈન્દ્રિય) સ્વઅધિષ્ઠાનથી અસંબદ્ધ અર્થની ગ્રાહક = જ્ઞાપક ઈન્દ્રિય હોય તે તે અપ્રાપ્યકારી હોય, જેમ કે મન. મેરૂપર્વતનો વિચાર કરવો હોય તો મનના અધિષ્ઠાન = આધાર સાથે મેરૂપર્વત સંબદ્ધ = સંયુક્ત થાય તો જ તેનું જ્ઞાન મન દ્વારા થઈ શકે એવું નથી. મેરૂપર્વત મનના અધિષ્ઠાનથી અસંયુક્ત હોતે છતે જ તેનો બોધ મન કરાવે છે. તેથી મન અપ્રાપ્યકારી છે. તે જ રીતે ચક્ષુ ઈન્દ્રિય પણ પોતાના આધાર નેત્રગોલકથી અસંયુક્ત એવા ઘટાદિનો બોધ કરાવે છે. તેથી ચક્ષુ પણ અપ્રાપ્યકારી છે. પ્રસ્તુત અનુમાનમાં હેતુરૂપે જો ફક્ત ઈન્દ્રિય બતાવવામાં આવે તો સ્પર્શનઈન્દ્રિય વગેરેમાં વ્યભિચાર આવે, કારણ કે સ્પર્શન ઈન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે. આ વ્યભિચારના નિવારણ માટે હેતુના ઘટકરૂપે અધિષ્ઠાનઅસંબદ્ધ એવા અર્થનું જ્ઞાપકત્વ ઈન્દ્રિયનું વિશેષણ બનાવેલ છે. જો ફક્ત 'અધિષ્ઠાનથી અસંબદ્ધ એવા અર્થનું જ્ઞાપકત્વ = જ્ઞાનજનકત્વ' આટલો જ હેતુ બતાવવામાં આવે તો પ્રદીપપ્રભામાં વ્યભિચાર આવશે, કારણે કે પ્રદીપપ્રભા પોતાના અધિષ્ઠાન એવા પ્રદીપથી અસંબદ્ધ = અસંયુક્ત એવા ઘટાદિ અર્થની જ્ઞાપક હોવા છતાં તેમાં અપ્રાપ્યકારિત્વ નથી, પરંતુ પ્રાપ્યકારિત્વ છે. ઘટાદિ અર્થને પ્રાપ્ત કરીને. અર્થાત્ ઘટાદિથી સંયુક્ત થઈને જ પ્રદીપપ્રભા ઘટાદિ અર્થની જ્ઞાપક બને છે. આ વ્યભિચારના પરિહાર માટે ઈન્દ્રિયપદનો હેતુમાં નિવેશ કરવામાં આવેલ છે. પ્રદીપપ્રભામાં સ્વઅધિષ્ઠાનથી અસંબદ્ધ એવા અર્થનું ગ્રાહકત્વ હોવા છતાં ઈન્દ્રિયત્વ ન હોવાથી વિશિષ્ટ હેતુ તેમાં ન રહેવાથી વ્યભિચારને અવકાશ રહેતો નથી. હેતુ ન રહે ત્યાં સાધ્ય ન હોય તો કોઈ દોષ નથી.

▣ ચક્ષુમાં અપ્રાપ્યકારિત્વસાધક અનુમાનમાં અપ્રયોજકતા દોષ અસંભવ - જૈન ▣

जलावलोकनादिनोपघातानुग्रहप्रसङ्गात्। न चाऽसिद्ध एव तस्योपघातानुग्रहाऽभावः, मुहुर्मुहुः सूरकर - जलावलोकनाभ्यां दाहशैत्यलक्षणतद्दर्शनादिति वाच्यम्, अवलोकनानन्तरं चक्षुर्देशं प्राप्तेन मूर्तेन रविकरादिनोपघातसम्भवात्, जलावलोकनादौ चोपघाताभावेनानुग्रहाभिमानात्, स्वतस्तद्देशं प्राप्तेन च चन्द्रमरीचिनीलादिनाऽनुग्रहोऽपि भवत्येव। यदि च चक्षुः स्वतः एवानुग्राहकोपघातकवस्तुनी संसृज्याऽनुग्रहोपघातौ लभेत तर्हि सूरकरावलोकनादिव करवालावलोकनादप्यभिघातः

भानुमती

सिद्दर्शनेन तारेतेलोकनेन च यथाक्रमं **उपघाताऽनुग्रहप्रसङ्गात्** *। प्रयोगस्त्वेवं - 'नयनं स्वोत्पत्तिदेशावस्थिताऽप्राप्तविषयपरिच्छेदकं प्राप्तेनेवाबन्धनतत्कृतानुग्रहोपघातशून्यत्वात् मनोवत्। स्पर्शनेन्द्रियश्च विपक्षः इति' (आ.नि.श्नो.५.हारि.वृ.)* **आवश्यकनिर्युक्तिवृत्तौ श्रीहरिभद्रसूरयो** *वदन्ति। **न चाऽसिद्ध एव तस्य** = चक्षुषः **उपघातानुग्रहाऽभावः, मुहुर्मुहुः** = अनेकशः **सूरकर - जलावलोकनाभ्यां** = सूर्यकिरणदर्शनेन नीरेक्षणेन च यथाक्रमं **दाह-शैत्यलक्षणतद्दर्शनादिति** हेतोः स्वरूपासिद्धेः **इति वाच्यम्, अवलोकनानन्तरं चक्षुर्देशं प्राप्तेन मूर्तेन रविकिरणादिना उपघातसम्भवात्** । अवलोकनोपघातयोः अतिसन्निकृष्टत्वादेव यौगपद्याभिमानः । मूर्तत्वात्सूर्यमरीच्यादेरुपघातकत्वे बाधकाभावः । चक्षुर्देशमप्राप्तेन घनादिदेशं प्राप्तेन चक्षुषा दृश्यमानेन तु रंतेकरणादेनाऽपि नोपघातः । अतो नार्ककरदेशपर्यन्तनयनगमनानेवलम्बनो नवा तारेकिरणदर्शनानेवलम्बनो नयनोपघातः किन्तु भास्करकरादेश्चक्षुरधिष्ठानप्राप्तेनेवलम्बन एव, अन्यथा दीपकरदर्शनादपि दाहापत्तेरिति दृढमवधेयम् । **न** च तथापि जलावलोकनादेनाऽनुग्रहस्यानुभवासिद्धत्वेन हेतोस्स्वरूपाऽसिद्धत्वमपरिहार्यमिति **वाच्यम्, जलावलोकनादौ** अनुग्रहानुभूतिः किन्तु **उपघाताभावेन अनुग्रहाभिमानात्,** अन्यथा क्लेदाद्यापत्ति तदा स्यात् । वस्तुतस्तु जलाद्यनुरूपा जलादौनेर्गताः छायापुद्गला एव चक्षुर्देशं प्राप्ताः सन्तः तिरस्कृतमवलोकनादेनाऽनुग्रहणकत्वापि, सर्वपुद्गलेभ्यः छायादुत्पत्तिसर्वणस्याभ्युपगमात्, तदुक्तं* **निशीथचूर्णौ** —> *सर्वपुद्गलतदुत्पन्नाणामाच्छन्नप्रभानुरूपा छाया सर्वतो भवति अनुपलक्षा वा <— (नि.चू.४३७८) इति । **अथ** तथापि शकटपार्श्वं निरीक्षमाणस्य तेजोद्रव्यदर्शने सार्वलौकिकानुग्रहानुभवो नापह्नोतुं शक्यते इति **चेत्** ? कः किमाह ? **स्वतः तद्देशं** = नयनाधिष्ठानं **प्राप्तेन च** = हि **चन्द्रमरीचिनीलादिना अनुग्रहोऽपि भवत्येव** किन्तु नायं चक्षुषश्चन्द्रकिरणाधिष्ठानदेशप्राप्तेनेवलम्बनोऽपि तु निशाकरकरादेश्चक्षुरधिष्ठानाक्षिगोलकप्राप्तेनेवलम्बन एव । न चैवं स्वाधिष्ठानाऽसम्बद्धार्थग्राहकेन्द्रियत्वमसिद्धं स्यादिति शङ्कनीयम्, चक्षुर्देशमप्राप्तस्यैव चन्द्रकिरणादेश्चाक्षुषत्वोपगमात्। प्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वे तु चक्षुस्स्वाधिष्ठानगताऽञ्जनमलादिकमपि गृह्णीयात् । **यदि च चक्षुः स्वतः** इत्यादि स्पष्टम्। तदुक्तं* **हारिभद्रीयावश्यकवृत्तावपि** —> *यदि हि प्राप्तेनेवलम्बनौ विषयकृतानुग्रहोपघातौ स्याताम्, एवं तर्हि अलोक-शूल-जलाद्यालोकनेषु दाह-भेद-क्लेदादयः स्युरिति (आ. नि. श्नो.५.हा.वृ.) ।*

न च । उपरोक्त अनुमानमां नैयायिक अप्रयोजकत्व दोषनी शंका करे अर्थात् —> चक्षुमां स्वअधिष्ठानथी असंबद्ध एवा अर्थनुं ग्राहक ईन्द्रियत्व होवा छतां अप्राप्यकारित्व न होय तो शुं वांधो ? एवी समस्यानो निवर्तक कोई तर्क नथी <— एवी शंका करवामां आवे तो ते पण उचित नथी. आनुं कारण ए छे के जो चक्षु ईन्द्रिय विषयदेश पर्यन्त जईने विषयनो बोध करावती होय तो तलवारने जोवाथी चक्षुईन्द्रियमां उपघात थवो जोईए, कारण के तलवारनी धार तीक्ष्ण होय छे. तथा जलने जोवाथी आंखमां ठंडक वगेरे अनुग्रह थवो जोईए. परंतु आवुं थतुं नथी. ते सिद्ध करे छे के चक्षु ईन्द्रिय स्वस्थानमां रहीने ज योग्यदेशमां रहेला घटादि अर्थनो बोध उत्पन्न करे छे. अहीं नैयायिक एवी शंका करे के —> आंखमां उपघात अने अनुग्रहनो अभाव असिद्ध = बाधित छे. सूर्य आदिना किरणोने जोवाथी आंखमां दाह स्वरूप उपघात अने अनुग्रहनो अभाव असिद्ध = बाधित छे. सूर्यना किरणोने जोवाथी आंखमां दाह स्वरूप उपघात थाय ज छे. तेथी ज सूर्य सामे वधु समय जोई शकातुं नथी. तेम ज सरोवर, नदी वगेरेना पाणीने जोवाथी आंखमां ठंडकस्वरूप अनुग्रह = उपकार पण थाय ज छे.माटे मानवुं पडशे के चक्षु ईन्द्रिय प्राप्यकारी छे. <— तो ते व्याजबी न होवानुं कारण ए छे के सूर्यने जोया पछी सूर्यकिरणो चक्षु देश पर्यन्त आववाना लीधे ज तेना द्वारा दाहस्वरूप उपघातनो संभव छे. मतलब के सूर्यदर्शन पछी आंखमां दाह थाय छे ते सूर्यपर्यन्त चक्षु ईन्द्रियना जवाना लीधे नथी थतो, परंतु चक्षुईन्द्रियना अधिष्ठान नेत्रगोलक पर्यन्त सूर्यकिरणो आववाना लीधे थाय छे. आनो अर्थ ए नथी के सूर्यना किरणोनुं ज्ञान करवा चक्षुने तेनाथी संबद्ध थवुं पडे.

जला.। वळी, पाणीने देखवाथी अनुग्रहनी वात नैयायिके करी ते पण व्याजबी नथी. आनुं कारण ए छे के सूर्यकिरणोने देखवाथी जेम उपघात = पीडा थाय छे तेम चंद्रीनीरनिरीक्षणथी उपघात = पीडा न थवाना लीधे अनुग्रहनी आभिमानिक = काल्पनिक बुद्धि थाय छे, जेम भार ओछो थतां के दूर थतां मजूरने सुखनी आभिमानिक बुद्धि दुःखविलयनिमित्तक थाय छे, नहि के त्यारे सुख उत्पन्न थवाना लीधे. अराबर ते ज रीते जलदर्शनथी पीडा न थवाना लीधे अनुग्रहनी = उपकारनी आभिमानिक बुद्धि

स्यात् । तदिदमुक्तं भाष्यकृता - लोअणमपत्तविसयं मणोव्व जमणुग्गहाइसुत्तंति । जलसूरालोआईसु दीसंति अणुग्गहविघाया ॥ डज्झेज्ज पाविओ रविकराइणा, फरिसणं व को दोसो ? मन्नेज्जणुग्गहं पि व उवघायाभावओ

भानुमती

प्रकरणकारः प्रकृते प्राचां संवादमाह- ***तदिदमुक्तं भाष्यकृता = विशेषावश्यकभाष्यकृतः श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपादेन*** *—> लोअणमीमेते । अत्र* ***श्रीमलधारिहेमचन्द्रसूरिकृता*** *व्याख्या एवम् —> अप्राप्तोऽसम्बद्धोऽसंश्लेषो विषयो ग्राह्यवस्तुरूपो यस्य तदप्राप्तविषयं लोचनं, अप्राप्यकारीत्यर्थः, इति प्रतिज्ञा । कुतः ? इत्याह यद् = यस्माद् अनुग्रहादिशून्यम् । आदिशब्दादुपघातपरिग्रहः ग्राह्यवस्तुकृतानुग्रहोपघातशून्यत्वादित्यर्थः, अयमत्र हेतुः । मनोवादीति दृष्टान्तः । यदि हि लोचनं ग्राह्यवस्तुना सम्बध्य तत्परिच्छेदं कुर्यात् तदाऽग्न्यादिदर्शनो स्पर्शनस्येव दाहाद्युपघातः स्यात्, कोमलतूल्यादितलोकनो त्वनुग्रहो भवेत् । न चैवम् । तस्मादप्राप्यकारि लोचनमिति भावः । 'मनस्यप्राप्यकारित्वं परस्याऽसिद्धमिति कथं तस्य दृष्टान्तत्वेनोपन्यास' इति चेत् ? सत्यम्, किन्तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिस्तत्र तत् सिद्धमिति निश्चित्य तस्येह दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शनमित्यदोषः । अथ परो हेतोरसिद्धतामुद्भावयन्नाह- 'जल-सूरे'त्यादि । आदेशब्दः आलोकशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ततश्च जलादीनामालोके लोचनस्यानुग्रहो दृश्यते सूरादीनां त्वालोके उपघात इति । अतः 'अनुग्रहादिशून्यत्वा'दित्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः । इदमुक्तं भवति जल-घृत-नीलवसन-वनस्पतीन्दुमण्डलाद्यवलोकनेन नयनस्य परमाऽऽप्यायनलक्षणोऽनुग्रहः समीक्ष्यते, सूर-सितादित्यादिदर्शने तु जलावेगमलनादेरुपघातः संदृश्यते इति । अतः किमुच्यते - 'जमणुग्गहाइसुत्तं' ति ? इतिगाथार्थः ॥ २०९ ॥

अत्रोत्तरमाह 'डज्झेज्ज'ति । अयमत्र भावार्थः अस्मदभिप्रायानभिज्ञाऽप्रस्तुतार्थधायी परः । न हि वयमेतद् ब्रूमो यदुत चक्षुषः कुतोऽपि वस्तुनः सकाशात् कदाचित् अतिथैवानुग्रहोपघातौ न भवतः । ततो रवितेजसादिना दाहाद्यात्मकेनोपघातवस्तुना परिच्छेदानन्तरं पश्चाच्चिरमवलोक्यतः प्रतिपत्तुश्चक्षुः प्राप्य = समारभ्य स्पर्शनेन्द्रियमिव दह्येत = दाहादिलक्षणस्तस्योपघातः क्रियेतेत्यर्थः । एतावता च चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वक्षतिर्नामस्माकं को दोषः ? न कश्चित्, दृष्टस्य बाधितुमशक्यत्वादिति भावः । तथा यत् स्वरूपेणैव सौम्यं शीतलं शीतरश्मेर्वा जल-घृत-चन्द्रादिकं वस्तु,तस्मिंश्च चिरमवलोकिते उपघाताभावादनुग्रहमेव मन्येत चक्षुः । 'को दोषः' इत्यत्रापि सम्बध्यते । न कश्चिदित्यर्थ इति गाथार्थः ॥ २१० ॥

*आह - यद्यप्तत्कल्पनेनोपघातकानुग्राहकवस्तून्युपघातानुग्रहाभावं चक्षुषो न ब्रूषे, तर्हि यद् ब्रूषे तत् कथय इत्याशङ्क्याऽऽह - 'जंतुं' इति । अयं नियमः - इदमेवास्माभिर्नियम्यत इत्यर्थः । किं तत् ? इत्याह - रूपस्य देशो रूपदेशः आदित्यमण्डलादिसमाक्रान्तप्रदेशरूपस्तं गत्वोपपन्नतलतस्तं समाश्लिष्य चक्षुः न पश्यति = न परिच्छिनत्ति, अप्यस्पाश्रुतत्वात् 'रूपं' इति गम्यते । 'पत्तं सयं व ति' स्वयं वाऽऽगत्य आगत्य चक्षुर्देशं प्राप्तं = समागतं रूपं चक्षुर्न पश्यति किन्त्वप्राप्तमेव योग्यदेशस्थं विषयं तत् पश्यति । **अत्राह परः** - तत्तलेन नियमेनाऽप्राप्यकारित्वं चक्षुषः प्रतिज्ञातं भवति । न च प्रतिज्ञामात्रेणैव हेतूपन्यासमन्तरेण समीहितसिद्धिः ।*

થઈ શકે છે. વળી, અહીં એક વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જેમ સૂર્યના કિરણો જોવાથી સૂર્યના કિરણો ચક્ષુગોલક સુધી આવવાના લીધે આંખમાં દાહસ્વરૂપ ઉપઘાત થાય છે બરાબર તે જ રીતે સામે થાલીને ચંદ્રના કિરણો નેત્રગોલક સુધી આવવાના લીધે આંખમાં ઠંડકસ્વરૂપ અનુગ્રહ પણ થાય જ છે. પરંતુ આ હકીકત ચક્ષુના ચંદ્ર સુધી ગમનને આભારી નથી પરંતુ ચંદ્રકિરણોના નયનગોલક સુધી આગમનને આભારી છે. માટે નેત્રને પ્રાપ્યકારી = પ્રાપ્યઅર્થજ્ઞાપક કહી ન શકાય. 'સૂર્ય કિરણો સ્વયં નયનગોલક સુધી આવવાથી આંખમાં દાહ = ઉત્પન્ન થાય છે અને ચંદ્રકિરણો સ્વયં નેત્રમણિ સુધી આવવાથી આંખમાં ઠંડકસ્વરૂપ અનુગ્રહ થાય છે' આવું માનવાના બદલે જો એવું માનવામાં આવે કે 'આંખ સ્વયં સૂર્યપર્યન્ત જવાથી દાહસ્વરૂપ ઉપઘાત થાય છે અને આંખ જ સ્વયં ચંદ્ર સુધી જવાના લીધે ઠંડકસ્વરૂપ અનુગ્રહ = ઉપકાર થાય છે.' તો તો જેમ સૂર્યના કિરણોને જોવાથી આંખમાં દાહ સ્વરૂપ ઉપઘાત થાય છે તેમ તલવાર જોવાથી નયનભેદન સ્વરૂપ ઉપઘાત જોઈએ, કારણ કે સૂર્યકિરણ જેમ દાહક છે તેમ તલવાર ભેદક = ભેદકારી છે. આ જ વાતને વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે ૩ શ્લોક દ્વારા બતાવી છે. જેનો અર્થ આ મુજબ છે. —> લોચન = આંખ અપ્રાપ્તવિષયપ્રકાશક છે. અર્થાત્ વિષયની સાથે સંબદ્ધ થયા વિના વિષયનું ભાન કરાવે છે, કારણ કે તે અનુગ્રહોપઘાતશૂન્ય છે. જેમ કે મન. મનથી અગ્નિનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે મન બળી નથી જતું તેમ આંખથી અગ્નિને જોવાથી આંખ બળી નથી જતી. માટે તે મનની જેમ અપ્રાપ્યકારી છે.

શંકા :- પાણીના દર્શનથી આંખમાં ઠંડકસ્વરૂપ અનુગ્રહ અને સૂર્યપ્રકાશના દર્શનથી આંખમાં દાહસ્વરૂપ ઉપઘાતનો અનુભવ થાય જ છે. તેથી વિષયકૃત અનુગ્રહ - ઉપઘાતથી શૂન્યતાસ્વરૂપ હેતુ આંખમાં અસિદ્ધ છે. ॥૨૦૯॥

સમાધાન :- સૂર્યકિરણો સ્પર્શન ઈન્દ્રિયને પ્રાપ્ત કરીને જેમ સ્પર્શન ઈન્દ્રિયને બાળે છે, તેમ ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના અધિષ્ઠાનને પામીને

सोम्म ।। गंतुं ण रूवदेसं पासई पत्तं सयं व णियमोऽयं । पत्तेणउ मुत्तिमया उवघायाणुग्गहा होज्जन्ति ।। (विशेषा.भा.श्लो.२०९-२१०-२११) ।

ननु नयनान्नायना रश्मयो निर्गत्य प्राप्य च वस्तु रविरश्मय इव प्रकाशमादधति सूक्ष्मत्वेन तैजसत्वेन च तेषां

भानुमती

अतो हेतुरिह वक्तव्यः । 'जमणुग्गहाइसुण्णंति' इत्यनेन पूर्वोक्तगाथावयवेन विषयकृतानुग्रहोपघातशून्यत्वलक्षणोऽयमभिहित एवेति चेत् ? अहो ! जरांविध्वंसितस्येव सूरेर्विस्मरणशीलता यतो 'जमणुग्गहाइसुण्णं ति'इत्यनेन विषयादनुग्रहोपघातौ चक्षुषो निषेध्यते 'इज्जेज्ज पावित्तं रविकराइणा करिसणं व' इत्यादिना तु पुनरर्पणे ततस्तस्य तौ समनुज्ञायेते । अतो न विद्मः कोऽप्येष वचनक्रम इति - **नैतदेवम्,** अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्। यतः प्रथमतः एव विषयपरिच्छेदमात्रकालेऽनुग्रहोपघातशून्यता हेतुत्वेनोक्ता । पश्चात्तु चिरमवलोकयतः प्रतिपत्तुः प्राप्तेन रविकरादिना चन्द्रमरीचि-नीलादिना वा मूर्तिमता निसर्गत एव केनाऽप्युपघातकेन, अनुग्राहकेण च विषयेणोपघातानुग्रहौ भवेतामपीति । एतदेवाह 'पत्तेण उ मुत्तिमये'त्यादि । अतोऽभिप्रायेण तौ पुनरर्पणे समनुज्ञायेते न पुनर्विस्मरणशीलतया । यदि पुनः 'विषयपरिच्छेदमात्रमार्पणे तमप्राप्य चक्षुर्न करोती'ति नियम्यते तदा वह्नि-विष-जलधि-कण्टक-करवाल-करपत्र-सौवीराञ्जनादिपरिच्छेत्तावार्पणे तस्य दाह-स्फोट-क्लेद-पाटन-नीरोगतादिलक्षणोपघातानुग्रहप्रसङ्गः । न हि समानायामार्पणे प्राप्तौ रविकरादिना तस्य भवन्ति दाहादयः, न वह्न्यादिभिः । तस्मात् व्यवस्थितमेदं - विषयमप्राप्यैव चक्षुः परिच्छिनत्ति, अञ्जन-दहनादिकृतानुग्रहोपघातशून्यत्वात्, मनोवत् । परिच्छेदानन्तरं तु पश्चात् प्राप्तेन केनाऽप्युपघातकेन अनुग्राहकेण वा मूर्तिमता द्रव्येण तस्योपघातानुग्रहौ न निषिध्येते, विष-शर्करादिभक्षणे मूर्च्छा-स्वास्थ्यादय इव मनस इति ।

अजाऽपरः प्राह —> नयनात् नामना रश्मयो निर्गत्य प्राप्य च रविबिम्बरश्मय इव वस्तु प्रकाशयन्तीति नयनस्य प्राप्यकारिता प्रोच्यते । सूक्ष्मत्वेन तैजसत्वेन च तेषां वह्न्यादिभिर्दाहादयो न भवन्ति, रविरश्मिषु तथा दर्शनात् <— तदेतदयुक्ततरम्, तेषां प्रत्यक्षादिप्रमाणाऽग्राह्यत्वेन श्रद्धातुमशक्यत्वात्, तथाविधानामप्यस्तित्वकल्पने'ऽतिप्रसङ्गात् । 'वस्तुपरिच्छेदान्यथानुपपत्तेस्ते सन्तीति विकल्प्यन्ते' इति चेत् ? न, तानन्तरेणाऽपि तत्परिच्छेदोपपत्तेः । न हि मनसो रश्मयः सन्ति । न च तदप्राप्तं वस्तु न परिच्छिनत्ति, वक्ष्यमाणयुक्तिभिस्तस्य तात्सिद्धेः । न च रविरश्म्युदाहरणमाऽनेनाऽचेतनानां रविरश्मीनां वस्तुपरिच्छेदो युज्यते, नख-दन्त-भाल-तलादिगतशरीररश्मीनामार्पणे स्पर्शविषयवस्तुपरिच्छेदप्रसङ्गात् इत्यलं विस्तरेणेति गाथार्थः ।।२११।।

नैयायिकः शङ्कते —> **ननु नयनात् नायना रश्मयो निर्गत्य प्राप्य च** वह्न्यादिकं **वस्तु रविरश्मय इव प्रकाशं** = विज्ञानं **आदधति** = जनयन्ति । तथापि **सूक्ष्मत्वेन** = अनुद्भूतरूपवत्त्वेन **तैजसत्वेन च तेषां**

આંખને બાળી શકે છે. આવું માનવામાં કોઈ દોષ નથી. મતલબ કે વિષયનું જ્ઞાન કરવા માટે ચક્ષુ ઈન્દ્રિયને વિષય દેશ સુધી જવાની આવશ્યકતા સૂર્યકિરણજન્ય ચક્ષુદાહના દ્રષ્ટાન્તથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. તેમ જ પાણી, ઘી, વનસ્પતિ વગેરે સૌમ્ય દ્રવ્યને લાંબો સમય જોવા છતાં ઉપઘાત ન થવાના લીધે દેખનાર વ્યક્તિ પાણી વગેરે દ્વારા અનુગ્રહ થયો હોય તેવું માને છે. પરંતુ આનો અર્થ એવો નથી કે આંખમાં જલદર્શન થકી અનુગ્રહ = ઉપકાર થાય છે. ॥૨૧૦॥ આથી રૂપદેશ ઘટાદિ સુધી ગયા વિના જ આંખ દેખે છે. અથવા દૃશ્યમાન વિષય સ્વયં ચક્ષુદેશ (આંખના ડોળા) સુધી નથી જ આવતો - આવો નિયમ છે. જો 'વિષયદેશ સુધી જઈને જ આંખ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે.' આવું માનવામાં આવે તો પ્રથમ દર્શને જ મૂર્ત દ્રવ્યથી આંખને ઉપઘાત-અનુગ્રહ થવો જોઈએ. એવું માનવામાં આવે તો અગ્નિને જોવા માત્રથી આંખ તુરત બળી જવી જોઈએ. તેમ પાણીને દેખવા માત્રથી તુરત આંખમાં ઠંડક થઈ જવી જોઈએ. પરંતુ હકીકત એ છે કે આવું થતું નથી. બાકી આંખમાં ઠંડક માટે પાણી ચાંટવાની જરૂર જ ન પડે તથા અગ્નિ વગેરેને જોવાની કયારેય પણ કોઈ હિંમત ન કરે. ॥૨૧૧॥

આંખ તૈજસ નથી - જૈન

ननु न.। અહીં નૈયાયિક એવી દલિલ કરે છે કે —> નેત્ર ગોલક ભલે સ્વસ્થાનમાંથી નીકળીને ઘટાદિ વિષય સુધી ન જાય, પરંતુ નેત્રગોલકમાંથી નયનેન્દ્રિયકિરણો નીકળીને ઘટાદિ વિષય સુધી જાય છે અને ત્યાં જઈને ઘટાદિવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. એની સંગતિ બરાબર એ રીતે થઈ શકે છે, જેમ સૂર્યબિંબમાંથી નીકળીને સૂર્યકિરણો ઘટાદિ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને ઘટાદિને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ નયનરશ્મિ સૂક્ષ્મ અને તૈજસ હોવાથી જ્ઞાયમાન અગ્નિ વગેરે વિષયો દ્વારા આંખને કે નયનકિરણોને દાહ વગેરે નહિ થાય. માટે ચક્ષુને પ્રાપ્તવિષયપ્રકાશક માનવામાં કોઈ વાંધો નથી. <— પરંતુ આ દલિલ હવામાં ગોળીબાર કરવા જેવી છે. આનું કારણ એ છે કે આંખમાં તૈજસત્વ જ અસિદ્ધ છે. આથી તૈજસત્વ હેતુ દ્વારા આંખમાં સૂર્યની જેમ વિષયસંપાદિત ઉપઘાતઆદિશૂન્યતાની સંગતિ કરવી યોગ્ય નથી. જો કે નૈયાયિક વિદ્વાન્ ચક્ષુમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા કરે છે. તે અનુમાન પ્રયોગ આ મુજબ છે - આંખ તૈજસ છે કારણ કે તે રૂપાદિ ગુણોની મધ્યમાંથી રૂપની જ ગ્રાહક = જ્ઞાપક = જ્ઞાનજનક છે. જે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શમાંથી માત્ર રૂપનું જ

वह्न्यादिभिर्दाहादयो न भविष्यन्तीति चेत् ? न, चक्षुषस्तैजसत्वस्यैवाऽसिद्धेः । न च चक्षुः तैजसं, रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवाऽभिव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवदित्यनुमानात् तत्सिद्धिः, चक्षुर्विषयसंयोगेनाऽनैकान्तिकत्वात् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणेऽप्यञ्जनविशेषेणानैकान्तिकत्वाच्च ।

एतेन - 'रूपसाक्षात्काराऽसाधारणकारणं तैजसं, रसाऽव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात्, प्रदीपवत्' इत्यपि निरस्तम् ।

भानुमती

= नयनमयूखानां भास्करमरीचीनामिव **वह्न्यादिभिः** स्वसंयुक्तैः **दाहादयो न भविष्यन्ति,** सामग्रीवैकल्यादीति **चेत्** ?

प्रकरणकारस्तदपाकरोति **नेति** । *यद्यप्येवं* **हारिभद्रावश्यकवृत्त्यनुसारेण** (आ. हरि. वा. १. हा.वृ.) *प्राक्प्रतिज्ञातयोरनुग्रहोपघातयोरप्यभावप्रसङ्गः परस्य दुर्वारस्तथापि स्वकृतत्वाद्दुरुपेक्ष्य दोषान्तरमाहेदमिति* —> **चक्षुषः तैजसत्वस्यैवासिद्धेः,** *तद्ग्राहकप्रमाणविरहात् । चक्षुर्गततैजसत्वलक्षणं मूलं नास्तीति कुतः दाहाद्यभावलक्षणा शाखा ?* **न च चक्षुः तैजसं रूपादिषु** = रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्देषु **मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्** *अभिव्यञ्जकत्वञ्च न सूक्ष्मरूपेणावस्थितस्याऽऽविर्भावः किन्तु ज्ञापकत्वलक्षणं प्रकाशकत्वं,* **प्रदीपवदिति** *दृष्टान्त* **इत्यनुमानात् तत्सिद्धिः** = *चक्षुषस्तैजसत्वप्रसिद्धिः, यथा प्रदीपः तैजसः सन् रूपप्रकाशको भवति तथा नयनमपि तैजसं सदेव रूपप्रकाशकं भवितुमर्हतीति नैयायिकैः* **वाच्यम्,** *नैयायिकसम्मतेन* **चक्षुर्विषयसंयोगेन** = *चक्षुःसंयुक्तसमवायेन* **अनैकान्तिकत्वात्** = *नयनसंयुक्तसमवायसन्निकर्षस्य रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वेऽपि तैजसत्वशून्यत्वेन व्यभिचारात् । न च चक्षुः तैजसं द्रव्यत्वे सति रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादित्येवाऽस्त्विति नायं दोषः, नेत्रसंयुक्तसमवायसन्निकर्षे द्रव्यत्वस्य विरहेण विशेषणहेतेरसत्त्वादीति नैयायिकेन* **वक्तव्यम्, इत्थं द्रव्यत्वे सतीति** हेतोः **विशेषणेऽपि** *तमःस्थ-निरस्तान्धकारस्थ-तिरोहितघटादिप्रकाशकेन* **अञ्जनविशेषेण अनैकान्तिकत्वाच्च** = *अञ्जनविशेषे द्रव्यत्वे सति रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वलक्षणहेतोः सत्त्वेऽपि तैजसत्वाविरहेण व्यभिचारात् ।*

एतेन = *अञ्जनविशेषे व्यभिचारेण । अस्य चार्थो मूलग्रन्थे निरस्तमित्यनेनान्वयः* **रूपसाक्षात्काराऽसाधारणकारणमिति** । *चक्षुःपदेनाक्षिगोलकस्य पक्षीकरणे बाह्यादक्षिगोलकान्तर्वर्तिनः तैजसस्य पक्षीकरणे त्वाश्रयासिद्धिरित्येवं व्याख्यातेरुभयोः । हेतुमाह -* **रसाऽव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वादीति** । *स्वज्ञानजनके घटादौ स्फटिकाद्यन्तरितत्वज्ञानस्य व्यभिचारवारणाय रसाऽव्यञ्जकत्वे सती'ति विशेषणम् । घटादेस्तु स्वकीयरसव्यञ्जकत्वान्न व्यभिचारः । 'रसाऽव्यञ्जकत्वादि'त्येतावुक्तौ वाय्वादौ व्यभिचारस्स्यादीति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वमपि हेतौ निविशते । शैत्यादौ व्यभिचारपरिहाराय 'स्फटिकाद्यन्तरिते'त्युपादानम् ।* **प्रदीपवदिति** *दृष्टान्तः । रसाऽव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात्प्रदीपस्य यथा तैजसत्वं तथैव तत एव चक्षुषस्तत्त्वमिति तात्पर्यम् ।*

ગ્રાહક હોય છે, તે તૈજસ હોય છે જેમ કે પ્રદીપ. પ્રદીપમાં રૂપપ્રકાશકત્વ તૈજસત્વવ્યાપ્યરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આંખમાં પણ કેવલ રૂપગ્રાહકત્વ હોવાથી તૈજસત્વ સિદ્ધ થઈ જશે. <— પરંતુ આ અનુમાન દ્વારા વસ્તુતઃ ચક્ષુમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ શક્ય નથી, કારણ કે ચક્ષુર્વિષયસંયોગ = ચક્ષુસંયુક્તસમવાય સન્નિકર્ષ રૂપાદિ વિશેષ ગુણોમાંથી કેવલ રૂપનો પ્રકાશક = જ્ઞાપક હોવા છતાં તેમાં તૈજસત્વ નથી રહેતું. હેતુ હોવા છતાં સાધ્ય ન હોવાથી હેતુ વ્યભિચારદોષગ્રસ્ત બને છે. જો નૈયાયિક આ વ્યભિચારના વારણ માટે એમ કહે કે —> ચક્ષુ તૈજસ છે, કારણ કે તે દ્રવ્ય હોતે છતે રૂપાદિવિશેષગુણોની મધ્યમાંથી કેવલ રૂપગ્રાહક છે, જેમ કે પ્રદીપ. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત હેતુમાં દ્રવ્યત્વનો વિશેષણવિધયા નિવેશ કરવાથી ઉપરોક્ત વ્યભિચાર નહિ આવે, કેમ કે ચક્ષુસંયુક્તસમવાયમાં દ્રવ્યત્વ જાતિ રહેતી નથી. વિશેષણાભાવપ્રયુક્ત વિશિષ્ટહેતુનો અભાવ રહેવાથી અર્થાત્ નયનસંયુક્તસમવાયમાં વિશિષ્ટ હેતુ ન રહેવાથી તેમાં તૈજસત્વ સ્વરૂપ સાધ્ય ન રહે તો પણ વ્યભિચાર દોષ નથી. <— તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે તો પણ રૂપાદિ ગુણોમાંથી રૂપગુણના ગ્રાહક દ્રવ્યાત્મક અંજનવિશેષમાં વિવક્ષિત હેતુ રહેવા છતાં તૈજસત્વ સાધ્ય ન રહેવાથી વ્યભિચાર દોષ વજ્રલેપ બનશે. અંજન કાંઈ તૈજસ દ્રવ્ય નથી.

❀ ચક્ષુમાં તૈજસત્વસાધક બધા અનુમાનો વ્યભિચારાદિદોષગ્રસ્ત ❀

એતેન રૂ.। અન્ય વિદ્વાનો આંખમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ કરવા માટે એવો અનુમાનપ્રયોગ બતાવે છે કે —> રૂપવિષયક સાક્ષાત્કારનું અસાધારણ કારણ (= પક્ષ કે જે પ્રસ્તુતમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય અભિમત છે) તૈજસ છે, કારણ કે તે રસનું અવ્યંજક = અપ્રકાશક હોતે છતે સ્ફટિક વગેરે પારદર્શક પદાર્થથી વ્યવહિત પદાર્થનું પ્રકાશક છે. પ્રદીપ રસનો અજ્ઞાપક અને સ્ફટિકાદિવ્યવહિત ઘટાદિનો જ્ઞાપક હોવાથી તૈજસ છે. તે જ રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિય પણ રસની અપ્રકાશક હોતે છતે સ્ફટિકાદિવ્યવહિત ઘટાદિની પ્રકાશક = ગ્રાહક હોવાથી તૈજસ જ હોવી જોઈએ <— પરંતુ ઉપરોક્ત દોષથી આ અનુમાનનો હેતુ પણ વ્યભિચારદોષગ્રસ્ત છે. અંજન વગેરે દ્રવ્ય રસના અવ્યંજક હોતે છતે સ્ફટિકાદિવ્યવહિત પદાર્થના પ્રકાશક (=હેતુવિશિષ્ટ) હોવા છતાં પણ તેમાં તૈજસત્વ = સાધ્ય નથી. હેતુના અધિકરણમાં સાધ્યનો અભાવ હોવો તે જ વ્યભિચાર દોષ છે. આથી ઉપરોક્ત અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા પણ આંખમાં તૈજસત્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. જો

अञ्जनादिभिन्नत्वे सतीति विशेषणदाने चाऽप्रयोजकत्वात् चक्षुःप्रदीपयोरेकया जात्या व्यञ्जकत्वाऽसिद्धेः । एतेन स्वप्नादिकमिवाञ्जनादिकं सहकृत्य मनसैव साक्षात्कृते चाक्षुषत्वभ्रम एव इत्युक्तावपि न क्षतिः ।

भानुमती

अञ्जनादौ व्यभिचारादेवेदमपि निरस्तम् । न चाञ्जनादिभिन्नत्वे सति रसाऽव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वाज्ञायं दोष इति वाच्यम्, ***अञ्जनादिभिन्नत्वे*** *= अञ्जनौषधि-रसायन-गुटिकादीतरत्वे* ***सतीति विशेषणदाने च अप्रयोजकत्वात्*** *= विपक्षबाधकतर्कविरहात् । पूर्वमपि सर्वत्र चक्षुष्तैजसत्वसाध्यकानुमानेऽप्रयोजकत्वमनुद्दीपकन्यायेनानुसन्धेयम् । अस्य चोपलक्षणतयाऽत्र आदिपदार्थानुगमोऽपि द्रष्टव्यः । तथाऽत्र तत्र च विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहोऽपि द्रष्टव्य इति ध्येयम् ।*

ननु *रूपप्रकाशं प्रति चक्षुःप्रदीपयोरेकया जात्या कारणत्वमेवानुकूलतर्क इति* ***चेत् ? न, चक्षुःप्रदीपयोः एकया जात्या व्यञ्जकत्वाऽसिद्धेः*** *= रूपप्रकाशकत्वासिद्धेः, रूपप्रत्यक्षं प्रति चक्षुषश्चक्षुष्ट्वेन प्रदीपस्य च प्रदीपत्वेनैव हेतुता न तु तैजसत्वेन, अन्यथा अञ्जनादेः रूपसाक्षात्कारहेतुता विप्लवेत । न चेष्टमेवैतत्, अञ्जनादेश्चाक्षुषाप्रयोजकत्वेऽपि तदजनकत्वादिति वाच्यम्, घटादिकं पश्यतामपि धरानिहितनिध्यादिकमपश्यतां पुंसामञ्जनविशेषादेव रात्रावपि निस्खातनिध्यादिगोचरचाक्षुषोदयदर्शनेनाऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रच्यञ्जनिध्यादेश्चाक्षुषेऽञ्जनविशेषकारणताया अनपलपनीयत्वात् ।* ***एतेन*** *—> अञ्जनं चक्षुर्नैर्मल्यस्यैव साक्षात्कारणं न तु चाक्षुषस्य <— इत्युक्तावपि* ***न क्षतिः,*** *अञ्जनसामान्यस्य तथात्वेऽपि अञ्जनविशेष-गुटिकादेस्तथात्वात् ।* ***एतेन*** *= अप्रयोजकत्वेन । अस्य वा न क्षतिरित्यनेनान्वयः ।* ***स्वप्नादिकमिव अञ्जनादिकं सहकृत्य मनसैव साक्षात्कृते*** *= प्रत्यक्षीकृते वस्तुनि* ***चाक्षुषत्वभ्रम एव*** *। यथा स्वप्नस्थले मानसज्ञाने चाक्षुषत्वभ्रमो हि स्वप्नादिसहकारेण जायते तथाञ्जनादिसहकारेण निध्यादिगोचरे मानसज्ञाने एव चाक्षुषत्वभ्रमो जायते इति नाञ्जनादेः कदाचिदपि रूपादिचाक्षुषकारणत्वमित्युक्तौ* ***अपि न क्षतिः*** *। निस्खातनिध्यादिगोचरं प्रत्यक्षं अञ्जनविशेषादिसहकारेण मनसैव जन्यते यदुत मनःसहकारेणाऽञ्जनविशेषादिनैवोत्पाद्यते ? इत्यत्र विनिगमकाभावात् ।*

ઉપરોક્ત હેતુમાં 'અંજનાદિભિન્નત્વે સતિ' આવું વિશેષણ લગાડીને અંજનાદિભિન્ન હોતે છતે, રસનું અવ્યંજક હોતે છતે, સ્ફટિકાદિવ્યવહિત પદાર્થના પ્રકાશકત્વને તેજસ્ત્વસાધક હેતુ બનાવવામાં આવે તો યદ્યપિ અંજનાદિમાં વ્યભિચાર દોષનું નિવારણ થઈ જશે, કારણ કે તેમાં અંજનાદિભેદ રહેતો નથી છતાં તે હેતુ દ્વારા તેજસત્વસ્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે હેતુમાં અપ્રયોજકત્વ = વિપક્ષબાધકતર્કવિરહ દોષ રહેલો છે. રૂપસાક્ષાત્કારના અસાધારણકારણરૂપે નૈયાયિકસંમત ચક્ષુ ઈન્દ્રિયમાં અંજનાદિભેદ, રસનું અવ્યંજકત્વ અને સ્ફટિકાદિ પારદર્શક પદાર્થથી વ્યવહિત ઘટાદિનું પ્રકાશકત્વ હોવા છતાં તેજસત્વ ન હોય તો શું વાંધો ? આવા પ્રશ્નનો નૈયાયિક પાસે કોઈ જવાબ નથી. આ પ્રશ્નનો જવાબ ન હોવાથી નૈયાયિકદર્શિત ઉપરોક્ત હેતુ નિર્બળ બની જશે. તેથી તેજસત્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ નહિ કરી શકે. ચક્ષુતેજસત્વવાદી તરફથી એવી શંકા કરવામાં આવે કે —> જો અંજનાદિભિન્નત્વ અને રસઅવ્યંજકત્વથી વિશિષ્ટ સ્ફટિકાદિવ્યવહિતાર્થપ્રકાશકત્વ હોવા છતાં આંખમાં તેજસત્વ નહિ હોય તો રૂપપ્રત્યક્ષાત્મક કાર્ય પ્રત્યે તેજસત્વેન કારણતા પ્રદીપમાં સિદ્ધ છે તે ભાંગી પડશે. <— તો આ વાત પણ અર્થહીન છે, કારણ કે રૂપવિષયક સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે આંખમાં અને દીપકમાં એક અનુગતજાતિરૂપે = તેજસત્વરૂપે કારણતા જ અસિદ્ધ છે. રૂપચાક્ષુષ પ્રત્યે દીપક દીપકત્વરૂપે અને ચક્ષુ ચક્ષુષ્ટ્વરૂપે કારણ છે. જો રૂપપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે તેજસત્વેન જ હેતુતા માન્ય કરવામાં આવે તો અંજનવિશેષ વગેરેમાં રૂપપ્રકાશકત્વ નહિ ઘટી શકે. માટે રૂપચાક્ષુષ પ્રત્યે તેજસત્વેન કારણતા માન્ય નહિ કરી શકાય. તેથી અપ્રયોજકત્વ દોષ હટી નહીં શકે.

ॐ અંજનાદિ સ્વતંત્ર પ્રમાણ બનવાની આપત્તિ ॐ

एतेन स्व.। ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી અને તૈજસ માનનારા અમુક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે —> સ્વપ્નમાં મન દ્વારા જ પર્વતાદિનું માનસ ભાન થાય છે. તેમાં ચાક્ષુષત્વનો ભ્રમ થાય છે. તેના પ્રત્યે જેમ સ્વપ્ન સહકારી કારણ બને છે. તેમ અંજનાદિ સ્થલમાં નિધિ વગેરેનું પણ માનસ પ્રત્યક્ષ જ થાય છે.તેમાં જે ચાક્ષુત્વનો ભ્રમ થાય છે તેના પ્રત્યે અંજનાદિ સહકારી કારણ છે. માટે અંજનાદિમાં ચાક્ષુષ કારણતા જ રહેતી નથી. આમ હેતુ જ અંજનઆદિમાં રહેતો નથી, તો તેમાં તેજસત્વસ્વરૂપ સાધ્ય ન રહે તો પણ શું વાંધો ? વ્યભિચારની સંભાવના જ નથી રહેતી <— પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી, કારણ કે આ કથન અપ્રયોજકત્વ દોષથી ગ્રસ્ત બને છે. અંજનવિશેષ વગેરેને મનના સહકારી માનીને ચાક્ષુષત્વ ભ્રમના સંપાદક માનવા કે મનને અંજનવિશેષાદિના સહકારી માનીને અંજનવિશેષાદિને અતિરિક્ત પ્રમાના જનક માનવા ? આ પ્રશ્નનો કોઈ જવાબ પ્રતિવાદી પાસે નથી. વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે જો અંજનવિશેષાદિને પામીને મન ખજાના વગેરે બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તો (તેમાં ચાક્ષુષત્વભ્રમ અંજનવિશેષાદિ દ્વારા થાય છે - એ વાતને હમણાં બાજુ પર રાખીએ.) અંજનવિશેષ વગેરે સ્વતંત્ર પ્રમાણ બનવાની આપત્તિ આવશે. આનું કારણ એ છે કે મન જે અસાધારણ સહકારી કારણને પામીને બાહ્યપદાર્થવિષયક પ્રમા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તે અસાધારણ સહકારી કારણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ

वस्तुत एवमञ्जनादेः पृथक्प्रमाणत्वापत्तिः, मनो यदसाधारणं सहकार्यासाद्य बहिर्गोचरां प्रमां जनयति तस्य प्रमाणान्तरत्वनियमात् । न च पटपटलाच्छन्नचक्षुषामञ्जनादिजनितो निध्यादिसाक्षात्कारो न प्रमा इत्युक्तिः युक्तिसहा, यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वेन तत्प्रमात्वस्य व्यवस्थितत्वात् । न च कारणबाधादप्रमात्वम्, तस्यैवाऽसिद्धेः । न च स्वप्नादिवदञ्जनादेर्निध्यादिसूचकत्वमेवेति युक्तम्, व्याप्तिग्रहादिकं विनाऽनुमितिरूपतत्सूचनाऽसम्भवात्, स्वप्नादिस्थले तु व्याप्तिग्राहक-स्वप्नशास्त्राद्यनुसरणनियमादिति दिग् ।

भानुमती

वस्तुत एवं = *'अञ्जनविशेषादिकं सहकृत्य मनसैव निधेयादेः साक्षात्कृतः'* इत्यभ्युपगम्यते तदा ***अञ्जनादेः*** = अञ्जनविशेष-गुटिकादेः ***पृथक्प्रमाणत्वापत्तिः*** = स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वं प्रसज्येत, ***मनो यत् असाधारणं सहकारि आसाद्य*** = प्राप्य बहिर्गोचरां प्रमां जनयति तस्य असाधारणसहकारिकारणस्य ***प्रमाणान्तरत्वनियमात्*** = स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वमिति नियमात् । यथा त्वगिन्द्रियमासाद्यैव मनो घटादिबाह्यार्थगोचरां स्पार्शनीं प्रमां जनयतीति त्वगिन्द्रियस्य मनोऽपेक्षया पार्थक्येन प्रमाणत्वमभ्युपगम्यते नैयायिकेन तथाऽञ्जनादिविशेषादिकमासाद्यैव मनो भूमिनिहितनिधेयादिलक्षणबाह्यार्थविषयेणीं प्रमां जनयतीति स्वीकारेऽञ्जनादिविशेषादेरतिरिक्तप्रमाणत्वापत्तेर्दुर्वारेति भावः । ***न च —> पटपटलाच्छन्नचक्षुषां*** = निबिडैकवस्त्राष्टकावृतनयनानां पुंसां ***अञ्जनादिजनितः*** = अञ्जनविशेष-गुटिकाद्यन्यादेतः ***निधेयादिसाक्षात्कारः*** = इलाकर्तानिहितनिधेयादेगोचरः प्रत्यक्षात्मको बोधो ***न प्रमा*** इति नाञ्जनविशेषादेसहकृतमनसा निधेयादिप्रत्यक्षीकरणेऽप्यञ्जनविशेषादेः प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्ग <— ***इत्युक्तिः युक्तिसहा,*** तथाविधसाक्षात्कारोत्तरकालीनप्रवृत्तेरविसंवादित्वात् ***यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वेन तत्प्रमात्वस्य*** = अञ्जनविशेषादिजनितनिहितनिधेयादिगोचरप्रत्यक्षे प्रमात्वस्य व्यवस्थितत्वात् । ***न च*** निर्मीलितनयनदृशां जायमाने तादृशसाक्षात्कारे ***कारणबाधात्*** = प्रमात्वकारणीभूतगुणादेर्विरहात् तस्य ***अप्रमात्वं*** शुक्तौ 'इदं रजतमि'ति ज्ञानवादीति ***वक्तव्यम्, तस्य*** = प्रमात्वकारणाभावस्य ***एव असिद्धेः,*** शुक्तौ 'इदं रजतमि'ति ज्ञानो चाक्चिक्यादिदोषात् तद्वति तत्प्रकारकत्वाविरहाद्वा गुणाभावोऽनुमीयते । इह तु न तथा, दोषाविरहात् । न चाञ्जनादिविशेषादिकमेव दोष इति वाच्यम्, अञ्जनत्वावच्छेदस्य चक्षुर्नैर्मल्याधायकत्वेन प्रसिद्धेः । न वाऽत्र तद्वति तत्प्रकारकत्वाविरहोऽपि, अविसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् । ***न च*** प्रवृत्तौ कालतात्तीय एवाऽविसंवादः, मणिप्रभायां प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तेरिवेति ***शङ्कनीयम्,*** सर्वत्राऽविसंवादिप्रवृत्तिजनकेऽञ्जनादिविशेषादिजन्यसाक्षात्कारे तथा वक्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा 'सर्वं ज्ञानं भ्रम एव, प्रवृत्तावविसंवादोऽजाकृपाणीय' इति वदतो मुखस्य भाष्यमशक्यतापत्तेः । अतोऽविसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वलक्षणफलबलकल्प्यः प्रमात्वकारणीभूतो गुणस्तत्राऽऽनेतादृशेऽप्रसर एव । ***न चाञ्जनादिजन्यसाक्षात्कारस्य*** प्रमात्वं ना वयं नितारयामः किन्तु प्रत्यक्षत्वमेव, यतः ***स्वप्नादिवत् अञ्जनादेः*** = अञ्जनविशेषादेः ***निधेयादिसूचकत्वं*** = निधेयादेसाध्यकानुमितिलक्षणसूचनकारित्वं ***एवेति*** नाञ्जनादेरौजसत्वापत्तेः व्यञ्जकत्वे प्रत्यक्षत्वस्यैव प्रवेशादिति वक्तुं ***युक्तम्, व्याप्तिग्रहादिकं विना अनुमितिरूप-तत्सूचनाऽसम्भवात्*** व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानादिशून्यकाले जायमाने निधेयादिज्ञानेऽनुमितित्वाऽयोगात् । ***स्वप्नादिस्थले तु व्याप्तिग्राहक-स्वप्नशास्त्राद्यनुसरणनियमात्*** । स्वाप्निकशास्त्राद्यनुसारेणाऽन्यादृक्षोऽपि स्वप्नोऽतदृक्षस्य बहुधाऽतत्पदेव किञ्चिदनुसारेणाऽनुमीयते यथा स्वप्नो हसतो मरणानुमितिः । यथोक्तं —> हसनो शोचनमाचरात, प्रवर्तते नर्तने च बन्ध-वधौ । पतनो कलहश्च नृणामेतत् प्राज्ञेन विज्ञेयम् ।। (कल्पसूत्रसुबोधिका- पृ. १८१)

હોય - આવો નિયમ છે. જેમ કે મન સ્પર્શન ઈન્દ્રિયને પામીને બાહ્યઘટાદિવિષયક સ્પાર્શન પ્રમાને ઉત્પન્ન કરનું હોવાથી મન કરતાં સ્પર્શન ઈન્દ્રિય સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે તેમ મન અંજનવિશેષાદિને પામીને ભૂમિમાં દાટેલ ખજાના વગેરે બાહ્ય પદાર્થનું પ્રમાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનું હોવાથી અંજનવિશેષ વગેરેને પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપે પ્રતિવાદીએ માન્ય કરવા પડશે. —> જે યોગીશનો બન્ને આંખ વસ્ત્રોના પડ બનાવીને ઢાંકવામાં આવી છે. તેમને અંજનવિશેષ દ્વારા જે દાટેલ ખજાના વગેરેનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભ્રમાત્મક છે. <— આવું વચન તો યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે તે જ્ઞાન થયા પછી તે જ્ઞાનમુજબ જો પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તે જમીન વગેરેને ખોદવામાં આવે તો વાસ્તવમાં ખજાનો પ્રાપ્ત થાય છે. યથાર્થ પ્રવૃત્તિનું જનક હોવાના લીધે અંજનવિશેષાદિથી જન્ય ખજાનાવિષયક જ્ઞાનને સત્ય માનવું જ પડશે. —> આ જ્ઞાન ચક્ષુવ્યાપાર વિના જ ઉત્પન્ન થવાના લીધે ભ્રમાત્મક છે. પ્રમાના જે કારણો છે, તેની ગેરહાજરીમાં ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનમાં પ્રમાત્વ કેવી રીતે હોઈ શકે ? <— આવી શંકા પણ નિરાધાર છે, કારણ કે પ્રમાના કારણની ગેરહાજરી = બાધ જ ત્યાં અસિદ્ધ છે. અંજનવિશેષ વગેરે પણ પ્રમાના જ કારણો છે, યોગીપુરુષને આંખ બંધ કરીને પણ દાટેલ ખજાના વગેરેનું અંજનવિશેષ દ્વારા સત્ય જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અંજનવિશેષ વગેરેમાં પ્રમાકારણતાનો અપલાપ કરી શકાય તેમ નથી અથવા તે સમયે પ્રમાજનક અન્ય ગુણોનો અસ્વીકાર ત્યાં શક્ય નથી. અહીં એવી શંકા થાય કે —> અંજનાદિજન્ય ખજાનાવિષયક જ્ઞાનને સત્ય કહેવામાં તો કોઈ વાંધો નથી, કારણ કે તે સંવાદિપ્રવૃત્તિનું જનક છે. પરંતુ તે જ્ઞાનને સાક્ષાત્કારાત્મક માનવું ઉચિત નથી. તેને અનુમિતિ સ્વરૂપ જ માનવું જોઈએ. જેમ સ્વપ્નાદિ તે તે ઘટનાનું સૂચક = અનુમાપક છે, તેમ અંજનવિશેષ, ગુટિકા, રસાયણ,

अथ चक्षुर्गोऽप्राप्यकारित्वेऽसन्निहितत्वाऽविशेषात् कुड्यादिव्यवहितस्यापि ग्रहणप्रसङ्ग इति चेत् ? न, अतिसन्निहितस्य गोलकादेरिव भित्त्यादिव्यवहितस्यापि योग्यताऽभावादेवाऽग्रहात् ।

भानुमती

यदीत्यादिनेहितानिष्टयादेर्विषयकस्याऽज्ञानविशेषादिजन्यस्यावबोधस्यानुमितित्वमेव स्यात्तर्हि तदुत्तरं 'अनुमिनोमी'त्यनुव्यवसायः स्यात् न तु 'साक्षात्करोमि', 'पश्यामी'त्यनुव्यवसायः । न च तस्य भ्रमत्वं वक्तुं शक्यते, अनुव्यवसायमात्रस्य स्वविषयत्वे प्रमात्वनियमात् । निमिलितनयनानामापे स्वप्नाज्ञानविशेष-गुटिका-शक्तिपातादिसम्पादिते निरवशेषानिष्टयादिदर्शने सति तदुत्तरं 'पश्यामी'ति विषयताया निरालम्बनत्वानिराकरणाय तस्याश्चक्षुःसन्निकर्ष-दोषाविशेषाभ्यामेव स्वप्नाज्ञानविशेषादिनाऽपि नियमत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्यनेनाऽपि नैयायिकेनोक्तं प्राक्प्रदर्शितानैकान्तिकत्वानिरासाय नयनस्य तैजसत्वमित्यादिदर्शनार्थं प्रकरणकृद्भिरयं [illegible] कृतः ।

नैयायिकः शङ्कते --> **अथ चक्षुषः अप्राप्यकारित्वे** = असन्निहितपदार्थप्रकाशकत्वे [illegible] **असन्निहितत्वाऽविशेषात्** = स्यादवानिमतानुसारेण नयनाऽसन्निकृष्टत्वस्य तुल्यत्वात् पुरोवर्ती [illegible] **कुड्यादिव्यवहितस्य** = भित्त्याद्यन्तरितस्य **अपि** घटादेः **ग्रहणप्रसङ्गः** = चाक्षुषत्वापत्तेः, अनुपलब्ध [illegible] पुरोवर्तीनोऽपि घटादेश्चाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति चक्षुषः प्राप्यकारित्वमेव श्रेयः 'सहकारिणं प्राप्य कार्यजनकत्वं प्राप्यकारित्वमुच्यते' (न्या. पू. पृ. ९७) इति **न्यायभूषणे** व्यक्तमिति **चेत्** ?

ननु चक्षुषः प्राप्यकारित्वे स्वीक्रियमाणे तु नैयायिकमतानुसारेण चक्षुःसन्निकृष्टत्वाऽविशेषात् पुरो [illegible] घटादेरिवाऽक्षिगोलकाज्ञनाक्षिमलादेरपि चाक्षुषत्वापत्तेः, अन्यथा अतिसन्निकृष्टस्य नयनगोलकादेरिव पुरोवर्ती [illegible] घटादेरपि चाक्षुषत्वानापत्तेरिति चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वमेव श्रेय इति प्रतिबन्दिः किं काकेन भक्षिता ? तदुक्तं **कुमारिलभट्टेन श्लोकवार्तिके** --> यच्चोभयोः समो दोषः, परिहारस्तयोः समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यः तादृगर्थविचारणे ।। <-- (श्लो. वा.) इति ।

अथ नैयायिकमतानुसारेण चक्षुःसन्निकृष्टत्वाऽविशेषेऽपि गोलकादेश्चक्षुषाऽग्रहणं योग्यतानियतेरहादुपपद्यते इति चेत् ? अहो ! वक्रेण पथा समागतोऽसि, एवमेवास्माभिरनेकान्तवादीभिरपि शक्यते वक्तुं यदुत **गोलकादेः** = नयनगोलक-तेजोगताञ्जन-लोचनमलादेः **इव भित्त्यादिव्यवहितस्यापि योग्यताऽभावात्** = चाक्षुषजननयोग्यत्वनियतेरहात् **एव** चक्षुषा **अग्रहात्** । तदुक्तं प्रकरणकृद्भिरेव **मध्यमस्याद्वादरहस्ये** --> चक्षुर्गोलकपरिकलिताञ्जनाद्यनुपलब्धेः किमधीना ? 'योग्यताऽभावाधीने'ति **चेत्** ? तर्हि पतच्चरमनिलुम्पतेस्तेऽस्मिन् यामिकवृत्तान्तानुसरणम्, भित्त्याद्यन्तरितानुपलब्धेरपि योग्यत्वाभावेनौचित्यापत्तौ चक्षुःप्राप्यकारित्वपार्थिवस्य दुरपोषितत्वात् - (म.स्या.रह.प्रथमखंड- पृ. ५४/५५) इति । **एतेन** --> 'प्राप्त्यभावे हि सर्वार्थापत्तिप्रसङ्गः स्यादि'ति <-- (न्या.भू.पृ. ९६) - **न्यायभूषणकृदुक्तमपि निरस्तम्** । स्वगताञ्जनाद्यग्राहकत्वादपि चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वमनावेदनम् । तदुक्तं

शक्तिपात वगेरेने पण दाटेला ध्वजना आदिना सूचक = अनुमापक = अनुमितिजनक ज मानवा योग्य छे. <-- तो ते पण निराधार छे, कारण के व्याप्तिज्ञान, पक्षधर्मताज्ञान वगेरेनी गैरहाजरीमां पण अंजनविशेष वगेरे द्वारा ध्वजनाविषयक ज्ञान उत्पन्न थतुं होवाथी तेने अनुमितिस्वरूप मानी शकाय तेम नथी. कारण विना कार्य केम उत्पन्न थाय ? तादृश अनुमितिजनकतास्वरूप सूचकत्व पण अंजन वगेरेमां नहि घटी शके. वणी, स्वप्नादि स्थानमां तो ते ते पदार्थोना दर्शनमां अमुक निश्चित हकीकतनी व्याप्तिनुं भान करावनार स्वप्नशास्त्र वगेरे उपस्थित छे ज. तेथी स्वप्नशास्त्र वगेरेने अनुसरीने ते ते स्वप्न द्वारा ते ते घटनानी अनुमिति थवामां कोई बाध नथी. अहीं जे कांई कहेवामां आवेल छे ते तो एक दिशासूचनमात्र छे. हजु आ दिशामां आगळ घणुं विचारी शकाय तेम छे. आ वातनी सूचना करवा माटे मूळ ग्रंथमां श्रीमद्जीए 'दिग्' शब्दनो प्रयोग करेल छे.

❀ चक्षु योग्यपदार्थग्राहक छे - स्याद्वादी ❀

अथ.। अहीं नैयायिक द्वारा एवी शंका उठावववामां आवे छे के --> जो आंख अप्राप्यकारी = अप्राप्तपदार्थ बोधकारी होय तो जेम दूर रहेल घटनुं आंख द्वारा प्रत्यक्ष थाय छे, तेम दीवाल वगेरेनी पाछळ रहेली वस्तुनुं पण प्रत्यक्ष थवुं जोईए, कारण के आंख सामे दूर रहेल घटो अने दीवालनी पाछळ रहेल वस्तु बन्नेमां समान रीते असन्निहितत्व = अप्राप्तत्व = चक्षुथी असंयुक्तत्व रहेल छे. तेथी जो चक्षुथी असंबद्ध पदार्थनुं प्रत्यक्ष चक्षु द्वारा थतुं होय तो कां तो व्यवहित अने अव्यवहित बन्नेनो साक्षात्कार थवो जोईए, कां तो बेमांथी एकनो पण नहि. <-- परंतु आ शंका व्याजबी नथी, कारण के योग्य पदार्थनुं ज चक्षु ग्रहण करे छे. --> चक्षु ईन्द्रिय सन्निकृष्ट = स्वसंयुक्तनुं प्रत्यक्ष करावे छे अने असंबद्धनुं प्रत्यक्ष नहि. <-- आवुं मानवामां आवे तो सौ प्रथम जे नयनगोलक (डोणा) मां चक्षु ईन्द्रिय रहे छे ते गोलकनुं तेम ज आंखमां आंजेल अंजन वगेरेनुं चाक्षुष प्रत्यक्ष उत्पन्न थवानी आपत्ति आवे, कारण के ते बधा तो घट वगेरे करतां पण अतिसमीप = अतिसन्निकृष्ट छे. आ हकीकतनी उपपत्ति करवा माटे नैयायिके पण एम ज कहेवुं पडशे के --> नयनगोलक, आंखमां आंजेल अंजन, नयनगत मेल वगेरे चक्षुसंबद्ध होवा छतां तेमां योग्यता न होवाथी तेनुं चाक्षुष प्रत्यक्ष थतुं नथी. <-- आ जवाबने अमे पण वधावी लईए छीए अने अमे पण एम ज कहीए छीए के जेम आंखना डोणा, अंजन वगेरे अतिसन्निकृष्ट पदार्थमां चाक्षुषयोग्यता न होवाथी तेनुं चाक्षुष प्रत्यक्ष थतुं नथी तेम दीवाल आदिथी ढंकायेल घट वगेरे व्यवहित पदार्थोमां पण चाक्षुषयोग्यता न होवाथी तेनुं चाक्षुष प्रत्यक्ष थतुं नथी. एक ज हेतु द्वारा बन्ने प्रसिद्ध घटनानी संगति थई शके छे.

नन्वग्रावच्छेदेनैव चक्षुःसंयोगस्य ग्राहकत्वात् न मूलावच्छेदेन तत्संयुक्तगोलकादिग्रहप्रसङ्गः । कुड्यादिव्यवहितानां स्वरूपयोग्यता च स्थैर्यपक्षे न परावर्तते, क्षणिकत्वपक्षेऽप्यप्रत्यासन्नानां सहकारिणां नातिशयाऽजनकत्वम् । प्रत्यासत्तिश्च

भानुमती

विशेषावश्यकभाष्ये - जइ पत्तं गेण्हेज्ज उ तग्गयमंजण-रओ-मलाइयं । पेच्छेज्ज जं न पासइ, अपत्तकारि तओ चक्खु ॥२१२॥ इति ।

नैयायिकः शङ्कते —> **ननु अग्रावच्छेदेनैव** = *नयनरश्म्यग्रभागावच्छेदेनैव* **चक्षुःसंयोगस्य** = *चक्षुर्विषयसंयोगस्य* **ग्राहकत्वात्** = *चाक्षुषप्रत्यक्षजनकत्वात् । अनेन हेतूपदर्शनं कृतम् ।* **न मूलावच्छेदेन** = *नेत्रकिरणमूलभागावच्छेदेन* **तत्संयुक्तगोलकादिग्रहप्रसङ्गः** = *चक्षुःसंयुक्ताक्षिगोलक-नयनगताञ्जन-नेत्रमलादि-चाक्षुषापत्तिः सम्भवति । नेत्रमण्यादौ लोचनमयूखीयमूलदेशावच्छेन्नः चक्षुसंयोगो वर्तते न तु तदग्रदेशावच्छिन्न इति न गोलकादिचाक्षुषप्रसङ्गः । न ह्यकारणसत्त्वे कारणाऽसत्त्वे च कार्योत्पाद आपादयितुमर्हति । यदा तून्मिलितनयनः पुरुष आदर्शादेः पुरस्तिष्ठति तदा तु नयनगोलकाञ्जनमलादिचाक्षुषं भवत्येव, तदानीं नयनरश्मीनामादर्शादिकं प्राप्य परावृत्तानामग्रभागावच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्य गोलकादौ सत्त्वात् ।* **एतेन** *अग्रावच्छिन्नः चक्षुःसंयोगः* **प्रकाशको मूलावच्छिन्नो वा ? इत्यत्र विनिगमनाविरहोऽपि प्रत्याख्यातः,** *अनयोर्व्यतिरेकयोरेव कारणत्वनिश्चायकत्वात् । ततो नेत्रप्राप्यकारित्वपक्षे नैव किञ्चिद्बाधकं लब्धावकाशम् । लोचनप्राप्यकारित्वमते तु योग्यताऽभावमवलम्ब्य व्यवहिताऽचाक्षुषोपपादने प्राक् कुड्यादिव्यवहितानामपि पश्चाल्लोचनपुरोवर्तिनां सतां घटादीनां चाक्षुषानापत्तेः दुर्वारत्वम्, यतः प्राक्* **कुड्यादिव्यवहितानां** *घटादीनां पिशाचादीनामिव भित्त्यादिविरहदशायामपि* **स्वरूप(?पा)योग्यता** = *चाक्षुषस्वरूपयोग्यताविरहः* **च** = *हि* **स्थैर्यपक्षे न परावर्तते** = *विलीयते । न चास्तु तर्हि कुड्यादिव्यवहितानां क्षणिकत्वमेव व्यवधानदशायामयोग्यानामेवाऽव्यवधानावस्थायां चाक्षुषयोग्यत्वेनोत्पादसम्भवादित्यलं चक्षुषः प्राप्यकारित्वेनेति वक्तव्यम्, घटादीनां* **क्षणिकत्वपक्षेऽपि अप्रत्यासन्नानां** = *प्रत्यासत्तिविकलानां* **सहकारिणां न अतिशयजनकत्वं** = *चाक्षुषकुर्वद्रूपोत्पादकत्वं सम्भवति, अन्यथा व्यवधानदशायामप्यव्यवधानावस्थायामिव सहकारिणां चाक्षुषकुर्वद्रूपोपधायकतापत्तेः । घटादिचाक्षुषस्थले* **प्रत्यासत्तिश्च** *उत्पत्तिव्यतिरिक्तक्रिया-तज्जन्यसंयोगाद्यनभ्युपगन्तॄणां* **परेषां** = *क्षणिकत्ववादिनां मते चक्षुरादीनां*

ॐ अग्रावच्छिन्न चक्षुसंयोग चाक्षुषजनक - नैयायिक ॐ

पूर्वपक्ष :- नन्व.। (અહીં નૈયાયિક તરફથી એવું કહેવામાં આવે છે કે —>) ચક્ષુ પ્રાપ્યવિષયપ્રકાશક હોવા છતાં પણ અગ્રભાગઅવચ્છેદેન = અગ્રભાગનિયંત્રિત ચક્ષુસંયોગ જ વિષયનો જ્ઞાપક છે. નેત્રગોલક સાથે યદ્યપિ ચક્ષુસંયોગ છે, પરંતુ તે ચક્ષુના અગ્રભાગથી અવચ્છિન્ન = નિયંત્રિત નથી, પરંતુ ચક્ષુના મૂલભાગથી = પાછળના ભાગથી અવચ્છિન્ન છે. માટે ચક્ષુમૂલભાગાવચ્છિન્ન ચક્ષુસંયોગ દ્વારા નેત્રગોલક વગેરેનો ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર થવાની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો. આમ સ્યાદ્વાદીએ આપેલી આપત્તિનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

❀ योग्यतास्वीकार सदोष - नैयायिक ❀

पूर्वपक्ष (चालु) कु.। વળી, બીજી વાત એ છે કે સ્યાદ્વાદી તરફથી પૂર્વે જે કહેવામાં આવેલ કે —> દીવાલ વગેરેથી ઢંકાયેલ ઘટાદિમાં ચાક્ષુષ યોગ્યતા ન હોવાથી તેનું ત્યારે પ્રત્યક્ષ થતું નથી. <— આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે ઘટાદિ વિષયને જો સ્થિર = ચિરકાલસ્થાયી માનવામાં આવે તો ભીંત વગેરેથી ઢંકાયેલ ઘટાદિમાં ચાક્ષુષની સ્વરૂપયોગ્યતાનો અભાવ પણ અપરિવર્તનશીલ બનવાના લીધે દીવાલ પડી ગયા પછી વ્યવધાનવિરહદશામાં પણ ઘટાદિનો સાક્ષાત્કાર આંખ દ્વારા થઈ નહિ શકે. ચાક્ષુષસ્વરૂપઅયોગ્ય પિશાચ વગેરે જેમ વ્યવધાન હોય કે ન હોય, ક્યારેય ચાક્ષુષસાક્ષાત્કારનો વિષય બનતા નથી તેમ વ્યવધાનકાલીન ઘટાદિમાં ચાક્ષુષની સ્વરૂપયોગ્યતા = કારણતા ન હોવાથી વ્યવધાનદશાની જેમ અવ્યવધાન અવસ્થામાં પણ તેનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થઈ નહિ શકે. જો ઘટાદિ વિષયને ક્ષણિક માનવામાં આવે તો યદ્યપિ વ્યવધાન અવસ્થામાં ઘટાદિ ચાક્ષુષને અયોગ્ય હોવા છતાં અવ્યવધાનદશામાં અન્ય ઘટાદિની ઉત્પત્તિ માની શકશે પરંતુ તેમાં યોગ્યતાસ્વરૂપ અતિશયને (=ચાક્ષુષકુર્વદ્રૂપને) તો ક્ષણિકત્વપક્ષમાં પણ અપ્રત્યાસન્ન = પ્રત્યાસત્તિશૂન્ય એવા સહકારી ઉત્પન્ન નહિ જ કરી શકે. જો ઈન્દ્રિયપ્રત્યાસત્તિશૂન્ય એવા સહકારી પણ ચાક્ષુષયોગ્યતાસ્વરૂપ અતિશયને ઉત્પન્ન કરી શકતા હોય તો તો આંખ અને ઘટાદિની વચ્ચે દીવાલ હોય કે ન હોય, બન્ને અવસ્થામાં ચાક્ષુષયોગ્યતાત્મક અતિશય ઉત્પન્ન થઈ જશે, જેના પરિણામે અવ્યવધાનની જેમ વ્યવધાનદશામાં પણ ઘટાદિનું ચાક્ષુષ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ ક્ષણિકત્વપક્ષમાં આવીને ઉભી રહેશે. વળી, મુખ્ય વાત અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે [1]ક્ષણિકત્વપક્ષમાં ઉત્પત્તિથી ભિન્ન કોઈ ક્રિયા કે સંયોગ વગેરે માનવામાં આવતા નથી. તેથી બૌદ્ધમતમાં પ્રત્યાસત્તિ સંયોગસ્વરૂપ સંભવી શકતી નથી. પરંતુ સતત તે તે દેશમાં ઉત્પત્તિના ક્રમથી વિષયદેશમાં આંખ વગેરેની સતત ઉત્પત્તિ એ જ આંખ વગેરેની પ્રત્યાસત્તિ - આવું બૌદ્ધ આચાર્યો માને છે.જ્યારે અમારા મતે (નૈયાયિક મતે) તો વિષયની સાથે ચક્ષુ

१. मूर्तिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते । इति वचनात् ।

परेषां निरन्तरोत्पादः अस्माकं तु संयोगः तदुभयमपि कृष्णसारस्यार्थेन न सम्भवतीति चेत् ? न, शक्तिप्रत्यासत्त्यैवाऽतिशयोऽऽधानाल्लोहाकर्षकायस्कान्तादावतिरिक्तप्रत्यासत्त्यदर्शनात् सामीप्यविशेषस्य तत्र सम्बन्धत्वे

भानुमती

सहकारिणां निरन्तरततद्देशोत्पादक्रमेण घटादिदेशे **निरन्तरोत्पादः** *एव, अस्माकं चक्षुःप्राप्यकारित्ववादिनां नैयायिकानां मते* **तु संयोगः** । **तदुभयमपि** = *निरुक्तसततोत्पत्ति-संयोगोभयमपि* **कृष्णसारस्य** = *अक्षिगोलक-कीनिकाया अर्थेन घटादिना सार्धं* **न सम्भवति** । *न हि कृष्णसारस्य विषयदेशे गमनेन संयोगो निरुक्त-निरन्तरोत्पत्तिर्वा भवितुमर्हति न वा घटादेर्विषयस्य नेत्रमणिपर्यन्तगमनेन कृष्णसारेण सार्कं संयोगो न वा तथाविधनिरन्तरोत्पादो वा सम्भवी प्रत्यभिज्ञादिना क्षणभङ्गभङ्गे पारिशेषात् स्थिरस्य कृष्णसारातिरिक्तस्यातीन्द्रियस्य तैजसस्य विषय-देशपर्यन्तलम्बायमानावस्थस्य सन्निकृष्टगोचरचाक्षुषजनकस्य चक्षुषः सिद्धिरिति* **चेत्** ?

प्रदर्शितनैयायिकमतमनेकान्तवादोपाकुरुते —> **नेति** । *यत्तावदुक्तं प्रत्यभिज्ञादिना क्षणभङ्गभङ्गे पारिशेषात् स्थिरस्य चक्षुष सिद्धिरिति* **तदसत्,** *एकान्तस्थैर्यपक्षेऽपि क्रमाऽक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधात् पारिशेषात् स्थिराऽस्थिरपक्षस्यैव बलवत्कक्षायादिति व्यक्तं* **सम्मतिटीकायाम् । अत एव** - *प्रत्यासत्तिश्च परेषां निरन्तरोत्पादोऽस्माकन्तु संयोग इत्यपि* **प्रत्याख्यातम्** *व्यवधानविरहदशायां* **शक्तिप्रत्यासत्त्या** = *शक्त्याभिधानसन्निकर्षेण* **एव** *विषयेषु* **अतिशयाऽऽधानात्** = *चाक्षुषयोग्यतारख्यातिशयजननात्, प्राक् व्यवहितानामपि व्यवधानाविलये चाक्षुषोपपत्तेः चाक्षुषयोग्यतालक्षणाऽतिशयसद्भावाऽसद्भावाभ्यां कथञ्चिद्विषयभेदस्यास्माकमनेकान्तवादिनामिष्टत्वात्, अन्यथा सत्त्वानुपपत्तेः । शक्त्या अतिशयजनने च व्यवधानविरहस्य सहकारिता । **एतेन** —> शक्तेश्चेत् प्राक् सती व्यवधानदशायामप्यतिशयोत्पादेन भित्त्यादिव्यवहितघटादेश्चाक्षुषप्रसङ्गः, असती चेत् पश्चादपि तदसत्वापत्तेः, 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः' (भ.गी.२/१६) इति वचनादिति <— **प्रत्युक्तम्,** शक्तेः शक्तात्कथञ्चिद्भेदव्यतिरेकतत्त्वाच्च । **न च** शक्तेः सर्वथा शक्ताऽतिरेकाविरहे कथं प्रत्यासत्तित्वमिति* **शङ्कनीयम्, लोहाऽऽकर्षकाऽयस्कान्तादौ अतिरिक्तप्रत्यासत्त्यदर्शनात्** । *न हि संयोगाख्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या लोहमयस्कान्तादेराकृष्यते, तत्कज्ञत्वापत्तेः । **अत एव** सम्बन्धैक्यमिश्रस्यैव सम्बन्धत्वमित्येकान्तोऽपि* **न कान्तः,** *गौरवाच्च । **एतेन** —> अयस्कान्तसांश्लेषिकं वायुद्रव्यं विशेषमुत्पन्नं शरीरे प्राणवत्, तच्चाऽयः प्राप्यैवाकर्षति प्राण इव तोयतूलादिकं, तत्सम्बन्धानुपलम्भेऽपि तत्कार्यानुमेव तथाभूतस्य तस्योत्पन्नस्य सद्भावोऽवगम्यते <— (न्या.भू.पृ.९१७) इति* **न्यायभूषणकारोक्तं निरस्तम्,** *अनुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यस्याऽऽकर्षकत्वायोगाच्च । **न च** सामीप्यविशेष एव तत्र प्रत्यासत्तेः, अन्यथा त्रिलोकवर्तिसकललोहाकर्षकत्वापत्तेरिति* **वाच्यम्,** *लोहनिष्ठस्य* **सामीप्यविशेषस्य तत्र** =

વગેરેનો સંયોગ તે જ પ્રત્યાસત્તિ છે. ચાહે ક્ષણિકત્વવાદી બૌદ્ધને સંમત નિરંતર ઉત્પત્તિ સ્વરૂપ પ્રત્યાસત્તિને માનો ચાહે સ્થૈર્યવાદી નૈયાયિકને સંમત સંયોગ સ્વરૂપ પ્રત્યાસત્તિને સ્વીકારો, પરંતુ બન્ને ય આંખના ડોળાને ઘટાદિ વિષયની સાથે સંભવિત નથી. ન તો નેત્રમણિની ઉત્પત્તિ ઘટદેશમાં થતી કે ન તો આંખની કીકીનો ઘટાદિ વિષયની સાથે સંયોગ થતો, તેમ જ ન તો ઘટાદિની ઉત્પત્તિ આંખની કીકીના ભાગમાં થતી કે ન તો ઘટાદિ વિષયનો સંયોગ આંખના ડોળા સાથે થતો. માટે માનવું પડશે કે આપણને જે આંખનો ડોળો (=નેત્રમણિ = કૃષ્ણસાર = કીકી = ગોલક) દેખાય છે તે ચક્ષુ ઈન્દ્રિય નથી, પરંતુ તેનાથી ભિન્ન તૈજસસ્વરૂપ ચક્ષુ ઈન્દ્રિય છે, જેનો સંયોગ ઘટાદિ વિષય સાથે થાય છે અથવા તો ક્ષણિકત્વમતાનુસાર તે ચક્ષુ ઈન્દ્રિયની તે તે દેશમાં ક્રમિક ઉત્પત્તિ થતાં થતાં વિષયદેશમાં ઉત્પત્તિ થવી તે જ ઘટાદિ વિષય સાથે ચક્ષુ ઈન્દ્રિયની પ્રત્યાસત્તિ છે. પરંતુ ક્ષણિકત્વપક્ષમાં તો પ્રત્યભિજ્ઞા વગેરે બાધક પ્રમાણો હોવાથી સ્થૈર્યપક્ષનો જ સ્વીકાર કરવો હિતાવહ છે કે જેનો અમે સહર્ષ સ્વીકાર કરીએ છીએ. ઉપરોક્ત વિચારવિનિમયના નિષ્કર્ષરૂપે અમારા મતાનુસાર આંખના ડોળાથી અતિરિક્ત ચક્ષુ ઈન્દ્રિય છે કે જે તૈજસ છે, અતીન્દ્રિય છે, ચિરકાળ સ્થાયી છે અને વિષયદેશ સુધી કિરણરૂપે લંબાય છે. તે ઘટાદિ વિષય સાથે સંયુક્ત થઈને ઘટાદિનો ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. (પૂર્વપક્ષ સમાપ્ત)

❀ શક્તિસંબંધ અતિશયજનક - જૈન ❀

ઉત્તરપક્ષ :- નૈયાયિક ભાઈ ! આ બધા તુક્કાના તોપગોળા સ્યાદ્વાદીના ચક્ષુઅપ્રાપ્યકારિત્વસ્વરૂપ કિલ્લાની કાંકરી પણ ખેરવી શકે તેમ નથી. આનું કારણ એ છે શક્તિ નામનો સંબંધ ચક્ષુ અને વિષયની વચ્ચે માનવામાં આવે છે કે જે શક્તિ વિષયમાં ચાક્ષુષયોગ્યતા નામનો અતિશય ઉત્પન્ન કરે છે. આ અતિશયને ઉત્પન્ન કરવા માટે વ્યવધાનઅભાવ શક્તિનો સહકારી છે. આથી ભીંતની પાછળ રહેલ જે ઘટાદિ વિષયનું પૂર્વે ચક્ષુ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતું ન હતું તે જ ઘટાદિને દીવાલની આગળ રાખવામાં આવે કે દીવાલને તોડી નાખવામાં આવે તો શક્તિદ્વારા ઘટાદિમાં ચાક્ષુષયોગ્યતાનામક અતિશય ઉત્પન્ન થવાથી ત્યારે ઘટાદિનો ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર થાય છે. શક્તિ એ શક્તિમાન્ કરતાં સર્વથા ભિન્ન નથી. અહીં એવી શંકા થાય કે —> શક્તિ જો શક્તિમાન્ = શક્ત કરતાં સર્વથા ભિન્ન ન હોય તો સંબંધ જ કઈ રીતે થઈ શકે? સંબંધ હંમેશા સંબંધીદ્વય કરતાં ભિન્ન હોય છે. <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે જેમ લોહચુંબક લોખંડને ખેંચે છે તે સ્થાનમાં લોખંડ અને લોહચુંબક વચ્ચે શક્તિ નામનો જ સંબંધ હોય છે કે જે શક્તિ લોહચુંબક કરતાં સર્વથા ભિન્ન નથી. લોહચુંબક કરતાં લોહઆકર્ષણ શક્તિને સર્વથા ભિન્ન માનવામાં ગૌરવ આદિ દોષો રહેલા છે. મતલબ કે લોહચુંબક અને લોખંડ વચ્ચે બન્ને કરતાં એકાંતે ભિન્ન સંબંધ ન દેખાવાથી 'સંબંધ હમેશા સંબંધીદ્વયથી એકાંતે ભિન્ન જ હોય' આવો એકાંત બાધિત થાય છે. માટે ચક્ષુ અને વિષય વચ્ચે શક્તિ નામનો અપૃથગ્ભૂત

चात्राऽपि तेनैवोपपत्तेः ।

युक्तश्चैतत्, संयोगादिनाप्रत्यासत्त्यकल्पनलाघवात् । न चैवमप्राप्यकारित्वभङ्गः, चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषाऽजनकत्वेनैव तदुपपत्तेः ।

भातृमती

अयस्कान्तेन लोहाकर्षणादिकार्याणां **सम्बन्धत्वे** = प्रत्यासत्तित्वे स्वीक्रियमाणे **च** = तु **अत्रापि** = चक्षुषोऽसन्निकृष्टग्राहणेऽपि **तेनैव** = विषयनिष्ठसामीप्यादिशेषरूप चाक्षुषप्रत्यासत्तित्वेनैव चक्षुषोऽप्राप्तपदार्थप्रकाशकत्वरूप **उपपत्तेः** । **एतेन** —> कुड्यादिव्यवहितानां स्वतत्त्वपलोपलब्धता च स्थैर्यपक्षे न परावर्तते <— (हृश्यतां २४७ तमे पृष्ठे) इति **परास्तम्**, 'अतिदेशप्रकृष्टानां लोहमलचक्रकादीनां स्वरूपलोपलब्धता च स्थैर्यपक्षे न परावर्तते' इत्तरूपापे सूत्रत्वात् । यथा प्रागतिदेशप्रकृष्टानां तेषामेव लोहमलचक्रकादीनां सामीप्यदशायां स्थैर्यपक्षेऽयस्कान्तेनाऽऽकर्षणं सामीप्यतिशेषलक्षणप्रत्यासत्तेरुपपद्यते तथा प्राक् भित्त्यादिव्यवहितानामेव व्यवधानातिरेहदशानां चाक्षुषमनोरूपतत्त्वादिमतोऽपि व्यवधानातिरेहातिशेषसामीप्यतिशेषलक्षणप्रत्यासत्त्या सङ्गच्छतेतराम् । **एतेन** समीपतरवर्तिनः पत्रपलाशवल्कादिरूप पुस्तकरूप चाक्षुषत्वप्रसङ्गोऽपि **प्रत्याख्यातः**, सामीप्यतिशेषरूप सत्तेऽपि व्यवधानातिरेहातिरेहात् । तस्तुतः प्रकृतप्रत्यासत्तौ व्यवधानातिरेहरूप परिच्छेदकत्वमेव, विशेषपदेनैव तदुपक्षणात् । अतो न गौरवमपि । इदमपि प्रोक्तादेनैव ज्ञेयम् । स्नादृत्तादिदेशे तु शक्तितेत्तेनैव चाक्षुषत्वतात्तच्छेदप्रत्यासत्तितोते ध्येयम् ।

युक्तश्च, एतत् = शक्तेः सामीप्यतिशेषरूप वा प्रत्यासत्तित्वकल्पनम्, **संयोगादिनाप्रत्यासत्त्यकल्पनलाघवात्** = [१]संयोग-[२]संयुक्तसमवाय-[३]संयुक्तसमवेतसमवाय-[४]संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता-[५]संयुक्तसमवेतसमवेतसमवेतविशेषणतालक्षणषड्विधचक्षुःसन्निकर्षाणां [६]द्रव्य-[७]तदुत्तरूपादि-[८]रूपत्वादि-[९]द्रव्यनिष्ठनीलरूपाभावादि-[१०]रूप-पादिनिष्ठरूपाभावादि-[११]रूपत्वादिनिष्ठरूपाभावादिचाक्षुषोपपत्तावेऽकल्पनेन लाघवात् । किञ्च संयोग-संयुक्तसमवायादिप्रत्यासत्तीनामनुगमेन ताभिस्तरूप चाक्षुषं प्रत्यवकारणत्वात् । न च सम्बन्धानुगमरूपाऽदोषतोति वाच्यम्, सम्बन्धानुगमरूपापे स्वातन्त्र्येतत्त्वापोद्यातेतकारणतानामेतकतया दोषत्वात्कार्यानेतैव चक्षुषः चाक्षुषं प्रति हेतुतरूप त्वगाऽऽगतत्वरूपमभ्युपगन्तव्यत्वादोति (म.रत्ना. रह. प्रथमःखण्डः पृ. ६०) व्यक्तं **मध्यमस्याद्वादरहस्ये** । **न च एवं** = चक्षुषः सामीप्यतिशेषसम्बन्धेन चाक्षुषजनकत्वाभ्युपगमेऽपि रूपसामीप्यतिशेषप्रत्यासत्त्या चक्षुषः स्वसम्बन्धितिषयग्राहकत्वसिद्धेः **अप्राप्यकारित्वभङ्गः** = स्वाऽसम्बन्धितिषयप्रकाशकत्वरूपाव्याप्तातिलक्षण इति नैयायिकेन **वक्तव्यम्, चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषाऽजनकत्वेनैव** = चाक्षुषजनकप्रत्यासत्तित्वाऽकल्पनेनैव **तदुपपत्तेः** = चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसङ्गतेः । न हि वयं सम्बन्धं विनैव चक्षुषः प्रकाशकत्वं ब्रूमः किन्तु संयोग-संयुक्तसमवायादिलक्षणं नैयायिकसम्मतं सम्बन्धातिशेषं विनैव चक्षुषः प्रकाशकत्वम् । अतैव चक्षुरप्राप्यकारित्वव्यवहारोऽस्माकममनोरूपतत्त्वादिनाऽभिप्रायः । सामीप्यतिशेषप्रत्यासत्त्यपेक्षया तु चक्षुषः प्राप्यकारित्वमपीष्टमेव । इत्थमेवालोकवत्तत्त्वादरूप सर्वाऽव्याहतप्रसरत्वोपपत्तोरिति ।

प्राप्तः प्रकाश्यते यद्वाऽसम्प्राप्त एव चक्षुषा । इति विप्रतिपत्तावाहुर्जिनमतवेदिनः ॥१॥
चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वं स्वसंयोगाद्यपेक्षया । चक्षुषः प्राप्यकारित्वं [१]स्वसामीप्याद्यपेक्षया ॥२॥
स्याद्वादोऽव्याहतः सर्वत्रेत्थं तव जिनेश्वर ! । नैव कदाऽप्यपह्नोतुं, शक्यते परतीर्थिकैः ॥३॥

संबंध मानी शकाय छे. अहीं એવી દલિલ નૈયાયિક કરે કે —> લોખંડ અને લોહચુંબક વચ્ચે તે બન્નેથી ભિન્ન સામીપ્યવિશેષ નામનો જ સંસર્ગ છે, નહિ કે શક્તિસંબંધ. જે લોખંડી ચક્ર વગેરે લોહચુંબકની અમુક હદમાં રહેલા હોય છે તેવા જ લોખંડી ચક્રાદિનું લોહચુંબક દ્વારા ખેંચાણ થાય છે. સામીપ્યવિશેષ એ લોખંડી ચક્રાદિ અને લોહચુંબક બન્નેથી ભિન્ન છે માટે 'સંબંધ હંમેશા સંબંધી દ્રવ્ય કરતાં ભિન્ન જ હોય છે' આવો સિદ્ધાંત અબાધિત રહે છે. <— તો પણ અમારે કોઈ વાંધો નથી, કારણ કે અમે પણ એમ કહી શકીએ છીએ કે ચક્ષુ અને વિષયીભૂત ઘટાદિ વચ્ચે સામીપ્યવિશેષ નામનો જ સંબંધ છે. જે વસ્તુ ભીંત, પર્વત વગેરેથી ઢંકાયેલી છે તેમાં ચક્ષુનું સામીપ્યવિશેષ ન હોવાથી તેનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. નજીક રહેલ ખુલ્લી વસ્તુમાં સામીપ્યવિશેષ હોવાના લીધે તેનો ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર થાય છે. માટે ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી માનવા છતાં વ્યવહિતનું અચાક્ષુષ અને અવ્યવહિત પદાર્થનું ચાક્ષુષ ઘટી શકે છે.

❀ ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી માનવામાં લાઘવ - સ્યાદ્વાદી ❀

યુક્ત.। વળી, સામીપ્યવિશેષનો ચાક્ષુષજનક સંબંધ તરીકે સ્વીકાર કરવો યુક્તિસંગત હોવાનું કારણ એ છે કે આવું માનવામાં ઘટાદિના ચાક્ષુષ માટે સંયોગ સંબંધ, ઘટરૂપ આદિના સાક્ષાત્કાર માટે સંયુક્તસમવાયસંબંધ, રૂપત્વાદિના પ્રત્યક્ષ માટે સંયુક્તસમવેતસમવાય વગેરે સંબંધની કલ્પના આવશ્યક ન હોવાથી લાઘવ થાય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> સામીપ્યવિશેષને ચાક્ષુષપ્રત્યાસત્તિ

१. स्वस्य (=चक्षुषः) सामीप्यं = स्वसामीप्यं आदौ यस्य (=विशेषस्य) सः स्वसामीप्यादिः, तस्याऽपेक्षा = स्वसामीप्याद्यपेक्षा, तयेति विग्रहलवात् स्वसामीप्यविशेषापेक्षयेत्यर्थो लभ्यते इति ध्येयम् ।

वस्तुतः सन्निहितविषयग्रहे व्यवधानाभावकूट एव विषयनिष्ठा योग्यता व्यवहितविषयग्रहे चाऽञ्जनादिनिष्ठैव शक्तिलक्षणा योग्यता, हेतु-विषय-पुरुषादिभेदेन तद्वैचित्र्यात् । अत एवाऽस्मदादीनामालोकापेक्षयैव विषयग्रहः पेचकादीनां तु न तथेत्युपपद्यते ।

इत्थञ्चाऽव्यवहितचाक्षुषसाक्षात्कारे चक्षुर्व्यवधानाभावादीनां व्यवहितचाक्षुषे चक्षुरञ्जनादीनां विलक्षणशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वान्न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

भानुमती

ननूक्तं सति व्यवहितातिदूरनिद्यादिगोचरचाक्षुषमञ्जनादिविशेषादिजन्यं प्राक्समर्थितं प्रत्यक्षवादेत्याशङ्क्याह व्यवस्थामावेदयते —> **वस्तुतः सन्निहितविषयग्रहे** = *स्वसामीप्यादिविशेषसम्बन्धेन चक्षुर्वादिशेषाऽर्थगोचरचाक्षुषे* **व्यवधानाऽभावकूटः** = *यावत्तत्चाक्षुषप्रतिबंधकव्यवधानाविरह एव* **विषयनिष्ठा योग्यता** । *अतो न सामान्यतो व्यवहितगोचरं चाक्षुषमस्माकं भवति, यतो* **व्यवहितविषयग्रहे** = *व्यवहितातिदूरादिगोचरचाक्षुषे* **च** = *हि* **अञ्जनादिनिष्ठैव शक्तिलक्षणा** = *व्यवहितातिदूरादिविषयकचाक्षुषानुकूलशक्तिस्वरूपा* **योग्यताऽपेक्ष्यते** । **एतेन** - *निरवातनिद्यादिगोचरमन्धकारस्थघटादिविषयकं वा चाक्षुषमस्मदादीनां कुतो न भवति ? अञ्जनसंस्कृतचक्षुषां कौशिकादीनां वा कुतो जायते ? <— इति* **प्रत्याख्यातम्, हेतु-विषय-पुरुषादिभेदेन** = *मन्दतनत्व-तेमिलतनत्व-प्राणिधानातिशेष-तदाविकल-प्राकृतजन-योग्यानुकूलादिपुरुष-प्रतिबन्धकाभाव-सहकार्यादिविशेषेण* **तद्वैचित्र्यात्** = *चाक्षुषयोग्यताभेदात् । **एतेन** सर्वत्र चाक्षुषयोग्यतायाः ऐक्यैकान्तोऽपि* **पराकृतः** ।

अत एव = *हेतुविषयादिवैशेषेण योग्यतावैशेषादेव,* **अस्मदादीनां** *प्राकृतजनानां* **आलोकापेक्षयैव** = *महद्भूतानामिभूतरूपवदालोकसहकारेणैव* **विषयग्रहः** = *प्रकृष्टप्रकाशस्थपुस्तकादेपरिच्छेदः चक्षुषा जन्यते,* **पेचकादीनां** = *कौशिकाऽञ्जनादिसंस्कृतचक्षुरादीनां* **तु न तथा** = *तथाविधालोकसहकृतेन चक्षुषाऽर्थचाक्षुषसाक्षात्कार* **इत्युपपद्यते ।**

इत्थञ्च = *हेतु-विषय-पुरुषादिभेदेन चाक्षुषयोग्यतावैचित्र्यसिद्धौ च,* **अव्यवहितचाक्षुषसाक्षात्कारे** = *व्यवधानाविकलविषयकचाक्षुषं प्रति* **चक्षुर्व्यवधानाभावादीनां, व्यवहितचाक्षुषे** *च* **चक्षुरञ्जनादीनां विलक्षणशक्तिमत्त्वेन** = *चाक्षुषानुकूलैकविधशक्तिविशेषवत्त्वेन* **हेतुत्वान्न किञ्चिदनुपपन्नम् । एतेन** —> *व्यवधानाविरहस्य चाक्षुषहेतुत्वेऽञ्जनविशेषसंस्कृतचक्षुषां व्यवहितगोचरचाक्षुषे व्यतिरेकव्यभिचारः, अञ्जनविशेषादीनां चाक्षुषजनकत्वे चास्मदादीनां घटादिचाक्षुषे व्यतिरेक-व्यभिचारः <— इति* **प्रत्युक्तम्,** *कारणतावच्छेदकीभूतशक्तिविशेषाणामेकशेषसमवधान एव फलोदयात् । न ह्येक-कारणतावच्छेदकानां यावतामेव समवधाने कार्योपधानमिति नियमः अन्यथा त्रिलोकवर्तिनां*

માનવામાં આવે તો પણ ચક્ષુઈન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી = સ્વસંબંદ્ધવિષયપ્રકાશકારી બનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જૈનમતાનુસાર સ્વસામીપ્યવિશેષસંબંધથી ચક્ષુ સ્વસંબદ્ધ એવા જ ઘટાદિના સાક્ષાત્કારને ઉત્પન્ન કરે છે. <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે નૈયાયિકમતાનુસાર ચક્ષુપ્રાપ્યકારી હોવાનો મતલબ એ છે કે ચક્ષુ સ્વસંયોગસંબંધથી સ્વસંબદ્ધ એવા ઘટાદિનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે. અમે સંયોગસંબંધને સંસર્ગવિધયા ચાક્ષુષજનક માનતા નથી. માટે નૈયાયિકસંમત ચક્ષુપ્રાપ્યકારિત્વની આપત્તિ નહિ આવે, જેના લીધે ચક્ષુમાં અપ્રાપ્યકારિત્વ ભાંગી નહિ પડે. અમે સ્યાદ્વાદી ચક્ષુમાં અપ્રાપ્યકારિત્વ માનીએ છીએ તેનો મતલબ એવો નથી કે ચક્ષુઈન્દ્રિય કોઈ પણ સંબંધથી સ્વઅસંબદ્ધ વિષયની પ્રકાશક છે.

❀ દ્વિવિધ યોગ્યતાનું વિવેચન ❀

જૈન :- વસ્તુ.। વાસ્તવિકતા તો એ છે કે સન્નિહિત અર્થાત્ સ્વસામીપ્યવિશેષસંબંધથી ચક્ષુવિશિષ્ટ એવા વિષયના ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે વિષયવૃત્તિ સકલ વ્યવધાન (વસ્ત્ર, પત્થર, ભીંત, પર્વત આદિ) નો અભાવ એ જ યોગ્યતા છે તથા વ્યવહિત = વસ્ત્રાદિથી ઢંકાયેલ વસ્તુના ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે અંજનવિશેષ આદિમાં રહેનાર ચાક્ષુષઅનુકૂલશક્તિસ્વરૂપ યોગ્યતા છે. ચાક્ષુષયોગ્યતા સર્વત્ર એક સ્વરૂપ ના હોવાનું કારણ એ છે કે આલોક (=પ્રકાશ), અંજનવિશેષ આદિ હેતુ, વ્યવહિત - અવ્યવહિત, સમીપ - દૂર આદિ વિષય, સામાન્ય માણસ કે યોગીવિશેષ વગેરે પુરુષ, સહકારી કારણ આદિ બદલી જવાના કારણે ચાક્ષુષયોગ્યતા બદલી જાય છે. માટે જ ઘટાદિ વિષયનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કરવા માટે આપણને પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશની જરૂર અપેક્ષા = આવશ્યકતા રહે છે, જ્યારે ઘુવડ વગેરેને ઘટાદિને જોવા માટે પ્રકાશની જરૂર પડતી નથી. ઊલટું તેના માટે પ્રકાશ દર્શનપ્રતિબંધક બની જાય છે. વ્યક્તિ બદલી જતાં ચાક્ષુષયોગ્યતા બદલી જાય છે. એવું માન્યા વિના ઉપરોક્ત વસ્તુસ્થિતિની સંગતિ થઈ નહિ શકે. આ રીતે ચાક્ષુષ યોગ્યતા વિવિધ પ્રકારની હોવાથી અવ્યવહિતવિષયક ચાક્ષુષસાક્ષાત્કાર પ્રત્યે વિષય અને આંખની વચ્ચે દીવાલ આદિ વ્યવધાનનો અભાવ તથા વ્યવહિતવિષયક ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે અંજનવિશેષ આદિ વિલક્ષણશક્તિમત્ત્વેન = ચાક્ષુષઅનુકૂલશક્તિવિશેષવિશિષ્ટત્વરૂપે હેતુ છે. માટે વ્યતિરેક વ્યભિચાર વગેરે કોઈ દોષનો સંભવ નથી. ચાક્ષુષ સ્થલે શક્તિવિશેષવિશિષ્ટ વ્યવધાનાભાવ અથવા તથાવિધ અંજનાદિ ઉપસ્થિત હોય જ છે. જો નયનને પ્રાપ્યકારી માનીને ભીંત વગેરેને વિષયની સાથે ચક્ષુનો (=નયનરશ્મિનો) સંયોગ થવામાં પ્રતિબંધક માનવામાં આવે અને તે રીતે વ્યવહિતવિષયક ચાક્ષુષના અભાવની સંગતિ કરવામાં આવે તો તો ભીંતની જેમ સ્ફટિક વગેરે પણ ચક્ષુવિષયસંયોગના પ્રતિબંધક બની જવાના લીધે સ્ફટિકાદિથી ઢંકાયેલ ઘટાદિ વસ્તુનું પણ ચક્ષુ દ્વારા ચાક્ષુષ નહિ થઈ શકે. અહીં ઉદયનાચાર્ય વગેરેનું એવું મંતવ્ય

भित्त्यादेश्चक्षुःसंयोगप्रतिबन्धकत्वे तु स्फटिकादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात् तद्व्यवहितानामप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः । प्रसादस्वभाववतां स्फटिकादीनां न नायनरश्मिगतिप्रतिबन्धकत्वमिति चेत् ? तर्हि भित्त्यादीनां चक्षुःप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवात् चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वमेव कल्प्यताम्, स्वप्राचीस्थपुरुषसाक्षात्कारे स्वप्रतीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन भित्यादीनां तत्त्वसम्भवात् ।

भानुमती

सर्वेषां दृष्टानामेकचार्ऽभिलक्षेन घटोत्पादानापत्तेः । **एतेन** —> तृणारणिमणिलक्षायेनाव्यवहितगोचरचाक्षुषे व्यवधानाभावत्वेन व्यवहितचाक्षुषे चाऽऽनन्तविशेषरूपत्वादिनैव हेतुत्वे इति <— **निरस्तम्,** नानाकारणताकल्पने गौरवात् । **न च** भित्त्यादेश्चक्षुःप्राप्तिप्रतिबन्धकतया न व्यवहितोपलब्धिप्रसङ्ग **इत्यारेकणीयम्, भित्त्यादेः चक्षुःसंयोगप्रतिबन्धकत्वे** स्वीक्रियमाणे **तु स्फटिकादीनां** पारदर्शकद्रव्याणां **अपि तथात्वप्रसङ्गात्** = चक्षुःप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वापतेः भित्त्यादिवत् स्फटिकादीनामपि लोष्टेऽल्पघनत्वाद्यतिशेषात् । तथा च **तद्व्यवहितानां** = स्फटिकादिकारणत्वेनाभिमतानां **अपि** घटादीनां **अनुपलब्धिप्रसङ्गः** = चाक्षुषानापत्तेः । **कश्चित्तु** —> स्वप्राचीस्थपुरुषसाक्षात्कारे स्वप्रतीच्यवच्छेदकपरिमाणकावयवित्वसम्बन्धेन स्वप्रतीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन सत्त्वेनाऽऽस्तु भित्त्यादीनां प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नमस्तु न दोषाय, तावत्सम्बन्धपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकलक्षणाभावस्य कारणत्वस्वीकारात् । तथा च न चक्षुरप्राप्यकारित्वेऽपि भित्त्यादेर्व्यवहितोपलब्धिप्रसङ्ग **इत्याचष्टे, तन्मन्दम्,** तेन सम्बन्धेन द्रव्यत्वमूर्तत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे विनिगमकाऽभावात्, व्यवहितेऽपि योगेचाक्षुषानुरोधेन योग्यताया अवश्याश्रयणीयत्वाच्चेत्यादिकं मध्यमपरिमाण**स्याद्वादरहस्ये** बोध्यम् (म.स्या.रह. प्रथमखण्डे ६२ तमे पृष्ठे द्रश्यतां) ।

अथ प्रसादस्वभाववतां स्फटिकादीनां न नायनरश्मिगतिप्रतिबन्धकत्वमिति स्फटिकादिकमूर्ध्वभागे नायनरश्मीनामर्थप्राप्तेरसम्भवाच्च स्फटिकादिव्यवहितानामनुपलब्धिप्रसङ्गः । भित्त्यादीनामप्रसादस्वभावतया नयनरश्मिप्रतिबन्धकत्वाच्च तद्व्यवहितचाक्षुषापत्तेरिति चेत् ? **तर्हि भित्त्यादीनां चक्षुःप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वापेक्षया** = चक्षुरर्थसंयोगं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया **लाघवात्** = प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मशरीरलाघवात् **चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वमेव कल्प्यतां** = अनुमीयताम्, चक्षुरर्थसंयोगत्वापेक्षया जातिरूपस्य चाक्षुषत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वकल्पने लाघवस्य स्पष्टत्वात् । **न च** भित्त्यादीनां चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वं कथं सम्भवेदिति **शङ्कनीयम्,** लौकिकविषयतासम्बन्धेन **स्वप्राचीस्थपुरुषसाक्षात्कारे** = स्वापेक्षया प्राच्यां दिशि स्थितस्य पुरुषस्य चाक्षुषं प्रति **स्वप्रतीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन भित्त्यादीनां तत्त्वसम्भवात्** = प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । स्वपदेन सर्वत्र भित्त्यादिग्रहणम् । तथाहि यदा पूर्वदिशि पुरुषः प्रतीच्यभिमुखो वर्तते घटादिकर्मरूपे प्रतीच्यामेव दिशि वर्तते तयोरवच्छेदकशरीरे च तदभागऽवयूनपरिमाणकक्रुड्यादिर्वर्तते तदा घटादिगोचरं तत्पुरुषीयचाक्षुषं भवितुं नैवार्हति, लौकिकविषयतया तदाधेयकरणीतेश्चाऽभिमते घटादौ स्वप्रतीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन भित्त्यादीनां तत्प्रतिबन्धकतायां सत्त्वात् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मशरीरे 'स्वप्राचीस्थे'त्यनुक्तौ भित्त्यादिप्रतीचीस्थघटादिगोचरं चाक्षुषं न स्यात् ।

છે કે —> સ્ફટિક, કાચ વગેરે પારદર્શક દ્રવ્યો પ્રસાદસ્વભાવવાળા હોવાથી નયનરશ્મિની ગતિમાં પ્રતિબંધક બનતા નથી. આથી નયનરશ્મિ સ્ફટિક વગેરેને ભેદીને વિષયદેશ સુધી જઈને સ્ફટિકાદિથી આવરાયેલ ઘટાદિવિષયનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જ્યારે ભીંત વગેરે અપારદર્શક દ્રવ્યો પ્રસાદસ્વભાવવાળા ન હોવાના લીધે નયનરશ્મિની ગતિમાં પ્રતિબંધક બને છે. તેથી ભીંત વગેરેથી ઢંકાયેલ ઘટાદિના ચાક્ષુષની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. <— પરંતુ આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે ભીંત વગેરેને વિષયની સાથે થનાર ચક્ષુસંયોગના પ્રતિબંધક માનવા કરતાં ચાક્ષુષના જ પ્રતિબંધક માનવા ઉચિત છે. આનું કારણ એ છે કે ભીંતને નયનસંયોગના પ્રતિબંધક માનવામાં પ્રતિબંધકતાઅવચ્છેદક ધર્મ ચક્ષુર્વિષયસંયોગત્વ બનશે, જે ગુરુતરશરીર છે. જ્યારે ભીંત વગેરેને ચાક્ષુષના પ્રતિબંધક માનવામાં પ્રતિબંધકતાઅવચ્છેદક ધર્મ ચાક્ષુષત્વ બનશે કે જે લઘુ છે. ભીંત વગેરેને ચાક્ષુષના પ્રતિબંધક આ રીતે માની શકાય છે - લૌકિકવિષયતાસંબંધથી સ્વપૂર્વદિશાવર્તી પુરુષના ચાક્ષુષસાક્ષાત્કાર પ્રત્યે સ્વપશ્ચિમદિશાવૃત્તિત્વસંબંધથી ભીંત વગેરે પ્રતિબંધક બની શકે છે. જેમ કે પશ્ચિમ દિશામાં ઘટાદિ પદાર્થ હોય અને તેની પૂર્વ દિશામાં ભીંત અને પુરુષ રહેલા હોય તથા પુરુષ અને ઘટાદિની વચ્ચે દીવાલ વગેરે રહેલ હોય ત્યારે પુરુષ પશ્ચિમ દિશાની સન્મુખ આંખ રાખે તો પણ તેને પોતાની પશ્ચિમ દિશામાં રહેલ ઘટાદિ વિષયનો ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર થઈ નહિ શકે, કારણકે ત્યારે લૌકિકવિષયતા સંબંધથી તત્પુરુષીય ચાક્ષુષના (=પ્રતિબંધ્યના) અધિકરણસ્વરૂપે અભિમત ઘટાદિમાં સ્વપશ્ચિમદિશાવર્તિત્વસંબંધથી દિવાલસ્વરૂપ પ્રતિબંધક વિદ્યમાન છે. સ્વ = ભીંત તેની પશ્ચિમદિશામાં રહેલ છે. ઘટાદિ દર્શિત પ્રતિબંધકતાઅવચ્છેદક સંબંધથી પ્રતિબંધક એવી ભીંત ઘટાદિમાં રહેવાથી ઘટાદિ વિષયક તત્પુરુષીય ચાક્ષુષ ત્યાં લૌકિકવિષયતાસંબંધથી ઉત્પન્ન નહિ થઈ શકે. પુરુષ અને દીવાલની વચ્ચે ઘટાદિ વસ્તુ રહેલ હોય તથા પુરુષ ઘટાભિમુખ હોય તો ઘટચાક્ષુષ ઉત્પન્ન થઈ શકશે, કારણ કે લૌકિકવિષયતા સંબંધથી તત્પુરુષીય ચાક્ષુષના અધિકરણરૂપે સંમત ઘટાદિમાં સ્વપશ્ચિમદિશાવૃત્તિત્વસંબંધથી દીવાલ અવિદ્યમાન છે. એ વખતે દીવાલની પૂર્વદિશામાં જ પુરુષ અને ઘટાદિ રહેલ છે.

यदि च तत्तत्क्रिया-तत्तदुत्तरदेशादीनामेव संयोगनियामकत्वेनाऽनतिप्रसङ्गात् भित्त्यादीनां न प्रतिबन्धकत्वमिति

भानुमती

प्रतिबन्धकतातत्त्वभेदकसम्बन्धकक्षौ 'स्वप्रतीची'त्यनुक्तौ तु पुरुषविषययोर्भित्त्यादेः प्राचीस्थत्वतदृशाद्यामीपे तत्पुरुषस्य घटादेश्चाक्षुषं न स्यात्, दैशिकसामानाधिकरण्य-कालिकविशेषणतादिसम्बन्धेन भित्त्यादीनां तदानीं घटादेर्वृत्तित्वात् । तत्पुरुषीयचक्षुर्वृत्तिविषययोरसमानतरदेशाद्याः कल्प्यमानाया भित्त्यादिसम्बन्धसम्भवतदृशाद्यामेव भित्त्यादीनां तत्पुरुषीयतथाविधविषयगोचरचाक्षुषप्रतिबन्धकत्वम् । अतो भित्त्यादीनां पुरुषापेक्षया विषयापेक्षया वाऽऽयूनपरिमाणत्वे, पुरुषस्य विषयस्य वा कुड्याद्यधिकपरिमाणपर्वताद्यधिरूढदृशाद्यां न चाक्षुषानापत्तेः । न वा चक्षुर्वृत्तिविषयसमश्रेण्यवस्थितस्य लघुनो वरुणस्य नयनसामीप्यदृशायां महतोऽपि हिमाचलादेश्चाक्षुषत्वापत्तेरित्यादिकं विभावनीयं पर्वूपासितगुरुकुलैः ।

यत्तु —> *स्फटिकादिकं भित्त्वा नयनाश्मेप्रसरणं प्रत्यभिज्ञाभिज्ञानां दूरभ्रूपगमामीमांसते* <— ***तत्तु*** *तिकटकपालसम्पुटसङ्घातेतमपत्तरकमूर्पाभेद्य प्रसमरमृगमदपरिमलाभ्रूपगमसमसमाधानामीमांसते* <— ***कश्चित्, सोऽपि न*** *विद्मश्चेत्, मृगमदादिद्रव्यतासितानामेव सूक्ष्मावयवानामपत्तरकच्छिद्रादितो वायुना सार्द्धं बहिर्निर्गमनात्, मदनादिना पिहितद्वारसन्ध्यादिसंपूरिते तु वायुवत् तद्बहिर्गमनस्याऽप्यसम्भवात्, तदानीं बहिःस्थितपुरुषादेः गन्धानुपलब्धेः स्वानुभवसिद्धत्वात्, समश्रेणिगामीनाऽतेसूकोमलेन नयनाकिरणेन तु तिरश्चीनस्फटिकादेर्भेदनस्याऽसम्भवात् । **एतेन** —> स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धेः प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेजोगतेरप्रतिबन्धकतया प्रदीपप्रभावदेवोपपन्ना* <— *(न्या. कु.) इति* ***न्यायकुसुमाञ्जलिकृत उदयनस्य*** *वचनं* ***प्रतिक्षिप्तम्,*** *स्फटिकादिव्यवहितचाक्षुषानन्तरं 'तदेवेदं स्फटिकादेर्दूरमे'ति प्रत्यभिज्ञया पूर्वोत्तरकालीनस्फटिकाद्यभेदसिद्धेश्चेत्यधिकं मत्कृत**जयलतायां**[1] **बोद्धव्यम् ।***

एतेन *भित्त्यादिव्यवहितार्थस्य न स्वरूपाऽयोग्यत्वं, कालान्तरे तस्यैवोपलम्भदर्शनात् किन्तु भित्त्यादीनां चक्षुःप्राप्तिप्रतिघातकतया विशेषोक्तित्वादेव न तदन्तरितार्थग्रहणमीमांसते* ***प्रतिक्षिप्तम्,*** *भित्त्यादिव्यवहितास्थापि योगिना चक्षुषा ग्रहात् सूक्ष्मव्यवहितार्थज्ञाने ज्ञानावरणकर्मविपाकोद्घाटविशेष एव हि प्रतिबन्धकः तात्त्विकः, तदभाव एव च योग्यता आत्मनिष्ठा सूक्ष्मव्यवहितार्थज्ञानजननीति गीयते । **न च** स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धौ तादृशयोग्यताऽभावात् व्यभिचार इति* ***शङ्कनीयम्,*** *स्फटिकाद्यन्तरितोपलम्भस्योत्तेजकत्वादित्यादिकं व्यक्तं* ***स्याद्वादरहस्ये***[2] *(प्रथम खण्ड: पृ. ५१७)।*

यदि च तत्तत्क्रिया-तत्तदुत्तरदेशादीनामेव = *नेत्रोन्मीलनादिक्रियाणां चाक्षुषविषयतत्तेनाभिमतानामव्यवहितानामिन्द्रियस्यानासन्नादिदेशादीनां चैव* ***संयोगनियामकत्वेन*** = *चक्षुस्संयोगजनकत्वेन* ***अनतिप्रसङ्गात्*** = *नयनोन्मीलनं विना यद्वा नयनोन्मीलनेऽपि व्यवहितानामिन्द्रियस्यातिदूरादिदेशादिविषयाणां चाक्षुषापत्तेरभावात् चक्षुर्वृत्तिविषयसमश्रेण्यवस्थितानां* ***भित्त्यादीनां न प्रतिबन्धकत्वं*** = *प्रतिबन्धकताकल्पनावश्यकत्वं इति नैयायिकैः* ***विभाव्यते, तदा 'तद्धेतोः एवास्तु किमनेन ?' इति न्यायेन लाघवात्*** = *चक्षुःसंयोगलक्षणावान्तरकार्याऽकल्पनलाघवात्* ***तत्तन्नयनोन्मीलनस्यैव तत्तच्चाक्षुषहेतुत्वमस्तु, किं*** = *अलं* ***अनन्तसंयोगादिकल्पनया*** =

❀ चक्षुरप्राप्यकारित्वपक्षमां लाघव ❀

યદિ ચ.। અહીં નૈયાયિક દ્વારા એવી વિચારણા કરવામાં આવે કે —> ચક્ષુસંયોગ પ્રત્યે આંખ ઉઘાડવાની ક્રિયા અને વિષયાત્મક દેશ વગેરે નિયામક = કારણ છે. તથાવિધ ચક્ષુસંયોગને આંખ ખોલવાની ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે સંયોગ અને વિભાગનું અસાધારણ કારણ ક્રિયા છે તથા તેવા તેવા પ્રકારના વિષયદેશો તથાવિધ વિષયનયનસંયોગને ઉત્પન્ન કરે છે. વ્યવહિત વિષય ચક્ષુસંયોગના અધિકરણરૂપે કારણ જ બનતા નથી. માટે વ્યવહિત વિષયનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિને અવકાશ જ રહેતો નથી. માટે દિવાલ વગેરેને ચક્ષુસંયોગના પ્રતિબંધક માનવાની જરૂર નથી. માટે પ્રતિબંધકતાકલ્પનારૂપ ગૌરવને પણ અવકાશ નહિ રહે. <— તો એના કરતાં વધુ ઉચિત તો એ છે કે નયન ખોલવાની ક્રિયાને ચક્ષુસંયોગજનક માનવાના બદલે ચાક્ષુષજનક જ માનવામાં આવે. તે તે નયનઉન્મીલન ક્રિયાને તે તે ચક્ષુસંયોગની જનક માનવી અને તે તે ચક્ષુવિષયસંયોગને તે તે ચાક્ષુષના કારણ માનવા આવી કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે. આના બદલે તે તે નયનઉન્મીલન ક્રિયાને તે તે ચાક્ષુષસાક્ષાત્કારના જ જનક માનવામાં લાઘવ છે. આ વાતનું સમર્થન કરનાર 'તદ્ધેતોરેવાસ્તુ કિં તેન?' આવો ન્યાય છે. એનો અર્થ એ છે કે વિવક્ષિત (અ) વસ્તુ દ્વારા અમુક કાર્ય (બ) ને ઉત્પન્ન કરવાની કલ્પના કરવી અને તેનાથી (બથી) વિવક્ષિત (ક) વસ્તુની ઉત્પત્તિ ની કલ્પના કરવી. આવી બે કલ્પના કરવા કરતાં કલ્પ્યમાન વિવક્ષિત વસ્તુ (બ) ના હેતુ (અ) દ્વારા જ અમુક (ક) કાર્યનો જન્મ માનવો ઉચિત છે. વચ્ચે અનાવશ્યક વિવક્ષિત વસ્તુ (બ)ની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે. પ્રસ્તુત ન્યાયઅનુસાર વિવક્ષિત વસ્તુ = (બ)ચક્ષુસંયોગ અમુકકાર્ય = (ક)દ્રવ્યચાક્ષુષ, હેતુ = (અ)નયનખોલવાની ક્રિયા. તેથી વચ્ચે ચક્ષુવિષયસંયોગને ન માનવામાં ઔચિત્ય જણાવાઈ રહેતું હોવાથી તે તે અનંત વિષયચક્ષુસંયોગની કલ્પના કરવાથી સર્યું. આમ આંખ ખોલવાની ક્રિયા અને ચાક્ષુષસાક્ષાત્કાર આ બે વચ્ચે ચક્ષુસંયોગની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે.

---

१. જુઓ દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ પ્રકાશિત (મધ્યમ) સ્યાદ્વાદરહસ્ય પ્રથમખંડ - પૃ. ૬૬/૬૭ ઉપર જયલતા ટીકા.

विभाव्यते, तदा तद्धेतोरिति न्यायेन लाघवात् तत्तन्नयनोन्मीलनस्यैव तत्तच्चाक्षुषहेतुत्वमस्तु, किमनन्तसंयोगादिकल्पनया।

'इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वकल्पनात् फलमुखं गौरवं न दोषाय' इति चेत् ? न, इन्द्रियसम्बन्धत्वस्यैव कस्याभावेन तथाहेतुताया एवाऽसिद्धेः ।

तथापि द्रव्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वमनुगतमेव, तदुक्तं मणिकृता —> प्रत्यक्षविशेषे

भानुमती

अनन्तचक्षुःसंयोग-तत्कारणत्वादिकल्पनया । अप्रमाणत्वं चक्षुःप्राप्यकारित्वपक्षे संयोगस्य विषयतया चाक्षुषातिप्रसक्तत्वेनाऽऽभिमतानां देशानां तत्तच्चक्षुःसंयोगाद्यधिकरणत्वेन ततद्देशेषु तत्तच्चक्षुःसंयोगकारणताकल्पनामात्रञ्चैकम्, घटं प्रत्याद्यधिकरणातिदेशया चक्रस्य कारणत्ववत्, अन्यथा तत्तच्चक्षुःसंयोगेषु प्रतियोगितया प्रतियोगिकत्वानुपपत्तेः । तथा 'संयोग-विभागयोरसाधारणो हेतुः क्रिया' ( ) इति वचनात् तत्तच्चक्षुःसंयोगेषु तत्तज्ज्ञानोन्मीलनादिक्रियाणामपि कारणत्वमभ्युपगन्तव्यम् । एतादृशकारणताकल्पनोत्तरं तत्तत्क्रियाजन्यचक्षुःसंयोगानां तत्तद्विषयचाक्षुषे कारणताकल्पनापेक्षया अनन्तशतेऽनन्तचक्षुःसंयोगकल्पनामपहाय तत्कारणातिदेशयाऽऽभिमतस्य तत्तज्ज्ञानोन्मीलनादिक्रियाया एव तत्तच्चाक्षुषहेतुत्वकल्पनमुचितम् । यद्यपि नैयाऽप्राप्यकारित्वपक्षे अनन्तनयनेषु चाक्षुषकारणत्वकल्पनमात्रञ्चैकमेव तथापि तत्प्राप्यकारित्वपक्षे एकस्मिन्नपि चक्षुषो निषेधाऽऽकर्तुमेव कल्पनीयानां तत्तत्संयोगानामानन्त्यादवश्यानन्तातिप्रसक्तचक्षुःसंयोगेष्वपि कारणताकल्पनेन गौरवं सुस्पष्टमेवेत्यधिकं मत्कृतजयलतायां बोध्यम् (प्रथम खण्ड पृ. ५८/५९) ।

अथ स्पर्श-रस-गन्धादेः साक्षात्कारस्यानुरोधेन लाघवात् **इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वकल्पनात्** जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदकावच्छिन्नकार्यतानिरूपितायाः कारणतायाः वलवत्त्वात् **फलमुखं** = प्रमाणप्रसिद्धकार्यकारणभावानिर्वाहकं तत्तत्क्रियाणां तत्तद्देशानाञ्चानन्तचक्षुःसंयोगकारणत्वकल्पनास्वरूपं **गौरवं न दोषाय,** प्रमाणप्रवृत्तिपूर्वं तदनुपस्थितेः तदुत्तरञ्च सत्वेऽपि तस्य प्रामाणिकत्वेनानापत्तापत्तीयत्वादिति **चेत् ? न,** इन्द्रियसम्बन्धस्य संयोगादिरूपतया **इन्द्रियसम्बन्धत्वस्य एकस्याभावेन तथाहेतुतायाः** = लौकिकविषयतासम्बन्धावच्छेदकावच्छिन्न-जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदकतानिरूपितेन्द्रियसम्बन्धत्वावच्छेदकारणतायाः **एवासिद्धेः व्यभिचारात् । न च** संयोगादिभेदकूटत्वावच्छेदप्रतियोगितात्मकभेदतत्त्वेन तथात्वाङ्गीकारे दोष इति **वाच्यम्,** संयोगादिपर्याप्तकोद्देश्यकोक्तेभेदावच्छेदप्रतियोगितात्मकभेदतत्त्वेनैव प्रत्यक्षहेतुतासम्भवात्, तावद्भेदकूटतावच्छेदकानां भूयसामसिद्धतया कारणमार्गप्रयोजकतानां वैयर्थ्यात्, इन्द्रियत्वस्य प्रत्यक्षानिरूप्यत्वात्तच्चेत्यलं विस्तरेण ।

नैयायिकः पुनरपि प्रत्यवतिष्ठते —> **तथापि द्रव्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वमनुगतमेव । तदुक्तं मणिकृता = तत्त्वचिन्तामणिकारेण प्रत्यक्षखण्डे सन्निकर्षवादरहस्ये —> प्रत्यक्ष-**

❀ ઈન્દ્રિયસંબંધ પ્રત્યક્ષજનક નથી-સ્યાદ્વાદી ❀

ઇન્દ્રિ.। અહીં નૈયાયિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે છે કે —> જન્ય પ્રત્યક્ષમાત્ર પ્રત્યે ઈન્દ્રિયસંબંધત્વેન કારણતા તો પ્રમાણસિદ્ધ જ છે. જો ઈન્દ્રિયસંબંધ વિના વિષયનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો હોય તો ઘડાને અડયા વિના જ ઘટપ્રત્યક્ષ થઈ જાય. અરે! આવું માનવા જતાં દરેક માણસ સર્વજ્ઞ બની જવાની આપત્તિ આવે. માટે જન્યપ્રત્યક્ષત્વાવચ્છિન્ન કાર્યતાથી નિરૂપિત કારણતાને ઈન્દ્રિયસંબંધત્વથી નિયંત્રિત થયેલી = અવચ્છિન્ન માનવી આવશ્યક છે. આથી દ્રવ્યચાક્ષુષસ્થલમાં તે તે ચક્ષુસંયોગ પ્રત્યે તે તે ક્રિયા અને તે તે વિષયદેશમાં કારણતાની કલ્પના ફલમુખ = દર્શિત કાર્યકારણભાવની નિર્વાહક હોવાથી તથાવિધ ગૌરવ દોષાત્મક નથી. પ્રામાણિક ગૌરવ ભૂષણ છે, દૂષણ નહિ. <— તો તે પણ નિરાધાર છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયસંબંધ પણ સંયોગ, સંયુક્તસમવાય, સંયુક્તસમવેતસમવાય વગેરે અનેક સ્વરૂપ હોવાથી તે બધામાં અનુગત એક ઈન્દ્રિયસંબંધત્વ જ અસિદ્ધ છે. જો અનુગત ઈન્દ્રિયસંબંધત્વને જન્યપ્રત્યક્ષનું કારણતાઅવચ્છેદક માનવામાં આવે તો વ્યભિચાર દોષ આવે. આથી ઈન્દ્રિયસંબંધત્વેન જન્યપ્રત્યક્ષ હેતુતા જ અસિદ્ધ છે. પ્રમાણથી અસિદ્ધ = અપ્રામાણિક કાર્યકારણભાવના આધારે જે કલ્પનાગૌરવ આવે તેને ફલમુખ=પ્રમાણને આધીન કહી ન શકાય. માટે તે તે ક્રિયા અને તે તે વિષયદેશમાં તે તે અનંત ચક્ષુસંયોગની કારણતાની કલ્પના પ્રસ્તુતમાં દોષ સ્વરૂપ જ છે-એવું સિદ્ધ થાય છે. નૈયાયિકમતમાં ગૌરવ અપ્રામાણિક હોવાથી સદોષ છે.

❀ ચક્ષુસંયોગત્વરૂપે દ્રવ્યચાક્ષુષકારણતા વ્યભિચારગ્રસ્ત ❀

તથાપિ.। છતાં પણ નૈયાયિક એવી દલિલ કરે છે કે —> દ્રવ્યચાક્ષુષમાત્ર પ્રત્યે તો ચક્ષુસંયોગત્વરૂપે જ કારણતા છે અને ચક્ષુસંયોગત્વ ધર્મ તો એક અને અનુગત છે. તેથી ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવામાં અનનુગમ કે વ્યભિચાર વગેરે દોષને અવકાશ નથી રહેતો. નવ્યન્યાયના આદ્યપ્રસ્થાપક ગંગેશ ઉપાધ્યાયજીએ પણ તત્ત્વચિંતામણિગ્રંથમાં પ્રત્યક્ષખંડમાં સન્નિકર્ષવાદરહસ્યમાં કહેલ છે કે 'પ્રત્યક્ષવિશેષ પ્રત્યે ઈન્દ્રિયઅર્થસંનિકર્ષવિશેષસ્વરૂપ હેતુ અનુગત જ છે' ગંગેશજીનો આશય એ છે કે દ્રવ્યવિષયક ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે ચક્ષુસંયોગ કારણ છે. દ્રવ્યવિષયક સ્પાર્શન સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે સ્પર્શનેન્દ્રિયસંયોગ કારણ છે અને દ્રવ્યવિષયક માનસ પ્રત્યે મનસંયોગ હેતુ

इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषो हेतुरनुगत एवेति <— (त.चिं.प्र.ख.) इति चेत् ? न, **परमाण्वाकाशादौ व्यभिचारात्। न च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्यापि सहकारित्वात् न दोष इति** वाच्यम्, **समाकलितसकलनेत्रगोलकस्य**

भानुमती

विशेषे इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषो हेतुरनुगत एवेति । *साम्प्रतन्तूपलभ्यमाने चिन्तामणिग्रन्थे —> प्रत्यक्षादिविशेषे सन्निकर्षविशेषो हेतुरनुगत एव । संयोगेन द्रव्यग्रहः संयुक्तसमवायेन रूप-कर्मणोर्ग्रहणं, संयुक्तसमवेतसमवायेन रूपत्वादेः, समवायेन शब्दस्य, समवेतसमवायेन शब्दत्वादेः, विशेषणतया शब्दाभावस्य, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया समवाय-घटाभावादेर्योग्यसन्निकर्षादेव ग्रहो न सन्निकर्षमात्रात्' <— (त.चिं.प्र.ख.पृ. ५७२) इति । अत्र* ***मथुरानाथकृत-रहस्ये***अभिधानव्याख्यानेशस्सोपयोगितया दर्श्यते —> *'संयोगेने'ति चक्षुरादिसंयोगेनेत्यर्थः, 'द्रव्यग्रहः' = द्रव्यचाक्षुषादेः । तथा च चक्षुःसंयोगत्वं त्वक्संयोगत्वं मनःसंयोगत्वञ्च कारणतावच्छेदकं, द्रव्यचाक्षुषत्वं, द्रव्यत्वावच्छिन्नं, द्रव्यमानसत्वञ्च यथाक्रमं कार्यतावच्छेदकं कार्यादौशे विषयत्वं कारणादौशे समवायः प्रत्यासत्तेः, द्रव्यचाक्षुषत्वञ्च लौकिकविषयत्वावच्छेदकाधिकरणतासम्बन्धेन द्रव्यवृत्तिविशेषचाक्षुषत्वं, तेन चक्षुःसंयोगं विनाऽपि द्रव्यचाक्षुषस्य गुणादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन गुणादावप्युत्पादेऽपि न व्यभिचारः, वृत्तिविशेषस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वात् । सामान्यतो विषयत्वावच्छेदकाधिकरणतासम्बन्धेन द्रव्यवृत्तिविशेषत्वाभिधाने चक्षुःसंयोगं विनाऽपि अतीतानागतद्रव्ये द्रव्यवृत्तिविशेषलौकिकचाक्षुषोदयाद् व्यभिचारापत्तेस्तदा लौकिकत्वरूपविषयतावच्छेदकाधिकरणतासम्बन्धेन द्रव्यवृत्तिविशेषत्वं वाच्यम् । ***न चैवं*** रजतमिति स्मर्यमाणाऽभेदारोपस्थापि रजतांशे तादृशविषयताया भ्रमत्वेन व्यभिचार इति ***वाच्यम्,*** तादृशविषयकत्वभ्रमस्यापि तत्र भ्रमत्वात् एवं द्रव्यमानसत्वमपि निर्वाच्यम् । वस्तुतस्तु चाक्षुषत्वावच्छेदकतावच्छेदकं न तु द्रव्यवृत्तिविशेषत्वप्रवेशः, द्रव्यवृत्तिविशेषत्वस्य वस्तुगत्या द्रव्यत्वेऽपेक्षितस्य वा लौकिकविषयत्वस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धतया च न समूहालम्बनमादाय गुणादौ अलौकिकचाक्षुषमादायाऽतीतादिद्रव्ये व्यभिचार इति मणिकृतो निगर्वः ।*

स्वतन्त्रास्तु *- चक्षुःसंयोगत्वादेना हेतुत्वे गौरवात् संयोगसम्बन्धेन चक्षुष्ट्वादेर्नैव हेतुत्वं लाघवात्, 'चक्षुषा घटं पश्यामी'त्यादिप्रत्ययबलेन चक्षुरादेः कारणत्वस्यावश्यकत्वाच्च । कार्यतावच्छेदकञ्च पूर्ववदेव । न चैवं संयोगसन्निकर्षस्य कारणत्वाविलोप इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । व्यापारिणा व्यापारस्य नान्यथासिद्धेरिति चेत् ? न, व्यापार-व्यापारिभावस्यैवाऽसिद्धेरसम्भवात् । संयोगसन्निकर्षस्य कारणत्वानुरोधेन सामान्यतः संयोगत्वेनैव द्रव्यवृत्तिविशेषत्वावच्छेद्यं प्रति तस्य कारणत्वं, द्रव्यवृत्तिविशेषत्वञ्च लौकिकविषयत्वावच्छेदकाधिकरणतासम्बन्धेन द्रव्यवृत्तिविशेषत्वं, न तु चक्षुःसंयोगत्वादिनेत्याहुः ।*

प्रकरणकारः चिन्तामणिकारमतं दूषयति - ***नेति*** । ***परमाण्वाकाशादौ*** *चक्षुःसंयोगसत्त्वेऽपि तत्र चाक्षुषानुदयेन* ***व्यभिचारात्*** = *अन्वयव्यभिचारात् ।* ***न च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्यापि*** = *सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महत्परिमाणवृत्तिविशेषोद्भूतरूपवत्त्वस्याऽपि द्रव्यगोचररजतत्वचाक्षुषं प्रति* ***सहकारित्वात् न*** *प्रदर्शितान्वयव्यभिचारलक्षणो* ***दोषः*** *सम्भवति परमाणावुद्भूतरूपसत्त्वेऽपि महत्त्वाभावात् आकाश-पिशाचोद्भेदादौ मह-*

છે. આ રીતે અનુગત કાર્ય-કારણભાવની વ્યવસ્થા હોવાથી ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવી જ ઉચિત છે <— પરંતુ આ દલિલ પણ પોકળ છે, કારણ કે પરમાણુ, આકાશ વગેરેમાં ચક્ષુસંયોગ હોવા છતાં તેનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. અર્થાત્ કારણ હોવા છતાં કાર્યજનન ન થવાને લીધે અન્વય વ્યભિચાર આવે છે. માટે નૈયાયિકપ્રદર્શિત કાર્યકારણભાવ માન્ય કરી શકાય તેમ નથી. અહીં આ અન્વયવ્યભિચાર દોષના નિરાકરણ માટે નૈયાયિક એવો બચાવ કરે કે —> દ્રવ્યવિષયક લૌકિક ચાક્ષુષ પ્રત્યે માત્ર ચક્ષુસંયોગ એક જ કારણ નથી. તે ઉપરાંત તેમાં મહત્ત્વસમાનાધિકરણ ઉદ્ભૂતરૂપ અર્થાત્ સમાનાધિકરણત્વસંબંધથી મહત્પરિમાણવિશિષ્ટ ઉદ્ભૂતરૂપ સહકારી કારણ છે. આશય એ છે કે જે દ્રવ્યમાં ચક્ષુસંયોગ હોય તેમાં જ મહત્પરિણામ અને ઉદ્ભૂતરૂપ હોવું જોઈએ. તો જ તે દ્રવ્યવિષયક લૌકિક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકે. પરમાણુમાં કદાચ ઉદ્ભૂત રૂપ હોય તો પણ મહત્ પરિણામ નથી રહેતું તથા આકાશ વગેરેમાં મહત્ પરિણામ હોવા છતાં ઉદ્ભૂત રૂપ તો શું ? રૂપ જ નથી રહેતું. માટે ચક્ષુસંયોગ હોવાના લીધે પરમાણુ, આકાશ વગેરેના ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કારની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો. <— તો તે પણ તથ્યહીન છે. આનું કારણ એ છે કે જે વ્યક્તિને દૂરના ચશ્મા છે. અર્થાત્ જે વ્યક્તિની આંખનો ડોળો સંપૂર્ણતયા દૂરતિમિર રોગથી આવરાયેલો = અભિભૂત = આચ્છાદિત થયેલ છે અને જે વ્યક્તિની આંખમાં નજીકના નંબર છે અર્થાત્ જે વ્યક્તિની આંખનો ડોળો (અવયવી) સંપૂર્ણ રીતે આસન્નતિમિર રોગથી વ્યાપ્ત થયેલ છે, તે તે વ્યક્તિને દૂરતિમિર, આસન્નતિમિર વગેરેનો પણ ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે દૂરતિમિર વગેરેએ સંપૂર્ણ આંખને અભિભૂત કરેલ હોવાથી દૂરતિમિર વગેરેમાં ઉદ્ભૂત રૂપ પણ છે. અનુદ્ભૂતરૂપવાળા કોઈ પણ દ્રવ્યમાં આચ્છાદકત્વ સંભવ નથી. આંખના ડોળા સ્વરૂપ સંપૂર્ણ અવયવીમાં દૂરતિમિર વગેરે વ્યાપ્ત હોવાથી તેમાં મહત્ત્વ = મહત્ પરિણામ પણ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. વળી તેની સાથે ચક્ષુનો સંયોગ તો છે જ. માટે પ્રદર્શિત નૈયાયિક મતાનુસાર દ્રવ્યચાક્ષુષની સંપૂર્ણ સામગ્રી હાજર હોવાથી તેનું ચાક્ષુષ થવું જ જોઈએ. પરંતુ થતું નથી. માટે ફરીથી અન્વય વ્યભિચાર દોષ આવશે. જો નૈયાયિક એમ કહે કે —> દ્રવ્યચાક્ષુષ પ્રત્યે અત્યંત નજીકપણું પ્રતિબંધક

दूरासन्नतिमिररोगावयविन उपलम्भप्रसङ्गात् । अत्यन्ताऽऽसत्त्यभावस्यापि सहकारित्वे चाधिष्ठानसंयुक्ताञ्जनशलाकाया अप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ।

अग्रावच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वेऽप्युदीचीं प्रति व्यापारितनेत्रस्य काञ्चनोचलोपलम्भप्रसङ्गात्, दूरत्वेन नेत्रगतिप्रतिबन्धकत्वे च शशधरस्याऽप्यनवलोकनप्रसङ्गात्, तदभीषुभिरिव तिग्मकराभ्युभिरपि तदभिवृद्धेश्चाऽविशेषात्,

भानुमती

त्वसत्त्वेऽप्युद्भूतरूपस्याभावादिति **वाच्यम्,** तथापि **समाकलितसकलनेत्रगोलकस्य** = समाच्छादितकृत्स्नकृष्णसारस्य **दूरासन्नतिमिररोगावयविनः** = दूरदर्शनप्रतिबन्धकदूरतिमिराभिधान-समीपस्थसाक्षात्कारप्रतिघातकाऽऽसन्नतिमिरास्त्र्यणदृशस्तावत्वादिनः **उपलम्भप्रसङ्गात्** = चाक्षुषापत्तेः दुर्वारत्वात्, यतः तिमिररोगस्योद्भूतरूपवत्तम्बाधितं, अन्यथा सम्पूर्णनयनगोलकस्थदलकत्वानुपपत्तेः । अत एव तस्य महत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिवादः । 'अवयवे'पदोपादानादपि तज्ज्ञायत एव । तस्य चक्षुःसन्निकृष्टत्वमपि स्पष्टमेव, अन्यथा सकलगोलकव्यापकत्वानुपपत्तेः । किञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महत्त्वावच्छेदकस्योद्भूतरूपवत्त्वस्य सहकारित्वे विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहोऽपि दुर्वारः । **न च** पाकेन रूपनाशक्षणेऽपि घटादेश्चाक्षुषोत्पत्तिरेव सामानाधिकरण्येनोद्भूतरूपवत्तावच्छेदकस्यैव महत्त्वस्य हेतुत्वे विनिगमनामेकेति **वाच्यम्,** तत्र रूपनाशक्षण एव चाक्षुषं, न तु तदुत्तरोपजायमानरूपोत्तरमित्यस्य कोशपानप्रत्यायनीयत्वात् । **न च** महत्त्वोद्भूतरूपयोः पृथगेताऽस्तु कारणता, उद्भूतरूपजन्यतावच्छेदकं द्रव्यचाक्षुषत्वमेव, महत्त्वजन्यतावच्छेदकञ्च जन्यसाक्षात्कारत्वमेव, अत एवात्मसाक्षात्कार एवात्मनो महत्त्वे मानमिति **वक्तव्यम्** तथापि चक्षुर्गोलकपरिकलितालञ्जनाद्यनुपलब्धेर्दुर्वारत्वादिति व्यक्तं **स्याद्वादरहस्ये**[1] ।

अथात्यन्तासन्नीप्यस्य प्रतिबन्धकत्वाज्ञानं दोष इति **चेत् ? न,** प्राप्यकारित्वपक्षे अतीतेषामेव चाक्षुषातिशयानामत्यासन्नत्वात् । न चात्यासन्नभ्रान्तेः चक्षुर्गोलक-विषयोरुग सम्मत इति वाच्यम्, तादृशस्य **अत्यन्तासत्यभावस्यापि** प्रतिबन्धकाभावविधया **सहकारित्वे च** = हि **अधिष्ठानसंयुक्ताऽञ्जनशलाकायाः** = चक्षुर्गोलकसंयुक्ताञ्जनशलाकाया **अपि अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्** = चाक्षुषत्वानापत्तेः । **न च** नयनरश्मिभागावच्छेदेन चक्षुर्गोलकसंयोगस्य हेतुत्वाज्ज्ञानादिप्रत्यक्षापत्तेर्न वा चक्षुर्गोलकसंयुक्ताञ्जनशलाकाया चाक्षुषत्वानापत्तेः, नयनगोलकपरिकलितालञ्जनादावग्रावच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्य विरहात्, अधिष्ठानसंयुक्ताञ्जनशलाकायामग्रावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगस्य सत्त्वादिति नैयायिकेन **वक्तव्यम्,** लौकिकालोकयतया चाक्षुषं प्रति **अग्रावच्छेदेन** = नयनरश्मिभागावच्छेदेन **चक्षुःसंयोगस्य** = चक्षुर्गोलकसंयोगस्य **हेतुत्वेऽपि उदीचीं** = उत्तरां दिशं **प्रति व्यापारितनेत्रस्य** इह स्थितस्य पुरुषादेः **काञ्चनाचलोपलम्भप्रसङ्गात्** = उत्तरदिक्स्थमेरुगोचरचाक्षुषापत्तेः, अग्रावच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्य पर्वतादिराजे सत्त्वात् । **न च** चक्षुर्गोलं प्रति अतिदूरत्वेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमाद् सुवर्णगिरेश्चाक्षुषप्रसङ्ग, तत्र नयनसंयोगस्यैवाऽसत्त्वादिति **वक्तव्यम्, दूरत्वेन नेत्रगतिप्रतिबन्धकत्वे च** = हि **शशधरस्यापि** = शशिनोऽपि अतिदूरत्वेन चक्षुर्गोलप्रतिबन्धकतया **अनवलोकनप्रसङ्गात्** = चाक्षुषत्वानापत्तेः । **न चा**तिदूरत्वस्य लोचनातिप्रतिबन्धकत्वेऽपि स्वतः प्रकाशकस्य चन्द्रमसः किरणानामुद्भूतेजकतया चक्षुःकिरणाभिवृद्धेश्चन्द्रमसश्चाक्षुषमनापत्तेरिति वाच्यम्, तदानीमालोकासंयुक्तत्वेन कनकाचलाचाक्षुषोपपत्तेरित्यारेकणीयम्; एवं सति मध्याह्नकालादौ मेरुश्चाक्षुषापत्तेःपुनरपि प्रत्यावर्तते **तदभीषुभिः** = चन्द्रकिरणैः **इव तिग्मकराभीषुभिरपि** = सूर्यकिरणैरपि **तदभिवृद्धेः** = नयनरश्म्यभिवृद्धेः **च** = हि **अविशेषात्** । न च तिग्मत्वेन सूर्यांशूनां नो-

છે. આથી અત્યંત સામીપ્યવિરહ પણ દ્રવ્યચાક્ષુષ પ્રત્યે પ્રતિબંધકાભાવવિધયા સહકારીકારણ છે. દૂરતિમિર, અ.સન્નતિમિર નયનગત અંજન, જેને કમળો થયેલ છે તેની આંખમાં રહેલ પિત્ત દ્રવ્ય વગેરે આંખની અત્યંત નજીક હોવાથી તે બધાનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિને અવકાશ નથી. <— તો તે બરાબર નથી, કારણ કે ચક્ષુગોલક અને વિષય વચ્ચે અત્યંત નજીકપણાના અભાવને દ્રવ્યવિષયક ચાક્ષુષમાં પ્રતિબંધકાભાવસ્વરૂપે સહકારી માનવામાં આવે તો આંખના ડોળા સાથે જે અંજનની સળી સંયુક્ત છે તેનું પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ નહિ થઈ શકે, કારણ કે અંજનની સળીમાં અત્યંત આસન્ન સ્વરૂપ પ્રતિબંધક હાજર છે.

❀ अग्रावच्छेदेन चक्षुसंयोगनी कारणता व्यभिचारग्रस्त - जैन ❀

અગ્રા.। નૈયાયિક તરફથી જો એમ કહેવામાં આવે કે —> અગ્રભાગઅવચ્છેદેન ચક્ષુસંયોગ દ્રવ્યચાક્ષુષનું કારણ છે. માટે આંખના ડોળામાં રહેલ દૂરતિમિર, આસન્નતિમિર, પિત્તદ્રવ્ય, અંજન, મેલ વગેરેનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી, કારણ કે દૂરતિમિર વગેરેમાં મૂલઅવચ્છેદેન ચક્ષુસંયોગ છે, અગ્રાવચ્છેદેન ચક્ષુસંયોગ નથી. તથા આંખના ડોળા સાથે સંયુક્ત અંજનસળીનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવામાં કોઈ વાંધો નથી, કારણ કે અંજનની સળી સાથે ચક્ષુરશ્મિનો અગ્રભાગાવચ્છેદેન સંયોગ રહેલો છે. કારણ હોવાથી કાર્ય ઉત્પન્ન થવામાં વાંધો નથી. <— તો તે પણ નિરર્થક છે, કારણ કે આવું માનવામાં આવે તો જે વ્યક્તિએ

१. જુઓ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (મધ્યમ) પ્રથમખંડ પૃષ્ઠ - ૧૮૪.

तिग्मत्वेन तिग्मकररश्मीनां तत्प्रतिघातकत्वे च तदालोकपरिकलितपदार्थमात्राऽभानप्रसङ्गादिति रत्नप्रभाचार्यप्रभृतयः । इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि सामीप्यविशेषेण संयोगस्याऽन्यथासिद्धिरित्यपि युक्तमुत्पश्यामः ।

भानुमती

अगतिर्विघाताज्ञायं दोष इति ***वक्तव्यम्, तिग्मत्वेन*** *= तीक्ष्णतया* ***तिग्मकररश्मीनां तत्प्रतिघातकत्वे*** *= नेत्रगतिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे* ***च*** *= हि मेर्वचाक्षुषवत्* ***तदालोकपरिकलितपदार्थमात्राऽभानप्रसङ्गात्*** *= सौरालोकव्याप्तसकलपदार्थचाक्षुषत्वानापत्तेः* ***इति रत्नप्रभाचार्यप्रभृतयः रत्नाकरावतारिकादौ*** *व्याचक्षते । तदुक्तं* ***रत्नाकरावतारिकायां —>*** *:अपि च कथमुदीचीं प्रति व्यापारितलोचनस्य प्रमातुर्न काञ्चन काञ्चनाचलोपलब्धिमनुभवामः ? न च दवीयस्त्वात् न तत्र लोचनरश्मयः प्रसर्तुं शक्ताः, तेषां शशाङ्केऽपि प्रसरणप्रभावापत्तेः । :अथ तदालोकमेलितास्ते तर्हन्ते, तर्हि स्वरतरकरालोककरालेरुत्तराऽऽपूरितातिष्ठत्योदरे मरीचिमालिनीव सांते सुतरां सुरादिर्मिश्रेसर्पतां तेषां वृद्धिर्भवेत् । न च दिनकरमरीचीनां नितरां कठोरत्वेन तैस्तेषां प्रतिघातः, तदाऽऽलोककलापाऽऽतङ्गेतकलश-कुलिशादिपदार्थानामप्युपलम्भापत्तेः <— (प्र.न.त. १/६ - रत्ना पृ. ४१७) इति ।*

प्रकरणकारः प्रकृते स्वोत्प्रेक्षितमावेदयति —> ***इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वे*** *यत्स्पार्शनाद्यनुरोधेन स्वीक्रियमाणे* ***अपि*** *मेरूपर्वतचाक्षिगोलक-तत्परिकलितालञ्जन-दूरासङ्गतिमिर-पित्त-मलाद्यचाक्षुषानुरोधेन सामीप्यादिविशेषहेतुत्वस्यावश्यकत्वे* ***सामीप्यविशेषेण संयोगस्य*** *= चक्षुर्वर्तिसंयोगस्य द्रव्यचाक्षुषं प्रति* ***अन्यथासिद्धिः इत्यपि युक्तमुत्पश्यामः ।***

नैयायिकैकदेशिनस्तु *- इन्द्रियत्वं पार्थिवाद्यावृत्तिर्जन्यसाक्षात्कारत्वावच्छेदकजातिवैशेष* ***इत्याहुः । तन्नेत्यन्ये,*** *इन्द्रियत्वेन साक्षात्कारं प्रति हेतुत्वे चक्षुःसंयोगेनाऽन्धकारस्थघटादेरसाक्षात्कारापत्तेः । एवं सति चक्षुषो रश्म्यप्रसिद्ध्या प्राप्यकारित्वमपि दुरुपपादम् ।* ***न च*** *विनैवेन्द्रियत्वावच्छेदेन तमःप्रच्छन्नेऽपि भित्त्यादौ घटत्वावच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्तद्घटत्वावच्छेदेनाऽऽलोकसंयोगदर्शनादेव चाक्षुषदर्शनात् चक्षुषः प्राप्यकारित्वं सेत्स्यतीति* ***वक्तव्यम्,*** *:आलोकसंयोगावच्छेदकत्वावच्छेदावच्छिन्नचक्षुःसंयोगरूप द्रव्यचाक्षुषजनकतामाहोस्विच्चक्षुःसंयोगावच्छेदकतावच्छेदावच्छिन्नालोकसंयोगस्य ? इत्यत्र विनिगमनाविरहात् । **एतेन** शाखाभ्रमरूपेण चक्षुषा विप्रकृष्टो मूलावच्छेदावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धाभावादव्याप्यवृत्तिश्चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगावच्छेदकतावच्छेदावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छेदावच्छिन्नाधारतायाः सांङ्गोवर्ष-स्यावश्यकल्पनीयतया चक्षुषः प्राप्यकारित्वमपास्तमिति* ***प्रत्याख्यातम्,*** *समवायावच्छेदकतावच्छेदावच्छिन्नचक्षुःसंयोगसम्बन्धावच्छेदावच्छिन्नाधारतायामपि तत्कारणतावच्छेदकसांङ्गोवर्षत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविरहात् । तस्मादतः चक्षुरभ्रमरूपदेशाऽविष्वग्भावाभावादेव तदानीं संयोगादिचाक्षुषानुदयादित्यलं व्यक्तं महत्परिमाणस्याद्वादरहस्ये*

ઉત્તર દિશા તરફ આંખ ખુલ્લી રાખેલ છે તેને ઉત્તર દિશામાં રહેલ મેરુપર્વતનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે મેરુપર્વતની સાથે અગ્રભાગાવચ્છિન્ન = ચક્ષુરશ્મિના આગળના ભાગથી નિયંત્રિત એવો ચક્ષુસંયોગ રહેલો છે જ. પરંતુ ઉત્તર દિશામાં આંખને ખુલ્લી રાખવા છતાં અહીં રહેલ કોઈ વ્યક્તિને મેરૂ પર્વતનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. જો નૈયાયિક તરફથી એવો બચાવ કરવામાં આવે કે —> ઉત્તર દિશામાં આંખ ખુલ્લી રાખવા છતાં મેરૂ પર્વતનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ન થવાનું કારણ એ છે કે ચક્ષુકિરણોની ગતિ પ્રત્યે અતિદૂરત્વ એ પ્રતિબંધક હોવાના લીધે મેરૂપર્વતમાં આપણી આંખનો (=ચક્ષુકિરણોનો) સંયોગ જ રહેતો નથી <— તો પણ નૈયાયિકનો છૂટકારો નહિ થાય, કારણ કે જો દૂરત્વને ચક્ષુગતિમાં પ્રતિબંધક માનવામાં આવે તો આકાશમાં રહેલ ચંદ્રનું પણ પ્રત્યક્ષ નહિ થઈ શકે, કારણ કે મેરૂ પર્વતની જેમ ચંદ્ર પણ આપણાંથી ઘણો દૂર છે. જો નૈયાયિક એમ કહે કે —> ચક્ષુકિરણોની ગતિમાં અતિદૂરત્વ દોષ પ્રતિબંધક હોવા છતાં ચંદ્રના કિરણોને લીધે નેત્રકિરણોની વૃદ્ધિ થવાથી ચંદ્ર સાથે નયનરશ્મિનો સંયોગ થઈ જશે <— તો આ વાત પણ વાહિયાત છે, કારણ કે જેમ ચંદ્રના કિરણોથી નયનકિરણોમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેમ સૂર્યકિરણો દ્વારા પણ નેત્રકિરણોની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. એથી દિવસે મેરૂપર્વત તરફ આંખ ખુલ્લી રાખનાર વ્યક્તિને મેરૂપર્વતનું ચાક્ષુષ થવાની આપત્તિ ફરીથી આવશે. જો નૈયાયિક એમ કહે કે —> તીક્ષ્ણ હોવાથી સૂર્યના કિરણો નેત્રગતિના પ્રતિબંધક છે.માટે દિવસે મેરૂપર્વતનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી <— તો તો દિવસે સૂર્યપ્રકાશથી યુક્ત બીજા બધા પદાર્થનું પણ પ્રત્યક્ષ નહિ થઈ શકે - આ પ્રમાણે શ્રી રત્નાકરાવતારિકા આદી ગ્રન્થોમાં જણાવેલ છે.

❀ चक्षुसंयोग अन्यथासिद्ध - स्याद्वादी ❀

ઇન્દ્રિ.ા પ્રકરણકાર મહોપાધ્યાયજી પોતાના મનની વાત જણાવતાં કહે છે —> ઈન્દ્રિયસંબંધને ઈન્દ્રિયસંબંધત્વરૂપે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો હેતુ માનવામાં આવે તો પણ આંખના ડોળા, નયનગત અંજન તેમ જ મેરૂપર્વત વગેરેના અચાક્ષુષની ઉપપત્તિ માટે સામીપ્યવિશેષનો દ્રવ્યચાક્ષુષના કારણરૂપે સ્વીકાર કરવો નૈયાયિક માટે આવશ્યક જ છે, તો પછી અવશ્યકલ્પ્ય સામીપ્યવિશેષ દ્વારા જ ચક્ષુસંયોગ દ્રવ્યચાક્ષુષ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ = ચરિતાર્થ = ઉપક્ષીણ થઈ જશે. માટે દ્રવ્યવિષયક ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે ચક્ષુસંયોગનો સ્વીકાર અપ્રામાણિક છે-આવું અમને (શ્રીમદ્જીને) યુક્તિસંગત લાગે છે.

❀ समकालीन शाखा-चन्द्रज्ञाननी नैयायिकमतमां अनुपपत्ति ❀

प्राप्यकारित्वे च चक्षुषः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणानुपपत्तिः, युगपदुभयसंयोगाभावात् । न च शतपत्रशूचीवेधव्यतिकरेण तत्र यौगपद्याभिमान एव, क्रमेणैव वेगातिशयादुभयसंयोगेनोभयसाक्षात्कारजननादिति वाच्यम्, चन्द्रज्ञानानुव्यवसायसमये शाखाज्ञानस्य नष्टत्वेन 'शाखा-चन्द्रौ साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायानुपपत्तेः । न च क्रमिकतदुभयानुभवजनितसंस्काराभ्यां जनितायां समूहालम्बनस्मृतावेवानुभवत्वारोपात् तथानुव्यवसायः इति साम्प्रतम्,

भानुमती

(प्रथमखंण्ड-पृ. ६८/१५२) ।

चक्षुरप्राप्यकारित्वपक्षं समर्थ्य तत्प्राप्यकारित्वमतं दूषयति —> **प्राप्यकारित्वे च चक्षुषः शाखा-चन्द्रमसोः युगपद्ग्रहणानुपपत्तिः** = समकालीनचाक्षुषविषयत्वासङ्गतेः, हेतुमाह —> **युगपदुभयसंयोगाभावात्** = समकालं शाखा-चन्द्रमोभ्यां चक्षुःसंयोगविरहात्, शाखाचक्षुःसंयोगकाले शशिशचक्षुःसंयोगानुत्पादात्, शशिशचक्षुःसंयोगकाले च शाखाचक्षुःसंयोगनाशात् । **न च शतपत्रशूचीवेधव्यतिकरेण** = शतपत्रेषु सूचीवेधस्य क्रमेणैव सद्भावेऽपि आशुभ्रमित्वेन तत्र यौगपद्याभिमानहेतुत्वेन, **तत्र** = शाखा-शशिगोचरचाक्षुषे **यौगपद्याभिमान एव,** चक्षुषो **वेगातिशयात् उभयसंयोगेन** = क्रमिकशाखा-शशिसंयोगद्वयेन **क्रमेणैव उभयसाक्षात्कारजननात्** = शाखा-शशिविषयकचाक्षुषप्रत्यक्षद्वयोत्पादात् **इति** नैयायिकेन **वाच्यम्,** प्रथमक्षणे शाखाज्ञानं, द्वितीयक्षणे निर्वैकल्पं चन्द्रप्रत्यक्षं, तृतीयक्षणे च सवैकल्पात्मकः शशिसाक्षात्कारः, तदनन्तरं **चन्द्रज्ञानानुव्यवसायसमये** प्रथमक्षणोत्पन्नस्य **शाखाज्ञानस्य नष्टत्वेन 'शाखाचन्द्रौ साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायानुपपत्तेः** । **एतेन** —> तुल्यकालग्रहणाशाऽसिद्धमेव, तदाभिमानस्य कालसन्निकर्षेणैवोपपत्तेः । आवेल्लयो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बिनेत्येव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरेषु आलोक इत्याभिमानो लोकानाम् <— (मु.दि.पृ. ३४०) इति **मुक्तावलीदिनकरीयवचनं निरस्तम्,** अनुव्यवसायस्यैव व्यवसायस्वरूपनिर्णयात्मकत्वात् । **न च** पूर्वं शाखायाः प्रत्यक्षात्मकोऽनुभवः ततस्तज्जन्यः शाखासंस्कारः, ततश्चन्द्रस्य साक्षात्कारः क्षणोऽनुभवस्तात स्तज्जन्यः शशिसंस्कारः ततस्ताभ्यां = **क्रमिकतदुभयानुभवजनितसंस्काराभ्यां जनितायां** शाखाशशिगोचरविषयां **समूहालम्बनस्मृतौ एव अनुभवत्वारोपात्** = अनुभवत्व - साक्षात्कारत्वाद्यारोपात् **तथानुव्यवसायः** = 'शाखाचन्द्रौ पश्यामि साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायो जायत इति **साम्प्रतम्, तादृगारोपानिकल्पनायां** = साक्षात्कारत्वारोपसमूहालम्बनस्मृत्यादिकल्पने **महागौरवात्** । अत एव —> युगपद्ग्रहणमसिद्धम्, तदाभिमानस्त्वन्यथासिद्धः <— (न्या. ता. टी. पृ. १२०) इति **न्यायतात्पर्यटीकाकारवाचस्पतिमिश्रोक्तमपास्तम्** । उपेक्षात्मक-तज्जमानतः संस्कारोत्पादेन तादृशस्मृत्यसम्भवात् । **एतेन** —> आशुभ्रमित्वेन युगपदाभिमानात् <— (न्या.भू.पृ. ९६) इति

પ્રાપ્ય.। વળી ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવામાં બીજો દોષ એ છે કે એક જ સમયે શાખા અને ચંદ્રનું આંખ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થઈ નહીં શકે, કારણ કે એકી સાથે ચંદ્ર અને શાખા સાથે નૈયાયિકસંમત ચક્ષુસંયોગ હોતો નથી. જ્યારે શાખા સાથે ચક્ષુસંયોગ હોય છે ત્યારે ચંદ્ર સાથે ચક્ષુનો સંયોગ નથી હોતો તથા જ્યારે ચક્ષુનો ચંદ્ર સાથે સંયોગ હોય છે ત્યારે શાખા સાથે સંયોગ નથી હોતો. એક સમયે બન્ને સાથે ચક્ષુસંયોગ ન હોવાથી એક જ સમયે બન્નેનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ નહિ થઈ શકે. આના બચાવમાં નૈયાયિક એમ કહે કે —> એક ઉપર એક એમ સેંકડો પાંદડા એક બીજા ઉપર રહેલા હોય અને તેઓને સોય દ્વારા ઝડપથી વિંધવામાં આવે તો વાસ્તવમાં તો સોય દ્વારા પ્રથમ પાંદડું વિંધાયા બાદ જ બીજું પાંદડું વિંધાય છે. આ રીતે ક્રમશઃ જ પાર્ણભેદન થવા છતાં પ્રથમ પાર્ણભેદન ક્રિયા અને દ્વિતીય પાર્ણછેદન ક્રિયા, દ્વિતીય પાર્ણવિધન ક્રિયા અને તૃતીય પાર્ણભેદન ક્રિયા વગેરે વચ્ચેનો કાલ એકદમ સૂક્ષ્મ હોવાના લીધે ક્રમનું ભાન પાર્ણવિધ ક્રિયામાં થતું નથી. તેથી જ લોકોને ભ્રમ થાય છે કે 'એકીસાથે જ સેંકડો પાંદડા સોયથી વિંધાઈ ગયા'. બરાબર આ જ રીતે આંખનો વૃક્ષશાખા સાથે સંયોગ થયા બાદ જ ચંદ્રની સાથે સંયોગ થાય છે. પરંતુ તે બન્ને ક્રમિક સંયોગ વચ્ચેનું કાલિક અંતર અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી તે બે વચ્ચે ક્રમનું ભાન ન થવાથી લોકોને શાખા અને ચંદ્રના જ્ઞાનમાં એકકાલીનત્વનો ભ્રમ થાય છે. શાખાની સાથે સંયોગ થયા પછી જ ચંદ્રની સાથે આંખનો સંયોગ થવા છતાં નયનરશ્મિ અત્યંત લઘુ હોવાના લીધે તેમનો વેગ = ગતિ એકદમ ઝડપી હોય છે. તેથી જ ક્રમિક બે સંયોગ દ્વારા પણ શાખા-ચંદ્રના જ્ઞાનનો જન્મ થઈ શકે છે, કે જે વાસ્તવમાં એક જ્ઞાન નથી પણ બે જ્ઞાન છે. - તો તે બચાવ પણ પાંગળો છે કારણ કે ઉપરોક્ત નૈયાયિક મતનો ફલિતાર્થ એવો થાય છે કે પ્રથમ ક્ષણે શાખાવિષયક ચક્ષુષ થાય છે. ત્યાર બાદ દ્વિતીયક્ષણે ચન્દ્રવિષયક નિર્વિકલ્પક સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. તૃતીય ક્ષણે ચંદ્રવિષયક સવિકલ્પાત્મક વ્યવસાયસ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર બાદ જ્યારે ચંદ્રજ્ઞાનવિષયક અનુવ્યવસાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે તે સમયે પ્રથમ ક્ષણોત્પન્ન શાખાગોચર સાક્ષાત્કાર તો નષ્ટ થઈ જવાના કારણે 'શાખા- ચન્દ્રૌ સાક્ષાત્કરોમિ' આવો શાખા-ચન્દ્રવિષયક અનુવ્યવસાય સ્વરૂપ માનસ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન નહિ થઈ શકે. પરંતુ સર્વ લોકોને એવો અનુવ્યવસાયસ્વરૂપ અનુભવ થાય જ છે કે 'શાખા અને ચંદ્ર બન્નેને હું એક સાથે જોઈ રહ્યો છું' આની અનુપપત્તિ જ ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવામાં બાધક છે.

❀ समूहालंबन स्मृतिनी कल्पना गौरवग्रस्त - जैन ❀

ન ચ ક્ર.। અહીં નૈયાયિક એવી દલિલ કરે છે કે —> પ્રથમ શાખાનો પ્રત્યક્ષાત્મક અનુભવ થાય છે. ત્યાર બાદ તેના દ્વારા

तादृगारोपादिकल्पनायां महागौरवात् । न च तिर्यग्भागापस्थितयोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपत्संयोग इति साम्प्रतम्, सन्निहितव्यवहितयोर्युगपत्संयोगेऽतिप्रसङ्गात् ।

''नयनान्निःसरता नायनेन तेजसाऽर्थसंसर्गसमकालमेव बाह्यालोकसहकारेणान्यचक्षुरारम्भाच्छाखा-चन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहः'' इत्यपि तुच्छम्, उद्भूतरूपवत्तेजःसंसर्गेणाऽनुद्भूतरूपवत्तेजस आरम्भानभ्युपगमाद् बाह्यचक्षुषा पृष्ठावस्थितवस्तुग्रहप्रसङ्गाच्चेत्यधिकं मत्कृतज्ञानार्णव-स्याद्वादरहस्ययोरवसेयम् ।

भानुमती

न्यायभूषणकारवचनमपि **प्रत्याख्यातम्,** *नैयायिकमते लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानस्यैव विषयतया 'साक्षात्करोमी'त्यनुभवजनकत्वात्च्च । **न चास्तु** तर्हि* **तिर्यग्भागावस्थितयोः** = *तिर्यग्भागावस्थितत्वेन* **शाखा-चन्द्रमसोः युगपत्संयोग इति साम्प्रतम्, सन्निहित-व्यवहितयोः** = *सन्निहिताऽसन्निहितयोः* **युगपत्** = *समकालमेव* **संयोगे** = *चक्षुःसंयुक्तत्वाभ्युपगमे* **अतिप्रसङ्गात्** = *तिर्यग्भागावस्थित-सन्निहिताऽसन्निहितघट-पटयोरपि तुल्यकालग्रहणापत्तेः ।*

शालिकनाथमिश्रप्रभृतिमतमपाकर्तुमनुवदति —> नयनात् = *चक्षुर्गोलकात्* **निःसरता** = *बहिर्गच्छता* **नायनेन तेजसा अर्थसंसर्गसमकालमेव** = *शाखासंयोगसमये एव* **बाह्यालोकसहकारेण** = *चन्द्रालोकादिसाचिव्येन* **अन्यचक्षुरारम्भात्** = *नवीनबाह्यनयनजननात् शाखाचक्षुःसंयोगदशायामेव शाखिनवीननयनरश्मिसंयोगस्य सत्त्वेन* **शाखा-चन्द्रमसोः युगपद्ग्रहः** = *समकालीनचाक्षुषसाक्षात्कारविषयत्वम् । नवीनचक्षुर्द्रव्यस्य बाह्यालोकजन्यतेरिक्तत्वमेव, अतिरेककल्पने गौरवादिति* **शालिकनाथप्रभृतयः ।**

*प्रकरणकारस्त्वाक्षिपति —> **ततुच्छमिति । उद्भूतरूपवत्तेजःसंसर्गेण अनुद्भूतरूपवत्तेजस आरम्भानभ्युपगमात्** = आरम्भकत्वानभ्युपगमात् कुत उद्भूतरूपवद्बाह्यनयनरश्म्यारम्भकत्वसम्भवः ? **एतेन** —> आलोकादिसहितेभ्यः तद्वयवेभ्य उद्भूतरूपा एव नायनरश्मय उत्पद्यन्ते । दृष्टौ हि तेजसामाश्रयसंयोगेनाशोत्पादौ, रूपस्पर्शौ चोद्भूतत्वानुद्भूतत्वधर्मावित्यवधेयमिति <— (न्या.भू.पृ. ९१) **न्यायभूषणकारवचनमपि प्रत्याख्यातम् ।** न चानुपग तथात्वेऽपि प्रकृतेऽनुपगतथात्वमिति वाच्यम् तथा सति* **बाह्यचक्षुषा पृष्ठावस्थितवस्तुग्रहप्रसङ्गाच्च = दृष्टुः** *शिरसः पश्चाद्भागावस्थितस्य वस्तुनोऽभिमुखस्थवस्तुपृष्ठभागस्य च चाक्षुषापत्तेः तदापि बाह्यालोकात्मकचक्षुःसन्निकर्षस्यासत्त्वात् ।*

न च *चाक्षुषं प्रति चक्षुःसन्निकर्षस्येव आभिमुख्यस्यापि कारणत्वमिति* **वक्तव्यम्,** *तथा सति चक्षुःसन्निकर्षरूपाऽऽभिमुख्येनाऽनुपपत्तिसिद्धेः । आभिमुख्यं न मुखादिगवावस्थितत्वमात्रं, तथा सति सम्मुखस्थद्रव्यपृष्ठभागचाक्षुषापत्तेः किन्तु 'इदमस्य सम्मुखीनं, इदं न ?' इति प्रसिद्धव्यवहारानियामकस्वरूपसम्बन्धातिशेषः । **यतु** —> दृष्टु-तत्सम्मुखस्थद्रव्यानाभागयोरुक्तराल एव बाह्यालोकसहकारेण नायनेन तेजसा बृहच्चक्षूरश्म्यारम्भात् पृष्ठावस्थितस्य सम्मुखस्थद्रव्यपृष्ठभागस्य वा चाक्षुषापत्तेः न चाऽऽभिमुख्ये चाक्षुषकारणताकल्पनागौरवमिति न चक्षुःसन्निकर्षस्य कारणत्वभङ्गप्रसङ्ग इति <— **तन्न,** तथापि तत्र चक्षुष्त्वस्याऽऽलोकत्वेन समं साङ्कर्यस्य दुर्वारत्वात्, तस्य विजातीयालोकत्वस्वीकारे गौरवात् । किञ्च बृहच्चक्षूरश्मेश्चाक्षुषात् तत्र चक्षुष्त्वप्रत्यक्षापत्तेः, योग्यव्यक्तेर्वृत्तित्वेन तस्य योग्यत्वानियमात्तदभिभवकल्पनो मानाभावात्, अन्यथा*

શાખાવિષયક સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ચંદ્રનો સાક્ષાત્કારાત્મક અનુભવ થાય છે. પછી તેના જ દ્વારા ચંદ્રવિષયક સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે શાખા અને ચંદ્રના ક્રમિક અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલ શાખાવિષયક અને ચંદ્રવિષયક સંસ્કાર દ્વારા શાખા-ચન્દ્રવિષયક સમૂહાલંબન એક સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં અનુભવત્વ, સાક્ષાત્કારત્વ, ચાક્ષુષત્વ વગેરેનો આરોપ થવાના લીધે 'હું શાખા અને ચંદ્રને એક સાથે અનુભવી રહ્યો છું, સાક્ષાત્ કરી રહ્યો છું, જોઈ રહ્યો છું' આવો અનુવ્યવસાય થાય છે <— પરંતુ આ દલિલ પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે આ રીતે અનુભવત્વ આદિના આરોપની કલ્પના કરવામાં મહાગૌરવ છે. શાખા અને ચંદ્ર નિષ્ઠ રહેલા હોવાના કારણે જો તે બન્નેનો ચંદ્રની સાથે એક જ કાળમાં સંયોગ માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે શાખા નજીક છે અને ચંદ્ર અત્યંત દૂર છે. જો નજીક અને અત્યંત દૂર પદાર્થ સાથે એકી સાથે ચક્ષુનો સંયોગ માનવામાં આવે તો જ્યારે ઘટ એકદમ નજીક રહેલ હશે અને પટ દૂર હોય ત્યારે પણ નિષ્ઠ રહેલ ઘટ - પટની સાથે ચક્ષુસંયોગ થવાથી તે બન્નેનું એકીસાથે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે.

❀❀ शालिकनाथ संमत नवीनचक्षु आरंभकल्पना पण असार - जैन ❀❀

નયના.। પ્રસ્તુતમાં શાલિકનાથ વગેરે વિદ્વાનોની માન્યતા એવી છે કે —> જ્યારે ચક્ષુ શાખાઅભિમુખ હોય છે ત્યારે આંખમાંથી તેજસ નાયનરશ્મિ બહાર નીકળે છે. તે શાખાનો સંયોગ થતાં જ બાહ્ય આલોકના સહકારથી અન્ય નવીન ચક્ષુને ઉત્પન્ન કરે છે, જેનો ચંદ્ર સાથે સંયોગ થાય છે. મૂળ ચક્ષુનો શાખા સાથે સંયોગ તથા નવીન આંખનો ચંદ્ર સાથે સંયોગ થાય છે. શાખા અને ચંદ્ર સાથે આ રીતે એક જ સમયે ચક્ષુસંયોગ થવાનો લીધે એક જ સમયે શાખા અને ચંદ્રનો ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. માટે 'शाखा-चन्दौ साक्षात्कारोगि' આવા અનુવ્યવસાયની અસંગતિને પણ અવકાશ રહેતો નથી. <— પરંતુ પ્રકરણકાર શ્રીમદ્જી કહે છે કે ઉપરોક્ત

यदि पुनरेवमप्यनुगतधीनिर्वाहाय समवायोऽभ्युपेयते तदा लाघवादभावादिसाधारणं वैशिष्ट्यमेवाऽभ्युपगन्तुमर्हम्। न च पटवति भूतले पटाभावधीप्रसङ्गस्तदानीं तदधिकरणतास्वाभाव्याऽभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्, स्वभावस्य

भानुमती

*बाह्यालोकात्मकस्य बृहच्चक्षुषोऽप्यचाक्षुषत्वापातात्। **न च** तत्र चक्षुष्त्वमेव लोपेयत इति **वक्तव्यम्,** तथा सति शाखाप्रत्यक्षकाले शाखेनोऽचाक्षुषत्वापतेः, तत्र तदानीं चक्षुःसन्निकर्षाविरहात्। **न च** रूपप्रतियोगिकत्व-स्तप्रयोज्यप्रतियोगिकत्वात्यतरसम्बन्धेन चक्षुर्वृत्तीशेषत्वसन्निकर्षस्य कारणत्वान्नातिदूरस्थाऽचाक्षुषत्वापतिस्तदानीमिति **वक्तव्यम्,** गौरवात्, मानाभावाच्चेति **दिक्**।*

पश्य पश्य सुदूरं याति नेत्रप्राप्यकारिता। जयति साम्प्रतमेव नयनाऽप्राप्यकारिता ॥१॥

*बृहत्परिमाण**स्याद्वादरहस्योक्त**मतादेशेन प्रकृतं प्रस्तुमः, किञ्च समवायस्यापि समवायान्तरस्वीकारेऽनवस्था, स्वात्मनि स्वस्य स्वीकारे स्वाश्रयः, प्रथमे द्वितीयस्य द्वितीये प्रथमस्योरस्वीकारे पुनरन्योन्याश्रयः, प्रथमे द्वितीयस्य, द्वितीये तृतीयस्य तत्र च प्रथमस्याभ्युपगमे चक्रकमिति तत्र स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वौचित्ये किन्न गुण-गुणिनोरपि तथाऽभ्युपगमः। तदेतदभिसन्धायोक्तमन्यत्र **स्तुतिकृतैव** - इहेदमित्यस्ति मतिश्च तौ' इति। **न च** लाघवबलात् गुण-गुण्यादीनामेकः सम्बन्धः सिध्यन् धर्मिग्राहकमानेन स्वतः सम्बन्धस्वभाव एव से-त्स्यतीति **वाच्यम्,** तर्हि 'ह्रदे वाह्नेर्नास्ती'तिप्रतीतेरभावादिसाधारणैकवैशिष्ट्यसिद्धौ ततः समवायाय जला-ञ्जलेरित्याशयेन प्रकरणकृदाह - **यदीति**। यद्वा चित्तामणिकारीयरीत्यैवमवयवांशेनेका कार्या - नान्येवमभावादिवैशिष्ट्यप्रत्यक्षेऽपि विशेषबुद्धिहेतुत्वात् संयोग-समवायबाधे अनुगतं वैशिष्ट्यमेव सम्बन्धो विषयो नियामकश्च भवेदित्याशयेनाह —> **यदि पुनः एवमपि** = निरुक्तरीत्या समवायस्याऽघटमानत्वेऽपि **अनुगतधीनिर्वाहाय** = गुण-कर्म-जात्याद्यनुगतसम्बन्धबुद्धिनिर्वाहाय **समवायो** नैयायिकैः **अभ्युपेयते तदा** गुण-गुण्यादीनामितरेक्तः समवायः सम्बन्धोऽभावादेश्च स्वरूपसम्बन्ध इति पृथक्पृथक्कल्पनापेक्षया **लाघवात् अभावादिसाधारणं** गुण-कर्म-जात्यभाव-स्वत्व-स्वामित्वादिष्वनुगतमेकं **वैशिष्ट्यमेव अभ्युपगन्तुं** = स्वीकर्तुं **अर्हम्** = योग्यम्। नैयायिकशङ्कामावेदयति —> **न चेति** तात्पर्यमित्यनेनान्वयः। गुण-क्रिया-जात्यभावाद्यनुगतस्य वैशिष्ट्यस्य समवायवदेकत्वे हि घटाभाववति **पटवति भूतले पटाभावधीप्रसङ्गः** = 'भूतलं पटाभाववद्'इति प्रत्यक्षापत्तेः, यतो घटाभाववैशिष्ट्यमेव हि पटाभाववैशिष्ट्यमम्, अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेन तत्र तदा पटाभावस्यापि सत्त्वात्। **न***

शालिकनाथमत पण असार छे. आनुं कारण ए छे के जे नवीन आंख उत्पन्न थाय छे ते उत्कटरूपवाणी छे, तेम के बाह्यआलोकथी ने भिन्न नथी. तेम ज तेनी जनक आंख अनुद्भूतरूपवाणी छे अने बाह्य सूर्यप्रकाश, चन्द्रप्रकाश वगेरे सहकारीकारण उद्भूतरूपवाणा छे उत्कटरूपविशिष्ट तेजस द्रव्यना संसर्गथी अनुत्कटरूपविशिष्ट आंख द्वारा द्रव्यनी उत्पत्ति तो मान्य नथी, तो पछी कई रीते सौरालोक, चंद्रालोक वगेरे बाह्य आलोक ना सहकारथी अनुत्कटरूपविशिष्ट तेजस चक्षुथी उत्कटरूपविशिष्ट बृहत् चक्षुरश्मिनी उत्पत्ति तेमना मत मुजब थई शके ?वणी बीजी वात ए छे के जे नवीन बाह्य आंख बाह्य आलोकथी उत्पन्न थाय छे, तेना द्वारा चंद्रनी जेम आपणा मस्तकनी पाछळ रहेल वस्तुनुं पण चाक्षुष प्रत्यक्ष थवानी आपत्ति आवशे, कारण के बाह्य आलोकस्वरूप नवीन आंखनो मस्तक वगेरेनी पाछळ रहेल वस्तुनी साथे पण संयोग छे ज. आ बाबतनी विशेष जाणकारी मेळववा माटे श्रीमद्जीए स्वरचित 'ज्ञानार्णव ग्रंथ अने 'स्याद्वादरहस्य ग्रंथने जोवानी भलामण करी छे. समवायनुं खंडन करतां प्रासंगिक रीते 'चक्षु अप्राप्यकारी छे' आ विषयनुं निरूपण अहीं पूर्ण थाय छे. हवे फरीथी मूळ वात = समवायपरीक्षा उपर आवीए. (पृ. २३७ थी २५७ सुधी चक्षु अप्राप्यकारित्ववाद)

❀ अभावादिसाधारण वैशिष्ट्यसंबंध मान्य - जैन ❀

यदि पु.। जो नैयायिक तरफथी एम कहेवामां आवे के —> जे जे हकीकतोना आधारे समवाय संबंधनी अत्यार सुधी अमारा द्वारा आवश्यकता बतावाई हती ते बधी हकीकतोनी अन्य रीते उपपत्ति = संगति करीने स्याद्वादी द्वारा समवायनी कल्पनाने अनावश्यक सिद्ध कराई छे. तेथी ते बाबतोने अनुसारे भले समवायनी सिद्धि न थई शके. परंतु गुण -क्रिया- जाति वगेरेनी विशिष्टबुद्धिओमां गुण - क्रिया - जाति वगेरेना अनुगत संबंधनुं भान अनुभवसिद्ध छे. आथी तेनी उपपत्ति माटे = निर्वाह माटे तो समवायनो स्वीकार करवो ज पडशे <— तो नैयायिकना आ वक्तव्यना प्रतिवादमां एम कही शकाय छे के तो पछी गुण - क्रिया- जाति वगेरेथी विशिष्ट विषयोनी बुद्धिओ तेम ज अभाव आदिनी विशिष्ट बुद्धि - आ बधी बुद्धिओमां लाघवनी दृष्टिए एक ज संबंधनुं भान मानवुं जोईए अने तेनो 'वैशिष्ट्य' नामथी व्यवहाय करवो जोईए. छतां नैयायिक 'गुण - क्रियादिनो समवायसंबंध अने अभावादिनो स्वरूपसंबंध' आवी विभिन्न कल्पना शा माटे करे छे. ? बधानो वैशिष्ट्य नामनो एक ज संबंध स्वीकारवो उचित (=अर्हम्) छे.

❀ वैशिष्ट्यसंबंधथी पटाभावप्रत्यक्षनी आपत्ति-नैयायिक ❀

पूर्वपक्ष :- न च प.। दरेक गुणादि अने दरेक अभावआदिनो एक ज वैशिष्ट्य संबंध मानवामां आवे तो जे कालमां भूतलमां

---

१ वर्तमानमां ज्ञानार्णव ग्रंथ त्रुटक मळे छे. त्यां प्रस्तुत विषयनुं निरूपण उपलब्ध नथी.तेमज सांप्रतकाल उपलब्ध संपूर्ण लघुस्याद्वादरहस्य त्रुटक मध्यम स्याद्वादरहस्य अने त्रुटक बृहत स्याद्वादरहस्यमां पण आ विषय अनुपलब्ध छे. आनी नोंध वाचकवर्गे लेवी.

यावद्द्रव्यभावित्वात् रक्ततादशायां घटे श्यामाधिकरणतास्वाभाव्येऽपि श्यामाभावेन तदंशे लौकिकप्रत्यक्षाभावादिति वाच्यम्, भवतां शाखावच्छिन्नसंयोगसमवायस्य मूलावच्छेदेनेवाऽस्माकं वैशिष्ट्यस्य तत्काले तदधिकरणावच्छेदेन पटाभावं प्रत्यसम्बन्धत्वात् । न च तत्र शाखासमवायोभयमेव सम्बन्धो न तु समवायसम्बन्धत्वे शाखावच्छेदिकेति वाच्यम्,

आलुमती

च पटसत्त्वदशायां भूतले पटाभावाधिकरणत्वस्वभावतिरहाज्ञायं दोष इति **शङ्कनीयम्, तदानीं** = भूतले पटसत्त्वदशायां **तदधिकरणतास्वाभाव्याभावस्य** = पटाभावाधिकरणत्वस्वभावतिरहस्य **वक्तुमशक्यत्वात्, स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वात्** = यावत्स्वाश्रयद्रव्यं सत्त्वात् । तथा च यदि भूतलस्य पटाभावाधिकरणत्वं स्वभावरूपात् तदा सदा तथाभावापतेरित्येकमधिकरणं कालभेदेनाऽप्युभयाधिकरणं न स्यात् । न ह्यभावाधिकरणवदुभयोरप्यधिकरणे विरूपताऽस्ति तेनाऽधिकरणस्वाभाव्यं न व्यवस्थाप्येत । न चैतं पाकस्थले घटे श्यामाधिकरणताप्रत्ययप्रसङ्गः, तस्य श्यामाधिकरणतास्वभावत्वात् रक्ताधिकरणत्वाऽप्रत्ययश्च, एकस्य विरुद्धाधिकरणत्वस्वभावत्वादित्याशङ्कनीयम्, तादृशोपनीतभानस्योक्तत्वादेवास्माकं नैयायिकानाम् । **न च** तादृशलौकिकप्रत्यक्षापत्तेरापाद्यत इति **वक्तव्यम्, रक्ततारशायां घटे श्यामाधिकरणतास्वाभाव्येऽपि श्यामाभावेन** = श्यामरूपाभावेन **तदंशे** = श्यामत्वांशे **लौकिकप्रत्यक्षाभावात्,** लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्यापि समकालीनत्वेन हेतुत्वात् । अभावस्थले तु पटाभावस्य स्थानान्तरे तस्यैव सत्त्वात् विषयाभावस्यागेव वक्तुमशक्यत्वात् । उभयाधिकरणतायाश्चैकत्राऽविरोधात्, श्याम-रक्तयोरेव तथा विरोधादिति **तत्त्वचिन्तामण्यालोके जयदेवमिश्रः ।**

तस्तुतः स्वभावमात्रस्य यावद्द्रव्यभावित्वमेवाऽसिद्धम्, आगन्तुक-कादाचित्कस्वभावस्यापि दर्शनादिति व्यक्तं **रत्नाकरावतारिकायां** वक्ष्यते चाग्रे (पृ.३०१) तथापि प्रकारान्तरेण प्रकरणकारस्तांशेराकुरुते —> **भवतां** = नैयायिकानां मतेऽपि वृक्षे शाखायां कपिसंयोगदशायां मूलावच्छेदेन वृक्षचक्षुःसंयोगे 'मूले वृक्षः कपिसंयोगी'ति चाक्षुषापत्तेर्दुर्वारत्वात्, वृक्षे शाखावच्छेदेनकपिसंयोगप्रतियोगिकसमवायस्य सत्त्वात् । **अथ** तदानीं शाखावच्छेदेनकपिसंयोगप्रतियोगिकसमवायस्य वृक्षे शाखावच्छेदेनैव कपिसंयोगं प्रति सम्बन्धत्वं न तु मूलावच्छेदेनाऽपीति नायं दोष इति **चेत्** ? तर्हि **शाखावच्छिन्नकपिसंयोगसमवायस्य मूलावच्छेदेन** कपिसंयोगं प्रत्यसम्बन्धत्वं इत्यस्माकं अनेककालत्ववादेऽपि सर्वाभावादिसाधारणस्य **वैशिष्ट्यस्य तत्काले** = भूतलवृत्तिपटदशायां **तदधिकरणावच्छेदेन** = भूतलावच्छेदेन **पटाभावं प्रत्यसम्बन्धत्वात्** तदानीं न 'पटाभाववद्भूतलमि'तिप्रत्यक्षोदय इत्यस्यापि सुवचत्वात् । न हि देशस्येव कालस्यावच्छेदकत्वे विरोधं प्रतियन्ति विद्वांसः । **न च तत्र** = वृक्षे शाखायां कपिसंयोगे **शाखा-समवायोभयमेव सम्बन्धः,** समवायसंसर्गता प्रतियोगितास्वरूपसम्बन्धेन शाखासंसर्गता चावच्छेदकत्वसम्बन्धेन 'शाखावच्छेदस्य कपिसंयोगस्य समवाय'इत्येवं प्रतीतेः, **न तु समवायसम्बन्धत्वे** = समवायस्य कपिसंयोग-संसर्गतायां **शाखा अवच्छेदिका,** 'शाखावच्छेदः कपिसंयोगसमवायः' इत्यप्रतीतेरिति सम्बन्धत्व-

---

પટ હોય છે. તે કાળમાં પણ ભૂતલમાં પટાભાવના સાક્ષાત્કારની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તે સમયે પણ ભૂતલ, ભૂતલની સાથે પરાભાવનો વૈશિષ્ટ્યસંબંધ અને અત્યંતાભાવ નિત્ય હોવાથી પટાભાવ-આ ત્રણેય વિશેષ્ય, વિશેષણ અને સંબંધ વિદ્યમાન જ હોય છે. આ આપત્તિના પરિહાર માટે એવું કહી શકાતું નથી કે —> ભૂતલમાં જે સમયે પટ હાજર હોય ત્યારે ભૂતલમાં પટાભાવઅધિકરણત્વ સ્વભાવ નથી હોતો. માટે તે સમયે ભૂતલમાં પટાભાવ ન રહેવાથી તેના પ્રત્યક્ષની આપત્તિ નહિ આવે. <— આ કથન નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે જ્યારે પટ ભૂતલમાં હાજર ન હોય ત્યારે ભૂતલમાં પટાભાવનું પ્રત્યક્ષ થવાના કારણે પટાભાવાધિકરણત્વને ભૂતલનો સ્વભાવ માનવો આવશ્યક છે. તથા સ્વભાવ યાવદ્ આશ્રયભાવી હોય છે. તેથી પટ હાજર હોય ત્યારે પણ ભૂતલમાં પટાભાવઅધિકરણત્વ સ્વભાવ હોવો અનિવાર્ય છે. પાક દ્વારા શ્યામ ઘટ લાલ થાય છે ત્યારે તે અવસ્થામાં ઘટમાં શ્યામરૂપઅધિકરણત્વ સ્વભાવ હોય છે, પરંતુ શ્યામ રૂપ નથી હોતું. માટે અભાવનો સ્વરૂપ સંબંધ માનવા છતાં અમારા મતે તે અવસ્થામાં શ્યામ રૂપનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ અર્થાત્ 'શ્યામો ઘટ' ઈત્યાકારક શ્યામ રૂપ અંશમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ નહિ આવે, કારણ કે લૌકિક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે વિષયની ઉપસ્થિતિ = હાજરી આવશ્યક હોય છે. માટે અભાવનો વૈશિષ્ટ્ય સંબંધ માનવાના બદલે સ્વરૂપ સંબંધ માનવો આવશ્યક છે.

❀ કપિસંયોગ દ્રષ્ટાંતથી આપત્તિનો પરિહાર - સ્યાદ્વાદી ❀

ઉત્તરપક્ષ :- भवतां.। નૈયાયિકનો ઉપદર્શિત પ્રયાસ સ્તુત્ય નથી. આનું કારણ એ છે કે ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરે બધા અભાવોનો વૈશિષ્ટ્ય નામનો એક સંબંધ માનવા છતાં પણ ભૂતલમાં પટ હાજર હોય ત્યારે પટાભાવના લૌકિક પ્રત્યક્ષની આપત્તિનો સરળતાથી પરિહાર કરવા માટે અમે અનેકાંતવાદી એમ કહી શકીએ છીએ કે જેમ નૈયાયિકમતાનુસાર વૃક્ષમાં કપિસંયોગનો સમવાય શાખાઅવચ્છેદેન વૃક્ષની સાથે કપિસંયોગનો સંબંધ હોય છે, મૂલાવચ્છેદેન નહિ. આથી જ શાખાઅવચ્છેદેન કપિસંયોગવાળું પણ વૃક્ષ મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગવાળું નથી હોતું. બરાબર તે જ રીતે વૈશિષ્ટ્યસંબંધ વિશે અમે પણ એમ કહીએ છીએ કે જે કાળમાં ભૂતલમાં પટ હોય છે તે કાલમાં વૈશિષ્ટ્ય ભૂતલઅવચ્છેદેન પટાભાવનો સંબંધ નથી હોતો. પરંતુ જે કાળમાં ભૂતલમાં પટ નથી હોતો તે કાલમાં વૈશિષ્ટ્ય ભૂતલાવચ્છેદેન પટાભાવનો સંબંધ હોય છે. માટે જ્યારે ભૂતલમાં પટ હાજર હોય છે ત્યારે 'ભૂતલમાં પટ નથી' આ પ્રમાણે

शाखावच्छेदेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगाभावग्रहेऽपि 'शाखायां संयोगी'तिबुद्ध्यापत्तेः, तत्रोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगाभावग्रहस्यैव विरोधित्वात्, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्रोक्ताभावग्रहस्यापि प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् ।

अस्तु वा 'इदानीं पटाभाव'इत्यत्रापि तत्काल-वैशिष्ट्योभयसम्बन्धेन पटाभाव एव विषय इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

भानुमती

स्यावच्छेदकाऽनौचित्यमात्रेण समवायस्वरूपतावलम्बनेन वैशिष्ट्यस्य पटाभावादिसम्बन्धत्वेऽव्याप्यवृत्तित्वकल्पनमनुचितमेवेति नैयायिकेन **वाच्यम्,** एवं वृक्षीयकपिसंयोगसंसर्गताया: पृथक्शाखा-समवायोभय-निरूपकत्वाभ्युपगमे वृक्षे **शाखावच्छेदेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगाभावग्रहेऽपि** = समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-कपिसंयोगाभावबुद्धौ सत्यामपि 'वृक्षः शाखायां कपिसंयोगी'तिबुद्ध्यापत्तेः दुर्वारत्वात्, **तत्र** = 'वृक्षः शाखायां कपिसंयोगी'ति ज्ञाने **उभयसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगाभावग्रहस्य** = शाखा-समवायोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-कपिसंयोगाभावज्ञानस्य **एव विरोधित्वात्** = प्रतिबन्धकत्वात् । शाखावच्छेदेन यत्समवायसम्बन्धावच्छिन्नकपिसंयोगाभावज्ञानं तदविषयीभूताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गता तु शाखावच्छिन्नसमवाय एव न तु पार्थक्येन शाखा-समवायोरिति तत्सत्त्वे तत्प्रतिबध्यत्वेन 'वृक्षः शाखायां कपिसंयोगी'तीष्टापत्तिमर्हमेव । **न च** वृक्षे शाखावच्छेदेन समवायेन कपिसंयोगाभावग्रहे सति 'वृक्षः शाखायां कपिसंयोगी'तीष्टापत्तिर्दोष इति तत्सत्त्वे चोपजायत इत्येतं **अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्र** = 'वृक्षः शाखायां कपिसंयोगी'तिबुद्धौ **उक्ताभावग्रहस्यापि** = शाखावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-कपिसंयोगाभावज्ञानस्यापि शाखा-समवायोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-कपिसंयोगाभावविषयकत्वेऽपि इत्थं प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति न तदानीं तदापत्तेरिति **वाच्यम्,** इत्थमुभयत्र **प्रतिबन्धकत्वकल्पने** प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मद्वैविध्यापातेन **गौरवात् । न च** फलमुखत्वान्न गौरवस्यात्र दोषत्वमिति नैयायिकेन **वक्तव्यम्,** फलमुखताया एवासिद्धेः, अन्वय-व्यतिरेकानुरोधेन 'वृक्षः शाखायां कपिसंयोगी'तीष्टापत्तिं प्रति शाखावच्छेदसमवायावच्छेदकपिसंयोगाभावबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात्, शाखासमवायोभयसम्बन्धावच्छेदकपिसंयोगाभावग्रहे कल्पनीयया प्रतिबन्धकतया सूतम् । इत्थञ्च यत्र येन सम्बन्धेन यदवच्छिन्नज्ञानं तत्र तेनैव सम्बन्धेन तदभाववच्चाज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति प्रसिद्धनैयायिकरूढान्तोऽपि सङ्गच्छेत । **एतेन** - तत्र शाखा-समवायोभयमेव सम्बन्धो न तु समवायसम्बन्धत्वे शाखाऽवच्छेदकेति का - (दृश्यतां २१८ तमे पृष्ठे तृतीयपङ्क्तौ) इति **निरस्तम्,** 'वृक्षे शाखावच्छेदेनः कपिसंयोगसमवायः' इति प्रतीतेरपि सत्त्वात्।

यदि चैतन्मते तत्र शाखा-समवायोभयसम्बन्धावच्छिन्नविषयकत्वाभ्युपगमः परेण न त्यज्यते तदा अस्तु अस्मन्मते **'इदानीं पटाभाव'इत्यत्रापि तत्काल-वैशिष्ट्योभयसम्बन्धेन पटाभावः** = पटशून्यकाल-वैशिष्ट्योभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटाभावः **एव विषय इति** न पटसत्त्वकाले भूतले पटाभावप्रत्यक्षापत्तिः, तदानीं भूतले वैशिष्ट्यस्य सत्त्वेऽपि तत्कालसंसर्गावच्छिन्नतादौ सकलपटादिसाधारणैकवैशिष्ट्यस्वीकारेऽपि **न किञ्चिदनुपपन्नम् । एतेन** —> वैशिष्ट्यस्य प्रतिभावव्याप्ति नानात्वे चाभावीयविशेषबुद्धौ नैकः सम्बन्धः कारणं विषयो वेति तदभावप्रत्यक्षेऽनवगतमेव विशिष्ट्यं विषयः कारणञ्च वाच्यम् । तथा चानवगततत्स्वरूपतया विशेषणतैवास्तु वक्तव्यत्वात्, किमनवगतवैशिष्ट्येन ? <— (त.चिं.प्र.खं.पृ. ६५४) इति **तत्त्वचिन्तामणिकारवचनं निरस्तम्,**

લૌકિક પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. આના વિરોધમાં નૈયાયિક તરફથી જો એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> વૃક્ષની સાથે કપિસંયોગનો શાખા અને સમવાય બન્ને સંબંધ હોય છે.સમવાયની સંસર્ગતા સ્વરૂપસંબંધથી અને શાખાની સંસર્ગતા અવચ્છિન્નત્વ સંબંધથી હોય છે. પરંતુ સમવાયને કપિસંયોગનો સંબંધ બનવામાં શાખા અવચ્છેદક નથી હોતી, કારણ કે 'शखावच्छिन्नस्य कपिसंयोगस्य समवायः' આવી પ્રતીતિ થાય છે, નહિ કે 'शाखावच्छिन्नः कपिसंयोगसमवायः' આવી પ્રતીતિ. અર્થાત્ સમવાયની સંસર્ગતા નિરવચ્છિન્ન જ છે, અવચ્છેદકથી નિયંત્રિત નથી. માટે સમવાયના દૃષ્ટાંતથી વૈશિષ્ટ્યમાં પટાભાવાદિસંસર્ગતાની અવ્યાપ્યવૃત્તિતાની કલ્પના થઈ નહીં શકે. <— તો તે અનુચિત હોવાનું કારણ એ છે કે આવું માનવામાં વૃક્ષમાં શાખાવચ્છેદેન સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક કપિસંયોગાભાવના પ્રત્યક્ષકાલમાં પણ 'शाखायां वृक्षः कपिसंयोगी' આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે શાખા અને સમવાય બન્નેને કપિસંયોગનો સંબંધ માનવામાં ઉપરોક્ત બુદ્ધિ પ્રત્યે શાખા-સમવાયઉભયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક કપિસંયોગાભાવનું જ્ઞાન જ વિરોધી બને છે. જ્યારે દર્શિત પ્રત્યક્ષના વિષયભૂત કપિસંયોગાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકસંબંધ શાખાવચ્છિન્ન સમવાય છે, નહિ કે સ્વતંત્ર એવી શાખા અને સ્વતંત્ર એવો સમવાય બન્ને. માટે શાખા-સમવાય બન્નેને કપિસંયોગના સંબંધરૂપે સ્વીકારવાના બદલે શાખાવચ્છિન્ન સમવાયને જ વૃક્ષમાં કપિસંયોગના સંબંધરૂપે માનવો જરૂરી છે. જો 'शाखायां वृक्षः कपिसंयोगी' એવી બુદ્ધિ પ્રત્યે શાખાસમવાયોભયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક જ્ઞાનની જેમ શાખાવચ્છેદેન સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક કપિસંયોગાભાવની બુદ્ધિને પણ અન્વય- વ્યતિરેકના બલના આધારે નૈયાયિક પ્રતિબંધક માને તો દ્વિવિધ અભાવજ્ઞાનમાં પ્રતિબંધકતાની કલ્પનાનું ગૌરવ નૈયાયિકમતમાં આવશે. વળી આ રીતે નૈયાયિકને શાખાવચ્છિન્નસમવાય સંબંધથી નિયંત્રિત એવી કપિસંયોગનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાના નિરૂપક અભાવની બુદ્ધિમાં ઉપરોક્ત બુદ્ધિ પ્રત્યે પ્રતિબંધકના અન્વય - વ્યતિરેકના આધારે માનવી જ છે તો તેના ફલસ્વરૂપે તેનાથી પ્રતિબંધ્ય

न च **समवायेन जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुत्वात् तत्सिद्धिरिति** वाच्यम्, **वैशिष्ट्यसम्बन्धेन जन्यमात्रं प्रत्येव द्रव्यत्वेन तत्त्वौचित्यात्** ।

अथ **प्रतियोगितया घटादिसमवेतनाशं प्रति स्वप्रतियोगिसमवेतत्व-स्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन घटादिनाशस्य**

भानुमती

अनुक्तोपालम्भात्, तदीयैरपि वैशेषिकस्यैकत्वे बाधकासत्त्वस्योपदर्शितत्वाच्चेति । तदुक्तं ***जयदेवमिश्रेण आलोके समवायसमीक्षावसरे*** *—> समवायतद्व्यापकत्वेनाऽभावतोवैशेषिकबुद्धीनां वैशेषिकं सिध्यतु, पक्ष-भावतोवैशेषिकसत्त्वेऽपि तद्धर्मतावच्छेदकाभावाभावसत्त्वाच्च पक्षाभावतोवैशेषिकबुद्धेः । तथा चाभावतोवैशेषिकबुद्धौ व्यापकवैशेषिकमात्रस्य समवायतदतकत्वात् <— (त.चिं.प्र.खं.सम.भा.पृ.६६०) इति ।*

प्रकारान्तरेण समवायसिद्धिमपाकर्तुमुपक्रमते —> ***न चेति*** *। वाच्यमित्यनेनान्वेति* ***समवायेने****ति । तृतीयार्थोऽवच्छेदत्वम् ।* ***जन्यभावत्वावच्छिन्नं*** *प्रतीति । कार्यतावच्छेदकस्यातिरिक्तवृत्तितत्तारणार्थं 'जन्ये'त्युपादानम् । ध्वंसव्यावृत्त्यर्थं भावत्वोपादानम्, ध्वंसस्य नैयायिकमते समवेतत्वानभ्युपगमात् । तादात्म्यसम्बन्धावच्छेन्नद्रव्यत्वावच्छेन्नकारणतानिरूपित-जन्यभावत्वावच्छेन्नकार्यतावच्छेदकसम्बन्धतेद्यर्था समवायसिद्धिरिति नैयायिकाशयः ।*

नैयायिकमते जन्यभावत्वावच्छेन्नस्य समवायेन कार्यता जन्याऽभावत्वावच्छेन्नस्य च स्वरूपसंसर्गेण कार्यतेति द्वितेद्यकार्यकारणभावकल्पनागौरवम् । तदपेक्षया लाघवात् जन्यभावाऽभावसाधारणैकैव कार्यता स्वीकर्तुमुचितेत्याशयेनाऽऽह - ***वैशिष्ट्यसम्बन्धेन जन्यमात्रं प्रत्येव*** *तादात्म्यसम्बन्धेन* ***तत्त्वौचित्यात्*** *= कारणत्वस्य व्याप्यत्वात् ।* ***एतेन*** *—> जन्यभावत्वापेक्षया लघुशरीरस्य संयोगत्वस्य समवायेन कार्यतावच्छेदकत्वात्समवायसिद्धेरपि* ***<— प्रत्युक्ता*** *। न चैवं कालिकविशेषणतामादायातिप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम्, कालिकविशेषणतामिन्नवैशिष्ट्येनैव तदुपपत्तेरिति व्यक्तं* ***स्याद्वादकल्पलतायाम्*** *(स्या.क. स्त. ४ का. ६१-पृ. १३३) ।*

ननु *जन्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे आत्माश्रयप्रसङ्ग इति न वैशिष्ट्यसम्बन्धेन जन्यमात्रस्य द्रव्यकार्यतास्यादिति* ***चेत् ? मैवम्,*** *कार्यतावच्छेदकीभूतस्य जन्यत्वस्य प्रकृते प्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्यापीप्सितत्वात्, तदवच्छेन्नकार्यता चाऽत्र ध्वंसप्रतियोगित्वरूपा आद्यक्षणसम्बन्धरूपा वा ग्राह्येति न दोषः ।*

वस्तुतस्तु प्रकृते लाघवाद् भेदाऽभेदसम्बन्धेन परिणामत्वावच्छेन्नं प्रति परिणामैकः कारणत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् । ***न च*** *भेदाभेदस्य भेदतोवैशिष्ट्याऽभेदरूपत्वमाहोस्विद् अभेदतोवैशिष्ट्यभेदरूपत्वमिति विनिगमनाविरहः* ***आशङ्कनीयः*** *भेदाभेदस्य जात्यन्तरत्वात्, तस्य जात्यन्तररूपत्वेऽपि सम्बन्धात्वं प्रतीतिबलादेव निराबाधमिति व्यक्तं मध्यमपरिमाणस्याद्वादरहस्ये (प्र.खं.पृ. १७१) ।*

नैयायिकः शङ्कते —> ***अथेति*** *। चोदित्यनेनान्वेतव्यः ।* ***प्रतियोगितया*** *= स्वनिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धेन

બુદ્ધિ શાખાવચ્છિન્નસમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિનાક કપિસંયોગાભાવવિષયક જ સિદ્ધ થશે, કારણ કે તે સંબંધથી તદભાવવત્તાવગાહી બુદ્ધિ પ્રત્યે તે સંબંધથી તદભાવવત્તાવગાહી બુદ્ધિ પ્રતિબંધક બને છે. અથવા નૈયાયિકને અહીં એ વાત પણ કહી શકાય છે કે જે કાલમાં ભૂતલમાં ઘટાભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તે કાલ અને વૈશિષ્ટ્ય આ બન્ને સંબંધથી જ પટાભાવ ઉપરોક્ત પ્રતીતિનો વિષય બને છે. તેથી ભૂતલમાં પટ હાજર હોય ત્યારે પટાભાવ પ્રત્યક્ષની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે પટ હાજર હોય ત્યારે ભૂતલમાં પટાભાવનો વૈશિષ્ટ્યસંબંધ હોવા છતાં તત્કાલસ્વરૂપ સંબંધ ગેરહાજર છે. આથી દરેક અભાવાદિનો એક વૈશિષ્ટ્યસંબંધ માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

❀ જન્યભાવની ઉત્પત્તિ માટે સમવાય અનાવશ્યક - જૈન ❀

ન च સમ.। અહીં નૈયાયિક દ્વારા એવી દલિલ કરવામાં આવે છે કે —> સમવાયસંબંધથી ભાવમાત્ર પ્રત્યે દ્રવ્ય તાદાત્મ્યસંબંધથી કારણ હોય છે.અહીં જન્યભાવત્વ કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે. તથા દ્રવ્યત્વ કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે જન્યભાવત્વાવચ્છિન્ન કાર્યતાનો નિયામક = અવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. જન્યભાવ ગુણ આદિ અને તેના કારણભૂત દ્રવ્ય વચ્ચે સંયોગ, તાદાત્મ્ય વગેરે સંબંધ બાધિત હોવાથી ગુણઆદિનો દ્રવ્યની સાથે સમવાય સંબંધ જ માનવો આવશ્યક છે. આમ તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્ન દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન કારણતાથી નિરૂપિત જન્યભાવત્વાવચ્છિન્ન કાર્યતાના અવચ્છેદક = નિયામક સંબંધ તરીકે સમવાયની સિદ્ધિ થવી અનિવાર્ય છે. <— પરંતુ વિચાર કરવામાં આવે તો આ દલિલ પણ તથ્યહીન છે. એનું કારણ એ છે કે જન્યભાવમાત્રની સમવાયસંબંધથી ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો ફરીથી એ પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહેશે કે તો પછી ધ્વંસાત્મક જન્યભાવની ઉત્પત્તિ કયા સંબંધથી માનવી ? જન્યઅભાવની=ધ્વંસની સ્વરૂપસંબંધથી ઉત્પત્તિ માનવી અને જન્યઅભાવની સમવાયસંબંધથી ઉત્પત્તિ માનવી- આ રીતે બે કાર્યકારણ ભાવનો સ્વીકાર કરવાના બદલે લાઘવથી જન્યમાત્રની વૈશિષ્ટ્ય સંબંધથી જ ઉત્પત્તિ માનવી વધુ ઉચિત છે. વૈશિષ્ટ્યસંબંધથી જન્યત્વાવચ્છિન્ન પ્રત્યે તાદાત્મ્યસંબંધથી દ્રવ્યત્વેન કારણતાનું પ્રતિપાદન કરવું સંગત છે, કારણ કે આવું માનવામાં માત્ર એક જ કાર્યકારણભાવનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. જન્યત્વ અહીં કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે. વૈશિષ્ટ્ય કાર્યતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે. દ્રવ્યત્વ કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે તથા તદાત્મ્યસંબંધ કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે.

❀ નાશવ્યવસ્થા માટે સમવાય આવશ્યક - નૈયાયિક ❀

પૂર્વપક્ષ :- અથ.। ઘટાદિના નાશથી જે ઘટાદિગત રૂપાદિનો નાશ થાય છે તે પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ઘટાદિમાં રૂપાદિમાં જ

हेतुत्वात् समवायसिद्धिः । स्वप्रतियोगिवृत्तित्वेन तथात्वे घटादिवृत्तिध्वंसध्वंसापत्तेः ।

भातुमती

घटादिसमवेतनाशं प्रति स्वप्रतियोगिसमवेतत्व-स्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन घटादिनाशस्य = घटादिप्रतियोगिकनाशस्य **हेतुत्वात्** । घटादिसमवेतरूपादिनाशः स्वप्रतियोगितासम्बन्धेन घटीयरूपादौ जायते, न तु पटादिगतरूपादौ घटादिगतघटत्वादिजातौ वेति तस्तुस्थितेरित्थमेवोपपद्यते । घटीयरूपादौ घटादिगतरूपादिनाशोपपत्तये कार्यतावच्छेदकसम्बन्धांतेदया स्वप्रतियोगितोपादानम् । अत एव घटादिकालीनसंयोगादिध्वंसे व्यभिचारपरिहारः । पटादिग तरूपादौ घटीयरूपादिनाशवारणाय कारणतावच्छेदकसम्बन्धकोटौ स्वप्रतियोगिसमवेतत्वग्रहणम्। घटादिगतजातौ घटादिगतरूपादिनाशनिवारणाय कारणतावच्छेदकसम्बन्धकोटौ स्वाधिकरणत्वनिवेशः । तच्च कालिककांतेशेषणतासम्बन्धेनैव बोध्यम् । कार्य-कारणयोस्सामानाधिकरण्यभावना चैवं कार्या घटादिनाशः स्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन घटादिनाशप्रतियोगिघटादिसमवेतरूपादावेव वर्तते स्वाधिकरणत्वसम्बन्धेनापि स तत्रैव वर्तते, घटीयरूपादेर्जन्यत्वात् घटादिनाशकाले विद्यमानत्वाच्च । अतो घटादिगतरूपादिनाशोऽपि स्वीप्रतियोगितासम्बन्धेन तत्रैवोपजायते । कालिककांतेशेषणतायटित्-स्वाधिकरणत्वसम्बन्धेन घटादिनाशांतेशेषस्य सतोऽपि पटादिगतरूपादेः घटादिनाशप्रतियोगिघटाद्यसमवेतत्वेन तिरुक्तोभयसम्बन्धेन घटादिनाशस्य घटीयरूपादावसत्वान्न तत्र घटादिसमवेतरूपादिनाशो जायते । न हि कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन कारणानाधिकरणे कार्यमुत्पत्तुमर्हीते । एवं स्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन घटादिनाशांतेशेषस्य सतोऽपि घटत्वादेः नित्यतया कालिककांतेशेषणतायटितस्वाधिकरणत्वसम्बन्धेन घटादिनाशांतेशेषत्वं न सम्भवति, नित्येषु कालिकाऽयोगात् । तिरुक्तोभयसम्बन्धेन घटत्वादौ घटादिनाशस्य तिरहाच्च तत्र घटादिसमवेतरूपादिनाश उत्पद्यते । पटत्वादौ तु नैकेनाऽपि सम्बन्धेन घटादिनाशो वर्तत इति तत्र घटीयरूपादिनाशोत्पादकल्पनाऽपि दूरोत्सारिता । **न च** पाकरक्तघटनाशस्योभयसंसर्गेण घटीयश्यामरूपे सत्वात्तत्र घटीयरक्तरूपनाशोत्पादापत्तिरिति **वक्तव्यम्,** तत्र घटीयरक्तरूपनाशप्रतियोगिताया तिरहेण कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदापादनाऽसम्भवात् । इत्थमेतादृशकार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वात्सिद्धौ कारणतावच्छेदकसम्बन्धांतेदघटकीभूतेदंया **समवायसिद्धिः** तिरुपपन्ना । **न च** समवेतत्वस्थाने वृत्तित्वं निवेश्य स्वप्रतियोगितासम्बन्धेन घटादिवृत्तिप्रतियोगिकनाशं प्रति स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन घटादिनाशस्य हेतुत्वाभ्युपगमान्न कार्यतदनुपपत्तिर्न वा समवायसिद्धिरिति **शङ्कनीयम्,** इत्थं **स्वप्रतियोगिवृत्तित्वेन** = स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन **तथात्वे** = कारणत्वे स्वीक्रियमाणे **घटादिवृत्तिध्वंसध्वंसापत्तेः** = घटादिवृत्ति-रूपादिध्वंसप्रतियोगिकध्वंसप्रसङ्गात् । घटादिध्वंसस्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन घटादिवृत्तिरूपादिध्वंसे सत्वेन तत्र स्वप्रतियोगितासम्बन्धेन घटादिवृत्तिरूपादिध्वंसप्रतियोगिकध्वंसोत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चैवं भवति । अतो वृत्तित्वं विहाय समवेतत्वमेवोपादेयम् । **एतेन** समवायसम्बन्धावच्छेन्नवृत्तित्वस्वरूपस्य समवेतत्वस्य निवेशापेक्षया वृत्तित्वप्रवेश एव लाघवादुचित इत्यपि **प्रत्युक्तम्,** अनुभवव्याभिचाराऽऽपादकलाघवस्याऽपि दुष्टत्वात् ।

ઉત્પન્ન થાય છે, નહિ કે પટાદિગત રૂપાદિમાં કે ઘટાદિગત જાતિ વગેરેમાં. આ વ્યવસ્થાની ઉપપત્તિ માટે આવો કાર્ય- કારણભાવ માનવો આવશ્યક છે કે પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ઘટાદિસમવેતપ્રતિયોગિક નાશ પ્રત્યે સ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વ અને સ્વાધિકરણત્વ ઉભયસંબંધથી ઘટાદિનાશ કારણ છે. આવો કાર્ય- કારણભાવ માનવાથી ઉપરોક્ત આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. આનું કારણ એ છે કે ઘટાદિનો પ્રતિયોગી ઘટાદિ હોય છે અને ઘટાદિસમવેતત્વ ઘટાદિમાં રૂપાદિમાં જ હોય છે, નહિં કે પ્રટાદિગત રૂપાદિમાં. આથી જ ઘટાદિનાશ ઉક્ત ઉભય સંબંધથી પટાદિગત રૂપાદિમાં નથી રહેતો. કારણની જ્યાં ઉપસ્થિતિ ન હોય ત્યાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ ન શકે. તેમ જ ઘટાદિગત જાતિ નિત્ય હોવાથી કાલિકસંબંધથી ઘટાદિનાશનો આધાર બનતી નથી માટે સ્વાધિકરણત્વસંબંધથી ઘટાદિનાશ ઘટાદિગત જાતિમાં રહી શકતો નથી, ભલે ને સ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વસંબંધથી ઘટાદિનાશ ઘટાદિગત જાતિમાં રહેતોહોય. કારણતાઅવચ્છેદક માત્ર એક સંબંધ નથી, બે સંબંધ છે. ઉપરોક્ત ઉભયસંબંધથી ઘટાદિનાશાત્મક કારણ ઘટાદિગત ઘટત્વ, દ્રવ્યત્વ વગેરે જાતિમાં ન રહેતો હોવાથી ઘટાદિગત રૂપાદિના નાશને ઘટાદિગત ઘટત્વઆદિ જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. પ્રસ્તુતમાં કારણતાઅવચ્છેદકીભૂત દ્વિતીય સ્વાધિકરણત્વસંબંધ છે તે કાલિકવિશેષણતાસંબંધથી જ લેવાનો છે-આ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી. ઘટાદિગત રૂપાદિમાં જ ઘટાદિસમવેતપ્રતિયોગિકનાશની પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ઉત્પત્તિ થઈ શકશે, કારણ કે ઘટાદિગત રૂપાદિમાં ઘટાદિનાશનો સ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વ સંબંધ (ઘટાદિનાશપ્રતિયોગિઘટાદિનિરૂપિતસમવેતત્વ સંબંધ) પણ છે. તથા ઘટાદિનાશના ઉત્પત્તિકાલમાં ઘટાદિગત જન્યરૂપાદિ વિદ્યમાન પણ હોવાથી તેમાં ઘટાદિનાશનો કાલિકવિશેષણતાઘટિત સ્વાધિકરણત્વ સંબંધ પણ છે. આ રીતે પટાદિગતરૂપાદિમાં તથા ઘટાદિગત જાતિમાં પ્રતિયોગિતાસંબંધની ઘટાદિગત રૂપાદિના નાશની ઉત્પત્તિના પરિહાર માટે તથા ઘટાદિગત રૂપાદિમાં તેની ઉત્પત્તિની સંગતિ કરવા માટે સમવાય સંબંધની કલ્પના કરવી જ પડશે, કેમ કે કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધ વગેરેમાં સમવાયસંબંધનો નિવેશ કરેલ છે. જો સ્યાદ્વાદી દ્વારા એવું કહેવામાં આવે કે —> પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ઘટાદિવૃત્તિયોગિક નાશ પ્રત્યે સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ અને સ્વાધિકરણત્વ ઉભયસંબંધથી ઘટાદિનાશ કારણ છે. પૂર્વોક્ત કાર્યકારણભાવમાં સમવેત કે સમવેતત્વના

सत्तादेः कालिकसम्बन्धेन घटनाशानधिकरणत्वात् तत्र तदापत्त्यभावेन सत्त्वेन नाशहेतुत्वाऽकल्पनात् । न च द्वि-त्रिक्षणस्थायिघटादिसमवेतनाशे स्वप्रतियोगिसमवेतत्वेनैव तथात्वात् तद्धेतुत्वमावश्यकम्, तत्राऽपि स्वप्रतियोगि-

भातृमती

ननु *दर्शितरीत्या जन्यजनकभावोपगमे सत्ताध्वंसापत्तेर्दुर्वारा, नाशप्रतियोगिसत्तायां स्वप्रतियोगिसमवेत-त्वसम्बन्धेन घटादेर्नाशस्य सत्त्वात् ।* ***न च*** *सत्त्वे सति स्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन घटादेर्नाशस्य हेतुत्वोपगमाज्ञानं दोषः सत्तायां घटादिसमवेतत्वेऽपि सत्तातोऽशेषत्वतिरेहादीति नैयायिकेन* ***वक्तव्यम्,*** *एवं सति समवेतत्वस्थाने वृत्तित्वानिवेश एव लाघवादुचितः स्यात्, घटादेर्वृत्तिनाशं प्रति घटादेर्नाशस्य स्वप्र-तियोगिसमवेतत्वतोऽशेषःसत्त्वसम्बन्धेन हेतुत्वस्वीकारेणैव घटादेर्वृत्तिरूपादिध्वंसापत्तेर्वारणसम्भ-वात्, घटादेर्वृत्तिरूपादिध्वंसे सत्तजातेर्तिरहादीति* ***चेत् ? मैवम्,*** *कारणतावच्छेदकसम्बन्धकोटौ कालिकसम्ब-न्धस्यावच्छेदकस्यैवाधिकरणत्वस्यापि निवेशात् ***सत्तादेः*** घटादेर्नाशप्रतियोगिसमवेतत्वेऽपि* ***कालिकसम्बन्धेन घटना-शानधिकरणत्वात् तत्र*** *= सत्तादौ* ***तदापत्त्यभावेन*** *= स्वप्रतियोगितासम्बन्धेन सत्तादेर्नाशोत्पादप्रसङ्गाभावेनैव* ***सत्त्वेन*** *= सत्त्वप्रतियोगितासम्बन्धेन दर्शितरीत्या* ***नाशहेतुत्वाऽकल्पनात्*** *= घटादेर्नाशस्य कारणत्वाऽनभ्युपगमात् ।*

*नैयायिक. समवायप्रतियोगितादेशङ्गमपाकर्तुमुपक्रमस्यांते —> **न चेति** । **द्वि-त्रिक्षणस्थायिघटादिसमवेतनाशे** = द्विक्षणस्थायी त्रिक्षणस्थायी वा यो घटादिसमवेतः तत्प्रतियोगिकनाशं प्रतीत्यर्थः । वस्तुतो द्वि-त्रिक्षणस्थायित्वं ध्वंसप्रतियोगितापरामर्शीति न चतुःपञ्चादिक्षणस्थायिघटीयरूपादिनाशाऽसङ्ग्रहः न वा विनिगमनातिरहः । समवेत-पदमापे वृत्तितात्बोधेच्छयोच्चारितम् । ततश्च घटादेर्वृत्ते-ध्वंसप्रतियोगि-प्रतियोगिकध्वंसं प्रतीत्यर्थ तात्पर्यम् ।*

સ્થાને પ્રસ્તુત કાર્યકારણભાવમાં વૃત્તિ અને વૃત્તિત્વનો પ્રવેશ કરવામાં આવેલ હોવાથી કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધપ્રવિષ્ટત્વ વગેરે સ્વરૂપે સમવાયની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે <— તો તે અનુચિત હોવાનું કારણ એ છે કે ઘટાદિનાશ સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વસંબંધથી ઘટાદિવૃત્તિ રૂપાદિધ્વંસમાં રહે છે, કારણ કે સ્વ = ઘટાદિધ્વંસ તેનો પ્રતિયોગી = ઘટાદિ, તેમાં વૃત્તિ છે રૂપાદિધ્વંસ તથા ઘટાદિવૃત્તિરૂપાદિધ્વંસ જન્ય હોવાથી તેમાં કાલિકવિશેષણતાઘટિત સ્વાધિકરણતાસંબંધથી ઘટાદિધ્વંસ રહી જશે. ઉભયસંબંધથી ઘટાદિધ્વંસ ઘટાદિગત રૂપાદિધ્વંસમાં રહેવાના લીધે તેમાં પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ઘટાદિગતરૂપાદિનાશપ્રતિયોગિકનાશ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ નિશ્ચિત છે. માટે વૃત્તિત્વના બદલે સમવેતત્વનો જ કાર્યકારણભાવમાં પ્રવેશ કરવો ઉચિત છે. એના ફલસ્વરૂપે કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધ વગેરેના ઘટકરૂપે સમવાયની સિદ્ધિ થઈ જશે.

❀ કારણતાવચ્છેદક સંબંધ ઘટકસ્વરૂપે સત્ત્વનિવેશ અનુચિત - નૈયાયિક ❀

સત્તાદેઃ। અહીં સમવાયવિરોધી દ્વારા એવું કહેવાય કે —> ઉપરોક્ત કાર્યકારણભાવનો સ્વીકાર કરવામાં તો સત્તામાં પણ પ્રતિયોગિતાસંબંધથી નાશ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે. અર્થાત સત્તા જાતિનો પણ નાશ થવાની આપત્તિ આવશે. આનું કારણ એ છે કે ઘટાદિધ્વંસ સ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વ સંબંધથી સત્તામાં રહે છે. સ્વ = ઘટાદિધ્વંસ, તેનો પ્રતિયોગી = ઘટાદિ, તેમાં સમવેત અર્થાત્ સમવાયસંબંધથી વૃત્તિ = સત્તા. જો આ આપત્તિના નિવારણ માટે નૈયાયિક તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે કે * "કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધરૂપે સ્વપ્રતિયોગિ-સમવેતત્વના બદલે 'सत्त्वे सति स्वप्रतियोगिसमवेतत्व' ને સ્વીકારવાથી સત્તાધ્વંસ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ નહિ આવે, કારણ કે સત્તામાં સત્તા ન રહેતી હોવાથી 'सत्त्वे सति' આ અંશ સત્તાનાશની પ્રતિયોગી સત્તામાં બાધિત થાય છે" * તો તે બરાબર નથી, કેમ કે આવું કહીને સત્તાનાશનો પરિહાર કરવામાં આવે તો પછી આ પરિષ્કારથી જ ઘટાદિવૃત્તિરૂપાદિધ્વંસના ધ્વંસની આપત્તિનો પણ પરિહાર થઈ જશે, કારણ કે આપાદ્યમાન નાશના પ્રતિયોગી ઘટાદિવૃત્તિરૂપાદિધ્વંસમાં પણ 'सत्त्वे सति' અંશ બાધિત થાય છે. માટે જો આ રીતે કાર્યતાઅવચ્છેદકકોટિમાં સત્ત્વનો નિવેશ કરવો આવશ્યક જ છે તો પછી કાર્યકારણભાવમાં સમવેતત્વના સ્થાને વૃત્તિત્વનો પ્રવેશ કરવામાં પણ કોઈ વાંધો નહીં આવે. <— તો તે અનુચિત હોવાનું કારણ એ છે કે અમે નૈયાયિક કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધસ્વરૂપે માત્ર સ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વ નથી કહેતાં, પરંતુ તેના ઉપરાંત સ્વાધિકરણત્વસંબંધ પણ કહીએ છીએ. સ્વાધિકરણત્વ કાલિકવિશેષણતાસંબંધથી ગ્રાહ્ય છે. તેથી સત્તામાં પ્રતિયોગિતાસંબંધથી સત્તાધ્વંસ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિને અવકાશ જ રહેતો નથી, કારણ કે સત્તા નિત્ય હોવાથી તે કાલિકવિશેષણતાઘટિત સ્વાધિકરણત્વસંબંધથી ઘટાદિનાશનું અધિકરણ બનતી નથી. કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધથી કારણની ગેરહાજરી હોવાના લીધે સત્તામાં પ્રતિયોગિતાસંબંધથી સત્તાનાશ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિને અવકાશ જ નથી રહેતો. માટે સત્તાનાશના નિવારણ માટે કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધમાં સત્ત્વનો નિવેશ કરવાની જરૂર નથી. માટે અમે 'सत्त्वे सति स्वप्रतियोगिसमवेतत्व' સંબંધથી અવચ્છિન્ન એવી કારણતાની કલ્પના જ નથી કરતા.

❀ જાતિનાશાપત્તિનું વારણ સમવાય વિનાઅશક્ય - નૈયાયિક ❀

न च द्वि.। પ્રસ્તુતમાં સમવાયવિરોધી તરફથી એવી દલિલ કરવામાં આવે છે કે —> પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ઘટાદિસમવેત પ્રતિયોગીના નાશ પ્રત્યે સ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વ - સ્વાધિકરણત્વ ઉભયસંબંધથી ઘટાદિનાશને કારણ માનવામાં કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ રૂપે સ્વાધિકરણત્વનો પ્રવેશ ઘટાદિસમવેત જાતિમાં ઉપરોક્ત નાશની ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિના પરિહાર માટે કરવામાં આવે છે. પરંતુ

समवायिकारणत्वेन कालावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन वा तथात्वेऽनतिप्रसङ्गादिति चेत् ?

भानुमती

स्वप्रतियोगिसमवेतत्वेनैव घटादेर्नाशस्य **तथात्वात्** = कारणत्वात्, एवकारेण स्वाधिकरणत्वसम्बन्धव्यवच्छेदः कृतः । जातेर्द्वंसाऽप्रतियोगित्वात्तन्नाशस्य दर्शितकार्यताकोटिबहिर्भावान्न तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन जातिनाशोत्पादापत्तिरिति । कार्यतावच्छेदकधर्मकोटौ द्वि-त्रिक्षणस्थायित्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वस्य वा प्रवेशे गौरवमिति घटादेर्वृत्तिनाशं प्रति **तद्धेतुत्वं** = सत्त्वघटितसम्बन्धावच्छेदेनकारणत्वं **आवश्यकम्** । तथा च लाघवात् स्वप्रतियोगितया घटादेर्वृत्तिनाशं प्रति स्वप्रतियोगिवृत्तित्वविशेषसत्तावत्त्वसम्बन्धेनैव घटादेर्ध्वंसस्य हेतुत्वमिति फलितम् । तथा च न घटादेर्वृत्तिरूपादिनाशप्रतियोगिकनाशापत्तिसम्भवः, आपाद्यमाननाशप्रतियोगिनि घटादिवृत्तिरूपादिनाशे घटादिनाशप्रतियोगिवृत्तित्वस्य सत्त्वेऽपि सत्तातिरहादिति न समवायसिद्धिरिति शङ्काकुदाशयः ।

केचित्तु —> द्वित्रिक्षणस्थायिनोस्त्रिक्षणस्थायिनो वा रूपादेर्द्वित्वादिसंख्यायाद्वित्वादेः पृथक्त्वादेः संयोगादेर्वा नाशस्य घटादिनाशमन्तरेणैव घटादिसत्त्वकाले उत्पादेन तादृशरूपादेः द्वित्वादिसंख्या-द्विपृथक्त्वादेः संयोगादेश्च घटनाशाऽसमानकालीनतया कालिकसम्बन्धावच्छेदेन-स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानिरूपकतानिरूपितात्यन्ताधिकरणत्वरूपाद्वितीयसम्बन्धस्याभावेन नोक्तोभयसम्बन्धेन तत्र घटादिनाशस्य सत्त्वमिति प्रथमसम्बन्ध एव कारणतावच्छेदकतयोपादेयः<— इति **व्याख्यानयन्ति तन्न,** एतन्नाशे द्वित्रिक्षणस्थायिरूप-द्वित्वादिसंख्या-पृथक्त्व-संयोगादेर्वा नाशे व्यभिचारवारणाऽसम्भवात् । वस्तुतस्तत्र रूपादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंस एव नाभ्युपगम्यते किन्तु द्वित्रिक्षणस्थायिरूपादिसमवायिकारणे एवेति न व्यभिचारः । तदुक्तं पूर्वपक्षव्याख्यायां बृहत्परिमाणरहस्ये - घटादिकालीनसंयोगादिध्वंसे व्यभिचारवारणाय 'प्रतियोगितया' इति <— (पृ. VII) ।

तत्रेदमाशङ्क्य नैयायिको हेतुमावेदयति —> **तत्रापि** = द्वि-त्रिक्षणस्थायिघटादिसमवेतनाशेऽपि **स्वप्रतियोगिसमवायिकरणत्वेन** = स्वप्रतियोगिसमवायिकारणकत्वसम्बन्धेन **तथात्वे** = कारणत्वे **अनतिप्रसङ्गात्** = सत्ताजात्यादेर्नाशलक्षणातिप्रसङ्गातिरहात्, सत्तादेर्नित्यत्वेन कस्यापि तत्समवायिकारणत्वासम्भवात् । **एतेन** प्रतियोगितया नाशत्वावच्छेदं प्रति तादात्म्येन सत्त्वेन हेतुत्वान्न ध्वंसध्वंसापत्तिरिति **निरस्तम्** । लाघवादन्यकारणतावच्छेदकसम्बन्धमाह - **कालावच्छिन्नेति** नित्यस्य सत्तादेर्निरवच्छिन्नवृत्तित्वेन कालावच्छिन्नत्वे सति घटादिनाशप्रतियोगिसमवेतत्वस्य तिरहान्न तत्रस्वप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशोत्पादप्रसङ्ग इति कारणतावच्छेदकसम्बन्धघटकावेदनया समवायसिद्धिर्निरबाधेति नैयायिकाभिप्रायः ।

તેના બદલે કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ એવો બનાવેવો જોઈએ કે જેથી ઘટાદિસમવેતપ્રતિયોગિક નાશ = ઘટાદિવૃત્તિપ્રતિયોગિકનાશ પ્રતિયોગિતાસંબંધથી દ્વિ-ત્રણ ક્ષણ સ્થાયી = વિનશ્વર = ધ્વંસપ્રતિયોગી પદાર્થમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકે. તેના માટે કાલિકવિશેષણતાઘટિત સ્વાધિકરણત્વસંબંધ નો કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધકુક્ષિમાં પ્રવેશ અનાવશ્યક છે. સ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વ સંબંધને જ અર્થાત્ સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વસંબંધને જ હેતુતાઅવચ્છેદક સંબંધ તરીકે માની શકાય છે. પરંતુ માત્ર આ સંબંધથી તો ધ્વંસપ્રતિયોગી જાતિ વગેરેમાં નાશોત્પત્તિની આપત્તિ આવવાની શક્યતા રહેલી છે. જેને નિર્મૂલ કરવા માટે કારણતા-અવચ્છેદકસંબંધશરીરમાં સત્ત્વનો અર્થાત્ સત્તા જાતિનો પ્રવેશ કરીને તેનું નિવારણ કરી શકાય છે. તેથી કાર્યકારણભાવ એવો ફલિત થશે કે-પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ઘટાદિવૃત્તિપ્રતિયોગિક નાશ પ્રત્યે સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ સત્તાવત્ત્વસંબંધથી ઘટાદિનાશ કારણ છે. સત્તા જાતિ વગેરેમાં સત્તા જાતિ ન હોવાથી ઉપરોક્ત સંબંધથી ઘટાદિનાશ રહેશે નહિ. તથા આ પ્રકારના કાર્યકારણભાવનો સ્વીકાર કરવાથી ઘટાદિવૃત્તિરૂપાદિધ્વંસના નાશની ઉત્પત્તિની આપત્તિનો પણ પરિહાર થઈ જાય છે, કારણ કે પ્રતિયોગિતાસંબંધથી કાર્યના અધિકરણરૂપે સંમત ઘટાદિવૃત્તિરૂપાદિનાશમાં સત્તા જાતિ ન રહેવાથી ઘટાદિનાશસ્વરૂપ કારણ ઉપરોક્ત કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધથી તેમાં રહેતું નથી. કાર્યતાઅવચ્છેદક સંબંધથી કાર્યાધિકરણવિધયા અભિમત પદાર્થમાં કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધથી કારણ ગેરહાજર હોય તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન જ થઈ શકે. આ રીતે દર્શિત કાર્ય-કારણભાવને માનવામાં કોઈ દોષ આવતો નથી.તેથી તેનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે માટે સમવાયસિદ્ધિની કોઈ શક્યતા રહેતી નથી, કારણ કે સમવાયનો કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ વગેરેના ઘટકરૂપે તેમાં પ્રવેશ કરવામાં આવેલ નથી. <—

તત્રાપિ.। પરંતુ તેના પ્રતિવાદમાં નૈયાયિક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે —> સત્તા વગેરે જાતિમાં પ્રતિયોગિતાસંબંધથી ઘટાદિસમવેતપ્રતિયોગિક નાશની ઉત્પત્તિની આપત્તિનું વારણ કરવા માટે સ્વાધિકરણત્વને કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ માનવાના બદલે સ્વપ્રતિયોગિસમવયિકારણકત્વને પણ કારણતાઅવચ્છેદકસંબંધ માનીને ઉક્ત આપત્તિનો પરિહાર કરી શકાય છે. પ્રસ્તુતમાં સંબંધવાચક શબ્દ બહુવ્રીહિસમાસથી ગર્ભિત છે. તેથી તેનો અર્થ થશે સ્વપ્રતિયોગી છે સમવાયિકારણ જેનું તે સ્વપ્રતિયોગિસમવાયિકારણક. તેમાં રહેનાર ધર્મ = સ્વપ્રતિયોગિસમવાયિકારણકત્વ. સ્વપદથી ઘટાદિનાશનું ગ્રહણ અભિપ્રેત છે. તેનો પ્રતિયોગી ઘટાદિ છે.તે ઘટીયરૂપાદિનું કારણ છે.તેથી ઘટાદિનાશ સ્વપ્રતિયોગિસમવાયિકારણકત્વ સંબંધથી ઘટીયરૂપાદિમાં જ રહેશે. ઘટસમવેત સત્તા, ઘટત્વ વગેરે જાતિમાં

न, उक्तहेतुतावच्छेदकेऽक्लृप्तसमवायनिवेशापेक्षया क्लृप्तसत्त्वनिवेशस्यैवोचितत्वात् ।
द्रव्यजात्यन्यचाक्षुषे महदुद्भूतरूपवद्भिन्नसमवेतत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् समवायसिद्धिरिति तु

भानुमती

प्रकरणकारस्तदपाकरोति —> **नेति, उक्तहेतुतावच्छेदके** = *नाशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धशरीरे* **अक्लृप्तसमवायनिवेशापेक्षया** = *वादि-प्रतिवाद्युभयाऽसम्मतसमवायस्य वृत्तितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन निवेशाऽपेक्षया,* **क्लृप्तसत्त्वनिवेशस्य** = *वादि-प्रतिवाद्युभयसम्मतसत्त्वप्रवेशस्य* **एवोचितत्वात्** । *न हि प्रमाणसिद्धेनैव कार्यनिर्वाहेऽप्रसिद्धेन तन्निर्वाहकल्पनौचित्यमर्हति । किञ्च कालावच्छेदकत्वावैशिष्ट्यस्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणता यदुत स्वप्रतियोगिसमवेतत्वावैशिष्ट्यकालावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ? इत्यत्र वैनिगमनाविरहोऽपि परस्य दुर्वारः । समवायकल्पने तत्र समवायत्व-क्लृप्तभावभेदादिकल्पनागौरवं प्रागुक्तमनिवारितप्रसरमेव (दृश्यतां २२९ तमे पृष्ठे) ।*

किञ्च, रूपाभाव-महत्त्वाभावान्यद्रव्यवृत्तिचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्वैशिष्ट्यस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । रूपाभाव-महत्त्वाभावचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तमहद्वैशिष्ट्यस्य तादृशोद्भूतरूपवद्वैशिष्ट्यस्य च पृथक्कारणत्वात् । रूपाभावान्यद्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तोद्भूतरूपवद्विशेषणता, महत्त्वाभावान्यद्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहत्त्ववद्विशेषणता, महत्समवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायश्च हेतुरिति कल्पनापेक्षयोक्तस्यैव युक्तत्वात् (बृहत्स्यादवादरहस्य-पृष्ठ VII) ।

वस्तुतो द्रव्यवृत्तिचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तचाक्षुषवैशिष्ट्यस्यैव हेतुत्वम्, वैशिष्ट्यानभ्युपगमे तु महत्समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तचाक्षुषसमवायस्य द्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तचाक्षुषविशेषणतायाश्च हेतुत्वे गौरवात् ।

घटपटसंयोगादेः चाक्षुषं भवति न तु घटाकाशसंयोगादेरिति तदनुरोधेन पृथक्प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनापेक्षयैकेनानुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे लाघवमिति लौकिकविषयतया **द्रव्यजात्यन्यचाक्षुषे** *तादात्म्यसम्बन्धेन* **महदुद्भूतरूपवद्भिन्नसमवेतत्वेन** *रूपेणैव* **प्रतिबन्धकत्वात्** । *महदुद्भूतरूपवद्भेदानधिकरणद्व्यणुकसमवेतस्योद्भूतरूपवतः रजसरेणोश्चाक्षुषत्वोपपत्तये प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यान्यत्वनिवेशः । महदुद्भूतरूपवद्भेदानधिकरणपरमाणुसमवेतस्य पार्थिवत्वादेः घटादौ चाक्षुषत्वोपपत्तये प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ जात्यन्यत्वप्रवेशः । चक्षुःपिशाचादिसमवेतरूपादिचाक्षुषपरिहाराय प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ 'उद्भूते'ति रूपविशेषणं विधया गृहीतम् । उद्भूतरूपवत्परमाण्वादिसमवेतरूपादिचाक्षुषनिवारणकृते महादिति भेदप्रतियोगिविधया दर्शितम् । न च स्पर्शादिचाक्षुषपरिहाराय स्पर्शादीनां तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वे क्लृप्तेऽलमेतादृशप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनया, चक्षुःविशाचरूपादीनामपि तादात्म्येन चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव तदचाक्षुषोपपत्तेरिति* **वक्तव्यम्,** *दर्शितप्र-*

નહિ, કારણ કે જાતિ નિત્ય હોવાથી તેનું કારણ જ કોઈ હોતું નથી તો સમવાયિકારણની તો શી વાત કરવી ? માટે ઘટાદિસમવેતનાશ પ્રત્યે કાલાવચ્છિન્નસ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વ સંબંધથી ઘટાદિનાશને કારણ માની શકાય છે. તો પણ જાતિમાં નાશ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિની કોઈ શક્યતા નથી રહેતી, કારણ કે જાતિ નિત્ય હોવાના લીધે કાલની અપેક્ષાએ નિરવચ્છિન્ન હોવાથી તેમાં કાલાવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટ સ્વપ્રતિયોગીસમવેત-ત્વ જ નથી રહેતું કાલાવચ્છિન્નસ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્વ સંબંધથી ઘટાદિનાશ જાતિમાં રહેતો ન હોવાથી તેમાં સ્વપ્રતિયોગિતાસંબંધથી નાશોત્પત્તિની આપત્તિની કોઈ શક્યતા નથી રહેતી. દર્શિત કાર્યકારણભાવ આ રીતે નિર્દોષ હોવાથી કારણતા અવચ્છેદક સંબંધ વગેરેના ઘટકસ્વરૂપે સમવાયની સિદ્ધિ અનિવાર્ય છે.

❀ सत्त्वनिवेश लाघवथी उचित-स्याद्वादी ❀

ઉત્તરપક્ષ : न, उक्त. । વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે તો નૈયાયિકનું ઉપરોક્ત વક્તવ્ય પણ બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે નાશકારણતાઅવચ્છેદક સંબંધમાં અકલૃપ્ત = અન્ય પ્રમાણથી અસિદ્ધ એવા સમવાયનો પ્રવેશ કરવાની અપેક્ષાએ પ્રમાણાન્તરસિદ્ધ એવા સત્ત્વનો નિવેશ જ ઉચિત છે. કારણ કે અતિરિક્ત સમવાયની કલ્પના પૂર્વોક્ત રીતે (જુઓ પુષ્ઠ ૨૨૯) અત્યંત ગૌરવગ્રસ્ત છે. માટે પ્રતિયોગિતા સંબંધથી ઘટાદિવૃત્તિપ્રતિયોગિક નાશ પ્રત્યે સ્વપ્રતિયોગવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસત્તાવત્ત્વસંબંધથી જ ઘટાદિનાશને કારણ માનવો ઉચિત છે. આ કાર્યકારણભાવ પણ પૂર્વોક્ત રીતે નિર્દોષ છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૩) માટે સમવાયસિદ્ધિ થવી મુશ્કેલ છે.

❀ द्रव्य-जातिभिन्नविषयक चाक्षुषनी प्रतिबंधकताथी समवायसिद्धि-नैयायिक ❀

પૂર્વપક્ષ :- દ્રવ્ય અને જાતિથી ભિન્ન વસ્તુના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપાશ્રયથી ભિન્નમાં સમવેત પદાર્થ તાદાત્મ્ય સંબંધથી પ્રતિબંધ બને છે. આ પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવ માનવો આવશ્યક છે, કારણ કે આવું માનવામાં ન આવે તો ચક્ષુઈન્દ્રિયગત

मन्दम्, **द्रव्यान्यसच्चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति महदुद्भूतरूपवद्भिन्नविशिष्टत्वेन तत्त्वसम्भवादित्यधिकं** स्याद्वादरहस्ये ।

भानुमती

तिबद्ध्य-प्रतिबन्धकभावानभ्युपगमे चक्षुःपिशाचाकाशादिगतानां रूप-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-कर्मादीनां यावतां गुणादीनामेवं चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वकल्पने महागौरवात् । तदपेक्षयोपदर्शित - प्रतिबद्ध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मघटकतया समवायसिद्धिरिति नैयायिकवक्तव्यं **तु मन्दं** *= मन्दबुद्धिप्रयुक्तम् । लौकिकविषयतया* **द्रव्यान्यसच्चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति** *तादात्म्येन* **महदुद्भूतरूपवद्भिन्नविशिष्टत्वेन तत्त्वसम्भवात्** *= प्रतिबन्धकत्वस्वीकारसम्भवात् । त्रसरेणुचाक्षुषोपपत्तये 'द्रव्यान्ये'ति । वायुवृत्तिरूपाभावचाक्षुषोपपत्तये प्रतिबद्ध्यतावच्छेदककोटौ सत्पदप्रवेशः । अतो न प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ समवेतत्वनिवेशस्यावश्यकता । शेषन्तु पूर्वोक्तरीत्या भावनीयम् ।*

***अथ** यदि सम्बन्धसामान्येन सत्तावान् सत्पदार्थस्तदा पुनरपि वायुगतरूपाभावाद्यचाक्षुषापत्तेर्दुर्वारा, रूपाभावादेरपि व्यभिचारित्वादिसम्बन्धेन सत्ताविशिष्टत्वादिति समवायसम्बन्धेनैव सत्ताविशिष्टस्य सत्पदप्रतिपाद्यता स्वीकर्तव्येति समवायसिद्धिर्दुर्निगलेति* **चेत् । मैवम्,** *नञ्पदजन्यप्रतीत्यविषयस्यैव यदृच्छा समवायस्थानीयभावादिसाधारणेन वैशिष्ट्यसम्बन्धेन सत्ताविशिष्टस्यैव सत्पदार्थत्वसम्भवात् । **आलोककृतस्तु** समवायत्वं न जातिरिति वैशिष्ट्यात्यन्तनित्यसम्बन्धत्वेनैव तन्निर्वाच्यम् । तथा च सूतरां तथा कारणत्वे गौरवमिति (त.चिं.प्र.ख.आ.पृ. ६६१) वदन्ति ।*

***एतेन** —> प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रविष्टस्य विशेषत्वस्य येन केनचित्सम्बन्धेनोपादाने कालिकविशेषणतादिसम्बन्धेन महदुद्भूतरूपवद्भेदाङ्गीकारेऽपि त्रसरेण्वचाक्षुषापत्तेरिति स्वसमवायनिरूपितवृत्तित्वसम्बन्धेनैव तस्योपादेयतया समवायसिद्धिरित्यपि <— **प्रत्युक्तम्** स्ववैशिष्ट्य-तत्कालोभयनिरूपितवृत्तित्वसंसर्गेण तदविवक्षायां दोषाभावात् । वस्तुतस्त्वस्माकं न नैयायिकाभिमतः समवायो न वा मीमांसक-*

રૂપાદિવિષયક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષની આપત્તિ આવશે. કેમ કે તે ચક્ષુસન્નિકૃષ્ટ પણ છે તથા તેમાં પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષની સામગ્રી વિદ્યમાન છે. ઉપરોક્ત પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવને સ્વીકારવામાં આ આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. કારણ કે ચક્ષુઆદિગત રૂપાદિ ઉદ્ભૂતરૂપવદ્ભિન્ન મહત્પદાર્થમાં સમવેત હોવાથી લૌકિકવિષયતા સંબંધથી ત્યાં ઉત્પન્ન થનાર ચક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પ્રતિબંધક બનશે. અહીં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે —> પ્રતિબધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મમાં દ્રવ્યાન્યત્વનો નિવેશ કરવાની શી આવશ્યકતા છે ? <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે જો પ્રતિબધ્યતા અવચ્છેદક કોટિમાં દ્રવ્યાન્યત્વનો નિવેશ કરવામાં ન આવે તો ત્રસરેણુનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પણ પ્રતિબધ્ય બની જશે, કારણ કે ત્રસરેણુ પણ મહદુદ્ભૂતરૂપવદ્ભિન્નમાં સમવેત હોય છે. તથા પ્રતિબંધકતા અવચ્છેદ કોટિમાં સમવેતત્વનો પ્રવેશ કરવાના બદલે વૃત્તિત્વનો પ્રવેશ કરવામાં આવે તો વાયુમાં રૂપાભાવનું પ્રત્યક્ષ થઈ નહિ શકે, કારણ કે તે પણ મહદુદ્ભૂતરૂપવદ્ભિન્નમાં વૃત્તિ છે. જો રૂપના વિશેષણરૂપે ઉદ્ભૂતત્વનો પ્રવેશ કરવામાં ન આવે તો ચક્ષુ વગેરેના રૂપના પ્રત્યક્ષનો પ્રતિબંધ ન થઈ શકે, કારણ કે તે રૂપવદ્ભિન્નમાં સમવેત નથી. આમ આ પ્રતિબધ્ય-પ્રતિબંધકભાવ નિર્દોષ હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે. એના ફલસ્વરૂપે પ્રતિબન્ધકતાઅવચ્છેદક ધર્મના ઘટક તરીકે સમવાયની સિદ્ધિ થઈ જશે, કારણ કે સમવાયને માનવામાં ન આવે તો પ્રતિબંધકતા-અવચ્છેદક કોટિપ્રવિષ્ટ સમવેતત્વની વ્યાખ્યા જ થઈ નહીં શકે. સમવેતત્વનો અર્થ છે સમવાયસંબંધઅવચ્છિન્ની વૃત્તિત્વ. આમ સમવાય સ્વીકાર પ્રામાણિક છે - એવું સિદ્ધ થાય છે.

॥ प्रतिबंधकतामां समवेत पद अनावश्यक - जैन ॥

ઉત્તરપક્ષ : મન્દં । ભાગ્યશાળી ! આ કથન તો એકદમ મંદ = મંદબુદ્ધિપ્રયુક્ત છે. આનું કારણ એ છે કે દ્રવ્યાન્યસદ્વિષયક ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે મહદુદ્ભૂતરૂપવદ્ભિન્નવિશિષ્ટને જ તાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રતિબંધક માની શકાય છે. આ પ્રતિબંધ્ય - પ્રતિબંધકભાવ માનવાથી પણ ચક્ષુગત રૂપાદિના ચાક્ષુષ સાક્ષાત્કારની પ્રતિબધ્યતા સંભવી શકે છે. તથા વાયુમાં રહેલ રૂપાભાવનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પણ થઈ શકશે, કારણ કે વાયુગત રૂપાભાવ દ્રવ્યાન્ય હોવા છતાં સત્ = સત્તાવાન ન હોવાથી તદ્વિષયક ચાક્ષુષ પ્રતિબધ્યતાવચ્છેદકધર્મથી આક્રાન્ત નથી. માટે પ્રતિબંધકતાઅવચ્છેદક કોટિમાં સમવેતત્વનો નિવેશ કરવાની કોઈ જરૂર નથી. તેના સ્થાને વિશિષ્ટત્વ અથવા વૃત્તિત્વનો પ્રવેશ કરવામાં કોઈ દોષ નથી. માટે સમવાયસિદ્ધિની કોઈ શક્યતા નથી. આ વિષયમાં વધુ જાણકારી મેળવવા માટે વિજ્ઞ વાચકવર્ગને સ્વનિર્મિત સ્યાદ્વાદરહસ્ય (બૃહત્પરિમાણ) ગ્રંથ જોવાની મહોપાધ્યાયજી ભલામણ કરે છે.

ननु **तथापि वैशिष्ट्यमेवास्तु स्वरूपाणामननुगतत्वेनाऽनुगतबुद्ध्यनिर्वाहकत्वादिति** चेत् ? न, **वस्तुन एकानेकस्वभावत्वेन प्रकारांशे संसर्गांशे चानुवृत्ति-व्यावृत्तिक्षमत्वादेकस्य पितृ-पुत्रादिव्यवहारेण तत्त्वसिद्धेः । न च वासनाभेदादेकस्मादप्यनेकव्यवहारोपपत्तिः; तासामपि तन्निमित्तत्त्वात्, अन्यथा नीलात्पीतवासनाप्रसङ्गात् ।**

भानुमती

मात्वं वैशिष्ट्यं, कथंचिदनुगम-व्यावृत्तिमद्भिः स्वरूपैरेव तात्कार्यानिर्वाहादिति (पृ. VIII) व्यक्तं बृहत्परिमाण- ***स्याद्वादरहस्ये*** *।*

समवायः सभायां हि साम्प्रतं नैव राजते । बध्नन्नकक्षाः यतः सन्ति, जिनसमयवेदिनः ॥१॥

मीमांसकः शङ्कते —> ***ननु तथापि*** *निरुक्तरीत्या समवायानिराकरणेऽपि, गुण-गुण्यादीनामभावादिसाधारणं* ***वैशिष्ट्यमेवास्तु*** *सम्बन्धः,* ***स्वरूपाणां हि अननुगतत्वेन अनुगतबुद्ध्यनिर्वाहकत्वादिति चेत् ? न,*** *स्व-रूपाणामनुवृत्तस्वभावत्वस्यापि व्यावृत्तेस्तभावत्वस्यैवानपलपनीयत्वात् ;अनुवृत्तस्वभावमादायानुगतबुद्धिसम्भवात्,* ***वस्तुनः*** *स्वत एव* ***एकानेकस्वभावत्वेन प्रकारांशे*** *= रूपादिविशेषणांशे,* ***संसर्गांशे च*** *= गुण-गुण्यादिस-म्बन्धांशे च* ***अनुवृत्ति-व्यावृत्तिक्षमत्वात्*** *= ;अनुगत-व्यावृत्ताधी-तादृशव्यवहारजननसमर्थत्वात् । तदुक्तं* ***श्रीहेमचन्द्रसूरिवरैः अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकायां —>*** *स्वतोऽनुवृत्ति-व्यावृत्तिभाजो भावा न भावान्तरनो-यरूपाः । परात्मतत्त्वादतथात्मतत्त्वात् वयं वदन्तोऽकुशलाः स्खलन्ति ।। (अन्ययो. द्वा. ४ कारिका) इति ।* ***न चैकस्यैव*** *वस्तुनः कथमेकानेकस्वभावत्वं, विरोधादिति* ***शङ्कनीयम्, एकस्य*** *;अपि देवदत्तस्य* ***पितृ-पुत्रादिव्यवहारेण तत्त्वसिद्धेः*** *= एकानेकस्वभावत्वसिद्धेः । चैत्रापेक्षातस्तत्पुत्राक्षया पितृव्यवहारविषयीभूतस्यैव देवदत्तस्य मैत्राख्यस्वापेक्षया पुत्रव्यवहारविषयत्वस्यैकदोपलम्भेनानेकस्वभावशालित्वं, ;अस्खलद्वृत्तेः; पर-स्परऽसम्पृक्तव्यवहारविषयत्वस्य तन्मूलस्य प्रतीतेस्वैकतत्तद्धर्मावच्छेद-ज्ञानीयप्रकारतारूपविषयत्वस्य च ना-नाविलक्षणस्वभावमन्तरेणानुपपतेर्देवदत्तस्यानेकस्वभावत्वं तथा बाल्यावस्थातो वार्धक्यदशापर्यन्तं 'देवदत्तो-ऽयमि'त्यनुगतधी-तादृशव्यवहारविषयत्वस्यैकस्वभावमन्तेऽनुपपतेर्देवदत्तस्यैकस्वभावत्वमपि स्वीकर्तव्यमेव ।* ***न च वासनाभेदात्*** *= पितृत्व-पुत्रत्वादिप्रकारकसंस्कारभेदात् एव* ***एकस्मादपि*** *= वस्तुन एकस्वभावत्वादपि* ***अनेकव्यवहारोपपत्तिः*** *= पितृ-पुत्रादिनानाशब्दप्रयोगसङ्गतेरिति नैकस्य वस्तुनोऽनेकस्वभावत्वसिद्धेरिति* ***व-क्तव्यम्, तासामपि*** *= विलक्षणवासनानामपि* ***तन्निमित्तत्वात्*** *= वस्तुगतैकस्वभावजन्यत्वात् 'तद्धेतोरस्तु किं तेन ?' इति न्यायेन वासनाङ्गीकारेऽपि न सङ्गतिमङ्गति । विपक्षबाधमाह —>* ***अन्यथा*** *= वस्तुन एकस्वभावादपि नानावासनाभ्युपगमे,* ***नीलात्*** *= नीलस्वभावात् **पीतवासनाप्रसङ्गात्*** *= पीतत्वप्रकारकवासनोदयापत्तेः ।*

❀ वैशिष्ट्यसंबंध अनावश्यक - स्याद्वादी ❀

ननु त.। અહીં મીમાંસક એવી દલિલ કરે છે કે —> ગુણ-ગુણી વગેરેમાં સમવાય સંબંધ ન સ્વીકારો તો પણ તે બે વચ્ચે વૈશિષ્ટ્યસંબંધ જ માનવો ઉચિત છે. સ્વરૂપસંબંધ માનવો અનુચિત છે, કારણ કે ગુણ-ગુણી વગેરેના સ્વરૂપો અનેક છે અને અનનુગત છે. તેથી અનનુગત એવા અનેક સ્વરૂપ દ્વારા ગુણ - ગુણી વગેરેમાં અનુગત બુદ્ધિનો નિર્વાહ નહિ થઈ શકે. <– પરંતુ આનું સમાધાન સ્યાદ્વાદી તરફથી એવું આપવામાં આવે છે કે સ્વરૂપો અનેક હોવા છતાં તેમાં વ્યાવૃત્તબુદ્ધિજનનસ્વભાવની જેમ અનુગતબુદ્ધિજનન સ્વભાવ પણ રહેલો છે. તેથી અનુગતબુદ્ધિજનનસ્વભાવની અપેક્ષાએ સ્વરૂપસંબંધ દ્વારા ગુણ-ગુણી વગેરેમાં અનુગત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવામાં કોઈ દોષ નથી. વસ્તુ એક - અનેક સ્વભાવવાળી હોય છે. તેથી ગુણ વગેરે વિશેષણ અંશમાં તથા ગુણ - ગુણી વગેરેના સંબંધ અંશમાં અનુગતબુદ્ધિ અને વ્યાવૃત્તબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવામાં તે સમર્થ છે. વસ્તુમાં એકસ્વભાવ અનેકસ્વભાવ હોવામાં વિરોધ વગેરે કોઈ દોષ નથી. વ્યવહારમાં પણ જોવા મળે છે કે મૈત્રના પુત્ર દેવદત્તમાં મૈત્રની અપેક્ષાએ પુત્રવ્યવહાર થાય છે. અને ચૈત્ર નામના સ્વ-પુત્રની અપેક્ષાએ તે જ દેવદત્તમાં પિતાનો વ્યવહાર થાય છે. પુત્રત્વપ્રકારકવ્યવહાર અને પિતૃત્વપ્રકારકવ્યવહાર એક જ દેવદત્તમાં થવાના લીધે દેવદત્તમાં પિતૃત્વસ્વભાવ અને પુત્રત્વસ્વભાવ માનવો આવશ્યક છે. બાલ્યદશા, યુવાઅવસ્થા, ઘડપણ વગેરે હાલતમાં પણ ' આ દેવદત્ત છે ' એવી અનુગતબુદ્ધિ દ્વારા દેવદત્તમાં એકસ્વભાવ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમ દેવદત્તમાં એક સ્વભાવ - અનેક સ્વભાવ પરસ્પર અવિરોધી છે. તેમ સર્વ વસ્તુમાં એક - અનેક સ્વભાવ પ્રામાણિક છે.

❀ વસ્તુમાં એક-અનેક સ્વભાવ સ્વીકાર આવશ્યક - જૈન ❀

न च वा.। અહીં એવી શંકા થાય કે —> વસ્તુનો એક જ સ્વભાવ હોવા છતાં વ્યવહાર કરનાર પુરુષોની વાસના = સંસ્કાર અલગ - અલગ હોવાથી વિભિન્ન વ્યવહાર એક જ વ્યક્તિમાં થઈ શકે છે. જેમ કે જે દેવદત્તને ચૈત્રના પિતા તરીકે ઓળખે છે તેમાં

तस्याऽतत्स्वभावत्वान्नैवमिति चेत् ? तर्हि एकस्याऽपरवासनाऽजनकत्वेऽपि तुल्या युक्तिः, अन्यथा तु वाङ्मात्रम्। न चैकस्यैव देवदत्तादेः पितृपुत्रादीनां स्वसन्तानगतमनस्कारलक्षणोपादानभेदनिबन्धना पुत्रादिवासनाप्रवृत्तिः; एकस्यानेकसहकारित्वायोगात्, अन्यथानेकस्वभावत्वप्रसङ्गात् । एकस्वभावत्वे चैकत्र फले परिनिष्ठितस्वभावात्ततः

भानुमती

अथ तस्य = नीलस्य ***अतत्स्वभावत्वात्*** = पीतवासनाऽजनकस्वभावत्वात् ***नैवं*** = न ततः पीतवासनाप्रसङ्ग इति चेत् ? ***तर्हि एकस्य*** एकस्वभावस्य ***अपरवासनाऽजनकत्वेऽपि*** = अनेकवासनाऽजनकत्वेऽपि ***तुल्या युक्तिः*** । यथा नीलस्य पीतत्वप्रकारकवासनाऽजनकत्वस्वभावस्तथैकस्वभावस्य देवदत्तस्य पितृपुत्रादिवासनाऽजनकस्वभाव इति न तत्र देवदत्तस्य पितृ-पुत्रादिव्यवहारभाजनत्वं स्यादित्यत्र युक्तेरपक्षपातः । विपक्षादण्डमाह —> ***अन्यथा*** = युक्तेस्तुल्यत्वेऽप्येकत्र यथा कल्पनं न तथाऽपरत्र कल्पनामिति ***तु वाङ्मात्रम्*** ।

बौद्धाशङ्कामपाकर्तुमावेदयति - ***न चेति*** । ***एकस्यैव*** = एकस्वभाववत एव ***देवदत्तादेः पितृ-पुत्रादीनां*** यथाक्रमं मैत्र-चैत्रादिभेदानां ***स्वसन्तानगत-मनस्कारलक्षणोपादानभेदनिबन्धना*** = स्वीयसन्तानेपतितः 'देवदत्तो मम पुत्रः', 'देवदत्तो मम पिता' इत्यादिज्ञानरूपो यो मनस्कारः तल्लक्षणोपादानवैशेषजन्या ***पुत्रादिवासनाप्रवृत्तिः*** = देवदत्तमुद्दिश्य पुत्रत्व-पितृत्वादिप्रकारकसंस्कारप्रवृत्तिः भवति । तत्र विषयविधया सहकारिकारणीभूतो देवदत्तस्त्वेकस्वभाव एव, मैत्र-चैत्रादिसन्तानभेदात्तं विषयीकृत्योपजायमानानामेतेषां भेदेनाविज्ञानालम्बन-नानाविलक्षणवासनोदयेऽप्यविरोधादिति सौगतानां भेदप्रायः ।

प्रकरणकारस्तमपाकरोति —> ***एकस्य*** = सर्वथैकस्वभावस्य देवदत्तादेः ***अनेकसहकारित्वाऽयोगात्*** = अनेकत्र तिमितत्वाऽसम्भवात्, येनैव स्वभावेन देवदत्तस्य मैत्रसन्तानान्तर्वर्तिपुत्रत्वप्रकारकविज्ञाने सहकारिता तेनैव स्वभावेन तस्य चैत्रीयसन्तानेपतितपितृत्वप्रकारकमनस्कारं प्रति सहकारिकारणत्वे विरोधात् पुत्रत्वप्रकारकविज्ञानसहकारित्व-पितृत्वप्रकारकज्ञानसहकारित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासादेवदत्तभेदापतेः । एतदेवाह —> ***अन्यथा*** = देवदत्त स्यानेकसहकारित्वोपगमे ***अनेकस्वभावत्वप्रसङ्गात्*** । न चैतादृशमेकान्तवादिमते ।

अथास्तु तर्हि देवदत्तादेरेकस्वभावत्वमेतेति चेत् ? मैवम् ***एकस्वभावत्वे च*** = हि ***एकत्र फले परिनिष्ठितस्वभावात्*** = उपक्षीणस्वभावात् ***ततः*** एकस्वभावशालिनो देवदत्तादेः ***फलान्तरानुदयप्रसङ्गात्*** । ततश्च देवदत्तस्य पुत्रत्वप्रकारकविज्ञानसहकारिस्वभावत्वे पुत्रत्वगोचरमनस्कारोत्पादनो तत्स्वभावस्य चरितार्थत्वात् प्रसिद्धपितृत्वविषयकोपयोगलक्षणफलं प्रत्यप्रत्यलत्वेन तदनुदयापातात् । यदि च तस्य चैत्रसन्तानपतितपितृत्वप्रकारकमनस्कारसहकारिस्वभावत्वं तर्हि तदुत्पादनो तत्स्वभावस्योपक्षयात् मैत्रीयसन्तानेगतपुत्रत्वप्रकारकविज्ञानलक्षणप्रसिद्धफलानुत्पादप्रसक्तेः ततश्च सार्वलौकिकस्वारसिकप्रतीतिव्यवहारविलोपाभेदः देवदत्तादेः सर्व-

---

પિતૃત્વપ્રકારક સંસ્કાર હોવાથી તે ચૈત્રના પિતા તરીકે દેવદત્તનો વ્યવહાર કરે છે. તથા જે વ્યક્તિ દેવદત્તને મૈત્રના પુત્ર તરીકે ઓળખે છે તે વ્યક્તિમાં પુત્રત્વ પ્રકારક સંસ્કાર હોવાના લીધે તે મૈત્રના પુત્ર તરીકે દેવદત્તનો વ્યવહાર કરે છે.આમ વ્યવહર્તા પુરુષના વિભિન્ન સંસ્કારના લીધે એક જ વ્યક્તિમાં વિભિન્ન વ્યવહાર સંભવી શકે છે. માટે વિભિન્ન વ્યવહારના લીધે એક વસ્તુમાં અનેકસ્વભાવનો સ્વીકાર અનાવશ્યક છે. <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે વિભિન્નપ્રકારક વાસનાઓ ઉત્પન્ન થવાનું પણ કારણ વસ્તુનો અનેક સ્વભાવ છે. જો દેવદત્તમાં પુત્રત્વ - પિતૃત્વસ્વભાવ ન હોય તો પુત્રત્વપ્રકારક - પિતૃત્વપ્રકારક વાસના પણ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. વસ્તુ એક સ્વભાવવાળી હોવા છતાં જો તેનાથી વિભિન્ન પ્રકારની વાસના = સંસ્કાર ઉત્પન્ન થઈ શકે તો નીલ પદાર્થથી પીતત્વપ્રકારક વાસના પણ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવે. 'નીલપદાર્થ પીતત્વપ્રકારક વાસનાના અજનક સ્વભાવવાળો હોવાથી તેના દ્વારા પીતત્વપ્રકારક વાસના ઉત્પન્ન થતી નથી' એવું માનવામાં આવે તો તુલ્ય યુક્તિથી એવું પણ કહી શકાય છે. એકસ્વભાવવાળી વસ્તુ અપરપ્રકારક વાસનાના અજનક સ્વભાવવાળી હોવાથી તેના દ્વારા અપરપ્રકારક વાસના = સંસ્કાર ઉત્પન્ન ન થઈ શકે. અર્થાત્ માત્ર પિતૃત્વસ્વભાવવાળો દેવદત્ત પુત્રત્વપ્રકારકવાસનાના અજનકસ્વભાવવાળો સિદ્ધ થવાથી તેના દ્વારા પુત્રત્વપ્રકારકવાસના પણ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. યુક્તિ તો બન્ને ઠેકાણે સમાન જ છે. છતાં નીલને પીતવાસનાઅજનકસ્વભાવવાળો માનવામાં આવે અને પિતૃત્વમાત્રસ્વભાવવાળા દેવદત્તને પુત્રત્વપ્રકારક વાસનાના અજનક સ્વભાવવાળો માનવામાં ન આવે- તે યુક્તિશૂન્ય વચન છે કે જે વિદ્વાન દ્વારા ગ્રાહ્ય બની શકતું નથી.

❀ એકાંતવાદમાં પિતા-પુત્રાદિવાસના અસંભવ - જૈન ❀

न चैक.। અહીં એકાંતવાદી દ્વારા એવી દલિલ કરવામાં આવે છે કે —> દેવદત્ત તો એકસ્વભાવવાળો જ છે, પરંતુ દેવદત્તના પિતા મૈત્રને સ્વસંતાનગત મનસ્કાર અર્થાત્ 'દેવદત્ત મારો પુત્ર છે' આવા ઉપયોગ = જ્ઞાનવિશેષના કારણે દેવદત્તમાં પુત્રત્વપ્રકારક વાસના પ્રવર્તે છે. દેવદત્તનેમાં માત્ર વિષયવિધયા સહકારી કારણ બને છે. તથા દેવદત્તના પુત્ર ચૈત્રને સ્વસંતાનગત = ચૈત્રીયજ્ઞાનપ્રવાહપતિત 'દેવદત્ત મારા પિતા છે' આવા જ્ઞાનવિશેષના લીધે દેવદત્તમાં પિતૃત્વપ્રકારક વાસના પ્રવર્તે છે. દેવદત્ત તેમાં

फलान्तरानुदयप्रसङ्गात् । अनेककार्यकरणैकस्वभावस्य च नामान्तरमात्रविवादपर्यवसायित्वात् । न चानेकस्यैकस्वभावत्वे विश्वैकरूप्यप्रसङ्गः, सत्त्वादिना तदिष्टेः, घटत्वादिना त्वनेकस्वभावत्वादेवेति सूक्ष्मधिया पर्यालोचनीयम् । तदेवमतिरिक्तसम्बन्धाभावाद्भेदाभेद एव गुण-गुण्यादिसम्बन्धः ।

एकान्ताभेदेऽन्धस्य घटज्ञाने तद्रूपस्यापि ज्ञानप्रसङ्गः, एकान्तभेदे चावयवगुरुत्वादवयविगुरुत्वोत्कर्षप्रसङ्गः,

भानुमती

र्थैकस्वभावत्वाभ्युपगमस्त्याज्य एव । ततश्च पारिशेषात् देवदत्तादेरेकानेकस्वभावत्वसिद्धिरनाविलेति स्यादवादिनामाकूतम् ।

***ननु** देवदत्तादेर्नानेकस्वभावत्वं किन्त्वनेककार्यकरणैकस्वभाव एवेति न फलान्तरानुदयापत्तेर्न वाऽस्मदाभिमतैकान्तैकस्वभावासिद्धान्तभङ्ग इति **चेत् ? मैवम्, अनेककार्यकरणैकस्वभावस्य** = पितृत्वपुत्रत्वादिनानाधी-व्यवहारजननैकस्वभावाभ्युपगमस्य **च नामान्तरमात्रविवादपर्यवसायित्वात्** न त्वर्थभेदापेक्षप्रतिपत्तिपर्यवसायित्वम्, नानाकार्याणां सर्वथैकस्वभावेनैव करणे एककार्यकरणदशायां सर्वेषामेव तत्कार्याणामुत्पादप्रसङ्गात् अनेकत्वानुविद्धैकस्वभावादेवानेककार्यजननसम्भव इति देवदत्तादेरेकानेकस्वभावोऽनाविलेन एव। **न चानेकस्य** = वस्तुमात्रस्य **एकस्वभावत्वे** = अनेकत्वानुविद्धैकस्वभावत्वस्वीकारे एकानेकस्वभावत्वोपगमे **विश्वैकरूप्यप्रसङ्गः** = वस्तुमात्रसरूप्यापत्तेरित्यारेकणीयम्, **सत्त्वादिना** = पदार्थत्वादिना तत्तद्वस्तुमात्रव्यापकधर्मेण **तदिष्टेः** = विश्वैकरूप्यस्यैषत्वात्, **घटत्वादिना** प्रतीतिस्वेकधर्मेण **तु** घट - पटादीनां **अनेकस्वभावत्वादेव** नानास्वभावाङ्गीकारादेव नैकान्ताद्वैतवादिमतापात **इति सूक्ष्मधिया पर्यालोचनीयम् । तदेवं** निरुक्तरीत्या **अतिरिक्तसम्बन्धाभावात्** = समवायाद्यवान्तरसम्बन्धस्याऽयुक्तिमत्त्वात् **भेदाभेदः** = भेदसंसर्गिताऽभेद **एव गुण-गुण्यादिसम्बन्धः** सिध्यति ।*

*किञ्च गुण-गुण्यादीनां **एकान्ताभेदे** स्वीक्रियमाणे 'घटः कुम्भः' इतिवत् 'नीलो घटः' इति सहप्रयोगो न स्यात्, अन्धस्य **घटज्ञाने** = घटगोचरस्पार्शनादौ सति **तद्रूपस्यापि** = घटीयरूपस्यापि ज्ञानप्रसङ्गः, रूपाऽग्रहवत् घटाग्रहोऽपि वा स्यात्, महारजतस्खते घटगृहतकनीलग्रहः नीलाग्रहवत् घटाग्रहोऽपि वा भवेत्, 'घटमान-*

પણ માત્ર વિષયવિધયા સહકારી કારણ બને છે. પરંતુ આનો અર્થ એવો નથી કે એક જ દેવદત્ત પિતા-પુત્રઉભયસ્વભાવવાળો છે. દેવદત્ત વગેરે વસ્તુતઃ જ્ઞાનપ્રવાહધારાસ્વરૂપ જ છે તેનાથી ભિન્ન નથી. આ વાત અહીં ખ્યાલમાં રાખવી જરૂરી છે. <— પરંતુ આ દલિલ એકાંતવાદ મુજબ નિરાધાર બની જાય છે, કારણ કે એક વસ્તુ અનેકની સહકારી બની શકતી નથી. એક સ્વભાવવાળા દેવદત્તને ચૈત્રીયસંતાન અને મૈત્રીયસંતાન બન્નેના ઉપયોગ પ્રત્યે સહકારીકારણ માની ન શકાય, કારણ કે જે સ્વભાવથી દેવદત્ત ચૈત્રીયસન્તાનગત પિતૃત્વપ્રકારક મનસ્કાર પ્રત્યે સહકારીકારણ બને છે તે જ સ્વભાવથી દેવદત્ત મૈત્રીયસન્તાનવર્તી પુત્રત્વપ્રકારક મનસ્કાર = જ્ઞાનવિશેષ પ્રત્યે સહકારી કારણ બને તો વિરોધ આવે. તેથી જો દેવદત્તને ચૈત્રસંતાનઅન્તર્ગત આભોગવિશેષ અને મૈત્રસંતનિગત ઉપયોગવિશેષ બન્ને પ્રત્યે સહકારીકારણ માનવામાં આવે તો દેવદત્તને સ્વયં અનેકસ્વભાવવાળો માનવાનો પ્રસંગ આવશે કે જેને એકાંતવાદી સ્વીકારી નહિ શકે. છતાં જો ઋતિવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે —> દેવદત્તનો એક જ સ્વભાવ છે. <— તો અમે પૂછીએ છીએ કે દેવદત્તનો પુત્રત્વપ્રકારક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હશે તો પુત્રત્વપ્રકારક બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવામાં દેવદત્તનો સ્વભાવ ઉપક્ષીણ = ચરિતાર્થ = પરિનિષ્ઠિત = સમાપ્ત થઈ ગયો હોવાથી તેના દ્વારા પિતૃત્વપ્રકારક બુદ્ધિસ્વરૂપ ફલનો ઉદય નહિ થઈ શકે. જો દેવદત્તનો પિતૃત્વપ્રકારક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હશે તો પિતૃત્વપ્રકારક બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવામાં દેવદત્તનો સ્વભાવ ચરિતાર્થ થઈ ગયો હોવાથી તેના દ્વારા પુત્રત્વપ્રકારક જ્ઞાનસ્વરૂપ ફલનો જન્મ નહિ થઈ શકે. માટે દેવદત્તનો સર્વથા એક સ્વભાવ માનવો યોગ્ય નથી. પુત્રત્વપ્રકારક બુદ્ધિ, પિતૃત્વપ્રકારક બુદ્ધિ વગેરે અનેક કાર્ય કરવાનો એક સ્વભાવ માનવામાં આવે તો તો માત્ર નામમાં જ વિવાદ ફલિત થશે. અર્થતઃ કોઈ વિવાદ નહિ રહે. સર્વથા એકસ્વભાવ દ્વારા અનેક કાર્યજન્મ શક્ય જ નથી. તેથી અનેક કાર્ય કરવાનો એક સ્વભાવ સ્વીકૃતમાં વસ્તુના એકાનેકસ્વભાવમાં જ ફલિત થાય છે. જે અમને પણ માન્ય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> જો આ રીતે અનેકને = સર્વ વસ્તુને એકસ્વભાવવાળી અર્થાત્ અનેકત્વાનુવિદ્ધએકસ્વભાવવાળી = એકાનેક સ્વભાવવાળી માનવામાં આવે તો વિશ્વ એકસ્વરૂપ બની જશે <— તો એનું સમાધાન એ છે કે સત્ત્વ અર્થાત્ પદાર્થત્વ વગેરે વ્યાપક ધર્મની અપેક્ષાએ સર્વવસ્તુમાં એકસ્વરૂપતા = ઐક્ય અમને = સ્યાદ્વાદીને ઈષ્ટ જ છે. ઘટ, પટ વગેરે પણ પદાર્થત્વ, પ્રમેયત્વ વગેરે ધર્મની અપેક્ષાએ એકસ્વરૂપ જ છે. તેમ જ ઘટત્વ, પટત્વાદિરૂપે તેમાં અનેકસ્વભાવતા જ રહેલી છે. માટે એકાંત દ્વૈતમતમાં પ્રવેશ થવાની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો. આ વાત સૂક્ષ્મ રીતે વિચારવા યોગ્ય છે. એવી શ્રીમદ્જીએ મૂળ ગ્રન્થમાં સૂચના કરેલી છે. આ રીતે સમવાય વગેરે અતિરિક્ત સંબંધ પ્રમાણથી સિદ્ધ ન હોવાથી ગુણ - ગુણી વગેરેમાં ભેદાભેદસંબંધ જ સિદ્ધ થાય છે.

🕉 એકાંત ભેદ અથવા એકાંત અભેદ દોષગ્રસ્ત - જૈન 🕉

એકાંતવાદી બીજી વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જો ગુણ-ગુણી અવયવી - અવયવ વગેરેમાં પરસ્પર ભેદાભેદ

अवयविगुरुत्वात्यन्तापकर्षस्यावयवगुरुत्वात्यन्तापकर्षाधीनत्वेनावयविन्यत्यन्तापकृष्टमेव गुरुत्वमिति नैयायिकप्रवादस्याऽन्याय्यत्वात् । अनन्यगत्या समवायेन तत्तदवयवगुरुत्वात्यन्तापकृष्टगुरुत्वे तत्तदवयवित्वादिना हेतुत्वेऽतिगौरवात् ।

भानुमती

ये'त्युक्ते यत्किञ्चिन्नीलमानयेत् । 'अघट घटः' इतिवत् 'अनीलो घट' इति विरुध्येत, नील-घटयोरेकान्ताभेदात् । अग्निसंयोगादेकत्र श्यामरक्तयोर्विनाशोत्पादे घटस्य तौ स्याताम्, घटसत्त्वे वा तयोरपि न स्याताम् । एवमवयवावयविनोरेकान्ताभेदे शरीराच्छादनादिकार्यं पटादेव प्रत्येकं तन्तुभ्योऽपि जायेत, अवयवबहुत्वादवयविन्यपि बहुत्वं व्यवहियेत अवयविन एकत्वादवयवानामपि वैकत्वं प्रसज्येत । तथा च पटमुद्दिश्य 'एते तन्तवः' इति प्रयोगो यदा वा तन्तून्मुद्दिश्य 'अयमेकः तन्तुः' इति प्रयोगो वा सम्यक् स्यात् । एवं क्रिया-क्रियावतोरेकान्ताभेदे सर्वदैव क्रियाऽऽविष्टमेव द्रव्यमुपलभ्येत क्रियानाशे वा द्रव्यमपि विनश्येत् । एवं जाति-जातिमतोस्सर्वथाऽभेदे जातेरिव व्यक्तेरपि नित्यत्वं स्यात् घटत्वेरिव घटत्वादेरपि वाऽनित्यत्वं प्रसज्येत । गुण-गुण्यादीनां मवयवाऽवयव्यादीनां च **एकान्तभेदे** *= सर्वथाभेदेऽभ्युपगम्यमाने च 'घटः पट' इतिवत् 'नीलः पट' इति सामानाधिकरण्यं न स्यात्,* **अवयवगुरुत्वात्** *= अवयवगतगुरुत्वपेक्ष्य* **अवयविगुरुत्वोत्कर्षप्रसङ्गः** *= अवयविनि विशिष्य गुरुत्वमुत्कृष्येत । तथा चानारब्धपटादीनां तन्त्वादीनां गुरुत्वैः यादृशं तुलोन्नमनादि कार्यं भवति ततो विशिष्टतरं तुलोन्नमनादिकमवयविगुरुत्वं जनयेत्, अवयविनि तुलायामधिरूढेऽवयवानामपि तुलायामधिरूढत्वात् ।* **न चावयविनि** *तुलोन्नमनादिकार्यकरणाऽक्षममेव गुरुत्वमुपजायत इति नायं दोष इति* **वाच्यम्,** *प्रत्येकं महदवयवसमारब्धेऽवयविनि महत्तरत्ववत् प्रत्येकं गुरुत्वशाल्यवयवारब्धेऽवयविनि गुरुतरत्वस्यापि व्याप्यत्वात् ।* **न च** *अवयवगुणानामवयविनि स्वसमानजातीयोत्कृष्टगुणजनकत्वनियमेन प्रत्येक विशिष्टतुलोन्नमनादिकार्यकरणशीलापकृष्टगुरुत्वशाल्यवयवेभ्योऽवयविना आरब्धत्वात्* **अवयविगुरुत्वात्यन्तापकर्षस्य अवयवगुरुत्वात्यन्तापकर्षाधीनत्वेन अवयविनि** *पटादौ* **अत्यन्तापकृष्टमेव** *विशिष्यतुलोन्नमनादिकार्यकरणाऽक्षममेव* **गुरुत्वं** *जायते इति नायं दोष* **इति वाच्यम्,** *एतादृशस्य* **नैयायिकप्रवादस्य अन्याय्यत्वात्** *= युक्तिरिक्तत्वात्, महत्त्वशून्यद्व्यणुकारब्धे त्रसरेणौ महत्त्वानापत्तेः । ततश्चावयविगुणानामवयवगुणसाजात्यमेवेत्येकान्तो न कान्तः ।*

ननु *त्रसरेणुपरिमाणं प्रति नावयवपरिमाणस्य कारणत्वं किन्त्ववयवगतसंख्यायाः एव, एवमेव प्रकृतेऽपि* **अनन्यगत्या** *= प्रकारान्तरविरहेण* **समवायेन तत्तदवयवगुरुत्वात्यन्तापकृष्टगुरुत्वे** *= तत्तदवयवगतगुरुत्वापेक्षयाऽपकृष्टं यद् गुरुत्वं तत्प्रति* **तत्तदवयवित्वादिना** *विशिष्य कारणत्वमिति नायं दोष इति कार्यतावच्छेदकसम्बन्धविधया समवायसिद्धेरिति* **चेत्** *?* **मैवम्,** *तादृशानुगते* **हेतुत्वे** *स्वीक्रियमाणे* **अतिगौरवात्**

= ભેદમિશ્રિતઅભેદ માનવાના બદલે એકાંતે અભેદનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અંધ વ્યક્તિને ઘટનું જ્ઞાન થતાં ઘટના રૂપનું પણ ભાન થઈ જશે, કારણ કે 'ઘટ અને રૂપ સર્વથા અભિન્ન છે' આ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવેલ છે. અથવા તો અંધ પુરુષને જેમ રૂપનું ભાન થતું નથી તેમ ઘટનું પણ ભાન નહિ થાય. જો અવયવ - અવયવી વગેરેમાં સર્વથા ભેદ માનવામાં આવે તો જ્યારે તંતુ છૂટા છવાયા હોય અને તેનો જેટલો ભાર (=ગુરુત્વ) હોય તેના કરતાં અવયવીનું ગુરુત્વ ઉત્કૃષ્ટ બનવાની આપત્તિ આવશે. આશય એ છે કે ૧૦૦ તંતુનિર્મિત પટ જ્યારે ત્રાજવામાં મૂકીને તેનું વજન માપવામાં આવે ત્યારે પૂર્વે છૂટા છવાયાં તંતુના વજન = ભાર = ગુરુત્વ કરતાં ત્રાજવામાં વધુ વજન થવું જોઈએ, કારણ કે પટને જ્યારે ત્રાજવામાં મૂકવામાં આવે ત્યારે ૧૦૦ તંતુ પણ તેની સાથે જ રહેલા છે. તેથી પૂર્વે જોખેલા અવયવસ્વરૂપ ૧૦૦ તંતુના વજન કરતાં હવે ભારમાં = ગુરુત્વમાં વધારો થવો જોઈએ. ૧૦૦ તંતુનો ભાર + પટનો ભાર = ૧૦૦ તંતુનો ભાર-આ સમીકરણ તો અનુચિત જ કહેવાય. જો પૂર્વકાલીન ૧૦૦ તંતુના વજન કરતાં ઉત્તરકાલીન ૧૦૦તંતુક પટનો ભાર વધુ (=ઉત્કૃષ્ટ) હોય તો ત્રાજવાનું પલ્લું પહેલાં કરતાં વધારે નમવું જોઈએ. પરંતુ આવું થતું નથી. હકીકત એવી છે કે છૂટાછવાયાં ૧૦૦ તંતુનું વજન અને ૧૦૦ તંતુનિર્મિત પટનું વજન એકસરખું જ જણાય છે. માટે અવયવીને અવયવોથી સર્વથા ભિન્ન માનવો પણ યોગ્ય નથી. અહીં એકાંતવાદી નૈયાયિક તરફથી એવો બચાવ કરવામાં આવે છે કે —> અવયવગત ગુણ સ્વસજાતીય ઉત્કૃષ્ટ ગુણના અવયવીમાં ઉત્પાદક બનતા હોય છે. આ નિયમને અનુસારે અવયવીમાં અપકૃષ્ટ (ત્રાજવના પલ્લાને વિશેષ રીતે નમાવવામાં અસમર્થ એવું) ગુરુત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે અવયવીગુરુત્વ પ્રત્યે અવયવગુરુત્વ અસમવાયિકારણ હોય છે અને પ્રત્યેક અવયવમાં અપકૃષ્ટ ગુરુત્વ હોય છે. આમ અવયવીગત અપકૃષ્ટ ગુરુત્વ અવયવગત અપકૃષ્ટ ગુરુત્વને આધીન હોવાના લીધે અવયવીમાં અપકૃષ્ટ ગુરુત્વ ઉત્પન્ન થવાથી જ્યારે ત્રાજવાના પલ્લામાં અવયવીને મૂકવામાં આવે ત્યારે છૂટા-છવાયાં અવયવના સમુદાય દ્વારા થતા તુલાનમન વગેરે કાર્ય કરતાં વિશિષ્ટ તુલાનમનાદિ કાર્ય થતું નથી <— પરંતુ અવયવગત ગુણ અવયવીમાં સ્વસજાતીય ઉત્કૃષ્ટ ગુણના ઉત્પાદક હોય છે- આવો નૈયાયિકપ્રવાદ ન્યાયસંગત નથી. દ્વયણુકમાં મહત્ત્વ ન હોવા છતાં ત્રસરેણુમાં મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. દ્વયણુકમાં અપકૃષ્ટ પરિમાણ હોવા છતાં ત્રસરેણુમાં ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણ = મહત્પરિમાણ ઉત્પન્ન થતું હોવાના લીધે અવયવીગુણ અવયવગુણસજાતીય

किञ्चात्यन्तभिन्नाऽभिन्नाभ्यां व्यावृत्तं सामानाधिकरण्यमपि भेदाभेदे प्रमाणम्, भेदाभेदोभयत्वेन साध्यत्वे साध्याऽप्रसिद्धेरभावात् ।

उभयत्वमपि एकविशिष्टाऽपरत्वमेवेति चेत् ? न, अविशिष्टयोरपि गोत्वाश्वत्वयोरुभयत्वप्रत्ययात् ।

भानुमती

*कथञ्चिद्भेदाभेद एवावयवावयव्यादीनामङ्गीकर्तव्य इति स्याद्वादिनामभिप्रायः । **किञ्च** 'घटस्य शुक्लं रूपं', 'शुक्लो घटः' इति प्रत्यक्षमेव गुणगुण्यादीनां भेदाभेदे प्रमाणम् । अथोभयसिद्धभेदे सामानाधिकरण्यधीरभेदे प्रमाणम् यद्वाऽत्यन्तभेदे भेदे वा न सामानाधिकरण्यं, गुण-गुण्यादीनां एकान्ताभेदे 'घटः कुम्भः' इतिवत् 'नीलो घटः' इति प्रयोगो न स्यात्, एकान्तभेदे च 'घटः पटः' इतिवत् 'नीलो घटः' इति प्रयोगो न स्यादिति **अत्यन्तभिन्नाऽभिन्नाभ्यां** = एकान्तभेदादेकान्ताभेदाच्च **व्यावृत्तं सामानाधिकरण्यं** = समानविभक्तिपदप्रयोगः **अपि** गुणगुण्यादीनां **भेदाभेदे** = भेदान्वितेच्छाभेदे **प्रमाणम्** । प्रयोगस्त्वेवम् - गुण-गुण्यादीनां मिथो भेदाभेदः एकान्ताभेदाभेद-व्यावृत्तसामानाधिकरण्यावैषम्यात्, यद्वा सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तेरिति । यद्यैवं तद्यैवं यथा घटपटादिकम् । **न च** भेदसंवलितेतराभेदस्य **साध्यत्वेऽप्रसिद्धेः**, तस्य कुत्राऽप्यनुपलब्धेरिति **वाच्यम् भेदाभेदोभयत्वेन** रूपेण **साध्यत्वे साध्याऽप्रसिद्धेरभावात्** भेदस्य घट-पटादौ अभेदस्य च स्तम्भेऽप्रसिद्धेः तदुभयरूपेण साध्यतायां सिद्धायां स्याद्वादिसम्मतस्य भेदसंवलितेतराभेदस्य सिद्धेरित्याकूतम् ।*

***ननु उभयत्वमपि एकविशिष्टापरत्वमेवेति** भेदातिरिक्तविशेषणाभेदत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वप्राप्तौ पुनरप्यप्रसिद्धिस्तदवस्थैवेति **चेत् ? न,** सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन **अविशिष्टयोरपि गोत्वाश्वत्वयोः अपि** 'अनयोर्गोत्वाश्वत्वोर्भिन्नम्'इत्येवंरूपेण **उभयत्वप्रत्ययात्** = उभयत्वप्रकारकप्रतीत्यनुभवात् तस्मादतिरिक्तत्वमेवास्थेयम् । तदुक्तं **सिद्धान्तलक्षणदीधितौ** अपि --> उभयत्वं हि न तिरोविशेषत्वादतिरिक्तम्, न वा तदतिरिक्तेच्छाभावात्-स्यादवाच्चेच्छाभावात्, तिरोविशेषत्वेऽपि घटत्व-पटत्वयोरुभयत्वस्य, उभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् <-- (सि.ल. दी.पृ. ८४) इति । अत एव उभयत्वमेकतिरोविशेषापरत्वमिति तिरोविशेषाभावे तिरोनिगमनातिरेक इत्युक्तावपि न क्षतिः, अतिरिक्तस्यैवोभयत्वस्योपगमात् । ततश्च भेदाभेदप्रतीतिरुभयत्वप्रकारेण भवितुमर्हत्येतेनालोकवत्तावयवावयव्यादीनामभिप्रायः ।*

જ હોય તેવો નિયમ બનાવી શકાતો નથી. માટે --> અવયવમાં અપકૃષ્ટ ગુરુત્વ હોવાથી અવયવીમાં અપકૃષ્ટ ગુરુત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે અવયવીગત અપકૃષ્ટ ગુરુત્વ અવયવગત અપકૃષ્ટ ગુરુત્વને આધીન છે. <-- આ નૈયાયિક માન્યતા સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. જો નૈયાયિક એમ કહે કે --> તે તે અવયવના ગુરુત્વની અપેક્ષાએ અપકૃષ્ટ એવા ગુરુત્વ પ્રત્યે તે તે અવયવી આદિ તત્તદવયવિત્વ આદિરૂપે કારણ છે, કારણ કે બીજો કોઈ ઉપાય નથી. કાર્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ સમવાયસંબંધ હોવાથી આ કાર્યકારણભાવથી સમવાયની સિદ્ધિ થશે. <-- તો તે બરાબર ન હોવાનું કારણ એ છે કે આ રીતે તો તે તે અવયવી વગેરેના ભેદથી કાર્યકારણભાવ બદલી જતાં અનંત કાર્યકારણભાવની કલ્પના કરવાનું મહાગૌરવ આવશે. આના કરતાં તો અવયવ-અવયવી વગેરેમાં ભેદાભેદ = ભેદસંવલિતઅભેદ સંબંધ જ માનવો ઉચિત છે.

❋ અવયવ-અવયવી વગેરેમાં ભેદાભેદસિદ્ધિ - જૈન ❋

કિઞ્ચ० । વળી, બીજી વાત એ છે કે જો ગુણ અને ગુણી, અવયવ અને અવયવી વગેરેમાં એકાંતે ભેદ હોય તો જેમ 'घटः पटः' એવો પ્રયોગ થતો નથી તેમ 'नीलो घटः' એવો પ્રયોગ નહિ થઈ શકે. તથા ગુણ-ગુણી વગેરેમાં જો એકાંતે અભેદ હોય તો 'घटः कुम्भः' એવો પ્રયોગ નથી થતો તેમ 'नीलो घटः' એવો પ્રયોગ નહિ થઈ શકે. ગુણ-ગુણીવાચક પદમાં આ રીતે જે સામાનાધિકરણ્ય = સમાનવિભક્તિપ્રયોગ થાય છે તેનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ગુણ-ગુણી વગેરેમાં ભેદયુક્તઅભેદ સંબંધ છે, કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે એકાંતે ભિન્ન કે એકાંતે અભિન્ન પદાર્થના વાચક શબ્દોમાં સમાન વિભક્તિનો પ્રયોગ થતો નથી. પ્રસ્તુતમાં અનુમાનપ્રયોગ અથવા અર્થાપત્તિ પ્રમાણનો પ્રયોગ એવો થઈ શકે છે કે ગુણી-ગુણી વગેરે પરસ્પર ભિન્નાભિન્ન છે, કારણ કે સામાનાધિકરણ્ય અન્યથા અનુપપન્ન બને છે. ભેદસંવલિતઅભેદત્વરૂપે સાધ્યતા સ્વીકારવામાં આવે તો સાધ્ય અપ્રસિદ્ધ બનવાની આપત્તિ આવે, કારણ કે નૈયાયિકમતે તેવું સાધ્ય પ્રસિદ્ધ નથી. માટે ભેદાભેદોભયત્વરૂપે સાધ્યતા અહીં માન્ય છે.

❋ ઉભયત્વ એકવિશિષ્ટઅપરત્વસ્વરૂપ નથી - જૈન ❋

उभ० । અહીં એવી શંકા થાય કે --> સાધ્યતાઅવચ્છેદક તરીકે ઉભયત્વનો સ્વીકાર કરવા છતાં સાધ્યઅપ્રસિદ્ધિ દોષ તો આવશે જ, કેમ કે ઉભયત્વ એકવિશિષ્ટઅપરત્વરૂપ હોવાથી અહીં ભેદવિશિષ્ટઅભેદત્વને સાધ્યતાઅવચ્છેદક માનવું પડશે. પ્રસ્તુત સાધ્યતાઅવચ્છેદક ધર્મથી વિશિષ્ટ સાધ્ય ક્યાંય પણ પ્રસિદ્ધ નથી. <-- તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે સામાનાધિકરણ્યસંબંધથી વિશિષ્ટ ન હોવા છતાં ગોત્વ-અશ્વત્વમાં ઉભયત્વની પ્રતીતિ થાય છે. ગોત્વ ગાયમાં રહે છે અને અશ્વત્વ જાતિ અશ્વમાં રહે છે. બન્ને એક અધિકરણમાં

एतेन—> **एकान्तभेदाभेदान्यतराभावस्य भेदविशिष्टाभेदस्य वा साध्यतायां साध्याऽप्रसिद्धिः, प्रत्येकं साध्यतायां चासाधारण्यमिति** <— निरस्तम् ।

न च **व्यतिरेकव्याप्तौ व्याप्याऽप्रसिद्धिः प्रतियोगिमति तदभावाभावादिति** वाच्यम्, **तेन रूपेण प्रतियोगिमति**

भानुमती

एतेन = *अतिरिक्तेन भेदाभेदोभयत्वरूपेण साध्यताभ्युपगमेन । अस्य चार्थो निरस्तभेदत्वनेनाऽन्वयः । गुण-गुण्यादीनां* ***एकान्तभेदाभेदान्यतराभावस्य भेदविशिष्टाभेदस्य वा साध्यतायां साध्याऽप्रसिद्धिः*** *व्याख्याने एकान्तभेदाभेदान्यतरस्य केवलान्वयित्वेन तदभावस्य क्वाऽप्यसत्त्वात् भेदविशिष्टाभेदस्य व्याख्याने क्वाप्यनभ्युपगमात्,* ***प्रत्येकं साध्यतायाञ्च*** *सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेन सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तिलक्षणस्य हेतोः* ***असाधारण्यम्*** *। तथाहि भेदस्य साध्यत्वे सपक्षे घट-पटादावपि हेतोर्वैरहात् अभेदस्य साध्यत्वे च सपक्षे घट-कलशादावपि हेत्वभावादित्याभिप्रायकं* ***आलोक***कृतमतं *(त.चिं.आ.प्र.ख.पृ.६६७)* ***निरस्तम्*** *। न हि घटपटादौ प्रसिद्धस्य भेदस्य घट-कुम्भादौ प्रसिद्धस्य चाभेदस्य तदुभयत्वेन साध्यत्वे दोषः समस्ति । किञ्च घटादौ गुणत्वादिरूपेण नीलरूपादेर्भेदोऽप्यस्ति, सत्त्वादिना तदभेदोऽपि वर्तते इति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणत्वावच्छेदेननीलरूपादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकभेदावैशिष्ट्यसत्त्वाद्यावच्छेदेनप्रतियोगितानिरूपकभेदाभावतो घटादौ नाप्यहेतुमर्हति ।*

न च *गुण-गुण्यादयः परस्परं भिन्नाभिन्नाः सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तेरित्यत्र, यत्र भेदाभेदौ तत्र सामानाधिकरण्यमिति इति* ***व्यतिरेकव्याप्तौ व्याप्याप्रसिद्धिः*** *= भेदाभेदोभयाभावलक्षणस्य व्याप्यस्याऽप्रसिद्धेः, स्याद्वादिनये सर्वत्र भेदाभेदोभयरूपत्वात्* ***प्रतियोगिमति*** *= भेदाभेदोभयवति* ***तदभावाभावात्*** *= भेदाभेदोभयाभावावैरहात्, अत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिना सह विरोधस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति* ***वाच्यम्, तेन रूपेण***

અવિદ્યમાન હોવાથી સામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી ગોત્વવિશિષ્ટઅશ્વત્વ ન હોવા છતાં ગાય અને અશ્વને ઉદ્દેશીને આ બેમાં 'ગોત્વ-અશ્વત્વઉભય છે' એવી ઉભયત્વપ્રકારક અભ્રાન્ત પ્રતીતિ થાય છે. માટે ઉભયત્વને એકવિશિષ્ટ અપરત્વસ્વરૂપ માનવું ઉચિત નથી. તે એક અતિરિક્ત પદાર્થ જ છે. તેથી ભેદાભેદમાં અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ ઉભયત્વનો સ્વીકાર કરી શકાય છે. તેથી ઉભયત્વરૂપે ભેદાભેદની પ્રતીતિ = પ્રસિદ્ધિ થવામાં કોઈ વાંધો નથી.

❋ आलोकटीकाकार जयदेवमिश्रमतनिरास ❋

एतेन० । પ્રસ્તુતમાં તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રન્થ ઉપર આલોક નામની ટીકાને રચનારા જયદેવમિશ્ર નામના નૈયાયિકનો એવો આક્ષેપ છે કે —> સામાનાધિકરણ્યની અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા જો એકાંત ભેદ-એકાંત અભેદ અન્યતર પ્રતિયોગિક અભાવને સાધ્ય બનાવવામાં આવે તો સાધ્યઅપ્રસિદ્ધિ દોષ આવશે, કારણ કે વિવક્ષિત અભાવનો પ્રતિયોગી દર્શિતઅન્યતર ન્યાયમતે કેવલાન્વયી હોવાથી તેનો અભાવ ક્યાંય પણ રહેતો નથી. કેવલાન્વયી પદાર્થનો અભાવ ક્યાંય હોતો નથી. જો ભેદવિશિષ્ટઅભેદને સાધ્ય બનાવવામાં આવે તો પણ સાધ્ય અપ્રસિદ્ધિ દોષ દુર્વાર છે, કારણ કે ભેદવિશિષ્ટ અભેદ ક્યાંય રહેતો જ નથી. જો એકાંતભેદ અને એકાંતઅભેદ બન્નેને પ્રત્યેકરૂપે સાધ્ય બનાવવામાં આવે તો હેતુ સપક્ષ-વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત બનવાથી અર્થાત્ નિશ્ચિતસાધ્યવાન્ અને નિશ્ચિત સાધ્યાભાવવાન્માં સામાનાધિકરણ્યઅન્યથાઅનુપપત્તિ = હેતુ ન રહેવાથી અસાધારણ્ય દોષ આવે છે. એકાંત ભેદને સાધ્ય બનાવવામાં આવે ત્યારે સપક્ષ ઘટ, પટ વગેરેમાં પણ સામાનાધિકરણ્ય નથી જ રહેતું. તેથી તેની અન્યથા અનુપપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો. તથા એકાંત અભેદને સાધ્ય બનાવવામાં આવે ત્યારે સપક્ષ એવા ઘટ, કુંભ વગેરેમાં પણ સમાનવિભક્તિકપદપ્રયોગવિષયત્વસ્વરૂપ સામાનાધિકરણ્ય નથી જ રહેતું. તેથી તેની અન્યથા અનુપપત્તિનો પ્રશ્ન જ અનુત્થાનપરાહત છે. માટે ગુણ-ગુણી, અવયવ-અવયવી વગેરેમાં ભેદાભેદની સિદ્ધિ થવી મુશ્કેલ છે. <— પરંતુ ઉપરોક્ત કથન દ્વારા જ જયદેવમિશ્રનો આક્ષેપ પણ નિરસ્ત થઈ જાય છે, કારણ કે ઉભયત્વરૂપે ભેદાભેદને સાધ્ય બનાવવામાં કોઈ દોષને અવકાશ રહેતો નથી. જયદેવમિશ્રએ જે વિકલ્પો રજુ કર્યા છે તેમાંથી એક પણ વિકલ્પનો અમે સ્વીકાર કરતા ન હોવાથી તે તે દોષને અવકાશ નથી. માટે સામાનાધિકરણ્યની અન્યથાઅનુપપત્તિ દ્વારા ગુણ-ગુણી વગેરેમાં ઉભયત્વરૂપે ભેદાભેદને સિદ્ધ કરી શકાય છે.

❋ अवच्छेदकभेदथी भेद-भेदाभाव एकत्र मान्य-जैन ❋

न च व्य० । અહીં એવી શંકા થાય કે —> સ્યાદ્વાદી દ્વારા પૂર્વે જે અનુમાન બતાવવામાં આવેલ કે -'ગુણ-ગુણી વગેરે પરસ્પર ભિન્નાભિન્ન છે, કારણ કે અન્યથા સામાનાધિકરણ્ય અનુપપન્ન રહે છે.' - તેમાં અન્વય વ્યાપ્તિ તો નૈયાયિક સામે બતાવી શકાય તેમ નથી. આથી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બતાવવી પડશે. તે આ મુજબ - જ્યાં જ્યાં ભેદાભેદોભય નથી ત્યાં ત્યાં સામાનાધિકરણ્ય અનુપપત્તિ પણ નથી. - પરંતુ આ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિમાં વ્યાપ્ય બનેલ ભેદાભેદોભયાભાવ અપ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે સ્યાદ્વાદી મતાનુસાર સર્વ વસ્તુમાં ભેદાભેદોભય રહે છે. તેથી ભેદાભેદોભયાભાવ ક્યાંય રહેશે જ નહિ. પ્રતિયોગીના અધિકરણમાં પ્રતિયોગીનો અત્યંતાભાવ ન હોઈ શકે, કારણ કે અત્યંતાભાવ સ્વપ્રતિયોગીનો વિરોધી છે. <— તો તેનું સમાધાન સ્યાદ્વાદી દ્વારા એવું બતાવવામાં આવે છે કે જે રૂપે પ્રતિયોગી જ્યાં રહે છે ત્યાં તે રૂપે તે પ્રતિયોગીનો અભાવ સ્વીકારવામાં તો ઉપરોક્ત વિરોધને અવકાશ રહે છે. પરંતુ આવું તો અમે સ્વીકારતા

तेन रूपेण तदभावस्यैवानभ्युपगमात् । अन्योन्याभावत्वमेककालावच्छिन्न-स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणवृत्ति अभावविभाजकोपाधित्वात्, अत्यन्ताभावत्ववदित्यपि भेदाभेदे प्रमाणमेव । पृथगवच्छेदकावच्छिन्नमात्रवृत्ति-वृत्तित्वस्यानुपाधित्वात्, शुक्लरूपस्यैव शुक्लाभेदावच्छेदकत्वेन साधनव्यापकत्वात् ।

भातृमती

गुणत्वादिरूपेण **प्रतियोगिमिति** नीलरूपादिभेदवति घटादौ **तेन** गुणत्वादिना **रूपेण तदभावस्य** = नीलरूपादिभेदवतोरहरूप **एवानभ्युपगमात्,** सत्त्वादिनैव नीलरूपाद्यभेदो घटादावङ्गीक्रियत इति न दोषः, अवच्छेदक-भेदेन विरोधपरिहारात्, एकत्र वृक्षे संयोग-तदभावयोरिव ।

प्रकृते भेदाभेदोभयसाधनार्थं मीमांसकप्रदर्शितमनुमानमावेदयति —> **अन्योन्याभावत्वमिति** पक्षनिर्देशः । अव्याप्यवृत्तित्वं चात्रावच्छेदकस्य स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणवृत्तित्वरूपस्य साध्यत्वे घटस्य रक्तत्वादृशानां 'जानं श्याम' इत्यादौ सिद्धसाधनं स्यादित्यतः एककालावच्छेदत्वं स्वकालावच्छेदत्वस्वरूपं स्वात्यन्ताभावविशेषणमुपादानम् । नित्याभावत्वस्याभावत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वादौपाधे हेतुः यद्वा 'नित्ये'ति न विशेषणं, अव्याप्यवृत्तित्वपर्याप्तेरौपाधिक-प्रागभाव-प्रध्वंसयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वात् । साक्षादौपाधे **अभावविभाजकोपाधित्वादित्यर्थः** । **न चा**भावत्वेऽभावविभाजकत्वं संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावत्वञ्च न त्वात्यन्ताभावत्वं, तस्य संसर्गाभावेऽभावविभाजकत्वादित्यत्यन्ताभावत्वरूपस्याप्य-तस्य साधनत्वैकल्यमीति **शङ्कनीयम्,** चतुर्थेऽभावेऽभावविभाजकत्वादौपाधे **जयदेवमिश्रप्रभृतयः** । यथा शाखायां वृक्षे कपिसंयोगदशायां मूलावच्छेदेन तथैव तदत्यन्ताभावरूपेऽपि सत्त्वेनाभावेऽभावविभाजकोपाधित्वशाल्यत्यन्ताभावत्वमे-ककालावच्छेदेन कपिसंयोगाभावाभावलक्षणो यः स्वात्यन्ताभावः तत्समानाधिकरणो यो मूलावच्छेदेनकपि-संयोगात्यन्ताभावः तादृरूपेतवृत्तित्वमेवोपाधित्वशाल्यन्योन्याभावत्वस्याऽप्येककालावच्छेदेनान्योन्याभावाभावसमानाधिकरणतादृरूपेतवृत्तित्वात्सिद्धेरनायासेन । **न च** प्रकृतहेतौ **पृथगवच्छेदकावच्छिन्नमात्रवृत्तिवृत्तित्वस्य** उपाधित्वम्, एककालावच्छेदेनस्वात्यन्ताभावसमानाधि-करणतादृरूपेतवृत्तित्वलक्षणसाध्यरूपाधिकरणे कपिसंयोगात्य-कपिसंयोगात्यन्ताभावत्वादौ सर्वत्र शाखा-मूलादिभेदेनावच्छेदकावच्छेदमानयोरेककपिसंयोग-तदत्यन्ताभावादिरूपेतवृत्तित्वस्य सत्त्वेन तस्य साधनव्यापकत्वात्, शुक्लघटादौ शुक्लभेदावच्छेदकीभूतघटत्वादितिरिक्तावच्छेदकावच्छेदेन शुक्लाभेदादेरसत्त्वेन अभावत्वेऽभावविभाजकोपाधित्वलक्षणसाधनाधिकरणेऽन्योन्याभावत्वे च तस्यासत्त्वेन साधनाऽव्यापकत्वादौपाधे **जयदेवमिश्रादिभिर्वाच्यम्,** तस्य **अनुपाधित्वात्** । अत्रैव हेतुमावेदयति —> **शुक्लरूपस्यैव शुक्लाभेदावच्छेदकत्वेन साधनव्यापकत्वात्,** शुक्लघटे घटत्वावच्छेदेन शुक्लभेदः शुक्लरूपावच्छेदेन तु शुक्लाभेद इति शुक्लभेदावच्छेदकीभूतघटत्वापेक्षया

જ નથી. ઘટાદિમાં ગુણત્વાદિરૂપે નીલાદિનો ભેદ રહે છે અને સત્ત્વાદિરૂપે નીલાદિનો અભેદ રહે છે. અવચ્છેદકભેદ હોવાથી એક ધર્મમાં ભેદ અને ભેદાભાવ બન્ને રહી શકે છે. એકત્ર ભેદાભેદ પ્રામાણિક છે-આ વાતની સિદ્ધિ અનુમાન પ્રમાણથી પણ થઈ શકે છે. અનુમાનપ્રયોગ આ મુજબ થઈ શકે છે કે - અન્યોન્યાભાવત્વ એકકાલાવચ્છેદેન સ્વઅત્યન્તાભાવના સમાનાધિકરણમાં રહેનાર છે. કારણ કે તે અભાવવિભાજક ઉપાધિ છે, જેમ કે અત્યન્તાભાવત્વ. અભાવના ચાર ભેદ છે પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અત્યંતાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ. અત્યંતાભાવત્વ પણ અભાવવિભાજક ઉપાધિ છે. એક કાલમાં વૃક્ષસ્વરૂપ એક અધિકરણમાં રહેનાર કપિસંયોગાત્યન્તાભાવ પોતાના અભાવને = કપિસંયોગાભાવાભાવને સમાનાધિકરણ હોવાથી અત્યંતાભાવત્વ એકકાલાવચ્છેદેન સ્વાભાવસમાનાધિકરણમાં વૃત્તિ = રહેનાર પણ છે. આમ દૃષ્ટાંતમાં હેતુ અને સાધ્ય બન્ને રહે છે. તેથી અન્યોન્યાભાવ પણ એકકાલાવચ્છેદેન પોતાના અત્યંતાભાવનો સમાનાધિકરણ બનવો જોઈએ, કારણ કે અત્યંતઅભાવત્વની જેમ અન્યોન્યાભાવત્વ પણ અભાવવિભાજક ઉપાધિ છે. આથી અન્યોન્યાભાવત્વમાં એકકાલાવચ્છેદેન સ્વઅત્યન્તાભાવસમાનાધિકરણનિરૂપિત વૃત્તિત્વસ્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થવી અનિવાર્ય છે અર્થાત્ ભેદ અને અભેદ બન્ને એક અધિકરણમાં એક કાલમાં સિદ્ધ થશે.

ભેદમાં અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વસાધક અનુમાનમાં ઉપાધિ શંકા - સમાધાન

પૂ. । અહીં આલોકટીકાકાર જયદેવમિશ્રનો એવો આક્ષેપ છે કે —> પ્રસ્તુત અનુમાનમાં પૃથગવચ્છેદકાવચ્છિન્નમાત્રવૃત્તિ-નિરૂપિત વૃત્તિત્વ ઉપાધિ છે. જે સાધ્યને વ્યાપક હોય અને સાધનને અવ્યાપક હોય તે ઉપાધિ કહેવાય છે. કપિસંયોગના અવચ્છેદક શાખાદેશથી પૃથક્ એવા મૂલભાગસ્વરૂપ અવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન એટલા જ વૃક્ષમાં કપિસંયોગાત્યંતાભાવ રહેતો (=વૃત્તિ) હોવાથી તેમાં રહેનાર સાધ્યવિશિષ્ટ કપિસંયોગઅત્યંતાભાવત્વ ધર્મમાં કપિસંયોગના અવચ્છેદકની અપેક્ષાએ પૃથગવચ્છેદક અવચ્છિન્નમાત્રવૃત્તિનિરૂપિત વૃત્તિતા રહે છે. આ રીતે જ્યાં જ્યાં એકકાલાવચ્છિન્ન સ્વઅત્યંતાભાવસમાનાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાસ્વરૂપ સાધ્ય રહે છે, ત્યાં ત્યાં પૃથગવચ્છેદકઅવચ્છિન્નમાત્રવૃત્તિનિરૂપિત વૃત્તિત્વ રહે છે. તેથી તે સાધ્યનો વ્યાપક બને છે. પરંતુ તે સાધનનો વ્યાપક નથી, કારણ કે અભાવવિભાજકઉપાધિત્વ સ્વરૂપ હેતુ અન્યોન્યાભાવત્વમાં રહે છે. પરંતુ ત્યાં પૃથગવચ્છેદકાવચ્છિન્નમાત્રવૃત્તિનિરૂપિતવૃત્તિત્વ ધર્મ રહેતો નથી. શુક્લ ઘટમાં શુક્લઅભેદનો કોઈ અવચ્છેદક જ ન હોવાથી શુક્લઅભેદઅવચ્છેદકથી પૃથક્ અવચ્છેદકથી અવચ્છિન્નમાં રહેનાર

न चैकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेद-तदभावयोर्विरुद्धाधिकरणतावच्छेदकावच्छेदेन वृत्तित्वनियमान्नैवमिति वाच्यम्, विरुद्धत्वस्थले विभिन्नत्वस्यैव लाघवेन निवेशौचित्यात्, अत एव गोत्वावच्छेदेन गव्यश्वभेदे ब्रह्मत्वावच्छेदेन तु तदभेद इत्यौपनिषदानां गृहवर्त्म ।

भातृमती

*पृथग्भूतं यच्छुक्लरूपं तदवच्छेद्यमात्रवृत्तिर्यः शुक्लाभेदः तादृशस्वरूपेतरवृत्तित्वरूप हेत्वधिकरणेऽत्यन्ताभावत्वेऽपि सत्त्वेन न तस्य साधनाऽव्यापकत्वोक्ते तस्यानुपाधित्वं सम्यगेव । **अत एव** —> तस्यैव तथाभावोऽवच्छेदकभेदेन वर्तते ज्ञायते च यथा संयोगाद्यभावः, श्यामावच्छेद्यस्य तस्यैवान्योन्याभावस्तथैव रक्तावच्छेद्यो, तदन्योन्याभावाभावश्च श्यामावच्छेदेन । तादृशेऽपि नीलस्यान्योन्याभावो घटत्वावच्छेदेनोक्ते नीलात् घटस्य भेदोऽस्तु, अभेदस्तु नीलान्योन्याभावाभावरूपो न घटे घटत्वावच्छेदेनैव तिरोधात्, एकावच्छेदेन भावाभावयोरेकत्राऽवृत्तेरज्ञानाच्च । नाप्यवच्छेदकावच्छेदेन घटत्वावच्छेद्ये घटे तदभावात्, तदज्ञानेऽपि 'नीलो घट' इत्यनुभवाच्च <— (त.चिं.प्र.खं.पृ.६६०) इति **चिन्तामणिकार**वचनमपि नो न **क्षतिकरम्,** नीलरूपावच्छेद्ये घटे नीलाभेदस्याभ्युपगमात्, तदज्ञाने 'नीलो घट' इत्यनुभवाऽयोगात्, योग्यत्वेन तज्ज्ञानस्यापेक्षणीयत्वात् । **एतेन** हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वमपाकृतम् । **न चैकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदतदभावयोः** घटत्वावच्छेद्याभेदतदभावयोः **विरुद्धाधिकरणतावच्छेदकावच्छेदेन** = घटत्वादि-घटत्वादिनैकक्षणावृत्तिविरुद्धाधिकरणतावच्छेदकावच्छेद्ये **वृत्तित्वनियमात् नैवं** = न शुक्लरूपस्य शुक्लाभेदावच्छेदकत्वं, शुक्लभेदावच्छेदकीभूतघटत्व-शुक्लरूपयोरसमानाधिकरणत्वेन मिथोऽवृत्तिविरुद्धत्वादिति नैयायिकेन **वाच्यम्,** प्रदर्शितविरोधे **विरुद्धत्वस्थले** = भेदाभेदवृत्तितावच्छेदकदेहे एकाधिकरणनिरूपितवृत्तित्व-वृत्त्यभावादेस्वरूपतिरुद्धत्वस्थाने अन्योन्याभावस्वरूपस्य **विभिन्नत्वस्यैव लाघवेन** = शरीरकृतलाघवेन **निवेशौचित्यात्** । शुक्लभेदावच्छेदकीभूतघटत्वाभेदात्मकेन शुक्लरूपस्य शुक्लाभेदावच्छेदकत्वमाशयाज्ञम् । न चैतं नैयायिकानामसम्मतम्, तदुक्तं **चिन्तामणिकृताऽपि** —> तस्यैव तथाभावोऽवच्छेदकभेदेन वर्तते ज्ञायते च <— (पृ.६६०) इति, अन्यथा 'अवच्छेदकभेदेन' इत्यत्र 'अवच्छेदकतिरोधेन' इत्युक्तं स्यात् । **अत एव** = एकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्याभेद-तदभावयोर्भेदाधिकरणतावच्छेदकावच्छेदेन वृत्तित्वनियमादेव, **गोत्वावच्छेदेन गवि अश्वभेदः ब्रह्मत्वावच्छेदेन तु** तत्रैव **तदभेदः** = अश्वाभेद **इति औपनिषदानां** = वेदान्तिनां **गृहवर्त्म** । न चैतं वेदान्तिमतप्रवेशः, परगृहीतमपि यत्सारभूतं तस्यानुपेक्षणीयत्वात्, गोत्वादीनां पारमार्थिकत्वाभ्युपगमेन ब्रह्माद्वैतानवकाशाच्च ।*

એવો શુક્લભેદ નહીં બનવાથી પૃથક્અવચ્છેદકઅવચ્છિન્નમાત્રવૃત્તિનિરૂપિત વૃત્તિતા શુક્લભેદત્વમાં (અન્યોન્યાભાવત્વમાં) ન રહેવાથી દર્શિત ધર્મ સાધનનો અવ્યાપક પાગ છે. માટે એકકાલાવચ્છિન્ન સ્વઅત્યન્તાભાવસમાનાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાસ્વરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે રજુ થયેલ અભાવવિભાજકઉપાધિત્વ સ્વરૂપ હેતુ પૃથક્અવચ્છેદકઅવચ્છિન્નમાત્રવૃત્તિનિરૂપિતવૃત્તિતાસ્વરૂપ ઉપાધિ દ્વારા વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ બને છે. તેથી તે હેતુ દ્વારા ઉપરોક્ત સાધ્યની સિદ્ધ નહિ થઈ શકે. <— પરંતુ આ વાત બરાબર ન હોવાનું કારણ એ છે કે પૃથગવચ્છેદકાવચ્છિન્નમાત્રવૃત્તિનિરૂપિતવૃત્તિત્વ ધર્મ ઉપરોક્ત હેતુનો વ્યાપક હોવાથી ઉપાધિસ્વરૂપ બની શકતો નથી. શુક્લ ઘટમાં શુક્લભેદ ઘટત્વાવચ્છેદેન રહે છે. તથા શુક્લઅભેદ શુક્લરૂપાવચ્છેદેન રહે છે. શુક્લઅભેદના અવચ્છેદકીભૂત શુક્લરૂપથી પૃથક્ એવા ઘટત્વસ્વરૂપ અવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન એવા જ ઘટમાં શુક્લભેદ રહેનો હોવાથી શુક્લભેદમાં રહેનાર અન્યોન્યાભાવત્વ ધર્મમાં ઉપરોક્ત હેતુ પાગ રહે છે અને પૃથગવચ્છેદકાવચ્છિન્નમાત્રવૃત્તિનિરૂપિતવૃત્તિત્વ ધર્મ પાગ રહે છે. તેથી તે સાધનનો પાગ વ્યાપક બને છે. જે ધર્મ સાધ્યનો વ્યાપક હોવા છતાં હેતુનો અવ્યાપક ન હોય તે ધર્મ ઉપાધિ બની ન શકે. તેથી ઉપરોક્ત હેતુમાં વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિને અવકાશ રહેનો નથી. તેથી એકત્ર ભેદાભેદની સિદ્ધિ નિરાબાધ છે-એવું સ્યાદ્વાદીનું કથન છે.

❀ એકત્ર ભેદ-ભેદાભાવ સમાવેશ માટે અવચ્છેદકભેદ જ આવશ્યક - જૈન ❀

ન ચૈ.। અહીં નૈયાયિક તરફથી એવી દલિલ થાય કે —> એક જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ધર્મથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક ભેદ અને તેનો અભાવ વિરુદ્ધઅધિકરણતાઅવચ્છેદકઅવચ્છેદેન જ રહી શકે છે-આ નિયમ ઘટભેદ, ઘટભેદાભાવ વગેરે સ્થલમાં પ્રામાણિકપણે નિર્ણીત થયેલ છે. પટત્વાદ્યવચ્છેદેન ઘટભેદ રહે છે અને ઘટત્વાવચ્છેદેન ઘટભેદાભાવ રહે છે. ઘટભેદ અને ઘટભેદાભાવની વૃત્તિતાના અવચ્છેદક પટત્વાદિ અને ઘટત્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, એક અધિકરણમાં રહેતા નથી. તે જ રીતે શુક્લભેદ જો ઘટત્વાવચ્છેદેન રહે તો શુક્લભેદાભાવ શુક્લરૂપાવચ્છેદેન ન રહી શકે, કારણ કે ઘટત્વ અને શુક્લરૂપ બન્ને એક જ ઘટમાં રહેવાના લીધે પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. માટે ઘટમાં શુક્લરૂપઅવચ્છેદેન શુક્લભેદાભાવનો સમાવેશ કરી નહિ શકાય. માટે એકત્ર ભેદાભેદનો સમાવેશ અશક્ય છે. <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે ઉપરોક્ત નિયમમાં અવચ્છેદકના શરીરમાં વિરુદ્ધત્વ = વિરોધનો પ્રવેશ કરવામાં આવેલ છે. તે સ્થાને વિભિન્નત્વનો = ભેદનો સમાવેશ કરવો ઉચિત છે, કેમ કે વિરુદ્ધત્વ કરતાં વિભિન્નત્વનું શરીર લઘુ છે. વિરુદ્ધત્વ = એક અધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અભાવ. જ્યારે વિભિન્નત્વનો અર્થ છે ભેદ. સ્પષ્ટ છે કે વિરુદ્ધત્વ કરતાં વિભિન્નત્વનું શરીર નાનું = લઘુ છે. માટે એક જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન ભેદ અને ભેદાભાવને રહેવા માટે અવચ્છેદકવિરોધની નહિ પાગ

अश्वत्वावच्छिन्नभेदवति गवि ब्रह्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदाभाव एव तैरङ्गीक्रियत इति चेत् ? तर्हि अस्माकमपि नीलत्वावच्छिन्नभेदवति घटेऽयुतसिद्धत्वावच्छिन्न-तद्भेदाभावाभ्युपगमे किं बाधकम् ?

वस्तुतो यथा शाखावच्छेदेन संयोगस्तदभावश्च मूलादिनानावच्छेदेन तथा घटे नीलभेदोऽपि घटत्वावच्छेदेन तदभावस्तु तत्तद्व्यक्तित्वादिनानावच्छेदेनैवेति परिभावनीयम् ।

भानुमती

ननु गोत्वावच्छेदेन **अश्वत्वावच्छिन्नभेदवति गवि ब्रह्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदाभावः** = ब्रह्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्वभेदाभाव **एव** गोत्वावच्छेदेन **तैः** = वेदान्तिभिः **अङ्गीक्रियते,** न तु गोत्वावच्छेदेनाश्वभेदवति गवि ब्रह्मत्वावच्छेदेनाश्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्वभेदाभावः इति न घटत्वावच्छेदेन शुक्लभेदवति घटे शुक्लरूपावच्छेदेन शुक्लभेदाभावसमर्थनं वेदान्तिनयानुसारेण सम्यगिति **चेत् ? तर्हि अस्माकं** स्याद्वादिनां **अपि नीलत्वावच्छिन्नभेदवति** = घटत्वावच्छेदेन नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवतीत्यशेषः **घटे. अयुतसिद्धत्वावच्छिन्न-तद्भेदाभावाभ्युपगमे** = घटत्वावच्छेदेन पृथगसिद्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-नीलभेदाभावाङ्गीकारे **किं बाधकम्** ? न हि नील-घटयोरयुतसिद्धत्वेन मिथो भेदः प्रतीयते । इत्थञ्च वृत्तितावच्छेदकभेदतिरेकेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनैकत्र नीलभेदाभेदसमावेशोऽप्यनाविलः ।

इदञ्च वेदान्तिनां पुरो वक्तुं शक्यते । नैयायिकं प्रति स्वमतमाह **वस्तुतः यथा** वृक्षे **शाखावच्छेदेन संयोगः** = कपिसंयोगः **तदभावश्च** = कपिसंयोगाभावश्च **मूलादिनानावच्छेदेन** नैयायिकैरङ्गीक्रियते **तथा घटे नीलभेदोऽपि** = नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदोऽपि **घटत्वावच्छेदेन तदभावस्तु** = नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तु घटे **तत्तद्व्यक्तित्वादिनानाऽवच्छेदेनैव** = तत्तन्नीलघटनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वासाधारणधर्मावच्छेदेनैव **इति परिभावनीयम्** । तथाहि अत्र 'घटत्वपदं पर्यायत्वोपलक्षणम् । तत्तद्व्यक्तित्वपदोत्तरमादिपदेन द्रव्यत्व-नीलत्वादेर्ग्रहणमभिप्रेतम् । **न च** तदज्ञानेऽपि 'नीलो घट' इत्यनुभवात्तत्र तदवच्छेदकत्वमिति **वाच्यम्,** घटत्ववतस्तत्र योग्यत्वाज्ञेयमतस्तत्पूर्वं तद्ग्रहात् । इयांस्तु विशेषो यद्धर्मधर्मिभावाद्यपेक्षया द्वयोर्भेदाभेदः, प्रतीतेस्तं प्रतीत्यैक्यरूपेण केवलाभेदो, गोत्वाश्वत्वादेस्तु केवलभेद इति । **न चैवमेकात्मतानुप्रवेश** इति **वाच्यम्,** अभेदस्याभेदाभेदवत्तयैव तदपायात् । इत्थञ्चैतदवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, कथमन्यथा 'स्याद्भेदोऽभेदश्चे'त्यत्र स्यात्पदं नानात्वप्रयोजनमिति द्रष्टव्यम् । **अथ** भेदाभेदस्याऽपि कथञ्चिद्भेदरूपत्वात् 'कपाले घट' इत्याधाराधेयभावप्रतीतिर्न स्यादिति **चेत् ? न,** भेदाभेदत्वेन

અવચ્છેદકભેદની જ અપેક્ષા રહે છે-આવો નિયમ પ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે. ઘટત્વ કરતાં શુક્લરૂપ ભિન્ન તો છે જ. માટે ઘટત્વાવચ્છેદેન શુક્લભેદ અને શુક્લરૂપાવચ્છેદેન શુક્લાભેદનો સમાવેશ લાઘવસહકારથી ઉચિત હોવાના લીધે જ વેદાંતી લોકો ગાયમાં ગોત્વાવચ્છેદેન અશ્વભેદ માને છે અને બ્રહ્મત્વાવચ્છેદેન તો ગાયમાં જ અશ્વભેદાભાવ માને છે. ગોત્વ અને બ્રહ્મત્વ પરસ્પર વિભિન્ન છે, વિરુદ્ધ નહિ.

જો કે આ વેદાંતીઓના ઘરનો માર્ગ છે. પરંતુ આપણે તો એમાંથી એટલો જ બોધપાઠ લેવા જેવો છે કે અવચ્છેદકભેદેન એકત્ર ભેદાભેદનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

પૂર્વપક્ષ :- અશ્વ.। ઓ અનેકાંતવાદી ! તમે વેદાન્તીના ઓઠા નીચે ભેદાભેદની સિદ્ધિ કરી રહ્યા છો, પરંતુ તમે વાસ્તવિક હકીકતને છૂપાવી રહ્યા છો. વેદાન્તી લોકો શું માને છે ? તે બતાવવાના બદલે તમારે જે કહેવું છે તે વેદાન્તીના નામથી તમે બતાવો છો. વેદાન્તી લોકો તો એવું માને છે કે ગાયમાં અશ્વત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અશ્વભેદ રહે છે અને ગાયમાં જ બ્રહ્મત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક અશ્વભેદાભાવ રહે છે. મતલબ કે વેદાન્તીમતાનુસાર પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક ધર્મ એક નથી, પરંતુ અલગ અલગ છે. જ્યારે તમે અનેકાંતવાદીએ ભેદાભેદની વૃત્તિતાના અવચ્છેદક ધર્મમાં ભેદ છે-એવું વેદાંતીમતાનુસાર સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરેલ છે. આ વ્યાજબી નથી. શા માટે તમે અમારી આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો પ્રયત્ન કરો છો ?

ઉત્તરપક્ષ :- જો તમે વેદાન્તીની સત્ય માન્યતાને બતાવો છો અને સ્વીકારો છો તો અમે પણ બરાબર તે જ રીતે કહીએ છીએ કે ઘટમાં નીલત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નીલભેદ રહે છે અને તે જ ઘટમાં અયુતસિદ્ધત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નીલભેદનો અભાવ રહે છે. નીલરૂપ અને ઘટ યુતસિદ્ધ = પૃથક્ પૃથક્ રહેતા નથી. માટે અયુતસિદ્ધત્વ ધર્મની અપેક્ષાએ ઘટમાં નીલભેદાભાવ રહી શકે છે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક બદલવા છતાં વૃત્તિતાઅવચ્છેદક ધર્મ બન્ને ઠેકાણે ઘટત્વ જ છે. માટે એકત્ર નીલભેદ અને નીલભેદાભાવ અબાધિત રીતે રહી શકે છે. આમાં કોઈ વાંધો નથી. માટે અમારી સાથે સાંધો (=સમાધાન) કરી લેવામાં લાભ છે.

વસ્તુતો.। પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે તો ન્યાયમતાનુસાર જે રીતે વૃક્ષની શાખામાં વાંદરો બેઠો હોય ત્યારે વૃક્ષમાં શાખાઅવચ્છેદેન કપિસંયોગ રહે છે અને મૂલ વગેરે અનેક અલગ અલગ ભાગાવચ્છેદેન વૃક્ષમાં કપિસંયોગાભાવ રહે છે અર્થાત્ વૃત્તિતા-અવચ્છેદકભેદેન જેમ એકત્ર કપિસંયોગ અને કપિસંયોગાભાવનો સમાવેશ થાય છે. તેમ ઘટમાં નીલભેદ પણ ઘટત્વાવચ્છેદેન રહે છે અને નીલભેદાભાવ તત્તત્ વ્યક્તિત્વ વગેરે અલગ ધર્મઅવચ્છેદેન જ ઘટમાં જ રહે છે. આ વાતને વિશેષ રીતે વિચારવાની શ્રીમદ્જી ભલામણ કરે છે.

अन्ये तु घटे नीलभेदस्तदन्योन्याभावरूपस्तदभेदस्तु तादात्म्यं, न तु तदभाव इति वदन्ति ।

यत्तु —> अभेदव्यवहारे तस्याऽहेतुत्वात् <— (त.चिं.प्र.खं.पृ.६६२) इति चिन्तामणिकृतोक्तं, तन्न, 'प्रमेयमभिधेयाभिन्नमि'त्यत्राऽभेदव्यवहारार्थं तादात्म्यस्याऽवश्याश्रयणीयत्वात् ।

भानुमती

तस्य वृत्तिनियामकत्वात् । 'घटाभावे घटे नास्ती'त्यादावपि घटाभावत्वेन धर्म-धर्मिभावातिरिक्तसंसर्गस्यैव निस्तारः इति। वस्तुतः तत्तत्प्रतीतिमनुसृत्य तत्तत्प्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतत्तत्सम्बन्धस्याऽऽधारतात्वं कल्प्यते । अस्तु वा धर्मान्तरमेव आधारता, तेन 'घटरूपयोर्भेदाभेदातिरेकेऽपि घटे एत रूपस्याऽऽधारता न तु रूपे घटस्य' इत्यत्र न नियामकानुसरणमेवेत्यम्, न वा तन्तु-पटयोरन्योन्याधारत्वप्रतीतिसमाधिर्दुःशका (म.स्या.रह. प्रथमखण्ड.पृ. ८०-८३) इत्यादि व्यक्तं मध्यमपरिमाणस्याद्वादरहस्ये । तत्त्वमत्रत्यं मत्कृत-जयलताया अवगन्तव्यम् ।

अन्ये तु घटे नीलभेदः तदन्योन्याभावरूपः तदभेदस्तु = नीलाभेदस्तु **तादात्म्यं** = नीलतादात्म्यं **न तु तदभावः** = नीलभेदाभावस्वरूप इत्यवच्छेदकभेदं विनापि तयोरेकत्र समावेशेऽतिरोध **इति वदन्ति** ।

यत्तु —> अभेदव्यवहारे = नीलाद्यभेदत्वप्रकारकव्यवहारं प्रति **तस्य** = नीलादितादात्म्यस्य **अहेतुत्वात्** = अनौपाधिकत्वादिति **चिन्तामणिकृता** गङ्गेशोपाध्यायेन प्रत्यक्षखण्डे समवायवादे **उक्तम्, तन्न** चारु **'प्रमेयं अभिधेयाऽभिन्नं' इत्यत्र अभेदव्यवहारार्थं** = अभिधेयाभेदव्यवहाराय मणिकृतापि **तादात्म्यस्य** = अभिधेयता-तादात्म्यस्य **अवश्याश्रयणीयत्वात्,** नैयायिकमते अभिधेयत्वस्य केवलान्वायित्वेन अभिधेयप्रतियोगिकभेदस्याऽप्र-सिद्धत्वान्न अभिधेयभेदाभावाभ्युपगमस्तत्र गङ्गेशमतानुसारेणापि सम्भवति, अप्रसिद्धप्रतियोगिकनिषेधस्य तत्म-तेऽपि विरहात् । अत एव तेन **चिन्तामणौ व्यधिकरणप्रकरणे —>** 'शशशृङ्गं नास्ती'ति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः <— (व्याप्ति.पृ.२७३) इत्युक्तम् । एवं 'घटः कम्बुग्रीवादिमदभिन्न' इत्यत्रापि लघुधर्मसमानाधिकरणतद्गुरुधर्मस्य तन्मते प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाऽप्रसिद्ध्या तदभावस्वरूपाऽभे दान्वयबोधोऽपि न शक्य इति भेदाभावातिरेक एवाभेदस्तेनापि स्वीकर्तव्यः । तत्त्वमत्रत्यमधिकं मत्कृतजयलतायाः समवसेयम्

❀ भेदाभावअतिरिक्त तादात्म्यस्वरूप अभेद- अन्यमत ❀

अन्ये.। अन्य विद्वानोની માન્યતા એવી છે કે ભેદ અન્યોન્યાભાવસ્વરૂપ છે. આથી ઘટમાં રહેનાર નીલભેદ નીલાન્યોન્યાભાવસ્વરૂપ બનશે. તે જ ઘટમાં નીલાભેદ પણ રહી શકે છે, કારણ કે નીલાભેદ એ નીલભેદાભાવસ્વરૂપ નથી, પરંતુ નીલતાદાત્મ્યસ્વરૂપ જ છે. નીલાભેદ જો નીલભેદઅભાવસ્વરૂપ હોય તો નીલભેદવિશિષ્ટ ઘટમાં તેના સમાવેશ માટે અવચ્છેદકભેદની અપેક્ષા રહે. પરંતુ નીલાભેદ નીલતાદાત્મ્યસ્વરૂપ હોવાથી તેનો નીલભેદવિશિષ્ટ ઘટમાં સમાવેશ કરવામાં અવચ્છેદભેદની અપેક્ષા નથી રહેતી. માટે અવચ્છેદભેદ વિના પણ એક જ ઘટમાં નીલભેદ અને નીલાભેદનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

❀ चिंतामणिकार मत निरास ❀

यत्तु.। ઉપરોક્ત વિદ્વાનોના મતની સમીક્ષા કરતાં ચિંતામણિકાર ગંગેશ ઉપાધ્યાય એમ કહે છે કે —> અભેદને ભેદાભાવસ્વરૂપ માનવાના બદલે તેનાથી અતિરિક્ત તાદાત્મ્યરૂપે તેનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત નથી, કારણ કે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ અભેદ અભિન્નત્વપ્રકારક વ્યવહારમાં ઉપાયભૂત નથી. જે અભેદપદાર્થ સ્વવિષયકબોધજનક શબ્દપ્રયોગાત્મક વ્યવહારનો ઉપાય ન બને તેને માનો યા ન માનો કોઈ ફરક પડતો નથી. જેનો સ્વીકાર ન કરવામાં કોઈ અનુપપત્તિ આવે તેનો જ સ્વીકાર પ્રામાણિક બની શકે. જેનો સ્વીકાર ના કરવામાં આવે છતાં કોઈ અનુપપત્તિ = અસંગતિ આવે નહિ તેનો સ્વીકાર અપ્રામાણિક છે. તેનો સ્વીકાર કરવામાં તો ગૌરવ વગેરે દોષ આવે છે. માટે અભેદને ક્લૃપ્ત ભેદાભાવસ્વરૂપ માનવું લાઘવસહકારથી ઉચિત છે, નહિ કે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ. <— પરંતુ ચિંતામણિકારની આ વાતનું ખંડન કરતાં પ્રકરણકાર શ્રીમદ્જી એમ કહે છે કે 'પ્રમેય અભિધેયાભિન્ન છે' ઈત્યાદિ સ્થલમાં ગંગેશ ઉપાધ્યાયે પણ અભિધેયઅભેદને અભિધેયતાદાત્મ્ય સ્વરૂપ જ માનવો પડશે, કારણ કે જો અભેદને ભેદાભાવસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો અભિધેયાભેદ = અભિધેયભેદાભાવ = અભિધેયપ્રતિયોગિક ભેદનો અભાવ થશે. પરંતુ અભિધેયત્વ = અભિધાવિષયત્વ = શબ્દનિરૂપિતવિષયતા નૈયાયિક મતે કેવલાન્વયી ધર્મ હોવાથી અભિધેયભેદ ક્યાંય રહેતો જ નથી. અભિધેયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભેદ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનો નિષેધ પણ કરી શકાતો નથી, કારણ કે અપ્રસિદ્ધ પ્રતિયોગિક નિષેધ નૈયાયિક મતે પણ અસ્વીકાર્ય છે. અભિધેયભેદાભાવનું પ્રકારરૂપે ભાન ઉપરોક્ત સ્થલમાં ચિંતામણિકારમતે શક્ય ન હોવાથી તેણે અભિધેયાભેદને અભિધેયતાદાત્મ્ય સ્વરૂપે જ સ્વીકારવો પડશે. માટે નીલાભેદને પણ તેણે નીલતાદાત્મ્યસ્વરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે. માટે જેમ એક જ ઘટમાં અવચ્છેદકભેદ વિના સત્તા, દ્રવ્યત્વ વગેરે ધર્મો રહે છે તેમ અવચ્છેદકભેદ વિના જ નીલભેદ અને નીલાભેદ પણ ઘટમાં રહી શકે છે. આવું પ્રકરણકારશ્રીનું તાત્પર્ય જણાય છે.

अपरे तु गुण-गुणिनोरन्यत्वरूपभेदसत्त्वेऽपि पृथक्त्वरूपभेदाभावादभेदः, पृथक्त्वञ्च प्रविभक्तप्रदेशत्वमित्याहुः ।

भानुमती

(स्या.रह.ज.पृ.८२) ।

अपरे = दिगम्बराः तु भेदाभेदौ भेदाविशेषणाभेद एव, सम्बन्धता तु तयोरुभयत्वेन रूपेण । न चोभयत्वमप्येकावेशेषणापरत्वामीति विशेषण-विशेष्यभावे विरोधमनातेरहः इति वाच्यम्, अविशेषणयोरपि गो-त्वाश्वत्वप्रत्ययजातस्यातिरिक्तत्वात् । युक्तञ्चैतत् - अविरिक्तभेदाभेदस्य भेदाविशेषणाऽभेदस्य च तद्व्याश्रितकत्वक-त्वयोगं गौरत्वात् । **न चैकत्र** भेदाभेदयोः समावेशे विरोध इति **शङ्कनीयम्**, यतो न हि यत्र यस्य यो भेद-स्तत्र तस्य तदभावमेव वदामः किन्त्वन्यत्वमेव । तथाहि भेदो विरोधिः अन्यत्वरूपः पृथक्त्वरूपश्च । तत्र अन्यत्वमतद्भावः, तत्तेनाऽप्रतीयमानत्वं, तद्व्यावृत्तिधर्मतत्त्वामीति यावत् । ततश्च **गुण-गुणिनोः अन्यत्वरूपभेद-सत्त्वेऽपि पृथक्त्वरूपभेदाभावात् अभेदः** पृथक्त्वाभावरूपो विरोधाभावः । **पृथक्त्वं** = पृथक्त्वपदप्रतीपार्थं **च प्रविभक्तप्रदेशत्वम्** = विष्वक्प्रदेशत्वस्वरूपं; यथा घट-पटयोः, तयोरभिन्नप्रदेशत्वाभावात् । गुण-गुणिनोस्तु न पृथक्त्वरूपो भेदःसम्भवति, तयोरप्रतिभक्तप्रदेशत्वात् । तदुक्तं **प्रवचनसारे कुन्दकुन्दाचार्येण** पविभत्तपदेसत्तं पुधत्तमिदि सासणं हि वीरस्स । अण्णत्तमतब्भावो ण तब्भवं भवति कथमेगं ।। (प्र.सा. २-७४) इति । अत्र सोपस्कारोक्तत्वात् **अमृतचन्द्रव्याख्या** दर्श्यते —> प्रतिभक्तप्रदेशत्वं हि पृथक्त्वस्य लक्षणम् । तत् सता-द्रव्यस्योर्न सम्भाव्यते, गुण-गुणिनोः प्रतिभक्तप्रदेशत्वाभावात्, शुक्लोत्तरीयवत् । तथाहि यथा य एव गुणस्य प्रदेशाः त एवोत्तरीयस्य गुणिनः इति तयोर्न प्रदेशातिभागः । एतदर्थापि तयोरुभयत्वमास्ते, तल्लक्षणसद्भावात् । अतद्भावो ह्यन्यत्वस्य लक्षणम् । तत् सता-द्रव्यगुणोर्विद्यत एव, गुण-गुणिनोस्तद्भावस्याभावात्, शुक्लोत्तरीयवदेव । तथाहि - यथा यः किलैकश्चक्षुरिन्द्रियेणोपलभ्यमानः समस्तेतरेन्द्रियाणामगोचरमतिक्रान्तः शुक्लो गुणो भवति । न खलु तद-खिलेन्द्रियाणामगोचरीभूतमुत्तरीयं भवति । यच्च किलाऽखिलेन्द्रियाणामगोचरीभूतमुत्तरीयं भवति, न खलु स एक-चक्षुरिन्द्रियेणोपलभ्यमानः समस्तेतरेन्द्रियाणामगोचरमतिक्रान्तः शुक्लो गुणो भवतीति तयोस्तद्भावस्याभावः । तथा या किलाश्रित्य वर्तिनी निर्गुणैकगुणसमुदिता विशेषणं विधायिका वृत्तिस्वरूपा सत्ता भवति न खलु तदाश्रित्य वर्ति गुणतदेकगुणसमुदितं विशेष्यं विधीयमानं वृत्तिमत्स्वरूपञ्च द्रव्यं भवति । यत् किलाश्रित्य वर्ति गुणतदेकगुणसमुदितं विशेष्यं विधीयमानं वृत्तिमत्स्वरूपञ्च द्रव्यं भवति न खलु साऽऽश्रित्य वर्तिनी निर्गुणैकगुणसमुदिता विशेषणं विधायिका वृत्तिस्वरूपा च सत्ता भवतीति तयोस्तद्भावस्याभावः । अत एव च सत्ता-द्रव्ययोः कथञ्चिदनर्थान्तरत्वेऽपि सर्वथैकत्वं न शङ्कनीयम्, तद्भावो ह्येकत्वस्य लक्षणम् । यत् तु तद्भावाभावे-ऽपि तत्ते तत्कथमेकं स्यात् ? अपि तु गुण-गुणिरूपेणालोकमेतीत्यर्थः <— इति (प्र.सा.अ.वृ. २/७४) ।

प्रकरणकृतोऽत्र न निर्भर इत्यालोचनाय **तच्चिन्त्यमिति** गदितम् । तद्बीजञ्चैतत् - 'प्रतिभक्तप्रदेशत्व-मि'त्यत्र बहुव्रीहाश्रयणे परमाणवः कृतोऽपि न पृथग्भवेयुः । एवं कर्मधारयाश्रयणे देश-स्कन्धयोरपि स एव दोषः । स्कन्धाश्रितपरमाणूनामेव च प्रदेशत्वसंज्ञया तदनाश्रितपरमाणूनाञ्च पृथक्त्वं कृतोऽपि न घटेत । किञ्च

(આ વિષયમાં અધિક જાણકારી મેળવવા મધ્યમ સ્યાદ્વાદરહસ્ય પ્રથમ ખંડની રમણીયા નામની હિન્દી વ્યાખ્યાનું (પૃ. ૮૯) અવલોકન વિજ્ઞ વાચકવર્ગ કરી શકે છે.)

❋❋ ભેદના બે પ્રકાર પૃથક્ત્વ અને અન્યત્વ-દિગંબર ❋❋

અપરે.। પ્રસ્તુતમાં દિગંબર વિદ્વાનોનું કથન એવું છે કે —> ભેદના બે પ્રકાર છે (૧) અન્યત્વ (૨) પૃથક્ત્વ. અન્યત્વનો અર્થ છે અતદ્ભાવ. અર્થાત્ તે રૂપે ન હોવું. ગુણ અને ગુણીમાં અન્યત્વસ્વરૂપ ભેદ છે, કારણ કે ગુણાન્યત્વ ગુણીમાં છે અને ગુણીઅન્યત્વ ગુણમાં રહે છે. ઘટમાં સ્પર્શન ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્યતા છે, જ્યારે નીલ રૂપમાં સ્પર્શન ગ્રાહ્યતા નથી. માટે અતદ્ભાવ = અસ્પર્શનગ્રાહ્યત્વ = સ્પર્શનગ્રાહ્યત્વાભાવ ઘટની અપેક્ષાએ નીલ રૂપમાં હોવાથી ગુણ અને ગુણીમાં અન્યત્વસ્વરૂપ ભેદ છે. પણ ગુણ-ગુણીમાં પૃથક્ત્વસ્વરૂપ ભેદ નથી હોતો. કારણ કે પૃથક્ત્વનો અર્થ છે પ્રવિભક્તપ્રદેશત્વ અર્થાત્ અલગ અલગ એવા પ્રદેશોમાં રહેવાપણું. જે પ્રદેશોમાં ગુણ રહે છે, તે જ પ્રદેશોમાં ગુણી રહે છે. નીલ રૂપના પ્રદેશ અલગ અને ઘટના પ્રદેશ અલગ-આવું નથી હોતું. આમ પૃથક્ત્વસ્વરૂપ ભેદ ગુણ ગુણીમાં ન હોવાથી તે વચ્ચે પરસ્પર અભેદ પણ કહેવાય છે. આમ અન્યત્વસ્વરૂપ ભેદ અને પૃથક્ત્વસ્વરૂપ ભેદનો અભાવ ગુણ-ગુણીમાં હોવાથી તે બે વચ્ચે પરસ્પર ભેદવિશિષ્ટ અભેદ છે. <— પરંતુ ઉપરોક્ત દિગંબર વક્તવ્ય વિચારણીય છે, નહિ કે આંખ મીંચી ને માનવા યોગ્ય. આ વાતની સૂચના પ્રકરણકારશ્રીએ 'ચિંત્યં' કહીને આપી છે. [મતલબ કે શ્રીમદ્જીને ઉપરોક્ત દિગંબરમત માન્ય નથી. એના સ્વીકારમાં જે દોષ આવે છે તે મહોપાધ્યાયજીએ સ્યાદ્વાદરહસ્ય ગ્રંથમાં બતાવેલ છે. જેનો ઉલ્લેખ અમે ભાનુમતી ટીકામાં ઉપર કરેલ છે. અને તેનો હિન્દી ભાવાનુવાદ (મધ્યમ) સ્યાદ્વાદરહસ્યની રમણીયા વ્યાખ્યામાં અમે કરેલ છે. (જુઓ. મ.સ્યા.રહ. પ્રથમખંડ પૃ. ૯૬) જિજ્ઞાસુ ત્યાં દ્રષ્ટિપાત કરી શકે છે. પ્રસ્તુત મૂળ ગ્રંથમાં તેનો નિર્દેશ ન હોવાથી અહીં ગુજરાતી ભાવાનુવાદમાં તે વિચારોને શબ્દદેહ આપવો અનુચિત જણાય છે. તેથી મૂળ ગ્રંથ અનુસારે જ અહીં આપણે આગળ વધશું. ચાલો આગળ.]

तच्चिन्त्यम् । वस्तुतो वैधर्म्यरूपो भेदः साधर्म्यरूपश्चाऽभेदोऽविरुद्धः एव, अतिरिक्ताभावानभ्युपगमात् ।

अत्र 'अभावत्वं भाववृत्ति न वा ?' इति न विप्रतिपत्तिः, अभावाभावः प्रतियोग्येवेत्यङ्गीकारेण सिद्धसाधनात्,

भातृमती

प्रदेशेषु किं प्रतिभक्तत्वम् ? न तावदव्यत्वम्, एकद्रव्यस्यैव प्रदेशानां तादृशत्वात् । नापि पृथक्त्वं तस्य प्रति-भक्तस्कन्धकत्वरूपतयाऽऽलोक्याश्रयात् । तथाहि प्रदेशानां प्रतिभक्तत्वासिद्धौ प्रतिभक्तप्रदेशत्वरूपं स्कन्धानां पार्थक्यं सिद्ध्यति सिद्धे च स्कन्धानां प्रतिभक्तत्वे प्रतिभक्तस्कन्धकत्वरूपं प्रदेशानां पार्थक्यं सिद्ध्यतीति । **अथ** जात्यन्तररूपमेव पृथक्त्वमिति **चेत् ? तर्हि** भेदाभेद एव तादृशः किमिति नास्थीयते इत्यादि बलकं **स्याद्वाद-रहस्ये** । अधिकञ्चात्र तत्त्वं तत्टीकायां **जयलतायां** अन्वेषणीयमस्ति । स्वमतेन भेदाभेदस्वरूपमावेदयति —> **वस्तुतः** अस्माकं मते तु **भेदः वैधर्म्यरूपो** = वैधर्म्यान्नातिरिच्यते, यथा गुणवत्त्वादेर्लक्षणवैधर्म्यं द्रव्ये गुणादेर्भेदः कल्पनैवोपपन्नातिरिक्तकल्पनाऽऽलोकात् । **साधर्म्यरूपश्चाभेदः**, सधर्मणां भावः साधर्म्यं, ततोऽभेदो नातिरिच्यते । यथा द्रव्य-गुण-कर्मणां सत्तास्वरूपसाधर्म्यमेव द्रव्यादौ गुणाद्यभेदः । निरुक्तो भेदोऽभेदश्च परस्परं **अविरुद्ध एव** दर्शितरीत्या **अतिरिक्ताभावानभ्युपगमात्** । गुणवत् तदभावप्रतिभासोऽप्यतिरिक्तः । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** —> सदृशपरिणामरूपेव विसदृशपरिणामरूपापि समस्तपदार्थानां गुणवत्प्रतिभासात् । विसदृशपरिणामस्वभाव एव च भेदप्रतिभासः <— (परि. ५. सू.७६ पृ.२०३) इति । युक्तचैतत्, अतिरिक्ततत्कल्पनो गौरवात् । न च पटत्वाद्य-नन्तधर्मेषु घटभेदतत्कल्पनाऽपेक्षयाऽतिरिक्त एव तत्र तत्तत्कल्पनौचित्यम्, तथापि पटत्वादेना प्रत्येकं तिरोभवना-तिरेहात्, अतिरिक्तद्वैदाधिकल्पनो गौरवात्त्व । **इत्थञ्च** भेदत्वमतद्व्यावर्तकत्वम्, तच्चानुवर्तकत्ववत्स्वभावत एवेति प्राक्तां तत्तो **व्याख्यातम्,** स्वभावत इत्यस्य स्वधर्मत इत्यर्थकत्वात् । **न चैवम्**यपि 'स्थाणुः पुरुषो न वा ?' इति संशयानुपपत्तेः, तस्य स्थाणुत्वरूपपुरुषभेदग्रहात्मकत्वादिति **वाच्यम्,** तत्र स्थाणुत्वस्य स्वरूपतो ग्रहेऽपि दोषप्रावल्यात् तद्वृत्तितोभेदत्वेनाऽग्रहात् पुरुषवृत्तितोभेदत्वेन तद्धर्मस्यैव पुरुषतादात्म्यसंशयानिवर्तकत्वात्त्व । तथा च श्यामत्वैधर्म्यं रूपत्वादेकमेव तद्भेदः पर्वतस्येति । तस्य चाऽऽलोक्यवृत्तित्वं = अवच्छेदतादात्म्यगोचरत्वं लाघवात्, न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वं वैकालिकतादात्म्यपरिणामानुवृत्तेरेवाऽत्यन्ताभावत्वेन तदप्रसिद्धेः तदत्यन्ताभावाऽऽलोकात्त्वेत्यधिकं बृहत्परिमाण-**स्याद्वादरहस्येऽवसेयम्** (बृ.रूपा.रह.पृ. V) ।

तादृक्तात्पर्यमभ्यर्थ्यमुपोद्घातसङ्गतिमावेदयति **अत्रेति** —> भेदादीनेकरूपत्वस्थले । **'अभावत्वं भाववृत्ति न वा? इति** जैन-नैयायिकयोर्न **विप्रतिपत्तिः** सम्भवति । विप्रतिपत्तेर्लक्षणं विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दः । संशयजनक-वाक्यं विप्रतिपत्तिरित्येके । विरुद्धार्थप्रतिपादकानेकवचनं विप्रतिपत्तिरित्यपरे । विपरीता बुद्धिर्वा-प्रतिपत्तिरित्यपरे । विरुद्धार्थकवाक्यद्वयजन्यप्रतीतित्वेदं विप्रतिपत्तिरितीतरे । अत्र तिरोधिकोटिः जैनानां निषेध-कोटिश्च नैयायिकानामित्यङ्गीकारे, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तिरोधिकोट्यभ्युपगमे **अभावाभावः** = अप्रागभावप्रतियोगिकाभावः **प्रतियोग्येव** = प्रथमाभावप्रतियोगिस्वरूप एव **इति अङ्गीकारेण** = नैयायिकयोरसिद्धान्तेन घटाभावाभावाद्यपेक्षया नैयायिकमते **सिद्धसाधनात्** = अभ्युपगतस्यैव साधयेतुमुपक्रान्तत्वाच्च तादृशतिरोधिपत्तेः

❀ ભેદ વૈધર્મ્યસ્વરૂપ અભેદ સાધર્મ્યરૂપ - શ્વેતાંબર જૈન ❀

વસ્તુ.। શ્રીમદ્જી દિગંબરમતાનુસાર ભેદ-અભેદનું નિરૂપણ કરી હવે પોતાના મત મુજબ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાડતાં એમ કહે છે કે ભેદ વૈધર્મ્યસ્વરૂપ છે અને અભેદ સાધર્મ્યસ્વરૂપ છે. બન્ને પ્રમાણસિદ્ધ દ્રવ્યાદિ પદાર્થસ્વરૂપ હોવાથી પરસ્પર વિરોધી નથી. જેમ કે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું સાધર્મ્ય સત્તા એ જ દ્રવ્યાદિનો ગુણાદિમાં અભેદ. તથા સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય વગેરેમાં ન્યાયમતાનુસાર દ્રવ્યાદિનું વૈધર્મ્ય પણ સત્તા હોવાથી સત્તા એ જ દ્રવ્યાદિનો સામાન્યાદિમાં ભેદ છે. અથવા ગુણવત્ત્વ એ દ્રવ્યનું ગુણાદિમાં વૈધર્મ્ય હોવાથી દ્રવ્યમાં ગુણાદિનો ભેદ = ગુણવત્ત્વ વગેરે. આ રીતે સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યરૂપ ભેદ-અભેદ એકત્ર અવિરુદ્ધ છે. આ સ્પષ્ટ જ છે.

❀ અભાવસ્થલે વિપ્રતિપત્તિ પ્રદર્શન ❀

અત્ર. પ્રસ્તુતમાં અભાવના સ્વરૂપ વિશે નૈયાયિક અને જૈન વચ્ચે એવી વિપ્રતિપત્તિ = વિવાદ તો સંભવિત જ નથી કે 'અભાવત્વં ભાવવૃત્તિ ન વા ?' અર્થાત્ 'અભાવત્વ ધર્મ ભાવમાં રહેનાર છે કે નહિ ? આનું કારણ એ છે કે નૈયાયિકમતે પણ ઘટાભાવાભાવ પ્રથમ અભાવના પ્રતિયોગી ઘટસ્વરૂપ હોવાથી અભાવત્વ = ઘટાભાવાભાવત્વ ધર્મ ઘટાત્મક ભાવમાં રહેતો હોવાથી સિદ્ધસાધન દોષ આવશે. નૈયાયિકમતે સિદ્ધને સાધવા માટે પ્રયત્ન કરવો એ કૃતકરણ ન્યાયથી નિરર્થક છે. વળી, નૈયાયિક જો એમ કહે કે —> અભાવત્વ ધર્મ

बाधाच्च ? अत एव 'अभावो भावभिन्नो न वा ?' इत्यपि न, अंशतो बाधात् । किन्तु 'अभावत्वं भावत्वव्याप्यं न वा ?' इति । तत्र नैयायिकाः अभावो भावातिरिक्त एव, अधिकरणस्याऽप्रतियोगिकत्वात् तस्य च सप्रतियोगिकतयाऽनुभूयमानत्वेन तद्रूपत्वाऽयोगात् ।

अथ सप्रतियोगिकत्वं प्रतियोग्यविषयकबुद्ध्यविषयत्वम् । तच्च तवाऽपि नाभावस्य, इदन्त्वादिनाऽप्यभावप्रत्यक्षात्

भानुमती

सम्भवति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन निषेधकोट्यभ्युपगमे **च** *नैयायिकस्यांशतो* **बाधात्,** *घटाभावाभावत्वादेस्तन्मतेऽपि घटादेर्भावपदार्थत्वात्तेत्वात् । **अत एव** = अंशतो बाधादेव,* **'अभावो भावभिन्नो न वा ?' इत्यपि** *विप्रतिपत्तेः* **न** *सम्भवति, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन नैयायिकेन विधिकोट्यङ्गीकारे* **अंशतो बाधात्,** *नैयायिकमते घटाभावस्य भूतलादेर्भेदेतेताकस्य भावाभिन्नत्वेऽपि घटाभावाभावस्य घटाऽभिन्नत्वात् । ननु विप्रतिपत्त्यसम्भवे कथं कथासम्भवः स्यादित्यादि - नैयायिकयोः ? तदसम्भवे वा कथं परमतोन्मूलनापूर्वं स्वमतसमर्थनं स्यादित्याशङ्क्यायामाह* **—> किन्विति । 'अभावत्वं भावत्वव्याप्यं न वा ?' इति** *विप्रतिपत्तेः । तत्र विधिकोटिः जैनानां निषेधकोटिश्च नैयायिकानाम् । तेन न सिद्धसाधनं बाधो वा ।*

*इत्थं विप्रतिपत्तिमुपदर्श्य कथारम्भे पूर्वपक्षमावेदयति —> **तत्र नैयायिका** इति । 'आहुः' (दृश्यतां २९३ तमे पृष्ठे) इत्यन्तोऽयं पूर्वपक्षः । **अभावः** = अभावपदप्रतिपाद्यो* **भावातिरिक्त एव,** *न त्वधिकरणस्वरूपः* **अधिकरणस्याऽप्रतियोगिकत्वात्** = *प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वात्* **तस्य च** = *अभावस्य च,* **सप्रतियोगिकतयाऽनुभूयमानत्वेन तद्रूपत्वाऽयोगात्** = *अधिकरणीभूतभावात्मकत्वाऽसम्भवात्, विरुद्धधर्माध्यासस्यैव तद्धेतुकत्वात् । 'घटो न', 'पटो न' इत्येवानुभवात्, न तु तत्तमाभम् । अतोऽभावतिरिक्तेतेद्यत्वं प्रतियोगिनः, अभावस्य प्रतियोगिज्ञानधीनज्ञानत्वञ्चानुभवसाक्षिकं, गोसादृश्यवत् । न केवलमधिकरणं तज्ज्ञानं ताऽभावः, प्रतियोगिज्ञानं तिलाऽपि तद्वेतेः, तद्वेतौ प्रतियोगिनोऽतिशयत्वाच्च । सप्रतियोगिकत्वाभावे च कस्य प्रतियोगी घटः ? इति* ***तत्त्वचिन्तामणिकारः*** *(त. चिं.प्र.खं.अभाववाद पृ.१७८) ।*

*अधिकरणस्वरूपाभाववादी शङ्कते —> **अथेति** । मूलग्रन्थे चोदित्यनेनाऽऽख्यातत्वयः । **सप्रतियोगिकत्वं** = सप्रतियोगिकत्वपदप्रतिपाद्यं हि प्रतियोगिसापेक्षत्वम् । तच्च नोत्पत्तौ, अत्यन्ताभावाऽप्योन्याभाव-प्रागभावानामनित्यवर्त्तित्वेन तदसङ्ग्रहापत्तेः । नाशे स्थितौ, अत्यन्ताभावादेः प्रतियोगिविरोधित्वादेव । किन्तु ज्ञप्तौ, तच्चेत् प्रतियोगितावच्छेदकबुद्धिप्रतिबन्धकत्वरूपं, तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकादातिप्रसङ्गः इति* **प्रतियोग्यविषयकबुद्ध्यविषयत्वं** *एव तत् स्वीकर्त्तव्यम् । **तच्च** = प्रतियोग्यतिषयकबुद्धिनिरूपितातिषयत्वाभावस्वरूपं सप्रतियोगिकत्वं हि,* **तवापि** = *नैयायिकस्यापि* **न अभावस्य** = *अभावत्वावच्छेदकस्य सम्भवति, 'इदं तम'इत्यादिबुद्धौ* **इदन्त्वादिनाऽपि** = *पुरोवर्तित्वादेरूपेणापि* **अभावप्रत्यक्षात्** = *आलोकाभावादेः साक्षात्कारोदयात् तत्रालोकलक्षणप्रतियोगिज्ञानं तिलौव*

ભાવમાં નથી જ રહેતો' <— તો આવી નિષેધકોટિ સ્વીકારથી નૈયાયિકમતમાં બાધ દોષ આવશે, કારણ કે ઘટાભાવાભાવત્વ ધર્મ ઘટાત્મક ભાવમાં રહે છે જ. માટે જ જો જૈન અને નૈયાયિક વચ્ચે એવી વિપ્રતિપત્તિ = વિરુદ્ધ માન્યતા રજુ થાય કે 'અભાવ ભાવભિન્ન છે કે નહિ ?' તો તે પણ સંભવ નથી, કારણ કે વિધિકોટિને આગળ કરીને 'અભાવ ભાવભિન્ન જ છે' એવું નૈયાયિક કહી શકે તેમ નથી. આનું કારણ એ છે કે ઘટાભાવાભાવ ઘટાત્મક ભાવથી ભિન્ન ન હોવાના લીધે અંશતઃ = પક્ષતાઅવચ્છેદકસામાનાધિકરણ્યેન બાધ દોષ નૈયાયિકમતે આવશે. માટે વિપ્રતિપત્તિનો આકાર એવો માનવો ઉચિત છે કે 'અભાવત્વ ભાવત્વવ્યાપ્ય છે કે નહિ ?' વિધિકોટિ જૈનોની છે ને નિષેધકોટિ નૈયાયિકની છે. જૈન મતે અભાવત્વ ધર્મ જ્યાં રહે ત્યાં ભાવત્વ રહે છે. નૈયાયિકમતે ઘટાભાવ વગેરે અભાવપદાર્થ અતિરિક્ત હોવાથી અભાવત્વ ધર્મ જ્યાં રહે ત્યાં ભાવત્વ ધર્મ રહે જ - એવો નિયમ સ્વીકાર્ય નથી.

❀ અભાવ અતિરિક્ત પદાર્થ છે-નૈયાયિક ❀

દીર્ઘપૂર્વપક્ષ[1] : અભાવપદાર્થ ભાવપદાર્થથી અતિરિક્ત જ છે, અધિકરણસ્વરૂપ નથી. કારણ કે અભાવનું અધિકરણ નિષ્પ્રતિયોગિક છે જ્યારે અભાવનું ભાન સપ્રતિયોગિકત્વરૂપે = પ્રતિયોગિજ્ઞાનસાપેક્ષસ્વરૂપે થાય છે. માટે સપ્રતિયોગિકત્વ અને નિષ્પ્રતિયોગિકત્વ સ્વરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મના અધ્યાસના લીધે અભાવને તેના અધિકરણસ્વરૂપ માની શકાય તેમ નથી.

જૈન : અથ સ.। નૈયાયિક અભાવને સપ્રતિયોગિક કહે છે પરંતુ સપ્રતિયોગિકત્વનો અર્થ છે પ્રતિયોગીઅવિષયક એવી બુદ્ધિથી નિરૂપિત વિષયતાનો અભાવ. અર્થાત્ પ્રતિયોગીના ભાન વિના પોતાનું ભાન ન થવાપણું. પરંતુ આવું સપ્રતિયોગિકત્વ અભાવમાં માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે ઈદંત્વરૂપે પણ અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. 'इदं तमः' આ બુદ્ધિ નૈયાયિક મતાનુસાર ઈદંત્વરૂપે અભાવનું ભાન કરે છે, કારણ કે તમ = અંધકાર આલોકાભાવસ્વરૂપ હોવાના લીધે અભાવપદાર્થ જ છે. પ્રસ્તુતમાં અન્ધકારપ્રતિયોગી આલોકનું = પ્રકાશનું ભાન થયા વિના જ અભાવનું ભાન થતું હોવાથી સકલ અભાવમાં પ્રતિયોગીના ભાન વિના ભાન ન થવાપણું

---

१. આનો ઉત્તરપક્ષ પૃ. २२४ માં છે.

किन्तु अभावत्वस्य । तस्य च ममापि तथात्वमेव, घटवद्भिन्नत्वरूपस्य तस्य घटधीसाध्यत्वादिति चेत् ? न, तद्भिन्नत्वस्यापि स्वरूपानतिरेकेणाऽप्रतियोगिकत्वात् । वस्तुतः प्रतियोग्यवृत्तिरनुयोगिवृत्तिर्यो धर्मः तज्ज्ञानस्य प्रतियोगिवृत्तित्वे-

भानुमती

ज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वात् । तर्हि कस्य तत् स्यात् ? इत्याशङ्क्याहाह- **किन्तु अभावत्वस्य** एव तादृशं सप्रतियोगिकत्वं वाच्यम् । **तस्य** = अभावत्वस्य **च मम** अधिकरणस्वरूपाभाववादिनः **आपे तथात्वमेव** = प्रतियोग्यविषयकज्ञानाविषयत्वस्वरूपसप्रतियोगिकत्वमेव । कथं ? उच्यते, **घटवद्भिन्नत्वरूपस्य तस्य** = घटात्यन्ताभावत्वस्य **घटधीसाध्यत्वात्** = घटात्मकप्रतियोगिविषयकज्ञानाधीनत्वाभ्युपगमात् । तथा चात्यन्ताभाव-तदधिकरणयोर्निष्प्रतियोगिकत्वाऽविशेषाज्ञाभावस्याधिकरणातिरिक्तत्वकल्पना सङ्गतेति **चेत्** ?

अत्र **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृतो जयदेवमिश्रा** वदन्ति - **नेति । तद्भिन्नत्वस्यापि** = घटवद्भेदस्यापि, अभावत्वाऽविशेषात् **स्वरूपानतिरेकेण** = स्वाधिकरणीभूतभूतलादिस्वरूपानतिरिक्ततया **अप्रतियोगिकत्वात्** = प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वातिरेकात् सप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेः, अभावज्ञानं विना प्रतियोगिमद्भेदाग्रहाच्च ।

किञ्च घटात्यन्ताभावत्वस्य घटवद्भेदत्वात्मकत्वमभ्युपगम्य सप्रतियोगिकत्वोपपादनं परस्पराश्रयोऽपि स्यादित्याह- **वस्तुत** इति । **प्रतियोग्यवृत्तिरनुयोगिवृत्तिर्यो धर्मः तज्ज्ञानस्य भेदग्रहहेतुत्वेने**ति । स्याद्वादिनये भेदस्य प्राक् वैधर्म्यरूपत्वमुक्तम् । अतः 'पटो घटभिन्नः' इतिज्ञानार्थं प्रतियोगिनि घटेऽवृत्तित्वे सति अनुयोगिनि पटे वृत्तेर्यः पटत्वादिर्धर्मः तज्ज्ञानस्य पटानुयोगिक-घटप्रतियोगिकभेदज्ञानजनकत्वम् । केवलं प्रतियोग्य-वृत्तिर्धर्मज्ञानस्य भेदग्राहकत्वे तु मठत्वज्ञानादापे पटे घटभेदज्ञानापत्तिरिति 'अनुयोगिवृत्तित्वं' भेदग्राहक-ज्ञानविषयीभूतधर्मविशेषणतया वाच्यम् । अनुयोगिवृत्तिर्धर्ममात्रज्ञानस्य तथात्वे च द्रव्यत्वज्ञानादापे पटे घट-भिन्नत्वावबोधप्रसङ्गः इति प्रतियोग्यवृत्तित्वोपादानम् । तथापि पटत्वे घटवृत्तित्वभ्रमदशायां 'पटो घटान्य' इति ज्ञानापत्तेर्दुर्वारत्वात् घटवृत्तित्वप्रकारकज्ञानविषयीभूतस्य पटत्वस्य प्रतियोगिनिरूपितवृत्तित्वशून्यत्वे सत्यनुयो-गिनिरूपितवृत्तित्वाऽऽवश्यकत्वात्, तादृशप्रमातिवेशे च गौरवात्, प्रमात्वस्य तदुक्तौ तत्प्रकारकत्वस्वरूपत्वा-

= સપ્રતિયોગિકત્વ માની શકાય તેમ નથી. માટે આ સપ્રતિયોગિકત્વ અભાવમાં નહિ પરંતુ અભાવત્વમાં જ નૈયાયિકે માનવું પડશે. પરંતુ આ તો અમારા = અધિકરણસ્વરૂપ અભાવવાદીના મતમાં પણ માન્ય છે, કારણ કે ઘટાભાવત્વ = ઘટાત્યન્તાભાવત્વ ઘટવદ્ભિન્નત્વસ્વરૂપ હોવાથી ઘટવત્ પર્વતાદિથી ભિન્નત્વ, કે જે ભૂતલાદિમાં છે, તેનું જ્ઞાન ઘટજ્ઞાન વિના થઈ શકતું નથી. આશય એ છે કે ઘટાત્યન્તાભાવ ભૂતલસ્વરૂપ છે અને ભૂતલમાં રહેનાર ઘટાત્યન્તાભાવત્વ ઘટવદ્ભેદસ્વરૂપ છે કે જેનું જ્ઞાન પ્રતિયોગીના જ્ઞાનને સાપેક્ષ છે જ. આમ અધિકરણની જેમ ઘટાત્યન્તાભાવ તો નિષ્પ્રતિયોગિક = પ્રતિયોગિનિરપેક્ષ = પ્રતિયોગિઅવિષયકજ્ઞાનવિષય હોવાથી સપ્રતિયોગિકત્વ અને નિષ્પ્રતિયોગિકત્વસ્વરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મના અધ્યાસથી = સમાવેશથી અભાવને પોતાના અધિકરણથી અનિરિક્ત માનવો વ્યાજબી નથી.

▒ અનતિરિક્તઅભાવવાદીમતે અન્યોન્યાશ્રય - પૂર્વપક્ષ ચાલુ ▒

નૈયાયિક :- ન, ત.ા ના, અધિકરણસ્વરૂપ અભાવવાદીની ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે તદ્ભિન્નત્વ અર્થાત્ ઘટવદ્ભેદ પણ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી અધિકરણીભૂત ભૂતલના સ્વરૂપથી અનિરિક્ત સંભવી નહિ શકે. તથા અધિકરણ તો નિષ્પ્રતિયોગિક છે. તેથી ઘટવદ્ભેદનું પણ નિષ્પ્રતિયોગિક = પ્રતિયોગીઅવિષયકજ્ઞાનવિષયત્વ બનવું અનિવાર્ય થશે. તેથી દર્શિત અભાવત્વને સપ્રતિયોગિક બનાવવું વ્યાજબી નથી. તેમ જ સત્ય હકીકત તો એ છે કે અભાવ અને અધિકરણમાં અભેદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. આનું કારણ એ છે કે તેવું માનવામાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. તે આ રીતે -સ્યાદ્વાદીમતાનુસાર ભેદ વૈધર્મ્યસ્વરૂપ છે. માટે 'પટઃ ઘટભિન્નઃ' એવું જ્ઞાન કરવું હોય તો પ્રતિયોગી એવા ઘટમાં ન રહેનાર અને અનુયોગી એવા પટમાં રહેનાર પટત્વ ધર્મનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. ઘટની અપેક્ષાએ પટમાં વૈધર્મ્ય પટત્વસ્વરૂપ છે. માટે તેનું જ્ઞાન થાય તો પટમાં ઘટભેદનું ભાન થઈ શકે. ફક્ત પ્રતિયોગીમાં અવૃત્તિ ધર્મના જ્ઞાનને ભેદગ્રહજનક ન માની શકાય, કારણ કે ઘટભેદના પ્રતિયોગી ઘટમાં અવૃત્તિ મઠત્વ ધર્મનું ભાન થવા છતાં 'ઘટભેદવાન્ પટ' એવું ભેદજ્ઞાન થતું નથી. માટે અનુયોગીવૃત્તિત્વને ધર્મનું વિશેષણ બનાવવું આવશ્યક છે. મઠત્વ ધર્મ પ્રતિયોગીમાં અવૃત્તિ હોવા છતાં અનુયોગી એવા પટમાં વૃત્તિ ન હોવાથી તેના જ્ઞાનથી ઘટભેદનું પટમાં ભાન ન થઈ શકે. જો ફક્ત અનુયોગીવૃત્તિ ધર્મના જ્ઞાનને ભેદજ્ઞાનજનક માનવામાં આવે તો પટમાં રહેનાર દ્રવ્યત્વ ધર્મના જ્ઞાનથી પણ 'પટો ઘટભિન્નઃ' એવા જ્ઞાનની આપત્તિ આવે. માટે પ્રતિયોગીમાં અવૃત્તિત્વ અને અનુયોગીમાં વૃત્તિત્વ બન્ને ભેદગ્રાહક જ્ઞાનવિષયીભૂત ધર્મના વિશેષણરૂપે આવશ્યક છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય છે કે પ્રતિયોગીમાં રહેનાર તરીકે જે ધર્મનું ભાન ન થાય તે ધર્મના જ્ઞાનને ભેદગ્રાહક માની શકાય છે. અર્થાત્ પ્રતિયોગીવૃત્તિસ્વરૂપે અજ્ઞાત ધર્મનું જ્ઞાન પણ ભેદજ્ઞાનજનક બની શકે છે. આ કહેવાની પાછળ આશય એ છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને પટત્વમાં ઘટવૃત્તિત્વનો ભ્રમ થયેલ હોય ત્યારે તે વ્યક્તિ પાસે પ્રતિયોગીમાં અવૃત્તિ અને અનુયોગીમાં વૃત્તિ એવા પટત્વ ધર્મવિષયક

नाऽज्ञातधर्मग्रहस्य वा भेदग्रहहेतुत्वेन तस्य चात्र भेदरूपस्यैव सम्भवेनाऽन्योन्याश्रयाच्च । न चाऽभावव्यवहारार्थमेव प्रतियोगिज्ञानापेक्षा, अभावस्त्वप्रतियोगिक एवेति वाच्यम्, व्यवहर्तव्यज्ञाने सति सत्याश्चेच्छायां व्यवहारोदयेन तत्राधिकस्यानपेक्षणात्,

भानुमती

दित्यरुचेः कल्पान्तरमाह —> **प्रतियोगिवृत्तित्वेन** = *प्रतियोगिनिरूपितवृत्तित्वविशिष्टत्वेन* **अज्ञातधर्मग्रहस्य वेति** । *पटत्वस्य घटवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवृत्तित्वेन ज्ञातत्वान्न तदानीं भ्रान्तस्य पटे घटभेदग्रहापत्तिः, न वा द्रव्यत्वस्याऽनुयोगिवृत्तित्वज्ञानमात्रात्पटे घटान्यत्वग्रहप्रसङ्गः, द्रव्यत्वस्य प्रतियोगिनि घटेऽपि वृत्तित्वेन ज्ञानात् तस्य घटवृत्तित्वेनाऽज्ञातत्वे तु तदानीं तादृशभ्रमापत्तेरिष्टत्वात् । ततश्च यद्वृत्तित्वेनाऽज्ञातधर्मग्रहो यत्र जायते तद्भेदग्रहस्तत्र तत्स्वरूपज्ञायत इति फलितार्थः । साम्प्रतं लब्धावकाशो नैयायिक इतरेतराश्रयमापादयति* **तस्य** = *प्रतियोग्यवृत्त्यनुयोगिवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेनाऽज्ञातधर्मस्य* **च अत्र भेदरूपस्य** = *भेदगर्भस्य* **एव सम्भवेन अन्योन्याश्रयाच्चेति** । *उल्लिखितधर्मस्य विशेष्यविधया ज्ञातधर्मस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारेणैव भानानियमात् प्रतियोग्यवृत्तित्वादिकं धर्मस्य पटत्वादेः पटत्वत्वाद्युपस्थितिसाध्यम्, तच्चेह पटेतरावृत्तित्वे सति सकलपटवृत्तित्वरूपेमिति पटेतरत्वगर्भतया भेदधीसापेक्षमिति पटे घटभेदज्ञानाय घटादौ पटभेदज्ञानापेक्षा घटादौ पटभेदग्रहार्थं च पटादौ घटान्यत्वज्ञानापेक्षेति स्पष्टमेव ज्ञप्तौ परस्परसापेक्षत्वम् ।*

अपर्यालोचितालोकग्रन्थाः **केचित्तु** —> *यद्यप्यात्माश्रय एव एवं सति स्यात्, तथापि प्रतियोग्यवृत्तेरित्यंशे प्रतियोगिवृत्तिभेदस्य 'प्रतियोगिवृत्तित्वेनाज्ञाते'त्यत्र प्रतियोगिवृत्तित्वेन ज्ञातभेदस्य च प्रविष्टत्वेन तद्ग्रहस्य तद्घटितवैधर्म्यग्रहे वैधर्म्यग्रहस्य तद्ग्रहेऽपेक्षणात्तन्नोन्याश्रयः* —> *इत्येवं* **व्याख्यानयन्ति** ।

न च *अभावव्यवहारस्य प्रतियोगी घटः, घट-तदभावव्यवहारयोर्विरोधादिति* **अभावव्यवहारार्थमेव प्रतियोगिज्ञानापेक्षा** *न तु अभावज्ञानार्थं, यतः केवलाधिकरणस्वरूपत्वेन* **अभावस्तु अप्रतियोगिक एव इति वाच्यम्** *यत 'इह घटो न' इति नञर्थस्य प्रतियोगी घटोऽनुभूयते न त्वभावज्ञानानन्तरभाविनोऽभावव्यवहारस्य, तस्याभावानुभवसमयेऽप्रतीतेः । **न च** व्यर्तहियतेऽसौ न त्वनुभूयत इति* **वाच्यम्,** *तादृशानुभवं विना तथाव्यवहाराभावात् । व्यवहारे एव प्रतियोगिज्ञानापेक्षेत्यपि न युक्तम्,* **व्यवहर्तव्यज्ञाने सति सत्याश्चेच्छायां व्यवहारोदयेन तत्र** = *व्यवहारे* **अधिकस्य अनपेक्षणात्** = *अधिकापेक्षाया अदृष्टचरत्वात् व्यवहर्तव्यस्याऽभावस्य प्रतियोगिग्रहं विनैव ग्रहे तद्व्यवहारोऽपि तमन्तरेणैव तदिच्छया स्यात् । अथ लाघवादेह तथा कल्प्यते न त्वभाव इति* **चेत् ? न,** *व्यवहारमात्रे तथा कारणत्वानवधारणात् । अथ मास्तु व्यवहारसामान्ये तथाकारणत्वं*

જ્ઞાન હોવાથી 'पटः घटान्यः' એવું ભાન થવાની આપત્તિ આવે છે. તેના વારણ માટે પ્રતિયોગિવૃત્તિત્વેન અજ્ઞાત એવા ધર્મનું જ્ઞાન ભેદજ્ઞાપક છે-એવું કહેવું જરૂરી બની જાય છે. આવું કહેવામાં દ્રવ્યત્વનું પટમાં ભાન થવા છતાં તેના દ્વારા 'ઘટભિન્ન પટ' એવું ભાન થવાની આપત્તિને પણ અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે દ્રવ્યત્વ ધર્મ ઘટાત્મક પ્રતિયોગીમાં વૃત્તિત્વેન જ્ઞાત જ છે. જ્યારે ઘટનું દ્રવ્યત્વેન કોઈ વ્યક્તિને ભાન ન જ હોય ત્યારે તો દ્રવ્યત્વપુરસ્કારેણ 'ઘટભિન્ન પટ' આવું જ્ઞાન થવું ઈષ્ટ જ છે. આ રીતે ભેદજ્ઞાન માટે પટત્વાદિ ધર્મમાં પ્રતિયોગ્યવૃત્તિત્વનું જ્ઞાન આવશ્યક બને છે. પરંતુ પટત્વમાં પ્રતિયોગ્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઅનુયોગિવૃત્તિત્વનું જ્ઞાન અથવા પ્રતિયોગિવૃત્તિત્વેન અજ્ઞાતધર્મત્વનું ભાન પટત્વત્વસ્વરૂપે પટત્વનું ભાન થાય તો જ શક્ય છે, કારણ કે ઉલ્લિખિત ધર્મનું કિંચિત્પ્રકારેણ ભાન થવાનો નિયમ છે તથા પટત્વત્વ સકલપટવૃત્તિત્વ હોતે છતે પટેતરઅવૃત્તિત્વસ્વરૂપ હોવાથી પટત્વત્વ પટેતરત્વાદિગર્ભિત બને છે. આથી પટમાં ઘટભેદના જ્ઞાન માટે ઉપરોક્ત રીતે પટભેદ = પટેતરત્વનું જ્ઞાન અપેક્ષિત બને છે અને પટભેદનું ઘટાદિમાં ભાન કરવા માટે પટમાં ઘટભેદાદિના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેશે જ. માટે જ્ઞપ્તિમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ સ્પષ્ટ છે. એક બીજાના જ્ઞાનમાં એક બીજાના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી જ્યાં સુધી પટાદિભેદનું ઘટાદિમાં ભાન નહિ થાય ત્યાં સુધી ઘટાદિભેદનું પટાદિમાં ભાન નહિ થાય તથા જ્યાં સુધી પટાદિમાં ઘટાદિભેદનું જ્ઞાન નહિ થાય ત્યાં સુધી ઘટાદિમાં પટાદિભેદનું ભાન નહિ થાય. ફલતઃ એક પણ ભેદનું જ્ઞાન થઈ નહીં શકે. માટે ઘટાત્યન્તાભાવત્વને ઘટવદ્ભિન્નત્વસ્વરૂપ માનવું ઉચિત નથી. અર્થાત્ અભાવને અધિકરણભિન્ન જ માનવો ઉચિત છે.

❀ અભાવવ્યવહારમાં પણ પ્રતિયોગિજ્ઞાન અપેક્ષિત નથી - પૂર્વપક્ષ ચાલુ ❀

અનતિરિક્તઅભાવવાદી : ન ચા.। પ્રતિયોગીજ્ઞાન અભાવના વ્યવહારમાં જ કારણ બને છે, અભાવના જ્ઞાનમાં નહીં. માટે અભાવ તો અપ્રતિયોગિક = પ્રતિયોગિજ્ઞાનનિરપેક્ષ જ હોય છે. આથી તેને અપ્રતિયોગિક અભાવથી અભિન્ન માનવામાં કોઈ બાધા નથી.

નૈયાયિક :- ન્ય.। ના, આ વાત બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે વ્યવહર્તવ્યનું જ્ઞાન અને વ્યવહારની ઈચ્છા હોતે છતે વ્યવહારની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી વ્યવહારમાં આ બેથી અતિરિક્ત કોઈ કારણની અપેક્ષા હોતી નથી. સાવધિક પદાર્થના પણ જ્ઞાન

हस्तवितस्त्याद्यवच्छेद्यत्वेन दीर्घत्वग्रहे सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तारत्वादिग्रहे एव चावध्यपेक्षणात् ।

तत्प्रकारकज्ञानस्यैव तादृशव्यवहारनिबन्धनत्वात्, जातेश्चोक्तरीत्यैव सावधित्वात्, उक्तधर्मप्रकारेण गृहीतस्य परिमाणस्यैव सावधित्वसम्भवात् अतिरिक्तदीर्घत्वे मानाभाव एवेति स्वतन्त्राः ।

भानुमती

किन्तु व्यवहारविशेषार्थं तथात्वं सम्भवत्येव । दृष्टा हि व्यवहारविशेषेऽधिकापेक्षा, यथा परिमाणस्य दीर्घत्वव्यवहारे । तथाहि अधिकसङ्ख्याव्याप्यावच्छेदकहस्त-वितस्त्याद्यवच्छेदः परिमाणस्य दीर्घत्वं तद्विपरीतत्वं ह्रस्वत्वं । तादृशपरिमाणज्ञानवर्त्यावेगसमकालमेवानुभूतं, दीर्घत्वव्यपदेशस्तु अल्पसङ्ख्याद्यवच्छेद्यपरिमाणज्ञानमपेक्षते इति **चेत्?** ***मैवम्,*** *व्यवहारविशेषस्याऽननुगतत्वात् । ह्रस्वत्व-दीर्घत्वे च परिमाणान्तरे एव । तवाऽपि अल्पाधिकसङ्ख्याऽव्याप्यावच्छेदकहस्ताद्यवच्छेद्यत्वं परिमाणस्य ह्रस्वत्वं दीर्घत्वञ्चाल्पाधिकावधिज्ञानज्ञातम् । अतो द्रव्यसमकालं परिमाणानुभवेऽपि तज्ज्ञानानुभूतमिति न तदानीं तद्व्यवहारः इति व्यक्तं* **चिन्तामणौ** । *तच्चेतसिकृत्याऽऽह —>* ***हस्त-वितस्त्याद्यवच्छेद्यत्वेन दीर्घत्वग्रहे एव अवध्यपेक्षणात्*** *= हस्त-वितस्त्याद्यावच्छेद्यापेक्षणात् दीर्घत्वव्यवहारस्य नावध्यपेक्षणमिति सिद्धम् । एतमेव* ***सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन*** *= शब्दत्वरूपेण मृदङ्गादिजन्यतारशब्दसजातीयो यो वीणादिजन्यःमन्दःशब्दः तच्छ्रावणप्रत्यक्षस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वप्रकारेण,* ***तारत्वादिग्रहे एव च अवध्यपेक्षणात्*** *= वीणाजन्यमन्दशब्दरूपावधिज्ञानापेक्षणात्, न तु तथात्वेऽव्यवहारे । इत्थं दीर्घत्वादिव्यवहारहस्तान्तबलेनाऽभावव्यवहारे व्यवहर्तव्यातिरिक्तस्य प्रतियोगिनो ज्ञानापेक्षणं न युक्तमिति* **चिन्तामणि**कारशयः । *तदुक्तं* ***आलोककृताऽपि*** *परिमाणग्राहेऽपि व्यञ्जकाभावात्तन्न गृहीतं, स्वरूपत्वेऽपि तस्य तेन रूपेण ज्ञानं तथा व्यवहारे निदानमिति तत्प्रकारकज्ञानार्थमेवाऽवध्यपेक्षेत्यर्थः (त. चिं. आलोक प्र. खं. पृ.७०९) इति ।*

स्वतन्त्रमतमावेदयति —> ***तत्प्रकारकज्ञानस्य*** *= हस्त-वितस्त्याद्यवच्छेद्यत्वादिप्रकारकदीर्घत्वादिज्ञानस्य* ***एव तादृशव्यवहारनिबन्धनत्वात्*** *= हस्त-वितस्त्याद्यावच्छेद्यत्वादिना दीर्घत्वादिव्यवहारस्य कारणत्वात् ।* ***न च*** *दीर्घत्वादिजातेः कथं सावधित्वं स्यात्, घटत्वादौ तथाऽनीक्षणादिति* ***शङ्कनीयम्, जातेः*** *= दीर्घत्व-तारत्वादिजातेः* ***च*** *= हि* ***उक्तरीत्यैव*** *= हस्त-वितस्त्याद्यवच्छेद्यत्वेन दीर्घत्वजातिग्रहे हस्त-वितस्त्यादिव्याप्यावच्छेदकहस्ताद्यवच्छेद्यत्वेन दीर्घत्वजातिग्रहे हस्त-वितस्त्यादिव्याप्यावच्छेदकावच्छेदकतासम्बन्धेन हस्त-वितस्त्यादिव्याप्यावच्छेदकावच्छेदकतासम्बन्धेन दीर्घत्वजातिग्रहे

अथ **अभाववृत्त्यभावस्याधिकरणानतिरेकेण सर्वमिदं प्रतिबन्दिकवलितमिति** चेत् ? न, **अभाव-सिद्ध्युत्तरमुपस्थितायास्तस्याः फलमुखगौरववददोषत्वात्** ।

अथाभावग्रहसामग्र्यैव **तद्व्यवहारोपपत्तेः किमन्तर्गडुनाऽभावेनेति** चेत् ? न, **'इह घटो न' इति प्रतीयमानस्य**

भानुमती

अथ अभाववृत्त्यभावस्य = अभावाधिकरणकाभावस्य ***अधिकरणानतिरेकेण*** = अभावात्मकस्वाधिकरणस्वरूपत्वेन **सर्वमिदं** नैयायिकोक्तं **प्रतिबन्दिकवलितं** = समानप्रश्न-प्रत्युत्तरपरम्पराग्रस्तम् । तथाहि यथा-ऽभावाधिकरणकाभावोऽधिकरणस्वरूपः तथा भावात्मकाधिकरणवृत्त्यभावः किं न स्वाधिकरणस्वरूपः ? 'तस्य सप्रतियोगिकत्वेनानुभवादि'ति चेत् ? तुल्यमिदमभाववृत्त्यभावेऽपि, 'घटाभावे पटो नास्ती'त्यादावभावाधिकरण-काभावस्याऽपि सप्रतियोगिकत्वेनैवानुभवात् । **न चानवस्थाभयेनाऽभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणरूपतेति वाच्यम्,** गौरवभयेनाभावमात्रस्यैवाधिकरणस्वरूपत्वमित्यस्याऽपि तुल्यत्वात् । न चानन्ताधिकरणेष्वभावत्व-कल्पनापेक्षया वरमेकातिरिक्ताभावकल्पनमिति वक्तव्यम्, अतिरिक्ताभावमभ्युपगम्याऽपि तत्र सर्वाधिकरणेष्व-भावसम्बन्धत्वकल्पनायास्तवाऽपि समानत्वात्, अतिरिक्ताभावकल्पनलक्षणातिरिच्यते । **न च** भाववृत्त्यभा-वस्थलेऽधिकरणस्य निष्प्रतियोगिकत्वमभाववृत्त्यभावस्थले त्वधिकरणस्य सप्रतियोगिकत्वमिति तत्र विरुद्ध-धर्माध्यासविरहेणाभावाधिकरणानतिरेकः भावाधिकरणकाभावस्थले तु विरुद्धधर्माध्यासात् स्वतन्त्रत्वमेवाभावस्येति **वाच्यम्,** 'तमसि घटो नास्ती'त्यादावखण्डतमस्त्वेनाधिकरणप्रतीतेरपि जागरूकत्वेन तत्राऽपि विरुद्धधर्माध्या-सादभावात्मकाधिकरणातिरेकः स्यात् । **न च** तथापि 'तमसि नास्ति किञ्चन' इत्यत्रोभयोरप्यप्रति-योगिकत्वेनानुभवात्तत्राभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वे बाधकाभाव इति **साम्प्रतम्,** 'अतिधकार-वद्भूतलमि'त्यत्राप्युभयोरप्रतियोगित्वेनानुभवस्यानपलपनीयत्वादिति **चेत् ? न,** प्रागुक्तरीत्या ***अभावसिद्ध्युत्तरं*** = भावात्मकाधिकरणातिरिक्ताभावस्य प्रमाणतः सिद्धेरुत्तरकाले ***उपस्थितायाः तस्याः*** = दर्शितप्रतिबन्देः ***फलमुखगौरववत्*** = प्रमाणाधीनगौरवस्येव, ***अदोषत्वात्*** सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात्, 'विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुं न साम्प्रतम्' । तदुक्तं ***आलोककृता*** —> अभावसिद्धिदशायामेतादृशप्रतिबन्धनवतारेणाऽप्रतिब-न्दिनोक्त्युक्तिकादर्थेनाभावसिद्धौ तदुत्तरकालेऽनवस्थाभयादिनाऽभावाऽऽधाराऽभावप्रतियोगिकाभावान्तराऽप्रमितौ तयो-र्भावैकपर्यवसानेऽप्यवतीर्णा सा प्रतिबन्दिर्नाभावग्राहकं प्रमाणं बाधते, उपजीव्यत्वात् फलमुखगौरवादित्या-खण्डलकस्यैव मूलावष्टम्भयुक्तिर्धारणीयेति सर्वतात्पर्यसङ्ग्रहः <— (त.चिं.आ.प्र.खं.पृ.१७२) इति ।

अत्रातिरिक्ताभाववादी शङ्कते —> ***अथ अभावग्रहसामग्र्यैव*** = घटाद्यभावज्ञानजनिकया अधिकरणेन्द्रियस-न्निकर्षाधिकरणज्ञान-प्रतियोगिस्मरणालोकादिसामग्र्यैव ***तद्व्यवहारोपपत्तेः*** = घटाद्यभावगोचरपदप्रयोगसम्भवात् ***किं*** = अलं ***अन्तर्गडुना*** निरर्थकेनातिरिक्तेन ***अभावेन*** । अस्ति तावत् कस्यचित् ज्ञानात् क्वचिदभावपदप्रयोगः सर्वानुभवसिद्धः । तत्र प्रयोगालम्बनं भूतलादेव, घटवदतिरिक्ताऽप्रकाशात् । तत्तश्च यदपेक्षं यस्याभाव-पदप्रयोगविषयत्वं तत्तस्याभाव इत्युपेयते । तदबुद्धिजनिताऽभावपदप्रयोगविषयत्वमेव घटभूतलयोः प्रतियोग्य-

---

અથ.। અહીં એવી શંકા થાય કે —> નૈયાયિક પણ અભાવમાં રહેનારા અભાવને અનવસ્થાના ભયથી તથા કોઈ બાધક ન હોવાથી અધિકરણસ્વરૂપ માને છે. 'ઘટાભાવમાં પટ નથી' આવી અભાવાધિકરણક અભાવબુદ્ધિમાં અભાવનું ભાન સપ્રતિયોગિકત્વસ્વરૂપે થવા છતાં તે જેમ અધિકરણસ્વરૂપ છે તેમ બીજા ભાવાધિકરણક અભાવને પણ અધિકરણસ્વરૂપ માનવામાં કોઈ વિરોધ નૈયાયિકે બતાવવો ન જોઈએ. માટે અભાવમાં ભાવાત્મક અધિકરણથી અભિન્નતાનું ખંડન પ્રતિબંદિથી = સમાન પ્રશ્ન ઉત્તરથી કવલિત = નષ્ટ થઈ જશે. અતિરિક્ત અભાવની કલ્પનાનું ગૌરવ આવશે. <— તો તેના સમાધાનમાં નૈયાયિક એમ કહે છે કે ભાવાધિકરણક અભાવસ્થલે સપ્રતિયોગિકત્વ અને નિષ્પ્રતિયોગિકત્વ સ્વરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મના લીધે અધિકરણ અને અભાવમાં ભેદની સિદ્ધિ થઈ ગયા પછી અભાવાધિકરણક અભાવની અભાવાત્મક સ્વાધિકરણથી અભિન્નતાને આગળ કરીને પ્રતિબંદિ ઉપસ્થિત થયેલ છે. માટે તે દોષરૂપ અર્થાત્ ભાવાધિકરણક અભાવને અધિકરણથી ભિન્ન માનવામાં બાધક નહિ બની શકે. આનું દૃષ્ટાંત ફલમુખ ગૌરવ છે. પ્રમાણ દ્વારા કાર્ય-કારણભાવની સિદ્ધિ થઈ ગયા પછી તે કાર્ય-કારણભાવના સ્વીકારમાં કોઈ ગૌરવ બતાવે તો પાછળથી ઉપસ્થિત થયેલ તે ગૌરવ જેમ પ્રમાણાધીન હોવાથી દોષસ્વરૂપ નથી તેમ ઉપરોક્ત રીતે અભાવ અને તેના ભાવાત્મક અધિકરણમાં પ્રમાણ દ્વારા ભેદની સિદ્ધિ થઈ ગયા પછી અભાવાધિકરણવૃત્તિ અભાવના અભેદને આગળ કરીને ઉપસ્થિત થયેલ પ્રતિબંદિ (અર્થાત્ અભાવાધિકરણક અભાવ અધિકરણસ્વરૂપ છે. તો ભાવાધિકરણક અભાવ અધિકરણસ્વરૂપ કેમ ન બને? આવી સમસ્યા અને તેના સમાધાનની પરંપરા) પણ અભાવને ભાવાત્મક અધિકરણથી ભિન્ન માનવામાં બાધક બની ન શકે.

શંકા :- અથા.। જે સામગ્રીથી અભાવનું જ્ઞાન થાય છે તે જ સામગ્રીથી અભાવનો વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થઈ શકશે. જેમ કે અધિકરણ અને ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ, અધિકરણજ્ઞાન, પ્રતિયોગીજ્ઞાન, અધિકરણમાં આલોકની હાજરી વગેરે દ્વારા જ અભાવનું જ્ઞાન અને અભાવનો વ્યવહાર થઈ શકે છે.માટે અધિકરણથી અતિરિક્તરૂપે અભાવનો સ્વીકાર કરવો નિરર્થક છે.

तस्यान्तर्गडुत्वाऽयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

किञ्च, अभावप्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षरूपत्वेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयमुद्रयैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं न तु स्वातन्त्र्येण, तव तु तद्व्यवहारे तस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं कल्पनीयमिति

भानुमती

नुयोगिरूपः सम्बन्धः । अत एव भूतलस्य सप्रतियोगिकत्वं तद्बुद्धिजनिताभावपदप्रयोगविषयत्वेन तद्बुद्धिं विना अभावपदप्रयोगाविषयत्वात् । अनेनैवोपाधिना घटाभावादिपदव्युत्पत्तिग्रह **इति चेत्** *?*

अतिरिक्ताभाववादी तन्निराकरोति —> **नेति । 'इह** *भूतले* **घटो न' इति प्रतीयमानस्य तस्य** *= अतिरिक्ताभावस्य* **अन्तर्गडुत्वाऽयोगात् । न च** *तत्र भूतलमेवाभावपदप्रयोगालम्बनमिति* **वाच्यम्,** *यतो न हि 'भूतलं घटाभाव' इति प्रतीति-प्रयोगौ, अपि तु 'भूतले घटाभाव' इति, 'भूतले घट' इतिवत् । 'भूतले घटो नास्ती'ति भूतलात्मकाधिकरणातिरिक्तनञर्थप्रकाशात् । अपि च घटबुद्धिजनिताभावपदप्रयोगविषयत्वं भूतलस्य घटाभावत्वं तथा च घटाभावत्वे तस्यावगते घटाभावपदप्रयोगविषयत्वं, घटाभावपदप्रयोगविषयत्वे च ज्ञाते तस्य घटाभावत्वमित्यन्योन्याश्रयः, पदप्रवृत्तिनिमित्तेऽवगते पदप्रयोगनियमात् । घटाभावत्वञ्च घटाभावपदे प्रवृत्तिनिमित्तम् ।* **अन्यथा** *= भूतलस्यैव सप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमे* **अतिप्रसङ्गात्** *प्रतियोगिनं विना केवलं भूतलं न प्रतिभासेत । घटाभावपदप्रयोगदशायां तत् सप्रतियोगिकं नान्यदेति* **चेत्** *? तर्हि घटप्रतियोगिकत्वे तस्य घटबुद्धिजनिताभावपदप्रयोगविषयत्वं सति च तस्मिन् घटप्रतियोगिकत्वमित्यन्योन्याश्रयः इति व्यक्तं* **तत्त्वचिन्तामणौ** *(त.चिं.प्र.खं.पृ.७११-७१२) ।*

अतिरिक्ताभाववादिमते नैयायिका गौरवमाविष्कर्तुमुपक्रमन्ते —> **किञ्चेति । अभावप्रत्यक्षस्य** *= प्रतियोगिविशेषिताभावविषयकसाक्षात्कारस्य* **विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षरूपत्वेन** *= प्रतियोगितावच्छेदकावैशिष्ट्यप्रतियोगिनिरूपिताभावनिष्ठवैशिष्ट्यावगाहिसाक्षात्कारात्मकत्वेन* **विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयमुद्रयैव** *= विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनैव* **प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं,** *अभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटादिविशेषणमिति विशेषणतावच्छेदकीभूतं घटत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं भवति । अतः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयादेव घटाभावसाक्षात्कारसम्भवः* **न तु स्वातन्त्र्येण** *अभावप्रत्यक्षकारणताकल्पनागौरवं यौगनये रक्तत्वाऽज्ञानदशायां 'रक्तदण्डी पुरुष' इति साक्षात्कारानुदयेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन कारणतायाः क्लृप्तत्वादुभयमते,* **तव** *= अधिकरणस्वरूपाभाववादिनः मते* **तु तद्व्यवहारे** *= अभावव्यवहारे* **तस्य** *= प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्य* **स्वातन्त्र्येण** *एव* **हेतुत्वं कल्पनीयम्,** *अन्यथा प्रतियोगिज्ञानाविरहदशायां भूतलज्ञाने*

समाधान :- न, 'इह.। આ શંકા નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે અનિરિક્ત અભાવને ન માનવામાં આવે તો 'नास्ति' આવી બુદ્ધિ નિર્વિષયક બનવાની આપત્તિ આવશે, કેમ કે ભૂતલસ્વરૂપ અધિકરણને (અથવા ઘટાદિસ્વરૂપ પ્રતિયોગીને) તે બુદ્ધિનો વિષય માની શકાય તેમ નથી. આનું કારણ એ છે કે ભૂતલમાં ઘટ ન દેખાય એ કાલમાં 'भूतलं घटाभावः' એવી બુદ્ધિ થતી નથી જ, પરંતુ 'इह भूतले घटो नास्ति' એવી બુદ્ધિ થાય છે. જેમ 'भूतले घट' એવી પ્રતીતિના આધારે ભૂતલ અને ઘટમાં અભેદ નથી માની શકાતો તેમ ઉપરોક્ત પ્રતીતિથી ભૂતલ અને ઘટાભાવમાં પણ અભેદ માની શકાતો નથી. માટે અતિરિક્ત અભાવનો સ્વીકાર નિરર્થક નથી. છતાં જો ભૂતલાત્મક અધિકરણને જ અભાવસ્વરૂપ માનીને સપ્રતિયોગિક માનવામાં આવે તો ઘટના જ્ઞાન વિના ભૂતલનું જ્ઞાન ન થવાની આપત્તિ આવશે. માટે અભાવને અધિકરણથી ભિન્ન માનવાનો નૈયાયિકસિદ્ધાન્ત ઉચિત છે.

❀ અધિકરણસ્વરૂપ અભાવને સ્વીકારવામાં ગૌરવ - પૂર્વપક્ષ ચાલુ ❀

किञ्च.। વળી, આ વાત પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે કે અભાવ અને અધિકરણમાં અભેદ માનવામાં આવે તો પ્રતિયોગિવિશેષિત અભાવવ્યવહારમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ પ્રતિયોગીના જ્ઞાનને સ્વતંત્ર કારણ માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે અભાવને અધિકરણથી અભિન્ન માનવામાં આવે તો અભાવપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ પ્રતિયોગીના જ્ઞાનને કારણ માનવું સંભવ નથી, કેમ કે અધિકરણસ્વરૂપે અભાવનું જ્ઞાન પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ પ્રતિયોગિવિષયક જ્ઞાનની ગેરહાજરીમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી અભાવવ્યવહાર પ્રત્યે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપ્રતિયોગિવિષયક જ્ઞાનને પૃથક્ કારણ માન્યા વિના પ્રતિયોગી અજ્ઞાત હોતે છતે અભાવવ્યવહારની આપત્તિનો પરિહાર થઈ નહિ શકે. પરંતુ ન્યાયમતમાં આવો સ્વતંત્ર કાર્યકારણભાવ

गौरवम् ।

किञ्चाधिकरणानामननुगतत्वात्कथमनुगतव्यवहारः ? मम तु समवाय-स्वाश्रयसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्तात्यन्ताभाव एवाभावत्वमनुगतम् । तच्च स्ववृत्त्यपीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

भानुमती

सति सत्याश्चेत्तत्रयामभावव्यवहारापत्तेः स्यात्, अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेऽधिकरणे ज्ञाते सत्यभावस्यापि ज्ञातत्वादिति अधिकरणस्वरूपाभाववादिमते स्वातन्त्र्येणाऽभावव्यवहारकारणताकल्पनाया आवश्यकत्वेन **गौरवं** अपरिहार्यमेव ।

नैयायिका अधिकरणस्वरूपाभावपक्षे दोषान्तरमाविर्भावयन्ति —> **किञ्चेति । अधिकरणानां** = अभावाधिकरणानां भूतल-पर्वत-ह्रदादीनां **अननुगतत्वात्** = साधारणनातिप्रसक्तधर्मशून्यत्वात् अभावमात्रस्याधिकरणस्वरूपत्वे **कथं** 'भूतले घटाभावः, पर्वते घटाभावः, ह्रदे घटाभाव' इत्यादिस्वरूपो वदृवा 'घटाभावोऽभावः, पटाभावोऽभावः' इत्यादिस्वरूपोऽनुगतव्यवहारः स्यात् ? **न** चातिरिक्ताभावपक्षेऽपि तथा, अभावत्वस्यानुगतस्याभावादिति **वाच्यम्, मम** = नैयायिकस्य **तु समवाय-स्वाश्रयसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्ताऽत्यन्ताभाव एव अभावत्वं** अभावसामान्ये **अनुगतं** = साधारणमनातिप्रसक्तम् । द्रव्य-गुण-कर्मसु समवायेन सत्ता वर्तते सामान्य-विशेष-समवायेषु च स्वाश्रयसमवायसंसर्गेण सत्ता वर्तते । अभावे तु न समवायेन नाऽपि स्वाश्रयसमवायेन सत्ता वर्तते इति स्वसमवाय-स्वाश्रयसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताऽत्यन्ताभावस्याऽभावमात्रावृत्तित्वेनाभावत्वसमानाधिकरणत्वात्तयोरैक्यम् । तमादायाभावेष्वनुगतव्यवहारोपपत्तेर्निराबाधा । न चैवं सत्तात्यन्ताभावेऽनुगताभावत्वव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम्, यतः **तच्च** = निरुक्ताभावत्वञ्च **स्ववृत्ति अपि** = स्वात्मन्यपि वृत्ति **इति** हेतोः **न किञ्चिदनुपपन्नम्**= सत्ताऽभावेऽभावत्वानुगतव्यवहारादिकमघटमानकम् ।

સ્વીકારવાની જરૂર નથી, કેમ કે ન્યાયમતાનુસાર અભાવ અધિકરણથી ભિન્ન હોય છે. માટે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ પ્રતિયોગી અજ્ઞાત હોતે છતે અભાવજ્ઞાન જ સંભવિત ન હોવાથી ત્યારે અભાવના વ્યવહારની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી.

જો એમ કહેવામાં આવે કે —> ન્યાયમતમાં પણ પ્રતિયોગીવિશેષિત અભાવપ્રત્યક્ષમાં પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ પ્રતિયોગિગોચર જ્ઞાનને સ્વતંત્ર કારણ માનવું પડશે. બાકી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપ્રતિયોગી અજ્ઞાત હોતે છતે ન્યાયમતાનુસાર અભાવજ્ઞાન સંભવ હોવાથી અભાવના વ્યવહારની આપત્તિ આવશે. <— તો તે ઠિક નથી, કારણ કે 'રક્તો દણ્ડઃ' ઈત્યાદિ જ્ઞાન ન હોય તો 'રક્તદણ્ડવાન્ પુરુષઃ' આવું રક્તત્વવિશિષ્ટદંડવૈશિષ્ટ્યઅવગાહી જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવાથી વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યાવગાહી સર્વ બુદ્ધિ પ્રત્યે વિશેષણતાઅવચ્છેદકપ્રકારક જ્ઞાનની કારણતા સર્વસંમત છે. આથી પ્રતિયોગિવિશેષિત અભાવવ્યવહાર માટે અપેક્ષિત પ્રતિયોગિવિશેષિત અભાવનું પ્રત્યક્ષ પણ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યઅવગાહી હોવાથી વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યઅવગાહી બુદ્ધિસ્વરૂપ છે. માટે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકસ્વરૂપ વિશેષણતાઅવચ્છેદકપ્રકારક નિશ્ચયની ગેરહાજરીમાં ઉપરોક્ત અભાવપ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ ન શકે. આ કારણે જ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ પ્રતિયોગી અજ્ઞાત હોતે છતે વ્યવહર્તવ્યજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી પ્રતિયોગિવિશેષિત અભાવના વ્યવહારની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો. મતલબ કે ન્યાયમતમાં પ્રતિયોગિવિશેષિત અભાવપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ પ્રતિયોગીના જ્ઞાનને સ્વતંત્ર કારણ માનવાની આવશ્યકતા નથી. આમ કાર્યકારણભાવની કલ્પનામાં લાઘવ હોવાના કારણે અભાવને અધિકરણથી ભિન્ન માનવો જ ઉચિત છે.

☒ અનુગતવ્યવહાર અભેદપક્ષમાં અસંભવ - પૂર્વપક્ષ ચાલુ ☒

કિઞ્ચા.। વળી, બીજી વાત એ છે કે અભાવ અને અધિકરણના અભેદ પક્ષમાં આ પણ એક દોષ છે કે અધિકરણો અનનુગત હોવાથી અભાવનો અનુગત વ્યવહાર તે મતમાં થઈ નહીં શકે. પરંતુ 'ઘટાભાવઃ અભાવઃ, પટાભાવઃ અભાવઃ' આવી રીતે અનુગત અભાવવ્યવહાર સર્વસંમત છે. જો ઘટાભાવ, પટાભાવ આદિ ભૂતલાદિસ્વરૂપ હોય તો તે બધામાં કોઈ અનુગત અભાવત્વનું નિર્વચન અશક્ય હોવાથી અભાવના અનુગત વ્યવહારની ઉપપત્તિ કરવી અસંભવ બની જશે. ન્યાયમતમાં આ દોષ નહિ આવે, કારણ કે ન્યાયમતાનુસાર અભાવત્વને સમવાય, સ્વાશ્રયસમવાય આ બેમાંથી કોઈ એક સંબંધથી સત્તાના અત્યન્તાભાવસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. આ એક અનુગત ધર્મ છે. પરંતુ અભાવને ભૂતલાદિસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત સત્તાના અત્યન્તાભાવસ્વરૂપ અભાવત્વને આગળ કરીને ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરેમાં અનુગત વ્યવહારની સંગતિ થઈ નહિ શકે, કારણ કે ભૂતલાદિમાં સમવાય-સ્વાશ્રયસમવાયઅન્યતરસંબંધથી સત્તા રહેવાથી ઉપરોક્ત અન્યતરસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સત્તાત્યન્તાભાવ નહિ રહી શકે. પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક સંસર્ગથી પ્રતિયોગીના અધિકરણમાં તેનો અભાવ (વ્યાપ્યવૃત્તિ અભાવ) રહી શકતો નથી. જ્યારે અભાવને ભૂતલાદિથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો તેમાં સમવાય - સ્વાશ્રયસમવાય અન્યતરસંબંધથી સત્તા ન રહેવાથી તથાવિધ સત્તાત્યન્તાભાવ રહે છે. માટે ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરેમાં અનુગત વ્યવહાર થઈ શકશે. સમવાય-સ્વાશ્રયસમવાય અન્યતરસંબંધથી સત્તાઅત્યન્તાભાવ સ્વમાં પણ રહેવાના લીધે તેમાં પણ અભાવત્વનો અનુગત વ્યવહાર ન થવાની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. દ્રવ્ય - ગુણ - કર્મમાં સત્તા સમવાય સંબંધથી રહે છે. સામાન્ય-વિશેષ - સમવાયમાં સ્વાશ્રયસમવાયસંબંધથી સત્તા રહે છે. જ્યારે અભાવમાં સમવાય સંબંધથી કે સ્વાશ્રયસમવાયસંબંધથી સત્તા ન રહેતી હોવાથી અન્યતરસંબંધથી સત્તાઅત્યન્તાભાવ અભાવમાં જ રહે જ છે. આમ

अत एव घटाभाव-पटाभावबुद्धीनामभावांशेऽनुगतप्रकारत्वं, तस्यैव पूर्वमुपस्थितस्यानुपस्थितस्य वा स्वरूपतः प्रकारत्वात् ।

भानुमती

अत एव = *अभावत्वस्य समवाय-स्वाश्रयसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छेदप्रतियोगिताकानुगतैकसत्यन्ताभावस्वरूपत्वादेव, 'घटाभावोऽभावः, पटाभावोऽभावः' इत्यादिरूपाणां* ***घटाभाव-पटाभावबुद्धीनां अभावांशेऽनुगतप्रकारत्वं*** *सङ्गच्छते,* ***तस्यैव*** = *निरुक्तसत्यन्ताभावस्यैव घटाभाव-पटाभावादिबुद्ध्युदयात्* ***पूर्वं*** = *अव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन* ***उपस्थितस्य*** = *ज्ञातस्य* ***अनुपस्थितस्य*** = *अज्ञातस्य* ***वा स्वरूपतः प्रकारत्वात्*** । ***एतेन*** —> *विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वात्प्राक् सत्यन्ताभावत्वस्योपनीतभानाभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटादिविशिष्टाभावबुद्धेरनापत्तेरिति* <— ***प्रत्युक्तम्,*** *सत्यन्ताभावत्वेन रूपेण सत्यन्ताभावस्य घटाभावादौविशेषणतयेव भानानभ्युपगमात् ।* ***न च*** *जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारेणैव भानानियमाच्च सखण्डोपाधिरूपस्य सत्यन्ताभावस्य स्वरूपतो भानसम्भव इति* ***शङ्कनीयम्,*** *तद्व्यक्तेः स्वरूपतोऽपि भानमित्यभ्युपगमादिति* ***दिक्*** ।

अनुगताभावधीनिर्वाहाय प्रकृते ***तत्त्वचिन्तामणिकारस्तु*** —> *अनुगताभावत्वं विनाऽपि 'घटादिर्न पटः' इति समानाधिकरणनिषेधात् अनुगतव्यवहारः पटान्योन्याभावेनैकेन । एवं 'घटादौ न गोत्वमि'त्यनुगतव्यवहारः एकेनात्यन्ताभावेन । 'कपालेषु भूतलेषु इदानीं घटो विनष्ट' इत्यनुगतव्यवहारो ध्वंसेनैकेन । घटानुत्पाददशायां 'एतेषु घटो नास्ती'त्यनुगतव्यवहार एकेन प्रागभावेन । एवं चत्वारोऽनुगतानिषेधव्यवहाराश्चतसृभिरेव व्यक्तिभिः क्रियन्ते* <— *(त.चिं.प्र.खं.पृ. ७१४) इत्याह ।*

आलोक*कृतमतमपाकर्तुमुपक्रमते* —> ***यत्तु*** *सप्रतियोगिकत्वमेवाभावत्वम् ।* ***न च*** *समवाय-संयोगयोरपि रूप-घटादिप्रतियोगिकत्वेन तत्रातिव्याप्तिरिति* ***शङ्कनीयम्,*** *सप्रतियोगिकत्वपदेन स्वांशे प्रतियोग्यवैशेषणप्रतीत्यविषयत्वस्योक्तत्वात् । समवायसंयोगयोस्तु स्वांशे प्रतियोग्यवैशेषणकप्रतीतिविषयत्वात्, 'नीलो घट' इति प्रत्ययात्, संयोगे निर्विकल्पकसम्भवाच्च । न हि 'नीलो घट' इत्यत्र नीलस्य समवायांशे विशेषणता किन्तु घटांशे एव । नाऽपि संयोगगोचरनिर्विकल्पप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो घटादेः संयोगविशेषणतावैधया भानं भवति किन्तु स्वातन्त्र्येणैव । न चाभावे निर्विकल्पकं सम्भवति; तद्बुद्धौ प्रतियोग्यधिकरणज्ञानयोः कारणत्वेन तदुभयविशिष्टज्ञानसामग्रीनियमात्, निर्विकल्पकन्तु तत्रैव भवेद्यत्र विशिष्टज्ञानसामग्री नास्ति । **न चाभावे** निर्विकल्पकाऽसम्भवे 'घटाभाववद्भूतलमि'ति ज्ञानं न स्यात्, विशेषणज्ञानं विना तदभावात्, भावे वा न निर्विकल्पकसिद्धिः, विशिष्टज्ञानत्वस्य तत्रैव व्यभिचारादिति* ***वक्तव्यम्,*** *यतः प्रथमं 'भूतले घटो नास्ती'ति बुद्धिर्जायते तत्र भूतलं विशेषणं अभावश्च विशेष्यः, विशेष्यज्ञानञ्च न विशिष्टबुद्धौ कारणम् । पश्चात् भूतलविशेष्यकं 'घटाभाववदि'ति ज्ञानमेति (त.चिं.प्र.खं.पृ.८२२) व्यक्तं* ***तत्त्वचिन्तामणौ*** । ***न च*** *तथापि ज्ञानेच्छादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव, तस्य विषयितासम्बन्धेन स्वांशे घटादिविशेषणकप्रतीतेरेव विषयत्वात्, 'घटमहञ्जानामी'त्यादौ ज्ञानविशेषणीभूतस्य घटादेरभावप्रतियोगित्वेन प्रतियोग्यवैशेषणकप्रतीत्यविषयत्वस्य ज्ञानावलपलपनीयत्वादिति* ***शङ्कनीयम्,*** *विषयितातिरिक्तप्रतियोगिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्यार्जवे विशेषणत्वात् । यद्वाऽस्तु*

અભાવત્વ અને ઉપરોક્ત સત્તાઅત્યન્તાભાવ સમનિયત હોવાથી અભાવત્વને ઉક્ત સત્તાઅત્યન્તાભાવસ્વરૂપ માનવું યોગ્ય જ છે. આમ અતિરિક્ત અભાવનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જ ઉપરોક્ત અભાવોમાં અનુગત વ્યવહાર થઈ શકે છે.

અત એવ। અભાવત્વ દર્શિત સત્તાઅત્યન્તાભાવસ્વરૂપ હોવાના લીધે જ 'ઘટાભાવઃ અભાવઃ, પટાભાવઃ અભાવઃ' આવી અભાવાંશમાં અનુગત બુદ્ધિ થઈ શકે છે, કારણ કે સમવાય - સ્વાશ્રયસમવાયાન્યતરસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સત્તાત્યન્તાભાવ અભાવમાં અનુગત એક જ છે. તાદશ સત્તાત્યન્તાભાવ જ અભાવાંશમાં પ્રકારરૂપે ભાસે છે. જો કે સત્તાત્યન્તાભાવત્વરૂપે સત્તાઅત્યન્તાભાવનું ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરેમાં ભાન કરવું હોય તો અભાવબુદ્ધિ પૂર્વે તેનું ભાન જોઈએ, કારણ કે વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્ય બુદ્ધિ પ્રત્યે વિશેષણતાવચ્છેદકપ્રકારક જ્ઞાન કારણ હોય છે. આ સર્વમાન્ય નિયમ છે. પરંતુ અમે નૈયાયિક તેનું સત્તાત્યન્તાભાવત્વરૂપે ભાન નથી માનતા. પરંતુ સ્વરૂપતઃ ભાન માનીએ છીએ. જેમ 'ઘટોડયં' આ જ્ઞાનમાં ઘટત્વ જાતિનું સ્વરૂપતઃ ભાન થાય છે, નહીં કે ઘટત્વત્વરૂપે તેમ પ્રસ્તુતમાં ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરેમાં ઉપરોક્ત સત્તાઅત્યન્તાભાવસ્વરૂપ અભાવત્વનું સ્વરૂપતઃ વિશેષણવિધયા ભાન માનવાથી ઘટાભાવાદિબુદ્ધિ પૂર્વે તેની ઉપસ્થિતિ આવશ્યક નથી. ઉપસ્થિત કે અનુપસ્થિત એવો સત્તાત્યન્તાભાવ સ્વરૂપતઃ ઘટાભાવાદિના વિશેષણરૂપે ભાસે છે, જ્ઞાત થાય છે.

❀ प्रतीतिघटितअभावत्वनिरूपण असंगत - पूर्वपक्ष चालु ❀

यत्तु —> सविषयकान्यत्वे सति स्वांशे प्रतियोग्यविशेषणकप्रतीत्यविषयत्वमभावत्वम्, ज्ञानसमवायादिवारणायाऽऽद्यविशेषणद्वयमिति <— तन्न, प्रतीतिघटितत्वेनाऽस्यातीन्द्रियत्वात्, प्रतीत्यविषयत्वमित्यादावभावत्वप्रवेशेनात्माश्रयात्, प्रतीतिपदस्य धीसामान्यपरत्वेऽसम्भवात्, लौकिकप्रत्यक्षपरत्वे चाऽतीन्द्रियमात्राऽतिव्याप्तेः, लौकिकप्रत्यक्षत्वेन

भानुमती

लाघवेन **सविषयकान्यत्वे सति स्वांशे प्रतियोग्यविशेषणकप्रतीत्यविषयत्वमभावत्वम्,** यथा च **ज्ञान-समवायादिवारणाय आद्यविशेषणद्वयं** क्रमश इति विभावितमेव । 'स्वांश' इत्यनुक्तावपि समवायाद्यतिप्रसङ्ग इति प्रतियोग्यविशेषणकांशः स्वांशेन विशेषितः । समस्ते च घटाभावादिस्थले लक्षणसमन्वयः । तथाहि - घटाभावादेः सविषयकान्यत्वं तावन्निर्विवादम् । स्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावांशे घटादेर्विशेषणविधया भानदशायामेवाभावादेर्भानसम्भवात् स्वांशे प्रतियोग्यविशेषणकप्रतीत्यविषयत्वमप्यानर्गलमिति । अनवलोकिताऽऽलोकग्रन्थाः **केचित्तु**- आदिपदात् स्वरूपादेरुपग्रह इति **वदन्ति** ।

अन्यानपेक्षितानेकाः प्रदर्शितं **जयदेवमिश्रमतमपहस्तयन्ति**- **तन्नेति** । **प्रतीतिघटितत्वेन अस्य** = सविषयकान्यत्वे सति स्वांशे प्रतियोग्यविशेषणकप्रतीत्यविषयत्वरूपस्याभावत्वस्य **अतीन्द्रियत्वात्** = बाह्येरिन्द्रियैरग्राह्यत्वात् चक्षुरादिना तत्प्रत्यक्षासम्भवापातात् । तथा च 'घटाभावं पश्यामी'त्यस्यानुपपत्तेरिति प्रथमो दोषः । १ । किञ्च, निरुक्तलक्षणे **'प्रतीत्यविषयत्वं' इत्यादौ अभावत्वप्रवेशेन** ज्ञप्तौ **आत्माश्रयात्** । प्रतीत्यविषयत्वं हि प्रतीतिनिरूपितविषयतानिरूपकात्यन्ताभावत्वाश्रयः इत्यभावत्वलक्षणेऽभावत्वनिवेशेन स्पष्टमेवात्माश्रयत्वं ज्ञप्तौ, आदिपदेन 'सविषयकान्यत्वे सती'त्यस्य 'प्रतियोग्यविशेषणके'त्यस्य चोपादानमभिमतम्, तयोरप्यभावत्वघटितत्वात्। तथा च नैव कदाप्यभावत्वं प्रतीयेतेति द्वितीयो दोषः । २ । अभावत्वलक्षणघटकस्य **प्रतीतिपदस्य धीसामान्यपरत्वे** तु **असम्भवात्,** प्रमेयत्वादिना प्रमेयान्तर्गताऽभावमात्रस्य ज्ञानोदयेन स्वांशे प्रतियोग्यविशेषणकधीविषयत्वाभावशून्यत्वात् । **न च** प्रतीतिपदस्य लौकिकप्रत्यक्षे लक्षणेति नाऽसम्भवः, प्रमेयत्वसामान्यलक्षणजन्यानिरवलप्रमेयविषयकप्रत्यक्षस्याऽलौकिकत्वादिति **वाच्यम्,** एवं प्रतीतिपदस्य **लौकिकप्रत्यक्षपरत्वे** = लौकिकप्रत्यक्षबोधजननेच्छयोच्चरितत्वाभ्युपगमे **च** = हि **अतीन्द्रियमात्रातिव्याप्तेः,** पिशाचादीनां सविषयकेतरत्वे सति स्वांशे प्रतियोग्यविशेषणकलौकिकप्रत्यक्षाऽविषयत्वात् । यद्यपि सविषयकान्यत्वपदेनै-

---

यत्तु.। प्रस्तुतमां तत्त्वचिंतामणिनी आलोक टीकाना रचयिता जयदेवमिश्र एम कहे छे के —> अभावत्व सप्रतियोगिकत्वस्वरूप छे. जो के सप्रतियोगिक तो समवाय वगेरे पण छे. तेथी तेमां अभावत्वना लक्षणनी अतिव्याप्ति आवे छे. तेना परिहार माटे सप्रतियोगिकत्वपदथी स्वांशमां प्रतियोगीने विशेषण तरीके विषय न बनावनार बुद्धिनी अविषयता अभिमत छे. 'नीलो घटः' आ बुद्धिमां भासमान समवाय संबंधनुं नील विशेषण नथी बनतुं, परंतु घटनुं विशेषण बने छे. आम समवाय पोतानामां पोताना प्रतियोगीने विशेषण नहि बनावनार बुद्धिनी विषयतायी विशिष्ट बनी शकवाथी अतिव्याप्तिनो परिहार थई जशे. जो के छतां ज्ञान, ईच्छा वगेरेमां अतिव्याप्ति आवशे, कारण के घटाभावनो प्रतियोगी एवो घट पण 'घटं अहं जानामि' आ ज्ञानमां विषयितासंबंधथी विशेषणविधया भासवाथी ज ज्ञान स्वांशमां प्रतियोगीविशेषणबुद्धिने आधीन ज्ञाननी विषयतावाळुं बने छे. अर्थात् स्वांशमां प्रतियोगीने (घटादिने) विशेषण न बनावनार बुद्धिनी विषयता ज्ञानादिमां न रहेवाथी अतिव्याप्ति आवशे. आना निवारण माटे सविषयकअन्यत्व विशेषणनी जरूर छे. ज्ञान सविषयक होय छे. माटे तेमां प्रतियोगिअविषयकबुद्धिअविषयता रहेवा छतां सविषयकभेदस्वरूप विशेषण न रहेवाथी अभावत्वना लक्षणनी अतिव्याप्ति तेमां नहि आवे. आथी लक्षण एवुं फलित थाय छे के सविषयकभिन्नत्व होवा छतां स्वांशमां प्रतियोगिअविषयकप्रतीतिअविषयत्व = अभावत्व. घटाभाव वगेरेमां सविषयकान्यत्व छे ज, कारण के ज्ञान, ईच्छा, द्वेष, प्रयत्न अने संस्कार आ पांच गुणो ज सविषयक छे. तथा प्रतियोगिताकत्वसंबंधथी प्रतियोगी एवो घट अभावांशमां विशेषण तरीके जणाय तो ज अभाव बुद्धिविषय बनी शके छे, बाकी नहि. माटे दर्शितस्वरूप अभावत्वनो स्वीकार युक्तिसंगत छे. <--

तन्न.। परंतु आ वात बराबर न होवानुं कारण ए छे के उपरोक्त अभावत्वलक्षणमां 'प्रतीति' नो निवेश करवामां आवेल छे. प्रतीति क्यारेय पण चक्षु, कर्ण वगेरे बाह्य ईन्द्रियनो विषय बनी शकती नथी. बाह्य ईन्द्रियनी अपेक्षाए प्रतीति अतीन्द्रिय होवाथी प्रतीतिघटित अभावत्व पण बाह्यईन्द्रिय चक्षु वगेरेनो विषय बनी शकशे नहि. अर्थात् घटाभाव, पटाभाव वगेरेनो आंख वगेरेथी साक्षात्कार न थवानी आपत्ति आवशे. परंतु बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयता तो उपरोक्त घटाभावादिमां प्रसिद्ध ज छे. आनी अनुपपत्ति ए मिश्रमतमां प्रथम दोष छे. वळी, बीजो दोष ए छे के उक्त लक्षण प्रविष्ट 'प्रतीतिअविषयत्व' नो अर्थ छे प्रतीतिनिरूपितविषयतानो अभाव=प्रतीतिनिरूपितविषयताप्रतियोगिकाभावत्वविशिष्ट. आथी आत्माश्रय दोष पण आवशे, कारण के पोताना लक्षणमां पोतानो प्रवेश थवो तेनुं नाम ज आत्माश्रय छे. लक्षण एटला माटे बनावववामां आवे छे के अप्रसिद्ध एवा लक्ष्यनुं लक्षणथी भान थाय अर्थात् लक्ष्यथी अपरिचित व्यक्तिने लक्ष्यनुं भान थाय. परंतु जो लक्षणमां पण लक्ष्यनो ज प्रवेश करवामां आवे तो लक्ष्यथी अज्ञाण व्यक्तिने तेवा लक्षणथी लक्ष्यनुं ज्ञान क्यारेय पण नहि थई शके. माटे प्रस्तुतमां आत्माश्रय दोषस्वरूप बने छे.

विशेषणे चातीन्द्रियाभावाऽव्याप्तेः, तज्जातीयत्वनिवेशे च तावन्मात्रस्यैवोक्तरूपस्याश्रयणीयत्वात् । न चातिरिक्ताभावस्याधिकरणेन समं सम्बन्धानुपपत्तिः, सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वस्यैव तत्सम्बन्धत्वात् ।

भानुमती

ताऽतीन्द्रिय-लौकिकविषयक-ज्ञानाभावत्वेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवस्तथापि तावन्मात्रस्यैवेन्द्रियमात्रेऽतीन्द्रियमात्रेऽतिव्याप्तिपादकतात्पर्यमिति न दोषः । **न च** लौकिकप्रत्यक्षत्वे सति सविषयकत्वे सति प्रतियोग्यतिरिक्तविशेषणकलौकिकप्रत्यक्षाऽविषयत्वमभावत्वमिति न पिशाचत्वादावतिव्याप्तिप्रसङ्गः, तस्य लौकिकप्रत्यक्षाऽविषयत्वादिति **वाच्यम्,** इत्थं **लौकिकप्रत्यक्षत्वेन** = लौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वेन **विशेषणे च** = हि **अतीन्द्रियाभावाऽव्याप्तेः** = अतीन्द्रियेणापेक्षाबुद्धेरविषयीभावत्वेऽव्याप्त्यापत्तेः, तत्र लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वातेरहात्, लक्ष्यतावच्छेदे लक्षणातेरहरूपैवाऽव्याप्तिलक्षणत्वादित्येकं सौत्रतोऽपरप्रवृत्तिः । **न च** लौकिकप्रत्यक्षाविषयजातीयत्वे सति सविषयकत्वे सति स्वांशे प्रतियोग्यतिरिक्तविशेषणकलौकिकप्रत्यक्षाऽविषयत्वमभावत्वमिति नाऽव्याप्तिरेवमतिव्याप्तिः, पिशाचाभावादेरपि लौकिकप्रत्यक्षयोग्याभावसजातीयत्वादिति **वाच्यम्,** एवं **तज्जातीयत्वनिवेशे** हि अप्रसम्भवापत्तेः, अभावे जातीतेरहात् । **न च** जातेरपदस्यानुगतधर्मपरत्वाज्ञानं दोष इति **वाच्यम्,** एवं सति **तावन्मात्रस्यैव** = तज्जातीयत्वेनाभिमतस्य केवलमभावेतराऽतीतेसकलाभावानुगतधर्मरूपैव **उक्तरूपस्य** = समवाय-स्वाश्रयसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छेदाप्रतियोगितावच्छेदकसत्ताऽन्यतमाभावस्वरूपस्य **आश्रयणीयत्वात्** विमतत्वा तिरुक्तातिरर्थक्यौरवतास्तवरूपकल्पना ? तत्र्च तिरुक्तसत्तान्यतमाभावस्वरूपाभावत्वमादायातीरिक्ताभावेष्वनुगतप्रतीतिप्रयोगौ तिरातङ्कावेति स्थितमेतावता ।

मिश्रमतमपाकृत्य, पूर्वपक्षयाऽऽह साम्प्रतम् । अभावत्वं हि सत्ताऽभावो नान्यदित्यवस्थितम् ॥ १ ॥

ननु अतिरिक्ताभावस्य अधिकरणेन भूतलादेना **समं सम्बन्धानुपपत्तिः,** संयोग-समवायादेः भावरूपाधिकरणेन साकमेव सम्भवात् । ततश्च कथं भूतले घटाभावप्रत्यक्षम् ? **न च** स्वरूपसम्बन्धादिति **वाच्यम्,** एवं सति घटवद्भूतलस्यापि चत्वारीयाभावेन स्वरूपसम्बन्धोऽस्ते भूतलमभावश्चेत्यतोऽधिकरस्य स्वरूपसम्बन्धस्याऽभावात् । **न च** प्रतियोग्यारोप एव स्वरूपसम्बन्धः, अत एव आरोप्य तिरोधेहत इत्युच्यते इति **वक्तव्यम्,** तथाऽभावसम्बन्धे सत्यारोपः स एव चाभावसम्बन्ध इत्यन्योन्याश्रयादिति **चेत् ? मैवम्, सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वस्यैव तत्सम्बन्धत्वात्** = स्वरूपसम्बन्धत्वात् । **न च** घटवद्भूतल-चत्वारीयाभावयोः परस्परं तिरोधेयप्रत्यक्षयोः, ज्ञानतिरोधयोः समवाय-समवायेनोरेव सम्बन्धावच्छेदकसम्भवपक्षमे चानवस्थाभिमता तत्सम्बन्ध-सम्बन्धितोरापे तादृशसम्बन्धस्वीकारादिति सिद्धोऽतिरेकोऽभाव इति **तत्त्वचिन्तामणिकारः** (त. चिं.प्र.खं.पृ.१७८) ।

ચૈત્ર મકાનનું લક્ષણ 'લાલ ચૈત્રમકાન'ન બની શકે. તેમ જ અભાવત્વલક્ષણમાં પ્રવિષ્ટ પ્રતીતિપદનો અર્થ બુદ્ધિસામાન્ય = જ્ઞાનમાત્ર કરવામાં આવે તો અસંભવ દોષ આવશે, કારણ કે પ્રમેયત્વરૂપ સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષ દ્વારા સકલ પ્રમેયનું જ્ઞાન થાય છે. તેમાં સકલ અભાવનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે. કારણ કે અભાવ પણ પ્રમેય = પ્રમાવિષય છે.પરંતુ આ રીતે તો સર્વ અભાવમ. પ્રતિયોગિઅવિષયક પ્રમેયજ્ઞાનની વિષયતા રહી જવાથી પ્રતિયોગ્યવિશેષણકબુદ્ધિવિષયત્વાભાવ કોઈ પણ અભાવમાં રહી નહિ શકે. જો પ્રતીતિપદની લૌકિકપ્રત્યક્ષમાં લક્ષણા માનવામાં આવે તો અસંભવ દોષ ટળી જશે, કારણ કે પ્રમેયત્વસામાન્યલક્ષણજન્ય સકલપ્રમેયવિષયક જ્ઞાન લૌકિકપ્રત્યક્ષાત્મક ન હોવાથી પ્રતિયોગિઅવિષયકલૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયત્વાભાવ સકલ અભાવમાં અબાધિત રહે છે. પરંતુ આવું કરવા જતાં દરેક અતીન્દ્રિય પદાર્થમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અર્થાત્ પિશાચ વગેરેમાં પણ અભાવત્વ રહી જશે. પિશાચ વગેરેમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષની વિષયતા જ નથી રહેતી તો પ્રતિયોગિઅવિષયક એવા લૌકિક પ્રત્યક્ષની વિષયતા તો કેવી રીતે રહી શકે ? એક સાંધો તો તેર તૂટે તેવી હાલત સર્જાય છે. જો આ અતિવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે એમ કહેવામાં આવે કે —> લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયત્વ હોને છતે, સવિષયકભિન્નત્વ હોને છતે સ્વાંશમાં પ્રતિયોગિઅવિષયક લૌકિકપ્રત્યક્ષઅવિષયત્વ = અભાવત્વ. પિશાચ વગેરેમાં આ લક્ષણના પાછલા બે અંશ રહેવા છતાં પ્રથમ અંશ રહેતો નથી, કારણ કે પિશાચ વગેરે લૌકિક પ્રત્યક્ષના વિષય જ બનતા નથી. જે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય બની શકે એવો હોવા છતાં પ્રતિયોગીનું પોતાનામાં વિશેષણ નરીકે અવગાહન ન કરનારી બુદ્ધિનો વિષય ન બને તેવો સવિષયકઅન્ય પદાર્થ જ અભાવત્વ છે - આવું કહેવામાં કોઈ દોષને અવકાશ નથી રહેતો. <— તો આ વક્તવ્ય પણ દોષગ્રસ્ત છે, કારણ કે આવું કહેવામાં પિશાચાભાવત્વ વગેરે અતીન્દ્રિયપ્રતિયોગિકઅભાવત્વમાં અવ્યાપ્તિ આવશે, કારણ કે પિશાચ અતીન્દ્રિય = લૌકિકપ્રત્યક્ષ અવિષય હોવાના લીધે પિશાચાભાવ અને પિશાચાભાવત્વ પણ અતીન્દ્રિય છે. તેથી પિશાચાભાવત્વાદિમાં લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયત્વસ્વરૂપ વિશેષણ ન રહેવાના લીધે અભાવત્વલક્ષણ નહિ રહે. લક્ષ્યવિશેષ નરીકે સંમત હોવા છતાં તે લક્ષણશૂન્ય બનવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ સ્પષ્ટ જ છે. આ તો અકરું કાઢવા જતાં ઊંટ ઘૂસી ગયું - એના જેવું થયું. જો એમ કહેવામાં આવે કે —> અભાવત્વલક્ષણમાં વિશેષણરૂપે લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયત્વનો નહિ પણ લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયસજાતીયત્વનો નિવેશ કરવામાં આવે છે. અતીન્દ્રિય પિશાચાભાવમાં લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયતા ભલે ન રહે પણ લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષય ઘટાદિઅભાવનું સાજાત્ય તો રહે જ છે. માટે અવ્યાપ્તિની ગંધ પણ નહિ આવે <— તો તે બરાબર નથી, કારણ કે આવી રીતે અતીન્દ્રિય અભાવ અને ઐન્દ્રિયક અભાવમાં અનુગત ધર્મને આગળ કરીને લક્ષણ

नन्वेवं घटाभावभ्रमानुपपत्तिः, योग्यतायाः फलैकगम्यतया तत्राऽपि सत्त्वात् । न च प्रमायोग्यता सम्बन्धः, सम्बन्धसत्त्वेन तस्यापि प्रमात्वात्, अन्यथाऽन्योन्याश्रयात्, योग्यतायाः प्रत्ययाऽविषयत्वेन विभागाभावाच्च ।

भानुमती

अत्रातिरिक्ताभाववादी शङ्कते —> ***नन्वि*** *इति । द्वितीयचेत्पदेनाऽस्याऽन्वयः (दृश्यतां २८९ तमे पृष्ठे) ।* ***एवं*** *= अतिरिक्तसम्बन्धं विनैव विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धत्वाभ्युपगमे हि भूतलादौ घटसत्त्वदशायां* ***घटाभावभ्रमानुपपत्तिः*** *= घटाभाववैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ भ्रमत्वस्याऽसङ्गतिः,* ***योग्यतायाः*** *= सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यतायाः* ***फलैकगम्यतया*** *= घटाभावादिविशिष्टबुद्धिलक्षणकार्यमात्रानुमेयतया* ***तत्र*** *= घटाभाववैशिष्टबुद्धिविशेष्ये घटवैशिष्टभूतले ऽपि अवश्यं* ***सत्त्वात्,*** *अन्यथा घटाभावबोधानुदयापत्तेः, कारणेन विना कार्यानुत्पत्तेः । तथा च कथं तस्या भ्रमत्वं ? विशेषण-विशेष्य-तदुभयसम्बन्धानां सत्त्वे तेन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वाऽबाधात् ।*

एतेन *—> ***प्रमायोग्यता*** = अभाववैशिष्ट्यविषयकप्रमाजननयोग्यता एवातिरिक्ताभावस्याधिकरणेन साकं* ***सम्बन्धः*** *<— इत्यपि* ***प्रत्याख्यातम्,*** *घटाभाववैशिष्ट्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः घटवत्यपि भूतले* ***सम्बन्धसत्त्वेन*** *= घटाभाववैशिष्ट्यधीजननयोग्यतात्मकसम्बन्धस्य सत्त्वेन* ***तस्यापि*** *= घटवति घटाभाववैशिष्ट्यबोधस्यापि* ***प्रमात्वात्*** *= तत्सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वात्,* ***अन्यथा*** *ज्ञप्तौ* ***अन्योन्याश्रयात्*** *। तथाहि घटाद्यभाववैशिष्ट्य-विषयकप्रमाजननयोग्यत्वे सिद्धे सति प्रमा सिध्यति सिद्धायाञ्च तस्यामभाववैशिष्ट्यविषयकं प्रमाजनन-योग्यत्वंसिद्धिरिति । यद्वा प्रतियोगिमति घटाभावबुद्धेरप्रमात्वे सिद्धे तत्राधिकरणेऽभावसम्बन्धाभावसिद्धेः तत्र घटाभावसम्बन्धाभावे सिद्धे च तत्राभावसम्बन्धाभावे तदप्रमात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति । किञ्च अधिकरणे* ***योग्यतायाः*** *= अभाववैशिष्ट्यप्रतीतिजननयोग्यतायाः* ***प्रत्ययाऽविषयत्वेन*** *'घटाभाववद्भूतलमि'त्यादिप्रतीत्युल्लेखत्वेन धर्मिबुद्ध्यमात्रावृत्तिविषयतायां 'घटवति घटाभावधीर्न प्रमाऽत्यत्र च सा प्रमा' इत्येवं* ***विभागाभावात्*** *= प्रतीति-विभजनाऽसम्भवात् अभाववैशिष्ट्यधीजननयोग्यतासत्त्वाऽसत्त्वयोः प्रत्ययाऽविषयत्वेनाऽनियामकत्वात् ।*

अतिरिक्ताभाववादी शङ्कते —> ***अथो*** *इति । चेदित्यनेनाऽस्यान्वयः ।* ***उक्तयोग्यताऽऽलिङ्गितं*** *= अतिरिक्त-सम्बन्धाऽसहकृत-विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यताविशिष्टं* ***स्वरूपं*** *= अभावस्वरूपं* ***एव*** *अतिरिक्ताभावस्याधिकरणेन सह* ***सम्बन्धः*** *। निरुक्तयोग्यताया अभाववैशिष्ट्यबुद्धौ सम्बन्धावैद्यया भानाभावेऽपि न क्षतिः, अभावबुद्धौ भ्रमत्व-प्रमात्वविभागस्य तदभान-भानानधीनत्वात् । योग्यत्वाऽभानेऽभावस्वरूपभानस्योभयत्र समानत्वात् कथं तादृशविभागावगमः ? उच्यते,* ***वस्तुगत्या घट-तदभाववद्व्यक्त्यवगाहित्वेनैव*** *भ्रमत्व-प्रमात्वयोः* ***विभागो***

બનાવવામાં આવે તો તેની અપેક્ષાએ તો તે અનુગત ધર્મ માત્રનો જ અભાવત્વના લક્ષણ તરીકે આશ્રય કરવો ઉચિત છે. સવિષયકાન્યત્વ પ્રતિયોગીઅવિશેષણ વગેરે અંશ નિરર્થક બની જાય છે. તથા સકલ અભાવમાં અનુગત અને અભાવેતર અવૃત્તિ એવા ધર્મ તરીકે તો વસ્તુમતાનુસારી (=મિશ્રમતાનુસારી)એ સમવાય-સ્વાશ્રયસમવાયાન્યતર સંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સત્તાઅત્યન્તાભાવનો જ આશ્રય કરવો પડશે કે જેનું નિરૂપણ અમે પૂર્વે (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૮૪) કરેલ છે. આ રીતે મૂળપક્ષીનો મિશ્રમતાનુયાયી સાથેનો પ્રાસંગિક વાદ (અભાવત્વસ્વરૂપનિર્ણયવાદ) પૂર્ણ થયો. હવે ફરીથી મૂળ પૂર્વપક્ષી તરીકે ગોઠવાયેલ નૈયાયિક અધિકરણથી અતિરિક્ત અભાવને સ્વીકારવામાં આવતી મુશ્કેલીને દૂર કરવા કમર કસતાં કહે છે કે —> અભાવ અને અધિકરણ વચ્ચે ભેદ માનવામાં આવે તો અધિકરણની સાથે અભાવનો કોઈ સંબંધ સંભવી નહીં શકે, કારણ કે સંયોગ, સમવાય વગેરે સંબંધ પ્રમાણાન્તરસિદ્ધ ભાવ પદાર્થના અધિકરણની સાથે જ હોય છે. તેથી 'ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે.' એવી પ્રતીતિ અને પ્રયોગ અનુપપન્ન બનશે. <— આવી શંકા નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે અધિકરણની સાથે અભાવનો અતિરિક્ત સંબંધ ન હોવા છતાં પણ અધિકરણમાં અભાવની વિશિષ્ટપ્રતીતિ 'ઘટાભાવવિશિષ્ટ ભૂતલ' ઈત્યાદિસ્વરૂપે થાય છે. આથી જ આવી પ્રતીતિજનનયોગ્યતા અભાવ અને અધિકરણમાં માનવી આવશ્યક છે. આ યોગ્યતા એ જ અધિકરણની સાથે અભાવનો સંબંધ છે. માટે અભાવ અને અધિકરણમાં સંબંધની અનુપપત્તિ નથી.

❀ નૈયાયિકમતે અભાવભ્રમ અસંભવ - આશંકા ❀

અનતિરિક્તઅભાવવાદી[1] :- નન્વે. । ઉપરોક્ત નૈયાયિક મંતવ્યના પ્રતિવાદમાં અહીં વિસ્તૃત વિચારણા થઈ શકે છે કે જો આ રીતે અતિરિક્ત સંબંધ વિના વિશિષ્ટપ્રતીતિજનનયોગ્યતાને અધિકરણ અને અભાવ વચ્ચે સ્વરૂપસંબંધ તરીકે માનવામાં આવે તો ઘટવિશિષ્ટ ભૂતલમાં પણ ઘટાભાવની બુદ્ધિને ભ્રમાત્મક માની નહિ શકાય. આનું કારણ એ છે કે ઘટવાળા દેશમાં પણ ઘટાભાવની (ભ્રમાત્મક) વિશિષ્ટબુદ્ધિ થાય છે. આથી ઘટવાળા દેશમાં પણ ઘટાભાવવિશિષ્ટપ્રતીતિ જનનયોગ્યતા માનવી જ પડશે, કારણ કે

---

૧. આનું સમાધાન નૈયાયિકે પૃષ્ઠ ૨૮૦ ઉપર આપેલ છે.

अथोक्तयोग्यतालिङ्गितं स्वरूपमेव सम्बन्धो भ्रम-प्रमयोश्च वस्तुगत्या घट-तदभाववद्व्यक्त्यवगाहित्वेनैव विभाग इति चेत् ? न, अतीन्द्रियाभावस्वरूपसम्बन्धेऽव्याप्तेः तस्य विशिष्टज्ञानाभावादिति चेत् ?

न, योग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपद्वयस्यैव सम्बन्धत्वात् । योग्यतावच्छेदकञ्च क्वचित् प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वम्,

भानुमती

व्यवस्थाप्यते । वस्तुतो घटवति घटाभाववद्बुद्धिर्भ्रमः घटाभाववति च प्रमेत्येवं विभागोपपत्तेरतिरिक्ताभावपक्षेऽपि न कथंचित् क्षतिः **इति चेत्** ?

अत्रान्तरपूर्वपक्षी नव्यवादी प्रदर्शितनैयायिकवक्तव्यमपाकुरुते —> **नेति** । निरुक्तयोग्यतावैशिष्ट्याभावस्वरूपस्यैवाधिकरणेन सहातिरिक्ताभावसम्बन्धत्वाभ्युपगमे **अतीन्द्रियाभावस्वरूपसम्बन्धे** अभावसम्बन्धत्वस्य **अव्याप्तेः** । **न चातीन्द्रियपिशाचप्रतियोगिकभेदस्वरूपसम्बन्धेऽभावसम्बन्धत्वमस्त्येव, तस्य विशेष्यप्रतीतौ हेतुत्वे वक्तव्यम्,** अतीन्द्रियत्वस्याऽभावविशेषणत्वात्, अतीन्द्रियस्य पिशाचाद्यत्यन्ताभावस्य स्वरूपेऽधिकरणेन सममभावसम्बन्धत्वाऽनुपपत्तेरित्यत्र तात्पर्यम् । कुतः ? उच्यते **तस्य** = अतीन्द्रियाभावस्वरूपस्य **विशिष्टज्ञानाऽभावात्** = विशेष्यज्ञानाऽविषयत्वात् विशेष्यप्रतीतिजननयोग्यताऽनालिङ्गितत्वात् ।

मौलपूर्वपक्षिणो नैयायिकास्तदुपहसन्तयन्ति —> **नेति** । **योग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपद्वयस्यैव** = सम्बन्धान्तराऽसहकृत-विशेष्यप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकविशेष्यसंभव-तदधिकरणस्वरूपयोरेव, अतिरिक्ताभावस्याधिकरणेन सार्कं **सम्बन्धत्वात्** = संसर्गत्वाभ्युपगमात् । क्वचिदुक्तयोग्यतावच्छेदकविशेष्याभावस्वरूपस्याभावसम्बन्धत्वं यथा घटात्यन्ताभावादौ, क्वचिच्च निरुक्तयोग्यतावच्छेदकविशेष्याधिकरणस्वरूपस्यैवाभावसंसर्गत्वं यथा पिशाचभेदादौ । इत्थञ्चावश्यमेतदङ्गीकर्तव्यम्, तदभावे हि किञ्चिद् योग्यं किञ्चिच्च नेति विभागाऽसम्भवात् । **योग्यतावच्छेदकञ्च** = सम्बन्धान्तराऽसहकृतविशेष्यप्रतीतिजनकतावच्छेदकं हि **क्वचित्** = घटाद्यत्यन्ताभावस्थले **प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं** = स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नाभिन्नाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वं अभावनिष्ठम् । यथा घटवत्पर्वताद्यन्यभूतलनिरूपितवृत्तित्वविशेष्यघटात्यन्ताभावस्वरूपस्य भूतलेन सह घटात्यन्ताभावसम्बन्धत्वम् । **क्वचित्** = घटादिध्वंस-प्रागभावस्थले **प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वं** = प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपिताधेयतावत्त्वे सति प्रतियोगिविशेष्यकालाभिन्नकालनिरूपितवृत्तित्वमभावनिष्ठम् । यथा घटदेशकपालवृत्तितादिविशेष्यं यत् घटकालान्यकालवृत्तित्वं तद्विशेष्य-घटध्वंसस्वरूपस्य कपालेन सह घटध्वंससम्बन्धत्वं

યોગ્યતા તો કેવલ ફલ = કાર્ય દ્વારા જ જાણી શકાય છે. જ્યાં ઘટાભાવવિશિષ્ટબુદ્ધિ થાય ત્યાં યોગ્યતા કાર્ય-કારણભાવ દ્વારા જ સિદ્ધ થશે. કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. આમ ઘટવાળા ભૂતલમાં પણ ઘટાભાવનો ઉપરોક્ત સંબંધ હોવાથી તેમાં થનારી ઘટાભાવબુદ્ધિ પણ પ્રમાત્મક બની જશે. ફલતઃ ઘટાભાવભ્રમનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. અહીં બચાવ માટે નૈયાયિક દ્વારા એમ કહેવામાં આવે કે —> વિશિષ્ટપ્રમાજનનયોગ્યતા એ જ અભાવનો અધિકરણની સાથે સંબંધ છે. <— તો પણ નૈયાયિકનો છુટકારો થઈ શકે તેમ નથી. આનું કારણ એ છે કે ઘટવાળા ભૂતલ સાથે પણ અભાવનો સંબંધ ઉપરોક્ત રીતે કાર્યાન્યથાઅનુપપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઘટવાળા ભૂતલમાં થનાર ઘટાભાવની બુદ્ધિને પ્રમા જ કહેવી પડશે. આથી ઘટવાળા ભૂતલમાં પણ ઘટાભાવવિશિષ્ટવિષયકપ્રમાની જનકતા = જનનયોગ્યતા અબાધિત જ રહેશે. તથા જો ઘટાભાવવિશિષ્ટબુદ્ધિજનનયોગ્યતાને સંબંધ માનવાના બદલે ઘટાભાવવિશિષ્ટ પ્રમાજનનયોગ્યતાને જ સંબંધ માનવામાં આવે તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે પ્રમાયોગ્યતારૂપસંબંધ સિદ્ધ થાય તો પ્રમાની સિદ્ધિ થશે અને પ્રમા સિદ્ધ થાય તો પ્રમાજનનયોગ્યતાસ્વરૂપ સંબંધ સિદ્ધ થશે. ફલતઃ બેમાંથી એકની પણ સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે. અથવા ઘટવિશિષ્ટ ભૂતલમાં ઘટાભાવની બુદ્ધિ અપ્રમા સિદ્ધ થાય તો ત્યાં ઘટાભાવના સંબંધનો અભાવ સિદ્ધ થાય તથા ત્યાં ઘટાભાવસંબંધનો વિરહ સિદ્ધ થાય તો ત્યાં થનાર ઘટાભાવવિશિષ્ટ બુદ્ધિમાં અપ્રમાત્વ સિદ્ધ થાય. આમ ઇતરમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષની આપત્તિ આવશે. વળી, બીજી એક વાત એ છે કે અભાવવિશિષ્ટપ્રતીતિજનનયોગ્યતા તો 'ઘટાભાવવાળું ભૂતલ' આવી બુદ્ધિનો વિષય બનતી નથી. માટે આવો વિભાગ કરવો મુશ્કેલ છે કે 'ઘટશૂન્ય દેશમાં ઘટાભાવવિશિષ્ટબુદ્ધિ પ્રમા છે અને ઘટવાળા દેશમાં ઘટાભાવવિષયક બુદ્ધિ ભ્રમ છે,' કારણ કે આ નિશ્ચય વિશેષ્યમાં વિશેષણસંબંધની હાજરી અને ગેરહાજરી ઉપર અવલંબે છે. અને વિશેષ્યમાં વિશેષણની હાજરી કે ગેરહાજરીનો નિશ્ચય વિશેષ્યમાં વિશેષણસંબંધના નિશ્ચયને આધીન છે. પ્રસ્તુતમાં વિશિષ્ટપ્રતીતિજનનયોગ્યતાસ્વરૂપ સંબંધ ભૂતલાદિમાં ઘટાભાવાદિની પ્રતીતિમાં જણાતો નથી. આથી જ 'ઘટશૂન્યમાં ઘટાભાવની પ્રતીતિ પ્રમા અને ઘટવિશિષ્ટમાં ઘટાભાવની પ્રતીતિ ભ્રમ' આવો નિશ્ચિત રીતે વિભાગ થવો મુશ્કેલ છે.

❀ પ્રત્યક્ષયોગ્ય અભાવનો સ્વરૂપસંબંધ - નૈયાયિક ❀

નૈયાયિક :- અથ.। યોગ્યતાથી આલિંગિત = વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જ અભાવનો સંબંધ છે. અર્થાત્ જે અભાવ પ્રત્યક્ષયોગ્ય હોય તેનું સ્વરૂપ જ તેનો સંબંધ બનશે. ફક્ત વિશેષતા એટલી છે કે યોગ્યતાનું અભાવબુદ્ધિમાં સંબંધવિધયા ભાન નથી થતું, સંબંધવિધયા

कचित् प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वम्; कचित् प्रतियोगितावच्छेदकाभाववत्त्वम् । न चात्रापि मत्वर्थसम्बन्धानुयोगः, तत्रापि तादृशयोग्यतावच्छेदकानुसरणात् । न चानवस्था, वस्तुतः तथात्वात् ।

भानुमती

तदतिरिक्तं-घटप्रागभावस्वरूपस्य च कपालेन सार्कं घटप्रागभावसंसर्गत्वम् । यद्यप्युक्तयोग्यता प्रागभावस्य प्रतियोगिनाशकाले ध्वंसस्य च प्रतियोगिप्रागभावकालेऽप्यस्ति तथाऽपि तदानीं यथाक्रमं प्रागभावध्वंसयोरेवाऽसत्त्वात्र तदानीं तत्प्रतीतेरप्रयोगप्रसङ्ग इति ध्येयम् । संसर्गाभावातिरिक्त-योग्यतावच्छेदकत्वयर्माभेदायार्थैक्यमिति भेदव्यवहारनिर्वाहाय तिरिक्तप्रतीतिजनकतावच्छेदकधर्मातिरिक्ताभाववादिनो निरूपयति —> **कचित्** = *अन्योन्याभावस्थले च* **प्रतियोगितावच्छेदकाभाववत्त्वम्** । *यथा पिशाचभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य पिशाचत्वस्य विरहात् तादृशपिशाचत्वाभाववद्भूतलस्वरूपस्यैव भूतले पिशाचभेदसम्बन्धत्वात् 'भूतलं न पिशाचः' इति प्रतीतिप्रयोगोपपत्तेः । तादृशसम्बन्धसत्त्वे तत्तदभावप्रतीतेः प्रमात्वं तदसत्त्वे च भ्रमत्वमिति विभागोऽप्यनायासेन लभ्यः ।* **न च** *'प्रतियोगितावच्छेदकाभावतत्त्वमि'त्यत्रापि योग्यतावच्छेदकशरीरे मत्वर्थस्य सम्बन्धस्य विशेषणविधया भासमानत्वेन* **मत्वर्थसम्बन्धानुयोगः** = *मत्वर्थसम्बन्धप्रतियोगिकसंसर्गानुयोगः प्रश्नो यदुक्तप्रतीतौ विशेषणविधया भासमानो मत्वर्थसम्बन्धः केन सम्बन्धेनाधिकरणे वर्तते ? इति* **वाच्यम्, तत्रापि** = *योग्यतावच्छेदकशरीरादावपि* **तादृशयोग्यतावच्छेदकानुसरणात्** = *तत्प्रतियोगि- तदवच्छेदकदेशाद्यदेशभेदेन भेदतदन्यताभावसम्भवादिति* **आलोककृतः** *(न.चिं.आलोक.प्र.खं. पृ.१७१७) ।* **न च** *एवं सति तत्राऽपि सम्बन्धकल्पनायामिति रीत्या* **अनवस्था** = *अनन्तसम्बन्धकल्पनापरम्परा प्रसज्येतेति* **वक्तव्यम्, वस्तुन** *एव* **तथात्वात्** = *प्रमाणसिद्धतथास्वभावत्वात् तत्र नोपालब्धुमर्हामः । बीजाङ्कुरस्थलवददोषत्वादरूपा एतत्स्थले, मूलक्षत्यनापादकत्वात् । तदुक्तं 'मूलक्षतिकरीमाहुः, अनवस्थां हि दूषणम्' ।। प्रसङ्गादनवस्थास्वरूपं प्रदर्श्यते - पूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षित्वमनवस्था । सा द्विविधा*

ભાન અભાવના સ્વરૂપનું જ થાય છે. અભાવવિષયક ભ્રમ અને પ્રમાનો વિભાગ યોગ્યતાના અભાન કે ભાન ઉપર અવલંબિત નથી અથવા અભાવસ્વરૂપના અભાન કે ભાન પર આધારિત નથી, કારણ કે અભાવબુદ્ધિમાં તેની યોગ્યતાનું ભાન જ નથી થતું. અભાવસ્વરૂપનું ભાન અભાવવિષયક ભ્રમ અને પ્રમા બન્નેમાં થાય છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે જ્યારે ઘટાભાવની બુદ્ધિ ઘટવદ્વિષયક હોય છે ત્યારે તેને ભ્રમ માનવામાં આવે છે અને જ્યારે ઘટાભાવની બુદ્ધિ ઘટશૂન્યવ્યક્તિવિષયક હોય છે ત્યારે તેને પ્રમા = સત્ય માનવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રતિયોગીના અધિકરણ અને અભાવના ભાન દ્વારા જ અભાવબુદ્ધિમાં ભ્રમત્વ અને પ્રમાત્વનો વિભાગ થાય છે.

અનતિરિક્ત અભાવવાદી : - ન, અ.। નૈયાયિકભાઈ ! તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે તમે હમણાં ઉપર જે વાત કરી તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અતીન્દ્રિયઅભાવના સ્વરૂપસંબંધમાં અભાવસંબંધત્વની અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમ કે જો પ્રત્યક્ષયોગ્યપ્રતિયોગિકત્વસ્વરૂપ યોગ્યતાથી વિશિષ્ટસ્વરૂપને અભાવનો અધિકરણની સાથે સંબંધ માનવામાં આવે તો અતીન્દ્રિયઅભાવમાં (=પિશાચાત્યન્તાભાવાદિમાં) યોગ્યપ્રતિયોગિકત્વ ન હોવાથી તેનું સ્વરૂપ યોગ્યતાવિશિષ્ટ નહિ બને, તથા જો પ્રત્યક્ષાત્મકવિશિષ્ટપ્રતીતિજનનયોગ્યતાને અભાવસ્વરૂપસંબંધની યોગ્યતા માનવામાં આવે તો પણ અતીન્દ્રિય અભાવમાં સ્વરૂપયોગ્યતા નહિં રહે, કારણ કે અતીન્દ્રિયઅભાવની પ્રત્યક્ષાત્મક વિશિષ્ટ પ્રતીતિ જ નથી થતી. માટે ઉપરોક્ત નૈયાયિકવક્તવ્ય અસંગત છે.

⁂ योग्यतावच्छेदक अवच्छिन्नस्वरूपद्वय संबंध - पूर्वपक्ष चालु ⁂

નૈયાયિક :- ન.યો.। અધિકરણસ્વરૂપ અભાવવાદીનું ઉપરોક્ત દીર્ઘ વક્તવ્ય અર્થહીન હોવાનું કારણ એ છે કે અતિરિક્તઅભાવવાદી અમે અતિરિક્તસંબંધ વિના જ વિશિષ્ટપ્રતીતિજનન યોગ્યતાના અવચ્છેદકથી = નિયામકથી વિશિષ્ટ અભાવ અને અધિકરણ બન્નેના સ્વરૂપનો જ અધિકરણ સાથે અભાવનો સંબંધ માનીએ છીએ અર્થાત્ કયાંક ઉપરોક્ત યોગ્યતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ અભાવનું સ્વરૂપ અભાવનો સંબંધ બને છે, કયાંક ઉપરોક્ત યોગ્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્ન અધિકરણનું સ્વરૂપ અભાવનો સંબંધ બને છે. અભાવના ચાર ભેદ છે ૧ અત્યંતાભાવ, ૨ પ્રાગભાવ, ૩ ધ્વંસ, ૪ અન્યોન્યાભાવ. એમાં પ્રથમ અત્યંતાભાવની યોગ્યતા છે પ્રતિયોગિદેશાન્યદેશત્વ અર્થાત્ સ્વપ્રતિયોગીના અધિકરણથી ભિન્ન અધિકરણની વૃત્તિતા કે જે અભાવમાં રહે છે. દા.ત ઘટવાળા પર્વતાદિથી ભિન્ન ભૂતલની આધેયતા ઘટાત્યન્તાભાવમાં રહે છે. તેથી તથાવિધઆધેયતાત્મક યોગ્યતા અવચ્છેદકથી વિશિષ્ટ એવું ઘટાત્યન્તાભાવનું સ્વરૂપ જ ભૂતલની સાથે ઘટાત્યન્તાભાવનો સંબંધ બને છે. પ્રાગભાવ તથા ધ્વંસની યોગ્યતાનો અવચ્છેદક = નિયામક છે પ્રતિયોગિદેશમાં વૃત્તિ હોતે (=રહેતે) છતે પ્રતિયોગિવિશિષ્ટકાલથી અન્ય કાલમાં રહેવાપણું. દા.ત. ઘટદેશમાં=કપાલમાં વૃત્તિ હોતે છતે ઘટકાલાન્યકાલમાં વૃત્તિત્વ ઘટપ્રાગભાવ અને ઘટધ્વંસમાં રહે છે કે જે વિશિષ્ટપ્રતીતિજનનયોગ્યતાઅવચ્છેદક છે. તેનાથી વિશિષ્ટ એવું ઘટપ્રાગભાવનું સ્વરૂપ કપાલમાં ઘટપ્રાગભાવને રહેવાનો સંબંધ બનશે અને તેનાથી વિશિષ્ટ એવું ઘટધ્વંસનું સ્વરૂપ કપાલમાં ઘટધ્વંસને રહેવા માટે સંબંધ તરીકે કામ કરશે. તૃતીય યોગ્યતાઅવચ્છેદક અધિકરણગત છે. તેથી તૃતીય યોગ્યતાઅવચ્છેદકથી વિશિષ્ટ અધિકરણનું સ્વરૂપ અધિકરણમાં અન્યોન્યાભાવને રહેવા માટે સંબંધ બનશે. તૃતીય યોગ્યતાવચ્છેદક છે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકઅભાવવિશિષ્ટતા. જેમ કે 'भूतलं न पिशाचः' આવી વિશિષ્ટપ્રતીતિના કારણતાઅવચ્છેદકથી ભૂતલસ્વરૂપ વિશિષ્ટ બને છે, કારણ કે

प्रत्ययानवस्था तु नास्त्येव, उक्तावच्छेदकवत्त्वस्य स्वरूपपरिचायकत्वात् । एवञ्च तादृशस्वरूपाभावे यत्राभावधीस्तत्र भ्रमत्वमिति किमनुपपन्नम् ?

भानुमती

अहो धावन्त्यूर्ध्वं धावन्ती चेति । तत्राऽधो धावन्ती यथा घटजनने कपालापेक्षा, कपालजनने कपालिकायाः, तज्जनने च तदवयवानामपेक्षा एवं तत्र तत्रेति । उर्ध्वं धावन्ती यथा 'भेदः किं भिन्ने धर्मीणि वर्ततेऽभिन्ने वा ? आद्येऽपि केन भेदेन भिन्ने कस्यावस्थितिः ? इति प्रश्ने द्वितीयभेदाभिन्ने धर्मीणि प्रथमस्य तृतीयभेदाभिन्ने द्वितीयस्य, चतुर्थभेदाभिन्ने तृतीयस्य, एवं तत्र तत्राऽपि' इत्यङ्गीकारे । प्रकृते ऊर्ध्वं धावन्ती अनवस्थाऽभिमता । **ऋजवस्तु** अस्थिरताऽनवस्थेत्याहुः । अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गोऽनवस्थेति **एके** । उपपाद्योपपादकप्रवाहोऽनवस्थेति अन्ये । अवर्तास्थितपरम्पराधीनानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्थेत्यन्ये ।

न चैवं सति घटाभाव एव न प्रतीयेत कदापि, तत्सम्बन्ध-सम्बन्धादेरपरम्परया अपर्यवसितत्वेन तदवगमे एव कालक्षपणादिति **वाच्यम्,** मतुबर्थसम्बन्ध-सम्बन्धपरम्परया अनन्तत्वेऽपि विशेष्यप्रतीतिजननयोग्यता-वच्छेदकस्याधिकरणेन सममभावसम्बन्धात्मके दर्शितस्वरूपवृत्ते विशेषणविधयाऽप्रवेशेन **प्रत्ययानवस्था** = प्रतीत्यविरामः **तु नास्त्येव । न च** कथं तर्हि तत्तोक्तावच्छेदकोल्लेखः सङ्गच्छते ? **इत्याशङ्कनीयम्, उक्तावच्छेदक-वत्त्वस्य** = सम्बन्धान्तराऽसहकृतविशेष्यप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकवत्त्वस्य **स्वरूपपरिचायकत्वात्** = अधि-करणेन साकमभावसम्बन्धात्मकस्याभावस्वरूपस्याधिकरणस्वरूपस्य चोपलक्षणमविधया परिचायकमात्रत्वात् । परिचेयस्य ज्ञप्तेः स्थितेर्वा न परिचायकज्ञप्त्याद्यधीनेति न मतुबर्थसम्बन्धपरम्पराप्रतीत्यनुपरमप्रसङ्गः । **अत एवातीन्द्रिया व्याप्तिरपि निरस्ता । एवञ्च तादृशस्वरूपाभावे** = दर्शितविशेष्यप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकवि-शेष्याभावादिस्वरूपविरहदशायां **यत्र** अधिकरणे **अभावधीः** = घटाद्यभावप्रतीतिः **तत्र** अधिकरणे तादृशाभावाधियो भ्रमत्वं यथा घटवति भूतले घटाभावाधीः प्रतियोगिदेशान्यदेशवर्तिविशेष्यघटाभावस्वरूपविरहवति ज्ञायमानत्वेन भ्रमत्वम् । दर्शितयोग्यतावच्छेदकावच्छेदेनाभावस्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वात् घटशून्यभूतले घटाभावधीश्च प्रमात्व **इति किमनुपपन्नं** अधिकरणातिरिक्ताभावाभ्युपगमे ? न च विषये विशेषाभावात् कथं भ्रमत्वम् ? एकत्र

ભૂતલની પિશાચત્વરૂપે પ્રતીતિ થતી નથી. સ્પષ્ટ જ છે કે ભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક પિશાચત્વરૂપે અપ્રતીયમાન ભૂતલ સ્વરૂપમાં પિશાચત્વાભાવવત્ત્વ રહે છે. તેથી તથાવિધવિશિષ્ટઅધિકરણસ્વરૂપ જ પિશાચભેદને ભૂતલમાં રહેવા માટે, પ્રતીયમાન થવા માટે અને તાદશ વ્યવહાર માટે સંબંધનું કાર્ય કરશે. દર્શિત સંબંધ વિદ્યમાન હોવે છતે અભાવપ્રતીતિ પ્રમાત્મક બનશે અને તે ન હોય છતાં અભાવનું ભાન થાય તો તે ભ્રમ બનશે. આ રીતે અતિરિક્ત અભાવનો સ્વીકાર કરવા છતાં ભ્રમત્વ-પ્રમાત્વ વિભાગ વ્યવસ્થા નૈયાયિકમતમાં થઈ શકે છે.

❀❀ मत्वर्थ संबंध विशे शंका/निराकरण - पूर्वपक्ष चाल ❀❀

न चा.। પ્રસ્તુતમાં એવી શંકા થાય કે —> ઉપરોક્ત યોગ્યતાઅવચ્છેદક ઘટક 'પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદકાભાવવત્ત્વ' વગેરેમાં 'મતુપ્' પ્રત્યય (વાળું, વાન્ પ્રત્યય) થી અભાવનો સંબંધ પણ વિશેષણરૂપે ભાસે છે. તેથી તેના સંબંધના વિષયમાં પણ પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે કે 'તે વિશેષણ કયા સંબંધથી અધિકરણમાં રહેશે ?' <— તો તેનું સમાધાન બહુ સરળ છે અને તે એ છે કે મત્વર્થ સંબંધ પણ ઉપરોક્ત જે યોગ્યતાઅવચ્છેદકવિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે તેને જ તેનો સંબંધ માની શકાય છે. આવું માનવામાં અનવસ્થા દોષનું આપાદાન ન કરવું, કારણ વસ્તુ જ તે સ્વરૂપે રહેલી છે. વસ્તુના તથાવિધ પ્રમાણસિદ્ધ સ્વભાવની સ્વીકાર સાથે સંકળાયેલ દરેક વસ્તુ આવકાર્ય બને છે નિરસ્કાર્ય નહિં. બાકી તો 'પહેલાં ઈંડુ કે પહેલા કુકડી ?' અહીં પ્રસક્ત અનવસ્થા પણ દોષસ્વરૂપ બનવાની આપત્તિ આવશે. પ્રસ્તુત અનવસ્થા જેમ દોષાવહ નથી તેમ મત્વર્થસંબંધમાં આવતી અનવસ્થા પણ નિર્દોષ જ છે. છતાં અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે અને તે એ કે યોગ્યતાવચ્છેદકઅવચ્છિન્ન સ્વરૂપને અભાવનો સંબંધ માનવા છતાં પણ અભાવના સંબંધની બુદ્ધિમાં ઉપરોક્ત વિશિષ્ટપ્રતીતિજનનયોગ્યતાઅવચ્છેદકનું ભાન થતું નથી, પરંતુ દર્શિત યોગ્યતાઅવચ્છેદકથી ઉપલક્ષિત = પરિચાયિત અધિકરણમાં અભાવના સંબંધાત્મક સ્વરૂપનું (અભાવના કે અધિકરણના સ્વરૂપનું) જ ભાન થાય છે, કારણ કે અહીં બતાવેલ વિશિષ્ટપ્રતીતિજનન-યોગ્યતાઅવચ્છેદક અભાવસંબંધાત્મક અધિકરણસ્વરૂપનું વિશેષણ નથી પરંતુ ઉપલક્ષણરૂપે પરિચાયકમાત્ર છે. આથી જ ઉપરોક્ત યોગ્યતાઅવચ્છેદકના ભાન માટે તો અનવસ્થા નહિ જ સર્જાય. નિષ્કર્ષ એ ફલિત થાય છે કે દર્શિત સ્વરૂપસંબંધનો જ્યાં અભાવ હોય છે ત્યાં થનાર અભાવબુદ્ધિ ભ્રમાત્મક હોય છે તથા તથાવિધ સ્વરૂપસંબંધ જ્યાં હાજર હોય છે ત્યાં થનાર અભાવબુદ્ધિ પ્રમાત્મક હોય છે. જેમ કે ઘટવાળા ભૂતલમાં જો ઘટાભાવબુદ્ધિ થાય તો તેને ભ્રમાત્મક સમજવી, કારણકે ત્યાં પ્રતીયમાન ઘટાભાવના સ્વરૂપમાં પ્રતિયોગિદેશાન્યદેશત્વ નથી રહેતું. તે સમયે ઘટાભાવસ્વરૂપમાં પ્રતિયોગિસમાનદેશત્વ જ રહે છે. આથી ત્યારે ઘટાભાવનું સ્વરૂપ પ્રતિયોગિદેશવૃત્તિત્વાત્મક યોગ્યતાઅવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન = વિશિષ્ટ નથી મતલબ કે ઘટાભાવના ઉપરોક્ત સ્વરૂપ સંબંધની ગેરહાજરીમાં ત્યાં ઘટાભાવની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી તે ભ્રમાત્મક છે. તથા જ્યારે ઘટશૂન્ય ભૂતલમાં ઘટાભાવની બુદ્ધિ થાય છે ત્યારે

वस्तुतः स्वसम्बद्धप्रकारावच्छेदेन यत्र ज्ञाने धर्मिसम्बन्धः स्वसम्बद्धधर्म्यवच्छेदेन वा प्रकारसम्बन्धस्तत्र प्रमात्वमन्यत्र भ्रमत्वम् ।

अत एव विशिष्टज्ञाने प्रकार-धर्मिणोः संयोगादिवज्ज्ञानस्यापि परस्परसम्बन्धतया भासमानत्वात् 'इदं रजतमि'ति भ्रमे रजतत्वस्य शुक्तौ वैज्ञानिकसम्बन्धेन प्रमात्वं संयोगेन च भ्रमत्वम् । अत एव च साकाङ्क्षधर्म-धर्मिगोचरज्ञानत्वं

भानुमती

घटवत्यभावस्य प्रकारत्वात् अन्यत्र तदेशान्यदेश इति विशेषस्य स्फुटत्वात् । प्रकारत्वस्य च स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वात् विशेषस्यावश्यं वाच्यत्वात्, अन्यथाऽन्यत्रापि प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरिति व्यक्तं ***तत्त्वचिन्तामण्यालोके*** *(त.चिं.आ.प्र.खं.पृ.७१९) ।*

वस्तुतः स्वसम्बद्धप्रकारावच्छेदेन यत्र ज्ञाने धर्मिसम्बन्धः *= अधिकरणसंसर्गः* ***तत्र*** *= तस्मिन् ज्ञाने* ***प्रमात्वं*** *यथा घटसत्त्वदशायां 'भूतले घटः' इति ज्ञाने भूतलस्य घटे आधेयतासम्बन्धो घटानुयोगिक-भूतलप्रतियोगिकाधेयतात्वेन भासते । इदमेव धर्मिसम्बद्धप्रकारावच्छेदेन धर्मिसम्बन्धभानमुच्यते ।* ***यत्र ज्ञाने स्वसम्बद्धधर्म्यवच्छेदेन वा प्रकारसम्बन्धः तत्र*** *= तज्ज्ञाने* ***प्रमात्वं*** *यथा घटसत्त्वदशायां 'घटवद्भूतलमि'ति ज्ञाने घटस्य भूतले संयोगसम्बन्धो भूतलानुयोगिक-घटप्रतियोगिकसंयोगत्वेन भासते । इदमेव प्रकारसम्बद्धधर्म्यवच्छेदेन प्रकारसम्बन्धभानमुच्यते । अत एवानयोः प्रमात्वमव्याहतम् ।* ***अन्यत्र*** *= घटासत्त्वदशायां 'अत्र घटः', 'देशोऽयं घटवान्' इति वा ज्ञाने तु* ***भ्रमत्वं,*** *घटानुयोगिक-घटशून्यदेशप्रतियोगिकाधेयतासम्बन्धस्य घटशून्यदेशानुयोगिक-घटप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धस्य च विरहात् ।*

केचित्तु *—> **स्वसम्बद्धेति,** यथा रजते 'इदं रजतमि'ति ज्ञाने इदंसम्बद्ध-रजतत्वरूपप्रकारावच्छेदेनेदमो रजतस्य विशेष्यितारूपः सम्बन्धः, रजतत्वसम्बद्धरजतात्मकेदंधर्म्यवच्छेदेन रजतत्वस्य प्रकारितारूपस्सम्बन्धोऽस्तीति तस्य प्रमात्वं <— इत्येवं **व्याख्यानयन्ति** ।*

अत एव *= दर्शितरीत्या प्रमा-भ्रमाविभागव्यवस्थाङ्गीकारादेव,* ***विशिष्टज्ञाने*** *= घटवद्भूतलमित्यादिज्ञाने* ***प्रकार-धर्मिणोः*** *घट-भूतलयोः* ***संयोगादिवत्*** *= संयोगसम्बन्धादेरिव* ***ज्ञानस्यापि परस्परसम्बन्धतया*** *= प्रकारधर्मिसंसर्गविधया* ***भासमानत्वात्,*** *तत्र सत्त्वाच्च शुक्तौ* ***'इदं रजतमि'ति भ्रमे*** *धर्मस्य* ***रजतत्वस्य*** *धर्मिणि* ***शुक्तौ वैज्ञानिकसम्बन्धेन प्रमात्वं*** *= तत्सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वम् । 'वैज्ञानिकसम्बन्धश्च तन्निष्ठतया ज्ञातमानत्वम्' (त.चिं.चू. पृ.१०) इति* ***तत्त्वचिन्तामणिचूडामणिकृतः ।***

संयोगेन *= संयोगसमवायादिना* ***च भ्रमत्व*** *= तत्सम्बन्धेन तदभाववति तत्प्रकारकत्वं निराबाधम् ।* ***एतेन*** *—> शुक्तौ 'इदं रजतमि'त्यस्य धर्म्यंशमपहाय* ***नैव प्रमात्वमिति*** *<— **प्रत्युक्तम्** न हि ज्ञानस्य स्वनिष्ठरजतत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारितानिरूपितविशेष्यितानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शुक्तौ स्वनिष्ठेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेष्यितानिरूपितप्रकारितानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन रजतत्वे सत्त्वे प्रतिभासने वा किंचिद्बाधकमस्ति । वस्तुतः स्वानुयोगिक-घटप्रतियोगिकसंयोगत्वेन भूतले घटसम्बन्धवत् स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितशुक्तिनिष्ठविशेष्यताकत्वरूपेण ज्ञानात्मकसम्बन्धो रजतत्वे स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरजतत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वरूपेण च शुक्तौ वर्तते ज्ञायते प्रयुज्यते च ।* ***अत एव*** *= ज्ञानस्याऽपि प्रका-*

ઘટાભાવસ્વરૂપમાં પ્રતિયોગિદેશાન્યદેશત્વ રહેતું હોવાથી ત્યાં ઘટાભાવ બુદ્ધિ પ્રમાત્મક બનશે. ત્યારે ત્યાં ઘટાભાવનો દર્શિત યોગ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન સ્વરૂપસંબંધ વિદ્યમાન હોવાથી તે બુદ્ધિને ભ્રમાત્મક નહીં કહી શકાય. આમ અભાવને અધિકરણથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો પણ કોઈ દોષ નથી.

'વસ્તુતઃ' ત્યાં હકીકત તો એ છે કે જે જ્ઞાનમાં ધર્મીનો સંબંધ ધર્મીથી સંબદ્ધ - પ્રકારાવચ્છેદેન ભાસે છે તે જ્ઞાન પ્રમા હોય છે અને જે જ્ઞાન તેનાથી ભિન્ન હોય છે તે ભ્રમ હોય છે, જેમ કે 'ભૂતલે ઘટઃ' આ બુદ્ધિમાં ભૂતલસ્વરૂપ ધર્મી(અધિકરણ)નું ઘટમાં આધેયત્વ (સંબંધ) ઘટાનુયોગિક - ભૂતલપ્રતિયોગક આધેયતાત્વરૂપે ભાસે છે. આ ભાન જ ધર્મિસંબદ્ધપ્રકારાવચ્છેદેન ધર્મિસંબંધનું ભાન છે. પ્રસ્તુતમાં ધર્મીશબ્દથી અધિકરણ અને પ્રકારશબ્દથી આધેયને સમજવો. તથા આવી રીતે 'ભૂતલં ઘટવત્' આ જ્ઞાનમાં ઘટાત્મક પ્રકારનો સંયોગ સંબંધ ઘટસંબંધભૂતલસ્વરૂપધર્મિઅવચ્છેદેન ભાસે છે. અર્થાત્ ઘટનો ભૂતલમાં સંયોગ ભૂતલાનુયોગિક - ઘટપ્રતિયોગિકસંયોગત્વરૂપે ભાસે છે. આવું ભાન જ પ્રકારસંબદ્ધધર્મિઅવચ્છેદેન પ્રકારસંબંધનું ભાન છે. આથી આ બન્ને જ્ઞાન પ્રમા = સત્ય કહેવાય છે. પરંતુ ઘટશૂન્ય દેશમાં 'અત્ર ઘટઃ' અથવા 'ઘટવાન્' આવું જ્ઞાન થાય તો તેમાં ઉપરોક્તરૂપે ધર્મીસંબંધ અને પ્રકારસંબંધનું ભાન નહિ થઈ શકે, કારણ કે ત્યાં ઘટાનુયોગિક ઘટશૂન્યદેશપ્રતિયોગિક આધેયતા અને ઘટશૂન્યદેશાનુયોગિક - ઘટપ્રતિયોગિક સંયોગ સંબંધ હોતો નથી. આથી જ તે પ્રતીતિ ભ્રમ કહેવાશે. આ જ રીતે ઘટશૂન્ય દેશમાં થનાર ઘટાભાવપ્રતીતિમાં

परस्यापि विशिष्टधीत्वम्, परस्परवृत्तिज्ञानसम्बन्धावच्छेदकत्वस्यैव साकाङ्क्षपदार्थत्वादित्याहुः ।

अत्रोच्यते, अभावस्य लाघवात् क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वे सिद्धे तत्र सप्रतियोगिकत्वं कल्प्यमानं अभाव-

भानुमती

रधर्मिसम्बन्धतया विशिष्टज्ञाने भासमानत्वादेव, **च** *मिथः* **साकाङ्क्षधर्म-धर्मिगोचरज्ञानत्वं परस्य** = *आधिकरणस्वरूपाभाववादिनो मीमांसकस्य* **अपि विशिष्टधीत्वम्** । *रजतत्वं विशेष्यतया इदंपदार्थसाकाङ्क्षं इदम्पदार्थश्च प्रकारतया रजतत्वसाकाकांक्षं तावुभौ च प्रकारितादिरूपेण ज्ञानसाकाङ्क्षौ ।* **न च** *विशिष्टधीगोचरयोः प्रकार-धर्मिणोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं न तु तयोर्ज्ञानसम्बन्धावच्छेदकत्वमिति* **शङ्कनीयम्,** *दर्शितरीत्या* **परस्परवृत्तिज्ञानसम्बन्धावच्छेदकत्वस्यैव साकाङ्क्षपदार्थत्वात्** । *शुक्तिज्ञानं स्वप्रकारत्वेन रजतत्वे सम्बन्धविधया वर्तते भासते भाष्यते च । एवं रजतत्वज्ञानं स्वविशेष्यत्वेन शुक्तौ सम्बन्धविधया विद्यते विज्ञायते व्यवहियते च । ज्ञाननिष्ठाया धर्मसंसर्गताया अवच्छेदकत्वं रजतत्वे तदीयधर्मिसंसर्गतायाश्चावच्छेदकत्वमिदंपदार्थशुक्तावितीति । तथा चाधिकरणातिरिक्ताभावाभ्युपगमेऽपि न कांचित् क्षतिः* **इत्याहुः** ।

अभावस्यातिरिक्तत्वं, सप्रतियोगिकत्वतः । अप्रतियोगिकादेवाऽधिकरणादिति स्थितम् ॥ १ ॥
भुजमास्फाल्य तावद्धि यौगा एवं प्रचक्षते । सदसि नागता यावज्जिनसमयवेदिनः ॥ २ ॥

स्याद्वादिनः प्रतिविदधति **अत्रोच्यते** —> **अभावस्य** = *अभावत्वावच्छेन्नस्य* **लाघवात् क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वे** = *प्रमाणान्तरसिद्धाधिकरणस्वरूपत्वे* **सिद्धे** *इति । केवलमतिरिक्तमभावमभ्युपगम्य न नैयायिकस्य निस्तारः, तत्राभावत्वं, क्लृप्तभावभेदः, नानाधिकरणवृत्तित्वं, क्वचिन्नाश्यता, क्वचिदुत्पन्नता, तत्कारणता इत्यादिकल्पनाऽऽपत्ते हनुमल्लोललाङ्गूलायमाना नैयायिकं प्रति विसर्पति । तदुक्तं 'धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना श्रेयसी'तिन्यायेन क्लृप्तेष्वाधिकरणेष्वेवाभावत्वकल्पनामिति लाघवसहकारो दृश्यः ।* **न चा***भावस्याधिकरणाऽभेदत्वेऽभावे प्रतीयमानं सप्रतियोगिकत्वमापे आधिकरणे कल्पनीयमिति तयोरभेदे हि तदेव बाधकमिति* **वाक्यम्, तत्र** = *आधिकरणे* **सप्रतियोगिकत्वं कल्प्यमानं** = *अनुमीयमानं* **तत्काले** = *'भूतले घटो नास्ती'ति प्रतीतिप्रयोजनसमये* **तद्बुद्धि-जनितव्यवहारविषयत्वादिरूपं** = *प्रतियोगिस्मृतिजनितततथाविधव्यवहारविषयत्वादिस्वरूपं* **न** *अभाव-तदधिकरणयोरभेदाभ्युपगमे* **बाधकम्** । **एतेन** —> *अभावो भावातिरिक्त एव, अधिकरणस्याऽप्रतियोगिकत्वात् तस्य च सप्रतियोगिकतयाऽनुभूयमानत्वेन तदूपत्वायोगात् इति पूर्वोक्तं (पृष्ठ २७८)* <— **प्रत्यस्तम्** । *ननु अधिकरणे सप्रतियोगिकत्वमेव कथं ? उच्यते, नैयायिकमते* **अभाववृत्त्यभावे** = *पटाभावाधिकरणकघटात्यन्ताभावे* **अन्यप्रतियोगिकत्वं** = *पटप्रतियोगिकत्वं* **इव** । *अयमाशयः यौगमते हि 'पटाभावे घटो नास्ती'ति प्रतीतिर्विषयीभूतो घटात्यन्ताभावः स्वाधिकरणीभूत-पटात्यन्ताभावस्वरूप एव । ततश्च घटस्येव पटस्यापि घटाभावप्रतियोगित्वम् ।*

પ્રમાત્વ અને ઘટસહિત દેશમાં થનાર ઘટાભાવવિષયક બુદ્ધિમાં ભ્રમત્વ સમજી શકાય તેમ છે.આવી વ્યવસ્થાને અનુસરીને જ શુક્તિમાં = છીપમાં રજતત્વઅવગાહી 'इदं रजतं' આ જ્ઞાનમાં પ્રમાત્વ અને ભ્રમત્વ બન્નેની સંગતિ થઈ જશે. જ્યારે 'इदं रजतं' આવા શુક્તિવિશેષ્યક રજતત્વપ્રકારકજ્ઞાનમાં ઈદંત્વસ્વરૂપે ભાસમાન શુક્તિની સાથે રજતત્વનો જ્ઞાનાત્મક સંબંધ હોય છે ત્યારે તે સંબંધનું ઈદંપદાર્થઅનુયોગિક રજતત્વવિષયકરૂપે ભાન થવાથી તે જ્ઞાન પ્રમા હોય છે. વિશિષ્ટજ્ઞાનમાં પ્રકાર અને ધર્મીના સંયોગ સંબંધ આદિના ભાનની જેમ જ્ઞાન પણ ધર્મી અને પ્રકારના સંબંધસ્વરૂપે જણાય જ હોય છે. માટે જ્ઞાનાત્મક સંબંધ શુક્તિ અને રજતત્વ વચ્ચે સંભવી જ શકે છે. બન્ને એક જ જ્ઞાનના વિષય હોવાથી એકજ્ઞાનીયસંબંધ ત્યાં અબાધિત જ છે. તથા શુક્તિમાં રજતનો સંયોગસંબંધ કે રજતત્વનો સમવાયસંબંધ ન હોવાથી તે જ્ઞાન સંયોગાદિસંબંધથી ભ્રમાત્મક બને છે.આ રીતે એક જ જ્ઞાનમાં અપેક્ષાભેદથી સંબંધભેદથી પ્રમાત્વ અને ભ્રમત્વ બન્ને સંભવી શકે છે. વિશિષ્ટ બુદ્ધિમાં ધર્મ અને ધર્મીના સંબંધ તરીકે જ્ઞાનનું પણ ભાન થવાના લીધે જ મીમાંસકમતે પણ સાકાંક્ષધર્મ-ધર્મિવિષયકજ્ઞાનત્વ એ જ વિશિષ્ટજ્ઞાનત્વ છે. 'इदं रजतं' આવું જ્ઞાન વિશિષ્ટજ્ઞાન એટલા માટે છે કે તેના વિષયભૂત રજતત્વને વિશેષ્યરૂપે ઈદંપદાર્થની આકાંક્ષા છે. અને ઈદંપદાર્થને પ્રકારવિધયા રજતત્વની આકાંક્ષા છે. દર્શિતજ્ઞાન સ્વપ્રકારત્વેન રજતત્વમાં રહે છે. અને સ્વવિશેષ્યત્વેન ઈદંપદાર્થ શુક્તિમાં રહે છે. ધર્મ અને ધર્મીમાં સંબંધ તરીકે રહેનાર જ્ઞાનમાં જે ધર્મસંસર્ગતા છે તેની અવચ્છેદકતા રજતત્વમાં છે અને ધર્મિસંસર્ગતા છે તેની અવચ્છેદકતા ઈદંપદાર્થ છીપમાં છે. આથી જ રજતત્વ અને શુક્તિનો દર્શિત જ્ઞાનમાં સાકાંક્ષપદાર્થ તરીકે વ્યવહાર થાય છે.

॥ અધિકરણસ્વરૂપઅભાવવાદી જૈનનો ઉત્તરપક્ષ ॥

ઉત્તરપક્ષ :- અત્રો.। ઉપરોક્ત નૈયાયિકમતના પ્રતિવાદમાં સ્યાદ્વાદી એમ કહે છે કે અભાવનો અધિકરણસ્વભાવ તો અન્ય પ્રમાણોથી ક્લૃપ્ત છે, પ્રસિદ્ધ છે. આથી જ અધિકરણમાં પ્રતીયમાન અભાવને અધિકરણસ્વરૂપ માનવામાં જ લાઘવ છે. ભૂતલાદિ અધિકરણમાં જણાનાર ઘટાભાવને ભૂતલાદિસ્વરૂપ માનવામાં ભૂતલાદિમાં અપ્રતિયોગિકત્વની કલ્પના કરવી પડશે. પરંતુ આ કલ્પનાથી કોઈ અન્ય અતિરિક્ત (અભાવ) પદાર્થના અસ્તિત્વની આપત્તિ નથી આવી શકતી, કારણ કે ભૂતલમાં ઘટાભાવની અધિકરણતા અથવા

वृत्त्यभावेऽन्यप्रतियोगिकत्वमिव तत्काले तद्बुद्धिजनितव्यवहारविषयत्वादिरूपं न बाधकम् । 'घटो नास्ती'त्यादावपि तदुपलक्षितं स्वरूपमेव संसर्ग इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चाधिकरणस्वरूपत्वेऽननुगमो बाधकः, तथा सति अभावाभावस्यापि प्रतियोग्यात्मकत्वविलयेऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात् ।

भानुमती

स्वार्ज्ञेज्ञप्रतियोगितः स्वप्रतियोगित्वात् । शक्यते चागार्ऽपे प्रतिवादिना वक्तुं यदुत घटात्यन्ताभावे घटप्रतियोगिकत्वमेवान्यतोऽपलब्धामीति घटान्यघटप्रतियोगिकत्वं पटाभावाधिकरणकघटाभावे कल्प्यमानं घटाभाव-तदधिकरणीभूतपटाभावयोरैक्ये बाधकम् । **अथ** 'घटाभावे घटो नास्ती'तिविज्ञान-व्यवहारावस्थायां पट-बुद्धिर्ज्ञानेतानेरऽव्यवहारविषयत्वादिरूपमेव पटाभावत्वेते-घटाभावे पटप्रतियोगिकत्वमीति **चेत्** ? एतदप्यागार्ऽपे समानमेव, —> 'भूतले घटो नास्ती'ति विज्ञान-वचनक्षणे घटबुद्धिर्ज्ञानेतत्तथाविधव्यवहारविषयत्वादिरूपमेव घट-प्रतियोगिकत्वं भूतले <— इत्येतं वदतो मूखस्य पिधातुमशक्यत्वात् । **एतेन** अभावत्वं सप्रतियोगिकत्वं तच्च समवाय-स्वाश्रयसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छेन्नप्रतियोगिताकसत्यन्ताभाव एवेति प्राग्वृत्तं (द्रश्यतां २८४ तमे पृष्ठे) **प्रतिक्षिप्तम्** समवायस्य प्राक् प्रत्याख्यातत्वाच्च ।

'घटो नास्ती'त्यादावपि तदुपलक्षितं = घटपरिच्छायेतं अधिकरणरूप **स्वरूपमेव** घटाभावस्य वृत्तित्वे विज्ञाने व्यवहारे च **संसर्ग इति न किञ्चिदनुपपन्नम्** । **एतेन** —> भूतले घटाऽसत्वे कथं तदानीं घट-बुद्धिर्ज्ञानेतव्यवहारविषयत्वादिरूपं घटप्रतियोगिकत्वं भूतले स्यात् ? घटसत्वे च सुतरां न तथाव्यवहार इत्यु-भयतः पाशारज्जु'रिति <— **निराकृतम्,** घटरूपाधिकरणातिशेषणत्वाऽनुपगमात्, स्मृतिरूपघटोपस्थितेः सम्भवात्, परेणापि तथैवाभ्युपगमात् । ततश्चाभावरूपाऽधिकरणस्वरूपे नास्ते बाधकं किञ्चित् । **केचितु —> तदुपलक्षितं** = उपदर्शितेतरोग्यतावच्छेदकोपलक्षितम् <— इति **विवृण्वन्ति** । तत्त्वचन्त्यम् ।

न च अभावस्य **अधिकरणस्वरूपत्वे** स्वीक्रियमाणे तस्य ज्ञानौ अननुगम एव बाधकः, भूतलपर्वता-घनानुगतार्धिकरणेषु घटाभावत्वस्य कल्पनात्, नानाधिकरणस्वरूपाणामननुगतत्वेन च तस्य स्थितावप्य**ननुगमो बाधक** इति नैयायिकेन **वाच्यम्, तथा सति** = ज्ञानौ स्थितौ चाननुगमस्याभावाधिकरणयोरैक्यबाधकत्वाभ्युपगमे सति, **अभावाभावस्यापि** = घटाभावप्रतियोगिकाभावरूपेऽपि घटस्वरूपत्वं न स्यात्, प्रतियोगिस्वरूपस्याननुगतत्वेन घटाभावाभावस्य ज्ञानौ स्थितौ चाननुगमापतेः, नानाधिकरणस्वरूपेषु घटाभावत्वकल्पनायाः नानाप्रतियोगिस्वरूपेषु घटाघटाभावाभावत्वकल्पनायाश्च तुल्यत्वात् । **न चास्तु** तर्हि घटाघटाभावाभावस्यातिरिक्तत्वमेवेति **वाच्यम्,** एवं तस्य **प्रतियोग्यात्मकत्वविलये** सति नैयायिकरूप **अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्** = 'अभावप्रतियोगिकाभावस्य प्रथमाभाव-प्रतियोगिस्वरूपत्वमे'ति गौतमीयसिद्धान्तभङ्गापातात् । तथा च नैयायिको निगृहीतः स्यात् ।

ઘટાભાવમાં ભૂતલની આધેયતાની બુદ્ધિના સમયે 'ઘટાભાવવદ્ ભૂતલ' અથવા 'ભૂતલે ઘટાભાવ:' આવો જે વ્યવહાર થાય છે તે ઘટજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ભૂતલમાં ઘટજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન ઉપરોક્ત વ્યવહારની જે વિષયતા છે તે જ ભૂતલમાં સપ્રતિયોગિકત્વ છે. સપ્રતિયોગિકત્વ દર્શિત વિષયતાથી અતિરિક્ત કોઈ વસ્તુ નથી. માટે ભૂતલમાં સપ્રતિયોગિકત્વની કલ્પના અભાવ અને અધિકરણના ઐક્યમાં = અભેદમાં બાધક નથી. તેમ જ અધિકરણસ્વરૂપ અભાવને માનવાથી અધિકરણમાં પ્રાપ્ત સપ્રતિયોગિકત્વના લીધે નૈયાયિક દ્વારા પણ કોઈ બાધક દોષનું ઉદ્ભાવન કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે નૈયાયિક પણ અભાવમાં રહેનાર અભાવને અધિકરણસ્વરૂપ માને જ છે. દા.ત. નૈયાયિકમતાનુસાર પણ ઘટાભાવમાં રહેનાર ઘટાભાવ એ સ્વાધિકરણ પટાભાવાત્મક જ છે. માટે પટાભાવથી અભિન્ન એવા ઘટાભાવના પ્રતિયોગીને = ઘટને પટાભાવનો પણ પ્રતિયોગી નૈયાયિક માને જ છે. અર્થાત્ આ રીતે અભાવઅધિકરણક અભાવમાં અન્યપ્રતિયોગિકત્વની કલ્પના નૈયાયિકને પણ કરવી જ પડે છે. તથા આ ઘટપ્રતિયોગિકત્વ નૈયાયિકમતે પણ 'પટાભાવે ઘટો નાસ્તિ' આવી પ્રતીતિના કારણમાં થનાર ઘટાત્મક પ્રતિયોગીના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનાર જે ઉપરોક્ત વ્યવહારની વિષયતા છે તે તત્સ્વરૂપ જ છે, અતિરિક્ત નથી. માટે અભાવના અભાવાત્મક અને ભાવાત્મક દ્વિવિધ અધિકરણમાં સપ્રતિયોગિકત્વની કલ્પનામાં કોઈ તફાવત ન હોવાથી દરેક અભાવને અધિકરણ સ્વરૂપ માનવા જ યુક્તિસંગત છે. 'ઘટો નાસ્તિ' વગેરે બુદ્ધિમાં પણ ઘટથી ઉપલક્ષિત = પરિચિત સ્વરૂપ જ સંસર્ગ છે. માટે અધિકરણમાં ઘટ હોય તો જ ઘટબુદ્ધિ થાય એવું નથી. ઘટની ગેરહાજરીમાં પણ ઘટસ્મૃતિ દ્વારા જ્ઞાન ભૂતલમાં ઘટ ઉપલબ્ધ ન થતાં ત્યાં ઘટાભાવનો વ્યવહાર થઈ શકે છે. માટે કોઈ દોષ નથી.

❀ અભાવ અને અધિકરણનો અભેદ માનવામાં બાધકનું નિરાકરણ ❀

ન ચા.। અભાવને અધિકરણસ્વરૂપ માનવાનાં વિરોધમાં નૈયાયિક તરફથી એવી દલિલ રજુ થાય કે —> અભાવને અધિકરણસ્વરૂપ માનવામાં અનનુગમ દોષ આવશે. અર્થાત્ અધિકરણસ્વરૂપ ઘટાભાવની કલ્પના કરવામાં પર્વત, ભૂતલ, સરોવર વગેરે વિભિન્ન અનંત અધિકરણોના સ્વરૂપોમાં ઘટાભાવત્વની કલ્પના કરવી પડશે. તેથી અલગ અલગ અધિકરણમાં અભાવનો અલગ અલગ

तत्र तदभावत्वमेकमेवेति चेत् ? किं तत् ? 'घटत्वादिकमि'ति चेत् ? कथमस्य तत्त्वम् ? 'तेन रूपेण घटादिमत्ताप्रतीतौ घटाद्यभावाभावव्यवहारादि'ति चेत् ? कथं तर्हि तदसाधारणधर्मान्तराणामपि न तथात्वम् ? किञ्च एवं घटत्वादिज्ञानं प्रतियोगिज्ञानं विना न स्यात्, अभावत्वप्रत्यक्षे योग्यधर्मावच्छिन्नज्ञानत्वेन हेतुत्वात्, अन्यथा तन्निर्विकल्पकप्रसङ्गात् ।

भानुमती

अथ तत्र = *विभिन्नेषु घटेषु* ***तदभावत्वं*** = *घटाभावाभावत्वं* ***एकमेवेति*** *घटाभावाभावस्य प्रथमाभाव-प्रतियोगिस्वरूपत्वे नानानुगमप्रसङ्ग इति चेत् ?* ***किं तत्*** *नानाघटेष्वनुगतं घटाभावाभावत्वं ? नैयायिक आह -* ***घटत्वादिकमेवेति*** *। स्याद्वादी पुनः पर्यनुयुङ्क्ते* ***कथं अस्य*** = *घटाभावाभावत्वस्य* ***तत्त्वं*** = *घटत्वात्मकत्वं नैयायिकैरङ्गीक्रियते ? नैयायिकः प्रत्युत्तरयति —>* ***तेन*** = *घटत्वादिना* ***रूपेण*** *भूतले* ***घटादिमत्ताप्रतीतौ*** *भूतले* ***घटाद्यभावाभावव्यवहारात्*** *घटाभावाभावत्वस्य घटत्वात्मकत्वमभ्युपगम्यते । स्याद्वादी पुनः पर्यनुयुङ्क्ते -* ***कथं तर्हि तदसाधारणधर्मान्तराणामपि*** = *घटादिगतासाधारण- तद्व्यक्तित्वादिधर्मान्तराणामपि* ***न तथात्वं*** = *घटाभावाभावत्वाद्यभिन्नत्वम् । यथा घटत्वं घटाभावाभावत्वस्य समानियतं तथैव घटगतासाधारणान्यधर्मा अपि तस्य समानियता एवेति घटत्वस्य घटाभावाभावत्वाभिन्नत्वोपगमे घटीयाऽसाधारणान्यधर्माणामपि तदभिन्नत्वं प्रसज्येत । न चैवं नैयायिकैस्वीक्रियते । अतो घटाभावाभावत्वस्य घटत्वानतिरिक्तत्वमिति न शक्यते वक्तुमिति अभावाभावस्य प्रतियोग्यात्मकत्वेऽननुगमो वज्रलेपायित एव यौगस्येत्यत्रालेकान्तवादिनामाकूतम् ।*

स्याद्वादी नैयायिकमते दोषान्तरमाविष्करोति —> ***किञ्चेति । एवं*** = *घटाभावाभावत्वादेः घटत्वादिस्वरूपत्वे हि* ***घटत्वादिज्ञानं प्रतियोगिज्ञानं*** = *घटाभावादिस्वरूपप्रतियोगिविषयकं ज्ञानं* ***विना न स्यात्, अभावत्वप्रत्यक्षे योग्यधर्मावच्छिन्नज्ञानत्वेन*** = *प्रत्यक्षयोग्यधर्मविशिष्टप्रतियोगिविषयकज्ञानत्वेन रूपेण* ***हेतुत्वात्*** = *नैयायिकैः कारणत्वस्वीकारात् । न हि घटाभावत्वप्रत्यक्षं घटज्ञानं विना भवति । विपक्षबाधमाह —>* ***अन्यथा*** = *उक्तहेतु-हेतुमद्भावानभ्युपगमे,* ***तन्निर्विकल्पकप्रसङ्गात्*** = *अभावत्वगोचरनिर्विकल्पकप्रत्यक्षापतेः विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या वि-रहात् । न चात्रेष्टापतेः कर्तुं शक्या, तथाऽननुभवात्, यौगसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गाच्च ।*

यदि च निर्विकल्पकोर्यविषयतया घटत्वादेर्नाऽभावस्य प्रत्यक्षस्याऽभावत्वांशे निर्विकल्पकस्य स्वीकारे विशेष्यताऽनवच्छेदेनानिर्विकल्पकोर्यविषयतया वा प्रत्यक्षेऽभावत्वभेदस्य कारणत्वात् तन्निर्विकल्पकं वार्यते तदा घटत्वादेरपि निर्विकल्पकाऽप्रसङ्गात्, भावाऽवृत्तितयोक्तविषयतया विशेषणे चाऽप्रसिद्धेरिति व्यक्तं (स्या.क.स्त.४ का. ३८ पृ.६९) ***स्याद्वादकल्पलतायाम्*** *।*

संबंध मानवो पडशे <— तो ते वाहियात होवानुं कारण छे के आवी दलिल तो नैयायिक सामे अमे पण करी शकीओ छीओ के घटाभावाभाव वगेरेने घटादिस्वरूप मानवामां आवे तो अनेक घटमां घटाभावाभावत्वनी कल्पना नैयायिके करवी पडशे. तेथी घटाभावाभाव वगेरेना स्वरूपमां अननुगम = विभिन्नता आवशे. घटभेदे घटाभावाभाव पण भिन्न बने छे. जो आ पक्षनो नैयायिक त्याग करे अर्थात नैयायिक घटाभावाभावने घटस्वरूप न माने तो नैयायिकने अपसिद्धांत (सिद्धांतहानि) दोष आवशे, कारण के अभावनो अभाव प्रथम अभावना प्रतियोगीस्वरूप होय छे.' आ नैयायिकसिद्धांत छे.

◙ घटाभावाभावत्वने घटत्वादिस्वरूप मानवामां अनुपपत्ति - जैन ◙

तत्र तद.। अहीं नैयायिक तरफथी एम कहेवामां आवे के —> विभिन्न घटमां जे घटाभावाभावत्व मानवामां आवे छे ते एक ज छे. आथी अभावाभावने प्रतियोगीस्वरूप मानवामां कोई दोष नथी. <— तो ते निराधार होवानुं कारण ए छे के उपरोक्त नैयायिककथन त्यारे ज घटी शके जयारे विभिन्न घटमां रहेनार घटाभावाभावत्वने एक घटत्वस्वरूप मानवामां आवे. परंतु घटाभावाभावत्वने घटत्वस्वरूप मानवामां कोई युक्ति नथी. जो आ मान्यताना समर्थन माटे नैयायिक द्वारा एम कहेवामां आवे के -> घटत्वरूपे भूतलमां 'घटवाळुं भूतल' आवी बुद्धि थाय छे त्यारे 'भूतले घटाभावो नास्ति' आवो व्यवहार थाय छे. माटे घटाभावाभावत्व अने घटत्वमां अभेद मानी शकाय छे. <— तो ते पण उचित नथी, कारण के आवुं मानवानुं कारण नैयायिक पासे घट अने घटाभावाभावनुं समनैयत्य ज संभवी शके छे अने समनियतपणुं होवाना कारणे जो घटाभावाभावने घटस्वरूप मानवो होय तो घटाभावाभावमां घटना समनियत अनेक (असाधारण) अन्य धर्मोनुं समनैयत्य होयथी घटाभावाभावने केवल घटस्वरूप न मानीने अन्य अनेक धर्मस्वरूप पण मानवो पडशे. आथी घटाभावाभावत्वने केवल घटत्व स्वरूप मानवुं संभव न होवाथी अभावना अभावने प्रथम अभावना प्रतियोगीस्वरूप मानवामां पण अननुगम दोष तो अनिवार्य ज बनी रहेशे.

किञ्च.। वळी प्रस्तुत संदर्भमां आ वात पण ध्यानमां राखवा जेवी छे के लाघवसहकारथी घटाभावाभावत्वने समनियत

अस्तु तर्हि अभावाभावोऽप्यतिरिक्त एव, तृतीयाभावादेः प्रथमाभावादिरूपत्वेनाऽनवस्थापरिहारादिति चेत् ? तर्हि अभावेष्वेकधर्मकल्पनाऽपेक्षयाऽधिकरणेषु कथञ्चिदेकत्वमेव कल्प्यतां लाघवात् ।

भानुमती

नैयायिक आह - ***अस्तु तर्हि अभावाभावोऽपि*** *= घटाद्यभावप्रतियोगिकाभावोऽपि* ***अतिरिक्तः*** *= प्रथमाभावप्रतियोगिघटादिभिन्न एव । ततश्च नानुगतबुद्धि-व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः ।* ***न चैवम्*** *अपि घटशून्ये घटाभावाभावो नास्ती'त्यादिप्रतीत्या तृतीयाद्यभावकल्पनयाऽनवस्था दुष्परिहार्येति* ***वक्तव्यम्, तृतीयाभावादेः*** *= घटाभावाभावाभावादेः* ***प्रथमाभावादिरूपत्वेन*** *= घटाभावादिस्वरूपत्वेन* ***अनवस्थापरिहारात्,*** *तृतीयाभाव-पञ्चमाभावसप्तमाभावादेः प्रथमाभावस्वरूपत्वात् चतुर्थाभाव-षष्ठाभावाऽष्टमाभावादेः द्वितीयाभावात्मकत्वादिति चेत् ?*

स्याद्वादी प्रत्युत्तरयति —> ***तर्हि*** *अनन्तानां घटपटाद्यभावानां घटाभावाभाव-पटाभावाभावादीनामतिरिक्तानां कल्पनेऽपि तदुत्तरं* ***अभावेषु*** *= घटाद्यभावेषु* ***एकधर्मकल्पनाऽपेक्षया*** *= अवश्यमभावत्वस्य कल्पनीयत्वे तदपेक्षया क्लृप्तेषु* ***अधिकरणेषु कथञ्चिदेकत्वं*** *= अभावत्वपरिणाम* ***एव कल्प्यतां*** *= अनुमीयतां* ***लाघवात्*** *= 'धर्मिकल्पनाऽपेक्षया धर्मकल्पना लघीयसी'ति वचनात्, तथानुभवाच्च । न हि 'अयमभाव'इति स्वातन्त्र्येण कस्याऽप्यनुभवोऽस्ति किन्त्वधिकरणस्वरूपमेव तत्तदारोप-ततत्प्रतियोगिग्रहादिमहिम्ना तत्तदभावत्वेनानुभूयते ।*

अथ *तदभावलौकिकप्रत्यक्षे तद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वात् न स्वातन्त्र्येणाऽभावभानम्, अन्यप्रतियोगिकत्वेनान्याभावभानं तु नेष्यते, 'प्रमेयत्वं नास्ति', 'प्रमेयो न' इत्यादौ संयोगाद्यवच्छेन्नप्रमेयत्वाभावः स्वरूपसम्बन्धावच्छेन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्तत्प्रमेयभेद एव च प्रमेयत्वावच्छेन्नप्रतियोगिताकत्वेन प्रतिभासते । न च तथापि तद्घटाऽज्ञानेऽपि घटान्तरज्ञानात् घटाभावप्रत्यक्षे समानियताभावस्यैक्ये एकधर्मावच्छेन्नाऽज्ञानेऽन्यधर्मावच्छेन्नज्ञानेऽपि तदभावप्रत्यक्षे व्यभिचारः तदभावप्रत्यक्षे तदभावज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति न दोष इति* ***चेत् ? न,*** *द्रव्यत्वादिना तदभावाभावज्ञानेऽपि तदभावाऽप्रत्यक्षात् ।*

तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य गुरुधर्मतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन 'कम्बुग्रीवादिमान् न' इति प्रत्यक्षाऽनापत्तेः, तमःप्रत्यक्षे व्यभिचारात्, अभावे प्रतियोगितया घटादिबाधानन्तरं 'न' इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेश्च । बदरादौ कुण्डसंयोगादिधीकाले कुण्डाद्यभावधीवदभावे प्रतियोगितासम्बन्धावच्छेन्नप्रतियोगितया घटवैशेष्यधीकालेऽपि प्रतियोगितासामान्येन तदभावधीसम्भवात् ।

अपि चैतादृशानन्तप्रतियोगिज्ञानानामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणता-रूपाऽऽलोकादीनां पृथगनन्त-हेतुहेतुमद्भावकल्पनापेक्षया लाघवादधिकरणस्यैव घटाभावत्वत्वेन ग्रहे क्लृप्तवैशिष्ट्यबोधस्थलीयमर्यादया निर्वाहः किं न कल्प्यते ? अधिकरणस्वरूपाभावमात्रग्रहे इष्टापत्तेः, अभावत्वस्य च सप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिग्रहं विनाऽग्रहात्, 'भावाऽभावरूपं जगदि'त्युपदेशसहकृतेन्द्रियेण पन्नगत्वग्रहवत् तद्ग्रहेऽपीष्टापत्तेर्वा ।

ઘટત્વસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો ઘટત્વાદિનું ભાન ઘટાભાવસ્વરૂપ પ્રતિયોગિજ્ઞાન વિના થઈ નહિ શકે, કારણ કે અભાવત્વપ્રત્યક્ષમાં યોગ્યધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગીનું જ્ઞાન કારણ હોય છે. જો આવો કાર્યકારણભાવ સ્વીકારવામાં ન આવે તો અભાવત્વના નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની આપત્તિ આવશે. પરંતુ અભાવત્વનું નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને નૈયાયિકસિદ્ધાંત - બન્નેની વિરુદ્ધ છે.

❀ અભાવાભાવને અતિરિક્ત માનવામાં ગૌરવ - જૈન ❀

અસ્તુ.। જો ઉપરોક્ત આપત્તિના પરિહાર માટે નૈયાયિક એમ કહે કે —> તો પછી અમે અભાવાભાવને પ્રથમ અભાવના ભાવાત્મક પ્રતિયોગીસ્વરૂપ માનવાના બદલે અતિરિક્ત અભાવસ્વરૂપ જ માનશું, કારણ કે અભાવાભાવને પ્રતિયોગીથી ભિન્ન માનવામાં વિભિન્ન અભાવની કલ્પનામાં જે અનવસ્થા દોષ આવે છે, તેનો પરિહાર તૃતીય અભાવને પ્રથમઅભાવસ્વરૂપ માનીને થઈ શકે છે. અર્થાત્ ઘટાભાવાભાવ ઘટાત્મક નથી પરંતુ અતિરિક્ત છે. તથા ઘટાભાવાભાવાભાવ તો ઘટાભાવાત્મક જ છે કે જે સર્વત્ર અનુગત હોવાથી અનુગત બુદ્ધિ અને વ્યવહારનો નિયામક બની શકે છે. <— તો તે પણ યુક્ત નથી, કારણ કે છતાં પણ પ્રથમ ઘટાભાવ વગેરે અનંતા અભાવ તેમ જ તેમાં અભાવત્વ, ભાવભિન્નત્વ, અધિકરણસંબંધ વગેરેની કલ્પના કરવામાં અધિક ગૌરવ છે. તેના બદલે અવશ્યસ્વીકાર્ય પ્રમાણાન્તરસિદ્ધ ભૂતલ વગેરે અધિકરણોમાં જ અભાવત્વસ્વરૂપ માત્ર એક ધર્મની કલ્પના કરવામાં જ લાઘવ છે, કારણ કે અધિકરણોમાં અભાવત્વાત્મક પર્યાય અનુભવસિદ્ધ છે.

कीदृशमधिकरणं घटाभाव इति चेत् ? यादृशं तव घटाभावाश्रयः । तच्च घटवद्भिन्नमेव । भेदश्च विषयत्वादिवत् स्वरूपविशेष एव । तदुक्तं 'स्वरूपान्तरव्यावृत्तिरन्योन्याभावः' इति, न तु तादात्म्येनाऽप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वम्, अप्रतीयमानत्वार्थपर्यालोचनयाऽन्योन्याश्रयात् ।

एकत्रैव कपाले घटवद्भेदाभेदौ च कपालबुद्धि-घटवत्कपालबुद्ध्यवच्छेदकभेदेन समयभेदेन वा वर्तेते, यथा

भानुमती

यतु —> *न केवलं भूतलमभावः भूतलाभावयोराधाराधेयभावानुभवात्, अभेदे तदनुपपत्तेरिति* <— *(त.चिं. प्र.खं.पृ.७१२)* **तत्त्वचिन्तामणिकृतोक्तं, तन्न,** *धर्मितारूप्याभेदस्याऽऽधारतानियामकत्वादिति व्यक्तं* ***स्याद्वादकल्पलतायाम्*** *(स्त.४.का.३८) ।*

अथ कीदृशमधिकरणं घटाभावः *इति* **चेत् ? *यादृशं*** *भूतलं तव* **घटाभावाश्रयः** *तादृशमेव भूतलं मम घटाभाव इति स्याद्वादिनः प्रत्युत्तरः ।*

ननु *मम भूतले घटानयनदशायां घटाभावसम्बन्धापगमात् 'घटो नास्ती'ति न व्यवहारः तव तु तादृशस्यैव भूतलस्वरूपस्य सत्त्वात् तत्प्रामाण्यापत्तिरिति* **चेत् ?** ***न,*** *तदा घटसंयोगपर्यायेण घटाभावपर्यायाविवेकात् । 'इदानीं' घटाभावाभावो जात' इति सार्वजनीनानुभवात् । न चैवं भूतलादतिरेकः, पर्यायादेशादतिरेकेऽपि द्रव्यादेशादनतिरेकात्, पर्यायद्वारा द्रव्याविवेकमस्यैक्यप्रत्यभिज्ञानाऽप्रतिपन्थित्वात्, 'श्याम उत्पन्नः रक्तो नष्टः' इति वैधर्म्यज्ञानकालेऽपि 'स एवायं घट' इति प्रत्यभिज्ञायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् । यद्वा* **तच्च** *= घटाभावात्मकश्चाधिकरणं* **घटवद्भिन्नं** *= घटवद्भूतलादिभिन्नं भूतलं* **एव ।** ***न च*** *त्वयाऽत्यन्ताभावस्यैव भेदस्याऽप्यतिरिक्तत्वाऽसम्भवान्न 'घटवद्भूतलाभिन्नभूतलं घटाभाव' इति वक्तुं युज्यत इति* **शङ्कनीयम्,** *यतः* **भेदश्च विषयत्वादिवत् स्वरूपविशेषः** *= प्रकृतेऽधिकरणस्वरूपविशेष* **एव । *तदुक्तं श्रीवादिदेवसूरिभिः —> स्वरूपात् स्वरूपान्तरव्यावृतिरन्योन्याभाव इति*** *। साम्प्रतं तु* **प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे** *'स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृतिरितरेतराभावः' (प्र.न.त. ३-९९) इति सूत्रमुपलभ्यते । तद्व्याख्यालेशश्च* **स्याद्वादरत्नाकरे श्रीवादिदेवसूरिप्रदर्शित** *एवम् —> स्वरूपान्तरात् = स्वभावान्तरात् स्वरूपव्यावृतेः = स्वस्वभावव्यवच्छेदः इतरेतराभावोऽन्यापोहापरनामक उच्यते । स्वरूपान्तरादिति वचनात् न स्वस्वरूपाद् व्यावृतेरितरेतराभावः, तस्याऽतत्स्वभावत्वप्रसङ्गात्' <— (स्या.रत्ना.परि.३-सू. ९९ पृ. १८०) इति ।*

एतत्कारणमावेदयति - **न तु तादात्म्येन** *= तदात्मत्वेन* **अप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वं** *यथा 'इदानीमिदं भूतलं घटवद्भूतलं न भवती'ति प्रतीतिबलसाध्यम् (त.चिं.प्र.ख.पृ.७००- पृष्ठ ७११) । एतद्व्यवच्छेदे हेतुमाविष्करोति -* **अप्रतीयमानत्वार्थपर्यालोचनया** *= भेदलक्षणघटकाऽप्रतीयमानत्वपदार्थपरिज्ञानेन ज्ञायौ* **अन्योन्याश्रयात्** *। तादात्म्येन अप्रतीयमानत्वं = भेदेन प्रतीयमानत्वं, तदज्ञाने घटवद्भेदवदधिकरणस्वरूपस्य घटाभावस्याऽज्ञानात् घटवद्भेदज्ञाने च भेदापेक्षेत्यन्योन्याश्रयः स्पष्ट एव ।*

ननु *यदेव कपालं घटवत्कपालाभिन्नमासीत्तदेव कथं तद्भिन्नं भेदाभेदयोरेकत्र विरोधादिति* **चेत् ? न, एकत्रैव**

❀ घटवदन्यअधिकरण = घटाभाव - जैन ❀

कीदृ.। अहीं नैयायिक એવો પ્રશ્ન કરે કે —> કેવું અધિકરણ ઘટાભાવ છે ? અર્થાત્ કેવા અધિકરણને જૈન ઘટાભાવ તરીકે માનશે? <— તો તેનો જવાબ જૈન તરફથી એવો આપવામાં આવે છે કે —> જેવું અધિકરણ નૈયાયિકમતે ઘટાભાવાશ્રય છે તેવું જ અધિકરણ અમારા મતે ઘટાભાવ છે. નૈયાયિકમતે ઘટાભાવાશ્રયીભૂત અને જૈન મતે ઘટાભાવાત્મક અધિકરણ તો ઘટવિશિષ્ટઅધિકરણથી ભિન્ન અધિકરણ (ભૂતલાદિ) જ છે. ઘટવાળા ભૂતલથી ભિન્ન એવું જ ભૂતલ નૈયાયિકમતે ઘટાભાવાશ્રય છે અને જૈનમતે ઘટાભાવાત્મક છે. ભેદ તો વિષયતા વગેરેની જેમ એક સ્વરૂપવિશેષ જ છે, જે અતિરિક્ત નથી; કારણ કે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર સૂત્રમાં શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે 'પોતાના સ્વરૂપથી = સ્વભાવથી સ્વરૂપાન્તરની = અન્ય સ્વભાવની વ્યાવૃત્તિ = વ્યવચ્છેદ એ જ અન્યોન્યાભાવ છે.' પરંતુ ભેદનો અર્થ એવો ન કરવો કે —> તાદાત્મ્યરૂપે અપ્રતીયમાન = ન જણાવા છતાં પ્રતીયમાનત્વ = જણાવાપણું = ભેદ. જેમ કે ઘટવદ્ભૂતલરૂપે ન જણાવા છતાં ભૂતલ જણાય છે. એથી ભૂતલમાં તેવું પ્રતીયમાનત્વ = જણાવાપણું એ જ તે ભૂતલમાં ત્યારે ઘટવાન્ નો ભેદ —> આવો સ્વીકાર અનુચિત હોવાનું કારણ એ છે કે તેવું માનવામાં જ્ઞપ્તિમાં (જાણકારીમાં) અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. ઘટવદ્ભિન્ન ભૂતલ=ઘટાભાવ અને તેના ઘટકરૂપે પ્રવિષ્ટ ઘટવદ્ભેદના શરીરમાં તાદાત્મ્યેન અપ્રતીયમાનત્વ = ભેદેન જ્ઞાયમાનત્વ છે. માટે ઘટવદ્ભેદના જ્ઞાનમાં ભેદેન = ભિન્નત્વરૂપે જ્ઞાયમાનત્વ અપેક્ષિત છે અને ભિન્નત્વરૂપે જ્ઞાયમાનત્વ પણ તદ્વદ્ભેદની અપેક્ષા રાખે છે. આમ અપ્રતીયમાનત્વ પદાર્થની વિચારણા કરવાથી જ્ઞપ્તિમાં પરસ્પરાશ્રય દોષ આવે છે.

परेषामेकत्रैव भूतले घटवद्भेदाभेदौ घट-तदभावावच्छेदेन ।

एवं चाधिकरणस्वरूपत्वेऽपि अभावस्य तद्वद्भिन्नत्वेनैव संशयकोटिता, स्वरूपस्यापि प्रतियोगित्वविषयत्वादितत्तत्प्रकारेण भानस्य भवताऽपि स्वीकारात् ।

भानुमती

कपाले घटवद्भेदाभेदौ = घटवद्भेदो घटवदभेदः **च *कपालबुद्धि-घटवत्कपालबुद्ध्यवच्छेदकभेदेन समयभेदेन वा वर्तेते*** । शुद्धकपालबुद्धिर्विषयतावच्छेदेन घटवद्भेदवति कपाले घटवत्कपालधीर्निरूपितविषयतावच्छेदेन घटकालावच्छेदेन घटवदभेदो नैव विरुध्यते । देशभेदेन कालभेदेन वैकत्र भेद-तदभावौ च नैयायिकानामपि सम्मतावित्याह —> ***यथा परेषां*** नैयायिकादीनां ***एकत्रैव भूतले घटवद्भेदाभेदौ घट-तदभावावच्छेदेनेति*** । घटाभावकालावच्छेदेन घटवद्भेदवति भूतले घटकालावच्छेदेन घटवदभेदो यौगादीनामपि सम्मतः, अन्यथा घटवद्भूतलाभिन्नं तदिदानीं स्यात् तदा घटवद्भूतलव्यवहारस्तत्र स्यात् । एवं शाखा-मूलावच्छेदेनैकत्रैव वृक्षे कपिसंयोगिभेदतदभेदावपि परेषां सम्मतौ एवेत्यादि स्वयमूहनीयम् ।

यत्तु चिन्तामणिकृता —> दुःखवदात्मभिन्नस्य चाऽऽत्मनो दुःखाभावत्वे मोक्षस्याऽपुरुषार्थत्वप्रसङ्गः, आत्मनोऽसाध्यत्वात् <— (त.चिं.प्र.खं.पृ. ७१२) इत्युक्तं, ***तन्न,*** आत्मनोऽपि दुःखशून्यत्वपर्यायतया साध्यत्वात् । नैयायिकस्य तु घटानयनदशायां भूतले घटाभावव्यवहारप्रामाण्यापत्तेः, भूतलस्वरूपस्य सम्बन्धस्य सत्त्वात् । न च 'तदभावभ्रमदर्शनेन तस्य तदा न सम्बन्धत्वमि'ति वक्तुं युज्यते, उत्कोपलक्षणोपलक्षितस्वरूपानवच्छेदकसांसर्गिकविषयताघटितप्रामाण्ये बाधज्ञानाद्युत्तेजकप्रामाण्यज्ञानादिनिवेशे महागौरवात् । ***न च*** तदा भूतले घटाभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धावच्छेदकाऽऽधारताऽभावात् तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छेदक-तत्प्रकारताकत्वलक्षणप्रामाण्यभङ्गप्रसक्तिरिति ***वाच्यम्,*** धर्म-धर्मिस्वरूपाऽपरावृत्तौ आधारताया अप्यपरावृत्तेः, तादृशाधारताद्यभावकल्पनाऽपेक्षया तदभावविगमकल्पनस्यैव न्याय्यत्वादिति व्यक्तं ***स्याद्वादकल्पलतायाम्*** (स्या.क.ल.स्त.४ का.३८ पृ.१९६-१९१७) ।

ननु वस्तुतो घटवतो भूतलाद्भिन्नस्याऽधिकरणस्याऽभावतया तन्मात्रगोचरैव धीरभावधीः, घटादिप्रतियोगिनामपेक्षा चाभावशब्दाभिलापादौ व्यवहारे इति स्वीकारे 'भूतले घटोऽस्ति न वा ?' इति संशयः कथं भवेत् ? प्रतियोगिनि बुद्धिस्थे तादृशाधिकरणात्मकस्याभावस्योपलम्भादिति ***चेत् ? मैवम्, अधिकरणस्वरूपत्वेऽपि अभावस्य तद्वद्भिन्नत्वेनैव*** = प्रतियोगिसदृशत्वरूपेणैव ***संशयकोटिता*** = संदेहप्रकारता न त्वधिकरणत्वेन । दोषवशात् भूतलादौ घटवद्भिन्नत्वस्यानिश्चयात् तादृशसंशयसम्भवात्, घटवत्त्वकोटेः तद्भेदत्वकोटिविरोधित्वेनाधिकरणस्वरूपघटाभावनिश्चयस्य घटवत्त्वसंशयादावप्रतिबन्धकत्वात् । ***न चाधिकरण***स्वरूपभाने तदात्मकघटवद्भेदज्ञानावबोधोऽपि कथमिति ***शङ्कनीयम्, स्वरूपस्यापि प्रतियोगित्व-विषयत्वादितत्तत्प्रकारेण भानस्य भवता*** नैयायिकेन ***अपि स्वीकारात्*** । न हि घटभेदीयप्रतियोगितायां घटादिस्व-

❀ એકત્ર ભેદાભેદ સમાવેશ સુકર - જૈન ❀

एकत्रै.। અહીં આ વાત પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે કે જે કપાલમાં શુદ્ધકપાલબુદ્ધિવિષયતાઅવચ્છેદેન ઘટવદ્ભેદ રહે છે અને તે જ કપાલમાં ઘટવત્કપાલબુદ્ધિ વિષયતાઅવચ્છેદેન ઘટવદભેદ રહે છે. અવચ્છેદકભેદ થવાથી ભેદ અને ભેદાભાવનો એક સ્થાનમાં સમાવેશ થવામાં કોઈ વાંધો નથી. અથવા એમ પણ કહી શકાય છે કે ઘટકાલાવચ્છેદેન ઘટવદભિન્નત્વ જે કપાલમાં રહે છે. તે જ કપાલમાં ઘટશૂન્યકાલાવચ્છેદેન ઘટવદ્ભેદ રહે છે. દેશાત્મક અવચ્છેદકના ભેદથી અને કાલાત્મક અવચ્છેદકના ભેદથી એક સ્થાનમાં ભેદ અને અભેદનો સમાવેશ તો નૈયાયિકને પણ માન્ય જ છે. જેમ કે નૈયાયિકમતે પણ ઘટઅવચ્છેદેન = ઘટકાલાવચ્છેદેન ઘટવદભિન્ન ભૂતલમાં જ ઘટાભાવકાલાવચ્છેદેન ઘટવદ્ભેદ રહે જ છે. કાલભેદથી ઘટવદ્ભેદ અને ઘટવદ્ભેદાભાવ બન્નેનો એકત્ર સમાવેશ આ રીતે અતિરિક્ત અભાવવાદીને પણ સ્વીકાર્ય હોવાથી અમે તે જ પ્રક્રિયાથી એકત્ર ભેદાભેદનો સમાવેશ કરીએ તો તેમાં તમને વિરોધ કરવાનો સવાલ જ રહેતો નથી.

❀ અધિકરણસ્વરૂપ અભાવપક્ષમાં અભાવસંદેહોચ્છેદાપત્તિ નિરાકરણ ❀

एवं चा.। અહીં નૈયાયિક દ્વારા એવી શંકા કરવામાં આવે કે —> જો અભાવ અધિકરણસ્વરૂપ જ હોય તો પછી જેને ભૂતલ આદિ અધિકરણનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે તેને 'ભૂતલમાં ઘટ છે કે નહિ ?' આવો સંદેહ થઈ નહિ શકે, કારણ કે અધિકરણનો નિશ્ચય એ જ અભાવનિશ્ચય હોવાથી તદભાવસંશય તેનાથી પ્રતિબધ્ય બની જશે. આવું થશે તો પછી સર્વત્ર અભાવવિષયક સંશયનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવશે. <— તો તેનો જવાબ જૈનો દ્વારા એવો આપવામાં આવે છે કે અભાવ અધિકરણસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ સંશયવિષયતા તદ્ભેદન્યત્વરૂપે જ છે, નહિ કે અધિકરણત્વરૂપે. આનો મતલબ એ થયો કે અધિકરણત્વપ્રકારક અધિકરણજ્ઞાનમાં

तद्वद्भिन्नाधिकरणत्वमेव वा तदभावत्वम् । तथा च तादृशसंशयस्य तादृशनिश्चयनिवर्त्यतया नाधिकरणज्ञानमात्रादभावसंशयोच्छेद इति दृष्टव्यम् ।

भेदोऽपि स्वरूपानतिरिक्तः तद्ग्रहसामग्र्या गृहीत एवेति चेत् ? सत्यम्, गृहीत एव, परन्तु भेदत्वेन न गृहीत इति । तालत्वादिकमेव वा तमालादिभेदः, भेदव्यञ्जकत्वेनाभिमतस्य वैधर्म्यस्यैव भेदत्वकल्पनोचित्यात् । तच्च

भानुमती

रूपत्वेऽपि घटादिस्वरूपभानं पटनिष्ठभेदादिप्रतियोगित्वेनैव भवति । ततश्चाधिकरणत्वेनाऽधिकरणस्वरूपज्ञानेऽपि घटवद्भिन्नत्वेन तदज्ञानात् 'भूतले घटोऽस्ति न वा ?' इति संशयो लब्धावकाश एव । संशयश्चोपलक्षणं तादृशविपर्ययस्य ।

भावात्मकेनैव तत्तद्धर्मेण स्वरूपस्य भानसम्भवो न त्वभावात्मकेनेत्याशङ्कायां कल्पान्तरमावेदयति —> **तद्वद्भिन्नाधिकरणत्वमेव वा तदभावत्वम्** । यद्वा संशयस्य समानप्रकारकनिश्चयनिवर्त्यतेन तद्वद्भिन्नत्वेन निश्चयोपगमे कथं तत 'इदं भूतलं घटवद्भूतलं न वा ?' इति सन्देहनिवृत्तिरिति कल्पान्तरानुसरणबीजं भावनीयम् । **केचित्तु** भावस्यैव स्वरूपात्मकस्य स्वस्मिन् प्रकारत्वं नाभावस्येति यदि परे ब्रूयादिति कल्पान्तरबीज**मावेदयन्ति । तथा च** = घटवदन्याधिकरणत्वमेव घटाभावत्वमिति स्वीकारेण च **तादृशसंशयस्य** = 'इदानीमिदं भूतलं घटवद्भूतलं न वा ?' इतिसन्देहस्य **तादृशनिश्चयनिवर्त्यतया** = घटवदन्याधिकरणत्वप्रकारकनिश्चयप्रतिबध्यतया न **अधिकरणज्ञानमात्रात्** = अधिकरणत्वप्रकारकज्ञानादेव केवलात् **अभावसंशयोच्छेदः** = घटाभावसन्देहानुपपत्तिः, अधिकरणतामात्रावगाहिनो ज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकत्वादिति **द्रष्टव्यम्** ।

ननु तद्वद्भेदवदधिकरणत्वस्य तदभावत्वाभ्युपगमे **भेदोऽपि** = तद्वद्भेदोऽपि **स्वरूपानतिरिक्तः** = अधिकरणस्वरूपाभिन्नत्वात् **तद्ग्रहसामग्र्या** = अधिकरणस्वरूपग्राहककारणकलापेन **गृहीत एवेति चेत् ? सत्यम्** अधिकरणस्वरूपानतिरिक्ततयाऽधिकरणस्वरूपग्रहे प्रतियोगिमद्भेदोऽपि **गृहीत एव ।** न चैवं भेदसंशयोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम्, यतोऽधिकरणत्वेनैव प्रतियोगिमद्भेदो गृहीतः **परन्तु भेदत्वेन** = प्रतियोगिमद्भेदत्वेन रूपेण **न गृहीतः**, भेदसंशयविरोधित्वं तु प्रतियोगिमद्भेदत्वेनैव ज्ञानभेदवदधिकरणत्वनिश्चयस्येति न 'भूतलं घटवद्भेदं न वा ?' इति संशयोच्छेदप्रसक्तिरिति स्यादवादिनामाकूतम् ।

लाघवेन गत्यन्तरमाह **तालत्वादिकं** = तमालादिवैधर्म्यं **एव वा तमालादिभेदः, भेदव्यञ्जकत्वेन** = भेदज्ञाप-

---

संशयविरोधिता नथी, परंतु प्रतियोगिविशिष्टभिन्नत्वप्रकारक अधिकरणज्ञानमां ज संशयप्रतिबंधकता छे, कारण के संशयनी एक कोटिमां (=अंशमां) अधिकरणनुं अधिकरणत्वरूपे भान नथी थतुं, परंतु घटविशिष्टभिन्नत्वरूपे अवगाहन थाय छे. संशय स्वसमानप्रकारक निश्चयथी ज प्रतिबंध्य होवाथी अधिकरणत्वरूपे जेने अधिकरणनुं ज्ञान थशे तेने उपरोक्त संदेह थई शकशे, कारण के तेवो अधिकरणनिश्चय संदेहविरोधी नथी. ज्यारे घटवदन्यत्वरूपे भूतलनुं निश्चयात्मक ज्ञान थशे त्यारे ते व्यक्तिने उपरोक्त संशय नहि थाय, कारण के तेवो निश्चय संदेहनो प्रतिबंधक छे. अधिकरणस्वरूपनुं अधिकरणत्वरूपे भान थवा छतां घटविशिष्टभिन्नत्वरूपे भान थवानी वात बराबर ए रीते घटी शके छे जे रीते नैयायिक मतानुसार पटभेदप्रतियोगिता घटादिस्वरूप होवा छतां घटत्वरूपे घटस्वरूपनुं ज्ञान थवा छतां पटभेदीयप्रतियोगित्वरूपे घटस्वरूपनुं भान नथी थतुं. प्रतियोगिता प्रतियोगीस्वरूप होवा छतां अने विषयता विषयस्वरूप होवा छतां प्रतियोगी वगेरेना स्वरूपनुं कयारेक प्रतियोगीत्वरूपे भान थाय, कयारेक विषयत्वरूपे - आ वात नैयायिक माने ज छे. अथवा तो एम कही शकाय के तद्वद्भिन्नअधिकरण ए ज तदभावत्व छे. अर्थात् घटविशिष्टभिन्नअधिकरणत्व ए ज घटाभावत्व छे. माटे 'भूतलमां घट छे के नहि ?' आवा संशयनी निवृत्ति घटवदन्यभूतलत्वप्रकारक निश्चय द्वारा ज थशे. तेथी मात्र भूतलत्व रूपे भूतलनिश्चियथी 'भूतल घटवाणुं छे के नहि ? एवा संशयनो थवानी आपत्ति नहीं आवे.

भेदोऽपि.। अहीं प्रतिपक्षी द्वारा एवुं कहेवामां आवे के —> प्रतियोगिमद्भिन्नाधिकरणत्वने अभावत्व मानवामां आवे तो पण अधिकरणमां रहेनार प्रतियोगिमद्भेद अधिकरणस्वरूप ज होवाना लीधे अधिकरणग्राहक सामग्री द्वारा अधिकरणनुं ज्ञान थतां अधिकरणस्वरूप प्रतियोगिभेदनुं पण ज्ञान थई ज जशे <— तो तेनो स्याद्वादी सहर्ष स्वीकार करे छे. अधिकरणनी ग्राहक सामग्री द्वारा अधिकरणनुं ज्ञान थतां अधिकरणस्वरूप तद्वद्भेद पण जणाय ज छे. छतां पण 'भूतल घटवाणुं छे के नहि ?' एवो संशय थई शके छे, कारण के अधिकरणत्वरूपे भेदज्ञान थवां छतां प्रतियोगिमद्भेदत्वरूपे भेदनुं ज्ञान न थयुं होय एवुं पण शक्य छे. जेने अधिकरणत्वरूपे अधिकरणस्वरूप भेदनुं ज्ञान थाय तेने उपरोक्त संदेह थई शके छे. परंतु प्रतियोगिमद्भेदत्वरूपे अधिकरणस्वरूपभेदनो निश्चय थयो होय तेने उपरोक्त संशय थवानी शक्यता नथी रहेती, कारण के तत्प्रकारक निश्चय तदभाववत्ताज्ञाननो विरोधी = प्रतिबंधक छे.

❀ वैधर्म्य ए ज भेद - स्याद्वादी ❀

दूरत्वादिदोषवशादगृहीतं सत् सन्देहाऽप्रतिपन्थि । न च तमालसङ्कीर्णतया तद्ग्रहे तन्निवृत्तिप्रसङ्गः, असाधारणत्वेन तद्ग्रहस्य तथात्वात् । तथा च तमालाऽवृत्तिधर्मवत्त्वज्ञानमेव तमालभेदसन्देहनिवर्तकमिति दिग् । इदमेव च प्रतियोग्यवृत्त्यनुयोगिवृत्तिधर्मज्ञानम् । न चेदं भेदज्ञानस्य निदानं किन्तु तद्व्यवहारस्यैव, 'तद्धेतोः' इति न्यायादिति स्मर्तव्यम्।

भानुमती

कत्वेन रूपेण **अभिमतस्य** = नैयायिकाभिमतस्य **वैधर्म्यस्यैव भेदत्वकल्पनौचित्यात्** क्लृप्तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनाऽयोगादिति (द्रष्टव्यतां २९३ तमे पृष्ठे) प्रागुक्तमेव । **तच्च** = तालत्वादिस्वरूपं तमालादिवैधर्म्यं च **दूरत्वादिदोषवशात् अगृहीतं** = अज्ञातं **सत्** 'इदं तमालादिभिन्नं न वा ?' इति **सन्देहाप्रतिपन्थि** । अतो वृक्षत्वादिना तालादिज्ञाने सत्यपि तादृशसंशयो लब्धावकाश एव । **न च तमालसङ्कीर्णतया** = ताल-तमालादिसाधारणधर्मेण **तद्ग्रहे** = तमालादिवैधर्म्यग्रहे **तन्निवृत्तिप्रसङ्गः** = 'इदं तमालादिभिन्नं न वा ?' इति संशयविलयापत्तेरिति **वाच्यम्; असाधारणत्वेन** रूपेण **तद्ग्रहस्य** = तमालादिवैधर्म्यनिश्चयस्य **तथात्वात्** = तादृशसन्देहप्रतिपन्थित्वात् । **तथा च तमालाऽवृत्तिधर्मवत्त्वज्ञानमेव** तमालाऽवृत्तित्वप्रकारकधर्मनिश्चयात्मकं ज्ञानमेव **तमालभेदसन्देहनिवर्तकमिति । एतेन** 'तालं तमालं न वा ?' इति संशयानुपपत्तेः, तस्य तालत्वस्वरूपतमालभेदग्रहात्मकत्वादिति **निरस्तम्,** तत्र तालत्वस्य स्वरूपतो ग्रहेऽपि दोषप्राबल्यात् तमालाऽवृत्तिधर्मत्वेन तमालवृत्तिभिन्नत्वेन वाऽग्रहात्, तमालवृत्तिभिन्नत्वेन तत्तद्धर्मीनिश्चयस्यैव तमालतादात्म्यसंशयनिवर्तकत्वात् । अधिकं तु पूर्वोक्तरीत्या ज्ञातव्यम् । (द्रष्टव्यतां २७७ तमे पृष्ठे)

सिंहावलोकनन्यायेनाह **इदमेव** = तदवृत्तिधर्मवत्त्वज्ञानमेव **च** = हि **प्रतियोग्यवृत्त्यनुयोगिवृत्तिधर्मज्ञानं** उच्यते, यत् प्रागुक्तरीत्या नैयायिकस्य भेदग्रहहेतुत्वेनाभिमतं (द्रष्टव्यतां २८० तमे पृष्ठे) स्याद्वादिनश्च भेदज्ञानत्वेन सम्मतम् । प्रागुपदर्शितनैयायिकमतमपाकर्तुमुपक्रमते —> **न चेदं** = तदवृत्तिधर्मज्ञानं **भेदज्ञानस्य निदानं** = कारणं, गौरवात् **किन्तु तद्व्यवहारस्यैव** = भेदव्यवहारस्यैव । तदवृत्तिधर्मवत्त्वस्वरूपतैधर्म्यज्ञानस्य भेदग्रहहेतुत्वं भेदग्रहस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वमिति कल्पनापेक्षया वैधर्म्यज्ञानस्यैव भेदव्यवहारहेतुत्वकल्पनमुचितम्, 'तद्धेतोः अस्तु किं तेन' ? इति न्यायात् । **एतेन** —> प्रतियोग्यवृत्त्यनुयोगिवृत्तिधर्मज्ञानाधीनत्वाद् भेदग्रहस्य <— (त.चिं.आ.पृ. १७८) इति **तत्त्वचिन्तामण्यालोककृतो जयदेवमिश्रस्य** वचनं **निरस्तम्** भेदज्ञानजनकत्वेन यौगाभिमतस्य वैधर्म्यज्ञानस्यैव भेदव्यवहारनिर्वाहकत्वसम्भवात् अन्तरा अतिरिक्तभेदग्रहकल्पनाया सूतम् । निरुक्तभेदज्ञाने च न प्रतियोगिज्ञानापेक्षा । तदुक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** —> भेदव्यवहार एव परापेक्षो न पुनस्तत्स्वरूपप्रतिभासः । स हि तथाविधक्षयोपशमविशेषात् प्रतियोगिग्रहणनिरपेक्ष एव प्रादुर्भवतीति <— (परि.७-सू. ५६-पृ.२०३) ।

તાલ.। અથવા સ્યાદ્વાદી તરફથી બીજો વિકલ્પ એ પણ બતાવી શકાય છે કે તમાલાદિવૈધર્મ્ય તરીકે નૈયાયિકને સંમત તાલત્વ વગેરે જ તમાલાદિભેદ છે, કારણકે તાલ(તાડના ઝાડ)માં રહેનાર તમાલાદિભેદના જ્ઞાપકરૂપે અભિમત તમાલાદિવૈધર્મ્યને = તાલત્વાદિને જ તમાલાદિભેદ તરીકે માનવામાં લાઘવ હોવાથી ઔચિત્ય જણાઈ રહે છે. તમાલાદિવૈધર્મ્યસ્વરૂપ તાલત્વાદિ કરતાં અતિરિક્ત તમાલાદિભેદનો તાડવૃક્ષમાં સ્વીકાર કરવામાં ગૌરવ છે. અતિદૂર હોવાના કારણે તાલ વૃક્ષમાં તાલત્વાદિ ધર્મનું ભાન ન થવાથી ત્યારે 'આ તમાલાદિથી ભિન્ન છે કે નહિ ?' એવો સંશય થઈ શકે છે, કારણ કે તાલત્વાદિ અજ્ઞાત હોતે છતે ઉપરોક્ત સંદેહના પ્રતિબંધક નથી. તમાલાદિસાધારણરૂપે તાલત્વ ધર્મનું ભાન થાય તો ઉપરોક્ત સંશયની નિવૃત્તિ થવાને કોઈ અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે અસાધારણત્વરૂપે જ વૈધર્મ્યજ્ઞાન સંદેહનું વિરોધી છે. આનો ફલિતાર્થ એવો થાય કે તમાલઅવૃત્તિત્વરૂપે તાલત્વાદિ ધર્મનું જ્ઞાન જ તમાલસંદેહનું પ્રતિબંધક બની શકે અર્થાત્ 'તાલં તમાલાદિ ન વા ?' આવા સંદેહમાં તમાલભેદાત્મક તાલત્વનું તો જ્ઞાન થયેલ જ છે. પરંતુ તાલત્વ ધર્મનું તમાલવૃત્તિભિન્નત્વેન રૂપેણ ભાન નથી થયેલ. માટે તેવું જ્ઞાન ઉપરોક્ત સંશયનું વિરોધી નથી. પ્રસ્તુત વિષય સંબંધી અહીં જે કાંઈ કહેવામાં આવેલ છે તે તો એક દિગ્દર્શન માત્ર છે. આના અનુસારે હજુ આગળ વિચાર થઈ શકે છે. આ વાતની સૂચના કરવા માટે શ્રીમદ્જીએ 'દિગ્' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે.

ઇદમે.। પ્રસ્તુતમાં તદ્ભેદસંદેહનિવર્તકરૂપે તદવૃત્તિધર્મવત્ત્વ સ્વરૂપ વૈધર્મ્યનું જ્ઞાન બતાવેલ છે તે જ પ્રતિયોગીમાં અવૃત્તિ અને અનુયોગીમાં વૃત્તિ એવા ધર્મનું જ્ઞાન સમજવું, જેનું વિવેચન પૂર્વે ૨૭૯ પૃષ્ઠ ઉપર કરેલ છે. જો કે આ જ્ઞાન નૈયાયિકને ભેદ જ્ઞાનના કારણ તરીકે અભિમત છે. પરંતુ આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે દર્શિત વૈધર્મ્યજ્ઞાનને ભેદજ્ઞાનનું કારણ માનવું અને ભેદજ્ઞાનને ભેદવ્યવહારનું કારણ માનવું, તે કરતાં વૈધર્મ્યજ્ઞાનને જ ભેદવ્યવહારનું કારણ માનવું ઉચિત છે. આ વાતનો સમર્થક 'તદ્ધેતોરસ્તુ કિં તેન?' એવો ન્યાય પણ છે. અર્થાત્ તેના કારણથી જ વ્યવહારાદિ કાર્ય થઈ શકતાં હોય તો તેને માનવાની જરૂર નથી. મતલબ કે ભેદગ્રહકારણીભૂત વૈધર્મ્યજ્ઞાનથી જ ભેદવિષયક વ્યવહાર થઈ શકે છે. તેથી વચ્ચે અતિરિક્તભેદજ્ઞાનને માનવાની જરૂર નથી. આ વાત બરાબર યાદ રાખવી.

❀ અભાવવ્યવહારમાં જ પ્રતિયોગિજ્ઞાન કારણ - સ્યાદ્વાદી ❀

अभावग्रहसामग्र्या एव तद्व्यवहारहेतुत्वे प्रतियोगिज्ञानस्य पृथक्कारणत्वकल्पनं तु न बाधकम्, अभावत्वप्रत्यक्षे तद्धेतुत्वकल्पनाऽऽवश्यकत्वात्, अन्यथा प्रतियोगिविशेषिततत्प्रत्यक्षे नानाप्रत्यासत्तिकारणत्वकल्पनागौरवादित्यन्यत्र विस्तरः ।

भानुमती

ननु अभावग्रहसामग्र्याः = अधिकरणस्वरूपाभातग्राहककारणकलापस्य **एव तद्व्यवहारहेतुत्वे** = अभावव्यवहारहेतुत्वे स्वीक्रियमाणे अधिकरणग्राहकसामग्र्यां प्रतियोगिज्ञानानिवेशात् अभावव्यवहारं प्रति **प्रतियोगिज्ञानस्य पृथक्कारणत्वकल्पनं** प्रसज्येतेति गौरवमिति **चेत्** ? **मैवम्,** यतः तत् **तु न बाधकं** स्यात्वादिनये, नैयायिकमतेऽपि **अभावत्वप्रत्यक्षे तद्धेतुत्वकल्पनावश्यकत्वात्** = प्रतियोगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वकल्पनायाः क्लृप्तत्वात्, अभावस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वेन तत्प्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वरूपेण प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वसम्भवेऽपि अभावत्वस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाविरहेण तत्प्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयमुद्रया प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवात् तस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वकल्पनमावश्यकमेव यौगस्याऽपीति तुल्यमेव । **एतेन** अभावप्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षरूपत्वेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयमुद्रयैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं न तु स्वातन्त्र्येण, तव तु तद्व्यवहारे तस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमिति (दृश्यतां २८३ तमे पृष्ठे) प्रायुक्तं **प्रत्याख्यातम्** तुल्यगौरवात् । विपक्षबाधमाह —> **अन्यथा** = अभावत्वप्रत्यक्षं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य पृथक्कारणत्वाऽकल्पने, **प्रतियोगिविशेषिततत्प्रत्यक्षे** = स्वनिरूपितप्रतियोगितानिरूपकवृत्तितासम्बन्धेन प्रतियोगिविशिष्टाभावत्वप्रत्यक्षे **नानाप्रत्यासत्तिकारणत्वकल्पनागौरवात् । अत एव** —> व्यवहारे प्रतियोगिज्ञानापेक्षेत्यपि न युक्तं, व्यवहर्तव्याज्ञानस्य सत्यामिच्छायां व्यवहारेऽधिकापेक्षाया अदृष्टचरत्वात् <— (त.चिं.प्र.खं.पृ.७०१) इति **चिन्तामणिकृद्वचनमपि** नो **न क्षतिकरम् ।**

नन्वभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे तेन सहाभावस्य सम्बन्धानुपपत्तिरिति **चेत्** ? **मैवम्, अभावस्य अधिकरणेन समं सम्बन्धत्वमपि तदभिन्नत्वेनैव** = अधिकरणाभिन्नत्वेनैव सम्भवति । ततश्च 'घटाभाववद्भूतलमि'ति विशिष्टबुद्धिरप्युपपद्यते, भूतलाभिन्नत्वेनैव घटाभावस्य विशिष्टधीजननयोग्यताभ्युपगमात् । न चाभेदे कथं सम्बन्ध इत्याशङ्कनीयम्, नैयायिकमतेऽपि **प्रतियोगि-प्रतियोगित्वादौ तथैव**=तदभिन्नत्वेन स्वरूपेणैव **योग्यत्वकल्पनात्** = विशिष्टधीजननयोग्यत्वस्वीकारात् । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वेऽपि प्रतियोग्यभिन्नत्वेनैव प्रतियोगितायाः प्रतियोगिना समं सम्बन्धत्वमभ्युपगम्यैव नैयायिकेनापि 'घटे प्रतियोगितः' इत्यादिविशिष्टबुद्धेरुपपादनाच्चाद्दष्टकल्पनागौरवमनेकान्तमते । **अत एव** —> न केवलं भूतलमभाव, भूतलाभावयोराधाराधेयभावानुभवात्, अभेदे तदनुपपत्तेः <— (त.चिं.प्र.ख.पृ.७१२) इति **तत्त्वचिन्तामणिकृद्वचनमपि** नो **न क्षतिकारी**ति दृष्टव्यम्, विषय-विषयतादावपि तेन तथैवाङ्गीकारात् । **न च एवं** = अधिकरणाभिन्नत्वेनाभावस्य विशिष्टधीजननयोग्यत्वोपगमे, भूतलादौ **घटकालेऽपि** = घटसत्त्वदशायामपि **घटाभावधीप्रसङ्गः** इति **वाच्यम् यत्काले यद् द्रव्यं येन** रूपेण **परिणमते तत्काले** एव **तस्य** द्रव्यस्य **तन्मयत्वात्** = तद्रूपत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तं **प्रवचनसारे** 'परिणमदि जेण दव्वं तक्कालं तम्मयत्ति पण्णत्तं' ।। (प्र.सा. १-८) इति । —> यत्खलु द्रव्यं यस्मिन्काले येन भावेन परिणमति तत् तस्मिन् काले किलौष्ण्यपरिणताऽयस्पिण्डवत्तन्मयं भवति <— इति तद्वृत्तिकृद् **अमृतचन्द्र** ।

अभावग्र० । नैयायिक द्वारा अहीं एवी शंका थाय के —> अधिकरणज्ञान ए ज अभावज्ञान छे - एवुं मानवामां आवशे तो अभावव्यवहार प्रत्ये प्रतियोगिज्ञानने स्वतंत्र कारण मानवुं पडशे, कारण के अधिकरणना ज्ञानमां प्रतियोगिज्ञान अपेक्षित नथी <— तो आ वात अनतिरिक्त अभावने स्वीकारवामां बाधक नथी. आनुं कारण ए छे के नैयायिके पण अभावत्वप्रत्यक्ष प्रत्ये प्रतियोगिज्ञानने कारण मानवुं आवश्यक ज छे, जेने अमे अभावव्यवहारमां कारण मानीए छीए. अभाव प्रतियोगिविशिष्ट होवाथी पूर्वोक्त रीते (जुओ पृष्ठ - २८३) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट प्रतियोगिज्ञानने नैयायिक भले विशेषणतावच्छेदकप्रकारक ज्ञानरूपे कारण माने. परंतु अभावत्व तो प्रतियोगिविशिष्ट न होवाथी तेना प्रत्यक्ष प्रत्ये नैयायिके प्रतियोगिज्ञानने कारण मानवुं ज पडशे. जो आवुं मानवामां न आवे तो प्रतियोगिविशेषित अभावप्रत्यक्ष प्रत्ये अलग अलग ईन्द्रियप्रत्यासत्तिने कारण मानवानुं गौरव नैयायिक मतमां दुर्वार बनशे. आ वातने विस्तृत रीते श्रीमद्जीए अन्य ग्रंथमां बतावेल छे. तेथी तेनुं विशेषनिरूपण अहीं करवुं तेओने संमत नथी. माटे अमे पण तेनुं संक्षिप्तमां निरूपण करी आगळ चालीए छीए.

❀ कादाचित्क स्वभाव पण मान्य - जैन ❀

अभावस्या० । वळी बीजी वात ए छे के अधिकरण साथे अभावनो संबंध पण अधिकरणअभिन्नत्वरूपे ज छे. अर्थात्

अभावस्याधिकरणेन समं सम्बन्धत्वमपि तदभिन्नत्वेनैव, प्रतियोगि-प्रतियोगित्वादौ तथैव योग्यत्वकल्पनात् । न चैवं घटकालेऽपि घटाभावधीप्रसङ्गः; यत्काले यद् द्रव्यं येन परिणमते तत्काले तस्य तन्मयत्वात् । न च स्वभावस्य न कादाचित्कत्वमिति शङ्कनीयम्, श्याम-रक्तस्वभावयोः घट एवाऽतथात्वदर्शनात् । न च घटस्य तदुभयाधिकरणत्वमेव स्वभावो न तु तदुभयमिति वाच्यम्, रक्ततादशायां 'घटे श्यामाधिकरणत्वमि'ति व्यवहारस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात्, एवमप्यभावस्याधिकरणात्मत्वसिद्धिः ।

भानुमती

*घटासत्त्वदशायामेव भूतलस्य घटाभावस्वरूपेण परिणमनात् तदैव 'घटाभाववद्भूतलमि'तिधीरुपजायते । घटसत्त्वकाले तु भूतलं घटाभावस्वरूपेण न परिणमति । अतो न तदा तत्र घटाभावधीप्रसङ्गः, तदानीं भूतलस्य घटाभाव-स्वरूपत्वशून्यत्वात् । इत्थं 'एतानि कपालान्येव घटतया परिणतानि' इति प्रतीत्याऽवयवावयविनोरपि कथंचिद्भेदोऽनावेलः, तेनैव परिणम्यपरिणामकभावत् । न चैवं 'वह्निपरिणतोऽयस्पिण्ड' इत्यादिप्रतीत्याऽयस्पिण्ड-स्यापि वह्न्यभेदापत्तेरिति शङ्कनीयम्, तदानीमिष्टत्वात् । इयांस्तु विशेषो यत् स्वावयवावयविनोरेक-प्रदेशभावेनाभेदोऽनयोः पुनरेकावगाहताभावेनेति (बृ.स्या.रह. पृ. ९) व्यक्तं **बृहत्स्याद्वादरहस्ये** ।*

न च स्वभावस्य *= स्वरूपस्य* ***न कादाचित्कत्वं,*** *तस्यावद्द्रव्यभावित्वनियमादिति* ***शङ्कनीयम्, श्याम-रक्तस्वभावयोः*** *स्वाश्रये घट एव* ***अतथात्वदर्शनात्*** *= यावद्द्रव्यभावित्वाऽनुपलम्भात् अन्यथा पाकरक्ते घटे 'अयं श्याम' इति व्यवहारप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदुक्तं* ***योगबिन्दौ*** *- स्वभावविनिवृत्तिश्च स्थितस्यापीह दृश्यते । घटादेर्नवतात्यागे तथा तद्भावसङ्गतेः ॥५०१॥ इति ।* ***एतेन*** *—> श्यामधीस्तत्र यथार्थैव, कदाचित्तत्र तत्सत्त्वात्, 'इदानीमयं श्याम' इतिप्रतीतेराकार एव नेति <— **परास्तम्,** लौकिकानां तत्र श्यामत्वस्य वर्तमानत्वेनाऽवग-माद्दिति व्यक्तं* ***तत्त्वचिन्तामणौ*** *(पृ. ८४४) ।* ***न चैवं*** *सति —> 'पाकरक्ते 'श्यामोऽयमि'ति प्रतीतेरयथार्थत्वाच्छेदः, ''इदानीमयं श्यामः'' इत्याकाराभावेन तत्र श्यामतांशे वर्तमानत्वानवगाहनात्' <— (ज्ञा.पृ.६०) इति ज्ञानार्णवग्रन्थ-विरोध इति शङ्कनीयम्, प्रकारतया तत्र विद्यमानत्वाऽभानेऽपि विशेष्यतावच्छेदककालावच्छिन्नविशेषणसम्बन्धस्य संसर्गत्वात् संसर्गतया सा प्रतीतिरयथार्थेत्यस्य ज्ञानार्णवे एव स्वीकृतत्वात् । न चैवं स्वभावद्वैविध्यापत्तेरिति शङ्कनीयम्, इष्टापत्तेः । तदुक्तं* ***रत्नाकरावतारिकायां*** *—> स्वभावस्य द्विविधत्वात्, सामान्य-विशेषपर्यायभेदात् । तत्र सामान्यस्वभावः शाश्वतिकस्वभावः कादाचित्को विशेषस्वभावः <— (रत्ना. अव. ७/५६) इति ।* ***न च घटस्य तदुभयाधिकरणत्वं*** *= श्याम-रक्ताधिकरणत्वं* ***एव स्वभावो न तु तदुभयं*** *= श्यामरक्तोभयं तदुभयाधिकरणत्वं तु यावद् द्रव्यभाव्येव किन्तु श्यामविरहान्न तदानीं 'अयं श्याम' इतिधीरिति नैयायिकेन* ***वाच्यम्,*** *तथापि* ***रक्ततादशायां 'घटे श्यामाधिकरणत्वमि'ति व्यवहारस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात्*** *तदानीं तत्सत्त्वाङ्गी-कारात् ।* ***एवमपि*** *= अभावस्याधिकरणाभिन्नत्वेन स्वरूपेणाधिकरणेन साकं सम्बन्धत्वसम्भवादपि* ***अभावस्य अधिकरणात्मत्वसिद्धिः*** *= स्वाधिकरणस्वरूपत्वसिद्धिः निरातङ्का ।*

અભાવનો અધિકરણ સાથે અધિકરણઅભિન્નત્વસંબંધ જ છે. અધિકરણ આને અભાવનો અભેદ હોવા છતાં ઉપરોક્ત સંબંધ સંભવિત જ છે, કારણ કે પ્રતિયોગિતા પ્રતિયોગીસ્વરૂપ હોવાથી પ્રતિયોગીથી અભિન્ન છે. છતાં પણ નૈયાયિક મતાનુસાર પ્રતિયોગિની સાથે પ્રતિયોગિતાનો સંબંધ પ્રતિયોગીઅભિન્નત્વ જ છે. માટે તદભિન્નત્વમાં તે રીતે 'પ્રતિયોગિતા ઘટમાં છે' ઘટાભાવ ભૂતલમાં છે' ઈત્યાકારક વિશિષ્ટબુદ્ધિજનન યોગ્યતાની કલ્પના કરવી નૈયાયિકમતે અને અમારા મતે સમાન જ છે. અહીં શંકા થાય કે —> અધિકરણઅભિન્નત્વરૂપે અભાવમાં વિશિષ્ટબુદ્ધિજનનયોગ્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જે સમયે ભૂતલમાં ઘટ હશે ત્યારે પણ 'ઘટાભાવવાળું ભૂતલ' આવી વિશિષ્ટબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે ઘટકાલ વખતે પટ ભૂતલાત્મક અધિકરણ તો હાજર છે જ. <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે જે સમયે જે દ્રવ્ય જે રૂપે પરિણત થાય તે સમયે જ તે દ્રવ્ય તન્મય = તદ્રૂપ બને છે. ઘટકાલમાં ભૂતલ દ્રવ્ય ઘટાભાવરૂપે પરિણત ન થવાના લીધે તે સમયે ભૂતલ ઘટાભાવસ્વરૂપ નથી. માટે જ ત્યારે 'ઘટાભાવવાળું ભૂતલ' એવી પ્રતીતિ થવાને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. —> 'સ્વભાવ કાદાચિત્ક = અસ્થાયી નથી હોતો' <— આવી શંકા પણ અર્થહીન છે. કારણ કે પૂર્વે શ્યામ ઘટ પાક દ્વારા રક્ત બને છે. તે તો સર્વવિદિત છે. તે ઘટમાં શ્યામસ્વભાવ અસ્થિર જ દેખાય છે, સ્થિર નહિ. માટે સ્વભાવ સ્થાયી હોવાનો પણ એકાંત નથી. અહીં નૈયાયિક એવી દલિલ કરે છે કે —> ઘટનો સ્વભાવ શ્યામાધિકરણતા અને રક્તાધિકરણતા જ છે. શ્યામ-રક્ત ઘટસ્વભાવ નથી. તથા ઘટસ્વભાવભૂત શ્યામાધિકરણતા તેમ જ રક્તાધિકરણતા તો યાવત્ઘટભાવી છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી ઘટનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સુધી છે. આથી પાકરક્ત ઘટનો સ્વભાવ તો સ્થાયી જ છે. માટે તેના દૃષ્ટાંતથી સ્વભાવને કાદાચિત્ક કહેવો ઉચિત નથી. શ્યામરૂપ અને રક્તરૂપનું કાદાચિત્કત્વ = અસ્થાયિત્વ અમને માન્ય જ છે. <— પરંતુ આ દલિલ પણ નિરાધાર છે, કારણ કે તો પછી પાક દ્વારા ઘટ રક્ત બને તે અવસ્થામાં 'ઘટમાં શ્યામઅધિકરણતા છે' આવો વ્યવહાર પ્રામાણિક બનવાની આપત્તિ આવશે. માટે શ્યામાધિકરણતાને પણ ઘટમાં કાયમી માની શકાય તેમ નથી. માટે અધિકરણ સાથે અભાવનો સંબંધ અધિકરણાભિન્નત્વરૂપે માનીને તેને વિશિષ્ટબુદ્ધિનો જનક માનવો તે જ વ્યાજબી છે. આ રીતે પણ અભાવ

नन्वेवं 'मृद्द्रव्ये घटो भविष्यति', 'घटो नष्टः' इतिप्रतीत्यनुपपत्तिः, अभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तेरिति चेत्? न, द्रव्यत्वेन तस्याऽऽधारत्वात् पर्यायत्वेन चाधेयत्वात्, प्रागभाव-प्रध्वंसयोश्च द्रव्य-पर्यायोभयरूपत्वात् । तथाहि- व्यवहारनयादेशात् घटपूर्ववृत्तित्वविशिष्टं स्वद्रव्यमेव घटप्रागभावः, घटोत्तरकालवृत्तित्वविशिष्टश्च स्वद्रव्यमेव घटप्रध्वंसः।

भानुमती

परः शङ्कते —> **ननु एवं** = *अभावस्याधिकरणानतिरेके* **'मृद्द्रव्ये घटो भविष्यति'** *'मृद्द्रव्ये* **घटो** *नष्टः' इति यथाक्रमं प्रागभाव-प्रध्वंसयोरवगाहि***प्रतीत्यनुपपत्तिः अभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तेः,** *आधाराधेयभावस्य भेदव्याप्यत्वादिति* **चेत् ? न, द्रव्यत्वेन तस्य** = *मृद्द्रव्यस्य* **आधारत्वात् पर्यायत्वेन**=*प्रागभावादिपर्यायरूपेण* **चाधेयत्वात्** *(आधारतावच्छेदकस्याधेयतावच्छेदकाभिन्नत्वान्नाधाराधेयभावानुपपत्तेः । **एतेन** —> अभावस्याधिकरणानतिरेकत्वे मृद्द्रव्यस्यैव घटप्रागभावत्वात् तदानेतृतौ घटानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कपालादेरेव घटनाशशब्देन तन्नाशशब्देन तन्नाशे प्रतियोग्यनुत्पत्तप्रसङ्गः <— **इत्यपास्तम्, प्रागभाव-प्रध्वंसयोश्च द्रव्यपर्यायोभयरूपत्वात् ।** तदेव दर्शयति **तथाहिति । व्यवहारनयादेशादिति** । सङ्ग्रहनयगोचरीकृतानर्थान् विधाय तान् तु निषेधन्य यः परामर्शविशेषः तानेव विभजते स व्यवहारनय उच्यते । तदुक्तं **तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके** - सङ्ग्रहेण गृहीतानामर्थानां विधिपूर्वकः । यो व्यवहारो विभागः स्यात् व्यवहारो नयो स्मृतः।। (त.श्लो.पृ.२७१) **तत्त्वार्थस्वोपज्ञभाष्ये** तु —> लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः <— (त. भा. १।३५) इत्युक्तम् । विस्तृतार्थत्वादस्य सन्देहव्यवच्छेदकत्वम् । तदुक्तमन्यत्र —> ति नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः ।। **घटपूर्ववृत्तित्वविशिष्टं** = *घटपूर्वकालानेरूपितवृत्तितेत्याऽऽनिर्वचनीयं मृदादि* **स्वद्रव्यमेव घटप्रागभावः ।** *घटोत्तरकालवर्तीनो मृदादिस्वद्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय 'घटपूर्ववर्ती'ति । घटपूर्ववर्तिन्यऽपि मृदादिसन्तानान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय 'स्वे'ति । द्रव्यपदञ्चात्रोपादानकारणमिति ध्येयम् । तदुक्तं* **स्याद्वादरत्नाकरे** —> *व्यवहारनयार्थत्वात् मृदादिद्रव्यं घटादेः प्रागभावः । न चैतं द्रव्यस्याभावाऽसम्भवात् प्रागभावाभावस्वभावता घटस्य दुर्घटा, कार्यरहितस्य पूर्वकालविशेषस्य मृदादिद्रव्यस्य घटप्रागभावरूपतोपगमात् तस्य च कार्योत्पत्तौ विनाशसिद्धेः । कार्यरहिततया विनाशमन्तरेण कार्यसहिततयोत्पत्त्ययोगात् कार्योत्पतेरेवोपादानात्मकप्रागभावस्वभावतया प्रतीयमानत्वात् <— (स्या. रत्ना. ३/१६ - पृ. ११६)*

इतंसं निरूपयति —> **घटोत्तरकालवृत्तित्वविशिष्टं च** *मृदादि* **स्वद्रव्यमेव घटप्रध्वंसः** । *घटपूर्ववर्तीनो मृदादिस्वद्रव्ये घटध्वंसातिव्याप्तिवारणाय 'घटोत्तरकालवर्ती'ति । घटोत्तरकालवर्तिन्यपि मृदादिसन्तानान्तरे तद्वारणाय 'स्वे'ति । द्रव्यपदञ्च पूर्ववत् । तदुक्तं* **स्याद्वादरत्नाकरे** —> *व्यवहारनयादेशात् मृदादिस्वद्रव्यं घटोत्तरकालवर्ति घटप्रध्वंसः । स चानन्तः समवतिष्ठते, तेन घटात् पूर्वकालवर्ति घटाकारविशेषं च वर्तमानं मृदादिद्रव्यं घटप्रध्वंसो न भवति 'घटोत्तरकालवर्ती'तिविशेषणात् । नन्वेवं घटोत्तरकालवर्ति सन्तानान्तरमृदादिद्रव्यमपि विवक्षितघटस्य प्रध्वंसः स्यादिति चेत् ? न स्वग्रहणात् <— (स्या. रत्ना. ३/१८ पृ.११८) ।*

અધિકરણસ્વરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે, તેનાથી અતિરિક્ત નહિ. - આવું સ્યાદ્વાદીનું કથન છે.

❀ द्रव्यत्वेन आधारता - पर्यायत्वेन आधेयता - जैन ❀

નન્વેવ.। અહીં એવી શંકા થાય કે —> અભાવને અધિકરણસ્વરૂપ જ માનવામાં આવે તો 'માટી દ્રવ્યમાં ઘડો ઉત્પન્ન થશે. તેમાં ઘડો નાશ પામ્યો' વગેરે પ્રતીતિ ઘટી નહિ શકે, કારણ કે પ્રથમ પ્રતીતિનો વિષય ઘટપ્રાગભાવ તથા દ્વિતીય પ્રતીતિનો વિષય ઘટધ્વંસ બન્ને માટીસ્વરૂપ જ છે. અર્થાત્ પોતાના આધારથી અભિન્ન છે. અભિન્ન પદાર્થોમાં આધારાધેયભાવ ઘટી શકતો નથી. ભિન્ન પદાર્થોમાં જ આધાર-આધેયભાવ સંભવિત છે. <— તો તેનું સમાધાન સ્યાદ્વાદી તરફથી એવું આપવામાં આવે છે કે માટી દ્રવ્ય ભલે પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસસ્વરૂપ હોય છતાં માટી દ્રવ્ય દ્રવ્યત્વરૂપે પ્રાગભાવનો અને પ્રધ્વંસનો આધાર બની શકે છે. તેમ જ પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાત્મક પર્યાયરૂપે માટી દ્રવ્ય આધેય પણ બની શકે છે. આનું મૂળ કારણ એ છે કે પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ દ્રવ્ય-પર્યાયોભય સ્વરૂપ છે. તે આ રીતે —>

❀ प्रागभाव अने प्रध्वंसनुं निरूपण - व्यवहारनय ❀

વ્યવ.। વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ ઘટપૂર્વકાલવૃત્તિતાવિશિષ્ટ માટી વગેરે સ્વદ્રવ્ય જ ઘટપ્રાગભાવ છે અને ઘટોત્તરકાલવૃત્તિતાવિશિષ્ટ માટી આદિ સ્વદ્રવ્ય જ ઘટ પ્રધ્વંસ છે. ઘટોત્તરકાલવર્તી માટી વગેરે સ્વદ્રવ્યમાં ઘટના પ્રાગભાવની અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે 'પૂર્વકાલ' પદનો પ્રાગભાવલક્ષણમાં પ્રવેશ કરવામાં આવેલ છે. ઘટપૂર્વકાલવર્તી અન્ય માટી દ્રવ્યમાં વિવક્ષિત ઘટપ્રાગભાવની અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે દ્રવ્યનું 'સ્વ' વિશેષણ લગાડવામાં આવેલ છે. આ જ રીતે ઘટપૂર્વકાલવર્તી માટી વગેરે સ્વદ્રવ્યમાં ઘટધ્વંસની અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ધ્વંસલક્ષણમાં 'ઉત્તરકાલ' નો નિવેશ કરેલ છે. આ જ રીતે ઘટોત્તરકાલવર્તી માટી વગેરે અન્ય સંતાનમાં વિવક્ષિત ઘટધ્વંસની

पूर्वकालवृत्तित्वादिकञ्च परिचायकं न तु विशेषणम्, आत्माश्रयादिप्रसङ्गात्, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनाऽनतिप्रसङ्गाच्च ।

भानुमती

इदमवधेयम् —> प्रागभाव-प्रध्वंसयोः लक्षणे **पूर्वकालवृत्तित्वादिकं** = पूर्वकालवृत्तित्वमुत्तरकालवृत्तित्वं **च परिचायकं** = उपलक्षणमात्रं **न तु विशेषणं** = विशेषणत्वेनाऽभिमतम् । कुतः ? उच्यते **आत्माश्रयादिप्रसङ्गात्।** तथाहि घटपूर्वकालवृत्तित्वं हि घटप्रागभावाधिकरणकालनिरूपितवृत्तित्वम् । ततश्च विशेषणविधया घटप्रागभावलक्षणे तन्निवेशे व्यवस्थितावात्माश्रयकलङ्कितत्वं घटप्रागभावस्य विशेषणस्थित्यधीनत्वात् तद्घटितायाँविशेष्यस्थितेः । एवं ज्ञापावपि स्वाश्रयत्वमपरिहार्यं विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानं प्रति कारणत्वेन घटपूर्वकालवृत्तितायाँविशेष्यमृदादिस्वद्रव्यात्मकघटप्रागभावज्ञाने घटप्रागभावज्ञानस्याऽपेक्षणीयत्वापातात् । एवं ध्वंसशरीरे विशेषणविधया घटेतरकालवृत्तित्वानिवेशेऽपि तदपरिहार्यता । तथाहि घटेतरकालवृत्तित्वं हि घटध्वंसाधिकरणकालनिरूपितवृत्तित्वम् । ततश्च घटध्वंसलक्षणे घटध्वंसप्रवेशेन स्थितौ स्वाश्रयदोषः स्पष्ट एव, विशेषणविधयाँविशेष्यस्थितेः विशेषणस्थित्यधीनत्वात् । तथा ज्ञापावप्यात्माश्रयस्तत्त्वं घटध्वंसस्य, विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाने कारणतया घटेतरकालवृत्तितायाँविशेष्यमृदादिस्वद्रव्यात्मक - घटप्रध्वंसज्ञाने घटध्वंसज्ञानस्याऽपेक्षणीयत्वात् । यदि तु तदधिकरणक्षणाधिकरणत्वं घटेतरत्वं तदा द्वितीयादिक्षणेष्वेव घटध्वंसापत्त्या वक्ष्यमाणर्जुसूत्रनयप्रवेशापातः, क्षणध्वंसस्य दुर्वचत्वाच्च । **एतेन** यावद्घटाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वमपि **प्रत्याख्यातम्,** घटाधिकरणाभिन्नत्वाभ्युपगतावपि चरमसमयोत्पन्नकर्मव्यतिरेकमादाय तदुत्तरं तद्ध्वंसव्यवहारानापत्तेः प्रागभावेऽतिव्याप्तेश्च । **अत एव** तदुत्तरकालवृत्तित्वाभ्युपगमेऽपि तदधिकरणत्वाभाववैशिष्ट्यावच्छेदेन वृत्तित्वाभ्युपगमेऽपि **परास्तम्,** घटप्रागभावानधिकरणत्वे सति घटाधिकरणत्वस्य तथात्वे तु प्रागभावलक्षणस्य ध्वंसानधिकरणत्वे सति घटानधिकरणत्वगर्भपूर्वकालवृत्तेर्घटितत्वात्परस्परान्योन्याश्रय इति । किन्तु परिचायकतया घटपूर्वकालवृत्तित्वस्य घटप्रागभावशरीरे घटेतरकालवृत्तित्वस्य च घटध्वंसदेहे प्रवेशोपगमे नैतदवकाशः, परिचेयस्थितेः तदुपस्थितेर्वा परिचायकस्थित्युपस्थित्यधीनत्वात् । **न चैवं** मृद्द्रव्यरूपैव प्रागभाव-प्रध्वंसत्वोपगमे घटोत्पत्तेः प्राक् तन्नाशव्यवहारः तदुत्तरञ्च तत्प्रागभावव्यवहारः प्रामाणिकः स्यादिति **शङ्कनीयम्, विशिष्टस्य** = घटपूर्ववृत्तित्वादिविशेषस्य मृदादिस्वद्रव्यस्य **अतिरिक्तत्वेन** = शुद्धमृदाद्यतिरेकेण **अनतिप्रसङ्गात्** = प्रागभावकाले प्रध्वंसप्रतीतिरूपव्यवहारप्रामाण्यलक्षणस्य ध्वंसकाले प्रागभावप्रतीति-प्रयोगप्रामाण्यलक्षणस्य चातिप्रसङ्गस्य विरहात् **वासुदेवसार्वभौमादीनामपि** विशेषस्य शुद्धाद्यतिरेकत्वस्याभिमतत्वात् विशेष्यविशेषयोः कथञ्चिद् भेदस्तु सुप्रतीत एव, क्षणभङ्गापत्तेः सर्वथा भेदपक्ष एव दूषकत्वात् । तथा चैतत् तत्त्वं तथा व्युत्पादितमस्माभिर्जयलतायाम् (प्रथमखण्ड पृ. २०) ।

અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે 'સ્વ' પદનો ધ્વંસલક્ષણમાં પણ પ્રવેશ કરેલ છે. આ રીતે અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે પૂર્વકાલવૃત્તિત્વ વગેરેનો નિવેશ કરવામાં આવેલ છે. છતાં તે પરિચાયકમાત્ર છે, વિશેષણ નહિ, કારણ કે તેને વિશેષણ માનવામાં આત્માશ્રય દોષ આવે છે. જેમ કે ઘટપૂર્વવૃત્તિતાનો અર્થ થશે ઘટપ્રાગભાવઅધિકરણકાલવૃત્તિતા આથી તેને જો પ્રસ્તુતમાં પ્રાગભાવના લક્ષણમાં વિશેષણરૂપે માનવામાં આવે તો ઘટપ્રાગભાવકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ સ્વદ્રવ્યની સ્થિતિ ઘટપ્રાગભાવની સ્થિતિને આધીન બની જશે, કારણ કે વિશેષણની સ્થિતિ(કાલ)માં જ વિશિષ્ટની સ્થિતિ હોઈ શકે છે. આથી ઘટપ્રાગભાવ પોતાની સ્થિતિમાં આત્માશ્રય દોષની ગ્રસ્ત બની જશે. તેમ જ તેને વિશેષણ માનવામાં જ્ઞાપિમાં (જ્ઞાનમાં) પણ આત્માશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે ઘટપ્રાગભાવની વિશેષણકુક્ષિમાં ઘટપ્રાગભાવનો પ્રવેશ થાય છે. વિશિષ્ટબુદ્ધિમાં વિશેષણજ્ઞાન કારણ હોય છે. માટે ઘટપૂર્વવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ સ્વદ્રવ્યસ્વરૂપ ઘટપ્રાગભાવના જ્ઞાનમાં ઘટપ્રાગભાવનું જ્ઞાન અપેક્ષિત બને છે. આ જ રીતે ધ્વંસના લક્ષણમાં ઘટોત્તરકાલવર્તિતાને પણ પરિચાયક જ જાણવી, વિશેષણ નહિ. કારણ કે તેને વિશેષણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો ઘટોત્તરકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ માટી વગેરે સ્વદ્રવ્યની સ્થિતિ ઘટધ્વંસને આધીન બની જશે. આથી ઘટધ્વંસ પણ પોતાની સ્થિતિમાં આત્માશ્રયદોષગ્રસ્ત બનશે. તે જ રીતે જ્ઞાપિમાં પણ આત્માશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે ઘટધ્વંસના વિશેષણમાં ઘટધ્વંસનો પ્રવેશ થવાથી તેના જ્ઞાનમાં ઘટધ્વંસનું જ્ઞાન જ અપેક્ષિત બની જશે. આમ ઘટોત્તરકાલવૃત્તિત્વને વિશેષણ માનવામાં આત્માશ્રય દોષ દુર્વાર બને છે.

આત્માશ્રયદોષનો પરિહાર - જૈન

ઘટપ્રાગભાવલક્ષણમાં ઘટપૂર્વકાલવૃત્તિતાને તેમજ ઘટધ્વંસલક્ષણમાં ઘટોત્તરકાલવૃત્તિને પરિચાયક માનવામાં ઉપરોક્ત આત્માશ્રય દોષની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે પરિચેય = પરિચિયયોગ્ય = જ્ઞાપનયોગ્યની સ્થિતિ પરિચાયકની = જ્ઞાપકની સ્થિતિને આધીન નથી. માટે જ ઘટપૂર્વકાલવૃત્તિતા વગેરેનો પરિચાયક તરીકે ઘટપ્રાગભાવ વગેરેના લક્ષણમાં પ્રવેશ કરવામાં જ્ઞાપિમાં આત્માશ્રય દોષને અવકાશ રહેતો નથી.

વિશે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> માટી દ્રવ્યને જ ઘટપ્રાગભાવ અને ઘટધ્વંસસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો તે બન્નેમાં ઐક્ય

प्रागभावादिप्रतीतौ स्वद्रव्यमेव विशेष्यतया भासते, प्राक्कालवृत्तित्वादिसंसर्गेण प्रतियोगिनः प्रकारतयैव व्यवहारवैचित्र्यादित्यपि वदन्ति ।

ऋजुसूत्रनयादेशात्तु प्रतियोगिप्राच्यक्षण एव प्रागभावः, उपादेयक्षण एव चोपादानध्वंसः । न च तत्पूर्वोत्तरक्षणयोः

भानुमती

व्यवहारनयानुयायिनामेवान्येषां मतमाह **प्रागभावादिप्रतीतौ** = *'मृदादिद्रव्यं घटतया भविष्यती'त्यादिबुद्धौ* **स्वद्रव्यमेव** = *मृदादिलक्षणं स्वोपादानकारणमेव* **विशेष्यतया भासते, प्राक्कालवृत्तित्वादिसंसर्गेण** *घटादिलक्षणस्य* **प्रतियोगिनः प्रकारतयैव व्यवहारवैचित्र्यात्** । *घटाद्युत्पत्तेः प्राक् घटकालोत्तरं वा घटादेरसत्त्वेऽपि 'मृदादिद्रव्यं घटतया भविष्यती'त्यादिप्रतीतौ स्वप्राक्कालवृत्तित्वसंसर्गेण घटादेः प्रतीयमानत्वात् सा प्रागभावविषयिणीति व्यवहियते। एवं 'मृदादिद्रव्यं घट आसीत्' इत्यादिबुद्धौ स्वाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तित्वसम्बन्धेन घटादेः प्रतिभासमानत्वात् सा घटादिध्वंसविषयिणीति प्रयुज्यते* **इत्यपि वदन्ति** ।

अथैतं 'भूतले कपालकदम्बकमि'तिवत् 'भूतले घटध्वंस' इत्येव प्रतीतेः स्यात् न तु 'कपाले कपालमि'तिवत् 'कपाले घटध्वंस' इति **चेत् ? न** *प्रतीतिबलेन घटध्वंसत्वावच्छेदकत्वस्य कपालत्वे स्वीकारादिति सम्प्रदायपरिष्कारः इत्यधिकं बृहत्***स्याद्वादरहस्ये***ऽवगन्तव्यम् । (पृ. ११) ।*

व्यवहारनयादेशात् प्रागभाव-प्रध्वंसयोः द्रव्यरूपतामभिधाय ***साम्प्रतमृजुसूत्रनयाभिप्रायमाविष्करोति*** **—>** ***ऋजुसूत्रनयादेशादि***ति । *द्रव्यं सदप्युपसर्जनीकृत्य क्षणध्वंसिनः पर्यायान् प्रधानतया सूत्रयन्नयः ऋजुसूत्रनयः । तदुक्तं* ***श्रीवादिदेवसूरिणाप्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे*** **—>** *'ऋजु = वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्नभिप्रायः ऋजुसूत्रः' <— (प्र.न.त.७/२५) इति । तस्याभिप्रायमाश्रित्येत्यर्थः । तुर्व्यवहारनयापेक्षया विशेषद्योतनाय ।* ***प्रतियोगिप्राच्यक्षणः*** = *घटादिलक्षणप्रतियोग्यव्यवहितपूर्वक्षणः कपालाद्यात्मकः* **एव** *घटादेः* ***प्रागभावः*** । *तदुक्तं* ***स्याद्वादरत्नाकरे श्रीवादिदेवसूरिणा*** **—>** *ऋजुसूत्रनयार्पणाद्धि प्रागभावस्तावत् कार्यस्योपादानपरिणाम एव पूर्वोऽनन्तरात्मा । न चैवं तस्यानादित्वविरोधः, प्रागभाववत् प्रागभावादेः प्रागभावसन्तानस्यानादित्वोपगमात् । न चाग सन्तानिभ्यः तत्त्वान्यत्वपक्षयोः सन्तानो दूषणार्हःपूर्वपूर्वप्रागभावात्मकभावलक्षणानामेवापरामृष्टभेदानां सन्तानत्वाभिप्रायात् । सन्तानिक्षणापेक्षया तु प्रागभावस्यानादित्वाभावेऽपि न दोषः, ऋजुसूत्रनयस्य तथेष्टत्वात् <—(स्या.रत्ना ३/१६ - पृ.५१७) ।* ***उपादेयक्षणः*** = *घटादिलक्षणकार्यक्षण* ***एव च उपादानध्वंसः*** = *कपालादिलक्षणस्तोपादानक्षणध्वंसः । अयमभिप्रायो मृद्गरादिसन्निधौ जायमानः कपालात्मक उपादेयक्षण एव घटात्मकोपादानस्य ध्वंसः तत्सन्निधौ च द्वितीयक्षणवर्तिविशेषो घटात्मक उपादेयक्षण एव प्रथमसमयवर्तिविशेषघटस्वरूपकारणस्य नाशः । एतच्चायं हि पूर्वक्षणानामेवोत्तरक्षणोपादानत्वमुत्तरक्षणानाञ्च तदुपादेयत्वम् । एवमेव क्षणभङ्गस्य तेन प्रसाधनात् ।* ***न च तत्पूर्वोत्तरक्षणयोः*** = *प्रतियोगिप्राच्यक्षणपूर्वक्षणे उपादेयक्षणोत्तरक्षणे च* ***घटोन्मज्जनप्रसङ्गः***

= અભિન્નતા આવી જશે જેના ફલસ્વરૂપે ઘટધ્વંસકાલમાં ઘટપ્રાગભાવના વ્યવહારની ઘટપ્રાગભાવસમયમાં ઘટનાશના વ્યવહારની આપત્તિ આવશે <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ છે કે વિશિષ્ટ વસ્તુ વિશેષણ અને વિશેષ્ય બન્નેથી અતિરિક્ત હોય છે. માટે ઉપરોક્ત આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. આથી વ્યવહારનયનું મંતવ્ય નિર્દોષ જ છે.

પ્રા. અમુક વિદ્વાનો વ્યવહારનયના સમર્થન માટે એમ પણ કહે છે કે - પ્રાગભાવ વગેરેની પ્રતીતિમાં માટી વગેરે સ્વદ્રવ્ય જ વિશેષ્ય તરીકે ભાસે છે. તેમ જ પૂર્વકાલવૃત્તિત્વ સંબંધથી પ્રતિયોગી ઘટાદિ પ્રકાર તરીકે જ ભાસ છે.અર્થાત્ ઘટોત્પત્તિની પૂર્વે 'મૃદ્ દ્રવ્ય ઘટઃ આવી જે પ્રતીતિ થાય છે. તેને જ માટી દ્રવ્યમાં પૂર્વકાલવૃત્તિસંબંધથી ઘટપ્રકારક માની શકાય છે. તેમ જ 'મૃદ્દ્રવ્યં ઘટ આસીત્' આવી જે બુદ્ધિ થાય છે તેને જ ઉત્તરકાલવૃત્તિત્વસંબંધથી માટી દ્રવ્યમાં ઘટપ્રકારક માની શકાય છે. સંબંધશરીરમાં પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસનો પ્રવેશ થવા છતાં ઝમિમાં આત્માશ્રય દોષને અવકાશ નથી રહેતો, કારણ કે સંબંધના ભાન માટે પૂર્વે તેના જ્ઞાનની જરૂર નથી રહેતી. આ રીતે અલગ અલગ પ્રકારના વ્યવહાર થતાં હોય છે.

❀ पूर्वोत्तरक्षणात्मक प्रागभाव/ध्वंस - ऋजुसूत्र नय ❀

ऋजु.। ऋजुसूत्र नयनी दृष्टिએ પ્રતિયોગીની પૂર્વ ક્ષણ એ જ તેનો પ્રાગભાવ છે.તથા તેની ઉપાદેયક્ષણ = કાર્યક્ષણ છે પ્રતિયોગીરૂપ કારણનો નાશ. ઋજુસૂત્રનય ક્ષણિક પર્યાયનો જ પ્રધાનતયા સ્વીકાર કરે છે. અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી પર્યાયક્ષણ જ અવ્યવહિત ઉત્તરવર્તી પર્યાય ક્ષણનું ઉપાદાન કારણ છે. અવ્યવહિત ઉત્તરવર્તી ક્ષણને પોતાના અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી પર્યાય ક્ષણથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈની અપેક્ષા નથી હોતી. પૂર્વોત્તરવર્તી પર્યાયોની ઉત્પત્તિધારા અને નાશધારા ચાલતી હોય છે. દરેક પર્યાય અનન્તર

घटोन्मज्जनप्रसङ्गः, तत्सन्तानोपमर्दस्यैव तदुन्मज्जननियामकत्वात् इत्युभयनयसङ्ग्रहिप्रमाणार्पणात्तयोरुभयात्मकत्वसिद्धिरिति व्यक्तं स्याद्वादरत्नाकरे ।

भानुमती

तदानीं प्रतियोगितेरोधिनः प्रागभावस्य प्रध्वंसस्य च विरहादिति **वक्तव्यम्, तत्सन्तानोपमर्दनस्यैव** निरुक्तप्रागभाव-प्रध्वंससन्तानोच्छेदस्यैव **तदुन्मज्जननियामकत्वात्** = घटादिलक्षणप्रतियोग्यस्तित्वानियामकत्वात् । अयं भावः- ऋजुसूत्रनये पूर्वपर्यायाः सर्वेऽप्यनादिसन्ततितया घटस्य प्रागभाव इत्यङ्गीकारेऽपि न प्रागनन्तरपर्यायनिवृत्तावेव तत्पूर्वपर्यायनिवृत्तावापि घटस्योत्पत्तिप्रसङ्गः येन तस्याऽऽदित्वे पूर्वपर्यायनिवृत्तेरप्यनादित्वदोषापत्तिः घटात्पूर्वक्षणानामशेषाणामपि तत्प्रागभावरूपाणामभावे घटोत्पत्त्यभ्युपगमात् । प्रागनन्तरक्षणनिवृत्तौ तदव्यवहितक्षण-निवृत्तावित्यं सकलतत्प्रागभावनिवृत्त्यासिद्धेर्घटोत्पत्तिप्रसङ्गाऽसम्भवात् । एतन्मस्मिन् पक्षे उपादेयक्षणस्यो-पादानध्वंसत्वेऽपि तदुत्तरक्षणेषु प्रध्वंसस्याभावात्पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गो घटादेर्नापद्यते कारणस्य कार्योपमर्दनात्मकत्वा-भावात् उपादानोपमर्दनस्यैव कार्योत्पत्त्यात्मकत्वात् प्रागभावप्रध्वंसयोरुपादानोपादेयरूपतोपगमात् प्रागभावोपमर्दनेन प्रध्वंसस्यात्मलाभात् । 'कथमभावयोरुपादानोपादेयभावः' इति चेत् ? 'भावयोः कथम् ?' 'तदभावे एव तस्यात्मलाभ-स्तत्तस्योपादानमितरदुपादेयमि'ति चेत् ? तर्हि प्रागभावे कारणात्मनि पूर्वक्षणवर्तिनि सति प्रध्वंसस्य कार्यात्मनः स्वरूपलाभोपपत्तेः तयोरप्युपादानोपादेयभावोऽस्तु तुच्छयोरेवाभावयोरुपादानोपादेयभावविरोधादिति व्यक्तं **स्याद्-वादरत्नाकरे** (पृष्ठ ५।७६/५।७।७/५।७८) । इत्थमृजुसूत्रनये प्रागभाव-प्रध्वंसयोः पर्यायात्मकत्वमिति सिद्धम् । **उभयनयसङ्ग्राहिप्रमाणार्पणात्** = व्यवहारर्जुसूत्रनयोभयगर्भितप्रमाणादेशात् **तयोः** = प्रागभाव ध्वंसयोः **उभयात्मकत्वसिद्धिः** = द्रव्यपर्यायोभयस्वरूपत्वसिद्धिः । तथाहि कपालपातिलक्षणपर्यायपरिकलितं मृद्द्रव्यं घटपर्याया-विष्टमृद्द्रव्यस्य प्रध्वंस' इति प्रामाणिकी प्रतीतिः सर्वैरप्यनुभूयमाना नापह्नोतुं शक्यत इति प्रमाणार्पणात् द्रव्यपर्यायात्मा प्रध्वंसः । एवं प्रागभावोऽपि द्रव्यपर्यायात्मा प्रागभावः । स च स्यादनादिः स्यात् सादिः । अत्राऽऽह कश्चित् द्रव्यरूपतया तावदनादित्वे प्रागभावस्यानन्तत्वप्रसक्तेः सर्वदा कार्योत्पत्तिः स्यात् । पर्यायरूपतया च सादित्वे प्रागभावात्पूर्वमप्युत्पत्तिः पश्चादेव कथं कार्यस्य विनिवार्यतेति <— नायं वर्यवाग्, अनादेरप्यनन्तैकान्तत्वाऽसम्भवात् द्रव्यजीवतसंसारस्यानादित्वेऽपि सान्तत्वप्रसिद्धेः अन्यथा कस्यचिन्मुक्त्ययोगात् । नापि सान्तस्य सादित्वैकान्तः संसारस्य सान्तत्वेऽप्यनादित्वप्रसिद्धेः । पर्यायरूपतया सादित्वं प्रागभावस्यैकव्यक्त्यपेक्षयैव । व्यक्तेरप्रवाहापेक्षया पुनस्तस्य द्रव्यरूपतयेव पर्यायरूपतयाऽप्यनादित्वमेव । तस्माच्च सर्वदा कार्यस्योत्पत्तिः पूर्वमप्युत्पत्तिर्वा प्रसज्येतुं युक्ता **इति व्यक्तं स्याद्वादरत्नाकरे** (परि.७-सूत्र ५६/५।७ - पृष्ठ ५।७६/५।७८) । तच्चेतसिकृत्य **बृहत्स्याद्वादरहस्ये** —> प्रमाणार्पणात् द्रव्य - पर्यायोभयात्मकःप्रध्वंसः अन्ततो विनिवेगमनाविरहेण घटोत्तरकालस्यापि तथात्वात् प्रतीतिसाक्षिकत्वाच्च <— (बृ. स्या. या.रह.पृ. III) इति गदितं प्रकरणकृद्भिः । तदुक्तं **अष्टसहस्रीतात्पर्यविव-रणेऽपि** —> प्रमाणार्पणया तु प्रध्वंसो द्रव्यपर्यायात्मैकानेकस्वभावश्चेति (अ.स.वि.पृ.२१६) ।

ઉત્તર સમયે નાશ પામે છે. માટે ઉત્તરવર્તી ઉપાદેય (કાર્ય) ક્ષણ જ પૂર્વવર્તી ઉપાદાનકારણ ક્ષણનો નાશ છે. ઉપાદેયક્ષણથી અતિરિક્ત ઉપાદાનક્ષણ-ધ્વંસ નથી. તેમ જ ઉપાદેયક્ષણની અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી ઉપાદાનક્ષણ એ જ ઉપાદેયક્ષણનો પ્રાગભાવ છે. તેનાથી ભિન્ન નહિ-આ વાતની સૂચના કરવા માટે 'एव' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે.

શંકા :- જો પ્રતિયોગીની પૂર્વક્ષણ એ જ તેનો પ્રાગભાવ હોય અને ઉપાદેયક્ષણ એ જ ઉપાદાનક્ષણ ધ્વંસ હોય તો પ્રતિયોગીની પૂર્વ તૃતીય ક્ષણમાં અને પ્રતિયોગીની ઉત્તર તૃતીય ક્ષણમાં પ્રતિયોગીના અસ્તિત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તે ક્ષણોમાં પ્રતિયોગીસત્તાના વિરોધી પ્રાગભાવ અને ધ્વંસ રહેતા નથી.

સમાધાન: - પ્રતિયોગીના સંતાનનું ઉપમર્દન = ઉચ્છેદ એ જ પ્રતિયોગીના ઉત્મજ્જનનો નિયામક બની શકે છે. પ્રતીયોગીની પૂર્વ તૃતીય ક્ષણમાં તથા પ્રતિયોગીની ઉત્તર તૃતીય ક્ષણમાં પ્રતિયોગીસંતાન વિદ્યમાન હોય છે. પ્રતિયોગી ક્ષણ (સંતાની) નિવૃત્ત થવા છતાં તેની ધારા = પ્રવાહ = સંતાન નિવૃત્ત ન થવાના લીધે ત્યારે પ્રતિયોગી ઉન્મજ્જનની આપત્તિ નહિ આવે. પ્રતિયોગીસંતાન પણ પૂર્વપ્રતિયોગીના ઉન્મજ્જનનું વિરોધી છે. આમ વ્યવહારનયથી પ્રાગભાવ અને ધ્વંસ દ્રવ્યસ્વરૂપ છે. જ્યારે ઋજુસૂત્રનયથી તે બન્ને પર્યાયસ્વરૂપ છે. પ્રમાણ તો બન્ને નયનો સ્વીકાર કરે છે. માટે વ્યવહારનય અને ઋજુસૂત્રનયના સંગ્રાહક પ્રમાણની અપેક્ષાએ પ્રાગભાવ તેમ જ પ્રધ્વંસ બન્ને દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયાત્મક છે. આ વાતને શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મહારાજે સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલ છે.

🔲 સ્વતન્ત્રનાશ પ્રતીતિ શંકા-સમાધાન 🔲

अथ 'मुद्गरपाताद्विनष्टो घटः' इतिप्रतीत्या अतिरिक्तनाशानुभवः । न हि भूतलं तद्बुद्धिर्वा तज्जन्या, तेन विनापि तयोः सत्त्वादिति चेत् ? न, विभागजातस्य कपालकदम्बकरूपस्य घटध्वंसस्य मुद्गरपातजन्यत्वात् 'मुद्गरपातावधिक-स्वोत्तरकालवृत्ति-स्वद्रव्यपरिणामी घट' इत्युक्तवाक्यस्यार्थः । अत एव स्वाभाविकनाशस्थले न तथाव्यवहार इत्यपि रमणीयम् ।

भानुमती

मीमांसकमतमपाकर्तुमुपक्रमते —> **अथे**ति । *तेनेत्यनेनास्यान्वयः ।* **मुद्गरपातात् विनष्टो घटः' इति प्रतीत्या अतिरिक्तनाशानुभवः** = *भूतलाद्यतिरिक्तघटनाशसिद्धेः ।* **न** *घटेतरकालो वा मृद्द्रव्यं वा केवलं* **भूतलं** *वा* **तद्बुद्धिः** = *मुक्तभूतलधीः* **वा तज्जन्या** = *मुद्गरपातजन्या (त.चि.प्र.खं.पृ. १७१७)* **तेन** = *मुद्गरपातेन* **विनापि तयोः** = *शुद्धभूतल-तद्धीयोः घटेतरकाल-मृद्द्रव्ययोर्वा* **सत्त्वात्** । *कार्यकारणभावभेदादेव भूतलाद्यतिरिक्तो घटनाशः सिध्यतीति भावः ।*

प्रकरणकृताङ्गीकृरुते —> **नेति** । **सम्मतितर्क***कृन्मतानुसारेणाह -* **विभागजातस्य** = *अवयवप्राक्तनसंयोगविभागजन्यस्य* **कपालकदम्बकरूपस्य घटध्वंसस्य मुद्गरपातजन्यत्वात्** । *न च 'मुद्गरपातात् विनष्टो घटः' इतिप्रतीत्यपलापः यतोऽत्र पक्षस्था अवश्यमभ्युपगम्य* **मुद्गरपातावधिकस्वोत्तरकालवृत्ति - स्वद्रव्यपरिणामी घटः इत्युक्तवाक्यस्यार्थः** *स्वीकर्तुमर्हीति । घटध्वंसोत्तरं संयोगातिशेषेण कपालोत्पत्तिस्वीकारस्य कल्पनामात्रत्वात् । बलवत्पुरुषप्रेरितमुद्गरादिव्यापारात् कुम्भकारीतिकपाल-कपालाकारमृद्द्रव्यस्यैवोत्पत्तिस्तत्र स्वीकर्तव्येति व्यक्तं* **स्याद्वादरत्नाकरे** *(पारे.३/५८ पृ.५१५९) ।*

अत एव = *उक्तताक्षार्थरूप प्रामाणिकत्वादेव,* **स्वाभाविकनाशस्थले** = *अवयवविभागाऽजन्य-स्वाभाविकनाशस्थले तैजसिकनाशस्थल इति यावत्* **न तथाव्यवहारः** = *'मुद्गरपातात्तिनष्टो घटः' इति न व्यवहियते* **इत्यपि रमणीयम् ।**

तदुक्तं **बृहत्स्याद्वादरहस्ये** —> *घटपरिणतकपालनाशस्यैव घटनाशत्वात्, घटत्वावच्छेदकस्वाहेतुकरणता-सम्बन्धावच्छेदप्रतियोगितावच्छेदकघटाभाववद्वैशेषिकगुणावच्छेदेन कालवृत्तित्वं घटितस्य घटनाशत्वस्याऽर्थसमाप्तिसिद्धत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च । एवञ्चातिरिक्तनाशकल्पने तदनुरुद्धानन्तकार्यकारणभावकल्पनागौरवमापे बाधकं बोध्यम्। तदपास्थेतिदशायां वस्तुतस्याऽप्यतिरिक्तत्वस्यानन्तरं तदपास्थेतिरूपबाधकापोहत्वाच्च <— (पृ. III - V) इति । तदुक्तं* **श्रीशान्तिसूरिभिरपि उत्तराध्ययनबृहद्वृत्तौ** —> *घटस्य कपालारब्धपर्यन्तसंयोगोत्पत्तिरेवाभावो न पुनरुच्छेदमात्रम्' <— (उत्त.अध्य.२८ श्लो.१२ - बृ.वृ.) इति । एवं आकाशादिवत् सर्वथाऽतिरिक्तत्वे प्रागभावाद्ध्वंसयोर्भावत्वमेव स्यादिति व्यक्तं* **अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे** *(अ.स.वि.पृ. ५५३) । तथा प्रागभाव-प्रध्वंसयोरभ्युपगमे द्रव्यस्य यथाक्रममनादित्वानन्तत्वापत्तेः । तदुक्तं* **श्रीसमन्तभद्राचार्येण आप्तमीमांसायां** *कार्यद्रव्यमनादि स्यात् प्रागभावस्य निह्नवे । प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवेऽनन्ततां व्रजेत् ।। इति । प्रच्यवपदमपलापपरतयाऽत्रानन्तत्वं, अन्यथा प्रतियोग्यनुन्मज्जनापत्तेरेव दर्शिता स्यात् ।* **स्याद्वादकल्पलतायाञ्च** —> *प्रागभाव-ध्वंसापलापे प्राक्-पश्चादिति प्रयोगस्यैवानुपपत्तेः प्रतियोगिनः पुनरुत्पत्तौ पुनरुन्मज्जनाप्रसङ्गाच्च (शा.वा.स.स्त. ८ का १० स्या.क.) इत्युक्तम् ।*

નૈયાયિક : અથ મુ.। 'હથોડાના પ્રહારથી ઘટ નષ્ટ થયો' આ જ રીતે ઘટનાશની મુદ્ગરપ્રહારજન્યત્વરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. એથી ઘટનાશને ભૂતલ અથવા શૂન્યભૂતલબુદ્ધિથી ભિન્નરૂપે માનવો આવશ્યક છે. કારણ કે ઘટનાશ જો ભૂતલસ્વરૂપ અથવા શૂન્યભૂતલબુદ્ધિસ્વરૂપ હોય તો ઉપરોક્ત પ્રતીતિની ઉપપત્તિ થઈ શકતી નથી, કેમ કે ભૂતલ અને ભૂતલબુદ્ધિ તો હથોડાના પ્રહાર પૂર્વે પણ હોય છે.

જૈન :- ન, વિ.। ના, ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે હથોડાના પ્રહારથી ઘટના અવયવોનો વિભાગ થાય છે તથા તેનાથી કપાલસમૂહની ઉત્પત્તિ થાય છે. કપાલસમૂહની ઉત્પત્તિ એ જ ઘટનો નાશ છે. આથી કપાલસમૂહોત્પાદકમાં મુદ્ગરપ્રહારજન્યત્વ હોવાથી તે રૂપે ઘટનાશમાં મુદ્ગરપ્રહારજન્યત્વની પ્રતીતિ થવામાં કોઈ બાધ નહિ આવે તેમ જ આ પક્ષમાં સ્વતંત્ર ઘટનાશની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. આમ હથોડાના પ્રહારથી ઘટના અવયવ કપાલનો નાશ ન થવા છતાં ઘટઅવયવોના વિભાગથી ઘટનો નાશ થવો અનુભવસિદ્ધ છે માટે 'હથોડાના પ્રહારથી ઘટ નાશ પામ્યો' આ પ્રતીતિનો અર્થ એવો જ માનવો ઉચિત છે કે ઘટ મુદ્ગરપ્રહારની અપેક્ષાએ ઉત્તરકાલમાં રહેનાર વિલક્ષણ સ્વદ્રવ્યકપાલપરિણામનો આશ્રય છે. આથી જ સ્વાભાવિકનાશસ્થલે એવો વ્યવહાર નથી થતો.

❀ વિભક્ત કપાલખંડ જ ઘટનાશ - જ્ઞાનશ્રીમિત્રસંવાદ ❀

एतेनेदं व्याख्यातं —> दृष्टस्तावदयं घटोऽत्र निपतन् दृष्टस्तथा मुद्गरः, दृष्टा कर्परसंहतिः परमतोऽभावो न दृष्टोऽपरः । तेनाभाव इति श्रुतिः क्व निहिता किं वाऽत्र तत्कारणं, स्वाधीना कलशस्य केवलमियं दृष्टा कपालावली ॥१॥ इति ।

अथ कालविशेषविशिष्टाधिकरणेनैवाभावान्यथासिद्धाववयव्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गः इति चेत् ? न, कालविशेषस्य

भानुमती

एतेन = घटनाशस्य स्वद्रव्यपरिणामविशेषरूपत्वेन **इदं** = अनुपदमेव वक्ष्यमाणं **ज्ञानश्रीमित्र**वचनं **व्याख्यातम्** । तदेवाह **दृष्ट** इति । तदुक्तं **ज्ञानश्रीमित्रेण** स्वकोक्तवृत्तं व्याख्यानयता —> सूत्रितमुपपन्नं निरूपयतोऽपि मांसचक्षुषो वयं तावत् नापरमत्र वस्तुजातमीक्षामहे यदभावशब्त्या विषयीक्रियेत । तदर्शनाभावाच्च तत्कारणमपि किमतद्व्यापारयाम: ? यश्च तत्कारणकल्पेतो दण्डस्तस्याऽप्यवयव्यतिरेकानुविधायिनी कपालपङ्क्तिरेव दृष्टा, नान्यत् किंचित् । वैधर्म्यदृष्टान्ततयेदमुपन्यस्ता पुनः । यथेयमदृष्टानुपलम्भाभ्यामवयव्यतिरेकावनुविदधती दृश्यतया दृष्टस्य कार्यमवस्थाप्यते तथा यदि नाशाख्यमपि वस्तु दृश्यं स्यात् अनात्मरूपतिवेकेन तस्यापि तदा तत्तरस्वेदण्डकार्यता वार्येत । न चैवम् । तस्मात्कल्पनौतेयं <— इति । तत्र यदि एकान्ततुच्छस्वभावध्वंसांशेरसनं तदा तेनास्माकं साहाय्यमेवाऽऽचरितम् । अथ सर्वथा प्रध्वंसांशेरसनायासस्तरूप तदा स न साधीयान् परिघादेव्यापारप्रसूतायाः कपालावलेरेव घटप्रध्वंसात्मकतया निर्वेदनं प्रत्यक्षे प्रतीयमानत्वादिति (स्या.रत्ना. ३/ १८ पृ. १८०) व्यक्तं **स्याद्वादरत्नाकरे** ।

अत एव —> मृद्गरपातजन्यो हि विनाशोऽनुभूयते । न च तस्यैव तज्जनकत्वं सम्प्रतियोगिकश्च विनाशोऽनुभूयते । न च मृद्गरपातस्तथा <— (त.चि.प्र.स्वं. पृ. ११११८) इति **तत्त्वचिन्तामणि**कृद्वचनमपि नो **न क्षतिकारि,** यतः स्वद्रव्यमेव ध्वंसः सर्वानुगतत्वात् । न चैवं ध्वंस-प्रागभावपदयोः पर्यायत्वापत्तेः एकव्यवहारजनकत्वाभावात् 'ध्वंसवान्' इति शाब्दबोधोत्तरं 'प्रागभाववान्न वा ? इति संशयस्त्वानिष्ट एवेति वाच्यं **बृहत्स्याद्वादरहस्ये** (पृ. ।।।) ।

इत्थञ्च घटकालान्यकालावृत्तिविशेषं भूतलादेस्तत्स्वरूपं परद्रव्यं घटाद्यत्यन्ताभावः घटकालपूर्वकालावृत्तिविशेषमृदादि स्वद्रव्यं घटादिप्रागभावः घटकालोत्तरकालावृत्तिविशेषं मृदादि घटादिप्रध्वंस इति पर्यायभेदतोऽतिरिक्ताभावोऽनुपपन्न इति निष्कर्षः ।

नैयायिकः शङ्कते —> **अथ** निरुक्तरीत्या **कालविशेषविशिष्टाधिकरणेनैव अभावान्यथासिद्धौ** = नैयायिकाभिसम्मताभावस्य चरितार्थत्वे जलाहरणादिलक्षणार्थक्रियाद्युपपत्तेः कालावृत्तिविशेषावृत्तिविशेषावयवादिनैव **अवयव्यादेरपि असिद्धिप्रसङ्गः**=उपक्षीणत्वापत्तेः, युक्तेरुभयत्र तुल्यत्वात् । तदुक्तं **तत्त्वचिन्तामणौ** यदि च तत्तत्समयावृत्तिविशेषयोगाद्भूतले घटाभावव्यवहारस्तदा तादृशसंस्थानावृत्तिविशेषावृत्तिविशेषे कपाले घटे वर्तते तादृशकपालादिकमेव तत्तत्समयावृत्तिविशेषयोगात् घटादिव्यवहारजनकमस्तु किं घटादिना ? प्रतीतिश्च तुल्या (त.चिं.प्र.खं.पृ. ११११७) इति चेत् ?

प्रकरणवृत्तिकृत्तदपाकुरुते **नेति** । **कालविशेषस्य** व्यवहारनयात् द्रव्यरूपता ऋजुसूत्रनयादेशात् पर्यायरूपतेति

एतेने.। પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાનશ્રીમિત્ર નામના વિદ્વાન એમ કહે છે કે - ઘટ, હથોડો અને હથોડાના પ્રહાર પછી કપાલસમૂહ-બસ આટલી જ વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. આનાથી અતિરિક્ત અભાવ જેવી કોઈ ચીજ જોવામાં આવતી નથી. આથી હથોડાના પ્રહાર પછી કપાલસમૂહદર્શનસમયે જે અભાવપદનો પ્રયોગ સાંભળવામાં આવે છે તેનો કોઈ સ્વતંત્ર અર્થ અને તેનું કોઈ કારણ યુક્તિ દ્વારા ઉપલબ્ધ થતું નથી. ફક્ત ઘટના કપાલાત્મક અવયવના સમુદાય સ્વરૂપ પરિણામની જ ઉપલબ્ધિ થાય છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઘટનાશ કોઈ અતિરિક્ત પદાર્થ નથી. પરંતુ ઘટના ઉપર હથોડાનો પ્રહાર થયે છતે કપાલનો વિભાગ થવાથી જ ઘટોત્તરકાલવર્તી માટી દ્રવ્યનો પરિણામ ઉપલબ્ધ થાય છે. તે જ ઘટધ્વંસ છે.

❀ કાલવિશેષ/દ્રવ્ય - પર્યાયઉભયસ્વરૂપે માન્ય - જૈન ❀

નૈયાયિક :- અથ.। જો કાલવિશેષવિશિષ્ટ અધિકરણ દ્વારા જ અભાવને અન્યથાસિદ્ધ = ચરિતાર્થ = ઉપક્ષીણ માનવામાં આવે તો અવયવી વગેરેની પણ અન્યથાસિદ્ધિ = અસિદ્ધિ થઈ જશે. અર્થાત્ ઘટ પણ એક અતિરિક્ત દ્રવ્ય થવાના બદલે ઘટાનુભવકાલવિશેષવિશિષ્ટ કપાલસમૂહસ્વરૂપ જ બની જશે.

જૈન :- ન કા.। ના તમારી દલિલ અમને અનિષ્ટસંપાદક બની નહિ શકે, કારણ કે કાલવિશેષ દ્રવ્ય - પર્યાય ઉભયસ્વરૂપ હોય છે અને તે જ અભાવ અને અવયવી આદિ સ્વરૂપ હોય છે. માટે તેનાથી અતિરિક્ત અભાવ અવયવી વગેરેની સત્તા જ નથી હોતી. આશય એ છે કે દ્રવ્ય અને તદાશ્રિતપર્યાયપ્રવાહથી સર્વથા અતિરિક્ત કાલનું અસ્તિત્વ નથી. માટે કાલવિશેષવિશિષ્ટ અધિકરણનો અર્થ થશે પર્યાયવિશિષ્ટ દ્રવ્ય. ઘટાભાવ એ ભૂતલનો એક પર્યાય છે. તે પર્યાયથી વિશિષ્ટ ભૂતલથી અતિરિક્ત ઘટાભાવની સત્તા નથી. આ

द्रव्यपर्यायरूपत्वेन तस्यैवाभावावयव्यादिरूपत्वाद्भेदाभेदेनानुपपत्तिविरहाच्च । एतेन --> **समयविशेषयोगवृत्त्येवास्त्वभावत्वमित्युक्तावपि** <-- **न क्षतिः, कालस्य स्ववृत्तित्वाऽविरोधेन 'इदानीं घटाभाव' इति प्रतीत्युपपत्तेः** ।

भानुमती

उभयसङ्ग्राहेप्रमाणार्पणात् ***द्रव्यपर्यायरूपत्वेन*** = *द्रव्यपर्यायोभयात्मकत्वेन* ***तस्य*** = *कालातिशेषस्य* ***एव अभावावयव्यादिरूपत्वात्*** । *तथाहि कम्बुग्रीवाद्याकारशून्यमृत्पिण्डात्मकत्वकालातिशेषस्यैव घटाभावाभावादिरूपता शुद्धमृत्तलार्तद्रव्यस्वरूपकालातिशेषस्यैव घटात्मकताभावात्मकता जलाहरणाद्यर्थक्रियासमर्थकपालकदम्बकात्मककालातिशेषस्यैव घटत्वम् । एतेन कालातिशेषस्य मृद्द्रव्याभेदात्ते मृत्पिण्डदशायामपि 'अत्र घटः' इति प्रतीतिप्रयोगौ प्रसज्येतां तादृदेशत्वोपगमे च घटादेरेतातिरेक्तत्वमस्तु कृतं कालातिशेषेणेति* ***निरस्तम् 'भेदाभेदेन अनुपपत्तिविरहात्*** । *कालातिशेषस्य मृदादेः कथञ्चिदतिरेकात् न मृत्पिण्डदशायां 'घटोऽत्रास्मि'ति प्रतीतिप्रयोगाऽप्रामाण्यानुपपत्तेः स्यादेभेदात्त्व नातिरेक्तकालद्रव्याङ्गीकारापत्तेः* ।

एतेन = *कालातिशेषस्य द्रव्यपर्यायोभयरूपत्वेन । अस्याग्रे 'न क्षतिः' इत्यनेनान्वयः । यस्मिन् समयातिशेषे यत्र भूतले घटाद्यभावो नैयायिकेन स्वीक्रियते तत्समयातिशेषयोग एव भूतलस्य घटाद्यभावः । एवञ्च 'इह भूतले घटो नास्ती'ति आधाराधेयभावावगाहिप्रतीतिरप्युपपद्यते, समयातिशेषयोगस्य भूतलवृत्तित्वात् । अत एव* ***समयविशेषयोगवृत्ति एव अस्तु अभावत्वम्*** । *न च समयातिशेषयोगस्याभावत्वेऽनवस्थानमो दोषः, अतिरेक्ताभावपक्षेऽपि तुल्यत्वात्, अभावत्वस्य जातेरुपाधेर्वा असत्वात् । यदि चाभावप्रतीतिप्रयोगानुगमार्थं तत्र धर्मान्तरं स्वीक्रियते तदा समयातिशेषयोगवृत्त्येव तदस्तु लाघवात्* ***इति*** *मीमांसकैकदेशीयादेः* ***उक्तौ*** *सत्यां* ***अपि*** *दीर्घितिरस्यादृत्वादीमहे* ***न*** *कथञ्चित्* ***क्षतिः*** *आपद्यते । **एतावता** --> 'घटे ध्वस्तः', 'घटो भावी', 'घटोऽत्र नास्ती'त्यादेर्द्रव्यकालैक्यमात्रकल्पया किञ्चिदतस्त्वाकाङ्क्षायां तत् भावरूपमेव कल्प्यते, लाघवात्, अभावस्याऽनक्षरस्य कल्पनो गौरवात् <-- (१/११३) इति* ***साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये विज्ञानभिक्षुवचनमात्रे व्याख्यातम्*** । *तदुक्तं* ***तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रेणापि*** --> *अतीतानागते सामान्यरूपेण समनुगते स्त इति - (पां. ४/१२-पृ. ४१७) । **योगवार्तिके**ऽपि - अतीतानागतं वस्तु स्वरूपतोऽस्ति - (पा.सू. ४/१२-पृ. ४१७) इति ।*

यत्तु *दीर्घितिमतानुसारार्थं* ***चिंतामणिकृता*** --> *समयातिशेषयोगरूप निष्प्रतियोगिकत्वेनाऽभावत्वव्यवहाराऽसामर्थ्यादित्युक्तं <-- (त.चिं./प्र.ख.पृ. १७६)* ***तत्तु श्रीवादिदेवसूरि***दीर्घितिरीत्या *प्रागेव (दृश्यतामस्मेदीय ग्रन्थे ३०० तमे पृष्ठे)* ***निरस्तम् । न च*** *तथापि 'इदानीं भूतले घटाभाव' इति प्रतीत्यनुपपत्तिरिति* ***वाच्यम्, कालस्य स्ववृत्तित्वाऽविरोधेन 'इदानीं*** *भूतले* ***घटाभावः' इति प्रतीत्युपपत्तेः । एतेन*** --> *भूतलवत् समयातिशेषोऽपि*

જ રીતે ઘટાદિ અવયવ પણ માટી દ્રવ્યનો પર્યાય છે. પર્યાય હોવાથી તેને કાલવિશેષ કહેવાય છે. અને તે ઘટાત્મક પર્યાયસ્વરૂપ કાલવિશેષથી વિશિષ્ટ માટી દ્રવ્ય કરતાં અતિરિક્ત દ્રવ્યાત્મક નથી. શુદ્ધ માટી ના પિંડ કરતાં ઘટાકાર પર્યાયસ્વરૂપ કાલવિશેષ કથંચિત ભિન્ન હોવાથી મૃત્પિંડદશામાં 'આ ઘડો છે' એવી પ્રતીતિ કે વ્યવહારની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. તેમ જ તે ઘટાકારપર્યાયસ્વરૂપ કાલવિશેષ માટી દ્રવ્યથી કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી અતિરિક્ત અવયવી દ્રવ્યના સ્વીકારની આપત્તિને અવકાશ પણ નથી રહેતો. આમ કાલવિશેષવિશિષ્ટ અધિકરણથી સર્વથા અતિરિક્ત ઘટાદિ અવયવીની અસિદ્ધિનું આપાદાન જૈનોને ઈષ્ટ જ છે.

❀ સમયવિશેષ જ અભાવ - મતવિશેષ ❀

एतेन.। પ્રસ્તુતમાં અમુક વિદ્વાનોનું કથન એવું છે કે --> જે સમયે નૈયાયિક ભૂતલમાં ઘટાભાવનો સ્વીકાર કરે છે તે સમયવિશેષનો સંબંધ એ જ ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે. મતલબ કે ઘટાભાવત્વ એ સમયવિશેષસંબંધમાં રહેનાર ધર્મ છે, નહીં કે અતિરિક્ત અભાવમાં રહેનાર ધર્મ. સમયવિશેષનો યોગ (સંબંધ) ભૂતલમાં રહેતો હોવાથી 'ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે' આવી ભૂતલ અને ઘટાભાવમાં આધાર-આધેયભાવની પ્રતીતિ પણ ઘટી શકે છે. <-- પરંતુ આ કથન પણ કાલને દ્રવ્ય- પર્યાય ઉભયસ્વરૂપ માનનાર સ્યાદ્વાદીના પક્ષમાં બાધક બની શકતું નથી.

પ્રસ્તુત વિદ્વાનોના ઉપરોક્ત મતનું ખંડન કરતાં ગંગેશ ઉપાધ્યાય એમ કહે છે કે --> જેમ 'ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે' એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેમ 'इदानीं भूतल घटो नास्ति'આવી પ્રતીતિ પણ થાય છે. જેની સંગતિ અભાવને કાલવિશેષયોગસ્વરૂપ માનવામાં થઈ શકતી નથી. કારણ કે સમયવિશેષમાં સમયવિશેષ ન રહેતો હોવાથી ઘટાભાવાત્મક વિવક્ષિત કાલવિશેષમાં 'इदानी' આ રીતે વર્તમાન કાલવૃત્તિત્વનું ભાન શક્ય નથી. કાલવિશેષમાં કાલવિશેષ ન રહી શકે, કારણ કે અભિન્ન પદાર્થમાં આધારઆધેયભાવ હોતો નથી. <-- પરંતુ ગંગેશ ઉપાધ્યાયના આ કથનનું શ્રીમદ્જી એવી રીતે ખંડન કરે છે કે જેથી ઉપરોક્ત અન્યમત સુરક્ષિત બની રહે છે અને શ્રીમદ્જીનું ખંડનાત્મક વક્તવ્ય એ છે કે કાલવિશેષ જેમ ભૂતલમાં રહી શકે છે તેમ પોતાનામાં પણ રહી શકે છે. આવું માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. નૈયાયિકમતાનુસાર ઘટાભાવાધિકરણક ઘટાભાવ અધિકરણસ્વરૂપ હોવા છતાં ઘટાભાવ - ઘટાભાવ વચ્ચે આધારાધેયભાવ માનવામાં વિરોધ નથી તો પછી કાલવિશેષમાં સ્વાત્મક ઘટાભાવની આધારતા માનવામાં વિરોધ શું કોઈ શકે ? કોઈ જ નહિ. શંકા સમાધાન બન્ને સ્થાને સમાન જ છે. માટે 'હમણાં ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે.' આવી પ્રતીતિ નિરાબાધ જ છે. ખંડનનું ખંડન એ જ મંડન બની રહે છે.

स्यादेतत् 'भूतले घटो नास्ती'त्यत्र कतमोऽभावः प्रतीयते ? न तावदत्यन्ताभावः, तस्य सार्वदिकतादात्म्य-परिणामानधिकरणाधिकरणरूपत्वात् । तदुक्तं 'कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः' इति । तथा च घटदशायामपि भूतले घटतादात्म्यविरहेण 'घटो नास्ती'ति प्रतीत्यापत्तेः । न च संयोगदशायां संयुक्तत्वेन भूतलेऽपि

भानुमती

प्रभातादारभ्याऽद्यभूतले 'इदानीं भूतले घटो नास्ती'ति प्रतीतेः । न च तत्समवायिविशेषे तत्समवायिविशेषयोगः, प्रभेदे-सम्बन्धानुपपत्तौ प्रधाराधेयभावाभावात् - (त.चिं.प्र.खं. पृ. १७६) इति **गङ्गेशतत्त्वं प्रत्याख्यातं,** *'घटाभावे घटो नास्ती'त्यादौ स्वरूपाऽपि घटाभावत्वेनाधाराधेयभावापत्तेश्चैव विस्तार इति* **स्याद्वादरहस्ये** *(म. रूपा. रह. प्र. खं. पृ. ८२) । अत एव —> समवायिविशेषयोगात् 'इदानीं भूतलं' इति प्रतीति-प्रयोगौ स्याताम्, विशेषणस्य स्वप्रकारकविशेष्यप्रत्यक्षजनकत्वात् न तु 'भूतले घटाभावः' इति <— (त.चिं.प्र.खं. पृ. १७६)* **चिन्तामणिकृदुक्तं निरस्तम्,** *तदनुपपत्तेरुक्तयोरप्याधारत्वप्रतीतिवदेतदुपपत्तेः । न च कथं परस्य तत्त्वाधारत्वमिति* **शङ्कनीयम्,** *'अस्मिन् घटे बहवः तन्तवः' इति लौकिकप्रसिद्धप्रतीत्या अधिकदेशवृत्तित्वात् घटस्य तन्तवाधारत्वोपपत्तेरित्याधिकं मत्कृताजयलतायाम् (म.रूपा.रह.प्र.खं. ज.ल.पृ. ८३/८४) । यदपि —> समये किमभावाश्रयत्वमेव विशेषः, तत्समवायित्वरूपं वा ? प्रथोऽभावस्वीकारः, द्वितीयेऽनानुगमः' <— (त.चिं.प्र.खं. पृ. १७६) इति* **गङ्गेशेनोक्तं,** *तदपि न चारु, विशेषस्य पर्याप्तिरूपत्वे दोषाभावादिति* **दिक् ।**

—> 'एतत्काले एतत्काल' इति प्रतीत्यभावेनैकेनैव रूपेणाधारत्वमाधेयत्वमेकस्य विरुद्धं न त्वेतत्कालत्वेन रूपेणाधारत्वं घटाभावत्वेन रूपेण चाधेयत्वमेकस्यैव कालस्येति <— **केचित् ।**

अन्ये *तु —> 'इदानीं भूतले घटो नास्ती'त्यत्र कालस्याधारतावच्छेदकत्वमेव न त्वाधारत्वं, स्वरूपापे स्वाधारतावच्छेदकत्वेऽतिरोधादिति <—* **वदन्ति ।**

प्रकरणकारः प्रसङ्गादत्र किञ्चित् मीमांसते —> **स्यादेतदिति ।** *मैवमित्यनेनास्याक्षेपस्य इत्यतध्येयम् ।* **'भूतले घटो नास्ती'त्यत्र** *प्रत्यक्षताभात-प्रध्वंसाभात-प्रागभावाऽन्योन्याभावानां* **कतमोऽभावः प्रतीयते ? न तावत्** *घटस्य* **अत्यन्ताभावः** *तत्र विषयांवेधत्वं स्वीकर्तुमर्हति,* **तस्य** = *अत्यन्ताभावस्य* **सार्वदिक-तादात्म्यपरिणामानधिकरणाधिकरणस्वरूपत्वात्** = *सर्वदा तादात्म्यपरिणामस्य यदनाधिकरणं तादृगधिकरणस्वरूपत्वात् ।* ***तदुक्तं प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीवादिदेवसूरिश्वरेण —> कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्यप-रिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः इति*** *यथा चेतनाचेतनयोरिति (प्र.न.त. ३/६१-६२) । —> अतीतानागतवर्तमान-लक्षणं कालत्रयमपेक्षत इत्येवं शीला = कालत्रयापेक्षिणी । तादात्म्यपरिणामोनिवृत्तिः = एकत्वपरिणतिर्व्यावृत्तिः अ-त्यन्ताभात इत्यर्थोधीयते <— इति व्याख्यातं* **स्याद्वादरत्नाकरे श्रीवादिदेवसूरिश्वरेण ।** ***तथा च*** = *अत्य-न्ताभावस्य त्रैकालिकतादात्म्यपरिणतिरहरूपत्वाच्च भूतले* **घटदशायां** = *घटसत्वे* **अपि भूतले घटातादा-त्म्यविरहेण** = *घटीयतादात्म्यपरिणत्यभावेन 'भूतले* **घटो नास्ती'ति प्रतीत्यापत्तेः** = *तादृशप्रतीतेरप्रामाण्यप्र-सङ्गात्, तस्याः तद्वृत्तिते तत्प्रकारकत्वाऽनाहित्वात् । प्रतीतिश्चोपलक्षणं तथात्वेऽध्यवहारस्य ।* **न च** *भूतले* **संयोगदशायां** = *घटप्रतियोगिकसंयोगकाले* **संयुक्तत्वेन** *रूपेण* **भूतलेऽपि घटतादात्म्यं** = *घटतादात्म्यपरिणतेः*

❀ 'भूतले घटो नास्ति' प्रतीति मीमांसा ❀

પૂર્વપક્ષ : - स्यादेत.। 'भूतले घटो नास्ति' આ પ્રતીતિનો વિષય કોણ બને છે ? એ એક સમસ્યા છે. ઘટના અત્યંતાભાવને તો તે પ્રતીતિનો વિષય માની શકાતો નથી, કારણ કે અત્યંતાભાવ તો સર્વકાલીન તાદાત્મ્યપરિણામનું જે અધિકરણ ન હોય તેવા અધિકરણસ્વરૂપ છે. પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ગ્રંથમાં શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મહારાજે પણ અત્યંતાભાવનું સૂત્રાત્મક લક્ષણ બનાવતાં જણાવેલ છે કે 'ત્રૈકાલિક તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિ એ અત્યંતાભાવ છે.' આથી જ્યારે ભૂતલમાં ઘટ હોય ત્યારે પણ ઘટનું તાદાત્મ્ય ભૂતલમાં ન હોવાથી 'ભૂતલમાં ઘડો નથી' એવી પ્રતીતિની આપત્તિ આવશે. ત્રણ કાળમાં ભૂતલમાં ક્યારેય ઘટતાદાત્મ્ય શક્ય નથી. —> ભૂતલમાં ઘટ સંયોગસંબંધથી રહેલો હોય ત્યારે ઘટસંયુક્ત ભૂતલ અને ભૂતલસંયુક્ત ઘટ હોવાથી સંયુક્તત્વધર્મરૂપે ભૂતલમાં પણ ઘટનું તાદાત્મ્ય છે જ. આથી જ્યારે ભૂતલ ઘટસંયુક્ત હશે ત્યારે 'ભૂતલમાં ઘડો નથી' એ પ્રતીતિ કે વ્યવહારની આપત્તિ નહીં આવે. <— આ દલિલ પણ બરાબર નથી, કારણ કે શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મહારાજે સ્વયં તાદાત્મ્ય શબ્દની વ્યાખ્યા સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથમાં એકત્વ = ઐક્ય અર્થમાં કરી છે. અર્થાત્ તાદાત્મ્યપરિણતિ = ઐક્યપરિણતિ. એકત્વપરિણતિનો અર્થ છે પાર્થક્યરૂપે અસ્તિત્વ ન હોવું. ભૂતલમાં ઘટનું અપૃથક્ત્વ તો નથી જ. ભૂતલથી પૃથક્સ્વરૂપે ઘટની અને ઘટથી પૃથક્સ્વરૂપે ભૂતલની પ્રતીતિ અને વ્યવહાર થાય જ

घटतादात्म्यमस्त्येवेति वाच्यम्, **तादात्म्यपदस्यैकत्वार्थताया व्याख्यानात्, तस्य** चाऽपृथक्त्वरूपस्य **तत्राऽभावात्**। एतेन **घटध्वंस एव तत्र विषय इत्यपि** निरस्तम्, **स्वपरिणामिन्येव तद्ध्वंसाभ्युपगमादिति** चेत् ? **मैवम्**, **'भूतले संयोगेन घटो नास्ती'ति प्रतीतौ संयोगसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगि-स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किञ्चिदनुयोगिकत्वनिरूपकतासंसर्गेण घटस्य प्रकारत्वात् अनतिप्रसङ्गात्**। एतत्प्रतीतिविषयश्चाभावो नाशोऽत्यन्ताभावो वेति यथाबोधमनुसरणीयम्।

भानुमती

अस्त्येव, *घटस्य भूतलसंयुक्तत्ववत् भूतलस्यापि घटसंयुक्तत्वाऽविशेषादिति न घटसंयुक्तभूतले 'घटो नास्ती'ति प्रतीति-प्रयोगप्रसङ्ग इत्यनतिरिक्ताभाववादेना* ***वाच्यम्,*** *अत्यन्ताभावलक्षणप्रविष्टस्य* ***तादात्म्यपदस्य श्रीवादिदेवसूरितरेण स्याद्वादरत्नाकरे एकत्वार्थताया व्याख्यानादिति*** *दर्शितमेवाधुना किं विस्मर्यते तत्रभवद्भिः। न च घट-भूतलयोरेकत्वपरिणतिरस्त्येवेत्यारेकणीयम्,* ***तस्य*** *= तादात्म्यपदप्रतिपाद्यस्यैकत्वस्य* ***च*** *= हि* ***अपृथक्त्वरूपस्य*** *प्रकृते घटाऽपृथक्त्वपरिणामात्मकस्य* ***तत्र*** *= भूतले* ***अभावात्,*** *घटपार्थक्येन भूतलस्य सत्त्वात् प्रतीयमानत्वात् व्यावर्तमानत्वाच्च। **एतेन** = घट-भूतलयोर्मिथः पृथक्त्वेन; अस्य चार्थो निरस्तमित्यनेनान्वयः। **घटध्वंस एव तत्र** = 'भूतले घटो नास्ती'तिप्रतीतौ **विषयः**। एतन्निरासे हेतुं स्पष्टयति* ***—> स्वपरिणामिन्येव तद्ध्वंसाभ्युपगमात्*** *= स्वाध्वंसस्यानेकान्तवादैर्भिरङ्गीकारात्। भूतलस्य घटात् पृथक्त्वेन घटपरिणामित्वाभावेऽहात्, घटाभावाभावेऽहेण —> यद्युत्पत्तौ कार्यस्याऽवश्यं विपत्तिः* ***सोऽस्य प्रध्वंसाभावः —> (प्र.न.त. ३/५१७)*** *इति सूत्राऽप्रवृत्तेः, तत्र घटध्वंसाकाङ्क्षाहेत्वोपगमस्याऽत्यन्तानुचितत्वाच्च।* ***अत एव*** *घटप्रागभाव एव तत्र विषय इत्यपि* ***प्रत्याख्यातम्,*** *'भविष्यती'त्येवमनवभासनात्। न च पारिशेष्यादितरेतराभाव एव तत्र विषयोऽस्त्विति शङ्कनीयम्, अनुयोगिनि सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः* ***इति चेत्*** *?*

प्रकरणकारः प्रत्युत्तरयति ***—> मैवमिति। 'भूतले संयोगेन घटो नास्ती'ति प्रतीतौ*** *संयोगसामान्यनिष्ठं यत् अभावप्रतियोगिस्वप्रतियोगिकत्वं तादृशविशेषणं यत्किञ्चिदनुयोगिकत्वं तन्निरूपकतासम्बन्धेन =* ***संयोगसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिस्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किञ्चिदनुयोगिकत्वनिरूपकतासंसर्गेण घटस्य प्रकारत्वात्।*** *यदा भूतले संयोगेन घटो वर्तते तदा संयोगसामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशेषभूतलानुयोगिकत्वं वर्तते तन्निरूपकता च भूतलरूपे किन्तु घटस्याभावप्रतियोगित्वं न वर्तत इति* ***अनतिप्रसङ्गात्*** *= न तदानीं तादृशप्रतीतिप्रसङ्गः। विशेषणपदोपादानाच्च न घटशून्यपर्वतादेरेकाले घटवद्भूतले दर्शितप्रतीतिप्रामाण्यप्रसङ्गः न वा पर्वतादौ तदानीं 'पर्वते संयोगेन घटो नास्ती'तिप्रतीतेरनुपपत्तेः, संयोगसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिघटप्रतियोगिकत्वविशेषपर्वतानुयोगिकत्वनिरूपकतायाः पर्वते सत्त्वात्। विशेष्यञ्च दैशिकविशेषणतायापन्नसामानाधिकरण्यरूपं ग्राह्यं, तेन न कालिकादिसम्बन्धेन तादृशविशेष्यमादायातिप्रसङ्गः। घटतत्पाये अतीतसंयोगापेक्षया तादृशप्रतीतिवारणाय सामान्यपदोपादानम्।*

प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धप्रतिषेधः ***एतत्प्रतीतिविषयश्च अभावः*** *मृद्प्रहारादिना कपालादौ भावदशायां घटादेः* ***नाशः,*** *घटाद्यपनयनदशायां तु घटादेः* ***अत्यन्ताभावः****प्रतियोगिनो भविष्यत्कालीनत्वे तु तत्परिणामिनि मृदादिद्रव्ये*

છે. —> ઘટધ્વંસ જ 'ભૂતલમાં ઘટ નથી' એવી પ્રતીતિમાં વિષયવિધયા ભાસે છે. <— આવું કથન પણ નિરસ્ત થઈ જાય છે, કારણ કે ઘટ કરતાં ભૂતલ પૃથક્ હોવાથી ઘટ એ ભૂતલનો પરિણામ નથી અને ભૂતલ એ ઘટપરિણામી નથી. તથા ઘટધ્વંસ તો ઘટપરિણામી કપાલકદંબકમાં જ જૈન દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલ છે. માટે ઘટના અપરિણામી ભૂતલમાં ઘટધ્વંસનું ભાન માનવું અસંગત છે. માટે 'ભૂતલમાં ઘટ નથી' આ પ્રતીતિનો વિષય કયો અભાવ છે ? આ સમસ્યાનું સમાધાન અનતિરિક્તઅભાવવાદી સ્યાદ્વાદીના મતમાં અપ્રાપ્ય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- મૈવં.। ના, સ્યાદ્વાદીના મતમાં સર્વ સમસ્યાનું સમાધાન સુલભ છે. 'ભૂતલમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટો નથી' આ પ્રતીતિમાં ઘટ પોતે જ પ્રકાર બને છે, ઘટનો અત્યંતાભાવ વગેરે કોઈ જ નહીં. પણ ઘટમાં રહેલ પ્રકારતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગસામાન્યમાં રહેનાર એવા અભાવપ્રતિયોગિસ્વ(ઘટ)પ્રતિયોગિકત્વથી વિશિષ્ટ યત્ કિંચિત્ (ભૂતલાદિ) અનુયોગિકત્વનું નિરૂપકત્વ છે. જ્યારે ભૂતલમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટ રહેલો હોય ત્યારે સંયોગ ઘટપ્રતિયોગિક અને ભૂતલાનુયોગિક બને છે. તેથી સંયોગમાં ઘટપ્રતિયોગિકત્વવિશિષ્ટ ભૂતલઅનુયોગિકત્વ રહે છે. તેનું નિરૂપકત્વ ભૂતલમાં રહે છે. જ્યારે ભૂતલમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટ નથી હોતો ત્યારે ઘટ અભાવનો પ્રતિયોગી બને છે. તેથી સંયોગસામાન્યમાં અભાવપ્રતિયોગીઘટપ્રતિયોગિકત્વવિશિષ્ટ ભૂતલાનુયોગિકત્વ રહે છે. તેનું નિરૂપક ભૂતલ હોવાથી સંયોગસામાન્યનિષ્ઠઅભાવપ્રતિયોગિ સ્વ (=ઘટ) પ્રતિયોગિકત્વવિશિષ્ટભૂતલાનુયોગિકત્વનિરૂપકતાસંબંધથી ઘટ ભૂતલમાં પ્રકાર = વિશેષણ નરીકે 'ભૂતલે સંયોગેન ઘટો નાસ્તિ' આવી પ્રતીતિનો વિષય બનશે. માટે કોઈ આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો. જ્યારે સંયોગસંબંધથી ઘટ ભૂતલમાં હશે ત્યારે ઉપરોક્ત પ્રતીતિની આપત્તિની શક્યતા નથી રહેતી, કારણ કે ત્યારે

येषान्त्वत्यन्ताभाव एव तादृशप्रतीतिविषयस्तेषामन्तरा श्यामे घटे कथं 'रक्तं नास्ती'ति प्रतीतिः ? अत्यन्ताभावस्वरूपस्य सम्बन्धस्य सामयिकत्वानुपपत्तेः, तत्सम्बन्धत्वस्याऽव्याप्यवृत्तित्वे तु ध्वंसे रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तत्त्वकल्पनौचित्यात्, अत्यन्ताभावे प्रतियोगिनः कालभेदमनन्तर्भाव्यैव लाघवेन

भातृमती

घटादेः प्रागभाव एव **इति यथाबोधमनुसरणीयम् ।** *वाकारो व्यतस्थाणाम् । सा चास्मदुक्तलक्षणैव बोध्या ।* **न च** *'भूतले संयोगेन घटो नास्ती'तिप्रतीतिर्विषयो ध्वंसः कथं ? स्वपरिणामेनैव तद्ध्वंसाभ्युपगमादनेकान्तवादेभ्यरिति* **शङ्कनीयम्,** *ध्वंसस्य साक्षात्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगिपरिणामेनैव सत्त्वेऽपि 'भूतले घटो ध्वस्त' इत्यादेरार्वाचीनस्वारसिकप्रतीति-प्रयोगबलात् परम्परासम्बन्धेन भूतलादावपि तत्सत्त्वाभ्युपगमात् । एतेन 'भूतले घटो भविष्यति, न तु पतति' इतिप्रतीतिरपि व्याख्याता, चक्रादिवत् भूतलेऽप्यविष्वग्भावितेनैमित्तिकावयवसम्बन्धेन घटादेःप्रागभावस्यास्खलितप्रसिद्धप्रतीति-व्यवहारानुरोधेनाभ्युपगमात्, अविष्वग्भावसम्बन्धेन तु मृदादेरवश्यं एव घटादेःप्रागभाव इत्यादिकं तिभावनीयं पर्वपासितगुरुकुलैः स्वसमयानुसारेण ।*

येषां *नैयायिकानां मते* **तु** *घटादेः* **अत्यन्ताभाव एव तादृशप्रतीतिविषयः** = *'भूतले संयोगेन घटो नास्ती'तिधीर्नोत्तरः न तु तस्य ध्वंसः* **तेषां** *नैयायिकानां मते यत्र पूर्वं रक्तरूपाधिकरणे घटे पाकेन रक्तरूपनाशानन्तरं श्यामरूपमुत्पन्नं ततः पुनः पाकेन श्यामनाशानन्तरं रक्तरूपमुपजायते तत्र स्थले* **अन्तरा** = *मध्यमकाले* **श्यामे** = *श्यामरूपाधिकरणे* **घटे कथं 'रक्तं** *रूपं* **नास्ती'ति प्रतीतिः** *स्यात् ? न हि तत्र रक्तरूपात्यन्ताभावो विषयः स्वीकर्तुमर्हति, तस्य रक्तरूपध्वंसादेरधिकरणत्वाभ्युपगमात् परेण । अस्मन्मते तु रक्तरूपध्वंसस्य प्रतीतिर्विषयत्वाभ्युपगमाच्च तदनुपपत्तेः । न च प्राचीननैयायिकसम्मतेऽत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिप्रागभाव-ध्वंसरूपतिरोधित्वानियमे नाशाभावेन श्यामे घटे 'रक्तं रूपं नास्ती'तिधीरुपपत्तेरिति नव्यनैयायिकेन* **वक्तव्यम्,** *तथा सति पुना रक्तनाशात्तरं घटे 'रक्तं नास्ती'तिधीरेव आपतेः । न च तदानीं तत्र रक्तरूपात्यन्ताभावस्य सत्त्वेऽपि तत्स्वरूपेऽधिकरणेन समं सम्बन्धत्वतिरहात् तदा तादृशप्रतीतिप्रसङ्ग इति* **स्वीकर्तव्यम्,** *अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेन* **अत्यन्ताभावस्वरूपस्य सम्बन्धस्य सामयिकत्वानुपपत्तेः** = *कादाचित्कत्वाऽसम्भवात् । एतेन* —> *अतरा श्यामे घटे एव रक्तरूपात्यन्ताभावस्वारूपस्य संसर्गता न प्राक् न वा पश्चादिति न रक्तनाशात्तरं घटे 'रक्तं नास्ती'ति प्रतीति-प्रयोगौ प्रसक्ष्येते इति* <— **प्रत्याख्यातम्, तत्सम्बन्धत्वस्य** = *अत्यन्ताभाव-स्वरूपेऽधिकरणसंसर्गत्वरूप* **अव्याप्यवृत्तित्वे** = *कादाचित्काऽत्यन्तानुपलब्धित्वस्वीकारे तु ध्वंसे उपलक्षणात् प्रागभावे च* **रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तत्त्वकल्पनौचित्यात्** = *कादाचित्कत्वाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् । न च ध्वंसप्रतियोगिताया निरवच्छेदत्वानियमेनैतत्कल्पना न युक्तेमतीति* **वक्तव्यम्,** *'घटत्वेन घटो नाश्यते, न तु मृद्रूपेणाऽपी'ति सार्वत्रिकीनस्वारसिकप्रतीतिबलाद्ध्वंसप्रतियोगिताया अपि सावच्छेदत्वाभ्युपगमात् । एतेन —> तद्ध्वंस-प्रागभावयोः धर्मावच्छेदप्रतियोगिताकत्वे मानाभावेन <— (मु. प्रभा.पृ. २६७) इति* **मुक्तावलीप्रभाकृतो नृसिंहशास्त्रिणो** *तच्चनं* **निरस्तम् ।** **न च** *तथापि कादाचित्कत्वमत्यन्ताभावस्तस्वरूपस्याधिकरणसंसर्गत्वे कल्पनीयं गुरुतं ध्वंसीयस्वत्वात्तच्छेदप्रतियोगिताकत्वे ? इत्यत्र तिरोभिगमनातिरेक इति* **शङ्कनीयम्, अत्यन्ताभावे प्रतियोगिनः**

સંયોગસામાન્યમાં ઘટપ્રતિયોગિકત્વ રહેવા છતાં અભાવપ્રતિયોગિઘટપ્રતિયોગિકત્વ રહેતું નથી, કેમ કે ત્યારે ઘટ અભાવપ્રતિયોગી બનતો નથી. આ જ રીતે પર્વતમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટ રહેતો ન હોય અને ભૂતલમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટ રહેતો હોય ત્યારે 'ભૂતલમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટ નથી' આવી પ્રતીતિને અવકાશ રહેતો નથી, કારણ કે ત્યાં સંયોગસામાન્યનિષ્ઠ અભાવપ્રતિયોગીઘટપ્રતિયોગિકત્વવિશિષ્ટ પર્વતઅનુયોગિકત્વનિરૂપકતા સંબંધથી ઘટ ભૂતલમાં નથી રહેતો, પરંતુ પર્વતમાં રહે છે. માટે ત્યાં 'પર્વતમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટો નથી' એવી પ્રતીતિ સંગત થઈ શકશે. પ્રકારનાઅવચ્છેદકસંબંધની કુક્ષિમાં જે અભાવનો પ્રવેશ કરવામાં આવેલ છે તે યથાસંભવ રીતે નાશ અથવા અત્યંતાભાવ જાણવો. માટે ઉપરોક્ત પ્રતીતિનો વિષય ક્યાંક નાશ પામ બનશે તથા ક્યાંક અત્યંતાભાવ પામ બની શકશે. ઘટ પર દંડ પ્રહાર થય. પછી ઘટાભાવની પ્રતીતિ થાય તો તે પ્રતીતિનો વિષય નાશ થશે અને ઘટને ભૂતલમાંથી ખસેડી લેવામાં આવે ત્યારે ઘટાભાવની પ્રતીતિ થાય તો તે પ્રતીતિનો વિષય અત્યંતાભાવ બનશે. આ રીતે ઉપરોક્ત પ્રતીતિની ઉપપત્તિ સ્યાદ્વાદીના મતમાં પામ થઈ શકે છે.

☆ નાશને 'નાસ્તિ' પ્રતીતિનો વિષય ન માનવમાં બાધા - જૈન ☆

યેષાં.। પરંતુ જે નૈયાયિક - વૈશેષિક વિદ્વાનો 'ભૂતલમાં ઘડો નથી' આ પ્રતીતિના વિષય નરીકે અત્યંતાભાવનો જ સ્વીકાર કરે છે. તેમના મતે એક દોષ એ આવશે કે જે સ્થલમાં પૂર્વે લાલરંગવાળો ઘડો પાક દ્વારા પાછળથી શ્યામ બને છે અને ફરીથી તે પાક દ્વારા લાલ બનવાનો હશે તે સ્થાનમાં જ્યારે મધ્ય અવસ્થામાં ઘડો શ્યામ હશે ત્યારે 'રક્ત નાસ્તિ' આવી પ્રસિદ્ધ પ્રતીતિ તેમના મત મુજબ થઈ નહિ શકે, કારણ કે ત્યારે ત્યાં રક્ત રૂપના અત્યંતાભાવને વિષય માની શકાતો નથી. રક્ત રૂપના પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસના

विरोधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

प्राभाकरास्तु घटवद्भूतलबुद्धिभिन्ना भूतलबुद्धिर्घटाभावः । न च घटवति घटाऽज्ञानदशायां तदभावाऽऽपत्तिः, अन्याभावाऽनभ्युपगमात्, तद्व्यवहारस्य च प्रतियोग्यधिकरणज्ञाने यावत्प्रतियोग्युपलम्भकसत्त्वे चेष्टत्वात् । न च

भातृमती

कालभेदं अनन्तर्भाव्यैव = अतीतैरपि च **लाघवेन** = प्रतियोगिदण्डपतिबन्धकाभावलाघवेन **विरोधित्वात्**, अत्यन्ताभाव-तत्प्रतियोगिनोः शाश्वतिकविरोधात् । प्रागभावप्रध्वंसयोस्तु प्रतियोगिविरोधिता कालभेदान्तर्भावेनैव परेणाऽपि स्वीक्रियत इति न गौरवम् ।

मीमांसकैकदेशीयमतमाविष्करोति —> **प्राभाकराः** = गुरुपरम्पराभेदान-प्रभाकरमतानुयायिनः इति । अहङ्कारेत्य-नेनास्यात्मत्वम् । **तुः** पूर्वोक्तापेक्षया विशेषद्योतनाय । तथाहि - **घटवद्भूतलबुद्धिभिन्न-भूतलबुद्धिः = घटाभावः** । यत्संसर्गावगाहिनी लाऽधिकरणबुद्धिः सैव तदभावः । **न चैवं** 'भूतलं' इति बोधानन्तरं घटाभाव-पटाभाव-मठाभावादिव्यवहारप्रसङ्ग **इत्यारेकणीयम्**, तदभावव्यवहारे तज्ज्ञान-तदनुपलम्भयोरपि कारणत्वात् । अत एव शुद्धभूतलबोधस्यार्त्विजीनाभावत्वेऽपि न कार्यापत्तिः । **न च घटवति** भूतलादौ **घटाज्ञानदशायां** = दोषात् कारणान्तरादेर्वा घटवत्त्वाऽज्ञाने **तदभावापत्तिः** = केवलभूतलज्ञानं घटाभावस्वरूपादीति **वक्तव्यम्**, घटवतो भूतलस्य ज्ञानादिदशायां भूतलज्ञानस्वरूपाऽभावत्वात् **अन्याभावानभ्युपगमात्** = घटवद्भूतलबुद्धिभिन्न-भूतलबुद्धित्व-तिरिक्तस्य घटाभावस्यानङ्गीकारात्, अतीतैरेवातीताभावापत्तेरयोगात् भूतलस्वरूपमात्रग्राहकबुद्धित्वरूपस्य घटाभावस्य तदानीमिष्टत्वात् । न हि घटसत्त्वेऽपि तदज्ञाने केवलभूतलबुद्धिर्न जायत इति मन्यते कश्चित् विपश्चित् । **न च** घटवति तदज्ञाने घटाभावव्यवहारापत्तेरिति **वाच्यम्, तद्व्यवहारस्य** = घटाभावशब्दप्रयोगस्य **च** = हि **प्रतियोग्यधिकरणज्ञाने** = घटलक्षणप्रतियोगिगोचरस्मृत्यादि-तदधिकरणविशेषकज्ञानदशायां **यावत्प्रतियोग्युपल-म्भकसत्त्वे** = प्रतियोगीतरसकलप्रतियोगिग्राहकसमवधाने **चेष्टत्वात्** । **न च** भूतलस्वरूपमात्रगोचरज्ञानानन्तरं

અધિકરણમાં રક્ત રૂપનો અત્યંતાભાવ નૈયાયિકને જ માન્ય નથી. નૈયાયિકમત મુજબ અત્યંતાભાવને પોતાના પ્રતિયોગી, તેના પ્રાગભાવ અને ધ્વંસાભાવ-આ ત્રણની સાથે વિરોધ છે. આ પ્રાચીન નૈયાયિકનો સિદ્ધાંત છે. નવ્ય નૈયાયિક તરફથી અહીં એવી દલિલ થાય કે —> શ્યામ અવસ્થામાં ઘટમાં રક્ત રૂપનો અત્યંતાભાવ રહેલો જ છે. પરંતુ તે અત્યંતાભાવનું સ્વરૂપ રક્તરૂપશૂન્યદશા માં જ અધિકરણની સાથે સંબંધનું કામ કરે છે. માટે શ્યામદશામાં 'रक्तं रूपं नास्ति' આ પ્રતીતિનો વિષય રક્તરૂપઅત્યંતાભાવ જ બનશે. તેમ જ ફરીથી રક્ત રૂપ ઉત્પન્ન થતાં તથાવિધ પ્રતીતિની આપત્તિ પાછુ નહિ આવે, કારણ કે ત્યારે રક્તરૂપપ્રતિયોગિક અત્યંતાભાવના સ્વરૂપમાં અધિકરણસંસર્ગતા નથી રહેતી. <— તો તે પાછુ અર્થહીન હોવાનું કારણ એ છે કે અત્યંતાભાવ નિત્ય હોવાના લીધે અત્યંતાભાવના સ્વરૂપમાં ક્યારેક અધિકરણસંસર્ગતા હોય અને ક્યારેક અધિકરણસંબંધના ન હોય એવું બની જ ન શકે. ટાઢા પાણીના છાંટા મારવાથી સમસ્યાનું નિવારણ થઈ ના શકે. વળી, આ રીતે અત્યંતાભાવસ્વરૂપમાં અધિકરણસંસર્ગતાને અવ્યાપ્યવૃત્તિ = કાલિક અવ્યાપ્યવૃત્તિ = કાદાચિત્ક = અસ્થાયી માનવી છે, તો તેના કરતાં ધ્વંસમાં જ રક્તરૂપત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વને કાદાચિત્ક = અસ્થાયી માનવી વધુ ઉચિત છે, કારણ કે અત્યંતાભાવમાં તો પ્રતિયોગીવિરોધિતા લાઘવસહકારથી કાલવિશેષનો અંતર્ભાવ કર્યા વિના જ માનવામાં આવેલ છે. નિત્ય એવો અત્યંતાભાવ સર્વદા પોતાના પ્રતિયોગીનો વિરોધી હોય છે, નહિ કે અમુક જ કાલમાં. અહીં જે કાંઈ કહેવામાં આવેલ છે તે તો દિશાસૂચનમાત્ર છે. પ્રસ્તુત વિષયના વિસ્તાર માટે સ્વરચિત અન્ય ગ્રંથનું અવલોકન કરવાની શ્રીમદ્જીએ ભલામણ કરી છે.

❀ शून्यअधिकरणबुद्धि એ જ અભાવ - પ્રભાકર ❀

પૂર્વપક્ષ :- પ્રાભા.। મીમાંસાદર્શનના પ્રભાકરસંપ્રદાયનો મત એવો છે કે —> 'घटवत् भूतलं' આવી બુદ્ધિથી ભિન્ન જે કેવલ ભૂતલવિષયક બુદ્ધિ થાય છે. તે જ ઘટાભાવ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભૂતલની બુદ્ધિ કાલભેદથી 'घटवत् भूतलं' અને 'ભૂતલ' આ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. આ બે બુદ્ધિમાંથી જે બુદ્ધિ જે ઘટ, પટ વગેરે વસ્તુના સંબંધને વિષય નથી કરતી તે ભૂતલબુદ્ધિ તે ઘટ, પટ આદિ વસ્તુનો અભાવ છે. આ રીતે ભૂતલસ્વરૂપમાત્રને વિષય બનાવનાર બુદ્ધિસ્વરૂપ ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરે છે.પરંતુ ભૂતલમાત્ર વિષયક બુદ્ધિ થવાથી 'ભૂતલમાં ઘટ નથી, પટ નથી' વગેરે વ્યવહાર એક સાથે થવાની આપત્તિ ના આવવાનું કારણ એ છે કે અભાવવ્યવહારમાં ઘટાદિનું જ્ઞાન અને ઘટાદિનો અનુપલંભ બન્નેની અપેક્ષા રહે છે. સર્વ કારણની હાજરીમાં જ કાર્ય થઈ શકે એકાદ કારણથી જ નહીં. આથી ભૂતલસ્વરૂપમાત્રવિષયક બુદ્ધિને ઘટ-પટાદિ સર્વ વસ્તુના અભાવસ્વરૂપ માનવામાં તથાવિધ બુદ્ધિ સમયે બધા અભાવોના વ્યવહારની આપત્તિને અવકાશ નથી રહેતો.

❀ ઘટની વિદ્યમાનતામાં ઘટાભાવની આપત્તિ નથી - પ્રભાકરમિશ્ર ❀

ન ચ ઘ.। આ મતની વિરુદ્ધ એવી શંકા કરવામાં આવે કે —> ભૂતલમાત્રવિષયક બુદ્ધિને જ જો ઘટાભાવાદિસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો જે સમયે ભૂતલમાં ઘટ છે. પરંતુ દોષવશ અથવા કોઈ કારણની ગેરહાજરી હોવાના કોઈ ઘટજ્ઞાન થવાના બદલે

बाधावतारदशायां तदापत्तिः; प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्यैव बाधकत्वेन तदानीमभावव्यवहाराभावात् । न च बाधितव्यवहारस्य संवादापत्तिः, बाधितत्वेनैवाऽ(वि?)संवादात् । न च प्रतियोगिमत्ताऽनवगाह्यधिकरणबुद्धि-प्रतियोगिमत्ताऽवगाह्यधिकरणबुद्ध्योर्विषयतया वृत्तौ किं केन बाध्यतां ? प्रमात्वस्यापि साधारण्यादिति वाच्यम्, अभावव्य-

भातृमती

बाधावतारदशायां = घटवत्ताबुद्धिकाले **तदापत्तिः** = घटाभावव्यवहारप्रसङ्गः, तद्गोचरस्य शुद्धभूतलधीस्वरूपाभावस्य तथाविधव्यवहारपूर्वं सत्त्वात्, प्रतियोग्यधिकरणज्ञान-सकलप्रतियोग्युपलम्भकाभावे सत्त्वादिति **शङ्कनीयम्, प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्यैव बाधकत्वेन** = अभावव्यवहारप्रतिबन्धकत्वेन **तदानीं** = घटवत्तदर्शनात्मकबाधकाले **अभावव्यवहाराभावात्** = घटाभावपदप्रयोगाऽयोगात्प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्य समकालीनत्वेनाभावव्यवहारप्रतिबन्धकत्वात् । **न च** तथापि शुद्धभूतलबुद्धेरेव घटाद्याभावत्वे तदानीं जातस्य **बाधितव्यवहारस्य** = 'घटवद्भूतलमि'ति ज्ञानेन बाधितस्य घटाभावव्यवहारस्य **संवादापत्तिः,** भूतलमात्रबुद्धिस्वरूपघटाद्याभावलक्षण-तद्गोचरपूर्वकत्वात्तस्येति **शङ्कनीयम्, बाधितत्वेनैव असंवादात्** । मूलादर्शे मुद्रितप्रतौ च 'अप्रतिसंवादात्'इति पाठः । स चाशुद्धो भाति, 'असंवादादि'त्येव पाठः सङ्गच्छते, **आलोक-स्याद्वादकल्पलतादौ** तथैव दर्शनाच्च । **एतेन** —> बाधानवतारकालीनाभावव्यवहारस्यार्थसंवादित्वापत्तेरपि <— **प्रत्युक्ता,** न ह्यर्थसंवादित्वमर्थसद्भावपूर्वकत्वप्रयुक्तं किन्त्वबाधितार्थकत्वप्रयुक्तम् । **न च** घटानवगाहि-भूतलस्वरूपमात्रगोचरबुद्धेरेव घटाभावत्वोपगमे भूतले घटाभावव्यवहार-घटव्यवहारयोरेकदाऽतिरोधप्रसङ्गः, अतः तत्कारणीभूतयोः यथाक्रमं **प्रतियोगिमत्तानवगाह्यधिकरणबुद्धिप्रतियोगिमत्तावगाह्यधिकरणबुद्ध्योः** एकदैकत्र **विषयतया** = लौकिकविषयतासम्बन्धेन **वृत्तौ** स्वीक्रियमाणायां सत्यां, **किं केन बाध्यतां** ? बुद्ध्योर्मिथोऽतिरोधे तन्मूलकव्यवहारयोरप्यतिरोधात्, सर्वज्ञानानां प्रामाण्यमभ्युपगच्छतां प्राभाकराणां मते **प्रमात्वस्य** = तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य **अपि साधारण्यात्** उभयबुद्ध्योर्शवैशेषात् एकत्र प्रमात्वमङ्गीकृत्यान्यत्र चाप्रमात्वमुपगम्याऽप्रमाबुद्धेः प्रमाबुद्धिबाधत्वाऽयोगादिति प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्य शुद्धभूतलबुद्धिलक्षणघटाभावतेषयकव्यवहारबाधकत्वमनुपपन्नमिति **वाच्यम्,** गुरुमते घटवति

भूतलस्वરૂપમાત્રનું જ ભાન થાય ત્યારે ભૂતલમાં ઘટાભાવની આપત્તિ આવશે, કેમ કે ત્યારે વિષયતાસંબંધથી ભૂતલમાં શુદ્ધભૂતલબુદ્ધિ રહે છે. <— તો તે બરાબર નથી, કારણ કે ભૂતલસ્વરૂપમાત્રવિષયક બુદ્ધિથી અતિરિક્ત ઘટાભાવનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી ઘટાભાવની આપત્તિ આપી શકતી નથી અને જો ભૂતલસ્વરૂપમાત્રગોચર બુદ્ધિસ્વરૂપ ઘટાભાવની આપત્તિ આપવી હોય તો તે ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે ઘટની હાજરી હોવા છતાં ઘટઅજ્ઞાનકાલમાં કેવલભૂતલવિષયક બુદ્ધિ થાય જ છે, જો તે સમયે ઘટાભાવની આપત્તિના બદલે ઘટાભાવવ્યવહારની આપત્તિ આપવી હોય તો તે લેશ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે ઘટાત્મક પ્રતિયોગીનું જ્ઞાન ભૂતલસ્વરૂપ અધિકરણનું જ્ઞાન અને ઘટાત્મક પ્રતિયોગીના અન્ય સંપૂર્ણ ગ્રાહક = જ્ઞાનજનક અર્થાત્ અધિકરણ - ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ, આલોક વગેરે હોય ત્યારે તો 'ભૂતલે ઘટો નાસ્તિ એવો વ્યવહાર થવો ઈષ્ટ જ છે. આ વાત એક કટાક્ષરૂપે જાણવી, કેમ કે ઘટ હાજર હોય ત્યારે પ્રતિયોગીગ્રાહક સર્વની હાજરીમાં તો ઘટનો જ સાક્ષાત્કાર થઈ જવાથી ઘટાભાવનો વ્યવહાર થશે નહીં. આ વાત ખ્યાલમાં રાખવી.

❀ ઘટવત્તાજ્ઞાન થવા છતાં અભાવવ્યવહાર આપત્તિની શંકા ❀

न च बा.। અહીં એવી શંકા થાય કે —> અભાવવ્યવહાર પ્રત્યે પ્રતિયોગી અને અધિકરણના જ્ઞાનને તથા પ્રતિયોગીના સકલ ઉપલંભકને કારણ માનવામાં આવે તો ભૂતલમાં ઘટવત્તાનું જ્ઞાન હોતે છતે પણ 'ભૂતલમાં ઘડો નથી'આ વ્યવહારમાં પ્રામાણ્યની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તે સમયે ઘટાભાવના વ્યવહાર માટે સંપૂર્ણ કારણો વિદ્યમાન છે. <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે ઘટાભાવવ્યવહારમાં પ્રતિયોગિમત્તાનું જ્ઞાન પ્રતિબંધક છે. આથી તે સમયે અભાવવ્યવહારની આપત્તિ નહિ આવી શકે. આ સંદર્ભમાં એક શંકા એવી થઈ શકે છે કે —> જો અધિકરણના સ્વરૂપ માત્રની બુદ્ધિને જ અભાવ માનવામાં આવે તો 'ઘટવાળું ભૂતલ' આ જ્ઞાનથી 'ઘટાભાવવાળું ભૂતલ' આ વ્યવહારનો બાધ થવા છતાં પણ શુદ્ધભૂતલબુદ્ધિ પછી થનાર બાધના ઉત્તરકાલમાં તે વ્યવહારમાં અર્થસંવાદિત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે આ વ્યવહારનો વિષય ભૂતલસ્વરૂપમાત્રવિષયક બુદ્ધિસ્વરૂપ અભાવ તે વ્યવહારની પૂર્વે વિદ્યમાન છે. આમ અર્થસદ્ભાવપૂર્વક હોવાથી આ બાધિત વ્યવહારમાં અર્થસંવાદિત્વની આપત્તિ આવશે. પરંતુ તે બરાબર નથી, કારણ કે અર્થસંવાદિત્વ અર્થસદ્ભાવપૂર્વકત્વથી પ્રયુક્ત નથી પરંતુ અબાધિતત્વપ્રયુક્ત છે અને ઉપરોક્ત વ્યવહાર ઘટજ્ઞાનથી બાધિત થઈ જાય છે. માટે જ તેમાં અર્થસંવાદિત્વની આપત્તિ નહીં આવે.

❀ ઘટ - ઘટાભાવના વ્યવહારમાં વિરોધભંગની આપત્તિ ❀

न च प्र.। અહીં એમ કહેવામાં આવે કે —> ઘટવત્તાઅનવગાહી ભૂતલમાત્રવિષયક બુદ્ધિને ઘટાભાવ માનવામાં આપત્તિ એ આવશે કે ભૂતલમાં ઘટાભાવના વ્યવહાર અને ઘટવ્યવહાર વચ્ચે જે વિરોધ પ્રસિદ્ધ છે તે નામશેષ થઈ જશે, કારણ કે વ્યવહારના

व्यवहारभ्रमप्रमात्वानुरोधेन प्रतियोगिमत्तानवगाह्यधिकरणबुद्धेरधिकरणे विषयतया सत्त्वेऽपि घटाद्यभावत्वेन तत्राऽसत्त्वात्, यथा परेषां घटध्वंसस्य घटाद्यत्यन्ताभावत्वेन स्वात्मनि सत्त्वेऽपि घटध्वंसत्वेन तत्राऽसत्त्वं, 'घटध्वंसे घटो ध्वस्त' इत्यप्रत्ययात् ।

भानुमती

शुद्धादिधिकरणभागगोचरबुद्धिस्वरूपघटाभावबुद्धेः प्रमात्वेऽपि घटसंसर्गेतादिधिकरणे घटाभावव्यवहाररूप भ्रमत्वमेतदपि च प्रमात्वमित्येतं **अभावव्यवहारभ्रम-प्रमात्वानुरोधेन प्रतियोगिमत्तानवगाह्यधिकरणबुद्धेः** = *घटवत्तावच्छेदकावच्छिन्न-भूतलादिदेशस्य:* **अधिकरणे** *घटाद्यधिकरणे भूतलादौ* **विषयतया** = *लौकिकविषयतासम्बन्धेन भूतलस्वरूप-मात्रविषयकबुद्धित्वेन रूपेण* **सत्त्वेऽपि घटाद्यभावत्वेन** *रूपेण* **तत्र** *भूतलादौ* **असत्त्वात्** । *इत्थञ्च भ्रमात्मकघटाभावव्यवहारविषये भूतलादौ घटाभावत्वेन रूपेण शुद्धभूतलादिबुद्धेरसत्त्वात् तत्राभावव्यवहाररूप प्रतियोगिमत्तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणबुद्धेर्बाधितत्वोपपत्तेः । ततश्च प्राक् सूचितं —> प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्यैव बाधकत्वेन बाधावतारदशायामभावव्यवहाराभावात् <— इति (द्रष्टव्यं ३५४ तमे पृष्ठे प्रथमपङ्क्तौ) । **न च** घटवत्तेति घटवत्तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणबुद्धेः विषयतासम्बन्धेन तादृशबुद्धित्वेन रूपेण वृत्तित्वे कथं न* **घटाभावत्वेन रूपेण** *वृत्तितेति* **शङ्कनीयम्,** *यतो* **यथा परेषां** = *अभावाधिकरणतावच्छेदकरूपाधिकरणस्वरूपत्ववादिनां नैयायिकादीनां मते 'घटध्वंसे घटो नास्ती'ति व्यवहारात् लाघवसहकाराच्च सिद्धरूपा स्वात्मकघटत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणरूपा* **घटध्वंसस्य घटाद्यत्यन्ताभावत्वेन** *रूपेण* **स्वात्मनि सत्त्वेऽपि** = *वृत्तित्वेऽपि* **घटध्वंसत्वेन** *रूपेण* **तत्र** = *स्वात्मनि* **असत्त्वं** = *अवृत्तित्वं स्वीक्रियते,* **'घटध्वंसे घटो ध्वस्त' इत्यप्रत्ययात्** *तथा प्राभाकरमतेऽपि 'घटवति घटाभावव्यवहारो भ्रम' इति व्यवहारात् तद्विषयीभूते भूतलादौ शुद्धभूतलबुद्धेः, तादृशबुद्धित्वरूपेण लौकिकविषयतासम्बन्धेन सत्त्वेऽपि घटावच्छिन्नाभावत्वेन रूपेण तत्राऽसत्त्वमित्यवश्यमेवेति तात्पर्यम् । **एतेन** —> घटशून्ये घटावच्छेदकावच्छिन्न-भूतलादावेतो घटवत्ताव्यवहारे बाधात्प्रमात्वानुपपत्तिरस्तत्र घटाभावव्यवहारे <— इत्यपि* **प्रत्याख्यातम्,** *विषयतासम्बन्धेन घटाभावत्वेन रूपेणाधिकरणतानिरूपकस्य: शुद्धभूतलबुद्धेः घटाऽसंसर्गग्रहाऽपेक्षया बलवत्त्वेनाऽबाधितत्वोपपत्तेः ।*

*ननु सर्वत्र वस्तुतोऽवच्छेदकाभावे प्रतियोगिमदधिकरणज्ञानस्यैवाऽप्रसिद्धेः कथं घटवद्भूतलबुद्धेर्भ्रमत्वं भूतल-बुद्धेर्घटाभावः स्यात्, अन्यथा तत्र पर्वतादौ वह्न्यभावे न घटसंयोगो जातस्तत्र घटाभावव्यवहारो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह प्राभाकराः तत्रापि तत्र तन्मतमाविष्कुर्वते —> **यदुतेति । वस्तुगत्या यः** महानसादेः **प्रतियोगिमान्** = *घटादिविशेषः* **तज्ज्ञानभिन्नं** = *घटादिविशेषमहानसादिज्ञानभिन्नं* **अधिकरणज्ञानं** = *पर्वत-भूतलादिज्ञानं* **एव तदभावः** =*

વિરોધનું મૂળ છે વ્યવહારજનક બુદ્ધિનો વિરોધ. પ્રસ્તુતમાં ઘટાભાવના વ્યવહારનું કારણ છે ઘટવત્તાઅનવગાહી ભૂતલસ્વરૂપવિષયક બુદ્ધિ અને ઘટવ્યવહારનું કારણ છે ઘટાવગાહી ભૂતલવિષયક બુદ્ધિ. બન્ને બુદ્ધિ વિષયતાસંબંધથી એક જ ભૂતલમાં રહે છે. માટે તે બે વચ્ચે વિરોધ કહી શકાય તેમ નથી. આથી જ તન્મૂલક વ્યવહારોમાં પણ વિરોધ નહિ રહે. ઉપરોક્ત બન્ને બુદ્ધિઓમાં પ્રમાત્વ વિદ્યમાન છે. તેથી તે બેમાંથી એક બુદ્ધિને પ્રમા અને બીજી બુદ્ધિને અપ્રમા કહીને પણ તેઓમાં પરસ્પર વિરોધનું ઉપપાદન કરવું પ્રભાકરમતને શક્ય નથી. માટે જ 'ઘટાભાવવાળું ભૂતલ' આ વ્યવહારને 'ઘટવાળું ભૂતલ' આવા વ્યવહારથી બાધિત કહીને અર્થાસંવાદિત્વનું ઉપપાદન હમણાં ઉપર કરવામાં આવેલ છે, તે બરાબર નથી <— તો આના સમાધાનમાં પ્રભાકરમિશ્રના અનુયાયી તરફથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે વિષયતાસંબંધથી ઘટાવગાહી ભૂતલજ્ઞાનના અધિકરણ ભૂતલમાં જ ઘટાનવગાહી ભૂતલજ્ઞાન રહે છે. છતાં પણ તેની **સત્તા** = વિદ્યમાનતા તાદૃશબુદ્ધિત્વરૂપે હોય છે, નહિ કે ઘટાભાવત્વરૂપે. આથી એવું માનવું અનિવાર્ય છે કે ઘટાવગાહી ભૂતલજ્ઞાનકાલમાં ભૂતલમાં ઘટાભાવવ્યવહારને ભ્રમ માનવામાં આવે છે અથવા તે ભ્રમાત્મક છે. માટે ઘટાવગાહી ભૂતલજ્ઞાનકાલમાં ઘટાનવગાહી ભૂતલજ્ઞાન વિષયતાસંબંધથી ભૂતલજ્ઞાનત્વરૂપે ભૂતલમાં રહેવા છતાં ઘટાભાવત્વરૂપે ભૂતલમાં નથી રહેતું-આવું માનવું આવશ્યક છે-આ રીતે 'ઘટવાળું ભૂતલ' આ જ્ઞાન અને 'ભૂતલ' આ જ્ઞાનમાં ઘટવદ્ભૂતલ જ્ઞાનત્વ અને ઘટાભાવત્વરૂપે વિરોધ માનવાથી ઉપરોક્ત સમસ્યાનું સમાધાન સુલભ થઈ જાય છે. અહીં એવી શંકા કરવામાં આવે કે —> જ્યારે વિષયતાસંબંધથી ભૂતલસ્વરૂપમાત્રવિષયક બુદ્ધિ શુદ્ધભૂતલબુદ્ધિત્વસ્વરૂપે ભૂતલમાં રહે છતાં ઘટાભાવત્વરૂપે તે ત્યાં ન રહે - આવું કેવી રીતે માની શકાય ? કાં તો ભન્ને સ્વરૂપે ભૂતલસ્વરૂપમાત્ર અવગાહી બુદ્ધિ વિષયતાસંબંધથી ભૂતલમાં રહેવી જોઈએ અને કાં તો બેમાંથી એક પણ સ્વરૂપે ન રહે. પક્ષપાત શા માટે કરવો ? <— તો તેનું સમાધાન એ છે કે જે રીતે નૈયાયિકમતે ઘટધ્વંસમાં રહેનાર ઘટાત્યન્તાભાવને લાઘવ સહકારથી ઘટધ્વંસ-સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. આથી ઘટધ્વંસમાં ઘટધ્વંસ પણ ઘટાત્યન્તાભાવત્વરૂપે રહે છે, કારણ કે 'ઘટધ્વંસે ઘટો નાસ્તિ' આ વ્યવહાર પ્રામાણિક છે. પરંતુ ઘટધ્વંસમાં ઘટધ્વંસ ઘટધ્વંસત્વરૂપે રહેતો નથી, કેમ કે 'ઘટધ્વંસે ઘટો ધ્વસ્તઃ' આવી પ્રતીતિ નથી થતી. મતલબ એ છે કે જેમ ન્યાયમતે ઘટધ્વંસમાં ઘટધ્વંસ ઘટાત્યન્તાભાવત્વરૂપે રહેવા છતાં ઘટધ્વંસસ્વરૂપે રહેતો નથી. તેમ પ્રભાકરસંપ્રદાય મુજબ ઘટમંડિત ભૂતલમાં શુદ્ધભૂતલબુદ્ધિ તાદૃશબુદ્ધિત્વ રૂપે રહેવા છતાં પણ ઘટાત્યન્તાભાવત્વરૂપે રહેતો નથી. માટે ઘટવિશિષ્ટ ભૂતલમાં થનાર ઘટાભાવનો વ્યવહાર ઘટવત્તાજ્ઞાનથી બાધ્ય બની શકશે.

❀ प्रतियोगिमद्ज्ञानथी भिन्न अधिकरणज्ञानस्वरूप अभाव - प्रभाकर ❀

यद्वा वस्तुगत्या यः प्रतियोगिमान् तज्ज्ञानभिन्नमधिकरणज्ञानमेव तदभावः, आकाशाद्यभाव-स्त्वधिकरणसामान्यज्ञानमेव । न चैवमननुगमः, वृत्तिमदवृत्तिमदभावयोर्लक्ष्ययोर्भेदेन लक्षणभेदात् ।

भातृमती

घटादेप्रतियोगिकत्वनताभातः । ततश्च न घटवति घटानवगाह्यधिकरणबुद्धेर्विषयतासम्बन्धेन सत्वेऽपि तत्र घटाभावव्यवहारापत्तेः, तादृशाधिकरणज्ञानस्य घटानवगाहित्वेऽपि घटतद्वृत्तिविषयकेन घटतद्वृत्तिविषयकज्ञानाव्यत्वे सत्यधिकरणज्ञानत्वरूप तस्य बाधात् । **न च** तस्य घटतद्वृत्तिविषयकत्वे तत्र घटाद्यभावव्यवहारेऽत्यापत्तिरेवकणीयम्, भूतलत्वादेना तज्ज्ञानेऽपि दोषात् घटवत्तलाऽज्ञानात् । न हीयं राज्ञामाज्ञा यदुत तत्र यावत्तो धर्मास्तावद्रूपेणैव तज्ज्ञानमिष्टे, अनुभवानुपारूढत्वाच्च । प्रकृतानेर्वचने प्रागुक्तलाघव-बाधकभावकल्पनानावश्यकत्वेन लाघवमपि ज्ञातव्यम् । तस्तुतः प्रतियोगिमज्ज्ञानाभिन्नमधिकरणज्ञानं व्याधिकरणाभावव्यवहारे कारणम् । समानाधिकरणनिषेधप्रतीतेश्च प्रतियोग्यधिकरणयोः स्वरूपभेदमानम्बते । तेन घटवत्तलेन ज्ञायमानेऽपि भूतले 'भूतलं घटो नै'ति प्रतीतेः । तथा च तस्याभावज्ञानकारणत्वं परेषां तदेताभावव्यवहारेतिकारणमस्तु । न ह्यधिकरणबुद्धिं विना तद्बुद्धेः । न च भूतलबुद्धिस्तथा, घटतत्त्यापे तदापतेः । न चाभावाधिकरणभूतलावेषत्वात् बुद्धेर्विशेषः, प्रतियोगिसत्तेऽपि 'प्राङ् नासीदिदमत्र'ति प्रतीतेः । न च यत्कालीनोऽभावो बुध्यते तदातनाभावाधिकरणत्वे बुद्धेर्विशेष इति वाच्यम्, तथापि ज्ञानावेषयभूतलस्याभावो यदि विशेषणं तदा प्रमाज्ञानमेव तज्ज्ञानकारणम् । उपलक्षणञ्चेत् ? न कश्चिद्-विशेषः । **न च** प्रतियोगिमतत्वाऽनुपलम्भेऽपि कारणमिति **वाच्यम्,** प्रतियोगिमतलोपलम्भेऽपि 'प्राङ् नासीदिदमत्र'ति प्रतीतेः बुद्धयोश्च विशेषः स्वरूपतोविशेषादेव, नानलोकाभावलोऽज्ञानस्थानादात्माश्रयाद् वा । भूतलज्ञानापेक्षया घटवद्भूतलज्ञानत्वमेव वा वैधर्म्यभेदः । न चातीतैकालाभावपक्षेऽप्यनलोकाभावेऽत्यनताभावे च नित्यत्वे मानमस्ति, प्रतियोगिनो बुद्धेरस्थेऽधिकरणस्वरूपस्यैवाऽनातेप्रसङ्गकत्वात् । न हि तत्राधिकरणस्य प्रतियोगितादात्म्यं प्रतियोगिमत्त्वं वा सम्भवति । अत एवाऽभावेऽभावान्तरं त्वया न स्वीक्रियते, अधिकरणस्य तद्वैरूप्याभावात् ।

नानु तस्तुतो यत् प्रतियोगिमत् तज्ज्ञानाभिन्नस्याधिकरणज्ञानरूप तदभावत्वोपगमे, आकाशाभावेऽव्याप्तेर्दुर्वारत्व, आकाशस्य वृक्षाऽप्यसत्वेन गगनवद्वृत्तिविषयकज्ञानाभिन्नाधिकरणज्ञानरूपैवाऽसम्भवादित्याशङ्क्यापाकरणाय प्राभाकरा तदाहुः **—> आकाशाद्यभावः** = गगन-काल-दिगादिप्रतियोगिकाभावः **तु अधिकरणसामान्यज्ञानमेव,** न तु प्रतियोगिमदुपलब्धेरज्ञानाभिन्नमधिकरणज्ञानम्, घटाभावव्यवहारवत् गगनाद्यभावव्यवहारेऽतिप्रसङ्गायोगात्, गगनाद्यभावस्य केवलान्वयित्वात् । **न च एवं** = पार्थक्येन घटाद्यभाव-गगनाद्यभावलोर्निरुक्तलेर्वचने **अननुगमः** = प्रमाव-सामान्यानुगतलक्षणाऽयोग इति **शङ्कनीयम्, वृत्तिमदवृत्तिमदभावयोः** = घटादिलक्षणवृत्तिमत्प्रतियोगिकाभाव-गगनादिलक्षणाऽवृत्तिमत्प्रतियोगिकाभावात्मकयोः **लक्ष्ययोः भेदेन लक्षणभेदात्** = लक्षणभेदस्य व्यावर्त्यत्वात् । न हि खराश्वयोरनुगतलक्षणादेरहे दोषमामनन्ति मनीषिणः ।

अपरे तु स्वकालावच्छेदेन स्वावेषयवृत्ति-तत्कालीनज्ञानाभिन्नज्ञानं तदभावः, घटवति भूतले जायमानरूप भूतलज्ञानस्य स्वकालावच्छेदेन स्वावेषयभूतलवृत्तिघटसमकालीनत्वाच्च घटाभावत्वम् । मृण्मयभूतले जायमानरूप भूतलज्ञानस्य स्वकालावच्छेदेन स्वावेषयभूतलवृत्तिघटकालीनज्ञानाभिन्नत्वेन घटाभावत्वमनापाद्यमिति **वदन्ति, तन्न,** तत्राधिकरणे कदापि प्रतियोगिसंसर्गो न जातः तत्प्रतियोगिकाभावेऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यद्वा.। घटविशिष्ट भूतलमां घटविषयक ज्ञान न होय त्यारे घटानवगाही शुद्धभूतलविषयक ज्ञाननो संभव होवाथी ते समये भूतलमां घटाभावनी आपत्तिनो परिहार करवा माटे अन्य रीते पण घटाभावनुं लक्षण बनावी शकाय छे. जेम के जे वास्तविक रीते प्रतियोगीनो आश्रय होय तेना ज्ञानथी भिन्न अधिकरणनुं ज्ञान ज ते प्रतियोगीनो अभाव छे. आवुं लक्षण बनाववामां उपरोक्त आपत्तिने अवकाश रहेतो नथी, कारण के जे समये भूतलमां घट विद्यमान होय छे ते समये भूतलज्ञान वास्तवमां घटवद्विषयक ज्ञान स्वरूप ज थई जाय छे. भले ते घटत्वरूपे घटवद्भूतलविषयक ज्ञान न होय परंतु भूतलत्वरूपे तो ते घटविशिष्टभूतलविषयक ज्ञान ज बनी रहे छे. माटे ज ते समये भूतलज्ञान वास्तवमां प्रतियोगिमद्विषयक ज्ञानथी भिन्न अधिकरणज्ञानस्वरूप न होवाथी घटाभावस्वरूप नथी बनी शकतुं. माटे ज त्यारे भूतलमां घटाभावव्यवहारमां प्रामाण्यनी आपत्तिने पण अवकाश रहेतो नथी. वळी, एक वात ए ध्यानमां राखवा जेवी छे के आकाशादिनो अभाव अधिकरणज्ञानसामान्य स्वरूप ज छे, कारण के आकाश आदि विभु द्रव्यनुं कोई अधिकरण न होवाथी आकाशादिअभावमां घटविशिष्ट अधिकरणमां घटाभावना प्रामाण्यनी आपत्ति जेवी आपत्तिने अवकाश नथी रहेतो. जो के घटादिना अभाव अने आकाश आदिना अभावनी अलग अलग व्याख्या करवामां लक्षण तो अननुगत थाय छे. अर्थात् बधा अभावनुं एक अनुगत लक्षण बनी शकतुं नथी छतां पण अभावनी आंही जे व्याख्या करवामां आवी छे ते निर्दोष होवानुं कारण ए छे के घटादिप्रतियोगिक अभाव वृत्तिमत्प्रतियोगिक अभाव छे अने आकाश आदिनो अभाव अवृत्तिमत्प्रतियोगिक अभाव छे. घटादि संयोगादि संबंधथी क्यांक वृत्तिमान = रहे छे. जयारे आकाश वगेरे संयोगादि संबंधथी अवृत्तिमत् = क्यांय पण रहेता नथी. आ रीते लक्ष्य अलगी जतां लक्षणमां भेद थयो ते दूषण नथी, परंतु भूषण छे. घोडा अने गधेडानुं लक्षण एक बनावी न शकाय.

अथवा आरोप्यसम्बन्धसामान्ये यदधिकरणानुयोगिकत्व-यत्प्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तदधिकरणज्ञानत्वमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगिताकाभावत्वमित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम्, अभावस्याऽधिकरणबुद्धिरूपत्वे केशादिजिज्ञासानुपपत्तेः ।

भातृमती

:प्रभातसामान्यगतैकलक्षणमातेष्टुं कल्पान्तरमातेदृशते ---> **अथवेति । आरोप्यसम्बन्धसामान्ये यदधिकरणानुयोगिकत्व-यत्प्रतियोगिकत्वोभयाभावः तदधिकरणज्ञानत्वमेव तत्सम्बन्धावच्छेन्न-तत्प्रतियोगिताकाभावत्वम् ।** तथा भूतले घटसंयोगातेरहकाले घट-भूतलयोरारोप्यसम्बन्धात्मके संयोगसामान्ये भूतलानुयोगिकत्वघटप्रातियोगिकत्वोभयाभाव इति भूतलज्ञानत्वमेव तदा संयोगसम्बन्धावच्छेन्न-घटनिष्ठप्रातियोगितानिरूपकाभावत्वम् । केनाऽपि सम्बन्धेन वृक्षाप्याकाशादेरवृत्तित्वेन संयोग-समवायादीनां सर्वेषामेव संसर्गाणां सर्वत्राऽऽकाशाधारोप्यसम्बन्धत्वात् संयोगादिसकलसम्बन्धेषु :प्रधिकरणसामान्यानुयोगिकत्व-गगनादिप्रातियोगिकत्वोभयाभाव इति :प्रधिकरणसामान्यज्ञानत्वमेव संयोगादिसकलसम्बन्धावच्छेन्न-गगनादिनिष्ठप्रातियोगितानिरूपकाभावत्वम् । :प्रारोप्यसम्बन्धसामान्यत्वञ्च तदधिकरणातेशेष्यक-यत्प्रातियोगिकोपलम्भाऽऽपादकाऽऽरोपातेषयसम्बन्धसामान्यत्वम् । न हि घटवद्भूतलातेशेष्यक-घटोपलम्भापादकारोपातेषयसम्बन्धसामान्यानतर्गतत्वं संयोगस्य सम्भवति, घटवति भूतले संयोगस्य सत्त्वेन तत्र तदारोपाऽसम्भवात् । ततश्च घटवद्भूतलातेशेष्यक-घटोपलम्भापादकारोपातेषयसंयोगसामान्ये घटवद्भूतलानुयोगिकत्व-घटप्रातियोगिकत्वोभयाभावाऽप्रासिद्ध्या घटवति भूतले दोषात् घटानवगाहिभूतलज्ञानरूप न संयोगसम्बन्धावच्छेन्न-घटनिष्ठप्रातियोगितानिरूपकाभावत्वापातेः । इत्थञ्च तदधिकरणातेशेष्यक-तदुपलम्भापादकाऽऽरोपातेषये तत्सम्बन्धसामान्ये तदधिकरणानुयोगिकत्व-यत्प्रातियोगिकत्वोभयाभावः तदधिकरणातेषयकज्ञानरूपैव तत्सम्बन्धावच्छेन्न-तादृशनिष्ठप्रातियोगितानिरूपकाभावत्वमिति निष्कर्षः । सामान्यपदानुपादाने च घटवत्त्वरूपे भूतले विषयतासम्बन्धेन भूतलज्ञानरूप संयोगसम्बन्धावच्छेन्न-घटवृत्तिप्रातियोगितानिरूपकत्वापातेः, महानसानुयोगिक-वह्निप्रातियोगिकसंयोगरूपापे संयोगत्वेन रूपेणाऽऽरोपातेषयसम्बन्धतया तत्र भूतलानुयोगिकत्वतत्प्रातियोगितानिरूपकाभावत्वापातेः, महानसानुयोगिक-वह्निप्रातियोगिकसंयोगरूपापे संयोगत्वेन रूपेणाऽऽरोपातेषयसम्बन्धतया तत्र भूतलानुयोगिकत्वघटप्रातियोगिकत्वोभयाभावस्य सत्त्वात् । सामान्यपदोपादाने च नोक्तं वटधावकाशः, भूतलानुयोगिक-घटप्रतियोगिकसंयोगस्याऽऽरोप्यत्वेन तदोभयाभावाभावादित्यादिकं विभावनीयम् ।

तुच्छैकरूपता नाभावस्य नाऽऽधारूपता । ज्ञानैकरूपता तस्य प्राभाकराः प्रवक्षते ॥ १ ॥
अत्र वदन्ति - तच्चिन्त्यम्, गुरुमतमिदं न तु । श्रीगुरुचरणानां मतमेकान्तेन गुम्फितम् ॥ २ ॥

तथाहि - :प्रभातस्य **अधिकरणबुद्धिरूपत्वे** = प्रातियोग्यनवगाह्याधिकरणबुद्धिस्वरूपत्वे तदुक्त

છતાં પણ જો બધા અભાવનું એક જ સામાન્ય લક્ષણ બનાવવાનો આગ્રહ હોય તો તે પણ દુષ્કર નથી. તે આ રીતે --->

॥ आरोप्यसंबंधमां उभयाभावघटित अभावव्याख्या ॥

અથવા.। આરોપ્યસંબંધ સામાન્યમાં યદધિકરણાનુયોગિકત્વ - યત્પ્રતિયોગિકત્વ-આ બન્નેના અભાવ હોય. તે અધિકરણનું જ્ઞાન તે જ તત્સંબંધઅવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક તદભાવ = તે પ્રતિયોગીનો અભાવ. આ લક્ષણ આકાશાદિપ્રતિયોગિક અભાવ અને ઘટાદિપ્રતિયોગિક અભાવ બન્ને પ્રકારના અભાવમાં ઘટી શકે છે, કારણ કે આકાશ ક્યાંય પણ કોઈ પણ સંબંધથી રહેતું નથી. માટે દરેક સંબંધ આકાશનાં આરોપ્ય સંબંધ છે અને તે બધા સંબંધોમાં આકાશપ્રતિયોગિકત્વ અને સર્વાનુયોગિકત્વ ઉભયનો અભાવ હોય છે. આથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન આકાશાભાવસ્વરૂપ બને છે. જ્યારે ભૂતલમાં ઘટનો સંયોગ નથી હોતો ત્યારે ભૂતલ અને ઘટનો આરોપ્યસંબંધ સંયોગ બને છે. તેમાં ત્યારે ભૂતલાનુયોગિકત્વ અને ઘટપ્રતિયોગિકત્વ ઉભયનો અભાવ હોવાથી તે સમયે ભૂતલનું જ્ઞાન સંયોગસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટાભાવ કહેવાય છે. આરોપ્ય સંબંધ સામાન્યનો અર્થ છે અમુકઅધિકરણવિશેષ્યક - અમુકપ્રતિયોગીઉપલંભાપાદક આરોપવિષય અમુકસંબંધસામાન્ય. સંયોગ સંબંધ ઘટવિશિષ્ટભૂતલવિશેષ્યક ઘટોપલંભાપાદક આરોપના વિષયભૂત સંબંધ સામાન્યમાં અંતર્ગત થઈ શકતો નથી, કારણ કે ઘટવાળા ભૂતલમાં સંયોગ વિદ્યમાન હોવાથી. અને સંયોગસંબંધથી ઘટ પણ હાજર હોવાથી ત્યાં ઘટનો આરોપ થઈ શકતો નથી કે 'જે અહીં ઘડો હોત તો જરૂર દેખાત.' ફલતઃ ઘટવાળા ભૂતલમાં ઘટોપલંભઆપાદક આરોપવિષયસંબંધ સામાન્યમાં ઘટવદ્ભૂતલાનુયોગિકત્વ-ઘટપ્રતિયોગિકત્વોભયાભાવ પ્રસિદ્ધ બનવાથી ઘટસંયુક્ત ભૂતલમાં (દોષના લીધે) થનાર ઘટાનવગાહી ભૂતલજ્ઞાન સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન ઘટનિષ્પ્રતિયોગિતાક અભાવ બની નહિ શકે. માટે ત્યારે ત્યાં ઘટાભાવવ્યવહારમાં પ્રામાણ્યની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. (પૃષ્ઠ ૩૧૩ થી શરૂ થયેલ દીર્ઘ પૂર્વપક્ષ સમાપ્ત.)

॥ प्रभाकरमतमां दूषणा परंपरा - जैन ॥

'सूक्ष्मस्य केशादेर्जिज्ञासाऽपि ग्राहिका, तथा च दृश्यतासम्पत्त्यर्थमेव तदुपयोग' इति चेत् ? तथापि प्रतियोगिमज्ज्ञानभिन्नत्वेनाधिकरणज्ञानस्य स्वप्रकाशेनाऽग्रहात् कथमभावव्यवहारः ? घटनाशस्य बुद्धिरूपत्वे च तन्नाशे तदुन्मज्जनापत्तिः । न च पुरुषान्तरीयतादृशबुद्धिसत्त्वान्न तदापत्तिः, तथापि बुद्धिनाशस्याऽऽत्मनिष्ठत्वेन 'आत्मनि

भातृमती

प्रतियोगिमज्ज्ञानाऽन्याधिकरणज्ञानात्मकत्वे तद्भाऽऽरोप्यसम्बन्धसामान्यतो[1]यदधिकरणानुयोगिकत्व-तत्प्रतियोगि-कत्वोभयाभावस्याधिकरणज्ञानलक्षणत्वे **केशादिजिज्ञासानुपपत्तेः** = केशानवगाहिनः केशशून्यमस्तकज्ञानस्योदये तदात्मक-केशाभावस्य निर्णयात् ।

अथ **सूक्ष्मस्य केशादेः जिज्ञासाऽपि** केशाभावस्य **ग्राहिका** । **तथा च** केशाभावादेः **दृश्यतासम्पत्त्यर्थं** = उपलब्धिलक्षणप्राप्तात्वसम्पत्तये **एव तदुपयोगः** = सूक्ष्मकेशादिजिज्ञासाया उपयोगिता **इति चेत्** ?

प्रकरणकृदाह —> **तथापि** = सूक्ष्मकेशादिजिज्ञासायाः केशाभावस्य दृश्यतासम्पत्तयेऽपेक्षणेऽपि स्व-प्रकाशज्ञानवादिप्रभाकरमिश्रमते **प्रतियोगिमज्ज्ञानभिन्नत्वेन** सूक्ष्मकेशादिविशेषतत्तत्केशाभावज्ञानात्मत्वेन रूपेण **अधिकरणज्ञानस्य** = केशाद्यनवगाहिनः केशादिशून्यशिरःप्रभृतिबोधस्य **स्वप्रकाशेन अग्रहात्** = अनवगमात् **कथं अभावव्यवहारः** = केशाद्यभावपदप्रयोगः स्यात् ? अत्रमीमांसको तथा शुक्तौ सतोऽपि रजतभेदस्य 'इदं रजतमि'तिज्ञानेन स्वप्रकाशतया प्रभाकरमीमांसार्थाभिमतेनाऽग्रहः तथा केशादिविहीनमस्तकादिज्ञाने सतोऽपि केशादिभेदादि-तत्तत्केशज्ञानभेदस्य 'इदं शिर' इत्यादिज्ञानेन स्वतोऽग्रह इति न ततस्तत्र केशाद्यभावव्यवहारसम्भवः ।

अस्तु वा तथाकथञ्चित् घटात्यन्ताभावस्य घटानवगाहिभूतलादिबुद्धिप्रभृतिरूपत्वं तथापि घटप्रागभावनाशादीनां तत्तत्कपालं न गुरुमते सम्यक् सम्भवति । **न च** घटानवगाहिनो मृदादेस्तद्द्रव्यज्ञानस्यैव घटप्रागभावत्वमिति **वक्तव्यम्,** घटे मुद्गरप्रहारोत्तरमपि मृदादौ घटप्रागभावव्यवहारापत्तेः । **न च** घटपूर्वकाले घटानवगाहिनो मृदादेस्तद्द्रव्यज्ञानस्य घटप्रागभावत्वमिति **वाच्यम्** तथापि तन्नाशे घटोन्मज्जनापत्तेः । **न च** गुरुमते प्रागभावस्यैवाऽनभ्युपगमाज्ज्ञानं दोषः अभ्युपगमवादेनैव तादृशज्ञानादिति **वक्तव्यम्,** प्रागभावे प्रमाणस्य (दृश्यतां ३०७ तमे पृष्ठे) पूर्वमुपन्यस्तत्वात् । अस्तु वा प्रागभावे मानाभावः तथापि घटध्वंसतादृशज्ञानसम्भवात् । **न च** मुद्गरपाताद्यनन्तरं घटानवगाहिनोऽधिकरणज्ञानस्यैव घटनाशत्वमिति **साम्प्रतम्,** इत्थं **घटनाशस्य** घटावयवावि-भागोत्तरकाले **बुद्धिरूपत्वे** = घटानवगाहि-कपालबुद्धिस्वरूपत्वाभ्युपगमे **च** = हि **तन्नाशे** = तादृशकपाल-बुद्धेर्नाशे **तदुन्मज्जनापत्तेः** = घटास्तित्वप्रसङ्गात्, प्रतियोगिग्रहसत्त्वकाप्यत्वात् । **न च** चैत्रीयतादृशकपालबुद्धेर्नाशकाले ऽपि **पुरुषान्तरीयतादृशबुद्धिसत्त्वात्** = देवदत्तादिनिष्ठरूप घटानवगाहिविभागो-त्तरकालीन-कपालज्ञानरूप विद्यमानत्वात् **न** चैत्रीयतादृशबुद्धेर्नाशकाले **तदापत्तिः** = घटोन्मज्जनापत्तेः, तादृशबुद्धिस्वातन्त्र्येणैवोन्मज्जनस्यैव प्रतियोगिव्याप्यत्वाभ्युपगमादिति **वाच्यम्,** तथापि मुद्गरपाताद्यनन्तरं तादृशकपालबुद्धेः तत्तत्कपालेषूत्पत्तौ पूर्वतनघटावस्थितजलाहरणापत्तेः । **न च** तथापि पुरुषान्तरीयबुद्धेरभ्युपगमाज्ज्ञानं दोष इति

उत्तरपक्ष - तच्चिन्त्यम्.। प्रकरणकार श्रीमद्जी कहे छे के उपरोक्त प्रभाकर मत विचारणीय छे, नहि के विचार कर्या विना स्वीकार्य. विचार करवानी पद्धति आ छे के अभावने अधिकरणज्ञानस्वरूप मानवामां आवे तो सूक्ष्म वाळ वगेरेनी जिज्ञासा थई नहि शके. आशय आ छे के केशविहीन मस्तकस्वरूप अधिकरणविशेषनुं ज्ञान आ ज केशाभाव होय तो केशानवगाही मस्तकज्ञान थये छते केशाभावनो निर्णय थई जशे. तेथी उपरोक्त जिज्ञासानो कोई उपयोग नथी रहेतो. जो प्रभाकरमिश्रानुयायी तरफथी एवी दलिल करवामां आवे के —> सूक्ष्म वाळनी जिज्ञासा पण केशाभावग्राहक छे. माटे ते जिज्ञासानो उपयोग वाळमां के केशाभावमां दृश्यता = उपलब्धिलक्षणप्राप्ति माटे ज उपयोगी छे. तेम ज आवा प्रकारनी जिज्ञासा थवी अनुभवसिद्ध छे के 'मस्तकमां सूक्ष्म वाळ छे के नहीं ? तेनो निर्णय थाव.' आ जिज्ञासा केशाभावनो निर्णय करवा माटे उपयोगी होवाथी तेनी अनुपपत्ति नथी. <— तो पण आ समस्या तो प्रभाकरमिश्रमतमां ऊभी ज रहेशे के केशविहीन मस्तकमां सूक्ष्म वाळनी जिज्ञासा थाय तो पण प्रतियोगिविशिष्ट-विषयकज्ञानभिन्नत्वरूपे अधिकरणज्ञाननुं भान स्वप्रकाशात्मक केशानवगाही मस्तकज्ञान द्वारा थई न शकवाथी त्यां केशाभावनो व्यवहार केम थई शकशे ? प्रभाकरमिश्र ज्ञानने स्वप्रकाश = स्वसंवेदनसिद्ध = स्वस्वरूपग्राहक माने छे. परंतु केशानवगाही मस्तकज्ञानमां केश-विशिष्टज्ञानभिन्नत्वरूप तेनुं भान स्वनो ग्राह्य नथी. माटे ज सूक्ष्मकेशादिनी जिज्ञासा थवा छतां दूरथी केशानवगाही केशशून्यमस्तकज्ञान द्वारा त्यां केशाभावव्यवहार थवो प्रभाकरमिश्रमतमां मुश्केल जणाय छे.

घटना.। वळी, प्रभाकरमिश्रमतमां बीजो दोष ए आवे छे के अभावने अधिकरणबुद्धिस्वरूप मानवामां आवे तो घटनाश पण घटनाशाधिकरणविषयक अभिमत कपालनी बुद्धिरूप बनशे. तेथी ते बुद्धिनो नाश थतां तेनाथी अभिन्न घटनाशनो पण नाश थई जवाथी फरीथी घटना अस्तित्वनी आपत्ति आवशे. आथी प्रभाकरअनुयायी तरफथी एवी दलिल करवामां आवे के —> एक व्यक्तिनी तथाविध कपालबुद्धिनो नाश थवा छतां ते समये अन्य व्यक्तिनी तादृशबुद्धि हाजर होवाथी त्यां घटास्तित्वनी आपत्तिने अवकाश रहेतो नथी. घटास्तित्वनी आपत्ति त्यारे ज आवी शके जो एक पण पुरुषनी तथाविध कपालबुद्धि उपस्थित न होय, कारण के

घटनाशो नष्ट' इति प्रतीतिप्रसङ्गादिति दिक् ।

ज्ञानाद्वैतनये पुनरिदमपि मतमनुमतमिति सिद्धमेतत् भावात्मक एवाभाव इति ॥

इति पण्डितपद्मविजयसोदर-न्यायविशारद-पण्डितयशोविजयविरचिते न्यायालोके द्वितीयः प्रकाशः ॥

भानुमती

वक्तव्यम् *प्रभाकरमिश्रमते सर्वज्ञरूपास्तीकृतत्वेन चैत्रीयतादृशबुद्धिनाशे पुरुषान्तरीयतादृशबुद्धिसत्त्वरूप सावत्कालमतश्चम्भावानेत्यमाऽऽपत्तेः । अस्तु वा तथा,* ***तथापि*** *बुद्धिमात्रस्याऽऽत्मगुणत्वेन* ***बुद्धिनाशस्य*** *= प्रकृते तादृशकपालबुद्धिनाशस्य* ***आत्मनिष्ठत्वेन 'आत्मनि घटनाशो नष्टः' इति प्रतीतिप्रसङ्गात्*** *= तादृशप्रतीति-प्रामाण्यप्रसङ्गात्, तदतिषक्तस्य निरुक्तकपालबुद्धिलक्षणघटनाशप्रतियोगिकनाशस्याऽऽत्मकत्वलाभात् । **न च** विषयतासम्बन्धेन कपाले एव निरुक्तबुद्धेः घटनाशत्वेन रूपेण सत्त्वं, आत्मनि तु तादृशबुद्धितत्स्वरूपेणैवेति नायं दोष इति* ***वक्तव्यम्,*** *अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वात्, अस्तु वा तथाऽभ्युपगमः तथापि तत्त्वमत्या यः प्रतियोगिमान् तज्ज्ञानाभिन्नस्याधिकरणज्ञानस्याभावत्वकल्पनापेक्षयाऽभावस्य प्रतियोगिसंदेहाधिकरणस्वरूपत्व एव लाघवम् ।* ***एतेन*** *—> आरोप्यसम्बन्धसामान्ये तदाधिकरणानुयोगिकत्व-तत्प्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तदाधिकरणज्ञानत्वमेव तत्सम्बन्धावच्छेदेन-तादृशप्रतियोगितानाभावत्वम् <— इत्यपि प्रत्युक्तं (दृश्यतां ३७७ तमे पृष्ठे)* ***परास्तम्,*** *अभावस्य ज्ञातेति-प्रतीतिदशायामारोपायोगात्त्वेत्यादिसूचनार्थं* ***दिक्***पदप्रदर्शनं कृतमिति तिभानवीयं विद्वत्तादेः ।

सर्वथैकान्तपक्षान्तःपातित्वे एव प्राभाकरमतस्य स्वाग्रहमात्रभ्रमत्वम् । ***ज्ञानाद्वैतनये*** *= सापेक्षज्ञानाद्वैतमतार्पणायां* ***पुनः इदमपि मतं*** *= दर्शितप्राभाकरमतं* ***अनुमतमिति । एतेन*** *- गुरुर्द्वैतमभावस्य स्थानेस्थानेऽभिषेक्तवान् । प्रसिद्ध एव लोकोऽस्मिन् बुद्धबन्धुः प्रभाकरः ॥ इत्यपि* ***व्याख्यातम्*** *। न चैतावतैव परमतप्रवेशः, सापेक्षाऽबाधितपरकीयसमयार्थाभ्युपगमात्, अन्यथा तदाग्रहाद्याशातनाप्रसङ्गात्, परसमयेऽपि सदुत्तीर्णस्य स्वसमयानुपपत्तत्वात् । तदुक्तं* ***श्रीहरिभद्रसूरिवरेण उपदेशपदे —>*** *सव्वत्थवत्थुमूलं दुव्वायसंगं जओ जिणवरत्ताणं । रयणागरतुल्लं खलु तो सव्वं सुंदरं तम्मि ॥ (उ.प.६९४) इति । ततश्च* ***सिद्धमेतत् —> भावात्मक एवाभावः <— इति,*** *शुद्धाधिकरणरूप वा ज्ञानरूप वा भावस्वरूपत्वेन तदात्मकाभावरूपाऽपि भावात्मकत्वसिद्धेः, तदाभिन्नस्य तदात्मकत्वनियमात् ।* ***एतेन*** *भावाधिकरणकाभावानुपगमापोहः* ***प्रत्याख्याता,*** *आधेयात्मकाभावाधिकरणीभूताभावस्य भावात्मकाधिकरणस्वरूपतया घटाभावाऽभिन्नपटाभावरूपाऽपि भावात्मकत्वाऽविशेषात् । न चैवमेकान्तापातेः, सम्यगेकान्तत्वापेक्षया भावैकान्तवादस्येति व्यक्तं* ***रामतितीकायाम्*** *।*

पार्श्वनाथप्रभावाद्धि कृपायास्सद्गुरोस्तथा ।
सरस्वतीप्रसादाच्च दुष्करं मे न किंचन ॥१॥

इति मुनिवरयशोविजयविरचितायां भानुमत्यां न्यायालोकटीकायां द्वितीयप्रकाशविवरणम् ।

ઘટાસ્તિત્વ સકલ તાદૃશ કપાલબુદ્ધિ ઉચ્છેદનું વ્યાપ્ય છે. <— તો તેનો સ્વીકાર કરવા છતાં પૂર્વતન તથાવિધ કપાલબુદ્ધિનો નાશ આત્મામાં રહેવાના લીધે 'ઘટનાશ આત્મામાં નાશ પામ્યો' આવી બુદ્ધિની આપત્તિ આવશે, કારણ કે દર્શિતકપાલબુદ્ધિસ્વરૂપ ઘટનાશ આત્મામાં રહેવાથી તેનો નાશ પણ આત્મામાં જ રહે છે. જેનું ભાન ઉપરોક્ત પ્રતીતિમાં થવાથી તે પ્રતીતિ સત્ય બનવાની આપત્તિ દુર્વાર બનશે. પ્રભાકરમિશ્રની વિરુદ્ધ અહીં જે કાંઈ કહેવામાં આવેલ છે, તે તો એક દિશાસૂચનમાત્ર છે. હજુ આ રીતે આગળ ઘણો વિચાર થઈ શકે તેમ છે-આ વાતને બતાવવા શ્રીમદ્જીએ દિક્ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે.

ज्ञानाद्वैतनये प्रभाकरमत संमति प्रदान

જ્ઞાના.। વળી, અહીં એક મહત્ત્વની વાત એ ખ્યાલમાં રાખવાની છે કે મારી મચડીને પ્રતિવાદિમતનું ખંડન કરવું સ્યાદ્વાદીને ઈષ્ટ નથી, કારણ કે વિતંડાવાદને જૈનોએ આદરણીય સ્થાન આપેલ નથી. 'મારું તે સાચું' આવી માન્યતા સ્યાદ્વાદીની નથી, પરંતુ 'સાચું તે મારું' આવી પક્ષપાતરહિત વિવેકપૂર્ણ ઉદારનીતિ સ્યાદ્વાદીએ સ્વીકારેલ છે. તેથી જ્યારે જ્યારે સ્યાદ્વાદી પ્રતિવાદીમતનું ખંડન કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેનું તાત્પર્ય પ્રતિવાદીની અસંગત અને સર્વથા એકાંતગર્ભિત વાતના અસ્વીકારમાં જ રહેલું હોય છે. માટે જ યથાવસ્થિત મધ્યસ્થ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં પ્રતિવાદીની જે વાત અમુક અપેક્ષાએ સ્વકારવી ઉચિત જણાય તો તે વાતનો સહર્ષ સ્વીકાર કરતાં સ્યાદ્વાદીને ખચકાટ થતો નથી. આ હકીકત સર્વ તાત્ત્વિક સ્યાદ્વાદીને સમાન રીતે લાગુ પડે છે.તેનો ગર્ભિત રીતે નિર્દેશ કરવા માટે શ્રીમદ્જી જણાવે છે કે —> જ્ઞાનાદ્વૈત નયને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો તેની દ્રષ્ટિએ ઉપરોક્ત પ્રભાકર મિશ્રમત (જ્ઞાનાત્મક અભાવ માન્યતા) પણ સંગત જ છે. માટે અભાવને શુદ્ધ અધિકરણસ્વરૂપ માનો કે શુદ્ધઅધિકરણજ્ઞાનસ્વરૂપ માનો-અમારો કોઈ આગ્રહ નથી. અપેક્ષાભેદે બન્ને વાત સત્ય છે. પરંતુ આનાથી આટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે અભાવ ભાવાત્મક જ છે, કારણ કે અધિકરણ અને અધિકરણજ્ઞાન બન્ને ભાવસ્વરૂપ જ છે.

આ રીતે પંડિતપદ્મવિજયસહોદર ન્યાયવિશારદ પંડિત યશોવિજયવિરચિત ન્યાયાલોક ગ્રંથનો દ્વિતીય પ્રકાશ પૂર્ણ થાય છે. - આવી સૂચના કરીને શ્રીમદ્જીએ દ્વિતીય પ્રકાશ પૂર્ણ કરેલ છે.

तृतीयः प्रकाशः

अथ किंस्वरूपो भावः ? इति चेत्; द्रव्यपर्यायोभयात्मा । तत्र द्रव्याणि धर्माधर्माकाशकालजीवपुद्गलभेदात् षोढा । तत्र गतिलक्षणो धर्मास्तिकायः । प्रमाणञ्च तत्र - गतिपरिणतयोर्जीव-पुद्गलयोरलोके गमनविरहान्यथाऽनुपपत्तिरेव।

भानुमती

विधिनिषेधात्मकत्वे, प्रमेयस्य विनिश्चिते । व्याख्यातो हि निषेधांशो विधेयंशोऽत्र निरूप्यते ॥१॥

*उपोद्घातसङ्गतिमाविष्करोति —> **अथेति** । वस्तुनि **किंस्वरूपः** = किंलक्षणः **भावः** = विधेयंशः ? इति चेत्, उच्यते स्याद्वादिभिः **द्रव्यपर्यायोभयात्मा । तत्र** = द्रव्यपर्यायोभयात्मके प्रमेये **द्रव्याणि धर्माऽधर्माऽऽकाश-काल-जीव-पुद्गलभेदात्** स्याद्वादिमते **षोढा** । अत्र यद्यपि उद्देश्यविधेयभावस्थले विधेयतावच्छेदकरूपेण 'धूमवान् वह्निमान्' इत्यादौ विधेयस्य व्यापकत्वलाभो हृष्टः तथापि अत्र धर्मत्वादिना तदसम्भवाद्विधेयतासमव्याप्यरूपेण व्यापकत्वं संसर्गतया लभ्यत इति धर्मावच्छेदकतत्वादिना व्यापकत्वलाभ **इत्येके** । **तदसत्,** 'द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्व-विशेषवत्तावत्' इत्यत्र द्रव्यान्यत्वविशेषवत्तात्वेन व्यापकतालाभप्रसङ्गात्, विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छेदकव्यापकत्वस्य संसर्गत्वे बाधात् । न हि धर्मावच्छेदकतत्वं धर्मत्वावच्छेदक-समव्यापकता-वच्छेदकम् । विधेयतावत्समव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छेदकव्यापकत्वस्य तथात्वे तु वह्न्यादेः द्रव्यत्वादिना व्यापकत्वलाभप्रसङ्गात् ।*

***अथ** विधेयतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छेदेन व्यापकता ग्राह्येति नातिप्रसङ्गे न वा वह्नौभिन्नभेदादिना व्यापकत्वलाभप्रसङ्गः गुरोरनवच्छेदकत्वादिति **चेत्** ? **न,** एवं सति प्रकृते विधेयान्वयितावच्छेदकसंसर्गस्य बाधात्, तत्र समव्यापकतया द्रव्यत्वाद्यतिरिक्तावच्छेदकत्वात्, 'सत् द्रव्यं संयोगी'त्यादौ संयोगादेः द्रव्यत्वादिना व्यापकत्व-लाभप्रसङ्गाच्च । **एतेन** विधेयतावच्छेदकसमव्यापकताग्रहे नातिप्रसङ्गो, लघुवह्नित्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽपि विधेयतायां पारिभाषिकावच्छेदकत्वानपायात् । न चैवं गौरवं, समव्यापकतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतेनैव तत्तद्धर्मानु-गमादि'त्यप्यपास्तम्,* तादृशधर्मे विधेयतासमानाधिकरणत्वविशेषणेऽपि संयोगादेर्गुणत्वाद्यवच्छेदेन व्यापकतालाभप्रसङ्गात् । विधेयत्वाभाववदवृत्तितादृशधर्मोपादानेऽपि संयोगरूपयोरन्यतरत्वेन विधेयत्वे संयोगत्वेन व्यापकत्वलाभप्रसङ्गाच्च ।

*'सर्वत्र विभागवाक्ये चरमपदे तावदन्यतमत्वेन लक्षणा स्वीकार्या, धर्मादिपदानां तु तात्पर्यग्राहकत्वाच्च वैयर्थ्यम्' इत्यादि **न युक्तम्,** प्रथमादिपदेष्वपि तत्स्वीकारसम्भवेन विनिगमनाविरहात् । तस्मात् 'चेतनः' इत्या-दावेव सर्वेषामेव लक्षकत्वमित्यपरे । 'अन्यतमत्व एव लक्षणा, धर्मादीनां तु तदेकदेशे भेदे प्रतियोगितयाऽन्वय **इत्यन्ये** ।*

*वस्तुतो भेदे एवास्तु लक्षणा, लाघवात् । तस्य च धर्मादिभिः समं स्वस्य च त्रिधान्वयो व्युत्पत्तेरौचित्यादि-त्यधिकं **स्याद्वादरहस्ये**ऽस्मत्कृततद्टीकायाञ्चावगन्तव्यम् । प्रमाणञ्चात्र - कइ णं भंते दव्वा पण्णत्ता ? गोयमा! छ दव्वा पण्णत्ता । तं जहा **धम्मत्थिकाए**, अधम्मत्थिकाए, आगासत्थिकाए, पुग्गलत्थिकाए, जीवत्थिकाए, अद्धा-समए य त्ति' (व्या. प्र.) इति **व्याख्याप्रज्ञप्ति**प्रभृतिवचनानि ।*

***तत्र** = षड्विधद्रव्येषु मध्ये **गतिलक्षणो धर्मास्तिकायः** । अस्तिपदेन प्रदेशाः कायपदेन च तत्समूहः प्रतिपाद्यत इति सम्प्रदायः । **न च** घटादावतिप्रसङ्ग इति **शङ्कनीयम्,** स्वयं गतिरहितत्वे सति परद्रव्यगतिसहायकत्व-स्यैव तल्लक्षणत्वात् । न च तथापि हस्तसंयोगादावतिव्याप्तिर्दुर्वारेति वक्तव्यम्, द्रव्यत्वे सति गतिसमवायि-कारणाभिन्नत्वे सति गतिनिमित्तकारणत्वस्यैव धर्मलक्षणत्वेनाभिमतत्वात् । **न च** हस्त-दण्डादिनैव परद्रव्यगत्युपपत्तौ तां प्रति धर्मस्यान्यथासिद्धत्वमा**शङ्कनीयम्,** हस्तत्वादिना तत्त्वेऽनुगमात् लाघवेनाऽनुगतकारणताश्रयविधयैव तत्सिद्धेः । **प्रमाणञ्च तत्र** = धर्मास्तिकाये —> **गतिपरिणतयोः जीव-पुद्गलयोः अलोके** = अलोकाभिधानाकाशे **गमनविरहान्यथानुपपत्तिरेव** = गत्यभावस्य धर्मविरहेऽसङ्गतिरेव । तदुक्तं **नियमसारे** —> जीवाणं पुग्गलाणं*

प्रीतिदायिनी (गुर्जरव्याख्या)

અથ.। જ્ઞાનવિષયીભૂત પદાર્થ વિધિ - નિષેધાત્મક છે. નિષેધાંશ અભાવનું નિરૂપણ દ્વિતીય પ્રકાશમાં કરેલ હોવાથી તૃતીય પ્રકાશમાં અવશિષ્ટ વિધિઅંશ ભાવનું નિરૂપણ કરવા માટે મહોપાધ્યાય ન્યાયવિશારદ યશોવિજયજી ગણિવર્ય 'અથ' શબ્દ દ્વારા ઉપોદ્ઘાત સંગતિને વ્યક્ત કરતાં જિજ્ઞાસાને પ્રગટ કરે છે કે - ભાવપદાર્થ કિંસ્વરૂપ છે ? અર્થાત્ ભાવપદાર્થનું સ્વરૂપ શું છે ? આનું સમાધાન એ છે કે ભાવપદાર્થ દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મક છે. દ્રવ્ય છ છે —> (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય (૩) આકાશ (૪)

न च तदाऽऽभिमुख्यविरहादेव तत्राऽगंतिः, सिद्ध-परमाण्वादीनामलोकाऽभिमुखत्वात् । न च क्रियाविशेषे देशविशेषस्य हेतुत्वादलोकदेशस्य गत्यहेतुत्वादेवोपपत्तिरिति वाच्यम्, **सहकारिण एव तत्र विशेषकत्वात्, तत्त्वतत्त्वेन** हेतुत्वे

भानुमती

*गमणं जाणेहि जाव धम्मत्थी । धम्मत्थिकायभावे तत्तो परदो ण गच्छंति ।।१८४।। गतिपरिणामवैकल्येन तदुपपत्तेरसारणाय 'गतिपरिणतयोः' इतीतिविशेषणम् । गतिपरिणतयोरप्यलोकत्वादिना तदुपपत्तेरेवारणकृते नित्ययोः जीव-पुद्गलयोः ग्रहणमाभिमुख्यमीति सामर्थ्यगम्यम् । सिद्धपरमाण्वोस्तथात्वात् । **न चालोके एव मानाभाव इति शङ्कनीयम्,** 'आगासे दुविहे पन्नत्ते लोगागासे य अलोगागासे य' इति वचनात्तत्सिद्धेः । तदुक्तं **उत्तराध्ययन-सूत्रेऽपि** धम्मो अहम्मो आगासं कालो पुग्गलजंतवो । एस लोगोत्ति पन्नत्तो जिणेहिं वरदंसिहिं ।।' (२८/७) इति । **न च तदाभिमुख्यविरहादेव** = अलोकाकाशाभिमुखत्वाभावादेव **तत्र** = अलोके **अगतिः** = गमनविरह उपपद्यत इति न धर्मास्तिकायसिद्धिरिति **वक्तव्यम्, सिद्ध-परमाण्वादीनां** गतिपरिणतानां **अलोकाभिमुखत्वात्,** 'अलोए पडिहया सिद्धा लोयग्गे य पइट्ठिया' इति **प्रज्ञापना**वचनात् सिद्धानामलोकाभिमुखत्वसिद्धेः, अचिन्त्यमहास्कन्धसमुद्घातादौ परमाण्वादीनामपि तथात्वसिद्धेः तथापि तेषामलोकेऽगमनादलोके गत्युपष्टम्भकधर्माभिधानाद्द्रव्यान्तरसिद्धौ लोके धर्मास्तिसिद्धिरनावेला । **न च** गत्याभिधाने **क्रियाविशेषे** लोकाभिधानस्य **देशविशेषस्य हेतुत्वात्** = नियमेतकारणत्वात् **अलोकदेशस्य गत्यहेतुत्वात्** = गतिक्रियानिरूपितनियमेतकारणताशून्यत्वात् **एव** अलोकाभिमुखयोः गतिपरिणतयोरपि जीवपुद्गलयोरलोकाऽगमनस्य **उपपत्तिरिति** न तदनुरोधेन लोके धर्मास्तिकायसिद्धिरिति **वाच्यम्,** गतौ **सहकारिण एव तत्र** = गत्याख्यक्रियाविशेषकारणतावच्छेदकीभूते देशे **विशेषकत्वात्** = विशेषतासम्पादकत्वात् । गत्युपष्टम्भकधर्मास्तिकायानभ्युपगमे तु लोकालोकयोर्नास्ति कश्चिद् विशेषः । न हि धर्मप्रतिक्षेपेण शक्यते स्तोकर्तुमधर्मः, न वा कालस्य तत्कारणता सम्भवति, तस्य कृत्स्नालोकेऽव्यापकत्वेनाऽर्धतृतीयरज्वीपबाह्यदेशे लोकेऽपि गत्युपष्टम्भकत्वाऽसम्भवात्, अर्धतृतीयद्वीपवर्तिना कालद्रव्येण तद्बाह्यदेशे गतिसहकारित्वेऽलोकेऽपि तथात्वापत्तेः । न वा जीव-पुद्गलयोरेव तदतिशेषकत्वसम्भवः, अलोके तयोरसत्त्वस्यैव धर्मानभ्युपगमेऽनुपपत्तेः । आकाशवत्तूभयत्र समानमेवेति । ततश्च गतिहेतुत्वेनाभिमते देशेऽलोकदेशापेक्षया विशेषः धर्मापेक्षयैव वक्तव्यः इति सिद्धं नः समीहितम् । अत एव देशातिशेषाणां देशातिशेषत्वेनाऽनुगतरूपेण गतिहेतुतेत्युक्तावपि नो न क्षतिः । **न च** देशातिशेषाणां तत्तद्व्यक्तित्वेन रूपेण कारणतेति **वाच्यम्,** देशातिशेषाणां **तत्त्वतत्त्वेन** गतेः*

કાલ (૫) જીવ (૬) પુદ્ગલ. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ગતિલક્ષણ છે. અર્થાત્ ગતિ એ ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ છે. ધર્માસ્તિકાયનો સ્વીકાર અપ્રામાણિક નથી, કારણ કે તેનું સાધક આગમ પ્રમાણ હોવા ઉપરાંત અનુમાન પ્રમાણ પણ હાજર છે. જુઓ આ રહ્યું ધર્માસ્તિકાયસાધક અનુમાન પ્રમાણ —> જીવાદિ દ્રવ્યથી અતિરિક્ત દ્રવ્ય વિદ્યમાન છે, કારણ કે ગતિપરિણત હોવા છતાં જીવો અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનું અલોકમાં અગમન અન્યથા અનુપપન્ન બને છે. જો ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગલ ગતિપરિણત થયે છતે કયારેક તો અલોકમાં પહોંચી જ જાય. પરંતુ હકીકત એ છે કે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય રાત - દિવસ વર્ધમાન ગતિ કરે તો પણ ૧૪ રાજલોકની બહાર કયારેય પણ જતા નથી. આનો અર્થ એ થાય કે ૧૪ રાજલોકપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં તેટલું વ્યાપક કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ, જેના લીધે જીવ અને પુદ્ગલ ગતિપરિણત હોને છતે ગતિ કરે છે અને અલોકમાં તેની ગેરહાજરીના લીધે જ જીવ અને પુદ્ગલનું ગમન થઈ શકતું નથી. ભલે ને જીવ અને પુદ્ગલ ગતિપરિણામથી પરિણત હોય. અહીં એવી શંકા થાય કે —> જીવ અને પુદ્ગલ ગતિપરિણત હોવા છતાં અલોકઅભિમુખ ન હોવાથી જ અલોકમાં તેઓ જઈ શકતા નથી, નહિ કે ધર્માસ્તિકાયના અભાવના લીધે. ગતિપરિણત એવો પણ માણસ મદ્રાસઅભિમુખ ન હોય તો મદ્રાસ ન જ પહોંચે ને ! <— તો તે નિરાકાર હોવાનું કારણ એ છે કે સિદ્ધ ભગવંતો તથા ૧૪ રાજલોકના છેડે રહેલા પરમાણુ, દ્વયણુક વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્યો અલોકઅભિમુખ હોવા છતાં પણ અલોકમાં જઈ શકતા નથી. આનો મતલબ એ જ થાય છે કે અલોકમાં ગતિસહાયક દ્રવ્યનો અભાવ છે અને લોકાકાશમાં ગતિસહાયક દ્રવ્ય વિદ્યમાન છે. આથી જ ગતિપરિણત જીવાદિ દ્રવ્ય અલોકઅભિમુખ હોવા છતાં અલોકમાં ગતિ કરી શકતા નથી, પરંતુ ૧૪ રાજ લોકમાં જ ગમન કરી શકે છે.

❀ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો સ્વીકાર પ્રામાણિક - જૈન ❀

न च क्रि.। અહીં એવી દલિલ કરવામાં આવે કે —> ક્રિયાવિશેષ પ્રત્યે દેશવિશેષ = ક્ષેત્રવિશેષ જ કારણ હોય છે. ૧૪ રાજલોક ક્ષેત્ર ઉપર, નીચે વગેરે થનાર ક્રિયામાં હેતુ હોવાથી ૧૪ રાજલોકમાં ગતિ ક્રિયા થાય છે. જયારે અલોકાકાશ = અલોકક્ષેત્ર ગતિ પ્રત્યે હેતુ જ બનતું નથી. માટે અલોકમાં ગતિ થઈ શકતી નથી. આથી જીવ - પુદ્ગલની લોકક્ષેત્રમાં ગતિ અને અલોકક્ષેત્રમાં અગતિના આધારે ૧૪ રાજલોક ક્ષેત્રમાં ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યની વિદ્યમાનતા અને અનંત અલોકક્ષેત્રમાં તેની અવિદ્યમાનતાની કલ્પના કરવી અનુચિત છે. માટે જ ઉપરોક્ત અનુમાન પ્રયોગમાં બતાવેલ હેતુ પણ સ્વરૂપઅસિદ્ધ = પક્ષઅવૃત્તિ બની જાય છે. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યની કલ્પના વિના પણ અલોકઅભિમુખ ગતિપરિણત જીવ અને પુદ્ગલની અલોકમાં અગતિની ઉપપત્તિ હમણાં જ અમે બતાવી

मानाभावादिति दिग् ।

स्थितिलक्षणोऽधर्मास्तिकायः । प्रमाणञ्च तत्र - स्थितिपरिणतयोर्जीव-पुद्गलयोरलोके स्थितिविरहान्यथाऽनुपप-

भानुमती

हेतुत्वे *स्वीक्रियमाणेऽपरिमितनानाकार्य-कारणभावकल्पनागौरवापातेन तत्र* ***मानाभावात् । एतेन*** *—> गतिं प्रति लोकाकाशत्वेन निमित्तकारणता <— इत्यपि* ***प्रत्युक्तम्,*** *धर्मास्तिकायनिष्ठलोकाकाशत्वस्वरूपस्य लोकाकाशत्वरूप गतिहेतुतावच्छेदकत्वे गौरवात् कारणतावच्छेदककोटौ विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्, आकाशस्य तत्त्वमाणाऽवगाहनाहेतुत्वया 'सति विशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्यबाधे' इति न्यायेन धर्मास्तिकाये एव गतिकारणताया: पर्यवसानाच्चा तदुक्तं प्रकरणकृद्भिरेवान्यत्र —> धर्मास्तिकायनिष्ठलोकाकाश एव हि लोकाकाशः । तस्य च गतिहेतुत्वे घटादावपि दण्डादिविशेषणकाशत्वेन हेतुता स्यादिति न किञ्चिदेतादिति (द्रव्यगुणपर्यायरास - ढाल. १०/६) । **यतु परमेनाइडिज्ञ-झेनो**प्रभृतिभिः 'स्वपरिणामादेव गतिसम्भवान्नास्ति धर्मास्तिकाय' इत्युक्तं, **तत्तु** गतिमाध्यमं विना गत्यसम्भवात् झषादीनां गतौ जलतदभ्माकर्मापे गतौ वेगनोदकादिसहायतेन भवितव्यमित्यादिना* ***जेकोबि-बुलरादिभिरप्याकृतम् । यतु*** *स्थले झषक्रिया व्याकुलतया चेष्टाहेतुत्वेऽपि गमनाऽभावादेव न भवति, न तु जलाभावादिति गत्यपेक्षाकारणे मानाभाव इति* ***तत्तु*** *अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां लोकासिद्धकार्यव्यवहारादेव तद्धेतुत्वसिद्धेः, अन्यथा अन्त्यव रणेनेतराऽखिलकारणान्यथासिद्धिप्रसङ्गादित्यादिना प्रकृतप्रकरणकृद्भिरेवान्यत्र* ***निराकृतम्*** *(द्रव्यगुणपर्यायरास - ढाल - १०/४) । प्रयोगस्त्वत्रैवं दर्शयेत्: गतिस्त्वावच्छेदकार्यतानिरूपिता निमित्तकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छेद्या, कारणतात्वात् घटत्वावच्छेदकार्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छेद्यनिमित्तकारणतावदिति गतिनिमित्तकारणतावच्छेदकधर्मश्चरमवेद्यत्वा धर्मास्तिकायसिद्धिः । 'सिद्धः पदार्थ एको नित्यश्चेतदा लाघवान्मे'ति न्यायादेकत्वं नित्यत्वञ्च तस्य लाघवसहकृतधर्ममात्रासिद्धम् । न चैवं जीवपुद्गलयोः सर्वदा लोके गतिमत्त्वप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम्, गतिं प्रति धर्मस्य सहकारिकारणत्वेऽपि जीवपुद्गलयोर्गतिपरिणतत्वे एव तदुपधायकत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं* ***बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहेऽपि —>*** *गइपरिणयाण धम्मो पुग्गलजीवाण गमणसहयारी । तोयं जह मच्छाणं अच्छंता णेव सो णेइ ।।१७।। एतेन कल्पितेषु तत्तद्देशेष्वेव गतिकारणता कल्प्यतां 'धार्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसी'तिकथनेन लाघवात्, अलोकस्यागमैकगम्यत्वेन तिर्यादाकारत्वादिति* ***निरस्तम्,*** *'धार्मिकल्पनात' इत्यादिकथनस्य कल्पनौचित्यानोक्तत्वप्रयुक्तगौरवद्योतकरूप प्रकृतेऽनवतारात्च, अन्यथा कथं परस्य समवायेऽपि सिद्ध्येदित्यादिसूचनार्थं* ***दिगित्युक्तम् ।***

यथोक्तं ***व्याख्याप्रज्ञप्तौ*** *- दव्वओ णं धम्मत्थिकाए एगे दव्वे । खेत्तओ णं लोगप्पमाणमेते । कालतो न कयाति न आसी न कयाइ नत्थि न भविस्सति जाव निच्चे । भावतो अवण्णे अगंधे, अरसे, अफासे । गुणतो गमणगुणे (व्या. श. २/उ. १०/सू.२) । आशाम्बरास्तु धर्मद्रव्ये विद्यमानेऽपि जीवानां कर्म-नोकर्मपुद्गलाः गतेः सहकारिकारणं भवन्ति, अणुस्कन्धभेदभिन्नपुद्गलानां तु कालद्रव्यं गतेः सहकारिकारणम् । तदुक्तं* ***पञ्चास्तिकाये कुन्दकुन्दार्येण*** *- पुग्गलकरणा जीवा खंधा खलु कालकरणाद्दु ।। (पं.का.) इति ।*

अतसरसङ्गत्या प्राह —> ***स्थितिलक्षणोऽधर्मास्तिकायः*** *इति 'अहम्मो ठाणलक्खणो' इतितत्त्वनात् । **न च** भित्त्यादावतिव्याप्तिरिति* ***वाच्यम्,*** *तस्य घटादौ बलात् स्थितौ परिणतत्वसम्पादकत्वात्, अस्य च स्वयं स्थितिपरिणतानां स्थित्युपष्टम्भकत्वमात्राभ्युपगमात्, मत्स्यतोऽपि पुरुषादेः स्वयं स्थितिपरिणतत्वदशायां तात्स्थ्यितं प्रति भूम्यादेरिव । न चैवं सति भूम्यादेर्नाऽधर्मत्वमथासिद्धेरित्यारेकणीयम्, अननुगमात्, भूम्यादेस्थितिं प्रति*

છે. <— તો તે ચાલિયાન છે. આનું કારણ એ છે કે અલોકાકાશની અપેક્ષાએ ૧૪ રાજલોક ક્ષેત્રમાં જે વિશેષના છે તેનું સંપાદક ગતિક્રિયાસહકારી કારણ જ છે જેને અમે ધર્માસ્તિકાય કહીએ છીએ. બાકી આકાશદ્રવ્ય તો લોકમાં અને અલોકમાં સમાન જ છે. તેથી ઉચિત તો એ જ છે કે ગતિક્રિયા પ્રત્યે ધર્માસ્તિકાયને જ કારણ માનવામાં આવે, કારણ કે તેવું માનવામાં કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મ ધર્મત્વ બનવાથી લાઘવ છે. આના બદલે લોકક્ષેત્રને ગતિક્રિયા પ્રત્યે હેતુ માનવામાં આવે તો કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મ લોકાકાશત્વ બનશે કે જે ધર્માસ્તિકાયાદિવિશિષ્ટ આકાશત્વસ્વરૂપ હોવાથી તે રૂપે હેતુતા સ્વીકારવામાં ગૌરવ દોષ આવશે. લોકાકાશ ક્ષેત્રના તે તે દેશને તત્તત્વ્યક્તિત્વરૂપે કારણ માનવામાં તો અતિરિક્ત કાર્ય - કારણભાવની કલ્પના કરવાનું મહાગૌરવ આવે. માટે તે રૂપે કારણતા તો સુતરાં અપ્રામાણિક જ છે. અહીં જે કાંઈ કહેવામાં આવેલ છે તે તો એક દિશાસૂચનમાત્ર છે. આના અનુસારે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યની સિદ્ધિ અને પ્રામાણિકતા માટે આગળ પાછળ ઘણો વિચાર કરી શકાય તેમ છે. જેની સૂચના કરવા માટે શ્રીમદ્જી એ દિગ્ શબ્દનો પ્રયોગ કરી ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનિરૂપણ પૂર્ણ કરેલ છે.

॥ અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય નિરૂપણ ॥

સ્થિ.। અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ છે સ્થિતિ. મતલબ કે જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિ ક્રિયા પ્રત્યે અધર્માસ્તિકાય સહકારી કારણ

त्तिरेव । न चालोके गत्यभावादेव तन्निवृत्तिरूपस्थितिविरहोऽस्तु, किमन्तर्गडुनाऽधर्मास्तिकायेनेति वाच्यम्, गतिनिवृत्तेरपि परिणामान्तररूपत्वात्, निवृत्तेस्तुच्छत्वनिरासात्तद्विरहस्य च धर्मास्तिकायविरहप्रयोज्यत्वे स्थितिनिवृत्तिरूपगति-विरहस्यैवाऽधर्मास्तिकायविरहप्रयोज्यत्वे विनिगमनाविरहप्रसङ्गादिति दिग् ।

भातृमती

कारणान्तरगतेषणेऽनवस्थानात्त्व । **प्रमाणञ्च तत्र** = अधर्मास्तिकाये —> **स्थितिपरिणतयोः** अपि **जीवपुद्गलयोः अलोके स्थितिविरहान्यथानुपपत्तिरेव ।** स्थितिपरिणामस्यैकत्वेन तदुपपत्तेर्निरासकरणकृते 'स्थितेरपरिणतयोः' इति विशेषणम् । **न चालोके** धर्मास्तिकायाभावेन जीव-पुद्गलयोः **गत्यभावादेव तन्निवृत्तिरूपस्थितिविरहः** = गत्युच्छेदलक्षणास्थितेरभावः **अस्तु, किं** = अलं **अन्तर्गडुना** = निरर्थकेन **अधर्मास्तिकायेनेति वाच्यम्, गति-निवृतेरपि** = गमनोच्छेदरूपाया **परिणामान्तररूपत्वात्** = भावात्मकत्वात् । अत्रैव हेतुमाह - **निवृतेः** = ध्वंसत्वात्तुच्छस्य **तुच्छत्वनिरासात्** = तुच्छैकरूपतानिरासकरणात् (पृ. ३०६) द्वितीयप्रकाशे इति गम्यते । स्थितेरपरिणतयोः जीव-पुद्गलयोरलोके **स्थितिनिवृत्तिरूपगतिविरहस्यैव अधर्मास्तिकायविरहप्रयोज्यत्वे विनि-गमनाविरहप्रसङ्गात्,** पूर्वतोऽभावाऽविशेषात् । न च स्थितेर्गतिनिवृत्तेस्तत्स्वरूपत्वं गतेर्वा स्थितेर्निवृत्तिरूपत्वमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति । तस्माद्भावयोरेव ह्रस्वत्व-दीर्घत्वयोरिव भावात्मकत्वाङ्गीकारो ज्यायान् । इत्थञ्च 'धात्वर्थः क्रिया' इति वैयाकरणपतादेऽपि व्याख्यातः । स्थितेश्चोपलक्षणं निषीदनादेः । तथा चागमः - अधम्मत्थिकाए णं भंते ! जीवाणं किं पवत्तइ ? गोयमा ! अधम्मत्थिकाए णं जीवाणं ठाण-निसीयण-तुयट्टणमणस्स य एयतीभाव-करणया जे यावण्णे तहप्पगारा थिरसभावा सव्वे ते अधम्मत्थिकाए पवत्तंति, ठाणलक्खणे णं अधम्मत्थिकाए' इति । **उत्तराध्ययनसूत्रेऽपि** - नाईलक्खणो उहम्मो, अहम्मो ठाणलक्खणो (२८/९) सत्यूक्तम् । तदुक्तं **श्रीनेमिचन्द्रेणापि बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहे** —> ठाणजुदाण अधम्मो, पुग्गलजीवाण ठाणसहयारो । छाया जह पुढवीणं तोयंता णेव सो धरइ ॥१८॥

ननु धर्माधर्मयोरतीन्द्रियत्वेनागमैकगम्यत्वे तत्र युक्तिप्रदर्शने अनागमवादानुपपत्तेरिति **चेत् ? न,** आहादृशापेक्षयैव व्यवस्थाभिधानात् । तदुक्तं **स्याद्वादकल्पलतायां** —> यद्यप्यतीन्द्रियार्थे पूर्वमागमस्य प्रमा-णान्तरानवधिगतवस्तूपपत्तिपादकत्वेनाऽहेतुवादत्वं तथाप्यत्रो तदपजीव्यप्रमाणप्रवृत्तौ हेतुवादत्वेऽपि न व्यवस्थानु-पपत्तेः, आहादृशापेक्षयैव व्यवस्थाऽभिधानात् । अतो यदुक्तमुक्तं 'आगमश्चोपपत्तेश्च' तदनेन सह न विरुध्यते (रत्ना. क. २/२३) इति । इत्थञ्च धर्माऽधर्मसाधनार्थं **तत्त्वार्थवृत्तौ** गदवादि **श्रीसिद्धसेनसूरिभिः** —> ये गतिस्थिती जीवानां पुद्गलानां च ते स्वतः परिणामाऽऽदितेर्भवतात्, परिणामे-कर्तृ-निमित्तकारणगवेषणायां रिक्तोदासीनकार-णान्तरसापेक्षात्मनाभे अस्याभावितेकपर्यायत्वे सति कदाचित् भावात् उदासीनकारणपाठीनापेक्षाऽऽत्मनाभिज्ञेषगतिवादि (त.सि.वृ. ५/१७)त्यादेऽपि न विरुध्यते । **एतेन** —> पदार्थानां स्थितेः स्वत एव सम्भवतीति नाधर्मास्तिकायकल्पना युक्तिमतीति <— **हेरेक्लाइट्सवचनमपहस्तितम्,** एवं सति सर्वदा सर्वेषां स्थितेमाप्रसङ्गात्त्वेत्यादिसूचनाय **दिगित्युक्तम् ।**

अतसरसङ्गतिप्राप्तां तृतीयद्रव्यं निरूपयति **अवगाहनागुणं आकाशम् ।** एतेन शब्दगुणकत्वव्यवच्छेदः कृतः ।

છે. અધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ વિદ્યમાન છે. જો અધર્માસ્તિકાય ન હોય તો અલોકમાં સ્થિતિપરિણામથી પરિણત એવા જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિનો અભાવ અનુપપન્ન = અસંગત બને. અહીં એવી શંકા થાય કે —> અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય ન હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ જ થઈ શકતી નથી. તેથી ગતિઉચ્છેદાત્મક સ્થિતિનો વિરહ તો જીવ અને પુદ્ગલનો અલોકમાં ઘટી શકે જ છે. તેથી વચ્ચે નડતર કરનાર નકામા અધર્માસ્તિકાયની કલ્પનાથી સર્યું, કેમ કે અધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ માટે બતાવેલ હેતુ જ આ રીતે અન્યથા સિદ્ધ = ઉપપન્ન છે. <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે ગતિની નિવૃત્તિ પણ પરિણામવિશેષસ્વરૂપ જ છે. તુચ્છસ્વરૂપ નિવૃત્તિ = અભાવ તો પૂર્વે દ્વિતીય પ્રકાશમાં જ નિરાકૃત કરેલ છે. માટે 'ગતિવિરહ = સ્થિતિ' આવું સમીકરણ અસંગત છે. વળી, બીજી વાત એ છે કે અલોકમાં જીવ અને પુદ્ગલની ગતિના અભાવસ્વરૂપ સ્થિતિને ધર્માસ્તિકાયના અભાવથી પ્રયોજ્ય માનવામાં આવે તો આની વિરુદ્ધમાં એમ પણ કહી શકાય કે અલોકમાં જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિના અભાવસ્વરૂપ ગતિ અધર્માસ્તિકાયના અભાવથી પ્રયોજ્ય છે. ગતિને ભાવાત્મક માની સ્થિતિને ગતિના અભાવસ્વરૂપ માનવી કે સ્થિતિને ભાવાત્મક માની ગતિને સ્થિતિના અભાવસ્વરૂપ માનવી ? આ બેમાંથી એક પણ પક્ષમાં કોઈ નિર્ણાયક યુક્તિ નથી. આ વિનિગમનાવિરહથી ગતિની જેમ સ્થિતિને પણ ભાવાત્મક જ માનવી ઉચિત છે. આ તો એક દિગ્દર્શન છે. આના અનુસારે હજુ આગળ પણ વિચાર કરી શકાય છે. આ વાતની સૂચના શ્રીમદ્જીએ 'દિગ્' શબ્દથી કરીને અધર્માસ્તિકાયનું નિરૂપણ સંક્ષેપથી પૂર્ણ કરેલ છે.

⑶ आकाशद्रव्य निरूपण ⑶

અવ.। આકાશનો ગુણ અવગાહના છે. અર્થાત્ અવગાહના ગુણના આશ્રયસ્વરૂપે આકાશ દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે. જીવાદિથી

अवगाहनागुणमाकाशम् । मानञ्च तत्र द्रव्याणां साधारत्वान्यथानुपपत्तिरेव । न च घटादीनां भूतलादिकमेवाधार इति किमन्यगवेषणयेति वाच्यम्, **अदृश्यमानाधाराणामाधारस्य लाघवादेकस्यैव सिद्धेः । न च तस्याऽप्याधारान्तरमन्वेषणीयम्, धर्मिग्राहकमानादाधारैकस्वभावस्यैव तस्य सिद्धेः । न चैवं व्यभिचारः, आकाशसिद्धेः पूर्वमनुपस्थितत्वात् ।**

भानुमती

एतत्तत्त्वं तु भूभृत्सूभ्रेः मत्कृत ***मोक्षरत्ना-जयलतेऽभ्यसनीये*** *। अवगाहनाऽऽपे तु 'संयोगदानं उपग्रहो वा अल्पसाधारणत्वात् किन्तु आधारत्वपर्याय इति (म.रत्ना.रह.पृ.१२०।१) व्यक्तं* ***मध्यमस्याद्वादरहस्ये । केचित्तु*** *—> अवगाहनम् = अवगाहः अनुप्रवेश-निष्क्रमणादिस्वभावः । स चावगाहिनां धर्मोऽपि स्वानुकूलावकाश-दानेऽतिरिक्तसम्बन्धेनाऽऽकाशस्यापि धर्म इति तेन सम्बन्धेनाऽवगाहनासम्बन्धित्वमाकाशस्य लक्षणं बोध्यमिति <—* ***व्याख्यानयन्ति । मानञ्च तत्र*** *= आकाशे* ***द्रव्याणां*** *घटादीनां* ***साधारत्वान्यथानुपपत्तिरेव*** *= आधारसाहित्यस्य गगनमूर्तेऽसङ्गतेरेव बोध्या । आधाराधेयभावस्य भेदव्याप्यत्वदर्शनेन यद्वा 'यद्यद्द्रव्यं तत्तत्साधारमि'ति व्याप्त्या घटादीनामाधारतेक्षणाऽतीतैरेवक्तगगनासिद्धेः । **न च घटादीनां** वक्ष्यते* ***भूतलादिकमेव आधारः*** *अस्तु* ***किं*** *= सूतं* ***अन्यगवेषणया*** *= भूतलमात्रेतीरेक्ततदाधारान्वेषणेन* ***इति वाच्यम्,*** *तथापि भूतलादेराधारतेक्षणाऽऽकाशस्यैवा-श्रयणीयत्वात् । **न च** शेषनागस्यैव तदाधारत्वमास्त्वित्याह* ***रेकणीयम्,*** *तथापि तदाधारतेक्षणा स्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । अक्तातो गत्वा तस्यैवाश्रयणीयत्वे प्रथममेव तत्स्वीकारोऽस्तु । एवञ्चाऽऽधारत्वावच्छेदकानुगमलाघवमापि द्रष्टव्यम् । किञ्च* ***अदृश्यमानाधाराणां*** *सूर्णादीतेमाल-पृथिव्यष्टक-दृश्यमानपर्यन्तपङ्गर्यापेक्षाच्चप्रभृतीनां* ***आधारस्य लाघवादेकस्यैव सिद्धेः*** *। तेषां निराधारत्वे गुरुत्वेन पतनमेव स्यात् । **न च** तदपातान्यथानुपपत्त्या तादृश-धृत्याश्रयतेक्षणा निर्लोचनासिद्धेरिति* ***वक्तव्यम्,*** *धृत्याश्रयमहेश्वरस्य* ***स्याद्वादकल्पलता-स्याद्वादरहस्यादौ*** *महता प्रबन्धेन निरासात् । **न च** परमाणु-वायुप्रभृतीनामेव तदाधारत्वमास्त्विति* ***शङ्कनीयम्,*** *तेषामसर्वगतत्वेन सर्वाधारत्वासम्भवात्, अनानुगमेन गौरवाच्चेति सूक्ष्मतं 'आधारस्य लाघवादेकस्यैव सिद्धेः' इति । 'सिद्धः पदार्थ एको नित्यश्चेत्तदा लाघवमि'त्यिक्षणादाकाशस्य नित्यत्वमेकत्वञ्च । **न च** तस्यैकत्वे 'आलासे द्वावितेहे पञ्चते लोगणासे ण अलोगणासे ण' इत्यागमावरोध* ***आशङ्कनीयः,*** *परमार्थतस्तस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदादेव व्यवहारार्थं तद्भेदाभ्युपगमात्, परेषां घटाकाश-पटाकाशादिभेदवत् ।*

न च तस्य *= आकाशस्य* ***अपि*** *निराधारत्वाऽसम्भवेन* ***आधारान्तरमन्वेषणीयं*** *इत्यनवस्थेति* ***शङ्कनीयम्,*** ***धर्मिग्राहकमानात्*** *= सर्वप्रतियोगीयैकानुगताधारसाधकप्रमाणात्* ***आधारैकस्वभावस्यैव तस्य*** *गगनस्य* ***सिद्धेः।*** *एतत्कारेणाऽऽकाशस्वभावकल्पनावतल्लेदः कृतः । अतो न तस्याऽऽधारान्तरान्वेषणेनानवस्थाप्रसङ्गः । **न चैवं** द्रव्यस्य साश्रयत्वकल्पनाभङ्गो* ***व्यभिचारः*** *आकाशस्य निराश्रयत्वाङ्गीकारादिति* ***शङ्कनीयम्,*** *द्रव्याणां साधारत्वान्यथानुपपत्तेरितेन* ***आकाशसिद्धेः*** *= आकाशानुमितेः* ***पूर्वं*** *तस्य* ***अनुपस्थितत्वात्*** *= अज्ञातत्वात् । अत एव प्राक् तस्य*

અતિરિક્ત આકાશ દ્રવ્યની સિદ્ધિ કરવા માટેનો હેતુ ઘટાદિ દ્રવ્યોમાં સાધિકરણત્વની = સાધારત્વની = આધારસહિતત્વની અન્યથા અનુપપત્તિ જ છે. ઘટાદિના આધારરૂપે આકાશ દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> ઘટાદિ દ્રવ્યનો આધાર ભૂતલ વગેરે દ્રવ્ય જ છે. કા.નો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. તેથી ભૂતલાદિથી અતિરિક્ત દ્રવ્યની ઘટાદિના આધાર તરીકે શોધ કરવાની ચિંતાથી સર્યું. <— તો તે અર્થહીન છે, કારણ કે જેનો આધાર દ્રશ્ય છે એવા ઘટાદિના આધાર તરીકે ભલે તમે આકાશને ન સ્વીકારો. પરંતુ જેનો આધાર અદૃશ્ય છે એવા દેવલોકના વિમાનો, સિદ્ધશિલા, ૭ પૃથ્વી, ઉડતા પિશાચ વગેરેના આધાર તરીકે કોને માનવો ? તે સમસ્યાનું સમાધાન આકાશને સ્વીકારવામાં ન આવે તો મળવું અશક્ય છે. તેને નિરાધાર તો માની ન જ શકાય. બાકી તો પતનાસમવાયિકારણ ગુરુત્વના લીધે અવશ્ય તેનું પતન થવાની આપત્તિ આવે. તેમ જ આધેય કરતાં આધાર તો ભિન્ન હોય છે. ઘટ કરતાં ભૂતલ ભિન્ન જ છે ને !! માટે બધાના આધારરૂપે અલગ અલગ દ્રવ્યની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ હોવાથી લાઘવસહકારથી એકમાત્ર આકાશને જ તેનો આધાર માનવો પડશે. આ રીતે જેનો આધાર અદ્રશ્ય છે તેવા પદાર્થોના આધાર તરીકે આકાશને માનવાનું આવશ્યક જ છે તો પછી સર્વ પદાર્થના આધારરૂપે માત્ર આકાશને જ આધાર માનવું વધારે ઉચિત છે. આકાશ બધાનો આધાર બનવાની જવાબદારી લે છે તો પછી શા માટે આધારતાની ભિન્ન ભિન્ન ભૂતલાદિ પદાર્થમાં કલ્પના કરવી ? કારણ કે ઘટાદિના આધાર તરીકે ભૂતલાદિને માન્યા પછી પણ એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ છે કે 'ભૂતલાદિનો આધાર કોણ ?' જેના સમાધાન માટે આગળ જતાં અંતે આકાશનો તેના આધાર તરીકે સ્વીકાર મજબૂરીથી પણ કરવો અનિવાર્ય છે. માટે પહેલેથી જ ઘટાદિના આધારરૂપે આકાશનો સ્વીકાર કરી લેવામાં ડહાપણ રહેલું છે. માટે સર્વ પદાર્થના આધાર તરીકે નિત્ય અને એક આકાશની ઉપરોક્ત પ્રમાણથી સિદ્ધિ થાય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે —> ઘટાદિનો આધાર આકાશ બને છે. પરંતુ આકાશનો આધાર કોણ ? આ સણગની સમસ્યા તો ઊભી જ છે. <— તો તેનું સમાધાન બહુ સરળ છે અને તે એ છે કે જે પ્રમાણથી આકાશની સિદ્ધિ થાય છે તેના દ્વારા આધારૈકસ્વભાવવાળા આકાશની જ સિદ્ધિ થાય છે. મતલબ કે 'આકાશ સર્વનો આધાર બને છે.' આ વાતની સિદ્ધિ જે અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા થાય છે. તેનાથી આકાશમાં માત્ર આધારસ્વભાવની જ સિદ્ધિ થાય છે, નહિ કે આધેયસ્વભાવ પણ. ટુંકમાં, ઘટાદિ દ્રવ્યને પોતાનાથી અતિરિક્ત

अस्तु वा देश-प्रदेशादिभेदेन तत्र स्वस्यैव स्वाधारत्वम् । अतो न कूटलिङ्गजत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वापत्तिः । न च द्रव्यत्वस्य साश्रयत्वेन समं न व्याप्तिः, अप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्, अनौपाधिकसहचाररूपस्यैव तर्कस्य सत्त्वात्, अन्यथा परेषां

भानुमती

नाकाशसाधकानुमानबाधकत्वम् पश्चात्तु सतोऽपि तस्याऽनैकान्तिकत्वम् । न हि प्रमाणेन प्रमेयासिद्धस्य नूतनत्वमुपस्थितस्य बाधकत्वसम्भवः, अन्यथा प्रमाणत्वव्याकोपापत्तेः संयोगादेरथवा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकित्वानियममभ्युपगम्य स्वरूपसम्बन्धौ तावेवमः परेणाऽपि त्याज्यत एव, अन्यथा समवायोऽप्यनुपधानापराहतस्यात् तस्यापि सम्बन्धान्तरेण सम्बद्धत्वेऽनवस्थासाम्यात् ।

*ननु सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकित्वानियम एव नाङ्गीक्रियत इति कथमुरेव दीर्शितवानसि, द्रव्यस्य तु साधारणव्याप्तेः प्रसिद्धत्वेनेति मगनानुमित्युत्तरकालिनस्य व्याप्तिग्रहस्य तादृशानुमित्यप्रामाण्ये तस्या अप्रमात्वकल्पनापातात एवेति नाकाशोपगमः श्रेयानित्याशङ्क्याह प्रकरणकारः कल्पान्तरमाविष्करोति **अस्तु वा देश-प्रदेशादिभेदेन** देश-प्रदेश-स्कन्धभेदेन **तत्र** = गगने **स्वस्यैव स्वाधारत्वम्,** अवच्छेदकभेदादाधाराधेयभावसङ्गतेः यथा परेषां 'घटाभावे पटे दृश्यते' इत्यत्र घटात्यन्ताभावे घटात्यन्ताभावत्वेन स्वस्यैवाधारत्वं पटध्वंसत्वेन रूपेण चाधेयत्वमिति स्कन्धत्वेन रूपेणाकाशस्याधेयत्वं देशत्वेन रूपेण चाधारत्वम् । एवं देशत्वेन रूपेण गगनस्याधेयत्वं प्रदेशत्वेन चाधारत्वम् । इत्थं विभिन्नाश्रयाश्रितत्वमाकाशस्याऽप्यक्षतम् । **एतेन** गगनं तु सर्वथैवाऽनुमितमिति नैयायिकप्रलापः **प्रत्युक्तः** । तदुक्तं विभिन्नाश्चाश्रयाः देशानां प्रदेशा इव प्रदेशानां देशा अपीष्ये सम्भवत्यते 'तन्तौ पटः' इतिवत् 'पटे तन्तवः' इति प्रतीतेरप्यबाधितत्वात् । अवयव्याद्यैप्रतियोगिकत्वतोऽशेषभेदाभेदस्य तथात्वेऽपि प्रकृतेऽनवस्थीयत्वतोऽशेषरूपैव तस्य प्रतीतिबलेन तथात्वकल्पनात् । तदुक्तं **न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनेनापि** —> संवेदेत हि भगवती तत्त्वोपगमे नः शरणमिति (न्या.कु.) । **एतेन** —> एकत्रैवाधारत्वाधेयत्वयोर्तिरोधोऽपि <— **प्रत्याख्यातः,** रूप-भूतत्वादीनेरूपकभेदेनैकत्रैव घटे एकत्रैव तथाक्रममाधारत्वाधेयत्वयोरिव देश-प्रदेशादिरूपावच्छेदकभेदेनैकत्रैवाकाशे तयोरसमावेशेऽपि तिरोधात् । **न च** भूतस्थले स्वस्य स्वाधारत्वादर्शनाद्दैतत्कल्पना युक्तिमतीति शङ्कनीयम्, घटादेः परतो व्यावृत्तत्वदर्शनेऽपि अवयवस्थादिदोषात् विशेषस्य स्वतो व्यावृत्तत्वमेव भूतत्वादेः परत आधारतावच्छेदर्शनेऽपि तत एवाकाशस्य स्वत एव तत्त्वमौचित्यं नातिक्रमति । **एतेन** —> आकाशवत् भूतत्वादेरपि स्वत आधारतास्तु <— इत्यपि **प्रत्यस्तम्,** अन्यथा जम्बीरवत् भोजनस्याऽपि स्वत एवाम्लत्वमस्त्वेवति तदतो वारयितुमशक्यत्वापत्तेः । रूपस्य समवायेन तृतीयत्वेऽपि समवायस्य स्वत एव तृतीयत्वमेव घटादेः परतो तृतीयत्वेऽपि गगनस्य स्वतो तृतीयत्वे बाधकाभावात् द्रव्यस्य साश्रयत्वानियमोऽपि समर्थितः । **अतः** = आकाशस्याऽपि स्वाश्रयत्वात् **न कूटलिङ्गजत्वेन** = हेत्वाभासजन्यत्वेन आकाशविषयिण्या **अनुमितेः भ्रमत्वापत्तिः** । कल्पान्तरावतारणेनैकाग्रमेतेनमापातेर्विभावितेति न पुनरुक्तपते । इत्थञ्च द्रव्याणां साधारणत्वान्यथानुपपत्तेः सदृष्टेतुत्वाच्च तज्जन्यानुमितेर्भ्रमत्वं, तेनाऽऽकाशाभ्युपगमस्याऽन्याय्यत्वं स्यादित्याशयः । **न च द्रव्यत्वस्य साश्रयत्वेन** = साधारणत्वेन **समं न व्याप्तिः अप्रयोजकत्वात्** = विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वादिति न द्रव्याणां साधारणत्वान्यथानुपपत्तेः सदृष्टेतुत्वसम्भव इति **वाच्यम्, अनौपाधिकसहचाररूपस्यैव** = उपाधिशून्यत्वे सति सहचारदर्शनात्मकस्यैव **तर्कस्य सत्त्वात्** । ततश्च द्रव्यस्य स्वातिरिक्ताधेयतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेदकातिरिक्ताधारतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेदकातिरिक्तापेक्षाधेयतावत्त्वनियमापमाणात् सकलद्रव्याणामनुगताधारतेदयाऽऽकाशसिद्धेरकतिनेङ्गीकृतिकमत्येवेति तात्पर्यं प्रकरणकृतः । विपक्षबाधमाह —> **अन्यथा** उपाधिशून्यसहचारदर्शनात्मकस्य विपक्षबाधकस्य

આધારની ભલે આવશ્યકતા હોય પરંતુ આકાશને પોતાનાથી અતિરિક્ત આધારની અપેક્ષા નથી, કેમ કે આકાશનો સ્વભાવ માત્ર આધારતા બને છે, આધેયતા નહિ. અહીં એવી શંકા થાય કે —> આવું માનવામાં 'જે જે દ્રવ્ય હોય છે ને તે સાધાર = આધારસહિત = સાશ્રય જ હોય છે.' આ નિયમમાં વ્યભિચાર આવશે, કારણ કે આકાશ પોતે જ નિરાધાર બને છે. આકાશમાં આધેયતા અને આધારતા બન્ને રહેલી નથી. તેથી આકાશની જેમ ઘટાદિ પણ નિરાધાર બનશે. માટે ઉપરોક્ત નિયમથી ઘટાદિના આધાર તરીકે એક અતિરિક્ત આકાશની સિદ્ધિ કરવી અનુચિત છે. તે નિયમ તો આકાશમાં જ વ્યભિચારી છે. વ્યભિચારી નિયમના = વ્યાપ્તિના આધારે સ્વેષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? <— તો તે તદ્દન ગેરવ્યાજબી હોવાનું કારણ એ છે કે આકાશની સિદ્ધિ થયા પૂર્વે તો ઉપરોક્ત વ્યભિચાર ઉપસ્થિત થયેલ નથી. પરંતુ ઉપરોક્ત પ્રમાણથી આકાશની સિદ્ધિ થયા બાદ જ તે વ્યભિચાર યાદ આવે છે. એક વાર પ્રમાણ દ્વારા આકાશની સિદ્ધિ થઈ ગઈ, તેથી પાછળથી વ્યભિચારની હજારો બાંગ પોકારવા છતાં પ્રમાણસિદ્ધ આકાશનો અસ્વીકાર કરવો અશક્ય છે. વળી, અહીં એક વાત ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે કે જેમ રસોઈ સ્વતઃ ખારી નથી હોતી પરંતુ પરતઃ = મીઠાના નિમિત્તે ખારી થાય છે. તેથી ખારાશસંપાદક દ્રવ્ય અને રસોઈમાં ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ મીઠું તો સ્વતઃ ખારું હોય છે. મીઠામાં ખારાશ લાવવા માટે અન્ય દ્રવ્યની જરૂર રહેતી નથી. ખારાશૈકસ્વભાવવાળું જ મીઠું હોય છે. છતાં ત્યાં કોઈ સુજ્ઞ માણસ એવો પ્રશ્ન નથી કરતો કે -

गुणस्य साश्रयकत्वव्याप्तावपि का प्रत्याशा ? तथा न कार्यमात्रहेतुत्वेनोपादानप्रत्यक्षरूप एवेश्वरः सिध्येत्, न तु तदाश्रयपरमात्मरूप इति दिग् ।

भानुमती

तर्कस्य सत्वेऽपि द्रव्यत्वे साश्रयत्वव्याप्यत्वानङ्गीकारे **परेषां** *नैयायिकादीनां* **गुणस्य साश्रयत्वव्याप्तौ अपि का प्रत्याशा ? तथा च** = *गुणस्य साश्रयत्वव्याप्त्यसिद्धिप्रकारेण च* **कार्यमात्रहेतुत्वेन** = *सकलभावकार्यजनकतेक्षणा* **उपादानप्रत्यक्षरूप एवेश्वरः सिध्येत् न तु तदाश्रयपरमात्मरूपः** = *उपादानप्रत्यक्षाश्रय परमात्मस्वरूप इति । तदुक्तं प्रकरणकृद्भिरेव मध्यमपरिमाणे* **स्याद्वादरहस्ये** —> *सकलकार्यजनकतेत्यौक्यप्रत्यक्षासिद्धावपि नेश्वरासिद्धेः गुणस्य साश्रयकत्वव्याप्तौ मानाभावात् <— (म.रूपा.रह.द्वि.खं.का. ५ पृ.) इत्यादि । तथा चैतत्तत्त्वं तथाऽस्माभिः* **जयन्तभट्टाकराणां** *तत्तत्कारणां विस्तरतो दर्शितमिति ततोऽवसेयम् ।*

यत्तु *'इह विहङ्गम' इत्यज्ञानालोकमात्रफलमेवाऽऽधारत्वेन प्रतीयते' (मु.दि.तृ.) इति* **दिनकरीयवृत्तौ** *उक्तं* **तदसत्,** *तत्र सम्बन्धग्रहकतेक्षणा आकाशस्यैव सिद्धेः, यत 'इह विहङ्गम' इत्यत्रैतद्देशावच्छेदेनाकाशतोष्णाधारतातिरिक्तापेक्षतातात् विहङ्गमः यदुत्वा 'स्वावच्छेदाकाशतोष्णाधारतातिरिक्तापेक्षतातत्तत्सम्बन्धेनैतद्देशतात् विहङ्गम' इत्येव स्वारसिको बोधः ।* **एतेन** —> *दूरान्तिकादिधीहेतुरेक इति चिन्त्या दिगुच्यते ॥८६॥ इति* **कारिकावलीकृतो विश्वनाथस्य** *तत्तन्मतेऽपि* **निराकृतम्** *आकाशस्यैव दिक्त्वात् उदयाचलसंयोगहेतुकेन तेनैव प्राच्यादिदेशव्यपदेशादिति व्यक्तं* **स्याद्वादरहस्ये** *(म.रूपा.रह.तृ.खं.का.११- पृ.) । इत्थञ्च* **निश्चयद्वात्रिंशिकायां** —> *आकाशमेकमाहाय तदनन्या दिक् <— (नि.द्वा.१९/२५) इति* **श्रीसिद्धसेनदिवाकरतत्तन्मतेऽपि सङ्गच्छते । तदुक्तं तत्त्वार्थसिद्धसेनीयवृत्तावपि** —> *आकाशप्रदेशा एव विशेषरूपतामाजो दिगुव्यपदेशमतरुहत्यन्ते । न च तदुत्पत्तिरेकेण तत्स्वरूपोपलब्धिर्दृश्यमस्तीति (त.सू.५/३ सि.वृ.) ।* **स्याद्वादरत्नाकरेऽपि** —> *आकाशप्रदेशश्रेणिष्वेवाऽऽदित्योदयादिदेशात् प्राच्यादिव्यवहारोपपत्तेः । तथा चैषां न लिङ्गत्वकत्वं स्यात् <— (प्र.न.त.परि. ५/सू८/रूपा. रत्ना. पृ.८९८) इति। अकलङ्कदेवोऽपि तत्त्वार्थराजवार्तिके* —> *दिशोऽप्याकाशैकदेशभूतः आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेशपङ्क्तिषु*

રસોઈમાંજે પરતઃ ખારાશ હોય તો મીઠામાં પણ ખારાશ પરતઃ જ હોવી જોઈએ, બાકી ખારાશસંપાદક દ્રવ્ય અને ખારા દ્રવ્યમાં ભેદનો નિયમ વ્યભિચારગ્રસ્ત બનશે. જો મીઠું સ્વતઃ ખારું હોય તો રસોઈને સ્વતઃ ખારી માનવામાં શું વાંધો ? આવો પ્રશ્ન કરનાર ઉન્મત્તની જેમ ઉપેક્ષાપાત્ર કે હાંસીપાત્ર બને છે. રસોઈમાં પરદ્રવ્ય (મીઠું) ની અપેક્ષાએ ખારાશ આવવા છતાં જેમ મીઠામાં સ્વદ્રવ્ય = સ્વાત્મકદ્રવ્યથી જ ખારાશ આવે છે. તેમ આધેયાત્મક ઘટાદિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આધારભૂત આકાશમાં ભેદ હોવા છતાં સ્વાત્મક આધેયની અપેક્ષાએ આકાશમાં અભેદ હોવામાં કોઈ વાંધો નથી. દાર્શનિક પરિભાષામાં આ હકીકત સમજવી હોય તો એમ કહી શકાય કે ઘટાદિ પરતઃ વ્યાવૃત્ત હોવા છતાં વિશેષપદાર્થ (નૈયાયિકસંમત પાંચમો પદાર્થ) સ્વતો વ્યાવૃત્ત છે તેમ ઘટાદિ દ્રવ્ય પરતઃ = સ્વઅવયવભિન્ન દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આધેય બનવા છતાં આકાશ સ્વતઃ અર્થાત્ પોતાના જ દેશ, પ્રદેશાદિની અપેક્ષાએ આધાર બની શકે છે. મનલબ કે સ્કંધાત્મક ગગનનો આધાર આકાશદેશ છે અને આકાશદેશમાં આધેય છે સ્કંધાત્મક આકાશદ્રવ્ય તથા દેશાત્મક આકાશનો આધાર બને છે પ્રદેશાત્મક આકાશ અને પ્રદેશાત્મક આકાશમાં આધેય છે દેશાત્મક આકાશ. અથવા એમ પણ કહી શકાય છે કે દેશાત્મક આકાશનો આધાર પ્રદેશાત્મક આકાશ છે અને પ્રદેશાત્મક આકાશનો આધાર દેશાત્મક આકાશ છે. અન્યોન્ય આધારતા પટ અને તંતુની જેમ પ્રસ્તુતમાં સંભવિત હોવાથી કોઈ દોષ નથી. તેમ જ ઉપરોક્ત નિયમમાં વ્યભિચારને પણ અવકાશ રહેતો નથી. આથી સર્વાધારત્વઅન્યથાઅનુપપત્તિલિંગ અસત્ = હેત્વાભાસ બનવા દ્વારા તેનાથી થનાર આકાશસાધ્યક અનુમિતિમાં ભ્રમત્વની આપત્તિને પણ કોઈ અવકાશ નથી.

અહીં એવી શંકા થાય કે —> દ્રવ્યત્વની સાશ્રયત્વની = સાધારત્વની સાથે વ્યાપ્તિ જ નથી. માટે તે વ્યાપ્તિ અપ્રયોજકત્વ દોષથી ગ્રસ્ત બને છે. માટે ભૂતલાદિ કે સૂર્યવિમાન, રત્નપ્રભા પૃથ્વી વગેરેના આધારની ચિંતા કરવાની કોઈ જરૂર નથી. તે નિરાધાર હોય તો પણ કોઈ વાંધો નથી. <— તો તે નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે કોઈ ઉપાધિ ન હોવા છતાં દ્રવ્યત્વ અને સાશ્રયકત્વનો સહચાર = સામાનાધિકરણ્ય ઉપલબ્ધ થાય છે -આ જ વિપક્ષબાધક તર્ક છે. જે હેતુમાં કોઈ ઉપાધિ બતાવી ન શકાય અને છતાં પણ હેતુ-સાધ્યના સહચારનું ભાન થતું હોય તેવા હેતુને સમ્યક્ માનવો જ પડે. સાધ્યવ્યાપક અને સાધનઅવ્યાપક એવી ઉપાધિ ન હોવા છતાં જે સ્થલે સાધ્ય - સાધનમાં સામાનાધિકરણ્ય ઉપલબ્ધ હોય તે હેતુમાં જો વ્યાપ્તિ માનવામાં ન આવે તો ગુણમાં પણ સાશ્રયકત્વની વ્યાપ્તિ નૈયાયિકમતે કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? કારણ કે ત્યાં પણ ઉપાધિશૂન્યતા અને સાધ્ય-સાધનમાં સહચારદર્શનથી અતિરિક્ત કોઈ વિપક્ષબાધક તર્કની શક્યતા નથી. આમ ગુણમાં સાશ્રયત્વ સિદ્ધ નહિ થઈ શકવાથી ઉપાદાનપ્રત્યક્ષાત્મક જ ઈશ્વર સિદ્ધ થશે, નહિ કે તેના આશ્રયસ્વરૂપ પરમાત્મા. ઉપાદાનપ્રત્યક્ષાત્મક ગુણ નિરાશ્રય હોવામાં શું વાંધો ? આ સમસ્યાનું સમાધાન નૈયાયિક પાસે છે જ નહિ. માટે તેના આશ્રયરૂપે ઈશ્વરની કલ્પના એ માત્ર કલ્પના જ બની રહેશે. અહીં જે કોઈ કહેવામાં આવેલ છે તે તો દિશાસૂચનમાત્ર છે. આના અનુસારે હજુ આગળ પણ વિચાર કરી શકાય છે.આની સૂચના આપવા શ્રીમદ્જીએ 'દિગ્' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. આ વાત મધ્યમ સ્યાદ્વાદરહસ્ય (દ્વિતીય ખંડ)માં શ્રીમદ્જીએ બતાવેલ છે. આ રીતે આકાશ દ્રવ્યનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

वर्तनालक्षणः कालः । वर्तना च नवपुराणादिपरिणामः । तत्र चार्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्ति कालद्रव्यमेव हेतुः, तस्य तद्भावभावित्वात् ।

भानुमती

'इत इदमि'ति व्यवहारोपपत्तेः <— (त.रा.वा. ५/३/४) इत्युक्तत्वात् । **तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकेऽपि** :आकाशप्रदेशश्रेणिः दिक् न पुनर्द्रव्यान्तरम् ।। (त.श्लो.वा.७/२१) इत्येतं **विद्यानन्दस्वामिना** प्रोक्तम् ।

अथ धर्मिग्राहकमानेन स्वभावतस्तत्तद्दोशे तत्तत्पदार्थानामेत सम्बन्ध इति नातिप्रसङ्ग इति **चेत्** ? **तर्हि** :आकाशस्यैव प्रतीतिनियतसम्बन्धघटकत्वं कुतो न कल्प्यते ? 'धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसी'ति न्यायेन । :प्रतीतिरेकादेकद्रव्यमभ्युपगम्य तत्र दिक्त्वं तिभूत्वं वक्तृसद्रव्यादेभेद इत्यादिकल्पनापेक्षया क्लृप्ते गगन एव दिक्त्व-कल्पनमुचितं, लाघवात् । **एतेन** —> घटादेना समसदग्राचलादेः दौशेकसम्बन्ध एकैकः कल्प्यते समवायवत् न तु दिग्द्रव्यं एकाकारप्रतीतौ तद्घटितालोकपरम्परासम्बन्धावगाहित्वातौचित्यादि'ति <— नव्यमतमप्यपास्तम्, एवं सति मूर्तमात्रस्यैव दिक्त्वेन 'यस्यां दौशे घटः तस्यामेव पटः' इतिप्रयोगानापत्तेः । तस्मात् प्राच्यादौवेभागेन कथञ्चिद्दौभेन्ना प्राच्य-प्रतीच्योभागाधारत्वेन कथञ्चिदेका चाकाशात्मिकैव दौगिति व्यक्तं **स्याद्वादरहस्ये** । :अधिकं बुभुत्सुभिः मत्कृतजयलताऽभ्यासनीया (म.स्ना.रह.का.११- तृ.खं.ज.ल.पृ.) ।

यत्तु —> गुरुत्वशून्यत्वेनाकाशस्य निराधारत्वेऽपि पतनाद्यनापत्तेः न क्षतिरिति <— **तन्न,** एवं सति :अनलार्कानिलादेरपि निराधारत्वापत्तेः । **न चामूर्तत्वादाकाशस्यानाश्रयत्वमिति वक्तव्यम्,** नित्यत्वादमूर्तत्वात् तिभूत्वात् वा गगनस्य 'निराधारत्वमित्यनाऽनैकान्तिकमादृतत्वुक्त्या व्याप्तेरबाधात् देश-प्रदेशादिभेदेन तत्र स्वस्यैव स्वाधारत्वकल्पनाया न्याय्यत्वात् । इत्थमेत 'इह तिहग' इत्यादिप्रतीतौ गगनस्य सम्बन्धघटकत्वोपपत्तेः । 'तत्तदेशोर्ध्वभागार्वाच्छेन्नमूर्तभावादिना तत्तद्व्यवहारोपपत्तेः' 'इति **वर्धमानो**पाध्यायोक्तं नातिवद्यम् तस्याभावादे-निषेधत्वेनानुभूयमानद्रव्याधाराशंशापलापप्रसङ्गात् तावत्प्रतिसन्धानेऽपि लोकव्यवहारेणाऽऽकाशदेशं प्रतिसन्धायोक्त-व्यवहाराच्च । कथमन्यथा 'आकाशे तारकाणि साम्प्रतमुदितानी'त्यादिव्यवहारोपपत्तेः । **यत्तु कान्ट-हेगल**-प्रभृ-तिभिरवयवाभावस्यैव गगनत्वमुक्तं **तत्तु रसेल-जेकोबि-बुलराद**िभिरेव सर्वाधारतानुपपत्त्या खण्डितं गगनद्रव्यं स्थापयद्भिः निराकृतमिति नो न तान्निरासे यत्नः।

:अतस्सप्राप्तं चतुर्थद्रव्यं निरूपयति —> **वर्तनालक्षणः कालः । वर्तना च नव- पुराणादिपरिणामः । तत्र** नवपुराणादिपरिणामलक्षणायां वर्तनायां **चार्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्ति कालद्रव्यमेव हेतुः** = :अपेक्षाकारणं **तस्य** = नव - पुराणादिपरिणामस्य **तद्भावभावित्वात्** = कालद्रव्यसद्भावापेक्षणात् । सम्भवतां स्वयमेवार्थानां 'अस्मिन् वत्सरे भवितव्यं नान्यदा' इत्यपेक्षाकारणं स्वभावेन कालः, धर्मद्रव्यमिव गतौ । न तु निर्वर्तककारणं परिणामिकारणं वा । न ह्यसावधिष्ठाय स्वातन्त्र्येण कुलालवत्करोति न वा मृत्तिकादिवत्परिणामिकारणम् । पञ्चचत्वारिंशद्योजनल-क्षप्रमिते चार्धतृतीयद्वीपसमुद्रव्यापकालक्षेत्रेऽपि भोगभूमिषु नास्ते किञ्चित्कालक्षेत्रं व्याप्यावस्थितपरिणामत्वात् । न चैतावत्समभवतीक्षेत्रेऽपि भोगभूमिषु यथाऽस्ते कालः तथाऽर्धतृतीयद्वीपक्षेत्राद्बहिरपि किमिति नाभ्युपगम्यत इति शङ्कनीयम्, सत्यामपि भावानां तत्र वृत्तौ :अतिशेषेण तस्याः कालापेक्षत्वाभावः । न हि सर्वा वृत्तेः कालापेक्षा । यत्र तु कालस्तथासौ वर्तनाद्यापकारेण परिणमत इति नियम इत्यधिकं **तत्त्वार्थसिद्धसेनीयवृत्तौ** (त.सि.वृ. ५/३८) बोध्यम् । **स्याद्वादरत्नाकरे श्रीवादिदेवसूरयस्तु** —> कटक-मुकुटादिवस्तूनां वर्तना बाह्यनिमित्तकारणापेक्षा कार्यत्वात्, तण्डुलपाकवत् । यत्तद्बाह्यनिमित्तं कारणं स कालः । तत्र पुनरियं वर्तना नाम ? प्रतिद्रव्यपर्यायमनन्तानीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना, 'अनन्तानीतैकसमयः, स्वसत्तानुभवोऽभिधा । यः प्रतिद्रव्यपर्यायं वर्तना सेह कीर्त्यते ।। इति वचनात् । **ननु** कालवर्तनायाः व्यभिचारः, स्वयं वर्तमाने कालस्यैकसमये तदभावात् । न हि कालसमयः स्वसत्तानुभूतौ प्रयोजकमपरमपेक्षते, स्वयं सर्वप्रयोजकस्वभावत्वात्, स्व(?स्वा)प्रयोजकत्वे सर्वप्रयोजकस्वभावत्वव्याहतिरोधात्, सर्वज्ञातेरज्ञानस्य स्वरूपपरित्यागेनाज्ञताभावे सर्वपरित्यागेनाभावत्वव्याहतिरोधवत् । **तदसत्,** काले वर्तनायाः :अनुपचरितरूपेणाऽसद्भावात् । तस्य हि सत्ताऽन्येन वर्त्यते तस्य मुख्या वर्तनाऽऽत्र विवक्षिता, कर्मसाधनत्वात्तस्याः । कालस्य तु नान्येन सत्ता वर्त्यते, स्वयं सत्तावृत्तिहेतुत्वात् :अन्यथाऽनवस्थाऽनुषङ्गात् । ततः कालस्य स्वतो वृत्तेरेव, उपचारतो

❀ કાલદ્રવ્ય નિરૂપણ ❀

વર્તના.। કાલ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે વર્તના. વર્તનાનો મતલબ છે વસ્તુના નવા, જૂના વગેરે પરિણામ. અમુક વસ્તુમાં નવીન પરિણામ હોય છે. અમુક વસ્તુમાં જૂનો પરિણામ હોય છે.તેના પ્રત્યે બે સમુદ્ર અને અઢી દ્વીપમાં રહેનાર કાલ દ્રવ્ય જ હેતુ =

अन्ये तु द्रव्यपर्यायरूप एव कालः, तस्यैव वर्तनारूपत्वात् सर्वत्र सम्भवित्वाच्च । तथा च पारमर्षमपि - 'किमियं भंते ! कालो त्ति पवुच्चइ ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव त्ति' ।

भानुमती

वर्तनात्, तृतीयत्वं(त्व?) योर्तिभागाभावात् मुख्यवर्तनाऽनुपपत्तेः (स्या.रत्ना. ५/८-पृ. ८९७) इति **वदन्ति** ।

तत्त्वार्थसूत्रे —> वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य' (५/२२) इत्युक्तम् । **तत्त्वार्थभाष्ये** च —> सर्वभावानां वर्तना कालाश्रया तृतीयः वर्तना उत्पत्तेः स्थितेरिव गतेः प्रथमसमयाश्रयेत्यर्थः <— इत्येतं **वाचकशेखरोमास्वातिपादैरुक्तम्** । अत एव समयक्षेत्रात् बहिः साधानाना योषितो गमनो तद्भोऽत्यंन्तदूरःखोऽप्यु-त्कर्षतो द्वादशवर्षाणि तिष्ठति तत्र न कदाचित्कथंचिदपि जन्म प्राप्तुं शक्नोत्यसौ, न चाऽपि म्रियते न चापि द्वादशवर्षपरतः तिष्ठति (त.टि.पृ.५८) इति शाश्वतिकव्यवस्था **तत्त्वार्थटिप्पनकादौ** उक्तेति सम्भाव्यते । 'काल-श्चेत्येके' (त.स.५/३८) इति **तत्त्वार्थसूत्रं** अनपेक्षितद्रव्यार्थिकनयेनैव, स्थूललोकव्यवहारसिद्धं कालद्रव्यमपेक्षा-रहितं ज्ञातव्यं <— (द्र.प.रा.ढाल - २०श्लो.१७३) इति प्रकृतप्रकरणकार एव **द्रव्यगुणपर्यायरासे** प्रोक्तत्वात् । **बर्गसन**प्रभृतीभिश्चापे कालद्रव्यमतिरिक्तमभ्युपगम्यते (Dynamic Reality) । तदुक्तं **व्याख्याप्रज्ञप्तौ** कइ णं भंते दव्वा पण्णत्ता ? गोयमा। छद्दव्वा पन्नत्ता धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमएत्ति ।। ( )

अन्ये तु द्रव्यपर्यायरूपः = जीवाऽजीवद्रव्याणां पर्यायात्मक **एव कालः, तस्यैव** = जीवाऽजीवद्रव्याऽ-तिरिक्तभूतपर्यायस्यैव **वर्तनारूपत्वात्, सर्वत्र** द्रव्य-क्षेत्रादौ **सम्भवित्वाच्च** । प्रकृते **जीवाजीवाभिगमादि**वचन-मातेदर्शयति **—> तथा च पारमर्षमपि - किमियं भंते ! कालो त्ति पवुच्चइ ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव त्ति** - इति । महत्**स्याद्वादरहस्ये**ऽपि कालश्च जीवाऽजीवयोः वर्तनापर्याय एवेति न तस्याप्यतिरिक्तधर्माभिमतम् - (का. ११) इत्युक्तं ग्रन्थकृता । पुनश्चैतत् - तर्जनीतिरोहस्य ह्रस्वत्वस्याऽनामिकापेक्षत्ववत् घटादीतिरोहस्य वर्तनापर्यायस्य साम्प्रतिकसूर्यक्रियासापेक्षत्वात् । तत एव 'इदानीं घटः' इति लौकिकव्यवहारोपपत्तेः । न तु स्वसंयुक्तसंयुक्तसमवायलक्षणपरम्परासम्बन्धघटकातिरिक्तकालद्रव्यांसेछेदाभिमता । समयक्षेत्रस्थसूर्यक्रिया-पेक्षयैव तद्बहिः परत्वादिव्यवहाररूप तत्र तत्र प्रसिद्धेः । **भासर्वज्ञप्रभृतीनां** जर्मनजनपदीय-**कान्ट**-प्रभृतीनामपि दिक्कालयोरतिरिक्तद्रव्यत्वमनभिमतमित्यभ्यक्षीष्महि **जयलतायाम्** (म.स्या.रह.तृतीयखण्ड.पृ) । जो हि **दीधिति-कारः** तार्किकमूर्धाभिषेकंमन्यः क्षणपदार्थातिरिक्तं क्षणं कल्पयति तेनातिरिक्तेष्वनवलक्षणेषु क्षणत्वमतश्चं क-ल्पनीयम् तदपरं 'धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसी'ति न्यायात् क्लृप्तेष्वेव पदार्थेषु तत्त्वमभ्युपगम्यताम् । एवं जगतः क्षणैकत्वमपि स्याद्वादेऽप्रतिषेद्धं सिद्धम् । तिरोधानस्य पर्यायत्व-द्रव्यत्वाभ्यां तत्पर्यायत्व-तद्द्रव्यत्वाभ्यां वा परिहारादिति (पृ.६२९) व्यक्तं **न्यायखण्डखाद्ये** । **मीमांसक**मतेऽपि कालाख्यं द्रव्यं नास्ति ।

ननुवेवं सति द्रव्यातिभागलाक्षे कालस्य पृथगुपन्यासो विरुध्येतेति चेत् ? अत्र **तत्त्वार्थटिप्पणकृतः** जीवाऽजीवानामेव स्वतः परिणतिभाजां पर्यायैकसम्बन्धे समयः कथंचित्पृथगुपन्यस्तः । अतो हि षड्द्रव्याणीति तिचारणं स्यात् इति प्राहुः । **धर्मसङ्ग्रहण्यां श्रीहरिभद्रसूरयोऽपि —>** जं तत्ताणादेरूपो कालो दव्वस्स चेव पज्जाओ ।।३२।। <— इति **व्याचक्रुः । एतेन —>** लोकस्याऽपि व्यतिरिक्तत्वं <— **प्रत्याख्यातम्,** तदुक्तं

અપેક્ષાકારણ છે, કેમ કે વસ્તુગત નવા અને જૂના પરિણામ ૪૫ લાખ યોજનવર્તી કાલદ્રવ્યના સદ્ભાવથી જ થાય છે. દ્વીપની બહાર જૂના, નવા પરિણામ કાલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થતા નથી. માટે અઢીદ્વીપગત વસ્તુના વર્તના પરિણામની અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા અતિરિક્ત કાલ દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

❀ પર્યાયસ્વરૂપકાલનું નિરૂપણ ❀

અન્યે.। અન્ય જૈનાચાર્યોનું કથન એ છે કે કાલ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી, પરંતુ દ્રવ્યનો પરિણામ જ છે. કેમ કે દ્રવ્યનો પર્યાય એ જ વર્તના છે, જેને કાલલિંગ તરીકે શાસ્ત્રકાર ફરમાવે છે. વળી, વર્તનાપર્યાયસ્વરૂપ કાલ દ્રવ્ય સર્વત્ર સંભવી શકે છે. તેથી અઢી દ્વીપની બહાર પણ 'इदानीं घटः' ઈત્યાદિ બુદ્ધિની અસંગતિને અવકાશ રહેતો નથી. સ્વતંત્ર કાલ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ તો શાસ્ત્રકારને પણ સંમત નથી. માટે જ 'હે ભગવંત ! કાલપદાર્થ કોને કહેવાય ?' - આવા શ્રીગૌતમ સ્વામીએ કરેલ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં પરમેશ્વર વર્ધમાનસ્વામીજીએ - 'હે ગૌતમ ! જીવ જ કાલ કહેવાય છે અને અજીવ જ કાલ કહેવાય છે.' આવું ફરમાવેલ છે. આવો ઉલ્લેખ શ્રીજીવાભિગમ સૂત્રમાં આવે છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે જીવ દ્રવ્યથી અભિન્ન પર્યાય અને અજીવ દ્રવ્યથી અભિન્ન પર્યાય કરતાં અતિરિક્ત કાલ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ નથી. આ રીતે કાલ દ્રવ્ય વિશે શ્વેતાંબર સમ્પ્રદાયના આચાર્યોના અભિપ્રાયોને બતાવીને હવે શ્રીમદ્જી દિગંબર આમ્નાયાનુસાર કાલ પદાર્થનું પ્રરૂપણ કરે છે.

दिगम्बरास्तु —> **प्रतिलोकाकाशप्रदेशमसङ्ख्येयाः कालाणवो द्रव्यसमयाभिधेया अवतिष्ठन्ते । पर्यायसमयास्तु मन्दगतिस्वभावेन परमाणोराकाशप्रदेशातिक्रमणनियामकतया व्यवतिष्ठन्ते, विशिष्टगतिपरिणामस्य समयांशाऽसाधकत्वात्, स्कन्धविशिष्टावगाहनापरिणामस्य व्योमैकदेशांशाऽसाधकत्ववदित्याहुः ।**

भात्मती

स्थानाङ्गसूत्रेऽपि —> *के अयं लोए ? जीवच्चेव अजीवच्चेव <— (स्था.२/१०३) इति । पञ्चास्तिकायमयत्वाल्लोकस्य, तेषाञ्च जीवाजीवरूपत्वादिति <— तदृत्तौ* ***अभयदेवसूरयः*** *। कालातिरेककालाङ्गीकारादेवोक्तं* ***उत्तराध्ययनसूत्रे*** *- धम्मो अधम्मो आगासं, दव्वं इक्किक्कमाहियं । अणंताणि य दव्वाणि, कालो पुग्गलजंतवो ।। (उत्त. २८-८) इति ।*

दिगम्बरास्तु *इत्यरुचाणो 'आहुः' इत्यनेनाक्षरः । द्विविधः कालः द्रव्यसमयात्मकः पर्यायसमयाभिधानश्च । तत्र* ***प्रतिलोकाकाशप्रदेशं*** *= लोकाकाशस्य प्रत्येकप्रदेशे* ***कालाणवः*** *= निरंशकालांशाः* ***द्रव्यसमयाभिधेया अवतिष्ठन्ते*** *। यावन्तो लोकाकाशप्रदेशाः तावन्त एवाऽतीतभाविवर्तमानकालाणवः कृत्स्नो चतुर्दशरज्जुप्रमितलोकाकाशे वर्तन्ते । **पर्यायसमयाः तु मन्दगतिस्वभावेन** = मन्दतमगमनपरिणामेन एकस्य* ***परमाणोः आकाशप्रदेशातिक्रमणनियामकतया*** *= निरंशैकाकाशांशलङ्घनमर्यादाकारितया* ***व्यवतिष्ठन्ते*** *। एकस्य परमाणोरतिमन्दं स्वप्रदेशमतिक्रमतो यावान् कालः स निरंशः पर्यायसमयः प्रोच्यते । **न च** मन्दगतिस्वभावेत्युक्तेः निष्प्रयोजनोक्तिः* ***शङ्कनीयम्, विशिष्टगतिपरिणामस्य*** *= शीघ्रगमनपरिणतेः परमाणोः एकस्मिन्नेव समयेऽसङ्ख्यलोकाकाशप्रदेशातिक्रमणेन* ***समयांशाऽसाधकत्वात्*** *= निरंशपर्यायसमयसाधनेऽप्रत्यलत्वात्, परमाणुविशेषावगाहनापरिणतेरेकाकाशप्रदेशसाधकत्वेऽपि* ***स्कन्धविशिष्टावगाहनापरिणामस्य*** *= असङ्ख्यलोकाकाशप्रदेशव्याप्तेस्कन्धद्रव्यावच्छेदावगाहनापरिणतेः* ***व्योमैकदेशांशाऽसाधकत्ववत्*** *= निरंशाकाशप्रदेशसाधनेऽप्रत्यलत्वादेव ।*

तदाह ***तत्त्वार्थसर्वार्थसिद्धिकारः*** —> *कालो हि द्विविधः परमार्थकालो व्यवहारकालश्च । परमार्थकालो वर्तनालक्षणः, परिणामादिलक्षणो व्यवहारकालः (त.स.सि. ५-२२) इति । तदुक्तं* ***बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहेऽपि नेमिचन्द्रेण*** *- दव्वपरिवट्टरूवो जो सो कालो हवेइ ववहारो । परिणामादिलक्खो वट्टणलक्खो य परमट्ठो ।। (बृ.द्र.सं.२१) इति। **ब्रह्मदेव**कृततद्व्याख्यानेशश्चैतम् —> 'दव्वपरिवट्टरूवो जो' = द्रव्यपरिवर्तरूपो यः, 'सो कालो हवेइ ववहारो' = स कालो भवति व्यवहाररूपः । स च कथंभूतः ? 'परिणामादिलक्खो' = परिणाम-क्रियापरत्वापरत्वेन लक्ष्यत इति परिणामादिलक्षणः । इदानीं निश्चयकालः कथ्यते 'वट्टणलक्खो य परमट्ठो' = वर्तनालक्षणश्च परमार्थकाल इति। तथा चोक्तं* ***संस्कृतप्राभृते*** *- 'स्थितेः कालसंज्ञका' तस्य पर्यायस्य सम्बन्धिनी याऽसौ समयघटिकादिरूपा स्थितेः सा व्यवहारकालसंज्ञा भवति न च पर्याय इत्यभिप्रायः । यत एव पर्यायसम्बन्धिनी स्थितेर्व्यवहारकालसंज्ञां न भजते तत एव जीव-पुद्गलसम्बन्धेन परिणामेन पर्यायेण तथैव देशान्तरप्राप्तिलक्षणया गत्युपग्रहकारणभूतया क्रियया तथैव दूरासन्नक्षेत्रलक्षणकालकृतपरत्वापरत्वेन च लक्ष्यते = ज्ञायते यः स परिणाम-क्रियापरत्वापरत्वलक्षण इत्युच्यते । अथ द्रव्यरूपनिश्चयकालमाह स्वकीयोपादानरूपेण स्वयमेव परिणममानानां पदार्थानां कुम्भकारचक्रस्याधस्तनशिलावत् शीतकालाध्ययनेऽग्निवत् पदार्थपरिणतेर्बहिरङ्गसहकारित्वं सा वर्तना भण्यते । सैव*

❀ कालाणुस्वरूप द्रव्यसमय - दिगंबरमत ❀

દિગ.। દિગંબર જૈન વિદ્વાનોનું મંતવ્ય એ છે કે કાલપદાર્થ દ્વિવિધ છે. (૧) દ્રવ્યસમય (૨) પર્યાયસમય. દ્રવ્યસમય કાલાણુસ્વરૂપ છે, જે ૧૪ રાજલોકમાં ફેલાઈને રહેલ છે. લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશ છે તેટલી સંખ્યા કાલઆણુની છે. પ્રત્યેક લોકાકાશપ્રદેશમાં એક - એક કાલાણુ વિદ્યમાન હોવાથી સંપૂર્ણ ૧૪ રાજલોકમાં અસંખ્ય કાલાણુસ્વરૂપ દ્રવ્ય સમય વર્તે છે. જ્યારે પર્યાય સમય તો મંદગતિ સ્વભાવે પરમાણુને આકાશપ્રદેશના અતિક્રમણ કરવાના નિયામકરૂપે રહે છે. પરંતુ વિશિષ્ટગતિ પરિણામ અર્થાત્ ઋજુ ગતિપરિણામ સમયાંશનો સાધક બની શકતો નથી. આશય એ છે કે જેમ સ્કંધવિશિષ્ટ અનગાહનાપરિણામ આકાશપ્રદેશનો = આકાશના સૂક્ષ્મતમ એક અંશનો સાધક બની શકતો નથી, કારણ કે સ્કંધ અનેક આકાશપ્રદેશમાં રહે છે તેમ વિશિષ્ટ ઋજુ ગતિપરિણામ પણ કાલના સૂક્ષ્મતમ અંશનો સાધક બની શકતો નથી, કારણ કે એક સમયમાં તો અસંખ્ય આકાશપ્રદેશનું અતિક્રમણ = ઉલ્લંઘન થઈ જાય છે. માટે અત્યંત મંદ ગતિથી પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને ઓળંગે તેવો ગતિપરિણામ જ સૂક્ષ્મતમ કાલાંશનો સાધક બની શકે છે. અર્થાત્ તેટલી કાલિક મર્યાદા = ૧ સમય (કાલાંશ) થાય- આવું દિગંબર જૈનાચાર્યોનું કથન છે.

तच्चिन्त्यम्, **समयस्य वस्तुमद्रव्यपर्यायत्वस्यैव कल्पनात्, अर्हद्वचनस्य तथैव व्यवस्थितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।**

भानुमती

लक्षणं यस्य स वर्तनालक्षणः कालाणुद्रव्यरूपो **निश्चयकालः** <— *इति । निश्चयकालस्यावस्थानक्षेत्र-द्रव्यप्रमाणतो तु* **बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहे** *एतं —> लोयायासपदेसे इक्किक्के जे ठिया हु इक्किक्का । रयणाणं रासी इव ते कालाणू असंखदव्वाणि ।। २२ ।।* **ब्रह्मदेवकृत**तत्त्वार्थव्याख्यानेऽपि चैतं —> *लोकाकाशप्रदेशेष्वेकैकेषु ये स्थिता एकैकसङ्ख्योपेता 'हु' = स्फुटं; 'ते इव' ? 'रयणाणं रासी इव' परस्परतादात्म्यपरिहारेण रत्नानां राशीरिव । 'ते कालाणू' = ते कालाणवः । 'कथंते संख्योपेताः ?' 'असंखदव्वाणि' = लोकाकाश(प्रदेश)प्रमितासङ्ख्यद्रव्याणीति । तथाहि यथाऽङ्गुलिद्रव्यस्य यस्मिन्नेव क्षणे वक्रपर्यायोत्पत्तिस्तस्मिन्नेव क्षणे पूर्वप्राञ्जलपर्यायविनाशोऽङ्गुलिरूपेण ध्रौव्यमीति द्रव्यसंश्लेषः । तथा कालाणोरपि मन्दगतिपरिणतपुद्गलपरमाणुना व्यतीक्रियमाणस्य कालाणूपादानकारणोत्पन्नस्य च एव वर्तमानसमयस्योत्पादः स एवातीतसमयापेक्षया विनाशस्तदुभयाधारकालाणुद्रव्यत्वेन ध्रौव्यमित्युदयव्ययध्रौव्यात्मकत्वकालद्रव्यासंश्लेषः ।*

'लोकबहिर्भागे कालाणुद्रव्याभावात् कथमाकाशद्रव्यस्य परिणतेरि'ति चेत् ? अखण्डद्रव्यत्वादेकदेशस्पन्दनहतचक्रभ्रमणवत् तथैवैकदेशभ्रमणोहरस्पर्शनेन्द्रियविषयानुभूतसर्वाङ्गसुखवत् लोकमध्यस्थितकालाणुद्रव्याधारणैकदेशेनाऽपि सर्वत्र परिणमनं भवतीति कालद्रव्यं शेषद्रव्याणां परिणतेः सहकारिकारणं भवति । 'कालद्रव्यस्य किं सहकारिकारणं ? इति चेत्, यथा आकाशं द्रव्याणामाधारः स्वरूपेऽपि तथा कालद्रव्यमपि परेषां परिणतेसहकारिकारणं स्वरूपेऽपि । **कश्चिदाह** *- यावत्कालेनैकाकाशप्रदेशं परमाणुरतिक्रामति तावत्तावत्कालेन समयो भवतीत्युक्तमागमे एकसमयेन चतुर्दशरज्जुगमनो यावता आकाशप्रदेशस्तावन्तः समयाः प्राप्नुवन्ति ।* **परिहारमाह** *- एकाकाशप्रदेशातिक्रमेण यत्समयव्याख्यानं कृतं तन्मन्दगत्यपेक्षया, तत्पुनरेकसमये चतुर्दशरज्जुगमनव्याख्यानं तत्पुनः शीघ्रगत्यपेक्षया । तेन कारणेन चतुर्दशरज्जुगमनोऽप्येकसमयः (बृ.द्र.सं.श्लो. २२ ब्र.दे. पृष्ठ ५६-५७-५८) इति ।*

निरुक्तकालजातकालोनिरासार्थं व्याख्यातेशस्य उपक्रमते —> **तच्चिन्त्यमिति** । *मृद्द्रव्यस्य स्थास-कोश-कुशूलादिपूर्वापरपर्यायेणोर्द्धतासंचयवत् कालाणुद्रव्यस्य समयावलि-मुहूर्तादिपूर्वापरपर्यायेणोर्द्धतासंचयसम्भवेऽपि धर्मास्तिकायादौ तिर्यक्प्रचयवत् परमाणौ तिर्यक्प्रचयाभावात् कालाणुद्रव्ये तिर्यक्प्रचय-तदभावयोरसम्भवादस्तिकायत्वासम्भवाऽऽख्यानार्थं रत्नराशिदृष्टान्तप्रदर्शनं* **बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहे** *कृतं तदसत्, 'कालाणुद्रव्ये कृतः तिर्यक्प्रचये नास्ति ? इति पर्यनुयोगाऽपर्यवसानात्, मन्दाणुगतिलक्षणकार्यहेतुपर्यायसमयभाजनतया कालाणुकल्पने मन्दाणुगत्यादिहेतुतालक्षणगुणभाजनतया धर्मास्तिकायाद्यणुसंश्लेषप्रसङ्गात् ।* **एतेन** —> *मन्दगत्या गच्छतः पुद्गलपरमाणोरेकाकाशप्रदेशपर्यन्तमेव कालद्रव्यं गतेः सहकारिकारणं भवति ततो ज्ञायते तदप्येकप्रदेशमेव (बृ.द्र.सं.श्लोक.२५ तृ.पृ.५६) इति* **बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहवृत्तिकृतो ब्रह्मदेवस्य** *तत्तं* **निरस्तम्,** *धर्मादिद्रव्याणामप्येकप्रदेशत्वप्रसङ्गाऽविशेषात् ।* **न च** *सर्वसाधारणगत्यादिहेतुतालक्षणगुणभाजनतत्वेन स्वकीयात्मकरूपैव धर्मादेः स्वीकारः, तदेशप्रदेशकल्पना तु व्यवहारानुरोधात् पश्चादीति न धर्माद्यणुसंश्लेषप्रसङ्ग इति दिक्पटेन* **वक्तव्यम्,** *एवं सति जीवाजीवसाधारणवर्तनाहेतुतालक्षणगुणमादाय कालद्रव्यरूपापि धर्मास्तिकायादिरिव लोकव्यापकैकद्रव्यत्वापत्तेः । 'सर्वसाधारणगत्यादिहेतुतालक्षणगुणभाजनतयैव धर्मादेरसंश्लेषः कालरूप तु मन्दाणुगतिलक्षणकार्यहेतुपर्यायसमयभाजनतयैव'ति तु शपथमात्रम् । न चात्रापि कालस्याऽप्रदेशत्वोपदर्शनमेव कालाणुद्रव्यसाधकमित्याशङ्कनीयम्, कालस्य जीवाजीवपर्यायरूपत्वेऽपि तदुपपत्तेः,* **समयस्य** *= समयपदप्रतिपाद्यस्य तीर्थंकरीत्या* **वस्तुमद्द्रव्यपर्यायत्वस्यैव** *= प्रमाणान्तरासंलक्ष्यजीवाद्यद्रव्याऽतिरिक्तभूतवर्तनापर्यायात्मकरूपैव* **कल्पनात्,** *लाघवात्, अनवस्थाप्रसङ्गात्,* **अर्हद्वचनस्य** *= 'गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव कालो ति' इत्यादेस्वरूपस्य* **तथैव** *= अतिरिक्तवस्तुभूतजीवाद्यद्रव्यपर्यायात्मककालप्रतिपादकतयैव* **व्यवस्थितत्वात् ।** *तत्श्चासङ्ख्य-कालाणुकल्पनाऽ-*

❀ दिगंबरमतनिराकरण ❀

તચિ.। પરંતુ શ્રીમદ્જી કહે છે કે ઉપરોક્ત દિગંબરમત ચિંતનીય = વિચારણીય છે. વગર વિચાર્યે સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. શાસ્ત્રોક્ત રીતે મીમાંસા કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત અસંખ્ય કાલાણુ દ્રવ્યનું પ્રતિપાદન અસંગત જ લાગશે, કારણ કે અન્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ એવા જીવ દ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્યના પર્યાયસ્વરૂપ જ સમયની કલ્પના કરવાથી સર્વ સંગતિ થઈ શકે છે. અરિહંત પરમાત્માનું વચન 'जीवा चेव अजीवा चेव' પણ આ રીતે જ વ્યવસ્થાનું પ્રતિપાદન કરે છે. માટે જ ઉપદર્શિત અતિરિક્ત અસંખ્ય કાલાણુની ગૌરવગ્રસ્ત

चेतनागुणो जीवः, स चोक्तस्वरूप एव ।

ग्रहणगुणं पुद्गलद्रव्यं, तत्र च क्वचित् प्रत्यक्षं क्वचिदनुमानाऽऽगमादिकं च मानमनुसन्धेयम् ।

भातृमती

प्रामाणिकगौरवादादेदोषादेतापाकृतेति मन्तव्यम् ।

नन्वेवं सति **योगशास्त्रे** *वर्तमानस्य —> लोकाकाशप्रदेशस्था भिन्नाः कालाणवस्तु ये । भावानां परिवर्तनि, मुख्यः कालः स उच्यते ।। (प्र. ४ गा. ७६ श्रां. १२) <— इत्यान्तरश्लोकस्य कथमुपपत्तिः स्यात् ? तस्य कालाणुस्वीकारादतेऽसङ्गतेरिति* **चेत् ? मैवम्,** *तत्र 'मुख्यः कालः' इत्यस्य अनादिकालीनाप्रदेशत्वव्यवहारनिमित्तकोपचारतिषेध इत्येतावार्थः । अत एव 'मनुष्यक्षेत्रमात्रवर्ती कालद्रव्यं' ये वर्णयन्ति तेषामपि मनुष्यक्षेत्राबहिश्लेकाकाशादौ कालद्रव्योपचार एव शरणमिति व्यक्तं* **द्रव्यगुणपर्यायरासे** *(द्र.गु.प.रा. ४०-४९) ।*

चेतनागुणः *अष्टविधज्ञान-चतुर्विधदर्शनात्मकोपयोगलक्षणो* **जीवः** *। तदुक्तं* **तत्त्वार्थसूत्रे**ऽपि *'उपयोगलक्षणो जीवः' (त.सू.२-८) इति । **स च** = चेतनागुणो हि* **उक्तस्वरूपः** *स्वसंवेदनस्वरूपः* **एव** *। नाणं च दंसणं चेव चरित्तं च तवो तहा । वीरियं उवओगो य एयं जीवस्स लक्खणं ।। (ना.त.श्लो.) इत्यादौ तदुक्तेः । जीवभेद-प्रभेद-लोकाकाशप्रदेशप्रमितप्रदेशत्वादिकमत्रानुसन्धेयम् ।*

अतस्तस्यासङ्गत्यागतं चरमद्रव्यं प्रतिपादयति —> **ग्रहणगुणं पुद्गलद्रव्यमिति** *। ग्रहणञ्च नोपलब्धिलक्षणं अव्याप्तेरसाधारण्यात् । न वा ज्ञानलक्षणं, असम्भवात् । किन्तु अव्युत्पन्नव्यामोहभावेन जीवसंश्लेषयोग्यतास्वरूपमवगन्तव्यम् । तेन न धर्मास्तिकायादावतिव्याप्तेः न वा परमाण्वादावतिव्याप्तेः । **न च** तथापि तिर्यगादिजीवेष्वतिव्याप्तेरुन्मूक्षितराक्षसी नौव पश्चात्कर्तुं शक्यत्वात इति* **शङ्कनीयम्,** *भोक्तृभोक्तृभावेनैव संश्लेषस्य विवक्षितत्वात् । योषिदादेर्जीवेष्वपि न तादृशः संश्लेषः किन्तु तच्छरीरेष्वेव । **एतेन —>** एकक्षेत्रावगाढेषु सिद्धेष्वप्यतिव्याप्तेः **<— परास्ता,** तेषामव्युत्पन्नव्यामोहभावेन मिथोऽवस्थानमात्रमभ्युपगमादित्यादिकं स्वसमयाऽविशेषज्ञेन विभावनीयं विचक्षणैः ।*

यद्यपि तात्त्विकश्वेतरा 'रूपिणः पुद्गलाः' (त.सू. १/४) इति **तत्त्वार्थसूत्रं** *सूचयतः रूप-रस-गन्धादीन् पुद्गललक्षणत्वेनोररीकृतवतः । **एतेन —>** स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तः पुद्गलाः (त.सू. ५-२३) इति* **तत्त्वार्थसूत्रमपि व्याख्यातम् ।** *तथापि प्रत्येकं तिर्यग्निगमनाभावेरहात्, सर्वेषां तत्वे च गौरवात्प्रकृते लाघवसङ्कलितलक्षणप्रदर्शनमदुष्टम् । यद्वा तदपि लक्षणान्तरमवगन्तव्यम् । पूरण-गलनात्मक-चयोपचयलक्षणं पुद्गलद्रव्यमित्येके । पराशट-गलन-पतनलक्षणं पुद्गलद्रव्यमित्यन्ये । औदारिकैकैकभावलक्षणं पुद्गलद्रव्यमित्यपरे । द्रव्यौगिकपरिणामविषयत्वलक्षणं पुद्गलद्रव्यं, विषयत्वञ्चोपलक्षणं न तु विशेषणमिति नाऽव्याप्तिरिति* **तीतरे** *।*

***तत्र** = निरुक्तलक्षणे पुद्गले, सामग्र्या विषयत्वमर्थः,* **च** *= हि* **क्वचित् प्रत्यक्षं** *मानमित्यनाऽनुवर्तते, तथा घटादौ । **क्वचित् अनुमानागमादिकं च** । परमाण्वादौ अनुमानं* **मानं,** *अचित्तमहास्कन्ध- शून्यवर्गणादिस्वरूपे च पुद्गलद्रव्ये आगमः प्रमाणम्, आगमवादविषयत्वात्तत्र । आदिपदेनोपमान-प्रत्यभिज्ञादेर्ग्रहणमित्यादिकं प्रकृते* **अनुसन्धेयम् ।**

श्रेयसेऽस्तु महावीरः यत्कृपया समागतः । तर्कागमसुधोद्गारः द्रव्यषट्कनिरूपणे ।। १ ।।

કલ્પના અપ્રામાણિક છે. અહીં તો બહુ સંક્ષેપથી પ્રકરણકારશ્રીએ દિગંબર સમીક્ષાને સમેટી લીધી છે પરંતુ અન્યત્ર વિસ્તારથી અસંખ્ય કાલાણુનું ખંડન શ્રીમદ્જીએ કરેલ છે. જુઓ દ્રવ્ય- ગુણ -પર્યાયરાસની ૧૦મી ઢાળ વગેરે.

❁ જીવ- પુદ્ગલ- પર્યાયનું નિરૂપણ ❁

ચે.। પાંચમું દ્રવ્ય છે જીવ. તેનું લક્ષણ છે ચેતના. ચેતનાનો અર્થ છે ઉપયોગ. તે જ્ઞાન-દર્શનસ્વરૂપ ૧૨ ભેદે પ્રસિદ્ધ છે./પ્રસ્તુત ચેતના ગુણ સ્વપ્રકાશાત્મક જ છે. જેનું નિરૂપણ જ્ઞાનસ્વપ્રકાશવાદમાં પૂર્વે = પ્રથમ પ્રકાશમાં કરેલ છે.

છઠ્ઠું અને અંતિમ દ્રવ્ય છે પુદ્ગલ, જેનું લક્ષણ છે ગ્રહણગુણ. અન્ય દ્વારા પુદ્ગલ જ ગ્રાહ્ય બની શકે છે. ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય નહિ. ઘટ, પટ વગેરે ગ્રાહ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ સિદ્ધ છે. પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્યની સિદ્ધિ અનુમાન આદિ દ્વારા થાય છે. અચિત્તમહાસ્કંધ, શૂન્યવર્ગણા વગેરે સ્વરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યની સિદ્ધિ આગમ વગેરે દ્વારા થાય છે. આ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યની સિદ્ધિ ભેદ - પ્રભેદ વગેરે સંબંધમાં અલગ અલગ પ્રમાણનું અનુસંધાન કરવાની પ્રકરણકારશ્રી સૂચના કરે છે. આ રીતે છ દ્રવ્યનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

પ્રમેયપદાર્થ દ્રવ્ય- પર્યાય ઉભયાત્મક હોવાથી દ્રવ્યનિરૂપણ કર્યા બાદ મહોપાધ્યાયજી પર્યાયનું નિરૂપણ કરતાં જણાવે છે કે પર્યાયો તો અનંતા છે. તેથી તેઓનો અલગ અલગ વિભાગ સંપૂર્ણતયા બતાવવો શક્ય નથી. છતાં પર્યાય સંબંધી વાસ્તવિક તત્ત્વ શું

पर्यायाश्चानन्ता इति न तेषां विविच्य विभाग इति । अधिकमत्रत्यं तत्त्वं मत्कृत-स्याद्वादरहस्यादौ अनुसन्धेयम् ।
इति पण्डितपद्मविजयसोदर-न्यायविशारद-पण्डितयशोविजयविरचिते न्यायालोके तृतीयः प्रकाशः ॥

भानुमती

भातः द्रव्यपर्यायोभयात्मा इति प्राक्तम् (द्रष्टव्यं ३२७ तमे पृष्ठे) । तत्र द्रव्यलोरूपणं तूक्तमेत्यवसरस्य-प्राप्तपर्यायलोरूपणार्थमुपक्रमते —> **पर्यायाश्चानन्ता इति** = हेतोः **न तेषां** = पर्यायाणां शुद्धग्राहिकया **विविच्य विभाग इति** । मुख्यतः पर्याया द्विविधाः सहभावेनः क्रमभावेनश्च । तत्र सहभावेनो गुणा उच्यन्ते क्रमभावेनश्च पर्याया इति । वस्तुतो विशेषस्त्वेतावान्तरभेदौ गुणपर्यायौ । तदुक्तं **प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार-सूत्रे** - विशेषोऽपि विधिरूपो गुणः पर्यायश्चेति । गुणः सहभावी धर्मो यथात्मनि विज्ञानत्वादिः शक्त्यादिर्वेति । पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुख-दुःखादिर्वेति । (प्र.न.त.परि. ५ सू.६-१७-८) । अत्यन्तविशेषाणां गुणः, अत्यन्तव्यतिरेकः पर्यायः इति **प्रवचनसारवृत्तिकारः** । पर्यायलक्षणं हि कादाचित्कत्वं गुणलक्षणं तु नित्यत्वमित्यपि **वदन्ति । अन्ये** तु ध्रौव्याश्रयो द्रव्यं, उत्पाद-व्ययभाजो गुण-पर्यायाः **इत्याहुः । पञ्चास्तिकायवृत्तौ जयसेनस्तु** —> विधेधा पर्यायाः द्रव्यपर्यायाः गुणपर्यायाश्च । अनेकद्रव्यात्मैकतया द्रव्यप्रतीतेः निबन्धनकारणभूतो द्रव्यपर्यायः, अनेकद्रव्यात्मैकैकवत् । स च द्रव्यपर्यायो विधेधः समानजातीयः (स्कन्धादिः) असमानजातीयश्च (नरनारकपर्यायः) । गुणपर्याया अपि विधेधा स्वभाव-विभावभेदेन । गुणव्यतिरेकात्मकप्रतीतेः कारणभूतो निबन्धनं गुणपर्यायः । अथवा व्यञ्जनार्थपर्यायरूपेण विधेधा भवन्ति । तत्रार्थपर्यायाः सूक्ष्माः क्षणक्षयेणस्तथा वाग्गोचरादतीन्द्रियाः । व्यञ्जनपर्यायाः पुनः स्थूलाश्चिरकालस्थायिनो वाग्गोचरसञ्ज्ञास्थानीयाश्चोचरश्च भवन्ति । विभावरूपा व्यञ्जनपर्याया जीवस्य नरनारकादयो भवन्ति, स्वभावव्यञ्जनपर्यायो जीवस्य सिद्धरूपः (पं. का.१६ ज.वृ.) इत्याह ।

तदुक्ता अर्थपर्याय-व्यञ्जनपर्यायभेदेन विधेधा पर्याया अवगन्तव्याः । तदुक्तं **सम्मतितर्कवृत्तौ** - अर्थपर्यायाः अर्थग्राहकाः सङ्ग्रह-व्यवहारर्जुसूत्रास्तद्ग्राह्या/वाऽर्थभेदाः, वचनपर्यायाः शब्दनयाः शब्दसमभिरूढैवम्भूताः तत्पर्यायैकेका तदवयवा वा (सं.त. १-३१वृ.) । वचनं व्यञ्जनं तेनाभिधानार्थान्तरम् । केवलमिहापेक्षया तु तत्रैवान्तो —> व्यञ्जनपर्यायोऽर्थान्तरभूतः, ततद्विशेषणत्वात्तस्य । घटेऽर्थपर्यायस्त्वनवरतमाऽऽवृतोर्नेजः (सं.त. कां.१-का.३६ पृष्ठ. ८८५) इत्युक्तम् । **तत्त्वार्थसिद्धसेनीयवृत्तौ** च - अनेकैकशब्दवाच्यार्थविलम्बेनश्च शब्दप्रधाना अर्थोपसर्जनाः शब्दनयाः प्रतीत्यतदर्थस्य प्रतिभासकाः व्यञ्जनपर्यायसंज्ञकाः (त.सि.वृ. ५-३९) इत्युक्तम् । प्रकरणकृतस्तु **स्याद्वादकल्पलतायां** - उत्पादव्ययध्रौव्ययोगात्मकमेव सत्त्वमभ्युपगम्यते । तत्र सत्त्वं सकलवस्तुव्यापकं व्यञ्जनपर्यायतां, प्रतिक्षणवस्तुगतमर्थपर्यायतामास्कन्दति । इदमेव साहश्यास्तित्वस्वरूपास्तित्वमित्यपि गीयते । (स्या.क. १-२३) इति प्राहुः ।

श्रीलब्धिसूरयस्तु द्वादशारनयचक्रटिप्पनके - तस्य त्रिकालस्पर्शिनः पर्यायः स व्यञ्जनपर्यायः यथा घटादीनां मृदादिपर्यायो व्यञ्जनपर्यायो मृन्मयः घटः कालत्रयेऽपि मृदादिपर्यायत्वं व्यञ्जयति । सूक्ष्मवर्तमानकालवर्ती अर्थपर्यायो यथा घटादेः तत्क्षणवर्ती पर्यायः (द्वा.न.च.टि.पृ.१७) इति **व्याचक्रुः । नियमसारवृत्तौ पद्मप्रभस्तु** - स्वभावपर्यायः केवलस्यासाधारणोऽर्थपर्यायोऽवाङ्मनसगोचरोऽतिसूक्ष्मः प्रागप्रमाणत्वादभ्युपगम्यः । अशुद्धपर्यायो नरनारकादिर्व्यञ्जनपर्याय इति स्वभाव-विभावपर्यायसंक्षेपोक्तेः । तत्र स्वभाव-विभावपर्यायाणां मध्ये स्व-भावपर्यायस्तावत् विशेषकारेणोच्यते । कारणशुद्धपर्यायः कार्यशुद्धपर्यायश्चेति । इह हि सहजशुद्धदर्शनेना-ऽऽद्यानिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसहजज्ञान - सहजदर्शन-सहजचारित्र-सहजपरमवीतरागसुखात्मकशुद्धा-न्तस्तत्त्वस्वरूपस्वभावानन्तचतुष्टयस्वरूपेण सहावस्थितपञ्चमभावपरिणतिरेव कारणशुद्धपर्याय इत्यर्थः । साद्यानिधना मूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसद्भूतव्यवहारेण केवलज्ञान-केवलदर्शन-केवलसुख-केवलशक्तिरूपकफलरूपानन्तचतुष्टयेन सार्धं परमोत्कृष्टक्षायिकभावस्य शुद्धपरिणतिरेव कार्यशुद्धपर्यायश्च । व्यञ्जयते प्रकटीक्रियतेऽनेनेति व्यञ्जनपर्यायः । कुतः ? लोचनागोचरत्वात्, घटादिवत् । अथवा साद्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावत्वात् दृश्यमानलोकाश-स्तरूपत्वादिति (नि.सा.१४-१५) **व्याचष्टे** । —> 'धर्माधर्मकाशकालानां मुख्यवृत्त्यैकसमयवर्तिनोऽर्थपर्याया एव,

छे ? આ વિષયની જાણકારી મેળવવા ઇચ્છુક વાચકવર્ગને સ્વરચિત સ્યાદ્વાદરહસ્ય વગેરે ગ્રન્થનું અનુસંધાન કરવાની ભલામણ કરીને શ્રીમદ્જી પ્રસ્તુત ગ્રંથના તૃતીય પ્રકાશની પૂર્ણાહુતિ કરે છે. (અભિલાપ્ય, અનભિલાપ્ય, સામાન્ય, વિશેષ, સહભાવી, ક્રમભાવી વગેરે પર્યાયોની વિસ્તારથી છણાવટ (મીમાંસા) સ્યાદ્વાદરહસ્ય ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ છે. તેની વિજ્ઞ વાચકવર્ગે નોંધ લેવી.)

આ રીતે પંડિતપદ્મવિજયજીના બાંધવમુનિવર ન્યાયવિશારદ પંડિતવર્ય યશોવિજયજી વિરચિત ન્યાયાલોક ગ્રંથમાં તૃતીય પ્રકાશ પૂર્ણ થયો.

प्रशस्तिः

कृत्वा न्यायालोकं प्रवचनरागाद्यदर्जितं पुण्यम् । तेन मम दुःखहेतू राग-द्वेषौ विलीयेताम् ॥ १ ॥
श्रीविजयदेवसूरीश्वरपट्टोदयगिरावहिमभासः । श्रीविजयसिंहसूरेः साम्राज्ये प्राज्यधर्ममये ॥२ ।
श्रीमज्जीतविजयबुधसतीर्थ्य - नयविजयविबुधशिष्येण । न्यायविशारदयतिना श्रेयोऽर्थमयं कृतो ग्रन्थः ॥३॥
विषयानुबन्धबन्धुरमन्यत्र किमप्यतः फलं याचे । इच्छाम्येकं जन्मनि जिनमतरागं परत्राऽपि ॥४॥
तेभ्यः कृताञ्जलिरयं तेषामेषा च मम विशेषाशीः । ये जिनवचोऽनुरक्ता ग्रथ्नन्ति पठन्ति शास्त्राणि ॥५॥

भानुमती

जीव-पुद्गलानामर्थपर्याय-व्यञ्जनपर्यायाश्च । परमौदारिकशरीराकारेण यदात्मप्रदेशानामवस्थानं स व्यञ्जनपर्यायः, अगुरुलघुकगुण-षड्वृद्धिहानिरूपेण प्रतिक्षणं प्रवर्तमाना अर्थपर्यायाः <— (प्र.सा.श्लो. ७२९ - श्लो. ८६ ज.तृ.) इति ***प्रवचनसारवृत्तौ जयसेनः*** *प्रोक्तवान् ।*

यद्वा *तिर्यगूर्ध्वतासामान्यभेदेन द्विधा पर्यायाः । तदुक्तं* ***श्रीवादिदेवसूरिणा प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्रे*** *सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यञ्चेति । प्रतिव्यक्तिं तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबल-शाबलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथेति । पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटक-कटकणाद्यनुगामिसुवर्णवदिति (प्र.न.त. परि. ५-सू. ३-४-५) । यद्यपि तन्मते सामान्य-विशेषाद्यनेकात्मके वस्तुनि पर्यायो विशेषेऽन्तर्भावितः इति प्रागुक्तमेव तथापि नयविशेषापेक्षया सामान्यरूपापि पर्यायत्वमविरुद्धमेव । तदुक्तं प्रकृतप्रकरणकृद्भिः* ***सप्तभङ्गीनयप्रदीपे*** *--> तिर्यक्सामान्यं तु प्रतिव्यक्ति सादृश्यपरिणतिलक्षणं व्यञ्जनपर्याय एव, 'स्थूलाः कालान्तरस्थायिनः शब्दानां सङ्केतविषयाः व्यञ्जनपर्यायाः' इति प्रागुक्तानेकप्रसिद्धेः (स.भं.न.प्र.पृ. ४८) इति ।* ***अध्यात्मबिन्दुवृत्तौ श्रीहर्षवर्धनोपाध्यायेनापि*** *—> व्यञ्जनं व्यक्तेः प्रतीतेर्नित्यतेतिनिबन्धनत्वात्कोऽप्यर्थविकल्पातीतत्वेन, तेनोपलक्षितः पर्यायः = व्यञ्जनपर्यायः । अर्थपर्यायो नाम भूतत्व-भविष्यत्वसंस्पर्शरहितः शुद्धवर्तमानकालावच्छेद्यं वस्तुस्वरूपम् । तदेतत् ऋजुसूत्रविषयमामनन्ति (अ.बि.१-२१ तृ.) इति प्रोक्तम् ।*

यतु विशेषावश्यकवृत्तौ श्रीहेमचन्द्रसूरिवरेण *'इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः' इत्यादिशब्दैः यैर्ऽभिलप्यन्ते ते सर्तेऽपि शब्दपर्यायाः । ये त्वभिलापेतुं न शक्यन्ते श्रुतज्ञानातिशयत्वातिक्रान्ताः केवलज्ञानादीनविषयास्तेऽर्थपर्यायाः (वि.भा.२९८० म.हे.तृ.) इत्युक्तं* ***तत्तु*** *नयमतातिशेषापेक्षया प्रोक्तमिति प्रतिभाति ।* ***लघीयस्त्रयतात्पर्यवृत्तौ*** *—> दृश्याः स्थूला व्यञ्जनपर्यायाः, अदृश्याः सूक्ष्माः केवलज्ञानगम्या अर्थपर्यायाः इत्युक्तम् ।* ***अष्टसहस्र्याञ्च*** *- स्थूलो व्यञ्जनपर्यायो वाग्गम्यो नश्वरः स्थिरः । सूक्ष्मः प्रतिक्षणध्वंसी पर्यायश्चार्थसंज्ञकः ॥ (अ.स.पृ.८६) इत्युक्तम् ।*

यद्वा *सामान्य-विशेषभेदाद् द्विधा पर्यायाः अवगन्तव्याः । अगुरुलघुपरिणामः सामान्यं व्यावृत्तिपरिणतिश्च विशेषः । द्रव्यत्वादीनां गुणानातिरेक इत्यपि* ***वदन्ति*** *। **यतु** द्रव्यत्वं चेद् गुणः स्यात् रूपादेरुत्कर्षापकर्षभाक् स्यादिति* ***तत्तु*** *एकत्वादिसङ्ख्यायां परमतेऽपि व्यभिचारेण तथात्वाप्रयोजकत्वादेव निरस्तमिति ज्ञेयं* ***द्रव्यगुणपर्यायरासे*** *(११-१) ।*

यद्वा *तैत्रासिक-प्रागभावेतरपरिणामभेदाद् द्विधा पर्यायाः । **यद्वाऽर्थाभिलाप्यानाभिलाप्यभेदाद् द्विधा पर्यायाः ।** **अधिकमत्रत्यं तत्त्वं मत्कृतस्याद्वादरहस्यादौ** = नयरहस्यविशारदविनिर्मित-महत्तमपरिमाणस्याद्वादरहस्याऽऽत्मख्याति-न्यायखण्डखाद्याऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणादौ सामग्रतमुपलभ्यते । अस्माभिश्च* ***जयलतादावापि*** *निरूपितमिति तिस्तरार्थीभिस्ततोऽवसेयमिति शम् ॥*

॥ ग्रंथकारीय प्रशस्ति ॥

कृ.। जिनप्रवचनना राग (बहुमान)थी आ न्यायालोक ग्रंथनी रचना करीने जे पुण्य उपार्जन थयेल होय तेनाथी मारा दुःखना हेतु राग - द्वेष विलीन थाव. (१)

श्रीविजयदेवसूरीश्वरजी महाराजनी पाटस्वरूप उदयाचल उपर आवेल सूर्यसमान तेजस्वी कांतिवाळा श्रीविजयसिंहसूरिजी महाराजना विशाल धर्ममय साम्राज्यमां (छत्रछायामां) श्रीमान् पंडित जीतविजयजीना सतीर्थ्य (=गुरुभाई) पंडितनयविजयजी महाराजना शिष्य न्यायविशारद साधुए (महोपाध्याय यशोविजयजी महाराजे) (स्व-परना तात्त्विक) कल्याण माटे आ ग्रंथ करेल छे. (२/३) हुं (श्रीमद्जी) प्रस्तुत ग्रंथरचनाथी विपयानुबंधथी भारेखम (भवसमुद्रमां डुबाडनार) बीजुं कोई फळ मांगतो नथी. परंतु परलोकमां पण एकमात्र जिनशासनना रागने (भक्ति- बहुमानभावने) ईच्छुं छुं. (४)

हुं (=श्रीमद्जी) तेओनुं अभिवादन करुं छुं के जेओ जिनवचनमां अनुरक्त बनीने ग्रंथरचना करे छे अने तेओने मारा (प्रकरणकारश्रीना) विशेष आशीर्वाद छे के जेओ जिनवचनमां अनुरक्त थईने शास्त्रोनुं पठन (-पाठन) करे छे. (५)

अस्मादृशां प्रमादग्रस्तानां चरणकरणहीनानाम् । अब्धौ पोत इवेह प्रवचनरागः शुभोपायः ॥ ६ ॥

सम्पूर्णोऽयं न्यायालोकग्रन्थः

भानुमती

भानुमती-टीकाकृत्प्रशस्तिः

*आत्म-कमल-वीरप*भूतिपट्टाम्बरे तराः । **दानसूरिवराः** जाता भास्करसमकान्तयः ॥ १ ॥
तत्पट्टगगनेऽभूवन् मृगाङ्कसमकान्तयः । **प्रेमसूरीश्वराः** शिष्यादिलब्धीभैस्समन्विताः ॥ २ ॥
*तत्पट्टाकाशदीप्तैक*का भानुसमकान्तयः । **भुवनभानुसूरीशा** एकान्तवादनाशकाः ॥ ३ ॥
तैरीष्टफलासेद्धृवादाः सिद्धान्ताः सुरक्षिताः । साम्प्रतं कलिकालेऽपि सङ्क्यैक्याय कृतश्रमाः ॥ ४ ॥
*न्यायार्णवेशारदै*र्हर्षोत्तरशतौलिकाः । वर्धमानाभिधानस्य तपसोऽपि कृता मुदा ॥ ५ ॥
नैपाणेकानामुपकारकाणां तपास्विनां कीर्तिमतां कतीनाम् ।
अध्यापकानां सुधियाञ्च मध्ये दक्षः सदा यो प्रथमत्वमेत ॥ ६ ॥
सुरुरुसमा दीक्षा गिरश्च श्रुतसोः सुधा, अधारितधरं धैर्यं येषां क्षमाऽकृतक्षमा ।
शमदमवतां पातालं प्रातेशदृढतलं यशः, शीतेजयकरं लाऽभूत्करस्याद्भुताय हि हन्त भो ! ॥ ७ ॥
शिष्यव्याख्यानलब्धेर्जगति निरुपमा भाव्यमेकातपत्रं,
रूपं देवाऽरूपं तत्त्वसे मधुरता कुर्वती तिक्तामेक्षुम् ।
अक्षामा क्षान्तिरुच्चैरधारितजलधेः काऽपि गाम्भीर्यलक्ष्मीः,
धैर्यं निष्कम्पमद्रेः सुरसरित इव स्वच्छता चास्ति येषाम् ॥ ८ ॥
तत्त्वंगमानां व्रतरक्षणेपराः ! तत्त्वोऽतेना वः खलु मय्युपक्रियाः ।
अस्मन्मतप्रत्युपकारसाधनाः स्मृत्वाऽहमद्यापि भवामि गद्गदः ॥ ९ ॥
गतसंवत्सरे भोजुः, ते प्रगुरुतरा दितम् । तदौचोपकृतेस्मृत्यै भानुमती व्यधायि हि ॥ १० ॥
साम्प्रतं राजते धन्यः तत्पट्टगगनाङ्गणे । निःशेषसमकान्तिः **श्रीजयघोषमुनीश्वरः** ॥ ११ ॥
सकलसङ्घमध्ये सूरिपददानकाले हि । स्वगुरुदत्तासेद्धान्तादेताकरपदं स्तुते ॥ १२ ॥
आबाल्याच्चेतनकः बाल्यकाले पिता सहैव यः । दीक्षां गृहीतवान् नैव च स्पष्टत्वान् तिक्तारिताम् ॥ १३ ॥
कणकस्थलेदृशास्त्रादेः नव्यकर्मादेशास्त्रकृत् । दिवपत्रशास्त्रमीमांसकः सर्वशास्त्रमर्मवित् ॥ १४ ॥
ब्रूमः किं तस्य माहात्म्यं यत्सहवासतो जनैः । माहशा अपि मूर्खा नाम्नकृते पक्वतौ प्रमावताम् ॥ १५ ॥
प्रमादपरिकल्पितं यदि किञ्चिदालोचितं तदास्ते खलु दूषणं मम हि नैव चाक्षम्यं तत् ।
तदग्र नवकल्पनाकलिततर्कताण्डवैर्भृतं तदेव **जयसुन्दर**स्फुरन्मोघाशेक्षाफलम् ॥ १६ ॥
पञ्चाविंशतितोभ्रैः सार्धं प्रव्राजितः स मे गुरुः । तेजसो **विश्वकल्याणः** पुण्यशाली प्रभातकः ॥ १७ ॥
प्रसङ्गास्याय सौम्याय चैत्योद्धारोद्यताय हि । भुवनभानुसूरीशशिष्याय गुरवे नमः ॥ १८ ॥
ग्रन्थेऽस्मिन् त्रुटिता ग्रन्थयः प्रायः प्रातेताक्षराणाः । तथापि गुरुभक्त्या प्रसादात्च्च शारदाकृतः ॥ १९ ॥
सुबोधोऽस्मिन् सहस्राधिकशास्त्रार्थोघे लसलोक्य तै । भानुमती पदार्थैदम्पर्यार्थिकालिता कृता ॥ २० ॥
गगनाक्षाभ्रशीतांशुप्रमिते (२०५०) तिक्तमत्सरे । प्रातेष्ठासरे माघे घोडेनाँते कृतिः कृता ॥ २१ ॥
कृतिरेषा सदा नव्याच्छ्रीनवशीतेजसस्य हि । अनया लभतां लोक एकान्तातेजयाश्रयम् ॥ २२ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीतेजयगणिवरशिष्यशीतेजयकृतभानुमतीसमेतः न्यायालोकः

❀ श्रीरस्तु सङ्घस्य ❀

चरण - करण सत्तरी (चारित्रना मूलगुण अने उत्तरगुण) थी हीन अने प्रमादग्रस्त अमारा जेवाने तो अहीं = संसारमां अथवा आ लोकमां जिनशासननो राग ए ज (संसार) समुद्रमां वहाणसमान शुभ उपाय छे. (६)

आ रीते न्यायालोक ग्रंथ संपूर्ण थाय छे. साथे साथे प्रस्तुत ग्रंथनी वर्धमान तपोनिधि - गच्छाधिपति परमपूज्य स्व. श्रीमद्विजय भुवनभानुसूरीश्वरजी महाराजना शिष्यरत्न पद्मभूषणतीर्थोद्धारक पूज्य मुनिराजश्री विश्वकल्याणविजयजी महाराजना शिष्याणु मुनि यशोविजये करेल प्रीतिदायिनी (गुजराती) व्याख्या पण सानंद संपूर्ण थाय छे.

पो५५६ - १७, वि.सं.-२०५० घोडेगांव (जि. पुना)

પરિશિષ્ટ-૧

ન્યાયાલોક મૂળગ્રંથમાં આવતા વિશેષ નામ અને ગ્રંથનામની નોંધ

નામ	પૃષ્ઠ
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા	૮
ઉચ્છૃંખલ નૈયાયિક	૬૦,૧૧૭
ઔપનિષદ	૨૭૩
ચાર્વાક	૨૧
ચિંતામણિકૃત્	૧૭૬,૨૩૧,૨૭૬
જ્ઞાનાર્ણવ	૬૨,૮૪,૨૫૬
તૌતાતિત	૨૨
ત્રિદંડી	૧૬
દિગંબર	૩૨૮
ધર્મકીર્તિ	૮૨
નૈયાયિક	૨,૨૨,૨૬૯,૨૭૮...
પક્ષધરમિશ્ર	૨૩૧
પદાર્થમાલાકૃત્	૨૩૦
પ્રાભાકર	૧૮૩, ૩૧૩
બુદ્ધ	૨૧૧
બૌદ્ધપ્રધાન	૨૧૦
ભાષ્યકૃત	૨૩૯
મિશ્ર	૧૫૯,૧૭૭,૨૨૨,૨૨૮,૨૩૩
રત્નપ્રભાચાર્ય	૨૫૪
વર્ધમાન	૫
સંમતિટીકા	૧૬૬
સાંખ્ય	૧૯
સાર્વભૌમ	૧૯૨
સ્યાદ્વાદરત્નાકર	૧૭૧,૩૦૬
સ્યાદ્વાદરહસ્ય	૬૨,૮૪,૧૪૬,૨૫૬,૨૬૫,૩૩૨
સ્વતંત્ર	૨૮૧

પરિશિષ્ટ-૨

ભાનુમતી (સંસ્કૃત) ટીકામાં સાક્ષીરૂપે બતાવેલા ગ્રંથોની યાદી

ક્રમાંક	નામ	પૃષ્ઠ
૧.	અધ્યાત્મબિંદુવૃત્તિ	૩૩૩
૨.	અધ્યાત્મમતપરીક્ષા	૮,૧૧૨
૩.	અનેકાંત જયપતાકા	૨૦૪
૪.	અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા	૮૪,૨૬૬
૫.	અમરકોશ	૨૪
૬.	અષ્ટકપ્રકરાણ	૩૧
૭.	અષ્ટસહસ્રી	૩૩૩
૮.	અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્યવિવરાણ	૩૦૬,૩૦૭,૩૩૩
૯.	આચારાંગ ટીકા	૮
૧૦.	આત્મખ્યાતિ	૭,૭૨,૭૫,૮૩, ૧૧૧,૩૩૩
૧૧.	આમર્મીમાંસ.	૩૦૭
૧૨.	આવશ્યકનિર્યુક્તિ	૫૬
૧૩.	આવશ્યકનિર્યુક્તિવૃત્તિ	૨૩૭,૨૩૮,૨૪૧
૧૪.	ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર	૩૨૧,૩૨૩,૩૨૯
૧૫.	ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ	૩૯,૩૦૭
૧૬.	ઉપદેશપદ	૩૧૯
૧૭.	કલ્પતરુ	૩૭
૧૮.	કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા	૨૪૩
૧૯.	કિરાણાવલી	૧૯
૨૦.	કિરાણાવલી રહસ્ય	૩,૧૬,૧૯,૩૦, ૩૩,૩૭
૨૧.	કૂર્મપુરાણ	૧૬૮
૨૨.	ગીતા(ભગવદ્ ગીતા)	૨૦,૨૮,૨૯ ૭૪,૨૪૬
૨૩.	જયલતા	૧૭,૫૭,૫૮,૬૦, ૭૪,૮૪,૯૧,૧૨૫, ૧૩૫,૧૪૬,૨૨૦, ૨૩૦,૨૫૦,૨૫૧, ૨૭૫,૨૭૭,૩૦૪, ૩૧૦,૩૨૪,૩૨૭, ૩૨૮,૩૩૩
૨૪.	જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર	૩૨૮
૨૫.	જૈમિનિસૂત્ર	૨૩
૨૬.	જ્ઞાનાર્ણવ	૩૦૨
૨૭.	તત્ત્વચિંતામણિ(પ્રત્યક્ષખંડ)	૧૪૯,૧૫૧,૧૫૩, ૧૫૬,૧૬૧,૧૬૨, ૧૬૪,૧૬૫,૧૬૬, ૧૭૧,૧૭૫,૧૮૨, ૧૯૫,૧૯૦,૧૯૪, ૨૫૧,૨૭૩,૨૭૮, ૨૮૧,૨૮૩,૨૮૫, ૨૮૭,૨૯૭,૩૦૧ ૩૦૨,૩૦૮
૨૮.	તત્ત્વચિંતામણિ (મુક્તિવાદ-અનુમાનખંડ)	૬,૧૩,૧૪,૧૫,૧૭ ૨૫,૩૨,૮૯,૯૨
૨૯.	તત્ત્વચિંતામણિ-આલોકટીકા	૧૪૭,૧૪૮,૧૫૦, ૧૫૩,૧૫૬,૧૬૪, ૧૬૫,૧૬૬,૧૭૨, ૧૭૫,૧૭૭,૧૮૩, ૧૮૪,૧૯૦,૧૯૩, ૨૧૪,૨૨૨,૨૩૧, ૨૩૩,૨૫૮,૨૫૯, ૨૬૫,૨૭૮,૨૮૧, ૨૮૨,૨૯૦,૨૯૨, ૩૧૪
૩૦.	તત્ત્વચિંતામણિ-ચૂડામણિ ટીકા	૨૯૨
૩૧.	તત્ત્વચિંતામણિ-પ્રકાશ ટીકા	૧૬૪,૧૭૩,૧૭૪, ૧૭૫,૧૮૩,૧૮૫, ૧૯૦,૧૯૩
૩૨.	તત્ત્વચિંતામણિ-રહસ્ય ટીકા	૯૧,૨૫૨
૩૩.	તત્ત્વપ્રદીપિકા(અમૃતચંદ્ર વ્યાખ્યા)	૨૭૬,૩૦૧
૩૪.	તત્ત્વવૈશારદી	૩૦૯
૩૫.	તત્ત્વાર્થકારિકા	૩૯
૩૬.	તત્ત્વાર્થ ટીકા(ઉપા. યશોવિજયકૃત)	૫૮
૩૭.	તત્ત્વાર્થભાષ્ય	૩૦૩,૩૨૮
૩૮.	તત્ત્વાર્થ-રાજવાર્તિક	૩૨૬
૩૯.	તત્ત્વાર્થ- શ્લોકવાર્તિક	૩૦૩,૩૨૭
૪૦.	તત્ત્વાર્થ-સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકા	૩૨૯

૪૧. તત્ત્વાર્થસિદ્ધસેનીયવૃત્તિ ૩૨૩,૩૨૬,૩૨૭, ૩૩૨
૪૨. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૩૧,૪૯,૩૨૮, ૩૩૧
૪૩. તત્ત્વાર્થસૂત્રટિપ્પણ ૩૨૮
૪૪. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ ૩૮
૪૫. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ ૩૨૨,૩૨૮,૩૩૧, ૩૩૩
૪૬. દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ૨૮
૪૭. દ્વાદશારનયચક્રટિપ્પણ ૩૩૨
૪૮. ધમ્મપદ ૩૧
૪૯. ધર્મસંગ્રહણિ ૭૬,૮૪,૧૦૭, ૧૧૨,૨૧૧,૩૨૮
૫૦. નવતત્ત્વસૂત્ર ૩૩૧
૫૧. નવમુક્તિવાદ(ગદાધર કૃત) ૮,૧૪,૨૦
૫૨. નિયમસાર ૩૨૦
૫૩. નિયમસાર વૃત્તિ ૩૩૨
૫૪. નિશીથચૂર્ણિ ૨૩૮
૫૫. નિશીથપીઠિકાચૂર્ણિ ૩૧
૫૬. નિશ્ચય દ્વાત્રિંશિકા (સિદ્ધસેનીય) ૩૨૬
૫૭. ન્યાયકુસુમાંજલિ ૨૦,૮૭,૯૦,૯૨, ૩૨૫
૫૮. ન્યાયખંડ ખાદ્ય ૨,૩૨૮,૩૩૩
૫૯. ન્યાયભાષ્ય ૨૧,૨૫
૬૦. ન્યાયભૂષણ ૩૨,૩૮,૧૧૬, ૨૪૪
૬૧. ન્યાયલીલાવતી ૭
૬૨. ન્યાયવાર્તિક ૨૧,૨૭,૧૧૫
૬૩. ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યટીકા ૨૧,૭૦
૬૪. ન્યાયસૂત્ર ૧૪,૨૧
૬૫. પક્ષતા(ત.ચિં.અનુ.ખંડ) ૧૯૭
૬૬. પક્ષતાજાગદીશી ગંગા ૪૨
૬૭. પદાર્થખંડનપ્રતીક ૭૨
૬૮. પાણિનિ અનુશાસન ૨૪
૬૯. પંચદશી ૩૪
૭૦. પંચસૂત્ર ૧૦
૭૧. પંચસૂત્રવૃત્તિ ૯
૭૨. પંચાસ્તિકાય ૩૨૨
૭૩. પંચાસ્તિકાયવૃત્તિ ૩૩૨
૭૪. પ્રકરણપંચિકા ૧૬૮
૭૫. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ૪૯,૩૨૧
૭૬. પ્રતિમાશતક ૨
૭૭. પ્રમાણનય તત્ત્વાલોકાલંકારસૂત્ર ૪૫,૭૭,૯૧, ૧૧૨,૧૩૧,૧૯૬, ૨૯૭,૩૦૫,૩૧૦, ૩૩૨,૩૩૩
૭૮. પ્રમાણમીમાંસા ૧૧૨,૧૯૭
૭૯. પ્રમાણવાર્તિક ૨૦૧,૨૦૯
૮૦. પ્રમાણસુંદર ૧૯૬
૮૧. પ્રવચનસાર ૨૭૬,૩૦૧
૮૨. પ્રવચનસારવૃત્તિ (અમૃતચંદ્ર) ૩૦૧,૩૩૨
૮૩. પ્રવચનસારવૃત્તિ(જયસેન) ૩૩૩
૮૪. પ્રાચીન-મુક્તિવાદ ૨૮
૮૫. બૃહદારણ્યક ઉપનિષત્ ૨૨
૮૬. બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહ ૩૨૨,૩૨૩,૩૨૯, ૩૩૦
૮૭. બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહવૃત્તિ ૩૨૯,૩૩૦
૮૮. બૃહસ્પતિસૂત્ર ૯૭
૮૯. બૌદ્ધાધિકાર દીપિતિ (આત્મતત્ત્વવિવેકવૃત્તિ) ૩૦
૯૦. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ ૨૯
૯૧. ભાષારહસ્ય ૯૧,૯૪
૯૨. મુક્તાવલી-કિરણાવલી ટીકા ૨૧૪
૯૩. મુક્તાવલી-પ્રભા ટીકા ૪૧,૧૩,૨૨૩
૯૪. મુક્તાવલી-મંજૂષા ટીકા ૨૬,૪૪,૨૨૩
૯૫. મુક્તિવાદ-દ્વાત્રિંશિકા ૬,૨૭,૩૨,૩૬
૯૬. મોક્ષરત્ના ૧૯,૭૩,૯૧, ૨૧૨,૩૨૪
૯૭. યોગબિંદુ ૯
૯૮. યોગબિંદુ વૃત્તિ ૧૦
૯૯. યોગવાર્તિક ૩૦૯
૧૦૦. યોગશતક ૧૦
૧૦૧. યોગશાસ્ત્ર ૨૧૧,૩૩૧
૧૦૨. યોગશાસ્ત્રવૃત્તિ ૯૬,૧૧૨૧૭૮
૧૦૩. રત્નાકરાવતારિકા ૬૨,૨૧૪,૨૧૮, ૩૦૨
૧૦૪. લઘીયસ્ત્રયતાત્પર્યવૃત્તિ ૩૩૩
૧૦૫. લૌકિકસન્નિકર્ષકારણતાવાદ (વાદવારિધિ) ૧૨૫

૧૦૬. વાયૂષ્માદેઃ
પ્રત્યક્ષત્વાપ્રત્યક્ષત્વવિવાદરહસ્ય ૧૮૧
૧૦૭. વિશેશાવશ્યકભાષ્ય ૧૧,૨૩૯ ૨૪૪
૧૦૮. વિશેષાવશ્યક ભાષ્યવૃત્તિ (મ.હેમ.) ૧૧,૨૩૯,૩૩૩
૧૦૯. વિષ્ણુપુરાણ ૯૬
૧૧૦. વેદાંતતત્ત્વવિવેક ટીકાવિવરણ ૧૬
૧૧૧. વેદાંતપરિભાષા ૭
૧૧૨. વેદાંતસાર ૭
૧૧૩. વ્યધિકરણ પ્રકરણ (ત.ચિં.) ૨૭૧
૧૧૪. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતીસૂત્ર) ૪૯,૩૨૦,૩૨૨
૧૧૫. શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ૨૯,૯૧,૯૭,૯૮
૯૯,૧૦૦,૧૦૧
૧૦૨,૧૦૩,૧૦૪
૧૦૫, ૧૦૬,
૧૦૭,૧૧૨,
૧૧૪,૧૧૫,
૧૧૬,૧૧૭,
૧૯૭,૨૦૯,
૨૧૧
૧૧૬. શ્લોકવાર્તિક (મીમાંસક) ૯૩,૧૬૨,૨૪૪
૧૧૭. સપ્તભંગીનયપ્રદીપ ૩૩૩
૧૧૮. સમ્મતિતર્કપ્રકરણ ૧૯,૩૦૭
૧૧૯ સંમ્મતિતર્કવૃત્તિ ૩૦,૪૭,૬૬,૭૫
૭૬,૭૭,૮૩,૮૪
૧૦૮,૧૦૯,૧૧૪
૧૧૫,૧૧૬,
૧૬૬,૧૯૪,૨૪૬
૩૧૯,૩૩૨
૧૨૦. સંસ્કૃતપ્રાભૃત ૩૨૯
૧૨૧. સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય ૩૦૯
૧૨૨. સાંખ્યસૂત્ર (કપિલસૂત્ર) ૧૯,૯૬
૧૨૩. સામાન્યલક્ષણા-ગાદાધરી ૪૫
૧૨૪. સામાન્યલક્ષણા-જગદીશી-
કાશિકાનંદી ૪૦
૧૨૫. સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન ૨૩૬
૧૨૬. સિદ્ધાંતલક્ષણ-દીધિતિ ૨૭૦
૧૨૭. સ્થાનાંગસૂત્ર ૩૨૯
૧૨૮. સ્થાનાંગસૂત્રવૃત્તિ ૩૨૯
૧૨૯. સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા ૯,૧૦,૧૮,૨૫,
૨૭,૩૬,૪૫,૫૫,
૫૯,૬૩,૯૬,૯૯,
૧૦૦,૧૦૧,૧૦૩,
૧૦૯,૧૧૦,૧૧૧,
૧૧૨,૧૧૩,૧૬૭,
૧૬૮,૧૭૨,૧૭૮,
૧૮૨,૧૯૭,૨૦૪,
૨૦૬,૨૦૯,૨૧૧,
૨૧૨,૨૨૬,૨૩૩,
૨૩૬,૨૬૦,૨૯૫,
૨૯૭,૨૯૮,૩૦૭,
૩૧૪,૩૨૩,૩૨૪,
૩૩૨.
૧૩૦. સ્યાદ્વાદરત્નાકર ૫૩,૫૯,૬૫,૬૬,
૬૭,૭૮,૮૩,૮૪,
૯૨,૯૫,૯૬,૯૮,
૧૦૧,૧૧૧,
૧૬૮,૧૭૧,
૧૮૨,૧૮૫,
૧૮૬,૧૯૭,
૨૧૨,૨૭૭,
૨૯૭,૩૦૦,
૩૦૩,૩૦૫,
૩૦૬,૩૦૭,
૩૦૮,૩૧૦,
૩૧૧,૩૨૭.
૧૩૧. સ્યાદ્વાદરહસ્ય ૫૭,૬૦,૬૨,૭૬,
૭૯,૮૧,૮૪,૯૧,
૧૨૪,૧૯૩,
૨૪૪,૨૪૭,
૨૪૯,૨૫૦,
૨૫૩,૨૫૪,
૨૫૭,૨૬૦,
૨૬૩,૨૬૪,
૨૬૬,૨૭૫,
૨૭૭,૩૦૨,
૩૦૫,૩૦૬,૩૦૭,
૩૦૮,૩૧૦,
૩૨૦,૩૨૪,
૩૨૬,૩૨૭,
૩૨૮,૩૩૩
૧૩૨. હેમલતા ૧૨૫

પરિશિષ્ટ-૩

ભાનુમતી ટીકામાં ખંડન કરેલ ગ્રંથો અને મતવિશેષોની નોંધ

ક્રમાંક	નામ	પૃષ્ઠ
૧	આત્મતત્ત્વવિવેક	૮૩
૨	ઈશ્વરપ્રત્યભિજ્ઞા કારિકા	૯
૩	ઉદયનમત	૯
૪	કાન્ટમત	૩૨૭
૫	કારિકાવલી	૩૨૬
૬	કાલીપદશર્મ-મત	૩૦
૭	કિરણાવલી (ઉદયન)	૧૭
૮	ઝેનો-મત	૩૨૨
૯	તત્ત્વચિંતામણિ (ઈશ્વરવાદ)	૩૦,૩૧
૧૦	તત્ત્વચિંતામણિ (પ્રત્યક્ષખંડ)	૧૭૦,૧૭૮, ૧૮૩,૧૮૪, ૧૯૧,૧૯૩, ૨૩૭,૨૫૯, ૨૭૩,૨૭૫, ૨૯૭,૨૯૮, ૩૦૮,૩૦૯, ૩૧૦,
૧૧	તત્ત્વચિંતામણિ (મુક્તિવાદ)	૧૨,૩૪,૩૬,૩૭
૧૨	તત્ત્વચિંતામણિ-આલોક ટીકા	૩,૧૬૬,૧૬૭, ૧૯૧,૧૯૩, ૨૧૭,૨૧૯, ૨૨૮,૨૭૧, ૩૦૦
૧૩	તત્ત્વચિંતામણિ પ્રકાશ ટીકા	૧૮૩,૧૮૪,૧૯૨
૧૪	તત્ત્વચિંતામણિ રહસ્ય ટીકા	૧૩૫
૧૫	નવ-મુક્તિવાદ (ગદાધરકૃત)	૧૨,૩૦,૩૨
૧૬	નવ-મુક્તિવાદટીકા (શિવરામકૃત)	૩૪
૧૭	નવ્યમત	૬૨
૧૮	ન્યાયકુસુમાંજલિ	૨૫૦
૧૯	ન્યાયભાષ્ય	૩૮
૨૦	ન્યાયભૂષણ	૭૧,૭૯, ૨૪૪,૨૪૬, ૨૫૫,૨૫૬
૨૧	ન્યાયલીલાવતી	૩૩,૩૮,૪૦
૨૨	ન્યાયવાર્તિક	૪૩
૨૩	ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા	૩૮,૧૦,૨૫૫
૨૪	ન્યાયસાર	૩૦
૨૫	પરમેનાઈડિઝ-મત	૩૨૨
૨૬	પ્રભાકરમિશ્ર-મત	૧૮૮
૨૭	પ્રમાણવાર્તિક	૨૧૨
૨૮	પારમાત્મિક ઉપનિષદ્	૧૯
૨૯	બદરીનાથશુક્લ-મત	૨૧૭
૩૦	બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ	૩૩૦
૩૧	બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ ટીકા	૩૩૦
૩૨	ભટ્ટ-મત	૪૦
૩૩	માધ્યમિક-મત	૨૦૯
૩૪	મુક્તાવલી	૪૭
૩૫	મુક્તાવલી-કિરણાવલી ટીકા	૨૧૭, ૨૩૦
૩૬	મુક્તાવલી દિનકરીય વૃત્તિ	૪૧,૮૦,૨૩૪, ૨૫૫,૩૨૬
૩૭	મુક્તાવલી-પ્રભા ટીકા	૬૨,૩૧૨
૩૮	મુક્તાવલી-મંજૂષા ટીકા	૫૬
૩૯	વર્ધમાન-મત	૧૧,૩૨૭
૪૦	વાસુદેવસાર્વભૌમ-મત	૧૯૨
૪૧	વેદાન્તી-મત	૨૮
૪૨	શાલિકનાથમિશ્ર-મત	૨૫૬
૪૩	શિવાદિત્યમિશ્ર-મત	૧૫૬
૪૪	સાંખ્યકારિકા	૨૦
૪૫	હેગલ-મત	૩૨૭
૪૬	હેરેક્લાઈટ્સ-મત	૩૨૩

પરિશિષ્ટ-૪

ભાનુમતીમાં આવતા વિશેષ-નામોની યાદી

ક્રમાંક	નામ	પૃષ્ઠ
૧	અકલંકદેવ	૩૨૬
૨	અભયદેવસૂરિ	૧૧૪,૧૬૬,૩૨૯
૩	અમૃતચંદ્ર	૨૭૬,૩૦૧
૪	ઈશ્વરકૃષ્ણ	૨૦
૫	ઉદયન	૧૭,૨૧૦
૬	ઉદયનમતાનુસારી	૨૦૧
૭	ઉમાસ્વાતિજી	૪૯,૩૨૮
૮	કાન્ટ	૩૨૭,૩૨૮
૯	કુંદકુંદાચાર્ય	૨૭૬,૩૨૨
૧૦	કુમારિલભટ્ટ	૧૬૨,૨૪૪
૧૧	કૃષ્ણવલ્લભ	૨૩૦
૧૨	ગદાધર	૧૪,૨૦,૩૨,૪૧
૧૩	ગુહદેવ	૧૬
૧૪	ગંગેશ (ગંગેશ્વર-મણિકૃત્)	૪,૧૧,૨૧,૨૬, ૯૯,૧૪૯,૧૭૧, ૨૩૧,૨૧૧,૨૭૧, ૩૦૭, ૩૧૦
૧૫	ચાર્વાક	૨૧,૩૧
૧૬	જયદેવમિશ્ર	૩,૧૪૭,૧૪૯, ૧૧૦,૧૧૧,૧૧૩, ૧૧૬,૧૬૪, ૧૬૧,૧૬૬, ૧૬૭,૧૭૧, ૧૭૭,૧૯૩, ૧૯૦,૧૯૧,૧૯૩ ૨૧૪,૨૧૯, ૨૨૦,૨૨૨, ૨૨૯,૨૩૧, ૨૩૩,૨૧૯, ૨૧૯,૨૭૨, ૨૭૯,૨૯૧, ૨૯૬,૩૦૦
૧૭	જયસેન	૩૩૨
૧૮	જિનભદ્રગણી	૧૧૧,૨૩૯
૧૯	જૈકોબિ	૩૨૨,૩૨૭
૨૦	જ્ઞાનશ્રીમિત્ર	૩૦૯
૨૧	જૈનો	૩૨૨
૨૨	ટેક	૧૬
૨૩	તૌતાતિત ભટ્ટ	૨૨,૨૪
૨૪	દક્ષ	૧૬
૨૫	દ્રમિણ	૧૬
૨૬	દિગંબર	૩૨૯
૨૭	દીધિતિકાર	૩૨૯
૨૮	ધર્મકીર્તિ	૨૦૯,૨૧૨
૨૯	નૃસિંહશાસ્ત્રી	૪૧,૧૩,૬૨, ૨૩૩,૩૧૨
૩૦	નેમિચંદ્ર	૩૨૯
૩૧	નૈયાયિક	૨,૯,૧૧,૨૨,૩૧..
૩૨	પટ્ટાભિરામ	૧૬,૨૨૩
૩૩	પદ્મપ્રભ	૩૩૨
૩૪	પદ્મસુંદર	૧૯૬
૩૫	પરમેનાઈડિઝ	૩૨૨
૩૬	પ્રભાકરમિશ્ર	૩૧,૧૯૩,૩૧૩, ૩૧૯
૩૭	પ્રાભાકર	૧૩,૩૧૪,૩૧૧
૩૮	બદરીનાથ શુક્લ	૧૩,૧૭૧, ૧૭૭,૨૨૧
૩૯	બર્ગસન	૩૨૯
૪૦	બુલર	૩૨૨,૩૨૭
૪૧	બૌદ્ધ	૧૭,૧૯,૨૦,૩૧
૪૨	બ્રહ્મદેવ	૩૨૯,૩૩૦
૪૩	ભટ્ટમીમાંસક	૩૧
૪૪	ભટ્ટોજિ દીક્ષિત	૧૬
૪૫	ભદ્રબાહુસ્વામીજી	૧૬
૪૬	ભારુચિ	૧૬
૪૭	ભાસર્વજ્ઞ	૩૯,૩૨૯
૪૮	ભાસ્કરાચાર્ય (ભટ્ટભાસ્કર)	૧૬
૪૯	મથુરાનાથ	૩,૧૬,૧૯,૩૦, ૩૭,૯૧,૧૩૫, ૨૧૨

૫૦ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ ૨૩૯,૩૩૩
૫૧ યામુનાચાર્ય ૧૬
૫૨ રઘુનાથ શિરોમણિ ૩૦
૫૩ રત્નપ્રભાચાર્ય ૨૫૪
૫૪ રસેલ ૩૨૭
૫૫ રામભદ્ર સાર્વભૌમ ૭૨
૫૬ રુચિદત્તમિશ્ર ૧૪૮,૧૬૪,૧૭૫,
૧૮૩,૧૮૫,
૧૯૦,૧૯૩
૫૭ લબ્ધિસૂરિજી ૩૩૨
૫૮ વર્ધમાન ઉપાધ્યાય ૪, ૫
૫૯ વલ્લભાચાર્ય ૭
૬૦ વાચસ્પતિમિશ્ર ૨૧,૩૮,૫૦,૭૦,
૧૯૭,૨૫૫,
૩૦૯
૬૧ વાત્સ્યાયન ૨૧,૫૫
૬૨ વાદદેવસૂરિ ૪૫,૫૩,૮૨,૯૧,
૯૫,૧૭૧,૧૮૬,
૧૯૬,૨૯૭,
૩૦૫,૩૦૯,
૩૧૦,૩૧૧,
૩૨૭,૩૩૩.
૬૩ વાસુદેવ સાર્વભૌમ ૩૦૪
૬૪ વિજ્ઞાનભિક્ષુ ૩૦૯
૬૫ વિદ્યાનંદસ્વામી ૩૨૭
૬૬ વિદ્યારણ્યસ્વામી ૩૪
૬૭ વિશ્વનાથ ૩૨૬
૬૮ વેદાંતી ૩૧
૬૯ શાંતિસૂરિજી ૩૦૭
૭૦ શાલિકનાથ મિશ્ર ૧૬૮,૨૫૬
૭૧ શિવરામ ૩૪
૭૨ શિવાદિત્ય મિશ્ર ૧૫૬
૭૩ શુકદેવ ૧૧,૨૮
૭૪ સમન્તભદ્રાચાર્ય ૩૦૭
૭૫ સાંખ્ય ૨૦
૭૬ સિદ્ધસેનાચાર્ય (સમ્મતિકાર) ૧૯,૩૨૬
૭૭ સિદ્ધસેનસૂરિ (તત્ત્વાર્થટીકાકાર) ૩૨૩
૭૮ હરિભદ્રસૂરિજી ૯,૨૯,૩૧,૯૬,
૧૧૨,૨૧૧,૨૧૫,
૨૩૮,૩૨૮
૭૯ હર્ષવર્ધન ઉપાધ્યાય ૩૩૩
૮૦ હેગલ ૩૨૭
૮૧ હેમચંદ્રસૂરિજી (કલિકાલસર્વજ્ઞ) ૮૪,૧૧૨,૧૯૭,
૨૧૧,૨૬૬
૮૨ હેરેકલાઈટ્રસ ૩૨૬

જ્ઞાનરસિક જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી મ. માટે ગ્રંથ ભેટ યોજના

નામ	મૂલ્ય
૧. દ્વિવર્ણરત્નમાલિકા ગ્રંથકાર :- પુણ્યરત્નસૂરિજી/ટીકાકાર :- રામર્ષિ ગણી અનુવાદક-સંપાદક : મુનિ યશોવિજયજી	૦૦.૦૦
૨. ન્યાયાલોક ગ્રંથકાર : મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવર ભાનુમતી (સંસ્કૃત ટીકા) અને પ્રીતિદાયિની (ગુજરાતી વ્યાખ્યા)ના કર્તા:- મુનિ યશોવિજયજી	૧૭૦.૦૦
૩. ભાષારહસ્ય મૂલગ્રંથ અને સ્વોપજ્ઞ વિવરણના કર્તા :- મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવર મોક્ષરત્ના (સંસ્કૃત ટીકા) અને કુસુમામોદા (હિન્દી ટીકા)ના કર્તા :- મુનિ યશોવિજયજી	૧૬૦.૦૦
૪. સ્યાદ્વાદરહસ્ય (પ્રથમ ખંડ) મૂલકાર :- કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ મધ્યમ-સ્યાદ્વાદરહસ્યકર્તા :- મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવર જયલતા (સંસ્કૃત ટીકા) અને રમણીયા (હિન્દી ટીકા) ના કર્તા:- મુનિ યશોવિજયજી	૧૫૦.૦૦
૫. વાદમાલા મૂલકાર :- મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવર હેમલતા (સંસ્કૃત ટીકા) અને વલ્લભા (હિન્દી ટીકા)ના કર્તા :- મુનિ શ્રી યશોવિજયજી	૧૨૦.૦૦
૬. સ્યાદ્વાદરહસ્ય (દ્વિતીય ખંડ)	મુદ્રણાલયસ્થ
૭. સ્યાદ્વાદરહસ્ય (તૃતીય ખંડ)	મુદ્રણાલયસ્થ
૮. ષોડશક મૂલકાર :- શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ યોગદીપિકા-ટીકાકાર :- મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવર કલ્યાણકંદલી (સંસ્કૃત ટીકા) અને રતિદાયિની (ગુજરાતી વ્યાખ્યા)ના કર્તા :- મુનિ યશોવિજયજી	મુદ્રણાલયસ્થ

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ

૩૬, કલિકુંડ સોસાયટી, ધોળકા.

પીન - ૩૮૭૮૧૦